છેવટ દેહનો ત્યાગ કરે છે, તે જરા નામનો નિષાદ આ જ હોય તો એ કૃષ્ણનો ભાઈ ઠરે! વિષ્ણુ પુરાણ અને ભાગવત આ સંબંધ નોંધતાં નથી; પણ જૈન હરિવંશ વસુદેવની સ્ત્રી જરાને જરત્કુમાર નામનો પુત્ર હોવાનું અને જરત્કુમારના બાણથી કૃષ્ણનું મરણ થવાનું કહે છે.[૯૪]

વસુદેવના ભાઈ દેવરાતને મહાભાગ નામનો પુત્ર થયો એમ વાયુ કહે છે; પણ મત્સ્ય અને હરિવંશ એનું નામ ઉદ્ધવ આપે છે.[૯૫] શ્રીમદ્ભાગવતમાં પરમ ભક્ત તરીકે ઉદ્ધવ પ્રખ્યાત છે. પછી વસુદેવના એક ભાઇ અનાધૃષ્ટિને શ્રાદ્ધદેવ નામનો એક પુત્ર થયો; જેના પુત્ર એકલવ્યને નિષાદોએ ઉછેર્યો.[૯૬] આ એકલવ્યની કથા મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી વસુદેવના એક ભાઇનું નામ સમુદ્રવિજય જૈન હરિવંશે આપ્યું છે. અને એ સમુદ્રવિજયના પુત્ર નેમિનાથને જૈનો તીર્થંકર ગણે છે.[૯૭]

જુદા જુદા યાદવ વંશોનો પરસ્પર સંબંધ ઉપર ટૂંકામાં જોયો. પૌરવો સાથે પણ યાદવોનો સંબંધ વસુદેવ અને કૃષ્ણની પેઢીમાં તો સારી રીતે દેખાય છે. વિદર્ભના ભોજ ભીષ્મની પુત્રી રુક્મિણીને કૃષ્ણ પરણે છે.[૯૮]

વળી પૌરવની એક શાખાનું રાજ્ય મગધનાં થયું છે અને એ મગધના રાજા બૃહદ્રથથી આઠમી પેઢીના જરાસંધની બે પુત્રીઓ કંસને આપી હતી.[૯૯] અને એ કારણથી કંસનું વેર લેવા જરાસંધ મથુરા ઉપર ચઢી આવે છે. વાયુ જરાસંધને સર્વ ક્ષત્રિયોને જીતનાર કહે છે.[૧૦૦]

---

૯૪. જૈન હરિવંશ સર્ગ અ. ૪૮ શ્લો. ૬૫ થી ૬૮ તથા સર્ગ ૬૨.

૯૫. વાયુ ૯૬ ૧૮૫ मत्स्य ४६, २३, हरिवंश १, ३४, ३१.

૯૬. વાયુ ૯૬, ૧૮૭.

૯૭. જૈન હરિવંશ સર્ગ ૧૮ તથા ૩૭.

૯૮. વિષ્ણુ अ. ५ अ. २६.

ભોજનામ હૈહયો અને યાદવો બન્ને માટે વપરાતું દેખાય છે.

વાયુ ૯૯, ૨૧૭ થી ૨૨૭

૯૯. जरासंघसुते कंस उपयेमे महाबलः

अस्ति प्राप्ति च मैत्रेय । विष्णु ५, २२, १.

सर्वक्षत्रस्य जेतासौ जरासन्धो महाबलः ।

वायु ९९, २२७.

૧૦૦. જુઓ ટિ. ૨૨ મી.

કુશસ્થલીના રાજા શાર્યાત રૈવતે પોતાની પુત્રી રેવતી બલદેવને આપ્યાની કથા પ્રસિદ્ધ છે વળી કેટલાક યાદવ રાજાઓની સ્ત્રીઓનુ ઐક્ષ્વાકી નામ મળે છે[૧૦૧] એ જોતા ઐક્ષ્વાક વશ સાથે પણ યાદવોનો લગ્ન સંબંધ હોય એમ લાગે છે વળી શ્વફલ્ક કાશીરાજની ગાંદીની નામની પુત્રી પરણ્યા હતા, જેના પુત્ર અક્રૂર વિષ્ણુ ભાગવતમા પ્રસિદ્ધ છે અને ઉપર વૃષ્ણિને ગાન્ધારી અને માદ્રી બે પત્નીઓ કહી છે એ ઉપરથી ગાધાર અને મદ્ર સાથેનો સબધ દેખાય છે

યાદવોની ભારત યુદ્ધ વખતે સ્થિતિ

મહાભારતના યુદ્ધ વખતે યાદવોનુ મુખ્ય રાજ્ય મથુરામા હતું મથુરાની સ્થાપના વિષે પુરાણો કહે છે કે, રામના ભાઈ શત્રુઘ્ને માધવ લવણને મારીને અને તેના મધુવનમા જઈને, ત્યા મથુરાપુરી સ્થાપી અને આ પુરીમા રહીને પોતાના સુબાહુ અને શૂરસેન પુત્રો સાથે તેનું પાલન કર્યું[૧૦૨]

રામાયણ વગેરે આ માધવ લવણને અસુર અથવા રાક્ષસ ગણે છે, પણ યાદવ વશમા વિદર્ભથી એકત્રીસમી પેઢીના પુરુષનુ નામ મધુ આપ્યુ છે આ મધુના વશજ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ માધવ કહેવાય છે પાર્જિટરનું અનુમાન એવુ લાગે છે કે, આ યાદવ મધુના કોઈ વશજને મારીને શત્રુઘ્ને મથુરા નગરી સ્થાપી[૧૦૩] અને શત્રુઘ્નના પુત્ર શૂરસેનના નામ ઉપરથી એ શહેર અને એની આસપાસનો દેશ શૂરસેન નામથી ઓળખાવા લાગ્યો મથુરા અને એ જનપદના શૂરસેન નામનો

---

૧૦૧ જુઓ, मत्स्य ४९, १મા

૧૦૨. माधवं लवणं हत्वा गत्वा मधुवनं च तत् ।
शत्रुघ्नेन पुरी तत्र मथुरा सन्निवेशिता ॥
सुबाहुः शूरसेनश्च शत्रुघ्नसहितावुभौ ।
पालयामासतुः सुतौ वैदर्भौ मधुरां पुरीम् ॥

वायु ८८, १८५-१८६

લવણને શત્રુઘ્ને માર્યાની આ કથા રામાયણના ઉત્તરકાંડમા અને રઘુવંશના ૧૫મા સર્ગમા તથા વિષ્ણુ, ભાગવત વગેરે પુરાણોમા મળે છે

૧૦૩ પાર્જિટર પા ૧૭૦

મધુના કોઈ વશજનુ નામ લવણ પુરાણોમાંથી મળતુ નથી એ મુશ્કેલીનો કાઇ ખુલાસો આપ્યો નથી, લવણ મધુવનનો કાઇ અનાર્ય રાજા હોય એ વધારે સંભવિત છે

ખુલાસો આ રીતે થાય છે. વળી યાદવ વંશમાં શૂર નામ આવે છે, પણ શૂરસેન ક્યાંય આવતું નથી એટલે આ ખુલાસો ઠીક છે.[૧૦૪] પણ યાદવોએ શત્રુઘ્નના વંશ પાસેથી મથુરા ક્યારે અને શી રીતે મેળવ્યું? આ પ્રશ્નનો ખુલાસો વાયુ વગેરે પુરાણોમાં નથી મળતો પણ હરિવંશ કહે છે કે, માધવના પુત્ર સત્વતને ભીમ નામનો પુત્ર થયો, જે દાશરથિ રામના વખતમાં રાજા હતો. એના વખતમાં શત્રુઘ્ને મથુરાની સ્થાપના કરી અને તેની પાસેથી ભીમે આ મથુરાપુરી પોતાના તાબામાં લીધી.[૧૦૫]

ટૂંકામાં સાત્વત ભીમે શત્રુઘ્નના વંશજો પાસેથી, મધુવનના અનાર્યો પાસેથી લગ્ન સંબંધથી કે યુદ્ધન્યાયથી શૂરસેન દેશ અને એની નગરી મથુરામાં પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપ્યું જણાય છે, તે પહેલાં વિદર્ભમાં વિદર્ભના પુત્ર ક્રથના વંશજોનું રાજ્ય હતું એમ પુરાણો કહે છે.[૧૦૬] વાયુ વગેરે અંધકને સત્વતના પુત્ર ગણે છે, પણ હરિવંશ સત્વતનો ભીમ અને

---

૧૦૪. લિંગપુરાણ (૧,૬૮,૨૯) કહે છે હૈહય, કાર્તવીર્ય અર્જુનના પુત્ર શૂરસેનના નામ ઉપરથી મથુરાનું શૂરસેન નામ પડ્યું છે. પણ બીજાં પુરાણોનો એને ટેકો ન હોવાથી, પાર્જિટર એ સ્વીકારતા નથી. પાર્જિટર પા. ૧૭૧ ટિ. ૨.

૧૦૫. हरिवंश १ अ. ३७, શ્લોક ૩૮–૪૨:—

बभूव माधवसुतः सत्वतो नाम वीर्यवान् ।
सत्वतस्य सुतो राजा भीमो नाम महानभूत् ॥
भीमेनेयं पुरी तेन राज्यसंबंधकारणात् ।
स्ववशे स्थापिता पूर्वं स्वयमध्यासिता तथा ॥

આ શ્લોકમાંના 'રાજ્ય સંબંધના કારણ'થી એ શબ્દો અસ્પષ્ટ છે. ટીકાકાર મધુનો પુત્ર નષ્ટ થતાં, તેના દૌહિત્રના પુત્ર તરીકે ભીમનો ગાદી ઉપર હક્ક હતો એમ અર્થ કરે છે.

૧૦૬. વિદર્ભમાંથી એક યાદવે કદાચ સાત્વત ભીમે આવીને મથુરામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું અને પછી એના વંશજો ત્યાં રહ્યા. પણ યાદવની બીજી શાખા જે ભોજ નામથી પ્રખ્યાત થઈ, તે વિદર્ભ–વરાડમાજ રહી; શ્રીકૃષ્ણના વખતમાં વિદર્ભનું મુખ્ય શહેર કુંડિનપુર હતું, ત્યાં ભીષ્મક રાજા હતો. (વિષ્ણુ–૫, ૨૬) અને આ ભીષ્મકના પુત્ર રુકમીએ ભોજકટ વસાવ્યું. (ભાગવત–૧૦, ૫૪, ૫૧)

આ કુંડિનપુર અને ભોજકટ વરાડમાં ઉમરોતી પાસે નાનાં ગામડાંઓ રૂપે અત્યારે દેખાય છે. અને આ પ્રદેશના એક વખતના વાકાટક રાજાઓ ભોજ અને ક્રથકૈશિક હતા. એમ ડૉ. કૃષ્ણસ્વામી આયંગર માને છે.

જુઓ; History of Berar p. 447 & 458 અને The Vakatakas in Gupta History p. 9.

ભીમને અંધક કહે છે એ ગમે તેમ હો પણ મથુરાનું રાજ્ય આ અંધકના વંશજો પાસે મહાભારતના સમયમાં હતું એટલું નિઃસંદેહ લાગે છે

સત્વંતના અથવા સાત્વત ભીમના ઉપર કહેલા ચાર પુત્રોમાંથી ભજમાનનું રાજ્ય કયાં હતું એ ખબર પડતી નથી કદાચ ભજમાન વિદર્ભમાં રહ્યો હશે પછી દેવાવૃધનું રાજ્ય માર્તિકાવત્‌માં શાલ્વદેશમાં આબુની આસપાસ હશે (પાર્જિટર પા. ૨૭૯)

અંધકનું રાજ્ય મથુરામાં હતું અને અન્ધકના પુત્ર કુકુરના વંશજો મહાભારતકાળમાં સત્તાશાળી હતા

મહાભારતના વખતમાં મથુરાના યાદવોની રાજ્યસ્થિતિ કેવી હતી એનું વર્ણન મહાભારતના શબ્દોમાં જ નીચે આપ્યું છે રાજસૂય યજ્ઞ માટે સલાહ માગતા યુધિષ્ઠિરને શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે—"હાલમાં જે ક્ષત્રિયો ભારતવર્ષમાં છે, તે ઇક્ષ્વાકુ વંશના અને ઐલ વંશના છે આ ક્ષત્રિયોના ૧૦૧ કુળો છે તેમાં પણ યયાતિમાંથી નીકળેલા ભોજો (યાદવો)નો વિસ્તાર ઘણો છે ચારે તરફ એ જ ફેલાઈ ગયા છે પણ હાલમાં તો એ બધા ભોજ (યાદવો)ની રાજ્યલક્ષ્મીને પોતાના બળથી હરાવીને બધા રાજાઓના માથા ઉપર જરાસંધ ચડી બેઠો છે અત્યારે એ જરાસંધ મધ્ય દેશને ભોગવે છે જે બધે સત્તાવાળો હોય અને જેના એકલાના તાબામાં જગત હોય તે સમ્રાટ થાય છે આવા સમ્રાટ જરાસંધનો આશ્રય લઈને ચેદી દેશનો રાજા શિશુપાલ સેનાપતિ થયો છે અને કરુષનો રાજા વક્ર જરાસંધ પાસે શિષ્ય પેઠે વર્તે છે બીજા પણ આસામનો રાજા ભગદત્ત, વિદર્ભનો ભીષ્મક પુંડ્રનો પૌંડ્રક વગેરે જરાસંધને વશ રહે છે વળી ઉત્તરના ભોજોના અઢાર કુળો જરાસંધની બીકથી જ પશ્ચિમ દિશાનો આશ્રય લઈ રહ્યા છે"[૧૦૭]

આટલે સુધી દેશની સામાન્ય વાત કર્યા પછી પોતાના કુળની સ્થિતિ કહે છે "થોડા વખતથી કંસે જરાસંધની અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ નામની દીકરીઓ સાથે લગ્ન કરી, એ મગધના જોરથી યાદવોને દબાવવા માંડ્યા અને યાદવોને દબાવીને પોતે શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરી આ રીતે એણે મોટાઈ ધારણ કરી એ મોટો અન્યાય થયો એટલે

૧૦૭, उदीच्याश्च तथा भोजा कुलान्यष्टादश-प्रभो ।
जरासंघभयादेव प्रतीचीं दिशामाश्रिता ॥
म सभा, अ. १४, श्लो, २५.

એનાથી પીડાતા ભોજ કુળના વૃદ્ધ ક્ષત્રિયોએ જ્ઞાતિના રક્ષણની ઇચ્છાથી અમારી સંભાવના કરી અને મેં અક્રૂરને આહુકની પુત્રી અપાવીને, સંકર્ષણ સાથે મળીને સગાનું કાર્ય કર્યું અને કંસને મેં અને બલરામે થઈને માર્યો."

(મહાભારત, સભાપર્વ. અ. ૧૪ શ્લો. ૪ થી ૩૪)[૧૦૮]

આ રીતે ભારતયુદ્ધ પહેલાં કુકુર વંશના કંસે કેવી રીતે યાદવોના ગણરાજ્યમાં જરાસંધના જોરથી પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપ્યું અને પછી એ કાર્યના વિરોધીઓને પીડવા માંડ્યા. (દા. ત. વસુદેવને કેદમાં નાખ્યા, એના પુત્રોને મારી નાખ્યા.) પરિણામે એ કુળના મુખ્ય પુરુષો જ ત્રાસી ગયા અને સૌની ઇચ્છાથી કૃષ્ણે કંસને માર્યો; પણ કૃષ્ણે જાતે રાજસત્તા ન ધારણ કરતાં ઉગ્રસેનને રાજા કર્યા.

છતાં જરાસંધ વારંવાર મથુરા ઉપર ચડી આવવા લાગ્યો; એટલે એના ભયથી મધ્ય દેશને છોડીને યાદવો સાથે કૃષ્ણ કુશસ્થલી-દ્વારકા -જઈને રહ્યા. (દ્વારકા જવાને લગતા મહાભારતના શ્લોકો માટે જુઓ મારું પ્રાચીન દ્વારકાપુરી આ જ પુસ્તકમાં).

ઉપર કહ્યું તેમ મહાભારતના વખત પહેલાં કુકુરના વંશજ કંસની મથુરામાં પૂરી સત્તા હતી. કુકુરના ભાઈ ભજમાનના વંશનું રાજ્ય ક્યાં હતું એ સ્પષ્ટ સમજાતું નથી, પણ એ વંશનો અગ્રણી કૃતવર્મા હતો.

---

૧૦૮. આ જ વાત શ્રીકૃષ્ણ દૂત થઈને હસ્તિનાપુર જાય છે ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવતા કહે છે:—

पुत्रो वै भोजराजस्य दुराचारो ह्यनात्मवान् ।
जीवतः पितुरैश्वर्यं हृत्वा मृत्युवशं गतः ॥
उग्रसेनसुतः कंसः परित्यक्तः स बान्धवैः ।
ज्ञातीनां हितकामेन मया शस्तो महामृधे ॥
आहुकः पुनरस्माभिर्ज्ञातिभिश्चापि सत्कृतः ।
उग्रसेनः कृतो राजा भोजराजन्यवर्धनः ॥
कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थे सर्वयादवाः ।
संभूय सुखमेधन्ते भारतान्धकवृष्णयः ॥

म-उ-अ-१२८, શ્લો. ૩૮ થી ૪૧
(કૃષ્ણાચાર્યની આવૃત્તિ)

વૃષ્ણિઓનું રાજ્ય કયાં હતું? પાર્જિટર અક્રૂર-દ્વારકામાં હતા (વાયુ ૯૬-૬૦) એવા વાયુપુરાણના વચનના આધારે વૃષ્ણિઓનું રાજ્ય દ્વારકામાં હતું એવો તર્ક કરે છે આ ખોટો તર્ક છે જરાસંધના ભયથી શ્રીકૃષ્ણ પોતાના વૃષ્ણિઓ સાથે દ્વારકા ગયા ત્યારે અક્રૂર પણ પોતાના સબંધીઓ સાથે ગયા હોય એ સ્વાભાવિક છે અને એ કારણથી શ્રીકૃષ્ણચરિત્રના પ્રસંગમાં મથુરાનો તથા દ્વારકાનો એમ બે ય સ્થળના ઉલ્લેખો મહાભારતમાં તથા પુરાણોમાં મળે છે ઉપલો વાયુનો ઉલ્લેખ શ્રીકૃષ્ણચરિત્રને લગતો સ્યમંતકાખ્યાનમાં છે

મને તો શ્રીકૃષ્ણના પૂર્વજો એટલે વૃષ્ણિઓનું રાજ્ય પહેલાં કયાં ય હોય એમ લાગતું નથી એટલું જ નહિ પણ વૃષ્ણિવંશ પહેલાં તદ્દન અંધારામાં હશે અને શ્રીકૃષ્ણથી જ એ વંશની પ્રખ્યાતિ થઈ છે કૃષ્ણે જ ઉપર કહ્યું તેમ જ્ઞાતિકાર્ય કરીને પોતાના વંશને પ્રખ્યાત કર્યો

પુરાણોનું આ વંશમાહિત્ય આરંભમાં કહ્યું છે તેમ બારોટોના ચોપડાના પેઢીનામાં જેવું છે બારોટો પોતાના આશ્રયદાતા રાજાની વંશાવળી જાળવી રાખે છે, એમાં કોઈ નવો રાજા આશ્રયદાતા જાગે ત્યારે એના પૂર્વજોના જેટલાં નામો મળે તેટલાં મેળવી, કોઈ પ્રખ્યાત કુળ સાથે એનો સંબંધ જોડી કાઢે, આ પ્રકાર સ્વાભાવિક છે પુરાણોની વંશાવળીઓનો અભ્યાસ કરવાથી આ સ્થિતિ સ્પષ્ટ દેખાશે મૂળ પુરાણની જ્યારે રચના થઈ ત્યારે જે ક્ષત્રિય રાજ્યો જોરમાં હતાં એનાં વંશો આપેલા છે મથુરામાં કુકુર અને અન્ધકનું વધારે જોર હોવાથી એની પેઢીઓનાં નામો જળવાતાં હશે, જ્યારે વૃષ્ણિઓ નબળા હોવાથી એ કુળ અંધારામાં હશે[१०९] પછી વસુદેવ પોતે રૂપાળા હોવાથી અથવા બીજા કારણથી દેવકે પોતાની પુત્રીઓ વસુદેવને આપી અને વસુદેવના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણે વૃષ્ણિ વંશને ઉપર આણ્યો

આ સિવાય અવન્તીમાં, દશાર્ણમાં આનર્તમાં, લાટમાં તથા

---

१०९ વસુદેવ વિષે વાયુપુરાણ કહે છે કે —

मनुष्यलोके कृत्स्नेपि रूपे नास्ति समो भुवि ॥

वायु ९६, १४६

જૈન હરિવંશ પણ વસુદેવની સુંદરતાના ખૂબ વખાણ કરે છે જુઓ સર્ગ, १९

કારણમાં યાદવો-ઘણું કરી હૈહયોની શાખાઓ હોવી જોઇએ.[૧૧૦]

મથુરાનું યાદવ રાજ્ય એક પ્રકારનું ગણરાજ્ય લાગે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતક પહેલાંથી ઇ. સ. ચોથા-પાંચમા શતક સુધી આ દેશમાં અનેક ગણરાજ્યો હોવાનું આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે.

યાદવોની રાજ્યપદ્ધતિ કઇ જાતિની હતી એ ચોખ્ખું દેખાતું નથી. પણ એક કુળના મુખ્ય પુરુષને રાજા તરીકે પસંદ કરવામાં આવતો;[૧૧૧] છતાં બધું રાજ્યકાર્ય યાદવોના મુખ્ય પુરુષોની સલાહથી ચાલતું અને શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાના બળ, બુદ્ધિ, વિદ્યા વગેર ગુણોથી તથા બલદેવની સહાયથી અસાધારણ અધિકાર ભોગવતા છતાં, જ્ઞાતિમાં કલેશ ન થાય એ જોવા ખાસ ઇચ્છતા, એમ સ્યમંતક મણિના પ્રસંગથી દેખાય છે. કારણ કે યાદવોનું જોર અન્ધક, કુકુર, વૃષ્ણિ વગેરે જુદાં જુદાં કુળોના સંપ ઉપર જ હતું. અને એ વાત શ્રીકૃષ્ણ સૌથી વધારે સમજતા હોવાથી જુદી જુદી રીતે જુદા જુદાઓને મનાવીને, સૌ સાથે સંબંધ બાંધીને યાદવોનું રાજ્ય નભાવ્યે જાય છે. છતાં યાદવો વારંવાર અંદર અંદર લડતા રહ્યા છે.[૧૧૨]

---

૧૧૦. પાર્જિટરે (પા. ૨૮૦) આ કથન માટે મહાભારત પુરાણોમાંનાં છૂટક વચનોનો આધાર લીધો લાગે છે.

૧૧૧. કંસને માર્યા પછી શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છાને અનુસરી યાદવો ઉગ્રસેનનેજ રાજા તરીકે પસંદ કરે છે. હરિવંશ કહે છેઃ—

रामकृष्णौ समाश्रित्य हते कंसे दुरात्मनि ।
उग्रसेनोऽभवद्राजा भोजवृष्ण्यन्धकैर्वृतः ॥

૨, ૩૪, ૧.

૧૧૨. બલભદ્ર અને અક્રૂર જેવા મુખ્ય યાદવો રિસાઇને ભાગી જાય છે અને શ્રીકૃષ્ણ એને મનાવીને કેવી રીતે લઈ આવે છે, એ માટે જુઓ હરિવંશ ૧, ૩૮ જુઓ નીચેનું વચન—

अक्रूरस्त्वंधकैः सार्धमपायाद्भरतर्षभ ।
ज्ञातिभेदभयात्कृष्णस्तमुपेक्षितवानथ ॥

૧, ૩૮, ૨૦-૨૧

શ્રીકૃષ્ણે કરેલો કંસ કેશી વગેરેનો વધ પ્રસિદ્ધ છે. એ ઉપરાંત સ્યમંતક મણિના પ્રસંગમાં શતધન્વા સત્યભામાના પિતાને મારે છે શ્રીકૃષ્ણ શતધન્વાને મારે છે વગેરે દાખલાઓ જુઓ. વિષ્ણુ. અં ૪ અ. ૧૩.

વળી શ્રીકૃષ્ણે અને સાત્યકિએ જ્યારે પાંડવોનો પક્ષ લીધો હતો, ત્યારે કૃતવર્માએ કૌરવોનો પક્ષ લીધો હતો યાદવ રાજ્યની આસપાસના બળવાન રાજ્યોમાંથી કાશી, વિદર્ભ, ચેદી, મગધ, શાલ્વ વગેરે રાજ્યો સાથે યાદવોને વિરોધ હતો, જ્યારે પાંડવો સાથે અને એને લીધે પાંચાલો સાથે અને મત્સ્યો સાથે યાદવોને સારો સબંધ હતો એમ દેખાય છે

યાદવોમા બહુસ્ત્રીનો રિવાજ બહુ સામાન્ય દેખાય છે વસુદેવને તેર પત્નીઓ અને બે પરિચારક પત્નીઓ હોવાનું ઉપર કહ્યુ જ છે શ્રીકૃષ્ણને ૧૬૧૦૮ પત્નીઓ હોવાની કથા તો પાછળથી જોડાઇ હશે, પણ અનેક પત્નીઓ હોવાનો સભવ માનવામા વાંધો નથી લાગતો રૂક્મિણી, સત્યભામા વગેરેના લગ્ન સબધી સવિસ્તાર કથાઓ વૈષ્ણવ પુરાણોમા મળે છે (भागवत १०, ५३–५६–५८) મહાભારતમા ઉગ્રસેન રાજાને स्त्रीसहस्र सहायवान् (म भा २१९, ८) કહ્યા છે, પણ અહીં દાસી સ્ત્રીઓ ઉદ્દિષ્ટ હશે

વળી યાદવો મદ્યપાન પણ ખૂબ કરતા હશે એમ લાગે છે સુભદ્રાહરણના કથાપ્રસગમા રૈવતક ઉપરના યાદવોના ઉત્સવનુ વર્ણન મહાભારતમા છે, તેમા સ્ત્રીઓથી અને ગધર્વોથી વીંટાયેલા નૃત્ય કરતા યાદવોમા મુખ્ય બલરામ, પ્રદ્યુમ્ન સાબ વગેરેને ક્ષીબ કહ્યા છે (જુઓ આદિપર્વ અ ૨૧૯, શ્લો ૭, ૯ મુબઇની સટીક આવૃત્તિ) મહાભારતમા અન્યત્ર પણ બલરામને ક્ષીબ કહ્યા છે ક્ષીબ એટલે મદ્યપાનથી ઉન્મત્ત બનેલ[113] વિષ્ણુપુરાણમાં અને ભાગવતમા બલરામે ગોપ અને ગોપીઓ સાથે યમુનાને કાંઠે મદિરાપાન કર્યાનું તથા પછી મદિરાથી મત્ત થયેલ હલધરે[114] યમુનાને પોતાની પાસે બોલાવી, પણ યમુના 'હલધર મત્ત છે' એવો વિચાર કરી ન આવી, એટલે હલધરે હળથી ખેંચી વગેરે વર્ણન છે, એ પણ બલદેવની મદ્યપાનની ટેવનું

૧૧૩ मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबा અમરકોષ ૩, ૨૩

૧૧૪ विष्णु ५, २५, भागवत १०, ६५ જુઓ —
ऊर्ध्वाभि सम पपौ १०, ६५, २०
वनेषु व्यचरत्क्षीबो मदविह्वललोचन
भा १०, ६५, २१

મોટું દષ્ટાંત છે. બલદેવનો આ સ્વભાવ એટલો પ્રસિદ્ધ હતો કે, સ્યમંતક મણિ અક્રૂરને પાછો આપતાં બલરામ મદિરાપાનની ટેવ નહિ છોડી શકે અને આ મણિ તો પવિત્રપણાથી ધારણ કરવો જોઇએ, એમ શ્રીકૃષ્ણ દલીલ કરે છે. (વિષ્ણુ ૪. ૧૪, ૭૧)

યાદવોનો પ્રભાસ આગળ નાશ પણ છેવટ મદ્યપાનને પરિણામે થયો એમ પુરાણો કહે છે. પ્રભાસમાં જઇને મદ્ય પીધું અને પછી મદ્યપાનથી ઉન્મત્ત થયેલા યાદવો એકબીજા ઉપર આક્ષેપ કરવા લાગ્યા અને છેવટ પરસ્પર લડીને કપાઈ મૂઆ.[૧૧૫]

પ્રભાસ આગળના નાશ પછી યાદવોનું શું થયું ? પુરાણો કહે છે કે, દ્વારકાને સમુદ્રે ડુબાડી દીધી, (જુઓ મારું " પ્રાચીન દ્વારકાપુરી ") પણ શ્રીકૃષ્ણના સ્વધામગમન પછી અર્જુન યાદવોનાં સ્ત્રી બાળકોને લઇને મથુરા તરફ જતો હતો, ત્યાં રસ્તામાં મ્લેચ્છોએ અથવા આભીરોએ માત્ર લાકડીઓથી યાદવોની સ્ત્રીઓનું હરણ કર્યું અને વીલે મોઢે પાછા ફરેલા અર્જુને મથુરા આવી વજ્રને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો.[૧૧૬] મહાભારતની કેટલીક પ્રતો અને ભાગવત વજ્રને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં ગાદી ઉપર બેસાડ્યો એમ કહે છે (ભા. ૧૧, ૩૧, ૨૫) તે તો ભૂલ લાગે છે. ગમે તેમ હો પણ મહાભારતના વખતમાં જ ઉપર આવેલો આ યાદવવંશ શ્રીકૃષ્ણના સ્વધામગમન પછી પાછો અંધારામાં પડી જાય છે. પુરાણોમાં મહાભારત પછીના સમય માટે પૌરવવંશ, અયોધ્યાનો ઇક્ષ્વાકુ વંશ અને મગધના બૃહદ્રથ વગેરે વંશો એ ત્રણની વંશાવળીઓ વિગતવાર આપી છે અને બાકીના માટે એ વખતમાં કુલ આટલા રાજાઓ થશે એમ મભમ કહ્યું છે. યાદવો માટે કહ્યું છે કે, ' એટલા

૧૧૫. જુઓ; મહાભારત મૌસલ પર્વ, વિષ્ણુપુરાણ અં. ૫. અ. ૩૭ ભાગવત ૧૧, ૩૦.

ततस्तस्मिन्महापानं पपुर्मैरेयकं मधु ।
महापाननिमित्तानां वीराणां दृप्तचेतसाम्
कृष्णमायाविमूढानां संघर्षः सुमहानभूत् ॥
युयुधुः क्रोधसंरब्धाः—

ભા. ૧૧, ૩૦, ૧૨ થી ૧૪

૧૧૬. જુઓ; મ. મૌસલ પર્વ અ. ૮ વિષ્ણુ, અં. ૫ અ. ૩૮.

કાળમાં (આ પૌગ્વો અને બાર્હદ્રથો સાથે) ૨૩ શૂરસેનો થશે '[૧૧૭]

આ શૂરસેનો શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર અનિરુદ્ધના પુત્ર વજ્રના વંશજો હશે કે કૃતવર્માના ? પુરાણોમા સ્પષ્ટ ખુલાસો નથી યાદવો પ્રભાસ આગળ નાશ પામ્યાની હકીકત અમુક ટોળા માટે જ સમજવી જોઇએ એમ મને લાગે છે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમા વૃષ્ણિ ગણ નાશ પામ્યો એમ કહ્યુ છે (૧, ૧૬, ૩, ૧) જરાસંધના ભયથી મથુરા તજેલુ પણ મધ્ય દેશ માટે યાદવો હમેશા આતુર રહેતા એમ શ્રીકૃષ્ણ જ કહે કહે છે (જુઓ, મહા સભા અ ૧૪) એ જોતા જરાસંધના મરણ પછી યાદવો મથુરામા અને દ્વારકામા એ બે સ્થળોએ (દિલ્હી સીમલા પેઠે) યથેચ્છ વિહરતા હોય એ સભવિત કે વળી બધા યાદવો મથુરા છોડી કાઠિયાવાડ સુધી જાય એ સભવિત નથી, એટલે જરાસંધના મુખ્ય વિરોધી વૃષ્ણિઓ સિવાયના અંધકાદિ યાદવો મથુરામા રહ્યા હોય એ પણ સભવિત છે ગમે તેમ હો, પણ મહાભારત પછીથી ઘણા કાળ સુધી કાઠિયાવાડમા યાદવોનુ નામનિશાન દેખાતુ નથી પણ મથુરામા શૂરસેનોનું જ રાજ્ય હોવાનુ જણાય છે પ્રાચીનતમ બૌદ્ધ ગ્રન્થ ઉપરથી ભગવાન બુદ્ધના સમય પહેલા એટલે ઇ સ પૂર્વે સાતમા શતકમા અને બુદ્ધના સમકાળમા એટલે ઈ સ પૂર્વે પાચમા છઠ્ઠા શતકમા મથુરામા શૂરસેનોનુ રાજ્ય હતુ બુદ્ધના સમકાલીન મથુરાના આ શૂરસેન રાજાને અવન્તીપુત્ત કહ્યો છે અને લલિતવિસ્તરમા એનું નામ સુબાહુ આપ્યુ છે (જુઓ, Cambridge History of India Vol I pp 172, 185, 186)

આ ઉપરથી બુદ્ધના સમયમા અવન્તીને અને મથુરાને પરસ્પર લગ્નસબંધ હતો એમ દેખાય છે અવન્તીમા શ્રીકૃષ્ણના વખતમા હૈહયોનુ રાજ્ય હતુ[૧૧૮] અને શ્રીકૃષ્ણના એક ફઈ અવન્તીના રાજાને

---

૧૧૭ एतैस्सार्धं भविष्यन्ति तावत् काल नृपा परे । तुल्यकाल भविष्यन्ति सर्वे ह्येते महीक्षित । शूरसेनास्त्रयोविंशत् ।

પાર્જિટરનુ The Dynasties of the Kali Age p 23.

૧૧૮ જુઓ, વાયુ ૯૪, ૫૦, વગેરે હૈહય વંશનો વિસ્તાર કહેનારા પૌરાણિક ઉલ્લેખો તથા પાર્જિટર પા ૧૦૨

જુઓ, 'વૈષ્ણવ ધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' પા ૬૦

જુઓ, Cambridge History of India p 403.

આપેલાં એ જોતાં વૃષ્ણિઓ અને હૈહયોનો સબંધ ચાલુ રહ્યો છે. વળી, શ્રીવાસુદેવપૂજાનો ભક્તિમાર્ગ પહેલવહેલો શ્રીકૃષ્ણના કુળમાં એટલે સાત્વતોમાં ચાલ્યો અને એ કારણથી સાત્વત ધર્મ કહેવાયો છે. પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ક્યાંય સ્પષ્ટ કહ્યું નથી; પણ મેગેસ્થનિસે કહ્યું છે કે, મેથોરા [મથુરા અને કિલસોબોરા (કૃષ્ણપુર)] શહેરોવાળા જમનાકાંઠાના દેશના શૂરસેનોમાં હિરેક્લિસ (શ્રીકૃષ્ણ)ની પૂજા પ્રચલિત છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતક સુધી મથુરામાં અને એની આસપાસ શૂરસેનોમાં જળવાઈ રહેલી વાસુદેવભક્તિ, તે પછી બે ત્રણ સૈકાઓમાં પશ્ચિમ હિંદના ઘણા ભાગમાં અને છેક દક્ષિણમાં નાનાઘાટ સુધી ફેલાઇ જાય છે, એમ ઘોસંડીના, વિદિશાના ગુરુડધ્વજના અને નાના ઘાટના લેખોથી દેખાય છે. (જુઓ; વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૩૯ થી ૪૨) વળી એજ સમયમાં મથુરામાંથી શૂરસેનોનું અને સાત્વત ધર્મનું જોર ઓછું થયું છે. બુદ્ધના સમય પછી વચ્ચે કાંઈ ખબર પડતી નથી, પણ મથુરા આગળથી મળેલા સિક્કાઓ ઉપરથી શૃંગ વંશના સમકાલીન મથુરાના બાર રાજાઓનાં નામો મળે છે. આ રાજાઓ શૂરસેનો અથવા યાદવો જ હશે. કૌશામ્બીના બૃહસ્પતિમિત્રની પુત્રી મથુરાના એક રાજાને આપેલી હતી, એમ મોરાના ઉત્કીર્ણ લેખ ઉપરથી જણાય છે.[૧૧૯] લેખમાં મથુરાના આ રાજાનું નામ નથી આપ્યું, પણ સિક્કાઓ ઉપરથી મથુરાના બલભૂતિનું નામ મળે છે અને એના સિક્કા આ બૃહસ્પતિમિત્રના સિક્કાને બહુ મળતા આવે છે. કૌશામ્બીના રાજાઓ પુરુવંશના છે અને પુરુવંશ અને યદુવંશ વચ્ચે લગ્નસબંધ મહાભારતકાળમાં હતો એ જોયું છે; આ કૌશામ્બીના રાજાઓને બુદ્ધના કાળમાં અવન્તી સાથે લગ્નસંબંધ હતો, એ ઉદયનની પ્રસિદ્ધ કથાથી દેખાય છે. (જુઓ સ્વપ્નવાસદત્તા). મથુરાનો એક બીજો રાજા બ્રહ્મમિત્ર અહિછત્ર (પાંચાલ)ના ઇંદ્રમિત્રનો સમકાલીન હતો. આ પછી ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકના દ્વિતીયાર્ધમાં મથુરાનું રાજ્ય શકોના હાથમાં જાય છે.[૧૨૦] મથુરાના સિક્કાઓમાં ઊભેલી

૧૧૯. જુઓ; Cambridge History of India, Vol. I p. 525–526.
૧૨૦. એજન પા. ૫૨૬.

મૂર્તિ તજજ્ઞો ધારે છે તેમ શ્રીકૃષ્ણની હોય, તો ઈ સ પૂર્વે લગભગ ૫૦ સુધી મથુરામા ઘણુ કરી યાદવોનું રાજ્ય અને કૃષ્ણભક્તિ ચાલુ હતા પછી શકોનું રાજ્ય અને સાથે જૈન ધર્મ આવ્યો મથુરામા જૈન ધર્મના જોરની શરૂઆત કદાચ તે પહેલા ૫૦–૧૦૦ વર્ષથી થઈ હોય

મથુરાના મધ્યકાલીન યાદવો–કરૌલીમાં

આ પછી મથુરાના યાદવોનુ શુ થયુ તેનો પત્તો લાગતો નથી પણ ગૌ હી ઓઝાએ નીચે પ્રમાણે નોધ કરી છે. કામવનની એક મસ્જિદ જે પહેલા મદિર હતુ, તેમાથી ઈ સ. નવમા શતકનો એક લેખ મળ્યો છે, જેમા શૂરસેન યાદવોના સાત નામો છે વળી, મથુરા અને મહાવનમાથી મળેલા બે શિલાલેખોમાથી ઈ સ ૧૧૫૦ મા અજયપાલ અને ઇ. સ ૧૧૭૦ મા હરિપાલ વિદ્યમાન હોવાનુ માલૂમ પડે છે પણ ક્રમવાર આખી વશાવળી નથી મળતી કરૌલીના યાદવો મથુરાના યાદવોના વશજો હશે કરૌલીની ખ્યાતોમાથી રાજા વિજયપાલે મથુરાથી મનીપહાડ આવી ત્યા એક કિલ્લો બનાવ્યો, અને તેના એક વશજે વિ સ ૧૪૦૫મા કરૌલી વસાવ્યુ વગેરે હકીકત મળે છે (જુઓ, ટૉડ રાજસ્થાનનું હિંદી ભાષાન્તર પા ૩૪૫)

આ રીતે યાદવોનો ઇતિહાસ ઘણી ગડમડવાળો દેખાય છે મથુરાના યાદવોનું વચ્ચે શુ થયુ એ કહેવુ મુશ્કેલ છે અને યાદવોની બીજી શાખાઓ વિષે પણ છુટક ઉલ્લેખો મળે છે મથુરાની યે પહેલા વિદર્ભ (વરાડ અને પૂર્વ ખાનદેશ) મા યદુવશનુ રાજ્ય સ્થપાયાનુ પુરાણો કહે છે અને એ રાજ્ય લાબા વખત સુધી ચાલુ રહ્યુ દેખાય છે શ્રીકૃષ્ણના વખતમા વિદર્ભમા ભોજપતિ ભીષ્મકનું રાજ્ય હતુ પછી મૌર્ય અશોકના વખતમા તથા તે પછી પણ ત્યા ભોજ લોકોનું રાજ્ય હતુ, એમ એના ઉત્કીર્ણ લેખો તથા ખારવેલના હાથી ગુમ્ફના લેખો ઉપરથી દેખાય છે[૧૨૧] પછી ગુપ્ત સમયના વાકાટકો ક્રયવશના ભોજ હોવા જોઈએ એવુ અનુમાન ઉપર નોધ્યુ છે[૧૨૨] જો કે વાકાટક વશના ઉત્કીર્ણ લેખોમા એવુ કહેલુ નથી.

વિદર્ભમાથી જ આર્ય સસ્કૃતિ અને આર્ય રાજાઓ દક્ષિણમા

---

૧૨૧ એન્જન પા. ૫૧૪

૧૨૨. જુઓ, ટિપ્પણી ૧૦૫.

પ્રસર્યાં છે એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞોનો મત છે.[૧૨૩] અને આંધ્ર સમયમાં વિદર્ભ અને મહારાષ્ટ્ર વગેરે એક રાજ્યતંત્ર નીચે હતાં, ત્યારે વિદર્ભના ભોજો મહારાષ્ટ્રમાં યે પેઠા હોય એ સંભવિત છે.

બીજી તરફથી યદુવંશની બીજી શાખા હૈહય શાખાના અશ્મકો અને વીતિહોત્રો મહાભારતના સમય પછી અવન્તી અને ગુજરાતમાં છેક અપરાન્ત-કોકણ સુધી ફેલાયેલા હતા.[૧૨૪] ભરુચ અને સુપારક-(મુંબઇ અને સાષ્ટી) ભૃગુઓનાં સ્થાનો તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. અને ભૃગુઓ અને હૈહયોનો ગાઢ સંબંધ પ્રસિદ્ધ છે.

વળી યૌધેય અને અર્જુનાયનોનાં ઈ. સ. પૂર્વે ચોથાથી ઇ. સ. ચોથા શતક સુધી એક પ્રકારનાં ગણરાજ્ય ક્રમશઃ પંજાબની દક્ષિણે અને રાજપૂતાનાની ઉત્તરે તથા રાજપૂતાનાના ભરતપુર અને અલવર રાજ્યના પ્રદેશમાં હોવાનું પાણિનિના ઉલ્લેખથી, સિક્કાઓથી તથા સમુદ્રગુપ્તના અલાહાબાદના લેખથી જણાય છે.[૧૨૫] આ અર્જુનાયનો અર્જુન એટલે હૈહય સહસ્રાર્જુનના વંશજો કે જાતવાળા હોય તો એ પણ યાદવો. અને યૌધેયો તો યદુના ભાઇ અનુના વંશજો એટલે આનવો છે. (જુઓ; પાર્જિટર પા. ૧૦૯ વાયુ-૯૯, ૨૧) આ યૌધેયો અને અર્જુનાયનોના ગણરાજ્યની હકીકત મથુરાના યાદવોનું પણ એક પ્રકારનું ગણરાજ્ય હોવું જોઈએ એ મારા તર્કને પુષ્ટિ આપે છે.

યાદવો વિષે ગુપ્તકાળમાં અને તે પછીના તરતના સૈકાઓમાં કશી નિશાની મળતી નથી. પણ ઈ. સ. સાતમા-આઠમા શતકમાં રાજ્યો સ્થાપનારા કેટલાક વંશો પુરાણોના બહોળા પ્રચાર પછી એટલે નવમા દશમા શતક પછી, પોતાને યાદવ તરીકે ગણાવે છે. દા. ત. ઈ. સ. ૭૫૦ થી ઇ. સ. ૯૭૦ સુધીના દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનાં, આ રાજાઓને યદુવંશી કહેનારાં દાનપત્રોમાં જૂનામાં

૧૨૩. એજન પા. ૬૦૨ તથા સર રા. ગો. ભાંડારકરનો દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી ભાષાંતર પા. ૫.

૧૨૪. હૈહયો માટે જુઓ; J. R. A. S. 1914 p. 254.
Cambridge History of India Vol. I. p. 316.

૧૨૫. એજન પા. ૫૨૮.

જૂનું શક સં ૭૮૨ (ઇ સ ૮૬૦) નું અમોઘવર્ષનું મળ્યુ છે (જુઓ, Epigraphia Indica Vol VI p 29)

કર્કરાજના દાનપત્રમા —

उदगादय दन्तिदुर्गभानुर्यदुवंशोदयपर्वतात् प्रतापी એ રીતે એ કુળના મૂળ પુરુષને યદુવંશી કહ્યો છે[૧૨૬] ચોથા ગોવિંદરાજના શક સ ૮૫૫ ના દાનપત્રમા[૧૨૭] તથા બીજા કેટલાક દાનપત્રોમા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓને યદુવંશી કહ્યા છે હલાયુધ પણ કવિરહસ્યમા એમજ કહે છે વળી દક્ષિણના પાછળના ચાલુક્યોના સામંતો—સેઉણ દેશના તથા દેવગિરિ (દૌલતાબાદ) ના યાદવો તથા દ્વારસમુદ્ર (મહીસૂર પ્રદેશ)ના હોયસલા રાજાઓ પોતાને યાદવ કહેવરાવે છે[૧૨૮] અને યાદવોની જૂની પરપરાને અનુસરી અંદર અંદર લડે છે[૧૨૯] ઇ સ અગિયારથી તેરમા શતકોમા આ રાજવંશો થઈ ગયા છે દેવગિરિના યાદવવંશના રાજા મહાદેવ (ઇ સ ૧૨૬૦ થી ૧૨૭૧) નો પ્રધાન હેમાદ્રિ સસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ છે આ હેમાદ્રિએ લખેલા વ્રતખંડ નામના ગ્રન્થની કેટલીક હસ્તપ્રતોમા દેવગિરિના યાદવોની વંશાવળી આપેલી[૧૩૦] છે તેમા પુરાણોને અનુસરી છેક ચદ્રથી શરૂ કર્યું છે પણ પછી આ વંશનો આરભ સુબાહુથી કર્યો છે સુબાહુનો પુત્ર દઢપ્રહાર દક્ષિણમા રાજ્ય સ્થાપે છે આ બનાવ ઇ સ ૮૨૫ની આસપાસમા બન્યો હોવાનુ ડૉ સર ભાંડારકર ધારે છે[૧૩૧] શિવાજી મહારાજના મા જીજી જાધવ કુળની પુત્રી હતાં અને હજી દક્ષિણમા જાધવો છે

હૈહય વંશ

હવે યદુવંશની બીજી શાખા હૈહયોનુ શુ થયુ તે જોઈએ હૈહયોનો

---

૧૨૬ શક સ ૮૯૪ નુ કર્કરાજનુ દાનપત્ર Indian Antiquary Vol 12 p 157 to 164

૧૨૭ એજન પા ૨૦૧ થી ૨૦૩

૧૨૮ જુઓ શક સ ૧૧૧૪નુ ભિલ્લમદેવનુ દાનપત્ર I A 1912 p 286—303

૧૨૯ જુઓ, Vincent A, Smith, third edition p. 434

૧૩૦ જુઓ, હરિકૃષ્ણને પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ, નું ભાષાન્તર પ્ર ૧૪મું

૧૩૧ નો ટી ઓઝા, ઇ સ ૮૪૩ મા એલુરૂગેનું યાદવરાજ્ય સ્થપાયુ ધારે છે, ટોડ રાજસ્થાનનુ હિંદી ભાષાન્તર ભા. ૧ પા. ૩૨૮.

ભારતકાળમાં તથા પછી અવન્તી, ગુજરાત તરફ પ્રસાર થયો હતો એ આપણે જાણીએ છીએ. પણ, ગુપ્તો પછીના કાળમાં ચેદીમાં હૈહયો હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. મહાભારતના વખતમાં તો ચેદીમાં શ્રીકૃષ્ણના ફુઆ કુરુવંશી દમઘોષ રાજા હતા. તે પહેલાં વિદર્ભના પુત્ર કૈશિક ચેદીના રાજા હતા. તો હૈહયો ચેદીમાં ક્યાંથી આવ્યા? કે. પી. જયસ્વાલ હાથીગુમ્ફના લેખમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૩ થી ૧૬૯-૧૫૨ સુધીના, કલિંગના ચક્રવર્તી મહારાજા ખારવેલ ચેદી વંશના હોવાનો પુરાવો વાંચે છે. (જુઓ; J. B. O. Research Society; 1927, Vol XIII, parts 3-4 p. 223) પણ એ ચેદી વંશ તે કયો વંશ? વિદર્ભના પુત્ર કૈશિકનો વંશ કે દમઘોષનો વંશ કે હૈહય વંશ?

ચેદીના હૈહયો

જબલપુર પાસે ત્રિપુરી (તેવર)ના વિ. સં. ૯૨૦ (ઇ. સ. ૮૬૪)થી વિ. સં. ૧૨૪૭ (ઈ. સ. ૧૧૯૦) સુધીના રાજાઓ પોતાને હૈહયવંશી કહે છે. અને એ વંશના રાજાઓના લેખોમાં છેક ચંદ્રથી વંશાવળી આપી છે. (જુઓ; Ep. Indica Vol II p. 8.) આ રાજાઓ કલચુરી પણ કહેવાય છે. વિ. સં. ૩૦૬ થી એક કલચુરી અથવા ચેદી સંવત પણ ચાલતો હતો. આને ત્રૈકૂટકોનો સંવત પણ કેટલાક ઉત્કીર્ણ લેખોમાં કહેલો છે. જો કે વિ. સં. ૯૨૦ પહેલાંનો આ કલચુરીઓનો શૃંખલાબદ્ધ ઇતિહાસ નથી મળતો, પણ વિ. સં. ૫૫૦ થી ૭૯૦ સુધીમાં એ વંશનું રાજ્ય દક્ષિણના ચૌલુક્ય રાજ્યની ઉત્તરમાં અર્થાત્ ચેદી અને ગુજરાતમાં હોવાના પુરાવા મળે છે (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પા. ૩૭ થી ૬૭). આ ચેદી વંશને હૈહય કહેનારો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ ચૌલુક્ય વિનયાદિત્ય (ઈ. સ. ૬૮૦ થી ૬૯૬) ના એક લેખમાં મળે છે.[૧૩૨] આ ચેદીના હૈહયો સાથે દક્ષિણના ચૌલુક્યોને તથા રાષ્ટ્રકૂટોને લગ્નસંબંધ હોવાનું એ બેયના લેખો ઉપરથી જણાય છે.[૧૩૩] આ વંશનો નાશ થયા પછી હૈહયોનું શું થયું? અત્યારે કોઇ રાજ્ય હૈહયોનું મનાતું નથી, પણ આ વંશની એક શાખાનું રાજ્ય દક્ષિણકોશલ (રત્નપુર) માં હતું અને સંયુક્ત પ્રાંતના વલિયા જિલ્લાના અમુક રજપૂતો રત્નપુરથી

૧૩૨. એજન પા. ૧૫૩

૧૩૩. જુઓ; ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પા. ૩૯ તથા ૪૨.

આવેલા મનાય છે એ રજપૂતો હૈહયજાતિના હોવાનો સભવ વિન્સેન્ટ સ્મિથ સ્વીકારે છે (ત્રીજી આવૃત્તિ પા ૨૯૪, ૫ ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી તો આ કલચુરી રાજાઓને પણ આભીર ગણે છે, પણ બોમ્બે ગેઝીટિયર ઉપર ટિપ્પણીઓ લખનાર જેકમન એથી વિરુદ્ધ મતના છે અને આ વશને હૈહય માનવામાં વાધો નથી બોમ્બે ગેઝીટિયર ભા ૧ પા ૫૮ અને તેની ટિપ્પણી)

દક્ષિણમા આ બધા યાદવો ક્યાથી અને અને ક્યારે આવ્યા?

'ડૉ એસ કૃષ્ણસ્વામી આયગર તો કહે છે કે, "ભગત દૌષ્યન્તિની લડાઈઓથી, કસના ત્રાસથી, અને જરાસંધના દબાણથી જૂના કાળથી જ યાદવો ધીમે ધીમે દક્ષિણ તરફ ફેલાયા છે વિધ્યાચળથી કૃષ્ણા નદી સુધીના દક્ષિણમા, જૂના બૌદ્ધ ગ્રન્થો તથા સસ્કૃત સૂત્ર સાહિત્ય પ્રમાણે પાચ રાજ્યો હતા એક માહિષકોનુ, બીજુ કલિંગનું, ત્રીજુ વિદર્ભનું, ચોથુ અશ્મકોનું, અને પાચમુ દડકોનુ (દડકારણ્ય), આમાથી વિદર્ભના ભોજ યાદવ છે જ, અશ્મકો અને અશ્મકીનું યાદવી વિશેષણ મહાભારતમા ક્યાક છે, એટલા ઉપરથી કૃષ્ણસ્વામી આયગર તેને યાદવ ઠરાવે છે, પણ પુરાણો અશ્મકને પણ અયોધ્યાના ઇક્ષ્વાકુ વશમા ગણે છે, (જુઓ, પાર્જિટર પા ૧૪૭)

માહિષકોને હૈહય ગણવામા વાધો નથી અને પાછળથી પણ માહિષકોથી ઊતરેલા ચેદી રાજાઓ હૈહય ગણાય છે આ હૈહયોએ કલિંગમા પહેલા રાજ્ય સ્થાપ્યુ પછી તો કલિંગનો આન્ધ્ર રાજ્યમા સમાવેશ થયો છે અને કૃષ્ણસ્વામી આયગર કહે છે કે, આધ્રો એ અન્ધક યાદવો છે કારણ કે તામીલ કવિઓ આંધ્રોને અન્દર કહે છે અને અન્દર સસ્કૃત અન્ધકનું અપભ્રશ છે આ તર્ક પ્રણાલીથી આંધ્ર લોકને યાદવ ગણે છે બાકી રહેલા દડક માટે સસ્કૃત સાહિત્યમાથી કાઇ પુરાવો મળ્યો નથી પણ તામીલ સાહિત્યમા દડકના વતનીઓને ઇડાયર (ભરવાડ) કહ્યા છે એ ઉપરથી તેઓને પણ ડૉ આયગર યાદવ ગણે છે અને એ જ તર્કશૈલીને અનુસરી મહારાષ્ટ્રકો-મરાઠાઓને પણ યાદવ ગણે છે (જુઓ, ડૉ એસ કૃષ્ણસ્વામી આયગરનો કલકત્તાની બીજી ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સમા વચાયલો નિબધ Proceedings & Transactions p 351 to 364)

જૂનાગઢના ચૂડાસમા યાદવો

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પણ યાદવો મળે છે. ઈ. સ. દશમા શતકના મૂળરાજ સોલંકી સામે લડનાર જૂનાગઢનો રા' ગ્રાહરિપુ અને કચ્છનો લાખો ફુલાણી એ ય યાદવ ગણાય છે. જૂનાગઢના એ ચૂડાસમા વંશનો મહાપુરુષ ચૂડચંદ્ર કહેવાય છે અને ભાટો ચૂડચંદ્રને કૃષ્ણના પુત્ર સામ્બ[૧૩૪]સાથે જોડે છે. ' આદિ નારાયણથી ૫૪મા શ્રીકૃષ્ણ, ૧૨૫મા દેવેન્દ્ર અને તેના ચાર કુંવરમાંથી ગજપતે ગજની વસાવ્યું અને ગજપત પછી કેટલીક પેઢીએ નગરઠઠ્ઠામાં ચૂડચંદ્ર થયો. આ ચૂડચંદ્ર (લગભગ ઇ. સ. ૮૭૫થી ૯૦૭) વામનસ્થળીમાં આવ્યો અને એની ચોથી પેઢીએ ગ્રાહરિપુ થયો."[૧૩૫] આ યાદવો ચૂડચંદ્રના નામથી ચૂડાસમા કહેવાય છે.

કચ્છના જાડેજા

કચ્છના લાખા ફુલાણીના વંશ માટે ભાટો કહે છે કે, ઉપર કહેલા ગજપતનો ભાઇ નરપત ગજનીની ગાદીએ બેઠો અને તેના કુંવર સમાના નામ ઉપરથી ન વંશજો સમા કહેવાયા, જે પાછળથી જાડેજાને નામે પ્રસિદ્ધ થયા. જામ સમાએ ગજની ખોયું અને સિંધ અને બલુચિસ્તાન વચ્ચે રાજધાની સ્થાપી. તેની દશમી પેઢીએ (નારાયણથી ૧૪૬ મો) લાખો આરાભડ થયો, તેણે નગરઠઠ્ઠા વસાવ્યું. તેનો કુંવર લાખોજી અને તેનો મોડજી કચ્છમાં ઇ. સ. ૮૧૯ માં ગાદીએ બેઠો અને મોડજીનો પ્રપૌત્ર ઉપર કહેલો લાખો ફુલાણી[૧૩૬] અને કચ્છના આ જાડેજા કુળમાંથી જામનગર, મોરબી, ગોંડળ, ધ્રોળ વગેરે કાઠિયાવાડનાં જાડેજા રાજકુટુંબો નીકળ્યાં છે.

વળી ગજપતના ત્રીજા ભાઇ ભૂપતે ગજની અને ખુરાસાન વચ્ચેના પ્રદેશમાં પોતાનુ રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના વંશજો ભટ્ટી કે ભાટી કહેવાયા. પણ ત્યાંથી ખુરાસાનના રાજાએ કાઢવાથી આ લોકો પંજાબમાં આવ્યા, ત્યાંથી સિંધ અને મારવાડ વચ્ચેના પ્રદેશમાં

---

૧૩૪. સામ્બ યાદવાસ્થળીમાં મરણ પામ્યાનું મહાભારત (મૌસલ પર્વ અ. ૫) કહે છે.

૧૩૫. 'રાસમાળા'નું ગુજરાતી ભાષાંતર ત્રીજી આવૃત્તિ ભા. ૧ પા. ૬૧,૬૨.

૧૩૬. એજન પા. ૬૨, ૬૩.

આવ્યા આ ભટ્ટીના વંશજો એ જેસલમીરના ભાટી ભાટિયાઓ પણ કદાચ આ મૂળમાંથી પોતાને નીકળેલા માનતા હશે[૧૩૭]

આ મધ્યકાલીન યાદવોના જુદા જુદા રાજ્યોની સવિસ્તર વંશાવળીઓ મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાએ ટોડ રાજસ્થાનના હિંદી ભાષાંતર પા ૩૨૭ થી પા ૩૪૬ પ્રકરણ ૭ ની ટિપ્પણીઓમાં આપી છે ત્યા પ્રસંગોપાત્ત કેટલીક હકીકત પણ નોંધી છે પરન્તુ એ સમર્થ ઇતિહાસવેત્તા કહે છે તેમ, આ બધા યાદવોનો ઇતિહાસ વિસ્તારથી લખવામા આવે તો એક મોટું પુસ્તક થાય.

જોધપુર વગેરેના રાઠોડો

જોધપુર, બિકાનેર ઝાબુઆ, અમઝરા કિશનગઢ, રતલામ, સીતામઉ, સૈલાના, ઇડર અને અહમદનગરના હાલના રાઠોડ રાજાઓ[૧૩૮] મૂળ મારવાડ-જોધપુરના રાઠોડના વંશજ છે અને જોધપુરના રાઠોડ રાજવંશનો મૂળ પુરુષ કનોજના ગહડવાલ વંશનો હતો (જુઓ, ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા ૩) હવે કનોજના ગહડવાલો સૂર્યવંશી હતા કે ચંદ્રવંશી એ વાતનો એ વંશના ઉત્કીર્ણ લેખોમાંથી પત્તો લાગતો નથી અત્યારે જોધપુર વગેરેના રાઠોડો પોતાને સૂર્યવંશી માને છે (જુઓ, સરસ્વતી, જૂન ૧૯૨૭ મા વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉનો લેખ પા ૬૬૨) જ્યારે યુક્ત પ્રદેશ-કાશી, પ્રયાગ, મિર્ઝાપુર, અને જૌનપુરની આસપાસમા મોટે ભાગે જેની વસ્તી મળે છે, તે ગહડવાલ ક્ષત્રિયો પોતાને ચંદ્રવંશીય મહારાજ કાશીરાજની સંતતિ માને છે (જુઓ, સરસ્વતી, સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ માં શ્રીયુત કુંવર શિવનાથસિંહ સેંગરનો લેખ પા ૧૦૪૫) અને કનોજના ગહડવાલ રાજવંશ [વિ સ ૧૧૨૪ (ઈ સ ૧૦૬૮) થી વિ સ ૧૨૮૦ (ઇ સ. ૧૨૨૩)]ને પણ કુંવર શિવનાથસિંહ કાશીરાજના જ વંશજ માને છે

પણ મારવાડ વગેરેના રાઠોડ વંશની ઉત્પત્તિ બાબત જૂના વખતથી જુદી જુદી કલ્પનાઓ ચાલે છે (જુઓ, સરસ્વતી સપ્ટેમ્બર

૧૩૭ સેન્સસ પા ૬૩, આ દંતકથાઓ જુદા જુદા રૂપમા મળે છે

૧૩૮ આ રાઠોડ રાજાઓના સવિસ્તર ઇતિહાસ માટે જુઓ, ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા ૩.

૧૯૨૭ પા. ૧૦૫૨). અને અત્યારે પણ આ વિષયના અભ્યાસી હિંદી વિદ્વાનોમાં જબરો મતભેદ છે. કેટલાક દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ, કનોજના ગહડવાલ અને જોધપુર વગેરેના રાઠોડો ત્રણેને એક માને છે. શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉનો આ મત છે. દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના કેટલાક લેખોમાં તેઓને યદુવંશી કહ્યા છે, અને જોધપુર વગેરેના રાઠોડો પોતાને સૂર્યવંશી માને છે; એ મુશ્કેલીનો તોડ કાઢતાં શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ કહે છે કે, " દક્ષિણમાં અને ગુજરાતમાં કુલ ૭૫ લેખો અને દાનપત્રો આ વંશનાં મળ્યાં છે, તેમાંથી માત્ર આઠમાં જ એ રાજાઓને યદુવંશી કહ્યા છે અને વિ. સં. ૯૧૭ પહેલાંના એ વંશના કોઇ લેખમાં રાષ્ટ્રકૂટોને યદુવંશી.....નથી કહ્યા, માટે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો ચંદ્રવંશી નહિ પણ સૂર્યવંશી હતા " (જુઓ; સરસ્વતી જૂન ૧૯૨૭ પા. ૬૫૮ ટિ. ૧). બીજી તરફથી પં. ગૌરીશંકર હીરાચન્દજી ઓઝા દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના એ આઠ લેખો ઉપર આધાર રાખી રાષ્ટ્રકૂટોને યદુવંશી માને છે અને રાષ્ટ્રકૂટ તથા રાઠોડને એક માને છે તથા કનોજના સૂર્યવંશી ગહડવાલને રાષ્ટ્રકૂટથી જુદા ગણે છે. મતલબ કે હાલના રાઠોડો પોતાને સૂર્યવંશી માને છે પણ તેઓ છે ચંદ્રવંશી (જુઓ; 'નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા' ન–સં. ભા. ૪ અં. ૩–૪ પા. ૩૪૮–૩૪૯). આથી વિરુદ્ધ કુંવર શિવનાથસિંહ જોધપુર વગેરેના રાઠોડ રાજાઓને કનોજના ગહડવાલ રાજા જયચંદ્રના વંશજ માને છે, પણ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટથી જુદા માને છે. (જુઓ; ૧૯૨૭ના સપ્ટેમ્બરના સરસ્વતીમાં એનો લેખ.)

આ વિષયમાં સર્વમાન્ય નિશ્ચય થઈ શકે એવા પુરાવા જ ઉપલબ્ધ નથી અને કેટલાંક કારણોથી પક્ષવાદ બંધાઈ ગયો છે. રાઠોડો અને ગહડવાલો ગમે તે વંશના હો, પણ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના ઉત્કીર્ણ લેખોના સ્પષ્ટ પુરાવાની વિરુદ્ધ તેમને સૂર્યવંશી માનવાની જરૂર મને નથી લાગતી. વળી દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોએ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, રાજપૂતાના, માળવા, મધ્ય પ્રદેશ, ગયા આદિમાં સ્વતંત્ર અથવા પરતંત્ર રાજ્યો સ્થાપેલાં એટલું પણ ચોક્કસ.

આ બધા પાછળના યાદવો ક્યાંથી આ

કૃષ્ણસ્વામી આયંગરની માન્યતા નોંધી છે. ડૉ.

મતલબ એવી લાગે છે કે, વિદર્ભમાંથી દક્ષિણમાં

ભોજ અને રાષ્ટ્રીકોનો ઉલ્લેખ અશોકના લેખમા મળે છે ભોજ અને રાષ્ટ્રીકોમાથી ઊતરી આવેલા રાષ્ટ્રકૂટો હતા[૧૩૯] ભોજ નામ હૈહયોને તથા અધક કુકુર વગેરે યાદવોને સરખી રીતે લગાડાય છે તથા હૈહયો ચેદીમા પણ હતા એ જોતા, આ ભોજો યાદવ હતા કે હૈહય એ સશય રહે છે હૈહયો દૂર દૂર સુધી ફેલાયા લાગે છે

બીજો સભવ એવો છે કે, ઈ સ બીજા-ત્રીજા-ચોથા શતકમા આન્ધ્ર રાજાઓનું જોર ઓછુ થયા પછી, દક્ષિણમા સહ્યાદ્રિ, કોકણમા અને અમુક વખત તો સિન્ધ અને પજાબ વચ્ચે તથા કાઠિયાવાડ ઉપર પણ આભીર લોકોનુ રાજ્ય હતુ એમ આભીર શિવદત્તના પુત્ર ઈશ્વરસેનનો લેખ નાસિકની ગુફામા મળ્યો છે ક્ષત્રપ રુદ્રદામનના લેખમા તથા સમુદ્રગુપ્તના લેખમા ઉલ્લેખ છે તથા તેઓના સિક્કાઓ પણ કાઠિયાવાડમા મળેલા એ ઉપરથી જણાય છે[૧૪૦] ઈ સ ચોથા શતકના પાછના ભાગમા ગુપ્તોનું જોર થયુ તે પહેલા આભીરોનું જોર દેખાય છે મહાભારત અને પુરાણો આ કાળમા આભીર રાજાઓ થયાનું કહે છે[૧૪૧] આ આભીરો ગાયોના ટોળા સાથે ભટકતી યાદવોની જ એક શાખા હોય એનો સભવ મને સ્ફુરે છે શ્રીકૃષ્ણ વસુદેવને ત્યા જન્મ્યા છતા નદગોપને ત્યા ઊછર્યાનું હરિવશ, વિષ્ણુ પુરાણ, ભાગવત વગેરે કહે છે અને મહાભારતમા શિશુપાલ શ્રીકૃષ્ણને ગાળ દેતા ગોપ કહે છે

तमिम ज्ञानवृद्धि सन् गोप सस्तोतुमिच्छसि ।

મહાભારત, સભાપર્વ અ ૪૧, ૬.

અને હેમચદ્ર મૂલરાજના શત્રુ ગ્રાહરિપુને ગાળ દેતા આભીર કહે છે (જુઓ, દ્વયાશ્રય સર્ગ ૨ શ્લો-૫૯ થી ૬૫) આ રીતે જોતા જૂનાગઢના ચૂડાસમાઓ, કચ્છ કાઠિયાવાડના જાડેજાઓ અને દેવગિરિના યાદવો વગેરે મૂળ આભીર જાતિના હોય તો એ અસભવિત છે પ ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજીએ પણ ચૂડાસમાઓને મૂળ આભીર જાતિના માન્યા છે વળી, ચૂડાસમાના ભાટો જૂનાગઢના રાને આહીર ગણા

---

૧૩૯ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પા ૨૪ અને ૭૯

૧૪૦ જુઓ, નાસિકની ગુફાઓના લેખો અને તેનુ પ ભગવાનલાલ ઇદ્રજીનુ વિવેચન, બોમ્બે ગેઝેટિયરમા

૧૪૧ सुराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूद्रार्बुदमालवा. ।

કહે છે. વળી ટોલેમી (ઇ. સ. ૧૫૦) માં આબેરિયા (Aberia)નું સ્થાન જોતાં, ઇ. સ. બીજા શતકમાં આભીરો સિંધ અને પંજાબ વચ્ચે વસતા એમ દેખાય છે.[૧૪૨] અને સિંધમાંથી ચૂડાસમા જાડેજા વગેરે કાઠિયાવાડમાં આવ્યા છે.[૧૪૩] વળી, જાડેજા શબ્દ યૌધેયનો અપભ્રંશ હોવાનો બોમ્બે ગેઝીટિયરમાં તર્ક કર્યો છે અને એના ટેકામાં ક્ષત્રપોના ઉત્કીર્ણ લેખો ઉપરથી યૌધેયો અને આભીરો પડોશી હોવાનું જણાય છે, એ હકીકત તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે.[૧૪૪] આ તર્ક ઠીક લાગે છે, પણ યૌધેયો પુરાણો પ્રમાણે આનવ હતા એટલે યાદવ નહિ.[૧૪૫] કેટલાક જામોનાં તમાચી, તઘલીક જેવાં નામો ઉપરથી એ જાડેજાઓ આમુપારનાં તુર્ક ટોળાંઓ આ દેશમાં ઇ. સ. ૫૬૦ થી ૭૫૦ વચ્ચે આવેલાં, તેમાના હોવા જોઈએ એમ જેકસન સાહેબ તર્ક કરે છે. (બોમ્બે ગેઝીટિયર ભા. ૧ પા. ૧૩૯)

આભીરો વિષે ઉપરનો તર્ક કરવાનું એક બીજું પણ કારણ છે. મહાભારત કહે છે કે, પરશુરામની બીકથી જે ક્ષત્રિયોએ પોતાનું કર્તવ્ય છોડી દીધું તે આભીરો થયા. (म. १४, २९) આ રીતે મૂળના યાદવ અને બીજા ક્ષત્રિયો, ક્ષાત્રકર્મ છોડી, ગોપાલન વગેરે કર્મનો સ્વીકાર કરવાથી આભીરો થયા હશે અને તેઓ જ ફરી ક્ષાત્રકર્મનો સ્વીકાર કરવાથી રજપૂતો થયા. અને આ બધા આભીરો કદાચ યૌધેયો અને અર્જુનાયનો વગેરે પણ ઉત્તરના હુમલાઓના દબાણથી સિંધમાં, અને ત્યાથી કચ્છ કાઠિયાવાડમાં આવ્યા અને વલભી રાજ્યનો નાશ થયા પછી જુદે જુદે સ્થળે જમીનોના ધણી થઈ પડયા.[૧૪૬] મતલબ કે; પાછળના યાદવો એ આભીરો અથવા હૈહય ભોજો હોવાનો સંભવ છે.

પણ મધ્યકાલીન તથા આધુનિક યાદવોની બાબતમાં ચોખ્ખો નિશ્ચય થવો મુશ્કેલ છે. કારણ કે, દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ વગેરે જેઓ

૧૪૨. આભીરો પશ્ચિમમાં સિન્ધુકાંઠે વસતા હોવાનું અને નકુલે જીત્યાનું મહાભારત પણ કહે છે. જુઓ; म. सभा. ३२.

૧૪૩. જુઓ; Bombay Gazettier Vol. I part I p. 134, 138.

૧૪૪. એજન પા. ૧૩૮.

૧૪૫. જુઓ; वायु ९९, २१ પાર્જિટર પા. ૧૦૯.

૧૪૬. Bombay Gazettier Vol. I part I p. 138.

મધ્યકાળમા પોતાને યદુવશી કહે છે તેઓ વિ મ ૯૧૭ પહેલા પોતાને યદુવશી કહેતા નથી એ મશયનુ એક કારણ ઉપર નોધ્યુ જ છે વળી એક જ વ શના લેખોમાથી કોઈમા ચદ્રવશી તો કોઈમા સૂર્યવશી અને કોઇમા અગ્નિવંશી લખેલુ પણ મળે છે આ પ્રકારના અનેક દાખલાઓ રજપૂતવશોના ઇતિહાસમાથી મળે છે વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉએ થોડા સૂચક દાખલાઓ નોધ્યા છે (જુઓ, મરસ્વતી ૧૯૨૭ ઓગસ્ટમા પા ૯૨૬-૯૨૭)

(૧) ઉદેપુરના રાણાઓનો વશ સૂર્યવશી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે છતા એ વશના પુરુષોના કેટલાક ઉત્કીર્ણ લેખોમા આનદપુર (વડનગર) ના વિપ્રનો વશ કહ્યો છે (૨) સોલકી (ચૌલૂક્ય) વશ ચદ્રવશી છે એમ, વિ સ ૧૧૭૩ ના સોલકી વિક્રમાદિત્ય (છઠ્ઠા) ના લેખમા કહ્યું છે પણ કાશ્મીરી પડિત બિલ્હણે વિક્રમાકદેવચરિતમા ચૌલૂક્યની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માની ચુલ્લૂ (અર્જલિ)માથી કહી છે વિ મ ૧૨૦૮ ના કુમારપાલના લેખમા પણ એ જ ઉત્પત્તિ આપી છે પણ કલચુરી વશી યુવરાજ દેવ (બીજા) ના સમયમા બિલ્હારીના લેખમા દ્રોણની અજલિમાથી સોલકીની ઉત્પત્તિ કહી છે વળી પૃથ્વીરાજ રામામા સોલકીની ઉત્પત્તિ અગ્નિમાથી કહી છે અને હાલના સોલકીઓ તથા વાઘેલાઓ પોતાના મૂળ પુરુષને વશિષ્ઠના અગ્નિમાથી ઉત્પન્ન થયેલ માને છે (૩) વિ મ ૧૩૭૭ ના દેવડા ચોહાણ રાવલુભાના લેખમા ચોહાણ વશને ચદ્રવશી વત્સગોત્રી કહેલ છે પણ વીમલદેવ (ચોથા) ના લેખમા, નયચન્દ્રસૂરિએ રચેલા હમ્મીર મહાકાવ્યમા તથા પૃથ્વીરાજવિજયમા સૂર્યવશી અને પૃથ્વીરાજ રાસામા વશિષ્ઠના અગ્નિ કુડમાથી નીકળેલા કહ્યા છે હાલના ચોહાણો પણ પોતાને વશિષ્ઠના અગ્નિવ શના માને છે (૪) પરમાર વશને, પદ્મગુપ્તે નવમાહમાક ચરિતમા વશિષ્ઠના અગ્નિકુડમાથી ઉત્પન્ન થયેલો કહ્યો છે, પણ હલાયુધે પિંગલસૂત્ર વૃત્તિમા ઉદ્ધૃત એક શ્લોકમા પરમાર મુંજને બ્રહ્મક્ષત્રકુલીન કહ્યો છે હાલમા માળવા તરફના પરમારો પોતાને વિક્રમાદિત્યના વ શજ માને છે (૫) પ્રતિહારને કયાક અગ્નિવશી કહ્યો છે તો એ વશના એક લેખમા વિપ્ર હરિશ્ચન્દ્ર અને તેની ભદ્રા નામની ક્ષત્રિય પત્ની એ બેમાથી જે વશ ચાલ્યો તે પ્રતિહારવશ એમ કહેલુ છે (૬) રાષ્ટ્રકૂટો વિષે પણ બે મત ઉપર કહ્યા છે અને ત્રીજો મત કલચુરી

રાજા વિજલના વિ સ. ૧૨૦૮ ના મનગોલિના શિલાલેખમાં રાષ્ટ્રકૂટોને દૈત્યવંશી (ભાટોના કહેવા પ્રમાણે હિરણ્યકશિપુના વંશના) કહ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. રજપૂત વંશો વિષે પરસ્પર વિરુદ્ધ મતનું આ જાળું જોતાં એમાંથી ઐતિહાસિક સત્ય કાઢવું મુશ્કેલ લાગે છે.

શ્રીકૃષ્ણ મહાભારતમાં યાદવોનાં અઢાર કુળ કહે છે, પણ સાધારણ રીતે ભોજ, વૃષ્ણિ, અંધક,[૧૪૭] કુકુર, શૈનેય, સાત્વત, દાશાર્હ, એ સાતેક નામો મળે છે. વળી આમાંનાં કેટલાંક નામો પર્યાય તરીકે પણ વપરાયાં છે. વધારે તો વૃષ્ણિ, અંધક કુકુર, અને શૈનેય ચારના કુટુંબીઓ મહાભારતમાં ચોખ્ખા જુદાં ઓળખાય છે.

હાલમાં તો ૩૬ રાજકુળોમાંના જાદવ રજપૂતોની વીસ શાખાઓ ગણાય છેઃ—

અલક ને ભઈયાણી અલસી બોલૂવા
હલદલ ને દાંના જલ ને જેઠુવા
ડાંડેચા ને માંડેચા, જાડેચા ને નિખૂમડ,
સીઉરા ને સંપેલાં પઢારીઆ અને ખાચડ
માલા ને મણકા બાબર વાધા જરકસીઆ
કવીગત (દ) કહે સૂણો ઠકરો વીસ સાખે જાદવ વસીઆ.

(શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાની હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ પા. ૧૦૧).

આ બધી શાખાઓના રજપૂતો કયાં કયાં છે, એના રિવાજો શું છે, તેઓ પરસ્પર વ્યવહાર રાખે છે કે નહિ, બીજા રજપૂતો તેઓમાંના કેટલા સાથે સમાન વ્યવહાર રાખે છે વગેરે પ્રશ્નોની ચર્ચા માટે અહીં સ્થાન નથી, તેમ મારી તૈયારી પણ નથી. પરન્તુ આ બધા યાદવોના ફાંટા છે એટલું કબૂલ કરવા પહેલાં વધારે પુરાવાની અપેક્ષા રહે છે. આમાં કેટલાંક નામો કાઠી શાખાઓનાં તથા બીજા રજપૂતોની શાખાઓનાં લાગે છે.

ઉપસંહાર

યાદવો વિષે ઉપલબ્ધ સાહિત્યમાંથી નિચોડ ઉપર આપ્યો છે

---

૧૪૭. ક્ષત્રપ રુદ્રદામન્ના ગિરનારના લેખનો કુકુર દેશ કયાં આવ્યો ? બોમ્બે ગેઝીટિયર પૂર્વ રાજપૂતાનામાં આવ્યો હોવો જોઇએ એમ તર્ક કરે છે. ચોકસ નથી.

એ જોતા યાદવોનુ ઐતિહાસિક મહત્ત્વ તરત ધ્યાનમા આવશે પણ આ પુરાણો ઇક્ષ્વાકુ, પુરુ, યદુ, ભરત વગેરે એક એક પુરુષને જ યાદવો, પૌરવો, ઐક્ષ્વાકો, ભારતો વગેરે મોટી પ્રજાઓના મૂળરૂપે કલ્પે છે તે વાસ્તવિક નથી લાગતું. મૂળ પુરાણ અને મહાભારતની જે વખતે પ્રથમ રચના થઈ[૧૪૮] તે વખતે જે ક્ષત્રિય રાજવરો આ દેશમા જોવામા આવ્યા, તે વંશોનું મૂળ છેક મનુમાથી ઉતારવાનો પુરાણોએ પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ મૂળથી જ મોટા ટોળાઓ (મોટી જ્ઞાતિઓ) ના યાદવો, પૌરવો વગેરે સ્વતંત્ર (વંશસૂચક નહિ) નામો હોવાનો વધારે સભવ છે

ઋગ્વેદમા ભારતજન અને યાદ્વજન (યાદવ)[૧૪૯] એ પ્રમાણે ભારત અને યાદવ શબ્દો પ્રજાઓના નામો તરીકે સ્પષ્ટ વપરાયા છે અને 'યાદવોના ?' પુરુઓના[૧૫૦] એમ બહુવચનમા જ્યા પ્રયોગ મળે છે ત્યા તો પ્રજાનો અર્થ સ્વાભાવિક છે, પણ એક વચનના પ્રયોગમા પણ કેટલેક ઠેકાણે યાદવ કે પૌરવ પ્રજા અને કોઈ ઠેકાણે તે તે પ્રજાઓનો રાજા એમ અર્થ વૈદિક પ્રયોગમા હોવાનુ મેકડોનલ અને કીથ માને છે[૧૫૧]

આ ભારત, યાદવ, પૌરવ, કુરુ, વૃષ્ણિ, અંધક વગેરે નામો ત્રણ રીતે પડ્યા લાગે છે એક તો પુરાણો કહે છે તેમ અમુક મૂળ પુરુષનું નામ તેના વંશને મળીને નામ પડે તે—હાલની કેટલીક અવટંકો એવી રીતે પડેલી છે—અને પાડવો, ધાર્તરાષ્ટ્રો, બાર્હદ્રથો, પ્રદ્યોતો વગેરે નામો એવા જ છે

---

૧૪૮ મૂળ પુરાણની રચના ક્યારે થઇ એ વિષયની ચર્ચા મેં પુરાણવિવેચનમા કરી છે

૧૪૯ विश्वामित्र रक्षति ब्रह्मेद भारत जन । ऋ, ३, ५३, १२
આ જ સૂક્તના ચોથા મંત્રમા इम इन्द्र भरतस्य पुत्रा એ પ્રમાણે શબ્દો છે, ત્યા પણ ભારતપ્રજાના જુવાનો એવો અર્થ સ્વાભાવિક લાગે છે
उदानट ककुहो दिवमुष्ट्रांश्चतुर्युजो ददत् । श्रवसा याद्व जन ॥

૧૫૦ राधासि याद्वानां ऋ. ८ ६, ४८
प बोध इद पुरुणा गिरा देववतीनां ऋ, ८, ६, ४६

૧૫૧ Vedic Index મા યદુ, પુરુ, ભરત વગેરે શબ્દો જુઓ

મોટી પ્રજાઓની અવાંતર શાખાઓનાં કેટલાંક નામો આ પ્રકારનાં હોવાનો સંભવ છે. પણ મોટી પ્રજાઓ પોતાના નિવાસસ્થાનમાંથી નામ ગ્રહણ કરે છે કે નિવાસસ્થાનને પોતાનું નામ આપે છે.

દા૦ ત૦ આર્ય નામ એક મૂળપુરુષના નામ ઉપરથી કે કોઇ દેશના નામ ઉપરથી પડેલું નથી; પણ જે પ્રજાએ પોતાનું નામ કોઇ કારણથી આર્ય પાડ્યુ તે પ્રજાનો દેશ તે આર્યાવર્ત. એ જ રીતે ભારતોનો દેશ તે ભારતવર્ષ; કુરુપાંચાલ, શાલ્વ, મત્સ્ય, આભીર, વત્સ વગેરે ભારતવર્ષના વિભાગોનાં નામો તે તે પ્રજાઓનાં નામો ઉપરથી પડેલાં છે એમ પુરાણો સામાન્ય રીતે ગણે છે (જુઓ; વાયુ. અ. ૪૫) અને વૈદિક તથા ઇતર સાહિત્ય જોતાં ઘણીવાર એ સાચું લાગે છે. પણ એથી ઊલટા દાખલાઓ પણ છે. જેમાં પહેલા સ્વતન્ત્ર કારણથી દેશનું નામ પડે છે અને પછી એ ઉપરથી તે દેશમાં રહેનાર પ્રજાનું નામ પડે છે. દા. ત. સાત નદીઓના પ્રદેશને વેદમાં સપ્તસિંધુ કહ્યો છે. ઇરાનીઓએ એ દેશને હપ્તહિંદુ કહ્યો, પછી હપ્તહિંદુના રહેવાશી તે હિંદુઓ કહેવાયા.[૧૫૨]

આ જ પ્રમાણે અહિછત્ર, અપરાન્ત, (પશ્ચિમના છેડાનો દેશ–કોકણ) સિન્ધુ, સુરાષ્ટ્ર, જાંગલ વગેરે દેશનામો સ્વતંત્ર ઘણી વાર ભૌગોલિક પરિસ્થિતિસૂચક છે અને તે તે દેશનામ ઉપરથી આહિછત્રો, સૌરાષ્ટ્રિકો. આવન્તિકો વગેરે પ્રજાનામો પડેલાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં દેખાય છે. અત્યારે પણ સોરઠી, પંજાબી, બંગાળી, મદ્રાસી વગેરે નામો એ જ પ્રકારના છે.

કેટલાંક નામોમાં પહેલું દેશનું નામ કે પહેલું પ્રજાનું નામ એ કહેવું મુશ્કેલ પડે છે. મને શૂરસેન નામ મૂળ દેશનું નામ લાગે છે. શૂરસેન દેશના રહેવાશી હોવાથી યાદવો પણ શૂરસેનો કહેવાયા છે.

પુરાણોએ આ ત્રણે પ્રકારને એક કરી નાખ્યા છે અને પ્રજાનાં નામો તથા દેશનાં નામોનાં મૂળ તરીકે એક પુરુષનું નામ શોધ્યું છે.

---

૧૫૨. આપણા ઉપર અને આપણા દેશ ઉપર નામકરણની ક્રિયા પરિસ્થિતિ બદલાતાં ફરી ફરી થઈ છે. હિંદુઓનો દેશ તે હિંદુસ્તાન અને હિંદુસ્તાનના વાસી તે હિંદુસ્તાની (એમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી આવી જાય); એવી જ રીતે કાઠીઓનો દેશ તે કાઠિયાવાડ અને કાઠિયાવાડના રહેવાશી કાઠિયાવાડી (જેમાં કાઠી ઉપરાંત બીજા આવે).

આનર્ત મૂળથી દેશનું નામ લાગે છે પુરાણોએ મનુના પૌત્રનું નામ આનર્ત પાડયુ અને રેવત મૂળ પર્વતનુ નામ અને કદાચ એની તળેટીનુ નામ હશે, પુરાણોએ આનર્તના પુત્રનુ નામ રેવત પાડયુ, કારણ કે રેવત પર્વત આનર્તમા છે સુદ્યુમ્નના પુત્રો ઉત્કલ અને ગય પણ આ રીતે દેશના નામો ઉપરથી કલ્પેલા લાગે છે ટૂકમા દેશવિભાગના બધા નામો પ્રજાના નામો ઉપરથી જ હોવા જોઈએ એમ પુરાણોએ માન્યુ છે અને દરેક પ્રજાનુ મૂળ કોઇ એક પુરુષમા જ હોવુ જોઈએ એ અસભવિત કલ્પનાને પકડીને પુરાણોએ વશોમા પ્રજાઓના તથા દેશના નામોના પુરુષો કલ્પ્યા છે

આ રીતે એક પુરુષમાથી પ્રજાની કે સૃષ્ટિ આખીની ઉત્પત્તિની પૌરાણિક કલ્પના સ્વાભાવિક છે, પણ વાસ્તવિક નથી આ અવાસ્તવિક કલ્પનાના બળને લીધે તથા યાદવવશમા શ્રીકૃષ્ણ અતિ પ્રખ્યાત હોવાને લીધે પાછળના પોતાને યાદવ કહેવડાવતા ચૂડાસમા, રાષ્ટ્રકૂટ, જાડેજા વગેરે વશોએ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના મૂળ પુરુષ માન્યા છે, પણ આમ માનવાનું કાઇ કારણ નથી શ્રીકૃષ્ણનો વશ લાબો ચાલ્યો હોવાનો સભવ ઓછો જ છે પ્રભાસ આગળ જે યાદવો નાશ પામ્યા તેમા વૃષ્ણિઓ જ મુખ્ય હશે (કૌટિલ્યનું વચન ઉપર ટાકયુ છે) કદાચ, વજ્ર, બચ્યો હોય તો પણ વૃષ્ણિઓનુ પાછળથી નામ જ મળતુ નથી, ભોજ, આભીર અને હૈહય એ નામો વચ્ચે મળે છે અને વચલા કાળમા ઘણુ મિશ્રણ થયા છતા અત્યારે કોઇ યાદવો હોય તો એ ભોજ, આભીર કે હૈહય હોવાનો વધારે સભવ છે

આ વિષયની ચર્ચામા યાદવો વગેરે આર્યો હતા કે અનાર્યો હતા? પહેલા હુમલાના આર્યો હતા કે બીજા હુમલાના? પાછળના યાદવ રજપૂતો શક, હૂણ, જેવા પરદેશીઓ છે કે શુદ્ધ આર્ય? વગેરે પ્રશ્નો મોટા અને પૂરતા નિશ્ચયાત્મક પ્રમાણો વગરના છે, માટે મેં એને સ્પર્શ કર્યો નથી આ બાબતમા પોતાના પૂર્વગ્રહને અનુસરી જુદા જુદા લેખકો મત આપે છે બાકી આર્યોનું ત્રણે વર્ણોનુ અદર અદર, આર્યોનુ અનાર્યો સાથે અને આ દેશના લોકોનુ પરદેશીઓ સાથે પુષ્કળ મિશ્રણ ભૂતકાળમાં થયુ છે ખાસ કરીને ક્ષત્રિય વર્ણમા તો લગ્નવ્યવહારની ઘણી છૂટ પહેલેથી આજ સુધી દેખાય છે

શ્રીકૃષ્ણ જાંબુવતીને પરણેલા, શાન્તનુ મત્સ્યગન્ધાને, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય યવનકન્યાને વગેરે દાખલાઓ ઇતિહાસમાં સળંગ મળી આવે છે. અત્યારે પણ જોનારાને જડશે.

ટૂંકામાં યાદવવંશ વિશે ઉપર જે સંક્ષિપ્ત અવલોકન કર્યું છે તેનો સમગ્ર રીતે વિચાર કરતાં મધ્ય યુગના કે આધુનિક કોઈ રાજવંશો પ્રાચીન યદુકુળના શ્રીકૃષ્ણ કે બીજા કોઇ પુરુષનો શુદ્ધ વંશ હોય એમ માનવું મુશ્કેલ છે. પણ આ દેશની પ્રજામાં—રજપૂતોમાં અને બીજી જ્ઞાતિઓમાં પણ મૂળ વેદકાલીન યાદવજાતિમાંથી નીકળેલા વંશવેલાનો ઘણો ફાલ હોવાનો સંભવ છે. વૈદિક આર્યોનાં જે પાંચેક મોટાં ટોળાંઓ વેદકાળમાં સપ્તસિંધુ પ્રદેશમાં વસતાં હોવાનું વૈદિક સાહિત્ય ઉપરથી દેખાય છે તેમાં એક યાદવો હશે. કાળક્રમે આ યાદવો ભારતવર્ષમાં ખૂબ ફાલ્યા અને ફેલાયા જણાય છે. આ દેશની વસ્તીમાં યાદવોનું પ્રમાણ ઘણું હશે. અને યાદવોમાં લગ્ન સંબંધી પુષ્કળ છૂટ હોવાથી આ દેશમાં બહારથી આવેલા યવન, શક, હૂણ વગેરે સાથે યાદવોનું મિશ્રણ પણ ખૂબ થયું હોવાનો સંભવ છે. આ યાદવ વસ્તીમાંના કોઇ કોઈ સાહસિકોએ મધ્યકાળમાં ઉપર નોંધેલાં અનેક રાજ્યો સ્થાપ્યા હશે અને એ રાજવંશોને પૌરાણિક પ્રતિષ્ઠા આપવા માટે પુરાણોના પ્રચાર પછી બ્રાહ્મણો અને ભાટોએ યાદવ શ્રીકૃષ્ણ સાથે કલ્પિત નામોના આંબાઓ બનાવી જોડી દીધા હોય એમ લાગે છે. આથી વધારે ચોકસાઇથી કાંઇ કહી શકાય એવા પુરાવાઓ નથી.

શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર હરિવંશમાં, બ્રહ્મપુરાણમાં, વિષ્ણુ-પુરાણમાં, ભાગવતમાં અને બ્રહ્મવૈવર્તમાં સવિસ્તર મળે છે. બીજાં ઘણાં પુરાણોમાં ટૂંકામાં મળે છે. પાછળના શ્રીકૃષ્ણકથાના ગ્રંથોનું મૂળ ભાગવત છે અને ભાગવતાદિ પુરાણોક્ત કથાનું મૂળ હરિવંશ છે. જો કે હરિવંશમાં ક્યાંક શ્રીકૃષ્ણનું માનુષરૂપ દેખાઈ જાય છે, પણ હરિવંશાદિ બધા ગ્રન્થોમાં શ્રીકૃષ્ણનું ઈશ્વરાવતાર તરીકે જ ચરિત્ર આલેખાયું છે. શ્રીકૃષ્ણના માનવસ્વરૂપનું દર્શન તો મહાભારતના જૂના થરમાં અને પુરાણોના પ્રાચીન અંશરૂપ વંશ—સાહિત્યમાં જ થઇ શકે છે. મહાભારતના કેટલાક ભાગમાં શ્રીકૃષ્ણનું પૂર્ણ માનવરૂપ દેખાય છે, ત્યારે ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પરમાત્મરૂપ દેખાય છે.

શ્રીકૃષ્ણના પરમાત્મસ્વરૂપના દર્શન કરવા માટે આ પ્રયત્ન આરંભ્યો નથી એટલે એ વૈષ્ણવ સાહિત્યનું મથન કરવાની જરૂર નથી

શ્રીકૃષ્ણ ઐતિહાસિક પુરુષ થઈ ગયા એ વાત તો નિ સદેહ છે પશ્ચિમના પ્રાચ્યતત્ત્વજ્ઞોમા કેટલાક સેનાર્ટ, બાર્થ વગેરે શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રમા અગ્નિ વગેરેનુ રૂપક જ જોતા, પણ પાછળથી એ કલ્પના બહુ માન્ય થઇ નથી અને ગાર્બે અને ગ્રીઅર્સન જેવા પાશ્ચાત્ય પડિતો શ્રીકૃષ્ણની ઐતિહાસિકતા સ્વીકારે છે૧૫૩

મહાભારતના જૂના ભાગમા શ્રીકૃષ્ણ પાડવો અને કૌરવો પેઠે જ એક વીર ક્ષત્રિયરૂપે દેખાય છે જો પાડવો ઐતિહાસિક હોય તો શ્રીકૃષ્ણની ઐતિહાસિકતામા શકા લાવવાનુ કારણ નથી આ ઐતિહાસિક યાદવ વીરપુરુષ શા માટે દેવ તરીકે પૂજાવા લાગ્યા એ ઘણા પાશ્ચાત્ય પડિતોને મોટો કોયડો થઇ પડ્યો છે પણ શ્રીકૃષ્ણે ધર્મોપદેશ કર્યો હતો એટલુ માનવામા આવે તો પ્રશ્ન સરલ થઈ જાય છે હાલના મહાભારતના પ્રતિસસ્કર્તાએ શ્રીકૃષ્ણના દૈવીસ્વરૂપનુ કારણ ભગવદ્ગીતાના ઉપદેશમા જોયુ છે, મેં એ દૈવીસ્વરૂપનો વિકાસ શી રીતે થયો એ ટૂકામા વૈષ્ણવ ધર્મના સક્ષિપ્ત ઇતિહાસમા કહ્યુ છે (જુઓ, પા ૬૪ થી ૬૬) અને ગાર્બે પણ એમ જ માનતા લાગે છે

શ્રીકૃષ્ણ ક્યારે થયા ? આ પ્રશ્નનો જવાબ કઠણ છે ઈ સ પૂર્વે ચોથા શતક પહેલા શ્રીકૃષ્ણ ઈશ્વરાવતાર મનાવા લાગ્યા હતા (જુઓ, વૈષ્ણવ ધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા ૭૨) ભગવદ્ગીતા પણ એ અરસામા કે તે પહેલા રચાઈ હશે એમ કા ત્ર તેલગ, ડૉ ભાડારકર વગેરેને અનુસરી હું પણ માનુ છુ ગાર્બેનો મત જુદો છે, પણ એના મતની પરીક્ષા કરવાનું આ સ્થાન નથી પણ શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ ઈ સ ચોથા શતક પહેલા થઈ ગયા એટલી વાત નિર્વિવાદ છે ક્યારે ? આ વિષયમા બે મત છે (૧) કેટલાક આપણા જૂના જ્યોતિષ સપ્રદાયને અનુસરી પાચ હજાર વર્ષ પહેલા શ્રીકૃષ્ણ થઇ ગયા-મતલબ કે મહાભારતનું યુદ્ધ થયુ એમ માને છે (જુઓ, C V Vaidya

---

૧૫૩ જુઓ, Garbe's Introduction to Bhagavadgita P 10 11 અને Encyclopaedia of Religions & Ethics Vol II P, 540 ઠ એ. ગ્રીઅર્સનનો ' ભક્તિ " ઉપરનો લેખ.

ના Epic India વગેરે ગ્રંથો) બીજો મત પૌરાણિક સંપ્રદાયને અનુસરી ઈ. સ. પૂર્વે ૮૫૦ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ સુધીમાં થઇ ગયા માને છે.[૧૫૪] સામાન્ય રીતે આપણા લોકો, પૌરાણિકો પણ આ બાબતમાં પૌરાણિક સંપ્રદાયને નહિ પણ જ્યોતિષ સંપ્રદાયને અનુસરે છે અને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ને સુધારકોનો મત માને છે, પણ ખરી રીતે એ પૌરાણિક સંપ્રદાય છે. મહાભારત યુદ્ધનો સમય લગભગ બધા પાશ્ચાત્ય ઐતિહાસિક વિચારકો પૌરાણિક સંપ્રદાયને અનુસરીને જ પણ જરા આગળ પાછળ માને છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં એક દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણનો ઉલ્લેખ છે. આ દેવકીપુત્ર કૃષ્ણ એ જ વાસુદેવકૃષ્ણ એમ ગાર્બ, ગ્રીઅર્સન વગેરેનો મત છે. જ્યારે મેકડોનલ અને કીથનો એથી વિરુદ્ધ મત છે. (જુઓ; Vedic Index Vol. I p. 184) એ ગમે તેમ હો પણ વાસુદેવ-કૃષ્ણનું સ્થાન વૈદિક સાહિત્યમાં નહિ પણ મહાભારત પુરાણમાં જ છે.

મહાભારતમાં પાંડવોના સહાયક તરીકે શ્રીકૃષ્ણ આવે છે અને દ્રૌપદીસ્વયંવર વખતે એમનું પ્રથમ દર્શન થાય છે. પછી તો ધીમે ધીમે શ્રીકૃષ્ણનાં વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ દર્શન મહાભારતમાં થતાં જાય છે અને ભીષ્મપર્વના ભગવદ્ગીતા પર્વમા વિશ્વરૂપદર્શન થાય છે. અને છેવટ મૌસલ પર્વમાં અન્તિમ દર્શન થાય છે. મતલબ કે, શ્રીકૃષ્ણની બાલ્યાવસ્થા વિશે તથા એના કૌટુમ્બિક જીવન વિશે મહાભારતમાંથી ઝાઝું જાણવાનું મળતું નથી. અને એ ખોટ પૂરી પાડવા માટે હરિવંશ નામના ખિલપર્વની રચના થઇ છે. આ રીતે મહાભારત અને હરિવંશ બેમાં થઈને કૃષ્ણચરિત પૂરું મળે છે.

શ્રીકૃષ્ણના બાલચરિતનો મુખ્ય પ્રસંગ કંસવધ છે. મહાભારતમાં કૃષ્ણનાં દર્શન થયા પહેલાં એ પ્રસંગ બની ગયો છે. અને મહા-ભારતમાં ટૂંકામા એ બનાવનું વર્ણન કરેલું છે. (ઉપર ઉતારો કર્યો છે.) મહાભાષ્યકાર પતંજલિને એ કથાની ખબર છે. મતલબ કે, શ્રીકૃષ્ણે કરેલા કંસવધની કથા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતક પહેલાં પ્રસિદ્ધ

---

૧૫૪. પાર્જિટર ઈ. સ. પૂર્વ ૮૫૦ માં મહાભારત યુદ્ધ થયું માને છે. એની ગણતરીનાં કારણો માટે જુઓ એના પુસ્તકનું પાનું ૧૭૯ થી ૧૮૨ અને જયસ્વાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૨૪ માને છે. જુઓ; Journal B. and O. Research Society I pp. 67 : iii pp. 246.

હતી મહાભારતોક્ત શિશુપાલવધ વિશે એવો પુરાવો નથી પણ એ કથા યે એટલી જૂની હોવી જોઇએ શ્રીકૃષ્ણચરિતના આ મોટા પ્રસંગો ઐતિહાસિક માનવામા વાંધો લાગતો નથી મને તો સ્યમંતકમણિવાળી કથા પણ ઐતિહાસિક બનાવનું ચિત્ર લાગે છે

પણ શ્રીકૃષ્ણચરિત્રના ભાગવતોક્ત કે બીજા પુરાણોક્ત બધા પ્રસંગોનું ઐતિહાસિક વિવેચન કરવાનો મારો ઇરાદો નથી હરિવંશમા વિષ્ણુપુરાણમા, ભાગવતમા અને બ્રહ્મવૈવર્તમા શ્રીકૃષ્ણચરિત એક સરખુ નથી આ પુરાણોના વર્ણનોમા ફેરફારો જ નહિ પણ વિરોધો પણ છે પ્રાચીન પૌરાણિકો કલ્પભેદથી આ ફેરફારો અને વિરોધોનો ખુલાસો કરે છે, પણ ખરી રીતે વાસુદેવભક્તિના વિકાસ સાથે શ્રીકૃષ્ણચરિત્રનો પણ વિકાસ થયો છે, એમ માનવુ પડશે જૈનો પૌરાણિકોથી આગળ ગયા છે અને શ્રીકૃષ્ણના પ્રાકૃતભાષાનાં ચરિત્રોમા પુરાણો કરતા ઘણુ નવુ મળે છે

હવે આ પૌરાણિક સાહિત્યમાથી શ્રીકૃષ્ણનું ઐતિહાસિક ચરિત ચાળી કાઢવુ એ સહેલુ નથી, કારણ કે મહાભારતમા યે અનેક થરો છે અને એક જ પર્વમા બે ય જાતના વર્ણનો મળે છે વળી મહાભારતની જુદી જુદી પ્રતોમા પણ વધારોઘટાડો ઘણો છે છતા અસંભવિત લાગતી અને કેવળ ઇશ્વરરૂપનુ વર્ણન કરતી વાતો છોડી દઇને તથા મહાભારતને મુખ્ય આધારરૂપ ગણીને, શ્રીકૃષ્ણનું માનવચરિત ઉકેલવાના પ્રયત્નો થયા છે બંકિમચંદ્રે આ રીતે પૌરાણિક સાહિત્યને ચાળીને શ્રીકૃષ્ણચરિત લખ્યુ છે અને તેનું શ્રી કૃષ્ણનાથ મોહનલાલ ઝવેરીએ કરેલું ગુજરાતી ભાષાન્તર પણ પ્રસિદ્ધ થઇ ગયુ છે બીજો આવો પ્રયત્ન ચી વી વૈદ્યે કરેલો છે એમના મરાઠી કૃષ્ણચરિત્રનું પણ ગુજરાતી ભાષાન્તર છપાઇ ગયુ છે ઐતિહાસિક પુસ્તકોના લેખક તરીકે જો કે વૈદ્ય વધારે પ્રસિદ્ધ છે, પણ આ બાબતમા બંકિમચંદ્રનો ગ્રંથ મને ચડિયાતો લાગે છે પણ હજી આ દૃષ્ટિએ શ્રીકૃષ્ણચરિતનું શોધન કરવા માટે અવકાશ છે ઉપલા બે ય લેખકોએ પૌરાણિક ઇતિહાસાદિત્યનો ઉપયોગ નથી કર્યો વળી મહાભારતની સોરેન્સનની અનુક્રમણિકા એ વખતે ન હતી અને શ્રીકૃષ્ણચરિતની મહત્તા અને લોકપ્રિયતા જોતા એ ઉપર જેટલા પ્રયત્નો થાય તેટલા ઓછા

*

મૃગદાવ–સારનાથની યાત્રા

અમે સં. ૧૯૯૨ના કાર્તિક સુદિ ત્રીજને દિવસે કાશી ગયાં હતાં. કાશી જવાનો હેતુ ત્યાં હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં નવેમ્બરની બીજીથી આઠમી સુધીમાં ભરાયેલ વિદ્વત્વૈદ્યપરિષદમાં હાજરી આપવા સાથે ગંગાજીમાં સ્નાન અને કાશીવિશ્વનાથનાં દર્શન કરીને કાંઈક પુણ્ય મેળવવાનો પણ લોભ હતો. કાશી શહેરની સાંકડી ગલીઓ, ભારે ભીડ, માણસો, એક્કા, ગાડીઓ, મોટરો અને મોટરબસોનો અતિશય ઘોંઘાટ – એ બધી હેરાનગતિમાંથી માંડમાંડ રસ્તો કરીને ગંગાજી તરફ કે કાશીવિશ્વનાથના મંદિર તરફ જનારને, ગોરના માણસો, ભિક્ષુક બ્રાહ્મણો અને ચારે તરફ–ખાસ કરીને ઘાટો ઉપર અને કાશીવિશ્વનાથના મંદિરના સાંકડા રસ્તા ઉપર–બે ય બાજુ બેઠેલા અને જાત્રાળુઓને ઘેરી લેતા ભિખારીઓ, એ સર્વનો ત્રાસ વેઠીને ભીની ગારવાળા રસ્તા ઉપર તેમ જ મંદિરના આંગણામાં પડતાંઆખડતાં દાખલ થયા પછી, મદિરના નાના ગર્ભગૃહની ભીડમાં કચરાતાં કચરાતાં વિશ્વનાથનાં દર્શન કરવાથી ચિત્તશાંતિ મળવાનો સંભવ તો દૂર–સુદૂર રહીને સૃષ્ટિમાં વ્યાપી રહેલ જીવનકલહના પુંજીભૂતરૂપનું પોતાના દ્વાર પાસે જ દર્શન કરાવવાનો કાશીવિશ્વનાથનો હેતુ તો નહિ હોય એવો ભાસ થાય એવી સ્થિતિ હિંદુધર્મના આ પ્રધાન તીર્થની છે.

વળી કાશીવિશ્વનાથનું હાલનું સોનાના પત્રાથી મઢેલા ઘુમ્મટ અને શિખરવાળું મન્દિર, ઔરંગઝેબે એ વખતના મંદિરને તોડીને તે ઠેકાણે મસ્જિદ બનાવી અને બ્રાહ્મણોએ શિવલિંગને જ્ઞાનવાપીમાં પધરાવી દીધું, તે પછી બંધાયેલું છે. ખરી રીતે ઘણાંખરાં જૂનાં તીર્થસ્થાનોની સ્થિતિ માટે અમને મથુરા વિષે સમજુ ગોરે જે કહેલું કે, 'ભૂમિ એની એ જ છે બાકી બધું બદલાઈ ગયું છે' એ અક્ષરશઃ લાગુ પડે છે. મથુરા શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની જન્મભૂમિ હોવાને લીધે તીર્થસ્થાન મનાય

છે પણ મથુરા શહેરમા ફરતા બસ્સો વર્ષથી વધારે જૂનુ કાંઈ જ દેખાતુ નથી વૃન્દાવન–ગોકુળ–ગિરિરાજમા ચારસો વર્ષનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ છે, પણ જિજ્ઞાસુને પ્રત્યક્ષ ઇતિહાસ–દર્શન થાય એવી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિવાળી વ્યવસ્થા ગોકુળમા કે વૃન્દાવનમા ક્યાય નથી + અને મથુરા જો કે અઢી હજાર વર્ષ જેટલુ જૂનુ હોવાના પુરાવા મળે છે, પણ ઇ સ પૂર્વે ચોથા–પાચમા શતકથી ઇ સ ૧૦૦૦ સુધીની મળી આવેલી પ્રાચીન વસ્તુઓ જે મથુરાના મ્યૂઝિયમમા સગ્રહવામા આવી છે, તે મ્યૂઝિયમની બહાર તો મથુરાની પ્રાચીનતાની કોઈ નિશાની દેખાતી નથી

કાશી શહેરની સ્થિતિ પણ એવી જ છે પ્રાચીનતમ બૌદ્ધ સાહિત્યમા તથા ઔપનિષદ સાહિત્યમા કાશીનુ નામ મળે છે પ્રાચીન વૈદકની શલ્યવિદ્યા જેવી પ્રધાન શાખાનુ કાશી વિદ્યાપીઠ હતુ એમ સુશ્રુત કહે છે મધ્યકાળમા અને છેક આજ સુધી સારા ભારતની સસ્કૃત વિદ્યાનુ ધામ કાશી ગણાતુ આવ્યુ છે ગુજરાત–કાઠિયાવાડમાથી પણ સંસ્કૃત વ્યાકરણાદિના ઉચ્ચતર અભ્યાસ માટે દરેક પેઢીના કોઇ કોઇ બ્રાહ્મણ બાળકોએ કાશીવાસ કર્યાના બસ્સો ત્રણસો વર્ષના તો દાખલા મળી શકે છે, અને હમણા પણ હિન્દુ યુનિવર્સિટીની બહાર જૂની રીતે પ્રાચીન પરપરાના શાસ્ત્રીઓ પાસે સસ્કૃત શીખતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ જોવામા આવ્યા છતા વિદ્યાધામ ગણાતા આ કાશી શહેરમા પ્રાચીન ઇતિહાસનુ પ્રત્યક્ષ દર્શન જ્યા થાય એવુ કોઈ સ્થાન નથી સખ્યાબધ ઘાટો અને હજારો મન્દિરો છે, પણ પ્રાચીનતાની પ્રતીતિ કે શાતિનો અનુભવ વિરલ છે અલબત્ત, અસ્સીઘાટ જેવા છેડાના ઘાટ ઉપર જવાથી ગગાના ભવ્ય દર્શન સાથે કાઇક એકાત અને શાતિનો અનુભવ થાય ખરો, પણ શાતિનો અનુભવ અને કાશી

+ ગોકુળમા શ્રીવલ્લભાચાર્યના સમયથી આજ સુધીનો ઇતિહાસ દર્શાવે એવુ મહારાજોના ચિત્રો, તેઓએ વાપરેલી વસ્તુઓ વગેરેનુ એક સગ્રહસ્થાન એકાદ જૂના મકાનમા જ હોય અને વૃન્દાવનમા ચૈતન્યસપ્રદાયનુ એવુ જ સગ્રહસ્થાન હોય, તો ઐતિહાસિક અભ્યાસને કેટલુ ઉપકારક થાય ? પણ એ દૃષ્ટિ જ ક્યા છે ? ખાસ કરીને સાપ્રદાયિકો તો એ દૃષ્ટિથી દૂર નાસે છે અને ભિક્ષુક બ્રાહ્મણો પાસ–પૈસો મુકાવવા માટે જમે ત્યા દેવો અને સ્થાનો તત્કાળ પણ બનાવી, યાત્રાળુઓને ઠગવાનો જ ધધો લઇ બેઠા છે

અતિ પ્રાચીન તીર્થસ્થાન છે એવી પ્રતીતિ એક સાથે પ્રાપ્ત કરવા માટે તો કાશી જનારે સારનાથની યાત્રા કરવી એ જ માર્ગ છે. વળી 'કાશી જઈ આવ્યા તે સારનાથ જોયું?' એવો પ્રશ્ન પુછાતાં અસંસ્કારી ન ગણાવું હોય તો સારનાથ જઇ આવવામાં કાંઇ ખોટું નથી. કાશીથી આ સ્થળ ઉત્તરમાં ચાર માઇલ છેટે છે. છેક સુધી સડક છે. વચ્ચે થોડી ધૂળ ઊડે છે ખરી, પણ કાશીથી સારનાથ મોટરબસો દોડે છે એટલે ત્રણ–ચાર કલાકમાં મુસાફરી કરી પાછું આવી જવાય છે.

આ સારનાથને જૂના બૌદ્ધ ગ્રન્થોમાં ઋષિપતન કે મૃગદાવ નામ આપ્યું છે. ઈ. સ. પાંચમા શતકમાં આ દેશનાં બૌદ્ધ તીર્થોની યાત્રા કરનાર ચીનાઈ સાધુ ફાહ્યાને ઋષિપત્તન નામ આપ્યું છે. અને મૃગદાવ (એટલે હરણોનું વન) નામ પડવાના કારણ તરીકે નીચેની બૌદ્ધ દંતકથાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. કહે છે કે, ભગવાન બુદ્ધ એક પૂર્વજન્મમાં હરણોના રાજા હતા અને બનારસ પાસેના આ વનમાં વસતા હતા. એ વખતે બનારસનો રાજા આ વનમાંથી ઘણાં હરણોનો શિકાર કરી જતો; એ જોઇને હરણોના રાજા બોધિસત્ત્વે રાજાને પોતાનાં તથા પોતાના પિત્રાઈનાં ટોળામાંથી રોજ એક હરણ આપવું અને રાજાએ શિકાર ન કરવો એવો કરાર કર્યો. પછી એક દિવસ પિત્રાઇના ટોળાની એક સગર્ભા હરિણીનો વારો આવતાં, તેની સાથે તેના નિર્દોષ ગર્ભનો પણ નાશ થવાના સંભવનું દુઃખ ન જોઇ શકવાથી, બોધિસત્ત્વ પોતે એ હરિણીને બદલે જાય છે. પણ બનારસનો રાજા બોધિસત્ત્વની કરુણાના દર્શનથી આર્દ્રચિત્ત બનીને હરણોની આ પ્રકારની હિંસા પણ બંધ કરે છે. (આ દંતકથા માટે જુઓ; મહાવત્થુમાં નિગ્રોધમીગ જાતક). આ જાતકકથાને બાજુ ઉપર રાખતાં પણ બનારસની નજીકના આ વનમાં જૂના વખતમાં હરણોનાં ટોળાં રહેતાં હોવાથી એનું નામ મૃગદાવ પડ્યું હોવાનો સંભવ સ્પષ્ટ છે. પુરાવિદ જનરલ કનિંગહામ તો હાલનું સારનાથ નામ સારંગનાથ (હરણોના રાજા બોધિસત્ત્વ) ઉપરથી પડયું હોવાનો તર્ક કરે છે. શિવનું પણ સારંગ નામ છે અને સારનાથના બૌદ્ધ અવશેષોથી અર્ધો માઇલને છેટે સારંગનાથ નામનું એક શિવ મન્દિર પણ છે.

હાલ ... રનાથ નામ ગમે તેમ પડયું હોય અને જૂનાં મૃગદાવ
કે ... પરંપરા ફાહ્યાનના સમયથી બહુ જૂની હોય કે

ન હોય, પણ એ સ્થળનાં અવશેષોના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં તો સર્વત્ર 'ધર્મચક્ર વિહાર' કે 'સદ્ધર્મચક્ર પરિવર્તન વિહાર' એ રીતે આ સ્થળનો નિર્દેશ કરેલો છે ભગવાન બુદ્ધના જીવનના ચાર મહાપ્રસંગોને લક્ષીને ચાર મહાતીર્થો થયા છે, તેમાંથી પોતાને જ્ઞાન થયા પછી એનો પહેલ-વહેલો ઉપદેશ કરીને ભગવાન બુદ્ધે જે સ્થળે ધર્મરૂપ ચક્રને જગતમાં ચાલતું કર્યું, તે ધર્મચક્રપરિવર્તન સ્થાન એટલે હાલનું સારનાથ એ બૌદ્ધોનુ ત્રીજુ મહાતીર્થ *

કાળચક્રના વારાફેરામાં સપડાતા આ ધર્મચક્રપરિવર્તન સ્થાનના અવશેષો પણ ટેકરા નીચે સૈકાઓથી દટાયેલા પડયા હતા અને એનુ સ્વરૂપ તદ્દન ભુલાઈ ગયુ હતું

બનારસના રાજા ચેતસિંહના દીવાન જગતસિંહનાં નામથી જગતગંજ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ જગતગંજની દુકાનો ચણવામા વાપરવા માટે આ સારનાથના બે ખંડેરોમાથી ઈ સ ૧૭૯૪મા જગતસિંહના મજૂરો જે પથરાઓ ખોદી જતા હતા, તે પથરાઓ જોઈને કોઈ યુરોપીય સમજદાર આદમીનુ ધ્યાન ખેંચાયુ પછી ઈ સ, ૧૮૧૫માં કર્નલ સી મૅકેન્ઝિએ થોડુ ખોદકામ કર્યું અને ત્યાથી મળી આવેલી મૂર્તિઓ બંગાળની એશિયાટિક સોસાયટીને ભેટ આપી જે અત્યારે કલકત્તાના મ્યૂઝિયમમા છે પછી આ દેશના પ્રાચીન શોધ ખોળના પહેલા ડાયરેક્ટર જનરલ સર કનિંગહામે ઈ સ ૧૮૩૫માં પોતાના ખર્ચે સારનાથમાં જે ખોદકામ કરાવ્યુ, તેથી આ સ્થળ ઘણું પ્રકાશમા આવ્યુ પણ તેણે ખોદીને બહાર કાઢેલી મૂર્તિઓમાથી જે અત્યારે કલકત્તાના મ્યૂઝિયમમા છે તે તો બચવા પામી, પણ બાકીની જે મૂર્તિઓ અને બીજા કોતરણીવાળા પથરાઓ તેણે સારનાથમા જ રહેવા દીધા તેનો વરણા નદીનો પુલ બાંધવામા ઉપયોગ થયો અને બીજો એક પુલ બાંધવામા સારનાથમાથી ૫૦ થી ૬૦ ગાડી જેટલા પથરાઓ વપરાયા આ રીતે આપણા લોકોને હાથે જ ઘણો વિનાશ

* (૧) ભગવાન બુદ્ધનુ જન્મસ્થાન કપિલવસ્તુ, (૨) જ્યા એમને જ્ઞાન થયુ તે બુદ્ધગયા, (૩) જ્યાંથી ધર્મજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનો પ્રથમ આરંભ કર્યો તે સારનાથ અને (૪) જ્યા એમનો દેહ પડી ગયો તે કુશીનારા (ગોરખપુર જિલ્લામા આવેલું હાલનું કાશીઆ) એ ચાર મોટા બૌદ્ધ તીર્થો ગણાય છે

થયા છતાં, એ તીર્થના સ્વરૂપનો કાંઈક ખ્યાલ આવે એટલું બચી શક્યું છે. અને છેલ્લાં સો વર્ષમાં અનેક ગવેષકોને હાથે તથા ઇ. સ. ૧૯૦૪–પછી સરકારી જૂનાં શોધખોળ ખાતા દ્વારા પદ્ધતિસર ખોદકામ થઈને તથા લોર્ડ કર્ઝને કરેલા કાયદાને પરિણામે વધારે વિનાશની બીક વગર, સુરક્ષિતપણે હાલમાં જેટલું જમીન નીચેથી મળ્યું છે, તેમાંથી સ્વસ્થાને ઊભેલું ત્યાં જ અને પડી ગયેલું પણ કલા કે ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી જે કીમતી જણાયું તે મ્યૂઝિયમમાં ગોઠવાયેલું જોઈ શકાય છે.

આ રીતે આ પ્રાચીન સ્થાન પ્રકાશમાં આવ્યા પછી, આવ-જાવના આધુનિક માર્ગોએ ચીન–જાપાન જેવા બૌદ્ધ દેશો સાથે નવો સંબંધ જોડાયા પછી, બૌદ્ધ લોકોનું પોતાના બૌદ્ધગયા તથા સારનાથ જેવાં તીર્થસ્થાનો તરફ ધ્યાન ખેંચાયું છે. અને આ નવી જાગૃતિના બળથી કલકત્તામાં મહાબોધિ સોસાયટી સ્થપાઈ ને તેની દ્વારા સાર-નાથમાં હાલમાં નવો વિહાર બંધાયો છે, અને પ્રાચીન બૌદ્ધ સ્થળોમાંથી નીકળેલા ભગવાન બુદ્ધનાં અસ્થિ, વાળ વગેરે અવશેષો જે પહેલાં સિલોન, બર્મા ચાલ્યા જતા તે આ દેશમાં જ રાખવાના આગ્રહને પરિણામે હવે મહાબોધિ સોસાયટી મારફત આ નવા બંધાયેલા વિહારમાં આ પવિત્ર અવશેષો રાખવામાં આવે છે. અમે કાશીમાં હતાં એ અરસામાં મીરપુર (સિંધ)ના સ્તૂપમાંથી મળી આવેલા અવશેષોને આ વિહારમાં પધરાવવાનો મોટો સમારંભ થયો હતો. ૧૦ મી નવેમ્બર ૧૯૩૫ ને દિવસે સરકારી જૂની શોધખોળ ખાતાના હાલના ડાયરેક્ટરે આ અવશેષો બૌદ્ધ સાધુઓને સુપરત કર્યા અને પછી હાથીની અંબાડી ઉપર એ અવશેષોને રૂપાના સિંહાસનમાં પધરાવી, ચીન, જાપાન અને સિલોનથી ખાસ આ પ્રસંગ માટે આવેલા બૌદ્ધો તથા આ જલસામાં ભાગ લેવા આવેલાં કાશીનાં લોકોએ મોટું સરઘસ કાઢ્યું, ત્યારે હું પણ પૂજ્ય આનંદશંકર ધ્રુવ સાથે એ પવિત્ર ક્રિયા જોવા ઊભો હતો.

આ રીતે લગભગ સાતસો વર્ષ પછી સારનાથ પાછું બૌદ્ધ તીર્થ બન્યું છે.

હવે આ બૌદ્ધ તીર્થસ્થાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ટૂંકામાં જોઈએ. ભગવાન બુદ્ધે પોતાની પાંત્રીસ વર્ષની ઉમ્મરે, અત્યારે જ્યાંથી સાર-નાથના અશોકનો સ્તંભ વગેરે અવશેષો મળી આવ્યા છે ત્યાં, પોતાના

ધર્મનો પ્રથમ ઉપદેશ કર્યો હતો એમ પ્રાચીન બૌદ્ધ ગ્રન્થો કહે છે અને પુરાતત્ત્વવેત્તાઓ એ બનાવની તારીખ ઇ સ પૂર્વે ૫૨૮ માને છે આ ઉપદેશ અપાયા પછી તરત જ કે ભગવાન બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી એ સ્થાન પવિત્ર તીર્થ મનાવા લાગ્યુ હોવાનો સભવ છે પણ ઇ સ પૂર્વે ૫૨૮ પછીના ત્રણસો વર્ષની કોઈ નિશાની મળી નથી એ જમાનાના સાદા, શાત અને બુદ્ધના ઉપદેશને પોતાના જીવનમા ઉતારવામા જેને લગની લાગી રહી છે, એવા ભિખ્ખુઓએ સાદી પર્ણશાળાઓથી વધારે ખટપટ કરી જ નહિ હોય બુદ્ધની મૂર્તિને પૂજવાના માર્ગનો તો ત્યારે ઉદય જ થયો નહોતો

બૌદ્ધ મતના જૂનામા જૂના જે અવશેષો મળે છે તે મૌર્ય મહારાજા અશોકે પ્રાચીનતર આઠ સ્તૂપોમાથી ખોદી કઢાવેલા બુદ્ધના શરીરના અસ્થિ, વાળ આદિ અવશેષો ઉપર બધાવેલા સ્તૂપો છે અશોકના આ સ્તૂપોની સખ્યા ૮૪૦૦૦ કહેવાય છે, પણ એ આકડો તો અતિશયોક્તિ જ માનવો પડશે પણ અશોકના વખતનો માનવા યોગ્ય એક ઇંટનો સ્તૂપ જે જગતસિંહે તોડી નાખેલો હોવાથી જગતસિંહનો સ્તૂપ કહેવાય છે, તે અશોકના સ્તભની દક્ષિણે છે અશોકના વખતનો બીજો અવશેષ જે ખડિત થયેલો હોવા છતા જોનારને બાવીસ સો વર્ષ પહેલાના ભૂતકાળનુ પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવવા સમર્થ છે, તે અશોકનો સ્તભ છે મુખ્ય મદિરની પશ્ચિમે એ સ્તભનો નીચેનો ભાગ જેમ અશોકે ઊભો કર્યો હતો તેમજ કટકો ઊભો છે એના ઉપર અશોકે કોતરાવેલો અગિયાર પક્તિનો લેખ પણ વાચી શકાય છે એ લેખમા પ્રિયદર્શી મહારાજાએ મૃગદાવમા વસતા બૌદ્ધ ભિખ્ખુઓ અને ભિખ્ખુણીઓને ધર્મમાર્ગમા ભેદ ન ઊભો કરવાની સૂચના કરી છે અશોકના આ સ્તભોનું પ્રાચીન ભારતીય કળાના ઇતિહાસમા વિશિષ્ટ સ્થાન છે એ થાભના ઉપરનો આરસા જેવો ચકચકાટ પોલીસ દર્શનીય છે ઇ સ પૂર્વે પહેલા શતક પછી એ પોલીસની કળા આ દેશમાથી અદૃશ્ય થઇ ગઈ છે એ કળા ઇરાનના કારીગરો પાસેથી એ વખતના ભારતીય કારીગરો શીખ્યા હશે એમ મનાય છે. ગમે તેમ હો, પણ જાતે જોયા વગર એનો ખ્યાલ આવે એમ નથી. મૂળ થાભલો લગભગ પચાસ ફૂટ ઉચાઈનો એક પથ્થરમાથી બનાવેલો હતો, પણ અત્યારે તો ઉપરના ભાગના કટકા જુદા પડ્યા છે અને

સાત ફૂટ ઉંચાઈની સિંહકુમ્ભી મ્યૂઝિયમમાં છે. અને મૂળ સ્થાને જે લેખવાળો ભાગ ઊભો છે, તે હાલની જમીનની બહાર થોડો જ દેખાય છે. પણ હાલની કોંક્રીટની જમીન અને મૂળ અશોકના વખતની જમીન વચ્ચે તો અનેક થરો મળી આવ્યા છે. અશોકના વખતનો ત્રીજો અવશેષ તે એક જ પથ્થરના થાંભલાઓ અને આડા કટકાઓથી બનાવેલી વાડના અવશેષો છે. સાંચીના સ્તૂપની આસપાસની આવી વાડ સાથે સરખાવતાં સારનાથના આ અવશેષો અશોકના ધર્મરાજીક સ્તૂપ ઉર્ફે જગતસિંહ સ્તૂપની વાડના અવશેષો હોવામાં શંકા નથી.

પછી શુંગ સમય (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦) ના આવી વાડનાં કેટલાક થાંભલાઓ મળ્યા છે, જેમાંના કેટલાક ઉપર દાતાઓનાં નામો કોતરેલાં છે. આમાંના બે થાભલાઓને મુખ્ય બુદ્ધમંદિરના દીપસ્તંભો તરીકે ગુપ્ત–સમયમાં વાપરવામાં આવતા હતા.

મૌર્ય સમયથી આરંભી, શુંગ સમયમાં, કુશાન સમયમાં અને આંધ્ર સમયમાં પણ આ તીર્થસ્થાન વપરાતું હોવાની નિશાનીઓ મળે છે. પણ બૌદ્ધ સંઘના કયા પેટા ભેદના હાથમા આ સ્થાન હતું એ જણાતું નથી. પછી ઈ. સ. ૩૦૦ની આસપાસમાં હીનયાનની સર્વાસ્તિ-વાદી શાખાના શ્રમણોનો સારનાથમાં વાસ હોવાની ત્યાંથી મળી આવેલા અમુક લેખો ઉપરથી ખબર પડે છે: પહેલાં બીજી કોઈ શાખાના હાથમાં એ સ્થાન હતું એમ પણ એક લેખ કહે છે. પછી ઈ. સ. ચોથા શતકના અશોકના સ્તંભ ઉપર કોતરાયેલા એક લેખ ઉપરથી વાત્સ્તુપુત્રીક સંપ્રદાયની સમ્મિતીય શાખાનું જોર એ સ્થાનમાં થયું હોવાનો પુરાવો મળે છે. પછી ઈ. સ. સાતમા શતકમાં ચીનાઈ યાત્રી યુવાન ચુઆંગે મૃગદાવની યાત્રા કરી ત્યારે પણ ત્યાં આ સમ્મિતીય બૌદ્ધોનું પ્રાધાન્ય હતું. ફાહ્યાન અને યુવાન ચુઆંગ એ બંને ચીનાઇ યાત્રીઓએ પોતપોતાના સમયમાં (ક્રમશઃ ઈ. સ. પાંચમા અને સાતમા શતકમાં) મૃગદાવની સ્થિતિ વિષે કીમતી માહિતી નોંધી છે. ફાહ્યાન કહે છે કે, એના વખતમાં ત્યાં ચાર મોટા સ્તૂપો હતા અને સાધુઓથી વસેલા બે મઠો હતાં. પછી યુવાન ચુઆંગના કહેવા પ્રમાણે એના વખતમાં મૃગદાવમાં પંદરસો સાધુઓ રહેતા હતા. ધર્મચક્રપરિવર્તનમુદ્રામાં અવસ્થિત માનુષ કદની ભગવાન બુદ્ધની પિત્તળની મોટી મૂર્તિવાળું એક ભવ્ય મંદિર હતું. અશોકનો પથ્થરનો સ્તંભ

અને અશોકે બંધાવેલો સ્તૂપ હતો યુવાન ચુઆંગે કહેલ સ્તંભ અને સ્તૂપના અવશેષો અત્યારે મળે છે, અને તેણે કહેલું પિત્તળની બુદ્ધની મૂર્તિવાળું મંદિર તે અત્યારે જેને મુખ્ય મંદિરનો અવશેષ કહેવામાં આવે છે તે જ હોવું જોઈએ.

યુવાન ચુઆંગના સમય પછી ઈ સ બારમા શતક સુધી સારનાથમાં જીર્ણોદ્ધારો અને નવા ઉમેરા થયા હોવાના પુરાવા છે ઈ સ ૧૦૧૭ માં મહમદ ગઝનવીએ બનારસ લીધું અને લૂટ્યું, ત્યારે આ સારનાથનાં મંદિરો અને મકાનો પણ તેણે તોડ્યાં હોવાં જોઈએ, કારણ કે તે પછી નવ વર્ષે ઈ સ ૧૦૨૬ માં બંગાળાના રાજા મહીપાલના સમયમાં સ્થિરપાલ અને વસંતપાલ નામના બે ભાઈઓએ જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હોવાનું સારનાથના મ્યૂઝિયમમાં મૂકેલી બુદ્ધની એક મૂર્તિ ઉપર લખેલું મળે છે અને આ પછી બારમા શતકની પહેલી અર્ધશતાબ્દીમાં કનોજના રાજા ગોવિંદચન્દ્ર (ઈ સ ૧૧૧૪ થી ૧૧૫૪)ની રાણી કુમારદેવીએ ધર્મચક્રવિહાર નામનું એક વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું હતું, એમ એના અવશેષોનું ક્ષેત્રફળ જોતાં જણાય છે

આ ધર્મચક્રવિહાર બંધાયા પછી લગભગ પચાસ વર્ષમાં જ, દોઢ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવનાર આ તીર્થનો ઈ સ ૧૧૯૪ માં મહમદ ઘોરીના સરદાર કુતુબુદ્દીને કાશી અને કનોજના છેલ્લા રાજા જયચંદ્રને હરાવી કાશી જેવા તીર્થોનાં હજારો મન્દિરોના નાશ સાથે નાશ કર્યો, અને એ વખત પછી બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર પણ આ દેશમાંથી લુપ્ત થઈ જવાને લીધે કોઈ પણ જાતના જીર્ણોદ્ધાર વગર ઉજ્જડ પડી રહેલા આ સ્થાનના ખંડેરો ઉપર સૈકાઓની ધૂળ ચડી ગઈ, અને આ મહાન બૌદ્ધ તીર્થ વિસ્મૃતિના ગર્તમાં દટાઈ ગયું, જેમાંથી પૃથ્વીની અને સ્મૃતિની માટીને ખોદી છેલ્લા સો-સવાસો વર્ષથી એ પ્રાચીન તીર્થને પુરાવિદોએ પાછું કેવી રીતે પ્રકાશમાં આણ્યું એ ઉપર ટૂંકમાં કહ્યું છે એની છેલ્લી જાહોજલાલીને વખતે આ તીર્થમાં અનેક વિહારો અને અનેક મન્દિરો હતાં અને આ દેશના તથા પરદેશના અસંખ્ય યાત્રાળુઓની યાત્રાનું એ મહાધામ હતું

છેવટના બે શબ્દો સારનાથની કળા વિષે લખ્યા વગર આ નોંધ અધૂરી ગણાય જૂના કાળમાં શિલ્પ અને સ્થાપત્યકળાના અનેક સંપ્રદાયો આ દેશમાં પ્રચલિત હતા એ તો હવે સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે

સારનાથમાં શિલ્પકલાનો પ્રાચીનતમ અને સુંદરતમ નમૂનો તો અશોક સ્તંભની કુમ્ભીનો છે એમાં સંદેહ નથી; પણ એ કલા ઇરાનથી આ દેશમાં આવેલી એ પણ ચોક્કસ છે. પણ સારનાથની કલાની ઊંચામાં ઊંચી દશા તો ગુપ્તકાળ (ઇ. સ. ૩૫૦ થી ૬૫૦ ની આસપાસ)માં હતી. ગુપ્ત સામ્રાજ્યના કાળમાં આ દેશની બુદ્ધિએ વિદ્યા અને કલાના અનેક પ્રદેશોમાં અપૂર્વ અને ભારે વિજયો મેળવ્યા છે એ ઇતિહાસવિદોને અજાણ્યું નથી. સર જોન માર્શલ કહે છે કે, 'ગુપ્ત સમયની આ દેશની સ્થાપત્ય અને શિલ્પકલા ભારતીય કલાના ઇતિહાસમાં પ્રમુખસ્થાને વિરાજે છે. અને આઠસો વર્ષ પહેલાંની ગ્રીસની કલાનાં અથવા હજાર વર્ષ પછીની ઇટલીની કલાના સર્જનોની યાદ આપે છે.'

સારનાથની ગુપ્ત સમયની (ઈ. સ. ૪૭૩ અને ૪૭૬)ની ત્રણ બુદ્ધમૂર્તિઓ કલાદૃષ્ટિથી દર્શનીય છે. સારનાથની કલાનું મૂળ કુશાન સમયની મથુરાની શિલ્પકલા છે એ ઐતિહાસિક હકીકત પણ મૂર્તિઓ ઉપર કોતરેલા લેખોથી જાણી શકાય છે.

કાશીની ભારે આધુનિક ધમાલથી ચાર જ માઇલ છેટે પ્રશાન્ત વાતાવરણમાં પડેલા એક વખતના આ સારનાથના મહાતીર્થની દશા જોતાં ઇતિહાસદર્શન સાથે સંસારની નશ્વરતાનું દર્શન થઈને હૃદય વૈરાગ્યના ભાવથી ભરાઇ જાય છે.

પ્રાચીન દ્વારકાપુરી

દ્વારકાપુરી ભારતવર્ષનું એક પ્રખ્યાત વૈષ્ણવ તીર્થ છે સાત મોક્ષદાયક પુરીઓમા દ્વારકાની ગણતરી થાય છે પશ્ચિમનું આ મહાધામ ગુજરાતનું ગર્વસ્થાન છે ભગવાન કૃષ્ણની જીવનલીલાના સ્થાન તરીકે દ્વારકાને આ પ્રતિષ્ઠા મળી છે, છતા અત્યારે ઓખામડળમા જે દ્વારકાપુરી નામનુ પ્રખ્યાત તીર્થધામ છે, તે જ ભગવાન કૃષ્ણની લીલાભૂમિ છે કે કોઇ બીજુ સ્થાન એ બાબત પુરાતત્ત્વવેત્તાઓને શકા છે હજુ સુધી આ પરમ વૈષ્ણવ ધામનુ સ્થાન નિશ્ચિત થયુ નથી[1]

આધુનિક દ્વારકાપુરી પ્રાચીન નથી એ તો ઇતિહાસસિદ્ધ હકીકત છે અને મૂળ દ્વારકા જેવા બીજા સ્થાનોનો દાવો આધુનિક દ્વારકાને પદચ્યુત કરવા સમર્થ હોવા છતા એમાથી કોઇનો દાવો સર્વમાન્ય થયો નથી ખરી રીતે પ્રાચીન દ્વારકાના સ્થળ વિશે જે ઉલ્લેખો પ્રાચીન સસ્કૃત સાહિત્યમા મળે છે તે સર્વનો ઐતિહાસિક વિચાર કોઇએ કર્યો જણાતો નથી

પ્રાચીન દ્વારકા માટે મહાભારતના તથા પુરાણોના ઉલ્લેખો સિવાય બીજો કોઈ પુરાવો નથી એટલે આ ઉલ્લેખોનો ઐતિહાસિક

---

૧ મુબઇ ગેઝીટિયરના પ્રથમ ભા ૧—ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર ટિપ્પણો લખનાર વિદ્વાને દ્વારકા પાણીમા હોવાની શકા કરી છે, (B G Vol I part I p 11 n 1) અને આ વિષય ઉપર છેલ્લા લેખક શ્રી અનન્ત સદાશિવ અલ્તેકર એમ એ એલએલ બી દ્વારકાનુ સ્થાન સદિગ્ધ ગણે છે અને પ્રાચીન દ્વારકાપુરી સમુદ્રમા ડૂબી ગયુ હોવાથી જુદા જુદા સ્થાનો મૂળ દ્વારકાપુરી હોવાનો દાવો કરે છે એમ કહીને આધુનિક દ્વારકાપુરી જૂના વખતનુ તીર્થસ્થાન ન હોવાના પુરાવા આપે છે (જુઓ, Indian Antiquary, 1925, January, Supplement p 25)

વિચાર કરવો એ જ પ્રાચીન દ્વારકાપુરીનું સ્થાન શોધવાનો માર્ગ છે. દ્વારકા આનર્તમાં સમુદ્ર પાસે હોવું જોઈએ, એમ કેટલાક પૌરાણિક ઉલ્લેખો ઉપરથી લાગે છે, પણ બીજા ઉલ્લેખો ઉપરથી દ્વારકા રૈવતક પર્વત પાસે હોવું જોઈએ એમ લાગે છે.

મહાભારત આદિપર્વ, મહાભારત સભાપર્વ, મહાભારત મૌસલ-પર્વ, હરિવંશ, વાયુ આદિ તથા વિષ્ણુ ભાગવતાદિ વૈષ્ણવ પુરાણો એ બધામાં દ્વારકા વિશે છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો છે. જ્યારે હરિવંશમાં, વિષ્ણુપુરાણમાં અને ભાગવતમાં દ્વારકાનું સવિસ્તર વર્ણન પણ મળે છે. (બ્રહ્મવૈવર્ત ભાગવત પછીનું અને તેને અનુસરતું હોવાથી તેને નથી ગણ્યું). વિષ્ણુપુરાણ ઇ. સ. છઠ્ઠા શતકમાં અને શ્રીમદ્ ભાગવત નવમા શતકમાં રચાયેલ છે. હરિવંશ એ એયથી જૂનું છે.[2]

વિષ્ણુપુરાણમાં વૈવસ્વત મનુના વંશનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે, "મનુના ચોથા પુત્ર શર્યાતિને સુકન્યા નામની પુત્રી (જે ચ્યવન ઋષિને પરણાવેલી) અને આનર્ત નામનો પુત્ર હતો. આનર્તનો પુત્ર રેવત પોતાના પિતાના નામથી ઓળખાતા આનર્ત દેશનો રાજા હતો અને તેની રાજધાની કુશસ્થલીમાં રહેતો હતો." (વિષ્ણુપુરાણ અં. ૪ અ. ૧)

વાયુપુરાણમાં આ જ મતલબના નીચેના શ્લોકો છે, જે મત્સ્ય-પુરાણમાં પણ મળે છે:—

> शर्यातिर्मिथुनं त्वासीदानर्तो नाम विश्रुतः ।
> पुत्रः सुकन्या कन्याच भार्या या च्यवनस्य तु ॥
> [3]आनर्तस्य च दायादो रेवो नाम्ना तु वीर्यवान् ।
> आनार्तो विषयो यस्य पुरी चापि कुशस्थली ॥

વાયુપુરાણ અ ૮૬ શ્લો. ૨૩, ૨૪.

આ કુશસ્થલી સમુદ્રમાં બેટરૂપ હતી કે સમુદ્રને કાંઠે હતી, એ વિષ્ણુપુરાણે કે વાયુ પુરાણે કહ્યું નથી. પણ ભાગવત જૂના વર્ણનમાં થોડો ઉમેરો કરે છે. ભાગવત કહે છે કે, રેવતે કુશસ્થલી નગરી સમુદ્ર વચ્ચે વસાવી:—

---

૨. 'પુરાણ વિવેચન'માં આ નિબંધ લખાયા પછી આ ત્રણેયના સમયનો વિચાર મેં કર્યો છે.

૩. વિષ્ણુ ભાગવત વગેરેમાં આનર્ત છે તેને બદલે વાયુમાં આનાર્ત છે.

सोन्त समुद्रे नगरीं विनिर्माय कुशस्थलीम् ।

ભાગવત ૯-૩-૨૮

આ ઉમેરો દ્વારકા હાલની જગ્યાએ નક્કી થયા પછી થયો લાગે છે

ઉપર કહેલ કુશસ્થલી તેને જ પાછળથી દ્વા મતી કે દ્વારવતી કે દ્વારકા નામ મળ્યુ છે વાયુપુરાણના નીચેના શબ્દો સ્પષ્ટ કે —

आजगाम युवा चैव स्वां पुरीं यादवैर्वृताम् ।
कृता द्वारमतीं नाम बहुद्वारां मनोरमाम् ॥

વાયુપુરાણ અ ૨૬ શ્લો ૭૭

મતલબ કે, ઉપર કહેલ રૈવતનો પુત્ર રૈવત રાજા પોતાની પુત્રી માટે વર વિષે બ્રહ્માની સલાહ લેવા ગયેલો, ત્યાંથી પાછો આવ્યો ત્યારે પોતાની કુશસ્થલી નામની પુરી ઘણા દ્વારવાળી યાદવોથી વીંટાયેલી જોઇ અને એનુ નામ દ્વારવતી પડેલુ જોયુ

મહાભારત પણ સ્પષ્ટ રીતે જૂના કુશસ્થલીને કૃષ્ણે દ્વારવતી બનાવ્યુ એમ કહે છે મહાભારતના સભાપર્વમા જરાસંધના દબાણથી પોતાને કેવી રીતે મથુરા ત્યજવુ પડ્યુ અને દ્વારવતી વસાવવુ પડ્યુ એનું વર્ણન ભગવાન કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિર આગળ કર્યુ છે આ પ્રસગના દ્વારકાના વર્ણનના શ્લોકો જૂનું દ્વારકા ક્યા હોવુ જોઈએ એનો વિચાર કરવામા અતિ ઉપયોગી હોવાથી પૂરેપૂરા નીચે ઉતાર્યા છે —

पलायामो भयात्तस्य ससुतज्ञातिबान्धवा ।
इति सचिन्त्य सर्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिता ॥ ५२ ॥
कुशस्थलीं पुरीं रम्या रैवतेनोपशोभिताम् ।
ततो निवेश तस्यां च कृतवन्तो वय नृप ॥५३॥
तथैव दुर्गसस्कार देवैरपि दुरासदम् ।
स्त्रियोऽपि यस्यां युध्येयु किमु वृष्णिमहारथा ॥५४॥
तस्या वयममित्रघ्न निवसामोऽकुतोभया ।
आलोच्य गिरिमुख्य त मागध तीर्णमेव च ॥५५॥
माधवा कुरुशार्दूल परां मुदमवाप्नुवान् ॥५६॥

सामर्थ्यवन्त सब धाद्रोमन्त समुपाश्रिता ।
त्रियोजनायत सद्म त्रिस्कन्ध योजनावधि ॥५७॥

योजनान्ते शतद्वारं वीरविक्रमतोरणम् ।

....

वयं चैव महाराज जरासन्धभयात्तदा ।

मथुरां संपरित्यज्य गता द्वारवतीं पुरीम् ॥७७॥

(सभापर्व अ. १४ श्लो. ५२–७७)

ઉપરના શ્રીકૃષ્ણના મોઢામાં મૂકેલા દ્વારકાના વર્ણનમાં દ્વારકા સમુદ્ર વચ્ચે અથવા સમુદ્ર પાસે હોવાનું બિલકુલ સૂચન નથી. અને રૈવતક પર્વત પાસે હોવાનું સ્પષ્ટ સૂચન છે. रैवतेनोपशोभिताम् એટલે તે રૈવતક પર્વતની તળેટીમાં હોવું જોઈએ. "વળી જેમાં રહીને સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધ કરી શકે" અને "દેવો પણ ન લઈ શકે" देवैरपिदुरासदम् એવો દુર્ગ તો પર્વત ઉપરનો કિલ્લો જ ગણાય અને આખા આનર્તમાં રૈવતક પર્વત—ગિરનાર સિવાય એવું બીજું સ્થાન ક્યાં છે?

રૈવતક-પર્વતની તળેટીમાં દ્વારકા હોવું જોઈએ એમ મહાભારતના જ બીજા ઉલ્લેખ ઉપરથી પણ જણાય છે. અર્જુન તીર્થયાત્રા કરતો કરતો પ્રભાસ આવે છે અને ત્યાંથી દ્વારકા આવી શ્રીકૃષ્ણની બેન સુભદ્રાને ઉપાડી જાય છે. આ પ્રસંગનું વર્ણન જુઓઃ—

ततः सवादिते तस्मिन्ननुज्ञातो धनंजयः ।

गतां रैवतके कन्यां विदित्वा जनमेजय ॥१॥

....

....

रथेन कांचनांगेन कल्पितेन यथाविधि ।

....

सन्नद्धः कवची खड्गी बद्धगोधांगुलित्रवान् ।

मृगयाव्यपदेशेन प्रययौ पुरुषर्षभः ॥

सुभद्रा त्वथ शैलेन्द्रमभ्यर्च्यैव हि रैवतम् ।

....

प्रदक्षिणं गिरेः कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ।

तामभिद्रुत्य कौन्तेयः प्रसह्यारोपयद्रथम् ॥

(म. आ. अ. २२९)

આ વર્ણન ઉપરથી રેવતગિરિ દ્વારકાની અતિ પાસે હોય

એવુ જ લાગે છે આ સુભદ્રાહરણપર્વમા અમુક હસ્તપ્રતોમા ૨૪૮ શ્લોકો વધારે છે આ પ્રતોમાના વર્ણનમા અર્જુન સુભદ્રાને ઉપાડી નીકળે છે, એ પ્રસગ વિશેના નીચેના શ્લોકો જોવા જેવા છે

क्षोभयित्वा पुरश्रेष्ठ गर्जमानिव सागरम् ।
प्रेक्ष्य रैवतकद्वारं निर्ययौ भरतर्षभ ।
शासनात्पुरुषेन्द्रस्य बलेन महता बली ।
गिरौ रैवतके नित्य बभूव विपृथुश्रुवा ॥
प्रवासे वासुदेवस्य तस्मिन्हलधरोपम ।
सचभूव तदा गोप्ता पुरस्य पुरवर्धन ॥
सोऽभिपत्य तदाध्वान ददर्श पुरुषर्षभम् ।
नि सृत द्वारकाद्वारादशुमन्तमिवाम्बरात् ॥

ઉપરના શ્લોકોમા "ઉત્તરપુર (દ્વારકા) ને હલમલાવીને રૈવતકના દ્વારને જોતો પાર્થ નીકળ્યો" એ શબ્દો તથા રૈવતક ગિરિ ઉપર પુર (દ્વારકા શહેર) નો જે રક્ષક રહેતો હતો, તેણે બહાર આવીને "દ્વારકાના દ્વારમાથી અર્જુનને નીકળતો જોયો" એ શબ્દો તો દ્વારકાનુ સ્થાન નિશ્ચિત કરી નાખે છે દ્વારકા શહેર રૈવતક પર્વતની તળેટીમાં હોય અને રૈવતક પર્વત ઉપર મજબુત કિલ્લો હોય તો જ દ્વારકાનો રક્ષક (गोप्ता) રૈવતક ઉપર રહી શકે વળી 'ગિરિ મુખ્ય – ગિરનારને જોઇને મગધના રાજાને તરી ગયા' એ શબ્દોની સાર્થકતા પણ તળેટીમા શહેર અને ગિરનાર ઉપર કિલ્લો હોય તો જ ગણાય

મહાભારતમાથી કરેલા ઉપરના ઉતારાઓ ઉપરથી એટલુ સ્પષ્ટ લાગે છે કે, કાઠિયાવાડમા રૈવતક પર્વત પાસે કુશસ્થલી નામનું ગામ જૂના વખતમા હતે પછી જરાસધની બીકથી યાદવોને જ્યારે મથુરા છોડીને પશ્ચિમમા ભાગવુ પડ્યુ, ત્યારે તેઓએ આ કુશસ્થલીને સુશોભિત, સુરક્ષિત શહેર બનાવ્યુ તથા રૈવતક પર્વત ઉપર કિલ્લો બાધ્યો

આ રીતે યાદવોને મધ્ય દેશ–મથુરા છોડવુ પડ્યાની કથા ઘણી જૂની હોવી જોઈએ ભગવાન બુદ્ધના સમય પહેલા જ મગધનુ જોર વધવા માડેલુ અને ગિરિવ્રજના માગધોએ કોઈ કાળે યાદવોને એટલા પીડ્યા હોવા જોઈએ કે તેઓને મધ્યદેશ છોડવો પડે

હવે દ્વારકા બેટ કે બંદર હોવાની વાત ક્યાંથી ચાલી એ જોઇએ. વિષ્ણુપુરાણના ચોથા અંશમાં એ વાત નથી. ચોથા અંશની વસ્તુ જૂના પુરાણમાંથી લીધેલી છે. જૂનામાં જૂના વાયુપુરાણમાં દ્વારકાને બેટ કે બંદર કહ્યું નથી. વિષ્ણુપુરાણના પાંચમા અંશમાં કૃષ્ણચરિત્રના પ્રસંગમાં દ્વારકાનું જે વર્ણન છે, તે મહાભારતના સભાપર્વમાંથી ઉપર ઉતારેલા વર્ણનથી કેટલું જુદું પડે છે એ જોવા જેવું છે. મહાભારત સભાપર્વમાંથી ઉપર કરેલા ઉતારામાં કાલયવનનું નામ પણ નથી. પણ વિષ્ણુપુરાણુમાં કહ્યું છે કે, અહીં એક તરફથી કાલયવન આવ્યો અને બીજી તરફથી જરાસંધ આવશે. તેથી શ્રીકૃષ્ણ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આ વખતે જો પ્રથમ કાળયવન સાથે યુદ્ધ કરીશું તો તે યાદવોના બળનો ક્ષય કરશે; તેથી નિશ્ચય યાદવો જરાસંધથી પરાજય પામશે. અને જો પ્રથમ જરાસંધ સાથે યુદ્ધ કરીશું તો જરાસંધ યાદવોના બળનો ક્ષય કરશે એટલે કાળયવન યાદવોનો નાશ કરશે. અર્થાત્ યાદવો ઉપર બે બાજુથી વિપત્તિ આવી છે (શ્લો. ૧૦). માટે હમણાં હું શત્રુઓથી ન જીતી શકાય એવો દુર્ગ તૈયાર કરું, કે જે દુર્ગમાં રહીને મોટા ક્ષત્રિયો તો શું પણ સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધ કરી શકે. (શ્લોક ૧૧). શ્રીકૃષ્ણે એ પ્રકારે વિચાર કરી સમુદ્ર પાસે બાર યોજન પૃથ્વી માગી; તેમાં દ્વારકા નામની નગરી વસાવી (૧૩)[૪] વિષ્ણુ પુ૦ અં. ૫ અ. ૨૩.

આ અધ્યાયનો બારમો શ્લોક મહાભારત સભાપર્વમાંથી (શ્લોક ૫૪) ઉતાર્યો છે, બાકીની વાત નવી છે.

---

૪ ભાગવતમાં વિષ્ણુપુરાણના ઉપલા વચનોનો નીચે પ્રમાણે અનુવાદ કર્યો છે.

त दृष्ट्वाऽचिन्तयत्कृष्णः सङ्कर्षणसहायवान्
अहो यदूनां वृजिनं प्राप्त ह्युभयतो महत् ॥४६॥

....

तस्मादद्य विधास्यामो दुर्गं द्विपददुर्गमम् ।
तत्र ज्ञातीन् समाधाय यवन घातयामहे ॥४९॥
इति सम्मन्त्र्य भगवान् दुर्गं द्वादशयोजनम् ।
अन्तःसमुद्रे नगरं कृत्स्नाद्भुतमचीकरत् ॥५०॥

भा. अ. ५०

હરિવંશ, "યાદવો મથુરા છોડીને સિન્ધુ દેશમા ગયા અને ત્યા સમુદ્રકાઠે રૈવતક પર્વતથી અતિ દૂર નહિ એવા સારા સ્થાનમા દ્વારકા નગરી વસાવી" એમ કહે છે (હરિવંશ ૨ અ ૫૫)

ઉપરના જુદા જુદા ઉલ્લેખો મેળવતા એમ દેખાય છે કે, દ્વારકા રૈવતક પર્વતની તળેટીમા હતી એ જૂનામા જૂની ખ્યાતિ મહાભારતના સભાપર્વમાથી ઉપર કરેલા ઉતારાનુ વર્ણન એટલુ સ્વાભાવિક, અતિ શયોક્તિ વગરનુ તથા કૃષ્ણના અવતારીપણાના સૂચન વગરનુ છે કે, એ અધ્યાયને મહાભારતના પ્રાચીન થરનો ગણવો જોઇએ અને વાયુ, મત્સ્ય અને વિષ્ણુ પુ અ ૪ મહાભારતના સભાપર્વને ટેકો આપે છે ત્યારે સમુદ્ર પાસે દ્વારકાની વાત કયાથી આવી ? હરિવંશમા એ પ્રથમ દેખાય છે ત્યા સમુદ્રકાઠે દ્વારકા વસાવ્યાની વાત છે પણ હરિવંશ તો સિન્ધુ–સિન્ધમા દ્વારકા હોવાનુ કહે છે પછી વિષ્ણુપુરાણ સમુદ્ર પાસેથી બાર યોજન જમીન માગીને દ્વારકા વસાવ્યાનું કહે છે અને ભાગવત તો સમુદ્ર વચ્ચે બેટમા દ્વારકા વસાવ્યાનું કહે છે બાર યોજન વગેરે માપમા તો અતિશયોક્તિ હોય, એટલે એના ઉપર આધાર ન રખાય પણ આ સમુદ્રકાઠે કે સમુદ્ર વચમા દ્વારકાની વાત આવી ક્યાથી ? વિચાર કરતા એમ લાગે છે કે, રૈવતક–ગિરનારની તળેટીમા એક ગામ ઘણા જૂના વખતમા વસેલુ હશે પુરાણો આનર્તનો પુત્ર રૈવત કહે છે એ ઉપરથી આનર્ત દેશમા પહેલી વસ્તી રૈવતમા થઇ એમ અર્થ થાય આનર્તને મનુનો પૌત્ર ગણે છે એ જોતા રૈવતમા વસ્તી ઘણા જૂના કાળમા હોવી જોઈએ આ રૈવતનું ગામ તે પહેલા કુશસ્થલી કહેવાતુ પછી એ કોઇક કારણથી ઉજ્જડ થઈ ગયુ (જુઓ, વાયુ અ ૮૬) પછી યાદવો મથુરા છોડીને આનર્ત ગયા, ત્યારે તેઓને આ જૂના ખડેરનુ સ્થાન સરસ લાગ્યુ, અને પાસેના ડુગર ઉપર કિલ્લો બાધ્યો હોય તો શહેર સુરક્ષિત થાય એમ જણાતા, યાદવોએ રૈવતકગિરિની તળેટીમા મોટુ શહેર વસાવ્યુ એ ઘણા દરવાજાઓવાળા શહેરનુ નામ પડયુ દ્વારકા કે દ્વારવતી પણ યાદવો પ્રભાસ આગળ દારૂ પીને અદર અદર કપાઈ મૂઆ, યાદવોની સ્ત્રીઓને કાબાઓ ઉપાડી ગયા અને ફરી આ શહેર ઉજ્જડ થઈ ગયુ પણ એ સ્થાન લશ્કરી દૃષ્ટિએ અતિ અગત્યનુ હોવાથી, મૌર્ય ચદ્રગુપ્તે કે તે પહેલા નદ રાજાએ ફરી વસાવ્યુ હશે આ વખતે એ શહેરનુ

નામ ગિરિનગર પડયું એમ ઈ. સ. બીજા શતકના મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામનના ગિરનાર પાસેના શિલાલેખથી જણાય છે. ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકથી તે ઈ. સ. પાંચમા શતક સુધી આ શહેર કેવું અગત્યનું ગણાતું એ સુદર્શન તળાવની રુદ્રદામન તથા સ્કંદગુપ્તની પ્રશસ્તિઓ ઉપરથી જણાય છે. ફરી એ શહેર ઉપર કાળનો કોપ થયો, સુદર્શનનું નામનિશાન ન રહ્યું, ગિરિનગર ગયું; પણ પાછું અમુક કાળે જીર્ણદુર્ગ થયું, અને હાલ જૂનાગઢ છે. મતલબ કે, મહાભારતાદિનાં વચનોનું તાત્પર્ય કાઢતાં મારો મત એવો થાય છે કે, આજનું જૂનાગઢ જેમ એક કાળે ગિરિનગર કહેવાતું તેમ તે પહેલાં એ જ શહેર દ્વારકા કહેવાતું.

હવે દ્વારકા સમુદ્રકાંઠે કે વચ્ચે કયાંથી આવ્યું તેનો વિચાર કરીએ. આ બાબતમાં તર્ક જ કરવો પડે તેમ છે. મહાભારતના જૂના ઉલ્લેખોમાં દ્વારકા પાસે સમુદ્રની વાત નથી. વાયુપુરાણમાં નથી. પણ યાદવોના નાશ સાથે દ્વારકા ઉજ્જડ થઈ જવાથી, કાઠિયાવાડ ઠીક ઠીક વસ્યા પછી કાઠિયાવાડમાં વૈષ્ણવોને દ્વારકાનો પત્તો ન લાગ્યો. ગિરનારની તળેટીનું શહેર તો એ વખતે ગિરિનગર કહેવાતું હતું; ત્યારે દ્વારકા ગયું કયાં ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં દ્વારકા સમુદ્રમાં ડૂબી ગયાની વાત ચાલી. જુઓ; મહાભારત મૌસલપર્વઃ—

इमां च नगरीं सद्यः प्रतियाते धनजये ।
प्राकाराट्टलकोपेतां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥

महा. मौ–पर्व अ. ८

વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત બધામાં આ વાત છે. પરમ ભાગવત ગુપ્તોને જ્યાં ભગવાન કૃષ્ણની રાજધાની હતી ત્યાં એની કાંઈ નિશાની પણ ન હોય એ અત્યંત ખૂંચ્યું હશે. ગુપ્તોના વખતમાં ગિરનારની તળેટીનું શહેર તો ગિરિનગર કહેવાતું હતુ. એ જ શહેર કોઈ કાળે દ્વારકા નામથી પ્રખ્યાત હતું એ વાત પણ ગુપ્તકાળમાં ભુલાઈ ગયેલી. એટલે પોતાના પહેલાં ઇ. સ બીજા શતકમા કે આસપાસમાં હરિવંશે સમુદ્રકાંઠે દ્વારકા હોવાનું કહેલું એ ઉપર આધાર રાખી, હાલનું દ્વારકા છે ત્યાં કોઇ ગુપ્તકાલીન ભગવદ્ભક્તે સ્કંદગુપ્તના સુરાષ્ટ્રના પાલકે સુદર્શન તળાવને કાંઠે જેમ વિષ્ણુનુ મંદિર બંધાવ્યું, તેમ એક વિષ્ણુ મંદિર બંધાવ્યું હશે. મહાભારતના મૌસલ પર્વે દ્વારકાને સમુદ્ર ડુબાડી દેશે એમ કહ્યું ત્યારે આ મંદિર બંધાયેલું નહિ. પણ પછી

વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવતનું એ પ્રસગનું વર્ણન વિષ્ણુનુ મદિર બધાયા પછી લખાયુ લાગે છે વિષ્ણુપુરાણ કહે છે કે, "સમુદ્રે સમગ્ર દ્વારકાને ડુબાડી દીધી, માત્ર એક ભગવન્મદિરને ન ડુબાડયુ હજી સુધી સમુદ્ર મદિરને ધોઈ નાખી શક્યો નથી અને ત્યા હજી કેશવ નિરતર રહે છે, જેઓ તે પવિત્ર સ્થાને જાય છે, તેઓ સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે"[૫] વિષ્ણુ પુ અ ૫ અ ૩૮

મહાભારતના અને વિષ્ણુ ભાગવતના આ ઉલ્લેખો સરખાવતા સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, પહેલા એ સ્થળે મદિર ન હતુ અને વિષ્ણુપુરાણ તથા ભાગવત રચાયા પહેલા બધાયુ છે ગુપ્ત રાજાઓ પરમ ભાગવત હોવાથી તથા તેઓના વખતમા સકડો દેવમન્દિરો આ દેશમા બધાયેલા હોવાથી, ઉપરનું મન્દિર પણ સુદર્શન તળાવના કાંઠાના મન્દિર પેઠે ગુપ્તકાળમા બધાયુ હશે એમ હું અટકળ કરુ છુ આ મન્દિર એલબીરુની પહેલાનું તો છે જ

સમુદ્રના કાંઠા ઉપર ઓખામડળમા જ્યા આજે છે, ત્યા વિષ્ણુનું મદિર બધાયા પછી આસપાસની જગ્યા પવિત્ર મનાવા લાગી હશે પણ ગામ મોડુ વસ્યુ છે વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવતમા માત્ર મન્દિર બચ્યાની વાત છે પછી કાળે કરીને પાસેનો બેટ પણ પવિત્ર મનાવા લાગ્યો બેટની શખનારાયણની પ્રાચીન મૂર્તિ પાછલા ગુપ્તકાળની હોવાનો સભવ છે આ બેટ–અતર્દ્વીપની વાત વિષ્ણુ પુરાણમા નહિ પણ ભાગવતમા છે ભાગવત દ્વારકાને 'અન્ત સમુદ્ર' કહે છે તે આ બેટને ઉદ્દેશીને હશે મહાભારતના આદિપર્વમા જ અમુક હસ્તપ્રતોમા ન મળતા સુભદ્રાહરણપર્વના અધ્યાયોમા અતર્દ્વીપની વાત છે એટલે એ અધ્યાયો પાછળથી ઉમેરાયેલા લાગે છે

વનપર્વમા દ્વારકાના ઉલ્લેખો છે ખાસ કરીને તીર્થયાત્રા પર્વમા पुण्या द्वारवती यत्र (म–वन पर्व अ, ८६) વગેરે, પણ એ

૫ જુઓ, ભાગવત —

द्वारकां हरिणा त्यक्तां समुद्रोऽप्लावयत् क्षणात् ।
वर्जयित्वा महाराज श्रीमद्भगवदालयम् ॥
नित्य सन्निहितस्तत्र भगवान्मधुसूदन ।
स्मृत्याशेषाशुभहरं सर्वमंगलमगलम् ॥

भा–११ अ–३१ श्लो–२३, २४

કદાચ દ્વારકા જોયા વગર લખાયેલા અને પાછળના તથા ખાસ અગત્યતા વગરના હોવાથી અહીં વિચારમાં નથી લીધા. ગુજરાતમાં દ્વારકાની તીર્થ તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધિ તો બારમા શતકથી થઈ છે. એટલે દ્વારકા ગામ તે પહેલાં સો–બસો વર્ષો ઉપર વસેલું હશે.

ટોલેમી 'બારાકી' (Barakee)નો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ તે દ્વારકા વિશે કે વેરાવળ વિશે એ બાબત મતભેદ છે. હાલના દ્વારકા વિશે જ હોય તો એ વખતમાં ત્યાં બંદર હોવું જોઈએ એમ સાબિત થાય. કદાચ હરિવંશનો ઉલ્લેખ એ વખતે લખાયો હોય અર્થાત્ ઈ. સ. પહેલા–બીજા શતકમાં સમુદ્રકાંઠે દ્વારકા હોવાની કલ્પના પ્રચારમાં આવી હોવાનો સંભવ છે. એ વખતે ત્યાં વહાણવટાનો કે ચાંચિયાનો ધંધો કરનારા લોકોની થોડી વસ્તી પણ હોય એ સંભવિત છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સમુદ્રકાંઠે દ્વારકાપુરી મૂકવાનું પહેલું માન હરિવંશના રચનારને હોય એમ લાગે છે.

આ શિથિલ ચોક્કસાઈવાળા ગ્રન્થકારે પશ્ચિમકાંઠાની ભૂગોળ પણ કદાચ જોયા વગર સમુદ્રકાંઠે દ્વારકા ઠરાવી અને મહાભારત સાથે દેખાતો વિરોધ ટાળવા રૈવતક પર્વતથી નાતિદૂરે લખી દીધું.

વિષ્ણુ ભાગવત હરિવંશને ન છૂટકે અનુસરે છે. આ રીતે આધુનિક દ્વારકા ઘણું કરી ગુપ્તકાલીન વિષ્ણુમંદિરની આસપાસ પાછળથી વસેલું ગામ છે અને પ્રાચીન દ્વારકા ગિરનારની તળેટીમાં જૂનાગઢની આસપાસ હોવું જોઈએ.

જેઠવાઓ

નવાનગર રાજ્યની દક્ષિણે જેઠવાઓનું પ્રાચીન પાટનગર ઘુમલી છે બરડાને એક છેડે બરડાની છાયામા જ ભાણવડથી દક્ષિણે ચાર માઈલ પર બરડાની એક ખીણને બન્ને છેડે પ્રાચીન ખંડેરની નિશાનીઓ છેક ઉપર શિખર સુધી જોવામાં આવે છે, અને શિખર ઉપર તો એક કાળે કિલ્લો હશે એવુ દેખાય છે. આ કિલ્લામાના કેટલાક મકાનોની દીવાલો અત્યારે પણ ઊભી છે અલબત્ત એમા વસ્તી તો જગલી જનાવરોની જ છે બરાબર શિખરના મથાળે આશાપુરી માતાનું મદિર છે આશાપુરી જાડેજાઓની કુળદેવતા ગણાય છે, એ યાદ રાખવા જેવું છે

પોરબદરી પરપરા પ્રમાણે જેઠવાઓ પહેલા શ્રીનગરમા રાજ્ય કરતા હતા શ્રીનગર પોરબદરથી નજીક જ છે, પછી મોરબી, અને ૭ પેઢી પછી ઘુમલીને રાજધાની કરી. જેઠવાઓની પૂરી જાહોજલાલી વખતે ઘુમલી રાજધાની, એટલે એની શોભા દિનપ્રતિદિન વધતી જ ગઇ પણ સવત ૧૩૬૯ (ઈ સ ૧૩૧૩)મા સિધમાથી આવેલા લશ્કરે આ સુદર શહેરને ભાગ્યુ ઘુમલી ભાગતા જેઠવાઓ છાયામા ગયા અને છાયામાથી હાલનુ પોરબદર થયુ ઇ સ ૧૮૨૨મા કર્નલ ટોડે ઘુમલી જોયુ હતુ, અને ૧૮૩૭મા કેપ્ટન લી જેકબ સાહેબે જોયુ હતુ એ વખતે એટલું જગલ ઊગી નીકળ્યુ હતુ કે મકાનોની નિશાનીઓ મેળવવી મુશ્કેલ પડતી હતી છતા એ વખતે જેટલી નિશાનીઓ દેખાતી હતી, તેટલી ય અત્યારે નથી

કાઠિયાવાડમા જેઠવાઓ

કાઠિયાવાડના રાજકુળોમા જેઠવાકુળ એક પ્રાચીન કુળ છે. કાઠિયાવાડમા સૌથી પહેલા આવનાર ચાવડાઓ અને ચૂડાસમાઓ

પછી તરતમાં જ જેઠવાઓ આવ્યા જણાય છે. જેઠવાઓ કાઠિયાવાડમાં જ્યારે દાખલ થયા ત્યારે જુનાગઢ–વણથલી સિવાયનો કાઠિયાવાડનો કાંઠાનો ભાગ દરિયાથી ૧૫–૧૬ માઈલ સુધીનો જ વસેલો જણાય છે. બાકીના ભાગમાં જંગલ હશે. જેઠવાઓ કાઠિયાવાડમાં વૉટ્સનના ધારવા પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૦મા શતકની આસપાસ ૧૦૦ વર્ષની અંદર આવ્યા જણાય છે. પણ જો વલભીના રાજાઓ સાથે મેર લોકો આવ્યા હોય અને જેઠવાઓ મેરના મુખીઓ હોય તો ઈ. સ. ૫૦૦ની આસપાસમાં એ લોકો આવ્યા હોવાનો સંભવ છે. અલબત્ત, જેઠવાઓનું કોઇ રાજ્ય ઇ. સ. ૯૦૦ પહેલાં સ્થપાયું નથી જણાતું. વૉટ્સન સાહેબે જેઠવાઓની વંશાવળી એના બારોટો પાસેથી મેળવીને ખૂબ તપાસી છે, અને જે સૌથી વધારે ભરોસાલાયક લાગી છે. તેમાં હનુમાનજીના પુત્ર મકરધ્વજથી ૧૭૮મા વિક્રમાતજી (જે ઈ. સ. ૧૮૮૪માં ગાદી ઉપર હતા) આવે છે. આ ૧૭૮ નામોમાંનાં ઘણાં નામો કલ્પિત અને પાછળથી ઉમેરેલાં છે. વૉટ્સનને મળેલા જેઠવા કુળના શ્રેષ્ઠ બારોટે પણ આમાંનાં કેટલાંક નામો ગણાવ્યાં ન હતાં. મતલબ કે, આ વંશાવળી ઇતિહાસ માટે નકામી છે. (એ વંશાવાળી માટે જુઓ;—કાઠિયાવાડ ગેઝીટિયર પા. ૬૨૧) બધા બારોટોના કહેવા પ્રમાણે સાલકુમારે ઘુમલીની સ્થાપના કરી છે, પણ એ બનાવ ક્યારે બન્યો એ પ્રશ્ન છે. ઇ. સ. ૧૨૦૦ પહેલાનો જેઠવાને લગતો એક પણ ઉત્કીર્ણ લેખ મળ્યો નથી. અને ઉપલી વંશાવળીમાં તો વિક્રમાતજી પહેલાંના ૨૯ જેટલાં રાણાનાં નામો સાચાં લાગે છે, તે પહેલાંનાં કોઇક નામો સાચાં હશે. બાકી તો વંશાવળી મહાભારતના સમયને અડાડી દેવા માટે કલ્પેલ છે. બારોટો પોરબંદર પાસેના શ્રીનગરને જેઠવાઓનું પહેલું નગર ગણે છે, પણ વૉટ્સન કહે છે આ શ્રીનગર કાઠિયાવાડ બહારનું શહેર હોવાનો વધારે સંભવ છે.

કાઠિયાવાડમાં જેઠવાઓનું મૂળ સ્થાન મોરબી લાગે છે. અને મોરબીથી નાગના બંદર (નવાનગર પાસે) ગયા. કદાચ બેટ–દ્વારકા પણ લીધું હોય; પણ એનો કબજો રાખી ન શક્યા. નાગનાથી મિયાણી અને શ્રીનગર વસાવ્યાં. અને શ્રીનગરથી ઘુમલી અથવા ભુમલી ગયા. ઘુમલીમાં જેઠવાઓની જાહોજલાલીની ટોચ આવી ગઇ. એ વખતે જેઠવાઓના હાથમાં આખો બરડો અને હાલારનો પણ

ઘણો ભાગ હતો, પણ દરિયાથી ૩૬ માઇલથી વધારે છેટેનો કોઇ પ્રદેશ એને તાબે હોવાનો પુરાવો નથી

બારોટોના કહેવા પ્રમાણે હનુમાનના પુત્ર મકરધ્વજે શ્રીનગર વસાવ્યુ, તેના પુત્ર મોરધ્વજે મચ્છુકાંઠા ઉપર મોરબી વસાવ્યુ અને સાલકુમારે ધુમલી વસાવ્યુ, એ ઉપર કહ્યુ જ છે એણે જ બરડાના આભપરા શિખર ઉપર તળાવો બાધ્યા અને કામેશ્વર મહાદેવની ભક્તિનો પ્રચાર કર્યો પછી વગહકુમારના ભાઇ ગોપકુમારે ગોપ ટેકરી ઉપર કિલ્લો બાધ્યો અને ત્યા ગોપનાથ મહાદેવની સ્થાપના કરી ભીમકુમારે ભીમકોટ બાધ્યો મકરધ્વજથી ૯૫મા જેઠીજીના નામ ઉપરથી બધા જેઠવા કહેવાય છે ગોવિંદજીના ભાઇ નાનજી અને ધાકોજીએ વાકાનેર પાસે આવેલા જડેશ્વરની સ્થાપના કરી ૧૨૭મા ગણોજીએ મોડપર પાસે ગણામર તળાવ બધાવ્યુ આ અને બીજા આ વશના કુવરોના પરાક્રમોની વાતો ભાટો પાસેથી સાભળવામા આવે છે પણ અમુક અમુક કામો બરડામા અને હાલારમા જેઠવાઓને હાથે થયા છે, એટલુ જ ઐતિહાસિક સત્ય એ કથાઓમા દેખાય છે

ધુમલીના ઐતિહાસિક જેઠવા રાજાઓ

મકરધ્વજથી ૧૪૭મા મંધજી ધુમલીની ગાદી ઉપર ઈ સ. ૧૧૨૦મા બેઠા અને ૩૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યુ, એટલુ ઇતિહાસમા નોધાયેલુ છે એટલે એ પહેલા સૈકાએક વર્ષે ધુમલી સ્થપાયુ હોવાનો સભવ છે મધજી પછી રાણોજી ગાદીએ બેઠા, (ઇ સ ૧૧૫૦થી ૧૧૫૫) પછી નાગજી (ઇ સ ૧૧૫૦થી ૧૧૭૦) પછી ભારમલજી (ઈ સ ૧૧૭૦થી ૧૧૭૨) પછી ભાણુજી (ઈ સ ૧૧૭૯ સુધી) પછી મેરુજી (ઈ સ ૧૧૯૦ સુધી) પછી નાગજી (ઈ સ ૧૧૯૩ સુધી) પછી વીકીઓજી ગાદી ઉપર આવ્યા (ઇ સ ૧૧૯૩થી ૧૨૨૦), આ રાજાના વખતમા ઘણુ કરી કુતુબુદ્દીન ઐબકની સરદારી નીચે મુસલમાન લશ્કરે મોરબીમાથી જેઠવાઓને ભગાડયા વીકીઓજી પછી વાજમીજી આવ્યા એના વખતમા જેઠવાઓ વધારે પશ્ચિમ તરફ ઢળ્યા અને બરડાના રાજ્ય ઉપર વધારે ધ્યાન રોકયુ

જો કે હજી સુધી નાગના બદર અને ઢાક જેઠવાઓના જ હાથમા હતા વાજમીજી પછી ભોજરાજજી (ઇ સ ૧૨૪૫થી ૧૨૭૦) આવ્યા, પછી રામદેજી (ઇ સ ૧૨૭૦થી ૧૨૯૧), પછી રાણોજી

ઈ. સ. ૧૨૯૧થી ૧૩૦૨) પછી નાગડ (ઈ. સ. ૧૩૦૨ થી ૧૩૧૩) અને પછી ભાણજી ગાદી ઉપર બેઠા.

સોન કંસારીની કથા

આ ભાણજીના સમય (ઈ. સ. ૧૩૦૩થી ૧૩૧૮)માં સોન કંસારીનો પ્રસંગ બન્યો હોવાનું છે. એ કથા ટૂંકામાં નીચે આપી છે.

શંખોદ્ધાર બેટના હરજીવી ત્રવાડીને એક દીકરી જન્મી, જેનું નામ સોન રાખ્યું; પણ જોશીએ કહ્યું કે, એ દીકરી અપશુકનિયાળ નક્ષત્રમાં જન્મી છે, અને એને ઘરમાં રાખવાથી કુળનો નાશ થશે. એટલે સોનને પેટીમાં મૂકી એ પેટી દરિયામાં તરતી મૂકી દીધી. આ પેટી પ્રભાત ચાવડાના રાજ્યમાં મિયાણી બંદરે એક કંસારાને મળી અને ઉઘાડતાં સોન અંદરથી જીવતી નીકળી. કંસારાએ સોનને પોતાની દીકરી તરીકે મોટી કરી. સોન બહુ રૂપાળી હતી અને જુવાન થતાં પ્રભાત ચાવડો એના ઉપર મોહિત થયો. ચાવડાએ કંસારાને દરબારમાં બોલાવી સોનની માગણી કરી. એટલે કંસારો રાતોરાત ભાગી ગયો અને ઘુમલીમાં આવીને રહ્યો. અહીં સોને કંસારાને કહી દીધું કે, પોતે ક્ષત્રીવર વરવાની છે. આ અરસામાં ઘુમલીના રાજા ભાણ જેઠવાના સાળા રાનકડોરણાના મિયાન આલણિયાનો દીકરો રાખાયત પોતાની ફઈને મળવા ઘુમલી આવેલો. અને તેણે સોનને જોઈ. બેનાં મન મળવાથી બેય પરણ્યા. પણ લગન પૂરાં થયાં ન થયાં ત્યાં ઘુમલીનું ધણ કોઈ વાળી જાય છે એવી બૂમ પડી. રાખાયત એકદમ ઘોડે ચડી પાછળ પડયો. અને દુશ્મનોને મારી ધણ પાછું વાળ્યું. પણ પાછા વળતાં એની પછવાડે ત્રણ ઘોડેસ્વારો પડયા. રાખાયતનો ઘોડો ભાણવડ પાસેના ભૂતવડ નીચે આવ્યો. ત્યાં ફેટા ડાળમાં ભરાઈ જવાથી પોતે ટિંગાઈ રહ્યો અને પાછળ પડેલા ઘોડેસ્વારોએ આ સ્થિતિમાં રાખાયતને ભાલાથી વીંધી નાખ્યો. સોનને આ ખબર પડતાં એ સતી થવા તૈયાર થઈ. પણ ભાણ જેઠવાએ એને રોકી અને પોતાના ઘરમાં બેસવા કહ્યું. સોને ઘુમલીના બ્રાહ્મણોનો આશરો લીધો. ભાણ જેઠવાએ બ્રાહ્મણો ઉપર લશ્કર મોકલ્યું. સેકડો બ્રાહ્મણો કપાઈ મૂઆ. પણ સોનને ન સોંપી અને છેવટે બીજે દિવસે સવારમાં રાખાયતની ચિતામાં સોન સતી થઇ. ચિતા ઉપર ચડતાં ચડતાં સોને ઘુમલીને તથા ભાણ

જેઠવાને શાપ દીધો સોન નામના જે દુહાઓનો સગ્રહ કાઠિયાવાડી કરસ્થ સાહિત્યમા (પા ૧૦૪ થી ૧૧૫) પ્રગટ થયો છે તેમાં આ શાપના દુહાઓ નથી પણ હોવા જોઇએ

સોન મતી થયા પછી દુભાયેલા બ્રાહ્મણોએ અને કમાગરોએ ઘુમલીનો ત્યાગ કર્યો ઉપર જે સોન કસારીના મન્દિરનો ઉલ્લેખ આવી ગયો, તે આ સોન માટે કસારાઓ અને બ્રાહ્મણોએ બાધ્યુ હોવાનો પ્રબન્ધ છે

આ પછી થોડા વર્ષે સિંધમાથી જામ ઉન્નડજીએ ઘુમલી ઉપર ચડાઈ કરી, પણ ફાવ્યો નહિ અને પાછો ગયો પણ એના પુત્ર જામ બામણીઓજીએ ઇ સ ૧૩૧૩મા ફરી ચઢાઈ કરી અને ઘુમલી લીધુ ભાણજી કિલેશ્વરીની કેડીએથી ભાગ્યો અને ગણપુરમા આવી ત્યા રાજધાની કરી આ વખતથી ઘુમલી ઉજ્જડ થઈ ગયુ

ભાણજી પછી જસધણજી આવ્યા આ જસધણજીએ અને એના પુત્ર રાણોજી (ઇ સ ૧૩૯૨થી ઇ સ ૧૪૨૦) એ જેઠવાઓની ખોયેલી ભૂમિ પાછી મેળવવા ઘણા પ્રયાસો કર્યા, પણ સિંધમાથી ઉપરાઉપર આવતા ધાડાઓએ અને પછીથી ગુજરાતના સુલતાનોએ જેઠવાઓને ફાવવા ન દીધા અને જેઠવાઓના હાથમા—એની એક શાખાના તાબામા નાગનાબદર હતુ, એ ન ગણીએ તો હાલની એ રાજ્યની સીમામા બહુ ફેર ન રહ્યો રાણોજી પછી સઘજી (ઇ સ ૧૪૨૦ થી ૧૪૬૧), પછી ભાણજી ૧૦મો (ઇ સ ૧૪૬૧ થી ૧૪૯૨), વગેરે એક પછી એક જેઠના રાજાઓ થયા આ ભાણજીના વખતમા મહમદ બેગડાએ મોરાને તાબે કર્યું, અને જેઠવાઓને પણ ગુજરાતના સુલતાનોની તાબેદારી કબૂલ કરવી પડી ભાણજી પછી રાણોજી અને પછી ખીમોજી (ઇ સ ૧૫૨૫ થી ૧૫૫૦) થયા આ ખીમોજીના વખતમા ઇ સ ૧૫૪૦ મા જામ રાવળે જેઠવાઓના હાથમાથી નાગનાબદર લઇ લીધુ અને ત્યા નવાનગર શહેર સ્થાપ્યુ આ ખીમોજીના પૌત્ર ભાણજી ૧૧માની વિધવા કલાબાઇએ જામ સતાજી પાછળ પડવાથી, ગણપુર છોડીને છાયામા ગાદી કરી અને ત્યા પોતાના બાળપુત્ર ખીમોજીને ગાદીએ બેસાડયો પણ જામ સતાજીએ પીઠો ન છોડયો કલાબાઇ બરડાના મેર લોકોના લશ્કરની મદદથી જામ સામે ઝૂઝતી હતી ત્યા જામ સતાજીની ભૂચરમોરીની લડાઈમાં

હાર થઈ અને એને ભાગવું પડ્યું એટલે જેઠવાઓને પોતાનો બધો મુલક પાછો મળ્યો. ઈ. સ. ૧૬૦૮ માં ખીમોજી સ્થિર થયા અને ૧૬૨૬ માં મરણ પામ્યા.

આ પછી ઇ. સ. ૧૭૮૫માં સુલતાનજીએ છાયાથી પોરબંદરમાં ગાદી આણી; જ્યાં આજ સુધી છે. ઇ. સ. ૧૬૨૬થી આજ સુધીનો પોરબંદરના રાણાઓનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે, ખાસ કરીને ઈ. સ. ૧૭૦૭માં ઔરંગઝેબના મરણ પછી આ કાઠિયાવાડના રાજાઓએ પણ પોતાની સ્વતંત્રતા વધારવા માંડી અને ઇ. સ. ૧૭૬૦થી ૧૮૦૦ સુધીમાં ગોંડળના ભા કુંભોજી, જૂનાગઢના દીવાન અમરજી અને જામનગરના મેરામણ ખવાસની જોરદાર રમતોમાં એ વખતના પોરબંદરના રાણાઓએ પણ ભાગ લીધો છે. એ વખતના રાણાના દીવાન રણછોડજી પણ પ્રસિદ્ધ પુરુષ હતા, પછી ગાયકવાડની મુલકગીરી, બ્રિટિશોનું વચ્ચે પડવું અને છેવટ આધુનિક સ્થિતિ એ બધો આધુનિક ઇતિહાસ છે. છેવટ ખીમેશ્વર મહાદેવનું મંદિર બધાવનાર છેલ્લા ખીમોજી ઈ. સ. ૧૮૩૧માં મરણ પામ્યા અને આઠ વર્ષની ઉંમરે રાણા વિક્રમાતજી ગાદીએ બેઠા.

ગુજરાતનું જૂનું પાટનગર

'**પાટણની** પ્રભુતા' અને 'ગુજરાતનો નાથ' જેવી પ્રતિભાશાળી લેખકની કલમથી લખાયલી, ગુજરાતના પ્રાચીન ગૌરવની ઝળહળતી છાપ વાચનારના હૃદયમા અંકિત કરનાર નવલકથાઓએ ચાવડા-સોલંકીઓની રાજધાની—પાટણને ગુજરાતમા નવજીવન આપ્યુ છે ઉજ્જ્વલ પ્રતિભા અને પ્રબળ કલ્પનાશક્તિના બળથી ૫૦૦ વર્ષ પહેલા નાશ પામેલુ પાટણ, આ નવલકથાઓમા જીવતુ જાગતુ લાગે છે પણ જૂની ગોધખોળ કરનારાઓને ગુજરાતની આ પ્રાચીન રાજધાનીની જે કઇ ત્રુટિત નિશાનીઓ મળી છે, તેનું ટૂંકુ વર્ણન પાટણનું કલ્પિત ચિત્ર ખડુ કરવામા આ ઐતિહાસિક નવલકથાઓના વાચનારને કંઈક મદદગાર થશે

અણહિલપાટક, અણહલવાટ, અણહિલપુર, નહરવાટ, અણહિલવાડ કે અણહિલવાડપાટણ તરીકે જૂના વખતમા ઓળખાતુ શહેર હાલના પાટણની જગ્યાએ નહિ પણ તેની પશ્ચિમમા હતુ હાલનું અમદાવાદથી પશ્ચિમમાં થઇને પછી ઉત્તરમાં ૬૬ માઇલ દૂર છે અને અમદાવાદથી મેસાણે થઇને ત્યા જવાય છે હાલમા પાટણની આસપાસ ૧૮ મા સૈકામા ચણાયલો કોટ છે અને શહેરનો દેખાવ તદ્દન આધુનિક છે હાલના પાટણને જોતા ચાવડાઓ અને સોલંકીઓની જૂની રાજધાનીની પ્રાચીનતા કે તેની જાજ્વલ્યમાન સમૃદ્ધિનુ સૂચન કરે એવુ કઇ ખાસ દેખાતું નથી આ શહેર ગુજરાતના જૂનામા જૂના તથા સૌથી વધારે પ્રખ્યાત શહેરોમાનુ એક છે, એવો ભાસ એને જોતા બિલકુલ થતો નથી

મુસલમાનોના સમયમાં અણહિલવાડપાટણ નહરવાલના નામથી જાણીતું હતું પણ હાલનુ પાટણ એ જ અણહિલવાડપાટણ છે એમ ૧૮ મા સૈકાના યુરોપીય લેખકોના જાણવામા ન હતું ડી એન્વિલે

અણહિલવાડપાટણ અમદાવાદની જગ્યાએ ક્યાંક હશે એમ માત્ર તર્ક કર્યો છે. અને એથી પણ વધારે આધુનિક સમયમાં ઇ. સ. ૧૭૮૮ માં રેનેલને પાટણનો પત્તો લાગ્યો નથી. જો કે ઇ. સ. ૧૭૯૩ માં એણે જ જૂના પાટણને બરાબર પકડ્યું છે.[1] પાદરી ટેફનથેલરે ઘણા વખત પહેલાં પાટણ વિશે લખ્યું હતું કે:—

ઘણું જૂનું નગર છે એની આસપાસ કોટ છે. એનું જૂનું નામ નેહરવાલ છે.

આ વાતની ખબર ન હોવાથી કર્નલ ટૉડ ગુજરાતની જૂની રાજધાની ક્યાં હતી તે શોધી કાઢવું જોઇએ, એમ ઘણા વખત સુધી માનતા પણ પછી ઈ. સ. ૧૮૨૨ માં એકાએક હાલના પાટણના એક પરામાં ગુજરાતની જૂની રાજધાની ટૉડ સાહેબને મળી આવી.

૧૧ મા સૈકાની શરૂઆતના મહાન લેખક એલબિરુનીએ એ વખતની ગુજરાતની રાજધાનીને યથાર્થ રીતે અણહિલવાડ કહ્યું છે તથા એનું ભૌગોલિક સ્થાન બરાબર નોંધ્યું છે. વળી ઇ. સ. ૯૧૫માં આ દેશમાં મુસાફરી કરનાર મુસલમાન લેખક માસુદીનાં તથા બીજા પ્રવાસીઓનાં વર્ણન ઉપરથી લખનાર ઇદ્રીસીએ લખ્યું છે કે:—

ભરુચથી અણહિલવાડનો ગાડાંરસ્તો આઠ દિવસનો છે; અને આખા નહરવાડના તથા એની આસપાસના લોકો બળદનાં ગાડાં સિવાય બીજી રીતે કોઇ દિવસ મુસાફરી કરતા નથી. વેપારનો માલ પણ આ ગાડાંઓમાં જ અહીંથી તહીં જાય છે.

અણહિલવાડ પાટણને પોતાને માટે ઇદ્રીસી કહે છે કે:—

નહરવાડ શહેરમાં ' બલહરા બિરુદધારી ' રાજા રાજ્ય કરે છે. એની પાસે મોટું સૈન્ય તથા હાથીઓ છે. એ બુદ્ધની મૂર્તિને પૂજે છે, માથા ઉપર સોનાનો મુકુટ પહેરે છે તથા કીમતી પોષાક પહેરે છે. આ રાજા ઘણી વાર, અઠવાડિયામાં એક વાર તો જરૂર ઘોડા ઉપર બેસીને ફરવા નીકળે છે. આ વખતે એની સાથે લગભગ સો જેટલી હાથપગમાં સોનારૂપાનાં ઘરેણાં પહેરેલી સ્ત્રીઓ હોય છે. વઝીરો તથા બીજા અધિકારીઓ હંમેશાં રાજા સાથે ફરવા નીકળતા નથી. માત્ર રાજા યુદ્ધ માટે બહાર નીકળે ત્યાર જ વઝીર વગેરે

૧. જુઓ; Memoir of a map of Hindustan, પહેલી તથા બીજી આવૃત્તિ.

અધિકારીઓ માથે જાય છે આ રાજા પાસે ઘણા હાથીઓ છે, એ જ એનું મોટું બળ છે ગજ્ય તથા 'બલહાગનું બિરુદ' જેનો અર્થ 'રાજાધિરાજ' થાય છે, તે એની વશપરંપરામાં ચાલે છે નહરવાડ શહેરમાં ઘણા મુસલમાન વેપારીઓ ધંધાર્થે વારંવાર જાય છે રાજા અને તેના અધિકારીઓ પાસેથી આ મુસલમાનો સારો સત્કાર પામે છે તથા એમના જાનમાલનું બરાબર રક્ષણ કરવામાં આવે છે

ઉપર 'બલહરા બિરુદ' નો જે ઉલ્લેખ છે તેને જરા સ્ફુટ કરવાની જરૂર છે પાટણના ચાવડા કે સોલકી કોઈ રાજાઓએ આવું 'બિરુદ' ધારણ કર્યાનું જાણવામાં નથી, પણ લાટના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ 'વલ્લભ' બિરુદ ધારણ કરતા અને વલ્લભરાજના પ્રાકૃત બલ્લવરાયનું મુસલમાનોએ 'બલહરા' કર્યું જણાય છે અને ચાવડાવંશની સમાપ્તિ સુધી આખા લાટ દેશ ઉપર રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા હતી એ ઇતિહાસસિદ્ધ વાત છે પરંપરાથી સાભળીને લખનાર ઇદ્રીસીએ બળવાન રાષ્ટ્રકૂટોનું 'બિરુદ' અણહિલવાડના રાજાઓને ભ્રાંતિથી લગાડ્યું છે.

અવિસવાદી શ્રુત પરંપરા પ્રમાણે અણહિલવાડ પાટણની ચાવડા વંશના મૂળ પુરુષ વનરાજે વિ સ ૮૦૨ (ઇ સ ૭૪૬)મા સ્થાપના કરી હતી કદાચ આ વખત પહેલા પણ એ ગામ તો હશે, પણ વનરાજે એને પોતાની રાજધાની બનાવી[૨] એના વંશજોએ આ નાના રાજ્યની નાની રાજધાનીનો મહિમા વધાર્યો, અને દશમા સૈકાના મધ્ય ભાગથી તે ૧૩ માના અન્ત સુધી ચાવડાઓ કરતા ઘણા વિશાળ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરનાર સોલકીઓના વખતમા પાટણની વસ્તી તથા યોગ્યતા વધી વધી કર્નલ ટોડે આ વિશે કોઈ પ્રબધમાથી નીચેની મતલબનો ઉતારો કર્યો છે

અણહિલપુરનો ઘેરાવો ૧૨ કોસમા છે જેમા ૮૪ ચોક અને ૮૪ બજાર છે સોના એને રૂપાના સિક્કા પાડવાની ટકશાળો છે, દરેક નાતનો જુદો મહોલ્લો છે, તેમ જ હાથી દાત, રેશમ, હીરા, મોતી વગેરે દરેક ચીજનું જુદું બજાર છે એક ચારકોનું બજાર, એક તેલો અને અત્તરોનું બજાર, એક વૈદ્યોનું બજાર અને એક કારીગરોનું

૨ વિવિધ તીર્થકલ્પ (૨૬મો કલ્પ, સિંધી જૈ ગ્ર. મા આ પૃ ૫૧) મા આપેલી દતકથા પ્રમાણે સરસ્વતીને કાંઠે લાખારામ કહેવાતી જ ગાએ પાટણ સ્થપાયુ છે.

બજાર છે. ખારવાઓના અને ભાટો તથા ચારણોના જુદા મહોલ્લા છે. આ શહેરમાં અઢારે વર્ણના લોકો રહે છે; રાજમહેલ, શસ્ત્રાગાર, હસ્ત્યાગાર, અશ્વાગાર, રથાલય વગેરે તથા રાજ્યનાં વહીવટખાતાનાં મકાનોથી એનો દેખાવ એક જુદા શહેર જેવો લાગે છે. નેત્રવસ્ત્ર, ફૂલો, ઔષધો, કપૂર, ધાતુઓ અને બીજી મોંઘી સ્વદેશી કે પરદેશી ચીજોની આવકજાવક તથા વેચાણ ઉપર કર લેવા માટે દરેક માલની જકાતદીઠ જુદી માંડવી છે. આ શહેરમાં બધી દુનિયાનો વેપાર ચાલે છે, દરરોજ એક લાખ ટકા (લગભગ પાંચ હજાર રૂપિયા)ના કરની આવક થાય છે. તમે પાણી માગો તો ત્યાંના લોકો દૂધ આપે છે. અહીં ઘણાં જૈનમંદિરો છે, અને તળાવના કાંઠા ઉપર સહસ્રલિંગ મહાદેવનું ચંપક, પુન્નાગ (એટલે નાગકેશર નામનું ઝાડ ગુજરાતમાં થતું નથી, એટલે આ વર્ણન તો કાલ્પનિક લાગે છે) તાલ, જાંબુ, ચંદન, આંબા વગેરે વૃક્ષોની લતાથી આચ્છાદિત તથા અમૃત જેવાં જળનાં ઝરણાં-વાળી ઘટાઓમા લોકો ફરવા જાય છે. અહીં બ્રાહ્મણો વેદ વિશે વિવાદો કરે છે તથા શિષ્યોને ભણાવે છે. અહીં ઘણાં જૈન યતિઓ છે, અને પોતાનું વચન પાળનાર તથા વેપારમાં કુશળ ઘણા વેપારીઓ છે. વ્યાકરણની ઘણી પાઠશાળાઓ છે. અણહિલવાડ નરસમુદ્ર છે. સમુદ્રનું પાણી માપી શકાય તો અણહિલવાડની વસ્તીની ગણતરી કરી શકાય. લશ્કર અસંખ્ય છે, તેમ જ ઘંટાધારી હાથીઓનો પાર નથી

આ વર્ણનમાં કવિની અતિશયોક્તિ જરૂર હશે, પણ એટલું તો મુસલમાન લેખકો ય કબૂલ કરે છે કે, શહેર મોટું તથા ભવ્ય છે. પણ દુર્ભાગ્યે મૂર્તિભંજક મહમદ ગઝની ઇ. સ. ૧૦૨૫માં સોમનાથ ગયો, ત્યારે પાટણ એના રસ્તામાં આવ્યુ; અને એ વખતનો પાટણનો રાજા ભીમ મુસલમાનોના વંટોળિયા જેવાં ઝનૂની ટોળાઓની સામે થઈ શકવા તૈયાર ન હોવાથી, શહેરને શત્રુઓની દયા ઉપર છોડીને કચ્છ ભાગી ગયો. મહમદે અણહિલવાડને લૂંટયું તથા બાળ્યું. પણ જેવો મહમદ પાછો ફર્યો કે ભીમદેવે આવી અણહિલવાડનો કબજો લીધો તથા તેનો પુનરુદ્ધાર કરવા માંડયો. પણ સિદ્ધરાજ—કુમારપાલના સમયમા અણહિલવાડની જાહોજલાલીની તથા સોલંકી રાજ્યની સીમાની તથા તેના સુખવૈભવની ટોચ આવી ગઈ. કર્ણદેવે હાલના અમદાવાદ પાસે જ કે તેની જગ્યાએ કર્ણાવતી નામનું શહેર વસાવ્યું તથા પોતાની

રાજધાનીમાં અનેક પ્રાચીન મદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો તથા નવા બધાવ્યા સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ અને તો ખાસ મદિરો, વસહિકાઓ અને બીજા ધર્મસ્થાનો તથા વાવ, તળાવ વગેરે લોકોપયોગી સ્થાનો બધાવવામા એની ભવ્યતા તથા મોટી સખ્યા માટે મશહૂર છે પણ સં ૧૩૫૬મા રાજપૂત રાજ્યના નાશ સાથે પાટણની એ જાહોજલાલી તથા સમૃદ્ધિનો અત આવી ગયો, અને ઇ સ ૧૭૫૬મા લખાયેલ 'મિરાત-ઈ-અહમદી'મા એ વખતના પાટણની સ્થિતિ વિષે લખ્યુ છે કે —

ઉલુગખાને ધોળા સગેમરમરની આદિનાહ મસ્જિદ બધાવી હતી જે લેખકના વખતમા હયાત હતી એક સુદર મસ્જિદ ઉલુઘખાનના વખતમા શહેરની વચ્ચે હતી, તે હાલમા વસ્તીવાળા ભાગથી ઘણે દૂર છે ભગ્ન મકાનોના ઘણા ખડેરો અહીં દેખાય છે, જે ઉપરથી પાટણ જૂના વખતમા કેવુ મોટુ અને સુદર શહેર હતુ એ કલ્પી શકાય છે હાલના શહેરની આસપાસ ત્રણ કોસ સુધી જૂના વખતની ઇટો તથા પથરાઓ વેરાયલા પડ્યા છે ખુલ્લા મેદાનમા દેખાતા દીવાલો તથા કોટના ખડેરો આ જ વાત સાબિત કરે છે કાળની ગતિથી, નવા મકાનો ઊભા થવાથી તથા બીજા ફેરફારો થવાથી જૂના વખતની ઘણી નિશાની અદશ્ય થઈ ગઈ છે રાજાઓના વખતમા (સોલકી તથા વાઘેલાના વખતમા) મદિરો તથા બીજા મકાનો બાધવા માટે અજમેરથી એટલા મોટા જથ્થામા આરસપહાણ લાવવામા આવ્યો હતો કે હાલમા જમીન ખોદતા તે મળી આવે છે, તથા અમદાવાદ અને બીજી જગ્યાએ વપરાયેલ (મુસલમાનો વડે) આરસપહાણ અહીંથી (હિંદુ મકાનોના ખડેરો તોડીને) લઇ જવામા આવ્યો છે

દોઢસો વર્ષ પહેલાના ગુજરાતના એક મહેસૂલી અમલદાર તથા બહુશ્રુત મુસલમાન લેખકે પાટણની પહેલાની મોટાઇનો તથા એના ક્રમે ક્રમે થયેલા નાશનો આવો પુરાવો આપ્યો છે

પાચ સૈકાઓ સુધી જેના ખડેરોમાથી સાફ કરેલા આરસપહાણો તથા કોતરેલા પથરાઓ ખોદી જવામા આવે તેની પ્રાચીન ભવ્યતાની એક પણ નિશાની શી રીતે જળવાઈ રહે? ટોડે જે-સુદર દરવાજાની માત્ર હાડપીંજર જેવી રહેલી કમાનનુ વર્ણન કર્યુ છે તે હાલમા નથી એની દરેક વસ્તુ લઇ જવામા આવી છે આ રીતે આપણા પ્રાચીન ગૌરવનો આપણે હાથે જ નાશ થાય છે મુસલમાનોએ ધર્મોધતાથી

કે વેરબુદ્ધિથી નાશ કર્યો હતો, પણ જે કંઈ બન્યું હતું તેનો—આપણી કીમતી યાદગીરીઓનો આપણા જ લોકો ખરી કીમત ન સમજીને, માત્ર પથરાઓના કે ચૂનાના લોભથી નાશ કરે છે. અને હવે પરદેશી સરકારે આ વિનાશને કાયદાથી અટકાવ્યો છે. પણ છેલ્લાં સો વર્ષમાં આરસપહાણનાં મંદિરોના જે કટકાઓ મુસલમાની વખતમાં નહોતા લઇ જવામાં આવ્યા, તે ખોદી કાઢી, ગાડાં ભરી, ચૂના માટે બાળી નંખાયા છે. અને હવે જે બાકી રહ્યું છે, તેમા આખાં શહેરમાં વેરાયેલા, શહેરના ગઢમાં, દરવાજાઓમા, કૂવાઓમાં, મસ્જિદોમાં, ઘરોમાં તથા ઢોરની કોડમાં ચણાઈ ગયેલા પથરાના કટકા છે.

હાલના પાટણ શહેરમાં લગભગ ૩૩ હજારની વસ્તી છે. જેમાંથી આઠમો ભાગ જૈનોનો છે. અને શહેરમાં નાનાં મોટાં થઈ ને જૈનોનાં ૧૦૦ મંદિરો છે.

જૂના અણહિલવાડના ક્ષેત્રફળનો કર્નલ ટૉડે એક અપૂર્ણ નકશો દોર્યો હતો, પણ એમાં સૂચવેલાં સ્થાનો હવે વધારે જ્ઞાનની મદદથી ફેરવવાં પડે તેમ છે. જૂના શહેરનો મોટો વિસ્તાર હાલના પાટણની પૂર્વમાં નહિ, પણ પશ્ચિમમાં હતો. કારણ કે એ દિશામાં જૂના પાયાઓ તથા જૂના અવશેષોવાળા ટેકરા ચાર પાંચ માઈલ સુધી આવેલા છે. વળી, આ દિશામાં જ વડલી નામનું ગામ છે, જે સ્થળે જૂના પાટણનો ઘીકાંટો હતો, એમ કહેવાય છે. હાલના પાટણથી પૂર્વમાં પણ એકાદ માઈલ સુધી તથા ઉત્તરદક્ષિણમાં પણ હાલના શહેરની હદથી આગળ જૂના પાટણની નિશાનીઓ જમીનમાં દેખાય છે.

હાલના પાટણમાથી જૂના વખતનાં દરેક મકાનનો એવી રીતે નાશ કરવામાં આવ્યો છે કે, હિંદુ રાજત્વકાળનાં કહી શકાય એવાં બે–ચાર જૂનાં સ્થાનોનાં ખંડેરો સિવાય કંઈ નોંધ લેવા જેવું રહ્યું નથી. આવાં જૂનાં સ્થાનોમાં એક તો રાણીવાવ છે; જે ભીમદેવ પહેલાંની રાણી ઉદયામતીએ બંધાવેલી કહેવાય છે. બીજું, સહસ્રલિંગ તળાવ જે સિદ્ધરાજ જયસિંહે બંધાવેલું, તથા જૂની મૂર્તિઓ, થાંભલાઓ તથા મૂર્તિ કોરેલા પથરાઓના ખંડો: આ ગુજરાતની લગભગ ૫૦૦ વર્ષની રાજધાનીની સ્થૂલ પ્રતિમા. જૈનમંદિરો, હાલ જે રૂપમાં છે તે રૂપમા મોટે ભાગે ૧૫ મા સૈકા પછીનાં છે. મુસલમાની અવશેષો ઇ. સ. ૧૩૦૦ પછીથી આજ સુધીના છે અને તેમાં મુખ્ય

ગુમડા, ગઝની, શેખ, જોધ, દીખમગત અને બીજી મસ્જિદો, ખાનસરોવર તળાવ, બહાદુરખાનની વાવ તથા જૂનુ લાકડામા નકશીકામ છે

ગણીવાવ

પાટણની વાયવ્ય દિશામા થોડે દૂર એનગેમા તથા સહસ્રલિંગ તળાવની પાળથી નજીકમા રાણીવાવના ખડેરો છે ગુજરાતમા કેવી કારીગરીવાળી સુદર વાવો જૂના વખતમા બધાતી એનો એકાદ પ્રાચીન વાવને જોયા વગર ખ્યાલ આવે એમ નથી સાધારણ પગથિયાવાળા કૂવાને એકાદ ભવ્ય મદિર પેઠે શણગારવો એ કલ્પના હિંદુઓની અપૂર્વ ધાર્મિકભાવના જ કરી શકે આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમા મદિરો બધાવવા જેવુ જ, વાવ, કૂવા, તળાવ વગેરે બધાવવાને પુણ્યકર્મ ગણ્યુ છે અને ધાર્મિક કર્તવ્ય તરીકે-પોતાને સ્વર્ગે જવાની નિસરણી તરીકે-જે વાવ રાજાઓ કે રાણીઓ બધાવે તેને શોભાવવામા કળાની કે મહેનતની ખામી શા માટે રાખે ?

ભીમદેવ પહેલા (ઇ સ ૧૦૨૨થી ૧૦૭૩) ની રાણી તથા કર્ણદેવની માતા ઉદયામતીએ આ વાવ બધાવી કહેવાય છે હાલમા આ વાવને ઠેકાણે એક મોટો ૨૮૫ ફૂટ લાંબો ખાડો છે, અને એક થાભલાના કટકાઓ તથા ઉપરનો એક આડો પથરો એટલુ બાકી રહ્યુ છે ખાડામા છેક તળિયે થોડુ કોહી ગયેલુ પાણી દેખાય છે ખરુ ! આ સિવાય વાવની દીવાલોના તથા થાભલાઓના બધા પથરાઓ ઉપાડી જવામા જવામા આવ્યા છે કર્નલ ટૉડના વર્ણન ઉપરથી શહેરમા એક કૂવો બાધવામા આ સામાન વપરાયો જણાય છે તે પછી તપાસ કરતા શહેરની અદરની બહાદુરસિંહની વાવ બાધવામા રાણીવાવના પથરાઓ વપરાયા છે, એમ જાણવામા આવ્યુ છે

રાણીવાવની લબાઇ એના અનેક આકારો ઉપરનુ કોતરકામ વગેરેનો સમગ્ર વિચાર કરતાં રાણીવાવ જ્યારે આબાદ હશે, ત્યારે ગુજરાતમા એના જેવી બીજી ભાગ્યે જ હશે પણ અત્યારે હજાર વર્ષ પહેલાના આપણા આ રત્નના અવશેષની બિલકુલ સભાળ લેવામા આવી નથી[3]

---

3 હાલમા વડોદરા રાજ્યે પુરાતત્વ શોધખોળનુ ખાતુ સ્થાપ્યુ છે અને આ વાવની પણ સ્થિતિ ત્યાંથી સુધારી છે ૧૯૩૯ના ફેબ્રુઆરીમા હુ ... સ્થળની એક વખતે ગયો તે જોઈ હતી

સહસ્રલિંગ તળાવ

સિદ્ધરાજ જયસિંહે ગુજરાતમાં અનેક તળાવો બંધાવ્યાં કહેવાય છે. સહસ્રલિંગ તળાવ આમાંથી મોટામાં મોટું હશે. આ તળાવનાં ખંડેર શહેરની વાયવ્ય દિશામાં બતાવવામાં આવે છે. આ તળાવ ઘણું વિશાળ હશે અને એની ચારે તરફનાં ઘાટનાં પગથિયાં ઉપર વચ્ચે નાનાં નાનાં મંદિરો બાંધીને કે ગોખો બાંધીને શિવલિંગો પધરાવ્યાં હશે. આવાં શિવલિંગોની સંખ્યા એક હજારની હશે, અને તળાવની વચ્ચે એક બેટ જેવું રાખી એ ઉપર રુદ્રેશ્વરનું મોટું મંદિર બાંધ્યું હશે. આ મધ્યમંદિર મુસલમાનોએ તોડી તે ઉપર રોજો બાંધ્યો હતો. જેનું ખંડેર આજે ઊભું છે.

તળાવનાં તળામાં ખેતરો થઈ ગયાં છે. તળાવનો આખો કાંઠો ઇંટોથી બાંધી લઇ, આગલા ભાગમાં પથરાઓથી પગથિયાં બાંધ્યાં હશે. આ પગથિયાં ઉપરનાં નાનાં નાના શૈવમંદિરોના અવશેષો-કટકાઓ કાંઠાના ટેકરાઓમાં દટાયેલા મળી આવે છે. વીરમગામનું મીનળ સરોવર પણ સિદ્ધરાજનું બંધાવેલું કહેવાય છે અને એ લગભગ આબાદ છે. એને જોવાથી એનાથી ઘણું મોટું તથા ભવ્ય સહસ્રલિંગ કેવા પ્રકારનું હશે એ કલ્પી શકાય છે. સહસ્રલિંગ લગભગ ગોળ હતું, જ્યારે વીરમગામનું તળાવ ૧૫૦૦ ફૂટ લાંબુ અને ૫૦૦ પહોળું એમ લંબગોળ છે. વીરમગામના તળાવને ફરતાં નાનાં મંદિરો છે. એક વખત ૫૦૦ થી વધારે મંદિરો હતાં; હાલમાં ૩૩૭ આબાદ છે. કદમાં તથા રચનામાં આને મળતાં હજાર મંદિરો સહસ્રલિંગને ફરતાં હશે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહે માળવાના યશોવર્મા ઉપર ચડાઇ કર્યા પહેલાં તરત જ સહસ્રલિંગ તળાવ બંધાવવા માંડયું હતું એમ કહેવાય છે. આ તળાવ એટલું પ્રખ્યાત હતું કે, એના વિશે અનેક કથાઓ પ્રચલિત થઈ છે. જેમાં જસમા ઓડણની વાર્તા તથા એનો રાસડો સૌથી વધારે પ્રખ્યાત છે. માળવેથી તળાવ ખોદવા આવેલાં ઓડ લોકોમાં જસમા નામની ઓડણ અતિશય રૂપવતી હોવાથી સિદ્ધરાજને એના ઉપર મોહ થયો અને પોતાની કરવાનો ઘણો પ્રયાસ કર્યો; પણ એ પતિવ્રતા ધર્મથી ચલિત થઈ નહિ. અને સિદ્ધરાજે ગુસ્સામાં ઓડ લોકોને મારી નાખ્યાં; જેની ચિતામાં જસમા બળી મૂઇ અને 'તને

સંતાન થશે નહિ એવો શાપ દેતી ગઈ, આ પ્રમાણે એક કથા છે, રૂપાતર એવુ પણ છે કે, તળાવ પૂરુ થતા ઓડ લોકોની પછવાડે મોટેરા સુધી સિદ્ધરાજ ગયો અને કેટલાક ઓડની કતલ કરી, પણ પોતે પકડાય તે પહેલા કટાર ખાઈને જસમા મરી ગઈ અને શાપ દેતી ગઇ કે, 'તારા તળાવમા પાણી રહેશે નહિ' આ શાપનો કો પ્રતિકાર કરવો એ વિશે જ્યોતિષીઓની સલાહ માગતા તેઓએ એક માણસ ચઢાવવાની સૂચના કરી આથી માયા નામના ઢેડને ચઢાવવામા આવ્યો હવે એ વખતે ઢેડ લોકો ગામથી સારી રીતે દૂર રહેતા, માથે છૂટુ ફાળિયુ બાધતા અને કેડે માબરનું શિંગડુ બાધતા માયાએ પોતાના ભોગના બદલામા પોતાની કોમને આ અપમાનકારક રિવાજમાથી મુક્ત કરવાનું માગી લીધુ અને સિદ્ધરાજે આપ્યુ દંતકથા કહે છે કે, આ પછી તળાવમા પાણી ભરાયુ[૪] લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલા ઓડ લોકોએ જસમા નામનું એક શિવમદિર રાણીવાવથી થોડે દૂર બધાવ્યુ છે આજે સહસ્રલિંગમા બિલકુલ પાણી નથી, તેમ માટી ભરાઇ ગઈ છે, પણ ચારસો વર્ષ પહેલા એમા પાણી હતુ એમ નીચેની હકીકત પરથી જણાય છે —

'જ્યારે હુમાયુના પ્રખ્યાત પ્રધાન બહેરામખાને અકબર સામે બળવો કર્યો અને તેમને અકબરે માફી આપી મક્કે મોકલ્યા ત્યારે તેઓ પાટણ આવ્યા હતા અને પાટણના સૂબા મુસાખાન ફુલાદીએ એની સારી રીતે પરોણાચાકરી કરી હતી બહેરામખાન પોતાના રસાલા સાથે મેદાનમા તબૂઓ નાખી રહ્યો હતો અને ઈ સ ૧૫૬૧ના જાન્યુઆરીની ૩૧મી ને શુક્રવારે સહસ્રલિંગ તળાવમા મછવામા સહેલ કરી ઊતરતો હતો ત્યા તેનું મુબારકે ખૂન કર્યું'

શેખફરીદની દરગાહ

પાટણથી વાયવ્ય દિશામા લગભગ દોઢ માઈલ ઉપર અને સહસ્રલિંગ તળાવની ઉત્તરે નજીકમા શેખફરીદની દરગાહ છે જો કે આ મકાન હાલમા એક મુસલમાન ફકીરની કબર છે, પણ મૂળ ઊંચી કળાવાળું હિંદુ કે જૈનમદિર હોય એમ બર્જેસનો મત છે આમા

૪ જસમા ઓડણની કે માયા ઢેડની એક ય દંતકથા મને વિશ્વાસપાત્ર નથી લાગતી (જુઓ, મારો ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ વિ ૧ પૃ ૨૫૯)

એક સભામડપ હોય એમ લાગે છે. આની છતનું કોતરકામ ઘણું સરસ છે. આ જાતનું કોતરકામ હિંદુ કારીગરોને પસંદ હતું અને બીજે પણ મળે છે.

પાટણના જૈન અવશેષો

વનરાજની પ્રતિમાઃ—પાટણમાં જે જૂની પ્રતિમાઓ જળવાઈ રહી છે તેમાં મુખ્ય તથા સૌથી વધારે જાણીતી વનરાજની ધોળા આરસપહાણની પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમા વનરાજની પોતાની કે એના વખતની હોય એમ એની કળા ઉપરથી કે એની નીચેના લેખના અક્ષરો ઉપરથી જણાતું નથી. જો કે લેખના અક્ષરો પૂરા વાંચી શકાતા નથી. પણ વનરાજ અને એના પ્રધાન જમ્બની મૂર્તિઓ મુખ્ય છે અને આસપાસ અનુચરોની નાની મૂર્તિઓ છે. આ મૂર્તિની કળા જૈનપદ્ધતિની અને સાધારણ પ્રકારની છે. પંચાસર–પાર્શ્વનાથના મંદિરની પ્રદક્ષિણા–માર્ગમાં વચ્ચે વચ્ચે જે અનેક નાનાં નાનાં મંદિરો છે તેમાં આ મૂર્તિઓ છે.

પંચાસર–પાર્શ્વનાથનું મંદિર બીજાં ઘરોની વચ્ચે આવેલું છે. એના સ્થાપત્યમાં ખાસ વિશેષતા કૈં નથી. વચ્ચે ખુલ્લો લાકડાનો રંગેલો મંડપ છે અને ગર્ભગૃહ અને મંડપની વચ્ચે જાળી છે. મંડપમાંથી પાર્શ્વનાથની આરસપહાણની શ્વેત મૂર્તિઓ દેખાય છે. વનરાજે વિ. સં. ૮૦૨માં આ મંદિરની મુખ્ય મૂર્તિ (પાર્શ્વનાથની) અણહિલવાડમાં પધરાવી એમ દંતકથા છેઃ પણ આ દંતકથા માની શકાય તેમ નથી. વળી મૂર્તિના આસન ઉપર લેખ છે તેમાં વિ. સં. ૧૬૫૨માં પાટણના એક પારેખે સિંહાસન બંધાવ્યું એમ લખ્યું છે.

આ ઉપરાંત એક તૂટેલા ગર્ભગૃહમાં ઉમા–મહેશ્વર અને ગણેશની મૂર્તિ છે. જેની નીચે ‘વનરાજે સં. ૮૦૨માં ઉમા–મહેશ્વરની અણહિલવાડમાં પ્રતિષ્ઠા કરી’ એ રીતે લેખ છે. આ લેખોના અક્ષરો તેથી ઘણા જ અર્વાચીન કાળના હોવાથી આ લેખો વિશ્વસનીય નથી. વહીવટદારની કચેરીના વાડામાં ઈ. સ. ૧૯૦૩ સુધી થાંભલાઓ તથા મૂર્તિઓના જૂના કટકાઓ પડયા હતા. પણ મોટો ભાગ તો ઘરોમાં કૂવાઓમાં તથા મંદિરોમાં ચણાઈ ગયો છે. ગીરધરરાય વૈકુંઠરાયની ધર્મશાળા, ગાંગડી દરવાજા પાસે નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર તથા શહેરનો ગઢ ખાસ કરીને જૂના પથરાઓથી બંધાયેલ છે.

જૂના જૈનમંદિરો

પાટણમા ૧૦૮ કે ૧૧૦ જૈનમંદિરો હોય એમ કહેવાય છે જેમાં પંચાસર પાર્શ્વનાથનું મોટામાં મોટું છે અને નેમીનાથ, શાંતિનાથ અને ગૌતમસ્વામી એથી ઊતરતાં છે પણ એકે ય કળાની કે પ્રાચીન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વના નથી છતા કોઈ કોઇમા કેટલીક સારી ચીજો છે દાખલા તરીકે ધગગવાડામાં શામળપાર્શ્વનાથના મદિરમા બહુ સરસ ઘસેલી આરસપહાણની જમીન છે, મડપના સ્તભો લાકડાના છે અને કાળા આરસપહાણની મોટી તારીખ વગરની મૂર્તિ છે

ઇ સ ૧૫૯૬મા બધાયેલુ ઝવરી શેરીમા આવેલુ વાડીપાર્શ્વનાથનું મદિર નમૂના તરીકે જોવાલાયક છે એનુ કોતરકામ વગેરે પ્રાચીનકળા યોગ્ય તો નહિ, પણ જોવાલાયક છે

અર્વાચીન હિદુમદિરો

એઓમા કાળકામાતાના અને સિંધવાઈ માતાના મદિરો મુખ્ય છે બન્ને મદિરોમા જૂના મદિરોનો માલ વપરાયો છે હજી મદિરોના આગણામા કોતરેલા જૂના પથરા પડયા છે, અને અનેક થાભલાઓના કટકાઓ તથા મૂર્તિઓ મદિરોની ભીંતો વગેરેમા ચણાઈ ગયા છે

બહાદુરસિંહની વાવ

જૂની રાણીવાવના પથરાઓ વગેરેથી બાંધેલી આ નવી સાધારણ પ્રકારની વાવ છે અને ઈ સ ૧૮૦૫મા ગાયકવાડના અમલ નીચે વિષ્ણુભક્ત બારોટ શ્રી બહાદુરસિંહજીએ તથા એના પુત્રે રૂ ૧૪,૯૭૫ ખર્ચી બધાવી છે એમ એ વાવમા જ લેખ છે

લાકડામા નકશી

ઘરના આગલા ભાગો, રવેશો, બારણાના ઉપલા ભાગો વગેરેને શણગારવાના કામમા લાકડા ઉપર સુદર નકશીકામ કરવાનો ગુજરાતમા જૂના વખતમા રિવાજ હતો અને હજી છે પાટણમા આ જાતના લાકડા ઉપર નકશીકામના કેટલાક ખરેખર સુદર નમૂનાઓ મળે છે દોઢસો-બસો વર્ષ ઉપર આ કામ જેવુ સુદર થતું તેવુ હાલ થતું નથી. સૈકામા એનો શોખ રહ્યો નથી

પાટણનાં મુસલમાની મકાનો

ઇ. સ. ૧૩૦૫માં પાટણમાં પહેલી મસ્જિદ બાંધવામાં આવી હતી પણ તેનો અવશેષ રહ્યો નથી. મિરાત–ઈ–અહમદીના લેખકના કહેવા પ્રમાણે આ હિંદુ મંદીરના અવશેષમાંથી બાંધેલી એ વખતની ગુજરાતની મોટામાં મોટી મસ્જિદ હતી. આ રીતે હિંદુ મંદિરના કેટલાક ભાગો ઊભાને ઊભા રાખીને એમાંથી મસ્જિદ બનાવી દેવી એ કે અઘરું કામ ન હતું. મોટે ભાગે મુસલમાનો પણ હિંદુ કારીગરોને મસ્જિદ ચણવાના કામ ઉપર રોકતા. એટલે હિંદુ મંદિરના થાંભલાઓ વગેરે ભાગો મસ્જિદના કામમાં આવી જાય અને ઊલટી શોભા આપે એ રીતે ગોઠવણ કરવી અઘરી ન પડતી. આ રીતે માત્ર શિખર અને મૂર્તિઓ ઉડાડી દઈ મંદિરની મસ્જિદ બનાવ્યાના ઘણા દાખલા છે. સોમનાથના મંદિરની આ રીતે મસ્જિદ બનાવેલી જેનો ૧૮મા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં મરાઠાઓએ ગામના ગઢમાં વાપરવા માટે ચૂનો બનાવવા સારુ કેવળ અવિચારીપણાથી નાશ કરી નાખ્યો. પાટણની ઉપર કહેલી મસ્જિદને સ્થળે મસ્જિદમાં વપરાયેલા હિંદુ તથા જૈન મંદિરોના પથરાઓ હજી પડયા છે.

ગુમડા મસ્જિદ, ગઝની મસ્જિદ વગેરે કેટલીક મસ્જિદો તથા કેટલાક રોજાઓ ૫૦૦ વર્ષના મુસલમાની અમલની શાખ પૂરતાં હજી ઊભાં છે. પણ એમાં કળાની દૃષ્ટિએ કે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઝાઝો માલ નથી.

ખાનસરોવર

પાટણના દક્ષિણ તરફના દરવાજાની બહાર આ નામનું સુંદર મોટું તળાવ છે. એના કાંઠા ઉપર હિંદુ અને મુસલમાની મકાનો છે. આ તળાવ મૂળ કદાચ કોઈ સોલંકી રાજાએ બંધાવ્યું હશે; પણ હાલનું તળાવ જે રૂપે છે તે રૂપે તો મહાન અકબરે ગુજરાત જીત્યા પછી, તેણે ગુજરાતના સૂબા તરીકે નીમેલા ખાન—ઇ—આઝમ મિરઝા અઝિઝ કોકાએ ઇ. સ. ૧૫૮૯ થી ૧૫૯૪ દરમ્યાન બંધાવ્યું છે. તળાવની ચારે બાજુએ બાંધેલાં પગથિયાં છે અને પૂર્વદિશાના છેડા ઉપર દામાજી ગાયકવાડે બંધાવેલું મોટું શૈવમંદિર છે. આ તળાવ બાંધવામાં પ્રાચીન હિંદુ અને જૈન મંદિરોના પથરા પુષ્કળ વપરાયા છે.

૫૦૦ વર્ષ સુધી ગુજરાતના કેન્દ્રરૂપ રહેનાર, ગુજરાતની પૂરી જાહોજલાલી, સમૃદ્ધિ અને કળાની ઉત્કૃષ્ટ દશા જોનાર, આખા ગુજરાતને,–સોરઠ, કચ્છ અને લાટ સાથે લેતા–એકતાતણે બાંધનાર, ભાષા, વિચાર, વિદ્યા, કળા અને સરકારનું એક વિશિષ્ટ રૂપ ખડું કરી તેનો એક રાજ્યતંત્રને બળે આખા ગુજરાતમાં પ્રચાર કરનાર, ટૂંકામાં હાલમાં ગુજરાતના વતનીને ગુજરાતી તરીકે જે કંઈ અસ્મિતા હોય, તેની મૂળ ઉત્પાદક ગુજરાતની રાજધાની પાટણના હાડપિંજરના આટલા હાડકા આમ ગણી શકાય છે, અને આત્મા તો ઊડી ગયો છે તે ફરી આવે ત્યારે ખરો આ સ્થળે પાટણની વાત કરતા એની પાઠશાળાઓમાં, દેશદેશાતરથી ગમે તે પ્રયત્ને મેળવી, જેનો ઉપયોગ થતો તે સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત પુસ્તકોની હસ્તલિખિત પ્રતોને યાદ કર્યા વગર રહી શકાતું નથી હજાર વર્ષથી જૈનભંડારોમાં તથા જૈનોના ઘરોમાં હજારો હસ્તલિખિત પુસ્તકો સંગ્રહાતા અને પાછળથી ઉપયોગ ઘટતા જીવજન્તુ દ્વારા તથા બીજી રીતે નાશ પામતાં હાલમાં ચાળીસ–પચાસ વર્ષથી તેનો ઉદ્ધાર થવા લાગ્યો છે

★

મન્દિરોનું નગર જામનગર

'મન્દિરોનું નગર' એ મહાનામ સાધારણ રીતે કાશી–ભગવતી ભાગીરથીના તીર પર વિરાજતી વારાણસી–ને અપાય છે. જામનગરને પણ ત્યાંના નગરાભિમાની બ્રાહ્મણો નગરમાં સ્થળે સ્થળે દેખાતાં દેવ-સ્થાનોના તથા પોતાની પ્રાચીન વિદ્યાના ગર્વથી, છોટી કાશી કહેતા. ખરેખર કાઠિયાવાડમાં તો શું પણ સમસ્ત ગુજરાતમાં કોઈ એક શહેરમાં જામનગર જેટલાં દેવસ્થાનો ભાગ્યે જ હશે. જામનગરમાં લગભગ ૧૭૫ નાનામોટાં શિવમન્દિરો, ૧૦૦ વિષ્ણુમંદિરો અને બાકીનાં દેવી, હનુમાન, ભૈરવ, ગણપતિ વગેરેનાં ૫૦ મન્દિરો છે. અને જૈન મન્દિરો તથા મુસલમાની મસ્જિદો તેમજ મકરબાઓ જામનગરનાં ધર્મસ્થાનોની સખ્યામાં અને ખાસ શોભામાં સારો ઉમેરો કરે છે.

જામનગર વિશે લખવાનું કારણ

જામનગર શહેર કાંઇ ઘણુ પ્રાચીન નથી. એને સ્થપાયે ફક્ત ચારસો વર્ષ જ થયાં છે. એની સરખામણીમાં જૂનાગઢ, વણથળી, પ્રભાસ, વેરાવળ, દીવ, માંગરોળ, વળા, શિહોર, હળવદ, વગેરે કાઠિયાવાડમા ઘણાં પ્રાચીન સ્થાનો છે. ઉપરકોટ, કે ઘુમલી જેવાં પ્રાચીન જાહોજલાલીનાં ખડેરો પણ જામનગરમાં નથી. બીજી તરફથી છેલ્લાં ૫૦૦ વર્ષની મુસલમાની કળાના સુન્દર નમૂનાઓ–મસ્જિદો મકરબાઓ વગેરે જૂનાગઢમાં વધારે દેખાય છે; ત્યારે વ્યાપારની સમૃદ્ધિ ભાવનગરમાં વધારે છે. છતાં મુસલમાનો આ દેશમાં સ્થાયી થયા પછી, જે હિન્દુ કળાનો નવો વિકાસ આ દેશમાં થયો, જેના ભવ્ય નમૂનાઓ રજપૂતાનામાં, શેત્રુંજાનાં જૈન મન્દિરોમાં અને અમદાવાદમાં દેખાય છે; એટલું જ નહિ પણ જગતપ્રસિદ્ધ પરમ રમણીય અને મહાભવ્ય આગ્રા અને દિલ્હીનાં તાજ જેવાં સ્થાનો પણ હાવેલના મત પ્રમાણે જે નવા કળાવિકાસનું ઉચ્ચતમ મુસલમાની

રૂપાંતર છે, તે નવીન હિન્દુકળાના છેલ્લા ૩૫૦ વર્ષના સારા નમૂનાઓ જામનગરમાં જળવાઈ રહ્યા છે ગુજરાતનું હિન્દુ રાજ્ય નાશ પામ્યા પછી કચ્છ-કાઠિયાવાડના દેશી રાજ્યોમાં ગુજરાતના કારીગરોને સારો આશ્રય મળવાથી, અહીં હિન્દુકળાની પરંપરા જીવતી રહી છે અને તેમાં પણ કચ્છ-હાલારના કડિયાઓ અને સુતારો કારીગરીવાળા મન્દિરો બાંધવા માટે તથા સુન્દર મૂર્તિઓ ઘડવા માટે હજી વખણાય છે જામનગર હાલારનું મોટું અને મુખ્ય નગર હોવાથી, ત્યાં જ રાજ્ય તથા નગરના શ્રીમન્તોનો આશ્રય હોવાથી તથા દેવસ્થાનો દ્વારા ભક્તિ દર્શાવવાની વૃત્તિ અમુક વખતે લોકમાં વ્યાપક થવાથી, હાલારના કારીગરોને પોતાની કુશળતાની પરંપરા જાળવી રાખવાનો જામનગરમાં પ્રસંગ મળ્યો અત્યારે જામનગરમાં લગભગ ૩૫૦ વર્ષની કળાની અત્રુટિત પરંપરા સ્પષ્ટ દેખાય છે વળી એ કળા મુસલમાની વખતની હિન્દુ કળા જ હોવા છતાં એમાં હાલારની એક વિશિષ્ટતા પણ છે આ બધાં કારણોથી જામનગરના કળાના નમૂનાઓ નગરના પ્રમાણમાં સારા પણ આ દેશની કળાની દૃષ્ટિએ પહેલી પંક્તિના ન હોવા છતાં એની નોંધ લેવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે

જામનગર સંસ્થાન

જામનગર જામે વસાવેલું હોવાથી જામનગર કહેવાય છે, પણ એનું ખરું નામ નવાનગર છે, એ નવાનગર સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર છે નવાનગર સંસ્થાન કાઠિયાવાડનું પહેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે એ કાઠિયાવાડ પ્રાન્તની વાયવ્યે અને કચ્છના અખાતની દક્ષિણે છે એની સીમા ઉત્તરમાં કચ્છનો અખાત તથા રણ, પશ્ચિમે ઓખાનું રણ અને અરબી સમુદ્ર, પૂર્વે મોરબી, રાજકોટ ગોંડલ અને ધ્રોળ એ સંસ્થાનો અને હાલાર પ્રાન્તના કેટલાક નાના તાલુકાઓ, અને દક્ષિણે સોરઠ પ્રાંત તથા બરડો એ પ્રમાણે છે એમાં ૩૨ નાના બંદરો છે જેમાં બેડી રોઝી, જોડિયા અને સલાયા એ ચાર કાંઈક મોટા છે સંસ્થાનનો દેખાવ જુદા જુદા ભાગમાં જુદો જુદો છે નવાનગર, પંચકોશી, ખંભાળિયા કલ્યાણપુર અને જોડિયાનો પ્રદેશ મોટે ભાગે પાધર, કંડોરણાનો ડુંગરાળ તથા પાધર—પણ પાધર વધારે, કાલાવડનો ઘણોખરો પાધર પણ વચ્ચે વચ્ચે થોડી ડુંગરીવાળો ખરો, લાલપુર અને આટકોટનો ડુંગરાળ અને ભાણવડનો ડુંગરાળ તથા અમુક

ભાગમાં પર્વતવાળો; ડુંગરાઓમાં મુખ્ય બરડો, આલેચ, દલાસા અને ગોપ. તેમાં બરડાનું ઊંચામાં ઊંચું શિખર વેણુ ૨,૦૫૭ ફૂટ ઊંચું, અને આભપરાનું શિખર ૧,૯૩૮ ફૂટ ઊંચું છે. આ સંસ્થાનમાં ભાદર, ખેટી, આજી, વરતુ, કાળુભાર અને ઊંડ, એ ૭ મુખ્ય નદીઓ છે. આ સિવાય ડોંઢી, સસોઈ, ફૂલઝર, રામાવતી, ઘી, તેલી, રંગમતી, નાગમતી વગેરે નાની નદીઓ છે. ઉત્તર અને પશ્ચિમકાંઠાની તથા બરડા પર્વતની હવા લગભગ આખું વર્ષ ખુશનુમા અને આરોગ્યને અનુકૂળ છે. ઉનાળામાં અને ચોમાસામાં રાત ઠંડી રહે છે. વરસાદ સરાસરી ૨૩ ઇંચ પડે છે.

સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ હાલમાં ૩,૭૯૧ ચોરસ માઇલ છે. જે કાઠિયાવાડનાં સંસ્થાનોમાં વધારેમાં વધારે ક્ષેત્રફળ છે. પણ એની જમીન ગુણમાં સાધારણ રીતે જૂનાગઢ અને ભાવનગરથી ઊતરતી છે. નવાનગર સંસ્થાનમાં ૧૯૧૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે કુલ વસ્તી ૩૪૯,૪૦૦ની છે. (જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં ૨૯૦, ૮૪૭ની કુલ વસ્તી હતી.) જેમાંના ૨૭૬,૭૯૯ હિન્દુઓ છે, ૫૨,૩૧૯ મુસલમાનો છે, ૨૦,૦૫૬ જૈનો છે અને ૨૨૬ બીજી જાતો છે. નવાનગર સંસ્થાન ત્રણ વિભાગમાં અને હાલમાં નીચેના ૧૧ તાલૂકાઓમાં વહેંચાયેલું છે; જામનગર, પચકોશી, જોડિયા, પડધરી, લાલપુર, આટકોટ, કાલાવડ, કંડોરણા, ખંભાળિયા, કલ્યાણપુર, ભાણવાડ અને જોધપુર.

આ સંસ્થાનમાં કંડોરણા અને ભાણવાડ મહાલમાં જુદી જુદી જાતના આરસના પથ્થર છે; અને જામનગરનાં મકાનોમાં એ આરસ, કાળો પથ્થર અને ચૂના પથ્થર વધારે વપરાયો છે. ભાણવાડની પાસેના બરડાના ડુંગરમાં જંગલ છે, જેનું રાજ્ય તરફથી સારું રક્ષણ થાય છે. આ જગલમાં થોડાં ઇમારતી લાકડાં પણ થાય છે. લોઢું પહેલાં ખંભાળિયા, રાણપુર અને લાલપુરમાં ગાળવામાં આવતું, પણ બળતણની અછતથી કેટલાંક વર્ષથી એ બંધ થયું છે. તાંબું ખંભાળિયા પરગણામાં અને રૂપુ અજાડના ટાપુમાં જડે છે.

આ સંસ્થાન રૂ. ૫૦,૩૧૨ અંગ્રેજ સરકારને, રૂ. ૬૪,૯૨૪ ગાયકવાડને અને ૪,૮૫૭ જૂનાગઢને આ રીતે કુલ ૧,૨૦,૦૯૩ રૂપિયા ખંડણી ભરે છે.

નવાનગર સંસ્થાનના આખાના ટાપુમાં તેમજ કચ્છના અખાતના દક્ષિણ કિનારા ઉપર લગભગ ૪૦ ખડકોમાં મોતીની છીપો થાય છે આ છીપોમાંથી નાનામોટાં બધી જાતના કીમતી મોતી નીકળે છે જામનગરનાં મોતી અમલના વારાથી વખણાતા આવ્યા છે આ સિવાય દવામા વપરાતી કસારા મોતીની નાની જાત પણ પિંડારા અને રોઝી આગળ મળે છે હમણા સુધી આ મોતીનો ઇજારો અપાતો, પણ ૧૯૧૭–૧૮થી રાજ્યે જાતે ખાસ ખાતા મારફત એ કામ કરવા માંડ્યુ છે આ સંસ્થાનમાં ઢીચડા (જામનગર), હડિયાણા, ગુરગઢમાં મીઠું પકવવામા આવે છે

નવાનગરની જમીન

નવાનગર સંસ્થાનમા હાલમા કુલ ૬૮૬ ગામ છે સંસ્થાનમા ૯૨૧,૨૭૫ એકર જમીન ખેડવા લાયક અને ૬૩૭,૭૩૧ એકર જમીન ન ખેડવા લાયક છે આ સંસ્થાનમા ૧૦,૦૦૦ કૂવાઓ છે અને પાણી દરિયાકાંઠા ઉપર જમીનની સપાટીથી ત્રણથી આઠ ફૂટની ઊંડાઈએ અને કાંઠાથી દૂરના ભાગમા ૧૨ થી ૪૫ ફૂટની ઊંડાઇએ મળે છે આ પ્રમાણે પાણી નજીક હોવાથી મોટા ' બોરિંગ 'વાળા કૂવાઓ કરવામા આવે તો દુકાળનું ઘણુ સંકટ દૂર કરી શકાય

નવાનગરનો વેપાર

બંદર રસ્તે અને રેલવે રસ્તે આ સંસ્થાનમાં માલની આવજાવ થાય છે જોડિયા, બેટ અને સલાયા એ બંદરો મારફત મુખ્યત્વે મુંબઈ અને કરાચી સાથે તથા એથી દૂરના ઇરાન વગેરે મુલકો સાથે પણ આ સંસ્થાનનો વેપાર ચાલે છે પહેલા ચાંચિયાઓના ભયને લીધે વેપાર નહિ જેવો હતો, પણ એ ભય ઓછો થયા પછી સારો વેપાર ચાલે છે જમીન રસ્તે જામનગરથી રાજકોટ સુધી 'રેલવે લાઇન' છે અને જામનગરથી દ્વારકા સુધી બાંધવા માટે વિચાર ચાલે છે[૧] જામનગરનું બાંધણી વગેરે સુતરાઉ તથા અતલસ, કિનખાબ વગેરે રેશમી કાપડ પહેલા પરદેશ ઘણું જતું, પણ ભરુચ અને સાઉથ કેન્સિંગ્ટનના પ્રદર્શનોમાં અહીંની બાંધણીના નમૂના ગયેલા તે પછી બે વર્ષમા જ પાકા રંગનું એ જ જાતનું જો કે કળામાં ઊતરતું પણ ૧૫ થી

૧. જામનગરથી દ્વારકાની રેલવે પછી બંધાઈ ગઈ છે અને હાલમા ચાલુ છે

૨૦ ગણી ઓછી કીમતે કાપડ બનાવી આ દેશમાં મોકલવા માંડયું; એટલે જામનગરના બાંધણીના વેપારીઓ રડી ઊઠયા. જામનગરમાં ઈ. સ. ૧૫૭૦ માં જામ સતાજીએ ટંકશાળ ઉઘાડી કોરીનું ચલણ ચાલતું કર્યું. પહેલાં રૂપાની અઢી કોરીનો એક રૂપીઓ થતો; પાછળથી ૩ાા કોરીનો અને છેવટે ચાર કોરીનો રૂપિયો થતો. ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં સોનાની કોરી પણ પાડવામાં આવી હતી, જે ૩૨ રૂપાની કોરીની બરાબર થતી. પણ સોનાની કોરી લાંબો વખત ચાલી નહીં. રૂપાનાં ચલણમાં કોરી અર્ધી, અઢિયું અને ઈ. સ. ૧૯૪૫ થી પાંચ કોરીનો પાંચીઓ પાડવામાં આવ્યો. તાંબાના સિક્કામાં ઢબુ–ત્રણ દોકડા, ઢીંગલો–દોઢ દોકડો અને તાંબિયો–અર્ધો દોકડો ચાલતા. પહેલાં કોરીના ૩૦ દોકડા અને પાછળથી ૩૮ ગણાતા. જામનગરની કોરી ઉપર ફારસીમાં સુલતાન મુજફ્ફર હીજરી ૯૭૮ અને દેવનાગરી લિપિમાં શ્રી. જામ ખાતું. આ જામશાહી ચલણ પહેલાં કાઠિયાવાડના ઘણા ખરા ભાગમાં ચાલતું. પાછળથી માત્ર જામના મુલકમાં જ ચાલતું અને છેવટ વિ. સં. ૧૯૫૧ માં વિભા જામ ગુજરી જતાં સરકારી વહીવટના વખતમાં તદ્દન નીકળી ગયું.

જામનગરનો ઇતિહાસ–કાઠિયાવાડમાં રજપૂતો

નવાનગર અથવા જામનગરના જામસાહેબ યદુકુળના છે. યદુકુળની મુખ્ય શાખાઓ જેસલમેરના ભાટી, સૌરાષ્ટ્રના ચૂડાસમા અને કચ્છ તથા કાઠિયાવાડના જાડેજા છે. યદુકુળની જે શાખામાંથી ચૂડાસમા તથા જાડેજાની ઉત્પત્તિ છે, તે સમા રજપૂત કહેવાતા અને સિંધના નગર ઠઠ્ઠામાં રાજ્ય કરતા. કાઠિયાવાડ પ્રાંતમાં પ્રથમ ચૂડાસમા આવ્યા. તે પહેલાં ચાવડા રજપૂતો આવ્યા હતા. અને એથી યે જૂના કાળમાં કાઠિયાવાડમાં ભીલો, કોળીઓ અને આહીરોનો વાસ હતો. એ વખતે તો પ્રાન્તનો મધ્ય ભાગ જંગલ હતો. સોરઠના કાંઠા ઉપરનો મુલક ઘણા પ્રાચીન કાળથી ઘાડી વસ્તીવાળો અને સારો ખેડાણ થયેલો હતો. કાઠિયાવાડનાં બંદરો બે હજાર વર્ષથી પ્રખ્યાત છે. એ બંદરોએ પરદેશી લોકો આવતા અને એના પરિચયથી કાંઠાનાં લોકો વિદ્યા, કળાકૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરી સુધરેલા થયા. એ વખતે આખા પ્રાન્તનું નામ સુરાષ્ટ્ર કે સૌરાષ્ટ્ર હતું. મુગલાઇ વખતમાં પણ આ પ્રાંતને સોરઠ સરકાર નામથી ઓળખતા. પાછળથી

કાઠીઓ આવ્યા પછી મરાઠાઓએ ભૂલથી કાઠિયાવાડ નામ આપ્યુ, અને હજી સુધી બ્રિટિશ અમલમા પણ એ જ નામ ચાલુ રહ્યુ છે પણ કાઠિયાવાડીઓ તો જે ભાગમા કાઠીની વસ્તી વધારે છે, તે ભાગ (મધ્યભાગ તથા બાબરિયાવાડ) ને કાઠિયાવાડ કહે છે.

કાઠિયાવાડમા જાડેજા

કાઠિયાવાડમા ઉપર કહ્યુ તેમ રજપૂતોમા પહેલા ચાવડા આવ્યા પછી ચૂડાસમા અને તે પછી જેઠવા (નવમા–દશમા શતકમા) કચ્છને માર્ગે પ્રાતમા આવી મોરબી અને નાગનામા વસ્યા પછી ઝાલા રજપૂતો આવ્યા, છેવટે ૧૩ મા શતકમા ગોહિલો આવ્યા જાડેજા પણ આ અરસામા જ આવ્યા અને છેવટે ૧૬ મા શતકમા કાઠીઓ આવ્યા

કાઠિયાવાડમા હાલમા રજપૂતોના રાજ્યકર્તા કુળ માત્ર જાડેજા, ઝાલા, ગોહિલ અને જેઠવા છે તેમા જાડેજા સહુથી છેલ્લા આવ્યા છે જાડેજા પહેલા કચ્છમા આવ્યા અને ત્યા રાજ્ય જમાવ્યુ અને પછી કાઠિયાવાડમા પેઠા જાડેજાના, હાલમાં કાઠિયાવાડમા પાંચ મોટા સસ્થાનમાના ધ્રોળ, રાજકોટ અને ગોડલ જામનગરના ભાયાતોએ સ્થાપેલ છે, અને મોરબીની ગાદી કચ્છથી ૧૮ મા શતકમા આવેલ જાડેજા શાખાએ સ્થાપી છે

પહેલા જાડેજાઓની દેદા શાખાએ જામ હાલાની સરદારી હેઠળ પ્રાત ઉપર સવારી કરી જેઠવાઓ પાસેથી તેમના મુલકનો ઘણો ખરો ભાગ (બરડા તથા ઘુમલી સિવાયનો) જીતી લીધો આ જાડેજા હાલા ઉપરથી જે ભાગમા એ જાડેજાઓ વસ્યા, તે પ્રાન્તનો પશ્ચિમ તરફનો ભાગ હાલાર કહેવાયો આ પછી હાલાજીથી ૬ ઠ્ઠા જામ ઉનડજીએ ઘુમલી શહેર ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો અને એના પુત્ર બામણીઓજીએ ઘુમલી સર કર્યું પણ એ જામ પાછો કચ્છ ગયો પછી એ જ શાખાના જામ ઉનડજીથી ચોથા જામ લાખાજી કચ્છમા રાજ્ય કરતા હતા તેને, રાજ્યના લોભે, તેના ભાઈ હમીરજીએ દગાથી મારી નખાવ્યા આ જામ લાખાને ચાર કુવર હતા તેમાથી રાવળે પોતાના પિતાનુ વેર લેવા હમીરજીને મારી નાખી કચ્છનુ રાજ્ય પાછુ લીધુ પણ આ હમીરજીની દીકરી એ વખતના ગુજરાતના સુલતાનને આપી હતી તેથી હમીરજીના દીકરાઓએ ગુજરાતના સુલતાનની મદદથી કચ્છ પાછુ લીધુ, એટલે જામ રાવળને કાઠિયાવાડમાં આવવુ પડ્યુ.

જામ રાવળ

જે વખતે મહાન મોગલ વંશનો સ્થાપક બાબર પાદશાહ પોતાના પિત્રાઈઓ સાથેના વૈરથી કાબુલ છોડી હિંદુસ્થાનમાં આવતો હતો; લગભગ એ અરસામાં જ જામ રાવળ પોતાના પિત્રાઈઓએ કાઢ્યાથી કાઠિયાવાડમાં આવતો હતો. દૈવયોગે બાબર પાદશાહે સ્થાપેલ મહાન મોગલ શહેનશાહત નષ્ટ થઇ ગઇ છે અને એનો વારસ કઇ સ્થિતિમાં આજે છે એ કોઇ જાણતું નથી. જ્યારે જામ રાવળે એક ખૂણામાં સ્થાપેલું નાનું રાજ્ય વિસ્તારમાં વધ્યું છે અને એનો વારસ આજે પહેલા વર્ગની ગાદીનો ધણી છે.

જામ રાવળે કાઠિયાવાડમાં આવી વિ. સં. ૧૫૮૫ માં વવાણિયા નજીક મોરાણાના ગરાસિયા તમાચી દેદાનું મોરાણું જીતી લઈ ને પ્રથમ ત્યાં થાણું કર્યું. પછી દેદા તથા ચાવડાઓ પાસેથી જોડિયા તથા આમરણ પરગણાં, જેઠવા પાસેથી નાગના બંદર અને વાઢેલો પાસેથી ખંભાળિયા પરગણું જીતી લઈ, વિ. સં. ૧૫૯૬ (ઈ. સ. ૧૫૪૦) માં નાગના બંદર પાસે નવાનગર શહેર વસાવ્યું. જે વર્ષે હુમાયુ પાદશાહની કનોજની લડાઇમાં હાર થવાથી તેનું રાજ્ય ગયું, તે વર્ષે જામ રાવળે નવાનગર શહેરની તથા નવાનગર સંસ્થાનની સ્થાપના કરી. જામ રાવળના વખતમાં ઇ. સ. ૧૫૫૯ માં કાઠિયા-વાડમાં દુકાળ પડ્યો હતો, એ વખતે જગડુશાહે પોતાના દાણાના કોઠારો ઉઘાડી લોકોને બચાવ્યા કહેવાય છે.

જામ સતાજી અને ભૂચરમોરી

જામનગર રાજ્યકુળના મૂળપુરુષ જામ રાવળ પછી તેના બીજા પુત્ર જામ વિભાજીએ ઇ. સ. ૧૫૬૨ થી ૧૫૬૯ સુધી સાત વર્ષ રાજ્ય કર્યું. ને પછી જામ સતાજી ઉર્ફે સતરસાલે ઈ. સ. ૧૫૬૯ થી ૧૬૦૮ સુધી જામનગરમાં રાજ્ય કર્યું. આ જામ સતાજીના વખતમાં જામનગર રાજ્યનો વિસ્તાર વધ્યો તથા જામનગર શહેર આબાદ થયું.

જામ રાવળે હાલાર લઈ નવાનગર સ્થાપ્યું, તે પહેલાં મોગલ પાદશાહ હુમાયુએ ગુજરાત જીતી લીધું હતું; અને ગુજરાતનો સુલતાન બહાદુરશાહ પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાના પ્રયત્નમાં હતો; તેથી તેનું હાલાર તરફ ધ્યાન નહોતું. આ તકનો લાભ લઇને જામ રાવળે પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું. પછી જામ સતાજી જ્યારે ગાદી ઉપર બેઠા

ત્યારે ગુજરાતમાં ઘણી અવ્યવસ્થા પ્રસરી રહી હતી, તેથી સોરઠ પ્રાન્ત (કાઠિયાવાડ) ઉપર મુસલમાનોની દેખરેખ ઘણી ઓછી રહેતી. આથી જામ સતાજીએ ગુજરાતના મુલકના ઘણા ગામો દબાવ્યા અને પોતાના નબળા પાડોશી પાસે પોતાની આણ વર્તાવી આ ઉપરાંત જૂનાગઢના સૂબા અમીનખાનને મદદ કરી બદલામા જામે કેટલોક મુલક વધાર્યો

જામ સતાજીએ ગાદીએ બેઠા પછી તરત ગુજરાતના સુલતાન મુઝફ્ફરની પરવાનગીથી પોતાની ટંકશાળમા પોતાનો સિક્કો પાડવા માડયો એમ કહેવાય છે કે, આ વખતે બીજા રાજપૂત રાજાઓ પાદશાહને પોતાની કુવરીઓ આપતા, પણ પોતાને કુવરી ન હોવાથી જામ સતાજીએ કુવરીને બદલે, એક કોથળીમા પાદશાહી રૂપિયા (કુવર) સાથે પોતાની કોરી (કુવરી) નાખી પાદશાહને મોકલી આપી અને લખ્યુ કે, 'હું આ મારી કુવરી આપના કુવર (સિક્કા) ને આપુ છુ' કોરી નામ કુવરી ઉપરથી પડ્યુ છે એમ કેટલાક કહે છે

આ વખતે દિલ્હીની ગાદી ઉપર મહાન શહેનશાહ અકબર બિરાજતા હતા એમણે ઇ સ ૧૫૭૨મા ગુજરાત લીધુ ગુજરાતનો સૂબો મુઝફ્ફર જામના આશ્રયથી બરડામા ભરાઇ રહ્યો ઈ સ ૧૫૯૧માં મુઝફ્ફરે ફરી બળવો કર્યો આ વખતે ગુજરાતનો સૂબો ખાનઆઝમ મિરઝા અઝીઝ કોકલતાશ હતો એ મુઝફ્ફરની પાછળ પડયો, મુઝફ્ફર સોરઠમા આવ્યો અને તેને જામ સતાજી, લોમા ખુમાણ તથા દોલતખાન ઘોરીએ મદદ કરી આથી જામ સતાજી અને એના સહાયકો સાથે કોકલતાશ સૂબાને ધ્રોળ આગળ યુદ્ધ થયુ જે જામ નગરના ઇતિહાસમા ભૂચરમોરીના યુદ્ધથી પ્રખ્યાત છે જામ સતાજી તથા તેના કુવર અજાજી અને જસાજી બહુ જોરથી લડયા પણ લોમો ખુમાણ અને દોલતખાન ઘોરી ફૂટી ગયા આથી જામનગરના લશ્કરની હાર જોઇ જામ સતાજી નગર ગયા અને બીજા દિવસના યુદ્ધમા જામના મોટા કુંવર અજોજી તથા વજીર જસા લાધક બન્ને રણભૂમિ ઉપર પડ્યા (વિ સં ૧૬૪૮ના શ્રાવણ સુદ ૮) બીજા કુંવર જસાજી નગર પાછા ફર્યા ખાન આઝમે નવાનગર લીધુ, લૂટયુ અને ત્યા પાદશાહી થાણું બેસાડયુ જામ સતાજી કુટુંબ સાથે ભાગીને પહેલાં જૂનાગઢ અને પછી બરડા ડુંગરમાં ભરાયા છેવટ અકબર

મહિના પછી ખાન આઝમને જૂનાગઢ જીતવામાં મદદ આપવાનું વચન આપી, બદલામાં જામે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. (વિ. સં. ૧૬૪૯ માઘ સુદ ૩).-ત્યારથી નવાનગર પાદશાહતનાં ખંડિયામાં ગણાઈ સોરઠના ફોઝદારના તાબામાં ગયું.

પોતાનું રાજ્ય પાછું મળ્યા પછી જામ સતાજીએ પોતાના રાજ્યને મજબૂત કરવા તથા શહેરને આબાદ કરવા તરફ મન લગાડ્યું. જામનગરમાં સુંદર જૈન દહેરાંઓ બાંધનાર જૈન વાણિયા વેપારી શા. રાજસી અને શા. વર્ધમાન શાહ આ વખતમાં જ પોતાના પરિવાર સાથે નવાનગરમાં આવી વસ્યા. આ વેપારીઓએ વેપાર વધાર્યો. જામનગરની કળાનો પ્રથમ ઉદય પણ આ વખતે થયો. જૂનામાં જૂનું જૈન મન્દિર આ વખતમાં બંધાયું છે. (વિ. સં. ૧૬૨૨). આ રીતે જામનગરની મહત્તાનો પાયો જામ સતાજીએ નાખ્યો છે.

જામ સતાજી પછી જામ જસાજી ગાદીએ બેઠા. (ઈ. સ. ૧૬૦૮ થી ૧૬૨૪). શેઠનું જૈન મન્દિર આ વખતે ચણાયું છે. રાયસીશાહના મન્દિરનો પણ આ વખતે જ આરંભ થયો. નાગનાથનું મન્દિર બંધાવી (વિ. સં. ૧૬૬૬) જામ જસાજીએ એને દાન આપ્યું. (વિ. સં. ૧૬૭૦).

ઈ. સ. ૧૬૧૬ માં શહેનશાહ જહાંગીર ગુજરાતની મુસાફરી કરવા આવેલો તે મહીને કાંઠે છાવણી નાખી પડ્યો હતો. ત્યારે જામ જસાજીએ તેની આગળ આવી, ૫૦ કચ્છી ઘોડાઓ ભેટ આપી મુજરો કર્યો. વળી એક વખત જામ જસાજીએ પાદશાહી લશ્કરમાં પોતાના ૨૫૦૦ ઘોડેસ્વારોનું લશ્કર મદદ તરીકે મોકલ્યું હતું.

આ જામ જસાજી વિષે એના વખતમાં બંધાયેલ શેઠના જૈન મન્દિરની પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે:

सौराष्ट्रनाथः प्रणतिं विधत्ते कच्छाधिपो यस्य भयाद्बिभेति ।
अर्धासनं यच्छति मालवेशो जीयात्यशोजित्स्वकुलावतंसः ॥

સોરઠનો ધણી જેને નમે છે, જેનાથી કચ્છનો રાજા ભય પામે છે અને જેને માળવાનો રાજા અર્ધું આસન આપે છે, તે સ્વકુલદીપક યશોજી (જસોજી) જય પામે છે.

જામ જસાજીના વખતમાં સોરઠમાં મોગલ શહેનશાહના ફોજદારો રહેતા; અને માળવા પણ મોગલ શહેનશાહતના ખાલસા મુલકમાં

હતુ, બાકી એટલુ ખરુ કે જામ સતાજી અને જામ જસાજીએ નવા-નગરના રાજાઓની પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધારી દીધી

જામ જસાજી પછી જામ લાખાજી (ઈ સ ૧૬૨૪થી ૧૬૪૫) ગાદીએ બેઠા એણે જામશાહી કોરીઓનો ફેલાવો કર્યો લશ્કર વધાર્યું તથા ખંડણી આપવી બંધ કરી, તેથી આઝમખાને જામનગર ઉપર ચડાઈ કરી, ચડેલી ખંડણી લીધી તથા કોરી ન પાડવાનું વચન લીધુ, જો કે વચન જામે પાળ્યુ નહિ

જામનગર ખાલસા

જામ લાખાજી પછી જામ રણમલજી (ઈ સ ૧૬૪૫થી ૧૬૬૧) અને તે પછી તેના ભાઇ રાયસિંગજી (ઇ સ ૧૬૬૧ થી ૬૪) આ વખતમાં અદરઅદરના કજિયાથી મોગલના ફોજદાર કુતબુદ્દીને આવી શેખપાટ આગળ રાયસિંગજીને હરાવી, મારી, નવાનગર લીધુ અને તેનું નામ ઈસ્લામ–નગર પાડી, તેને તાબાના મુલક સાથે ખાલસા સરકાર સાથે જોડી દીધુ

જામ તમાચી

ઇ સ ૧૬૭૩મા જોધપુરનો મહારાજા જસવતસિંહ જે ગુજરાતનો સૂબો હતો, તેણે જામ તમાચી (રાયસિંગજીના કુવર)ને નવાનગરની ગાદી પાછી અપાવી, પણ ઔરગઝેબ જીવતો હતો ત્યા સુધી નવાનગર શહેર મુસલમાન હાકેમના હાથમાં હોઇ જામને ખભાળિયે રહેવુ પડતુ

જામ તમાચી (ઈ સ ૧૬૭૬ થી ઈ સ ૧૬૯૦) પછી જામ લાખાજી (ઇ સ ૧૬૯૦ થી ઈ સ ૧૭૦૯) અને તે પછી રાયસિંગજી (ઈ સ ૧૭૦૯ થા ૧૭૧૮) ગાદીએ બેઠા જેણે ખભાળિયેથી આવી મુસલમાન ફોજદારને કાઢી મૂકી નવાનગરમા ગાદી કરી ઈ સ ૧૭૧૫-૧૬ મા એને એ વખતના ગુજરાતના સૂબા જોધપુરના મહારાજા અજિતસિંહ સાથે લડાઈ થઈ જેમા બહાદુરીથી લડયા છતા હારીને જામને ત્રણ લાખ રૂપિયા (ખડણી) તથા પચીસ ઘોડા (નજરાણું) આપવા પડ્યા

જામ રાયસિંગજી પછી હ ઘોજી (ઈ સ ૧૭૧૮ થી ૧૭૨૭) પછી જામ તમાચી (ઇ સ ૧૭૨૭ થી ૧૭૪૩) અને પછી જામ લાખાજી (ઈ સ ૧૭૪૩ થી ૧૭૬૮) ગાદીએ આવ્યા જામ લાખાજીના વખતમા મેરામણ ખવાસ જતુના (લાખાજીની રાણી) સાથે નવાનગર આવ્યો

મહિના પછી ખાન આઝમને જૂનાગઢ જીતવામાં મદદ આપવાનું વચન આપી, બદલામાં જામે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. (વિ. સં. ૧૬૪૯ માઘ સુદ ૩).-ત્યારથી નવાનગર પાદશાહતનાં ખંડિયામાં ગણાઈ સોરઠના ફોઝદારના તાબામાં ગયું.

પોતાનું રાજ્ય પાછું મળ્યા પછી જામ સતાજીએ પોતાના રાજ્યને મજબૂત કરવા તથા શહેરને આબાદ કરવા તરફ મન લગાડયું. જામ-નગરમાં સુંદર જૈન દહેરાંઓ બાંધનાર જૈન વાણિયા વેપારી શા. રાજસી અને શા. વર્ધમાન શાહ આ વખતમાં જ પોતાના પરિવાર સાથે નવાનગરમાં આવી વસ્યા. આ વેપારીઓએ વેપાર વધાર્યો. જામનગરની કળાનો પ્રથમ ઉદય પણ આ વખતે થયો. જૂનામાં જૂનું જૈન મન્દિર આ વખતમાં બંધાયું છે. (વિ. સં. ૧૬૨૨). આ રીતે જામનગરની મહત્તાનો પાયો જામ સતાજીએ નાખ્યો છે.

જામ સતાજી પછી જામ જસાજી ગાદીએ બેઠા. (ઈ. સ. ૧૬૦૮ થી ૧૬૨૪). શેઠનું જૈન મન્દિર આ વખતે ચણાયું છે. રાયસીશાહના મન્દિરનો પણ આ વખતે જ આરંભ થયો. નાગનાથનું મન્દિર બંધાવી (વિ. સં. ૧૬૬૬) જામ જસાજીએ એને દાન આપ્યું. (વિ. સં. ૧૬૭૦).

ઈ. સ. ૧૬૧૬ માં શહેનશાહ જહાંગીર ગુજરાતની મુસાફરી કરવા આવેલો તે મહીને કાઠે છાવણી નાખી પડ્યો હતો. ત્યારે જામ જસાજીએ તેની આગળ આવી, ૫૦ કચ્છી ઘોડાઓ ભેટ આપી મુજરો કર્યો. વળી એક વખત જામ જસાજીએ પાદશાહી લશ્કરમાં પોતાના ૨૫૦૦ ઘોડેસ્વારોનું લશ્કર મદદ તરીકે મોકલ્યું હતું.

આ જામ જસાજી વિષે એના વખતમાં બંધાયેલ શેઠના જૈન મન્દિરની પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે:

सौराष्ट्रनाथः प्रणतिं विधत्ते कच्छाधिपो यस्य भयाद्बिभेति ।
अर्धासनं यच्छति मालवेशो जीयात्यशोजित्स्वकुलावतंसः ॥

સોરઠનો ધણી જેને નમે છે, જેનાથી કચ્છનો રાજા ભય પા[illegible] છે અને જેને માળવાનો રાજા અર્ધું આસન આપે છે, તે સ્વ[illegible] યશોજી (જસોજી) જય પામે છે.

જામ જસાજીના વખતમાં સોરઠમાં મોગલ શહેન[illegible] રહેતા; અને માળવા પણ મોગલ શહેનશાહતના

સોનીઓ રત્નજડિત અલંકારો બનાવવામાં કુશળ છે નાઘોરીઓ અહીંનું વખણાતું કંકુ બનાવે છે અહીંના કંદોઈ તથા પુષ્કરણાઓની બનાવેલી દૂધની મીઠાઇ જેવી મીઠાઈ બીજે ભાગ્યે જ બને છે અહીંના કંસારાઓ તથા ખીઓડીઓની બનાવેલી સૂડીઓ મુંબઇ, રંગૂન, આફ્રિકા સુધી પ્રખ્યાત છે હાલમાં અહીંની સૂડીઓનો વેપાર ઘણો વધી ગયો છે અહીંના લુહારો તરવાર, બંદૂક, ખંજર, જમૈયા વગેરે હથિયારો સારાં બનાવતા મોટે ભાગે આ સંસ્થાનમાં નીકળતું લોઢું વાપરતા અહીંના સુથારો કસબી ગણાય છે તંબૂરા, સતાર વગેરે વાજિંત્રો તથા સુંદર નકશીકામવાળા હિંડોળા, સિંહાસનો, ખુરશીઓ, વગેરે મંદિરોના તથા રાજાઓના ઉપયોગ માટે તૈયાર કરે છે તારકઢા, લેઉઆ, કણબીની જાત છે, જેઓ ઊંચી સોનેરી બનાવવાનો ધંધો કરે છે અહીંની સોનેરી વખણાય છે જામનગરના કડિયા, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને મુંબઈમાં પ્રખ્યાત છે નકશીદાર કોતરકામ સારું કરે છે મંદિરો રાજવલ્લભ ગ્રન્થને અનુસરી બાંધે છે આ લોકો શું કરવું છે એ કલા પછી પોતાની મન સ્ફુરણાથી આલેખીને કે આલેખ્યા વગર ટાંકણું હથોડો લઈ ને શોભાનું કોતરકામ કરી શકે છે પરદેશી રીત વગરની શુદ્ધ દેશી રીતની સ્થાપત્ય કળા આ લોકોએ જાળવી રાખી છે જૂની રીતનું ચિત્રકામ પણ કરે છે જૈન મંદિરો, લાખોટા તથા દરબારગઢમાં, દીવાલો તથા છતમાં જે ચિત્રો છે તે આ લોકોએ કરેલાં છે વળી કફલાત (છો)નું એટલું સારું કામ કરે છે કે, સો વર્ષ પહેલાંની છો આજે એવી ને એવી લીસી તાજી દીધી હોય એવી ચળકે છે એનો ચળકાટ તો જોવા જેવો છે ખત્રી ખાનદેશથી આવ્યા છે, સાડલા છાપે છે, રેશમ વણે છે, રંગે છે તથા બાંધણી બાંધે છે, વાઝાઓ રેશમ વણે છે આ સિવાય હિંદુ, મુસલમાન બંનેમાં ઘણા કારીગરો છે

કારીગરી

આગળના વખતમાં, જામનગરમાં વણાટ માટે જોઈતું સૂતર ઘણુંખરું અહીં જ કંતાતું હતું, પણ હાલ ઘણુંખરું પરદેશથી આવે છે પ્રથમ અહીં લોઢું, તાંબું, ગળાતું તે હવે બંધ પડ્યું છે જામનગરમાં મુખ્ય કારીગરીની ચીજોમાં પાણકોરું, ચોળિયું, ધાબળા, સૂતરાઉ પછેડી, બોરીના ચોફાળ, ચંદેરી, મોનેરી, અતલસ, કિનખાબ,

બાંધણી, રેશમી તથા સોનેરી ભરતકામ, ભરગચ્છીનું કામ, કંકુ, ગુલાલ, અગરબત્તી, સુરમો, બત્રીશું, સુગંધી તેલ, અત્તરો, જડતર, દાગીના, સૂડીઓ વગેરે છે.

આ સંસ્થાનમાં ઊન સારી થાય છે અને એને ઘેર કાંતીને બેવડી તથા ચોવડી વણાટના સારા ધાબળા તૈયાર કરે છે. અહીંની સોનેરી વખણાય છે, સોનેરીના કામમાં અનેક કારીગરો કામ કરે છે. તથા ઘણી ગૂંચવણવાળી લાંબી રીતથી તૈયાર થાય છે. અતલસ, સાડલા વગેરે રંગવા માટે પહેલાં રંગ પણ અહીં તૈયાર કરતા. હવે તો પરદેશથી આવે છે. અહીંની કારીગરી, કારીગરો તથા એની રીતનું સવિસ્તર વર્ણન કરતાં આખું પુસ્તક થાય. વળી એમાં ઘણું તો અમદાવાદ, સુરત તથા કાશીની કારીગરી સાથે મળતું હોય, છતાં અહીંની કારીગરીમાં અહીંની વિશેષતા છે, એમ જાણનારાઓ કહે છે.

જામનગરની સ્થાપત્યકળા

સ્થાપત્યકળા, ચિત્રકળા અને શિલ્પકળા ત્રણે ય લલિતકળાઓને અન્યોન્ય ગાઢ સંબંધ છે અને એક બીજાને આશ્રયે વિકસે છે. ચિત્ર અને શિલ્પકળા સાથે સ્થાપત્યકળા પૂર્ણ થાય છે એમ પણ કહે છે. જામનગરમાં સ્થાપત્યના થોડા નમૂનાઓ એવા છે ખરા કે, જેને કળાના નમૂના કહી શકાય. શિલ્પમાં તો મંદિરોમાં મૂર્તિઓ છે તે જ. આ મૂર્તિઓમાંની કોઇ કોઇ ઘાટીલી છે પણ લલિતકળામાં સ્થાન પામે એવી કોઈક જ હશે. ચિત્રોનો જૈન મંદિરો તથા દરબારગઢના કેટલાક ભાગો શણગારવામાં ઘણો ઉપયોગ થયો છે. પંદરમા શતકથી આ દેશમાં નવી વિકસેલી ચિત્રકળા જેને કુમારસ્વામી રાજપૂત ચિત્રકળા કહે છે, તેનો જ અહીના ચિત્રો એક પ્રકાર છે. કેટલાંક ચિત્રો સારાં છે, મુખાકૃતિ ચોખ્ખી હોય છે. શિહોરના દરબારગઢમાં જે ચિત્રો છે અને જેની નકલ છપાઇ જવાથી પ્રખ્યાત થયાં છે, તેના કરતાં અહીંનાં ચિત્રો સારાં છે. પણ કળા તરીકે એને ઊંચું સ્થાન મળે એવું નથી. રાજપૂત કળાના બીજી–ત્રીજી પંક્તિના નમૂનાઓ ગણાય.

ચિત્રકળા

ત્રણે જૈન મંદિરોમાં ઘુમ્મટના અંદરના ભાગમાં તથા કેટલીક દીવાલો ઉપર હિન્દુ તથા જૈનકથાઓનાં તેમજ જૈન તીર્થસ્થળોનાં ચિત્રો છેઃ જેમાંનો મોટો ભાગ ૭૫ વર્ષની અંદરનો છે. કોઈક એથી

જૂના પણ હશે પહેરવેશ તથા અલંકારો ખરા તથા યોગ્ય પણ રૂઢિ અનુસાર ચિત્રેલ છે. મુખાકૃતિ સ્વચ્છ પણ મોટે ભાગે વિશેષતારહિત છે

દરબારગઢમા, 'તેજૂરી'–તિજોરી બેસે છે, એ સ્થળે દીવાલ ઉપર પ્રખ્યાત ભૂચરમોરીની લડાઇના તથા પૌરાણિક રામકૃષ્ણની કથાના જૂના વખતના ચિત્રો છે જે ઝાંખા થઇ ગયા છે દરબારગઢમા જે ઠેકાણે હાલમા 'સર્વે' ખાતુ બેસે છે તે સ્થળે આખી છતમા જામનગર શહેરનો નકશો આલેખ્યો છે (વિ સ ૧૯૧૨), અને બીજે સ્થળે જામનગરમા ચઢતી શ્રાવણ મહિનાની સાતમની સવારીનો દેખાવ ચિત્ર્યો છે (વિ સ ૧૯૧૯). વળી જામદારખાનામા એક ઓરડામાં દીવાલ ઉપર જામનગરની ગાદી સ્થાપનાર જામ રાવળથી આરંભીને આજ દિવસ સુધીના બધા જામસાહેબોને ચિત્ર્યા છે જામદાર-ખાનામા જ ભૂચરમોરીની લડાઇના ચિત્રોનો કપડા ઉપર એક લાંબો નકશો છે

સ્થાપત્યકળા

જૂના વખતમા આપણા લોકોને કળાનો શોખ આજના કરતા વધારે હતો આજથી સો વર્ષ પહેલાના અથવા પોણોસો વર્ષ પહેલાના જામનગરના ઘરો જોવાથી પણ હાલમા લોકોની વૃત્તિ કળા ઉપરથી કેવી ઊઠી ગઇ છે એ દેખાય છે જૂના ઘરો ગમે તેવા નાના હશે તો પણ એમા 'ગોખલા'મા, બારશાખમા અને વખતે કમાડમા પણ કાંઇક કોતરકામ હશે જ્યારે હમણાના શ્રીમન્તોના મોટા ઘરોના પણ આ ભાગો સાદા દેખાય છે આ રીતે કારીગરી–કળાને ઠેકાણે સાદાપણું–કળારહિતતા–નુ સામ્રાજ્ય આપણી વૃત્તિમા વ્યાપક થઇ ગયુ છે પહેરવેશમા પણ વિવિધરંગી વસ્ત્રોને બદલે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો સફેદ કે કાળા કપડા પસંદ કરે છે મારા એક કળાભિજ્ઞ મિત્ર કહે છે કે આપણા લોહીમા તથા રસવૃત્તિમા રંગ નથી દેખાતો

જૂના વખતના લોકોમા રસવૃત્તિ એવી સામાજિક હતી કે કળાના શોખને વ્યક્તિના ઉપયોગ માટેની વસ્તુઓમા જે સ્થાન મળતુ, એના કરતા હજારગણુ સ્થાન સામાજિક ઉપયોગ માટેની વસ્તુઓમા મળતુ જે શ્રીમન્ત સાદા ઘરમા એક ગરીબ પેઠે કરકસરથી રહેતો, હોય એ જ મદિર બધાવે ત્યારે પૈસાના ખર્ચ તરફ ન જોતા મદિરની શોભા તથા આયુષ્ય કેમ વધે એ તરફ જ ધ્યાન આપે. આ કારણથી

જૂના વખતમાં કારીગરીવાળાં ઘરો હશે. તો એ પડી જતાં એ જગ્યાએ આજે નવાં થયાં છે અથવા જૂનાં ઘરોનાં ખંડેરો પડયાં છે.

સ્થાપત્યકળાના જે નમૂનાઓ હાલમાં વિદ્યમાન છે, તેમાં મુખ્યત્વે દરબારી મહેલો, હિન્દુ અને જૈન મંદિરો તથા મુસલમાની મકરબાઓ અને મસ્જિદો છે. આ દેશમાં હમેશાં લૌકિક સ્થાપત્યમાં શહેરના કિલ્લાઓ, દરવાજાઓ અને રાજાઓના મહેલો જ પ્રધાન સ્થાન ભોગવે છે. જ્યારે ધાર્મિક સ્થાપત્યમાં સ્તૂપો, વિહારો, ચૈત્યો, ઉપાશ્રયો, મંદિરો, મસ્જિદો, મકરબાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. હિન્દુઓને તો મન્દિર એ જ પાઠશાળા, એ જ નાટકશાળા, એ જ સભાસ્થાન, એજ ધર્મશાળા, એજ ન્યાયાસન, અને એજ દેવસ્થાન હોય છે.

રાજકીય સ્થાપત્ય–રાજમહેલોના બહુ જૂના નમૂનાઓ જામનગરમાં નથી. અલબત્ત અત્યારે જે દરબારગઢ છે તેના કોઈક ભાગમાં જામ રાવળે અથવા તેના પૌત્ર જામ સતાજીએ પોતાને રહેવા માટે નાનું સાદું મકાન બાંધ્યું હશે; પણ એ આજે ઓળખવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે દરબારગઢમાં સુધારાવધારા હંમેશાં થયા કરે એ સ્વાભાવિક છે. જામ જસાજી (ઇ. સ. ૧૭૬૮થી ૧૮૧૪)ના વખતનો દરબારગઢનો ઘણો ભાગ અત્યારે મોજૂદ છે. એમાં સાદા ઓરડાઓ છે, પણ કામ મજબૂત તથા છો સારી છે.

જામનગરનો કોટ પણ મૂળ જામ જસાજીના વખતમાં જ ઈ. સ. ૧૭૮૯માં બંધાયો છે. એના દરવાજાઓમાં ખંભાળિયાનો દરવાજો સૌથી મોટો અને સારો છે.

જામ રણમલજી (ઇ. સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૫૨)ને બાંધકામનો શોખ ઘણો હતો. એણે જ ૧૭૭૫ના ભયંકર ધરતીકંપથી પડી–આખડી ગયેલો કોટનો બધો ભાગ સમો કરાવ્યો તથા કોટના અનુસંધાનમાં જ કોઠો તથા લાખોટો કરાવી લાખોટાની બન્ને બાજુ તળાવ ખોદાવ્યું. આ કોઠો, લાખોટો જામ રણમલજીના કડક પણ વીર સ્વભાવનું આબેહૂબ ચિત્ર છે. ખંભાળિયા રસ્તે આવતા વાઘેર–લુંટારાઓની ચોકી કરવા લશ્કરી ચોકીદાર એક ઊંચા સ્થાન ઉપર ઊભો હોય એવો કોઠો લાગે છે. જામ રણમલજીને ઊંચા મકાનોનો શોખ હતો. ઊંચાઇમાં એક જાતની ભવ્યતા એમને લાગતી અને એમણે યોજેલાં ઊંચાં મકાનોમાં કાંઇક ભવ્યતા છે પણ ખરી.

હાલમાં દરબારગઢમાં જે બે સુંદર ભાગો છે, તે જામ વિભાજીના રાજ્યકાળના આરંભમાં ચણાયેલા છે એમ કહે છે ચંદ્ર મહેલમાં કોઠા લાખોટાની ઊંચાઇ અને ભવ્યતા છે ત્યારે દરબારગઢના આગલા ભાગના બારીક કોતરકામવાળા ઝરૂખાઓ જામ વિભાજીની રસિકતાની શાખ પૂરે છે જામશ્રી વિભાજીએ પોતાને રહેવા માટે તળાવકાંઠે બંધાવેલો અને જામ રણજિતસિંહે સુધારેલો લાલ બંગલો રાજમહેલની જૂની ભાવના સાથે નવા ચાલુ જમાનાના સંસ્કારોનું મિશ્રણ રજૂ કરે છે

જામશ્રી રણજીતસિંહે યોજેલા પ્રતાપ વિલાસ તથા ભાવેન્દ્ર વિલાસ આ નવા યુગની સ્થાપત્યકળાના નમૂનાઓ છે પ્રતાપ વિલાસનો નકશો પરદેશી સ્થપતિનો કરેલો હશે, પણ એના ઉપર થતું તથા ભાવેન્દ્ર વિલાસમાં કરેલું બારીક સુંદર કોતરકામ અહીંના કારીગરો મોટે ભાગે પોતાની બુદ્ધિથી કરે છે લાલ બંગલો લંબાઇમાં વધારે પણ લગભગ ચોરસ છે, જ્યારે પ્રતાપ વિલાસ પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબી લીટી ઉપર ઉત્તરદક્ષિણ લીટી નાખી યોજેલો છે પ્રતાપ વિલાસ ઉપર નાના નાના ઘુમ્મટો છે જેમાંના ત્રણ તો કાચના છે પ્રતાપ વિલાસમાં તથા સૌથી વધારે તો ભાવેન્દ્ર વિલાસ (જેમાં હાલમાં મહારાજા જામસાહેબ રહે છે)માં થાંભલાઓ ઉપર સ્થળે સ્થળે ઘણું જ બારીક કોતરકામ કરેલું છે પથ્થરમાં કોતરેલ વેલો, ફૂલો, પાનો, પક્ષીઓ અને પશુઓથી મહેલ જીવતો લાગે છે ભાવેન્દ્ર-વિલાસના ચાર ખૂણાઓ ઉપરના ખીચોખીચ બારીક કોતરકામવાળા લાકડાના ખુ ના રવેશો એની શોભામાં ઘણો વધારો કરે છે પ્રતાપ-વિલાસમાં મોટે ભાગે ધોળો પોરબંદરી પથ્થર વાપર્યો છે, ત્યારે ભાવેન્દ્ર-વિલાસમાં મોટે ભાગે કાળો પથ્થર અને ફરતો કોતરકામવાળો ધોળો પથ્થર વાપર્યો છે ભાવેન્દ્ર વિલાસના પોર્ચના ખૂણા ઉપરના કોતરકામવાળા થાંભલાઓ તો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે

જામનગરી સ્થાપત્યકળામાં, દ્વારમાં, ઓટલા ઉપર, ખૂણા ઉપર તથા વખતે દીવાલમાં વચ્ચે વચ્ચે પણ અર્ધગોળ કે ગોળ થાંભલાઓ યોજવાની રીત ખાસ પ્રકારની છે એ થાંભલાની યોજના જામનગરની સ્થાપત્યકળાનું ખાસ લક્ષણ છે હાલમાં નવા બનાવેલા વિલિંગડન-ક્રેસન્ટમાં એ થાંભલાઓનો સરસ ઉપયોગ થયો છે જામ રણજિતસિંહને બાંધકામનો બહુ શોખ હતો એટલું જ નહિ પણ એઓ

કળાના રસજ્ઞ હતા અને એ વિષયમાં સારું સમજતા. એમણે આ શહેરની લૌકિક સ્થાપત્યકળાને નવું જોર આપ્યું છે. અહીંના કારીગરોની એમને કદર હતી.

લોકોપયોગી સ્થાપત્યમાં હાલમાં ઝાઝું નથી. પણ સ્ત્રીઓની હાસ્પિતાલ, દવાખાનું, નવા એક સરખી દુકાનોવાળા રાજેન્દ્ર રોડ વગેરે બજારો, બર્ધન ચોક તથા વિલિંગડન ક્રેસન્ટ વગેરે સરકલો તથા ચોકો, અને કન્યાશાળા, કાઉન્સિલ હૉલ, માર્કેટ, બેન્ક વગેરે હવે થવાનાં મકાનો લોકોને ઉપયોગ સાથે રસ પણ આપશે. કારણ કે આ જામસાહેબને કોતરકામ વગરનાં સાદાં મકાનો પસંદ નથી. અને દરેકમાં જુદા જુદા પ્રકારની કોતરણી કરાવે છે.

જૈન મંદિરો

જામનગરમાં સ્થાપત્યના જૂનામાં જૂના નમૂનાઓ જૈન મંદિરોના છે. જો કે એમાં આજ સુધી સુધારાવધારા થયા કર્યા છે. શહેરની મધ્યમાં શહેરના જૂનામાં જૂના ભાગમાં ચાર જૈન મંદિરો છે. એની આસપાસનો ભાગ હાલમાં જામસાહેબે સ્વચ્છ કરાવ્યો છે. વિ. સં. ૧૬૨૨ થી ૧૬૯૭ સુધીમાં આ મંદિરો થયાં છે. જૂનામાં જૂનું મંદિર જામનગરના ભણશાળી આણંદે, મહાન અકબરને વિ. સં. ૧૬૩૯ માં ઉપદેશ આપનાર, પાલણપુરના મહાન જૈન આચાર્ય હીરવિજયસૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૬૨૨ માં ૩૧ હજાર મુદ્રા (કોરી) ખર્ચી બંધાવ્યું. પછી ભૂચરમોરીના યુદ્ધ પછી જામનગરમાં મોગલ થાણું થતાં મુસલમાનોએ મન્દિરને ભ્રષ્ટ કર્યું; જેથી વિ. સં. ૧૬૫૨માં ફરી પ્રતિષ્ટા કરી. બીજું શેઠનું જૈન મન્દિર વિ. સં. ૧૬૭૮ માં વર્ધમાન શાહ તથા પદ્મસિંહ શાહ નામના ઓશવાળ વાણિયા ભાઈઓએ સાત લાખ મુદ્રા (કોરી) ખર્ચી, કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી કરાવ્યું છે. એ મન્દિર પણ જામનગર ખાલસા હતું ત્યારે બંધ રહ્યું હતું; તેથી વિ. સં. ૧૭૮૮ માં જામ જસાજીના કારભારી શા. તલકશી જેસાણીએ ફરી પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ત્રીજું મંદિર શા. રાયસી અને શા. નેણસી નામના જૈન વાણિયાઓ જેઓ ઉપર્યુક્ત શેઠ વર્ધમાન શાહના વેવાઇ થાય, તેમણે વિ. સં. ૧૬૯૬ માં એ જ કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી બંધાવ્યું છે. આ મન્દિરની પણ શરૂઆત તો શેઠના મંદિર સાથે જ થઈ હશે; કારણ કે એક મૂર્તિની બેઠકમાં ૧૬૭૫ ની

સાલ છે આ મંદિર પણ વચ્ચે બંધ રહી, વિ સં ૧૭૮૮ મા ફરી ઊઘડ્યુ છે. આ મંદિરના દ્વાર ઉપરનું તોરણુ જોવા જેવુ છે

આ બધા મંદિરોના અનેક ચતુષ્કોણુ ગર્ભગૃહો ઉપર જેને હાવેલ 'વૈષ્ણુવ શિખર' કહે છે તે જાતના શિખરો છે મધ્ય શિખરની બાજુઓ ઉપર એ જ આકૃતિના નાના શિખરો શોભા માટે કોતર્યા હોય છે ખજુરાહોના ૧૧ મા શતકના મંદિરોના નમૂના ઉપર પાછળના વૈષ્ણુવ શિખરો રચાયા હોય એમ દેખાય છે અહીંના જૈન મન્દિરો શેત્રુંજાના જૈન મંદિરોના નમૂનાના છે શિખરો એ જ પ્રકારના છે એટલુ જ નહિ પણુ સભામંડપ ઉપરના ઘુમ્મટો શેત્રુંજાના ઘુમ્મટોને મળતા, જેને ફર્ગ્યુસન 'પડાણુ ઘુમ્મટ' કહે છે, એ જાતના છે ભણુશાળીના જૈન મંદિરના ઘુમ્મટ સાથે ૫૦ વર્ષ પછીના શેઠ અને રાયસી શાહના મંદિરના ઘુમ્મટો સરખાવવાથી અહીંના કારીગરો કેટલી ઝડપથી પોતાનું કામ શીખે છે એ દેખાશે પહેલા મંદિરનો ઘુમ્મટ તદ્દન ગોળ નથી ટોચ ઉપર પૂરો ગોળાકાર કરતા પાણુ પડી જવાની કારીગરોને બીક લાગી હોય એમ દેખાય છે વળી ઘુમ્મટના વજન માટે બહારની બાજુ ટેકા આપ્યા છે જ્યારે પાછળના ઘુમ્મટો ઘણા મોટા હોવા છતા સંપૂર્ણ ગોળ છે અને ટેકા વગર નિર્ભય રીતે ઊભા છે મંદિરોના થાભલાઓ વગેરે ભાગો ઉપર શોભા માટે જે કોતરકામ કર્યું છે, તે ગુજરાતીય સ્થાપત્યના કોતરકામનો એક પ્રકાર છે

હિન્દુ મન્દિરો

વૈષ્ણુવ, શૈવ અને દેવી વગેરેના અસંખ્ય મંદિરો આ શહેરમા છે કોઈના શિખરો સાદા છે તો કોઈના કોતરણીવાળા છે, કોઈના સભામંડપની છત સીધી છે તો કોઈના મંડપ ઉપર ઘુમ્મટ છે તદ્દન નાના હનુમાન વગેરેના મંદિરોમા તો વળી ગર્ભગૃહ ઉપર ઘુમ્મટ હોય છે અને આગળ ખુલ્લો ઓટલો હોય છે આ ગ્રામ્ય શિવ મંદિરનો પ્રકાર છે

મોટા સુશોભિત મંદિરોના શિખરો, મંદિર શિવનું હોય કે વિષ્ણુનું હોય તો પણુ વૈષ્ણુવ હોય છે, અને એની ઘાટી અહીંના જ જૈન મંદિરોની ઘાટીને મળતી છે, એ જૈન મંદિરોની કળાની પર પગ જ

કળાના રસજ્ઞ હતા અને એ વિષયમાં સારું સમજતા. એમણે આ શહેરની લૌકિક સ્થાપત્યકળાને નવું જોર આપ્યું છે. અહીંના કારીગરોની એમને કદર હતી.

લોકોપયોગી સ્થાપત્યમાં હાલમાં ઝાઝું નથી, પણ સ્ત્રીઓની ઇસ્પિતાલ, દવાખાનું, નવા એક સરખી દુકાનોવાળા રાજેન્દ્ર રોડ વગેરે બજારો, બર્ધન ચોક તથા વિલિંગ્ડન ક્રેસન્ટ વગેરે સરકલો તથા ચોકો, અને કન્યાશાળા, કાઉન્સિલ હૉલ, માર્કેટ, બેન્ક વગેરે હવે થવાનાં મકાનો લોકોને ઉપયોગ સાથે રસ પણ આપશે. કારણ કે આ જામસાહેબને કોતરકામ વગરનાં સાદાં મકાનો પસંદ નથી. અને દરેકમાં જુદા જુદા પ્રકારની કોતરણી કરાવે છે.

જૈન મંદિરો

જામનગરમાં સ્થાપત્યના જૂનામાં જૂના નમૂનાઓ જૈન મંદિરોના છે. જો કે એમાં આજ સુધી સુધારાવધારા થયા કર્યા છે. શહેરની મધ્યમાં શહેરના જૂનામાં જૂના ભાગમાં ચાર જૈન મંદિરો છે. એની આસપાસનો ભાગ હાલમાં જામસાહેબે સ્વચ્છ કરાવ્યો છે. વિ. સં. ૧૬૨૨ થી ૧૬૯૭ સુધીમાં આ મંદિરો થયાં છે. જૂનામાં જૂનું મંદિર જામનગરના ભણશાળી આણંદે, મહાન અકબરને વિ. સં. ૧૬૩૯ માં ઉપદેશ આપનાર, પાલણપુરના મહાન જૈન આચાર્ય હીરવિજયસૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૬૨૨ માં ૩૧ હજાર મુદ્રા (કોરી) ખર્ચી બંધાવ્યું. પછી ભૂચરમોરીના યુદ્ધ પછી જામનગરમાં મોગલ થાણું થતાં મુસલમાનોએ મન્દિરને ભ્રષ્ટ કર્યું; જેથી વિ. સં. ૧૬૫૨માં ફરી પ્રતિષ્ટા કરી. બીજું શેઠનું જૈન મન્દિર વિ. સં. ૧૬૭૮ માં વર્ધમાન શાહ તથા પદ્મસિંહ શાહ નામના ઓશવાળ વાણિયા ભાઈઓએ સાત લાખ મુદ્રા (કોરી) ખર્ચી, કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી કરાવ્યું છે. એ મન્દિર પણ જામનગર ખાલસા હતું ત્યારે બંધ રહ્યું હતું; તેથી વિ. સં. ૧૭૮૮ માં જામ જસાજીના કારભારી શા. તલકશી જેસાણીએ ફરી પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ત્રીજું મંદિર શા. રાયસી અને શા. નેણસી નામના જૈન વાણિયાઓ જેઓ ઉપર્યુક્ત શેઠ વર્ધમાન શાહના વેવાઇ થાય, તેમણે વિ. સં. ૧૬૯૬ માં એ જ કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી બંધાવ્યું છે. આ મન્દિરની પણ શરૂઆત તો શેઠના મંદિર સાથે જ થઈ હશે; કારણ કે એક મૂર્તિની બેઠકમાં ૧૬૭૫ ની

જૂના મુસલમાનની રાજધાનીના શહેરોની મસ્જિદોના જેવા મોટા દરવાજાઓ અહીં કોઇ મસ્જિદમા નથી મકરબાઓ પણ મસ્જિદોમા જ છે, જુદા એટલા નથી મકરબાઓની સ્થિતિ અહીં મુસલમાન ધર્મની સ્થિતિનો પડછાયો છે શોભા માટેનું કોતરકામ બધે સરખુ જ છે

છેવટ જામનગર શહેરના આ ટૂકા વર્ણનના અતમા કહેવાનું એટલુ જ છે કે, આ દેશમા શિલ્પકળા, અને ચિત્રકળા જીર્ણ શીર્ણ થઈ ગઈ છે, પણ સ્થાપત્યકળા આજ સુધી જીવતી રહી છે, અને રાજા કે પ્રજાનો આશ્રય હોય તો કળા માત્ર પુનર્જીવન પામે એમ છે [૩]

૩ આ લેખ મૂળ ઈ સ ૧૮૧૯ મા છપાયેલ હોવાથી એમાનાં આકડા બાવીશ વર્ષ જૂના છે

ઐતિહાસિક સંશોધન

ખંડ પાંચમો

સામાજિક અને પ્રકીર્ણ સંશોધન લેખો

વિવાહપદ્ધતિ

શ્રી રામનારાયણ વિ પાઠકે ‘પ્રસ્થાન’ વર્ષ ૧૨, અંક ૬ મા “હિંદુઓની વિવાહપદ્ધતિ આપણા નવા વિચારોને અનુકૂળ કેવી કરવી જોઇએ” એ વિષયની ચર્ચાને આમંત્રી છે એ આમંત્રણથી, એ વિષયની ચર્ચા હજી સુધી ‘પ્રસ્થાન’ મા તો આગળ ચાલી નથી પણ ગયા ઉનાળાની રજાઓમા શ્રી રામનારાયણભાઈ મુબઇ આવીને રહ્યા હતા ત્યારે વાતો કરતા એમણે આ ચર્ચાપત્રની ચર્ચા કરી જેને પરિણામે એમણે જ મૂળ ચર્ચાપત્રમા તથા મોઢે સૂચન કર્યા પ્રમાણે આપણી વિવાહપદ્ધતિમા શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઓછામા ઓછુ કેટલુ આવશ્યક છે તે દર્શાવવાનો અહીં પ્રયાસ કર્યો છે

અત્યારે વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે, શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ અને રૂઢિ કે લોકાચારનું મિશ્રરૂપ પ્રચલિત છે અને તે રૂપ પણ બધી જ્ઞાતિઓમા એક સરખુ નથી વળી મૂળ શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ પણ પહેલેથી એક જ રૂપમા ચાલી આવે છે એવુ નથી, એ ધીમે ધીમે વિકાસ પામી છે લોકાચારની અસરથી મૂળ પદ્ધતિમા ફેરફારો સ્વીકારવામા પણ શાસ્ત્રકારોએ વાધો નથી માન્યો, અને પાછળથી કેટલીક જ્ઞાતિઓમા પ્રચલિત પદ્ધતિમા શાસ્ત્ર ગૌણ–અતિગૌણ બની જઈ ને, લોકાચાર જ વ્યાપક હોય એવી સ્થિતિ પણ જોવામા આવે છે છતા અહીં તો શાસ્ત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિના અગોનો સક્ષેપમા નિર્દેશ કરવાની ધારણા રાખી છે

ઇતિહાસ—વિવાહપદ્ધતિના મૂળ ઘણા ઊંડા છે છતા વૈદિક સાહિત્યની પારદર્શકતાને પરિણામે એ ઠીક ઠીક જોઇ શકાય છે વૈદિક સાહિત્યનો જે પ્રાચીનતમ ભાગ ઋગ્વેદના મત્રો, તેમા ગૃહ્યવિધિનું સાક્ષાત્ દર્શન થતું નથી અનમત્ત, લગ્ન જેવા અતિશય

હવે શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિના મૂળરૂપ જે ગૃહ્યસૂત્રો તેનો સમય જો કે ચોક્કસ ન કહી શકાય, પણ ઇ સ પૂર્વે છઠ્ઠાથી ચોથા શતક સુધીમા ઘણાખરા સૂત્રો રચાયા હોવાનો સભવ છે આ સૂત્રો રચાયા તે કાળે પણ શાખાસૂત્રભેદ, દેશભેદ, વર્ણભેદ વગેરે કારણોથી લગ્નવિધિ બધે એકસરખો નહિ હોય એમ ગૃહ્યસૂત્રો ઉપરથી જ લાગે છે

આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રમા કહ્યુ છે કે, જુદા જુદા દેશમા અને જુદા જુદા ગામમા લગ્નવિષયક આચારો જુદા જુદા છે છતા જે સામાન્ય સ્વીકૃત છે તે નીચે કહ્યા છે (આ સૂત્ર ૧-૭-૧, ૨)

છતા ઉપલબ્ધ સર્વ ગૃહ્યસૂત્રોમા લગ્નવિધિ કે તેનો ક્રમ સમાન નથી મન્ત્રોનો ઉપયોગ પણ ભિન્ન છે સૂત્રોને પરસ્પર મેળવી જોતા આશ્વલાયનાદિ સૂત્રોમા, કદાચ પ્રાચીનતર હોવાથી કે ગમે તેમ પણ ગૃહ્યવિધિ સાથે સ્માર્તવિધાનોની ગડબડ, અસ્તવ્યસ્ત વિધિક્રમ, વગેરે વિધિ સ્થિર થયા પહેલાના લક્ષણો દેખાય છે પછી ઓલ્ડનબર્ગ કહે છે તેમ સાખ્યાયન અને પારસ્કર બેનુ કદાચ એક મૂળ છે અને છેલ્લો વ્યવસ્થિત વિધિ પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રમા મળે છે મતલબ કે પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રોક્ત લગ્નવિધિ એ જ શાસ્ત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ ઘણી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિઓમા એ પારસ્કર સૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ લગભગ મૂળ શુદ્ધરૂપે અત્યારે પ્રચલિત છે અલબત્ત મૂળ સૂત્રના સક્ષેપોનો વિસ્તાર, મન્ત્ર-પ્રતીકોને સ્થાને આખા મન્ત્રો વગેરે આચારના આવશ્યક અશો સૂત્ર ઉપરની ટીકાઓમા તથા તે ઉપરથી રચાયેલ પદ્ધતિગ્રન્થોમા ઉમેરેલા છે, પણ મુખ્યવિધિમા તાત્ત્વિક ફેર નથી થયો ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાતિના ધાર્મિક કર્મ કરાવનાર શુક્લોએ અનુકૂળતા ખાતર મૂળ સૂત્રોક્તવિધિ સાચવીને તે તે જ્ઞાતિના રૂઢિગત આચારોનો સમાવેશ કરનારી પદ્ધતિઓ રચેલી છે, જે મોટે ભાગે હસ્તલિખિત પુસ્તકરૂપે તે લોકો પાસે જ હોય છે આ શુક્લ કુટુબોમા વિદ્યા ક્ષીણ થતા કોઈક પદ્ધતિના પાઠો અતિભ્રષ્ટ જોવામા આવે છે પણ એ અધોગતિના ઇતિહાસથી મૂળ શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિને બાધ આવતો નથી પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ એ જ હિંદુઓની વિવાહપદ્ધતિ, એ નિશ્ચય સપ્રમાણ અને સ્પષ્ટ છે

આ પારસ્કર સૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિમા કહેલા સર્વ કર્મો વિવાહ-

વિધિનાં આવશ્યક ધાર્મિક અંગરૂપ નથી. (૧) કન્યાનાં માબાપને ઘેર વર અતિથિરૂપ હોવાથી મધુપર્ક આદિ સામાન્ય આતિથ્યનાં કર્મો છે. (૨) લગ્નતિથિનો નિર્ણય આદિ સામાન્ય વ્યાવહારિક કર્મો છે. (૩) મહાવ્યાહૃતિ વગેરે ૧૪ આહુતિઓ જ્યાં હોમાત્મક કર્મ હોય ત્યાં સામાન્ય છે બાકીનાં કર્મો વૈવાહિક છે. આમાં કન્યાદાનની વાત ફક્ત એક વખત આરમ્ભમાં આવે છે. જ્યાં દાનનો પ્રસંગ ન હોય અથવા પિતા કે ભાઈ દાતા ન હોય, ત્યાં એ કર્મ જ છોડી દેવું કે કોઇ મિત્ર પાસે દાનનો વિધિ કરાવવો એ વિચારણીય છે. દાનની વાત છોડી દેવાથી બાકીનાં કર્મને કાંઇ વાંધો આવે એમ મને લાગતું નથી. પારસ્કર સૂત્રમાંથી નીચે આપેલી કર્મસૂચિમાંનાં કેટલાં અને ક્યાં કર્મોને હિંદુ લગ્નવિષયક કાયદાએ આવશ્યક ગણ્યાં છે એ કોઈ કાયદાશાસ્ત્રી લખશે; પણ શાસ્ત્ર નીચેનાં કર્મોને આવશ્યક ગણે છે. અહી વૈવાહિક કર્મોની ફક્ત સૂચિ આપી છે, પ્રત્યેક કર્મની વિગતો તથા તે તે કર્મને લગતા મંત્રો નથી આપ્યા. અલબત્ત વિગતો અને મંત્રો સાથે શુદ્ધ સૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ કોઈ પ્રગટ કરે તો એ ઉપકારક થાય એમ હું ધારું છું.

વૈવાહિક કર્મસૂચિ

૧. લગ્નતિથિનો નિર્ણય.[૧] (૧–૪–૫)

હાલમાં લગ્નતિથિનો નિર્ણય થયા પછી માતૃકાપૂજન અને નાન્દીમુખશ્રાદ્ધ વરના અને કન્યાના બે ય પક્ષમાં થાય છે.

૨. વરનું મધુપર્ક આદિથી અર્ચન.[૨] (૧–૩)

૩. કન્યાને તૈયાર કરવી.[૩] (૧–૪–૧૨, ૧૩)

૪. સમંજન વિધિ.[૪] (૧–૪–૧૪)

---

૧. બીજા ગૃહ્યસૂત્રોમાં પણ આ વાત છે. પણ આશ્વલાયન સૂત્રમાં "કેટલાક ગમે તે દિવસે વિવાહ થઈ શકે એમ કહે છે, એવું સૂત્ર છે" (૧–૪–૨),

૨. વરના અર્ચનની વાત લગ્નવિષયક ચાલુ કંડિકામાં નથી પણ આગલી કંડિકામાં છે.

૩. કન્યાને તૈયાર કરવાના કર્મને અંગે કન્યાને વરે વસ્ત્ર આપવાની વાત (૧–૧૨–૩) સાંખ્યાયન સૂત્રમાં પણ છે.

૪. સમંજન વિધિની વાત સાંખ્યાયન (૧–૧૨–૪, ૫) અને ગોભિલ (૨–૨)માં પણ છે.

વરકન્યા બેયને શરીરે કાઈક લેપ થતો હશે એવુ અનુમાન થાય છે

૫ પિતા તરફથી કન્યાનું પ્રદાન[૫] (૧-૪-૧૫)

કન્યાદાનની આ ક્રિયા વખતે બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિઓમા બને પક્ષ તરફથી પોતપોતાનો ગોત્રોચ્ચાર કરવામા આવે છે પછી કન્યાદાનને અગે સ્રોદાત્ વગેરે મન્ત્ર બોલવામા આવે છે અને કન્યાનો હાથ કાઈક દક્ષિણા સાથે વરના હાથમા પિતા તરફથી મૂકવામા આવે છે આનુ જ નામ કન્યાદાન સામાન્ય રીતે આ ક્રિયાને હસ્તમળાપ કહેવામા આવે છે ગોત્રોચ્ચારાદિ કર્મનુ સૂત્રમા સૂચન નથી પણ પદ્ધતિમા છે

૬ કન્યાને લઈને વરનુ નિષ્ક્રમણ (૧-૪-૧૫)

૭ સમીક્ષણવિધિ (૧-૪-૧૬)

પિતાએ આપ્યા પછી કન્યાને લઇને વર અગ્નિ સમીપ જાય છે પછી વરકન્યા એકબીજાને જુએ છે, અને તે પછી લાજાહોમાદિ લગ્નની અત્યત આવશ્યક ક્રિયા કરે છે, એ ઘણુ સૂચક છે,

૮ અગ્નિસ્થાપન અને અગ્નિ પાસે બેસી હોમ કરવો (૧-૫)

૯ લાજાહોમ[૬] (૧-૬)

આ ક્રિયાને અગે લાજાહોમ પછી જે મન્ત્ર બોલવામા આવે છે તેમા જ પાણિગ્રહણનો ઉલ્લેખ છે અને એ વખતે જ વર એ મન્ત્ર બોલતા બોલતા કન્યાનો હાથ ગ્રહણ કરે છે મતલબ કે, આ જ પાણિગ્રહણ-લગ્નનો આવશ્યક વિધિ

૧૦. અશ્મારોહણ,[૭] અગ્નિને ફરતે અને પ્રજાપતિ હોમ (૧-૭)

૧૧ સપ્તપદી (૧-૮-૧, ૨)

૧૨ કન્યાને મુર્ધાભિષેક (૧-૮-૩ થી ૬)

૧૩ સૂર્યદર્શન (૧-૮-૭)

૧૪ હૃદયાલભન[૮] (૧-૮-૮)

૧૫ વધૂને અભિમન્ત્રણ (૧-૮-૯)

---

૫ કન્યાનુ પ્રદાનકર્મ ક્રમમા ક્યા આવે એ વિષે સૂત્રોમા અલ્પ મતભેદ છે પણ ઉપરનો ક્રમ પારસ્કર અને પદ્ધતિને અનુસરનો છે

૬ લાજાહોમની વાત સાખ્યાયન (૧-૧૩-૧૫)મા ટૂકામા છે ખાદિર (૧-૩), ગોભિલ (૨-૨) અને આશ્વલાયન (૧-૭-૧૪)મા પણ એનુ સૂચન છે

૭ અશ્મારોહણની વાત પણ આશ્વલાયન (૧-૭-૭) અને સાખ્યાયન (૧-૧૩-૧૨)મા છે

૮ પાણિગ્રહણનો મન્ત્ર તથા હૃદયાલભનનો મન્ત્ર સે મ ઋ. ૧૦-૮૫માં છે,

વધૂને અભિમંત્રણના આ કર્મ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, ત્યાં લગ્નનું કર્મ પૂરું થયું અને લાજાહોમથી હૃદયાલભન સુધીમાં કર્મો એ લગ્ન સંબંધી મુખ્ય કર્મો છે, જ્યારે બાકીનાં કર્મો આનુષંગિક છે; એટલી વાત તો એ કર્મો, તેમાં વપરાયેલા મંત્રો તથા વચનો જોતાં પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ પાંચ-છ કર્મો જુદાં જુદાં અહીં ગણાવ્યાં છે, પણ ખરી રીતે બહુ ટૂંકાં છે.

૧૬. વરપક્ષવાળા કન્યાને તેડી જાય છે.

૧૭. આચાર્યને દક્ષિણા.

૧૮. સૂર્યાસ્ત પછી ધ્રુવનું દર્શન વરે વધૂને કરાવવું.

ત્રણ રાત સુધી વરકન્યાએ ક્ષાર અને મીઠું ન ખાવાં તથા નીચે (ખાટલા ઉપર નહિ) સૂવું અને એક વર્ષ, બાર રાત, છ રાત કે અન્તતઃ ત્રણ રાત સુધી વરવધૂએ બ્રહ્મચર્ય પાળવું એમ સૂત્રકાર કહે છે.

સતીપ્રથાનો થોડો ઇતિહાસ

લોર્ડ બેન્ટિંકે કાયદો કરીને સતીની પ્રથાને આ દેશમાંથી કાઢી નાખી અને હવે તો એ પ્રથાનો અભાવ આપણા સમાજને એવો પચી ગયો છે કે, એનો વિચાર એ વ્યવહારક્ષેત્રનો નહિ પણ કેવળ ઐતિહાસિક ક્ષેત્રનો જ વિચાર રહ્યો છે હિંદુસમાજ અતિશય સ્થિર છે અને એ સમાજમાં ભૂતકાળમાં ફેરફારો થયા જ નથી એવી કેટલાક લોકોની માન્યતા છે જેમ જેમ ઇતિહાસનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ આપણે ત્યાં વધતો જાય છે તેમ તેમ આ માન્યતા ભ્રમપૂર્ણ છે અને સાચા ઇતિહાસના અજ્ઞાનથી જન્મેલી છે, એવી પ્રતીતિ પણ હવે તો ઉદ્ભવતી જાય છે આ સતીની પ્રથાનો થોડો ઇતિહાસ અહીં ટૂંકામાં ભૂતકાળમાં ફેરફારો થયા છે એના એક અલ્પ ઉદાહરણ તરીકે આપું છું.

સતીનો રિવાજ માત્ર હિંદુસ્તાનમાં જ પેહેલા હતો એવું નથી પણ એ ‘ઇન્ડોજર્મનિક’ છે અર્થાત્ હિંદી આર્યોના પૂર્વજો અને હાલના જર્મન કે બીજા યુરોપીય આર્યોના પૂર્વજો સાથે રહેતા તે કાળની આર્યપ્રજામાં એ રિવાજ હતો, એમ શ્રેડરે (Schrader) ઇતિહાસ પૂર્વકાલીન પ્રાચીનવૃત્ત (Prehistoric Antiquites p 39)માં લખ્યું છે એ પ્રાચીનતમ આર્યોના જુદા જુદા વંશજોની જુદી જુદી ભાષાઓમાં જેનો પતિ મરી ગયો હોય એવી સ્ત્રી માટે એક જ શબ્દ મળે છે. સંસ્કૃત વિધવા, અંગ્રેજીમાં વિડો (Widow) અને લેટિન વિડુઆ (Vidua), એ ત્રણે શબ્દો મૂળ એક શબ્દના સહેજ જ ઉચ્ચારના ફેરફારવાળા રૂપો છે લેટિન અને સંસ્કૃત શબ્દો તો લગભગ સમાન છે આજે પણ સંસ્કૃત વિધવા શબ્દનો ઉચ્ચાર કોઈ અંગ્રેજ કરે તો એ લેટિન શબ્દને મળતો જ લાગે

કોઈ પણ લોકાચારના મૂળમાં કોઈક જાતનું તત્ત્વજ્ઞાન હોય છે એમ માનીએ તો શરીર છોડીને પરલોકમાં જતા પુરુષને પરલોકમાં પે

સ્ત્રી વગર કેમ ચાલે એ વિચારના બળને પરિણામે સતીનો રિવાજ ચાલ્યો હોવાનો સંભવ છે. શરૂઆતમાં કદાચ સ્ત્રીઓને પરાણે બાળી નાખવામાં આવતી હોય એ પણ સંભવિત છે; અને જે કાળની આપણે વાત કરીએ છીએ તે કાળની અર્ધ જંગલી દશામાં તો આવું ઘણું બનતું. પણ પાછળથી કાળક્રમે એ પ્રથા રૂઢ થઈ જતાં ઘણી સ્ત્રીઓ સ્વેચ્છાથી સતી થતી હશે. સ્ત્રીઓ જ શા માટે? રાજાઓના સેવકો રાજાની પછવાડે આપઘાત કરે એવો પણ રિવાજ હતો. દાખલાઓ શોધવા માટે દૂર જવાની જરૂર નથી. ગૂજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસની વાત છે. પ્રબંધચિંતામણિ (ગુ. ભા. પૃ. ૨૧૯)માં લખ્યું છે કે, "ધોળકાનો વાઘેલો રાજા વીરધવલ મરણ પામતાં તેની તરફ સેવકોનો અતિપ્રેમ હોવાથી તેની સાથે એકસો વીસ સેવકો પણ બળી મૂઆ. પછી તેજપાલે સ્મશાનમાં પહેરેગીરો રાખીને લોકના એ આગ્રહને રોકયો."

આ જમાનામાં આ અનુગમનની વૃત્તિ લુપ્ત થઇ ગઇ છે એવું પણ નથી. જાપાનમાં થોડાં વર્ષો પહેલાં ત્યાંના રાજા મિકાડોની પછવાડે તેના સેનાપતિ જનરલ નોગીએ પોતાની તરવારથી આપઘાત કર્યો હોવાની વાત છાપામાં આવી હતી તે ઘણાને યાદ હશે. પણ હજી તો આપણે વેદપૂર્વકાલીન આર્યોની વાત કરીએ છીએ. ઋગ્વેદ પહેલાંના કાળમાં આર્યોમાં સતીનો રિવાજ હતો. પણ પછી ઋગ્વેદના તથા અથર્વવેદના કાળમાં એ રિવાજ બંધ થઈ ગયો હોય અને પાછો અમુક કાળ પછી ચાલુ થયો હોય એમ નીચેનાં કારણોથી જણાય છે.

ઋગ્વેદમાં નીચેના મન્ત્રમાં મરી ગયેલા પતિ સાથે સ્મશાનમાં ગયેલ પત્નીઓને રોવાની, માથું ફોડવાની કે શરીર ઉપરનાં ઘરેણાં ઉતારવાની ક્રિયા બંધ રાખીને ઘેર પાછી જવાનું કહેલું છે:

इमा नारीर विधवा सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा संविशन्तु ।
अनश्रवो नमीवाः सुरत्नाआरोहतु जनयो योनिमग्रे ॥ (ऋ. १०–१८–७)

આ મંત્ર ઉપરથી એમ લાગે છે કે, એ વખતે શબને લઈ જનાર લોકો સાથે સ્ત્રીઓ પણ સ્મશાનમાં જતી હતી અને શબને ચિતા ઉપર મૂકયા પછી તે સ્ત્રીને ઉત્તર દિશામાં બેસારતા.

उत्तरतः पत्नी संवेशयन्ति । धनुश्च क्षत्रियस्य । तामुत्थापयेद् देवरः पतिस्थानीयो अन्तेवासी जरद्दासो वा उदीर्ष्व नार्यभिजीवलोकम् इति ।

आश्वलायनगृह्यसूत्र (४, २, १६–१९)

મતલબ કે, એ શબને ચિતા ઉપર મૂકયા પછી ઉત્તર દિશામા બેસાડેલી તેની પત્નીને તેનો દિયર, તેના પતિનો શિષ્ય કે ઘરનો ઘરડો નોકર નીચેના મન્ત્રથી ઉઠાડી ઘેર લઇ જાય છે એ મન્ત્ર—

उदीर्ष्व नार्यभिजीवलोकं गतासुमेतमुपशेष एहि ।
हस्तग्राभस्य दिधिषोस्तवेदं पत्युर्जनित्वमभिसंबभूथ ॥

(ऋ १०-१८-८)

"હે નારી, આ મૃત માણસ પાસે તુ સૂતી છો, પણ હવે જીવલોક (ઘર) તરફ ચાલ"

આ મંત્ર અને એનો વિનિયોગ બતાવનાર ઉપરનું સૂત્ર જોતા પહેલા મરેલા પતિ સાથે સૂઈને પત્ની બળી જતી હશે, તેમાથી ઋગ્વેદ કાળે બળી મરવાનો રિવાજ નીકળી જતા જૂના રિવાજના ચિહ્ન તરીકે શબને પડખે થોડો વખત સ્ત્રી સૂતી હશે, પછી તેના સગાઓ તેને ઘેર લઇ જતા હશે અને થોડા વખત પછી સૂવાને બદલે ઉત્તર દિશામા સૂવાનો રિવાજ દાખલ થયો હશે એમ જણાય છે

અથર્વવેદના નીચેના મંત્રમા ઉપરની જ વાત છે—

इयं नारी पतिलोकं वृणाना निपद्यत उप त्वा मर्त्य प्रेतम् ।
धर्मं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां द्रविणं चेह धेहि ॥

(अ वे १८-३-१)

"હે મર્ત્ય, પતિલોકને ઇચ્છનારી આ સ્ત્રી તારા મરેલા શરીર પાસે પુરાણા ધર્મને અનુસરીને પડી છે, તેને તુ પ્રજા અને ધન આપ"

આ મન્ત્રમા મરેલા પતિના શબ પાસે સ્ત્રીએ સૂવુ એને 'પુરાણો ધર્મ' કહ્યો છે, એ ધ્યાનમા લેવાથી સતી થવાનો જે રિવાજ પહેલા હતો તે ઋગ્વેદ તથા અથર્વવેદના કાળમા બંધ થયો હતો એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે 'પ્રજા અને ધન આપ' એમ કહેવામા કદાચ પુનર્વિવાહનું સૂચન હશે

ઋગ્વેદ-અથર્વવેદના લાંબા કાળ સુધી બંધ રહેલો આ રિવાજ કેમ પાછો ચાલુ થયો એ સમજાતુ નથી પણ આપણા લોકમા રહેવા કરતા પતિલોકમા જવામા સ્ત્રીનું વધારે કલ્યાણ હોવાની માન્યતા પાછળથી જોરમાં આવી લાગે છે જૂના ધર્મસૂત્રોમાં પણ સતી થવાના રિવાજનું સૂચન નથી. મનુએ પણ સ્ત્રીને

સતી થવાની ભલામણ નથી કરી, પણ બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહેવાની ભલામણ કરી છેઃ

मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥

(मनु. अ. ५. श्लो. १६०)

"ભર્તા મરી જતાં સાધ્વી સ્ત્રી બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહે તો અપુત્ર હોવા છતાં એ સ્ત્રી બ્રહ્મચારી પુરુષો પેઠે જ સ્વર્ગમાં જાય છે."

પણ વિષ્ણુધર્મસૂત્રમાં, भर्तरि मृते ब्रह्मचर्यमन्वारोहणं वा । પતિ મરી જતાં બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહે કે પાછળ સતી થાય, એ રીતે વિકલ્પ આપ્યો છે.

વળી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીથી પતિ દૂર મરી જાય તો સતી ન થવાય, પણ ક્ષત્રિય લડાઇમાં મરી જાય તો પણ તેની પાદુકા સાથે તેની સ્ત્રી સતી થઈ શકે. પરન્તુ ગર્ભિણી સ્ત્રીથી તથા જેની પ્રજા બાળક હોય તેનાથી સતી ન થવાય વગેરે નિયમો પણ સતીનો રિવાજ ફરી ચાલુ થયા પછી દાખલ થયા. પ્રો. પાંડુરંગ વામન કાણે ઈ. સ. ના આરંભની આસપાસમાં સતીનો રિવાજ ફરી ચાલુ થયો એમ જે કહે છે, તે શ્રુતિ-સ્મૃતિનાં પ્રમાણો જોતાં, યથાર્થ લાગે છે.

વેદોત્તરકાલીન સાહિત્ય જોતાં મહાભારતમાં સતીનો રિવાજ ચાલુ હોવાનું સિદ્ધ કરે એવા ઉલ્લેખો છે. દા. ત. પાંડુની પછવાડે માદ્રી સતી થાય છે. (આદિપર્વ અ. ૧૨૫) તથા શ્રીકૃષ્ણની પછવાડે રુક્મિણી, ગાંધારી, શૈબ્યા વગેરે કૃષ્ણપત્નીઓ સતી થાય છે. (મૌસલ-પર્વ અ. ૭). શાંતિપર્વ (અ. ૧૪૮) માં કપોતીઆખ્યાન દ્વારા સતીના રિવાજની પ્રશંસા કરેલી છે.

મહાકવિ કાલિદાસે કુમારસંભવમાં તથા રઘુવંશમાં સતીના રિવાજનો નિર્દેશ કર્યો છે. (જુઓ; રઘુવંશ સ. ૧૭ શ્લો. ૬). પછી છઠ્ઠા શતકના જ્યોતિષી વરાહમિહિરે તથા બાણકવિએ પણ સતીની પ્રથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વરાહમિહિર સ્ત્રીની વિશેષતા બતાવતાં કહે છે કેઃ—

पुरुषश्चटुलानि कामिनीनां कुरुते यानिरहो न तानि पश्चात् ।
सुकृतज्ञतयांगना गतासूनवगूह्य प्रविशन्ति सप्तजिव्हम् ॥

(બૃહત્સંહિતા ૭૪-૧૬).

" સ્ત્રીઓ પાસે એકાંતમાં જે મીઠી મીઠી વાતો પુરુષો કરે છે તે તેઓની પાછળ નથી ફરતા, પણ સ્ત્રી તો સુકૃતજ્ઞ હોવાથી મરેલા પતિને આલિંગીને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે છે "*

બાણકવિએ પણ હર્ષચરિતમાં સતીની પ્રથાનો નિર્દેશ કર્યો છે ચક્રવર્તી રાજા હર્ષની માતા યશોમતી સતી થઈ હોવાનું તેણે નોંધ્યું છે કાદમ્બરીમાં પણ સતીની પ્રથાનો ઉલ્લેખ છે, પણ એ સાથે જ એ પ્રથાની વિરુદ્ધ કવિનો મત હોય એમ લાગે એવા શબ્દો છે કાદમ્બરીમાં જે થોડા સરસ પણ સરસ ગદ્યકટકાઓ છે તેમાંના यदेतदनुमरण नाम तदति निष्फल अविद्वज्जनाचरित एष मार्ग ઇત્યાદિ વાક્યોથી શરૂ થતા એક કટકામાં લંબાણથી સતીના રિવાજ વિરુદ્ધ પ્રબળ ઉપદેશ કર્યો છે

એ કાળના ઉત્કીર્ણ લેખોમાંથી સતીનો રિવાજ એ વખતે સર્વત્ર પ્રચલિત હોવાના અનેક દાખલાઓ મળે છે પાંચમા–છઠ્ઠા શતકથી તે વિક્રમની ૧૯ મી સદીનો પોણો ભાગ પૂરો થયો ત્યાં સુધી સતીની પ્રથા આ દેશમાં પ્રચલિત હતી રાજપૂત સ્ત્રીઓ જ નહિ પણ બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ પણ સતી થતી અને જે સ્ત્રી સતી થાય તે પાછળથી પૂજાતી અને એ સ્ત્રીની પ્રજા 'સતીમા' થી પોતાને ગૌરવ મળ્યું છે એમ માનતી

---

* વરાહમિહિર, આધુનિક કહી શકાય એવા, સ્ત્રીનિંદકોનો વિરોધી છે એ ઉપલા જ અધ્યાયમાં લખે છે કે —

जाया वास्याज्जनित्री वा सभव स्त्रीकृतो नृणाम ।
हे कृतघ्नास्तयोर्निन्दा कुर्वता च कुत सुखम ॥
अहो धार्ष्ट्यमसाधूना निन्दतामनघा स्त्रिय ।
मुष्णतामिव चौराणा तिष्ठ तिष्ठेति जापनाम् ॥

સ્ત્રી પત્ની હોય કે માતા હોય, પણ માણસની ઉત્પત્તિ સ્ત્રીમાંથી છે, હે કૃતઘ્નો ! એ પત્ની તથા માતાની નિંદા કરનારા તમને સુખ ક્યાંથી મળે ? જાતે ચોરી કરતા અને 'ઊભો રે, ઊભો રે,' એમ બૂમો પાડતા ચોરો જેવી, નિષ્પાપ સ્ત્રીઓને નિંદનાર દુષ્ટ પુરુષોની ધૃષ્ટતા વિષે શું કહેવું ?

વિશાળ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, વૈરાગ્ય અને બળાને સ્ત્રીઓની નિંદા કરનારાઓની આવી સચોટ ઝાટકણી વિરલ છે

પણ બંગાળામાં અવિભક્ત કુટુંબમાં સ્ત્રીઓના વિશેષ હક્ક જેવી ખાસ પરિસ્થિતિને પરિણામે વર્ષમાં આઠસો આઠસો સ્ત્રીઓ સતી થવાના બનાવો બનવાથી, બ્રિટિશ સરકારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચાયું; અને ઈ. સ. ૧૮૨૯ માં લોર્ડ બેન્ટિકે કાયદો કરીને સતીના રિવાજને બંધ કર્યો.

આ રીતે ઇતિહાસપૂર્વકાલીન આર્યોમાં પ્રચલિત હોવા છતાં વચ્ચે બારસો-પંદરસો કે અઢારસો વર્ષ સુધી બંધ રહેલી સતીની પ્રથા પાછી અઢારસો વર્ષ ચાલી; ઇ. સ. ૧૮૨૯ માં બંધ થઈ.[1]

૧. 'ધર્મશાસ્ત્રવિચાર' નામના રા. રા. પાંડુરંગ વામન કાણે, એમ. એ. એલ. એલ. એમ. એડવોકેટના ૧૯૩૫ માં બહાર પડેલા મરાઠી પુસ્તકના આધારે.

મુસલમાની સમયમાં કેળવણીને ઉત્તેજન

સાધારણ રીતે સુશિક્ષિત માણસો પણ એમ માને છે કે, કેળવણી તો અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમા જ અપાય છે અલબત્ત આ જમાનામા કેળવણીનો જે અર્થ સમજાય છે અને પ્રજાને કેળવણી આપવા માટે રાજ્યની જે પ્રકારની ફરજ મનાય છે, તે જાતના વિચારો ભૂતકાળમા નહોતા, પણ લોક તદ્દન અસસ્કારી રહેતા અથવા રાજ્ય તરફથી કેળવણીને કોઈ જાતનું ઉત્તેજન જ નહોતુ અપાતુ એ કલ્પના યથાર્થ નથી મુસલમાનો આ દેશમા આવ્યા તે પહેલા બ્રાહ્મણો, સાધુઓ, ભિક્ષુકો વગેરે અક્ષરસસ્કારી વર્ગો સામાન્ય જનસમાજને સસ્કારી કરવામા ઘણો ભાગ લેતા એક કાળે આ દેશમા તક્ષશિલા અને નાલન્દા જેવા વિશ્વવિદ્યાલયો હતા તથા એવા કુલપતિઓ હતા કે જેમના આશ્રમોમા દશ દશ હજાર વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરતા પણ આ મહાસંસ્થાઓ ઉપરાત નાનામોટા રાજાઓ પોતાની રાજધાનીઓમા અને નાનામોટા મદિરોમા મદિરના આશ્રય નીચે જ નાની મોટી પાઠશાળાઓ નભાવતા રાજાઓએ અને મદિરોએ સ્થાપેલ આ જાહેર પાઠશાળાઓ ઉપરાત વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અને મઠસ્થ વિદ્વાન સાધુઓ નાની નાની ખાનગી શાળાઓ ચલાવતા આ ખાનગી શાળાઓ દ્વારા નાના ગામડાઓ પર્યંત કેળવણીનો પ્રચાર મુસલમાનો આવ્યા તે પહેલા આ દેશમા હતો અને મુસલમાનોના આવવાથી એમા કાંઈ ફેર ન પડતા કેળવણીના પ્રચારનો એ જ ક્રમ ચાલુ રહ્યો હતો

આ ઉપરાત યાત્રા નિમિત્તે કે ભિક્ષા નિમિત્તે ફરતા સાધુઓ તથા પુરાણીઓ, ધાર્મિક કથાઓ દ્વારા, ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો દ્વારા તથા પુરાણોના આખ્યાનો દ્વારા મોટી ઉમ્મરના માણસોમા અક્ષરજ્ઞાન તો નહિ પણ ઊચા સસ્કારો, કેળવણીના ફળરૂપ સસ્કારો, નાખતા. મુસલમાની સમયમા આ કેળવણીનું પુરાણુ તત્ર જેમનું

તેમ જ ચાલુ રહ્યું હતું. અલબત્ત કાળાનુસાર કેટલોક ફેરફાર થયો હશે. જેમકે ૧૧માથી ૧૫મા સૈકાઓ સુધીમાં જે સંપ્રદાયોનો ઉદ્ભવ થયો તેના આચાર્યોએ અને વિદ્વાન અનુયાયીઓએ કેળવણીના પ્રચારનું કામ ઘણા જોરથી કર્યું હતું. આ સંપ્રદાયો પોતાના પંથનું જ જ્ઞાન ફેલાવતા એમ માનવાનું નથી. એમનાં મંદિરોમાં સામાન્ય કેળવણી આપવાની વ્યવસ્થા પણ બહુ સારી હતી. (રામાનુજ સંપ્રદાયે ન્યાયશાસ્ત્ર ખેડવામાં કેટલો ભાગ લીધો છે તે જોવાથી આ દલીલ સમજાશે).

ઉપર પ્રમાણે લોકમાં કેળવણીના પ્રચાર માટે આ દેશમાં જે પ્રજાકીય વ્યવસ્થા હતી તેથી જુદું મુસલમાનોએ–મોગલોએ શું કર્યું એ જ અહીં ટૂંકામાં જોવાની ઇચ્છા છે.

ઈ. સ. ૭૧૨થી ઈ. સ. ૧૨૦૬ સુધી મુસલમાનોએ ખરી રીતે આ દેશમાં સ્થાયી રાજ્ય સ્થાપ્યું નથી, ફક્ત સાહસિક સરદારની સરદારી નીચે ધાર્મિક ઝનૂનવાળાં અને લૂંટની સ્પૃહાવાળાં મુસલમાનોનાં ટોળાંઓ આ દેશમાં ધસી આવતાં અને યથાશક્તિ લૂંટ લઈ વચ્ચે આવતા મુલકો ઉજ્જડ બનાવી પાછાં જતાં. આ ૫૦૦ વર્ષના ગાળામાં તો મુસલમાનોને આ દેશમાં કેળવણીને ઉત્તેજન આપવાનો પ્રસંગ જ ન હતો. અલબત્ત આ મુસલમાનો જંગલી ન હતા. તેઓએ પોતાના દેશમાં કવિઓને તથા પંડિતોને સંગ્રહીને તથા બીજી રીતે કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. વળી અહીંથી તો એ વખતના મુસલમાન પંડિતો કંઈક શીખી જતા. આ દેશના પંડિતો એમની પાસેથી કાંઈ શીખી શકે એવી શાંત રીતે આ દેશમાં વસવાનું મુસલમાનોએ ઘણું મોડુ શરૂ કર્યું.

ઈ. સ. ૧૨૦૬માં ગુલામવંશની દિલ્હીની ગાદી ઉપર સ્થાપના થઈ ત્યારથી તો મુસલમાનો પોતાને આ દેશમાં સ્થાયી ગણવા લાગ્યા. અને ક્રમે ક્રમે સ્થાયી સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી. છતાં મોગલવંશ પહેલાંના મુસલમાની વંશો આ દેશમાં લશ્કરી છાવણીમાં રહેતા હોય એમ રહેતા અને એમની રાજ્યનીતિની અસર આ છાવણીની સરહદ પર્યંત જ રહેતી. છતાં એ ૩૫૦ વર્ષમાં થઈ ગયેલા સુલતાનોમાં કેટલાક જાતે કેળવાયેલા હતા, તો કેટલાકે કેળવણીને સારું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. દાખલા તરીકે ફિરોજશાહ તઘલખ જાતે સુશિક્ષિત હતો.

એણે ફુતુહાતે ફિરોજશાહી નામે પોતાનું જીવનચરિત્ર લખ્યુ છે એને ઇતિહાસનો તથા પ્રાચીન વસ્તુઓનો જબરો શોખ હતો એણે જ બે અશોકના સ્તંભોને પોતાને સ્થાનેથી ખસેડી ઘણી મહેનતે અને ઘણો પૈસો ખર્ચીને પોતાની રાજધાનીમા આણ્યા એમાંનો એક સ્તંભ ૯૦ ગાઉથી ફિરોઝાબાદ આણ્યો છે એ જમાનામા આ કાર્ય સહેલુ ન હતુ દરેક શુક્રવારે પ્રાર્થના પછી ગાનારાઓ, વાર્તા કહેનારાઓ અને પહેલવાનો લગભગ ૩,૦૦૦ની સંખ્યામા સુલતાનની આસપાસ એકઠા થતા આ સુલતાનને એવો શોખ હતો કે, તે ઘણા ગુલામો રાખતો અને તેઓને સારી કેળવણી અપાવતો આ સુલતાન પાસે લગભગ ૧૮,૦૦૦ ગુલામો હતા જેના મોટા ભાગને જુદા જુદા પ્રાંતોમા રાખ્યા હતા આ ગુલામોને એવી કેળવણી મળી હતી કે એમાના ૧૨,૦૦૦ કારીગર તરીકે કામ કરતા હતા

પોતાની પ્રજામા કેળવણી માટે પ્રયત્ન કરનાર મુસલમાની સુલતાનોમા ફિરોજશાહ તવલખ પહેલો છે એણે પોતાના રાજ્યકાળમા ઘણા સારા નિયમો ઘડયા હતા, પણ તેમા ઉત્તમ કેળવણી સબંધી હતા એક નિયમમા સ્પષ્ટ દેખાડવામા આવ્યુ હતુ કે, લોકોને ઉપદેશ આપવા માટે પોતાના રાજ્યમા જુદે જુદે સ્થળે રાખેલા પંડિતોને ઉત્તેજન આપવુ એ રાજ્યની ખાસ ફરજ છે બીજા એક ફરમાનમા સ્પષ્ટ કહ્યુ છે કે, "મારા પૂર્વજોએ જે જે લોકોપયોગી મકાનો કરેલા તેને સમારી જાળવી રાખવા એ હુ મારી ફરજ સમજુ છુ" અહીં 'લોકોપયોગી મકાનોની જે યાદી લખી છે તેમા ધર્મશાળા, મસ્જિદ, ઇસ્પિતાલ વગેરે સાથે નિશાળો પણ છે

ફિરિસ્તાએ ફિરોજશાહના જે લોકોપયોગી કામોની યાદી લખી છે, તેમા સુલતાને શરૂ કરેલા કેળવણીના ખાતા મોટો ભાગ ભજવે છે દાખલા તરીકે મસ્જિદો સાથે મદરેસાઓ ફિરોજશાહ જાતેજ ફુતુહાતે ફિરોજશાહીમા લખે છે કે, "મેં સુલતાન અલ્તમસની મદરેસા ખડેર થઈ ગઈ હતી તેને ફરી બધાવી અને સુખડના કમાડ કરાવ્યા, આ જ પ્રમાણે સુલતાન અલાઉદ્દીનની કબર અને એ સાથેની મસ્જિદ અને મદ્રેસા સમરાવ્યા"

જૂના સુલતાનોની મદરેસાઓને સારી સ્થિતિમા મૂકવા ઉપરાંત પણ સધાવી હતી દાખલા તરીકે ફતેહખાનની કદમ શરીફ તરીકે

પ્રખ્યાત કબર પાસે મદરેસા અને મસ્જિદ બંધાવ્યાં હતાં. બીજી એક મદરેસા ફિરોઝાબાદમાં બંધાવી હતી. જેનું નામ ફિરોજશાહી મદરેસા હતું. બર્નીઅરે એનું જે વર્ણન કર્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, એ વખતની સર્વ હિંદી મદરેસાઓ કરતાં ફિરોજશાહી સ્થાપત્યના સૌંદર્ય માટે અને વિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા માટે ચડિયાતી હતી. વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો આ મદરેસાના મકાનમાં જ રહેતા. ફિરોજશાહે બંધાવેલી ઘણી ખરી મદરેસાઓ સાથે મસ્જિદો હતી. અર્થાત્ આ મદરેસાઓમાં કુરાનનું મુસલમાની ધર્મગ્રન્થોનું અને મુસલમાની ઇતિહાસનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું. આ ફિરોજશાહે હિંદુઓના એકાદ સંસ્કૃત ગ્રન્થનું ફારસી ભાષામાં ભાષાન્તર કરાવ્યું કહેવાય છે. આ ઉપરથી તથા આ વખતની સર્વ હકીકત ઉપરથી એટલું દેખાય છે કે, આ વખતે હિંદુઓ મુસલમાનની અને મુસલમાનો હિંદુઓની ભાષા શીખવા લાગ્યા હતા.

દિલ્હીના સુલતાનોના મુખ્ય વંશોએ કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું છે તેથી બંગાળ, માળવા, ગુજરાત, દક્ષિણ વગેરેમાં બાદશાહ થઇ પડેલા મુસલમાનોએ ઓછું નથી આપ્યું; બલ્કે ક્વચિત્ વધારે ઉત્તેજન આપ્યું છે. બ્રાહ્મણી વંશનો મહમદશાહ જાતે કવિ હતો. ફારસી અને અરબીમાં પંડિત હતો અને પંડિતોને સારું ઉતેજન આપતો હોવાથી એની આસપાસ અરબસ્તાન અને ઈરાનના અનેક પડિતો એકઠા થયા હતા. આ સુલતાને અનાથો માટે દક્ષિણમાં એક મદરેસા ઈ. સ. ૧૩૭૮માં સ્થાપી હતી. જેમાં વિદ્યાર્થીઓને રહેવાખાવાનું સુલતાન તરફથી પૂરું પાડવામાં આવતું. આના દરબારમાં આવવા માટે સુલતાનના તેડાવવાથી પ્રખ્યાત શિરાઝી કવિ હાફીઝ વહાણમાં આવવા નીકળ્યો હતો, પણ તોફાન નડવાથી એને પાછા જવું પડયું હતું. આ સુલતાને ગરીબો માટે દક્ષિણમાં ગુલબર્ગ, બિદર વગેરે અનેક સ્થળોએ મદરેસાઓ ઉઘાડી હતી.

આ જ વંશમાં થયેલો ફિરોજશાહ દિલ્હીના ફિરોજશાહ પેઠે વિદ્વાન અને મહાન વિદ્યાપોષક હતો. તે કવિ પણ હતો. ફિરિસ્તાના કહેવા પ્રમાણે આ સુલતાન અનેક ભાષાભિજ્ઞ હતો અને પરદેશી મુસાફરો સાથે તેની ભાષામાં વાત કરી શકતો. આ સુલતાનને વિદ્યાનો એટલો શોખ હતો કે, તે પરદેશોથી પંડિતોને પોતાના દરબારમાં બોલાવવા માટે

વહાણો મોકલતો આ સુલતાન શનિવારે, સોમવારે અને મગળવારે બીજુ રાજકાર્ય ન હોય તો દિવસે નહિ તો રાત્રે વનસ્પતિશાસ્ત્ર ઉપર, ભૂમિતિ ઉપર અને ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપર વ્યાખ્યાનો સાભળતો અને યાદશક્તિ સારી હોવાથી ઘણા શાસ્ત્રોમા પડિત થઇ ગયો હતો દર ચોથે દિવસે કુરાનના ૧૬ પાના પોતાના હાથે ઉતાર્યા પછી રાજકાર્યનો આરભ કરતો આ ફિરોજને ખગોળશાસ્ત્રનો ઘણો શોખ હતો અને આકાશના યોગ્ય અવલોકન માટે તેણે હકીમ હુસૈન ગિલાનીની દેખરેખ નીચે દોલતાબાદ પાસેની એક ટેકરી ઉપર ઈ સ ૧૪૦૭મા એક વેધશાળા ચણાવવા માડી હતી

આ પછી કેટલાક બ્રાહ્મણી સુલતાનો અક્ષરસસ્કારહીન થયા, પણ મહમદશાહ બ્રાહ્મણી (ઈ સ ૧૪૬૨ થી ૧૪૮૨)ના વખતમા એના પ્રધાન મહમદ ગાવાનની વિદ્વત્તાએ તથા ઉદારતાએ કેળવણીને સારુ ઉત્તેજન આપ્યુ હતુ આ મહમદ ગાવાને બિદરમા બધાવેલ મદરેસા એ વખતનું કદાચ મહાભવ્ય મકાન હતુ ફિરિસ્તાના વખત સુધી એ મદરેસા સુસ્થિતિમા હતી પણ પાછળથી ઔરગઝેબના વખતમા લશ્કરના થાણા તરીકે વપરાવાથી છિન્નભિન્ન થઇ ગઇ આ મદરેસામા ૩,૦૦૦ પુસ્તકોવાળુ એક પુસ્તકાલય વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગ માટે હતુ સાથે એક મસ્જિદ હતી

બિજાપુર નામ જ વિદ્યાપુર ઉપરથી પડયુ છે એમ કેટલાક કહે છે, એ ગમે તેમ હો પણ એટલુ ખરુ છે કે, બિજાપુરના પ્રાચીન ખડેરોમા મુસલમાની વખત પહેલાનુ એક પાઠશાળાનું વિશાળ મકાન છે આ પાઠશાળાને કલ્યાણના ચાલુક્ય વશ તરફથી મળેલા દાનનો ઇ સ ૧૧૯૨ નો અને બીજો યાદવ વશના વખતનો ઈ સ ૧૨૪૯ નો એમ બે લેખ એ મકાન ઉપર જ છે આ પાઠશાળાનુ મકાન ત્રુટિત સ્થિતિમા ભવ્ય લાગે છે અને ત્રણ માળનું છે દતકથા કહે છે કે, મલિક કાફુરના દક્ષિણમા બીજા હુમલા વખતે મુખ્ય લશ્કરની આગળ નીકળેલા સિપાઈઓના ટોળાએ આ પાઠશાળાના બ્રાહ્મણ અધ્યાપકો અને શિષ્યોને મારી નાખ્યા કે નમાઝી મૂક્યાં હિંદુ રાજ્યના નાશ સાથે બિજાપુરની વિદ્યાપ્રીતિનો પણ નાશ ન થયો બિજાપુરના મુસલમાન સુલતાનોમા કેટલાક કેળવાયેલા હતા અને એમના દરબારમા ભણેલા બ્રાહ્મણોનું જોર ઠીક હતું રાજ્યની

આદિલશાહી પુસ્તકશાળાનો એક ભાગ હજી બિજાપુરમાં આસારી-મહાલમાં મોજૂદ છે.

ગોલકોંડાના સુલતાનોમાં મહમદ કુલી કુતુબશાહનું નામ કેળવણીના ઉત્તેજન માટે પ્રથમ સ્થાને આવે છે. તેણે હૈદરાબાદની મધ્યમાં ચ્હાર મિનાર બંધાવ્યો હતો, જેમાં મસ્જિદ સાથે મદરેસા હતી. આ મકાન મુસલમાની કળાના ઉત્તમ નમૂનારૂપ હતું. આ સિવાય બીજી પણ અનેક મદરેસાઓ આ સુલતાને બંધાવી હતી, જેમાં સારો પગાર આપીને પંડિતોને રાખ્યા હતા. એક મદરેસા હૈદરાબાદની પાસે જ હતી.

દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં ઉપર કહેલી, સુલતાનોએ કે શ્રીમંત મુસલમાનોએ બંધાવેલી મોટી મદરેસાઓ ઉપરાંત મૌલવીઓનાં ઘરોમાં નાની ખાનગી પ્રાથમિક શાળાઓ હતી. આ દેશના પ્રાચીન રિવાજનું દક્ષિણના પંડિત મુસલમાનોએ અનુકરણ કર્યું હતું, અને પોતાના ઘરમાં પોતાની સામે પલાંઠી વાળી બેઠેલા શિષ્યોને કેળવણી આપતા અનેક મુસલમાનો એ વખતમાં દક્ષિણમાં દેખાતા.

માળવા મુંજ અને ભોજના વખતથી વિદ્યાપીઠ તરીકે પ્રખ્યાત હતું. મુસલમાની સમયમાં સુલતાન મહમદ ખીલજીએ પણ કેળવણીને ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. ફિરિસ્તા પ્રમાણે વિદ્યાની ઉન્નતિમાં માળવા શિરાઝ અને સમરકંદ સાથે હરીફાઈ કરી શકે એવું હતું. માળવાની અનેક મદરેસાઓમાંની એક મંડુમાં સુલતાન હુશગની મસ્જિદ સામે હતી. અકબરના સમયનો માળવાનો સુલતાન બાઝ-બહાદુર સંગીતનો જબરો શોખીન હતો. એના વખતમાં માળવામાં સંગીતની ખિલવણીને ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું હતું.

ખાનદેશ પણ મદરેસાશૂન્ય ન હતું. જૌનપુર એક વખત કેળવણીનું મથક મનાતું. મહમદશાહના વખતમાં પણ જૌનપુરમાં ૨૦ મદરેસાઓ હતી. કાશ્મીર અને ગુજરાતના સુલતાનોએ પણ વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપ્યાના દાખલા મળે છે. બંગાળના સુલતાનો પણ જબરા વિદ્યાના પોષક હતા. સુલતાન હુસેનશાહે ભાગવત–પુરાણનું બંગાળીમાં ભાષાંતર કરાવ્યું હતું અને બીજા સુલતાનોએ પણ સંસ્કૃત અને ફારસી ગ્રન્થોનાં બંગાળી ભાષાંતર કરાવ્યાં છે. આ રીતે બંગાળી ભાષાની ખિલવણીમા બંગાળાના મુસલમાન સુલતાનોએ ઘણો ભાગ

લીધો છે બંગાળાનો નવાબ મુર્શિદકુલી જાફરખાન (ઇ સ ૧૭૦૪થી ઈ સ ૧૭૨૫) પણ કેળવણીને ઘણુ ઉત્તેજન આપતો તેણે મુર્શિદાબાદમા મદરેસા બધાવી હતી

જો કે મોગલ વંશ પહેલાના મુસલમાન સુલતાનો મોટે ભાગે મોટી છાવણીઓના સરદારો જેવા હતા રાજાના બીજા ધર્મોને ગૌણ-અતિ ગૌણ માનતા માત્ર દેશો જીતવા, દીન ફેલાવવો, દીન-વિરોધી કાફરોને મારવા એટલુ જ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય માનતા અને માત્ર આ કાર્ય માટે લશ્કર નિભાવવા પૈસા જોઇએ અને ખેતી તથા વેપાર વગર પૈસા રાજ્યની તિજોરીમાં ન આવે, એટલે દેશમા શાંતિ જાળવવા કાંઇક પ્રયાસ કરતા છતા એમના વખતમા કેળવણી તદ્દન પોષણશૂન્ય નથી રહી એટલુ જ નહિ પણ કેટલાક શહેરો તો સમરકંદ બુખારા દમાસ્કસ વગેરે પ્રખ્યાત મુસલમાની વિદ્યાપીઠોની હરીફાઇ કરે એવી સ્થિતિમા હતા એમ ઉપલા વર્ણનથી દેખાશે

મોગલ સમય

મોગલ શહેનશાહતના સ્થાપક શહેનશાહ અકબર સારી રીતે સુશિક્ષિત હતા તેઓ કવિ પણ કહેવાતા હતા બાબરના વખતથી જ કેળવણી માટે સાધનો પૂરા પાડવા એ રાજ્યનુ કર્તવ્ય મનાવા લાગ્યુ હતુ એમ જણાય છે બાબરના એક વઝીર સૈયદ મકબરઅલીની તવારીખમા લખ્યુ છે કે, એ વખતના લોકોપયોગી બાંધકામ ખાતાની ફરજોમા ટપાલની વ્યવસ્થા, રાજ્યની ખબરો બહાર પાડવી અને મદરેસાઓ બધાવવી વગેરેનો પણ સમાવેશ થતો હતો

હુમાયુનને પણ એના પિતા પેઠે વિદ્યાનો શોખ હતો એને જ્યોતિષ, ભૂગોળનો એવો શોખ હતો કે એણે પોતાને માટે ભૂગોળ અને ખગોળના ગોળાઓ બનાવરાવ્યા હતા હુમાયુન જ્યારે ચાર વર્ષ ચાર મહિના અને ચાર દિવસનો હતો ત્યારે એને નિશાળે બેસાડવાની શરૂઆતનો ઉત્સવ કરવામા આવ્યો હતો ઈ સ ૧૮૦૧મા મી એલ એફ સ્મિથે વાયવ્ય પ્રાંતમા મુસલમાનોના ઘરમા આવો ઉત્સવ જોયો હતો, જેનુ વર્ણન તેણે એક પત્રમા કર્યુ છે

" જ્યારે બાળક ચાર વર્ષ, ચાર મહિના અને ચાર દિવસનું થાય ત્યારે એને એક રૂપાની પાટી આપવામા આવે છે અને એના ઉપર 'સુરેઈકા' નામનું કુરાનનું એક પ્રકરણ લખવામા આવે છે અને બોલવામા છે આવે અને તે દિવસથી તે બાળક માટે એક શિક્ષક રાખવામા આવે છે

હુમાયુએ પોતાની પ્રજાના ત્રણ વર્ગ પાડયા હતા. તેમાં પંડિતો, ધાર્મિક માણસો, કાયદો જાણનારા માણસો, વગેરે પહેલા વર્ગમાં હતા. શનિવાર અને ગુરુવાર આ વર્ગની મુલાકાત માટે રાખવામાં આવ્યા હતા. હુમાયુન પોતાના સગાઓથી ઊતરતા દરજ્જાનું પણ રાજ્યના બીજા અમીરો અને પોતાના પાશવાનો કરતાં ચઢિયાતા દરજ્જાનું માન પંડિતોને આપતો. આ બાદશાહને પુસ્તકોનો ઘણો શોખ હતો અને છાવણીમાં પણ થોડાં ઉત્તમ પુસ્તકો સાથે ફેરવતો. હુમાયુને પૂરણ કિલ્લામાં શેરશાહે બધાવેલા શીરમંડલને પુસ્તકશાળામાં ફેરવી નાખ્યું હતું, અને આ પુસ્તકશાળાના પગથિયા ઉપરથી લપસી પડી જતાં એનું મરણ થયું હતું. હુમાયુને દિલ્હીમાં એક મદરેસા બંધાવી હતી, જેમાં મુખ્ય અધ્યાપક શૈખ હુસેન હતો. આ વખતમાં ખાનગી પ્રયત્નથી પણ મદરેસા બંધાયાના બે દાખલા નોંધાયેલા છે. શૈખ ઝેનુદ્દીન ખાફી ઈ. સ. ૧૫૩૪માં ગુજરી ગયા ત્યારે એને એણે પોતે સ્થાપેલી મદરેસાના ચોગાનમાં દાટવામાં આવ્યા હતા અને એની યાદગીરી કાયમ રાખવા માટે જમનાના કાંઠા ઉપર મદરેસા બાંધવામાં આવી હતી. હુમાયુનની પોતાની સુંદર કબરના એક ભાગમાં ૧૫૦ વર્ષ પહેલાં મદરેસા બેસતી. કબરના ઉપલા ભાગમાં ઘુમ્મટની નીચે મદરેસાની ઓરડીઓ છે.

મહાન અકબર

જો કે મોગલ શહેનશાહ મહાન અકબર જાતે ભણેલો ન હતો એમ ઘણાઓનું કહેવું છે. અને કેટલાક તો કહે છે કે, અકબરને પોતાની સહી કરતાં નહોતી આવડતી. પણ આ અક્ષરજ્ઞાનશૂન્ય શહેનશાહ એટલો બુદ્ધિશાળી અને બહુશ્રુત હતો કે ધર્મની અને તત્ત્વજ્ઞાનની ઘણી ઝીણી વાતો સમજી શકતો. કળા અને વિદ્યાની બહુ યોગ્ય કદર કરી શકતો. એટલું જ નહિ પણ કળા અને વિદ્યાના તત્ત્વોને માર્મિક રીતે ગ્રહણ કરી શકતો. દરબારના પંડિતો સાથે અકબરની ચર્ચા સાંભળીને એની ભાષા ઉપરથી અજાણ્યો માણસ તો એને સમર્થ પંડિત ગણે એટલી ભાષામાં પણ પંડિતતા મેળવી હતી. રાજકાર્યમાં ઘણો સમય જતો હોવા છતાં અકબરને પુસ્તકોનો એટલો શોખ હતો કે, હંમેશાં કોઈ કુશળ વાંચનાર પાસે અમુક પુસ્તકનાં પાનાં સાંભળતો. આ રીતે અકબરે ઘણાં પુસ્તકો સાંભળ્યાં હતાં. અબુલફઝલ તો કહે છે કે, વિદ્યા કે ઇતિહાસનું એવું કોઈક જ પુસ્તક હશે કે જે અકબરની જાણ બહાર હોય.

વિદ્યાનો આ મહાન શહેનશાહને એટલો શોખ હતો કે, તે હમેશા જુદા જુદા ધર્મના ઉપદેશકોને તથા જુદી જુદી વિદ્યાના પંડિતોને પોતાની આસપાસ એકઠા કરીને એના વાદવિવાદો સાભળતો આ માટે એણે ફતેહપુર સીક્રીમા ઇબાદતખાના નામનુ મકાન બધાવ્યું હતું શુક્રવારે, રવિવારે અને બીજા તહેવારના દિવસોએ રાતે આ ઇબાદતખાનામા સૂફીઓ, વિદ્વાનો, નીતિ જાણનારાઓ, સુન્ની, શિયા, બ્રાહ્મણો, જૈનો, બૌદ્ધો, ચાર્વાકો, ખ્રિસ્તીઓ, પારસીઓ અને જ્યૂ વગેરે અનેક મતના શિક્ષિત માણસોને એકઠા કરવામા આવતા અને દરેક નિર્ભય રીતે પૂરા જોરથી પોતપોતાનો મત પ્રતિપાદન કરતા, અને અતિશય તટસ્થતાથી તથા નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી શહેનશાહ સાભળતો કોઇ કોઈ વખત મધરાત સુધી અને કોઇ કોઈ વખત પરોઢિયા સુધી ઇબાદતખાનની ચર્ચાઓ ચાલતી

શહેનશાહને વિદ્વાનોની ચર્ચા જ સાભળવાનો શોખ હતો એમ એમ નથી, પણ દેશમા કેળવણી વધારવાનો પણ તેટલો જ શોખ હતો અનેક સંસ્કૃત પુસ્તકોના ફારસી કે હિંદીમા અકબરે ભાષાતર કરાવ્યા છે ઈ સ ૧૫૮૨મા મહાભારતનું ફારસી ભાષાતર કરવાનુ ફરમાન કાઢ્યુ હતુ મહાભારતના અકબરે કરાવેલા સક્ષિપ્ત ફારસી અનુવાદને રઝમનામા નામ આપ્યુ હતુ અને એમા ચિત્રો પણ મૂકયા હતા ઇ સ ૧૫૮૯મા અબ્દુલ કાદિરે રામાયણનું ભાષાતર પૂરુ કર્યું અથર્વ-વેદનુ ભાષાતર હાજી ઇબ્રાહિમ સરહીન્દીએ અને લીલાવતીનું ફૈઝીએ ભાષાતર કર્યું હતુ આ રીતે અકબરે તાજક, રાજતરગિણી, હરિવશ, સિંહાસનબત્રીસી, પચતત્ર વગેરે અનેક ગ્રથોનુ ભાષાતર કરાવ્યુ હતુ એ જ પ્રમાણે અરબી અને તુર્કી ગ્રન્થોના પણ ફારસી ભાષાતરો કરાવ્યા હતા અકબરને પુસ્તકશાળાનો પણ ઘણો શોખ હતો એના પ્રિય પંડિત ફૈઝીના મરણ વખતે એની પાસે ૪૬૦૦ પુસ્તકો હતા પુસ્તકો સચિત્ર બનાવવાની કળાનો પણ અકબરના વખતમા ઘણો વિકાસ થયો અકબરે પોતે પણ ચિત્રકારોને ઘણુ ઉત્તેજન આપ્યુ અકબરે એક ચિત્રશાળા સ્થાપી હતી, જેમા પ્રખ્યાત ચિત્રકારો પોતાની કળા દેખાડતા દરબારના બધા મુખ્ય અમીરોની છબિઓ ચિતરાવવામા આવી હતી અકબરના દરબારમા સત્તર આશ્રિત ચિત્રકારો હતા.

ચિત્રકળા પેઠે સંગીતકળાને પણ અકબરે ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. પ્રખ્યાત ઉસ્તાદ તાનસેન અકબરના દરબારના એક ગવૈયા હતા, એ તો આબાલવૃદ્ધ સહુ જાણે છે. પ્રખ્યાત હિંદી મહાકવિ સુરદાસ પણ અકબરના દરબારના કવિ હતા. અકબરના વખતમાં હિંદુ અને મુસલમાન સંગીતકળાઓ પરસ્પરના વિશિષ્ટ અંશો ગ્રહણ કરીને એટલી ઉન્નત દશાએ પહોંચી હતી કે, એ કળા ઉન્નતિના શિખર ઉપર એ વખતે હતી, એમ કહેવામાં વાંધો નથી.

આ રીતે ચિત્રકળા, સંગીતકળા, લેખનકળા, સ્થાપત્યકળા વગેરે કળાઓમાં તથા ધર્મ, કવિતા, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિદ્યાઓમાં પ્રવીણ મનુષ્યોને પોતાની આસપાસ એકઠા કરવામાં તથા એમને યોગ્ય પોષાક આપવામાં મહાન અકબર સામાન્ય કેળવણીના પ્રચારને જબરું બળ આપતો હતો. કારણ કે દેશના દૂરના ભાગમાં વસનારને પણ, પોતે કોઈ પણ કળા કે વિદ્યામાં અસાધારણ કુશળતા મેળવશે તો, છેક અકબરના દરબાર સુધી પહોંચશે, એ ખાતરીથી કેળવણી લેવાની બળવાન સ્પૃહા રહેતી. આ જ સમયમાં આ દેશની વિવિધ પ્રાંતિક ભાષાઓ પણ એકદમ ખેડાવા લાગી હતી. અને શહેનશાહનું અનુકરણ કરી સૂબાઓ પણ પોતપોતાના પ્રાંતમાં કેળવણીને ઉત્તેજન આપતા. કેળવણીના પ્રચારમાં આ આડકતરા ઉત્તેજનનું બળ માપી શકાય એવું નથી, પણ એ ઘણું વ્યાપક હતું એમ ૧૬મા-૧૭ મા શતકનો પ્રાન્તિક ભાષાઓના સાહિત્યનો તેજસ્વી વિકાસ જોતાં જણાય છે. જો કે આ વિકાસનાં રાજકીય બળ સિવાય બીજાં પણ અનેક પ્રેરક બળો હતાં એ ભૂલવાનું નથી.

શહેનશાહ અકબરે ઉપરોક્ત ઉત્તેજન ઉપરાંત કેળવણીના પ્રચાર માટે સીધો પ્રયત્ન પણ કર્યો છે. એણે પોતાના પુત્રો અને પૌત્રોને કેળવવા માટે શિક્ષક તરીકે સારી ખ્યાતિ પામેલા વિદ્વાનોને રોકયા હતા. એક પૌત્રને અબુલફઝલ તથા એક બ્રાહ્મણ પાસે શીખવા રાખ્યો હતો. મુરાદને ખ્રિસ્તી ધર્મ શીખવવા પાદરીઓ પાસે રાખ્યો હતો. શહેનશાહે સામાન્ય પ્રજાની કેળવણીમાં કેટલાક અગત્યના સુધારા કર્યા હતા. અકબર પહેલાંના મુસલમાન પાદશાહોએ મુસલમાન બાળકોને કેળવણી-મોટે ભાગે મુસલમાન ધર્મની કેળવણી-આપવા માટે મદરેસાઓ ઉઘાડી હતી. જ્યારે અકબરે હિંદુ-મુસલમાન બન્ને માટે સર્વ પ્રકારની કેળવણી આપવાનાં સાધનો ઉત્પન્ન કર્યાં હતાં.

અકબરના વખતમા હિંદુ અને મુસલમાન એક જ શાળામા સાથે ભણતા દેખાય છે વળી હિંદુઓને પણ મોટામા મોટા અધિકારો આપવાની નીતિ અકબરે ધારણ કરેલી હોવાથી, હિંદુઓ રાજ્યભાષા-ફારસી ભાષા ઉમગથી શીખવા લાગ્યા હતા એટલુ જ નહિ પણ કેટલાક બ્રાહ્મણોએ ફારસીમા એવી પ્રવીણતા મેળવી કે, મોગલ સમયના પાછલા ભાગમા મુસલમાનો બ્રાહ્મણો પાસે ફારસી શીખવા જતા અકબરના વખતમા બાળકોને શરૂઆતમા ફારસી મૂળાક્ષરો શીખવવામા આવતા ભાષા શીખ્યા પછી નીતિ, ગણિત, નામુ, ખેતી, ભૂમિતિ, ખગોળ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિ, પદાર્થવિદ્યા, ન્યાયશાસ્ત્ર, પ્રાકૃતિક વિદ્યા, ધર્મ અને ઇતિહાસ વગેરે વિદ્યાઓ અનુક્રમે શીખવાતી હિન્દુઓ પોતાની ભાષા શીખ્યા પછી વ્યાકરણ, ન્યાય, વેદાંત વગેરે વિષયો શીખતા દરેક પોતાની વૃત્તિ અને અનુકૂળતા પ્રમાણે અભ્યાસ કરતો અબુલફઝલ કહે છે કે, કેળવણીના ક્રમમા અકબરે દાખલ કરેલા આ સુધારાઓથી એ વખતની રાજ્યની પાઠશાળાઓ રાજ્યની શોભારૂપ દેખાતી હતી અકબરને કેળવણીના ક્રમમા સુધારાઓથી સતોષ ન થયો તેણે કેળવણીના બહોળા પ્રચાર માટે નિશાળોની સખ્યા વધે એવો પણ ઘણો યત્ન કર્યો તેણે પોતે ફત્તેહપુર–સીક્રીમા એક મોટી મદરેસા ઉઘાડી હતી આગ્રામા, દિલ્હીમા અને પ્રાંતોના બીજા મુખ્ય શહેરોમા પણ અનેક મદરેસાઓ હતી આગ્રામા શહેનશાહે સ્થાપેલી મદરેસાઓ ઉપરાત ખાનગી શ્રીમન્ત મનુષ્યોએ સ્થાપેલી મદરેસાઓના પણ અનેક દાખલાઓ છે અકબરની ધાઈમા માહમ અગાએ દિલ્હીમા એક સુંદર મસ્જિદ સાથે મદરેસા બધાવી હતી બીજી એક મદરેસા ખ્વાજા મુઈને બધાવી હતી

મદરેસાઓની બહાર વિદ્વાનોને ઘેર એ વખતમા દેશના મોટા ભાગના બાળકોને કેળવણી મળતી હતી એ આગળ કહ્યુ જ છે અહીં એક જ દાખલો ટાંકયો છે તારિખી બદાઉનીના લેખક અબ્દુલ કાદીર બસાવરમા આવેલુ પોતાનું ઘર છોડીને ભણવા માટે આગ્રે જઇ પોતાના ગુરુ મીર અલીબેગને ઘેર રહીને ભણ્યા હતા આ પ્રમાણે ગુરુના ઘરમા જ, સંગીતકળા, ચિત્રકળા વગેરે ઊંચી કળાઓનું વ્યવહારુ જ્ઞાન મળતું અને મહાન અકબરે વિદ્વાનોને બહોળે હાથે ઉત્તેજન આપીને આ રીતે શિષ્યોને ઘેર રાખીને શીખવવાના કામને બહુ સારુ ઉત્તેજન આપ્યુ હતું

મહાન અકબરે એ વખતની મુસલમાની રાજ્યનીતિમાં જે સુધારા દાખલ કર્યા તે મોગલ વંશની પડતી પર્યંત વિશેષે કરીને જહાંગીર, શાહજહાન અને ઔરંગઝેબના રાજ્યકાળ સુધી ચાલ્યા. ઔરંગઝેબે અકબરની ઉદાર નીતિ તજવા માંડી અને પરિણામે મોગલ વંશની પડતી થઈ.

જહાંગીર

જહાંગીરની કેળવણી માટે અકબરે બહુ કાળજી રાખી હતી; પણ જહાંગીરમાં ઊંડો અભ્યાસ કરવાની વૃત્તિ નહોતી. છતાં જે અભ્યાસ કર્યો તેથી એનું મન વિદ્યારસિક થયું ખરું. જહાંગીરને ઇતિહાસનો શોખ હતો તથા એ વંશના બીજા પુરુષો પેઠે તેણે પણ પોતાનાં સ્મરણો લખ્યાં છે. જહાંગીરે પોતે જ પોતાનાં સ્મરણોની નકલો લહિયાઓ પાસે કરાવી રાજ્યના અમલદારોને, અમીરોને તથા પ્રખ્યાત માણસોને આપી હતી. જે વખતે છાપખાનાં ન હતાં તે વખતે આ રીતે, રાજ્યો તરફથી, શ્રીમન્તો તરફથી અને મંદિરો કે ધર્મસ્થાનો તરફથી નવા ગ્રન્થની નકલો કરાવવામાં આવતી.

શહેનશાહ જહાંગીરે એક ઉત્તમ કાયદો કર્યો હતો કે, જ્યારે કોઈ પૈસાદાર ગૃહસ્થ કે મુસાફર વારસ મૂક્યા વગર ગુજરી જાય ત્યારે એની મિલકત રાજ્યમાં જપ્ત થઇ મદરેસાઓ, મસ્જિદો, વગેરેની મરામતમાં ખરચાવી જોઇએ. તારિખે જાન–જહાનમાં લખ્યું છે કે, ૩૦ વરસથી ઉજ્જડ થઈ ગયેલી અનેક મદરેસાઓ જેમાં પક્ષીઓ અને પશુઓ વસતાં હતાં તેને જહાંગીરે મરામત કરાવી વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને વસવા લાયક બનાવી.

જહાંગીરને પુસ્તકોનો ઘણો શોખ હતો. એ વખતના અમીર ઉમરાવોને પુસ્તકોનો એવો જ શોખ હતો. એક એક હસ્તલિખિત ગ્રન્થના ૩૦૦૦ સોનૈયા, હાલની કિંમતમાં લગભગ દોઢ લાખ રૂપિયા જહાંગીરે તથા એના અમીરોએ આપ્યાના દાખલા છે. જહાંગીરને ચિત્રકળાનો પણ એટલો જ શોખ હતો. અબુલ હસન મન્સુર વગેરે એ વખતના ઉત્તમ ચિત્રકારો હતા. જહાંગીરે પણ પોતાની આસપાસ પોતાનાં પિતા પેઠે વિદ્વાન અને કળાવાન માણસોને એકઠા કર્યા હતા. અલબત્ત વિદ્યાકળાને ગ્રહણ કરવાની કે બળ આપનાની અકબર જેવી શક્તિ જહાંગીરમાં ન હતી, પણ અકબરે જે પ્રવાહ ચલાવેલો તેને જહાંગીર જીવતો રાખ્યો.

શાહજહાન

તાજમહાલની અપૂર્વ સુંદરતાથી સ્થાપત્યકળાના શોખ માટે જેણે અમરકીર્તિ મેળવી છે, તે શાહજહાને બીજી વિદ્યાકળાઓને ઉત્તેજન નથી આપ્યુ એમ નથી ઊલટુ કેળવણીના પ્રચાર માટે શાહજહાને દિલ્હીમા જામી–મસ્જિદની બાજુમા જ એક રાજકીય મદરેસા બધાવી હતી (ઇ સ ૧૬૫૦) શાહજહાને બીજી પણ ખરાબ સ્થિતિમા આવી ગયેલી મદરેસાની મરામત કરાવી હતી શાહજહાનને સગીતનો પણ સારો શોખ હતો ચિત્રકળાને પણ શાહજહાને ઉત્તેજન આપ્યુ હતુ મહમદ નાદીર સમરકદી એના વખતનો શ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર હતો

શાહજહાનના કુટુબમા દારા–શિકોહ એક સારો પડિત હતો એને ફારસી, અરબી ઉપરાત સસ્કૃત પણ આવડતુ એણે કેટલાક સસ્કૃત ગ્રન્થોનુ ફારસીમા ભાષાતર પણ કર્યું છે દારા–શિકોહને હિંદુ-ધર્મ, હિંદુ–સાહિત્ય અને હિંદુ–પડિતો તરફ બહુ માન હતું દારા એક જબરો લેખક હતો એણે ઉપનિષદોનું શિરઉલ–અસ્રર નામથી ફારસી ભાષાતર લખ્યુ છે દારાએ ભગવદ્ગીતાનું અને યોગવાસિષ્ઠનુ ભાષાન્તર કર્યું છે પ્રખ્યાત ગગાલહરી, રસગગાધર વગેરેના લેખક રસિક કવિ જગન્નાથ પડિત દારા–શિકોહના આશ્રિત હતા એમ કહેવાય છે કાશ્મીરમા દારાએ સૂફી તત્વજ્ઞાનનો સૂફી મુલ્લાશાહ પાસે અભ્યાસ કર્યો, પણ ઉપનિષદો જેવો સૂફી ગ્રન્થોથી એને સતોષ ન થયો

ઔરગઝેબ

ઔરગઝેબે ગાદીએ આવ્યા પછી ધીમે ધીમે અકબરે દાખલ કરેલી અને જહાગીરે તથા શાહજહાને ચાલુ રાખેલી રાજનીતિમા ફેરફાર કરવા માડયો હિંદુ–મુસલમાન બનેને સરખા ગણવાની અકબરની ઉદાર રાજ્યનીતિ છોડી દઇને, ઔરગઝેબે ધર્માધ રાજનીતિ ધારણ કરતા ઈ સ ૧૬૬૯મા પ્રાતિક સૂબેદારો ઉપર હુકમ કાઢયો કે તેઓએ હિંદુ પાઠશાળાઓ તથા મદિરોનો નાશ કરવો આ રીતે સમગ્ર પ્રજાને કેળવણી આપનાના રાજધર્મને જો કે ઔરગઝેબે તજી દીધો પણ મુસલમાન કેળવણીને પોષણ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે ખરો મુસલમાન બાળકોને કેળવણી આપવા માટે ઔરગઝેબે કેવા પ્રયાસો કરેલા એ નીચેના દાખલાઓથી સમજાશે

ઔરંગઝેબે ગુજરાતના દીવાન મહરમતખાનને અને બીજા પ્રાંતોના દીવાનોને હુકમ કરી મોકલેલા કે જે વિદ્યાર્થીઓ મીઝાન વાંચી શકે તેને રાજ્યની તિજોરીમાંથી પૈસાની મદદ કરવી. વળી એણે એવો હુકમ કાઢેલો કે અમદાવાદમાં, પાટણમાં અને સુરતમાં ત્રણ અધ્યાપકો વધારવા. વળી ગુજરાતની મદરેસાઓની મરામત માટે અમુક ખર્ચ કરવાની મંજૂરી આપી હતી. અક્રમુદ્દીનખાન સદરે અમદાવાદમાં ઈ. સ ૧૬૯૭માં ૧૨૪૦૦૦ રૂપિયા ખરચીને મદરેસા બાંધી અને પછી ઔરંગઝેબ પાસે મદદ માગી, અને ઔરંગઝેબે જાગીર આપી. ઔરંગઝેબના વખતમાં શિયાલકોટ મોટું વિદ્યાસ્થાન હતું. શિયાલકોટ મોગલ સમયમાં કાગળો બનાવવાનું મોટું સ્થાન હતું, અને કાશ્મીર શાહી બનાવવા માટે પ્રખ્યાત હતું.

મોગલ રાજ્યની પડતીનાં બીજ ઔરંગઝેબથી રોપાયાં હતાં. એણે જે મહાન અકબરની રાજ્યનીતિથી વિરુદ્ધ હિંદુ મુસલમાનના વિરોધની રાજ્યનીતિ ધારણ કરી, તે નીતિ જ મોગલ સામ્રાજ્યની પડતીનું સાધન થઇ. ઔરંગઝેબ પછી એકએ સુલતાનોએ નહિ જેવું કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું હશે કે એકએ મદરેસા સ્થાપી હશે; પણ એમાં હવે વિશેષ નોંધવા જેવું નથી. આ ટૂંકા અવલોકનથી બ્રિટિશ રાજ્યે કેળવણીની નવી પદ્ધતિ દાખલ કરી તે પહેલાં મુસલમાની સમયમાં કેળવણીની આ દેશમાં કેવી સ્થિતિ હતી અને મુસલમાન સુલતાનોએ કેળવણીને કેવું ઉત્તેજન આપ્યું હતું, એ વિષે સામાન્ય ખ્યાલ વાંચનારને આવ્યો હશે.

કેળવણીમાં ઉદાર નીતિ જ ફલપ્રદ થાય છે એમ અકબરની નીતિનાં ફળો જોતાં સમજાય છે. બાકી આ દેશમાં રાજ્યની મદદ વગર લોકો યથાશક્તિ સમયાનુકૂળ કેળવણી લેતા અને શિક્ષિત માણસોએ પોતાને ઘેર શીખવા આવનારને મફત શીખવવું એ શિક્ષિતોનો ધર્મ ગણાતો. અને કેળવણીના પ્રચારનો આ પ્રાચીન પ્રકાર મુસલમાની સમયમાં પણ જીવતો રહ્યો હતો; મુસલમાનોએ પોતે એ પ્રકાર ગ્રહણ કર્યો છે એ ખાસ નોંધવા જેવું છે.×

× Promotion of Learning in India during Mohmedan rule ઉપરથી.

ભારતવર્ષની પ્રાચીન ઇસ્પિતાલો

ઇસ્પિતાલ આધુનિક સસ્થા છે એમ સાધારણ રીતે મનાય છે. અગ્રેજો આ દેશમા આવ્યા, એમણે પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યુ અને પોતાના દેશમા ચાલતી દાક્તરી વિદ્યાની કેળવણી શરૂ કરી તે સાથે જ વિલાયતના ધોરણ પ્રમાણે ઇસ્પિતાલો પણ ઊભી કરી આપણા દેશની વર્તમાન ઇસ્પિતાલો પોતાના આદર્શને કેટલે અશે અનુસરે છે એ વિચાર બાજુ ઉપર રાખી દાક્તરી ઇસ્પિતાલોની સ્થાપના થઇ તે પહેલા શી સ્થિતિ હતી તે જોઈએ અત્યારે તે ઇસ્પિતાલોની આવશ્યકતા અનિવાર્ય લાગે છે ઇસ્પિતાલો વગર કેટલા બધા ગરીબ રોગીઓ રખડી જાય એ વિચારથી કમ્પ છૂટે છે ઇસ્પિતાલો દ્વારા ભયકર રોગોથી પીડાતા નિરાધાર દરદીઓને જે આરામ મળે છે તે કલ્પનાતીત છે છતા આ વીસમી સદીમા આ દેશના લાખો ગામડાઓ ઇસ્પિતાલ વગરના છે ફક્ત મોટા મોટા શહેરોમા જ ઇસ્પિતાલો છે, અને ઘણા ગામડાઓ તો ઇસ્પિતાલવાળા કોઈ પણ શહેરથી એટલે દૂર હોય છે કે, એ ગામોની સામાન્ય વસ્તીને કોઇ દિવસ ઇસ્પિતાલનો લાભ મળે નહિ

અગ્રેજો આ દેશમા આવ્યા તે પહેલા આજે જે સ્થિતિ ગામડાઓની છે તે જ સ્થિતિ શહેરોની હતી અત્યાર મોટા શહેરોમા જે ઇસ્પિતાલો જોવામા આવે છે, તેના દર્શન નહોતા થતા ગામડાઓમા અને શહેરોમા બધે સરખી સ્થિતિ હતી અલબત્ત વૈદ્યો અને હકીમો રોગીઓને દવા આપતા, એથી ઘણા વ્યાધિઓ દૂર પણ થતા હશે, પણ મોગલ સમયમા કે તે પહેલાંના મુસલમાની સમયમા નિરાધાર દરદીઓનો બરાબર ઉપચાર થઈ શકે અથવા નિર્વિઘ્ને શસ્ત્રક્રિયા થઈ શકે એ માટે આજની ઇસ્પિતાલોને મળતી કોઇ સસ્થા હોય એમ જણાતુ નથી, પાદશાહો, શાહજાદાઓ અને મોટા અમીરો સાદા

પડે ત્યારે એમના મહેલનો અમુક ભાગ ઇસ્પિતાલના રૂપમાં ફેરવાતો હશે અને રાજ્યના વૈદ્ય-હકીમોને એમની તહેનાતમાં રહેવું પડતું હશે, એ એક જાતની ઇસ્પિતાલ; અને કોઈ દયાળુ તથા સાધનસંપન્ન વૈદ્ય કે હકીમ કોઇ વખત કોઇ કોઈ ગરીબ નિરાધાર દરદીને પોતાને ઘેર રાખીને એની દવા કરે, એ બીજી જાતની ઇસ્પિતાલ. આ સિવાય ઔષધીય ઉપચાર કે શસ્ત્રોપચાર માટે રાજ્યને ખર્ચે કે પ્રજાને ખર્ચે ચાલતી લોકોપયોગી સામાન્ય સંસ્થાઓ મુસલમાની સમયમાં હોય એવો પુરાવો જાણવામાં નથી. છતાં ભારતવર્ષે અંગ્રેજો આવ્યા પછી જ ઇસ્પિતાલો જોઇ એમ નથી.

ગુપ્ત સમય

ઈ. સ. પાંચમા શતકની શરૂઆતમાં (ઇ. સ. ૪૦૫ થી ૪૧૧ સુધી) આ દેશમાં યાત્રા અર્થે પ્રવાસ કરનાર “ચીનાઈ બૌદ્ધ સાધુ ફાહ્યાન મગધદેશની એ વખતની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં લખે છેઃ “મધ્યદેશનાં બીજાં શહેરો કરતાં મગધનાં શહેરો મોટાં છે. લોકો સુખી અને સમૃદ્ધ છે અને ધર્માચરણમાં જાણે એકબીજાની સ્પર્ધા કરતા હોય તેમ વર્તે છે. ધર્માદા સંસ્થાઓ ઘણી છે. ધોરી રસ્તાઓ ઉપર મુસાફરો માટે ધર્મશાળાઓ છે અને રાજ્યધાનીના નગરમાં સંસ્કારી તથા પરોપકારી નગરજનોના દાનથી ઊભી થયેલી ધર્માદા ઈસ્પિતાલો છે. કોઇ પણ જાતના રોગથી પીડાતા કોઈ પણ દેશનાં ગરીબ અને નિરાધાર દરદીઓ આ ઇસ્પિતાલોમાં આવે છે. તેઓની પૂરી સંભાળ લેવાય છે. ચિકિત્સકો તેઓનો રોગ તપાસે છે તથા ઉપચાર કરે છે. જરૂરિયાત પ્રમાણે પથ્ય અને ઔષધ તેઓને આપવામાં આવે છે. આ રીતે દરદીઓ આ ઈસ્પિતાલમાં પૂરા આરામથી રહી શકે એવી બધી સગવડ છે અને જ્યારે તેઓ સાજાં થઈ જાય છે ત્યારે ખુશીથી જઈ શકે છે.”

(Travels, Ch. XXVII)

આ વર્ણન ધર્માદા દવાખાનાનું નથી પણ રીતસર ઇસ્પિતાલનું જ છે. ફાહ્યાને મગધના મુખ્ય નગરમાં આવી ઇસ્પિતાલ જોયાનું નોંધ્યું છે. આ બૌદ્ધ યાત્રી પોતાના કાર્યમાં એટલો તલ્લીન હતો કે તેણે એ વખતની રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક વિગતો ભાગ્યે જ નોંધી છે. આ ચીનાઇ યાત્રીનું બધું ધ્યાન બૌદ્ધ તીર્થોનાં દર્શન

કરવામાં, બૌદ્ધ ગ્રંથો જોવામાં તથા ઉતારવામાં અને બૌદ્ધ કથાઓ તથા ચમત્કારો સાંભળવામાં એટલું બધું રોકાયેલું હતું કે, જે ચક્રવર્તી મહારાજાના રાજ્યમાં એ પ્રવાસી છ વર્ષ રહ્યો, તે રાજાનું નામ પણ પોતાના પ્રવાસ વર્ણનમાં નોંધ્યું નથી. આવા સંસારથી વિરક્ત સાધુએ બીજા શહેર વિષે નોંધ નથી કરી માટે બીજા કોઈ શહેરમાં ઇસ્પિતાલો નહિ હોય એમ કહેવાતું નથી. જે એક શહેરના દાનશૂર ધાર્મિકોને સૂઝયું તે બીજા શહેરના દાનશૂરોને ન સૂઝયું હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. સ્થળે સ્થળે સેંકડો સદાવ્રતોને નભાવનાર શ્રીમન્તો મોટા મોટા શહેરોમાં એકએ ધર્માદા ઇસ્પિતાલોને પણ નભાવે એ સંભવિત છે.

આવો સંભવ માનવા માટે કારણો છે. ચીનાઈ પ્રવાસીએ મગધના મુખ્ય નગરમાં જોયેલી ઇસ્પિતાલ કાંઈ અકસ્માત પાંચમા શતકની શરૂઆતમાં એ જ સ્થળે ઊગી નીકળી નહોતી. અલબત્ત, એટલું ખરું કે જેમ ગુપ્ત યુગમાં આ દેશની સર્વ વિદ્યાકળાઓમાં અસાધારણ તેજ આવ્યું હતું, તેમ આ ઇસ્પિતાલની સંસ્થામાં પણ મહારાજાધિરાજ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના સમયમાં ઘણી ઉન્નતિ થઈ હશે. પણ એ સંસ્થાનું મૂળ જોવા માટે તો મૌર્ય સમયના ઇતિહાસમાં તથા આયુર્વેદના પ્રાચીન સાહિત્યમાં દૃષ્ટિપાત કરવો પડશે.

મૌર્યકાળ

પ્રિયદર્શી મહારાજા અશોકના ઉત્કીર્ણ શિલાલેખોમાં એક એવો ઉલ્લેખ છે કે, "દેવાના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં અને સિલોન, સતીયપુત્ર, કેરુલપુત્ર વગેરે પડોશી રાજ્યોમાં સર્વત્ર મનુષ્યો અને પશુઓ માટે ચિકિત્સાસ્થાનો બંધાવ્યાં હતાં અને દવાઓ, ત્યાં ન હોય તે મંગાવીને રાખી હતી તથા રોપાવી હતી." (Rock Edict 11) મહારાજા અશોકના આ ચિકિત્સાસ્થાનો વિષે કોઈ વધારે વિગતવાર માહિતી મળતી નથી. એટલે એ કેવળ ધર્માદા દવાખાનાઓ હતાં કે ઇસ્પિતાલો એ કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ સંભવ ઇસ્પિતાલો હોવાનો છે. પશુઓ માટે તો ઇસ્પિતાલો હોય તો જ કામની. આ મૌર્ય ચક્રવર્તીએ શરૂ કરેલી ઘણી પ્રથાઓ પાછળના રાજાઓએ ચાલુ રાખી છે એટલું જ નહિ પણ કેટલીકમાં સુધારા-વધારા પણ કર્યા છે. કેટલીક પ્રથાઓનો મૌર્ય સામ્રાજ્યના અંત

સાથે જ અંત આવ્યો એ વાતની ના નથી, પણ ચિકિત્સાસ્થાનોની પ્રથા ગુપ્ત સમય સુધી ચાલુ રહી હતી, અને રાજાઓની બીજાં ધર્મ-કાર્યોની બાબતમાં જેમ શ્રીમંત પ્રજાજનો હરીફાઈ કરતા, તેમ ધર્માદા ઇસ્પિતાલોની બાબતમાં પણ કરતા એમ ફાહ્યાનની નોંધ ઉપરથી જ જણાય છે.

આયુર્વેદમાં ઇસ્પિતાલો

જો ઇસ્પિતાલ જેવી સંસ્થા વિદ્યમાન હોય તો એ સંસ્થામાં કામ કરનાર ચિકિત્સકોના સાહિત્યમાં એ સંસ્થાની યોજના તથા વ્યવસ્થા માટે સૂચનાઓ હોવી જોઈએ, અને ખરેખર આયુર્વેદના પ્રાચીનતમ ગ્રન્થોમાં ઇસ્પિતાલો સંબંધી કેટલાંક સૂચનો મળે છે. ચરકસંહિતાના સૂત્રસ્થાનના ઉપકલ્પનીય નામના ૧૫મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, “પહેલાં તો વાસ્તુવિદ્યામાં કુશળ માણસે (એન્જીનિયરે) એક બાજુએથી ખુલ્લી હવા આવે એવું, પણ પવનના ઝપાટા ન આવે એવું, અંદર સહેલાઈથી હરફર થઈ શકે એવું, આડાં મોટાં મકાન વગરનું, ધૂમાડો, તડકો અને ધૂળ અંદર આવી ન શકે એવું, તથા અનિષ્ટ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ પ્રવેશ ન કરી શકે તથા જરૂર પ્રમાણે પગથિયાં, પાયખાનું, સ્નાનભૂમિ (બાથરૂમ) રસોડું વગેરેવાળું મજબૂત તથા સુંદર ઘર કરવું.”[1]

આ પ્રશસ્ત ગૃહમાં “શીલ, શૌચ, આચાર, અનુરાગ, દક્ષતા વગેરે ગુણોવાળા તથા બધા કામમાં હોશિયાર એવા રસોઇયા, નવડાવનારા, સંવાહક (ચંપી કરનારા), દરદીને હેરવફેરવ કરનારા, પથારી કરનારા, ઔષધ ખાંડનારા વગેરે પરિચારકો રાખવા” (च सु. अ-१५). આ પરિચારકો ઉપરાંત દરદીના મનને ખુશી રાખવા ગાયન, વાદન, કથા, આખ્યાયિકા, ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરેમાં કુશળ એવા દરદીના મનનો અભિપ્રાય સમજી જનારા ભાઈબંધો તથા પક્ષીઓને તેમ જ હરિણ વગેરે પશુઓને પણ આ ગૃહમાં રાખવાની ચરકાચાર્ય

---

१ तद्यथा । द्रढ निवातं प्रवातैकदेशं सुखप्रविचारमनुपत्यकं धूमातपरजसामनभिगमनीयमनिष्टानां च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां सोपानोलूखलमुसलवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसोपेत वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं गृहमेव तावत्पूर्वमुपकल्पयेत् ।

चरकसंहिता सू. अ. १५

ભલામણ કરે છે વળી ગાય રાખવાનું ખાસ કહ્યુ છે તે તો એનુ દૂધ દરદીના ઉપયોગમા આવે એ માટે હશે દરદીને સુલાબેસવા માટે યોગ્ય સાધનો, પથારી, ઓછાડ, ઓશીકુ, જળપાત્ર, ચમચા, તેલ, માલિશ કરવાના સાધનો, સ્વેદ આપવાના સાધનો, ઝાડો, પેશાબ, તથા ઊલટી માટે યોગ્ય પાત્રો, બસ્તી (એનિમા)ના સાધનો, ફ્સ-ખોલવાના સાધનો તથા શસ્ત્રકર્મ માટે ઉપયોગી શસ્ત્રો, તથા જુદા જુદા ગુણ–ઉપયોગવાળી દવાઓ વગેરે બધી સાધન સામગ્રી આ ઘરમા આગળથી રાખવી એમ ચરકાચાર્યે સૂચના કરી છે સામાન્ય વાચનારને આ બાબતની વિગતો નિરુપયોગી હોવાથી અહીં નથી આપી. (જુઓ, ચ સુ–અ–૧૫) •

સુશ્રુત

આ વર્ણન રાજા કે શ્રીમત માટેની ખાનગી ઇસ્પિતાલનું જ છે એમા શકા નથી સુશ્રુતે સામાન્ય ઇસ્પિતાલનુ જુદુ વર્ણન આપ્યુ નથી પણ શસ્ત્રકર્મ કરવુ હોય ત્યારે શુ શુ પહેલેથી તૈયાર રાખવુ તથા પાસે કોણ માણસો રાખવા તે કહ્યુ છે (જુઓ, સુશ્રુત, સૂ અ ૫) વળી "જેના ઉપર શસ્ત્રચિકિત્સા કરી હોય તેને માટે ખાસ સુંદર, સ્વચ્છ ગૃહ કરાવવુ જોઈએ એમ કહ્યુ છે પ્રશસ્ત વાસ્તુવાળા, પવિત્ર તડકો ન લાગે એવા તથા પવનના ઝપાટા વગરના ઘરમા જેના ઉપર શસ્ત્રચિકિત્સા કરી હોય, તેને રાખવાથી તેને શારીર તથા માનસ-રોગો થતા નથી આવા ગૃહમા શરીરને ખૂચે નહિ એવી, સુંદર, પૂર્વ દિશામા ઓશીકાવાળી પથારી રાખવી આ પથારીમા મીઠાબોલા તથા અનુકૂળ મિત્રો સાથે દરદીએ યથેચ્છ બેસવુ–સૂવુ, કારણ કે અનુકૂળ મીઠાબોલા તથા આશ્વાસન આપતા મિત્રો કથાઓથી વ્રણની વેદનાને ભૂલાવી દે છે [૨] "

---

૨ व्रणित प्रथममेवागारमन्विच्छेत्तच्चागार प्रशस्तवास्त्वादिक कार्यम ।
प्रशस्तवास्तुनि गृहे शुचावातपवर्जिते ।
निवाते न च रोगा स्यु शारीरागन्तुमानसा ॥
तस्मिञ्शयनमसम्बाध स्वास्तीर्ण मनोज्ञ प्राक्शिरस्क कुर्वीत ।
तस्मिन्मृदुभिरनुकूलै प्रियंवदैरुपास्यमानो यथेष्टमासीत ।
सुहृदो विनिघ्नन्त्याशु कथाभिर्व्रणवेदना ।
आश्वासयन्तो बहुशस्त्वनुकूला प्रियंवदा ॥ सुश्रुत सू–अ–१९

સામગ્રી જોઈએ વગેરે આવશ્યક વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ **ચરક–સુશ્રુત**ના વખતના વૈદ્યોએ કરી લીધો હતો.

બૌદ્ધ ધર્મની છાપ

આ સ્થિતિમાં બૌદ્ધ ધર્મની દયા અને દાનની ભાવનાની અસર નીચે શ્રદ્ધાળુ ધર્મનિષ્ઠ શ્રીમન્તો નિરાધાર અને ગરીબોને અર્થે ધર્માદા ઇસ્પિતાલ માટે મોટાં દાન આપવા તૈયાર થયા હશે. બૌદ્ધ ધર્મના એક પ્રાચીન ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, વિશાખા નામની બૌદ્ધ સાધ્વીએ ભગવાન બુદ્ધ પાસે આઠ વરદાન માગતાં એક વરદાનમાં એવું માગ્યું કે, પોતાના જીવનપર્યંત રોગી માટે પથ્યયોજના, પરિચારક માટે ભોજન-વ્યવસ્થા અને રોગી માટે ઔષધવ્યવસ્થા એટલું સંઘમાં પૂરું પાડવાની પોતાને રજા આપવી. કારણ કે આ બાબતની યોગ્ય વ્યવસ્થા ન હોય તો રોગી ભિક્ષુ યોગ્ય પથ્ય તથા યોગ્ય ઔષધ વગર વધારે માંદો પડે કે મરી જાય અને પરિચારક ભિક્ષુને પોતાના ભોજન માટે બહાર જવું પડે તો એ દરદીની પરિચર્યા શી રીતે કરી શકે? (જુઓ; મહાવગ્ગ, ૮–૧૫–૯). જાહેર ઇસ્પિતાલની ઉત્પત્તિનું મૂળ આ વાતમાં બરાબર કહ્યું છે. ઉપરના ઉતારામાં પરિચારકની આવશ્યકતા દર્શાવી છે. ચરક–સુશ્રુતમાં પણ પરિચારકને વૈદ્ય જેટલો જ આવશ્યક માન્યો છે. સફળ ઉપચારનાં ચાર અંગોમાં વૈદ્ય અને રોગી સાથે પરિચારક પણ એક અંગ છે. પરિચારક "ઉપચારમાં સમજવાળો, ડાહ્યો, દરદી ઉપર પ્રીતિવાળો, અને પવિત્ર હોવો જોઇએ" એમ ચરકે કહ્યું છે (च. सू. अ. ९, श्लो. ६). આજની પેઠે જૂના વખતમાં માત્ર સ્ત્રીઓ જ પરિચર્યાનું કામ કરે એવું ધોરણ નહોતું પણ પુરુષો પાસે પુરુષ પરિચારિકો અને સ્ત્રીઓ પાસે સ્ત્રી પરિચારિકાઓ એવું ધોરણ દેખાય છે.

મહાવગ્ગનો ઉપર કહેલો ઉતારો જોતાં કદાચ મહારાજા અશોક પહેલાં નાના પાયા ઉપર ધર્માદા સાર્વજનિક ઇસ્પિતાલો ચાલુ થઈ હશે, પણ મહારાજા અશોકે એ સંસ્થાને સાર્વત્રિક રૂપ આપ્યું અને રાજ્ય તરફથી ધર્માદા ઇસ્પિતાલો ચાલુ કરવાનું ધોરણ દાખલ કર્યું. એટલે મહારાજા અશોક પછી તો ધર્મિષ્ઠ શ્રીમન્ત લોકોનાં દાનોથી તથા રાજ્ય તરફથી એમ બે ય રીતે ચાલતી ઇસ્પિતાલો આ દેશમાં થોડી ઘણી સંખ્યામાં હોવાનો સંભવ છે. વળી પાછળથી જેમ વાવ, કુવા, તળાવ, ધર્મશાળા વગેરે બંધાવવાનું મોટું પુણ્ય આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોએ ગણાવ્યું

છે, તેમ આરોગ્યશાળા (ઇસ્પિતાલ) બધાવવાનું પણ ઘણુ પુણ્ય જુદી જુદી સ્મૃતિઓમા કહ્યુ છે હેમાદ્રિએ ચતુર્વર્ગ ચિંતામણિમા વિશ્વામિત્ર, સવર્ત, અગસ્ત્ય, સૌરપુરાણ, નન્દીપુરાણ તથા સ્કન્દપુરાણના અનેક વચનો આરોગ્યદાનનો તથા આરોગ્યશાળા બધાવવાનો મહિમા બતાવનારા ઉતાર્યા છે દાખલા તરીકે સ્કન્દપુરાણનુ વચન જોઇએ —

आरोग्यशाला य कुर्यात् महावैद्यपुरस्कृता ।
सर्वोपकरणोपेता तस्य पुण्यफल शृणु ॥
× × ×
ब्रह्मक्षत्रिय विट्शूद्रान्रोगार्तान्परिपाल्य च ।
यत्पुण्य महदाप्नोति न तत्सर्वमहामखै ॥

"મોટા વૈદ્યની દેખરેખવાળી તથા બધા સાધનોવાળી આરોગ્ય શાળા જે કરે તેનું પુણ્યફળ સાભળો રોગથી પીડાતા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રને (આરોગ્યશાળામા) પાળવાથી જેટલુ પુણ્ય મળે છે તેટલુ મોટા યજ્ઞોથી પણ નથી મળતુ"

હર્ષવર્ધન

આવી આરોગ્યશાળાઓ મહારાજા અશોકના વખતથી ચાલુ થયેલી તે ઘણા વર્ષો સુધી આ દેશમા ચાલુ રહી ઉપર ગુપ્ત સમયનો દાખલો આપ્યો છે પણ એ વખતે ઇસ્પિતાલોનો પ્રચાર સામાન્ય હોવાના બીજા પણ પુરાવા છે પ્રખ્યાત ચીનાઈ મુસાફર યુવાનચગ શ્રીહર્ષવર્ધન શીલાદિત્યની રાજ્યપ્રથાનું વર્ણન કરતા લખે છે કે "તેણે (હર્ષવર્ધને) આખા આર્યાવર્તમા બધે શહેરો અને ગામડાઓના મોટા રસ્તાઓ ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે પુણ્યશાળાઓ બધાવી છે જેમા મુસાફરો તથા ગરીબો માટે અન્નપાણીની વ્યવસ્થા સાથે મફત દવાઓ આપવા માટે વૈદ્યોને રાખેલા છે" (Beal's Record, Vol I p 214) વળી એ જ મુસાફર ભિખ્ખુશ્રુત વિશતિકોટિના પિતાએ પોતાના ઘરથી હિમાલય સુધી એક પછી એક પુણ્યશાળાઓ બધાવ્યાનું તથા તેમા કીમતી દવાઓ મુસાફરોને મળી શકે એવી વ્યવસ્થા પોતાના સેવકો મારફત કર્યાનું લખે છે (એજન, Vol II p 188) આવી પુણ્યશાળાઓ આ દેશમા સર્વત્ર હોવાનું તથા સાગ રાજાઓ પણ આવી પુણ્યશાળાઓ બધાવતા એમ યુવાનચગ કહે છે (એજન

Vol. I p. 165 તથા 198). યુવાનચંગની આ પુણ્યશાળાઓ ઇસ્પિતાલો કરતાં ધર્મશાળા તથા અનાથાલયના મિશ્રણને મળતી વધારે લાગે છે; પણ એટલું ખરું કે, એમાં ગરીબ અને અનાથ માટે અન્નવસ્ત્ર સાથે ઔષધદાનની યોજના હતી.

બૌદ્ધ સાહિત્યના મહાવંશ નામના ગ્રંથમાં બુધદાસના પુત્ર ઉપતિસ્સે અપંગ માણસો, સગર્ભા સ્ત્રીઓ અને અંધ તથા રોગથી પીડાતા માણસો માટે ઇસ્પિતાલ બંધાવ્યાનું લખ્યું છે. બુધદાસે પોતે પણ દર દશ ગામ દીઠ એક વૈદ્ય રાખવાનું તથા અપંગ અને નિરાધાર માણસો માટે અનાથાલયો બંધાવ્યાનું એ જ ગ્રંથમાં લખ્યું છે.

દક્ષિણ (૧૦૬૭)

આ પ્રમાણે અશોકના વખતથી શરૂ થયેલી અને ગુપ્ત સમયમાં[3] પૂરા સ્વરૂપમાં ખીલેલી ઇસ્પિતાલની સંસ્થા કેટલો વખત ચાલી અને ક્યારે બંધ પડી, એ પ્રશ્નનો ચોક્કસ જવાબ આપવો મુશ્કેલ છે. પણ શ્રીહર્ષવર્ધન શીલાદિત્યના અવસાન પછી ઉત્તર ભારતમાં કોઈ ચક્રવર્તી રાજા ન થયો. દેશ નાના નાના રાજાઓમાં વહેંચાઈ ગયો. એ રાજાઓ અંદર અંદર લડવા લાગ્યા. મુસલમાનોનો ઉપદ્રવ દિન-પ્રતિદિન વધતો ગયો. એ સ્થિતિમાં પ્રાચીન સંસ્થાઓ છિન્નભિન્ન થઈ જવાનો ઘણો સંભવ છે. ગમે તેમ હો પણ આ વિષય સંબંધે, ઉત્તર ભારતનો એક પણ જૂનો ઉત્કીર્ણ લેખ મારા જોવામાં આવ્યો નથી. પણ દક્ષિણ ભારતમાંથી કેટલાક જૂના લેખો મળ્યા છે, જે આ વિષયમાં જોવા જેવા છે. દક્ષિણ ભારતમાંથી આયુર્વેદ સંબંધી જેટલા ઉત્કીર્ણ લેખો

---

૩. ચરકોક્ત (આરોગ્ય) ગૃહ તો યુનાની (ગ્રીક) Iatriumને મળતું લાગે છે. એમાં પણ ચરકે ગણાવ્યાં છે તેવાં યંત્ર, શસ્ત્ર વગેરે સાધનો રાખવાનું તથા પવન અને તાપ ન લાગે તેવી રીતે એ બાંધવાનું હાઇપોક્રેટિસે કહ્યું છે. (જુઓ; Works of Hippocrates, Syd. Soc. Vol. II page 470).

પણ ફાહ્યાને જોયેલ ઇસ્પિતાલ તો આધુનિક ઇસ્પિતાલને મળતી જણાય છે. અને ડો. વિન્સેન્ટ સ્મિથ કહે છે કે, આવી વ્યવસ્થિત ઇસ્પિતાલ જગતમાં બીજે ક્યાય એ વખતે હતી નહિ. એના કહેવા પ્રમાણે યુરોપની જૂનામાં જૂની ઇસ્પિતાલ ઘણુ કરી પારીસની Maison Dieu હોવાનો સંભવ છે; જે ઇ. સ. સાતમા શતકમાં બંધાઈ છે. (જુઓ; Smith's Early History of India, 3rd Ed. p. 269).

મળ્યા છે તેમા જૂનામા જૂનો મધુરાકાપમડલાન્તર્ગત ચેંગલપટ્ટમડળના તિરુમકુડલ ગામમા થી વીરચોલ રાજાએ આપેલુ શાસન છે વીર રાજેન્દ્ર દેવ નામના ચોલ રાજાએ પોતાના રાજ્યાભિષેક પછી તરત જ ઇ. સ ૧૦૬૭મા આ શાસન પ્રગટ કરેલુ છે, જે ઉપર્યુક્ત ગામના શ્રી વેંકટેશ્વરદેવના મદિરના ગર્ભગૃહની એક દીવાલના પથરા ઉપર કોતરેલુ છે આ શાસનમા ભગવાન વેંકટેશ્વરના નિત્યોત્સવાદિકના ખર્ચ માટે, પાઠશાળાના ખર્ચ માટે તથા વિદ્યાર્થીઓના આરોગ્ય અર્થે સ્થાપેલા એક ઉત્તમ આતુરાલયના ખર્ચ માટે દાનની વ્યવસ્થાનો લેખ છે આ શાસનમાં કહેલા આતુરાલય–ઇસ્પિતાલની વિગત શાસનના શબ્દોમા જ નીચે આપી છેઃ

" આ આતુરાલયનુ નામ વીરચોલેશ્વર આતુરાલય છે આમા ૧૫ દરદીઓ રાખી શકાશે આમા ૧ કાયચિકિત્સક (Physician), ૧ શલ્યચિકિત્સક (Surgeon), ૨ પુરુષ પરિચારિકા, ૨ સ્ત્રી પરિચારિકાઓ, ૧ સેવક, ૧ ધોબી, ૧ દ્વારપાલ અને ૧ કુભાર, એટલા માણુસો તેના તેના કામ માટે રાખવા " આમાના દરેક માણુસનું કર્તવ્ય તથા એનો પગાર પણ લખ્યો છે દાખલા તરીકે " આલપાકનો રહીશ કોદડ રામાશ્વત્થામભટ્ટ અહીં કાર્યચિકિત્સક રહેશે, જેને પગાર તરીકે ત્રણ કુરિણિ જેટલુ ધાન્ય મળશે (કુરિણિ, નાડી વગેરે દાણાના માપના દ્રાવિડ નામો છે) શલ્યચિકિત્સકને રોજ એક કુરિણિ જેટલુ ધાન્ય મળશે, ચિકિત્સામા ઉપયોગી ઔષધિઓ લઈ આવવા, ઔષધ પકાવવામા ઉપયોગી લાકડા વગેરે લઈ આવવા માટે તથા દવાઓ તૈયાર કરવા માટે બે પુરુષ પરિચારકો (નોકરો) રાખવા, જે દરેકને રોજ એક કુરિણિ જેટલુ ધાન્ય આપવુ દરદીઓની સેવા માટે તથા બીજુ કામ કરવા માટે એક જુદો પારિચારક રાખ્યો છે, જેને એક નાડી જેટલુ ધાન્ય આપવાનુ ઠરાવ્યુ છે દરદીઓને વખતસર યથાયોગ્ય દવા તથા પથ્ય વગેરે આપવા તથા તેની પરિચર્યા માટે બે સ્ત્રી પરિચારિકાઓ (nurses) રાખી છે તેને હમેશા ચાર નાડી જેટલુ ધાન્ય આપવુ દરદીઓના કપડા ધોવા માટે એક ધોબી અને આતુરાલયમા ઉપયોગી માટીના વાસણો બનાવવા માટે એક કુભાર રાખ્યો છે આતુરાલયમા એક દ્વારપાલ રાખ્યો છે, જેને ચાર નાડી જેટલુ ધાન્ય આપવુ દરદીઓને સૂવા

માટે સાત કટ (ખાટલા કે સાદડી ?) આપવા અને રાત્રિએ દીવા માટે ૪૫ નાડી જેટલું તેલ દર વર્ષે આપવું. આતુરાલયમાં ચિકિત્સા માટે બ્રાહ્મી રસાયન, વાસાહરિતકી, ગોમૂત્રહરિતકી, દશમૂલહરિતકી, ઉત્તમકર્ણાદિ તેલ, ખલાકુરંટકાદિ તેલ, લશુનાદ્યેરંડ તેલ, બિલ્વાદિઘૃત, મંડૂરવટક, દ્રવવર્તિ, સુનેત્રવર્તિ, કલ્યાણલવણ, વગેરે એકવીશ દવાઓની એક પેટી કરાવી છે." આ દવાઓનાં માપની તથા બીજી પણ વિગતો આ લેખમાં આપી છે, જે વિસ્તારભયથી છોડી દીધી છે.

ગુંટુંમંડલમાંના મલકાપુરમાં એક મોટી શિલા ઉપર કાકતીય વંશના મહારાજ શ્રી. ગણપતિદેવ (૧૧ મું શતક) નું એક શાસન કોતરેલું મળ્યું છે; જેમાં તે ગામના વિદ્યાર્થીઓ માટે, વિદ્યાલય માટે તથા દેવમંદિર માટે જુદાં જુદાં દાનો આપ્યાંનો ઉલ્લેખ છે. તે સાથે પ્રસૂતિશાળાને તથા આરોગ્યશાળાને તેમ જ પથ્યવ્યાખ્યાકાર વૈદ્યને, પ્રત્યેકને બબ્બે પુટ્ટિકા જેટલું ભૂમિદાન આપવાનું કહેલું છે. એક પુટ્ટિ જમીન હમણાના ધોરણ પ્રમાણે દશ એકર જેટલી થાય છે. (ઉપરના બન્ને લેખો માટે જુઓ સદ્‌ગત પંડિત ડી. ગોપાલાચાર્લુનું દક્ષિણભારતમાં આયુર્વેદવિદ્યાનો પ્રચાર નામનું ભાષણ, આ.—વિ.—૧૯૭૪).

ઉપસંહાર

ઉપરના બન્ને લેખો અગિયારમા શતકના છે. એ ઉપરથી ૧૧મા શતક સુધી દક્ષિણમા તો પ્રાચીન પદ્ધતિની ઇસ્પિતાલો ચાલુ હતી એમ જણાય છે. કદાચ ઉત્તરમાં પણ એ વખત સુધી ચાલુ હોય. આ લેખોમાં જે વિગતો આપી છે તે આયુર્વેદિક સાહિત્યને અનુસરતી છે અને જૂની ઇસ્પિતાલોનું સ્વરૂપ સમજવા માટે ઉપયોગી છે; એટલે પહેલો લેખ જરા વિસ્તારથી આપ્યો છે. આ પછી અઢીસો વર્ષની અંદર મુસલમાનો દક્ષિણમાં પણ પેઠા અને જૂનાં રાજ્યો તથા જૂનાં મંદિરો સાથે આ જૂની ઇસ્પિતાલો પણ નાશ પામી હશે એમ સંભવ છે. પણ આ સંસ્થાના નાશનું ખરું કારણ તો વૈદકવિદ્યામાં પોતામાં પેઠેલો રોગ જ છે એમ મને લાગે છે.

ચરક-સુશ્રુતના વખતના આયુર્વેદના આચાર્યોએ પરમ શોધકબુદ્ધિથી તથા તેજસ્વી પ્રતિભાશક્તિથી વૈદ્યકનાં જુદાં જુદાં અંગો (આઠ ગણવામાં આવતા)ની અપૂર્વ શોધ અને વિકાસ કર્યો. વૈદ્યકનાં વિવિધ અંગોના

વિકાસ સાથે જ સ્વાભાવિક રીતે જ વૈદકવિકાસ માટે આવશ્યક ઇસ્પિતાલ જેવી સસ્થા પણ જન્મી શરૂઆતમા અમુક વર્ગ માટે ગોઠવાયેલી આ સસ્થા બૌદ્ધ ધર્મના તથા અશોક મહારાજના દયા-દાનધર્મના પ્રભાવ વડે ઇ સ પૂર્વે ત્રીજાચોથા શતકમા સાર્વજનિક બની સ્માર્ત્ત બ્રાહ્મણધર્મે પણ આ સસ્થાને દાનયોગ્ય ગણી અને ગુપ્ત સમયમા આ ઇસ્પિતાલની સસ્થા ખૂબ ઉજ્જવળ રૂપમા દેશભરમા વ્યાપક થઈ ગઈ પણ આ સમયમા જ આયુર્વેદનો વિકાસ અટકી ગયો હતો, વૈદ્યોમા નવું શોધવાની બુદ્ધિ ચાલી ગઈ હતી, જૂના પુસ્તકો ભણીને વૈદ્ય થનાર વૈદ્યો બધે દેખાતા હતા વૈદ્યના વિકાસ માટે આવશ્યક શારીર (anatomy)નું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવાનો રસ્તો બધ થઈ ગયો હતો કારણ કે મડસ્પર્શ અપવિત્ર ગણાવા લાગ્યો હતો વૈદ્યો અપવિત્ર ગણાવા લાગ્યા (જુઓ મનુ-અ ૧) શારીરજ્ઞાન ઘટવા સાથે શસ્ત્રચિકિત્સા પણ બધ થઈ ગઈ ઉપરના લેખમા શસ્ત્રચિકિત્સકને પરિચારક જેટલો જ પગાર આપવાનું કહ્યુ છે એ આ અધોગતિની નિશાની છે ચરકસુશ્રુતના વખતમા તો શસ્ત્રચિકિત્સક સામાન્ય વૈદ્ય કરતા આજની પેઠે વધારે લાભ મેળવતો હશે એમ દેખાય છે ગુપ્ત વખત પછી ધીમે ધીમે દેશીવૈદ્યની અધોગતિ જ થતી ગઈ નવી શોધ તો બધ થઈ, પણ જૂના ગ્રથો પૂરા સમજવા પણ મુશ્કેલ થઈ પડયા દશમા અગિયારમા શતકના ટીકાકારો ચરક-સુશ્રુતના શારીરવર્ણનો કોઈ દિવસ શરીર ચીરીને જોયેલુ ન હોવાથી બરાબર સમજ્યા પણ નથી આ સ્થિતિમા માત્ર જૂના ગ્રથોમા કહેલી દવાઓના યોગસગ્રહો (Prescription-books) ઉપર વૈદ્યોનો બધો આધાર રહ્યો છેવટ તો એવો વખત આવ્યો કે, ચરકસુશ્રુત જેના ગ્રથો ભણ્યા હોય એવા વૈદ્યો પણ થોડા દેખાવા લાગ્યા ટૂકામા વૈદ્યોની બુદ્ધિ તો છેલ્લા ૧૨૦૦ વર્ષથી, આ દેશમા ધીમે ધીમે ક્ષીણ અને ક્ષીણતર થતી ગઈ છે એ સ્થિતિમા ઇસ્પિતાલો શા રીતે સભવે ? ઇસ્પિતાલોના સચાલક કાર્યચિકિત્સકવૈદ્યો અને શલ્યવૈદ્યો ન હોય ત્યારે ઇસ્પિતાલોનો ઉપયોગ પણ શુ ? આ રીતે બે હજારથી વધારે વર્ષ પહેલા જન્મેલી, લગભગ ૧૫૦૦ વર્ષ ચાલેલી ઇસ્પિતાલની સસ્થા છેલ્લા ૬૦૦-૭૦૦ વર્ષથી લુપ્ત થઈ ગઈ છે પણ હમણા હમણા નવા જીવનપ્રવાહના વેગમા આયુર્વેદિક ઇસ્પિતાલોની વાતો થવા લાગી છે

મહારાજા અશોકના ઉપર કહેલા શિલાલેખમાં પશુઓ માટે પણ ચિકિત્સાસ્થાનોની વાંત છે. હાથી, ઘોડા વગેરે પશુઓ યુદ્ધમાં ઉપયોગી હોવાથી જૂના વખતના રાજાઓ બહુ મોટી સંખ્યામાં આ પશુઓને રાજ્યને ખર્ચે રાખતા. આને અંગે ગજવૈદ્યક અને અશ્વવૈદ્યકનો વિકાસ થયો, એ વિષયનાં પુસ્તકો લખાયાં, અને ઉપર દર્શાવ્યું છે તે જ ક્રમમાં પશુઓની સાર્વજનિક ઇસ્પિતાલો પણ થઈ હશે. પરંતુ વૈદકની અધોગતિ થઈ, માનુષવૈદું ડોશીઓ, વાળંદો, ઊંટવૈદ્યો અને સુયાણીઓના હાથમાં ચાલ્યું ગયું, ત્યાં પશુવૈદકનો તો પત્તો ક્યાંથી લાગે ? એની આવશ્યકતા પણ કોને લાગે ? એટલે જનાવરોની ઇસ્પિતાલોને ઠેકાણે ખોડાં નકામાં ઢોરોને પાળવાની પાંજરાપોળો રહી, પણ આ પાંજરાપોળોમાં પશુવૈદ્યકને તો લેવાદેવા નથી.

હિન્દુસ્તાનના જૂના તોલ અને માપ

આ **દેશમાં** એટલા બધા ભિન્નભિન્ન તોલ અને માપ ચાલે છે, અને એ વિષયમા કઈક ધોરણ બાધવાની એટલી બધી જરૂર છે કે, જૂના તોલ અને માપનો ઇતિહાસ નિરર્થક નહિ ગણાય

જૂનાં તોલ અને માપ જાણવાના સાધનો

જૂના તોલ અને માપ જાણવાનાં સાધનોમા, પ્રાચીન સાહિત્ય અને સિક્કાઓ મુખ્ય છે પ્રાચીન સ્થળોનુ સરકારી 'આર્કિઓલોજિકલ' ખાતા તરફથી જે શાસ્ત્રીય રીતે ખોદકામ થાય છે, તેમાં જો કોઈ સ્થળેથી જૂના વજનો જ મળી આવે, તો એથી આ વિષયમા ચોક્કસ અજવાળુ પડે; પણ હજી સુધી કોઈ સ્થળે આવા વજનો કે માપના વાસણો મળી આવ્યા હોય એમ હુ જાણતો નથી સિક્કાઓનું પ્રમાણ તો આડકતરું પ્રમાણ છે કારણ કે અમુક વજનના ધોરણને અનુસરીને સિક્કા થતા ખરા, પણ પ્રાચીનકાળમાં સિક્કા પાડવામા એટલી બધી ચોકસાઈ ન રહેતી છતા સાહિત્યમાથી સત્ય તારવવામા જૂના સિક્કાઓ સહાય કરશે ખરા

તોલ અને માપનું સાહિત્ય

આ વિષયના સાહિત્યના બે વિભાગ છે એક આયુર્વેદિક સાહિત્ય, અને બીજુ ધર્મશાસ્ત્રો, નીતિશાસ્ત્રો, પુરાણો, જ્યોતિષના ગ્રથો વગેરે આયુર્વેદેતર સાહિત્ય આ બેયની પગ પગ કાઈક જુદી છે આયુર્વેદીય સાહિત્યમાં પાછા બે મુખ્ય વિભાગ છે. સુશ્રુતોક્ત અને ચરકોક્ત આ રીતે તોલ અને માપની ચરક, સુશ્રુત અને આયુર્વેદેતર એમ કુલ ત્રણ પરપરા છે

સાધારણ રીતે કાળક્રમ સાથે વિચાર કરવો ઠીક ફાવે છે. વળી દેશકાળ પ્રમાણે વજનોમા ઘણો ફેરફાર થયેલો દેખાય છે માટે ઉપર્યુક્ત ગ્રથોના દેશકાળ વિષે થોડો વિચાર કર્યા પછી આગળ ચાલવુ ઠીક

પડશે. જો કે વૈદ્યના ગ્રંથોનો મૂળભાગ બહુ પ્રાચીન છે; પણ વર્તમાનમાં જે પ્રતિ સંસ્કૃતસંહિતાઓ છે, તે એટલી પ્રાચીન નથી. અને તોલ તથા માપનાં ચરકસુશ્રુતસ્થ પ્રતીકો છેક આયુર્વેદના મૂળ ઉપદેશ જેટલાં જૂનાં છે એમ નિશ્ચિત કરવાનું કાંઈ સાધન નથી. એટલે તોલ-માપનું વ્યાખ્યાન પ્રતિ-સંસ્કૃતિના વખતનું હશે એમ માનવું સહીસલામત છે.

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર

ઉપર કહ્યું તેમ વૈદ્યના ગ્રંથોના સમય માટે શંકાનું કારણ હોવાથી, આ વિષયમાં પ્રાચીનતમ સાહિત્ય કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રને માનવું પડશે. આ અપૂર્વ ગ્રંથ બહાર પડયા પછી એના સમય માટે ઘણી ચર્ચા થઈ છે, પણ હજી વિદ્વાનો પૂરેપૂરા સંમત થયા નથી; એ ગ્રંથ, કેટલાક વિદ્વાનોના મતે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના પ્રધાન વિષ્ણુગુપ્ત (ચાણક્ય-કૌટિલ્ય)નો પોતાનો, અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકનો મનાય છે. પણ બીજા ઇ. સ. ચોથા શતકથી એ ગ્રંથને જૂનો ગણવાની ના પાડે છે.

મનુસ્મૃતિ ઈ. સ. ત્રીજું શતક

જો કે મનુસ્મૃતિ, અર્થશાસ્ત્ર નહિ પણ ધર્મશાસ્ત્ર ગણાય છે, પરંતુ એમાં અર્થશાસ્ત્રના ઘણાખરા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત વિષયમાં તો મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રોની અને કૌટિલ્ય વગેરે અર્થશાસ્ત્રોની પરંપરા એક જ જણાય છે. મનુસ્મૃતિનો સમય ચોક્કસ નથી, તે સમય માટે બહુ મતભેદ છે. છતાં જે રૂપે આજે મનુસ્મૃતિ મળે છે, તે રૂપે પણ ઇ. સ. ના ત્રીજા શતકથી અર્વાચીન નથી. પ્રાચીન હોય તો ભલે. કાળ પેઠે એ ગ્રન્થનો દેશ પણ અનિશ્ચિત છે. છતાં પૂર્વમાં મગધ કે એની આસપાસમાં એ ગ્રન્થ હાલ છે તે રૂપે તૈયાર થયો હોય એમ લાગે છે.

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ મનુસ્મૃતિને પ્રસ્તુત વિષયમા અનુસરે છે. એનો સમય સાધારણ રીતે ઇ. સ. ના ચોથા શતકમાં મનાય છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ મગધના રહીશ હોવાનો સંભવ છે.

નારદસ્મૃતિ

નારદસ્મૃતિ ઉપર આઠમા સૈકામાં એક ટીકા લખાયેલી છે, અને સાતમા શતકના બાણ કવિએ નારદસ્મૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. માટે એ ગ્રન્થ પાંચમા-છઠ્ઠા શતકનો હોવો જોઇએ.

પુરાણો

પુરાણોનો મોટો ભાગ ત્રીજાચોથાથી સાતમાઆઠમા શતક સુધીમા વર્તમાનરૂપે રચાયો છે ઘણાખરા જૂના પુરાણો મગધમા તથા એની આસપાસમા રચાયા છે, એમ વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે પ્રસ્તુત વિષયમા જે પુરાણોનો આધાર છે તે વરાહ, પદ્મ, સ્કન્ધ, અને ભવિષ્ય, પુરાણોમા સૌથી અર્વાચીન છે એટલે કદાચ સાતમા–આઠમા શતક પછી પણ મુસલમાની વખત પહેલા રચાયા હોય પુરાણોની પ્રસ્તુત વિષયની પરંપરા ધર્મશાસ્ત્રોથી જુદી નથી

અમરકોષ

સાધારણ રીતે ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણ, વૈદક વગેરેથી સ્વતંત્ર તથા તટસ્થ કોષકાર ગણાય છે અમર કોષ બહુ જૂના કોષોમાનો એક છે એ ઈ સ ની ૬ ઠ્ઠા શતકમા રચાયો હોય એમ મનાય છે એનો દેશ જાણવાનુ ખાસ સાધન નથી પણ પૂર્વમા હોવાનો વધારે સંભવ છે અમર સ્વતંત્ર હોવા છતા મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રની પરંપરાને અનુસરે છે

શુક્રનીતિ

અર્થશાસ્ત્રોના પ્રવાહનું ઉપલબ્ધ મૂળ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર છે એનો વિચાર આપણે શરૂઆતમા જ કર્યો એ જ પ્રવાહનું મુખ શુક્રનીતિ છે, એમ કહી શકાય કૌટિલ્યઅર્થશાસ્ત્રને શુક્રનીતિ સાથે સરખાવવાથી સમયને લઈને રિવાજોમા કેટલો ફેરફાર થયો હતો એ સ્પષ્ટ દેખાય છે પ્રસ્તુત વિષયમા શુક્રનીતિનુ ચિત્ર કૌટિલીયથી તથા એ પરંપરાને અનુસરનારા ધર્મશાસ્ત્ર વગેરેથી જુદુ છે એ પ્રાચીન નહિ પણ મધ્યયુગને લગતુ દેખાય છે ગ્રન્થના દેશકાળ અચોક્કસ છે, છતા મુસલમાની સમયની શરૂઆતમા હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમમા ગ્રન્થ રચાયો હોય એમ જણાય છે

ભાસ્કરાચાર્ય

ઈ સ ના બારમા શતકના મહાન જ્યોતિષી ભાસ્કરાચાર્યે લીલાવતીમા ત્રિવિધ માન પણ આપ્યુ છે ભાસ્કરાચાર્યે લીલાવતી ગ્રન્થ કયા દેશમા લખ્યો છે એ ખબર નથી પણ પ્રસ્તુત વિષયમા શુક્રનીતિ પેઠે મધ્યયુગને લગતો છે

બારમા શતકમા મુસલમાનો આ દેશમા આવે છે, દેશમા વ્યાપી

જાય છે, અને દેશ કાંઇક એવો સ્તબ્ધ જાય છે કે, એ વખતની સ્થિતિ હજી સુધી ચાલી આવે છે. એ સમયના હિંદુ તેમજ મુસલમાન ગ્રન્થકારોએ તોલ માપનાં કોષ્ટકો આપ્યાં છે, પણ એના સમય માટે અહીં વિચાર કરવાની જરૂર નથી, પ્રસંગે સમયનો ઉલ્લેખ પણ કરીશું.

આયુર્વેદની પરંપરા

આયુર્વેદના બે પ્રસિદ્ધ સંપ્રદાયો છે: એક કાયચિકિત્સકો (Physicians) નો આત્રેય સંપ્રદાય અને બીજો શસ્ત્રચિકિત્સકો (Surgeons) નો ધન્વંતરિ સંપ્રદાય. આત્રેય સંપ્રદાયના મૂળ પ્રવર્તક પુનર્વસુ આત્રેય છે. એમને આયુર્વેદ ભરદ્વાજ પાસેથી અને ભરદ્વાજને ઇંદ્ર પાસેથી મળ્યો વગેરે બ્રહ્માપર્યંતની પરંપરા ગ્રંથોમાં લખી છે. પણ સાધારણ રીતે ઐતિહાસિક મૂળ ઉપદેશક તરીકે પુનર્વસુ આત્રેયને માનવા જોઇએ. પુનર્વસુ આત્રેયે આયુર્વેદનો અગ્નિવેશ, ભેડ, જતુકર્ણ વગેરે છ શિષ્યોને ઉપદેશ કર્યો, અને એ છ શિષ્યોએ પુનર્વસુના ઉપદેશનો સંગ્રહ કરી છ તંત્રો રચ્યાં. તેમાંથી અગ્નિવેશ અને ભેડનાં તંત્રો આજ સુધી જળવાઇ રહ્યાં છે. અગ્નિવેશના મૂળ તંત્રનો પ્રતિસંસ્કાર કરીને ચરકે જે સંહિતા કરી તેનું નામ ચરકસંહિતા, ભેડસંહિતાની એકજ પ્રત તાંજોર મહારાજાની પુસ્તકશાળામા છે. ચરકસંહિતામા પાછળથી કેટલોક ભાગ છિન્નભિન્ન થઇ ગયો હતો, તે પંચનદના દૃઢબલે ૪૩ અધ્યાયો ઉમેરીને પૂરો કર્યો. આ રીતે હાલની ચરકસંહિતાની રચનામા જુદા જુદા સમયના ચાર વૈદ્યોનો હાથ છે.

સુશ્રુત સંપ્રદાયના મૂળ ઉપદેશક કાશીના રાજા ભગવાન દિવોદાસ, જેનું બીજું નામ ધન્વન્તરિ હતું તે છે. દિવોદાસે સુશ્રુત વગેરે શિષ્યોને શલ્યતંત્ર (Major surgery) ભણાવ્યું. શિષ્યોએ ગુરુના ઉપદેશનો સંગ્રહ કરી તંત્રો રચ્યાં. તેમા ઔપધેનવ, ઔરભ્ર, સૌશ્રુત અને પાષ્કલાવત મુખ્ય હતાં પણ આજે એક સૌશ્રુત તંત્ર જ જળવાઇ રહ્યું છે સુશ્રુતના આ શલ્યતંત્રમાં શાલાક્ય, ભૂતવિદ્યા, રસાયન વાજીકરણ કાયચિકિત્સા વગેરે ઉમેરાઇને વર્તમાન સુશ્રુતસંહિતા થઇ છે. આ પાછળથી ઉમેરેલો ભાગ ઉત્તર સ્થાનમા છે. એમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે, વિદેહ વગેરેના ગ્રન્થોમાંથી, શાલાક્ય તેમજ અગ્નિવેશ વગેરેમ થી કાયચિકિત્સા લીધા છે. એટલે શાલાક્ય વગેરેનાં

મૂળતંત્રો જૂના કાળમા થયેલા તેમાથી ઉત્તરસ્થાન ઉમેરનારે સગ્રહ કર્યો છે જેણે ઉત્તરસ્થાન ઉમેર્યું તેણે સમગ્ર ગ્રથનો પ્રતિસસ્કાર પણ કર્યો સુશ્રુતના પ્રખ્યાત ટીકાકાર ડલ્હણ કહે છે કે, સુશ્રુતના પ્રતિસસ્કર્તા નાગાર્જુન છે વૃદ્ધ સુશ્રુત અને સુશ્રુતનો ભેદ પણ સૂચક છે

ચરકનો સમય

હવે આ બે મોટા ગ્રન્થોના જુદા જુદા થરનો સમય જોઇએ સમયનિર્ણયના કારણોનો સવિસ્તર વિચાર અહીં થઈ શકે એમ નથી, એ વિચાર મે અન્યત્ર કર્યો છે, અહીં તો વિદ્વાનોએ કરેલા નિર્ણયો કહી દેવા પડશે ચરકસહિતાના મૂળ ઉપદેશક પુનર્વસુ આત્રેયના સમય માટે આપણા વિદ્વાનોના મતભેદ છે પણ બૌદ્ધ સાહિત્યમા બુદ્ધ ભગવાનના સમકાલીન અને તક્ષશિલામા આયુર્વેદના અધ્યાપક એક આત્રેયનો ઉલ્લેખ મળે છે એ ઉપરથી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એમને ઈ સ પૂર્વે છઠ્ઠા શતકમા થઇ ગયા ગણે છે અગ્નિવેશ અને એમની વચ્ચે ઝાઝુ અતર નથી પ્રતિસસ્કર્તા ચરક માટે મતભેદ છે ચરકને તથા મહાભાષ્યકાર પતજલિને એક ગણે છે જો આ વાત ખરી હોય તો ચરક ઈ સ પૂર્વે ૧૫૦ મા થઈ ગયા હોવા જોઈએ બીજી તરફથી બૌદ્ધ સાહિત્યમા કનિષ્કના સમકાલીન કાશ્મીરના ચરકનો ઉલ્લેખ મળે છે

આ ચરક એ જ જો પ્રતિસસ્કર્તા ચરક હોય, તો એ કનિષ્કના સમકાલીન હોવા જોઇએ કનિષ્કના સમય માટે મતભેદ છે, પણ ઈ સ ૭૮ તરફ ઘણા વિદ્વાનોનો ઝોક છે ગમે તેમ પણ ચરક ઈ સ પૂર્વે બીજા શતકના મધ્યભાગથી ઈ સ પહેલા શતકની અદર થયા છે એ તો નિ સશય છેલ્લા ૪૩ અધ્યાય લખનાર દઢબલના સમય માટે બહુ મતભેદ છે કેટલાક એમને વાગ્ભટ્ટ પહેલા ત્રીજાચોથા શતકમા માને છે બીજાઓ વાગ્ભટ્ટ પછી આઠમા નવમા શતકમા માને છે ચરકસહિતાની આખી પરપરા ઉત્તરની છે ચરક પણ ઉત્તરના—ઘણુ કરી કાશ્મીરના હતા દઢબલ પણ પચનદના—અર્થાત્ ઉત્તરના રહેવાસી હતા

સુશ્રુતનો સમય

સુશ્રુતનો મૂળતત્ર ગ્રથ અગ્નિવેશતત્ર પછીનો હશે તો પણ ઈ. સ. પૂર્વે પાચમાછઠ્ઠા શતકનો હોવાનો સભવ છે જ્યારે ઉત્તર-

તંત્ર સાથે પ્રતિસંસ્કૃતસંહિતા (હાલની) દઢબલે ઉમેરેલા ભાગ સિવાયની ચરકસંહિતાની સમકાલીન હોવાનો સંભવ છે. કારણ કે પ્રતિસંસ્કર્તા મનાતા નાગાર્જુન કનિષ્કના સમકાલીન મનાય છે. પ્રતિસંસ્કર્તા નાગાર્જુન હોય કે ન હોય તો પણ સુશ્રુતસંહિતા ઇ. સ. ત્રીજા શતકથી અર્વાચીન નથી. કારણ કે નાવનીતક ઇ. સ. ૪૦૦ થી અર્વાચીન નથી. એમાં ચરક-સુશ્રુતમાંથી પુષ્કળ ઉતારા કર્યા છે. વળી એ ચરક-સુશ્રુતને મહર્ષિ ગણે છે. મતલબ કે, એના વખતમાં ચરક-સુશ્રુત પ્રાચીન સંહિતાઓ મનાતી હતી. સુશ્રુતની સમગ્ર પરંપરા પૂર્વની-ઘણું કરી કાશીની છે. શસ્ત્રચિકિત્સા (Major & Minor Surgery શલ્યશાલાક્ય)નો વિકાસ પૂર્વમાં જ-કાશી મિથિલામાં થયો છે, નાગાર્જુનનું સ્થાન અવિદિત છે. પણ સુશ્રુત ગ્રન્થ ઉપર પૂર્વની અસર એટલી સ્પષ્ટ છે કે, નાગાર્જુનનો દેશ જુદો નીકળે તો સુશ્રુતની પ્રાચ્યતામાં કાંઈ ફેરફાર થાય એમ નથી.

પ્રસ્તુત પ્રકરણ તોલ અને માપનું વર્ણન સુશ્રુતના ચિકિત્સા-સ્થાનના ૩૧મા અધ્યાયમાં છે. એટલે આ પ્રકરણ ઉત્તરસ્થાનમાં નહિ પણ મૂળ ભાગમાં છે. માટે ઇ. સ. ૩૦૦ની અંદરનું સુશ્રુતોક્ત તોલ-માપનુ પ્રકરણ માનવું જોઇએ.

ચરકોક્ત તોલ-માપ ચરકના કલ્પસ્થાનના ૧૨મા અધ્યાયમાં છે. કલ્પસ્થાન આખું દઢબલે ઉમેરેલું છે. માટે તોલમાપનું પ્રકરણ પણ દઢબલનું જ માનવું પડશે. દઢબલ પાસે ચરકની પ્રાચીન પરંપરા નહોતી એમ કહી શકાય નહિ; છતાં ઇ. સ. ૩૦૦થી ૯૦૦ની અંદરના સમયનું ચરકોક્ત તોલ માપનું પ્રકરણ છે, એમ માની લેવું સહીસલામત છે.

વાગ્ભટ્ટ

આયુર્વેદની પરંપરામાં ચરક પછી વાગ્ભટ્ટનું સ્થાન છે. એ વૃદ્ધ-ત્રયીમાં ગણાય છે. ચરકસુશ્રુત જેવી એ પણ સંહિતા છે, છતાં ચરકસુશ્રુત બેયમાંથી સંગ્રહ કરે છે, માટે બેયથી અર્વાચીન છે. વાગ્ભટ્ટના બે ગ્રંથો છે, અષ્ટાંગસંગ્રહ અને અષ્ટાંગહૃદય. કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ બે ગ્રંથના કર્તાઓને જુદા ગણે છે. એકને-વૃદ્ધને છઠ્ઠા-સાતમા શતકમાં અને બીજાને આઠમાનવમા શતકમાં મૂકે છે. અત્રત્ય વિદ્વાનો બેયને એક જ ગણે છે અને પાંચમાછઠ્ઠા શતકમાં મૂકે છે. તે ગમે તેમ હો પણ પાંચમાથી નવમા શતકની અંદરના આ બેય ગ્રંથો છે. વાગ્ભટ્ટ સિંધુ દેશના રહેવાસી હતા એમ એ પોતે જ

કહે છે. વાગ્ભટ્ટે ચરક–સુશ્રુત એયનો સગ્રહ કર્યો છે છતા પ્રસ્તુત વિષયમા એ થોડા ફેરફાર સાથે ચરકસપ્રદાયને અનુસરે છે

પછીના ગ્રથકારો

પછીના ગ્રથકારો તો ચરક કે સુશ્રુત એમાથી એકને અનુસરે છે કેટલાક બે ય જાતના તોલમાપ આપ્યા છે વાગ્ભટ્ટ પછી વૃન્દનો સમય આવે છે વૃન્દ ઘણુ કરી ઇ સ નવમા શતકમા બગાળામા થઇ ગયા છે એઓ થોડા ફેરફાર સિવાય સુશ્રુતની પરપરાને અનુસરે છે

ચરકના ટીકાકાર ચક્રપાણિ દત્ત ઇ સ ૧૧મા શતક (ઇ સ ૧૦૪૦)મા બગાળામા થઈ ગયા છે એમણે ચરકસુશ્રુતની સરખામણી કરી છે અને ચરકને વૈદ્યોએ અનુસરવુ એમ સૂચના કરી છે'

બગસેન ચક્રદત્ત પછી ઘણુ કરી ઇ સ ના બારમા શતકમા બગાળામા જ થયા છે, એ ચક્રદત્તની સૂચનાને અનુસરે છે

શાર્ઙ્ગધર ઇ સ ૧૩મા શતકમા થઈ ગયા છે- એમણે માગધ અને કાલિઙ્ગ એમ બે પરિભાષા આપી છે

રસશાસ્ત્રોની શરૂઆત વહેલી થયેલી, પણ ઇ સ ૧૮મા શતકમા રસશાસ્ત્રનો રસરત્નસમુચ્ચય નામનો ગ્રથ લખાયો છે એ સિધમાં લખાયો મનાય છે એ વખતે મુસલમાનો આ દેશમા આવી ગયા હતા આ બધા કારણોથી રસરત્નસમુચ્ચયમા આપેલી પરિભાષા જોવાની જરૂર છે

ભાવપ્રકાશ ૧૬ મા શતકમા, દક્ષિણના કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણે લખેલ છે એઓ શાર્ઙ્ગધરને અનુસરે છે

ત્રણસો વર્ષ પહેલા બગાળામા લખાયેલ ભૈષજ્યરત્નાવલિ, સાધારણ રીતે બગાળાની પરપરાને અનુસરે છે

યોગરત્નાકર વગેરે આધુનિક ગ્રથો તે તે દેશની પરપરાને અનુસરે છે કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોએ સસ્કૃત ભાષામા, લોકભાષામા, તેમ જ, અગ્રેજી ભાષામા પ્રાચીન માન–પરિભાષાના સગ્રહગ્રથો લખ્યા છે ટૂકામા માન–પરિભાષાના સાહિત્યનો આટલો ઇતિહાસ છે

માન–પરિભાષા

માન ત્રણ જાતના ગણાય છે ૧ તોળવાના વજનો, ૨ માપ ૩ લબાઈ માપવાનુ પ્રમાણ અહીં તોલ અને માપ એનો મુખ્ય પ્રસગ છે, પણ આ ત્રણેને પરસ્પર સબધ છે માટે લબાઇના પ્રમાણો વિષે

પણ ટૂંકો ઇશારો કરવો પડશે હવે જુદા જુદા ગ્રંથકારોએ આપેલી માન-પરિભાષા કાળક્રમમાં જોઇએ. કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રના બીજા અધિકરણના ૧૮ મા અધ્યાયનું ૧૭ મું પ્રકરણ પૌતવકર્માધ્યક્ષનું એટલે તોલમાપના ઉપરીને લગતું છે. તોલ અને માપ કેવાં જોઇએ, લોકો ખોટાં તોલ માપથી છેતરાય નહિ માટે શ્રી અધ્યક્ષે શું સાવચેતી રાખવી વગેરે વિષયો એ પ્રકરણમાં છે; એમાંથી ઉપર્યુક્ત વિષયનું ભાષાંતર અહીં આપ્યું છે.

"૧૦ ધાન્યમાષ અથવા ૫ ગુંજ એક સુવર્ણમાષકની બરાબર થાય છે. ૧૬ સુવર્ણમાષનો એક કર્ષ અથવા સુવર્ણ થાય છે અને ચાર કર્ષનો એક પલ.

૮૦ ગૌરસર્ષપનો એક રૌપ્યમાષક, ૧૬ રૌપ્યમાષકનો એક ધરણ. ૨૦ શૈબ્યનું પણ એક ધરણ થાય છે.

૨૦ તણ્ડુલનું ૧ વજ્ર ધરણ થાય છે.

અર્ધો માષક, ૧ માષક, બે માષક, ૪ માષક, ૮ માષક, ૧ કર્ષ, ૨ કર્ષ, ૪ કર્ષ, ૮ કર્ષ, ૧૦,૨૦,૩૦,૪૦ એ રીતે ૧૦૦ સુધી. એ જ પ્રમાણે ધરણોનું સમજવું." તોલનુ આ કોષ્ટક થયું. હવે આ પ્રમાણેનાં વજનો શાનાં બનાવવા એ વિષે લખે છે કે લોઢાનાં અથવા મગધના કે નર્મદાના પથ્થરનાં વજનો બનાવવા; અથવા જે વધેઘટે નહિ તેનાં બનાવવાં. મગધના પથ્થર તે ગંડકીના પથ્થર હશે; ગંડકીના તથા નર્મદાના પથ્થરો જલદી ન ઘસાય એવા હોય છે. "પછી કર્ષથી આગળ ચાલતાં પલ પછી ૧૦ પલ, ૧૨ પલ, ૧૫ પલ, ૨૦, ૩૦, એ રીતે ૧૦, ૧૦ પલ વધતાં ૧૦૦ પલ સુધી. ૨૦ તુલાનો ૧ ભાર, ૧૦ ધરણનો ૧ ગલ, ૧૦૦ પલની આયમાની, ૯૫ પલની વ્યાવહારિકી ભાજની અને અન્તઃપુર ભાજની, આ સર્વમાં પલ ૯$\frac{1}{2}$ ધરણનો સમજવો."

આમા આયમાની, વ્યાવહારિકી, અન્તઃપુર ભાજની વગેરેનું પ્રમાણ જુદું જુદું છે. મૌર્ય રાજ્યકાળમાં વ્યવહારમાં એવી રીતે ચાલતું હશે કે બહારથી માલ આવે એનું માન જુદું, બહાર જાય એનું જુદું. દેશમાં જ અંદર વહેંચવાનું જુદુ. એમ પોતાના દેશને-રાજ્યને વધારે લાભ થાય એ દૃષ્ટિથી તોલમાપમાં ભેદ રાખ્યો જણાય છે. વર્તમાનમાં મુંબઇમાં તોલમાપની જે વિવિધતા છે અથવા

હતી, તે આ પ્રાચીન વિવિધતા સમજવામાં દાખલારૂપ થશે. પણ પાછળના સ્મૃતિકારોએ તો એક જ પરિભાષા આપી છે. એના બે કારણો હોવાનો સંભવ છે. એક સ્મૃતિકારોને આ ભેદ અયોગ્ય લાગ્યો હોય અને શું હોવું જોઈએ એ બતાવવા યત્ન કર્યો હોય અથવા કૌટિલ્ય રાજ્યને દિશા બતાવવા લખે છે તેવું સ્મૃતિકારો માટે ન હોય. સ્મૃતિકારોનો ઉદ્દેશ અર્થશાસ્ત્રથી સ્પષ્ટ રીતે જુદો દેખાય છે.

મનુ, યાજ્ઞવલ્કય અને નારદમાં તોલનું કોષ્ટક નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:

૮ ત્રસરેણુ=૧ લીક્ષા, ૮ લીક્ષા=૧ રાજસર્ષપ, ૮ રાજસર્ષપ=૧ ગૌરસર્ષપ, ૬ ગૌરસર્ષપનો ૧ યવ, ૩ યવની=૧ રતી, ૫ રતીનો એક માષ, ૧૬ માષનો ૧ સુવર્ણ, ૪ સુવર્ણનો ૧ પલ અથવા નિષ્ક, ૧૦ પલનો ૧ ધરણ (સુવર્ણનો).

૨ રતીનો ૧ રૌપ્યમાષક, ૧૬ રૌપ્યમાષકનો ૧ ધરણ (રજત), ૧૦ ધરણનો ૧ શતમાન (રજત). અમરકોષમાં ૫ ગુંજાનો ૧ માષ, ૧૬ માષનો ૧ કર્ષ ૪ કર્ષનો ૧ પલ, ૧૦૦ પલની ૧ તુલા, ૨૦ તુલાનો એક ભાર તથા ૧૦ ભારનો ૧ શાકટ. એક શકટ—ગાડામાં લઈ જઈ શકાય એટલું વજન તે શાકટ એમ અમરકોષના ટીકાકારે કહ્યું છે.

આયુર્વેદિક માન-પરિભાષા

અત્યાર સુધીમાં આપણે જેટલા ગ્રંથો જોયા તે બધા આયુર્વેદેતર સાહિત્યના છે. એની સરખામણી કરી જોતાં ૫ ગુંજાનો ૧ માષ અને ૧૬ માષનો ૧ કર્ષ તથા ૪ કર્ષનો ૧ પલ એટલું તો સર્વને સંમત છે. એથી ઉપરના વજનો બધાએ સરખા આપ્યા નથી. કૌટિલ્યે ૧૦૦ પલની ૧ તુલા અને ૨૦ તુલાનો ૧ ભાર કહ્યો છે. વચ્ચે ૧૦ પલ, ૧૨ પલ, ૧૫ પલ, ૨૦ પલ એમ પલના જ ગુણકથી વજનનું માપ ઠરાવ્યું છે. મનુ યાજ્ઞવલ્કય અને નારદે ૧૦ પલનું ૧ ધરણ અને ૧૦ ધરણનું ૧ શતમાન કહ્યું છે. મનુ વગેરેનું શતમાન તે જ કૌટિલ્ય, અમર વગેરેની તુલા. તુલાથી આગળ કૌટિલ્ય અને અમરે ૨૦ તુલાનો એક ભાર કહ્યો છે અને અમરે ૧૦ ભારનું એક શાકટ એટલું કૌટિલ્યથી પણ આગળ વધાર્યું છે. આ રીતે ૧ ગુંજાથી આરંભી ૧ શાકટ—ગાડું એવી શકે એટલે સુધીના ૫–૧૬–૪–૧૦૦–૨૦ અને ૧૦ ના વિભાગમાં વજનો ઈ. સ. પૂર્વેથી જ ચ

૬૦૦ સુધીમાં વ્યવહારમાં વપરાતાં એમ જણાય છે. મનુ, યાજ્ઞવલ્કય અને નારદે ગુંજાથી નાનાં ત્રસરેણુ, લીક્ષા, રાજસર્ષપ, ગૌરસર્ષપ અને યવનાં ૮–૮–૮–૬–૩ ના ક્રમશઃ વિભાગથી આપ્યાં છે. એક ત્રસરેણુ એ ગુંજાનો ૯૧૬મો ભાગ છે. આટલે સુધી બારીક વજન કરવાનાં કાંઈ સાધનો હશે કે નહિ એ જાણવામાં નથી. કૌટિલ્યે, અમરે તથા સુશ્રુત જેવા આયુર્વેદના આચાર્યે એ મૂકી દીધાં છે, એ ઉપરથી ગુંજાથી ચડતાં વજનો વ્યવહારમાં વધારે વપરાતાં હશે. આયુર્વેદેતર સાહિત્યમાંના શુક્રનીતિ તથા ભાસ્કરાચાર્યનું અવલોકન કર્યા પહેલાં સુશ્રુત વગેરે આયુર્વેદીય ગ્રન્થો જોઇ લઇએ.

સુશ્રુતોક્તમાન

આયુર્વેદીય સાહિત્યમાં વજનોનાં કોષ્ટકનું પ્રાચીનતમ રૂપ સુશ્રુતમાં મળે છે એ ઉપર કહ્યું છે. સુશ્રુતમાં ૧૨ મધ્યમ ધાન્યમાષ=૧ સુવર્ણમાષ, ૧૬ સુવર્ણમાષ=૧ સુવર્ણ, ૧૯ નિષ્પાવ=૧ ધરણ, ૩૨ ધરણ=૧ કર્ષ, ૪ કર્ષ=૧ પલ, ૪ પલ=૧ કુડવ, ૪ કુડવ=૧ પ્રસ્થ, ૪ પ્રસ્થ=૧ આઢક, ૪ આઢક=૧ દ્રોણ, ૧૦૦ પલ=૧ તુલા અને ૨૦ તુલા=૧ ભાર એ રીતે કોષ્ટક આપ્યું છે. ઉપરનાં આયુર્વેદેતરથી સુશ્રુતના કોષ્ટકમાં બે ફેર દેખાય છે. એક તો કૌટિલ્યે ૧૦ ધાન્યમાષ અથવા ૫ ગુંજાનો ૧ સુવર્ણમાષ કહ્યો છે. જ્યારે અહીં ૧૨ ધાન્યમાષનો ૧ સુવર્ણમાષ છે. હવે જો બેયના ધાન્યમાષ સરખા હોય તો સુશ્રુતનો કર્ષ ૬ ગુંજાના ૧૬ સુવર્ણમાષનો અર્થાત્ ૯૬ ગુંજાનો થાય. અને પાછળના કેટલાક ગ્રંથકારોએ આવી રીતે અર્થ કરીને ૬ ગુંજાનો કર્ષ ગણ્યો છે. પણ અહીં વિચારવા જેવું એ છે કે, બનાવટી વજનો સુવર્ણમાષથી જ શરૂ થતાં હતાં. તે પહેલાંનાં ગુંજા, ધાન્યમાષ વગેરે માટે કુદરતી તે તે બીજ વપરાતાં. બીજ બધાં સરખાં વજનનાં હોતાં નથી. વળી કૌટિલ્ય મગધમાં રહેતા જ્યારે સુશ્રુત કાશીમાં રહેતા. જો કાશી તરફના અડદના દાણા સહેજ ઓછા વજનના થતા હોય તો ત્યાંના ૧૨ અડદ એ મગધના ૧૦ અડદ અથવા ૫ ગુંજાની બરાબર થવાનો સંભવ છે. સુશ્રુતે ગુંજા આપી નથી માટે સુશ્રુતના ૧૨ ધાન્યમાષને કૌટિલ્યની ૫ ગુંજા સમાન ગણવાં જોઈએ.

અથવા એમ પણ હોય કે સુશ્રુતના પ્રદેશની ગુંજા વજનમાં સહેજ હલકી હોય જેથી ૭ ગુંજાનો એક સુવર્ણમાષ થાય. મારી કહેવાની

મતલબ એટલી જ છે કે, કર્ષમા અથવા કર્ષના સોળમા ભાગ–માષકમા તફાવત ન હતો કૌટિલ્યનો મગધનો કર્ષ–અને સુશ્રુતનો કાશીનો કર્ષ એક સરખા જ હતા

સ્વર્ગીય કવિરાજ કવિરત્ન ગંગાધરરાયે માન–પરિભાષામા આવો જ મત દર્શાવ્યો છે એ લખે છે કે –मध्यमधान्यमाषैर्द्वादशभिर्मापक पचकृष्णलको- मापक मन्वादिभिर्धर्मशास्त्रे व्यवहर्तु क्रियाविधौ વળી पच कृष्णलमापेण कालिंग मानमीरित तच्चोक्त सुश्रुतेनापि व्यवहर्तु चिकित्सिते આ પદ્યોક્ત વાત ગદ્યમા પણ નીચે પ્રમાણે લખી છે मन्वादिभिर्यो मध्यमयव उक्तस्तैस्त्रिभिर्मध्यमैरेक कृष्णल पचकृष्णलको माप इति सुश्रुतोक्तेन द्वादशधान्यमाषा मस्मापकेण तुल्यो भवति

ગંગાધર કવિરાજની બાકીની વાત તો બરાબર છે, પણ એ સુશ્રુતના માનને કાલિંગમાન કહે છે એ જરા વિચિત્ર લાગે છે વૈદ્યક શબ્દ સિન્ધુકાર પણ કહે છે કે, अत्र च कालिंगमायश्च पचगुञ्ज स सौश्रुत ભાવમિશ્ર પણ ચરકોક્ત પરિભાષાને માગધ ગણે છે અર્થાત્ સુશ્રુત મતને કાલિંગમત કહે છે આ રીતે આટલા બધા ગ્રન્થકારો સુશ્રુતના મતને કાલિંગ ગણે છે, પણ ડલ્લણનો મત સર્વથી વિરુદ્ધ છે ડલ્લણ સ્પષ્ટ લખે છે કે, "द्वादश धान्यमाषा मध्यमा सुवर्णमापक इति मागध सुश्रुताचार्यसम्मत मान उक्त च मान तु द्विविध प्रोक्त कालिङ्ग मागध तथा कालिङ्गान्मागध श्रेष्ठमितिमानविदो विदु कालिङ्गमपि मान च चरकाचार्यसम्मत"

આ રીતે ડલ્હણ સુશ્રુતની માન–પરિભાષાને માગધ ગણે છે તથા ચરકની માન–પરિભાષાને કાલિંગ ગણવા માટે કોઈનું પ્રમાણ આપે છે ડલ્હણના આ શબ્દો સ્પષ્ટ છે

હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ સુશ્રુત ૧૨ ધાન્યમાષથી ૫ ગુંજા જ કહેવા માગે છે, એનું એક બીજુ પણ પ્રમાણ છે જૂના સિક્કાઓની તપાસ કરતા સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, જૂના સિક્કાઓ ૮૦ ગુંજાના ૧ કર્ષના ધોરણને અનુસરે છે સાધારણ રીતે ૮૦ ગુંજા ૧૪૦ ગ્રેનની બરાબર થાય છે અને હિંદુસ્થાનના જૂનામા જૂના ઈ સ પૂર્વે ૪૦૦ પહેલાના પાચ ચિહ્નોવાળા તાબાના સિક્કાઓ ૮૦ રતીના ૧ કર્ષના ધોરણને અને રૂપાના સિક્કાઓ ૩૨ રતીના ૧ ધરણના ધોરણને અનુસરી ૫૮ ગ્રેનના મળી આવ્યા છે એ વખતમા સોનાના સિક્કાઓ ચાલવા લાગ્યા ત્યારે ગુપ્ત રાજાઓએ ૮૦ રતીના ૧ કર્ષના ધોરણને અનુસરતા ૧૪૦થી ૧૪૬ ગ્રેન સુધીના વજનના સિક્કાઓ પાડ્યા છે એ વખતે

સોનાના કર્ષ, રૂપાના ધરણ અને તાંબાના કાર્ષાપણ ત્રણે વ્યવહારમાં વપરાતા. અર્થાત્ મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય અને નારદનાં કોષ્ટકો ગુપ્ત સમયની સ્થિતિનું આબાદ ચિત્ર રજૂ કરે છે.

ચરકોક્ત માન-પરિભાષા ખરી રીતે દ્રઢબલની છે. કારણ કે કલ્પ-સ્થાન આખું દ્રઢબલનું જ છે. અહીં એક મોટી શકા એ છે કે ચરક-સંપ્રદાયના આત્રેય, અગ્નિવેશ, ચરક, અને દ્રઢબલ એ ચારે ય ઉત્તરના છે. છતાં ડલ્હણ ચરકની માન-પરિભાષાને શા માટે કાલિંગ કહે છે અને બીજા પાછળના ગ્રંથકારો શા માટે એને જ માગધ કહે છે એ સમજાતું નથી. ખરી રીતે ચરકસંપ્રદાયને મગધ કે કલિંગ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. કલિંગ એ હાલમાં જેને ઓરીસા અથવા ઉડીયા કહે છે; એ દેશનું પ્રાચીન નામ છે.

ચરકોક્તમાન

હવે આયુર્વેદના બીજા સંપ્રદાય-આત્રેય સંપ્રદાયની મૂળભૂત ચરકસંહિતાની માન-પરિભાષા જોઈએ. ચરકના કલ્પસ્થાનના ૧૨મા અધ્યાયમાં માન-પરિભાષાના શ્લોકો છે. ચરક, અર્થશાસ્ત્ર અને સુશ્રુત બેયથી જુદા પડીને ૧૨ સુવર્ણમાષનો એક કર્ષ ગણે છે અને ૩૨ ધાન્યમાષનો ૧ સુવર્ણમાષ કહે છે; બાકીના તોલમાં ખાસ ફેરફાર નથી. કર્ષથી પલ, કુડવ, પ્રસ્થ અને આઢક અનુક્રમે ચતુર્ગુણ છે. જો ઉપર કહ્યું તેમ કૌટિલીય, મનુ વગેરેનો સુવર્ણમાષ અને સુશ્રુતનો સુવર્ણ-માષ એક જ હોય, તો ચરકનો સુવર્ણ સુશ્રુત વગેરેના સુવર્ણથી પોણા વજનનો ઠરે; પણ ચરકનો સુવર્ણમાષ ૩૨ ધાન્યમાષનો છે, જયારે સુશ્રુતનો સુવર્ણમાષ ૧૨ ધાન્યમાષનો જ છે. એટલે સુશ્રુતનો કર્ષ ૧૯૨ ધાન્યમાષનો અને ચરકનો ૩૮૪ ધાન્યમાષનો થાય છે અર્થાત્ ચરકનો કર્ષ સુશ્રુતના કર્ષથી બમણા વજનનો છે. આમાં એક જ વાત માની લેવી પડે એવી છે કે ધાન્યમાષ ચરક અને સુશ્રુતના સરખા વજનના હોવા જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ સંપ્રદાયો (અર્થશાસ્ત્ર,ચરક અને સુશ્રુત)ને સરખાવતાં નીચેની હકીકત તરી આવે છે કે, એક પલનો ચોથો ભાગ તે સુવર્ણ કે કર્ષ કેટલા વજનનો ગણાતો ? એ બાબતમાં ત્રણ મત દેખાય છે. અર્થશાસ્ત્ર ૧૬૦ ધાન્યમાષ અથવા ૮૦ ચણોઠીનો ૧ સુવર્ણ કહે છે.

સુશ્રુત ૧૯૨ ધાન્યમાષનો એક સુવર્ણ કહે છે કૌટિલ્ય, મનુ વગેરેનો ધાન્યમાષ અર્ધી ચણોઠીનો હતો જો સુશ્રુત અને ચરકનો ધાન્યમાષ પણ અર્ધી ચણોઠીનો જ હોય, તો ત્રણ જાતના સુવર્ણ કે કર્ષ આ દેશના જુદા જુદા વિભાગમા ચાલતા હોવા જોઈએ;કારણ કે ત્રણે સમ્પ્રદાયો લગભગ સમકાલીન છે પણ ઉપર જે કલ્પના કરી છે તે પ્રમાણે સુશ્રુતનો ધાન્યમાષ વજનમા અર્થશાસ્ત્રના ધાન્યમાષ કરતા સહેજ હલકો હોય અર્થાત્ ૧૯૨ ધાન્ય માષ ૮૦ ચણોઠીભાર જ થતા હોય તો સુશ્રુત અને અર્થશાસ્ત્રનો સુવર્ણ એકસરખો સભવે ખરો. અને એ જ કલ્પના વાસ્તવિક લાગે છે કારણ કે જૂના કાળમા ૯૬ ચણોઠીનો સુવર્ણ કોઈ સ્થળે ચાલતો હોય એવુ જાણવામા નથી

આ રીતે અર્થશાસ્ત્ર અને સુશ્રુતની એકવાક્યતા થઈ શકે છે, પણ ચરક અને સુશ્રુત વચ્ચે જબરો તફાવત છે, એનુ સમાધાન શી રીતે થઈ શકે ? પાછળના ગ્રથકારોએ પણ બે વચ્ચે સમાધાન કરવાનો યત્ન ન કરતા બે ય માન જુદા જુદા ગણાવ્યા છે સ્વર્ગીય ગગાધરરાય કવિરાજ પણ પોતાની માન-પરિભાષામા સ્પષ્ટ લખે છે કે चरकोक्त कर्षादर्द्ध सुश्रुतोक्तकर्ष =ચરકોક્ત કર્ષથી સુશ્રુતોક્ત કર્ષ અર્ધા વજનનો છે આ મતને અનુકૂળ થવા માટે ચરકમા धान्यमाषद्वययव એ રીતે લખ્યુ છે, તેનુ સમાધાન ચરકના યવને મોટા-મધ્યમ યવથી બમણા વજનનો ગણીને કરે છે ચરકે બધાથી જુદા પડીને ૩૮૪ ધાન્યમાષનો-બીજાથી બમણો સુવર્ણ શા માટે લખ્યો છે એ ચોક્કસ કહેવુ મુશ્કેલ છે

ચરક ઉપર પજાબ, કાશ્મીર અને ગાધારની અસર માનીએ તો કાશ્મીરમા કનિષ્કના સિક્કાના ધોરણને અનુસરીને છેક ઇ સ આઠમા-દશમા શતક સુધી સિક્કા પાડવામા આવતા, પજાબ અને ગાધારમા પણ ઘણા વખત સુધી કનિષ્કના સિક્કાને અનુસરતા સિક્કાઓ ચાલતા કનિષ્ક અને બીજા કુશન રાજાઓએ રોમન ઓરાઈ (Aureus)ના વજનના ધોરણને અનુસરી સોનાના સિક્કાઓ પાડયા છે રોમન આરાઇ ૧૨૪ ગ્રેન વજનનો હતો વેમ ડેફિસ (ઇ સ પહેલુ બીજુ શતક)નો સિક્કો ૧૨૩ ગ્રેન વજનનો હતો આ રાજાએ આથી બમણા વજનનો બે ઓરાઈ જેવડો પણ સિક્કો પાડેલો કુશાન વશની મુખ્ય શાખાના કનિષ્ક, હુવિષ્ક અને વાસુદેવ (ઇ સ ૭૮થી ૧૨૦)ના તથા કુશાનની

અવાંતર શાખાના રાજાઓ વગેરેના સોનાના સિક્કાઓ ૧૨૦થી ૧૨૪½ ગ્રેન સુધીના વજનના મળે છે. આ સિક્કાઓ ઘણા વખત સુધી પંજાબમાં અને ગાંધારમાં વપરાતા. આમાંના ડબલ ઓરાઈના વજનને અનુસરી ચરકમાં કર્ષનું વજન ગણ્યું છે એમ માનીએ, તો કર્ષ લગભગ ૨૪૮ ગ્રેનનો હોવો જોઇએ. હવે આપણે સુશ્રુતના ૧૯૨ ધાન્યમાષને ૮૦ ચણોઠીભાર અથવા ૧૪૦ ગ્રેન બરાબર ગણ્યા છે. એ રીતે જ ગણતાં તો ૩૮૪ ધાન્યમાષ ૧૬૦ ચણોઠીભાર અથવા ૨૮૦ ગ્રેન બરાબર થાય. અર્થાત્ ચરકનો કર્ષ કુશાન ડબલઓરાઈ કરતાં પણ ૨૨ ગ્રેન વજનમાં વધે. પણ ધાન્યમાષ બધે સરખા ન થતા; અને આપણે ઉપર જોયું છે કે સુશ્રુતના ૧૨ ધાન્યમાષ કૌટિલ્ય વગેરેના ૧૦ ધાન્યમાષ બરાબર થાય છે. અર્થાત્ કાશીના અડદ મગધના અડદ કરતાં વજનમાં હલકા હતા, એ જ ધોરણે પંજાબ, ગાંધાર અને કાશ્મીરના અડદ કરતાં હલકા માનીએ તો ચરકોક્ત ૩૮૪ ધાન્યમાષનો ૧ કર્ષ વજનમાં ડબલ ઓરાઈ જેટલો લગભગ ૨૪૦થી ૨૪૮ ગ્રેન વજનનો સંભવે છે. આ માત્ર તર્ક જ છે. અને જૂની શોધખોળ કરતાં સરકારીખાતાંને જૂનાં વજનો ન મળી આવે ત્યાં સુધી પ્રાચીન તોલ-માપ માટે સાહિત્ય ઉપરથી કલ્પના કરવાની જ રહેશે.

અહીં કરેલી કલ્પનાને યથાર્થ માનીને આ વિષયના સાહિત્યમાં આગળ ચાલતાં અર્થશાસ્ત્રની પરંપરામાં શુક્રનીતિ અને લીલાવતી જોઇએ. ભાસ્કરાચાર્યનો સમય ચોક્કસ છે. શુક્રનીતિનો ચોક્કસ નથી પણ ૧૨ મા ૧૩ મા શતકથી અર્વાચીન નહિ હોય. શુક્રનીતિમાં ચણોઠીનો ૧ માષ, ૧૦ માષનો ૧ કર્ષ, ૧૦ કર્ષનો ૧ પદાર્થ અને ૧૦ પદાર્થનો ૧ પ્રસ્થ આ રીતે પ્રાચીન ચતુર્ગુણના ધોરણને છોડી દઈને દશ ગુણનું ધોરણ રાખ્યું છે. આ નવુ જ ધોરણ છે. શુક્રનીતિનો કર્ષ ૧૦૦ ચણોઠીનો છે; એ પણ ઉપરોક્ત અર્થશાસ્ત્રની અને ચરક-સુશ્રુતની પરંપરાથી જુદો પડે છે વર્તમાન મેટ્રિક ધોરણ (Metric system) પણ દશ ગુણના ધોરણને શાસ્ત્રીય ગણે છે. શુક્રનીતિમાં કહેલો પદાર્થ શબ્દ જ માન-પરિભાષાના સાહિત્યમાં પહેલો શુક્રનીતિમાં જ દેખાય છે. શુક્રનીતિની આ નવી માન-પરિભાષા પ્રમાણેનાં માપ દેશના કોઇ ભાગમાં વપરાતાં હશે કે કેમ એ શંકા છે. પણ ૧૦૦ ચણોઠીનો એક કર્ષ ૧૮૦ ગ્રેનના એક રૂપિયાભારના ધોરણને

લગભગ મળતો છે કારણ કે ૧૦૦ ચણોઠીનું વજન લગભગ ૧૮૦ ગ્રેન બરાબર થાય પણ ૧૮૦ ગ્રેનનો રૂપિયો પાડવાનું શેરશાહે ચાલુ કર્યું, અને શુક્રનીતિ તેથી પ્રાચીન લાગે છે. ૧૦૦ કર્ષનો ૧ પ્રસ્થ-પણ આ વિષયના સંસ્કૃત સાહિત્યમા કોઇ સ્થળે નથી, અને હાલમા વ્યવહારમા વપરાતા વજનોમા પણ ૧૦૦ તોલાનો ૧ શેર કોઈ કોઇ સ્થળે ચાલે છે ખરો, પણ ૪૦ તોલાના કે ૮૦ તોલાના શેર જેટલો વ્યાપક નથી

ભાસ્કરાચાર્ય તો ૫ ગુંજાનો માષ અને ૧૬ માષનો કર્ષ માને છે અર્થાત્ મનુ વગેરે સ્મૃતિકારો પેઠે ૮૦ ગુંજાનો કર્ષ ગણે છે ટૂંકામા આયુર્વેદેતર સાહિત્યમા અર્થશાસ્ત્રથી આરભી ભાસ્કરાચાર્ય (૧૨મુ શતક) પર્યંત ૮૦ ગુંજાનો કર્ષ એક શુક્રનીતિ સિવાય બધા લખે છે અર્થાત્ એ લાબા ગાળામા અર્થશાસ્ત્રમા કહેલા વજનોથી નવા વજનો વપરાવા લાગ્યા હતા, પણ એનુ ધોરણ બદલાયુ ન હતુ

આયુર્વેદિક સાહિત્યમા ચરક–સુશ્રુતનો વિચાર થઈ ગયો છે એ ઉપરથી જૂના વખતમા જ બે સંપ્રદાયો જણાય છે અને પાછળના આયુર્વેદિક ગ્રન્થકારો બેમાથી એકને અનુસરે છે

અષ્ટાગ સંગ્રહ અને અષ્ટાગ હૃદયમા ૧૨ ધાન્યમાષનો ૧ સુવર્ણ-માષ અને ૧૬ સુવર્ણમાષનો ૧ કર્ષ કહ્યો છે અર્થાત્ એ બે ય ગ્રન્થકારો સુશ્રુતને અનુસરે છે

વૃદમાધવ (નવમુ શતક)મા ૭ ગુંજાનો ૧ માષ કહ્યો છે અને ૧૬ માષનો કર્ષ કહ્યો છે અહીં ખાસ યાદ રાખવા જેવુ છે કે, વૃદમાધવ પહેલાના કોઈ પણ આયુર્વેદિક ગ્રન્થકારે ગુંજા વાપરી નથી આ માધવ બગાળાના છે એમણે વ્યવહારમા વપરાતો કર્ષ કેટલી ગુંજાનો થાય છે, એ જોઈ ને કદાચ આ પરિભાષા લખી હશે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો ટેકો ન હોય, તો મનુ વગેરે ધર્મ-શાસ્ત્રકારોથી જુદા પડીને ૭ ગુંજાનો માષક ન લખે

ચરક અને સુશ્રુત બે ય ઉપર ટીકા લખનાર તથા વૈદ્યકના સ્વતંત્ર ગ્રન્થો લખનાર ગૌડ રાજાની પાકશાળા અધિકારી ચક્રદત્ત (ઇ સ ૧૦૪૦) ચક્રસંગ્રહમા ચરક અને સુશ્રુત બેયની માન–પરિ-ભાષાનું સ્વરૂપ બતાવતા લખે છે કે, ચરકનો સુવર્ણમાષ ૩૨ ધાન્ય-માષનો થાય છે, અને એવા ૪૮ માષનો ૧ પલ (૪ કર્ષનો) થાય

છે; જ્યારે સુશ્રુતનો સુવર્ણમાપ ૧૨ ધાન્યમાપનો થાય છે અને એવા ૬૪ સુવર્ણમાપનો ૧ પલ થાય છે. ચક્રદત્ત લખે છે કે, આને તોળી જોતાં પાંચ રતીના ૧ માપવાળો પલ (મનુ વગેરેનો) ચરકના પલથી અર્ધો થાય છે. ચક્રદત્તની કહેવાની મતલબ એવી જણાય છે કે તોળી જોતાં સુશ્રુતના ૧૨ ધાન્યમાપ ૫ રતી બરાબર થાય છે. ચક્રદત્ત છેવટ વૈદ્યોને સૂચના કરે છે કે, ૧૦ રતીનો ૧ માપ અને ૬૪ માપનો ૧ પલ એ ચરકસંમત માન વૈદ્યો ચિકિત્સામાં વાપરે છે.

ચક્રદત્તના આ શબ્દો ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, ૧ બંગાળાના જ વૃંદમાધવે સુશ્રુતને અનુસરવાનું પસંદ કર્યું હતું, પણ ચક્રદત્ત ચરકના મતને અનુસરવાનો વૈદ્યોને આગ્રહ કરે છે અને ચક્રદત્ત પછીના બંગાળાના વૈદ્યોએ ચક્રદત્તની આ સૂચના આજ સુધી માન્ય રાખી છે.

રસરત્નસમુચ્ચય (૧૩ મુ શતક)માં ૩ ગુંજાનો એક વાલ, ૨ વાલનો ૧ માપ અને ૧૬ માપનો ૧ કર્ષ લખ્યો છે. આ રીતે રસરત્નસમુચ્ચયકાર સુશ્રુતના મતને અનુસરે છે; પણ તેઓ હાલ વ્યવહારમાં વપરાતા વાલ અને તોલો શબ્દ પણ વાપરે છે. ૩ રતીનો ૧ વાલ ગણે છે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. રસરત્ન સમુચ્ચયકાર સિંધમાં થઈ ગયા છે. એના વખતમાં સિંધમાં મુસલમાનો આવી ગયા હતા.

શાર્ઙ્ગધર ઇ. સ. ૧૩ મા શતકમાં થઇ ગયા છે, તેઓ દાક્ષિણાત્ય હતા. એમણે બે માન-પરિભાષા આપી છે. એકને તેઓ માગધ કહે છે અને બીજીને કાલિઙ્ગ કહે છે. માગધ પરિભાષામાં શાર્ઙ્ગધર ૪ યવની ૧ ગુંજા, ૬ ગુંજાનો ૧ સુવર્ણમાપ અને ૧૬ સુવર્ણમાપનો ૧ કર્ષ ગણે છે.

અને કાલિઙ્ગ પરિભાષામાં ૨ યવની ગુંજા, ૩ ગુંજાનો ૧ વાલ, ૮ ગુંજાનો ૧ માષ, ૪ માષનો ૧ શાણ, ૬ માષનો ૧ ગદ્યાણો, અને ૧૦ માષનો ૧ કર્ષ ગણે છે. આ પરિભાષામાં હાલ વપરાતા વાલ, અને ગદ્યાણો શબ્દ છે. આ રીતે ૮૦ ગુંજાનો કર્ષ થયો. ૮૦ ગુંજાનો ૧ કર્ષ એ આયુર્વેદેતર પરંપરાનું માન છે. સુશ્રુત પણ ૧૯૨ ધાન્યમાષથી ૮૦ ગુંજા જ કહેવા માગે છે. અર્થાત્ શાર્ઙ્ગધર સૌશ્રુત માન-પરિભાષાને કાલિઙ્ગ ગણે છે. પણ જેને એ મગધ કહે છે તેમાં

૯૬ ગુંજાનો કર્ષ થાય છે એટલે એ ચરકોક્ત તો નથી જ કેટલાક ૮૦ ગુંજાના કર્ષને સૌશ્રુત કાલિઙ્ગ અને ૯૬ ગુંજાના કર્ષને સૌશ્રુત માગધ કહ્યો છે મતલબ કે, શાર્ઙ્ગધરની બેય પરિભાષા સૌશ્રુત ધોરણને જ અનુસરે છે માત્ર ગુંજ ઓછાવધુ વજનની જોઈને બે પરિભાષા આપી હોય એમ જણાય છે શાર્ઙ્ગધરે ગદિયાણાને અર્ધા કર્ષ બરાબર નથી ગણ્યો એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવા જેવુ છે ૪૮ ગુંજાનો ૧ ગદિયાણો ગણ્યો છે અર્થાત્ હાલની પેઠે ગદિયાણાને અર્ધા તોલા બરાબર માનીએ, તો શાર્ઙ્ગધરના વખતમા વપરાતો તોલો તો ૯૬ ગુંજા બરાબર થતો હતો એમ માનવુ પડશે આ રીતે શાર્ઙ્ગધરની માગધ પરિભાષાનો કર્ષ અને કાલિઙ્ગ પરિભાષાનો ૧ ગદિયાણો સરખા જ છે

બગસેન ૧૨ મા શતકમાં બગાળામા થઇ ગયા છે તેઓ ૩ યવની ૧ ગુંજા, ૧૦ ગુંજાનો ૧ માષ અને ૧૬ માષનો ૧ કર્ષ કહે છે, અર્થાત્ ચક્રદત્તની ચરકમત ૧૬૦ ગુંજાના ૧ કર્ષની પરિભાષા કબૂલ રાખે છે

ભાવમિશ્ર ૧૬ મા શતકના મધ્યમા થઈ ગયા તેઓ કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા એમણે શાર્ઙ્ગધર પેઠે માગધ ને કાલિઙ્ગ બે પરિભાષા આપી છે ભાવમિશ્ર ચરકોક્ત માનને માગધમાન ગણે છે અને એ માનને સામાન્ય રીતે વૈદ્યમત ગણે છે આ ભાવમિશ્રની માગધ પરિભાષામાં ૪ યવની ૧ ગુંજ, ૬ ગુંજાનો ૧ માષ અને ૧૬ માષનો ૧ કર્ષ કહ્યો છે આને ભાવમિશ્ર ચરકોક્ત માને છે પણ શાર્ઙ્ગધરના માગધ માનને મળતુ જ આ ભાવમિશ્રનું માગધમાન ચરકોક્ત તો નથી જ ભાવમિશ્રની કાલિઙ્ગ માન-પરિભાષા શાર્ઙ્ગધરોક્ત કાલિઙ્ગને મળતી જ છે એણે પણ ટાંક અને ગદિયાણો શબ્દ વાપર્યો છે. એ ઉપરાંત ૭, ૮ ગુંજાનો પણ માષક થાય એમ કહ્યુ છે માષો गुञ्जाभिरष्टाभि सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित् વૃદ્ધમા ૭ ગુંજાનો માષક કહ્યો છે એ અહીં યાદ કરવા જેવુ છે બીજું કાલિઙ્ગ માન-પરિભાષા આપતા શરૂઆતમા કહે છે કે—

१ यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा हीनसत्त्वा नरा कलौ ।
अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सुसंमता ॥

અર્થ —કળિયુગમાં માણસો મદ અગ્નિવાળા, ટૂંકા અને દીન

સત્ત્વવાળાં હોય છે, માટે તેમને યોગ્ય વિદ્વાનોને સંમત માન હવે કહેવાય છે.

આ રીતે મંદાગ્નિવાળાં માટે જેમાં ઓછી માત્રા આવે એવી પરિભાષા કાલિઙ્ગ ગણાય છે. પણ એ બેના કર્ષ વચ્ચે ૧૬ કે ૨૬ ચણોઠીભારનો ફેર પડે છે. માગધ કરતાં કાલિઙ્ગ કર્ષ ૧૬ કે ૨૬ ચણોઠીભાર નાનો છે. પછીના વજનો તો કર્ષના ચતુર્ગુણ છે.

ભૈષજ્ય રત્નાવલિ ગ્રન્થ બંગાળામાં ૩૦૦ કે તેથી પણ ઓછાં વર્ષ પહેલાં લખાયો છે, અને હાલમાં બંગાળાના કવિરાજો એને જ મોટે ભાગે અનુસરે છે.

ભૈષજ્ય રત્નાવલિમાં ૩ યવની ૧ ગુંજા, ૫ ગુંજાનો, ૬નો, ૭નો, ૮નો, ૧૦નો અને ૧૨નો ૧ માષ અને ૧૬ માષનો ૧ કર્ષ કહ્યો છે. અર્થાત્ પહેલાંના ગ્રન્થકારોએ ગણાવેલા બધી જાતના માષ ગણાવ્યા છે, પણ ૧૦ ગુંજાનો માષ ચરકસંમત છે અને ચરકથી અર્ધો સુશ્રુતનો માષ છે એમ કહ્યું છે. ભૈષજ્ય રત્નાવલિ ઉપર ટિપ્પણી લખનાર વિનોદ લાલસેન ગુપ્ત માષકની વિવિધતા દેશભેદથી છે એમ ખુલાસો કરે છે. ભૈષજ્યરત્નાવલિના માન–પરિભાષાના શ્લોકો ઉપરથી જે કોષ્ટક એ ગ્રન્થમાં આપ્યું છે, તેમાં ૧૨ રતીનો માષ, ૮ માષનો ૧ શાણ અથવા ૧ તોલો અને ૨શાણનો ૧ કર્ષ અથવા ૨ તોલા લખ્યા છે. આ ઉપરથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે, ચક્રદત્તને અનુસરી ભૈષજ્ય રત્નાવલિએ ચરકોક્ત ૧૬૦ ગુંજાનો કર્ષ માન્યો છે; પણ વ્યવહારમાં હાલમાં વપરાતા ૧ તોલા સાથે એનો મેળ આવે એટલા માટે ૯૬ ગુંજાનો તોલો અને ૨ તોલાનો કર્ષ ગણે છે.

યોગરત્નાકર મહારાષ્ટ્રમાં જ રચાયેલો અને મહારાષ્ટ્રમાં બહુ વપરાતો ગ્રન્થ છે. લખાયે બહુ વર્ષો નથી થયાં. આ યોગરત્નાકરમાં પણ માગધ અને કાલિઙ્ગ બે પરિભાષા આપી છે. માગધમાં ૪ યવની ૧ ગુંજા, ૬ ગુંજાનો ૧ માષ અને ૧૬ ગુંજાનો ૧ કર્ષ લખ્યો છે, અને કાલિઙ્ગમાં ભાવપ્રકાશોક્ત કાલિઙ્ગમાન ઉતાર્યું છે.

અર્થાત્ યોગરત્નાકર શાર્ઙ્ગધર અને ભાવપ્રકાશને અનુસરે છે. હાલમાં મહારાષ્ટ્રના વૈદ્યો ૮ ગુંજાનો માષ અને ૧૨ માષનો કર્ષ ગણે છે.

આટલે સુધી માનવિષયક પરિભાષાના આયુર્વેદિક તથા આયુર્વેદેતર સંસ્કૃત સાહિત્યનું સિંહાવલોકન કર્યું; એ ઉપરથી એટલો નિશ્ચય થાય છે કે જૂના વખતમાં તોલવાના વજનોનું મૂળ સુવર્ણ અથવા કર્ષ હતું.

જો કે એ વખતમા સોનાના સિક્કાઓ, આ દેશમાં વપરાતા ન હતા, પણ તાંબાના સિક્કાઓ ૮૦ રતીના વજનના ધોરણને અનુસરતા અને રૂપાના ૩૨ રતીના ધરણના ધોરણને કર્ષની નીચે અર્થશાસ્ત્ર અને સુશ્રુતના વખતમા કર્ષનો ૧૬મો ભાગ સુવર્ણમાપક અને સુવર્ણ માપકનો ૫મો ભાગ ચણોઠી કે ૧૦મો ભાગ અડદના દાણા વપરાતા કર્ષની ઉપર ૪ કર્ષનો પલ, ૧૦૦ પલની તુલા અને ૨૦ તુલાનો ભાર બાકીના વજન માટે માપકના, કર્ષના અને પલના ગુણક વપરાતા માપક નામનો ૫ રતી વજનનો સિક્કો પણ ચાલતો ભાસના નાટકમા માપકનો ઉલ્લેખ છે પલથી મોટા કુડવ, પ્રસ્થ વગેરે મૂળ માપના નામો છે કોટિલીય અર્થશાસ્ત્રમા એને માપ જ ગણ્યા છે અને અમરકોષમા પણ એને માપ જ કહ્યા છે –

अस्त्रियां आढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ।
कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ॥

આ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતા ટીકાકાર લખે છે કે —

आढकादयः शब्दाः परिमाणार्थकाः परिमाणविशेषवाचकाः ॥

આ પ્રમાણે જોતા ૫ રતીનો ૧ માપક, ૧૬ માપકનો ૧ કર્ષ, ૪ કર્ષનો ૧ પલ; પછી ૧૦ પલ–૨૦ પલ એ રીતે ૧૦૦ પલ સુધી પલના ગુણકો પછી ૧૦૦ પલની ૧ તુલા અને ૨૦ તુલાનો ૧ ભાર એ પ્રમાણે વજનો કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર અને સુશ્રુતના વખત સુધી વપરાતા, પણ સુશ્રુતે કુડવ વગેરે માપને કર્ષ, પલ, તુલા વગેરે વજનોથી જુદા પાડ્યા નથી અને આયુર્વેદના પાછળના સમગ્ર સાહિત્યમા પણ કુડવ, પ્રસ્થ વગેરે પણ ચતુર્ગુણ વજનો હોય એવી રીતે લખ્યા છે.

પાછળથી ગુંજથી ઓછા વજનના ૮ ત્રસરેણુ=૧ લીક્ષા, ૮ લીક્ષા=૧ રાજસર્ષપ, ૮ રાજસર્ષપ=૧ ગૌરસર્ષપ, ૬ ગૌરસર્ષપ=૧ યવ અને ૩ યવ=૧ રતી એટલા વજનો કલ્પાયા આ પ્રમાણે ૧ ત્રસરેણુ ૧ ગુંજનો ૯૨૧૬મો ભાગ થાય છે જો કે ચણોઠી નાનીમોટી હોય છે, પણ ૮૦ ગુંજને ૧૪૦ ગ્રેન બરાબર ગણે છે એ પ્રમાણે એટલે ૧$\frac{3}{4}$ ગ્રેનની ૧ ચણોઠી ગણીએ તો ૧ ત્રસરેણુ ૧ ગ્રેનનો લગભગ ૫૨૬૬મો ભાગ થાય જો કે હાલમાં ૧ ગ્રેનના ૧૦ હજારમા અને તેથી પણ નાના ભાગનું વજન કરવાનાં સાધનો છે પણ આ દેશમા જૂના કાળમાં એવા સાધનો હશે કે કેમ, અને એટલા બારીક વજનો કોઈ વખત

વપરાતાં હશે કે કેમ એ વિષે શકા છે; અને તેથી જ પાછળના શુક્રનીતિ જેવા અર્થશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાં તથા આયુર્વેદના કેટલાક ગ્રન્થોમાં એ છોડી દીધાં છે. પણ કેટલાક આયુર્વેદિક ગ્રન્થોમાં યે ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરી ગુંજાથી સૂક્ષ્મ વજનોનું વર્ણન આપ્યું છે. દાખલા તરીકે શાર્ઙ્ગધર અને ભાવપ્રકાશમાં લખ્યું છે કે, ત્રીશ પરમાણુઓ=૧ ત્રસરેણુ, ૬ ત્રસરેણુ=૧ મરીચિ, ૬ મરીચિ=૧ રાજીકા, ૩ રાજીકા=૧ સર્પપ, ૮ સર્પપ=૧ જવ, ૪ યવ=૧ ગુંજા. આ પ્રમાણે ૧ પરમાણુ એ ૧ ચણોઠીનો ૧૦૩૬૮૦મો ભાગ છે. જેમ જુદા જુદા ગ્રન્થકારોની ગુંજામાં તફાવત છે, તેમ મનુ અને ભાવમિશ્રના ત્રસરેણુમાં પણ તફાવત છે.

આ રીતે ૧ ચણોઠીના ૧૦૩૬૮૦મો ભાગ=૧ પરમાણુથી એક આચિત અથવા ૧ શાકટ એટલે ૬૪૦૦૦૦ ચણોઠી સુધીનાં વજનોની પરિભાષા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે. એ વખતનો ૧ કર્ષ એટલે ૮૦ ગુંજા અથવા ૧૪૦ ગ્રેન, ૧ પલ=૫૬૦ ગ્રેન, ૧ તુલા=૫૬૦૦૦ ગ્રેન અથવા ૮ રતલ. ૧ ભાર=૧૬૦ રતલ અને ૧ શાકટ=૧૬૦૦ રતલ. આ ઉપરથી એ વખતે ગાડામાં ૪૦ મણ ભાર ભરવામાં આવતો એમ જણાય છે. આ મુખ્ય વજનો મગધમાં તથા મગધ સામ્રાજ્યની સીધી છાયામાં આવેલા દેશના મોટા ભાગમાં એક કાળે ચાલતાં હશે. ચણોઠી નાનીમોટી હોવાથી કોઈ સ્થળે ૫ ચણોઠીનો કોઈ સ્થળે ૬નો, ક્યાંક ૭નો માષક ગણાતો; પણ કર્ષ અને પલના વજનોમાં ફેર ન હતો. સાધારણ રીતે કર્ષ તો ૧૪૦ ગ્રેનનો જ ગણાતો. આ મતમાં એક જ અપવાદ છે; ચરકમાં આથી બમણા વજનનો કર્ષ કહ્યો છે. કોઈ ભાગમાં સામાન્ય કર્ષથી બમણા વજનનો કર્ષ ચાલતો હોય એ સંભવિત છે.

આ ધોરણે ચરકની તુલા ૧૬ રતલની અને ચરકનો ભાર ૩૨૦ રતલનો થાય.

જ્યાં સુધી બજારમાં ચાલતા સિક્કાનું વજન ૧૪૦ ગ્રેનની આસપાસ રહ્યું, ત્યાં સુધી તોળવાનાં વજનોનું કોષ્ટક ઉપર આપ્યું છે તે પ્રમાણે રહ્યું; પણ મુસલમાની વખતમાં સિક્કાના વજનના ધોરણમાં ફેરફારો થયા. અને શેરશાહ સૂરે (ઇ. સ. ૧૫૪૦થી ૧૫૪૫) છેવટ ૧૮૦ ગ્રેનના વજનના રૂપિયા પાડવા માંડયા; જે ધોરણ મોગલ સમયમાં ચાલુ રહ્યું હતું, કંપની સરકારે પણ ચાલુ રાખ્યું અને હાલમાં ૧૮૦ ગ્રેનના જ રૂપિયા પડે છે. આ પ્રમાણે ૧૮૦ ગ્રેનના રૂપિયાના ધોરણ

ઉપર શેર, મણ વગેરે વજનો મોગલ સમયમાં વપરાવા લાગ્યા પછી વૈદ્યોએ પણ વ્યવહાર સાથે પોતાની એકતા કરવા માટે ૯૬ ગુંજનો કર્ષ તે ૧ રૂપિયાભાર એમ સમજવા માંડયું અર્થાત્ સુશ્રુત–શાર્ઙ્ગધરનો કર્ષ એટલે ૧ રૂપિયાભાર અને ચરક–ભૈષજ્યરત્નાવલિનો કર્ષ એટલે ૨ રૂપિયાભાર એ રીતે ધોરણ બાંધીને બાકીના વજનોને વાપરવાનું મોગલ સમયથી વૈદ્યોએ ચાલુ કર્યું છે અને હજી એ પ્રમાણે જ ચાલે છે આ પ્રમાણે ગુજરાત–મહારાષ્ટ્રના હાલના વૈદ્યો ૧ કર્ષ = ૧ તોલો = ૯૬ ગુંજા ગણે છે, અને બંગાળાના વૈદ્યો ૧ કર્ષ = ૨ તોલા= ૧૯૨ ગુંજા ગણે છે ૧ ગુંજા = ૧⅞ ગ્રેન

આટલા વિવેચનથી પ્રાચીન તોલ અને એનું ધોરણ સમજવું કંઈક સહેલું થશે મુસલમાની વખતમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં શેર, મણ વગેરે જે વજનો ચાલતા, તે એ વખતના મુસલમાની સાહિત્યમાં નોંધાયેલ છે. તેમ જ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં સિક્કાનું અને વજનનું ધોરણ પહેલેથી ઉત્તરથી જુદું જ હતું, પણ એ વિષય અહીં ચર્ચવાનો નથી

માપ

માપ વિષે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ અર્થશાસ્ત્રમાં જ મળે છે અર્થશાસ્ત્રમાં મગધમાં આવવાની વસ્તુઓનું, મગધમાંથી બહાર જવાની વસ્તુઓનું, અન્તઃપુરનું એમ જુદાં જુદાં માપ હતાં. પણ સામાન્ય રીતે ૪ કુડવ = ૧ પ્રસ્થ, ૪ પ્રસ્થ = ૧ આઢક, ૪ આઢક = ૧ દ્રોણ, ૨૦ દ્રોણ = ૧ કુમ્ભી, ૧૦ કુમ્ભી = ૧ વહ, એ પ્રમાણે માપો હતા હવે ૨૦૦ પલ અડદ સમાય એવડું માપ એ દ્રોણ એમ અર્થશાસ્ત્ર કહે છે આ રીતે દ્રોણ ઉપરથી તે નીચેના આઢક, પ્રસ્થ, કુડવ માપો કરાવ્યા છે, પણ પાછળના ખાસ કરીને આયુર્વેદિક ગ્રંથકારોએ એથી ઊલટું કુડવનું ધોરણ કરાવી એ ઉપરથી બીજા માપ ગોઠવ્યા છે

સુશ્રુતમાં કર્ષનું વજન કહ્યા પછી લખ્યું છે કે, "એથી આગળ આગળનું વધારતા પલ, કુડવ, પ્રસ્થ, આઢક અને દ્રોણ થાય છે" અર્થાત્ ૪ કર્ષ=૧ પલ, ૪ પલ=૧ કુડવ, ૪ કુડવ=૧ પ્રસ્થ, ૪ પ્રસ્થ=૧ આઢક અને ૪ આઢક=૧ દ્રોણ આ માપની પરિભાષા વજનોની પરિભાષાથી જુદી નથી પાડી એ પહેલાં કહ્યું જ છે. જૂના કુડવ–માપ

કેવડું હોવું જોઈએ એનું પ્રમાણ પાછળના ગ્રંથકારોએ આપ્યું છે. દાખલા તરીકે બંગસેને કુડવનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:—

वैणवाक्षायसादीनां भाण्डं तु चतुरङ्गुलम् ।
विस्तीर्णमथवृत्तं च कुडवं तं विनिर्दिशेत् ॥

શાર્ઙ્ગધરે કુડવનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:—

मृद्वृक्षवेणुलोहादं भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ।
विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं मतम् ॥

અર્થઃ-માટી, લાકડું, વાંસ કે લોઢાનું ચાર આંગળ ઊંડું અને ચાર આંગળ ગોળ ઠામ એ કુડવ.

શુક્રનીતિમાં કુડવનું પ્રમાણ આથી જુદું લખ્યું છે.

पञ्चाङ्गुलावटं पात्र चतुरङ्गुलविस्तृतम् ।
प्रस्थपादं च तज्ज्ञेयं परिमाणे सदा वुधैः ॥

વિદ્વાનોએ પાંચ આંગળ ઊંડા અને ચાર આંગળ પહોળા પાત્રને પ્રસ્થનો ચોથો ભાગ (કુડવ) ગણવો.

शु. अ. २, श्लो. ३८७

આ રીતે આયુર્વેદિક ગ્રન્થોના અને શુક્રનીતિના કુડવમાં થોડો ફેર છે. ભાસ્કરાચાર્ય તો ખારીને માપનું મૂળ ગણે છે:—

धान्यादिके यत्घनहस्तमानं ।
शास्त्रोदिता मागधखारिका सा ॥

લીલાવતી.

અર્થાત્ એક ઘન હસ્તનું માપ તે દાણા વગેરે માપવા માટેની ખારિકા. આ ખારિકાનો ૧૬ મો ભાગ તે દ્રોણ, દ્રોણનો ચોથો ભાગ તે આઢક, આઢકનો ચોથો ભાગ તે પ્રસ્થ અને પ્રસ્થનો ચોથો ભાગ તે કુડવ.

ટૂંકામાં માપ વિષેના આયુર્વેદિક તથા આયુર્વેદેતર સાહિત્યમાંથી પ્રાચીન માપ વિષે વિચાર કરતાં મુખ્ય મુશ્કેલી કુડવ અથવા તો ખારિકા કેવડી હોવી જોઇએ એ નિશ્ચિત કરવામાં છે. એ વિષયના સાહિત્યમાં જ મતભેદ છે: પણ એ કુડવનો નિશ્ચય એક વાર થાય તો પછીનાં માપો માટે કાંઈ મુશ્કેલી નથી. આ વિષે વિચાર કરતાં હસ્ત કેટલા ઈંચનો ગણવો તે નક્કી કરવું પડે. કુદરતી હાથ લાંબા-

ટૂંકા હોય છે એ પ્રમાણે કુદરતી આંગળા પણ એકસરખા ન હોય સામાન્ય રીતે ૧૮ કે ૧૯ ઇંચનો એક હાથ ગણવો જોઈએ એમ તજજ્ઞ મત છે ૧૮ ઇંચનો હાથ ગણીએ તો આયુર્વેદિક કુડવ ત્રણ ઇંચ ઊંડુ અને ત્રણ ઇંચ વ્યાસની ગોળાઇવાળુ હોવુ જોઈએ બગસેનમા સ્પષ્ટ વૃત્ત વિશેષણ છે, એટલે માપ ગોળ હશે એમ માનવુ પડે છે

આ પ્રમાણે ત્રણ ઇંચ ઊંડા અને ત્રણ ઇંચ વ્યાસના વાસણમા ચાર પલ લગભગ ૨૪૪૦ ગ્રેન વસ્તુ રહેવી જોઇએ હાલમા તો વજન અને માપનુ ધોરણ શુદ્ધ પાણી (Distilled water)થી ઠરાવવામા આવે છે જૂના વખતમા પણ એમ જ હશે ? અર્થશાસ્ત્રમા धान्यमापद्विपलशत द्रोणमायमानम् એ રીતે ૨૦૦ પલ અડદ જેમા માઇ શકે તેવડુ માપ તે દ્રોણ, અને આઢક, પ્રસ્થ તથા કુડવ દ્રોણથી અનુક્રમે ચોથા ચોથા ભાગના એ રીતે લખ્યુ છે એ ઉપરથી તો અમુક વજનના પાણીના માપનુ ધોરણ નહિ હોય, પણ અમુક વજનના દાણાના માપનુ ધોરણ હશે એમ લાગે છે

માપના સાહિત્યમા ઝાઝો વિસ્તાર નથી, જે છે તે ઉપર કહ્યો છે બાકી વૈદ્યોએ તો માપ વાપરવા જ મૂકી દીધા હોય એમ લાગે છે કારણ કે કુડવથી વજન અને માપ માટે એક જ પરિભાષા છે વેપારમા માપ વપરાતા પણ દેશકાળ અને રાજ્યના ફેરફાર પ્રમાણે એમા ફેરફાર થતો ગયો અને સ્મૃતિઓ, ધર્મશાસ્ત્રમા ગણાતાથી એમા કોષ્ટકો એના એ જ રહ્યાં

આ વિષયનુ ઘણા વર્ષો પહેલા કોલબ્રૂકે પોતાના નિબંધોમા કેટલુક વિવેચન કર્યુ છે ગોપાલ ભટ્ટના સંખ્યા પરિમાણમાથી તથા રઘુનંદનના દિવ્ય તત્ત્વમાથી તોલ અને માપના ઉતારાઓ કર્યા પછી આઈ-ને-અકબરીમાંથી ૧૦ યવ=૧ રતી અને ૨૪ રતીનો એક ટંક (૦। તોલો) એ કોષ્ટક આપ્યુ છે કોલબ્રૂક ૪૨૦ ટ્રોય ગ્રેનનો ૧ પલ ગણે છે અર્થાત્ ૧૦૫ ટ્રોય ગ્રેનનો ૧ કર્ષ ગોપાલ ભટ્ટે અને એમાથી કોલબ્રૂકે ઉતારેલાં પુનરુક્ત માપના કોષ્ટકોમા સામાન્ય રીતે ઉપયોગિતાથી ઝાઝો ફેર નથી, છતા ભવિષ્ય પુરાણનું માપનું કોષ્ટક નીચે આપ્યુ છે.

૨ પલ=૧ પ્રસૃતિ	૪ પ્રસ્થ=૧ આઢક
૨ પ્રસૃતિ=૧ કુડવ	૪ આઢક=૧ દ્રોણુ
૪ કુડવ=૧ પ્રસ્થ	૨૦ દ્રોણુ=૧ કુમ્ભ

૧૬ દ્રોણુ=૧ ખારિકા.

પદ્મપુરાણમાં ૧૦ કુમ્ભનો ૧ વાહ એટલું વધાર્યું છે. આ રીતે ૧ કુડવથી ૧ વાહ સુધીનાં માપ પ્રચારમાં હતાં. જો ૧ કુડવને ૧૬ તોલા બરાબર ગણીએ તો ૧ વાહ લગભગ ૨૦૪૮૦ તોલા બરાબર થાય.

આયુર્વેદિક પરિભાષામાં ૪ દ્રોણુને ૧ વાહ મનાય છે અને ૨૦૦૦ પલની એક ખારી મનાય છે. એટલે પુરાણોક્ત વાહ અને ખારી આયુર્વેદિક વાહ અને ખારીથી મોટાં છે. ઉપર્યુક્ત માપના શબ્દોનો વિચાર કરતાં કોલબ્રૂકની એક નોંધ ખાસ યાદ આવે છે. કોલબ્રૂક કહે છે કે, આ પુરાણોક્ત કુમ્ભ ઉપરથી અંગ્રેજી કોમ્બ શબ્દ Comb=૪ બુશલ કદાચ નીકળ્યો હોય.

કોલબ્રૂક પછી હાલમાં બંગાળાના પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક પંડિત બ્રજેન્દ્રનાથ સીલે પોતાના Positive Sciences of the Ancient Hindus નામના ગ્રન્થમા પ્રાચીન તોલમાપનું પણ વિવેચન કર્યું છે. આ પુસ્તકમાં બ્રજેન્દ્રનાથ સીલ લખે છે કે, જો હાલમાં ૮૦ રતીને ૨૧૦ ટ્રોય ગ્રેન બરાબર ગણવામાં આવે છે (કલકત્તાના વૈદ્યોમાં) પણ ખરી રીતે ૮૦ રતી (૧ કર્ષ) ૧૦૫ ટ્રોય ગ્રેન બરાબર થાય છે. અર્થાત્ ૩૨૦ રતીનો ૧ પલ ૪૨૦ ટ્રોય ગ્રેન બરાબર ગણવો જોઇએ. રતીથી નાનાં વજનો માટે બ્રજેન્દ્રનાથ સીલ લખે છે કે, ૧૨૯૬ ત્રસરેણુ ૧ રતી બરાબર થાય છે. માટે ૧ ત્રસરેણુ ૭/૬૯૧૨ ટ્રોયગ્રેન બરાબર રહેવો જોઈએ. આથી વધારે વજનો માટે એમણે કાંઇ લખ્યું નથી. અર્થાત્ બ્રજેન્દ્રનાથ કોલબ્રૂકને અનુસરે છે. પણ મારો મત ૮૦ ગુન્જા=૧૪૦ ગ્રેન માનવાનો છે અને તે ઉપર સકારણ દર્શાવ્યો છે.

માપના સંબંધમાં બ્રજેન્દ્રનાથ સીલ લખે છે કે, "માપનુ ધોરણ કુડવ ઉપર હતું." કુડવ ૩ આગળ લાંબુ, ૪ પહોળુ અને ૧½ આંગળ ઊંડું અર્થાત્ ૧૩½ ઘન આંગળનું કરવામાં આવતું. વળી ૪ પલનો

કુડવ મનાતો અને નિશ્ચય કુડવમા મૂળ તો ૪ પલ પાણી માઈ શકતુ હોવુ જોઈએ અને જો એક હસ્તને ૧૯ ઇચનો ગણીએ તો ખરેખર ૩૦ સેન્ટીગ્રેડની ગરમીએ લગભગ ૪ પલ પાણી કુડવમા સમાઈ શકે વ્રજેન્દ્રનાથ શીલના આ વિધાનમા કેટલીક શકાઓ ઊઠે છે પહેલુ તો કુડવ ગોળ નહિ પણ ચતુષ્કોણ હતો એમ માનવાનુ કારણ સમજાતુ નથી ઉપર લખ્યુ છે તેવ માન પણ કયાથી કાઢ્યુ તે સમજાતુ નથી. વળી ૪ પલ પાણી ૧ કુડવમા સમાવુ જોઈએ એ તો વર્તમાન રિવાજ ઉપરથી કરેલી કલ્પના લાગે છે ૪ પલ દાણા જ ઉદ્દિષ્ટ હશે એમ અર્થશાસ્ત્રના શબ્દો ઉપરથી તો અનુમાન થાય છે આગળ ચાલતા વ્રજેન્દ્રનાથ શીલ કબૂલ કરે છે કે, "વર્તમાન વૈદક વ્યવહારમા કુડવ બધી બાજુએ ચાર આગળનો ગણાય છે આ રીતે ગણતા હસ્તને ૧૮ ઇચ માનીએ તો કુડવ ૨૭ ઘન ઇંચનું વાસણુ કરે કવિરાજો કુડવને ૮ પલ બરાબર ગણે છે (કલકત્તાના કવિરાજોમા મુખ્યત્વે વપરાતા ભૈષજ્ય રત્નાવલિ નામના વૈદક ગ્રન્થમા ૪ પલનો જ કુડવ કહ્યા છે, છતા અહીં વ્રજેન્દ્રનાથ શીલ આઠનો શી રીતે કહે છે તે સમજાતુ નથી) અને ૧ પલ=૩૨૦ ગુંજા અને ૮૦ ગુંજાને આપણે ૨૧૦ ગ્રેન બરાબર ગણીએ છીએ એટલે ૨૭ ઘન ઇચના વાસણમા ૬૭૨૦ ગ્રેન પાણી રહેવુ જોઇએ, આ લગભગ બરાબર છે કારણ કે ૩૦ ડિગ્રીએ ૧–૩ ટકા ઓછા છે"

આ વિષયના ઉપસહારમા મારે થોડુ જ કહેવાનું છે પ્રાચીન તોલમાપનો ઉપયોગ સાહિત્યના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જ સામાન્ય જનસમાજ માટે તો છે, પણ વૈદ્યો હજી પ્રાચીન પરિભાષાથી જ વૈદક વ્યવહાર કરે છે આ જમાનામા ઘણો કરનાર વૈદ્યોએ પોતાના તોલમાપમા ચોકસાઇ તથા એકસરખાપણુ લાવવા જોઇએ આખા ભારતવર્ષમા આયુર્વેદના એક જ ગ્રન્થો ઉપર વૈદુ થાય છે, તો પછી તોલમાપમા પણ આખા હિંદુસ્થાનમા એકસરખાપણુ હોવુ જોઈએ આ વિષયમા મુખ્ય નિર્ણય બે બાબતનો જ કરવાનો છે

(૧) ગુંજા કેટલા ગ્રેનની ગણવી ? અને કેટલી ગુંજાનો કર્ષ ગણવો ?

મારી સૂચના—૧$\frac{7}{8}$ ગ્રેનની ૧ ગુંજા અને ૯૬ ગુંજા અથવા ૧૮૦ ગ્રેનનો ૧ કર્ષ ગણવાથી ચાલુ વ્યવહાર સાથે એકતા થશે

(૨) માપમાં કુડવનું ૩ ઇંચ વ્યાસનું તથા ૩ ઇંચ ઊંડું માપ તૈયાર કરાવવું અને એમાં કેટલા તોલા પાણી તથા દાણા સમાય છે તે બધું જોયા પછી કુડવનુ માપ નક્કી ઠરાવી, એને અનુસરી પ્રસ્થ વગેરે બધાં માપો કરાવવાં અને તે પ્રચારમાં આણવાં.

વજન અને માપ આખા હિંદુસ્થાનના વૈદ્યોએ એકસરખાં વાપરવાં.

આ સૂચનાઓ વૈદ્યસંમેલન આગળ કરવા યોગ્ય છે એ હું જાણું છું અને કરવા ધારું છું; પણ ઐતિહાસિક શોધખોળના અંગ તરીકે પ્રાચીન તોલ અને માપનો વિચાર સાહિત્ય પરિષદ પણ કરી શકે એમ ધારીને બંગીય સાહિત્ય સંમેલને એક વખત વિચાર કર્યો હતો, અહીં આ સૂચનાઓ કરી છે.

ગુજરાતનું વૈદ્યક સાહિત્ય*

રા. રા શ્રીયુત રણજિતરામ વાવાભાઇએ ગુજરાતનું વૈદક સાહિત્ય એ વિષય ઉપર સાહિત્ય પરિષદ માટે એક નિબધ લખવાની સૂચના કરી, ત્યારે મેં એ તરત સ્વીકારી લીધી પાછળથી એ વિષયમા વધારે ઊંડા ઊતરતા જણાયુ કે, વૈદ્યના ગ્રન્થોમા ગ્રન્થકારના નામ સિવાય એને વિષે બીજી હકીકત ભાગ્યે જ લખી હોય છે, એટલે કયો ગ્રન્થકાર કયા દેશકાળમા થઈ ગયો એ જાણવાના સાક્ષાત્ સાધનો પ્રાય. મળતા નથી બીજુ વૈદ્યના ઘણા ગ્રન્થો હજી છપાયા ન હોવાથી તથા હસ્તલિખિત પ્રતો મોટે ભાગે દુર્લભ હોવાથી, કેટલાક ગ્રન્થો જોવાનુ મારાથી બની શકયુ નથી એટલે જે થોડી હકીકત એકઠી થઇ શકી છે, તે જેવી છે તેવી આ સરસ્વતીદેવીના પદ-કમળમા નમ્ર ભાવથી અર્પણ કરુ છુ

ગુજરાતની મર્યાદા

ભૂગોળના કેટલા ભાગને ગુજરાત ગણવો, એ પ્રશ્ન મોટો છે પણ ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમા વચાયલા 'ગૂજરાતનું સસ્કૃત સાહિત્ય' એ વિષયના પોતાના નિબધમા સાક્ષરવર્ય આનદ શકર બાપુભાઇ ધ્રુવે ઉપલા પ્રશ્નનો જે તોડ કાઢયો છે, તેમા અનેક મુશ્કેલીઓ સહેજે દૂર થતી હોવાથી ગુજરાતની વર્તમાન મર્યાદાને જ, ભૂતકાળને માટે પણ, સ્વીકારીને હું આગળ ચાલુ છુ

ભૂતકાળમા સાહિત્યની ઉપેક્ષા

ગુજરાતના ભૂતકાળના ઇતિહાસમા દૂર દષ્ટિ નાખતા સાહિત્ય તરફ ગુજરાતીઓની ઉપેક્ષાવૃત્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે ઈ સ પૂર્વે પાચમા–છઠ્ઠા શતકમા પણ ગુજરાત પોતાના બન્દરો મારફત દૂર

---

* સૂરતની પાચમી સાહિત્ય પરિષદ ૧૯૧૫મા આપેલો નિબધ

દેશાવરો સાથે વેપાર કરતું દેખાય છે. અને તે પછીનાં ૨૪૦૦ વર્ષોમાં પણ ગુજરાતે વેપારી તરીકે પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખી છે. પણ વેપારમાં અગ્રેસર ગુજરાત સાહિત્યમાં પાછળ રહી ગયું છે. એ જૂના કાળમાં જ્યારે આર્યાવર્તમાં જીવન્ત સાહિત્યનો સર્વ દિશામાં અપૂર્વ વિકાસ થતો હતો, ત્યારે ગુજરાતે આ દેશની અક્ષર સેવા બિલકુલ કરી નથી; અને તે પછી પણ ગુજરાતે જેટલી લક્ષ્મીની ઉપાસના કરી છે તેટલી સરસ્વતીની કરી નથી. ઈ. સ. ના છઠ્ઠા શતકથી ગુજરાત સામાન્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ભાગ લેતું દેખાય છે.

ઈ. સ. ૧૨ મા શતક પહેલાં ગુજરાતમાં વૈદક સાહિત્યનો અભાવ

પણ વૈદક સાહિત્યમાં તો ઈ. સ. ના બારમા શતક પહેલાં ગુજરાતમાં ઘોર અંધકાર દેખાય છે. ઈ. સ. બારમા શતક પહેલાં ગુજરાતમાં લખાયેલો વૈદ્યનો કોઈ ગ્રન્થ મળતો નથી, માટે તે પહેલાં અહીં વૈદ્યો નહિ હોય એમ કહેવાનો આશય નથી. વૈદ્યો હશે, પણ એઓએ કંઈ લખ્યું નહિ હોય, અથવા એમનું લખેલું ' કાલ-મહોદધિ ' માં તણાઈ ગયું હશે.

ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં ગુજરાતમાં વૈદ્યોનો સંભવ

મહારાજા અશોકના શિલાલેખોમાં એક એવો ઉલ્લેખ છે કે, " દેવોના પ્રિયદર્શી રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં અને સિલોન, સતીત-પુત્ત, કેરલપુત્ત વગેરે પાડોશી રાજ્યોમાં સર્વત્ર મનુષ્યો અને પશુઓ માટે ચિકિત્સા-સ્થાનો (ઈસ્પિતાલો) બંધાવ્યાં હતાં અને દવાઓ મગાવીને રાખી હતી તથા રોપાવી હતી. " સૌરાષ્ટ્ર દેશ અશોકના રાજ્યમાં હતો અને ગિરિનગરમાં રહેતા પ્રિયદર્શી મહારાજાના પ્રતિ-નિધિએ સુદર્શન તળાવની નહેરો બંધાવી હતી એમ રુદ્રદામન લેખથી જણાય છે. પાડોશીના રાજ્યમાં પણ ઇસ્પિતાલો બંધાવનારે સૌરાષ્ટ્રમાં નહેરો બંધાવી તેમ ઇસ્પિતાલો નહિ બંધાવી હોય એમ કહી શકાતું નથી; અને જો ઈસ્પિતાલો હોય તો વૈદ્યો પણ હોવા જોઇએ. પણ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકનું વૈદક સાહિત્ય ચરક, સુશ્રુત અને ભેડમાં સમાઇ ગયું છે; એટલે એ કાળના ગુજરાતના વૈદ્યોનું અક્ષરજીવન જોઈ શકાતું નથી.

તે પછી ક્ષત્રપ, ગુપ્ત અને વલભી રાજ્યના સમય માટે અશોકના વખત માટે જે કહ્યું તેથી જુદું કાંઈ કહેવાનું નથી. છઠ્ઠા-

સાતમા શતકમા સિંધમા વાગ્ભટ્ટ, તીસટ અને ચદ્રટને હાથે વૈદ્યના મોટા ગ્રન્થો લખાય છે, અને આઠમાથી અગિયારમા શતક સુધીમા બગાળામા માધવકર, વૃંદ અને ચક્રદત્ત દ્વારા વૈદ્યનો પ્રદેશ અનેકધા ખેડાય છે પણ ગૂજરાતમા જેના દેશકાળ સદિગ્ધ છે એવી એક વ્યક્તિ સિવાય વૈદ્યક સાહિત્યમા પ્રવૃત્તિ કરનાર કોઈ દેખાતુ નથી

નાગાર્જુન

બૌદ્ધ સાહિત્યમા, જૈન સાહિત્યમા અને વૈદક સાહિત્યમા સિદ્ધ નાગાર્જુન એક મહાન આચાર્ય, રસવૈદ્ય અને મહાપુરુષ ગણાય છે, પણ આ ત્રણે સાહિત્યમા કહેલા નાગાર્જુન એક કે ભિન્ન ભિન્ન એ કહી શકાતુ નથી વૈદક સાહિત્યમા જોઇએ તો સુશ્રુતના ટીકાકાર ડલ્હણ "સુશ્રુતના પ્રતિસંસ્કર્તા નાગાર્જુન જ છે," એમ કહે છે રસ સંપ્રદાયમા નાગાર્જુન એક રસસિદ્ધ મનાય છે વૃંદ અને ચક્રપાણિ 'અમુક પાઠો નાગાર્જુને કહ્યા છે' એમ કહે છે નાગાર્જુનના આરોગ્યમજરી નામના ગ્રન્થમાથી માધવના ટીકાકાર વિજયરક્ષિત ઉતારો કરે છે નાગાર્જુનના ગણાતા રસરત્નાકર નામના ગ્રથની હસ્તલિખિત પ્રત મળી છે, અને આ બે ઉપરાત કક્ષપુટ તત્ર નામનો ત્રીજો ગ્રન્થ નાગાર્જુનનો ગણાય છે હવે બૌદ્ધ સાહિત્યમા, મહાયાન શાખાના એક આચાર્ય તરીકે બોધિસત્ત્વ નાગાર્જુનની કીર્તિ ઘણી જ છે જૈન-સાહિત્યમા પણ પાદલિપ્તાચાર્યના શિષ્ય નાગાર્જુન પ્રસિદ્ધ છે અને એની અનેક કથાઓ પ્રચલિત છે

૧૧ મા શતકના પ્રથમ ભાગમાં આ દેશમા રહી જનાર એલ્બીરૂની એક નાગાર્જુન માટે નીચે પ્રમાણે લખે છે—"રસવિદ્યાના નાગાર્જુન નામના એક પ્રખ્યાત આચાર્ય હતા જે સોમનાથ પાસે દૈહકમા રહેતા હતા. એ રસવિદ્યામા પ્રવીણ હતા અને એમણે એ વિષયનો એક ગ્રન્થ લખ્યો છે અમારા વખત પહેલા ૧૦૦ વર્ષ ઉપર એ થઇ ગયા છે" જો એલ્બીરૂનીનુ કહેવુ ખરુ હોય તો નવમા શતકના અતમા અને દશમા શતકના પ્રથમ ભાગમા ગુજરાતમાં એક નાગાર્જુન થઇ ગયા હોવા જોઇએ

હવે એલ્બીરૂનીથી ૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે હિંદુસ્થાનમા મુસાફરી કરનાર ચીનાઈ મુસાફર હિયેન્થ્સિંગ આયુર્વેદમા પારગત અને સાતવાહન રાજાના મિત્ર બોધિસત્ત્વ નાગાર્જુનનું બહુ માનપૂર્વક સ્મરણ કરે છે.

એ મુસાફરના સમકાલીન બાણુ કવિ પણ એને ટેકો આપે છે. નાગાર્જુન નામના બે મહાપુરુષો જુદા જુદા કાળમાં થઇ ગયા હોય તો જ હિયેન્થીસિંગ અને એલ્બીરૂનીના પરસ્પર વિરુદ્ધ કથનો સત્ય હોઇ શકે. બેથી પણ વધારે નાગાર્જુન નામના પંડિતો થયા હોય એ સંભવ છે. છતાં સાતવાહનના મિત્ર બોધિસત્ત્વ નાગાર્જુન તો ગુજરાતના ન જ ગણાય. પણ બીજા નાગાર્જુન રસરત્નાકર કે એવા જ બીજા કોઈ ગ્રંથના લેખક હોવાનો સંભવ છે. જો આ તર્ક ખરો હોય તો બીજા નાગાર્જુન માટે ગુજરાત સાભિમાન દાવો કરી શકે. પ્રભાવક ચરિત વગેરે જૈન ગ્રંથોમાં જે નાગાર્જુનની વાત છે, તે આ ગૂજરાતના નાગાર્જુન વિષે હોવાનો સંભવ છે. પણ નાગાર્જુનના વ્યક્તિત્વ માટે તથા એના દેશકાળ માટે ચોક્કસ પ્રમાણોથી નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી એમને માટે વધારે વિચાર કરવો અસ્થાને છે.

હેમચંદ્ર ઇ. સ. ૧૦૮૯ થી ૧૧૭૩

અણહિલપુર પાટણમાં ગુજરાતની રાજ્યધાની સ્થપાયા પછીના આ દેશના ઇતિહાસમાં જોતાં જણાય છે કે, મહારાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતથી આરમ્ભીને કરણઘેલાના વખતમાં ગૂજરાત લૂંટાયું ત્યાં સુધીના કાળમાં લક્ષ્મી અને વિદ્યાની લહેરોમાં મહાલતા ગુજરાતની જાહોજલાલી સ્પૃહણીય હતી. એ અપૂર્વ જાહોજલાલીના સમયમાં જ ગુજરાતમાં આયુર્વેદનો સ્પષ્ટ પ્રવાહ શરૂ થયો છે. એ શરૂઆતના પ્રવાહમાં એ વખતની દીપ્યમાન સ્ફૂર્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઈ. સ. ના બારમા શતકથી ગુજરાતમાં વૈદક સાહિત્યનો જે સ્થિર પ્રવાહ શરૂ થાય છે, તે ઈ. સ. ના ૧૭ મા શતક સુધી અવિચ્છિન્ન રીતે વહે છે. આ શતકની શરૂઆતથી જ 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રના પ્રકાશથી ગુજરાત દેદીપ્યમાન દેખાય છે.' એ સર્વજ્ઞ બિરુદધારી મહાપુરુષનું અક્ષરજીવન ઘણું વિશાળ છે પણ એમાં વૈદ્યનોયે સમાવેશ થયો છે. એમણે નિઘણ્ટુશેષ નામનો એક વૈદ્યનો કોષ લખ્યો છે. હેમચંદ્રનું જીવન એટલું જાણીતું છે કે, એ વિષે વધારે બોલવાની જરૂર નથી અને આ કોષ વૈદ્યના બીજા નિઘણ્ટુઓ જેવો જ છે. એમાં ખાસ નવું કાંઇ નથી. પણ જે પ્રવાહ આવા સમર્થ પુરુષની બુદ્ધિમાંથી પ્રગટ થયો, તે પ્રવાહમાં એમની તેજસ્વી દૃષ્ટિનો પ્રભાવ આવ્યો છે, એમ હવે પછીના અવલોકનથી દેખાયા વિના રહેશે નહિ.

સોઢલ ઈ સ ૧૨ મુ શતક

ઈ સ ના બારમા શતકમા જ વૈદ્ય સોઢલ થઈ ગયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. હેમચદ્ર પેઠે સોઢલને વૈદ્ય ગૌણ ન હતું સોઢલ તો વૈદ જ હતા છતા હેમચદ્ર પેઠે સોઢલની બુદ્ધિ પણ સર્વગ્રાહી હતી હેમચદ્રની દૃષ્ટિ જેમ સંસ્કૃત સાહિત્યના સર્વ પ્રદેશ ઉપર ફરી વળે છે, તેમ સોઢલની દૃષ્ટિ આયુર્વેદના સર્વ પ્રદેશ ઉપર ફરી વળે છે અને આયુર્વેદના અગાધ સમુદ્રમાથી ગુજરાતના સાધારણ વૈદ્યોને ઉપયોગી સર્વ વિષયોનો નિષ્કર્ષ કાઢી લઇને એમણે એક સંગ્રહ ગ્રન્થ લખ્યો છે અને આયુર્વેદમા સાધારણ રીતે વપરાતી વનસ્પતિઓ ઉપરાત ગુજરાતમા થતી વનસ્પતિઓની શોધ તથા અભ્યાસ કરીને એક નિઘટ લખ્યો છે

આ વૈદ્ય સોઢલ નદન વૈદ્યના પુત્ર તથા વત્સગોત્રી ગયકવાળ બ્રાહ્મણ હતા, એટલી હકીકત એમણે પોતે ગ્રન્થાન્તે આપી છે ગયકવાળ બ્રાહ્મણોની વસ્તી મોટે ભાગે ગુજરાતમા હોવાથી સોઢલ ગુજરાતી હોવા જોઈએ એમ ગદનિગ્રહના પ્રકાશક વિદ્વાન વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય સહેતુક તર્ક કરે છે સોઢલના ગુણસગ્રહ નામના નિઘટમા બીજા નિઘટોમા ન લખેલી એવી ગુજરાતમા ઉત્પન્ન થતી અનેક વનસ્પતિઓનું વર્ણન કરેલુ છે આ ગુજરાતની વનસ્પતિઓના નામો પણ હાલમા પ્રચલિત નામોને મળતા આવે છે આ આતર પ્રમાણથી વૈદ્યરાજ જાદવજીભાઇના તર્કને બળવાન ટેકો મળે છે અને સોઢલના ગુજરાતી-પણા માટે કોઈ જાતની શકા રહેતી નથી સોઢલના કાળનિર્ણય માટે કાઇ બાહ્ય સાધન મળતુ નથી પણ એના ગદનિગ્રહમાથી ૧૬ મા શતકના ભાવમિશ્રે તથા ૧૩ માના શાર્ઙ્ગધરે અનેક ઉતારાઓ કર્યા છે માટે એ ૧૩ મા શતક પહેલા હોવા જોઈએ વળી શાર્ઙ્ગધરે તથા એના પૂર્વજ ૧૩ મા શતકના વગોધરે અફીણ વાપર્યું છે, સોઢલે એ નથી વાપર્યુ વળી ૧૩ મા ૧૪ મા શતકના ગ્રથકારોએ રસોમા રસોનો બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે ગદનિગ્રહમા રસો નથી ગદનિગ્રહનો પ્રયોગખડ શાર્ઙ્ગધરના મધ્યમ ખડ જેવો જ છે બેયમા ચૂર્ણ-ગુટિકા–અવલેહ વગેરે બનાવટોના અધ્યાયો છે પણ શાર્ઙ્ગધરના ૧૨ મા રસનગ્રહના અધ્યાયને મળતો રસાધિકાર ગદનિગ્રહમા નથી, સર્વ રીતે વિચાર કરતા આયુર્વેદના સાહિત્યમા ગદનિગ્રહના કર્તાનું

સ્થાન શાર્ઙ્ગધરના પૂર્વ કાળમાં દેખાય છે, એટલુંજ નહિ પણ ૧૩મા શતકના યશોધરથી અફીણુ અને રસો ન વાપરનાર સોઢલ પ્રાચીન હોવા જોઇએ. બીજી બાજુથી ૧૧ મા શતકના ચક્રદત્તના ગ્રન્થમાંથી સોઢલે ઉતારાઓ કર્યા છે, માટે એથી અર્વાચીન છે. ૧૩ મા શતકથી પ્રાચીન અને ૧૧ મા શતકથી અર્વાચીન સોઢલ ૧૨ શતકમાં થયા હોવા જોઈએ.[૧] બંગાળાના બંગસેન અને ગુજરાતના સોઢલ સમકાલીન હોવા જોઇએ એમ એ બેયના ગ્રંથો જોતાં જણાય છે; પણ બંગસેન કરતાં સોઢલનો ગદનિગ્રહ વધારે વ્યવસ્થિત અને ઘણી રીતે ચડિયાતો છે.

વૈદ્ય સોઢલે ગુજરાતની અપૂર્વ વૈદ્યક સેવા કરી છે. એણે ગદનિગ્રહ નામના મોટા ગ્રંથમાં પ્રયોગ કાયચિકિત્સા, શલ્ય, શાલાક્ય ભૂતવિદ્યા, બાલતંત્ર, રસાયન, વાજીકરણ, વિષતન્ત્ર અને પંચકર્મ એ રીતે ૧૦ ખંડો પાડીને વૈદ્યના સર્વ વિષયોનો એકત્ર સંગ્રહ કર્યો છે. ગ્રન્થના વિભાગની આ પદ્ધતિ આયુર્વેદના સાહિત્યમાં નવીન જ છે. જો કે સોઢલે આ વિભાગ પાડવામાં કેટલીક ગડબડ કરી નાંખી છે. જેમકે અશ્મરી, ઉદર વગેરે શલ્યતંત્રના રોગોને કાયચિકિત્સામાં નાખી દીધા છે. પણ એની ગ્રન્થ–વિભાગની આ નવી કલ્પના ખરેખર પ્રશંસનીય છે. વળી સોઢલે આયુર્વેદીય સાહિત્યમાં બીજી નવીનતા એ દાખલ કરી છે કે, પ્રયોગોને ચિકિત્સાથી જુદા પાડી નાખ્યા છે. શારીર, નિદાન વગેરે વિષયોને બાદ કરીને માત્ર ચિકિત્સાનો સંગ્રહ કરવાની પદ્ધતિ તો તીસટ વૃન્દ વગેરેથી શરૂ થઈ હતી. પણ એ બધાએ જ્વરચિકિત્સા, રક્તપિત્ત ચિકિત્સા એમ રોગવાર પ્રકરણો પાડ્યાં છે. પણ સોઢલે કાયચિકિત્સા વગેરેમાં જૂનું ધોરણ રાખ્યું છે. તો પ્રયોગખડમાં ચૂર્ણ, ગોળી, અવલેહ, ઘૃત, તેલ, આસવ વગેરે બનાવટોને અનુસરીને પ્રકરણો પાડ્યાં છે. આ રીતે બનાવટ અનુસાર પ્રયોગોનો સંગ્રહ કરવાનો આ પ્રથમ પ્રયત્ન છે. સોઢલે પહેલાં કોઇએ એ જાતનો પ્રયોગ કર્યો નથી. એ પછી શાર્ઙ્ગધર વગેરેએ એ દિશામાં સુધારાવધારાવાળા પ્રયાસો કર્યા છે. દવા બનાવવામાં આ ધોરણ અનુકૂળ છે અને એ જ કારણથી શાર્ઙ્ગધર લોકપ્રિય થયા છે. પણ શાર્ઙ્ગધર પહેલાંનો ગૂજરાતનો ગદનિગ્રહ જન્મભૂમિમાં જ કેમ

૧. સં. ૧૨૫૯, ભીમે જે જોષી સોઢલના પુત્ર આશધરને દાન આપ્યુ છે, તે આ જ સોઢલ હોય તો એના સમયના ઉપલા અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે.

અંધારામા રહી ગયો એ સમજાતું નથી રસોનો અભાવ કદાચ કારણ હોય આ રીતે પ્રયોગસંગ્રહ Pharmacopœaના પ્રચારની શરૂઆત કરવાનું માન ગુજરાતને છે સોઢને પ્રયોગખંડમા સંગ્રહેલા પ્રયોગો સારા છે અને કેટલાક તો બીજે મળતા નથી

સોઢલનો બીજો ગ્રન્થ ગુણસંગ્રહ નામનો નિઘંટ છે આમા પણ સોઢલે પોતાની વિશેષતા દાખલ કરી છે સાધારણ રીતે બીજા નિઘંટકારોએ જૂના ગ્રન્થોમા વપરાયેલી દવાઓના ગુણો લખ્યા છે ત્યારે સોઢલે એ ઉપરાંત પોતાના દેશમા થતી જૂના ગ્રન્થોમા અપ્રયુક્ત છતા લોકોમા પ્રચલિત ૧૦૦ નવી વનસ્પતિઓના ગુણો લખ્યા છે સોઢલનો ગદનિગ્રહ છપાઇ રહેવા આવ્યો છે એનો નિઘંટ હજી છપાયો નથી, પણ ગુજરાતના જ રુગનાથજી ઇંદ્રજીએ પોતાના નિઘંટ-સંગ્રહમા સોઢલ નિઘંટમાથી પુષ્કળ ઉતારા કર્યા છે

ગોવિંદાચાર્ય ઈ સ ૧૩ મુ શતક

૧૨ મા શતકમા બીજો કોઈ વૈદક ગ્રન્થકાર થયો હોય એમ જણાતું નથી આ શતકમા હેમચંદ્રે અને સોઢલે ગુજરાતમા આયુર્વેદનો પ્રચાર કર્યો, ત્યારે ઈ સ ના ૧૩મા શતકમા ગોવિંદાચાર્ય અને યશોધરે ગુજરાતમા રસવિદ્યાનો પ્રચાર કર્યો છે આમાથી ગોવિંદાચાર્ય કાળક્રમમા યશોધરના પૂર્વજ લાગે છે અને વૈદ્યના વિકાસક્રમમા તો પૂર્વજ છે જ એમણે રસસાર નામનો રસશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ લખ્યો છે એ ગ્રન્થના અન્તમા ગ્રન્થકારે પોતાને માટે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે —

मोढज्ञातिसमुत्पन्न आचार्य महदेवक
तदुत्पजस्तु य सुनु सूरादित्य इती श्रुति
तत्सभव सुत ख्यातो गोविन्द शिववन्द्य
शिष्य श्रीधीरदेवस्य रसकर्मसु कोविद

આ શ્લોકો ઉપરથી જણાય છે કે, ગોવિંદાચાર્ય આચાર્ય મહદેવના પૌત્ર, સુરાદિત્યના પુત્ર શ્રીધીરદેવના શિષ્ય અને મોઢ જ્ઞાતિના શિવભક્ત બ્રાહ્મણ હતા પોતાના ગુરુ ધીરદેવ માટે એઓ અભયપાલના પુત્ર તથા અંતર્વેદી—ગંગાયમુનાના મધ્ય પ્રદેશમા ઉત્પન્ન થયેલા સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા એટલી ઓળખાણ ગોવિંદાચાર્યે આપી છે તથા પોતે એ ગુરુની પ્રસાદીથી જ રસશાસ્ત્રનો અનુભવ લીધો છે એમ મુક્તકંઠે સ્વીકાર્યું છે —अनुभूत च यन्मया धीरदेवप्रसादत ॥

પોતાના ગુરુની જન્મભૂમિનું સ્પષ્ટ કથન કરનાર ગોવિંદાચાર્યે પોતાની જન્મભૂમિનું સૂચન કર્યું નથી. પણ મોઢ બ્રાહ્મણોની વસ્તી ગુજરાતમાં જ છે, માટે એ ગુજરાતના જ હોવા જોઇએ એમ રસસારના પ્રકાશક વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યે સકારણ તર્ક કર્યો છે.

આચાર્ય ગોવિંદના સમયનિર્ણય માટે કાંઇ બાહ્ય સાધન નથી. પણ એના ગ્રન્થમાં ધાતુવાદ-(Chemistry)નું જ મુખ્ય વર્ણન છે. માટે આ ગ્રન્થ રસવિદ્યાનો વૈદ્યામાં બહોળો ઉપયોગ થવા લાગ્યો, તે પહેલાંનો-એટલે રસશાસ્ત્રના વિકાસક્રમમાં તાન્ત્રિક સમયનો છે. અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૩૦૦ ની આસપાસના રસરત્નસમુચ્ચયની પહેલાંનો છે, અને આમાં અફીણનું વર્ણન છે માટે ઈ. સ. ૧૨૦૦ પછીનો છે. હિંદુસ્તાનમાં અફીણ મુસલમાનો સાથે આવ્યું છે; અને ૧૩ મા શતક પહેલાંના કોઈ ગ્રંથમાં અફીણનું વર્ણન મળતું નથી.

હવે ૧૪ મા શતક પહેલાંના ગુજરાતના જ યશોધરને અફીણનો સારો પરિચય દેખાય છે. જ્યારે ગોવિંદાચાર્યને અફીણ શી ચીજ છે અને ક્યાં થાય છે એની ખબર નથી. માટે ગોવિંદાચાર્ય યશોધર પહેલાં અર્થાત્ ૧૩મા શતકના પૂર્વાર્ધમાં થયા હોવા જોઇએ. ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્રરાય પણ ગોવિંદાચાર્યને ૧૩મા શતકમાં મૂકે છે. ગોવિંદાચાર્યે એ પોતે જ કહે છે તેમ જૂનાં તંત્રોમાંથી ધાતુવાદનો વિષય લઈને એક નવો સંગ્રહગ્રન્થ રચ્યો છે. એણે કાંઈ નવી શોધ કરી નથી કે એના ગ્રન્થની રચનામાં કાંઇ નવીનતા નથી; પણ ગુજરાતમાં એ જાતનો એ પહેલો ગ્રન્થ છે. ગોવિંદાચાર્યના વખતમા ટિબેટ ભૂતાન વગેરે પ્રદેશના બૌદ્ધોમાં રસવિદ્યાનો વધારે પ્રચાર હતો એમ એના એકબે વાક્ય ઉપરથી જણાય છે.

एतद्बौद्धा विजानन्ति भोटदेशनिवासिनः ।
बौद्ध मतं तथा ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥

યશોધર : ૧૩ મું શતક

યશોધર ૧૩ મા શતકના પાછલા ભાગમાં થયેલા જૂનાગઢના શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ હતા, એમ એમણે પોતે જ કહ્યું છે. રસપ્રકાશ સુધાકરના અન્તમાં યશોધરે પોતાની ઓળખાણ નીચે પ્રમાણે આપી છેઃ—

देशानां सुराष्ट्रमुत्तमतमं तत्रापि जीर्णाभिधः
प्राकारोऽस्ति स वेदशास्त्रनिरतैर्विप्रैश्च संशोभितः ।

तस्मिन्विष्णुपदारविन्दरतिकृच्छ्रीपद्मनाभ स्वय ।
तत्पुत्रेण यशोधरेण कविना ग्रन्थ स्मय निर्मित ॥

અર્થઃ–દેશોમા સુરાષ્ટ્ર–સોરઠ–ઉત્તમ છે, અને તેમા પણ એક જીર્ણ નામનો ગઢ છે, જે વેદશાસ્ત્રમા પ્રીતિવાળા વિપ્રોથી સુશોભિત છે ત્યા વિષ્ણુના ચરણકમલમા પ્રીતિવાળા શ્રી પદ્મનાભ રહે છે તેના પુત્ર કવિ યશોધરે આ ગ્રન્થ રચ્યો છે

આ શ્લોકમા કહેલો જીર્ણ પ્રાકાર તે જૂનાગઢ જ એમા કાંઈ શકા નથી આ યશોધર શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ હતા એમ એમણે પોતે જ બીજા શ્લોકમા લખ્યુ છે—

श्रीगोडान्वयपद्मनाभसुधिय ।

રસપ્રકાશ સુધાકરના અતમા લખેલા ઉપલા તથા બીજા બે શ્લોકોમાથી ગ્રથકાર માટે નીચેની હકીકત મળે છે કે, યશોધર સોરઠમા જૂનાગઢમા રહેતા હતા એમના પિતાનુ નામ પદ્મનાભ હતુ એઓ શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ હતા અને વિષ્ણુભક્ત હતા

આ યશોધરના સમય માટે કાઇ ચોક્કસ પ્રમાણ નથી પણ ૧૪ મા શતકમા રચાયેલા રસરત્નસમુચ્ચયના આરભમા આપેલા ૨૭ રસસિદ્ધોનાં નામોમા એક યશોધન નામ છે આ યશોધન નહિ પણ યશોધર હોવુ જોઇએ, એમ પ્રખ્યાત રસાયનશાસ્ત્રી પ્રફુલ્લચદ્ર રાય મહાશય ધારે છે તે ગમે તેમ હો પણ આપણા યશોધરના રસપ્રકાશસુધાકરમાથી ઘણો ભાગ રસરત્નસમુચ્ચયમા ઊતરેલો છે એ નિર્વિવાદ છે માટે પ્રસ્તુત ગ્રથકાર ૧૪ મા શતક પહેલા થયા હોવા જોઇએ અને યશોધરે અફીણ વાપર્યું છે, માટે ઈ સ ૧૨૦૦ થી અર્વાચીન છે હવે એ જ શતકના ગોવિંદાચાર્યની તથા રસેન્દ્ર ચૂડામણિકાર સોમદેવની પછી યશોધર થયા છે માટે ઈ સ ના ૧૩મા શતકના પાછલા ભાગમા થયા હોવા જોઇએ

યશોધરે પોતાના રસપ્રકાશ–સુધાકરમા પારાના ૧૮ સંસ્કાર, તેની બન્ધન ક્રિયા તથા ભસ્મ ક્રિયા, સુવર્ણ, રૌપ્ય, લોહ, નાગ, બગ, વગેરે ધાતુઓ, અભ્રક, માક્ષિક, વૈક્રાન્ત, વગેરે આઠ મહારસો તથા હરિતાલ, મણશિલ, અંજન વગેરે આઠ ઉપરસો, એ સર્વના શોધન-મારણ વગેરે તથા યન્ત્રો, મુષા, પુટ વગેરેના લક્ષણો વગેરે રસશાસ્ત્રના સર્વ વિષયોનુ સારુ વિવેચન કર્યું છે તે ઉપરાત ૧૦૦ રસ-

પ્રયોગો અને કેટલાક વાજીકરણના યોગો પણ લખ્યા છે. રસાર્ણવ રસેંદ્ર ચૂડામણિ, વગેરે જૂના તાંત્રિક ગ્રંથોમાંથી યશોધરે ઘણો વિષય લીધો છે. છતાં કેટલીક શોધ પોતે કરી છે, એમ એ કહે છે.

स्वहस्तेन कृतं सम्यक् जारणं न श्रुतं मया ।

અને એનો એ દાવો ખોટો નથી, એમ એની પહેલાંના તથા પછીના ગ્રંથો જોતાં જણાય છે. રસરત્નસમુચ્ચય જેવો ગ્રંથ લખનારે જસતની કાચી ધાતુ (रसक)માંથી જસત કાઢવાની રીત આ ગ્રન્થકારના ગ્રન્થમાંથી લીધી છે. આ રીત ઉપર વિવેચન કરતાં આ દેશના રસાયનશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ લખનાર મહાશય પ્રફુલચંદ્ર રૅાય કહે છે કે, "એ વર્ણન એવું આબાદ છે કે હાલના રસાયનશાસ્ત્રના કોઈ ગ્રન્થમાં લગભગ અક્ષરશઃ મૂકી શકાય."

૧૪ મા શતકમાં ગુજરાતમાં શાંતિ ન હતી, અને રાજ્યવિપ્લવના એ દારુણ સમયમાં સાહિત્યની આશા રાખવી એ ખોટી છે; છતાં એ સમયમાં વૈદક પ્રવૃત્તિ સર્વથા બંધ પડી નહોતી. ઈ. સ. ૧૩૨૦ માં લખાયેલી બંગસેનની એક પ્રત પાટણના ભંડારમાંથી મળી છે. પણ એ વખતે અન્યત્ર લખાયેલા ગ્રન્થો ઉતારવાની અને ભણવાની જ પ્રવૃત્તિ ગુજરાતમાં થઈ છે; અને નવા ગ્રન્થો લખવાની પ્રવૃત્તિ બિલકુલ નથી થઈ એવું કાંઈ નથી.

૧૪ મું શતક

દેવદત્ત નામના એક ગ્રંથકાર, એ શતકમાં થયા હોય એવું અનુમાન છે અને ગુજરાતની એ વખતની સ્થિતિ જોતાં ૧૪ મા શતકના પાછલા ભાગમાં થયા હોવાનો સંભવ છે. આ દેવદત્તે ધાતુરત્નમાળા નામનો એક નાનો ગ્રન્થ લખ્યો છે. જેમાં ટૂંકામાં પાંચ પાંચ છ છ શ્લોકોમાં જ રૌપ્ય, સુવર્ણ, તામ્ર, નાગ, બંગ, લોહ, ખર્પર, અભ્રક, મૌક્તિક, પ્રવાલ, હરિતાલ, મણશિલ, માક્ષિક, ગંધક, પારો અને હીરો, એટલા પદાર્થોની મારણ ક્રિયાનું વર્ણન કર્યું છે. આ ગ્રંથમાં ખર્પરને જસતનો પર્યાય ગણ્યો છે.

जगत्यां गुर्जरी खडे देवदत्तो हि धर्मवित्
हरेर्नामाभिधानस्य सुतस्तस्य भिषग्वरः ॥
तेन शास्त्रविधिज्ञेन कृता रत्नस्य मालिका

આ શ્લોકો ઉપરથી એટલું જણાય છે કે, ધાતુરત્નમાળાના કર્તા ગુજરાતના રહેવાસી અને હરિના પુત્ર હતા. એના ગ્રન્થની

રચના, ગ્રંથનો વિષય તથા રસવિદ્યાના વિકાસક્રમમાં એનું સ્થાન એ બધા ઉપરથી એ ૧૪મા શતકથી પ્રાચીન નથી, એમ રસશાસ્ત્રના ઇતિહાસકાર મહાશય પ્રફુલ્લચંદ્ર રૌય કહે છે આ ગ્રન્થ મરાઠી ભાષાંતર સાથે છપાઈ ગયો છે આ ગ્રન્થના પ્રકાશક પાસે શકે ૧૭૨૩ની પ્રત હતી.

આ દેવદત્તના પિતા હરિવૈદ્યે રસરત્નમાળા નામનો એક ગ્રંથ લખ્યો છે, જેની એક ત્રુટિત પ્રત સ્વર્ગસ્થ રસશાસ્ત્રજ્ઞ વૈદ્ય ત્ર્યંબક ગુરુનાથ કાલે પાસે હતી આ પછી ઈ સ ના ૧૫મા શતકમાં ગુજરાતમાં શાંતિ પસરેલી દેખાય છે. અમદાવાદમાં મુસલમાની રાજધાની થતાં એ જ શહેરમાં વિદ્યાકળા પણ ફાલે છે, અને ગુજરાત આખામાં સાહિત્યનો પ્રવાહ જોરથી વહેવા માંડે છે

લક્ષ્મીનૃસિંહ-૧૫ મું શતક

ઈ સ ના ૧૫ મા શતકમાં અમદાવાદમાં લક્ષ્મીનૃસિંહ નામના એક સારા વૈદ્ય હતા એમણે કોઈ ગ્રંથ લખ્યો જણાતો નથી પણ એમણે વાગ્ભટ્ટની સર્વાંગ સુંદર ટીકા અમદાવાદમાં સંવત્ ૧૫૪૪ ઈ સ ૧૪૮૬માં મહમદ બાદશાહના વખતમાં પોતાને માટે ઉતરાવેલી એમ એ ટીકાની એક હસ્તલિખિત પ્રતના અંતમાં લખેલું મળે છે ત્યાં આ લક્ષ્મીનૃસિંહને સર્વ શાસ્ત્રાર્થવિદ્ભિષક્ કહેલા છે

નારાયણ-૧૫ મું શતક

આ જ સૈકામાં, વૃન્દમાધવની શ્રીકંઠે રચેલી વ્યાખ્યા કુસુમાવલિ નામની ટીકાની પૂર્તિ કરનાર નારાયણ વૈદ્ય થઈ ગયા હોય એમ અનુમાન થાય છે કારણ કે વ્યાખ્યા કુસુમાવલિના અંતમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોકો લખેલા મળે છે—

> श्रीकण्ठदत्तभिषजा ग्रन्थविस्तरभीरुणा ।
> टीकाया कुसुमावल्या व्याख्या मुक्ता क्वचित् क्वचित् ॥
> रत्न नागरवंशस्य भिषग्भामलनन्दन
> नारायणो द्विजवरो भिषजा हितकाम्यया ।
> टीकापूर्ति व्यधात्सम्यक् तेन नन्दन्तु साधव ॥

આ શ્લોકોમાંથી નીચેની હકીકત મળે છે કે, વૈદ્ય શ્રીકંઠે ગ્રન્થ મોટો થઈ જવાની બીકથી વ્યાખ્યા કુસુમાવલિ નામની ટીકામાં કેટલેક સ્થળે ટીકા મૂકી દીધેલી, તે નાગરવંશના રત્ન અને ભામલ્લના પુત્ર વૈદ્ય નારાયણે પૂરી કરી વ્યાખ્યા કુસુમાવલિની ટીકાપૂર્તિ-કરનાર

આ નારાયણ ક્યારે થયા એ ચોક્કસ જણાયું નથી. પણ શ્રીકણ્ઠ ૧૩મા શતકમાં બંગાળામાં થયા છે, માટે નારાયણ ૧૩મા શતક પછી હોવા જોઇએ. અને શક ૧૫૫૮ એટલે ઈ. સ. ૧૬૩૦ની હસ્તલિખિત પ્રત મળે છે, માટે એ પહેલાંના છે. શ્રીકણ્ઠની ટીકાને ગુજરાતમાં આવતાં કાંઈક વખત લાગવો જોઇએ. તેમ શ્રીકણ્ઠની ટીકા સાથે આ પૂર્તિને મળી જવા માટે એ બે વચ્ચે બહુ લાંબો ગાળો ન હોવો જોઇએ. એ જોતાં ૧૩મા અને ૧૭મા શતકની મધ્યમાં એટલે ઈ. સ. ના ૧૫મા શતકમાં નારાયણ થયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. ૧૩મા શતકમાં બંગાળામાં લખાયેલી વાગ્ભટની ટીકાનો ૧૫ મા શતકમાં ગુજરાતમાં અભ્યાસ થયો હતો એ આપણે ઉપર જોયું છે. તે જ રીતે વૃન્દ માધવની ટીકાનો એ જ સમયમાં અભ્યાસ થતો હોય અને તેમાં જણાતી ઊણપ પૂરવાનો કોઇએ પ્રયાસ કર્યો હોય તો એ સંભવિત છે. આ નારાયણ નાગર હોવાથી ગુજરાતી હોવા જોઇએ એમ અનુમાન છે. સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોની આટલી બધી ટીકાઓ છે, તેમાંથી કોઈ ગુજરાતમાં લખાયેલી નથી; માટે આ ટીકાપૂર્તિ કરનાર નારાયણનું ગુજરાતના વૈદક સાહિત્યમાં ખાસ સ્થાન છે.

શાર્ઙ્ગધર–૧૫ મું શતક

ત્રિશતીના કર્તા દિવરાજના પુત્ર શાર્ઙ્ગધર પણ આ જ શતકમાં થયા હોય એમ લાગે છે. કારણ કે ત્રિશતીના પ્રકાશક વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય પાસે સંવત્ ૧૬૮૬ (ઇ. સ. ૧૬૩૦)માં લખાયેલી ત્રિશતીની એક હસ્તલિખિત પ્રત હતી. એટલે ૧૭મા શતકની શરૂઆત પહેલાંનો આ ગ્રન્થ હોવો જોઇએ. પણ ૧૬મા શતકમાં મહાન અકબરના રાજ્યકાળમાં થઈ ગયેલા ભાવમિશ્રે પોતાના ભાવપ્રકાશમા આ ગ્રન્થમાથી કેટલાક ઉતારા કર્યા છે. માટે આ ગ્રન્થકાર ભાવમિશ્ર પહેલાંના છે. ભાવમિશ્ર પર્યંત આ નાના ગ્રન્થને પહોંચવા માટે અને એ મોટા ગ્રન્થમાં સ્થાન પામવા જેટલી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા માટે કાંઈક વખત લાગવો જાઇએ. એ જોતાં શાર્ઙ્ગધર ૧૬મા શતકથી પ્રાચીન હોવા જોઇએ. આ શાર્ઙ્ગધર પ્રખ્યાત શાર્ઙ્ગધર-સંહિતાના કર્તા દામોદરના પુત્ર શાર્ઙ્ગધરથી જુદા છે, એ તો એ બેયના પિતાના નામ ઉપરથી જ જણાય છે. બે ય શાર્ઙ્ગધરોએ અમુક રોગો ઉપર અફીણ અને રસો વાપર્યા છે. માટે બે ય ૧૩મા શતકથી અર્વાચીન હોવા જોઇએ.

સહિતાકાર શાર્ઙ્ગધર ૧૪મા શતકમા થઈ ગયા છે, એ નિશ્ચિત છે હવે ત્રિશતીકાર શાર્ઙ્ગધરે સન્નિપાતોનુ જે વર્ણન કર્યુ છે, એ ઉપરથી એઓ સહિતાકારથી અર્વાચીનકાળમા એટલે ૧૫મા શતકમા થયા હોય એમ અનુમાન થાય છે આ શાર્ઙ્ગધરે ગ્રન્થાન્તે પોતાની નીચે પ્રમાણે ઓળખાણ આપી છે —

सुधीरभूत्ससदि भूपतीना ।
मन्मान्भाग् नागर वशजन्मा ॥
दीपनमान्य सुकवि कलावान् ।
दयानिधान भुवि देवराज ॥
तस्यात्मज शार्ङ्गधरस्त्रिलोकी ।
पर्ति त्रिनेत्र त्रिपुरा च नाथन ॥
ध्यायन्निमा वैद्यमुदे त्रिदोष-
ज्वरच्छिदे च त्रिशती चकार ॥

इति श्रीमद्यतिवरवैकुण्ठाश्रमश्रीचरणशिष्येण राउलशार्ङ्गधरेण कृता
त्रिशती सपूर्णा ॥

આ અન્તિમોક્તિથી નીચેની હકીકત માલૂમ પડે છે કે, શાર્ઙ્ગધર યતિવર વૈકુણ્ઠાશ્રમના શિષ્ય હતા, અને શિવ–પાર્વતીના ભક્ત રાવળ કુળના નાગર હતા નાગર હોવાથી ગુજરાતી હશે એમ અનુમાન થાય છે આ નાગર વૈદ્યે પોતે નવા રચેલા ૩૨૮ શ્લોકોમા જ્વરની નિદાનસહિત ચિકિત્સા લખી છે જ્વરના દરેક ભેદના લક્ષણો જુદા જુદા આપ્યા છે અને ચિકિત્સા પણ જુદી જુદી લખી છે વળી સન્નિપાત–જ્વરના એ જાતના તેર તેર ભેદો આ ગ્રન્થમા લક્ષણ સાથે વર્ણવેલા છે, અને એ દરેકની જુદી જુદી ચિકિત્સા લખી છે ભાવમિશ્રે જ્વર પ્રકરણનો ઘણો ભાગ આ ત્રિશતીમાથી અક્ષરશ ઉતારી લીધો છે વળી ત્રિશતીના શ્લોકો નવા છે, જ્યારે ભાવમિશ્રે સગ્રહ કર્યો છે આ નાગર વૈદ્યની કવિતા પણ સારી છે એ પોતે પણ પોતાના ગ્રન્થનો આદર થવા માટે કવિતા ઉપર કઈક આધાર રાખે છે

कविनिपुणैरीतुका आद्रियध्व मनोरमम

ગુજરાતમા આ વખતમાં કવિત્વશક્તિવાળા અને રાજસભાઓમાં માન ભોગવતા નાગરો વૈદ્ય પણ હતા એમ આ ગ્રથકારના કહેવાથી જણાય છે શાર્ઙ્ગધરના પિતા દેવરાજ પણ સારા વૈદ્ય હતા

રણકેશરી

રણકેશરી નામના બીજા એક નાગર વૈદ્ય જેના સમયનિર્ણય માટે કંઈ જ સાધન મળતું નથી, તેને વિષે ઉપરના બે નાગરોના અનુસંધાનમાં અહીં જ લખવું અનુચિત નહિ ગણાય. આ નાગરે ગ્રંથના આરંભમાં પોતાને વિષે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

गणेश्वरं तामपि हंसगामिनी विरञ्चिनारायणपार्वतीपतिं ।
धन्वन्तरिं सुश्रुतवाग्भटादीन् प्रणम्य सम्यक्परमप्रमोदात् ॥
ततः परं समुद्धृत्य सुश्रुतादपि वाग्भटात् ।
हारीतादग्निवेशाच्च करिष्ये योगदीपिकाम् ॥
नागरान्वयसंभूतो सुवैद्यो रणकेशरी ।
विलोक्यानेकतंत्राणि पण्डितो वदति स्फुटम् ॥

આ શ્લોકો ઉપરથી આ રણકેશરી નાગર હતા અને એમણે સુશ્રુત, અગ્નિવેશ, વાગ્ભટ્ટ વગેરેના ગ્રન્થોમાંથી સમુદ્ધાર કરીને યોગદીપિકા કરી છે એટલી હકીકત મળે છે. આ નાગર વૈદ્યે ત્રિમૂર્તિને પ્રણામ કર્યા છે એટલે એઓ સ્માર્ત્ત હતા એમ અનુમાન થાય છે. યોગદીપિકામાં એક એક બબ્બે શ્લોકોમાં નિદાન અને ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર શ્લોકોમાં દરેક રોગની ચિકિત્સા લખી છે. કુલ ૩૯૦ શ્લોકો છે. शतानि त्रीणि नवतिः कृतेयं योगदीपिका રોગના નિદાનના શ્લોકો માધવનિદાનમાંથી ઉતાર્યા છે. ચિકિત્સાના કેટલાક શ્લોકો નવા છે. ઉપર ગણાવ્યા છે તે સિવાય બીજા કોઇ ગ્રંથકારનું નામ અંદર આવતું નથી. બીજા ગ્રન્થોમાંથી કાળસૂચક ઉતારાઓ પણ નથી. ગ્રન્થમાં રસચિકિત્સા બિલકુલ નથી. અફીણ પણ નથી દેખાતું, માત્ર ઔષધચિકિત્સા જ છે. આ ઉપરથી તો ગ્રન્થ ૧૩ મા શતક પહેલાંનો ઠરે; પણ માત્ર આ મૌનન્યાય–Argumentum ex silentii ઉપરથી જ સમયનો ખરો નિર્ણય ન થઇ શકે–કેમકે આવા નાના ગ્રંથમા જાણી કરીને પણ રસ ચિકિત્સા ન લખી હોય એમ સંભવે; તેમ પૂર્વકાલીન ગ્રન્થમાં અમુક વસ્તુ હોય અને પશ્ચાત્કાલીન ગ્રન્થમાં એ ન હોય એવા ઘણા દાખલાઓ છે.

૧૫ મા શતકમાં નાગરોએ વૈદ્યમાં ઘણી પ્રવૃત્તિ કરી છે તથા ૧૪ મા શતક પછી આવા નાના યોગસંગ્રહો વધારે થયા છે. એ સામ્ય ઉપરથી નાગર વૈદ્ય રણકેશરીને અહીં મૂક્યા છે. આ

યોગદીપિકાની એક હસ્તલિખિત પ્રત વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય પાસે છે

ઈ સ. નું ૧૬ મુ શતક પણ તદ્દન સૂનું નથી ગગાધર યતીન્દ્રની લખેલી યોગરત્નમાળાની અમદાવાદમા લખાયેલી એક પ્રતમા સંવત્ ૧૬૩૦ (ઈ સ ૧૫૭૪)ની સાલ લખેલી છે એ પ્રમાણે ઇંડિયા ઓફીસની લાયબ્રેરીના કૅટલૉગમા નોધ છે આ ગ્રન્થ છપાયો નથી તેમ એ કૅટલૉગની નોંધ ઉપરથી ગગાધર યતીન્દ્ર ક્યાના હતા તથા ક્યારે થઇ ગયા એ બાબત કાંઈ પત્તો લાગતો નથી પણ ઈ સ ૧૭૫૪ મા વૈદાનો એક ગ્રન્થ ઉતારવામા આવ્યો હતો એ તો નિ સદેહ મને તો એ નોંધ ઉપરથી એ સાલ ગ્રન્થ ઉતાર્યાની નહિ પણ રચાયાની લાગે છે, પણ એ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ માટે એને હુ અહીં ગણુતો નથી

કલ્યાણ-ઈ સ ૧૬ મું શતક

ઉપરની સાલ પછી ૧૪ વર્ષે સવત્ ૧૬૪૪ (ઈ સ ૧૫૮૮) મા એક બાલતંત્ર નામનો ગ્રથ રચાયો છે, જેના કર્તાના દેશકાળ માટે શકાનુ કાંઈ કારણુ નથી આ બાલતત્રના કર્તા કલ્યાણુ વૈદ્ય ગ્રથાન્તે પોતાનો પરિચય નીચેના શ્લોકોમા આપે છે-

अहिछत्रान्वये जात पडितैकशिरोमणि ।
रामचद्रार्चनरतो रामदास सता प्रिय ॥
विद्वज्जनाल्हादकरो मनस्वी महीधर सर्वजनाभिवद्य ।
लक्ष्मीनृसिंहाघ्रिसरोजभृगस्तदात्मनो ऽभूद्विदितागमार्थ ॥
कल्याण इत्युद्गतनामधेयस्तदात्मनो ग्रथवरान्विलोक्य ।
परोपकाराय बबध तत्र सता समालोक्नयोग्यमेतत् ॥
युगवेदरसाकारमिते वर्षे नभे रवौ ।
पूर्णिमाया चकारेद लिलेख च शिवालये ॥

આ શ્લોકમાથી નીચેની હકીકત મળે છે–"આ ગ્રન્થના કર્તા કલ્યાણુના પિતાનું નામ મહીધર હતુ, અને એઓ લક્ષ્મીનૃસિંહના ઉપાસક તથા વેદોનો અર્થ જાણનાર હતા એમના પિતાનું નામ રામદાસ હતું અને એઓ રામચદ્રના ભક્ત હતા". છેલ્લા શ્લોકમા ગ્રન્થ રચ્યાની સાલ આપી છે; એટલે આ ગ્રન્થકારના

અને તેના પુત્ર વેણીદત્ત. આ વેણીદત્ત પણ પોતાને વત્સગોત્રી અહિચ્છત્ર કહે છે એ કાળમા અનેક બ્રાહ્મણો સ્વદેશ છોડી મોક્ષની કે વિદ્યાની ઇચ્છાથી કાશીએ જતા અને પછી ત્યા જ સ્થાયી રહી જતા, તેમ મહીધર ભટ્ટ કાશીએ ગયા અને ત્યા જ સ્થિર થઈ ગયા પણ એમનો સ્વદેશ કયો ? એમણે પોતે કાંઈ લખ્યુ નથી, પણ કાઠિયાવાડ ગુજરાતમા વસતા પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણો હાલમા પોતાને અહિચ્છત્ર કહેવરાવે છે એ જ રીતે ૫૦ વર્ષ પહેલાના પ્રશ્નોરાઓ કહેવરાવતા અને ઈ સ ૧૭૩૮ મા ગુજરાતીમા ગરબો લખનાર ભાલના લાલજી પ્રશ્નોરા પોતાને અહિચ્છત્ર કહે છે 'અહિચ્છત્રા ઉજળી નાત' એ રીતે એ પોતાની નાત કહે છે જો ઈ સ ૧૭૩૮ મા પ્રશ્નોરા પોતાને અહિચ્છત્ર કહેતા હોય તો તે પહેલા ૨૦ વરસે જ પોતાને અહિચ્છત્ર કહેનાર વેણીદત્ત પ્રશ્નોરા ન હોય તો કોણ હોય ? ભાલમા જ નારાયણેશ્વર નામના મહાદેવના મદિરના લેખમા પ્રશ્નોરા માટે અહિચ્છત્ર શબ્દ વાપર્યો છે ભૂતકાળના પ્રશ્નોરા પોતાને મોટે ભાગે અહિચ્છત્ર કહે છે, અને હિંદુસ્થાનમા બીજી કોઈ નાતનું અહિચ્છત્ર નામ પ્રસિદ્ધ નથી માટે આ વેણીદત્ત અને તેના વૃદ્ધ પ્રપિતામહ મહીધર ભટ્ટ પ્રશ્નોરા હતા એ નિ સશય પ્રશ્નોરાની વસ્તી કાઠિયાવાડ–ગુજરાતમા વધારે છે અને જયપુર વગેરે સ્થળે જે પ્રશ્નોરાઓ હાલમા વસે છે, તેઓ ૨૦૦ વર્ષ પહેલા ગુજરાતમાથી જ ગયા છે એ જ રીતે કાશીએ પણ ગુજરાતમાથી જ ગયેલા વળી આ વેણીદત્ત અને મહીધર માટે જૂનાગઢ જામનગરના વત્સગોત્રના પ્રશ્નોરામા એવી દતકથા ચાલે છે કે, એ મહીધર એમના પૂર્વજ હતા અને જૂનાગઢથી જ કાશીએ ગયા હતા આ મહીધરનો વેણીદત્ત સુધી દેખાતો વેલો હાલ નષ્ટ થઈ ગયો છે અને કાશીમા જે એક જ છે તો મહીધરના પુત્ર કલ્યાણને પણ આપણે ગુજરાતી ગણી શકીએ કલ્યાણ વૈદ્યે બાલતત્રમા બાળકોના રોગો તથા એની ચિકિત્સા લખી છે સુશ્રુતમા બાળકોના રોગોમા ગ્રહ–બાધાઓ વધારે છે અને કલ્યાણે પણ એનો જ વિસ્તાર વધારે કર્યો છે ગ્રહ–બાધાની ચિકિત્સામા સુશ્રુતમા ન લખેલી શાંતિઓ લખી છે, અને એ પ્રસગે મત્રમહોદધિ લખનારના પુત્રે મત્રશાસ્ત્રનો તથા જ્યોતિષનો ઘણો પરિચય પ્રગટ કર્યો છે ગ્રહ–બાધાઓ ઉપરાત ઝાડા, અર્શ, ઉધરસ વગેરે બાળકોના

રોગોનું પણ વર્ણન કર્યું છે. માત્ર બાળકોની જ ચિકિત્સાના જુદા ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં બેચાર જ છે; અને તેમાં આ ગુજરાતીનો લખેલો ગ્રંથ મુખ્ય છે. એ વિષયનો એ એક જ ગ્રન્થ છપાયો છે. પ્રશ્નોરાઓ હાલમાં ઘણે ભાગે વૈદું કરે છે અને પોતે વૈદ્યની જ નાત હોય એવો દાવો કરે છે; પણ પ્રશ્નોરાનો લખેલો વૈદ્યનો આ એક જ ગ્રંથ મને મળ્યો છે.

દેવેશ્વર-૧૭ મું શતક

ગૂજરાતમાં વૈદ્યક સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ ૧૨મા ને ૧૩મા સૈકામાં જોરથી શરૂ થઇ હતી. ૧૪ મા, ૧૫ મા અને ૧૬મા સૈકામાં એ પ્રવૃત્તિ મંદ મંદ ચાલતી હતી, તે ૧૭મા સૈકામાં વળી પ્રજ્વળી ઉઠે છે. ૧૬ મા શતકના અન્તમાં જેમ ખાસ બાલવિષયક બાલતંત્ર રચાયું છે, તેમ એ જ અરસામાં કે એ પછી થોડે વખતે ૧૭ મા સૈકાના આરંભમાં ખાસ સ્ત્રીવિષયક સ્ત્રીવિલાસ નામનો ગ્રન્થ લખાયો છે. માત્ર સ્ત્રૈણ વિષયોને જ ચર્ચનારાં વૈદ્યનાં પુસ્તકો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગણ્યાગાંઠ્યાં જ છે, એટલે આ સ્ત્રીવિલાસનું ખાસ સ્થાન છે. એ ગ્રન્થના કર્તા દેવેશ્વરે વૈદ્યના ગ્રન્થોમાંથી, કામશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાંથી અને તાંત્રિક ગ્રન્થોમાંથી સ્ત્રીઓને લગતા વિષય એકઠા કરીને આ ગ્રન્થ રચ્યો છે. આ ગ્રન્થની એક હસ્તલિખિત પ્રત ડૅક્કન કૉલેજની લાયબ્રેરીમાં છે. આ ગ્રન્થમાં કુલ સાત તરંગો છે. પ્રદર, મૂઢગર્ભ વગેરે સ્ત્રીઓનાં દરદો અને વાજીકરણ વગેરે વિષયો એ જમાનાના પ્રમાણમાં ઠીક ચર્ચેલા છે. કેટલાક પ્રયોગો તો તદ્દન નવા છે. પ્રત્યેક તરંગના અન્તમાં આ ગ્રન્થના કર્તાએ પોતાનો પરિચય નીચે પ્રમાણે આપ્યો છેઃ—इति श्री गौड ज्ञातीय मुरारि सूनु उपाध्याय देवेश्वर कृते स्त्रीविलासे । આ અન્ત વાક્ય ઉપરથી દેવેશ્વર જ્ઞાતે શ્રીગોડ અને મુરારિના પુત્ર હતા એટલી હકીકત મળે છે. શ્રીગોડ હોવાથી ગુજરાતી હશે એમ અનુમાન થાય છે. અને મૂઢગર્ભ માટે છોડ जातिपत्री માટે જાવંત્રી વગેરે ગુજરાતી શબ્દોના ઉપયોગથી એમના ગુજરાતીપણાની ખાતરી થાય છે. ગ્રન્થાન્તે કાંઇ સાલ લખી નથી. પ્રત લખાયાની પણ સાલ નથી. એટલે ગ્રન્થકારના સમય માટે સાક્ષાત્ પ્રમાણ મળતું નથી. ગ્રન્થના આરંભમાં સુશ્રુત, વાગભટ્ટ, અત્રિ, ચરક, ઉડ્ડીશતંત્ર, પુરુહૂત, જાળ (ઇંદ્રજાળ) યોગિનીમત, વૃંદ, બંગ, રસાર્ણવ,

અને ચક્ર એટલા ગ્રંથકારો કે ગ્રન્થોનુ સ્મરણ કર્યું છે એ ઉપરથી તેરમા શતકથી પ્રાચીન નથી એમ નિશ્ચય થાય છે કેટલાક પ્રયોગો રસરત્નસમુચ્ચયમાથી લીધેલા છે અને અફીણનો તથા રસોનો બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે, માટે ૧૪ મા શતકથી અર્વાચીન છે પણ ૧૪ મા ૧૫ મા શતક જેટલી પ્રાચીનતા આ ગ્રથ માટે મનાવી કઠણ છે કારણ કે એમા ગુજરાતી શબ્દો પુષ્કળ વપરાયા છે મૃતગર્ભ માટે હાલમા કાઠિયાવાડમા ઢોડ શબ્દ વપરાય છે એ શબ્દ ૧૭ મા શતકના અન્ત ભાગના એક ગુજરાતી વૈદ્યક ગ્રથમા વાપરેલો દેખાય છે, પણ સસ્કૃત વૈદ્ય૦ ગ્રન્થોમા વપરાયો દેખાયો નથી એ એક જ શબ્દથી આ ગ્રન્થ ૧૭ મા શતકથી પ્રાચીન નહિ હોય એમ જણાય છે ૧૬ મા શતકના બાલતત્ર, ભાવપ્રકાશ વગેરે ગ્રન્થોમા આ વિષયનુ કઈક વર્ણન છે છતા આ સ્ત્રીવિલાસનો પરિચય દેખાતો નથી એ ઉપરથી પણ ઉપરના અનુમાનને ટેકો મળે છે આ જ ગ્રન્થકારના રસેંદ્રરત્નકોષ નામના બીજા ગ્રન્થની એક હસ્તલિખિત પ્રત ખુદીના રાજવૈદ્ય પાસે છે

ઉપાધ્યાય માધવ–૧૭ મુ શતક

આયુર્વેદ પ્રકાશના તથા બૃહત્પાકાવાલના કર્તા ઉપાધ્યાય માધવ પણ આ ૧૭ મા શતકમા જ થઇ ગયા હોય એમ અનુમાન થાય છે આયુર્વેદપ્રકાશ આયુર્વેદ ગ્રન્થમાળાના સપાદક રા રા જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય તરફથી છપાઈ ગયો છે અને બીજો ગ્રન્થ હજી છપાયો નથી સસ્કૃત સાહિત્યના જુદા જુદા પ્રદેશમા પ્રવૃત્તિ કરનાર માધવ નામના ઘણા પુરુષો ભૂતકાળમા થઈ ગયા છે, અને નામના ઐક્યથી ઘણો ગોટાળો થયો છે આ ઉપાધ્યાય માધવ નિદાનકાર ઇન્દુકરના પુત્ર માધવકરથી તથા વેદના ભાષ્યો રચનાર સમર્થ માધવાચાર્યથી ભિન્ન અને આધુનિક છે વેદભાષ્ય રચનાર માધવાચાર્ય અને નિદાનકાર માધવ એક જ છે એમ હજી ઘણા વૈદ્યો માને છે પણ વેદોના ભાષ્યો લખનારે માધવાચાર્ય વિજયનગરના મહારાજા પહેલા વીરબુક્ક (ઈ સ ૧૩૫૪ થી ૧૩૭૧) ના પ્રધાન હતા એમ એમણે પોતે જ લખ્યુ છે આ ઉપરથી એઓ ૧૪ મા શતકમા દક્ષિણમા થઈ ગયા છે એમ નિશ્ચય થાય છે

જ્યારે નિદાનકાર માધવકર બગાળામા ઈ સ ૮૦૦ પહેલા થઇ ગયા છે, એટલે આ બે માધવ વચ્ચે દેશકાળનુ જબરુ અતર છે અને આ ઉપાધ્યાય માધવ તો સૌરાષ્ટ્ર દેશમા ૧૬ મા શતક પછી થવા

છે. सौराष्ट्र देशोद्भव એમ એમણે પોતે જ લખ્યું છે, અને ભાવપ્રકાશ વગેરે ૧૬ મા શતકના ગ્રન્થોમાંથી એમણે નામ સાથે ઉદાહરણો આપ્યાં છે, એટલે એમના દેશકાળ માટે કાંઈ શંકા રહેતી નથી. છતાં ઓફ્રેટના કેટેલોગ્સ કેટલોગમથાં માધવ નામ નીચે રુગ્વિનિશ્ચય (નિદાન) અને આયુર્વેદપ્રકાશ બે ય ગ્રન્થોનાં નામો છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર ઉપાધ્યાય માધવ સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા અને કાશીએ જઈને રહેલા એમ એમણે પોતે જ લખ્યું છે. इतिश्री सौराष्ट्र देशोद्भवसारस्वतकुलावतंसकाशीनिवासी उपाध्यायमाधवविरचित आयुर्वेदप्रकाशे ।

આયુર્વેદપ્રકાશમાં માધવે રસના સંસ્કારો, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ મહારસો, મણિઓ વગેરેનાં શોધન, મારણ તથા વિષ, ઉપવિષનાં જાતિ લક્ષણ અને પરિહારો વગેરે રસશાસ્ત્રના સર્વ વિષયો સ્પષ્ટતાથી વર્ણવ્યાં છે. એ પરંપરામાં આ ગ્રન્થ છેલ્લો હોવાથી એમાં ઘણા ગ્રન્થોનો સાર પાછળથી થયેલા સુધારાવધારા સાથે ખેંચાઈ આવ્યો છે. ઉપાધ્યાય માધવમાં બીજાથી વિલક્ષણ એક ખાસ ખૂબી છે. જૂના કાળના ઘણા ગ્રન્થકારોએ પોતાથી પૂર્વકાલીન ગ્રંથોમાંથી અક્ષરશઃ ઉતારાઓ કરીને જ આખા ગ્રંથો રચ્યા છે, છતાં એ લોકો કયાં ય મૂળની સૂચના કરતા નથી. જ્યારે ઉપાધ્યાય માધવે ગ્રન્થકારનાં કે ગ્રન્થના સ્પષ્ટ સૂચન સાથે ઉતારાઓ કર્યા છે. આ રીતે માધવે, રસપદ્ધતિ, વાગ્ભટ રસરત્નાકર (નિત્યનાથ રચિત) ભાસ્કર, રસચિંતામણિ મહેશ્વર, રસાર્ણવતંત્ર, બૃહદ્વશિષ્ટ પુરાણ, રસરાજ લક્ષ્મી, શાર્ઙ્ગધર ત્રિવિક્રમ, સિદ્ધ લક્ષ્મીશ્વરતંત્ર, ભગવદ્ગોવિન્દપાદ, રસચિન્તામણિ, આત્રેય, રસમંજરી, વાર્તિકકાર, ભાવપ્રકાશ, લઘુ યોગતરંગિણી. રાજનિઘટુ, રામરાજ, ભાલુકિ, હારિત, અગ્નિવેશ, વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ, ગૌરીમત એટલાં નામો લખ્યાં છે.

૧૭ મા શતકના વૈદક સંસ્કૃત ગ્રંથો લખનારાઓએ શ્લોકોમાં ગુજરાતી શબ્દો વાપર્યા છે, એમ ઉપર દેવેશ્વરના પ્રસંગમાં કહ્યું છે. આ ઉપાધ્યાય માધવે પણ ગુજરાતી શબ્દો વાપર્યા છે. એણે લખેલો વીંછીનુ વિષ ઉતારવાનો એક ગુજરાતી મંત્ર નમૂના તરીકે જોવા જેવો છે.

"ॐ કાલો વિછુ કર્તરીયાલો સોનાની ચાંચ રૂપાનો પન્નોરો, બિછુ ઉતરે તો ઉતારૂ ન તો ગરૂડ મો હંકારૂં. આવેગો મોર ખાવેગો

તોડ બિછુ વિનરે તો હાઃ હલોલા કરે મેરી ભક્તિ ગુરુ કી શક્તિ પૂરો મત્ર ઈશ્વરોવાચ ”

નયનશેખર-ઈ સ ૧૬૮૦

આ જ શતકમા ગુજરાતી ભાષામા લખાયેલો એક વૈદ્યનો ગ્રન્થ મળ્યો છે અચળગચ્છની એક શાખાના આચાર્ય જ્ઞાનશેખરના શિષ્ય નયનશેખર નામના એક જૈને સવત્ ૧૭૩૬ (ઈ સ ૧૬૮૦) મા યોગરત્નાકર નામનો ગ્રથ લખ્યો છે ગ્રન્થકારે ગ્રન્થાન્તે પોતાની હકીકત નીચેના શબ્દોમા લખી છે —

છુટક યોગ હતા તે કવ્યા ચોપાઈ માહે કીધા સામટા,
ચૂચૂઆ ગુરના મુખથી સાભળી તેહની ચોપાઇ કીધી
સવત્ સત્તર છત્રમો જાણુ ઉત્તમ શ્રાવણુ માસ વખાણ,
શુકલપક્ષ તિથિ તૃતિયાવલી બુધવાર શુભ વેળા ભલી
શ્રીઅચલગચ્છ ગીરૂઆ ગચ્છપતિ મહા મુનીશ્વર મોટા યતિ,
શ્રીઅમરસાગર સૂરીશ્વર જાણુ ઉત્તમ શ્રાવણુ માસ વખાણુ
યુગપ્રધાન બિરુદ જેહને સયગણા માને તેહનઇ,
તાસ તણી પખી શાખા ઘણી એ કરમાહે આધિકી ભણી
તે શાખામાહે અતિભલી પાલીતણા શાખા ગુણનીલી,
પાલિતાચાર્ય હોય તે હુઆ ગચ્છપતિ જે ગુણગેહ
અનુક્રમે તેહને પાટે જાણુ શ્રીપુણ્ય તિલક સૂરીસ વખાણુ,
તેહને સોલમઈ પાટે જાણુ સુમતિશેખર વાચક ગુણધાર
તાસ શિષ્ય છે વાચકપદે સૌભાગ્યશેખર પુણ્યવદગિદે,
તાસ ચરણાબુજ સેવે જેહ જ્ઞાનશેખર વાચક ગુણગેહ
સત્તાવીસ ગુણે અભિરામ જ્ઞાનશેખર વાચક પ્રધાન,
તે સહી ગુરુનો લહીપસાય હીયડે સમરી સરસ્વતીમાય
યોગરત્નાકર નામ ચોપાઇ નયણશેખર સુની ઉપગ્રપર કહી,
ઉછો અધિકો અક્ષર જેહ પડિત હાસ્ય મ કરજો તેહ

ઈ સ ના ૧૭ મા સૈકાની ભાષાના નમૂના તરીકે આ લાબો ઉતારો કર્યો છે આ ગ્રન્થ સામાન્ય સાહિત્યનો નહિ પણ વૈદ્યનો હોવાથી એ વખતની ભાષામા જળવાઇ રહ્યો હોય એ સભવિત છે

આ યોગ રત્નાકર મોટો ગ્રન્થ છે એમા વૈદ્યના સર્વ વિષયો સમાવ્યા છે વળી આ ગ્રથકાર જૈન હોવાથી જૈન વૈદ્યોમાં પ્રચલિત

ઘણા નવા પ્રયોગો એણે લખ્યા છે તેમ જ હકીમોમાં પ્રચલિત યુનાની દવાઓનો પણ એણે સંગ્રહ કર્યો છે.

હિતોપદેશના કર્તા શ્રીકણ્ઠ, રસાવતારના કર્તા માણિક્યદેવ, યોગચિંતામણિના કર્તા હર્ષકીર્તિ સૂરિ વગેરે અનેક જૈનોએ વૈદ્યના સંસ્કૃત ગ્રંથો લખ્યા છે. જેમાંના કેટલાએક તો છપાઈ ગયા છે. પણ જૈનો ગૂજરાતની બહાર ઘણે સ્થળે રહેતા અને રહે છે; એટલે જૈન હોય એ ઉપરથી એના દેશ માટે કાંઈ અનુમાન ન નીકળે. વળી ઘણા જૈનોએ ગુજરાતી ભાષામાં નાનામોટા વૈદ્યના ગ્રન્થો લખ્યા હશે પણ એનું અસ્તિત્વ મને જણાયું નથી. મને જૈનોનો લખેલો ગુજરાતી ભાષાનો ઉપર કહેલો યોગરત્નાકર નામનો એક જ ગ્રન્થ મળ્યો છે. જો કે ગ્રન્થકાર પોતે "ગ્રંથ સમુદ્ર અછેપાર, તેહતણો નવિ લીજેપાર, તેહ ગ્રથ થકી ઉધરી પ્રાકૃત ભાષા ચોપાઈ કરી." એ રીતે પોતે કાંઈ નવું નથી કર્યું એમ કહે છે, પણ એ યોગ-રત્નાકર એ વિષયના ગૂજરાતી જૈન સાહિત્યનો બેશક ઉત્તમ નમૂનો છે. આ ગ્રન્થની એક હસ્તલિખિત પ્રત વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય પાસે છે. જૈનોની વૈદકપદ્ધતિ જેને જોવી હોય તેણે જોવા જેવો આ ગ્રંથ છે.

જૈન ગોરજી મોતીચંદ

ઉપર કહેલા ગુજરાતના જૈને જેમ વૈદ્યનો ગૂજરાતી ગ્રંથ લખ્યો છે, તેમ કચ્છના જૈન ગોરજી મોતીચંદે વૈદ્યમંજરી નામનો એક સંસ્કૃત ગ્રંથ લખ્યો છે; જેમાં મરકીનો ઉપાય લખ્યો છે એમ ઈ. સ. ૧૯૦૮ ના એક 'વૈદ્યકલ્પતરુ'માં નોંધ કરેલી છે. આ ગ્રંથ છપાયો નથી. મેં જોયો પણ નથી. એ ક્યારે લખાયો એ માટે અનુમાન કરવાનું કાંઈ સાધન નથી.

માધવ

સંસ્કૃતમાં ગુજરાતીને હાથે લખાયેલા યોગસમુચ્ચય નામના એક નાના વૈદકગ્રંથની એક ત્રુટિક હસ્તલિખિત પ્રત રા. રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી પાસે છે. એ લેખના લેખક માધવ પોતે જ કહે છે તેમ સુશ્રુતમાંથી, યોગસમુચ્ચયમાંથી, ત્રિમલ્લશાસ્ત્રમાંથી, બોપદેવમાંથી અને શાર્ઙ્ગશાસ્ત્રમાંથી, યોગસમુચ્ચયયમાં સંગ્રહ કરેલો છે. અને ત્રિમલ્લ પછી થયેલા આ માધવ ૧૭ મા શતકના અંતમાં કે

૧૮ મા શતકની શરૂઆતમાં થયા હશે એઓ વટપત્તનના રહેવાસી ગોપજિતના પૌત્ર અને હરિરામના પુત્ર તથા શ્રીગૌડ બ્રાહ્મણ હતા એમ એમણે પોતે જ ગ્રથારમ્ભે કહ્યુ છે આ માધવના પિતા હરિરામ પણ સારા વૈદ્ય હતા એમ માધવ કહે છે

૧૮ મુ શતક ઈ. સ ૧૭૦૭ મા ઔરગઝેબના અન્ત સાથે હિંદુસ્થાનની શાતિનો પણ અન્ત થાય છે ઈ સ ના ૧૮ મા શતકના આરભથી જ ગુજરાતમા પણ એવી અંધાધૂધી વ્યાપક થઈ જાય છે કે, એ વખતે સાહિત્ય અસભવિત લાગે છે ૧૮ મા શતકનો જ ચોક્કસ રીતે કહી શકાય એવો કોઈ વૈદ્યનો ગ્રન્થ મળ્યો નથી, પણ એ શતકમા જ કાઠિયાવાડ-ગુજરાતના ઘણા વૈદ્ય કુટુબોમા વૈદ્યનો અવતાર થયો છે કાઠિયાવાડના પ્રસિદ્ધ મહાપુરુષ ઝડુ ભટ્ટજીના કુટુબમાં વૈદ્યનો પ્રવેશ એ શતકના મધ્ય ભાગમા થયો છે દિલ્હી તરફથી કોઈ શાહજાદા સાથે આ તરફ આવેલા દિનમણિ નામના વૈદ્યે ઝડુ ભટ્ટજીના પ્રપિતામહ રણછોડજી ભટ્ટને વૈદુ ભણાવ્યુ, તે દિવસથી આજ સુધી એ કુટુબમા વૈદુ અવિચ્છિન્ન ચાલે છે એ જ રીતે સિદ્ધ ભૈષજ્ય મણિમાળાના કર્તા કૃષ્ણરામ શર્માના પ્રપિતામહ લક્ષ્મીરામ પણ એ વખતના ૧૮ મા શતકના સારા વૈદ્ય હતા એઓ અમદાવાદના મેવાડા બ્રાહ્મણ હતા અને મહારાજાધિરાજ પ્રતાપસિંહના વખતમા એઓ જયપુર ગયા તથા ત્યા સારુ માન મેળવ્યુ એમના પ્રપૌત્ર કૃષ્ણરામ શર્મા જયપુરની સસ્કૃત પાઠશાળાના આયુર્વેદના અધ્યાપક હતા એમણે ઉપર કહેલો સિદ્ધ ભૈષજ્ય મણિમાળા નામનો ગ્રથ સસ્કૃત ભાષામા લખ્યો છે ૧૯ મી સદીમા સસ્કૃતમા લખાયેલા વૈદ્યના ગ્રન્થોમા આ ઉત્તમ છે

વર્તમાનકાળ

ઈ સ ના ૧૯ મા શતકમા બ્રિટિશ રાજ્ય નીચે ફરી શાતિ સ્થપાતા દેશમા નવી જાગૃતિ આવી છે, ગુજરાતમા સારા વૈદ્યો ઉત્પન્ન થયા છે અને અનેક ભિન્નભિન્ન વૈદ્યક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થાય છે આ પ્રવૃત્તિઓ પરપરાએ સાહિત્યને ઉત્તેજક હોવાથી અહીં ગણાવા યોગ્ય છે

વિઠ્ઠલ ભટ્ટની પ્રવૃત્તિ—ઈ સ ૧૮૧૦ થી ૧૮૫૦

એ વૈદ્યક પ્રવૃત્તિઓની વિવિધતા અને વિસ્તીર્ણતા જોતા એ

સર્વનું સવિસ્તર અવલોકન અહીં અશક્ય છે. તેમ ૧૯ મા શતકના પાછલા ભાગની પ્રવૃત્તિઓનું અવલોકન કરવાનો સમય હજી આવ્યો નથી. માટે ગઈ સદીના પહેલા ભાગના મને જાણીતા બેચાર મોટા વૈદ્યોની પ્રવૃત્તિઓ તથા એ સદીના પાછલા ભાગના વૈદ્યોની સાહિત્યવિષયક સેવાના માત્ર પ્રકારો જ ગણાવી જઈશ. આમાં ઘણા સારા વૈદ્યો રહી જશે, કારણ કે એઓને જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી; પણ હું જેને વિષે બે શબ્દો કહેવા માગું છું, તેઓ એ વખતના વૈદ્યોમાં પહેલા વર્ગના વૈદ્યો હતા. છતાં મારા અજ્ઞાનથી કોઈને અન્યાય મળે તો હું ક્ષમા માગી લઉં છું. જેના કુટુંબમાં જૂના કાળમાં સારા વૈદ્યો થયા હોય એઓ જો પોતાના પૂર્વજોની હકીકત બહાર પાડે તો મારા જેવાને ક્ષમા માગવાનો પ્રસંગ ન આવે. મુંબઈમાં અને અન્યત્ર ઘણા લોકો પોતાને જામનગરના વૈદ્ય કહેવરાવવા ખાસ ઇચ્છે છે. અત્યારે જામનગરના વૈદ્યોની સ્થિતિ ગમે તે હોય, પણ આવી વાસના જગાડે એવી જામનગરની પ્રતિષ્ઠા જે વૈદ્યોને લીધે બંધાઈ તેને વિષે ટૂંકામાં બોલવા ઇચ્છા છે. ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં ઈ. સ. ૧૮૧૦ થી ૧૮૫૦ સુધીમાં મહારાજા રણમલજામની કારકિર્દીમાં ઝંડુ ભટ્ટજીના પિતા વિઠ્ઠલ ભટ્ટ એક સારા રાજવૈદ્ય ગણાતા. એ વખતે જામનગરમાં બીજા વૈદ્યો હશે પણ આમની કીર્તિ ઘણી હતી. વિઠ્ઠલ ભટ્ટ એ જમાનામાં વિદ્વાન વૈદ્ય ગણાતા. એમના વખતમાં વિદ્વત્તાનું માપ આજના જેટલું ઊંચું ન હતું. એ વખતે વૈદ્યના આટલા ગ્રન્થો પ્રકાશમા નહોતા આવ્યા અને વિદ્યા મેળવવા માટે આટલી સગવડો ન હતી. ત્યારે ભાવપ્રકાશ અને શાર્ઙ્ગધર જાણનારા વિદ્વાન ગણાતા. આજે ચરક-સુશ્રુત ન જાણનાર વિદ્વાન ગણાતો નથી. માટે આજની દૃષ્ટિથી વિઠ્ઠલ ભટ્ટની વિદ્વત્તા જોવાની નથી. એઓ સારા પૌરાણિક તથા કવિ હતા. એમની રોગ પારખવાની શક્તિ ઘણી વખણાતી. એમની ખ્યાતિ બહાર પસરવાથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ બહારગામથી વૈદું શીખવા એમની પાસે આવતા. તેમાંથી ચાર વૈદ્યોએ ગઇ સદીના પાછલા ભાગમાં ઘણી પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી: વિઠ્ઠલ ભટ્ટજીના પુત્ર કરુણાશંકર ઉર્ફે ઝંડુભટ્ટ જૂનાગઢના પ્રશ્નોરા રુગનાથજી ઇંદજી, જામનગરના નાગર ગ્રહસ્થ વિજયશંકર ઉર્ફે બાવાભાઇ અચળજી તથા પોરબંદરના પ્રશ્નોરા ગ્રહસ્થ પ્રભુરામ જીવનરામ

એ ચારે વિઠ્ઠલભટજીના શિષ્યો એમને ગુરુ પાસેથી કાંઈક એવી પ્રસાદી મળી કે એ ચારેયે વૈદાના પ્રદેશમા જુદુ જુદુ કાર્ય કરીને એ વખતને દીપાવ્યો હતો અને એ વખતમા એમની પ્રતિષ્ઠા ઘણી હતી

ઝંડુ ભટ્ટજી ઈ સ ૧૮૩૧ થી ૧૮૯૯

ઈ સ ૧૮૩૧ મા જન્મેલા ઝંડુ ભટ્ટજીએ ૧૬ વર્ષની ઉમરથી પોતાની પરંપરાનો વૈદકનો ધંધો સ્વીકાર્યો હતો, અને એ વખતથી તે ઈ સ ૧૮૯૮ મા પોતે સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યા સુધી એમણે અથાગ શ્રમ કર્યો અને તન, મન ને ધનનો અનેકધા ભોગ આપ્યો એમણે ઈ સ ૧૮૬૫ મા પદ્ધતિસર દેશી દવાઓ બનાવવા માટે જામનગરમા રસશાળા સ્થાપી અત્યારે દવાઓ બનાવવાના આ દેશમા અનેક કારખાનાઓ છે, તેમા જૂનામા જૂનું દવાઓ બનાવવાનું કારખાનુ આ જામનગરની રસશાળા છે ઝંડુ ભટ્ટજી જામનગરના મહારાજા વિભાજામના રાજવૈદ્ય હતા, પણ ગરીબોની ચિકિત્સા કરવાનો અપૂર્વ ઉત્સાહ રાખતા ગરીબોને મફત દવાઓ આપતા એટલુ જ નહિ, પણ જરૂર પડે તો ગરીબ દરદીને ખાવાનુ પહોંચાડતા અને વારવાર પોતાને ઘેર રાખીને પથ્ય પળાવી દવા કરતા વળી ઝંડુ ભટ્ટજીએ પોતાના નાના ભાઈઓને, ભત્રીજાઓને તથા ઘણા પ્રશ્નોરાઓને પોતાની પાસે રાખીને વૈદુ શીખવ્યુ હતુ એમના ભાઈઓએ કાઠિયાવાડના જુદા જુદા રાજ્યોમા તથા મુબઈમા પણ સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે

બાવાભાઈ અચળજી-ઈ સ ૧૮૨૪ થી ૧૮૯૩

વૈદ્યરાજ બાવાભાઈ પણ જામનગરના મહારાજા વિભાજામના રાજવૈદ્ય હતા અને એમણે કાઠિયાવાડ ઉપરાત કચ્છ, ઉદેપુર વગેરે રાજસ્થાનમા પણ પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી એમણે એક બે ગ્રંથો લખ્યા છે પણ એ હજી પ્રસિદ્ધ થયા નથી એમણે પણ રસશાળાને અનુસરી ઈ સ ૧૮૭૬ મા રાજકોટમા રુદ્ર-પ્રાસાદ ઔષધાલય સ્થાપ્યુ હતું એમના પુત્રો હાલમા જુદે જુદે સ્થળે પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક વૈદું કરે છે

પ્રભુરામ જીવનરામ-ઈ સ ૧૮૩૬ થી ૧૯૦૨

વૈદ્યરાજ પ્રભુરામ જીવનરામે મુબઈમા વૈદામા સારી ખ્યાતિ મેળવી અને પછી આયુર્વેદનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ વધે એવી ઇચ્છાથી

મુંબઈમાં એક આયુર્વેદ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. એ વિદ્યાલય સાથે એક ઈસ્પિતાલ હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને આજ સુધી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મળી શકતું. આ ત્રણે વૈદ્યોના સંક્ષિપ્ત ચરિત્રો અગ્રેસર ગુર્જર ચિત્રાવલિ વગેરે ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકયાં છે.

રુગનાથજી ઈંદ્રજી

ઉપર કહેલા ૧૯મી સદીના ત્રણે વૈદ્યોએ વૈદાના પ્રદેશમાં ઘણું કાર્ય કર્યું છે, પણ વૈદ્યક સાહિત્ય માટે કાંઈ કર્યું નથી; ત્યારે ચોથા રુગનાથજી ઈંદ્રજીએ વૈદક સાહિત્યમાં સારો ફાળો આપ્યો છે. વૈદરાજ રુગનાથજી ઈંદ્રજીને વનસ્પતિવિદ્યાનો ઘણો શોખ હતો અને એઓ જૂનાગઢમાં રહેતા હોવાથી ગિરનારનાં જંગલોમાં ફરી ફરીને એમણે વનસ્પતિ-રાજ્યનું ઘણું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. એમના વખતના બીજા કોઈ પણ વૈદ્ય કરતાં એઓ વનસ્પતિઓને વધારે ઓળખી શકતા. એમણે ઉપયોગી વનસ્પતિઓના તાજા નમૂનાઓનો એક મોટો સંગ્રહ કર્યો હતો. જે હાલમાં અયોગ્ય સ્થાને પડયો છે. આ રુગનાથજી ઈંદ્રજીએ પોતે મેળવેલા જ્ઞાનનો લોકોને લાભ આપવાની ઇચ્છાથી નિઘંટ સંગ્રહ નામનો એક નિઘંટ ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં રચીને બહાર પાડયો છે. નિઘંટોની જાતનો આ એક ઉત્તમ ગ્રંથ છે અને વૈદ્યોમાં પ્રમાણભૂત મનાય છે. જો કે હજી એ પ્રદેશમાં ઘણું કરવાનું બાકી છે, પણ એ વખતના પ્રમાણમાં એમણે એક મોટું કાર્ય કર્યું છે. આ ગ્રંથમાં એમણે જૂના ઘણા ન છપાયેલા નિઘંટોમાંથી બહુ મહેનત કરીને સંગ્રહ કર્યો છે. આ રુગનાથજી ઈંદ્રજીના ભાઈ જૂની શોધખોળ માટે યુરોપપર્યંત પ્રખ્યાત થયેલા પંડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી પણ વનસ્પતિશાસ્ત્રનું સારું જ્ઞાન ધરાવતા અને વૈદું પણ કરતા.

છેલ્લાં પચીશ વર્ષોમાં ગુજરાતમાં ઘણા વૈદ્યો બહાર આવ્યા છે. જેમાંથી કેટલાક તો ઉપર કહેલા ચારમાંથી કોઈ એની પરંપરામાં ઊછરેલા છે. એ સમયમાં વૈદક સાહિત્ય સંબંધી અનેક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ છે. તેમાં મુખ્ય મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

અંગ્રેજી પુસ્તકોમાંથી ભાષાંતરરૂપે કે સારોદ્ધારરૂપે પાશ્ચાત્ય વૈદક ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન થયો છે. આ દિશામાં બંગાળામાં જે કાર્ય થયું છે તેનો શતાંશ પણ ગુજરાતમાં થયો નથી. આ જાતનાં માત્ર બેચાર પુસ્તકો બહાર પડયાં છે. પણ અંગ્રેજી તથા દેશી

વર્ગમાથી વૈદ્યોને સાધારણ રીતે ઉપયોગી અનેક વિષયોનો એકત્ર સગ્રહ કરીને કેટલાક ગ્રથો લખાયા છે આ જાતના સાહિત્યમા ડૉક્ટર ત્રિભુવનદાસનું શારીર અને વૈદક અને વૈદરાજ જટાશકર લીલાધરનું ઘરવૈદુ એ બે વિશેષ લોકપ્રિય થયાં છે

હાલના ઘણા નવા વૈદો એ ઉપરથી વૈદુ કરે છે સસ્કૃત વૈદક ગ્રથોમા ભાષાન્તરો કરવાની પ્રવૃત્તિ ઘણા વખતથી શરૂ થઈ છે અને હજી ચાલે છે, પણ સારા ભાષાન્તરો એકબે જ થયા છે આ દિશામા પણ હજી ઘણુ કરવાનુ બાકી છે ઘણા ગ્રથો હજી ભાષાન્તર થયા વગરના છે, પણ ખોટા ભાષાતરો થાય એ કરતા તો ભાષાતરો ન હોય એ સારુ, કારણ કે વૈદામા જીવના જોખમની વાત છે

વૈદક માસિકો દ્વારા લોકમા એ વિષયનો રસ ફેલાયો છે રસેશ વૈદ્યવિજ્ઞાન નામનું એક માસિક રસવદ્ય મણિશકર વિઠ્ઠલજી તરફથી ઘણા વર્ષો પહેલા નીકળ્યુ હતુ, પણ એ થોડો વખત ચાલીને બધ થઇ ગયુ એ પછી અનેક માસિકો નીકળ્યા છે અને અનેક બધ થયા છે, પણ આ વિષયની ચર્ચા મેં અન્યત્ર કરી છે

અપ્રસિદ્ધ સસ્કૃત ગ્રન્થોને પ્રકાશિત કરવામા બગાળાએ, ઉત્તર હિંદુસ્થાને અને મહારાષ્ટ્રે ઘણી પ્રવૃત્તિ કરી છે ગુજરાતે હમણા સુધી એ દિશામા કઈ જ કર્યું ન હતુ પણ છેલ્લા ત્રણચાર વર્ષથી વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય અત્યત શ્રમપૂર્વક સશોધન કરીને અનેક અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોને બહાર પાડે છે ગ્રન્થોના સશોધનમા પ્રકાશકની વિદ્વત્તા અને શ્રમ સ્પષ્ટ દેખાય છે

અગ્રેજી રીતે દેશી ઔષધોનુ દ્રવ્યગુણશાસ્ત્ર લખવાનો પણ પ્રયાસ થયો છે આ જાતના સાહિત્યમા ડૉ વીરજી ઝીણા રાવળનું ઔષધશાસ્ત્ર લોકપ્રિય છે વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિષયમા બરડાની જડી-બુટ્ટી અથવા બરડામા થતી વનસ્પતિઓનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર એ ગુજરાતી ભાષામા લખાયેલા એ જાતના ગ્રન્થોમા નિ શક શ્રેષ્ઠ છે એ જાતના બીજા બેચાર પુસ્તકો છે, પણ આ વનસ્પતિશાસ્ત્રનુ સ્થાન ઘણુ ઊંચુ છે એ ગ્રથના કર્તા રા રા જયકૃષ્ણ ઇદ્રજી જેવો વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર Botany નો અભ્યાસી ગુજરાતમા બીજો નથી અગ્રેજી Flora ની ઢબથી ઉપરોક્ત વનસ્પતિશાસ્ત્ર લખાયુ છે, અને તેમા દરેક વનસ્પતિનુ વર્ણન જાતે જોઈને કરેલુ છે.

આ ઉપરાંત છેલ્લા પચીશ વર્ષોમાં અનેક નાના મોટા વૈદક ગ્રન્થો બહાર પડ્યા છે. એટલે એ સર્વનું વિવેચન તો શું પણ એની સાદી ટીપ આપવાને પણ હું સમર્થ નથી; પણ આ ગ્રન્થોનો મોટો ભાગ ગુજરાતી સાહિત્યને પ્રતિષ્ઠા આપે એવો નથી.

ઉપસંહાર

આ રીતે ઈ. સ. ના બારમા શતકથી આરમ્ભી વર્તમાનકાળ પર્યંતના ગુજરાતી વૈદક વિકાસનું ટૂંકું અવલોકન કર્યું. આ અવલોકનમાં સાધનોના અભાવથી, મારા અજ્ઞાનથી અને બીજાં અનેક કારણોને લીધે ઘણું રહી ગયું હશે. હાલના ઘણા પરંપરાગત વૈદ્યો પાસે પોતાના કુટુંબમાં વપરાતા પ્રયોગની સંસ્કૃત કે ગુજરાતીમાં લખેલી નોટો હશે. શુકલતીર્થના અધ્યારુ આશારામ નાગેશ્વરના વડવા વલ્લભરામ નિત્યારામે લખેલા વૈદ્યના એક પુસ્તકમાંથી હાલમાં છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળે બહાર પાડેલા વૈદક–વિલાસમાં ઘણા ટુચકાઓનો સંગ્રહ કરેલો છે. આ જાતનું ઘણું સાહિત્ય ઘણા વૈદ્યોના ઘરમાં પડ્યું હશે, પણ એ મળવું કઠણ છે તેમ એમાં કાંઈ નવું હોવાનો સંભવ નથી.

આટલા અવલોકનથી આપને લાગ્યું હશે કે ગુજરાતના વૈદ્યોએ જો કે પહેલાં પ્રમાદ રાખ્યો ખરો પણ પાછળથી વૈદક સાહિત્યના ઘણાખરા પ્રદેશનાં પ્રવૃત્તિ કરી છે. પ્રાચીન આયુર્વેદી ચિકિત્સાનો સંગ્રહ, રસવિદ્યા, સ્ત્રીરોગ, બાલરોગ વગેરે વિષયો ઉપર લખાયેલા છૂટા છૂટા ગ્રન્થો ગુજરાતમાં મળે છે. વૈદક સાહિત્યમાં આ રીતે ગુજરાતે જે ભાગ લીધો છે તે જો કે પંજાબ, પૂર્વ; અને બંગાળ કરતાં ઓછો છે પણ મહારાષ્ટ્ર અને મદ્રાસ સાથે સગર્વ સરખાવી શકાય એટલો છે. પંજાબ અને પૂર્વનો તો ઇતિહાસ જ લાંબો છે. એની સાથે સરખામણી અશક્ય છે. પણ બંગાળાએ ભૂતકાળમાં પણ વધારે કામ કર્યું છે અને વર્તમાનમાં વધારે કરે છે. બંગાળામાં બી. એ. અને એમ. એ. થયા પછી પણ ઘણા વૈદુ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ એલ. એમ. એન્ડ એસ. થયા પછી પણ કેટલાક દેશી વૈદું કરે છે. અહીંના દેશી દાક્તરોને દેશી વૈદ્ય તરફ જે સૂગ છે તે સાથે બંગાળાની ઉપલી સ્થિતિ સરખાવવાથી દેશી વૈદ્યની ત્યાં કેટલી પ્રતિષ્ઠા છે તેનો ખ્યાલ આવશે. બંગાળામાં જેટલા અને જેવા વિદ્વાન વૈદ્યો છે તેટલા અને

તેવા ગુજરાતમા નથી શારીર Anatomy જેવા વિષયને પ્રાચીન પરિભાષાને અનુસરતી સુંદર સસ્કૃત ભાષામા ઉતારનાર કવિરાજ ગણનાથ સેન એમ એ, એલ એમ એન્ડ એમ બગાળી છે એ કવિરાજનો જોટો આખા હિંદુસ્થાનમા નથી બગાળાની આ ઉન્નત સ્થિતિના અનેક કારણો હશે, પણ મને નીચેની સ્થિતિ એક મોટુ કારણ લાગે છે બગાળામા જૂના કાળથી વૈદ્યોની એક નાત છે વૈદ્યના ધધાની ગુરુપરપરા એ નાતમા જળવાઈ રહી છે બીજા કોઈ પ્રાતમા વૈદ્યોની એવી નાત નથી દાખલા તરીકે ગુજરાતમા એક ગાયકવાળ, બે શ્રીગોડ, ત્રણ નાગર, એક મોઢ, એક પ્રશ્નોરા, બે જૈન, એક સારસ્વત એ રીતે વૈદ્યો જુદી જુદી નાતોમા વહેંચાઈ ગયા છે આ જમાનામા નાતનો કિલ્લો બધાય એ સભવિત નથી, તેમ ઈષ્ટ પણ નથી પણ ગુજરાતે બગાળા સાથે હરીફાઈ કરવાનો શુભ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ એટલી સૂચના અયોગ્ય નહિ ગણાય

છેવટ મને આ કાર્યમા મદદ કરનારાઓનો ઉપકાર માનીને સમાપ્ત કરુ છુ પ્રથમ તો રા રા રણજિતરામભાઈએ આ વિષય લખવાની પ્રેરણા કરી અને પછી એક યાદી મોકલી અને વારવાર પ્રોત્સાહન આપ્યુ, એ માટે એમનો ઉપકાર માનું છુ પછી વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યે પોતાની પાસેના હસ્તલિખિત ગ્રથો જોવા આપી તથા અનેક ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી, મને ઘણી મદદ કરી છે, એ માટે એમનો તથા પોતાના સગ્રહનો ઉપયોગ કરવા દીધો તથા અનેક સૂચનાઓ કરી તથા રા રા તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીએ જે મદદ કરી છે તે માટે એમનો આ સ્થળે ઉપકાર માનું છુ

પ્રાચીન સમયમાં ક્ષૌરકર્મનો રિવાજ

આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસના એક અભ્યાસી સાથે વાતચીતના પ્રસંગમાં એમણે કહ્યું કે, પ્રાચીન કાળમાં આર્યો સામાન્ય રીતે દાઢી રાખતા. વળી ઋષિઓ એટલે દાઢી અને જટાવાળા પુરુષો, એવી કાંઈક કલ્પના સામાન્ય જનસમૂહના ચિત્તમાં રૂઢ થઈ ગઈ છે. આથી વિરુદ્ધ અસ્ત્રા માટે ‘ક્ષુર’ શબ્દ તથા નરેણી માટે ‘નખનિકૃન્તન’ શબ્દ છેક જૂના ઉપનિષદ્‌માં પણ વપરાયેલ છે; તથા વૈદ્દાના જૂનામાં જૂના ગ્રન્થ–ચરકમાં હજામતનો વિધિ છે એટલું મને યાદ હતું. હજામતનો રિવાજ બિલકુલ ન હોય તો ક્ષુર તથા નખનિકૃન્તનનો ઉલ્લેખ પણ ન હોય; માટે ઉપનિષત્કાળમાં કોઈક વર્ગમાં તો હજામતનો રિવાજ હોવો જ જોઈએ. વધારે અભ્યાસ કરતાં હજામતના રિવાજની વિશેષ પ્રાચીનતા તથા વિશેષ વ્યાપકતા જોવામાં આવી.

ઋગ્વેદમાં[1] તથા તે પછીના વૈદિક સાહિત્યમાં[2] श्मश्रु શબ્દ છે. દાઢી અને મૂછ બેયનો श्मश्रुમાં જ સમાવેશ થાય છે. એથી જુદા માથાના વાળને केश કહ્યા છે.[3] માથાના વાળ (केश)નો અથર્વવેદ વગેરે સંહિતાઓમાં તથા બ્રાહ્મણોમાં ઘણી વાર ઉલ્લેખ આવે છે.[4] વૈદિક આર્યો વાળની બહુ દરકાર રાખતા. અથર્વવેદના કેટલાક મંત્રોમાં

---

१. ऋ. २–११–१७; ८–३३–६; १०–२३–१; १०–२६–७; १०–१४२–४.

२. अ. वे. ५–१९–१४; ६–६८–२; वा. सं. १९–९२; २०–५.

३. श. ब्रा. २–५–२–४८.

४. अ. वे. ५–१९–३; ६–१३६–३; वा. सं. १९–२२; २०–५; श. ब्रा. २–५–२–४८.

વાળ વધારવાની ઇન્તેજારી દેખાય છે[1] કેશ વધારનાર કોઇક ઔષધનું પણ અથર્વવેદ સૂચન કરે છે પણ આ રીતે વાળ વધારવાની ઇચ્છા સ્ત્રીઓ માટે હશે આજ પણ સ્ત્રીઓ માથાના વાળ વધારનાર દવા શોધે છે, અને વૈદિકકાળામા પણ સ્ત્રીઓ વાળને મજબૂત કરવા (ખરી ન પડે એવા રાખવા), ન ઊગતા હોય તો ઉગાડવા તથા વધારવા ઇચ્છતી અર્થાત્ સ્ત્રીઓની મનોવૃત્તિમા ત્રણચાર હજાર વર્ષમા યે ઝાઝો ફેર પડયો જણાતો નથી બ કી પુરુષોએ લાબા વાળ રાખવા એ સ્ત્રૈણ ગણાતુ[2] જો કે કેટલાક પુરુષો એ વખતે યે શોખથી લાબા વાળ રાખતા હશે તથા એને ગૂથીને જુદી જુદી રીતે માથા ઉપર બાધતા હશે એમ કેટલાક વચનો ઉપરથી જણાય છે આ રીતે ગૂથીને બાંધેલા વાળ માટે વેદમા कपर्द શબ્દ છે રુદ્રદેવનું નામ कपर्दिन् છે એ તો ઘણાઓને યાદ હશે ઋગ્વેદમા એક સ્થળે એક યુવતીને चतुष्कपर्दा[3] એટલે ચાર અબોડાવાળી કહી છે વળી सिनीवाली દેવીને सुकपर्दा (સારા અબોડાવાળી) કહી છે[4] આ રીતે સ્ત્રીઓના વિશેષણ તરીકે कपर्द શબ્દનો ઉપયોગ જોતા હાલ પેઠે જૂના વખતમા પણ સ્ત્રીઓ એક કે વધારે અબોડા જુદી જુદી સુંદર રીતે વાળતી હશે એમ અનુમાન થાય છે પણ[5] पूषन् તથા रुद्र[6] બન્ને દેવોને कपर्दिन् કહ્યા છે વળી વાસિષ્ઠ ઋષિઓને પણ दक्षिणत कपर्दा જમણી તરફ જટાવાળા કહ્યા છે[7] આ બધા ઉપરથી એમ જણાય છે કે કેટલાક દેવો તથા કેટલાક ઋષિઓ લાબા વાળ રાખતા હશે, અને

---

૧ જુઓ નીચેના મ ત્રો —

दृह प्रत्नान् तनया जातान ।
जातान्वर्षीयसस्कृधि ॥ अ वे ६–१३६–२
यां जमदग्निरखनद् दुहित्रे केशवर्धनाम् ।
अ वे. ६–१३७–१

૨ श ब्रा ५–१–२–१४

૩ ऋ १०–११४–३

૪ वा स ११–५६

૫ ऋ ६–५५–२, ९–६७–११

૬ ऋ १–११४–१, वा स १९, १० વગેરે

૭ ऋ ७–३३–१

એની અમુક રીતે માથા ઉપર ગાંઠ બાંધતા હશે; કેટલાક વાળ રાખતા હશે પણ તેની ગાંઠ નહિ બાંધતા હોય. આ પદ્ધતિને પુલસ્તિ કહી છે.[૧]

માથાના વાળ વિષે કેટલાક પુરુષો વાળ રાખતા અને કેટલાક ન રાખતા એવો વિકલ્પ જેમ દેખાય છે તેમજ દાઢી-મૂછ માટે પણ વિકલ્પ જણાય છે. ઇન્દ્રને તથા પૂષનને ઋગ્વેદમાં શ્મશ્રુ (મોટી દાઢી-મૂછવાળા) કહ્યા છે.[૨] વળી તૈ. સં. ના એક વચન[૩] પ્રમાણે દાઢી મૂછ પુરુષત્વનું લક્ષણ ગણાતું; વળી મેગેસ્થેનિસે કહ્યું છે કે, હિંદીઓ મરણદિનપર્યંત પોતાની દાઢીની સંભાળ રાખે છે.[૪] આ ઉપરથી પ્રાચીન કાળમાં દાઢી મૂછ (શ્મશ્રુ) પણ કેટલાક રાખતા હશે અને કેટલાક નહિ રાખતા હોય એમ નીચેના પુરાવા ઉપરથી સાબિત થાય છે.

હજામતના કામમાં મુખ્ય સાધનરૂપ અસ્ત્રા માટે ક્ષુર (જે ઉપરથી હજામત માટે ક્ષૌર શબ્દ નીકળ્યો છે.) શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં આજ સુધી સામાન્ય છે. આ ક્ષુર શબ્દ ઋગ્વેદમાં ત્રણ સ્થળે વપરાયો છે.[૫] એક[૬] મંત્રમાં તો પાનાં (છરી તરવાર વગેરેનાં)નો સામાન્ય અર્થ હોય એમ જણાય છે. હોપ્કિન્સના માનવા પ્રમાણે મહાભારતમાં ક્ષુરનો અર્થ માત્ર છરી પણ થાય છે.[૭] બીજા એક[૮] મંત્રમાં પણ એટલો જ અર્થ કદાચ હશે. ત્રીજા સ્થળમાં[૯] સરાણ (भूरिजोः) ઉપર અસ્ત્રાને સજવા વિષે ઉલ્લેખ હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. भूरिज्નો દ્વિવચની પ્રયોગ બે બાજુઓને લક્ષીને હોવો જોઇએ; એવું પિશલનું

૧. कपर्दिने च पुलस्तये नमः । वा. स. १६–४३

२. ऋ. १०–२३–१; १०–२६–२७.

૩. तै. स. ५–५–१–१.

૪. Diodorus. iii, 63.

૫. Vedic Index, Vol. I, p. 208.

૬. ऋ. १–१६६–१०. पविषु क्षुराः "ધારવાળું પાનું" એટલો જ કે 'અસ્ત્રો' એમ પણ વિવક્ષિત હોય. સંદિગ્ધ છે.

૭. Journal of the A. O. Society 17, 61, 69.

૮. ऋ. १०–२८–९. સાયણ 'પંજો' અર્થ કરે છે.

૯. ऋ. ८–४–१६. सं नः शिशीहि भुरिजोरिव क्षुरम्=સરાણ ઉપર અસ્ત્રા પેઠે અમને ખૂબ તીક્ષ્ણ બનાવો.

યથાર્થ લાગે છે અથર્વવેદમા ભૂરિજ્ સાથે ક્ષુરનો પ્રયોગ છે[૧] તે પણ આ અર્થને જ અનુકૂળ છે અથર્વવેદમા અન્યત્ર[૨] ક્ષુરથી હજામતની ક્રિયાનો ઉલ્લેખ છે એટલે ત્યા તો ક્ષુરનો અસ્રો અર્થ નિ મદિગ્ધ છે, બીજા ઘણા વચનોમા અસ્રો અર્થ સ્પષ્ટ છે[૩] યજુર્વેદમા ક્ષુરો ભૂજ્વાન્[૪] એ રીતે પ્રયોગ આવે છે, બ્લૂમફિલ્ડ એનો અર્થ મસ્લી સાથે અસ્રો એવો કરે છે, તે વાજબી જણાય છે ક્ષુરધારા[૫] એટલે અસ્રાની ધાર બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્માં[૬] અસ્રાની ઝીણી ધારનો દાખલો આપ્યો છે, જ્યારે કઠોપનિષદ્મા અસ્રાની સજેલી ધારનો દાખલો આપ્યો છે[૭] કૌષીતકિ ઉપનિષદ્મા અસ્રાને રાખવાની ડાબલી (ક્ષુરધાન)નો ઉલ્લેખ છે[૮]

અસ્રો, અસ્રાને સજવાના સલ્લી, સરાણ વગેરે સાધનો, અસ્રાની સજેલી સ્થિતિ તથા અસ્રો રાખવા માટે ડાબલી, હજામતના સાધનો વિષેના આ બધા શબ્દોનો વૈદિક સાહિત્યમા દૃષ્ટાત તરીકે તથા બીજી રીતે આટલો બધો ઉપયોગ હજામતનો રિવાજ સામાન્ય હોવાનું સાબિત કરે છે

---

૧ ओष्ठे जिह्वा चर्चरीति
क्षुरो न भुरिजोरिव । अ वे २०-१२७-४
હોઠ ઉપર જીભ પેઠે, સરાણ ઉપર ક્ષુર ફરે છે

૨ येनावपत् सविता क्षुरेण
सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।
तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्य
गोमानश्ववानभमस्तु प्रजावान् ॥ अ वे ६-६८-३
तथा अ वे ८-२-७

૩ श. ब्रा २-६-४-४, ३-१-२-७ वगेरे तै स २-१-५-७, ५-५-६-१, मै स २-८-७, वा स १५-४, अ वे १२-५-२० (क्षुरपवि)

૪ तै सं ४-३-१२-३, वा स १५-४, श ब्रा ८-५-२-४

૫ जै उ. ब्रा ३-१३-९

૬. तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकाया पत्रम् । बृ उ ३-३-२

૭ क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया । कठ उ. १-३-१४

૮ यथा क्षुरः क्षुरधाने हित । कौ उ ४-१९

પણ વૈદિક સમયમાં હજામનું તથા તેના ધંધાનું અસ્તિત્વ પૂરવાર કરવા માટે આ આડકતરા પુરાવા ઉપરાંત वप्तृ (હજામ) તથા वप् (હજામત કરવી) શબ્દોમાં સાક્ષાત્ પુરાવો પણ છે.

वप्तृ શબ્દનો ઋગ્વેદમાં તથા પાછળનાં વૈદિક સાહિત્યમાં હજામત કરનાર–હજામ અર્થ થાય છે.[1] અને હજામતની ક્રિયા માટે वप् ધાતુમાંથી જ નીકળેલો वपन શબ્દ વૈદિક સાહિત્યમાં વપરાયો છે.[2]

હજામ, હજામત તથા તેનાં સાધનો વૈદિક સાહિત્યમાં હતાં, પણ એ સમયની આ દેશની પ્રજાનો કયો વર્ગ હજામત કરાવતો તથા શરીરના કયા ભાગની હજામત કરાવતો તે ઉપરનાં વચનોથી સ્ફુટ થતું નથી. આ બાબતનું સ્પષ્ટ વર્ણન વૈદિક સાહિત્યમાં હોવાનો સંભવ નથી. પણ અથર્વવેદમાં "સૂર્યે સોમની જે અસ્ત્રાથી હજામત કરી તે અસ્ત્રાથી આ યજમાનની હજામત કરો." (જુઓ ટિપ્પણી ૨, પાનું ૪) એમ કહ્યું છે; એટલા જ ઉપરથી આર્યોમાં હજામતનો રિવાજ સામાન્ય તથા એ ધંધો અનિંદ્ય મનાતો હોવો જોઇએ; નહિ તો સૂર્ય જેવા શ્રેષ્ઠ, આર્યોના પણ ઉપાસ્ય દેવ માટે, ઉપર પ્રમાણે કહેવાય નહિ.

શરીરના કયા ભાગની હજામત કરાવવાનો પ્રાચીનકાળમાં રિવાજ હતો ? ઋગ્વેદમાં એક સ્થળે લખ્યું છે કે, "હજામ પેઠે દાઢીની હજામત કરે છો." (वप्तेव वपति श्मश्रु । ऋ. १०–१४२–४) અને અથર્વવેદમાં એક સ્થળે કેશ અને શ્મશ્રુ બેયની હજામતનો ઉલ્લેખ છે.[3] આ ઉપરથી માથાના વાળ અને દાઢી–મૂછ બન્નેની હજામત કરાવવાનો રિવાજ હશે. વળી હજામત કરાવેલો ચહેરો સારો લાગે એવી પણ કેટલાકમાં માન્યતા હોવાનું અથર્વવેદના शुभं मुखं શબ્દો સૂચન કરે છે. હજામત વિષેનાં આ બધાં વચનોને ઉપર કેશ અને શ્મશ્રુ વિષેનાં વચનો સાથે વિચારવાથી એવું ફલિત થાય છે કે, વૈદિકકાળમાં કેટલાક આર્યો માથાના વાળ વધારતા તથા તેની ગાંઠ પણ બાંધતા, કેટલાક લાંબી દાઢી રાખતા;

१. ऋ. १०–१४२–४; अ. वे. ८; तै. ब्रा. १–६–३
२. तै. सं. २–७–१७–१: श. ब्रा. ३–१–२–१
३. यत्क्षुरेण मर्चयता सुतेजसा
वप्ता वपसि केशश्मश्रु ।
शुभं मुखं मा न आयुः प्रमोषीः । अ. वे. ८–२–१७

જ્યારે બીજા કેટલાક માથાના વાળ તથા દાઢીમૂછ કઢાવી નાખતા માથાના વાળ કપાવતા માથુ તદ્દન સ્વચ્છ કરી નાખતા કે આજ પેઠે શિખા રાખતા એ કાંઈ સમજાતું નથી, તેમ જ દાઢીમૂછ કાઢતા હાલના અગ્નિહોત્રી પેઠે તથા અંગ્રેજી (clean shave) રીતે મોઢુ તદ્દન સ્વચ્છ કરી નાખતા કે મૂછ અથવા દાઢીનો અમુક ભાગ રાખતા એ સ્પષ્ટ કરે એવુ કોઈ વચન મળતુ નથી

વૈદિક સમયથી અર્વાચીન કાળના પણ પ્રાચીન જ ગણાય એવા સસ્કૃત સાહિત્યમાંથી તથા બીજા સાધનોમાથી આ વિષય ઉપર શો પ્રકાશ પડે છે તે જોઇએ ઉક્ત સમયના સમગ્ર સાહિત્યનુ નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર નથી માત્ર તે સમયના રિવાજનું સામાન્ય તથા વિશ્વસનીય ચિત્ર જેમા હોય એવા બેચાર શિષ્ટ પ્રમાણો બસ છે

મહાભારત

મહાભારતના સમયના રિવાજનુ વર્ણન કરતા શ્રી વૈદ્ય લખે છે કે, ઘણુ કરીને બ્રાહ્મણોમા માથાની તથા દાઢીની હજામત કરાવવાનો રિવાજ સાધારણ હતો અને ક્ષત્રિયો માથાના તથા દાઢીના વાળ વધારતા તપસ્વીઓ વાળને ઓળતા કે ધોતા નહિ, પણ જટા બાધી રાખતા રામે વનવાસ ભોગવવા વનમા જતી વખતે વડનું છીર નાખીને જટા બાધી હતી[1] તપસ્વીઓ દાઢી પણ રાખતા મહાભારત કે રામાયણમા કોઈ સ્થળે કોઈ ક્ષત્રિયની કે કોઇ તપસ્વીની દાઢીનું વર્ણન મળતું નથી એ જરા વિચિત્ર છે કદાચ આજના કવિઓ કે નવલકથાકારો પેઠે પાત્રોના બાહ્યસ્વરૂપના બારીક વર્ણનમા મહાભારત–રામાયણના કવિઓને રસ આવતો નથી પણ એરિયને સ્પષ્ટ કર્યુ છે કે, હિંદીઓ દાઢી રાખે છે અને તેને જુદા જુદા રગથી રગે છે એ લખે છે કે—

Some dye their beards white to make them look as white as possible but others dye them blue, while some others prefer a red tint, some purple, others a rank green "

"આજે જેમ હિંદુઓ શિખા રાખે છે, તેમજ ભારતકાલીન હિંદુઓ રાખતા હોય એવો ભારતમા કોઈ કોઈ સ્થળે શિખાનો

---

1 जटा कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय । अयो, ५२-५८

ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી લાગે છે. પણ રામના તો આખા માથા ઉપર વાળ હોવા જોઈએ; કારણ કે માત્ર ક્ષીર લગાડીને તેઓ જટા બાંધી શકયા છે." (Epic India, P. 150)

રા. રા. વૈદ્યનાં ઉપરનાં વચનોનો સાર એ છે કે, શિખા રાખવાના આજ સુધી ચાલ્યા આવતા રિવાજને બાદ કરીએ તો, મહાભારત અને રામાયણમાં માથાના તથા દાઢીના વાળનું હિંદુઓ શું કરતા તે વિષે સ્પષ્ટ વર્ણન કોઈ સ્થળે નથી. ઉપર જે લખ્યું છે તે રા વૈદ્યે અનુમાનથી લખ્યું છે. એમણે ગ્રીક લેખક એરિયનનું વચન ઉતાર્યું છે, પણ આ પરદેશીઓનાં વચનો બહુ વિચારપૂર્વક ગ્રહણ કરવાં જોઇએ. કારણ કે એક ખંડ જેવડા આ વિશાળ દેશના કયા ભાગના લોકો વિષે એરિયને દાઢી રંગવાનું લખ્યું છે તે જાણવામાં નથી; એ વખતે તથા આજે પણ કોઈ જંગલી લોકો દાઢી રંગતા હોય તો એ સંભવિત છે. બીજા એક ગ્રીક લેખકે લખ્યું છે કે, "તેઓ માથાના વાળ વારંવાર ઓળે છે પણ ભાગ્યે જ કપાવે છે. હડપચી ઉપર દાઢીનો ભાગ તેઓ કદી કપાવતા નથી, પણ ચહેરાના બાકીના ભાગના વાળની તેઓ હજામત કરાવે છે તેથી ચહેરો સ્વચ્છ લાગે છે."[1] પરદેશીનાં વચનો વિષે ઉપર કરેલી ટીકા આને પણ લાગુ પડે છે.

મહાભારત-રામાયણનો કાળ ઘણો લાંબો અને અચોક્કસ છે. એનો જૂનામાં જૂનો ભાગ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ જેટલો જૂનો અને નવામાં નવો ભાગ ઈ. સ. ૩૦૦ થી ૪૦૦ ની આસપાસનો હોવાનો સંભવ વિદ્વાનોને બહુમતે મનાય છે. જો કે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી ઘણા પ્રાચીન કાળની કેટલીક વાતો મહાભારતમાં હશે, તેમ ઈ. સ. ૪૦૦ પછી પણ ઘણા શ્લોકો અને અધ્યાયોનો પણ મહાભારતમાં પ્રક્ષેપ થયો હોવાનો સંભવ છે, પણ સ્થૂલ રીતે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦–૫૦૦ થી ઇ. સ. ૩૦૦–૪૦૦ સુધીનો અર્થાત્ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વૈદિક સાહિત્યના છેવટના ભાગના સમયથી તે કાવ્યો–નાટકોના સમય સુધીનો કાળ તે મહાભારત–રામાયણનો કાળ એમ ગણીએ, તો એ કાળના રિવાજને જાણવાનાં બીજાં સાધનો છે.

---

૧. Curtius Rufus, Invasion of India by Alexander, Maccrindle, Page 188.

વૈદ્યક સાહિત્યમાં પ્રાચીનતમ ગ્રન્થ ચરક મનાય છે મૂળ પુનર્વસુ આત્રેયે અગ્નિવેશને ઉપદેશ આપ્યો, એનો ચરકે પ્રતિસંસ્કાર કર્યો અને પાછળથી ખૂટતા ૪૩ અધ્યાયો ઉમેરી પચનદના દઢબલે ગ્રન્થને પૂરો કર્યો; આ હાલનો ચરક દઢબલના ઉમેરેલા ૪૩ અધ્યાયોને બાદ કરીએ તો પણ ચરકમાં ત્રણ થર દેખાય છે, અને વૈદિક સાહિત્યમાં આવેલા આયુર્વેદિક ઉલ્લેખો સાથે તુલના કરતા તથા સાહિત્યની પૂર્વાપરતાનો વિચાર કરતા, ચરકનો પ્રાચીનતમ થર ઈ. સ પૂર્વે ૪૦૦–૫૦૦ નો જણાય છે અને છેક અર્વાચીન ભાગ નાવનીતક (બોઅર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ)થી જૂનો અર્થાત્ ઇ સ ૩૦૦ થી જૂનો છે આટલું નિઃસંદેહ સાબિત થયું છે ચરકમાં ભારત જેવું પ્રક્ષિપ્ત અસંભવિત છે[૧]

ચરકના સૂત્રસ્થાનમાં (જેમાં દઢબલનો ઉમેરેલો ભાગ આવતો નથી.) આર્યોના સદ્વૃત્તનો ઉપદેશ કરતા કહ્યુ છે કે —

त्रि पक्षस्य केशश्मश्रुलोमनखान्संहारयेत् । चरक सू अ ८

"પખવાડિયામાં ત્રણ વખત કેશ, દાઢી, રૂંવાડાં અને નખ ઉતરાવવા" અર્થાત્ પાંચ પાંચ દિવસે હજામત કરાવવાનો આયુર્વેદના પરમ આચાર્યે ઉપદેશ આપ્યો છે પણ બધા પાંચ પાંચ દિવસે હજામત કરાવવાનું પસંદ નહિ પણ કરતા હોય અગ્નિવેશના ગુરુભાઇ ક્ષારપાણિનું વચન છે કે, त्रिर्मासस्य लोमनखान्संहारयेत् । "મહિનામાં ત્રણ વખત રૂંવાડાં અને નખ ઉતરાવવા" (જુઓ, ચરકની ચક્રપાણિ દત્તની ટીકા નિ સા ની આવૃત્તિ પા ૫૫)[૨]

હજામત કરાવવાના ઉપદેશ સાથે જ ચરકમાં વાળ ઓળેલા રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે –प्रसिद्धकेश (स्यात्) चरक सू अ ८

---

૧ ચરક-સુશ્રુતનો કાળનિર્ણય મારો 'આયુર્વેદનો ઇતિહાસ' જે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી છપાય છે તેમાં સવિસ્તર વિચાર કર્યો છે

૨ હજામતને ચરકસુશ્રુતે તંદુરસ્તી વધારનાર માની છે

જુઓ —

पौष्टिक वृष्यमायुष्य शुचिरूप विराजनम् ।
केशश्मश्रुनखादीना कर्तन सप्रसाधनम् ॥ चरक सू. अ "

तथा पापोपशमन केशनखरोमापमार्जन ।
हर्षलाघवसौभाग्यकरमुत्साहवर्धनम् । सुश्रुत चि अ २४

આ બે વચનોનો મેળ એવી રીતે જ બેસે કે હજામત કરાવ્યા પછી શિખારૂપે જેટલા વાળ માથા ઉપર રાખવા તેટલા ગમે તેમ અવ્યવસ્થિત નહિ પણ સ્વચ્છ રીતે ઓળેલા રાખવા.

ચરકની અર્થાત્ પ્રાચીન આર્યોની આરોગ્યદષ્ટિએ જે આચાર આવશ્યક ગણાયેલો તે જ આચાર સૌંદર્યની દષ્ટિએ પણ પ્રાચીન આર્યોને માન્ય હતો. વાત્સ્યાયન કામસૂત્રનો સમય જો કે તદ્દન ચોક્કસ નથી થયો, પણ ઈ. સ. ૨૦૦-૩૦૦ થી વધારે અર્વાચીન તો એ ગ્રંથ નથી જ. સાક્ષરશ્રી કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ તો કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયન અને અર્થશાસ્ત્રકાર ચાણક્યને એક ગણે છે, એટલે કામસૂત્રને ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકનું માને છે. શરીરનો કયો સંસ્કાર ક્યારે કરવો એ ટૂંકામાં દર્શાવતાં વાત્સ્યાયન કહે છે કેઃ—

नित्यं स्नानं, द्वितीयकमुत्सादनं, तृतीयकः फेनकः, चतुर्थकमायुष्यं, पञ्चमकं दशमकं वा प्रत्यायुष्यमित्यहीनम् ॥१७॥ कामसूत्र अ. वि. २ अ. ४

"હંમેશાં નાહવું, એકાંતરે સુગંધી મસાલાવાળું તેલ ચોળાવવું, ત્રીજે દિવસે સાથળમા ફીણ લાવનાર પદાર્થ ચોળવો, ચોથે દિવસે આયુષ્ય કર્મ કરાવવું, પાંચમે દિવસે અથવા દશમા દિવસે પ્રત્યાયુષ્ય કર્મ કરાવવું. આટલું તો (નાગરિકે) જરૂર કરવું જોઈએ."

વાત્સ્યાયનના આ સુત્ર ઉપર ટીકા કરતાં જયમંગલ ટીકાકાર "चतुर्थकमायुष्यं" એનું વિવેચન નીચે પ્રમાણે કરે છેઃ—

"चतुर्थकमिति त्रिः पक्षस्य च श्मश्रुनखरोमाणि वर्धयेदित्ययमागमः। अत्र केपांचिन्नागरकाणामुपायभेदात्कालभेदः। तत्र आयुष्यं श्मश्रुकर्म क्षुरेण तच्चतुर्थेहि स्यात्। दिनत्रयान्तरितमित्यर्थः। कर्तर्या तु पञ्चमकमेव स्यात् प्रत्यायुष्यमिति यद् गुह्ये क्षुरेण कर्म तत्पञ्चमेऽहनि यत्तु लोम्नामुत्पाटनेन तद्दशमे स्यादित्याह......तथा चोक्तम्..."

आयुष्यं तच्चतुर्थेऽहि स्याद्यत्तु क्षुरकर्मणा।
प्रत्यायुष्यं यदुद्धाराल्लोम्नां तद्दशमेहनि॥

ટીકાકારનાં ઉપરનાં વચનોનો ભાવાર્થ એટલો જ છે. જો કે, પખવાડિયામાં ત્રણ વખત દાઢી, નખ અને રોમ ઉતરાવવાં એવો શાસ્ત્રનો મત છે, પણ કેટલાક નાગરિકોમાં ચોથે દિવસે સજિયાથી દાઢી બોડાવવાનો (आयुष्यक), પાંચમે દિવસે ગુહ્યભાગના વાળ ઉતરાવવાનો તથા દશમે દિવસે બીજા રોમ ઉતરાવવાનો પણ રિવાજ છે.

આ રીતે પખવાડિયામાં ત્રણ વખત હજામતનો વિધિ ધર્મશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદ બતાવે છે એથી પણ ઓછા દિવસે શોખીનો (નાગરિકો) હજામત કરાવે એ સમજી શકાય એવું છે કામશાસ્ત્ર ઉપરથી બીજી બે બાબત દેખાય છે, એક તો દાઢીની હજામત માટે आयुष्यक શબ્દ વાપર્યો છે એ ઉપરથી હજામતને આર્યો આયુષ્ય વધારનાર માનતા એમ જણાય છે, બીજુ કામશાસ્ત્રકાર નિત્ય સ્નાન પેઠે જ ચોથે (કે પાંચમે) દિવસે હજામતને કર્તવ્ય ગણે છે આ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય કે, આ દેશોના દ્વિજોમાં હમેશા નાહવાનો રિવાજ પ્રાચીનકાળમાં જેમ સામાન્ય હતો તેમ હજામતનો (શહેરીઓમાં તો ખાસ) રિવાજ પણ સામાન્ય હતો

આયુર્વેદ અને કામશાસ્ત્રના પ્રમાણો જોયા, ધર્મશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદનો એક મત છે એમ જયમંગલા ટીકાના લેખકે આગમનું વચન કહ્યું છે તેટલાથી જ સાબિત થાય છે, છતા હવે ધર્મશાસ્ત્ર જોઈએ

ગોભિલ લખે છે કે, શિખા સિવાય કેશ, શ્મશ્રુ, લોમ અને નખોની હજામત કરાવવી આયુર્વેદાચાર્ય ચરક પેઠે ધર્મશાસ્ત્રકાર મનુ ભગવાન લખે છે કે, "માથાના કેશ, નખ અને શ્મશ્રુ કપાવેલા હોય એવો વેષ સ્નાતક વિપ્રે રાખવો"[1] હજામત ક્યારે અને કેટલે દિવસે કરાવવી એ વિષે આયુર્વેદ સાથે ધર્મશાસ્ત્ર એકમત હશે બૌધાયન તો સ્નાતકના કર્તવ્યો દર્શાવતા લખે છે કે –

[2]पर्वसु च केशश्मश्रुलोमनखवापनम् । बौ २–५–७

પણ હજામતનો પ્રચાર આર્યોમાં કેવો વ્યાપક થઇ ગયો હતો એ સિદ્ધ કરવા માટે ચૂડાકર્મસંસ્કાર એક જ સમર્થ છે

---

१ केशश्मश्रुलोमनखानि वापयीत शिखावर्जनम् । गोभिल

क्लृप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्त शुक्लाम्बर शुचि ।
स्वाध्याये चैव युक्त स्यात् नित्यमात्महिते रत ॥

मनु० अ ४ श्लो ३६

२ પણ પાછળના ધર્મશાસ્ત્રો પર્વમાં હજામત કરાવવાની ખાસ ના કહે છે, મનુના એક પ્રક્ષિપ્ત મનાતા શ્લોકમાં પણ કહ્યું છે કે —

पञ्चपटम्यौ त्वमावास्यामुभयञ्च चतुर्दशीम् ।
वर्जयेत् पौर्णमासीं च तैले मांसे भगे क्षुरे ॥ मनु० अ ४

આ સંસ્કારનો ઉલ્લેખ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજાથી શતકનાં ગણાય એવાં સૂત્રોમાં છે:—

तृतीये वर्षे चौलम् ॥ आ० अ० १

सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम् । पा. गृ. २-१

આ વચનોને અનુસરી મનુ ભગવાન પણ પહેલે કે ત્રીજે વર્ષે બધા જ દ્વિજ માટે, ચૂડાકર્મનો ઉપદેશ કરે છે.[1]

ચૂડાકર્મસંસ્કારને લગતા મંત્રો તો ઉપર વૈદિક સમયના અવલોકનમાં આપણે જોયા છે.

ચૂડાકર્મસંસ્કાર પછી હંમેશાં કેટલા અથવા કેવા વાળ રાખવા એ માટે ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે કે, यथाकुलं केशवेषकरणम् । અર્થાત્ દેશાચારને અનુસરી ઇચ્છામાં આવે તો વચ્ચે ચોટી શિખા રાખે અને બાકીના ભાગમાં હજામત કરાવે અથવા આખા માથા ઉપર જટા રાખે. પરંતુ સાધારણ રીતે મહાભારતકાળમાં ગૃહસ્થ સ્નાતકો મોઢાને સ્વચ્છ રાખતા અને માથે નાનીમોટી શિખા રાખતા; બ્રહ્મચારીઓ તથા વાનપ્રસ્થો આખા માથા ઉપર જટા તથા દાઢી રાખતા;[2] અથવા સંન્યાસીઓ પેઠે આખે માથે મુંડન કરાવતા. જો કે તેઓ પણ શિખા રાખી હજામત કરાવે તો ખાસ બાધ ન હતો. સંન્યાસીઓ તો મુંડન કરાવતા.[3]

આ આર્યોની વાત થઈ. પણ આ દેશમાં આર્યો એકલા નહોતા વસતા. આ ઉપરાંત આર્યોના સંસર્ગમાં આવેલા ગુલામ તરીકે કે સ્વતંત્ર રીતે રહેતા શૂદ્રો માટે આ ધર્મશાસ્ત્રો જ લખે છે કે, આર્યાધિષ્ઠિત અથવા ન્યાયને રસ્તે ચાલનારા શૂદ્રોએ ૧૫ દિવસે કે મહિને

---

૧. चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।
प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥
मनु० अ० २, श्लो० ३५

२. मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः ।
मनु० अ० २, श्लो० २१९

३. क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।
मनु० अ० ६, श्लो. ५२

એક વાર હજામત કરાવવી[1] આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, દ્વિજ વધારે હજામત કરાવે તે શૂદ્ર સમાન ગણાતો હશે અને આર્યોથી અનધિષ્ઠિત અર્થાત્ છૂટા દ્રાવિડ, વગેરે અનાર્યો તથા અન્યાયથી વર્તનારા શૂદ્રો એટલે લૂટફાટથી જીવનાર જંગલી અનાર્યો બિલકુલ હજામત ન કરાવતા હોય એવો અર્થ ઉપરના વચનમાંથી લઇએ, તો એરિયન કર્ટિયસ જેવા યવનો (ગ્રીકો) દાઢીવાળા હિંદીઓની જે વાત કરે છે, તે આ છૂટા શૂદ્રો અથવા જંગલી લોકોને લાગુ પડતી હોવી જોઇએ આર્યાવર્તના આર્યોનો સામાન્ય રિવાજ વૈદ્યકશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર–ત્રણેયના એકમતથી વિરુદ્ધ હોવાનો સભવ નથી ચરક, બૌધાયન, વાત્સ્યાયન ત્રણેયનો સમય ઈ સ પૂર્વે ૪૦૦ થી ઈ સ ૩૦૦ વચ્ચે છે પરદેશી યવનો એ જ વખતની વાત કરે છે

છેવટે એક જુદા પ્રકારનુ પ્રમાણ જોઇએ દેશના શિષ્ટ પુરુષોના આકૃતિ તથા પહેરવેશ એ સમયની શિલ્પ તથા ચિત્રકળામા સાધારણ રીતે ચીતરવામા આવે એ સ્વાભાવિક છે આ દેશની પ્રાચીન કળામા તે વ્યક્તિનું નહિ પણ તે તે સમયના શિષ્ટ સમાજનું પ્રતિબિમ્બ જ વધારે દેખાય છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે તો પ્રાચીન કળાના હયાત નમૂનાઓમા પુરુષોને દાઢીવાળા ચીતર્યા છે કે દાઢી વગરના તે જોઇએ જુદા જુદા દેવોની હજારો મૂર્તિઓ પ્રાચીન મદિરોમા ખાસ કરીને ગુફાઓમા મળી આવે છે જેમાની કેટલીક ઈ સ ચોથાપાચમા શતક જેટલી જૂની છે શિવ અને વિષ્ણુના વિવિધ રૂપોની દેશના જુદા જુદા ભાગોમા આવેલી આ જૂની મૂર્તિઓ દાઢી વગરની છે ભગવાન બુદ્ધની હજારો મૂર્તિઓ (કેટલીક ગાધારમાથી મળી આવેલી તો ઈ સ બીજા શતક જેટલી જૂની છે) દાઢી વગરની જ છે ગાંધારની અનેક મૂર્તિઓ તો મૂછોવાળી પણ દાઢી વગરની છે (જુઓ કલકત્તા મ્યૂઝિયમ) મહાવીર અને બુદ્ધ ત્યાગી હોવાથી અને ત્યાગીઓ માટે બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોમા મુણ્ડનનો વિધિ હોવાથી, ભગવાન બુદ્ધ

---

१ शूद्राणामार्याधिष्ठितानामर्धमासि मासि वा वपनमार्यवदाचमनकल्प ।

बौ० १-१०-२

शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ।

मनु० अ० ५, श्लो० ४०

અને મહાવીરની મૂર્તિઓ દાઢી વગરની હોય એ સમજી શકાય એવું છે; પણ પેશાવર પાસેના ભાગમાંથી મળી આવેલી બોધિસત્ત્વની મૂર્તિઓ પણ દાઢી વગરની છે. વળી અજન્તાની ગુફામાં બોધિસત્ત્વનાં અનેક ચિત્રોમાં દાઢી નથી એટલું જ નહિ પણ યક્ષને પણ દાઢી નથી. જ્યારે લગભગ એ જ સમયમાં એ જ ગુફામાં ચિતરાયેલા ઇરાનના શાહની દાઢી સ્પષ્ટ દેખાય છે. (ગુફા નં. ૧)

અજન્તાની ગુફાનાં બીજાં ચિત્રોમાં પણ આર્યોને દાઢી વગરના ચીતર્યા છે, (જુઓ; દૂતનું ચિત્ર ગુફા નં. ૨) આ હકીકત ઘણી સૂચક છે. એથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, દાઢીનું ન હોવું એ કળાની રૂઢિ (convention)નું પરિણામ નથી, પણ એ વખતના સમાજનું વાસ્તવ ચિત્ર છે. પણ અજન્તાનાં ચિત્રો ઈ. સ. પહેલાબીજા શતકથી જૂનાં નથી. બુદ્ધની મૂર્તિઓનું પણ તેમજ છે. આથી જૂના વખત માટે ભરહત અને સાંચી સ્તૂપોમાં પથરાઓમાં કોતરેલ મનુષ્યોની આકૃતિ તપાસવાની જરૂર છે.

રાજા પ્રસેનજિત્, રાજા અજાતશત્રુ વગેરે ભગવાન બુદ્ધના કાળની વ્યક્તિઓની તથા બીજા ગૃહસ્થ ઉપાસકોની જે અનેક આકૃતિઓ ભરહૂત સ્તૂપના પથરાઓમાં કોતરી છે તે બધી દાઢી વગરની છે. (જુઓ; Bharahat Tope Pl. XIII, વગેરે). એ વખતની પાઘડીના વિવિધ આકારો સ્પષ્ટ રીતે જૂના કારીગરોએ કોતરેલા છે, પણ દાઢી દેખાતી નથી. (જુઓ; Bharahat Tope, Pl. XXIV, Buddhist India p. 95 and 97.)

ભરહત સ્તૂપમાં યક્ષરાજ કુબેરની તથા નાગરાજની જે આકૃતિઓ કોતરેલી છે તે દાઢી વગરની છે. (જુઓ; Bharahat Tope, pl. XXII તથા Cunningham's Stup of Bharahat, Pl. XXI Fig 3). ભરહત અને સાંચી સ્તૂપના આ દાખલા ઈ સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકની સ્થિતિ દર્શાવે છે. આથી જૂના કાળના કળાના નમૂના જીવતા રહ્યા નથી. પણ ચરક, કામસૂત્ર, ધર્મશાસ્ત્રો તથા શિલ્પકળા ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, ભારતકાળમાં–ભારત–રામાયણ રચાયાં તે વખતમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦–૫૦૦ થી ઈ. સ. ૩૦૦–૪૦૦ સુધીના વખતમાં દાઢીનો અને શિખા રાખીને માથાની હજામત કરાવવાનો તથા નખ કપાવવાનો રિવાજ આર્યોમાં સાધારણ થઈ ગયો હતો.

ઉપસંહાર—વૈદિકયો પણ જૂના કાળમા જ્યારે ઈરાની આર્યો અને આ દેશમાં પાછળથી જે આવ્યાં તે આર્યો સાથે વસતા હશે ત્યારે, માથાના તથા દાઢીમૂછના વાળ વધારવાનો રિવાજ સામાન્ય હશે, કારણ કે ઈરાનીઓમાં પાછળથી ઘણા કાળ સુધી એ રિવાજ ચાલુ રહ્યો છે આ દેશમા આવ્યા પછી આર્યોમા ધીમે ધીમે હજામતનો રિવાજ દાખલ થવા લાગ્યો, છતા માથાના વાળ કેટલા રાખવા કે એને કેમ બાધવા, દાઢીમૂછ રાખવા કે ન રાખવાં, એ બાબત કાઇ સામાન્ય ધોરણ દેખાતુ નથી એ વિષયમા સ્વેચ્છાચાર પ્રવર્તતો હશે એટલું ખરુ કે નવા વિચારના આર્યો દાઢીમૂછ મૂડાવી નાખતા હશે (જુઓ, અથર્વવેદના વચનો) ધીમે ધીમે હજામતનો પ્રચાર વધતો ગયો ભારતકાળનું આર્યજનસમાજનુ ચિત્ર વૈદિક કાળથી જુદું જ દેખાય છે

ભારતકાળમા જટા અને દાઢી બ્રહ્મચારીઓ તથા વનવાસીઓ (અનાર્ય વનવાસીઓ તથા તપસ્વી આર્ય વનવાસીઓ—व्रतिना तु जटा सटा. अमर)—બન્નેમા જ દેખાય છે જો કે તેઓ પણ તીર્થવાસની નિશાની તરીકે મુડન કરાવતા હશે[1] ત્યાગીઓ, સન્યાસીઓ, બૌદ્ધ શ્રમણો તથા જૈન સાધુઓ (જેની સંખ્યા ઘણી વધી ગયેલી દેખાય છે) કેશ, દાઢી તથા મૂછરહિત મુણ્ડિત વેષે આ દેશના વસ્તીવાળા તથા વસ્તી વગરના બધા ભાગમા પરિવ્રજ્યા કરતા નજરે પડે છે જ્યારે દ્વિજ-ગૃહસ્થો પખવાડિયામા ત્રણ કે વધુ ઓછી વાર માથાની તથા દાઢીની હજામત કરાવતા, માથે નાનીમોટી શિખા રાખતા, અને જુદી જુદી રીતે ઓળી એક કે વધારે ગાઠ બાધતા દેખાય છે આજના અગ્નિહોત્રીઓમા જે મૂછો કઢાવી નાખવાનો રિવાજ છે, તે પણ ભારતકાળથી ચાલ્યો આવતો હશે ઘણી પ્રાચીન મૂર્તિઓમા મૂછો નથી જ્યારે ગાંધારની ઘણી મૂર્તિઓમા ગાઢ કાતરેલી મૂછો છે (જુઓ, કલકત્તા મ્યૂઝિયમ) એટલે તે દિવસે યે મૂછો કઢાવવાનો રિવાજ સામાન્ય નહિ હોય ઘણા પુરુષત્વનું ચિહ્ન ગણી

---

[1] તીર્થમા જનાર ગૃહસ્થે ત્યા એક દિવસ ઉપવાસ કરવો તથા મુડન કરાવવુ એવો રિવાજ પ્રાચીનકાળથી આજ સુધી ચાલ્યો આવે છે—मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।

મોટી મૂછો રાખતા હશે. વાનપ્રસ્થ ધર્મથી કે શોખથી દાઢી રાખનારા પણ કેટલાક હશે. પણ શીખ પેઠે ભારતકાલીન આર્યપુરુષો મોઢાને તથા માથાને અસ્રો ન અડાડતા એવી કલ્પના તો ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. બાકી જંગલી અનાર્યોમાંથી જેઓ આર્યોના પરિચયમાં આવ્યા હશે, તેઓ ઘણે દિવસે–લાંબે કાળે હજામત કરાવતા હશે અને તદ્દન જંગલી સ્થિતિમાં રહેલાને અસ્રાનો કે કાતરનો સ્પર્શ નહિ જ થતો હોય. આ લોકો માથાના વાળને જુદી જુદી વિચિત્ર રીતે બાંધતા હશે અને દાઢીના વાળ રંગતા હશે.

ઈ. સ. ૪૦૦–૫૦૦ પછીની સ્થિતિની પરંપરા મોટે ભાગે આજ સુધી ચાલી આવે છે, અને અંગ્રેજ લોકો આ દેશમાં આવ્યા પછી આ દેશની રુચિમાં જે ફેરફાર થયો છે તે સુવિદિત છે.

ઐતિહાસિક સંશોધન

ખંડ છઠ્ઠો

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો

પ્રવેશક

તીર્થયાત્રાનું સ્થાન હિંદુધર્મમા ઘણુ મોટુ છે ધર્મિષ્ઠ હિંદુ પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ જિંદગીમા એક વખત તીર્થયાત્રા કરવા ઇચ્છે છે પૈસો પૈસો એકઠો કરીને સગ્રહેલી આખી જિંદગીની કમાણી છેલ્લી અવસ્થામા તીર્થયાત્રામા ખરચી નાખીને હિંદુ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે તીર્થયાત્રાની આ ભાવના વેદકાલીન નથી મહાભારતમા તીર્થનો ઉલ્લેખ મળે છે અને વનપર્વમા આખુ તીર્થયાત્રાપર્વ છે, જેમા આ દેશના તે કાળે જણાયેલા તીર્થોનું વર્ણન છે, અને તીર્થોના પોતાના વર્ણન કરતા આ પર્વમા બીજી પૌરાણિક કથાઓ પણ પુષ્કળ છે પરતુ આ તીર્થયાત્રાપર્વ તથા તે પછીનુ માર્કંડેય સમસ્યાપર્વ આ બન્ને પર્વો મહાભારતના છેક છેલ્લા થરના સમયના છે અનુશાસનપર્વથી આ તીર્થયાત્રાપર્વ પ્રાચીન તો નથી જ, પણ કદાચ અર્વાચીન હોય તો નવાઈ નહિ ગુપ્ત-સમયના ઉત્કીર્ણ લેખોમા મહાભારતના અનુશાસનપર્વમાથી દાનમહિમાના શ્લોકો ઊતરેલા છે એટલુ જ નહિ પણ ઈ સ ૫૩૨ ના ખોહના લેખમા ‘પરમર્ષિ વેદવ્યાસની શતસાહસ્રી સંહિતામા કહ્યુ છે’ એ રીતે સ્પષ્ટ વચન છે વળી યવનોને પણ ચોથા શતકમા મહાભારતનો મહાગ્રથ જાણવામા હતો એ બધુ જોતા ઈ સ. ચોથા શતક પહેલા—અર્થાત્ ગુપ્ત-સમયના આરભ પહેલા મહાભારત આખુ પૂરુ થઈ ગયુ હતું એ તો નિ:સદેહ પણ આ રીતે મહાભારત પૂરુ—લાખ શ્લોકનું થયા પછી, એની પર્વાનુક્રમણી તૈયાર થઈ ગયા પછી તેમા પ્રક્ષિપ્ત શ્લોકો હજારોની સખ્યામા ઉમેરાયા છે, એટલે મહાભારત ઉપરથી તીર્થભાવનાના ઇતિહાસ ઉપર ખાસ પ્રકાશ પડતો નથી અને બીજા સ્વતત્ર ઐતિહાસિક સાધનોનો આશ્રય લેવો પડે છે ગુપ્ત-સમયના જ એટલે ચોથા અને પાચમા શતકના લેખોમાં ગોદાનના, હિરણ્યદાનોના, ભૂમિદાન-માહાત્મ્યના તથા

બુદ્ધ, વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય, ભગવતી પિષ્ટપુરી, કાર્તિકેય વગેરે દેવોનાં મંદિરો બંધાવ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે. ઈ. સ. ચોથા શતકના મધ્ય ભાગના સમુદ્રગુપ્તના જ લેખ ઉપર મહાભારતના શાન્તિ અને અનુશાસન-પર્વની અસર દેખાય છે. અને પછીના લેખોમાં આ ઉપરાંત પૌરાણિક શિવવિષ્ણુ આદિની ભક્તિની અસર દેખાય છે. પણ તીર્થસ્થાન કે તીર્થયાત્રાનો ઉલ્લેખ નથી. ઉજ્જયનીમાં મહાકાલીનું મંદિર હોવાનું મહાકવિ કાલિદાસ (ઈ. સ. ૪૦૦) અને બાણ કવિ (ઈ. સ. ૬૨૫) સ્પષ્ટ કહે છે, પણ બેમાંથી એકે ય કવિ એને તીર્થસ્થાન કહેતા નથી. પણ એટલા જ ઉપરથી બાણના વખતમાં–ઈ. સ. સાતમા શતકમાં 'તીર્થ' શબ્દ હાલના અર્થમાં અપરિચિત હતો એમ નથી કહેવાતું.

તીર્થ શબ્દનો અર્થ

અમરકોષમાં તીર્થ શબ્દના નીચે પ્રમાણે અર્થો આપ્યા છે.

निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ ॥ ८६ ॥

અર્થ:–" ઘાટ માટે, આગમ માટે, ઋષિઓએ સેવેલ પાણી માટે અને ગુરુ માટે તીર્થ શબ્દ વપરાય છે." આમાંથી વેદ અને ગુરુ માટે તીર્થ શબ્દનો ઉપયોગ પ્રસિદ્ધ છે. પણ એનો અહીં સંબંધ નથી. બાકીના બે ય અર્થો પરસ્પર સંબદ્ધ અને તીર્થ શબ્દના રૂઢ અર્થના મૂળરૂપ લાગે છે. નાસિકની ગુફાઓના એક લેખમાં તીર્થ શબ્દ માત્ર ઘાટના અર્થમા વપરાયો છે. (જુઓ નાસિક ગુફાનો ઉષવદત્તનો સંસ્કૃત લેખ.)

ઋષિઓએ સેવેલ જળ જ તીર્થ; એ તીર્થની ઘણી સંકુચિત વ્યાખ્યા છે. પણ એ ઉપરથી એટલું લાગે છે કે, પહેલાં મોટી નદીઓના અને તળાવોના ઘાટોના અર્થમાં તીર્થ શબ્દ વપરાતો હશે; પછી એ નદીઓનાં પાણી પણ તીર્થ કહેવાવા લાગ્યાં. પણ અત્યારે તીર્થસ્થાનમાં મુખ્ય વસ્તુ દેવમંદિરો હોય છે. જો કે પાસે નદી કે તળાવ ન હોય એવું તીર્થ ભાગ્યે જ હશે; છતાં તીર્થયાત્રામાં મુખ્ય લક્ષ્ય મંદિરોમાં દેવદર્શનનું હોય છે. પણ જૂના કાળમાં અમુક પવિત્ર મનાતી નદીમાં સ્નાન અને તે નદીના જળથી પિતૃતર્પણ એ વાત મુખ્ય હશે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીનતમ તીર્થો–પ્રયાગ, હરદ્વાર, પુષ્કર વગેરે આવાં જળતીર્થો જ છે. અલબત્ત અત્યારે બધે મંદિરો મળે છે, પણ પ્રયાગ જેવાં તીર્થોનું માહાત્મ્ય મંદિરોને લીધે નથી. કાશીમાં કાશીવિશ્વનાથનું માહાત્મ્ય ઘણું છે, પણ ગંગાસ્નાનનું માહાત્મ્ય એથી ય વધારે છે. આ વિષયનું સાહિત્ય પણ

ઉપરના તર્કને ટેકો આપે છે મહાભારતના ઉપર કહેલા વનપર્વના તીર્થયાત્રાપર્વમા જે તીર્થોની વાત છે, તેમા અમુક ઋષિના આશ્રમ પાસેના સરોવરમા, કે નદીમા સ્નાન કરવાની તથા એ સ્થળે તર્પણ કરવાની વાત મોટા પ્રમાણમા છે

બૌદ્ધ અસર

તીર્થની ભાવના મૂળ કેવી રીતે વિકાસ પામી એ વિષે ઉપર જે તર્ક કર્યો તે અધૂરો છે તીર્થની ભાવના કાંઈ કેવળ બ્રાહ્મણોએ વિકસાવેલી નથી, તીર્થની ભાવનાના વિકાસમા બૌદ્ધધર્મનો હિસ્સો ઘણો મોટો છે કદાચ તીર્થયાત્રાની ભાવના માટે હિંદુધર્મ બૌદ્ધધર્મનો ઋણી પણ હોય ભગવાન બુદ્ધ જે સ્થળે જન્મ્યા, જે સ્થળે પીપળાના ઝાડ નીચે એમને જ્ઞાન થયુ, જે સ્થળે ભગવાન બુદ્ધે પ્રથમ ધર્મોપદેશ કર્યો અને જે સ્થળે પોતે પરિનિર્વાણ પામ્યા, તે સ્થળો એમના પરિનિર્વાણ પછી તરતમા જ પવિત્ર મનાવા લાગ્યા હશે મહારાજા અશોકે આ સ્થળે તથા બીજા અનેક સ્થળોએ ભગવાન બુદ્ધના શરીરના અવશેષો ઉપર સ્તૂપો બંધાવ્યા હતા એ પ્રસિદ્ધ છે એટલે ઈ સ પૂર્વે ત્રીજા શતકથી આ દેશના કેટલાક સ્થળો બૌદ્ધધર્માનુયાયીઓમા ખાસ પવિત્રસ્થાનો—તીર્થસ્થાનો મનાવા લાગ્યા હતા પછી જ્યા કોઈ પ્રાચીન સ્તૂપ હોય અથવા પ્રાચીન ચૈત્યો અને વિહારો હોય, ત્યા બૌદ્ધભિક્ષુઓની સારી સખ્યા સ્વાભાવિક રીતે વસતી હોવાથી લોકો એ ભિક્ષુઓ પાસે ધર્મોપદેશ સાભળવા પણ આવતા હશે, એ રીતે બૌદ્ધધર્મે તીર્થભાવનાને નવુ રૂપ આપ્યુ ઈ સ સાતમા શતક સુધીમા ફાહ્યાન હિયેનથીસંગ વગેરે ચીનાઈ બૌદ્ધ યાત્રાળુઓ કેટલું કષ્ટ સહન કરીને આ દેશમા બૌદ્ધતીર્થોની યાત્રા કરવા તથા બૌદ્ધધર્મગ્રથોનો અભ્યાસ કરવા આવતા હતા, એ હકીકતનો વિચાર કરવાથી બૌદ્ધધર્મમા તીર્થયાત્રાની ધર્મભાવનાએ કેવુ સ્થાન લીધુ હતુ એનો ખ્યાલ આવશે

હવે મહાભારતમા તીર્થયાત્રાના પર્વના આરભમા જ તીર્થમાહાત્મ્યનુ પુલસ્ત્ય ઋષિ ભીષ્મ પાસે વર્ણન કરે છે, એ અધ્યાયો વાચતા સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, વૈદિકકાળમા જે સ્થાન યજ્ઞનુ હતું તે સ્થાન તીર્થયાત્રાને આપવાનો આ માહાત્મ્યમા ચોખ્ખો પ્રયાસ દેખાય છે પુલસ્ત્ય કહે છે — "હે ભીષ્મ, મનુષ્યને તીર્થયાત્રા કરવાથી જે ફળ થાય છે, તે ઘણી

દક્ષિણાવાળા અગ્નિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો કરવાથી પણ થતું નથી." વળી તીર્થોના વર્ણનના આરંભમાં જ પુષ્કર તીર્થનું માહાત્મ્ય વર્ણવતાં કહે છે કેઃ—

"વળી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અથવા શૂદ્રજાતિનો જે કોઈ મનુષ્ય પુષ્કરજીમાં એક વખત પણ સ્નાન કરે, તે ફરીથી જન્મ પામે નહિ."

म. वनपर्व अ. ८२

મહાભારતમાંથી વધારે ઉતારા કરવાની જરૂર નથી; પણ મહાભારતના શાંતિપર્વ અને અનુશાસનપર્વો સાથે આ તીર્થયાત્રા પર્વને જોતાં એમ જણાય છે કે બૌદ્ધ, જૈન વગેરે નવા ધર્મોની લોકો ઉપરની અસર જોઈને બ્રાહ્મણોએ વૈદિક યજ્ઞમાર્ગના ધર્મમાં જે સુધારાવધારા કર્યા, તેમાં ગોરક્ષા અને ગોપૂજા, બ્રાહ્મણપૂજા, દાન માહાત્મ્ય (ગોદાન, સુવર્ણદાન અને ભૂમિદાન મુખ્ય) વાવ, કૂવા, તળાવ વગેરે ખોદાવવાનો ધર્મ અને તીર્થયાત્રા મુખ્ય જણાય છે.

તીર્થભાવનાનું મૂળ

બૌદ્ધધર્મના યે ઉદય પહેલાં ઉન્નત હૃદયવાળા, ધર્મતત્ત્વના અથવા આત્મતત્ત્વના અત્યંત જિજ્ઞાસુ બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો ગામ કે શહેરથી દૂર, નદી કે તળાવકાંઠે અથવા કોઈ ભવ્ય પર્વતના ઉત્તુંગ શિખર ઉપર કે મધ્યમાં કોઇ સ્વાભાવિક ગુફામાં–ગમે ત્યાં રમણીય શાંત અને એકાંત સ્થાનમાં વિચાર કરવા અથવા તપ કરવા બેસતા હશે. બ્રાહ્મણોના, જૈનોના અને બૌદ્ધોના પ્રાચીન સાહિત્યમાં આવા તપસ્વીઓના આશ્રમોનાં વર્ણનો મળે છે. ભગવાન બુદ્ધને પણ આવા જ એકાંત સ્થાનમાં બોધિવૃક્ષ નીચે જ્ઞાન થયું વર્ણવ્યું છે. મતલબ કે રમણીય, એકાંત, ભવ્ય અને કંઈક અંશે દુર્ગમ અને ભયંકર સ્થળો તરફ મનુષ્યોને જે સ્વાભાવિક આકર્ષણ રહ્યું છે, તે આકર્ષણ સર્વ દેશકાળનાં અપામર મનુષ્યો ઓછેવત્તે અંશે અનુભવે છે. ઔપનિષદ–કાળના ઋષિઓની અતિ સૂક્ષ્મ મનોવૃત્તિઓને આ આકર્ષણે ઘણી અસર કરી જણાય છે અને પાછળથી એનો અતિયોગ થયો હશે એવું પણ લાગે છે. ખાસ કરીને રમણીય અને શાંત કરતાં દુર્ગમ અને ભયંકર સ્થાન પસંદ કરીને, તેમાં વિચાર કરવા બેસવાને બદલે દેહને અત્યંત કષ્ટ આપે એવું તપ કરવા બેસવાનો પ્રચાર વધ્યો હશે. પણ અતિયોગ લોકવૃત્તિને સ્વાભાવિક રીતે અરુચિકર હોવાથી લંબુ જીવ્યો નહિ અને મૂળનો રમણીય અને ભવ્ય સ્થળમાં આશ્રમ સ્થાપી વસવાનો પ્રચાર

ધીમે ધીમે વધતો ગયો બૌદ્ધવિહારો માટે કેવા રમણીય સ્થળો પસંદ કરવામાં આવતા એ અજન્તા વગેરે ગુફાઓના સ્થળો ઉપરથી દેખાય છે પાછળથી હિંદુ તીર્થસ્થાનોમાં રમણીય અને દુર્ગમ, બન્ને પ્રકારની પસંદગી જળવાઈ રહેલી દેખાય છે અમુક ભયંકર ક્રિયાઓવાળા પંથોના તીર્થસ્થાનો દુર્ગમ પર્વતો અને ઝાડીઓમાં, જંગલી જનાવરો અને જંગલી મનુષ્યો વચ્ચે, આ જમાનામાં પણ જોવામાં આવે છે, પણ આ માર્ગ સામાન્ય રીતે લોકપ્રિય તો નથી જ થયો

આ રીતે મહાન નદીઓને કાંઠે, નદીઓના કે નદી અને સમુદ્રનાં સંગમ ઉપર કે ભવ્ય પર્વતના શિખરો ઉપર આશ્રમો બાંધીને તપ, યોગ કે જ્ઞાનની સાધના કરતા મહાપુરુષોના સ્થાન તરફ એ લોકોના જીવતા, એમની પાસેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કે ધર્મલાભની ઇચ્છાથી અનેક મનુષ્યો જતા હોય એ સ્વાભાવિક છે ઉપનિષદોમાં અને પ્રાચીન બૌદ્ધસાહિત્યમાં રાજાઓથી આરંભી ઝાડુ કાઢનાર સુધીના બધી જાતના લોકોને આવા આશ્રમો તરફ જવાનું કેટલું બધું આકર્ષણ હતું એ જોઈ શકાય છે મહાપુરુષનો દેહ પડી ગયા પછી એ આશ્રમનું સ્થાન તે મહાપુરુષ ઉપર અત્યંત ભક્તિભાવવાળા શિષ્યોને ખાસ પવિત્ર લાગવાનો સંભવ છે પણ ઋષિના મરણ પછી એ સ્થાનની પવિત્રતાની ભાવના ક્યારે ઉત્પન્ન થઈ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કઠણ છે ભગવાન બુદ્ધના મરણ પછી તરત જ બુદ્ધગયા, કુશીનારા વગેરે સ્થળો—પવિત્રસ્થાનો—તીર્થસ્થાનો મનાવા લાગ્યા હોય એવો સંભવ નથી, પણ મહારાજા અશોકે બુદ્ધના જન્મસ્થાન આગળ "અહીં ભગવાન જન્મ્યા હતા" એ શબ્દો કોતરીને સ્તંભ મુકાવ્યો છે તથા બીજા એવા બુદ્ધના સ્મરણોથી તીર્થરૂપ સ્થળોએ સ્તંભો ઊભા કર્યા છે આ ઉપરથી અશોકના વખતમાં તીર્થની ભાવના પ્રચારમાં હોય એમ જણાય છે. ભગવાન બુદ્ધના પરિનિર્વાણ પછી અને અશોક પહેલાં આ તીર્થભાવનાનો જન્મ થયો હશે આથી વધારે ચોક્કસ રીતે સમયનો નિર્ણય તો ભવિષ્યમાં કોઈ નવા સાધનો પ્રગટ થશે ત્યારે થશે

ઈ સ પૂર્વે ત્રીજા કે ચોથા શતકમાં જન્મેલી તીર્થભાવના બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર સાથે વધતી ગઈ અને જેમ જેમ બૌદ્ધધર્મ દૂર દૂર ફેલાતો ગયો, તેમ તેમ દૂરના લોકોની બૌદ્ધધર્મના જન્મસ્થાન તરફની પૂજ્યબુદ્ધિ પણ વધતી ગઈ

બ્રાહ્મણધર્મમાં તીર્થભાવનાનો સ્વીકાર

બ્રાહ્મણધર્મે આ તીર્થભાવનાનો સ્વીકાર ક્યારે કર્યો એ નક્કી કરવું લગભગ અશક્ય છે. ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજાચોથા શતકમાં જ કે તે પહેલાં, બ્રાહ્મણોમાં પણ વૈદિક મહર્ષિઓનાં પ્રાચીન આશ્રમસ્થાનો તરફ પૂજ્યબુદ્ધિ ફેલાવા માંડી હતી એમ તર્ક કરવો સહેલો છે, પણ એ માટે કશો પુરાવો નથી. મહાભારતનું તીર્થયાત્રાપર્વ પુરાવા તરીકે નિરુપયોગી છે. રામાયણના બાલકાંડમાં ગંગાવતરણની કથા છે, અને ગંગાનદીની પવિત્રતા સ્થાપિત થયા પહેલાં આવી કથા ચાલે નહિ; પણ રામાયણના બાલકાંડમાં ઘણી પૌરાણિક કથાઓ છે અને એ કાંડ અશોક પહેલાંનો છે એમ કહેવાતું નથી.

બધાં પુરાણો તીર્થોને માને છે, પણ એટલું ખરું કે પાછળનાં પુરાણોમાં તીર્થોની વાત વધારે છે. ટૂંકામાં બ્રાહ્મણધર્મના જૂના સાહિત્યમાં તીર્થભાવનાને લગતા જે ઉલ્લેખો છે, તેમાંનો કોઈ નિશ્ચિત રીતે અશોક પહેલાંનો નથી. વળી બ્રાહ્મણધર્મનું સ્વરૂપ જોતાં પ્રાચીન યજ્ઞમાર્ગમાં તીર્થભાવનાનો અવકાશ પણ ઓછો છે. જ્યારે બૌદ્ધધર્મમાં પહેલેથી ધમ્મ અને સંઘ સાથે બુદ્ધને શરણે જવાની વાત હોવાથી, એ માર્ગમાં તીર્થભક્તિનો પ્રવેશ સહેલાઈથી થઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે. સાંચી સ્તૂપ વગેરેનાં પ્રાચીન શિલાચિત્રો જોતાં પણ એ વખતે બૌદ્ધધર્મમાં તીર્થભાવના રૂઢ થઈ ગઈ જણાય છે. અને મહાયાનધર્મના પ્રચાર સાથે તો તીર્થયાત્રાનું જોર ઘણું વધ્યું હશે.

ભક્તિમાર્ગ સાથે તીર્થભાવનાનો મેળ

ટૂંકામાં બ્રાહ્મણધર્મમાં ભક્તિમાર્ગના ઉદય પહેલાં તીર્થભાવનાનો ઉદય માનવાનું કાંઈ કારણ નથી. ભક્તિમાર્ગનો ઉદય ઉપનિષદોના છેલ્લા થર વખતે થયો છે,[1] પણ ભક્તિમાર્ગે જોર પાછળથી કર્યું. ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં પુષ્યગુપ્ત વગેરે શુંગવંશના રાજાઓના વખતમાં વિષ્ણુ અને શિવભક્તિનો સારો પ્રચાર થયો હોય એમ યવનો અને શકો પણ એ ધર્મ સ્વીકારે છે એ ઉપરથી લાગે છે.[2] આ વખતમાં બૌદ્ધોની ભાવના જોઇને એ વખતના બ્રાહ્મણ ભક્તોએ પણ પ્રાચીન

---

૧. વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ. બીજી, પૃ. ૫૮

૨. એજન પૃ. ૩૯ તથા શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ. બીજી, પૃ. ૪૧

મસ્કારવાળા સ્થાનોને તીર્થરૂપ આપવા માડયુ હશે એમ અનુમાન થાય છે અને મહાભારત તથા પુરાણો ઉપરથી એમ લાગે છે કે પહેલા ઋષિઓના આશ્રમો, પ્રાચીનકાળમા જ્યા મોટા યજ્ઞો થયેલા તેવા સ્થાનો, ગગા વગેરે મહાનદીઓ, એ નદીઓના સગમો, પર્વતો વગેરે પ્રાચીન સસ્મરણોવાળા સ્થાનો તીર્થ મનાવા લાગ્યા અને પછી વિષ્ણુભક્તિ, શિવભક્તિ વગેરે ભક્તિમાર્ગોના પ્રચાર સાથે તે તે દેવોના મદિરો બધાવા લાગ્યા અને એમાના જૂના મદિરો તીર્થરૂપ થવા લાગ્યા મતલબ કે પહેલા ઘાટના અને ગુરુના અર્થમા વપરાતો તીર્થ શબ્દ આગમ અને ગુરુ પેઠે પવિત્ર ઋષિસેવિત જલના અર્થમા વપરાવા લાગ્યો અને પછી બધા પુણ્યસ્થાનો માટે રૂઢ થઈ ગયો આ પ્રમાણે તીર્થ શબ્દમા સામાન્ય પુણ્યસ્થાનનો અર્થ રૂઢ થયો હોવો જોઇએ અમરકોષનો સમય ઈ મ પાચમા શતકનો ગનાય છે મહાકવિ કાલિદાસે મેઘદૂતના પહેલા જ શ્લોકમા રામગિરિ આશ્રમનુ ‘ સીતાએ સ્નાન કરેલ હોવાથી જેના પાણી પવિત્ર થયા હતા ’ जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु । એ રીતે વર્ણન કર્યું છે અર્થાત્ કાલિદાસના વખતમા પવિત્ર માણસોના સ્નાનથી તે નદી કે ઝરાના પાણી પવિત્ર થઈ જાય છે એ ભાવના પ્રચારમા આવી ગઈ હતી કાલિદાસ ઈ સ ૪૦૦ થી અર્વાચીન નથી

આ પ્રમાણે આપણા ભૃગુતીર્થ વગેરે પ્રાચીન તીર્થો ઈ. સ પૂર્વે બીજાથી ઈ સ ચોથા શતક સુધીમા (કાલિદાસના વખત પહેલા) પુણ્યસ્થાન મનાવા લાગ્યા હશે મહાભારતના તીર્થયાત્રાપર્વનો મૂળ ભાગ પ્રક્ષિપ્ત વગરનો આ વખતમા લખાયો હશે પછી શૈવવૈષ્ણવાદિ ધર્મોના પ્રચાર સાથે તે તે ધર્મના તીર્થો ઊભા થવા લાગ્યા

શિવવિષ્ણવાદિ દેવોના તીર્થો

ઈ. સ પૂર્વે પહેલાબીજા શતકમા યે શિવ અને વિષ્ણના સ્થાનો હોવાનો સભવ છે (જુઓ, ભીટાનુ શિવલિગ અને વેસનગરનો ગરુડધ્વજ) પણ ગુપ્ત–સમયમા ઇ સ ચોથાપાચમા શતકમા વૈષ્ણવ અને શૈવધર્મે ઘણું જોર કર્યું એ વખતમા આ દેશમા સ્થળે સ્થળે શિવના, વિષ્ણુના, સૂર્યના, દેવીના, કાર્તિકેયના વગેરે મદિરો ઊભા થયાં છે વળી ગુપ્ત–સમયની બ્રાહ્મણસસ્કૃતિ પાચમા શતકમા જ દક્ષિણમા ફેલાઈ ગઈ, અને એ સસ્કૃતિના પડછામા શૈવ, વૈષ્ણવ વગેરે ધર્મો પણ દક્ષિણમા

ફેલાયા. આ ધર્મોના પ્રથમ આન્દોલનના જોરથી દક્ષિણમાં ભક્તોનાં વૃંદો પ્રકટ થયાં. આ ભક્તો–આલવારોની તીર્થયાત્રાની વાતો તામીલ સાહિત્યમાં મળે છે. જેમ ચીનના બૌદ્ધોને બૌદ્ધધર્મના મૂળ સ્થાન તરફ એક જાતનું આકર્ષણ રહેતું, તેમ દક્ષિણના ભક્તોને એ ભક્તિપ્રવાહના મૂળ સ્થાનરૂપ ઉત્તરનાં મંદિરો તરફ સ્વાભાવિક આકર્ષણ રહ્યું હશે. આ રીતે ગુપ્ત–સમયનાં ચોથાપાંચમા શતકનાં મંદિરો કાલિદાસના શબ્દોમાં 'પુણ્યધામો' જ સો–બસ્સો વર્ષમાં તીર્થસ્થાનો થઈ પડ્યાં. પણ દક્ષિણમાં યે ઘણી ઝડપથી શૈવ અને વૈષ્ણવ મંદિરો ઊભાં થવા લાગ્યાં હતાં. સાતમા શતકની શરૂઆતથી જ કાચી વગેરે સ્થળોએ મંદિરો દેખાવા માંડે છે અને તરત જ એ મંદિરો તીર્થરૂપ બની જાય છે. કારણ કે એ સમયમાં છઠ્ઠાસાતમા શતકોમાં મંદિરોમાં દેવદર્શન એ ભક્તિનું મુખ્ય લક્ષણ મનાવા માંડયું.

ટૂંકામાં પ્રાચીન સાહિત્યને તથા ઉત્કીર્ણ લેખો વગેરે ઐતિહાસિક સાધનોને સમગ્ર રીતે જોતાં એમ લાગે છે કે, તીર્થસ્થાનનો અત્યારે જે અર્થ હિંદુધર્મમાં થાય છે તે અર્થ ઈ. સ. છઠ્ઠાસાતમા શતકમાં રૂઢ થયો છે; અને હિંદુધર્મમાં તીર્થયાત્રાનું જે સ્થાન અત્યારે છે, તે પણ એ સમયમાં જ તીર્થયાત્રાને મળેલું છે.

તીર્થયાત્રાની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ આવો લાગે છે. બુદ્ધ પૂર્વકાળના તપસ્વી અને યોગી ઋષિઓના આશ્રમસ્થાનોને બ્રાહ્મણોએ અશોક પછીના સૈકાઓમાં પવિત્ર સ્થાનો ગણવા માંડ્યા; પછી વૈષ્ણવોએ અને શૈવોએ પહેલાં પોતાના ઇષ્ટદેવની મૂર્તિને સ્થાપવી કે તે દેવનું મંદિર ઊભું કરવું એને પુણ્યકાર્ય ગણ્યું અને પછી એ મંદિરની યાત્રા કરવી એને પણ પુણ્યકાર્ય માન્યું. અર્થાત્ ગુપ્ત–સમયમાં પુણ્યધામો ઊભાં થયાં અને પછી થોડા વખતમાં એ ધામોની યાત્રા શરૂ થઈ. લગભગ સાતમા શતક પછીના રાજાઓ અને શ્રીમતો જાતે પુણ્યધામો ઊભાં પણ કરતા હતા, અને જૂનાંની યાત્રા પણ કરતા હતા. જ્યારે સામાન્ય ગરીબ માણસો એ પુણ્યધામોની યાત્રા કરીને જ પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યા. ૧૩૦૦ વર્ષ ઉપર શરૂ થયેલો આ પ્રવાહ આજે પણ ચાલે છે. નવાં મંદિરો બંધાય છે અને જૂનાંની લોકો યાત્રા કરે છે. શ્રી. વલ્લભસંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ગામેગામ હવેલી બાંધે છે; પણ યાત્રા કરવા શ્રીનાથજી કે ગોકુળમથુરા જાય છે. આખા પ્રવાહમાં મૂળ

ભાવના અનેક ફેરફારો થયા છતાં કેવી અનુસ્યૂત રહી છે! ઋષિએ સેવેલ જળને અમરસિદ્ધ તીર્થ કહે છે અત્યારના વૈષ્ણવો ૪૦૦ વર્ષ પહેલા શ્રીવલ્લભાચાર્યે સેવેલ શ્રીનાથજીને તીર્થ કહે છે ભાવનાનુ તત્ત્વ એક જ છે.

ભારતવર્ષના તીર્થો

આ દેશના લાંબા ઇતિહાસમા હિંદુધર્મમા જેમ જેમ નવા નવા ફાટા પડતા ગયા, તેમ તેમ નવા નવા તીર્થો ઉત્પન્ન થયા અને ધીમે ધીમે આ વિશાળ દેશનો કોઈ ખૂણો એવો ન રહ્યો કે જ્યા કોઈક તીર્થ ન હોય પણ આ દેશના ઇતિહાસે અનેક વારાફેરા પણ જોયા, એટલે નવા તીર્થોના જન્મ જોયા તેમ જૂનાના નાશ પણ જોયા જેના જીર્ણોદ્ધાર ન થઈ શકયા એવા ગુપ્ત-સમયના ઉત્તરહિંદુસ્થાન (યુક્તપ્રાત વગેરે હિંદી ભાષા બોલનાર પ્રદેશ)ના કેટલા તીર્થસ્થાનોનો મુસલમાનોને હાથે નાશ થયો હશે? જે પ્રદેશમા ગુપ્ત-સામ્રાજ્યની જમાનટ હતી, તે જ પ્રદેશ ઉપર મુસલમાનોની સત્તા સૈકડો વર્ષ સુધી વધારેમા વધારે રહી પરિણામે સપાટ પ્રદેશના અનેક પવિત્ર અને સુંદર સ્થાનોનાં નામનિશાન પણ ન રહ્યાં

મહાભારતે વર્ણવેલ આશ્રમરૂપ તીર્થો હિંદુધર્મમા ફેરફાર થતા પોતાની મેળે ભુલાઈ ગયા, પછીના ગુપ્તકાલીન તીર્થોનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો અને બાકીનો રૂપાતર પામ્યો, પણ ગુપ્તસમયમા ચાલેલો પ્રવાહ અટકયો નહિ નવાં નવા મદિરો બધાયે જ ગયા જે મન્દિરો તૂટયા તેના જીર્ણોદ્ધાર થયા, મઠો સ્થપાયા, મદિરોને અને તેના પૂજારીઓને સેકડો અને હજારો ગામો દાનમા મળ્યા, મદિરોના જ મોટા મોટા કિલ્લાઓ અને ગોપુરોવાળા ગામો થયા, એ મદિરોમા રહેનાર પંડિતોને હાથે પુરાણો લખાયા અને પુરાણોમા તે તે તીર્થસ્થાનોના માહાત્મ્યો દાખલ થયા આ રીતે આ પ્રવાહ વિઘ્નોના પર્વતો નડયા છતા ચાલુ રહ્યો છે મધ્યકાળમા રામાનુજાદિ જે સંપ્રદાયો નીકળ્યા તેઓએ પણ આ તીર્થના પ્રવાહને નવુ જોર આપ્યુ જૂના પુરાણોમા તીર્થવર્ણન ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે, ત્યારે પાછળના પુરાણોમા તીર્થવર્ણન અને તીર્થમાહાત્મ્ય જે રીતે દાખલ થઇ ગયા છે, તે ઉપરથી ધીમે ધીમે હિંદુધર્મમા તીર્થયાત્રાએ કેવું મહત્ત્વનું સ્થાન લીધુ છે તે દેખાય છે અલબત્ત આ તીર્થમાહાત્મ્ય

દ્વારા તે તે સ્થાનના ભક્ત બ્રાહ્મણોએ નવાં તીર્થસ્થાનને પૌરાણિક કથાઓનો સંબંધ લગાડીને જે પ્રાચીનતા અર્પી છે, તેથી કોઇ પણ તીર્થસ્થાનનો સમય નક્કી કરવા માટે અત્યંત મુશ્કેલી પડે છે; અને સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક સાધન ન મળે તો સમય અંધારામાં જ રહે છે. પુરાણીઓની માન્યતા પ્રમાણે બધાં તીર્થસ્થાનો અત્યંત પ્રાચીન જ છે, પણ અત્યારે સાધારણ રીતે હિંદુઓ તીર્થમાત્રની યાત્રા ભાગ્યે જ કરે છે અલબત્ત એવાયે હજારો સાધુઓ અને કેટલાક યાત્રારસિકો નીકળે કે જેઓ બધાં ધામોની યાત્રા કરે. કોઇ કોઇ તો પગે ચાલીને યે કરે છે. પણ સાધારણ રીતે સામાન્ય હિંદુ સ્ત્રીપુરુષો પોતાના સંપ્રદાયનાં તીર્થસ્થાનોની યાત્રા કરવા ખાસ ઇચ્છે છે અને તે ઉપરાંત બની શકે તો સર્વમાન્ય ગણાતાં પુષ્કર, પ્રયાગ વગેરેની યાત્રા પણ કરે ખરાં.

ગુજરાતનાં તીર્થો

આખો દેશ તીર્થરૂપ કહેવાય એટલાં તીર્થસ્થાનો આ દેશમાં છે. એટલે આ ભરતખંડનાં તીર્થસ્થાનોનું તો ટૂંકું દિગ્દર્શન કરવું પણ અહીં શક્ય નથી. માટે ગુજરાત ઉપર દૃષ્ટિ કરીશું. ગુજરાતમાં યે તીર્થસ્થાનો ઓછાં નથી. તેમ લગભગ બધા માર્ગોનાં પ્રતિનિધિરૂપ તીર્થસ્થાનો આપણા ગુજરાતમાં મળી આવે છે. વળી પ્રાચીનકાળથી જ ગુજરાતનાં કોઈ કોઈ સ્થાનની તીર્થ તરીકે ગણતરી થવા માંડી હતી.

મહાભારતના ઉપર કહેલા તીર્થયાત્રાપર્વમાં ધૌમ્ય ઋષિ પશ્ચિમનાં તીર્થસ્થાનો ગણાવતાં પહેલી જ નર્મદાને ગણાવે છે. પછી વૈદુર્ય શિખર, મૈનાક પર્વત, અસિત પર્વત, અક્ષસેનનો આશ્રમ, તથા ચ્યવનાશ્રમ ગણાવી એકદમ પુષ્કરને ગણાવે છે. (म. वनपर्व अ. ८९) આ અધ્યાયને પ્રાચીન માનીએ તો પણ એ વખતે પશ્ચિમમાં નર્મદા સિવાય કશું જાણવામાં ન હતું એમ કહેવુ મુશ્કેલ છે. હવે આ જ પર્વમાં પુલસ્ત્ય ભીષ્મ પાસે તીર્થોનું વર્ણન કરે છે, એ આખુ પ્રકરણ એમાં વારંવાર મહાદેવનાં તથા વિષ્ણુનાં દર્શન કરવાની વાત આવે છે. એ ઉપરથી ઉપરના ધૌમ્યના વર્ણનના અધ્યાયો કરતાં પાછળનું લાગે છે. આ પુલસ્ત્યના વર્ણનમાં પહેલાં નર્મદા જ આવે છે. પછી "હિમાદ્રિ પર્વતના પુત્ર અર્બુદ પર્વતમાં વસિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પછી એકદમ પ્રભાસનો; (પ્રભાસના વર્ણનમા સોમનાથનો ઉલ્લેખ જ

નથી) પછી દ્વારકાનો, પછી પિંડતારક તીર્થનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આગળ ચાલતા આ જ પર્વમા પાંડવોની પોતાની યાત્રાના પ્રસગમાં એકદમ સૂર્પારક (સોપારા) તીર્થ પછી સમુદ્રકાઠે ચાલતા પાંડવો પ્રભાસ આવે છે, એટલી જ વાત છે ટૂકામા મહાભારતને આ તરફના તીર્થોમાં નર્મદાની અને પ્રભાસની વધારે ખબર છે પછી દ્વારકા તીર્થરૂપ થાય છે. પણ પુરાણોને ગુજરાતના ઘણા તીર્થોની ખબર છે સ્કદપુરાણના પ્રભાસખડ, નગરખડ, ધર્મારણ્ય વગેરે ભાગોમા પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનના અત્યારના ઘણાખરા તીર્થસ્થાનોનો ઉલ્લેખ મળે છે બાકીના કેટલાકનો પદ્મપુરાણમા ઉલ્લેખ છે. આ બે પુરાણોના આ ભાગો ઇ સ નવમા દસમા શતકથી પ્રાચીન નથી

પણ ગુજરાતમા કેવળ વૈષ્ણવ અને શૈવતીર્થો જ નથી, બધા માર્ગોના તીર્થો આપણા પ્રાંતમાં મળી આવે છે અશોકના અને તે પહેલાના સમયમા ઉજ્જયન્ત–ગિરનાર પર્વત પ્રખ્યાત હતો મહારાજા અશોકે ત્યા સુદર્શન તળાવ સમરાવ્યુ અને લેખ કોતરાવ્યો, ત્યારે જેની તળેટીમાં ગિરિનગર વસ્યુ હતુ તે પર્વત ઉપર બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ જરૂર રહેતા હશે, કાઠિયાવાડમાં કેટલેક સ્થળે બૌદ્ધ સમયની ગુફાઓ મળે છે આ તરફ બૌદ્ધ ધર્મ ઝાઝુ ટકયો નહિ અને જૈન ધર્મનુ જોર વધતુ ગયુ એટલે જૈનોએ ગિરનારને પોતાનો–નેમિનાથનો કરી લીધો જૈનો ત્યા ગયા પહેલા ગુપ્ત–સમયમા ઈ સ ૫ મા શતકમા સુદર્શનને કાઠે વિષ્ણુનું મદિર બધાયુ હતુ એટલે ગિરનાર એ વખત પછી વૈષ્ણવ તીર્થ બન્યો હશે પણ કાળબળથી જેમ સુદર્શન તળાવની નિશાની ન રહી, તેમ આ જૂના મદિરની પણ ન રહી ગિરનાર ઉપર જૈનોએ પહેલવહેલુ ક્યારે સ્વામિત્વ સ્થાપ્યુ તે કહેવુ મુસ્કેલ છે, પણ ગુજરાતના સોલકી રાજાઓના વખતમાં ગિરનાર ઉપર હાલના જૈન મદિરો બધાયા છે ગિરનારનુ અબાજીનુ મદિર એ જ વખતનુ છે, અને ગિરનાર ઉપરના તથા આસપાસનાં બીજા પથ્થરનાં મદિરો તે પછીના છે

આપણો ગુજરાત દેશ ખરુ જોતા સોલકી રાજાઓના વખતમા જ હાલનુ રૂપ પામ્યો છે ગુજરાતના અત્યારના તીર્થસ્થાનો કા તો એ સમયમા ઉત્પન્ન થયા અથવા જીર્ણોદ્ધાર થઈને હાલનું રૂપ પામ્યા છે જૈન ધર્મના આબુ, ગિરનાર અને શેત્રુજા ઉપરના તીર્થસ્થાનો ઈ સ ૧૦૦૦ પછીના છે પ્રભાસ તીર્થ હતુ જૂના કાળમાં, પણ સોમનાથનુ

ધામ થયું પાછળથી અને એની જાહોજલાલી તો દશમા શતકમાં શિખર ઉપર હતી. સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમાળ પણ સોલંકીઓએ બાંધ્યો. કાઠિયાવાડમાં, ભિન્નમાળમાં તથા માળવામાં સૂર્યપૂજા જૂના કાળમાં હતી, પણ અત્યારે જે એક જ મંદિરનો ભગ્નાવશેષ જળવાઇ રહ્યો છે, તે મોઢેરાનું મંદિર સોલંકીઓના વખતનું છે. દ્વારકાપુરી મહાભારતના કાળમાં હશે, પણ તે તો સમુદ્રમાં કે કાળસમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ અને અત્યારનું પશ્ચિમનું ધામ દ્વારકા તો સોલંકીઓના વખતમાં ઊભું થયું, અને ડાકોરજી તો હમણાંના છે. દેવીભક્તિ પણ ગુજરાતને અજાણી નથી. અંબાજી આખા ગુજરાતનું તીર્થસ્થાન છે અને બહુચરાજીની યે આસપાસના પ્રદેશમાં ઘણી ખ્યાતિ છે.

ટૂંકામાં કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં જૈનોનાં, વૈષ્ણવોનાં, શૈવોનાં દેવીપૂજકોનાં અને સૂર્યપૂજકો કોઇ હોય તો તેઓનાં તીર્થસ્થાનો છે.

આ વિભાગમાં ગુજરાતનાં તીર્થો માત્રની નોંધ કરવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો નથી. તેમ યાત્રા કરનારને મદદરૂપ થાય એવાં રેલવેભાડાં, તે તે સ્થાને ઊતરવા-ફરવાની સગવડોઅગવડો, ગોરનાં નામ, રૂપ વગેરે વ્યવહારુ માહિતી આપવાનો પણ ઉદ્દેશ નથી. રેલવે ગાઈડ તથા બીજાં સાધનો છે. વળી તીર્થયાત્રા ઉપર **હિંદુસ્થાનની તીર્થયાત્રા** (કર્તા જેઠાલાલ ડી. દવે મૂલ્ય રૂ. ૭) વગેરે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

અહીં તો ગુજરાતનાં સેંકડો તીર્થસ્થાનોમાંથી જુદા નમૂનાનાં થોડાંનું વર્ણન કર્યું છે. કોઇનું ઐતિહાસિક સ્થળની ઉપર નજર રાખીને, કોઇનું તીર્થપણું ધ્યાનમાં રાખીને, કોઈનું કળાની દૃષ્ટિએ, આ રીતે દૃષ્ટિબિંદુ વિવિધ રાખ્યું છે. વાંચનાર એ જ સ્થળનો બીજી દૃષ્ટિથી અવલોકન કે કલ્પના દ્વારા રસાસ્વાદ લઈ શકે-લે એવી ઈચ્છાથી આ વિવિધતા ગ્રહણ કરી છે.

ખાસ તીર્થસ્થાન ન હોય એવાં સ્થળો પણ જોવા યોગ્ય હોય છે અને યાત્રાળુઓ તીર્થયાત્રા કરતાં કરતાં વિવિધ રમણીય સ્થળો, વિવિધ નગરો જોતા જાય, એ દ્વારા પોતપોતાના વિષયના લાભો પણ મેળવે. વિદ્યાર્થી કોઇ નવી વિદ્યા મેળવી લે, વ્યાપારી વેપારનો લાભ લઈ લે, વગેરે દેશાટનના અવાંતર લાભોને પણ તીર્થયાત્રાને ધાર્મિકરૂપ આપનારાઓએ ધ્યાનમાં રાખ્યા હોય એ સંભવિત છે. પણ અમદાવાદ વગેરે શહેરો વિષે ઘણી માહિતી છપાઈ ગઈ છે. એટલે જિજ્ઞાસુ

યાત્રાળુ મેળવી શકશે ટૂંકામા આ ભાગને સર્વસંગ્રાહી કરવાનો નહિ પણ દિગ્દર્શક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

આમા દાખલ કરેલા વર્ણનોમા કેટલાક ગુજરાતમા તથા બીજે એક વખત છપાઈ ગયા છે આપણા ઘરડાઓની તીર્થયાત્રા કરવાની ધાર્મિકવૃત્તિ આપણામાથી ઘસાતી જાય છે અને પાશ્ચાત્યોની દેશાટન વાસનાનો ઉદય હજી થયો નથી એટલે આપણે માટે ઘરકુકડી થઈ જવાનો ભય છે આ કાળમા ગુજરાતના સ્ત્રીપુરુષોમા તીર્થયાત્રા-દેશાટનની રસવૃત્તિ બળવાન રૂપમા જાગે એવી શુભેચ્છાથી આ સગ્રહને પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કર્યો છે

તા ક—સંવત ૧૯૮૨મા પઢિયાર સ્મારક-ગ્રન્થ તરીકે આ ‘ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો’ પ્રસિદ્ધ થયુ ત્યારે આ પ્રકરણ લખાયુ છે

તીર્થયાત્રા માટે સામાન્ય સૂચના

ગુજરાતમા તીર્થયાત્રા કરવા ઇચ્છનારે ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદને મધ્યસ્થળ રાખી યાત્રાની યોજના ઘડવી અમદાવાદથી દક્ષિણના સ્ટેશનો પસદ કરી આણંદથી, ડાકોરના ઠાકોરના દર્શન કરી આવવા વડોદરા જોઈ વિશ્વામિત્રીથી ડભોઇ, ચાણોદ, કરનાળી વગેરે નર્મદાના તીર્થોમાં સ્નાન કરી લેવુ, અને ઇચ્છા થાય તો એ નદી ઉપરના સુરપાણેશ્વર વગેરે રમણીય સ્થાનો જોઈ આવવા પછી પાછુ બી બી સી આઈમા જ ભરૂચ ઊતરી શુકલતીર્થ જેવા પ્રાચીન ગામડાની શોભા અને કબીર વડ જોઇ અકલેશ્વર ઊતરવુ છેવટ સુરત કે નવસારી આગળ દક્ષિણ ગુજરાતની મર્યાદા બાધી પાછા ફરવામા વાધો નથી

વળી પાછુ અમદાવાદથી ઊપડી, પાટણ, સિદ્ધપુર, બહુચરા, મોઢેરા અને છેક અબાજી તથા આબુ પરના જૈન દેરાઓ જોયા એટલે એ દિશાનું પર્યટન પૂરુ થયુ પછી અમદાવાદથી વીરમગામ થઇ, કાઠિયાવાડમા દ્વારકાધીશના દર્શન કરી, ગિરનાર ચડી, શેત્રુંજાની શોભા જોઇ, આધુનિક ભાવનગર થઇને વઢવાણ રસ્તે પાછુ અમદાવાદ આવવુ

આ રીતે ત્રણ મુસાફરીમા ગુજરાતની યાત્રા પૂરી થઈ શકે એમ છે શિયાળાની ઋતુ પસંદ કરી હોય તો ઓછામા ઓછો શ્રમ પડે, અને જુદા જુદા સ્થળોમા રખડવાની અનુકૂળતા રહે

ભૃગુપુર—ભરૂકચ્છ—ભરૂચ

દન્તકથા કહે છે કે, ઉનાળામા એક અતિ તાપવાળા દિવસે ભગવાન શંકરને શરીરે ખૂબ પરસેવો છૂટયો અને એ પરસેવામાથી એક અતિ રૂપાળી કન્યા પ્રગટ થઈ આ શંકરપુત્રી તેજ નર્મદા કે રેવા આ કારણથી જ રેવા રુદ્રદેહા કહેવાય છે આ રુદ્રકન્યા રેવાનો જન્મ વૈશાખ સુદિ પૂનમે થયો મનાય છે

નર્મદા નદીની લબાઈ લગભગ સાડા સાતસો માઈલ છે એ અમરકટકના ૩૫૦૦ ફીટ ઊંચા પહાડમાથી નીકળી, વિન્ધ્યાદ્રિ અને સાતપુડા પર્વતની વચ્ચેથી પસાર થઇ ગુજરાતમા આવે છે નર્મદા મહાનદી છે દર વર્ષે કેટલુ પાણી નર્મદા લઇ આવે છે એનો ખ્યાલ આવવા માટે કહેવુ જોઇએ કે, જો ચોમાસામા ૩૬ ઇચ વરસાદ પડયો હોય તો આખા વર્ષ દરમ્યાન નર્મદામાં એટલુ પાણી આવે કે એ પાણીથી ૩૨૪ ચોરસ માઈલ ક્ષેત્રફળનુ અને ૧૦૦ ફીટ ઊંડુ સરોવર ભરાઈ જાય નર્મદા ગુજરાતમા મોટામા મોટી નદી છે અને ભારતવર્ષની મહાનદીઓમાની એક છે પણ એની આકર્ષકતા એ એક જ કારણથી નથી, પણ બને કાંઠે પહાડો તથા ભયકર જગલોની વચ્ચે ઊંડી ખીણમા પથરાઓ ઉપર પછડાતી, ઊછળતી, કૂદકા મારતી, ખરાડા પાડતી નર્મદાની રમણીય ભવ્યતા અને ભયકરતા એ રુદ્રકન્યાને ઘણી આકર્ષક બનાવે છે તેમાં ય કેટલાક સ્થળો અતિશય રમણીય છે અમરકટકથી જોરમા નીચે ઊતરતી નર્મદા ૨૦૦ માઇલ દોડયા પછી જબલપુરથી નવ માઇલ નીચે આરસપહાણના ખડકોમા જે ઊંડો કૂદકો મારે છે, તે કૂદકો–ધોધ અને એ આરસપહાણના ખડકો એ દેખાવ અદ્‌ભુત છે આ પહેલા પણ કેટલાક ધોધ આવી જાય છે અને પછી પણ ચાળીસ ચાળીસ ફીટના બેત્રણ ધોધો આવે છે. નદી ક્વચિત્ પહાડો વચ્ચે, પથરાઓમા પછડાતી ચાલે છે, તો

ક્વચિત્ ઊંચાં ભવ્ય વૃક્ષો વચ્ચે શાંત રીતે ચાલી જાય છે. ક્વચિત્ વિશાળ પ્રદેશમાં પથરાઈ જાય છે તો ક્વચિત્ પોતાનો પટ સંકેલી લઈ હરણની ફાળમાં સમાઈ જાય છે. સેંકડો માઈલ સુધી ભયંકર જંગલો વચ્ચે ચાલ્યા પછી ગુજરાતના ફળદ્રૂપ પ્રદેશને વધારે ફળદ્રૂપ કરતી વાડીઓ અને ખેતરો વચ્ચેથી જ્યારે આ રુદ્રકન્યા પસાર થાય છે ત્યારે જાણે એનું રૂપ જ બદલાઈ જાય છે, એના પિતાનું રુદ્રત્વ શાંત થઈ શંકરત્વ પ્રગટ થાય છે. નદીનાં પાણી પણ ક્યાંક સો સો ફીટ ઊંડાં છે તો ક્યાંક વેંતભર છે.

ભયંકર જંગલો, પહાડો અને મહાનદી ત્રણેનો જ્યાં યોગ થયો, ત્યાં રમણીયતા અને ભવ્યતાના ભક્ત આર્યોને તીર્થની કલ્પના વીજળીના વેગથી સ્ફુરતી. વળી નર્મદા તો આર્યાવર્તની એક કાળે સીમા જેવી હતી. દક્ષિણ તરફ ધસ્યે જતા આર્યો વિંધ્યાચળ અને નર્મદા આગળ અટકી જતા. આ રીતે અટકેલા આર્યોએ નર્મદાની આકર્ષકતા નિરાંતે અવલોકી હોય એ સ્વાભાવિક છે. તીવ્રતમ તપની ઇચ્છાથી વસ્તીથી દૂર ને દૂર જતા, અતિશય ભયાનક તથા અગમ્ય સ્થાનો શોધતા તપસ્વીઓ નર્મદાના કાંઠા ઉપરનાં જંગલોને તપોભૂમિ માની, ત્યાં જ તપ કરવા બેસી ગયા હોય એ પણ સંભવિત છે. આવા મહાન તપસ્વીઓનાં દર્શન કરવા અતિશય શ્રમ તથા જોખમ ખેડીને જે ભાવિકો નર્મદાકાંઠે આવતા હશે, તેઓને ગંગા–યમુના ઘણે દૂર મૂક્યા પછી એ મૈયાઓ સાથે સ્પર્ધા કરે એવી આ મહાનદીને જોઈને કેટલો આનંદ થયો હશે એની કલ્પના આ રેલવેની જોખમ કે શ્રમ વગરની મુસાફરીના સમયમાં આવવી સંભવિત નથી. મહાતપસ્વીઓનાં દર્શનથી તથા ભવ્ય અને ભયાનક જંગલો વચ્ચે વહેતી પુણ્યસલિલા રુદ્રદેહાનાં દર્શનથી, એનાં અને જળમાં સ્નાનથી તૃપ્ત થયેલા ભક્તોએ નર્મદાને પણ પવિત્ર નદી માનવા માંડી હશે. ગંગાથી આટલે દૂર આવ્યા પછી રેવાજીને પવિત્ર ન માને તો આર્યો જીવે કેમ? બીજી તરફથી સાહસિક ક્ષત્રિય વીરોએ નર્મદા આગળ અટકીને માળવા–ગુજરાતનાં રાજ્યો જમાવ્યાં, એટલે નર્મદાનું માહાત્મ્ય બેવડું વધ્યું. ધર્મ અને અર્થ બેયના આશ્રયરૂપ નર્મદાની તીર્થરૂપતા વધતી ગઈ. પહેલાં જ્યાં યોગીઓ અને તપસ્વીઓ યોગ અને હઠની સાધના કરવા બેસતા ત્યાં મોટા યજ્ઞો થવા લાગ્યા. અને યજ્ઞોનું સ્થાન દેવપૂજાએ

લીધુ, એટલે નર્મદાના કાઠા ઉપર દેવો આવીને બેઠા રુદ્રકન્યાના કાઠા ઉપર ભગવાન રુદ્ર સિવાય બીજુ કોણ હોય? છેક મૂળથી મુખ સુધી નર્મદાના કાઠા ઉપર સ્થળે સ્થળે અનેક શિવમદિરો ઊભા થઇ ગયા રેવાજીની પવિત્રતાના ગ્રન્થો લખાયા યાત્રાઓ અને પરિક્રમાઓ થવા લાગ્યા ભગવતી ભાગીરથીનો એક કાઠો—કાશી તરફનો કાઠો પવિત્ર–મુક્તિદાયક મનાય છે, ત્યારે બીજો કાઠો અપવિત્ર મનાય છે આની સરખામણીમા રેવાભકતો રેવાને ઉભયતટપાવની ગણે છે અને કહે છે કે, સરસ્વતીમા ત્રણ દિવસ સ્નાન કરવાથી, યમુનામા સાત દિવસ અને ગગામા એક દિવસ સ્નાન કરવાથી સર્વ પાપો ધોવાઈ જાય છે, પણ રેવામાના તો દર્શનથી જ પાપ ધોવાઈ જાય છે વળી યમુના અને ગગાની પવિત્રતા કલિયુગના અમુક વર્ષો ગયા પછી ક્ષીણ થઈ જશે, પણ નર્મદાની તો અનતકાળપર્યંત રહેશે રેવાભકતોની માન્યતા પ્રમાણે કેવળ રેવાજીનુ જ પાણી નહિ, પણ એના ઉત્તર કાઠા ઉપર ૧૬ ગાઉ સુધી અને દક્ષિણ કાઠા ઉપર આઠ ગાઉ સુધી કૂવા–તળાવના પાણી પણ રેવાજળ સમાન પાવનકારી મનાય છે વધારે શુ? પોતાની પુત્રી ઉપર ભોળા શભુની એટલી કૃપા છે કે નર્મદામાં સર્વત્ર પોતે વાસ કરીને રહે છે, એટલે 'નર્મદાના કકર એટલા શકર' એવી કહેવત પડી છે અને નર્મદામાથી મળેલા બાણની શિવભકતો બહુ શ્રદ્ધાથી પૂજા કરે છે

જો કે નર્મદાનો પોતાનો ખાસ મેળો ભરાતો નથી, પણ અમુક અમુક દિવસે તથા ગ્રહણ વગેરે પર્વોમા નમદામા નહાવાથી વધારે પુણ્ય થાય છે એમ મનાય છે, અધિક માસ વગેરેમા નર્મદાની પચતીર્થી કરવામા આવે છે જો કે ભરૂચનું નર્મદાનું મન્દિર તદ્દન આધુનિક સીત્તેર–પચોતેર વર્ષ પહેલાનું છે, પણ નર્મદાના કાઠા ઉપરના કેટલાક મન્દિરો પ્રાચીન છે, અને જુદે જુદે સ્થળે જુદે જુદે વખતે મોટા મેળાઓ ભરાય છે રેવાજીના સૌથી મોટા ભકતો એની પરિક્રમા (પ્રદક્ષિણા) કરે છે આવી રીતે રેવાજીના મૂળથી મુખ સુધી પ્રદક્ષિણા કરવા દૂર દૂરના લોકો આવે છે નર્મદાના કાઠા વચ્ચે ઘણા ભાગમા જગલી જનાવરોથી ભરેલા જગલો આવતા હોવાથી મોટે ભાગે સાધુઓ, બાવાની જમાતો અને કવચિત્ બધી રીતે પામતા પહોચતા ગૃહસ્થમેો જ આવી પરિક્રમા કરી શકે છે આખી પરિક્રમામા લગભગ

દોઢ-બે વર્ષ લાગે છે. આ પરિક્રમાવાસીઓ પણ પવિત્ર મનાય છે. રસ્તામાં જે ગામમાં તેઓ ઊતરે ત્યાંના લોકો આ યાત્રાળુઓનાં દર્શન કરવા જાય છે. આવી જમાતોનું ખર્ચ ગામનાં મહાજનો ચાર ચાર મહિના સુધી ચલાવે છે. જે લોકો આ પ્રમાણે પરિક્રમાનું સાહસ કરી શકતા નથી, તે પણ જો બને તો મછવામાં બેસીને કે જમીન રસ્તે નદીના મૂળ તરફ ઠીક પડે ત્યાં સુધી રસ્તામાં કાંઠા ઉપરનાં દેવોનાં દર્શન કરતા જાય છે. નર્મદાની તીર્થમયતાનો ખયાલ આવવા માટે એટલું કહેવું બસ થશે કે ભરૂચની આસપાસ મહારુદ્ર સુધીની પાંચ માઇલની જ પંચતીર્થીમાં ૫૫ તીર્થો આવે છે. તો ૭૦૦-૮૦૦ માઇલ લાંબા નર્મદાના કાંઠાનું શું પૂછવું?

ભરૂચ

અમરકંટકથી નીકળેલી નર્મદા નદી ખંભાતના અખાતમાં મળે છે. નદીનો સમુદ્ર સાથેનો સંગમ થયો એટલે એ તીર્થ થયું. મહાનદીના સંગમ નજીક શહેર હોય તો વેપાર માટે બહુ અનુકૂળ બંદર થાય. આ બેવડા વિચારથી ઘણા જૂના કાળમાં નર્મદાના સમુદ્રસંગમ આગળ શહેર વસવું જોઇએ અને ખરેખર બન્યું છે પણ તેમજ. આ સ્થળે પહેલું શહેર કોણે અને ક્યારે વસાવ્યું? કથા તો કહે છે કે 'જે ટેકરી ઉપર હાલમાં ભરૂચ વસ્યું છે, તે ટેકરી ઉપર પહેલાં લક્ષ્મીજીએ શ્રીનગર નામનું પોતાને વસવા યોગ્ય શહેર વસાવ્યું હતું; પણ પાછળથી ઉજ્જડ થઇ ગયું અને ત્યાં કેવળ જંગલ રહ્યું. આ જંગલ હેડંબા નામની રાક્ષસીની પુત્રી હાટિકાના તાબામાં હતું. આજે મહી અને તાપી વચ્ચેનો જે પ્રદેશ ધનધાન્ય, સમૃદ્ધિ અને વસ્તીથી ભર્યો છે, તે પ્રદેશ હિંસક પશુઓથી ભરેલા ગીચ જંગલોથી ભરેલો હતો. જે વખતે આ નર્મદાકાંઠાના જંગલમાં આવવાની કોઇ માણસ હિંમત નહિ કરી શકતું હોય, ત્યારે સાહસિક તપસ્વી ભૃગુઋષિ આવીને સમુદ્રસંગમ આગળ એક ટેકરી ઉપર રહ્યા; અને પાછળથી સ્થળ યોગ્ય લાગવાથી પોતાના શિષ્યોનાં કુટુંબો વગેરે અઢાર હજાર માણસો સાથે હેડંબાવનમાં આવ્યા અને "નંદન સંવત્સરની માઘ સુદિ પાંચમે નર્મદાના ઉત્તર કિનારા ઉપર કૂર્મની પીઠ ઉપર વિશ્વકર્માનું સ્મરણ કરીને ભૃગુઋષિએ મોટું નગર વસાવ્યું. ભૃગુએ વસાવેલા નગરની સ્થાપના કૂર્મની પીઠ ઉપર હોવાથી એ

ભૃગુકચ્છ એવે નામે ઓળખાવા લાગ્યુ" (રેવાખડ)

ભરૂચની-સ્થાપના સંબધી આ પૌરાણિક વાતોમા ઐતિહાસિક તત્ત્વ કેટલુ હશે ?

લક્ષ્મીજીના શ્રીનગરની કથા તો ભૃગુકચ્છની એક કાળની અસાધારણ સમૃદ્ધિનુ રૂપક લાગે છે હેડબાવન-અને હાટિકાના તાબામા આ દેશ, એ આ પ્રદેશ જે કાળે જગલમય હતો તે કાળની વસ્તુસ્થિતિ દર્શાવે છે તે કાળે નર્મદાકાંઠાના લાટ પ્રદેશમા પણ જગલ, જંગલી જનાવરો અને જંગલી માણસો—રાક્ષસો—એ સિવાય કશુ ન હતુ આવા જગલમા પ્રથમ ભૃગુઋષિ આવ્યા અને તેમણે તથા તેમના વિદ્યાર્થીસંઘે-ટોળાએ આ પ્રદેશને સાફ વસવા યોગ્ય બનાવ્યો, છેવટે શહેર વસાવ્યુ ઉપલી કથામા આટલી ઐતિહાસિક હકીકત લાગે છે ભૃગુઓ કોણ ? કયાથી કયે રસ્તે આવ્યા ? ઉત્તરમા માળવા રસ્તે આવેલા આ કોઈ આર્યો હશે ? કોકણમાથી જમીન રસ્તે આવેલા મિશ્ર આર્ય દ્રાવિડો હશે કે દરિયા રસ્તે આવેલી ધ્રાકના આર્યોની કોઇ બીજી ટોળી હશે ? કાઇ નક્કી કહેવાતું નથી સમુદ્રરસ્તે પણ આ પ્રદેશમા વસનાટ થવાનો ઘણો સભવ છે પણ નિશ્ચય કરાવે એવા કોઈ પુરાવા નથી વળી શ્રી ક મા મુનશી કહે છે તેમ ભરૂચ વસ્યા પહેલા કોઈક યુગમા નર્મદા અને સમુદ્રના સગમ આગળ માહિષ્મતીપુરી હોય, તો એ પણ અસભવિત નથી. તેઓ કહે છે કે, કાર્તવીર્ય સહસ્રાર્જુનની માહિષ્મતીપુરી સબધી બધા પૌરાણિક ઉલ્લેખો, એ પુરી ભરૂચ હાલમા છે ત્યા કે તેથી પણ નીચાણમા નર્મદાના સગમ આગળ હોય એમ સ્પષ્ટ સૂચવે છે આ માહિષ્મતી નગરીનો સહસ્રાર્જુનનો નાશ કરનાર પરશુરામે નાશ કર્યો કે સમુદ્રે નાશ કર્યો, એ કાઇ જાણવામા નથી પછી ઐતિહાસિક કાળમા ભરૂચનું દેદીપ્યમાન અસ્તિત્વ દેખાય છે ગુજરાતના જૂનામા જૂના શહેરોમાનુ એક ભરૂચ છે વૈદિક સમયમા એનું નામનિશાન દેખાતુ નથી, પણ બૌદ્ધજાતકોમા, જૂના પુરાણોમા તથા જૂના ગ્રીક-રોમન લખાણોમા ભરૂકચ્છ (બારીગાઝા)ના ઉલ્લેખો જોવામા આવે છે અર્થાત્ ઈ સ પૂર્વેના એક બે સૈકાઓમા ભરૂચ ભારતવર્ષના પશ્ચિમ કાંઠાનુ એક મુખ્ય શહેર હતું એ વખતે છાડી (સાલસેટ)મા સુપારક, નર્મદાકાંઠે ભરૂચ અને સુરાષ્ટ્રમા પ્રભાસ એ ત્રણ પશ્ચિમ ભારતના મુખ્ય બદરો હતા

ભરૂચનો ઇતિહાસ

મૌર્ય પહેલાંના સમયની ખબર નથી, પણ મૌર્ય સમયમાં સુરાષ્ટ્ર પેઠે ભરૂચ પણ મૌર્યોના તાબામાં હોવું જોઇએ. દંતકથા તો કહે છે કે ચાણક્ય કૌટિલ્ય અને મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત પાછલી અવસ્થામાં પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવાં રેવાકાંઠે શુકલતીર્થમાં આવીને રહ્યા હતા. (રેવાખંડ) આ દંતકથામાં કાંઈ તત્ત્વ જણાતું નથી, મૌર્યોના સંબંધની સ્મૃતિ હોય તો ભલે. અશોકનાં સામ્રાજ્યમાં ભરૂચનો—લાટનો સમાવેશ હતો એ નિઃસંદેહ (જુઓ ગિરનારના લેખો). પછી શુંગોના હાથમાં ગુજરાત રહ્યું લાગતું નથી. પણ મિનેન્ડરના તથા એપોલો-ડોટસના સિક્કાઓ મળે છે; એટલે કદાચ એ યવનોના હાથમાં થોડો વખત લાટ પણ રહ્યું હોય; પછી ક્ષત્રપોના હાથમાં ગયું એમ રુદ્રદામનના ગિરનારના શિલાલેખ પરથી તથા ક્ષત્રપ સિક્કાએ ભરૂચમાંથી મળ્યા છે તે પરથી સાબિત થાય છે. ક્ષત્રપોના સમયમાં વચ્ચે થોડો વખત આન્ધ્ર રાજાઓના હાથમાં ગયું હોય એ સંભવિત છે. ક્ષત્રપો પાસેથી ગુજરાત ગુપ્તોના તાબામાં ગયો. ગુપ્તોના સિક્કાઓ પણ ભરૂચમાંથી મળ્યા છે. 'પેરિપ્લસ'નો લેખક તથા ટોલેમી ભરૂચ શહેર (Barugaza ભરૂકચ્છ)ની ખાસ નોંધ લે છે. પેરિપ્લસના કહેવા પ્રમાણે ભરૂચ શહેરથી આરંભી સિંધુ સુધીનો દેશ ભરૂચ નામથી ઓળખાતો. ગુપ્તો પાસેથી ભરૂચ વલભીઓના તાબામાં આવ્યું નથી લાગતું. એ વખતના ભરૂચના ગુર્જર રાજાઓ દક્ષિણના ચાલૂક્યોના ખંડિયા રાજા હોય કે સ્વતંત્ર પણ હોય; પરંતુ ભરૂચના રાજા તરીકે પહેલવહેલો ઉલ્લેખ આ ગૂર્જર રાજાઓનો મળે છે. આ ગૂર્જર રાજાઓ વિશે એમનાં દાનપત્રોમાંથી જે સાહિતી મળે છે એથી વિશેષ કાંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી. પણ લગભગ ઈ. સ. ૬૩૦થી ૭૩૫ સુધીનાં લાટના ગૂર્જર રાજાઓનાં દાનપત્રોમાંથી આશ્રમેશ્વર (જમ્બૂસર તાલુકા) નો તથા શિહુગ્રામ (હાલનું શીગામ), ગોલી આવલી (હાલનું ગોલેલ), જમ્બ (હાલનું જામડી) વગેરે ગામોનો ભરૂકચ્છ વિષયનાં ગામો તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. વળી શિરીષપદ્રક (સીશોદ્રા) અક્રૂરેશ્વર (હાલના અંકલેશ્વર) તાલુકામાં હોવાનો તથા જમ્બૂસરના બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

આ ઉપરાંત વર્નેરા (હાલનું વલનેર) સરથુઆ (હાલનું સુરથાન)

વગેરે ગામોનો ઉલ્લેખ મળે છે આ બધા ઉપરથી તે વખતે પણ ભરૂચ જિલ્લામા હાલના ભરૂચ, વાગરા, અંકલેશ્વર, જમ્બૂસર અને આમોદ તાલુકાઓનો સમાવેશ થતો હતો એમ જણાય છે, વળી ભરૂચ જિલ્લો-લાટ એ વખતમા ઈ સ સાતમા શતકમા સારી રીતે વસેલો દેખાય છે અલબત્ત પાછળથી ફેરફારો થયા હશે, પણ અત્યારની ભરૂચ જિલ્લાની વસ્તીનુ મૂળ આ ગૂર્જર રાજાઓના વખતમાં મળે છે

ઈ સ છઠ્ઠા શતકના જ્યોતિષી વરાહમિહિરે પશ્ચિમ ભાગતના એક દેશ તરીકે ભૃગુકચ્છનો ઉલ્લેખ કર્યો છે સાતમા શતકનો યુના-નચુઆગ પણ નોંધ કરે છે એ ચીનાઇ મુસાફર ભરૂચમા દશ મઘારામો તથા કેટલાક મન્દિરો હોવાનું કહે છે એ જ શતકમા આરબોએ ભરૂચ ઉપર હુમલો કર્યો હતો આ વખતે લાટ દેશ દક્ષિણના ચાલૂકયોના હાથમા હોય એમ જણાય છે, અને ચાલુકયો પાસેથી આઠમાનવમા શતકમા માલખેડના રાષ્ટ્રકૂટોના હાથમા આવ્યો રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના અનેક દાનપત્રો લાટમાથી મળ્યા છે આ રાષ્ટ્રકૂટોએ લાટના ગામોના દાનો કર્યા છે લાટના રાષ્ટ્રકૂટ-સામતો પાછળથી પણ માલખેડથી સ્વતંત્ર થયા નથી[1] પણ અણહિલવાડના સોલકીઓએ-મૂળરાજથી કર્ણ સુધી પ્રયત્ન કરીને લાટને છેવટનુ ગુજરાત સાથે જોડી દીધુ અને ગુજરાતે એને અપનાવી લીધુ જૂના લેખોમા ગૂર્જરથી લાટની ભિન્નતા દેખાય છે તે નીકળી ગઈ લાટે પણ ગુજરાતથી જુદી અસ્મિતા છોડી દીધી, ગુજરાતના મુખ્ય સસ્કારો સ્વીકાર્યા અને એ વખતથી જૂની ગુજરાતી ભાષા સ્વીકારી લીધી લાટની જૂની વસ્તી ગમે ત્યાંથી આવી હોય પણ ચાલૂકય રાષ્ટ્રકૂટોના વખતમા કોકણની કેટલીક વસ્તી લાટમા આવી હશે કોકણના રીતરિવાજો અને સસ્કારોની અસર પણ લાટ ઉપર થઈ હશે, પણ અણહિલવાડના સોલકીઓના વખતમા ગુજરાતનું એવુ સગઠન થયુ કે અત્યારે કાઠિયાવાડ મુખ્ય ગુજરાતથી કોઇ કોઇ રીતરિવાજમા જુદું પડતું લાટ સપૂર્ણ રીતે ગુજરાતી છે વર્તમાન ગુજરાતીની અસ્મિતા સોલકીઓના વખતમા જન્મી છે અને હજી ચિરજીવ છે કાઠિયાવાડ, મધ્ય ગુજરાત અને

૧ જુઓ, મારો ગુ મ રા ઇ વિ ૧ મા પ્ર ચોથુ, જેમા ગુજરાતના આ રાષ્ટ્રકૂટોનો સવિસ્તર ઇતિહાસ આપ્યો છે.

લાટ એ ત્રણ અંગોવાળા ગુજરાતરૂપી શરીરમાં આત્મા એક જ સ્ફુરે છે. ગુજરાતની સ્વતંત્રતા ગયા પછીના ભરૂચના ઈતિહાસ વિશે કશું કહેવાતું નથી; કારણ કે પછીથી ગુજરાતથી જુદો ભરૂચનો ઇતિહાસ જ નથી. ઈ. સ. ૧૩૦૦ પછી મુસલમાન સૂબાઓ, પછી અમદાવાદના સુલતાનો (ઇ. સ. ૧૩૯૧ થી ૧૫૭૨) પછી મોગલો અને પછી મરાઠાઓ આવ્યા. ઈ. સ. ૧૭૩૬ માં ભરૂચનો મુસલમાન સૂબો લગભગ સ્વતંત્ર નવાબ થયો. ઈ. સ. ૧૭૭૨ માં અંગ્રેજોએ ભરૂચ લીધું અને વચ્ચે થોડાં વર્ષ સુધી સિંધિયા સરકારને પાછું આપ્યા પછી ઈ. સ. ૧૮૦૩ માં છેવટનું લીધું તે હજી સુધી બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં છે.

ભરૂચનો વ્યાપાર

ભરૂચ બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું બંદર છે. બે હજાર વર્ષ ઉપર એ મોટું બંદર હતું એ ઉપર કહ્યું જ છે. ઇ. સ. ના આરંભમાં રોમના બાદશાહ ઓગસ્ટ સીઝર પાસે આ દેશમાંથી જે એલચીઓ ગયેલા, તેમાં એક ભરૂચનો વતની ઝારમેનિસિગસ (કદાચ શ્રમણાચાર્ય) હતો; જે એથેન્સમાં ચિતા ખડકાવી બળી મૂઓ હતો એમ રોમન લેખકોએ નોંધ કરી છે. એ વખતે ભરૂકચ્છના બંદરે અરબસ્તાન, ઇજિપ્ત, ઈરાન અને આ દેશનાં બીજાં બંદરોનાં અનેક વહાણો આવીને લંગર કરતાં. અને અફઘાનિસ્તાન, પૂર્વ તથા મધ્ય હિંદુસ્તાનનો માલ જમીન રસ્તે સિંધ અને ઉજ્જેન થઈ અને દક્ષિણાપથનો પૈઠણ થઈ ભરૂચ આવી, અરબસ્તાન વગેરે પરદેશ તરફ જતો; અને ઇજિપ્ત, અરબસ્તાન, રોમ વગેરે પરદેશનો માલ એ જ રસ્તે આ દેશના અંદરના ભાગમાં જતો. આ વેપારથી રોમનું પુષ્કળ સોનું આ દેશમાં ઘસડાઈ આવતું. એ વખતે ભરૂચ કેવળ માલની લેવડદેવડથી જ સંતુષ્ટ નહોતું થતું; પણ અનેક પ્રકારનો માલ જાતે તૈયાર કરતું. છેક જૂના કાળમાં પણ ઝીણું, સુંદર કારીગરીવાળું કાપડ તૈયાર કરવા માટે ભરૂચ પ્રખ્યાત હતું. ભરૂચની આ ખ્યાતિ આખા ઐતિહાસિક સમય દરમ્યાન ચાલુ રહી છે. ૧૭ મા શતકના આરંભમાં, ડચ લોકોએ તથા અંગ્રેજોએ ભરૂચમાં કોઠી નાખી એ ભરૂચની આ ખ્યાતિથી આકર્ષાઇને જ. સત્તરમા શતકના મધ્ય ભાગ વિશે લખાયું છે કે, એ વખતે (૨૫૦ વર્ષ પહેલાં) દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં ભરૂચ જેટલા ક્ષેત્રફળમાં ભરૂચ જેટલું

કાપડ નહોતુ તૈયાર થતુ આ દેશમા સુતરાઉ કાપડની પેદાશમા બગાળા, એ વખતે બધાથી ચડિયાતુ હતુ, પણ ભરૂચ બગાળાની હરીફાઇમા ઊંચુ માથુ રાખીને ઊભુ રહ્યુ હતુ ધીમે ધીમે ભરૂચના આ વણકરોની પડતી થતી ગઈ, જે સ્થિતિ ૧૭ મા શતકમા હતી તે અઢારમામા ન રહી અને અઢારમામા હતી તે ૧૯ મા શતકમા ન રહી કેટલા પ્રકારનું કાપડ અઢારમા શતકની છેલ્લી પચ્ચીશીમા ભરૂચમા તૈયાર થતુ હતુ એનું વર્ણન મી ફ્રોબ્સે લખ્યુ છે એ વાચના જેવુ છે ઈ સ. ૧૮૨૦ મા કર્નલ વિલિયમ લખે છે કે, એ વખતે ભરૂચમા પરદેશ ચડાવવા માટે દર વર્ષે ચાર લાખ પચ્ચીશ હજાર રૂપિયાનુ કાપડ તૈયાર થતું ઈ સ ૧૮૪૯ મા મી ડેવિઝ લખે છે કે, "છેલ્લા ૨૯ વર્ષમા ભરૂચની સ્થિતિ તદ્દન ફરી ગઈ છે હાલમા અહીં ભાગ્યે જ દશ હજાર રૂપિયાનું કાપડ તૈયાર થાય છે પારસી વણકરો વધારે કમાવા ગામ છોડી ગયા છે, સૂતર વિલાયતી વપરાય છે અને પચ્ચીશ વર્ષ પહેલા અરબસ્તાન જેટલો માલ જતો હતો, તેનો હજારમો ભાગ અત્યારે જતો નથી" આ રીતે વિલાયતી સસ્તા કાપડે આ દેશના વણકરોના ધધાને તોડી નાખ્યો પછી તો મુબઈ-અમદાવાદમા મિલો થઈ, (હાલમા ભરૂચમા બે મિલો છે) ધીમે ધીમે રેંટિયા બે ચાલતા બધ થયા ભરૂચ બદરનો વેપાર પણ ધીમે ધીમે સૂરતે ખેચી લીધો, અને છેવટ તો મુબઈ બદરના હાથી પગલામા ભરૂચ, સૂરત બધા ડૂબી ગયા આ રીતે અણહિલવાડના સોલકીઓના વખતથી ૧૧મા ૧૨મા શતકથી તે ૧૭ મા શતક સુધી સમૃદ્ધિશાળી, સુખી અને સાહસિક વેપારીઓથી ભરેલા ગુજરાતના મુખ્ય બદર તરીકે ભરૂચનુ જે સ્થાન હતુ તે નીકળી જઈ અત્યારે ગુજરાતનું બીજા વર્ગનું શહેર થઈ રહ્યુ છે, અને રૂની 'સીઝન' ઉપર મુખ્યત્વે જીવે છે ભરૂચનું રૂ તો પહેલેથી વખણાતુ અને હજી વખણાય છે

ભરૂચ શહેર

પૂર્વ-પશ્ચિમ અર્ધા ગાઉના પટમા વહેતી મહાનદી નર્મદાના ઉત્તર કાઠા ઉપર એક ઊંચા ટેકરા ઉપર ભરૂચ પાઘડીપને વસેલું છે અને રેલવેમા બેઠા સામે કાઠેથી કે રેલવેના પુલ ઉપરથી જોનારને અથવા નદીમા મછવામા બેસીને જોનારને રમણીય લાગે છે ખાસ કરીને રાતનો દેખાવ સરસ લાગે છે નર્મદા ભરૂચની આબાદી અને તદુરસ્તી

બન્નેનું સાધન છે. નર્મદા ઉપરથી આવતો પવન ભરૂચની હવાને તંદુરસ્ત રાખે છે.

ભરૂચ ગુજરાતનું જૂનામાં જૂનું શહેર છે; પણ પહેલેથી એ આ સ્થળે જ અને આટલા જ વિસ્તારમાં વસેલું હશે કે કેમ એ કહેવાતું નથી. જો કે ઝાઝો ફેરફાર થયો હોય એમ જણાતું નથી; માત્ર એટલું લાગે છે કે ભરૂચને ફરતો કોટ થયો તે પહેલાં ઝાડેશ્વરી દરવાજા બહારનો ભાગ વધારે વસેલો હશે પછી તો સિદ્ધરાજ કે કુમારપાળના વખતમાં કોટ બંધાયો એટલે શહેર અને પરાંઓ એમ બે ભાગમાં શહેર વહેંચાઈ ગયું. અત્યારે મ્યુનિસિપાલિટીની હદ પ્રમાણે ભરૂચ અઢી માઈલ લાંબુ અને ¾ માઈલ પહોળું છે. પણ એની પૂરી આબાદીના વખતમાં મહારુદ્રથી કાળી તલાવડી સુધી સાડા ચાર માઈલની લબાઈમાં વસેલુ હશે.

ભરૂચની વસતી ઈ. સ. ૧૭૭૭ માં શહેરમાં ત્રીશ હજાર અને પરાંઓમાં વીશ હજાર મળી કુલ પચાશ હજારની હતી. ૧૮૪૧ માં ઘટીને ૩૧ હજાર થઈ હતી; પણ હાલમાં લગભગ ૪૫ હજાર છે. તેમાં ૨૬ હજાર હિંદુઓ, ૧૩ હજાર મુસલમાનો અને બે હજાર પારસીઓ છે. ભરૂચ પ્રાચીન નગર અને તીર્થસ્થાન છે; પણ નર્મદાની પવિત્રતા સિવાય એનું તીર્થપણું ભરૂચ જિલ્લા બહાર ઝાઝું જણાતું નથી. એટલે સામાન્ય દેખાવ તીર્થસ્થાન જેવો નથી લાગતો, ગોરોનો કાંઈ જ ત્રાસ નથી. તેમ એની પ્રાચીનતાના પુરાવારૂપ પણ કાંઈ જીવતું રહ્યું નથી. સલ્તનતોના ફેરફારોએ, પોર્ટુગીઝોની તથા મરાઠાઓની લૂંટોએ અને નર્મદાની મોટી રેલોએ એવા ફેરફારો–વિનાશો ભૂતકાળમાં કર્યા છે, કે જૂનું કાંઈ જીવતું રહેવાનો સંભવ જ નથી. અત્યારે જે ભરૂચ શહેર દેખાય છે તે દોઢસો-બસો વર્ષ જૂનું છે. જૂનામાં જૂનાં ઘરો દોઢસો વર્ષથી જૂનાં ભાગ્યે જ હશે; પણ એ વખતનાં લલ્લુભાઈની હવેલી જેવાં જે જૂનાં મકાનો છે તેમાંનું લાકડાંનું કોતરકામ અમદાવાદ, સૂરતનાં એ જ પ્રકારનાં ઉત્તમ કામને મળતું છે. શહેરમાં મંદિરો ઘણાં છે, પણ બધાં સો–દોઢસો વર્ષની અંદર બંધાયેલાં છે. અલબત્ત ભૃગુઋષિના મહાદેવ, ગંગનાથ, અવિમુક્તેશ્વર, સોમનાથ વગેરે નદીકાંઠાનાં બાણો પ્રાચીન હશે; વળી હાલના શૈવમંદિરોનાં આંગણાંમાં જે જૂની કારીગરીની વરાહની, ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની વગેરે મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. તેનાં પણ મંદિરો પ્રાચીન

મધ્યકાળમા હશે તે પહેલા કદાચ બૌદ્ધમદિરો પણ હોય, પરતુ એ બધુ સ્થાપત્ય કાળમહોદધિને તળિયે બેસી ગયુ છે અને જૂના મદિરોને સ્થાને બ્રિટિશ સમયમા હાલના સાદા કળાશૂન્ય મદિરો ઊભા થયા છે

આ રીતે બધુ જૂનુ અદશ્ય થઈ ગયા છતા જે કાઈ ચારપાચ જૂની નિશાનીઓ જળવાઈ રહી છે, તેમા પહેલો કોટ નદીના ઓવારા તથા ઘાટ સાથે પહેલાં ભરૂચને ફરતો કોટ હતો, ઘણુંકરી સોલકીઓએ બધાવેલો અને સોળમા શતકમા બહાદુરશાહે સમરાવેલો હાલમા એ કોટનો ફક્ત નદી તરફનો ભાગ મોજૂદ છે બીજી જુમા મસ્જિદ મૂળ વિશાળ હિંદુમદિરના થાભલાઓ એમ ને એમ રાખી આ મસ્જિદ કરી દીધી છે થાભલાઓ ઉપરની કારીગરી જોવા જેવી છે મૂળ મદિર અગિયારમા–બારમા શતકના ગુજરાતના મદિરોનો સુદર નમૂનો હશે હાલમા આ જીર્ણ મકાન ફકીરોની ધર્મશાળા તરીકે વપરાય છે. આ જ રીતે જૂની મદરેસાના થાભલાઓ પણ મૂળ હિંદુમદિરના છે શહેરની ઉત્તરમા બાવા રહાનની કબર છે, જેને દતકથાને આધારે મી ફોર્બ્સ અગિયારમા શતકના અતની ગણે છે એ કબરની પૂર્વે પીર છત્રની કબર છે ઈદગા પણ ચૌદમા શતકમા મહમદ તઘલખે બધાવી છે એમ મનાય છે નવાબની કબર તો દોઢસો વર્ષ ઉપરની છે આ ઉપરાત ડચ લોકોની કોઠી જેમા એક 'મનડાયલ' છે અને ડચ લોકોની કબરો (ઇ સ ૧૬૫૪ થી ૧૭૭૦)પણ જૂના અવશેષો છે શહેરની વચ્ચે એકાદ નાનું મદિર પણ જૂનું હશે વલ્લભ ભટ્ટનુ વિ સ ૧૬૬૨ ની સાલનુ છે અને એ જૂનામા જૂનુ ગણાય છે પણ કેટલાક નવા મદિરોમા પૂજાતી તથા ન પૂજાતી મૂર્તિઓ જૂની બેસાડેલી છે, પણ એનો કાળની દષ્ટિએ હજી અભ્યાસ થયો નથી વળી જૂના ટેકરાઓનુ પદ્ધતિસર ખોદકામ કરવામા આવે તો કાઈક પ્રાચીન વસ્તુઓ મળે ખરી

ભરૂચમા જ્ઞાતિઓ તો ઘણી છે, પણ ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ અને લાડ વાણિયાઓ બીજા કરતા ભરૂચના જૂના વતની જણાય છે

લાટનો ઘણો ભાગ છેક સાતમા શતકમા વસ્યો હતો એ ઉપર કહ્યું જ છે વળી નર્મદાકાઠો ઘણા કાળથી તીર્થરૂપ મનાય છે, એટલે ભરૂચ જિલ્લામા બીજાં પણ નાનામોટા તીર્થો હોવાનો સભવ દેખીતો છે.

કરોદ

ભરૂચ અને શુક્લતીર્થ વચ્ચે પંદર રૂપડાનું એક નાનું ગામ છે.

અહીં વીશ વર્ષે એક વખત જ્યારે અધિક માસ વૈશાખ માસમાં આવતો હોય, ત્યારે કોટેશ્વર કે કોટિલિંગેશ્વર મહાદેવની જાત્રા ભરાય છે. મેળો નર્મદાને કાંઠે ભરાય છે, અને મેળામાં આખા મહિના દરમિયાન ત્રણ-ચાર લાખ માણસો આવે છે.

કાવી

આ જમ્બુસર તાલુકાનું ૧૫૦૦ ઘરનું મહી નદીના કાંઠા ઉપર ગામ છે. આ જૈનોનું જાત્રાસ્થાન છે. ગિરનાર કે પાલીતાણે જતા જૈનો અહીં એકાદ દિવસ રોકાય છે. જૂનાં જૈનમંદિરોના બેચાર અવશેષો ઉપરાંત બેત્રણ નવાં મંદિરો છે.

બાવા રુસ્તમનો મેળો

બાવા રુસ્તમનો મેળો વાળીએજ પાસે તથા જમ્બુસરમાં એમ બે સ્થળે ભરાય છે. બે ય સ્થળે દરગા છે. અંકલેશ્વર તાલુકાના પીર પારડીમાં પણ મુસલમાનોનો એક મેળો ભરાય છે.

ભાડભૂત

ભરૂચથી આઠ માઇલ પૂર્વમાં નર્મદાકાંઠે ૨૫૦ ઘરનું નાનું ગામ છે. અહીં ૧૯-૨૦ વર્ષે જ્યારે અધિક માસ ભાદરવામાં આવે, ત્યારે ભાડવેશ્વર મહાદેવની જાત્રા ભરાય છે. અહી પણ કરોડ જેટલાં માણસો આવે છે; આખો મહિનો જાત્રા ચાલે છે. અને અમાસને દિવસે તો પચાસસાઠ હજાર માણસો એકઠાં થઈ જાય છે.

શુકલતીર્થ

ભરૂચ જિલ્લાની કદાચ સૌથી મહત્ત્વની જાત્રા શુકલતીર્થમાં ભરાય છે. ૬૧૬ ઘરનું આ તીર્થનું ગામ ભરૂચથી ૧૦ માઇલ પૂર્વમાં નર્મદાકાંઠે છે. અહીં દર વરસે કાર્તિકી પૂર્ણિમા ઉપર મેળો ભરાય છે. મેળો પાંચ દિવસ ચાલે છે અને લગભગ ૨૫૦૦૦ માણસો એકઠાં થાય છે. ગામમાં ફક્ત એક જ ઓંકારેશ્વરનું મંદિર છે. મંદિર તો જૂનું નથી, પણ એ મંદિરમાં જે આદિનારાયણની મૂર્તિ છે તે જૂની જણાય છે. કદાચ જૂના કાળમાં અહીં વિષ્ણુનાં પણ મન્દિરો હશે. શુકલતીર્થ નાનું છતાં તીર્થસ્થાન જેવું જ લાગે છે. ઘણા જૂના કાળથી તીર્થસ્થાન મનાય છે એ તો કહ્યું છે. ચંદ્રગુપ્ત અને ચાણાક્યની દંતકથા ઉપર આપી છે. પણ અગિયારમા શતકના આરમ્ભમાં અણહિલ-વાડના રાજા ચામુંડે પુત્રમરણના શોકથી રાજગાદી છોડી હમેને મરણ-

પર્યંત શુકલતીર્થમાં વાસ કર્યાની વાતમા ઐતિહાસિક સંભવિતતા છે ઉત્તરની જિન્દગી નર્મદાકાઠે ગાળવાની ઇચ્છાવાળા માણસો અને શુકલતીર્થમાં આવીને વસતા હશે એટલી વાત ખરી લાગે છે શુકલતીર્થ રમણીય સ્થળ છે.

આ ઉપરાત બેચાર ગામોમાં સ્થાનિક મેળાઓ ભરાય છે બેચાર ગામોની આબાદી સારી છે અને જૂના ગામો તો ભરૂચ જિલ્લામા ઘણા છે

ચાણોદ, કરનાળી—નર્મદાનો કાંઠો

નર્મદાનો કાંઠો ગુજરાતમા જૂનામા જૂનું તીર્થ છે એ કહ્યુ જ છે નર્મદાકાઠાના ભરૂચ અને શુકલતીર્થનાં દર્શન કર્યા, હવે આગળ ચાલીએ નર્મદા નદીને જ કાઠે ઉપરવાસ સિનોરના અગારેશ્વર તથા ભડારેશ્વર મહાદેવોને દૂરથી નમસ્કાર કરી, માલસરનો આશ્રમ જોઇ, ચાણોદ-કરનાળી તરફ દૃષ્ટિ કરીએ

બી બી સી આઈ રેલવેના વિશ્વામિત્રી સ્ટેશનથી બ્રેન્ચ લાઈનમા ૧૯ માઇલ ઉપર ડભોઇનું સ્ટેશન આવે છે ડભોઈ જૂનુ ગામ છે ગુજરાતમાં રજપૂત રાજાઓની જાહોજલાલીનો ડભોઇનો કિલ્લો એક અવશેષ છે, પણ હાલમા એ કિલ્લાનો ઘણોખરો ભાગ પડી ગયો છે એની જોડીનો ઝિંઝુવાડાનો કિલ્લો એકાત સ્થળમા હોવાથી વધારે બચી ગયો છે, અને એ જોવાથી ડભોઇનો કિલ્લો કેવો હશે એનો ખ્યાલ આવે છે ડભોઇનો કિલ્લો ઝિંઝુવાડાના કિલ્લા કરતા પ્રમાણમા ઓછુ ધ્યાન રાખીને બાધ્યો લાગે છે બાકી આકારમાં અને વિસ્તારમા બને સરખા હશે ડભોઈનો કિલ્લો લગભગ એક હજાર વાર લાબો અને ૮૦૦ વાર પહોળો છે જો કે પહોળાઇની એક બાજુ બીજી બાજુ કરતા લાબી છે ડભોઇનો કિલ્લો ઝિંઝુવાડાના કિલ્લા કરતા નીચો છે અને તેના ત્રણ દરવાજા સાધારણ છે, પણ ડભોઇનો ચોથો દરવાજો ઝિંઝુવાડાના દરવાજાઓ કરતાં કારીગરીમા ઘણો ચડિયાતો છે

ડભોઈનો ચોથો દરવાજો જે હીરા ભાગોળ કહેવાય છે, તે કદમા યે ઘણો મોટો છે આ દરવાજાની રચનાકળા અને ઉપરની કોતરણી બંને સુદર છે ગુજરાતના પ્રાચીન જોવાલાયક બાધકામોમા આ દરવાજો એક 'મુખ્ય' બાંધકામ છે ચોક્કસ કહેવાતું નથી, પણ ઝિંઝુવાડાનો

અને ડભોઇનો બન્ને કિલ્લાઓ ઘણુંકરી ઉદયન મંત્રીના બાંધેલા છે.

ચાણોદ

ડભોઈથી સાત માઇલ ચાણોદનું સ્ટેશન છે. ચાણોદ તીર્થનું ગામ છે. ગામમાં પાંચેક હજાર માણસની વસ્તી છે. ગુજરાતના મધ્યભાગના આ તીર્થસ્થાનનું ગુજરાતમાં ઘણું માહાત્મ્ય મનાય છે. શ્રદ્ધાળુ લોકો ગંગાકાંઠાના કાશી સાથે નર્મદાકાંઠાના ચાણોદને સરખાવે છે. "વ્યોમદીપ" સાથે "ઘરદીવડાં"ની સરખામણી જેવી જ આ સરખામણી ભક્તિમૂલક છે.

ચાણોદમાં બ્રાહ્મણોની વસ્તી વધારે છે. જેનો મોટો ભાગ અત્યારે જાત્રાળુઓ ઉપર નભે છે; પણ હજી યે ગામમાં સારા વેદપાઠી બ્રાહ્મણો મળે ખરા, અને પહેલાં તો સારા વેદપાઠી બ્રાહ્મણો માટે જ ચાણોદ પ્રખ્યાત હતું. બધું જોતાં એમ લાગે છે કે, નર્મદાકિનારાના શુક્લ-તીર્થ પેઠે ચાણોદને પણ વિદ્વાન અને પવિત્ર બ્રાહ્મણોએ જ પહેલાં તીર્થરૂપ બનાવ્યું હશે. અત્યારે ચાણોદમા અથર્વવેદી અને બરકાલ ગામમાં સામવેદી બ્રાહ્મણો વધારે મળે છે. ચાણોદ જેવા નાના ગામને પાદર નદીને આટલા બધા બાંધેલા ઘાટ હોય એ હકીકત જ એ સ્થાનનો તીર્થ તરીકે કેટલો બધો મહિમા છે એ દર્શાવવા પૂરતી છે.

ચાણોદ વૈષ્ણવતીર્થ છે કે શૈવતીર્થ ? સાધારણ રીતે નર્મદાનો કાંઠો શૈવ તીર્થસ્થાનો માટે પ્રખ્યાત છે, પણ ચાણોદમાં જે એક જ દર્શને જવા યોગ્ય મન્દિર છે. તે તો શેષનારાયણનું છે. આ વિશાળ મન્દિર ગામની વચ્ચે ટેકરા ઉપર છે. અંદર શેષ ઉપર સૂતેલી નારાયણની ભવ્ય રમણીયાકૃતિ શ્યામ મૂર્તિ છે; જેની લક્ષ્મીજી ચરણ-સેવા કરે છે. આ મૂર્તિ દક્ષિણના રામાનુજ–સંપ્રદાયી મન્દિરોની મૂર્તિઓની યાદ આપે છે. ગુજરાતમાં બારમા–તેરમા શતકમાં આ પ્રકારની વિષ્ણુમૂર્તિઓનાં મન્દિરો બંધાયાં છે અને આ મન્દિર ગામની વચ્ચે ટેકરા ઉપર છે. એ ઉપરથી આ શેષશાયી નારાયણની પૂજા બારમાતેરમા શતકથી અહીં ચાલે છે એમ માનવામાં વાંધો નથી. મૂળ બ્રાહ્મણોનું ગામ; સોલંકી સામ્રાજ્યના વખતમાં કોઇ રામાનુજમતના વૈષ્ણવને આ સ્થાન પસંદ આવવાથી વૈષ્ણવ મંદિર ઊભું થયું. પછી બાલાજી વગેરે બીજાં મન્દિરો થયાં અને આ રમણીય સ્થાન ગુજરાતનું એક તીર્થસ્થાન બની ગયું. આ રીતે આ જૂનું

ઋષિસેવિત જળતીર્થ કે વૈષ્ણવતીર્થ ગણાય, પણ શૈવો એને પોતાનું માને છે આ સ્થળનુ માહાત્મ્ય કૂર્મપુરાણમા છે

હવે આ સ્થાન વિશે દંતકથાઓ જોઈએ. ચાણોદથી ચાર ગાઉ ઉપર નર્મદાની વચ્ચે બેટ ઉપર વ્યાસનુ મન્દિર છે, અને ચાણોદ પાસે નર્મદાને ઓર નામની નાની નદી મળે છે નદીઓના સગમ તીર્થભાવનામા ખાસ પવિત્ર ગણાય છે ઓરસંગમનુ પણ ખાસ માહાત્મ્ય હોવુ જોઈએ એટલે નીચેની દંતકથા ઉત્પન્ન થઈ કે વ્યાસપુત્ર શુકદેવને ગર્ભમા જ જ્ઞાન થયુ હતુ, એટલે ૧૬ વર્ષની ઉમ્મરે જન્મતા જ ઓર સાથે ચાલી નીકળ્યા વ્યાસજી પુત્રની પછવાડે ચાલ્યા શુકદેવની પછવાડે એને વીંટાયેલી ઓરમાથી જે નદી ચાલી તે ઓર કહેવાય છે આ ઓર નદી જે સ્થાને નર્મદાજીને મળી જાય છે, ત્યા આગળ શુકદેવજીને વ્યાસજીએ પાછા વળવા માટે ઘણુ સમજાવ્યા, પણ પાછા ન વળ્યા એટલે વચ્ચે નર્મદાને રાખી એક તરફ વ્યાસજીએ તપ કરવા માડયુ અને બીજી તરફ શુકદેવે નર્મદાના બેટમા વ્યાસનુ મન્દિર છે અને તેમા મહાદેવની તથા વ્યાસનારાયણની મૂર્તિ છે, અને દક્ષિણમા સામે કાંઠે શુકદેવનું મન્દિર છે, તેમા શુકદેવ મહાદેવ પૂજાય છે ઉપરની દંતકથા અને આ સ્થાનો આધુનિક લાગે છે ઓર નદી ઉપરથી દંતકથા ગુજરાતીઓએ જોડી લાગે છે શ્રીભાગવતમા તો શુકદેવ હસ્તિનાપુર પાસે પર્યટન કરતા હોવાનુ વર્ણન છે

ઓરસગમ આગળ ઓર નદી ઊતરી આગળ જતા કરનાળી ગામ આવે છે ચાણોદ-કરનાળી એમ સાથે બોલાય છે કરનાળીમા સન્યાસીઓ વધારે દેખાય છે તેમ કરનાળી ચોખ્ખુ શૈવતીર્થ છે સોમનાથ, કુબેરેશ્વર, પાનકેશ્વર વગેરે શિવાલયોથી આ સ્થાન શોભે છે

ચાણોદ-કરનાળી ગુજરાતનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે નર્મદાજીમા સ્નાન કરવા ઇચ્છનાર મોટે ભાગે ભરૂચ કે બીજે નહિ પણ ચાણોદ-કરનાળી જ જાય છે ગુજરાતની મહાનદી નર્મદા છેક મહાભારતકાળથી તીર્થ ગણાય છે પહેલા આ તરફ આવનાર ભૃગુઓએ જ આ નદીની પવિત્રતા સાર્થ કરી અત્યારે પણ નર્મદા ઉપર ગુજરાતીઓની ભક્તિ એવી જ છે અને એ ભક્તિ ચાણોદ-કરનાળીની યાત્રાથી તૃપ્ત થાય છે પણ નર્મદાકાંઠાના ગામોમા વસતાં મનુષ્યોની રેવાભક્તિ આટલી ઓછી નથી આ રેવાભક્તોને હમેશાં નર્મદામા

નાહ્યાથી કે ચાણોદ-કરનાળી જવાથી સંતોષ થતો નથી. તેઓનાં ચિત્તમાં પનાઈમાં બેસી નર્મદામાં ચાલતાં ચાલતાં કે વહેતાં વહેતાં છેક અમરકંટક સુધી, નહિ તો છેવટ શૂલપાણેશ્વર સુધી, જિંદગીમાં એક વખત જઇ આવવાની વાસના રહે છે. અને આવા ભક્તોની શ્રદ્ધાના બળથી ચાણોદથી આગળ નર્મદાને કાંઠે છેક શૂલપાણેશ્વર સુધી થોડે થોડે અંતરે શિવાલયો જોવામાં આવે છે. હનુમન્તેશ્વર, રામેશ્વર, કુંભેશ્વર, કેદારેશ્વર, તિલકેશ્વર, ગૌતમેશ્વર, મણિનાગેશ્વર, મંગળેશ્વર, ગરુડેશ્વર વગેરેનાં દર્શન કરતા કરતા યાત્રાળુઓ પનાઈમાં જ શૂલપાણેશ્વર સુધી જાય છે.

સોમનાથ

સુરાષ્ટ્ર અથવા સૌરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ ઘણા જૂના લખાણોમા મળે છે. મહાભારતમા અને પાણિનિના ગણપાઠમા સુરાષ્ટ્ર નામ છે. એ જ નામ રુદ્રદામ (વિ. સ ૨૦૬)ના તથા સ્કંદગુપ્ત (સ ૫૧૨)ના શિલાલેખોમા તથા અનેક વલભી તામ્રપત્રોમા મળે છે સુરાષ્ટ્રનુ પ્રાકૃત રૂપ સુરઠ પુલુમાયીના ઈ સ પૂર્વે ૨૫ ના નાસિકના લેખમા છે આ પ્રદેશનો પરદેશીઓમા પહેલો ઉલ્લેખ સ્ટ્રેબો (સ ૬ થી સ ૭૬) એ સુરોસ્થસ (Suraostus) નામથી અને પ્લીની (સ ૧૩૩) એ ઓરેતુરા (Oratura) નામથી કર્યો છે ઇજિપ્તના મહાન પ્રાચીન ભૂગોળશાસ્ત્રી ટૉલેમી (સ ૨૦૬) અને ગ્રીક લેખક પૅરિપ્લસ (સ ૧૩૬) સુરાષ્ટ્રેણ (Suratrene) કહે છે ચીનાઇ મુસાફર યુવાનચગ વલભીરાજ્યને તથા સુરાષ્ટ્રને જુદા રાજ્યો તરીકે વર્ણવે છે કેટલા ભાગને જૂના વખતમા સુરાષ્ટ્ર કહેતા હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે આજે આખો દ્વીપકલ્પ કાઠિયાવાડ કહેવાય છે અને માત્ર દ્વીપકલ્પનો છેડ દક્ષિણ ભાગ સોરઠના જૂના નામથી ઓળખાય છે પણ કાઠિયાવાડ નામ તો મરાઠાઓએ પાડયુ છે તે પહેલા મુસલમાનો તો આખા દ્વીપકલ્પને સોરઠ કહેતા

આખા કાઠિયાવાડનુ ક્ષેત્રફળ અત્યારે બાવીસ હજાર ચોરસ માઈલ અને વધારેમા વધારે લબાઈ ૧૬૦ માઇલ અને પહોળાઇ ૨૧૫ માઈલ છે પૂર્વમા ખભાતના અખાતથી, ઉત્તરમા કચ્છના અખાતથી અને પશ્ચિમમા તથા દક્ષિણમા અરબી સમુદ્રથી બધાયેલો આ દ્વીપકલ્પ ખભાત અને કચ્છના અખાત વચ્ચે ગુજરાત સાથે જોડાયેલો છે, અને આ બે અખાતને જોડનારી સીધી લીટી નળ નામથી ઓળખાય છે આ નળ ઘણા જૂના કાળમા કોઈ મોટી નદીનુ તળિયુ હોય એવો લાગે છે, અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓએ નિશ્ચય કર્યો છે કે,

ઘણા જૂનાં વખતમાં સિંધુ નદી એ નળના સ્થાનમાં થઇને ખંભાતના અખાતને રસ્તે સમુદ્રને મળતી હતી. એ સમયે કાઠિયાવાડ બેટ હતો. બેટમાંથી દ્વીપકલ્પ ક્યારે થયો એ ચોક્કસ કહેવું મુસ્કેલ છે; પણ એક કાળે બેટરૂપ અને અત્યારે દ્વીપકલ્પરૂપ આ પ્રદેશ કેટલીક રીતે ગુજરાતથી જુદો પડે છે. જમીન, ઝાડપાન, જનાવરો અને માણસો ગુજરાતથી જુદાં તરી રહે છે. આખા હિંદુસ્તાનમા સિંહ તો કાઠિયાવાડ (ગીર)માં જ છે.

આ કાઠિયાવાડ કે સોરઠ દેશ ઘણા જૂના કાળથી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનો પ્રખ્યાત પ્રદેશ છે. પ્રાચીન કાળમાં એ 'દૂધ અને મધની નદીઓનો' દેશ ગણાતો. એની સમૃદ્ધિથી આકર્ષાઇને અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન, ઉત્તર આફ્રિકા અને યુરોપના અગ્નિ ખૂણાના ભાગનાં વેપારી વહાણો સુરાષ્ટ્રનાં બંદરોમાં આવતાં. એ વખતના ખાસ કરીને અલેકઝાંડ્રિયાના વેપારીઓએ સોરઠનાં જે બંદરોનાં નામો લખ્યાં છે, તેનો બરાબર નિશ્ચય થતો નથી. પણ ટૉલેમી (સં. ૨૧૭)નું મોંગ્લોસન (Monglosson) તો આજનું માંગરોળ જ લાગે છે.

પ્રાચીન અવશેષો તથા પ્રાચીન દેશી અને પરદેશી ઉલ્લેખો જોતાં એમ લાગે છે કે, આખા કાઠિયાવાડમાં એનો દક્ષિણ પ્રદેશ-ઘણું કરી ઉત્તરમાં ભાદર નદી, પશ્ચિમમાં માધવપુર, પૂર્વમાં તુળશી-શ્યામ અને દક્ષિણમાં સમુદ્રથી બંધાયેલો નાનો પ્રદેશ જ—પ્રાચીન કાળમાં સભ્ય આર્યોથી વસાયલો હશે. આ પ્રદેશને જ પુરાણો 'પ્રભાસક્ષેત્ર' કહે છે. એ પ્રદેશમાં જ ખેડાયેલાં ખેતરોવાળાં ગામડાં અને ધીકતા વેપારવાળાં શહેરો તથા બંદરો હતાં. આ પ્રદેશનાં જ સમુદ્રકાંઠાનાં બંદરોનો દૂર દૂર અરબસ્તાન, આફ્રિકા અને યુરોપ સાથે વેપારી સંબંધ હતો. આ પ્રદેશના સભ્ય અને સંસ્કારી આર્યોને જ ભારતવર્ષના ખાસ કરીને કુરુપાંચાલના આર્યો જોડે નિકટ સંબંધ હતો. ઘણુંકરી આ દક્ષિણ પ્રદેશની ફલદ્રૂપતા અને સમૃદ્ધિને લીધે જ સુરાષ્ટ્ર નામ પડ્યું હશે. બાકીનો કાઠિયાવાડ તો અણખેડેલી જમીન, જંગલો અને જંગલી જનાવરો તથા જંગલી મનુષ્યોથી ભર્યો હશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે; અને બાકીના કાઠિયાવાડ ઉપર દક્ષિણ ભાગનું ઘણા કાળ સુધી આધિપત્ય રહ્યું છે. આ સ્થિતિમાં વલભી રાજ્ય (સં. ૫૫૬

ની આસપાસ)ના ઉદયથી ફેરફાર થયો અને એ વખતથી કાઠિયાવાડનો બાકીનો ભાગ વધારે વસવાલાયક થવા લાગ્યો

ઉપર કહેલા પ્રભાસક્ષેત્રના દરિયાકાંઠાના ભાગને હાલમા નાઘેર કહે છે કાઠિયાવાડમા અત્યારે સૌથી વધારે ફળદ્રૂપ પ્રદેશ એ છે એ ભાગમા જ સમૃદ્ધ બંદરો જૂના વખતમા હતા આ લીલાછમ નાઘેરનુ મુખ્ય નગર એક કાળે પ્રભાસપાટણ હતુ કદાચ સુરાષ્ટ્રની રાજધાની કોઈ વખત એ સ્થળે હશે આ પ્રભાસ બંદર રાતો સમુદ્ર, ઇરાની અખાત, ઉત્તર આફ્રિકાનો કિનારો અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચેના વેપારનુ મુખ્ય મથક હતું અર્વાચીન સમયમા બધા જૂના બંદરોની જૂની સમૃદ્ધિ જતી રહી છે અને આ બંદર, બાજુમા વેરાવળ તરીકે વધ્યુ ત્યારથી પડી ભાગ્યુ છે પાટણ અત્યારે તીર્થસ્થાન તરીકે જ જીવતું રહ્યુ છે એની વસતી ૭ હજારની આસપાસ છે આ તીર્થસ્થાન પાટણ સોમનાથ, પ્રભાસપાટણ, દેવ પાટણ અને રાવળ પાટણના નામથી પણ ઓળખાય છે

પ્રભાસ

ગુજરાત વિષે પ્રાચીનતમ પૌરાણિક કથામા આનર્તનો ઉલ્લેખ છે આનર્ત મનુનો પૌત્ર અને શર્યાતિનો પુત્ર હતો તેના નામ ઉપરથી ગુજરાતના કેટલાક ભાગનુ નામ આનર્ત પડયુ છે એમ પુરાણો કહે છે તે આનર્ત રાજાનો પુત્ર રેવત કુશસ્થલી અથવા દ્વારકા નામના રાજધાનીના શહેરમાં રહીને આખા આનર્ત ઉપર રાજ્ય કરતો હતો આનર્તનુ મુખ્ય શહેર દ્વારકા કહ્યુ છે, અને પાછળથી વલભી તામ્રપત્રોમા વડનગરને આનર્તપુર કહ્યુ છે એ ઉપરથી વિદ્વાનો એમ ધારે છે કે, કાઠિયાવાડ સહિત આખો ગુજરાત તે કાળે આનર્ત કહેવાતો હશે, અને આનર્તનો એક ભાગ કાઠિયાવાડ કે સુરાષ્ટ્ર જૂના કાળમા પશ્ચિમ હિંદના કેટલા ભાગને આનર્ત કહેતા હશે તે નક્કી કહેવુ મુશ્કેલ છે સુરાષ્ટ્ર અને મહીથી સરસ્વતી વચ્ચેનો હાલના ગુજરાતનો ભાગ તો આનર્તમા હોવો જ જોઇએ એ વખતમા આનર્તાન્તગત સુરાષ્ટ્રના મુખ્ય બે શહેરોનો ઉલ્લેખ મહાભારતમા ય મળે છે (૧) દ્વારકા અને (૨) પ્રભાસ હાલનું દ્વારકા પાછળથી વસેલુ જણાય છે જૂનુ દ્વારકા દરિયામા ડૂબી ગયુ છે એમ પુરાણો કહે છે, તે પ્રભાસથી

બહુ છેટે ન હોવું જોઇએ. મારી માન્યતા પ્રમાણે જૂનું દ્વારકા જૂનાગઢ જ્યાં છે ત્યાં હતું.[1]

આનર્તના વંશજો-રૈવતો પછી દ્વારકામાં મથુરાના યાદવોનું રાજ્ય થયું. યાદવોની કથાઓમાં પ્રભાસનો ઉલ્લેખ મળે છે. અર્જુન ભગવાન કૃષ્ણને મળવા દ્વારકા જાય છે ત્યારે અપરાંતથી પ્રભાસ, ત્યાંથી રૈવતાચળ અને ત્યાંથી દ્વારકા જાય છે, એમ મહાભારત વર્ણવે છે. પ્રભાસને મહાભારતમાં તીર્થસ્થાન ગણ્યું છે. મહાભારતના યુદ્ધ પછી ૩૬ મે વર્ષે યાદવો મદ્યપાન કરીને અંદરઅંદર લડી મુઆ તે પણ પ્રભાસ આગળ; અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પારધીના બાણથી પીપળા નીચે દેહાંત થયો તે પણ પ્રભાસ આગળ. શ્રીકૃષ્ણનું દેહાંત-સ્થળ પ્રભાસ અને વેરાવળ વચ્ચે આજે બતાવવામાં આવે છે. મહાભારતના આ અને બીજા ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે કે, મૌર્યોની પણ પહેલાં દ્વારકા અને પ્રભાસ સુરાષ્ટ્રનાં જ નહિ પણ આનર્ત-ગુજરાતનાં પ્રખ્યાત સ્થાનો હતાં.

ભારતકાળમાં પ્રભાસ તીર્થસ્થાન હતું; પણ સોમનાથ ભગવાનને લીધે નહિ. એ સ્થળે સરસ્વતી, હિરણ્યા અને કપિલા એ ત્રણ નદીઓનો સમુદ્રના કાંઠા ઉપર સંગમ થતો હોવાથી એ તીર્થ થયું હશે. એ પ્રદેશ પણ ઘણો રમણીય લાગે છે.

પ્રભાસ એટલે અતિશય પ્રકાશમાન. વળી પ્રભાસક્ષેત્રનું બીજું નામ ભાસ્કરક્ષેત્ર છે. તથા પુરાણોમાં એક કથા એવી છે કે. "સૂર્ય પ્રભાસમાં પોતાની પૂરી કળાથી પ્રકાશતા હતા. એ પ્રકાશ એવો અસહ્ય હતો કે સૂર્યની સ્ત્રી છાયા પણ પાસે જઇ શકતી નહિ આથી સૂર્યે પોતાની ૧૬ કળામાંથી બાર કળા પ્રભાસ ક્ષેત્રનાં બાર સૂર્ય-મંદિરોને આપી દીધી. અને ચાર પોતે રાખી." આ ઉપરથી પ્રભાસક્ષેત્રમાં જૂના વખતમાં સૂર્યપૂજા પ્રચલિત હશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. કાઠિયાવાડમાં એક કાળે સૂર્યપૂજાનો જબરો પ્રચાર હતો એમ દેખાડનારા ઘણા અવશેષો મળ્યા છે. માટે પ્રભાસક્ષેત્રમાં સૂર્ય-મંદિરો હોવાનું માનવામાં વાંધો નથી. આજે પણ એક સૂર્યમંદિર ત્યાં છે. સૂર્યપૂજાનો પ્રચાર આ દેશમાં ઓછો થવા માંડ્યો, ત્યાં પ્રભાસની કીર્તિ શૈવતીર્થ તરીકે આખા દેશમાં પ્રસરી ગઇ.

---

૧. જુઓ; પ્રાચીન દ્વારકાપુરી નામનો લેખ. ઉપર પૃ. ૩૭૭

જૂનું મહુ તીર્થ ક્યારે સૂર્યપૂજાનુ સ્થાન થયુ એ કહેવુ મુશ્કેલ છે એની કઈ નિશાનીઓ પણ રહી નથી છેવટની શિવપૂજામા બધુ ઢકાઈ ગયુ છે

સોમનાથ

મહાભારતમા પ્રભાસનો તીર્થસ્થાન તરીકે ઉલ્લેખ છે, પણ સોમનાથનો ઉલ્લેખ નથી એ ઉલ્લેખ તો પુરાણોમા જ મળે છે અર્થાત્ પુરાણોના વખતમા સોમનાથના સ્થાન તરીકે પ્રભાસ શૈવતીર્થ થયુ જણાય છે પ્રભાસમા સોમનાથની કેવી રીતે સ્થાપના થઈ એ વિષે પૌરાણિક કથાનો સાર નીચે આપ્યો છે (અલબિરુનીએ પણ આ કથા આપી છે)

સોમનાથ એટલે સોમ–ચદ્રમાના નાથ અર્થાત્ પ્રભાસમા સોમનાથની સ્થાપના પણ પહેલી ચદ્રે કરી હોવી જોઈએ આ વ્યુત્પત્તિ ઉપર પૌરાણિક કથા ઊભી થઈ લાગે છે, "ચદ્ર દક્ષ પ્રજાપતિની ૨૭ કન્યાઓને પરણ્યો હતો પણ એમાથી માત્ર એક રોહિણી ઉપર જ તે પ્રેમ રાખતો આ પક્ષપાતથી રિસાયલી બીજી ૨૬ સ્ત્રીઓએ પોતાના પિતા પાસે ફરિયાદ કરી દક્ષે ચદ્રને બધી સ્ત્રીઓ ઉપર એક સરખો સ્નેહ રાખવાની શિખામણ આપી, પણ ચદ્રે માન્યુ નહિ એટલે દક્ષે શાપ આપ્યો કે, 'જા તને ક્ષય રોગ થશે' હવે ચદ્રને પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો એણે બધા તીર્થોમા ભમવા માડ્યુ, છેવટ પ્રભાસમા આવી શિવની ભક્તિ કરવા માડી ભોળા શિવે પ્રસન્ન થઈને અનુગ્રહ કર્યો કે ચદ્રની કળાનો ૧૫ દિવસ ક્ષય થશે અને ૧૫ દિવસ સુધી એ કળા વધતી જશે ચદ્રે આ અનુગ્રહથી ખુશી થઈને તે સ્વયભૂ શિવલિગ ઉપર સોનાનુ મદિર બધાવ્યુ"

સોમનાથનું પહેલું મદિર કોણે બધાવ્યુ?

પ્રભાસપાટણના જ ભદ્રકાળીના મદિરની ભીંતમાથી મળી આવેલા ભાગેલા પથરા ઉપર સોમનાથની ભાવ બૃહસ્પતિની સ ૧૨૨૫ મા લખાયલી એક પ્રશસ્તિ છે, જેમા સોમનાથ વિષે એવી દતકથા લખી છે કે, "સોમનાથનુ મદિર પ્રથમ સોમે સોનાનુ બધાવ્યુ હતું, પછી રાવણે રૂપાનું બધાવ્યુ, પછી કૃષ્ણે લાકડાનુ બધાવ્યુ, અને છેવટ ભીમદેવે પથ્થરનુ બધાવ્યું" આ દતકથા ઉપરથી એટલી ઐતિહાસિક

હકીકત મળે છે કે, અણહિલવાડના ભીમદેવ રાજા (સં. ૧૦૭૮ થી ૧૧૨૦) એ પથ્થરનું મંદિર બંધાવ્યું, તે પહેલાં સોમનાથનું લાકડાનું મંદિર હતું. પણ લાકડાનું મંદિર ક્યારે બંધાયું? જૂના વખતમાં આપણા દેશમાં મોટે ભાગે લાકડાનાં મંદિરો થતાં એ સુપ્રસિદ્ધ છે. ગુફામંદિરો સિવાય પથ્થરનાં મંદિરો નવમાદશમા શતક પહેલાં પશ્ચિમ ભારતમાં ભાગ્યે જ મળે છે; એ વખતે પથ્થરની ઊભણી ઉપર લાકડાનાં મંદિરો બંધાતાં હતાં. સોમનાથનું લાકડાનું મંદિર પહેલવહેલું વલભી રાજાઓ (સંવત ૫૫૬ થી ૮૧૬)ના વખતમાં બંધાયું હોય એમ લાગે છે. વલભીના રાજાઓ મોટે ભાગે મહેશ્વર–શિવભક્ત હતા એમ એમનાં તામ્રપત્રો ઉપરથી જણાય છે. મૂળથી તીર્થ ગણાતા અને વલભી સમયમાં સૂર્યતીર્થ તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા પ્રભાસમાં વલભી રાજામાંના કોઈએ સોમનાથનું મંદિર બંધાવ્યું હોય એ સંભવિત છે. એ વખતે પ્રભાસમાં સૂર્યપૂજક ચાવડાઓની સત્તા હશે. વલભી રાજાઓએ આ ચાવડાઓની સત્તા ઓછી કરી હશે અને પાટણને શિવપૂજાનું સ્થાન બનાવ્યું હશે.

વલભી સમયમાં બંધાયેલું સોમનાથનું મંદિર કેવું અને કેવડું હશે તે જાણવાનું કંઇ સાધન નથી; પણ સમય સાથે એની પૂજ્યતા વધતી ગઈ હશે. અને મહમુદ ગઝનવીએ સ. ૧૦૮૧ (ઈ. સ. ૧૦૨૫)માં એનો નાશ કર્યો ત્યારે એની સમૃદ્ધિ અને ખ્યાતિ આખા ભારતવર્ષમાં અસાધારણ હતી. પોતાનાં દાનપત્રોથી જ ઇતિહાસમાં ઓળખાયેલા દાનવીર વલભી માહેશ્વરોનાં દાનોએ સોમનાથનો મહિમા વધારી દીધો હતો; અને તે પછીના ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓ પણ સોમનાથની ભક્તિમાં વલભીઓથી ઊતરે એવા ન હતા. સોમનાથના યાત્રાળુઓને સોરઠનો આભીર રાજા ગ્રાહરિપુ હેરાન કરતો હતો. એ બહાનાથી મૂલરાજે ગ્રાહરિપુ ઉપર ચઢાઇ કરી હતી, એમ દ્વયાશ્રમાં લખ્યું છે. મૂળરાજ પછી ચામુંડ અને દુર્લભ (સં. ૧૦૫૩ થી ૧૦૭૮) પણ શિવભક્ત હતા. મહમુદે જે મદિર તોડ્યું તે સો વર્ષ પહેલા બંધાયું હતું એમ મુસલમાન તવારીખ–લેખક અલબિરુની લખે છે. વલભીઓના વખતનું મંદિર ગમે તેવું હોય, પણ ઈ. સ. ના દશમા શતકમાં તો મુસલમાન તવારીખ–લેખકોએ વર્ણન કરેલું ભવ્ય મંદિર વિદ્યમાન હતું.

ઈબ્નઅસીરે (સ ૧૨૧૬ થી ૧૨૮૫) સોમનાથનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે —

"સં ૧૦૮૦ (ઈ. સ ૧૦૨૪) મા મહમદે હિંદના ઘણા શહેરો અને કિલ્લાઓ સર કર્યા તથા સોમનાથની મૂર્તિ ભાગી હિંદમા આ સૌથી મોટી (પૂજ્યતમ) મૂર્તિ છે દરેક ગ્રહણ વખતે લગભગ એક લાખ હિંદુઓ ત્યા જાત્રા કરવા એકઠા થાય છે હિંદુઓ માને છે કે, મરણ પછી જીવાત્માઓ સોમનાથમા એકઠા થાય છે અને સમુદ્રભરતીના પાણી દ્વારા શિવની પૂજા કરે છે હિંદમા જે કઈ કીમતી ચીજ થતી હોય તે સોમનાથમા આવે છે આ મદિરને દશ હજારથી વધારે ગામો દાનમા મળ્યા છે અદ્ભુત અને અમૂલ્ય જવાહિરો મદિરમા એકઠા થયા છે જો કે પવિત્ર ગગાનદી અને સોમનાથ વચ્ચે ૧૨૦૦ માઈલનુ અતર છે, છતા હમેશા ગગાના પાણીથી મૂર્તિને નવરાવાય છે[૧] હમેશા એક હજાર બ્રાહ્મણો આ મૂર્તિની સેવા કરે છે તથા યાત્રાળુઓને દર્શન કરાવે છે યાત્રાળુઓના તીર્થમુડન માટે ત્રણસો હજામો રોકાય છે સાડાત્રણસો ગાનારીઓ સોમનાથ આગળ હમેશા ગાન અને નૃત્ય કરે છે આ બધાને પગાર મળે છે"

મુસલમાન તવારીખ-લેખકોના કહેવા પ્રમાણે સાગના ૫૬ થાભલાઓ ઉપર સોમનાથનું મદિર ઊભુ હતુ મૂર્તિ અધારા ઓરડામા હતી થાભલા ઉપર ઊભેલુ મદિર તે સભામડપ અને અધારો ઓરડો તે ગર્ભગૃહ આ વર્ણન ઉપરથી ઈંટ અને લાકડાનુ મદિર હશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે પણ આ થાભલાઓમા કીમતી રત્નો જડ્યા હતા એના ઉપર કોતરકામ પણ અદ્ભુત હતો દરેક થાભલા ઉપર હિંદના જુદા જુદા રાજાનુ નામ હતુ

સોમનાથનુ લિંગ જમીનની બહાર પાચ ફૂટ ઊંચુ હતું અને બે હાથ જમીનની અદર હતુ આ લિંગની ગોળાઈ પણ ત્રણ હાથ જેટલી હતી હાલ બગડામા આવેલુ બીલેશ્વરનું પુરાણું લિંગ જોવાથી સોમનાથનું લિંગ કેવુ હશે એનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે મદિરના

૧. અલબિરુની પણ કહે છે કે, કાશ્મીરથી ફૂલ અને (ગગોત્રીથી) ગગાનું પાણી હમેશા આવે છે. એવી રીતે ખેપિયા ગોઠવે છે કે હમેશા એક કાવડ આવ્યા કરે.

ગર્ભગૃહમાં રાતદિવસ રત્નજડિત મશાલો બળ્યા કરતી. મંદિરમાં બસ્સો મણ વજનની સોનાની સાંકળે મોટા ઘંટો લટકતા હતા. આ મંદિરને લગતી તિજોરીમાં દેવના અલંકારો, રત્નખચિત સુવર્ણની મૂર્તિઓ તથા બીજી અમૂલ્ય વસ્તુઓ હતી. મહમુદને મંદિરની લૂંટમાંથી ૨૦ લાખ દીનાર કરતાં વધારે કિમતનો માલ મળ્યો હતો.

સં. ૧૦૮૧ માં મહમુદ આવ્યો. ભીમ અણહિલવાડથી ભાગી ગયો, વિજેતા મુસલમાને ગુજરાતની રાજધાની લૂંટી, બાળી અને એ ગુજરાતનું–હિન્દુસ્તાનનું–નાક કાપવા સોમનાથ પર ધસ્યો. ઈ. સ. ૧૦૨૫ના જાન્યુઆરીની ૩૦ મીએ મહમુદ સોમનાથ પહોંચ્યો. પચાસ હજાર હિન્દુઓને કાપીને સોમનાથ લૂંટયું, મંદિરને તોડયું, બાળ્યું, લિંગ તોડી નાખ્યું, અને લૂંટેલી સમૃદ્ધિ લઇને તરતજ મહમુદ પાછો ગયો. કહે છે કે મહમુદને પ્રભાસ બંદરનો ચીન અને આફ્રિકાને જોડનાર બહોળો વેપાર જોઈ ને ત્યાં કાયમ રહેવાનું મન થયું હતું, પણ છેવટ દાબી શાલીમ નામના હાકેમને નીમી તે ચાલ્યો ગયો.

મહમુદે હજી હિંદુસ્થાન બહાર તો પગે નહિ મૂકયો હોય ત્યાં ભાવિક હિંદુઓએ મુસલમાન હાકેમને કાઢી મૂકયો અને સોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર શરૂ કરી દીધો. જીર્ણોદ્ધાર ભીમદેવે જ કરાવ્યો હશે. એ વખતના વિમળશાહના દેલવાડાના મંદિરની અદ્‌ભુત અને ભવ્ય રમણીયતા જોઇને દંડ નાયક વિમળશાહના રાજા ભીમે ભક્તિથી બંધાવેલું સોમનાથનું મંદિર કેવું હશે એ કલ્પી શકાય છે. હિંદુ સ્થાપત્યકળાનો જે સુંદર ભગ્નાવશેષ અત્યારે સમુદ્રકાંઠે દેખાય છે, તે આ ભીમદેવના મંદિરનો અવશેષ હોવાનો સંભવ છે. ભીમદેવે બંધાવેલા મંદિરની કુમારપાલે તથા ભીમદેવ બીજાએ મોટા પાયા ઉપર મરામત કરાવી હતી અને એમાં ઘણા સુધારાવધારા કર્યા હતા. આ મંદિર એવું મજબૂત હતું કે, છેલ્લા ૯૦૦ વર્ષના કાળના ઘસારા સામે તથા એટલા વખતમાં થયેલા પાંચ મુસલમાની હુમલા સામે એનો કેટલોક ભાગ ટકી રહ્યો છે.

એક સંસ્કારી લેખકના કહેવા પ્રમાણે આ ભગ્નાવશેષનું યથાર્થ વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એ મહાન અને ભવ્ય ખંડેર છે. એનું ગર્ભગૃહ અષ્ટકોણ છે. આના પથરાઓ સમપ્રમાણતા ઉપર અચૂક દૃષ્ટિ રાખીને કાપવામાં આવ્યા છે. અને પથરાના બહારના ભાગ

ઉપરના કોતરકામની સુંદરતા વિશે તો કળાદૃષ્ટિએ શું કહેવું? આ ભગ્નાવશેષના દરેક પથ્થરમાં ભારતની સ્થાપત્યકળાના શ્રેષ્ઠ સમયનું પ્રતિબિંબ ઝળકે છે

ભીમદેવના આ ભવ્ય મંદિરે પાશુપત આચાર્યોના હાથ નીચે અઢીસો વર્ષ સુધી અબાધાગ્ય જાહોજલાલી ભોગવી હતી. છેવટે સં ૧૩૫૬ માં અલ્લાઉદ્દીનના સરદાર અલફખાને ગુજરાત જીત્યા પછી સોમનાથ લીધું તથા લૂંટ્યું સોમનાથ સં ૧૩૭૪ માં બીજી વાર લૂંટાયું ત્યારે જૂનાગઢના રા' ખેંગાર ચોથા (સં ૧૩૮૧ માં ગાદીએ બેઠા)એ સોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો પણ વળી સં ૧૪૫૧ માં ૧૫૧૧ માં અને ૧૫૬૭ માં મુસલમાનોના હાથે સોમનાથનો નાશ થયો અલફખાનની લૂટ પછી સોમનાથે પહેલાની જાહોજલાલી તો કદી પ્રાપ્ત ન કરી, એનો વેપાર ક્ષીણ થઇ ગયો છેક ચીનથી અને આખા પૂર્વ હિંદુસ્તાનથી ઉજ્જૈન રસ્તે આવતો માલ લેવા છેક પૂર્વ આફ્રિકાથી પ્રભાસના બંદરમાં આવતા વહાણો વેપાર ક્ષીણ થઇ જવાથી અને ચાંચિયાની બીકે બીજે જવા લાગ્યા શહેરની વસ્તી ઘટી ગઈ સોમનાથના મંદિરની સમૃદ્ધિ તો રહીજ નહિ છેલ્લા નાશ પછી તો સોમનાથ સાવ તેજહીન થઇ ગયું એ મંદિરનો જૂનાને મળતો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો વિચાર પડતો મુકાયો કેટલા વર્ષ સુધી પ્રભાત સોમનાથ સૂનું રહ્યું હશે એ ખબર નથી, પણ જૂના ખંડેરથી થોડે દૂર હાલનું નવું દહેરું તો સં ૧૮૩૯ માં અહલ્યાબાઇએ બંધાવ્યું છે

સોમનાથ પાશુપતમતનું ધામ

ભીમદેવ પહેલાના વખતથી તે ગુજરાતના છેલ્લા રાજા કર્ણ વાઘેલાના વખત સુધી સોમનાથ આખા ભારતવર્ષના શૈવધર્મનું ધામ હતું એનું એક કારણ એના બંદરની સમૃદ્ધિ તથા એની પૂજ્ય પ્રાચીનતા એ ખરું, પણ એનું બીજું અને મોટું કારણ પાશુપતમતનું એ ધામ હતું એ છે શૈવધર્મનો પાશુપતમત જૂનામાં જૂનો સંપ્રદાય છે એક કાળે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં પાશુપતમતનું જબરું જોર હતું પાશુપત સંપ્રદાયના મૂળ આચાર્ય નકુલીશ પાશુપત લાટમાં—કારવણમાં જન્મ્યા હતા, પણ એનું જોર સૌરાષ્ટ્રમાં જામ્યું જણાય છે ઈ સ ના દશમા શતકમાં જ પાશુપતમતનું પશ્ચિમ હિંદમાં જોર થવા માંડ્યું

હોય એમ અનેક લેખો ઉપરથી જણાય છે. એ વખતથી બંધાવા માંડેલાં અનેક સુંદર અને ભવ્ય શિવમંદિરો સાથેના મઠોમાં પાશુપત આચાર્યો તથા એમના શિષ્યો વસતા હતા. ગુજરાતના પડોશી મેવાડ રાજ્યમાં આવેલા એકલિંગજીના પૂજારી તથા મેવાડના રાણાઓના ગુરુઓ હારિતરાશિ વગેરે કુશિક શાખાના પાશુપત આચાર્યો હતા, એમ એકલિંગજીના મંદિરની પાસે નાથમંદિરની સં. ૧૦૨૮ની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે. ગુજરાતમાં ગાર્ગ્ય શાખાના પાશુપત આચાર્યો રહેતા હતા; આબુ ઉપર અને ઉજ્જેનમાં પણ પ્રખ્યાત મઠો હતા. ઉજ્જેનમાં સં. ૧૨૬૫ માં કેદારરાશિ મઠપતિ હતા. છેક મહીસુર સુધી પાશુપતમતનો પ્રચાર થયો હતો.

ગુજરાતમાં પાશુપતમતના નાના નાના તો અનેક મઠો હતા, પણ મુખ્ય મઠો બે હતા. એક સિદ્ધપુરમાં અને બીજો પાટણમાં. બન્ને મઠોના આચાર્યો ઉપરની ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓની ઉજ્જવલ ભક્તિનો પ્રકાશ આખા હિંદમાં ઝળકતો હતો. આ બેમાં યે સોમનાથની કીર્તિ તથા ત્યાંના મઠના પાશુપત આચાર્યોનું જોર વધી જાય. એ વખતે પ્રભાસક્ષેત્ર ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓને ખંડણી ભરતા રાજાઓને તાબે હતું.[1] પણ પ્રભાસક્ષેત્રના જ નહિ પણ આખા ગુજરાતની શૈવ પ્રજાના હૃદયના રાજા અને ભક્તિભાજન તો સોમનાથના આચાર્યો હતા. રાજાઓના મુકુટ એમના ચરણમાં નમતા.

પાશુપતમતનું સવિસ્તર વિવરણ કરવાનો અહીં અવકાશ નથી, (એ માટે જુઓ શૈવધર્મનો ઇતિહાસ) પણ સોમનાથ દ્વારા પાશુપત શૈવ ધર્મનો ગુજરાતમાં કેવો પ્રચાર તે કાળે થયો હશે એ બતાવવા પૂરતા ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો નીચે આપ્યા છે:—

ગુજરાતના પહેલા સોલંકી રાજા મૂળરાજે સોમનાથની યાત્રા કરી હોવાની દંતકથા છે. મૂળરાજ શિવભક્ત હતો. એણે જ સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમહાલય બંધાવ્યો હતો. મૂળરાજે એક વચ્છકાચાર્ય નામના શૈવ આચાર્યને સં. ૧૦૩૦ માં દાન આપ્યાનું તામ્રપત્ર કહે છે. આ આચાર્ય ક્યાંના હતા એ જાણવામાં નથી. પછી સં. ૧૨૨૫ માં

૧. જૂનાગઢના ચૂડાસમાઓની સત્તા નાઘેર અને પાટણ સુધી લાંબો વખત પહોંચી હોય એમ જણાતું નથી, ત્યાં તો સ્થાનિક ઠાકોરનું જોર રહ્યું હતું.

સોમનાથની ભાવ બૃહસ્પતિની પ્રશસ્તિ લખાયલી છે આ પ્રશસ્તિનો ભાગેલો પથરો પાટણમા જ ભદ્રકાળી આગળના મદિરની એક દીવાલમાથી મળ્યો છે પ્રશસ્તિમા સોમનાથના મદિરની પ્રખ્યાત દતકથા આપી છે પ્રશસ્તિના શ્લોકોમા લખ્યુ છે કે, "સોમનાથનુ મદિર પ્રથમ સોમે (ચદ્ર) સોનાનું બધાવ્યુ છે પછી બીજા યુગમા રાવણે રૂપાનુ બધાવ્યુ, કૃષ્ણે લાકડાનું બધાવ્યુ અને ભીમદેવે પથ્થરનુ બધાવ્યુ" અને છેવટ કુમારપાલના વખતમા સોમનાથના એ મઠપતિ ભાવ બૃહસ્પતિની દેખરખ નીચે મોટા પાયા ઉપર આ મદિરની મરામત કરાવવામા આવી

રાજા કુમારપાળે આચાર્ય ભાવ બૃહસ્પતિને બ્રહ્મપુરી ગામ દાનમા આપ્યુ એમ આ પ્રશસ્તિ કહે છે પાશુપતાચાર્ય ભાવ બૃહસ્પતિને પોતાને માટે પણ થોડી વિગત આપી છે "ભાવ બૃહસ્પતિ કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા, માળવાના રાજાના ગુરુ હતા (માળવાના રાજાએ પણ શિવભક્ત હતા), અને સિદ્ધરાજ જયસિહના મિત્ર હતા એમણે બીજા અનેક શિવ મદિરો બધાવ્યા હતા અને અનેકનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો સોમપુરની આસપાસ કિલ્લો બધાવ્યો, બ્રાહ્મણો માટે ઘરો બધાવ્યા અને સોમનાથના રસ્તામા વાવ-કૂવાઓ ખોદાવ્યા"

આ શબ્દો ઉપરથી સોમનાથ ભગવાનના મદિરમા જ નહિ પણ પાટણમા યે આચાર્યની સત્તા ચાલતી હતી એમ જણાય છે

સ ૧૨૭૩મા લખાયલી સોમનાથની એક બીજી પ્રશસ્તિ પાટણમા જ કાજીના ઘર પાસેથી મળી આવી છે

સ ૧૩૨૦ ના વેરાવળના હરસિદ્ધિમાતાના મદિરના શિલાલેખમા

વાજાઓ પાસેથી અલફખાને પ્રભાસ ક્ષેત્ર છતી લીધુ ત્યારથી દરિયાકાઠા ઉપર મુસલમાની સત્તા થઈ મહમુદ બેગડે જૂનાગઢ લીધું ત્યા સુધી દિલ્હીથી સોરઠ ઉપર હાકેમો નિમાતા એ વખતે તળ સોમનાથમા તો વાજાઓનુ રાજ્ય હતુ, પણ પછી ગુજરાતના સુલતાનોની સત્તા જામી અને અકબરે સોરઠ જીત્યું, ત્યારથી સોમનાથ પાટણ મોગલોના હાથમા ગયુ મુગલસત્તા પડી ભાગી ત્યારે કસ્બાતીઓના હાથમા ગયું પછી માગરોળના શેખે અને પોરબદરના રાણાએ દબાવ્યું, છેવટ દીવાન અમરજીએ પાટણ જીતી લીધુ અને ત્યારથી તે જૂનાગઢને તાબે છે. મુસલમાની વખતમા મુસલમાનો મક્કા અને મદીનાની હજ કરવા માટે પાટણથી વહાણમા બેસતા એટલે તેની કંઈક કીર્તિ જળવાઈ રહી હતી.

એ વખતે પાટણના મઠમાં પરમ પાશુપતાચાર્ય મહાપંડિત ગંડશ્રી પરવીર ભદ્ર મહત્તર (મહંત) હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

વિ. સં. ૧૩૨૮ ની નાનાકની પ્રશસ્તિમાં વિશલદેવે સોમનાથની યાત્રા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. નાનાક પોતે પણ સોમનાથનો ભક્ત હતો.

સં. ૧૩૪૩ ની સારંગદેવના વખતની ત્રિપુરાંતકેશ્વર પ્રશસ્તિ (જે સીન્ત્રા પ્રશસ્તિ નામથી ઓળખાય છે તે) જોવા જેવી છે. એ વખતે સોમનાથની જાહોજલાલીનું શિખર આવી ગયું હતું. તેર જ વર્ષ પછી ગુજરાતનું હિંદુ રાજ્ય અને સોમનાથનું મંદિર છિન્નભિન્ન થઇ જવાનાં હતાં એની કોઇને કલ્પના પણ નહોતી.

આ પ્રશસ્તિમાં શિવસ્તુતિના ત્રણ શ્લોક પછી દશ શ્લોકોમાં વિશલદેવ (विश्वमल्ल), અર્જુનદેવ અને સારંગદેવ રાજાની પ્રશસ્તિ છે. એ વખતના ગુજરાતના વાઘેલા રાજા સારંગદેવનાં વખાણ કરતાં લખ્યું છે કે, " તેણે મોટા લશ્કરવાળા યાદવ (જૂનાગઢના ચૂડાસમા) અને માળવાના રાજાને પોતાના બળથી યુદ્ધમાં ક્ષીણબલ કરી નાખ્યા."[1]

૧૪ મા શ્લોકથી આચાર્ય ત્રિપુરાંતક પોતાની વાત શરૂ કરે છે. એ કહે છે કે, "તપ અને ક્રિયાકાંડનું ફળ આપનાર ભગવાન શંકરે જાતે વિશ્વ ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે ભટ્ટારક શ્રીલકુલીશરૂપે અવતાર લીધો (શ્લો. ૧૪) અને લાટના ભૂષણરૂપ કારવણમાં આવીને રહ્યા. (૧૫) પાશુપતનાં જુદાં જુદાં વ્રત આચરવા માટે કુશિક, ગાર્ગ્ય, કૌરુષ અને મૈત્રેય નામના તેના ચાર શિષ્યો થયા; (૧૬) ચાર શિષ્યો-માંથી ચાર જાતનાં પાશુપત ગોત્રો થયાં; (૧૭). આમાંથી ગાર્ગ્ય ગોત્રના અલંકારરૂપ કાર્તિકરાશિ સ્થાનાધિપતિ (મઠપતિ) થયા. [ક્યાંના ?] એના શિષ્ય વાલ્મીકરાશિ થયા. આ વાલ્મીકરાશિએ એક યુવાન તપોધનને ત્રિપુરાંતક નામથી પોતાનો શિષ્ય કર્યો; (૧૯, ૨૦, ૨૧.) ૨૨ થી ૩૦ શ્લોક સુધીમાં ત્રિપુરાન્તકનું વર્ણન છે. ૩૧ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, છેવટ ત્રિપુરાંતક ઉપશમના સ્થાનરૂપ શ્રીદેવપત્તન (પ્રભાસપાટણ) આવ્યા. (૩૧) સરસ્વતી અને સાગરના સંયોગથી જેનો

---

૧. युधि यादवमालवेश्वरावकृत क्षीणबलौ बलेन यः ।
पृथुविग्रहधारिणौ पुरा पतगेन्द्रो गजकच्छपाविव ॥

પ્રશસ્તિ શ્લોક ૧૩

એ વખતે પાટણના મઠમાં પરમ પાશુપતાચાર્ય મહાપંડિત ગંડશ્રી પરવીર ભદ્ર મહત્તર (મહંત) હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

વિ. સં. ૧૩૨૮ ની નાનાકની પ્રશસ્તિમાં વિશલદેવે સોમનાથની યાત્રા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. નાનાક પોતે પણ સોમનાથનો ભક્ત હતો.

સં. ૧૩૪૩ ની સારંગદેવના વખતની ત્રિપુરાંતકેશ્વર પ્રશસ્તિ (જે સીન્ત્રા પ્રશસ્તિ નામથી ઓળખાય છે તે) જોવા જેવી છે. એ વખતે સોમનાથની જાહોજલાલીનું શિખર આવી ગયું હતું. તેર જ વર્ષ પછી ગુજરાતનું હિંદુ રાજ્ય અને સોમનાથનું મંદિર છિન્નભિન્ન થઇ જવાનાં હતાં એની કોઇને કલ્પના પણ નહોતી.

આ પ્રશસ્તિમાં શિવસ્તુતિના ત્રણ શ્લોક પછી દશ શ્લોકોમાં વિશલદેવ (विश्वमल्ल), અર્જુનદેવ અને સારગદેવ રાજાની પ્રશસ્તિ છે. એ વખતના ગુજરાતના વાઘેલા રાજા સારગદેવનાં વખાણ કરતાં લખ્યું છે કે, "તેણે મોટા લશ્કરવાળા યાદવ (જૂનાગઢના ચૂડાસમા) અને માળવાના રાજાને પોતાના બળથી યુદ્ધમાં ક્ષીણબલ કરી નાખ્યા."[1]

૧૪ મા શ્લોકથી આચાર્ય ત્રિપુરાંતક પોતાની વાત શરૂ કરે છે. એ કહે છે કે, "તપ અને ક્રિયાકાંડનું ફળ આપનાર ભગવાન શંકરે જાતે વિશ્વ ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે ભટ્ટારક શ્રીલકુલીશરૂપે અવતાર લીધો (શ્લો. ૧૪) અને લાટના ભૂષણરૂપ કારવણમાં આવીને રહ્યા. (૧૫) પાશુપતનાં જુદાં જુદાં વ્રત આચરવા માટે કુશિક, ગાર્ગ્ય, કૌરુષ અને મૈત્રેય નામના તેના ચાર શિષ્યો થયા; (૧૬) ચાર શિષ્યો-માંથી ચાર જાતનાં પાશુપત ગોત્રો થયાં; (૧૭). આમાંથી ગાર્ગ્ય ગોત્રના અલંકારરૂપ કાર્તિકરાશિ સ્થાનાધિપતિ (મઠપતિ) થયા. [ક્યાંના ?] એના શિષ્ય વાલ્મીકરાશિ થયા. આ વાલ્મીકરાશિએ એક યુવાન તપોધનને ત્રિપુરાંતક નામથી પોતાનો શિષ્ય કર્યો; (૧૯, ૨૦, ૨૧.) ૨૨ થી ૩૦ શ્લોક સુધીમાં ત્રિપુરાન્તકનું વર્ણન છે. ૩૧ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, છેવટ ત્રિપુરાંતક ઉપશમના સ્થાનરૂપ શ્રીદેવપત્તન (પ્રભાસપાટણ) આવ્યા. (૩૧) સરસ્વતી અને સાગરના સંયોગથી જેનો

૧. युधि यादवमालवेश्वरावकृत क्षीणयलौ वलेन यः ।
पृथुविग्रहधारिणौ पुरा पतगेन्द्रो गजकच्छपाविव ॥
પ્રશસ્તિ શ્લોક ૧૩

કરાવ્યું, (૪૫) અને ઉત્તરના દ્વાર સામે સુંદર સ્તંભો ઉપર તોરણ કરાવ્યું (૪૬). શ્લોક ૪૭ થી કયા માણસોએ શું કામ કરવું એની કૈંક વિગતવાર સૂચના છે; હંમેશાં નૈવેદ્ય માટે કોઠારમાંથી કઈ કઈ વસ્તુઓ કેટલી કેટલી કાઢી આપવી એ પણ લખ્યું છે. છેવટ ૭૪ મા શ્લોકમાં આ પાશુમત મહંત ત્રિપુરાંતકની સ્તુતિ છે અને ૭૫ માં પ્રશસ્તિ રચનાર કવિએ પોતાની ઓળખાણ આપી છે. ધન્ધના પુત્ર ધરણીધરે આ પ્રશસ્તિ લખી છે. અંતે આ પ્રમાણે મિતિ લખી છેઃ-श्रीनृपविक्रम सं. १३४३ वर्षे माघ शुद्धि ५ सोमे लिङ्ग-प्रतिष्ठामहोत्सवः समजनि ॥

ટીપ્પણી

આ ૭૬ શ્લોકની કવિ ધરણીધરે લખેલી ત્રિપુરાંતક-પ્રશસ્તિ વાંચતાં સારા સંસ્કૃત મહાકાવ્યનો એકાદ સર્ગ વાંચતા હોઇએ એવો રસ આવે છે. ભાષા અને પદ્યરચના મધુર છે. ગુજરાતની સ્વતંત્રતા ગયા પહેલાંનાં છેવટનાં વર્ષોમાં સોમનાથની સ્થિતિ કેવી હતી, એનો આબાદ ખ્યાલ આ પ્રશસ્તિમાંથી આવે છે. ત્રિપુરાંતકે સં. ૧૩૪૩ માં નવાં મંદિરો બંધાવ્યાં અને લિંગપ્રતિષ્ઠાનો મહોત્સવ કર્યો. તે પહેલાં સોમનાથના મૂળ મંદિરની આસપાસ કેટલાં મંદિરો હશે એ ચોક્કસ જાણવામાં નથી. પણ ત્રિપુરાંતક પહેલાંના મહંતોએ પણ ઘણા સુધારા-વધારા કર્યાનું જુદી જુદી પ્રશસ્તિઓ ઉપરથી જણાય છે; એટલે સોમનાથનું મંદિર વિક્રમની ૧૪ મી સદીના પહેલાં અર્ધા ભાગમાં મંદિરોનું શહેર જ લાગતું હશે.

ત્રિપુરાંતક પોતાને છઠ્ઠા મહન્ત કહે છે. દરેક મહંતની કારકીર્દિ પચીસ વર્ષની જ માનીએ તો તો સં. ૧૨૨૫ની પ્રશસ્તિવાળા ભાવ બૃહસ્પતિ જ પહેલા મહત હોવા જોઇએ; પણ કંઈ ચોક્કસ ન કહેવાય. સં. ૧૩૫૬માં અલફખાને ગુજરાત લીધા પછી સોમનાથની સ્થિતિ કેવી રહી હતી અને ત્યાં કોઇ મહંત હતા કે નહિ એ જાણવામાં નથી. પણ એ પહેલાં દોઢસો વર્ષથી ચોક્કસ અને ઘણું કરીને ત્રણસો વર્ષથી સોમનાથનું મંદિર પાશુપત આચાર્યોના હાથમાં હતું. મહમુદ ગઝનવી આવ્યો તે પહેલાં મહતો હતા કે નહિ એ જાણવામાં નથી; અને સં. ૧૩૫૬ પછી પણ અંધારો પડદો પડી જાય છે. જો કે રા' ખેંગાર ચોથાએ સોમનાથની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી ત્યારે કોઈ મહંતને

માતૃગયા સિદ્ધપુર

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનોમાં સિદ્ધપુર પણ એક મોટું સ્થાન છે. સરસ્વતી નદીને કાંઠે અણહિલવાડ પાટણથી ઉપરવાસ સત્તર માઇલ ઉપર સિદ્ધપુર આવેલું છે. સરસ્વતી નદીના પશ્ચિમકાંઠા ઉપર જરા ઊંચાણમાં આવેલું આ શહેર સામે કાંઠેથી સુંદર દેખાય છે. સરસ્વતી નદી વાગ્દેવતાનું સ્વરૂપ મનાય છે. અને ઘણા પ્રાચીન કાળથી આપણામાં પૂજ્ય તથા પવિત્ર મનાય છે. ઋગ્વેદમાં સરસ્વતીની સ્તુતિના મંત્રો છે. ઋગ્વેદની સરસ્વતી નદી તો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં હોવી જોઇએ. થાણેશ્વર પાસે વહેતી અને ઘર્ઘરને મળતી નદી તે ઋગ્વેદની સરસ્વતી હોય એ સંભવિત છે.

ગુજરાતની આ નદીનું નામ સરસ્વતી કોણે અને શા માટે પાડ્યું એ જાણવાનું કંઈ સાધન નથી; પણ ઘણા જૂના કાળથી સરસ્વતી વિશે જે જે કથાઓ પુરાણોમાં છે, તે તે આ સરસ્વતીને લાગુ પાડવામાં આવી છે. અને સિદ્ધપુર આગળ સરસ્વતીનો પ્રવાહ પૂર્વ તરફ વહેતો હોવાથી કે કોઇ બીજા ગૂઢ કારણથી સિદ્ધપુર પાસેની સરસ્વતી ખાસ પવિત્ર ગણાય છે. પુરાણોક્ત કપિલાશ્રમ સિદ્ધપુર પાસે જ હતો. ભગવાન કપિલે પોતાની માતા દેવહુતીને બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યું તથા જ્ઞાનથી દેવહુતી જલરૂપ થઈ ગયાં એ પ્રસગ સિદ્ધપુર પાસે જ બનેલો. વળી પિતાની આજ્ઞાથી પોતાની માતા રેણુકાનું માથું કાપી નાખનાર ભગવાન પરશુરામ કપિલાશ્રમના બિન્દુ સરોવરમાં સ્નાન કરીને તથા એ સરોવરના જલ વડે પોતાની માતાનું શ્રાદ્ધ કરીને પાપમુક્ત થયા હતા; વગેરે કથાઓની અસરથી આ તીર્થમાં માતૃશ્રાદ્ધ કરવાથી માતા પાપમુક્ત થાય છે અને પુત્ર માતૃઋણમાંથી છૂટે છે એવી માન્યતા ચાલી છે. જેમ ગયાજી પિતૃગયા મનાય છે અને ગયામાં પિંડદાન કરવું એ પિતૃભક્ત પુત્રની ફરજ ગણાય છેઃ गयायां पिण्डदानेन त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ।

માતૃગયા સિદ્ધપુર

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનોમાં સિદ્ધપુર પણ એક મોટું સ્થાન છે. સરસ્વતી નદીને કાંઠે અણહિલવાડ પાટણથી ઉપરવાસ સત્તર માઇલ ઉપર સિદ્ધપુર આવેલું છે. સરસ્વતી નદીના પશ્ચિમકાંઠા ઉપર જરા ઊંચાણમાં આવેલું આ શહેર સામે કાંઠેથી સુંદર દેખાય છે. સરસ્વતી નદી વાગ્દેવતાનું સ્વરૂપ મનાય છે. અને ઘણા પ્રાચીન કાળથી આપણામાં પૂજ્ય તથા પવિત્ર મનાય છે. ઋગ્વેદમાં સરસ્વતીની સ્તુતિના મંત્રો છે. ઋગ્વેદની સરસ્વતી નદી તો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં હોવી જોઇએ. થાણેશ્વર પાસે વહેતી અને ઘર્ઘરને મળતી નદી તે ઋગ્વેદની સરસ્વતી હોય એ સંભવિત છે.

ગુજરાતની આ નદીનું નામ સરસ્વતી કોણે અને શા માટે પાડ્યુ એ જાણવાનું કંઈ સાધન નથી; પણ ઘણા જૂના કાળથી .સરસ્વતી વિશે જે જે કથાઓ પુરાણોમાં છે, તે તે આ સરસ્વતીને લાગુ પાડવામાં આવી છે. અને સિદ્ધપુર આગળ સરસ્વતીનો પ્રવાહ પૂર્વ તરફ વહેતો હોવાથી કે કોઇ બીજા ગૂઢ કારણથી સિદ્ધપુર પાસેની સરસ્વતી ખાસ પવિત્ર ગણાય છે. પુરાણોક્ત કપિલાશ્રમ સિદ્ધપુર પાસે જ હતો. ભગવાન કપિલે પોતાની માતા દેવહુતીને બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યું તથા જ્ઞાનથી દેવહુતી જલરૂપ થઈ ગયાં એ પ્રસંગ સિદ્ધપુર પાસે જ બનેલો. વળી પિતાની આજ્ઞાથી પોતાની માતા રેણુકાનું માથું કાપી નાખનાર ભગવાન પરશુરામ કપિલાશ્રમના બિન્દુ સરોવરમાં સ્નાન કરીને તથા એ સરોવરના જલ વડે પોતાની માતાનું શ્રાદ્ધ કરીને પાપમુક્ત થયા હતા; વગેરે કથાઓની અસરથી આ તીર્થમાં માતૃશ્રાદ્ધ કરવાથી માતા પાપમુક્ત થાય છે અને પુત્ર માતૃઋણમાંથી છૂટે છે એવી માન્યતા ચાલી છે. જેમ ગયાજી પિતૃગયા મનાય છે અને ગયામાં પિંડદાન કરવું એ પિતૃભક્ત પુત્રની ફરજ ગણાય છેઃ गयायां पिण्डदानेन त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता।

તીર્થસ્થાનોને સ્વચ્છ તથા સુંદર રાખીને ખરેખરાં તીર્થરૂપ કરતાં આપણે ક્યારે શીખીશું ?

બિન્દુ સરોવર કહેવાય છે સરોવર પણ છે એક ચોરસ કુંડ. તે ચારે તરફ પથ્થરથી બાંધેલો છે. એની દક્ષિણ બાજુએ એક લાંબું સળંગ મંદિર છે, તેમાં કર્દમજીની, દેવહુતીની, કપિલદેવની અને ગરુડ ઉપર બેઠેલા વિષ્ણુભગવાનની વગેરે મૂર્તિઓ છે. પશ્ચિમ બાજુના મંદિરમાં શંકરની મૂર્તિ છે. બિન્દુ સરોવરમાં સ્નાન કર્યા પછી યાત્રાળુ આ દેવોનાં દર્શન કરે છે.

બિન્દુ સરોવરની પાળ પાછળ એક લબચોરસ કુંડ છે, તેને અલ્પ સરોવર કહે છે. એ બન્ને કુંડોનો નીચેથી એકબીજા સાથે સંબંધ છે. આ કુંડ અલ્પ સરોવર શા માટે કહેવાય છે એ વિષે જુદા જુદા અર્થહીન ખુલાસા સાંભળવામાં આવે છે.

આ સ્થાન આગળ કાર્તિક સુદિ પૂનમે મોટો મેળો ભરાય છે. બાવા લોકો આ મેળામાં વધારે દેખાય છે. આશરે એક લાખ માણસ ભેગાં થતાં હશે.

સિદ્ધપુરની યાત્રામાં આથી વિશેષ કંઈ નથી. યાત્રાળુ એકાદ દિવસ સરસ્વતીને કાંઠે મઠો જોવામાં તથા ત્યાંનાં મંદિરોમાં દેવોનાં દર્શન કરવામાં ગાળી પાછો ફરે છે; પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સિદ્ધપુરનો તીર્થસ્થાન તરીકે એટલો બધો મહિમા જેને લીધે થયો તે ભવ્ય મંદિરોના અવશેષો જોવા રડયાખડયા ઇતિહાસરસિકો સિવાય થોડા જ જતા હશે.

સરસ્વતી નદી પવિત્ર મનાતી હોવાથી જૂનું સિદ્ધપુર અથવા શ્રીસ્થલ મૂળરાજ સોલંકીના વખત પહેલાં પણ તીર્થ મનાતું હશે. કદાચ ત્યાં કોઈ ચમત્કારિક મનાતું શૈવમંદિર પણ હશે; પરંતુ શ્રીસ્થલ (સિદ્ધપુર)ની વર્તમાન પ્રખ્યાતિનું મૂળ મૂળરાજ સોલંકીના વખતમાં દેખાય છે.

રુદ્રમહાલય

ગુજરાતમાં સ્થાપત્યની, શિલ્પની તથા ભવ્ય ધર્મસ્થાનો ઊભાં કરવાની પ્રેરણા મૂળરાજે આપી છે. અત્યંત ત્રુટિત સ્થિતિમાં પણ મૂળરાજે બંધાવેલાં મહાલયોના જે અવશેષો હજી છે, તે જોતાં મૂળરાજની ઉત્કૃષ્ટ કલ્પના તથા એ કલ્પનાના બળથી ગુજરાતમાં

ઔર દિવાલ અનેક, ચઉંદિસ રહે બિરાજિત,
વિવિધ વિવધ કે કાલ, જડિત કે દેખિ લગે હિત.
એકાદશ મહારુદ્ર કો, મંદિર મધ્ય બિચ થાપ કર્યો:
સિધ્ધરસિંઘદ્વિજ સબ મિલિ, રુદ્રમાલ ઇસ નામ ધર્યો.
સિદ્ધરાય જયસિંધને રુદ્ર કે આસાદ પર;
ચૌદ ક્રોડ મહોર ખર્ચ, કાગદે ચડાઈ હે.
મોહોર તણું માપું કર્યું, સોલ રૂપૈયે એક;
રુદ્રમાલ કરતે વાવરી, કવિજન કિયો વિવેક.
વરસ એકસો ત્રેસઠ, રહ્યો રુદ્રમાલ કો ધામ;
ફિર હિ અલાદિ અસુરને, કિનો ફના મકાંમ.
દિલ્લી તખ્ત પર ભયો, પાતશાહ ખૂની અલાદિ,
કાંઉ ઓલિયે કે પાસ, કરામત સિખો ઉપાદિ.
દેવલ દેખ કે જાય, તાળીને તીન લગાવે;
સામે કર હિ સલામ, ઔર સબ મારગી રાવે.
ગુજરદેશ આયો ફિરત, કામ કરોડા પરખિયો,
રુદ્રમાલ સિધરાય કો, અસુરે પાડી પાધર કિયો.
સંવત ત્રયોદશ પાંસઠે, આયો ખૂની અલાદ;
રુદ્રમાલ પાધર કિયો, ઉતાર્યો નાદ.
માઠો કિયો મલેચ્છને, દેવલ દિયો ગિરાય;
દેવીદેવ નરપતિત, ઔર રહ્યો હેં છિપાય.

આ ગુજરાતી કવિતા ઘણી જૂની હોવાનો સંભવ નથી. છતાં પોતે આપેલ કવિતમાં કરેલા મંદિરના વર્ણનના બર્જેસના ભાષાંતરનો સાર નીચે આપ્યો છે. બર્જેસના ભાષાંતરનો કેટલોક ભાગ ઉપલી કવિતામાં નથી.

'રુદ્રમહાલયની શરૂઆત મૂળરાજ મહારાજે સારી રીતે કરી હતી પણ તે પૂરો ન થયો. પછી સોલંકી વંશમાં સિદ્ધરાજ આવ્યા. તેમણે રુદ્રમાળ પૂરો કર્યો તથા પ્રતિષ્ઠા પણ પૂરી કરી, સિદ્ધરાજરૂપે શિવેજ અવતાર ધારણ કર્યો છે..............................મૂળરાજે સં. એક હજારમાં રુદ્રમહાલયનો આરંભ કર્યો. અને સં. ૧૨૦૨ ના માઘ કૃષ્ણપક્ષ ૧૪ ને સોમવારે સિદ્ધરાજે રુદ્રમાળ પૂરો કરી શિવની સ્થાપના કરી.

મૂળરાજે દાન આપ્યાનું એક તામ્રલેખમાં લખ્યું છે, પણ મહાલય અધૂરો હતો. પાછળથી બેદરકારીને લીધે કે બીજાં કારણોથી મહાલયના કેટલાક ભાગો પડી ગયા હશે. લગભગ પોણાબસો વર્ષ પછી સિદ્ધરાજ જયસિંહે સિદ્ધપુરના રુદ્રમહાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો; સિદ્ધરાજે કદાચ નવેસરથી મોટા પાયા ઉપર આ મંદિર આખુ ફરી બંધાવ્યું હશે. વિ. સં. ૧૧૯૯ માં સિદ્ધરાજના મરણ વખતે રુદ્રમહાલયનું કામ ભાગ્યે જ પૂરું થયું લાગે છે.

રુદ્રમહાલયની વિશાળતાની યથાર્થ કલ્પના આજે આવવી મુશ્કેલ છે. પણ એના ખંડેરની જે નિશાનીઓ હજી સુધી જીવતી રહી છે તે ઉપરથી ૩૦૦ ફીટ લાંબા તથા ૨૩૦ ફીટ પહોળા મંદિરના આંગણાની વચ્ચે બેત્રણ માળનું મંદિર હતું; જેની સામે ૫૦ ફીટ ચોરસ સભામંડપ હતો. આ સભામંડપને ચારે દિશાએ ચાર દ્વાર હતાં. મુખ્ય મંદિરની આસપાસ અગિયાર નાનાં મંદિરો હતાં. ચોકમાં ફરતી નાની નાની ઓરડીઓ હશે અને પૂર્વદિશામાં મુખ્ય દ્વારથી સરસ્વતીના પાણી સુધી બાંધેલા ઘાટ હશે.

આ ભવ્ય મંદિરનો વિ. સં. ૧૩૫૬ માં ઉલુઘખાનની સરદારી નીચે મુસલમાનોએ અતિ ક્રૂરતાથી પહેલી વાર નાશ કર્યો, અને અહમદશાહની સરદારી નીચે ઈ. સ. ૧૪૧૫ માં બીજી વાર નાશ કર્યો. આ પ્રમાણે ધર્માંધ માણસોની ઘેલછાથી નાશ પામેલા ભવ્ય મંદિરના જે થોડા ખંડો કાલની કરુણાથી બચી ગયા છે, તેમાં મંડપના ઉત્તર તરફના દ્વારના ચાર થાંભલાઓ, પૂર્વના દ્વારના પાંચ થાંભલાઓ, એક સુંદર કીર્તિસ્તંભ કે તોરણ પછવાડેનું એક ગર્ભગૃહ તથા બીજાં ત્રણ ગર્ભગૃહોના કેટલાક થાંભલાઓ તથા દ્વારો આટલું જ દેખાય છે. તેમાંથી છેલ્લાં ગર્ભગૃહોને તો મસીદમાં મેળવી દેવામાં આવ્યાં છે.

રાજસ્થાનની કીર્તિને ચિરજીવ કરનાર કર્નલ ટૉડ કહે છે કે, એમને આ મંદિર વિશે બે લેખો પણ મળ્યા હતા. જેમાંના એકમાં વિ. સ. ૧૨૦૨ માઘ કૃષ્ણપક્ષ ચોથે મંદિર પૂરું થયાની નોંધ હતી; પણ આ લેખો પાછળથી કોઈ શોધખોળ કરનારને મળ્યા નથી એ ઘણું શોચનીય છે; પણ આ રુદ્રમહાલયની પ્રશસ્તિરૂપ એક ગુજરાતી કવિત ટૉડે સાંભળ્યું હતું. અને બર્જેસે પણ સિદ્ધપુરમાં કોઈ

ઓર દિવાલ અનેક, ચઉંદિસ રહે બિરાજિત,
વિવિધ વિવધ કે કાલ, જડિત કે દેખિ લગે હિત.
એકાદશ મહારુદ્ર કો, મંદિર મધ્ય બિંબ થાપ કર્યો:
સિધરસિંધદ્વિજ સબ મિલિ, રુદ્રમાલ ઇસ નામ ધર્યો.
સિદ્ધરાય જયસિંધને રુદ્ર કે આસાદ પર;
ચૌદ ક્રોડ મહોર ખર્ચ્ચ, કાગદે ચડાઈ હે.
મોહોર તણું માપું કહ્યું, સોલ રૂપૈયે એક;
રુદ્રમાલ કરતે વાવરી, કવિજન કિયો વિવેક.
વરસ એકસો ત્રેસઠ, રહ્યો રુદ્રમાલ કો ધામ;
ફિર હિ અલાદિ અસુરને, કિનો ફના મકાંમ.
દિલ્લી તખત પર ભયો, પાતશાહ ખૂની અલાદિ,
કાંઉ ઓલિયે કે પાસ, કરામત સિખો ઉપાદિ.
દેવલ દેખ કે જાય, તાજીને તીન લગાવે;
સાચે કર હિ સલામ, ઓર સબ મારગી રાવે.
ગુજરદેશ આયો ફિરત, કામ કરોડા પરખિયો,
રુદ્રમાલ સિધરાય કો, અસુરે પાડી પાધર કિયો.
સંવત ત્રયોદશ પાંસઠે, આયો ખૂની અલાદ;
રુદ્રમાલ પાધર કિયો, ઉતાર્યો નાદ.
માહો કિયો મલેચ્છને, દેવલ દિયોં ગિરાય;
દેવીદેવ નરપતિત, ઓર રહ્યો હેં છિપાય.

આ ગુજરાતી કવિતા ઘણી જૂની હોવાનો સંભવ નથી. છતાં પોતે આપેલ કવિતમાં કરેલા મંદિરના વર્ણનના બર્જેસના ભાષાંતરનો સાર નીચે આપ્યો છે. બર્જેસના ભાષાંતરનો કેટલોક ભાગ ઉપલી કવિતામાં નથી.

'રુદ્રમહાલયની શરૂઆત મૂળરાજ મહારાજે સારી રીતે કરી હતી પણ તે પૂરો ન થયો. પછી સોલંકી વંશમાં સિદ્ધરાજ આવ્યા. તેમણે રુદ્રમાળ પૂરો કર્યો તથા પ્રતિષ્ઠા પણ પૂરી કરી, સિદ્ધરાજરૂપે શિવેજ અવતાર ધારણ કર્યો છે..............................મૂળરાજે સં. એક હજારમાં રુદ્રમહાલયનો આરંભ કર્યો. અને સં. ૧૨૦૨ ના માઘ કૃષ્ણપક્ષ ૧૪ ને સોમવારે સિદ્ધરાજે રુદ્રમાળ પૂરો કરી શિવની સ્થાપના કરી.

પરિષદ-ગ્રન્થાવલિ ગ્રંથ પહેલો

ઐતિહાસિક સંશોધન

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પ્રાપ્તિસ્થાન
ભારતીય વિદ્યા ભવન
અંધેરી મુંબઇ.

પ્રકાશક :

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
માટે
ડૉ. મધુસૂદન પારેખ
ભારતીય વિદ્યા ભવન
ચોપાટી : મુંબઈ

પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રત ૫૦૦ ઑક્ટોબર : ૧૯૬૧

પાંચ રૂપિયા

: મુદ્રક :

મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી, બી. એ.
: આદિત્ય મુદ્રણાલય :
રાયખંડ : અમદાવાદ.

પરિષદ્-ગ્રંથાવલી

પ્રાસ્તાવિક

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પરિષદ-ગ્રંથાવલી પ્રગટ કરવાની યોજના હાથ ધરી છે અને એ ગ્રંથાવલીના પહેલા ગ્રંથ તરીકે "ઐતિહાસિક સંશોધન" પ્રગટ થાય છે. આ ગ્રંથનો સર્વ ખર્ચ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના "પઢીઆર સ્મારક ફંડ"માંથી કરવામાં આવ્યો છે. આ પહેલાં "પઢીઆર સ્મારક ફંડ"માંથી જ શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીનું 'ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો' નામનું પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું. એ પુસ્તક તેમ જ શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીના બીજા ઐતિહાસિક સંશોધનાત્મક લેખોનો આ ગ્રંથમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ આખું જીવન સંશોધનકાર્યમાં ગાળ્યું છે અને એ પ્રવૃત્તિને અંગે એમણે લખેલા કિંમતી લેખોના સંગ્રહને આ રીતે ગ્રંથાકારે પ્રગટ કરી એમની વિદ્વત્તાનો લાભ ગુજરાતી વિદ્વાનોને અને સામાન્ય જનતાને માટે સુલભ કરી આપવાનું ઉત્તમ કાર્ય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે બજાવ્યું છે.

પરિષદ-ગ્રંથાવલીના હવે પછીના ગ્રંથો પણ તરતમાં પ્રગટ થશે.

ભારતીય વિદ્યા ભવને—જે સંસ્થા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ધ્યેય સિદ્ધ કરનાર અંગોમાંનું એક ચિરંજીવ અંગ છે તેણે—આ ગ્રંથાવલીનું પ્રકાશનકાર્ય ઉપાડી લઈ પરિષદને આભારી કરી છે. આ કાર્ય ત્વરાથી કરવા માટે તેને અભિનંદન ઘટે છે.

સપ્ટેમ્બર : ૧૯૪૧ કનૈયાલાલ મુનશી

નિવેદન

ઇ. સ. ૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિકારીમંડળે નિર્ણય કર્યો કે પરિષદ–ગ્રંથાવલિ અને પરિષદના પ્રકાશનોનું પ્રકાશનકાર્ય ભારતીય વિદ્યા ભવન મારફત કરાવવું. વસ્તુતઃ ભારતીય વિદ્યા ભવને જાતે પરિષદના આ કાર્યનો પોતાની પ્રવૃત્તિમાં સમાવેશ કરવાનું માગી લીધું હતું. તદનુસાર આ પ્રકાશન—શ્રી દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીનો ઐતિહાસિક સંશોધનને લગતા લેખોનો સંગ્રહ 'ઐતિહાસિક સંશોધન', પરિષદ ગ્રંથાવલિનો પહેલો ગ્રંથ—અમે ગુજરાતની સાહિત્યરસિક તેમ જ ઇતિહાસ અને સંશોધન જેવા વિષયમાં રસ ધરાવતી પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરીએ છીએ અને એના સંપાદન અને પ્રકાશનમાં નિમિત્ત બનવાનો અવકાશ આપવા માટે આ ગ્રન્થના લેખક તેમ જ પરિષદના અધિકારીમંડળનો આભાર માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથ પ્રકટ કરવામાં જેઓએ સીધી કે આડકતરી, એક કે બીજા પ્રકારે, જે કંઇ સાહાય્ય કરી છે તે માટે તે સર્વનો અહીં અમે આભાર માનીએ છીએ.

ભારતીય વિદ્યા ભવન

ગ્રંથકારનું નિવેદન

ઐતિહાસિક સંશોધનના વર્તુલમા જે અંશત પણ આવી શકે–પછી એનો વિષય રાજકીય, ધાર્મિક, ભૌગોલિક, વૈયક્તિક, વૈજ્ઞાનિક ગમે તે હોય–એવા લખાણોને અહી એકઠા કર્યા છે

મે "'ઋક્સંહિતા'ની પ્રથમ ઋચ્" એ નામનો પહેલો નિબંધ ઇ સ ૧૯૦૬ મા લખ્યો હતો એ નિબંધ ઇ સ ૧૯૦૯ મા રાજકોટ ખાતે મળેલ ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમા વંચાયો હતો અને એ પરિષદના અહેવાલ અને 'નિબંધસંગ્રહ'મા છપાયો છે, પણ એ નિબંધને ઉપર કહેલા વર્તુલમા ન આવે એમ ગણીને અહી સંગ્રહ્યો નથી પછી ઇ સ ૧૯૧૫ મા સુરત ખાતે મળેલ પાચમી સાહિત્ય પરિષદમા રજૂ કરેલ "ગુજરાતનુ વૈદક સાહિત્ય" એ નિબંધથી આરભી ૧૯૪૦ સુધીના પચ્ચીશ વર્ષ દરમિયાન–પરિષદના 'અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહો'મા 'વીસમી સદી' 'ગુજરાત' 'પુરાતત્ત્વ' 'પ્રસ્થાન,' 'કૌમુદી' 'વસંત' 'બુદ્ધિ–પ્રકાશ' 'શારદા' "ફાર્બસ ગુજરાતી સભા–ત્રૈમાસિક" વગેરે ત્રૈમાસિક–માસિકોમા છપાયેલા અને ઐતિહાસિક સંશોધનાત્મક કહી શકાય એવા લેખોનો આ ગ્રંથમા સંગ્રહ કરવામા આવ્યો છે આ સિવાયના અવલોકનાત્મક તથા પ્રકીર્ણ લેખોને આ ગ્રંથમા લીધા નથી

આ ગ્રંથમા લેખોને કાલાનુક્રમમા નહી પણ વિષયવાર વિભાગ પાડીને ગોઠવવાની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે દરેક લેખ મૂળ કયા અને કયારે છપાયો હતો તે અંતમા 'સમયનિર્દેશ'મા દર્શાવ્યુ છે, વળી તે લેખો મોટે ભાગે જે પ્રમાણે પહેલી વાર

છપાયા હતા તેમ જ રાખ્યા છે, સિવાય કે કવચિત્ કોઈક લેખમાં થોડો સુધારો પણ કર્યો છે.

છેવટ, મારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં ઘણાં વર્ષોથી સમભાવપૂર્વક રસ લેનાર તથા તેને ઉત્તેજન આપનાર મારા મિત્ર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનો મારા લેખસંગ્રહને આ રીતે ગ્રંથાકારે પ્રગટ કરવાની તેમણે કરેલી સૂચના તથા યોજના માટે ઉપકાર માનું છું.

વિલેંપાર્લે   દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
સપ્ટેમ્બર : ૧૯૪૧

ઐતિહાસિક સંશોધન

અનુક્રમણિકા

ખંડ પહેલો

સંશોધનનું સ્વારસ્ય

(પૃ ૧ થી ૪૦)

ખંડ બીજો

વ્યક્તિવિષયક સંશોધન

[પૃ ૪૧ થી ૧૬૦]

ઐતિહાસિક
સંશોધન

ઐતિહાસિક સંશોધન

ખડ પહેલો

સંશોધનનું સ્વારસ્ય

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો આ દેશમા જૂના કાળમા ઉદય જ નહોતો થયો ગ્રીસ જેવા દેશમા ઘણા જૂના કાળમા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો ઉદય થયો હતો એ પ્રસિદ્ધ છે, પણ આ દેશમા તો બ્રિટિશ અમલ પછી જ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ – જો કે વિરલ પ્રમાણમા પણ – ઉદય પામી છે અને કદાચ આ અવસ્થાકારણથી આ છોડ હજી ઘણો કોમળ છે અને અનેક પ્રકારના જોખમોથી એનું રક્ષણ કરવાની જરૂર છે

વેદકાળમા ય આર્યો દીર્ઘસત્રમા એકઠા બેસી વાર્તાઓ કહેતા હતા યજ્ઞપ્રસગ સિવાય પણ ઉનાળામા ઝાડની છાયા નીચે બેસી કે આગલી રાતે તાપણાની આસપાસ બેસી, એ કાળના લોકો વાર્તાઓ કહેતા-સાભળતા હોવાનો સભવ છે આ કથાવાર્તાઓમા બાલમાનસને અતિપ્રિય દેવદેવીઓની કથાઓ તથા પોતાના જ પૂર્વજોના પરાક્રમોની પરપરાથી સાભળેલી વાતો એ બે પ્રકારની વાતો મુખ્યત્વે હશે ઋગ્વેદના મત્રોરૂપ પ્રાચીનતમ વૈદિક સાહિત્યમા આ બે ય પ્રકારની વાર્તાઓના સૂચનો મળે છે અને શતપથાદિ બ્રાહ્મણોમા આ બે ય પ્રકારના આખ્યાનો મળે છે મહાભારત પુરાણમા વૈદિક આખ્યાનોનો જે વિસ્તાર મળે છે તે વિસ્તૃત રૂપ જ વૈદિક કાળની લોકકથાઓમા પ્રચલિત હશે, પણ બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમા તેના સક્ષેપો સગ્રહાયા અને કાઈક પાછળથી મહાભારત પુરાણમા મૂળ વિસ્તૃત આખ્યાનો સગ્રહાયા એવો એક મત છે જ્યારે બીજો મત પાછળના વિસ્તારો મહાભારતકાળના કવિઓની કલ્પનાનું ફળ છે એવો છે આ બેમાથી કયો મત સાચો? અથવા બેમાથી એકેય સપૂર્ણ સત્ય નહિ પણ બેયમા સત્યાશ ખરો? વગેરે ગહન પ્રશ્નને બાજુ ઉપર રાખી પૂર્વજોના પરાક્રમો વગેરે વાળી માનુષ-કથાઓનો ભારતકાળમા મહાભારતમા અને દેવકથાઓનો પુરાણમા સમાવેશ કરવામા આવ્યો, એટલી ઐતિહાસિક હકીકત નિ સદેહ માનવામા વાધો

નથી. ગૌણરૂપે પુરાણોમાં માનુષકથાઓ, રાજવંશો વગેરે વિષયો છે – વંશો અને વશાનુચરિતો તો પુરાણનો ખાસ વિષય ગણાય છે, અને મહાભારતમાં દેવકથાઓ નથી મળતી એમ નથી – મહાભારતમાં તો પુરાણોમાંથી ઘણી બાબતોનો પાછળથી ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. પણ સામાન્ય રીતે તો મહાભારત અને પુરાણ વચ્ચેનું ભેદક લક્ષણ ઉપર કહ્યું છે. અને એ કારણથી જ પુરાણો નહિ પણ મહાભારત ઇતિહાસ ગણાય છે. ઇતિહાસપુરાણમા ઇતિહાસ એટલે મહાભારત અને પુરાણ એટલે વાયુ, વિષ્ણુ, ભાગવત વગેરે પુરાણો.

ટૂંકામા મારું વક્તવ્ય એ છે કે, इति ह आस એ રીતે ઇતિહાસ શબ્દની નિરુક્તિ કરવામાં આવે છે, પણ એ નિરુક્તિમાંથી પહેલાં બનેલી – પરંપરાથી સાંભળેલી જૂની વાતો – એટલો જ ઇતિહાસ શબ્દનો અર્થ નીકળે છે. ભારતકાળમાં એ શબ્દમાં એથી વધારે અર્થ નહોતો, એટલું તો મહાભારત જેવો ગ્રન્થ ઇતિહાસ ગણાય છે, એથી જ સિદ્ધ થાય છે. છતાં મહાભારતમાં શાન્તિપર્વમા ઉદાહરણોરૂપે કહેવાયેલાં અનેક આખ્યાનોના આરંભમા अत्रैवोदाहरन्तीम इतिहास पुरातनम् । એ રીતે શબ્દો મળે છે અને એમા જૂની વાત – જૂની કથા એવો ચોખ્ખો અર્થ છે, એ જોવાથી બિલકુલ શંકા નહિ રહે. અને ભારતકાળમાં લોકકથાથી ઇતિહાસ જુદો ન પડ્યો, તે આપણા બ્રિટિશ અમલ પહેલાના આજ સુધીના ઇતિહાસમાં ન પડ્યો.

ઇતિહાસ શબ્દના આ ઇતિહાસનિરૂપણમાં એક વાત કહેવાની રહે છે. આ દેશ ઉપર જે મુસ્લિમ હુમલાઓ મધ્યકાળમાં થયા તેમાં મુસ્લિમ વિદ્યાઓએ કરેલી અસર ભૂલવી ન જોઈએ. અને ગ્રીકો પાસેથી આરબો જે વિદ્યાઓ શીખ્યા હશે તેમાં ઇતિહાસનો પણ સમાવેશ થતો હતો. પરિણામે મુસ્લિમ વિદ્યાઓમાં ઇતિહાસને પણ સ્થાન હતું, એ જોઈને આ દેશના વિદ્વાનોમાં પણ એ પ્રકારના ગ્રન્થો રચવાની વાસના જાગી. આ વાસનાની પ્રેરણાથી રાજતરંગિણી જેવી વિરલ રચનાઓ થઈ છે ખરી, જો કે એનો લેખક પણ પોતે કવિ હોવાનો દાવો કરે છે ઇતિહાસકારનો નથી કરતો, એ હકીકત ધ્યાનાર્હ છે. વળી પાછળના ઐતિહાસિક પ્રબંધોની ઉત્પત્તિમાં એક જૂના બળે પણ કામ કર્યું છે. અને એ બળ એટલે જૂનામાં જૂનાં પુરાણોમાં દાખલ થયેલું રાજવંશોનું વર્ણન. આ વશવર્ણનમાં અમુક રાજાએ આટલાં વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું,

તેના અનુયાયીએ આટલા વર્ષો સુધી રાજ્ય કર્યું અને અમુક વરો કુલ આટલા વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું એ પ્રકારના આંકડા વાયુ આદિ પુરાણોમા મળે છે અને મૌર્ય પહેલાના સમય માટે આ પૌરાણિક રાજવંશવર્ણન આધુનિક ઇતિહાસકારોને ઘણી ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડે છે સદ્ગત પુરાણવિદ પાર્જિટરે આ દિશામા પહેલ કર્યા પછી પુરાણોનો આ દૃષ્ટિથી પુષ્કળ અભ્યાસ થવા લાગ્યો છે કવચિત્ નવા ઉત્સાહની અતિશયતાથી પુરાણો ગમે તેના પણ ઇતિહાસો નથી, પણ પુરાણો જ છે, એ ભૂલી જવાય છે કે શુ એવો વહેમ પડે છે બાકી ઇતિહાસરૂપ ન હોવા છતા જે પ્રાચીન સમયનો ઇતિહાસ ઉકેલવા માટે બીજા કોઈ સાધનો ઉપલબ્ધ નથી, તે માટે આ પુરાણો કીમતી સાધનો છે એ વાત સાચી આ વંશાવળી સાચવવાની પુરાણી પ્રથામા ભગવાન બુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીર જેના ધર્મપ્રવર્તકોની યાદગીરી કાયમ રાખવા માટે તેમના સવતો ચાલ્યા, અને તે તે ધર્મના આચાર્યોની અને ધર્મપ્રચારક રાજાઓની વંશાવળીઓ જાળવી રાખવાની કામનાને પરિણામે, ચોક્કસ કાલગણના રાખવાની નવી વાસના ઉમેરાતા, આ વંશાવળીઓની ઐતિહાસિક કીમત વધી બૌદ્ધ દીપવંશ, મહાવંશ અને જૈન વંશાવળીઓ આ પ્રકારની કીમતી સામગ્રી પૂરી પાડે છે અને પૌરાણિક પરંપરા સાથે બૌદ્ધ તથા જૈન પરંપરાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ ઐતિહાસિક સત્ય ગ્રહણ કરવામા ઘણી મદદ કરે છે આ ઉપરાંત વિક્રમાદિ સવતોના પ્રચારે તથા જ્યોતિષીઓની કાલગણના રાખવાની ઇતેજારીએ પણ ઐતિહાસિક કાલગણનાનુ ખોખુ આધુનિક ઇતિહાસકારોને પૂરુ પાડવામા સારો ફાળો આપ્યો છે પણ જૈન, બૌદ્ધ કે પૌરાણિક કોઈ પણ વંશાવળી તૈયાર કરનારા પડિતોમા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ નહોતી એ ભૂલવાનુ નથી એ પડિતોએ ઐતિહાસિક વિચારથી આ વંશાવળી કે એ સાથેના વંશાનુચરિત – તે તે વંશના ધાર્મિકાદિ કારણથી મોટા ગણાતા રાજાના સક્ષિપ્ત, અને વિસ્તૃત હોય ત્યારે મોટે ભાગે દતકથાઓથી ભરેલા ચરિતો – ની સકલના નથી કરી, પણ ધાર્મિક, પૌરાણિક કે લોકરજનાત્મક દૃષ્ટિથી કરેલી છે

આ રીતે પૌરાણિક સામગ્રીમા મુસ્લિમોના આગમન પછી કાંઈક મુસ્લિમ ઇતિહાસગ્રથોના અવલોકનથી – જોકે આપણા પડિતોએ નિકટવી મુસ્લિમગ્રથોનુ અવલોકન ભાગ્યે જ કર્યું છે – તો કાંઈક કથાસાહિત્યની પ્રાચીન પરંપરાના વૃણગારૂપે કૂટેલ પ્રબંધચિંતામણિના વર્ણનોમા નજીકના

સમયની કથાઓ કહેવાની વૃત્તિને પરિણામે, ઐતિહાસિક સાહિત્યને બીજા કરતાં ઠીક નિકટ ગણાય એવું પ્રબંધસાહિત્ય મધ્યકાળમાં ઉત્પન્ન થયું છે. પણ આ પ્રબંધકર્તાઓમાં પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ નહોતી એ ચોક્કસ છે. ધર્મપ્રચાર અને 'જનમનરંજન'ની દૃષ્ટિથી પ્રબંધચિંતામણિ આદિ ગ્રંથો રચાયા છે અને એ ગ્રંથકર્તાઓ એ વાત સ્પષ્ટ કહે પણ છે. મુસ્લિમકાળમાં મુસ્લિમ લેખકોએ, કે વિરલ અપવાદરૂપે એ જ ધોરણને અનુસરી કોઈક હિંદુએ પણ લખેલ અરબ્બી ફારસી તવારીખ ગ્રંથોને આ વિચારક્ષેત્રમાંથી બાદ રાખ્યા છે.

ટૂંકામાં બ્રિટિશ અમલ પહેલાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો અભાવ એ અવિસ્મરણીય ઐતિહાસિક સત્ય છે. બ્રિટિશ અમલની શરૂઆતથી જ પરદેશી વિદ્વાનોની પ્રેરણાથી ઐતિહાસિક અન્વેષણ – વિચારાદિની આપણા વિદ્વાનોમાં પણ જાગૃતિ આવી અને પંડિત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી, ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર વગેરેમાં પ્રથમ શ્રેણીના પરદેશી પુરાવિદો અને પ્રાચ્યવિદ્યાવિદો પણ જેનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરતા, એવી શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ખીલી ખરી; પણ સામાન્ય રીતે તો હજી સાચી ઐતિહાસિક દષ્ટિ આપણે ત્યાં વિરલ જ છે. અને એ દષ્ટિના વિકાસને અનેક સ્થૂળ દષ્ટિને નડતા રોગો જેવા દોષો રોકી રહ્યા છે અને ઐતિહાસિક દષ્ટિની સ્વતંત્ર ખીલવણી થવા દેતા નથી.

અહીં આ અક્ષિરોગવિજ્ઞાનનું શાસ્ત્ર નિરૂપવાનો અવકાશ નથી; ફક્ત ઐતિહાસિક દષ્ટિનો અત્યંત રોધ કરતા, ઘણી વાર તો અંધતા ઉત્પન્ન કરતા, એક જ મહારોગની સૂચના કરવાનો વિચાર છે, કારણ કે હજી હમણાં જ ઊઘડવા માડેલી દષ્ટિને એ પડળનો ઘણો ભય આપણે ત્યાં જોવામાં આવે છે. આ મહારોગ એટલે વિવિધ પ્રકારનું અભિમાન. પોતાની બુદ્ધિનું અતિઅભિમાન પણ ઐતિહાસિક સત્યના ગ્રહણમા કાંઈક વિઘ્નરૂપ હોવા છતાં જે અભિમાન વધારે વિઘાતક નીવડે છે તે તો (૧) ધાર્મિક, (૨) દૈશિક કે પ્રજાકીય, (૩) જાતીય, અને આ દેશની ખાસ પરિસ્થિતિમાં (૪) જ્ઞાતીય અભિમાન છે.

વૈજ્ઞાનિક પેઠે ઐતિહાસિક અન્વેષક કે લેખકની દૃષ્ટિ પણ જો કોઈ પણ જાતના અભિમાન વગરની, રાગદ્વેષરહિત, મમત્વશૂન્ય, તટસ્થ અને સત્યનિષ્ઠ હોય, તો જ એને ઐતિહાસિક સત્યનું દર્શન થાય છે, જ્યારે અભિમાનાદિથી આવૃત્ત દૃષ્ટિને જે દર્શન થાય છે, તે

અસત્યનુ, અર્ધ સત્યનું કે વિકૃત સત્યનુ હોય છે ધાર્મિક અભિમાનને પરિણામે અતિસૂક્ષ્મ વિગતોવાળા અને તલસ્પર્શી અભ્યાસ દર્શાવતા ધાર્મિક સાહિત્યના ઇતિહાસના ગ્રંથોમા પણુ તટસ્થ દૃષ્ટાને સત્યનુ ઓછુ–વધુ વિકૃતદર્શન જોવામા આવે છે બાકી સ્વધર્મપ્રતિ રાગ અને અન્યધર્મપ્રતિ દ્વેષ જ્યા પ્રેરક હોય, ત્યા તો ઇતિહાસ નામ જ યોગ્ય નથી આપણે ત્યા ધાર્મિક અભિમાનના નુકસાનનો અન્યત્ર ન જોવામા આવતો એક ખાસ પ્રકાર પણુ જોવામા આવે છે અને તે દતકથાનુ ઐતિહાસિક મૂલ્ય આકવાની બુદ્ધિને નિરોધતો દેખાય છે ઉપર કહ્યુ તેમ બ્રાહ્મણુ, બૌદ્ધ અને જૈન ત્રણેય પરપરાની પ્રાચીન દતકથાઓ મળે છે એ દતકથાઓની તુલના કરીને તથા જે કાઈ શિલાલેખો પરદેશી પ્રવાસીઓના વૃત્તાન્તો વગેરે સ્વતત્ર પ્રમાણો મળી આવે તેની કસોટી કરીને ઐતિહાસિક સત્યનું અન્વેષણ કરવાને બદલે, પોતાના ધાર્મિક સાહિત્યમા ઉપલબ્ધ દતકથાને ઇતિહાસરૂપ જ માનીને બાકીના પુરાવાઓને તદનુસાર વાળવાનો પ્રયાસ થાય છે

જેમ જૂના કાળમા આપણે ત્યા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો અભાવ હતો તેમ સ્વદેશાભિમાનની વૃત્તિનો પણુ અભાવ જ હતો પણુ બ્રિટીશ અમલ પછી સ્વદેશાભિમાન ઘણુ જાગૃત થયુ છે અને એ અભિમાનનું પરિણામ ઐતિહાસિક ગ્રથલેખનની પ્રવૃત્તિ ઉપર પણુ જોવામા આવે છે અને આ સ્વદેશાભિમાનની અંધતા સુધરેલા દેશોમા પણુ પુષ્કળ જોવામા આવે છે જ્યારે આવી અધતાનો પ્રયત્નપૂર્વક પ્રચાર કરવામા આવે, ત્યારે તો સત્યને દૂર નાસી જવુ પડે એ સ્વાભાવિક છે વિજ્ઞાનયુગ ગણાતા આ યુગમા વિજ્ઞાન પણુ જ્યારે અંધતાના પ્રચારકાર્યનો ભોગ થવામાથી બચ્યુ નથી[1], ત્યારે ઇતિહાસનું શુ ગજુ ? આપણા દેશમા તો હજી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિના મૂળ બિલકુલ ઊડાં નથી, એટલે સ્વદેશાભિમાનના જોરાવર પ્રવાહ સામે એ જરા ય

---

૧ ફિઝિક્સનુ નોબેલ પ્રાઇઝ મેળવેલા જર્મનીના પ્રોફેસર ફિલિપ લેનાર્ડ અને જોનિઝ સ્ટાર્ક નામના વૈજ્ઞાનિકોએ આઇન્સ્ટાઇનનું ખડન કરતા એ જ્યૂનું ખોટુ પદાર્થવિજ્ઞાન છે, જ્યારે સાચુ અથવા નાઝી પદાર્થવિજ્ઞાન (physics) છે એવી દલીલ કરી હોવાનું છાપામા વાચ્યું છે (મોડર્ન રીવ્યુ મે, ૧૯૩૬ પૃ. ૫૬૯) આ ઉપર કહેલી અધતા જાતીય દ્વેષનો ઉગ્ર નમૂનો છે.

ટકી શકે એવો સંભવ નથી. 'ભારતીય' 'ભારતીય'ની બૂમ નીચે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ દબાઈ જવાની બીક મને તો લાગે છે.

આર્ય અનાર્યાદિ જાતીય અભિમાનનો વિદ્યાવિષયમાં વિશેષ પ્રવેશ અત્યારે દેખાતો નથી; બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણના વિરોધનું ઝેર રાજકીય વિષયમાં અનેક પ્રાંતોમાં ફેલાઈ રહ્યું છે, પણ વિદ્યાવિષયથી હજી એ દૂર છે. પણ મૂળ વર્ણાભિમાનમાંથી આ દેશમાં જન્મેલું જ્ઞાતીય અભિમાન આ યુગમાં આચારવિષયમાં લગભગ છૂટી ગયા છતાં વિચારવિષયમાં વળગી રહ્યું છે અને અનેક ઐતિહાસિક પ્રશ્નોના ઉકેલમાં નડે છે. ગુહિલવંશ સંબંધી લાંબી ચર્ચાએ ખાધેલા પલટા આ બાબતમાં સચોટ ઉદાહરણ છે.

આપણે ત્યાં આ ધાર્મિકાદિ સ્વાભાવિક અભિમાનો ઉપરાંત ચાલી આવતી દંતકથાનું પણ એક પ્રકારનું મમત્વ બંધાય છે. દંતકથા એ જ ઇતિહાસ એ પ્રાચીન માન્યતાના સંસ્કારો સામાન્ય જનતાનાં ચિત્તને અતિ દૃઢતાથી વળગી રહ્યા છે. દંતકથા અને ઇતિહાસ વચ્ચેનો ભેદ સમજવા જેટલી કેળવણીથી વાચનાર વર્ગનો મોટો ભાગ વંચિત છે. અને ઐતિહાસિક વેશ ધારણ કરવાથી એટલે ઐતિહાસિક ગ્રંથના ધોરણને અનુસરી લખવાથી, કોઈ પણ ગ્રંથ ઇતિહાસ નથી બનતો, માત્ર ઇતિહાસચ્છલ બને છે, એ સત્ય પણ આપણે ત્યાં હજી વિરલ-વિજ્ઞાત છે. પરિણામે શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ વગરનું ઇતિહાસનામધારી સાહિત્ય ઘણું ઉત્પન્ન થાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં વિવેચકોની ફરજ બીજાં બાહ્યાંગ તરફ ગૌણદૃષ્ટિ રાખીને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિના સદ્‌ભાવથી ઐતિહાસિક પુસ્તકની કિંમત આંકવાના વિચારો પોષવાની છે.

★

ગુજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્ય

ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષનું ભાષણ

તેરમું ગુજરાતી સાહિત્ય સમ્મેલન કરાચી

આ તેરમા ગુજરાતી સાહિત્યસમ્મેલનના ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વ વિભાગના પ્રમુખસ્થાને મારા જેવા, એ વિદ્યાના વિદ્વત્પદને હજી ઘણે દૂર એવા સાધારણ અભ્યાસીને બોલાવીને સ્વાગતસભાએ ઔચિત્યનો દ્રોહ કર્યો છે કે નહિ એ જોવાનું કામ મારું નથી મારા જેવા આ વિદ્યાના ભક્તજનને તો આ સારસ્વત તીર્થનો લાભ લેવાનો પ્રસંગ આપવા માટે સ્વાગત-સભાનો ઉપકાર જ માનવાનો હોય અને આપ સર્વ યાત્રાળુઓ સમક્ષ અંતઃકરણથી ઉપકાર માનું છું વડોદરાની સાતમી ઑરિએન્ટલ કૉન્ફરન્સના સભાપતિ દિગંતવિખ્યાત ભારતીય પુરાવિદ્ સ્વ જયસ્વાલે આવી સભાઓને 'ગુરુતીર્થ' કહેલ છે એક કરતાં વધારે અર્થમાં આ સાહિત્યસમ્મેલનને એ પદ લાગુ પડે છે પણ સાહિત્યસમ્મેલન એકલું જ તીર્થ છે એમ નથી મોહેન્જોડેરોની શોધ પછી તો ઇતિહાસ અને પુરાવિદ્યાના અભ્યાસીઓ માટે આ સિંધ પ્રદેશ જ તીર્થસ્થાન બની ગયો છે

મતલબ કે મને તો તીર્થવંદનનો લાભ જ મળ્યો છે, પણ તીર્થદેવતાને મારી સેવાથી સંતોષ થશે કે કેમ એ વિષે મને વધુ શંકા છે છાપામાં વાંચેલું સાચું હોય તો આ વિભાગના પ્રમુખ તરીકે પહેલા મારા મિત્ર શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવની વરણી થઈ હતી, પણ તેઓએ નાદુરસ્ત તબિયતના કારણે ના પાડી એટલે મારા ઉપર કળશ ઢળ્યો શ્રી. રત્નમણિરાવે આ સ્થાનને મારા કરતાં વધારે સારી રીતે દીપાવ્યું હોત એમ હું માનું છું મને પોતાને

તો એથી લાભ જ થાત. પણ મારી વિટંબણાઓ એટલેથી પૂરી થતી નથી. ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના પ્રમુખપદને માંદગી સાથે આ વર્ષે કાંઈક યોગ હોય તેમ સ્વાગતસમિતિની બીજી પસંદગી ય એક માંદા માણસ ઉપર ઉતરી. ડિસેમ્બરની ૬ઠ્ઠી તારીખે મને સ્વાગત સભાનો તાર મળ્યો ત્યારે હું ભારે માંદગીમાંથી તાજો ઊઠ્યો હતો. શરીરમાં અને મનમાં પણ શક્તિ થોડી હતી અને સંમેલન આડા દિવસો તો કાંઈ હતા જ નહિ. પણ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति એ શ્રીકૃષ્ણના વચન અનુસાર ભક્તિથી અર્પેલી ગમે તેટલી અલ્પ સામગ્રી પણ દેવતાને ગ્રાહ્ય છે, એ વિચારથી નમ્રભાવે સ્વાગત સભાને હા લખી.

અને હવે મને આ સ્થાને નિભાવી લેવા માટે પૂરતાં કારણો આપ સૌને મેં આપ્યાં છે એમ ધારું છું.

ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની ઊંડી ને ઊંડી ઉતરતી જતી ગુહાના ગુજરાતમાં જે થોડા પ્રવાસીઓ છે તેમાંથી એક શ્રી. માનશંકર પીતાંબરદાસ મ્હેતા ગયે વર્ષે ઓછા થયા છે. એ વૃદ્ધ તીર્થરૂપ ઇતિહાસોપાસકને શ્રદ્ધાપૂર્વક નમસ્કાર કરું છું.

સાહિત્યસંમેલનની મર્યાદા

આપણું આ સંમેલન સાહિત્યસંમેલન છે અને સાહિત્યનો વિશાળ વાઙ્મય અર્થ કરીને આપણે ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, વગેરે વિષયોની વિદ્યાઓને પણ આ સંમેલનની ચર્ચાઓમાં સ્થાન આપીએ છીએ. છતાં આ કેવળ પ્રાચ્યવિદ્યાવિદો કે પુરાવિદોનું સંમેલન નથી, એટલે ઇતિહાસનો વિચાર કરતાં કેવળ સંશોધનનો વિચાર કરવો યોગ્ય નથી. ઇતિહાસવિષયક રસ ગુજરાતી પ્રજામાં કેળવાય અને ઐતિહાસિક જ્ઞાનનો પ્રજામાં પ્રચાર થાય, એ જાતના પ્રયત્નો પણ આપણા દૃષ્ટિક્ષેત્રમાં જરૂર આવે છે. આવાં સંમેલનોમાં આ વિષયોને સ્થાન આપી આપણે મુખ્યત્વે તો એ જ કરીએ છીએ. અલબત્ત નિબંધોદ્વારા આવી વિદ્યાઓના અભ્યાસને થોડું ઉત્તેજન મળે ખરું; બાકી સંશોધનને પ્રેરણા આપવાની શક્તિ આ સંમેલન કે આપણી પરિષદમાં નથી. હા, પહેલાં કરેલાં સંશોધનને પ્રગટ કરવાનો પ્રસંગ આ સંમેલન આપી શકે ખરું.

ઐતિહાસિક જ્ઞાનના પ્રચારની પ્રવૃત્તિ

અને ઉપર કહેલ જ્ઞાનપ્રચારની દ્રષ્ટિથી જોતા આપણી બે જૂની અને સદ્ધર સસ્થાઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી અને શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા એમનુ કાર્ય પ્રશસાપાત્ર છે અને એ બેય સંસ્થાઓની સ્થાપના સાથે એક ઉદાર હૃદયવાળા ઇતિહાસપ્રેમી અંગ્રેજ સર અલેકઝાન્ડર કિન્લોકફાર્બસ સાહેબનુ નામ યાદ આવે છે ગુજરાતના ઇતિહાસને પ્રકાશમા લાવના ફાર્બસ સાહેબે એ વખતની સ્થિતિમા ભારે પ્રયાસ કરીને 'રાસમાળા' નામનો જે ગ્રથ લખ્યો છે, તે ભલે નિર્ભેળ ઇતિહાસ ન હોય પણ હજી ગુજરાતના ઇતિહાસસશોધકને જોવો પડે એવો અને દતકથાઓના સગ્રહ તરીકે ઘણો કીમતી ગ્રથ છે 'રાસમાળા' માટે રાસાઓ સગ્રહવાના કામમા ફાર્બસ સાહેબના સહાયક કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈથી જ ગુજરાતમા ઐતિહાસિક જ્ઞાનના પ્રચારનો આધુનિક પ્રયાસ શરૂ થાય છે 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક પ્રસગો' નામથી એમનુ લખાણ હમણા જ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, એમના નાના સમકાલીન કવિ નર્મદે 'રાજ્યરગ' ભા રમા "જગતનો ઇતિહાસ" અને "ગુજરાત સર્વસગ્રહ" તથા "કાઠિયાવાડ સર્વસગ્રહ" લખીને આ દિશામા ઘણી ઊચી જાતનો પ્રયાસ કર્યો છે એ જમાનાના ત્રીજા ગુજરાતી સાહિત્યકાર-વિવેચક નવલરામે પણ 'અગ્રેજ લોકોનો ઇતિહાસ' લખ્યો છે

અનુવાદો

સારા ઐતિહાસિક ગ્રથોના અનુવાદોદ્વારા ઐતિહાસિક જ્ઞાનનો પ્રચારયુગ ઉપર કહ્યુ તેમ સો વર્ષ પહેલા જન્મેલા નન્નરામ અને 'રાસમાળા'નો ગુજરાતી અનુવાદ કરનાર રણછોડભાઈ ઉદયરામથી શરૂ થાય છે અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ શિષ્ટ ગ્રથોના વીણી વીણીને કરાવેલા અનુવાદો મારફત આ દિશામા ભારે ફાળો આપ્યો છે અલબત્ત વડોદરાના ભાષાન્તરખાતા તરફથી બહાર પડેલા પુસ્તકોની યે નખ્યા નાની નથી તથા પરિષદ ભંડોળ કમિટીએ પણ કેટલાક પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે ગુણવત્તાની તુલનામા ઊતરવાની ઇચ્છા નથી, છતા છેલ્લા થોડા વર્ષોમા ગુ વ સો તરફથી પ્રકાશિત થયેલા અનુવાદો અનુવાદકને અને પ્રકાશકસસ્થાને માન અપાવે એવા છે એટલુ કહેવુ જોઈએ.

કેળવણીખાતું અને ઐતિહાસિક જ્ઞાનપ્રચાર

સરકારી કેળવણીખાતાંને અંગે પણ શાળાઓ ચલાવવા માટે અથવા શિક્ષકોના ઉપયોગ માટે અનુવાદાત્મક તથા ટૂંકા સારસંગ્રહ ગ્રંથો લખવાની શરૂઆત ઘણી વહેલી થઈ છે. ગુજરાતના કેળવણી ખાતાના પિતા મરહૂમ રા. રા. રણછોડદાસ ગિરધરભાઈ – જેમનો જન્મ કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈના જન્મ અગાઉ ૧૭ વર્ષે ઈ. સ. ૧૮૦૩ માં થયેલો તેઓએ – 'હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ' લખ્યો છે. કવિ નર્મદે ગુજરાતી ગદ્યને અર્વાચીન રૂપ આપ્યું તે પહેલાના ગુજરાતી ગદ્યના નમૂનાઓ જેમ સ્વામીનારાયણનાં વચનામૃતોમાં તથા તેઓના શિષ્યો સાથેના પત્રવ્યવહારમાં જોવા મળે છે; તેમ આ રણછોડદાસભાઈનાં પુસ્તકોમાં પણ જોવા મળે છે. રણછોડદાસભાઈના પુત્ર અને દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના પિતા રા. બ. મોહનલાલભાઈ રણછોડદાસ ઝવેરી, જેઓ ઉમ્મરમાં કવિ નર્મદથી પાંચ વર્ષે મોટા હતા; તેઓએ પણ 'ઇંગ્લાંડનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' લખેલો છે. આ રીતે ગુજરાતમાં સો વર્ષ પહેલાંની પેઢીથી ચાલુ થયેલો અનુવાદો દ્વારા ઐતિહાસિક જ્ઞાનના પ્રચારનો પ્રવાહ આજ સુધી ચાલે છે. એટલું જ નહિ પણ ધીમે ધીમે એ પ્રવાહ વિશાળ થતો ગયો છે; એટલે કેવળ જથ્થાની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે, તો ગુજરાતની વસ્તીનું તથા કેળવણીનું પ્રમાણ જોતાં જે કાર્ય થયું છે તે કદાચ ઓછું ન ગણાય.[1]

પણ ગુણની દૃષ્ટિથી આ અનુવાદોનું મૂલ્ય જોવામાં આવે, તો આ પુસ્તકોનો મોટો ભાગ કચરો છે. જૂના વખતમાં થયેલા અનુવાદો તો કેવળ કાળનો બાધ લાગીને નકામા થઈ ગયા છે, અને એમાં અનુવાદકર્તાને કદાચ દોષ ન આપી શકાય. પણ વર્તમાનમાં પ્રગટ થયેલા અનુવાદોના મોટા ભાગને પણ કચરો કહી શકાય એવી સ્થિતિ છે, એમ કહેતાં

---

૧ પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ તરફથી પ્રગટ થયેલ 'ગુજરાતી પુસ્તકોની વર્ગીકૃત નામાવલિ'ના બે ભાગ, 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર'માં પ્રસિદ્ધ થતી વાર્ષિક નામાવલિ તથા સરકારી ત્રૈમાસિક રિપોર્ટો ઉપરથી ઇતિહાસના પુસ્તકોની કુલ સંખ્યા કાઢી શકાય; પણ એનું કાંઈ ફળ મને દેખાતું નથી. છેલ્લાં ચાર વર્ષોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કુલ ૧૦૩૦ ગ્રંથોમાં ઇતિહાસસંશોધનના ફક્ત ૪૫ ગ્રંથો છે. આ આંકડા 'અમદાવાદ સાહિત્ય સભા' માટે પ્રો. ડોલરરાય ર. માંકડે કરેલી ૧૯૩૬ નાં ગુજરાતી વાઙ્મયની સમીક્ષામાં આપ્યા છે.

દુઃખ થાય છે કા તો અનુવાદ માટે પસદ કરવામા આવેલુ મૂળ પુસ્તક જ નિર્માલ્ય હોય તેથી અને આપણા પ્રખ્યાત વિદ્વાનોને હાથે પણ નિર્માલ્ય પુસ્તકોના અનુવાદો થયા છે એ ઓછુ શોચનીય નથી, અથવા જે ભાષામા મૂળ પુસ્તક લખાયુ હોય તેનું સારુ જ્ઞાન ન હોવા છતા ભાષાન્તર કરવાની ધૃષ્ટતા કરવાથી, અથવા ગુજરાતી ભાષા અને સરસ શૈલી ઉપર હાથ ન બેઠો હોય તેથી અથવા કેવળ બેદરકારીને લીધે અથવા સસ્થા પાસેથી પોતાની ડિગ્રી કે નામને જોરે કામ મેળવ્યા પછી ભાડૂતી કામ કરાવ્યુ હોય તેને પરિણામે પણ અનુવાદોનો મોટો ભાગ કચરો છે એમ બેશક કહી શકાય એવી સ્થિતિ છે કોઈ જુવાન ઇતિહાસરસિક અભ્યાસીને સમય હોય તો આજ સુધી પ્રગટ થયેલા અનુવાદોમાથી કેટલા ઉપેક્ષાયોગ્ય કચરો છે અને કેટલા એ ઢગલામાથી તારવી ફરી ફરી પ્રગટ કરવાયોગ્ય કીમતી સાહિત્ય છે, એનુ ચાળણુ કરી એની યાદી ગુજરાત આગળ મૂકી એ એક આવશ્યક સેવા છે ઉપરનું કોઈને ભારે પડતું લાગે એવુ વિધાન કર્યુ છે, એ કેવળ રાજકીય ઇતિહાસના અનુવાદોને લક્ષમા રાખીને નહિ, પણ ઇતિહાસની આધુનિક ભાવનાને અનુસરી સાહિત્ય, વિજ્ઞાન વગેરે વિષયોના ઐતિહાસિક પુસ્તકોના અનુવાદોને ધ્યાનમા રાખીને કર્યું છે અને જૂના અનુવાદોના ચાળણુની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે, એ કેટલાક ખરેખર સારા અનુવાદો યાદ હોવાથી

સારા ગ્રન્થોના અનુવાદોની આવશ્યકતા

વળી સ્વતત્ર ગ્રથો ગમે તેટલા ઊચી કોટિના લખવાની શક્તિ આપણામા આવે તો પણ વિજ્ઞાન અને ઇતિહાસ જેવા વિષયોમા અનુવાદોની આવશ્યકતા તો હમેશા રહેશે જ એમ હૂં ચોક્કસ માનુ છુ. અંગ્રેજી આદિ જે ભાષાઓ ગુજરાતી કરતા ઘણી વધારે ખેડાયેલી છે તેને પણ બીજી ભાષાઓમાથી અસાધારણ મૂલ્યવાળા ગ્રથોના અનુવાદો વગર ચાલતુ નથી ત્યારે આપણી ગુજરાતી ભાષા જેમા હજી ગુજરાતના રાજકીય સાર્વકાલિક ઇતિહાસનુ ઠેકાણુ નથી અને સાસ્કૃતિક ઇતિહાસને લગતા વિષયોમા તો હજી સશોધનનું મગલાચરણ થયુ છે, તેમા પડોશી પ્રાન્તોના રાજકીય, સાહિત્યવિષયક, ધાર્મિક, આર્થિક વગેરે વિષયોના શિષ્ટ ઇતિહાસોના સારા અનુવાદો વગર શી રીતે ચાલવાનુ હતુ ? અને દુનિયાના બીજા રાષ્ટ્રોના ઇતિહાસો આપણે ગુજરાતીઓ ગુજરાતીમાં

સ્વતંત્ર રીતે લખીએ એ દિન તો દૂર છે. પણ આપણું લક્ષ્યસ્થાન તો એ જ હોય. અને જે ગુજરાતના પુત્રોએ પૃથ્વીના ખૂણેખૂણામાં વ્યાપારી ગતિ કરી છે, તે ગુજરાતના પુત્રોની ગતિ સંસ્કાર વિષયમાં સદાકાળ કુંઠિત રહેશે એવું માનવાને કારણ નથી.

પ્રગતિની આશા

પ્રાચીન ભારતના જે ઋષિઓએ વ્યાસ, વાલ્મીકિ, કાલિદાસ જેવા મહાકવિઓ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય, શંકરાચાર્ય જેવા દાર્શનિકો ઉત્પન્ન કરીને ભારતીય વિદ્યાકળાઓને વિશ્વમાં સ્થાન અપાવ્યું તે ઋષિઓનું લોહી ભલે બીજા લોહી સાથે ભળેલું હોય, પણ ગુજરાતીઓમાં વહે છે અને આ જમાનામાં યે ભારત નિર્વીર્ય નથી થયો. સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનને ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીએ પૂર્વના ધર્મો અને નીતિના અધ્યાપક તરીકે રાખ્યા છે. સદ્ગત બોઝ, પી. સી. રૅાય અને સર વ્યંકટ રમણે વિજ્ઞાનમાં જગતભરમાં નામ કાઢયું છે અને ગુજરાત જેના જન્મથી ગૌરવ લે છે, તે મહાત્મા ગાંધીજી, ભગવાન્ ખ્રિસ્ત અને બુદ્ધ સાથે તુલના કરવા યોગ્ય વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિ ગણાય છે. પ્રસ્તુત વિષયમાં ફ્રાન્સના સર્વાગ્રણી પ્રાચ્યવિદ્યાવિદ્ સદ્ગત સીલ્વાં લેવીએ ૧૯૩૩ માં વડોદરાની ઓરિએન્ટલ કોંગ્રેસનાં પ્રમુખ સ્વ. કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલને પત્રમાં જે શબ્દો લખેલા તે પ્રમાણભૂત શબ્દો મૂળમાં ઉતારીને જ સંતોષ માનીશ. Indian scholarship in India has made wonderful progress in the meanwhile, and the many periodicals now published by Indian Savants in India, can almost all of them, compete with the best scientific journals published in the West.

(સાતમી ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સનો રિપોર્ટ.)

મતલબ કે, છેલ્લાં પંદર વર્ષ દરમિયાન ભારતીય વિદ્વાનોને હાથે સાચી વૈજ્ઞાનિક કીમતવાળુ સર્વદેશી ઐતિહાસિક સંશોધનનું ઘણું કામ થયું છે. આ સંશોધનકાર્યમાં ગુજરાતે લીધેલો ભાગ બંગાળ, મહારાષ્ટ્ર કે હિંદી ભાષાભાષી પ્રદેશ સાથે સરખાવતાં જથ્થામાં અને મૂલ્યમાં સંતોષજનક નથી, એટલું સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો નથી. છતાં ઐતિહાસિક સંશોધન ગુજરાતમાં નથી થતું એમ નથી.

ઐતિહાસિક રસની કેળવણી

આજથી સો વર્ષ પહેલા જન્મેલા મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠનો 'વનરાજ ચાવડો' અને નંદશંકરનો 'કરણઘેલો' એ વાર્તાઓથી ઐતિહાસિક વાર્તાઓમા લોકોનો રસ કેળવવાની જે શરૂઆત થઈ છે તે, છેલ્લી લખાયેલી 'જય સોમનાથ' અને 'ગજહત્યા'નામની વાર્તાઓ સુધી ચાલે છે અલબત્ત ઐતિહાસિક વાર્તાઓ, નાટકો વગેરે સાહિત્ય–પ્રકારમા આપણા પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનો હિસ્સો પ્રમાણમા અને તેથી પણ વિશેષ મૂલ્યમા પ્રથમ પદે આવે એટલો મોટો છે આ ઐતિહાસિક વાર્તાઓ લખવાના કાર્યને અગે કેટલાક લેખકોને હાથે થોડુઘણુ સશોધન-કાર્ય થયુ હોવાનો સંભવ છે, પણ એની નોધ મળે નહિ એટલે એટલી કીર્તિહાનિ એ લેખકોને જરૂર થાય છે પણ ઐતિહાસિક સશોધન કરતા સર્જક તરીકે વધારે સ્થાયી કીર્તિના પાત્ર લેખકો એ હાનિનો ખેદ નહિ કરે. અને શ્રી મુનશી જેવા તો સર્જક સાહિત્યકાર હોવા સાથે કેટલેક અંગે સંશોધક વિદ્વાન પણ છે

ગુજરાતમા થયેલુ ઐતિહાસિક સશોધન

ઉપર પ્રમાણે ગુપ્ત કે ગૌણ સશોધનનું સૂચન કરી ઐતિહાસિક જ્ઞાનની વૃદ્ધિના મુખ્ય ઉદ્દેશથી થયેલા સાચા સશોધનનુ ગુજરાત પૂરતુ સંક્ષિપ્ત–માત્ર પ્રકારસૂચક અને સમયના અભાવે કદાચ તે પણ અપૂર્ણ રૂપી દિગ્દર્શન કરવાનો પ્રયત્ન હવે કરુ છુ

સમર્થ ઇતિહાસસશોધક પં૦ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી

અમદાવાદની છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (એ વખતે આજે જેને સમેલન કહેવામા આવે છે તેને આપણે પરિષદ કહેતા હતા)ના પહેલીવાર પાડવામા આવેલા ઇતિહાસ-વિભાગના અધ્યક્ષપદેથી 'ઇતિહાસદિગ્દર્શન' નામથી આપેલા વ્યાખ્યાનમા સ્વ બલવતરાય ક ઠાકોરે પં ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી વિશે સાચુ જ કહેલુ છે કે, "આખી દુનિયાના શ્રેષ્ઠ ઇતિહાસસશોધકની વીણીવીણીને કરેલી હારમા પણ દીપી ઊઠે એવુ નંગ્ન પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી હતા" પં ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીને એ 'ઇતિહાસદિગ્દર્શન'મા જે અર્ઘ્ય આપવામાં આવ્યો છે તેમા મારે કશુ ઉમેરવાનું નથી વળી પંડિતજીની જન્મ શતાબ્દી વિ સવત ૧૯૯૬ માં આવે છે. એ પ્રસગ યોગ્ય રીતે ઊજવવાનો ગુજરાત રીસર્ચ સોસાયટી વિચાર કરે છે આપણી

પરિષદ, ગુ. વ. સો; ફા. સ. વગેરે સંસ્થાઓ એને સહકાર આપીને કે સ્વતંત્ર રીતે એમની શતાબ્દી ઊજવે એ ગુજરાતના ઈતિહાસ-પ્રેમને શોભાસ્પદ છે. જો કે ડૉ. બુહ્લર, જેમ્સ કેમ્પબેલ, પ્રો. કર્ન, ડૉ. ભાંડારકર, વગેરે એમના સમયના અનેક અન્ય તથા પાશ્ચાત્ય પુરાવિદોના મિત્ર અને કોઈકોઈ બાબતમાં ગુરુ પણ એવા આ દેશની પુરાવિદ્યાના પ્રતિભાશાળી પંડિતને જન્મ આપવા માટે ગુજરાત જરૂર ગર્વ લઈ શકે, પણ એવા મહાસમર્થ વિદ્વાનનો લાભ ગુજરાતને ઘણો ઓછો મળ્યો, એ ઘણું દિલગીર થવા જેવું છે. શ્રી. રતિરામ દુર્ગારામ, શ્રી. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય અને શ્રી. ગિરિજાશંકર શામળજી ભટ્ટ એ ત્રણ ગુજરાતીઓ તો ખાસ આ વિષયમાં એમના શિષ્ય હોવા છતાં, ગુજરાતમા એમનાથી એ વિદ્યાનો સંપ્રદાય ચાલ્યો નહિ. આનું એક કારણ પંડિતજીનું ટૂંકું આયુષ્ય; એમના સમકાલીન ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના દીર્ઘાયુષ્ય સાથે સરખાવતાં તો એ હકીકત ઘણી પરિણામકારક લાગે છે. છતાં ઇતિહાસદિગ્દર્શનકાર કહે છે તેમ વધારે મહત્ત્વનું કારણ તો અર્ધી સદી પહેલાં પંડિતજીનો પરલોકવાસ થયો ત્યાં સુધી "આપણો પ્રાન્ત આવી વિદ્યાઓમાં એટલો તો પછાત હતો," કે શોધખોળનો સંપ્રદાય વગેરે મોટાં ફળો ઉત્પન્ન થવાનો તે કાળે સંભવ જ ન હતો. અને હજી આપણે કયો મોટો વિજય સાધ્યો છે?

ઇતિહાસ સંશોધન માટે આવશ્યક કેંદ્રનો અભાવ

પૂનામાં ભાંડારકર ઈન્સ્ટીટયૂટ જેવી સંસ્થા ઊભી થવામાં ગુજરાતે પૈસાનો ફાળો આપ્યો છે એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતમાંથી મળેલી હજારો હાથપ્રતો-ઘણી તો આપણો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ઉકેલવામાં કીમતી મદદ આપે એવી હાથપ્રતો- પૂનાના એ ઈન્સ્ટીટયૂટમાં પડી છે અને ગુજરાતી વિદ્વાનોને એનો ઉપયોગ દુર્લભ છે. જ્યારે ગુજરાતમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે ઊભું થયેલું-જેમાંથી ઘણાં ફળની આશા રાખવામાં આવેલી, તે પુરાતત્ત્વ મંદિર-વિદ્યાપીઠ રાજકીય યુદ્ધમાં પડતાં વિખાઈ ગયું. ગુજરાતમાં પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી પછી એમની પેઠે પોતાની વિદ્યાથી ગુજરાતને આન્તરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા અપાવી શકે એવો પ્રતિભાશાળી ઇતિહાસસંશોધક જન્મ્યો નહિ એ ભલે દૈવદુર્વિપાક હોય; પણ આપણી પ્રાચીન વિદ્યાઓના તથા

પ્રાચીન શોધખોળના અભ્યાસ માટે કેન્દ્રરૂપ કોઈ સંસ્થા પણ આપણે ઊભી કરી શક્યા નહિ એ સ્થિતિ બીજી રીતે ભારે શક્તિશાળી અને જ્યાં જાય ત્યાં માર્ગ મૂકાવે એવી ગુજરાતી પ્રજાની વિદ્યાવિષયમાં ઉપેક્ષાવૃત્તિની દ્યોતક છે, એમ કબૂલ કર્યા વગર છૂટકો નથી

ઐતિહાસિક સંશોધનના બે પ્રકાર

ઐતિહાસિક સંશોધનના બે મોટા પ્રકાર છે (૧) ઐતિહાસિક કીમતની નાની મોટી વસ્તુઓ જમીન ઉપરથી કે અંદરથી શોધી કાઢવી તે ખોદકામ જેવો એક પ્રકાર, આમાં સામાન્ય માણસને નિરર્થક માત્ર મકાન ચણવા માટે કે ચૂનો બનાવવા માટે જ ઉપયોગના હોય એવા લાગતા જૂની કોતરણી કે જૂના અક્ષરો કે બીજી કાંઈ પણ જૂની નિશાનીવાળા પથરાઓ વગેરે અનેક જાતની જૂની વસ્તુઓ જમીન ઉપરથી કે જમીન અંદરથી શોધી કાઢવાની હોય છે સો વર્ષ પહેલાના કોઈ સૂરવીરના નામના અક્ષરોવાળા એક સામાન્ય પાળિયાથી આરંભી, પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાની સિન્ધુ સંસ્કૃતિને પ્રકાશમાં લાવનાર મોહેન્જોડેરોના ખોદકામ સુધીના નાનામોટા સર્વ પ્રકારોનો આમાં સમાવેશ થાય છે શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ, જૂના મકાનો, જૂની મૂર્તિઓ, જૂના ગ્રંથો વગેરે અનેકાનેક જૂની-ઐતિહાસિક મૂલ્યવાળી વસ્તુઓ શોધવી, સંગ્રહવી, મળી આવેલી જૂની લિપિઓ બેસાડવી, જૂની ભાષા સમજવી, કોતરણી, મૂર્તિઓના આકારો વગેરેનું હાર્દ ઉકેલવું વગેરે બધું આ પ્રકારમાં જ સમાય છે અલબત્ત વિગતો ગણાવવા જતાં આ પ્રકારના વર્ણન માટે જ આ વ્યાખ્યાન ટૂંકું પડે એટલે એ પ્રયત્ન પડતો મૂકું છું (૨) પહેલા પ્રકારના સંશોધન સાથે પણ કાંઈક પછીની ભૂમિકામાં, શોધાયેલી વસ્તુઓના વર્ગીકરણથી આરંભી પહેલા થયેલા સંશોધનાત્મક લખાણો ઉપરથી મળેલા પુરાતની ઐતિહાસિક કીમત આંકવી ઐતિહાસિક હકીકતોને કાલક્રમમાં તેનો વિકાસ સમન્વય તે રીતે ગોઠવવી અને છેવટ જુદા જુદા યુગનો, જુદા જુદા દેશવિભાગનો અને અન્તે આખી પૃથ્વીનો સાર્વકાલિક ઇતિહાસ વગેરે નાના મોટા ઇતિહાસો લખવા સુધીના અનેક પ્રકારોનો સમાવેશ થાય છે

૫ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીમાં ઉપર કહેલા બન્ને પ્રકારના સંશોધનની શક્તિ હતી જો કે એમને હાથે કાયમી મૂલ્યનું પહેલા પ્રકારનું

કાર્ય પ્રમાણમાં વધારે થયું છે. તેઓનાં કેટલાંક લખાણો સશોધનના આદર્શ નમૂના છે. પરતુ એમની પછી ઉપર કહ્યું તેમ, એનો સંપ્રદાય (School) ચાલ્યો નહિ કે કોઈ સંસ્થા ચાલી નહિ, જે ઊભી થઈ તે દીર્ઘજીવી ન થઈ, પરિણામે પહેલા પ્રકારનું કાર્ય પં. ભગવાનલાલ પછી વધારે પ્રમાણમાં ન થયું. જો કે થોડું થોડું વ્યક્તિગત પ્રયાસોથી જરૂર થતું રહ્યું છે.

શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો

સં. ૧૯૨૨ માં જન્મેલા પણ ચાળીસ વર્ષનું જ આયુષ્ય ભોગવનાર ડૉ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે તામ્રપત્રો શોધેલાં, એમના નાના ભાઇ અને જીવંત સાક્ષરોમાં પરમ વૃદ્ધ શ્રી. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે સશોધનની અનેક જાતની પ્રવૃત્તિ સાથે તામ્રપત્રની શોધ પણ કરી છે. અને યુવાનોમાંથી પ્રતાપરાય ગિરધરલાલને અમરેલીમાંથી તામ્રપત્રો મળ્યાં છે તે તથા ૧૯૩૨ માં લાઠીના કારભારી શ્રી. કેશવલાલ ઓઝાને મળેલાં તે તામ્રપત્રો ઉકેલીને તે ઉપર શ્રી. એ. એસ. ગદ્રેએ વડોદરા ઓ. કૉં. માં નિબંધ વાંચ્યો છે. (પૃ. ૬૫૯) શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીને પાટણમાંથી મળેલી પથ્થર ઉપર કોતરેલી સહસ્રલિંગ સરોવરની ત્રુટિત પ્રશસ્તિ પ્રસ્થાન (પુ. ૧૨ અં. ૫) માં છપાઈ છે. આ ખાનગી પ્રયાસો ઉપરાંત સંગ્રહસ્થાનો (મ્યૂઝિયમો) દ્વારા પણ શિલાલેખાદિના શોધ અને સંગ્રહનું કેટલુંક કાર્ય રાજકોટના વૉટ્સન મ્યૂઝિયમના ક્યુરેટર વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યથી આરભી આજ સુધી ચાલ્યા કર્યું છે. ગુજરાત બહારના અજમેરના મ્યૂઝિયમના ક્યુરેટર તરીકે શ્રી. ગૌરીશકર ઓઝા, જેઓ નડિયાદની સાહિત્ય પરિષદમાં ઇતિહાસ-વિભાગના પ્રમુખ હતા, તેઓને હાથે પણ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઉપયોગી શિલાલેખો શોધાયા છે. કેટલાક વખતથી મળી આવેલાં પણ પ્રસિદ્ધ ન થયેલાં તામ્રપત્રો હજી સંશોધન-રસિકો પાસે પડેલાં છે. અને કોઈ કોઈ નવાં તામ્રપત્રો અને નવા શિલાલેખો ભવિષ્યમાં મળી આવવાનો સંભવ છે.

સિક્કાઓ

સિક્કાઓ પણ ઐતિહાસિક સંશોધનનું મોટું અંગ છે. અને પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી પછી પ્રૉફેસર હોડીવાળા, શ્રી. ગિરિજાશકર વલ્લભજી આચાર્ય, શ્રી. રણછોડલાલ ધ. જ્ઞાની વગેરે સિક્કાનિષ્ણાતોને

હાથે તથા રાજકોટનું વૉટ્સન મ્યૂઝિયમ, મુંબઈનું પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ મ્યૂઝિયમ વગેરે સંગ્રહસ્થાનો મારફત સિક્કાઓના શોધન, સંગ્રહ અને ઉકેલનું કામ ચાલ્યા કરે છે. આ ઉપરાંત અનેક અપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓને પોતાને જડી આવેલા જૂના સિક્કાઓનો સંગ્રહ કરતા જોયેલ છે.* એક બ્રાહ્મણ સજ્જને તો પોતાને જડેલા જૂના સિક્કાઓ દેવસેવામાં રાખ્યા છે.

ગ્રન્થ પ્રશસ્તિઓ

શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને સિક્કાઓને વણી રીતે મળતી સંશોધનસામગ્રી પ્રાચીન ગ્રન્થપ્રશસ્તિઓ અને સાલ, ગ્રન્થકર્તા રાજાનું નામ તથા સ્થળના વર્ણનવાળી ગ્રન્થપુષ્પિકાઓ છે. અને છેક પિટર્સન, બુલ્હર, ડૉ. ભાંડારકરના રિપોર્ટોથી આ સામગ્રીનો ઐતિહાસિક ઉપયોગ થાય છે. પિટર્સનાદિ પછી ના. ગો. સી. મા. શ્રી ચીમનલાલ દલાલ અને તેઓના સહાયકોદ્વારા અને શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈને હાથે પહેલા નિબંધોદ્વારા અને છેવટ 'જૈનસાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' નામના દળદાર ગ્રન્થદ્વારા બહાર પડેલી હકીકતોનો એકત્ર સંગ્રહ થઈને આ સામગ્રી ઐતિહાસિક સંશોધકોને સારા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થઈ છે. અને હજી ગુજરાતના પ્રખર ઇતિહાસ સંશોધક મુનિશ્રી જિનવિજયજી પાસે આ પ્રકારની સામગ્રીનો સંગ્રહ છે અને થોડા વખતમાં એ પ્રગટ થશે એવી આશા છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસના પ્રબંધાત્મક સાધનો

ગુજરાતના મધ્યકાલીન ખાસ કરીને રજપૂત ઇતિહાસના મુખ્ય સાધનોમાં 'દ્વયાશ્રય', 'પ્રબંધ ચિંતામણિ' વગેરે પ્રબંધોનું સ્થાન છે. એ તો સાઠ વર્ષ પહેલાં, પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી અને ડૉ. બુલ્હરના ધ્યાનમાં આવી ગયેલું અને ત્યારથી એ સાધનનો ઉપયોગ થતો રહ્યો છે. પણ એ વખતે ઘણાખરા ગ્રન્થો હસ્તપ્રતરૂપે ઉપલબ્ધ હતા. પાછળથી એ ગ્રન્થો મોટે ભાગે જૈનોના લખેલા અને જૈન ધર્મના પ્રભાવક કુમારપાલ જેવા રાજાઓ, વિમલ તથા વસ્તુપાલ-તેજપાલ

---

* અમરેલીમાં શ્રી કેશવલાલ સોમનાથ વૈદ્ય તથા શ્રી પ્રતાપરાય ગિરધરલાલ પાસે તેમજ વઢવાણમાં શ્રી રતિલાલ મ. અંતાણી પાસે જૂના સિક્કાઓ છે અને શ્રી રામતિલાલ છ. ઉપાધ્યાયે પોતાને કાઠિયાવાડમાંથી જડેલા એક જૂના ઇન્ડોગ્રીક સિક્કાનું 'પ્રસ્થાન'માં વર્ણન કર્યું હતું.

જેવા મંત્રીઓ અને હેમચંદ્ર જેવા રાજમાન્ય સમર્થ આચાર્યોનાં ચરિત્રો નિરૂપવા માટે તથા મેરુતુંગ સ્પષ્ટ કહે છે તેમ જૈન શ્રોતૃગણને નજીકના સમયની વાતો – આધુનિક દૃષ્ટિએ ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો, જોકે ઐતિહાસિક વિવેચન વડે ચાળ્યા વગરનાં–દ્વારા તેઓનું મનરંજન કરવા માટે લખાયેલા હોઇને, જૈન ધાર્મિક – સાહિત્યમાં ગણાવાથી જૈન સંસ્થાઓદ્વારા ઘણા પ્રબંધો અને રાસાઓ પ્રકાશિત તથા અનુવાદિત થયા છે. સરકારી સસ્કૃત સિરીઝમા પણ કેટલાક પ્રબધો છપાયા છે. શ્રી. ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ 'પ્ર. ચિં.' તથા 'ચ – પ્ર' જેવા બે ગ્રન્થોનું મારી પાસે તથા શ્રી. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા પાસે શાસ્ત્રીય રીતે સપાદન કરાવી બન્નેનો અનુવાદ પણ કરાવ્યો છે. ગાયકવાડ ઓ. સી મા પણ અનેક ગ્રન્થો કેટલાક ઐતિહાસિક ઉપયોગવાળી પ્રસ્તાવનાઓ સાથે છપાયા છે. અને શ્રી. જિનવિજયજીએ સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાળામાં પ્ર. ચિ. વગેરે ચાર ગ્રન્થોનું શાસ્ત્રીય સંપાદન કર્યું છે અને બીજા તૈયાર કર્યાં છે. જ્યારે 'કાન્હડદે પ્રબંધ' ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં જન્મેલા શ્રી. ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરીને હાથે અને 'વિમલ પ્રબંધ', સદ્ગત મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસને હાથે સંશોધાઇને પ્રગટ થયેલ છે.

મુસ્લિમ સમય

મધ્યકાલીન મુસ્લિમ સમયના ઇતિહાસનાં મુખ્ય સાધનોમાં તત્કાલીન મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોને હાથે લખાયેલી તવારીખો, ગુજરાતના સુલતાનોના સિક્કાઓ, એ વખતનાં મકાનો; જૂની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલું સાહિત્ય, પડોશી મુસ્લિમ રાજ્યોના ઇતિહાસો, આ કાળના પાછલા ભાગ માટે અંગ્રેજ સરકારનાં દફતરો, મરાઠી ઇતિહાસ વગેરે પણ મુખ્ય છે. આમાંના મોટા ભાગનું સંશોધન થઇ ગયું છે અને તે ઉપરથી અંગ્રેજીમાં તો એ કાળના ઇતિહાસ ગ્રંથો પણ લખાયા છે. 'મિરાતે સિકંદરી,' 'મિરાતે અહમદી,' 'ફિરિસ્તા,' જેવા ગ્રન્થોના ગુજરાતી અનુવાદો દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી અને શ્રી. આતમારામ મોતીરામ દીવાનજી જેવાને હાથે તૈયાર થઇને પ્રગટ થયા છે. નિબંધોરૂપે પણ આ કાળના ઇતિહાસ – સંબંધી સશોધનો પ્રગટ થયાં છે અને હવે એ કાળની સરસ માહિતી આપનારો ઇતિહાસ કોઈ ગુજરાતી વિદ્વાનને હાથે થોડા વખતમાં લખાશે એવી આશા રાખીએ.

મરાઠી અને આધુનિક સમય

મરાઠી સમય ટૂંકો અને અંધેરવાળો છે પણ એ વિષે ઘણી માહિતી મરાઠી, ગુજરાતી, ફારસી તથા અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં સાધનોમાંથી ઉપલબ્ધ છે અને આધુનિક સમય માટે, ગુ વ સો એ પ્રકાશિત અને શ્રી હીરાલાલ ત્રિ પારેખે લખેલા 'આધુનિક ગુજરાતનું રેખાદર્શન'ના ત્રણ ખંડોમાં ઈ સ ૧૮૦૧ થી ૧૯૩૬ સુધીના ઇતિહાસનું તેઓ કહે છે તેમ રેખાદર્શન કર્યું છે

પ્રાચીન સમય

બાકી રહ્યો પ્રાચીન અને પ્રાગૈતિહાસિક અથવા પૌરાણિકકાળ પ્રાચીન સમયના ઇતિહાસ માટે તો મુખ્ય સાધન શિલાલેખો, સિક્કાઓ અને તામ્રપત્રો તથા ગૌણ સાધનમાં પડોશી રાજ્યોનો અને સમસ્ત ભારતનો ઇતિહાસ તથા પુરાણાદિ સંસ્કૃત સાહિત્ય શિલા-લેખાદિ જે સાધનો મળી આવ્યાં છે, તે તો પ્રસિદ્ધ થઈને ઉકેલાઈ ગયા છે બાકી હજી કોઈ વિરલ મળી આવે અને કોઈક અપ્રસિદ્ધ પણ પડ્યા હશે છતાં શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ શ્રી ગિરિજા-શંકર વ આચાર્ય પાસે તૈયાર કરાવેલો 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' (જેના બે ભાગ બહાર પડી ગયા છે અને ત્રીજો, હું ધારું છું, છપાય છે) નામનો ગ્રન્થ સંશોધકોને ઘણો ઉપયોગી થશે જો કે 'એ-ઈ,' 'ઇ-એ' વગેરે જોવા નહિ પડે એમ કદાચ નહિ થાય બીજું પ. ભગવાનલાલના વખતમાં થતું શિલાલેખાદિ શોધનનું કાર્ય હવે ખાનગી રીતે ઉપર દર્શાવ્યું તેમ થાય છે, પણ બહુ ઓછું થાય છે એ ખરી વાત છે, કારણ કે જમીન બહાર મળી આવતા લેખો તથા સુલભ તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ વગેરેનો મોટો ભાગ શોધાઈ ગયો છે બાકી જે છે, તે માટે પાછળથી વ્યવસ્થિત થયેલું સરકારી આર્કીઓલોજિકલ ખાતું કામ કરે છે અને કરી શકે એમ છે અને જમીનની અંદ થી પ્રાચીન વસ્તુઓ ખોદી કાઢવાનું, પ્રાચીન તથા પ્રાગૈતિહાસિક કાળ ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખી શકે એવું કાર્ય તો સરકારી અને ગુજરાતમાં તો દેશી રાજ્યોના આર્કીઓલોજિકલ ખાતા જ કરી શકે એવું છે આ રસ્તે ઐતિહાસિક કીમતનો કેટલો માલ મળશે એ આગળથી કહી ન શકાય. પાટણમાં વડોદરાના આ ખાતાના વડા અધિકારી શ્રી હીરાનંદ શાસ્ત્રીને હાથે ખોદકામ

થતાં ન ધારેલા સ્તંભો વગેરે મળી આવેલ છે. મોહેન્જોડેરોની સિન્ધુ-સંસ્કૃતિ ગુજરાત-કાઠિયાવાડના કાંઠા ઉપર પ્રસરેલી હોવાનો સંભવ સદ્ગત જયસ્વાલ જેવા પ્રખ્યાત વિદ્વાનો પણ માને છે. છતાં ખોદકામ થઇને નક્કી ન થાય ત્યાં સુધી કલ્પનાના ઘોડા દોડાવવા એ ઇતિહાસ ન કહેવાય. ગુજરાતનાં પ્રાચીન સ્થળોમાં સરકારી આર્કીઓલોજિકલ ખાતુ પ્રયોગરૂપે ખોદકામ કરાવવા અને તેમાં 'ગુજરાત રીસર્ચ મંડળ'નો સહકાર લેવા ઇચ્છે છે, એ ખુશી થવા જેવું છે, બાકી 'અમૃત વસંત' તખલ્લુસથી છેલ્લાં બે વર્ષમાં ગુજરાતી હિંદી માસિકોમાં લખનાર લેખકનાં લખાણોમાં તથા શ્રી. મણિભાઈ દ્વિવેદીનાં '૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું ગુજરાત' જેવાં પુસ્તકોમાં દર્શાવાયેલા તર્કો હજી ખોદકામથી પ્રાપ્ય પુરાવાની અપેક્ષા રાખે છે. આ અતિ પુરાતન કાળ માટે પુરાણો કેટલીક સામગ્રી પૂરી પાડે છે. પુરાણોએ પાર્જિટરનાં સંશોધનો પછી છેલ્લાં પચીશ વર્ષોમાં નવી ઐતિહાસિક પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. પણ એ દિશામાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિને બદલે ધાર્મિક શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિ તરફ તણાઈ જવાની બીક છે એટલું કહ્યા વગર નહિ ચાલે. બાકી પુરાણોમાં શું વસ્તુ છે, પ્રાચીન પુરાણો અને હાલ છે તે પુરાણો ક્યારે રચાયાં હોવાનો સંભવ છે વગેરેનો વિચાર પુરાણોનો ઐતિહાસિક ઉપયોગ કરનારને આવશ્યક છે અને એ દિશામાં માર્ગદર્શક જેવું 'પુરાણ વિવેચન' નામનું મારું પુસ્તક ગુ. વ. સો. તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. બાકી અતિ પ્રાચીન કાળ માટે પુરાણોપલબ્ધ માહિતીનો સરસ ઉપયોગ ગુજરાતમાં તો શ્રી. રત્નમણિરાવે 'ખંભાતનો ઇતિહાસ'માં કર્યો છે.

પ્રકીર્ણ સંશોધન

જો કે સંશોધનાત્મક ગ્રન્થો ગુજરાતીમાં વિરલ છે અને 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક' તથા જેના ઉપર ઘણી આશા બાંધેલી તે 'પુરાતત્ત્વ' જેવાં કેવળ સંશોધનવિષયક ત્રૈમાસિકો થોડો વખત ચાલીને બંધ થઈ ગયાં. એથી ગુજરાતી સંશોધનની પ્રગતિને મોટી હાનિ થઇ છે. પણ સદ્ગત રણજીતરામ વાવાભાઈના વખતથી મારા જેવા કોઈક દાખલામાં એના ઉત્તેજનથી પણ, ગુજરાતમાં છેલ્લાં વીસ વર્ષથી ઇતિહાસસંશોધનમાં જે રસ જાગ્યો છે, તે ધીમે ધીમે જામતો ગયો છે. અને જો કે જે સંશોધનાત્મક પ્રકીર્ણ લખાણો સાહિત્ય પરિષદ

કે સંમેલનના રિપોર્ટોમા, વસતરજતસ્મારકગ્રન્થ અને કાન્તમાલા જેવા ગ્રન્થોમા અને આપણા માસિક-ત્રિમાસિકોમા પ્રકટ થયા છે તેનો જથ્થો ઓછો નથી જો કે મોટા ભાગ અનુવાદાત્મક કે ખાસ કીમત વગરનો છે, પણ કેટલાકમા નવુ-અનુવાદાત્મક નહિ પણ સ્વતત્ર સશોધન પણ ઓછાવધુ પ્રમાણમા છે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું આન્તરરાષ્ટ્રીય સ્થાન નજીવુ હોઈ આવા સ્વતત્ર સશોધનોનો આન્તરરાષ્ટ્રીય તો દૂર રહ્યો-આન્તરપ્રાન્તીય સ્વીકાર પણ હજી વિરલ છે, પણ એમાં નિરાશ થવાનું કારણ નથી કોઇ પણ ભાષા અને સાહિત્યને પોતાની સીમાની બહાર પ્રતિષ્ઠા તો પ્રતિભાના ફળરૂપ સર્જનો અને સશોધનોથી મળે છે, એ નિ સદેહ છે અને સશોધન-વૃત્તિ આપણામા જાગી છે એટલે પ્રતિભાયુક્ત સશોધન પણ થશે સાહિત્યના વધારે વણખેડ્યા ક્ષેત્રોમા પ્રથમ પક્તિનું કાર્ય કરનાર વૃદ્ધ સાક્ષર શ્રી કે હ ધ્રુવ જેવા ‘વિશાખદત્તનો સમય,’ ‘સમુદ્રગુપ્તનો ઉત્તરાધિકારી,’ ‘યુગપુરાણમા ઐતિહાસિક તત્ત્વ’ વગેરે અનેક નિબધોદ્વારા અને આ સમેલનના પ્રમુખ શ્રી ક મા મુનશી જેવા સાહિત્ય સમદના વાર્ષિક આદિવચનો વગેરે દ્વારા સશોધનના ક્ષેત્રમા દર્શન આપે છે તે એ ક્ષેત્રની આકર્ષકતાનો પુરાવો છે બીજી તરફથી દીર્ઘજીવી ડૉ સર જીવનજી જમશેદજી (ઈ સ ૧૮૫૪માં જન્મેલા) થી આરભાયેલુ સશોધન કાર્ય શ્રી બરજોરજી રૂસ્તમજી પેમાસ્તર, પ્રો ફિરોજ કસ્તુરજી દાવર અને શ્રી એરચ જહાગીર તારાપોરવાળા જેવા પારસી વિદ્વાનોએ ચાલુ રાખ્યુ છે બાકી તો ચોથી વીશીને લગભગ છેડે પહોચેલા શ્રી કે હ ધ્રુવથી આરભી જેણે હજી પહેલી વીશી પૂરી કરી છે એવા શ્રી ભોગીલાલ જ સાડેસરા સુધીના અનેક સશોધકોએ અનેક દિશામા ઓછી વધુ કીમતના નાનામોટા અર્પણો કર્યા છે તેમાથી કોને ગણાવુ અને કોને ન ગણાવુ ? જૂનું પાટણ અને સહસ્રલિંગ સરોવર વિષે, ચાવડાવશ સબધી તથા કર્ણદેવ સોલકી, કર્ણ બીજો વગેરે મધ્યકાલીન રાજાઓ સબધી શ્રી રા ચુ મોદીના નિબધો, ભરૂચ અને લાટના ઇતિહાસ સબધી શ્રી ધનપ્રસાદ ચ મુનશીના સશોધનો, ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસ સબધી શ્રી ગૌ હી ઓઝાના હિંદીમા પ્રકટ થયેલા સશોધનો, જેમાથી કેટલાકના ગુજરાતી અનુવાદો થયા છે વગેરે ગુજરાતનો ઇતિહાસ

લખનારને ઘણાં ઉપયોગી છે. વળી છેલ્લાં ચારેક વર્ષનાં પ્રકાશનોને ઉપરઉપરથી જોતાં પણ શ્રી. કૃ મો ઝવેરી, મૌલવી અબુઝફર નદવી, હીરાલાલ રંગીલદાસ કાપડિયા, શ્રી. હીરાનંદ શાસ્ત્રી, શ્રી. દેવદત્ત ઇચ્છાશંકર ત્રિપાઠી, શ્રી. દત્તાત્રેય ડિસ્કલકર, શ્રી. શાન્તિલાલ ઉપાધ્યાય, શ્રી. રણછોડલાલ ધ. જ્ઞાની, મિ. ઇમામુદ્દીન દરગાહવાળા, ડૉ. સોહરાબ હોરમસજી સતોક, શ્રી. ગિ. વ. આચાર્ય, શ્રી. એ. એસ. ગદ્રે, શ્રી, દુ. કે. શાસ્ત્રી, મુનિ પુણ્યવિજયજી, અમૃત વસંત, પં. બેચરદાસ દોશી. શ્રી. ધીરજલાલ ટો. શાહ, શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપટ, શ્રી. જનાર્દન પ્રભાસ્કર, શ્રી. ન્હાનાલાલ મહેતા, ડૉ. એ. જ. તારાપોરવાળા, સ્વ. મા. પી. મહેતા, શ્રી. મ. ઇ. દવે, શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી, ડૉ. ત્રિભુવનદાસ શાહ, મુનિશ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિ, શ્રી. દલપતરામ ઈ. પાઠક, શ્રી. હી. ત્રિ. પારેખ, શ્રી. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે, શ્રી. ડોલરરાય રં. માંકડ, શ્રી. કલ્યાણરાય ન. જોશી, શ્રી. મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ, શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ, શ્રી. ભો. જ. સાંડેસરા, શ્રી. ચુનીલાલ બેચરલાલ ભટ્ટ, શ્રી. વિ. ક. વૈદ્ય, શ્રી. રતિકાન્ત કલાધર ભટ્ટ, શ્રી. માણેકલાલ ભટ્ટ, શ્રી. સાહિત્યવત્સલ, મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી, શ્રી. મનસુખરામ દ્વિવેદી, ઈત્યાદિ અનેક લેખકોને હાથે ઇતિહાસસંશોધનને લગતું કાંઇક કાંઈક લખાણ પ્રગટ થયા કરે છે. અલબત્ત આ કાર્યનાં મૂલ્યાંકન માટે અત્યારે સમય નથી. પણ આવા લખાણોનુ વાર્ષિક નહિ તો પંચવાર્ષિક કે દશવાર્ષિક મૂલ્યાંકન થવાની જરૂર છે. કોઇ સંસ્થા આ કાર્ય ઉપાડી લે તો ઇતિહાસ-સંશોધનનું કાર્ય આડે રસ્તે ન જતાં સીધે રસ્તે ચાલે તથા વેગવાળું થાય, એમ હું ધારું છું.

ગુજરાતનો ઈતિહાસ

ગુજરાત પાસે સારો રાજકીય ઇતિહાસ લખી શકાય એટલી સામગ્રી હવે જરૂર તૈયાર છે.

હમણાં સુધી શ્રી. ગોવિન્દભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ કૃત ‘ ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ’ અને ‘ અર્વાચીન ઇતિહાસ ’ બે પુસ્તકો મું. ગે. ઉપરથી લખાયેલાં આપણી પાસે હતાં. પણ હમણાં શ્રી. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખે લખેલ અને ગુ. વ. સો. એ પ્રકાશિત ‘ આધુનિક ગુજરાતનું રેખાદર્શન ’ ત્રણ ખંડોમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે, એ નવું પ્રસ્થાન છે. તેમ જ

ગુ વ. સો તરફથી મારું લખેલ 'ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ' એ પુસ્તક છપાય છે. જેનો પહેલો ભાગ બહાર પડી ગયો છે. અમદાવાદના બારમા સાહિત્ય સમેલનના ઇતિહાસ – વિભાગના પ્રમુખપદેથી બોલતા મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ આ મધ્યકાલીન ઇતિહાસના કેટલાક અણઉકલ્યા પ્રશ્નો રજૂ કર્યા હતા આવા વિષયમા કેવળના નિર્ણયો તો મુશ્કેલ છે પણ એમાના ઘણા પ્રશ્નો વિષે ગેઝિટિયરતા ઇતિહાસમા ન કરેલી ચર્ચા કરીને મારો મત મેં દર્શાવ્યો છે, અલબત્ત એની કીમત આકવાનુ કામ પરીક્ષકોનુ છે બાકીના સમય માટે પણ ગેઝિટિયરથી વધારે માહિતી, મતો, પુરાવાઓ અને નિર્ણયોવાળો ઇતિહાસ લખી શકાય એટલી સાધન-સામગ્રી ગુજરાતના અને ગુજરાત બહારના બે ત્રણ પેઢીના વિદ્વાનોના પ્રયત્નોને પરિણામે એકઠી થયેલી છે અને 'ગુજરાત સર્વ સગ્રહ'ની જે યોજના 'ગ્રન્થ અને ગ્રન્થકાર' (વર્ષ ૮મુ)મા બહાર પડી છે તેમા ઇતિહાસનું પણ સ્થાન છે અને આ મોટી યોજનામા કદાચ ઇતિહાસનિરૂપણ સક્ષેપમા હશે પણ ગુ વ સો મારફત ગુજરાતના ઇતિહાસના બાકી રહેલા પ્રકરણોનો સવિસ્તર ઇતિહાસ પણ પ્રકાશિત થઈ શકશે. એ માટે યોગ્ય લેખકો એ સસ્થાના સચાલકોના ધ્યાનમા જ છે

ગુજરાતનો સાસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ગુજરાતના રાજકીય ઇતિહાસ સબધી જેટલી સામગ્રી તૈયાર છે, તેટલી સાસ્કૃતિક ઇતિહાસ સબધી નથી સમગ્ર ભારતની સસ્કૃતિ સંબધી સશોધન ઘણુ થયુ છે અને મોટા મોટા અનેક ગ્રન્થો છપાઈ ગયા છે જ્યારે ગુજરાતની વિશિષ્ટ સસ્કૃતિનુ નિરૂપણ હજી ઘણુ સશોધન માગે છે ફક્ત એક ભાષા અને સાહિત્ય વિભાગમા સારુ કાર્ય થયુ છે છેક વ્રજલાલ કાળિદાસ શાસ્ત્રી (સ ૧૮૮૧ મા જન્મેલા) એ 'ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ' લખ્યો ત્યારથી આરંભાઈ સ્વ ગો મા. ત્રિપાઠી, સ્વ કે હ ધ્રુવ, સ્વ ન ભો દીવેટિયા, સ્વ. રમણભાઈ, દિ બ કૃ. મો ઝવેરી, આ સમેલનના પ્રમુખ શ્રી ક. મા મુનશી વગેરે અનેક વિદ્વાનોને હાથે નિબધો તથા પુસ્તકો લખાઈને આ વિભાગ ખૂબ ખેડાયો છે સ્વ ન ભો દીવેટિયાનુ 'ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય' મૂળ અંગ્રેજીમા મુંબઈ યુનિવર્સિટી આગળ

આપેલાં 'ફાઇલોલોજિકલ લેક્ચર્સ', શ્રી. ક. મા. મુનશીનું 'ગુજરાત એન્ડ ઈટ્સ લિટરેચર' અને શ્રી. મો. દ. દેસાઈનો 'જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ' આ વિષયમાં છેલ્લાં પુસ્તકો છે. અલબત્ત હજી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાઓના વિશેષ અભ્યાસથી તથા હમણાં શ્રી. મશરૂવાળાએ કહ્યું છે તેમ, ગુજરાતી ઉપર દ્રાવિડ ભાષાઓની અસરના અભ્યાસથી નવો પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે. પણ આ સંમેલન જ સાહિત્યનું છે અને ઇતિહાસ એનો વિભાગ છે એટલે મારા જેવાએ તો તીર્થના મુખ્ય દેવને નમસ્કાર કરીને જલદી આગળ ચાલવું એ જ યોગ્ય છે.

ચિત્ર-શિલ્પાદિ કલાઓ

શ્રી. ન્હાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા, શ્રી. મંજુલાલ ર. મજમુદાર અને શ્રી. રવિશંકર રાવળ અને તેના મંડળ મારફત ગુજરાની ચિત્રકલાના ઇતિહાસનું ઠીક સંશોધન થયું છે અને થાય છે. શ્રી. વીરેન્દ્રરાય મહેતા કૃત શિલ્પસમૃદ્ધિ અને સ્થાપત્ય વિષે શ્રી. ગજાનન પાઠકનો નિબંધ પણ યાદ આવે છે. પણ આ સાહિત્યસંમેલનમાં કલાનો જુદો વિભાગ છે અને એમાં જ ગુજરાતી કલાનાં જુદાં જુદાં અંગોની ઇતિહાસચર્ચા થાય એ યોગ્ય છે.

શહેરો અને ગામડાંઓ

આ પ્રકારના સંશોધનનો આરંભ તો અનેક સાહિત્ય-સ્વરૂપોનો આરંભ કરનાર કવિ નર્મદે 'સુરતની મુખ્તેસર હકીકત' દ્વારા કર્યો છે. પછી ગુજરાતનાં પ્રાચીન ગામડાં અને શહેરો વિષે પ્રો. અલ્તેકરનો એક નિબંધ 'ઈ. એ.'માં છપાયો છે. પણ ગુજરાતીમાં શ્રી. રત્નમણિરાવના 'ગુજરાતનુ પાટનગર અમદાવાદ' અને 'ખભાતનો ઇતિહાસ' એ બે પુસ્તકો આ પ્રકારના સંશોધનના ઉત્તમ નમૂનારૂપ છે. આ સિવાય 'સયાજી બાલજ્ઞાનમાળા'માં છપાયેલ 'પાવાગઢ,' 'સિદ્ધપુર પાટણનો પ્રવાસ,' 'ગિરનાર' વગેરે, અને મારાં 'ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો'માં આપેલાં 'મોઢેરા' વગેરેનાં વર્ણનો, ઇત્યાદિ કેટલુંક કાર્ય થયું છે. 'તવારીખે નવસારી,' 'ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ,' 'વીસનગર,' 'સિહોરની હકીકત' વગેરે શહેરો સંબંધી થોડાં પુસ્તકો છે. વળી ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યોમાંથી ઇડર, પાલણપુર, ગોંડલ, ભાવનગર, કચ્છ, વડોદરા, જામનગર વગેરે કેટલાંક રાજ્યોના મોટે ભાગે પ્રશસ્તિરૂપ ઇતિહાસો છપાયા છે.

જ્ઞાતિઓ અને સમાજ

શ્રી ધ ચ મુનશીનો 'ભાર્ગવ બ્રાહ્મણોનો ઇતિહાસ' સદ્ગત મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસનો 'શ્રીમાળી જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ,' સદ્ગત મા પી મહેતાનુ 'નાગરોત્પત્તિ,' ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલનુ 'વડનગરા કણબીની ઉત્પત્તિ,' ભાઇશંકર વિદ્યારામનો 'સોલંકી વંશનો ગોધરા શાખાનો ઇતિહાસ,' શ્રી રતિલાલ સુ દીવાનકૃત 'વાલ્મીકિકાયસ્થનો ઇતિહાસ,' મયારામ શંભુનાથકૃત 'મોતાળા બ્રાહ્મણની કથા,' શ્રી છોટાલાલ ડાહ્યાભાઇ જગીરદારકૃત 'ગુજરાતી ડીંડુ જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ,' નથુસિંહ હા ચાવડાકૃત 'ચાવડા વંશનો ઇતિહાસ' વગેરે જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ સબધી નાના મોટા ગ્રન્થો છે જો કે જ્ઞાતિઓ વિષે હજી ઘણુ સંશોધન બાકી છે એ કબૂલ કરવુ પડે તેમ છે પણ જ્ઞાતિથી ઊંડા ઊતરીને મૂળ જાતિઓ, જૂના વખતમા થયેલા મિશ્રણો ઇત્યાદિનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ થવાની પણ જરૂર છે પારસીઓ વિષે પારસી વિદ્વાનોએ ઘણુ લખ્યુ છે ગુજરાતના મુસ્લિમો વિષે લખાવુ હજી બાકી છે

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

બ્રાહ્મણધર્મના સશોધનની બાબતમા મેં અન્યત્ર સવિસ્તર નોંધ આપેલી હોવાથી પ્રકીર્ણ લેખો, નિબધો વગેરેને ન ગણુનામા આવે તો 'વૈષ્ણવધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' અને 'જૈનધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ,' એ બે સારા પુસ્તકો, શ્રી ન દે મહેતાનુ શાક્તધર્મ – વર્ણેય ફા ગુ સ તરફથી પ્રકાશિત અને ગુ વ સો પ્રકાશિત શ્રી અ બુ જાનીનો લખેલો 'હરિલીલા ષોડશકલા'નો ઉપોદ્ઘાત એ ચાર પુસ્તકો, શ્રી ક મા મુનશીનો ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય' નામનો નિબધ, અને 'ખભાતનો ઇતિહાસ' પુસ્તકના અન્ત્ય પરિશિષ્ટો એટલુ સામાન્ય સાહિત્ય ગણાવી શકાય બાકી વલ્લભસપ્રદાય સબધી 'વપુનાદ' અને 'શુદ્ધાદ્વૈત ભક્તિમાર્ત-' જેવા સાપ્રદાયિક માસિકોમા તથા 'સિદ્ધવલ્લભ' જેવા પુસ્તકોના શ્રી જે ગો શાહના ઉપોદ્ઘાતમા કેટલુક સશોધન થયેલુ પડ્યુ છે છતા હજી સાપ્રદાયિક નહિ પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વધારે સશોધન આવશ્યક છે સ્વામીનારાયણ સપ્રદાય વિષે શ્રી કિ ઘ મશરૂવાળાનુ સહજાનદ સ્વામી' નામનું પુસ્તક તથા ઇ મશરૂવાળાનો 'ગુજરાતી

સાહિત્ય ' ખં-૫ માં ' સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાય અને ગુજરાતી સાહિત્ય ' એ નિબંધ, એટલુ ગણનાયોગ્ય છે. જૈનોએ સ્વધર્મ વિષે ઘણું લખ્યું છે, પણ એનું દિગ્દર્શન કોઈ જૈન વિદ્વાન કરે એ જ યોગ્ય છે. હલકી હિંદુ કોમોમાં પ્રચલિત ધાર્મિક મંતવ્યો વિષે હજી ઘણાં સંશોધનને અવકાશ છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમા ગુ. વ. સો. તરફથી પ્રકાશિત શ્રી. ન. દે. મહેતાએ લખેલો ' હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ' અને એ જ લેખકની ' અખાકૃત કાવ્યો 'ની પ્રસ્તાવના એટલું જ યાદ આવે છે.

પ્રાચીન વિદ્યાઓ

આયુર્વેદ, જ્યોતિષ એટલે ગણિત વગેરે પ્રાચીન વિદ્યાઓ સંબંધી તો ગુજરાતીમાં ઘણું ઓછું લખાયું છે. ' આયુર્વેદનો ઇતિહાસ 'નાં પ્રકરણો 'પુરાતત્ત્વ'માં, પરિષદના રિપોર્ટોમાં તથા 'આયુર્વેદ વિજ્ઞાન'માં મેં લખ્યાં છે. જ્યારે જ્યોતિષ ઉપર 'પુરાતત્ત્વ'માં અને 'આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા'માં તદ્વિદોના નિબંધો છે. પણ આ દિશામાં ઘણું વધારે કાર્ય થવાની જરૂર છે.

લોકસાહિત્ય

શ્રી મં. ર. મજમુદારે જૂનાં લોકસાહિત્ય વિષે અને શ્રી. મેઘાણીએ કાઠિયાવાડના લોકસાહિત્ય વિષે સારું સંશોધન કર્યું છે. પણ હજી એ દિશામાં વધારે કાર્યને અવકાશ છે.

સંશોધન – સાહિત્ય વિષયક ઉપરનું દિગ્દર્શન અતિ સંક્ષિપ્ત છે. ઘણી વિગતો સમયને અભાવે છોડી દીધી છે. વળી મુખ્યત્વે ' ગ્રન્થ અને ગ્રન્થકાર'ના આધારે આ દિશામાં પ્રયત્ન કરનારાઓનાં નામોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. છતાં સંપૂર્ણ યાદી આપવાનો તો હેતુ જ ન હતો અને શરતચૂકથી કોઇ પણ શાખામાં કોઈ સારું કામ કરનારનું નામ રહી ગયું હોય, તો એ હેતુપૂર્વક નથી થયું પણ ભૂલથી થયું છે એમ ઉદારહૃદયી શ્રોતાઓ અને વાંચનારાઓ ગણશે એવી આશા છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ અને તેનાં ભયસ્થાનો

હવે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ વિષે ટૂંકુ વિવેચન કરી આ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીશ. છેક ઉપનિષદકાળથી આપણે ત્યાં ઇતિહાસ શબ્દ પ્રચલિત છે; પણ તે એના આધુનિક અર્થમાં નહિ પણ દંતકથાના અર્થમાં. અને ગમે તે કારણ હો પણ અનેક વિદ્યાઓ ખેડનાર પ્રતિભાશાળી પ્રાચીનોમા કે મધ્યકાલીન અનુયાયીઓમાં ઐતિહાસિક

દૃષ્ટિ ન ખીલી તે ન જ ખીલી આ જમાનામા સર્વત્ર ઇતિહાસ પુરાતત્ત્વના ગીત ગવાતા હોઇને આપણને એનો મોહ લાગ્યો છે, પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ તો આપણામા વિશેષત ગુજરાતીઓમા હજી ઘણી ઓછી ખીલી છે એમ સખેદ કહેવુ પડે છે

સાચી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ કેટલેક અશે જે માનસશક્તિઓ ઈશ્વરની કે કુદરતની બક્ષિસરૂપ આજન્મપ્રાપ્ત ગણાય છે તેમાની એક છે અલબત્ત એ દૃષ્ટિને કેળવી શકાય છે પણ સાચી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને આવરણરૂપ કેટલાક ભયસ્થાનો છે, અને તેમા ન આવી જનાર જ એ દૃષ્ટિને કેળવી શકે છે

દતકથાના રસાસ્વાદની લોલુપતા એ આપણે ત્યા પહેલુ ભયસ્થાન છે દંતકથા એ ઐતિહાસિક સાધન બને હોય પણ ઇતિહાસ નથી ઘણી વાર દતકથા કલ્પિત જ હોય એમ પણ બને, એવી બુદ્ધિ બદ્ધમૂલ ન થાય, ત્યા સુધી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો ઉદય દૂર જ રહે છે બીજી તરફથી દતકથામા ઐતિહાસિક અશ હોવાનો સભવ છે કેટલીક પહેલા અસભવિત લાગતી વાતને પાછળથી મળેલા પુરાવાઓ સાચી ઠરાવે છે, એ જોતા દતકથા સર્વથા ઉપેક્ષાયોગ્ય નથી, છતા પુરાવાઓ મળ્યા પહેલા તો ગમે તેવી ઊંડા મૂળવાળી પણ દતકથા તે દતકથા જ એમ માનીને ચાલવુ એજ સંશોધનનો માર્ગ છે

પક્ષવાદી વકીલની નહિ, તટસ્થ ન્યાયાધીશની દૃષ્ટિ એ જ સાચી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ થવાને પાત્ર એકાદ પુરાવાથી જે અનુમાન નીકળી આવે તે ગમે તેટલુ રોચક અથવા પુનાગાકારક લાગતુ હોય, પણ વકીલ પેઠે એને પુષ્ટિકારક પુરાવાઓ અને દલીલો શોધવા અને વિરોધી પુરાવાઓ અને દલીલો તરફ નજર ન કરવી, એ સાચી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનુ ભયસ્થાન છે ઐતિહાસિક સશોધકે તટસ્થ દૃષ્ટિથી સામા પક્ષના સાક્ષી પુરાવાઓ અને દલીલો વિચારી જોવા જોઇએ એટલુજ નહિ પણ વૈજ્ઞાનિક પેઠે પોતે ઉપજાવેલુ અનુમાન, વિરુદ્ધ પુરાવાઓ આગળ ટકે છે કે નહિ તેની જાતે પરીક્ષા કરી જોવી જોઇએ આવી તપાસ પછી જે પરિણામ આવે તે સ્વીકારવુ એનુ જ નામ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ

ધાર્મિક જીવન પેઠે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને નમ્રતા આવશ્યક છે એ સાભળી કોઈને નવાઈ લાગશે પણ વૈજ્ઞાનિક સશોધકમાં

યે નમ્રતા આવશ્યક છે. પોતાને કોઇ આશ્ચર્યકારક કે નવો તર્ક સ્ફુરે–અરે પોતે નવી શોધ કરી છે એમ લાગે ત્યારે પણ એને તરત નવી શોધ માની લેનાર–ખાસ કરીને પોતાની પહેલાંના અને સમકાલીન સંશોધકોએ પ્રસ્તુત વિષયમાં જે કાર્ય કર્યું હોય તેને તુચ્છ ગણીને અવગણના કરનાર, પોતાના અભિમાનમાં ઘણીવાર તો પુરાવાઓને પૂરા ન તપાસનાર, સાચુ સંશોધન તો નથી જ કરી શકતો; પણ ઘણી વાર હાસ્યાસ્પદ ભૂલો કરે છે. સાચુ સંશોધન કરવાની ઇચ્છા રાખનાર યુવાનોને મારી નમ્ર સૂચના છે કે, પોતાનાં સંશોધનો પ્રગટ કરવાની ઉતાવળ ન કરતાં ધીરજથી અભ્યાસ વધારો, નમ્રતાથી જૂના સશોધકોનાં લખાણોમાંથી શિષ્યભાવે તમારી દૃષ્ટિ કેળવતાં શીખો, તો ભાવિમાં તમારું સશોધન પણ સ્વીકાર્ય થશે.

ધાર્મિક અથવા કોઇ પણ પ્રકારની અંધશ્રદ્ધા ઇતિહાસદૃષ્ટિનું ભારે આવરણ છે. જો કે આ જમાનામાં અન્યત્ર ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. પણ આ દેશમાં ઘણી છે અને ગુજરાતમા એ દૃષ્ટિ વડે ઇતિહાસદૃષ્ટિના આવરણનો એક મોટો દાખલો ડો. ત્રિભુવનદાસ શાહકૃત 'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' નામનો નકામો મોટો કરેલો ગ્રન્થ છે. આ ગ્રન્થના મોટા મોટા ત્રણ ભાગો બહાર પડી ગયા છે, જેમાં ઇતિહાસવિષયક વિગતોનો ચાળ્યા કે ગોઠવ્યા વગરનો મોટો ખીચડો ભર્યો છે. પણ લેખકમાં ઇતિહાસદૃષ્ટિ શૂન્ય છે અને ઇતિહાસસશોધકમાં આવશ્યક નમ્રતા નથી. શ્રી. વિજયેન્દ્રસૂરિએ 'ડોકટરશાહી ઇતિહાસ'ને પાખંડ કહ્યો છે અને 'અશોકના શિલાલેખો ઉપર દૃષ્ટિપાત' તથા 'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' નામે બે ગ્રન્થો તથા 'પ્રસ્થાન'માં એક અવલોકન લખીને શ્રી. ડો. રં. માકડ '૧૯૩૬ ની ગુજરાતી વાઙ્મયની સમીક્ષા'માં કહે છે તેમ ખોટા સિક્કાને ચલણી થઈ જતો અટકાવવાનું પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યુ છે.

ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધાનો આ મોટો દાખલો જૈનધર્મીનો મળી આવ્યો એ એક અકસ્માત છે. બ્રાહ્મણધર્મીઓના યે એ પ્રકારના દાખલા ઓછા વિસ્તૃત પણ પુષ્કળ છે.

પ્રચારદૃષ્ટિ ઇતિહાસદૃષ્ટિની ઘાતક છે. ઇતિહાસ દૃષ્ટિનો વિષય યથાભૂત અર્થ છે. ત્યારે પ્રચારદૃષ્ટિનો વિષય ઇષ્ટ અર્થ છે પછી એ ભૂતાર્થ હોય કે અભૂતાર્થ હોય. જૂના કાળમાં

ધાર્મિક પ્રચાર ઉપર લોકોનુ લક્ષ્ય હતુ, અત્યારે રાજકીય, આર્થિક સામાજિક પ્રચાર ઉપર છે પણ પ્રચારકતાનુ સર્વવ્યાપી થવાનું આ જમાનાનું વલણ ઇતિહાસ જેવી વિદ્યાઓ માટે ભયકર છે જર્મની ઇટલી અને રશિયામા આ પ્રચારકદષ્ટિએ સાહિત્યની ભારે દુર્દશા કરી છે અમદાવાદના બારમા સાહિત્યસમેલનમા સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી ક મા મુનશીએ આ દુર્દશાનુ વર્ણન કર્યું હતુ, તે ઘણાને યાદ હશે પ્રચારલક્ષી ઇતિહાસ નામધારી ગ્રન્થો યે ઘણા લખાય છે પણ આપણે ત્યા હજી ઇતિહાસદષ્ટિનો નવો જન્મ થવાનો છે ત્યા જ જો એના ઉપર પ્રચારકતા હુમો કરો તો એ બાળક આધણુજ જન્મશે ગુજરાતનુ ગૌરવ વધારે, યુવાનોને પ્રેરણા આપે, રોમાચ ઉત્પન્ન કરે, ગુજરાતને આખી દુનિયામા નવી પ્રતિષ્ઠા આપે વગેરે વગેરે ઘણુ કરી શકે એવા ઇતિહાસો માટે ઘણી વાર માગણી થાય છે પણ ગુજરાતનો ભૂતકાળ જેટલા ગૌરવવાળો હોય તેવી વધારે ગૌરવવાળો તેને બનાવવાની તાકાત ઇતિહાસમા નથી અને જે ગ્રન્થો એવો કીમિયો કરી શકે તે બીજુ ગમે તે હોય પણ ઇતિહાસ નથી સાચો ઇતિહાસ ભૂતાર્થવાદી હોય, અને ઐતિહાસિક દષ્ટિનું લક્ષ્ય જેવો હોય તેવો ભૂતાર્થને શોધવો એ છે ઐતિહાસિક દષ્ટિ આ રીતે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ છે તો પછી રોમાચકારી ઇતિહાસનો મોહ શા માટે હોવો જોઇએ? ભૂતકાળ તો ગયો ભૂતકાળમા જે બની ગયુ તેને અન્યથા કરવુ શકય નથી, તો અન્યથા જોવાથી શુ ફળ થશે? વર્તમાનને યથેચ્છ ઘડવાનું તથા ભવિષ્યની યથારુચિ કલ્પના કરવાનુ આપણા હાથમા છે તો પરાક્રમ માટે એ તરફ મોકળુ મેદાન રાખી ભૂતકાળને જેવો હોય તેવો રહેવા દઇએ અને જોઇએ, તો શુ ખોટુ છે? ઐતિહાસિક દષ્ટિની કેળવણી માટે જ ભૂતકાળ ભલે રહે જેમ વનસ્પતિશાસ્ત્રના અભ્યાસથી અવલોકનશક્તિ કેળવાય છે તેમ સત્યનિષ્ઠા, તટસ્થદષ્ટિ, શોધક બુદ્ધિ, વૈજ્ઞાનિકવૃત્તિ નમ્રતા વગેરે મોટા ગુણો સાચા શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ-સશોધનદ્વારા ગુજરાતીઓમા કેળવાય અને ગુજરાતીઓ ઉજ્જ્વળ ગુણશક્તિ વડે વર્તમાન તથા ભાવિનો દેદીપ્યમાન ઇતિહાસ રચે, એ જ વિશ્વક્રમના મહાઇતિહાસના વિધાતા પાસે પ્રાર્થના છે

*

પ્રાચીન વસ્તુઓના સંગ્રહની અને તેની નોંધની આવશ્યકતા

ભારતવર્ષના અથવા ગુજરાતના ઇતિહાસના અસ્થિપંજરરૂપ કાલાનુક્રમ, લગભગ સવાસો વર્ષના પ્રાચ્યતત્ત્વવેત્તા, મુખ્યત્વે પાશ્ચાત્ય અને સ્વલ્પ અંશે પ્રાચ્ય વિદ્વાનોના પ્રયાસને પરિણામે લગભગ તૈયાર થઇ ગયો છે; પરન્તુ આ અસ્થિપંજરમાં યે હજી કોઇ કોઈ અસ્થિઓ ખૂટે છે અને કેટલાંક અસ્થિઓ પોતપોતાને સ્થાને બેઠાં નથી. આજ સુધી થયેલાં કામથી સંતોષી ન બની જતાં, જુદી જુદી શોધખોળની દિશાઓમાં પગેરું ચલાવવાથી ઘણાં નવાં અસ્થિઓ મળવાનો અને પહેલાં જડેલાં અસ્થિઓ યથાસ્થાન ગોઠવાવાનો સંભવ છે. બંગાળી પુરાતત્ત્વવેત્તાઓના પ્રયાસથી છેલ્લાં પંદર વીસ વર્ષમાં આ દેશના તથા બંગાળાના ઇતિહાસ ઉપર કેટલો નવો પ્રકાશ પડયો છે એ તદ્વિદોથી અજાણ્યું નથી. હિંદી વિદ્વાનોની શોધખોળથી રજપૂતાનાનો ઇતિહાસ નવેસરથી લખવો પડે એટલી સામગ્રી એકઠી થઈ છે; જેની વાનગી નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકાના અંકોમાં જોઈ શકાય છે. સ્વાભિમાની મહારાષ્ટ્ર, નિષ્કવિદ્યાભિજ્ઞ, પુરાતત્ત્વવિદ્, સદ્ગત ડૉ. ભાઉ દાજી અને પ્રાચ્યતત્ત્વવિદગ્રણી પ્રૌઢ સસ્કૃતજ્ઞ ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકરના સમયથી પોતાનું સભાળે છે.

જેમ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં તેમ આપણા ગુજરાતમાં પણ આ ક્ષેત્રમાં કરવાના કાર્યના તો ઢગલા પડયા છે. ગુજરાતના એક પણ પ્રાચીન સ્થળનો પદ્ધતિપૂર્વક ખોદકામ કરીને અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો નથી. 'આ કામ મોટું, ખર્ચાળ તથા તત્કર્માભ્યાસની આવશ્યકતાવાળું છે; વળી સરકારી પ્રાચીન શોધખોળખાતું એ કાર્ય કરે છે' એવા ઉત્તરથી સંતોષ થવો કઠણ છે. આ સરકારી ખાતા પાસે પણ જોઇએ

તેટલા પૈસા નથી અને આ દેશના સેંકડો પ્રાચીન સ્થળોમા પણ પદ્ધતિપૂર્વક ખોદકામનુ કાર્ય પૂરુ થયુ નથી સમગ્ર ભારતવર્ષના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી તથા યવનાદિ પરદેશી મુસાફરોએ જેને વિષે પુષ્કળ નોંધો કરી હોય એવા સ્થાનો પહેલા હાથમા લેવાની, સરકારી ખાતાની સ્વાભાવિક નીતિ છે આ ખાતાના વડા અધિકારી સર માર્શલ કેટલા વર્ષોથી તક્ષશિલા પાસે પડયા છે! આ સ્થિતિમા ગુજરાતનો વારો ક્યારે આવે? ભોપાલની બેગમે સાચી માટે જેવી ઉદાર મદદ કરી તેવી કાઠિયાવાડના રાજાઓ કે ગુજરાતના શ્રીમતો ન કરે એમ માનવાનું કારણ નથી તજ્જ્ઞ માણસો તો સરકાર પાસેથી માગ્યા મળશે ને પુરાતત્ત્વમંદિર નવા તૈયાર પણ કરી શકે પણ આ અવશ્યકર્તવ્ય કાર્ય પુરાતત્ત્વમંદિરે પોતાના કાર્યક્ષેત્રમા જરૂર લેવુ જોઈએ

ઉપર કહેલ ખોદકામને અગે નવા તામ્રપત્રો જડે તે જુદી વાત, બાકી અત્યાર સુધી ગુજરાતમા જડેલા ઘણાખરા તામ્રપત્રો ઉકેલાયા છે અને બાકીનાને ઉકેલવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે બહારના લગભગ બધા શિલાલેખોની નકલો લેવાઇ ગઇ છે પણ જૈનમંદિરોમા મૂર્તિઓના આસન ઉપર લેખો કોતરાવવાનો રિવાજ હતો, તેથી આવા હજારો લેખો ગુજરાતમા હજી હમણા હમણા જૈન વિદ્વાનોએ આ લેખોના સગ્રહનુ તથા પ્રકાશનનુ કાર્ય કરવા માડ્યુ છે આ લેખો ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર ઘણો પ્રકાશ નાખશે પુરાતત્ત્વમંદિરના આચાર્ય પોતે જ આ દિશામા પ્રયત્નશીલ છે, એટલે એમાથી સારા ફળની જ આશા રહે છે આ સિવાય હાલમા તો પ્રાચીન સાહિત્યના અધ્યયન-અધ્યાપનરૂપ બ્રહ્મકર્મમા પુરાતત્ત્વમંદિર મોટે ભાગે રોકાયેલુ છે પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતાનુ માપ કાઢવુ મુશ્કેલ છે વધારે ઊંડી ડૂબકી મારનારને વધારે રત્નો મળવાનો સભવ છે પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની અને તેમા પણ ખાસ કરીને જૈન ગ્રન્થોની પુષ્પિકાઓમા તિથિપૂર્વક સ્પષ્ટ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો હોય છે અને આવા ઉલ્લેખોના શોધ તથા સગ્રહ માટે હજી યત્ન કરવાની જરૂર છે પુષ્પિકાઓ ઉપરાત પ્રાચીન સાહિત્યના કલેવરમાથી ભાષાનો તથા વિચારનો પરાપૂર્વ ક્રમ અને આ દેશની તે તે સમયની સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક અને ધાર્મિક સ્થિતિ વિષે નાનાવિધ

સૂચનો મળે છે. આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં રાજકીય તથા દેશકાળદર્શક સૂચનો કંઈક ઓછાં મળે છે એ વાત ખરી, પણ તેમાં આલેખાયેલાં સામાજિક અને ધાર્મિક સ્થિતિનાં અદ્ભુત સ્પષ્ટ ચિત્રે ઉપલી ખામીનો બંગ વાળી દીધો છે. વળી કેવળ રાજકીય ઊથલપાથલની તવારીખ અને રાજકીય પુરુષોનાં ચરિત્રો એ જ ઇતિહાસ, એવી ઇતિહાસનાં સ્વરૂપ વિષેની જૂની ભાવના હમણાં બદલાઇ ગઈ છે. સમસ્ત પ્રજાના આંતરબાહ્ય જીવનક્રમનું કારણકાર્યદર્શક યથાર્થ નિરૂપણ એ ઇતિહાસ, એવી વ્યાખ્યા આજકાલ બહુમાન્ય થઈ છે. સ્વપ્રજા કે સ્વદેશના અભિમાન કરતાં અખંડ માનવજાતિના ઉત્કર્ષને સંમુખ રાખી કેવળ તટસ્થ તથા સત્યસ્પર્શી દૃષ્ટિથી ઇતિહાસો લખાવા જોઈએ. આ આદર્શને હજી સંપૂર્ણરૂપે પ્રાપ્ત કરી શકાયો નથી, પણ એ માર્ગ જ સાચો છે અને યથાશક્તિ એ માર્ગે જ ઇતિહાસલેખકોએ પ્રયાણ કરવું જોઈએ. એટલું તો બધા ઇતિહાસતત્ત્વવિચારકોને સંમત છે અને એ દૃષ્ટિએ જોતાં આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં ખરા ઇતિહાસનાં અસંખ્ય બીજો પડ્યાં છે. આ બીજો શોધવાનું ઉપયોગી કાર્ય પુરાતત્ત્વમંદિરના ઉપાસકો ભક્તિપૂર્વક કરે છે અને એમની શોધખોળનું પરિણામ પુરાતત્ત્વમાં પ્રગટ થયા કરે છે; પણ નિષ્કવિદ્યાભ્યાસ, પ્રાચીન લેખવાચન, પ્રાચીન વસ્તુપરીક્ષણ વગેરે પુરાતત્ત્વવિદ્યાનાં આવશ્યક અંગોનાં પરિશીલન તથા પ્રકાશન સાથે આ દેશની કળાનાં સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્રકળા આદિ અંગોને ભૂલવાં જોઈતાં નથી. આપણી પ્રાચીન કળાનાં વિવિધ અંગોનાં અભ્યાસનાં ફળ પુરાતત્ત્વમાં પ્રકાશિત થવાથી એ ત્રૈમાસિક સર્વાંગસુંદર અને સર્વગ્રાહી બનશે.

આ દેશની સ્થાપત્યકળાનો, ફર્ગ્યુસનથી હાવેલ સુધીના અનેક કળાભિજ્ઞોએ સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો છે. આ દેશની સ્થાપત્યકળાના પ્રવાહને જીવતો રાખવા માટે હાવેલે કરેલો સ્તુત્ય પ્રયાસ સુવિદિત છે. કળામર્મજ્ઞ હાવેલ મહાશયે આ દેશને પરાધીન કરનાર સત્તાનો પોતે પણ પ્રતિનિધિ છે એ અભિમાનને તથા પાશ્ચાત્ય કળાના પૂર્વગ્રહોને છોડી દઇને, શુદ્ધ સૌંદર્યપ્રેક્ષકની દ્રષ્ટિથી આપણી પ્રાચીન કળાનાં સનાતન સુંદર તત્ત્વોને જે મર્મગ્રાહી કળારસિકતાથી સ્ફુટ કર્યાં છે, તે રસિકતાને આપણે અપનાવવી જોઈએ. પુરાતત્ત્વમંદિરમાં

જેવું વિશાળ પુસ્તકાલય થયું છે, તેવું પ્રાચીન કળાનું સંગ્રહાલય થાય ત્યારે પ્રાચીન કળાના અભ્યાસ માટે અનુકૂળતા થાય આવું કળાનું સંગ્રહસ્થાન કળાના વર્તમાન ઉપાસકોને તો ઉપયોગી થાય જ, પણ એથી યે વિશેષ ઇતિહાસના અભ્યાસીને ઉપયોગી છે સાચી કે અમરાવતીના સ્તૂપના પથ્થરોમાં કોતરાયેલી બૌદ્ધકથાઓમાં આપણા તે તે કાળના સમાજનું પ્રત્યક્ષવત્ દેખાતું ચિત્ર કેટલું આબેહૂબ છે, એ તે તે સ્તૂપો જોનાર જ સમજી શકે છે એ જ રીતે ઘારાપુરી અને એલાપુરની ગુફાઓ જોનાથી તે તે કાળના શૈવધર્મનું સ્વરૂપ શૈવભક્તોનો ભક્ત્યુદ્રેક, તે કાળની સ્થાપત્ય તથા શિલ્પકળાનું હૃદયહારી સ્વરૂપ, ધર્મપ્રચાર માટેની આપણી ઉત્કટ વાસના વગેરે આપણા તે કાળના સમાજની વિવિધ વાતોનો, આપણી આંખ આગળ તાદૃશ ચિતાર ખડો થાય છે કોઈ પુસ્તકો આવો તાદૃશ ચિતાર દર્શાવી શકતા નથી આટલે દૂર જવાની પણ જરૂર નથી ગુજરાતમાં જ મોઢેરાના મંદિરનું ખંડેર સૂર્યપૂજાના પ્રચારનો કે રુદ્રમહાલય અથવા સોમનાથના ભગ્નાવશેષો શિવપૂજાના પ્રચારનો જે ખ્યાલ આપી શકે છે તે બીજી કોઈ રીતે મળવાનો સંભવ નથી ઉપરના દાખલાઓમાં તે તે અવશેષોનું સચિત્ર વર્ણન પ્રકટ થઈ ગયું છે પણ હજી આ દેશમાં હજારો એવા અવશેષો પડ્યા છે કે, જેનો ઉદ્ધાર થવાથી પુરાતત્ત્વના, પ્રાચીન કળાના તથા આ દેશમાં ધર્મપ્રચારના ક્રમના અભ્યાસમાં ઘણી મદદ મળવાનો સંભવ છે

સ્થાપત્યકળાના અભ્યાસમાં તો કાંઈ મુશ્કેલી નથી મંદિરો, કિલ્લાઓ, મસીદો વગેરે સ્થાપત્યના નમૂનાઓ બધા જોઈ શકે છે આ દેશની બૌદ્ધમૂર્તિઓનો અભ્યાસ પણ સહેલાઈથી થઈ શકે છે હજારો નમૂનાઓ મૂળ સ્થાનમાં, તેની આસપાસ કે જુદાં જુદાં સંગ્રહસ્થાનોમાં જોવા મળે છે ચિત્રકળા પ્રાચીન, મોગલ કે રજપૂતના નમૂનાઓ યે ખુલ્લા છે પણ હિંદુમૂર્તિઓના અભ્યાસ માટે જરા જુદી સ્થિતિ છે જૂના ખંડેરોની અપૂજિત મૂર્તિઓ માટે કોઈ જાતનો બાધ ન હોવાથી પાશ્ચાત્ય પ્રેક્ષકોએ આવી મૂર્તિઓના સચિત્ર વર્ણનો પ્રકટ કર્યાં છે પણ આ દેશના લાખો મંદિરોમાં નિત્ય પૂજાતી, મોટે ભાગે ગર્ભગૃહના અંધકારમાં વિરાજતી મૂર્તિઓના દર્શન સ્વભક્તોને યે દુર્લભ રહે છે, તો પરદેશીઓને તો ક્યાંથી જ સુલભ થાય? દક્ષિણમાં

જળવાઈ રહેલા આગમોના તથા મૂર્તિવિદ્યાના અભ્યાસી ગોપીનાથરાવે 'હિંદુ મૂર્તિવિદ્યા' (Hindu Iconography) નામનાં ચાર મોટાં પુસ્તકોમાં, વર્ણન સાથે આપણા ધર્મના ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયોના ભિન્ન ભિન્ન પૂજ્ય દેવોની જુદી જુદી સ્થિતિમાં હાલમાં વિરાજતી મૂર્તિઓનાં ચિત્રોનો જે જબરો સંગ્રહ બહાર પાડયો છે તે જોવાથી આ પ્રકારનાં કાર્યની ઐતિહાસિક કળાવિષયક ઉપયોગિતા સહેજે સમજાશે. દ્રાવિડમાં જળવાઈ રહેલા આગમોમા મૂર્તિરચના વિષે જે સ્પષ્ટ સૂચનાઓ મળે છે તથા આખા દક્ષિણ દેશમાં હજાર હજાર વર્ષનાં જૂનાં, હજી ઊભેલાં તથા અત્રુટિત પરંપરા વડે જેની હજી પૂજા ચાલે છે, એવી મૂર્તિઓવાળા સેંકડો મંદિરો જુદે જુદે સ્થળે છે. આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈને ગોપીનાથરાવે અણખેડેલા ક્ષેત્રને સુંદર રીતે ખેડ્યુ છે. ઉત્તરમા અનુકૂળતા કાંઈક ઓછી છે, તેમ એવો અભ્યાસી યે હજી નથી જાગ્યો. ગુજરાતની મૂર્તિઓ માટે આવું કામ પુરાતત્ત્વમંદિર કરાવી શકે.

આ દેશનો ધાર્મિક ઇતિહાસ બરાબર સમજ્યા વગર સામાન્ય ઇતિહાસનુ સ્વરૂપ સમજાવું મુશ્કેલ પડે, એટલી આપણા સમગ્ર જીવન ઉપર અને પરિણામે આ દેશના સામાન્ય ઇતિહાસક્રમ ઉપર ધાર્મિક ઇતિહાસે અસર કરી છે. અને ધાર્મિક ઇતિહાસના જુદાં જુદાં પ્રકરણો ઉકેલવામાં મૂર્તિઓ કેવી મદદ કરે છે એ આ દિશામાં કામ કરનારથી અજાણ્યુ નથી. એક દાખલાથી વક્તવ્ય વધારે સ્પષ્ટ થશે.

ભરૂચ, ગુજરાતનુ અતિપ્રાચીન અને આખા ભારતવર્ષનાં પ્રાચીન શહેરોમાંનુ એક છે. પરદેશીઓની નોંધોથી એના પ્રાચીન વેપાર ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડે છે. અને પાછળથી યે રાજકીય સ્થિતિ સાથે એના વેપાર વિષે ઠીક માહિતી મળે છે. પણ ધાર્મિક ફેરફારો વિષે આપણે ઘણું ઓછું જાણીએ એટલે ગુજરાતના સામાન્ય ધાર્મિક ઇતિહાસ ઉપરથી અનુમાન કરવાનુ રહે છે. ગુજરાતી પ્રાચીન ધાર્મિક સ્થિતિ વિષે પણ આપણું જ્ઞાન ઘણું અધૂરું છે. અને ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગોની પ્રાચીન સ્થિતિ વિષે જેમ જેમ આપણું જ્ઞાન વધતું જશે તેમ તેમ સમગ્ર ગુજરાતનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ થતો જશે.

ભરૂચનાં હાલનાં મંદિરોનું અવલોકન કરતાં કરતાં એ જૂના શહેરે જૂના કાળમાં જોયેલા ધાર્મિક ફેરફારો મને કેવા સમજાયા, એ

ટૂંકામાં કહી જવાથી મારો મુદ્દો બરાબર સમજાશે ભરૂચમાં હમણાં શૈવ મંદિરો સૌથી વધારે છે થોડાં વૈષ્ણવ કે માતાનાં મંદિરો છે પણ તે વલ્લભ-સમ્પ્રદાયની જમાવટ થયા પછી, મોટે ભાગે મરાઠી સત્તાના વખતમાં થયેલાં છે લાટમાં કારવણમાં લકુલીશ પાશુપતનું સ્થાન, નર્મદાનો કાંઠો એ શૈવતીર્થ અને હાલમાં ભરૂચમાં શૈવમંદિરોની અધિકતા એ ત્રણે બાબતને માથે લેતાં, 'શૈવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' લખ્યો ત્યાં સુધી મને એમજ લાગતું હતું કે, ભરૂચ જૂના કાળથી શૈવધર્મનું જ ધામ છે, પણ ત્યાંનાં શૈવમંદિરોએ જ મને નવું દર્શન કરાવ્યું

ભરૂચનાં શૈવમંદિરો એની બાંધણી જોતાં છેક હમણાંનાં — છેલ્લાં ૨૦૦ વર્ષની અંદરનાં છે એમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે ગામના લોકો પાસેથી જુદાં જુદાં મંદિરો વિષે જે હકીકત જાણવામાં આવે છે તેથી પણ એનો જ નિશ્ચય થાય છે પણ ઘણાં ખરાં મંદિરો ટેકરાથી નીચે નર્મદાના કાંઠા ઉપર આવેલાં છે એ સ્થિતિ જોતાં તથા દંતકથાના તેમજ રેવાખંડના આધાર ઉપરથી એટલું માની શકાય છે કે, હાલનાં મંદિરોને સ્થળે જ હાલનાં નામનાં જ શૈવ મંદિરો પહેલાં પણ હશે. મુસલમાની વખતમાં એમના મૂર્તિવિનાશક જુસ્સાની અસરથી કે નર્મદાના પાણીના મારાથી જૂનાં મંદિરો પડી ગયાં અને એ સ્થાને ભક્તોએ નવાં, આ કાળને ઉચિત, નાના માપનાં મંદિરો ઊભાં કર્યાં કેટલાકનો જીર્ણોદ્ધાર તો ભરૂચમાં અત્યારે જીવતા માણસોએ કર્યો છે અને બીજાં કેટલાકનો હાલના વૃદ્ધોની જાણ બહાર જીર્ણોદ્ધાર થયો છે ભરૂચના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી નર્મદાના સળંગ કાંઠા ઉપર જે વખતે શૈવમંદિરો થયાં, તે વખતે એ સ્થળે શૈવ-ધર્મનો સારો પ્રચાર હોવો જોઈએ કદાચ રેવાખંડ અને નર્મદાના શિવભક્તિ સાથે સંબંધવાળાં સ્તોત્રો એ વખતે જ થયાં હશે ભરૂચમાં શૈવધર્મનું આવું જોર ક્યારે હતું ? જૂના ઇતિહાસના પ્રસિદ્ધ સાધનો-માંથી આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે કાંઈ પ્રકાશ મળતો નથી, પણ હાલનાં મંદિરો જ અણધાર્યો દીવો ધરે છે

મેં જોયેલાં ભરૂચનાં શૈવમંદિરોમાં ગર્ભગૃહના તથા અન્તરાલના ગોખલાઓમાં અને આગળની દીવાલોમાં અનેક મૂર્તિઓ બેસાડેલી જોઈ, પણ કશેય લકુલીશ પાશુપતની મૂર્તિ જોવામાં ન આવી

કારવણ, લાટમાં જ હોવા છતાં ભરૂચમાં લકુલીશની મૂર્તિનો અભાવ ખાસ સૂચક છે. સોમનાથ તો ૧૧ મા ૧૨ મા શતકમાં પાશુપત-ધર્મનું ધામ હતું.[1] કાઠિયાવાડમાં બીજે પણ પાશુપત–સંપ્રદાયના પ્રચારની વિરલ નિશાનીઓ જળવાઈ રહી છે અને ભરૂચમાં નથી; એ ઉપરથી ૧૧મા ૧૨મા શતકમાં પાશુપત–સંપ્રદાયના જોર વખતે ભરૂચમાં શૈવધર્મનો પ્રચાર નહિ હોય એમ જણાય છે. આ શૈવ–મંદિરોમાં જ જળવાઈ રહેલી જૂની મૂર્તિઓ આ અનુમાનને સબળ ટેકો આપે છે.

ભરૂચનાં ઘણાખરાં શૈવમંદિરોની (માતાના મંદિરની પણ) આસપાસ ગર્ભગૃહના કે અન્તરાલમા ચણી લીધેલ કે ગોખ કરી બેસાડેલ અથવા આંગણાની જમીનમાં અર્ધાં દટાયેલ, થોડે ઘણે અંશે ખંડિત, જૂની વૈષ્ણવ મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. આ સાથે ક્વચિત ભગવાન બુદ્ધનાં માથાંઓ કે જૈન મૂર્તિઓ પણ દેખાય છે. આ જૂના અવશેષોમાંથી થોડાની ટૂંકી નોંધ આ વિચારમાં ઉપયોગી થશે.

ભરૂચની ઉત્તરમાં સિંધવાઈ માતાનુ મદિર છે. એના આગણામાં શંકરના નાના મદિરની પછીત આગળ શંખચક્રગદાપદ્મધારી ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની એક ઊભી મૂર્તિ તથા એક મધ્યમાં બેઠેલી ત્રુટિત મૂર્તિવાળો તોરણનો કટકો પડયો છે અને અંદર એક બુદ્ધ મસ્તક પડયુ છે.

ગામની વચ્ચે નવડેરા આગળના ભૃગુપુરશંકર મંદિરમાં આંગણાના એક ગોખમાં, મધ્યમાં બે હાથવાળી ઉભડક બેઠેલી, માથે કિરીટધારી ખંડિત મૂર્તિવાળું એક જૂનું તોરણ પડ્યું છે અને ગર્ભગૃહના દ્વાર પાસેના ગોખલામાં ગરુડની સુંદર આકૃતિવાળી એક ઊભી મૂર્તિ છે. શિવગૃહના જમણે પડખે ગણપતિગૃહની બાજુમાં રમણીય આકૃતિવાળું એક બુદ્ધ મસ્તક પડયું છે.

નર્મદાના કાંઠા ઉપર કામનાથના મંદિરના આંગણામાં ઝાડ નીચે બે બુદ્ધ મસ્તકો પડયાં છે. નવચોકીને ઓવારે કૈવલ્યનાથના જીર્ણ મંદિરમાં ગોખલામાં મહિષાસુરમર્દિનીની જૂની મૂર્તિ છે.

અવિમુક્તેશ્વરની ધર્મશાળાની દીવાલમા ચણેલી શંખચક્રગદાપદ્મધારી ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની ઊભી મૂર્તિ છે, એનું આકૃતિસૌષ્ઠવ ઠીક છે. ત્યાંજ બીજી વિષ્ણુની બેઠેલી, પણ વધારે ખવાઈ ગયેલી (ચૂનાનો પથ્થર

1 જુઓ; મારો 'શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'

હોવાથી) મૂર્તિ છે બન્ને જૂની કારીગરીની છે આજ મદિરની સામે પીપળાના ઝાડને ઓથે બોધિમત્ત્વની આકૃતિવાળો એક અર્ધો પથરો પડયો છે આજ મદિરના આગણાની દીવાલમા જુદા જુદા ગોખમા પાચ ઊભી અને એક બેઠેલી જૈન મૂર્તિઓ છે અને અદર અન્તરાલના ગોખલામા એક ગરુડની મૂર્તિ છે ગર્ભગૃહના ગોખલાઓમા દત્તાત્રેય વગેરેની જૂની ખડિત મૂર્તિઓના કટકા સાથે એક ગોખલામા જૂનો સૂર્યનો રથ છે અને એ રથમા સૂર્યની અને અરુણની બન્નેની મૂર્તિઓ છે

નર્મદાના કાઠા ઉપર આગળ ચાલતા ભૃગુઋષિના મદિરની બાજુમા નવા ચણાવેલા એક નાના મદિરમા એક ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની અને બીજી વરાહની મૂર્તિઓ છે એ જ મદિરના ગર્ભગૃહના ગોખલાઓમા વિષ્ણુની ચાર પાચ ઊભી મૂર્તિઓ છે, જેમા ચાર ફૂટ ઊંચી, શખચક્રગદાપદ્મધારી વનમાલી વિષ્ણુની અખડિત પણ પ્રાચીન મૂર્તિની આકૃતિ ખરેખર રમણીય છે એક ગોખલામા સમુદ્રમથનનો દેખાવ કોતરેલો પથ્થર ચણી લીધો છે

સિદ્ધનાથના મદિરના આગણામા વિષ્ણુની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ જમીનમા દટાયેલી પડી છે

ઉપલી નોધ અત્યત અપૂર્ણ છે પણ દિગ્દર્શક થશે એવી આશા છે ઉપર કહેલા તથા બીજા જૂના અવશેષો જોઇને ભરૂચનુ ધાર્મિક ચિત્ર આ પ્રમાણે મૂકી શકાય અતિપ્રાચીન કાળમા ભરૂચમા બૌદ્ધધર્મનુ અને તે પછી જૈનધર્મનુ જોર હશે ભરૂચ વિષે જાતકમાળામા ઉલ્લેખો છે તે તો આથી યે જૂના કાળના ભરૂચના સમજવા પછી વૈષ્ણવધર્મનુ જોર થયુ, આ વૈષ્ણવધર્મ તે અસાપ્રદાયિક પૌરાણિક વૈષ્ણવધર્મ [1] ભરૂચમા એ જૂના વૈષ્ણવધર્મનુ જોર ક્યા સુધી રહ્યુ એ કહેવુ મુશ્કેલ છે પછી ૧૧ મા અને ૧૨ મા શતકમા સોમનાથ – સૌરાષ્ટ્રમા પાશુપત-સપ્રદાયનુ જોર જામ્યુ વલ્લભ-સપ્રદાય ગુજરાતમા જે વખતે પ્રસરતો હતો તે વખતે ભરૂચમા શૈવધર્મ જોરમા હશે

દોઢ હજારથી વધારે વર્ષના ઉપર કહેલા ધાર્મિક ઇતિહાસની નિશાનીઓનો મોટો ભાગ નર્મદા ગળી ગઈ છે અને છેવટ હાલનાં

૧ જુઓ, મારો 'વૈષ્ણવધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ ૨, પ્ર ૨૬

શૈવમંદિરો જૂની જગ્યાએ ફરી બંધાયાં ત્યારે પાયા વગેરે ખોદતાં જે મૂર્તિ, તોરણ વગેરે જૂના પૂજ્ય પથરાઓ મળ્યા તે ગોખલા, દીવાલો વગેરેમાં પડ્યા છે; બાકીના સ્થાપત્યના ભાગોનો તો ચૂનો થઈ ગયો હશે.

મારું વિવક્ષિત સ્પષ્ટતર થાય માટે ઉપર ભરૂચનો દાખલો આપ્યો છે. પણ ભારતવર્ષના બીજા ભાગો પેઠે ગુજરાતમાં બધાં જૂનાં નગરો તથા તીર્થસ્થાનોની આસપાસ હજારો પથરા વેરાયેલા પડ્યા છે. આ ઉપેક્ષિત પથરાઓમાં આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસના અનેક અંધારા ખૂણાઓને પ્રકાશિત કરવાની શક્તિ છે. પણ એ માટે બની શકે તેટલાનો પુરાતત્ત્વમંદિરમાં સંગ્રહ કરવાની અને બાકીનાની સૂક્ષ્મ અવલોકનપૂર્વક સચિત્ર નોંધ કરાવી તે પ્રગટ કરવાની અત્યંત જરૂર છે. આ મોટું કામ પુરાતત્ત્વમંદિર આગળ પડ્યું છે. સરકારે પ્રાચીન વસ્તુઓની નોંધો પ્રકટ કરી છે પણ મોટું મોટું કામ કામ થયું છે, ઝીણી સેવા કરવાની હજી ઘણી બાકી છે. આ સેવા આપણે હાથે જ થઈ શકશે. અંતમાં પ્રાચીન વસ્તુઓનુ સંગ્રહસ્થાન ધીમે ધીમે ઊભું કરવાની અને ગુજરાતની સર્વ પ્રાચીન વસ્તુઓની સવિસ્તર અને સચિત્ર નોંધ ક્રમે ક્રમે તૈયાર કરાવી પ્રકટ કરવાની, પુરાતત્ત્વમંદિરને વિજ્ઞપ્તિ સાથે આ લેખ પૂરો કરું છું.

તા. ક. ઉપર પુરાતત્ત્વમંદિરને ઉદ્દેશીને જે કહેવાયું છે તે હવે ગુ. વ. સો., ભારતીય વિદ્યા ભવન, ગુ. વ. રી. ઓ. વગેરેને ઉદ્દેશીને હજી કહી શકાય એમ છે.

*

ઐતિહાસિક સંશોધન

ખંડ બીજો

વ્યક્તિવિષયક સંશોધન

'રાણક એક નહી બે ?'ની ચર્ચા

'આંધી' વાર્ષિકમા મુ શ્રી. બલવન્તરાય ઠાકોરનો 'રાણક એક નહીં બે?' એ નામનો લેખ છપાયેલો 'આંધી' તો જોયુ નથી, પણ એ લેખ, તે ઉપર 'પ્રજાબંધુ'ના 'સાહિત્યપ્રિય'ની ટીકા અને 'રાણકદેવી અને રા'ખેંગાર' નામનો મુ શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયાનો 'પ્રજાબંધુ'મા આવેલો લેખ—એ બધુ 'રાષ્ટ્રીય' (ડિસેમ્બર અંક)મા વાચ્યું, ને મને પણ એ ચર્ચામા પડવાનુ મન થયુ

મુ શ્રી બલુભાઈએ "મારુ પાટણદેશ" વગેરે રાણકદેવીના કહેવાતા સોરઠા યથાર્થ હોય તો, રાણક પાટણ આવી હોવી જોઇએ, "વાયે ફરકે મૂછડી" એ ત્રીજા સોરઠા પ્રમાણે રા'ખેંગારનું શબ પણ પાટણ લાવવામા આવ્યુ હોવુ જોઇએ અને લોકપ્રચલિત દંતકથા પ્રમાણે તથા ચોથા સોરઠા પ્રમાણે રાણકદેવી વઢવાણ આગળ સતી થઈ, એટલે ત્રીજો સોરઠો સાચો હોય તો, શબને પાછુ વઢવાણ લાવ્યા હોય, જો ખેંગાર જૂનાગઢ આગળ જ મર્યો હોય, તો તેના શબને આ રીતે જૂનાગઢથી પાટણ અને પાટણથી વઢવાણ લઈ જાય એ અસંભવિત ગણ્યુ છે અને આ મુશ્કેલીનો ઉકેલ "રાણક બે – એક જૂનાગઢના રાજાની રાણી અને બીજી વઢવાણના કોઈ રાજાની રાણી, વઢવાણ આગળ સતી થઈ હશે તે બીજી અને જતે દહાડે વઢવાણની રાણક લોકસાહિત્યમા જળવાઈ રહેતાં વઢવાણ આગળ સતી થયેલી રાણક જૂનાગઢના ખેંગારની રાણી મનાવા લાગી" એમ સૂચવ્યો છે

મુ શ્રી બલુભાઈના બે વિધાનો (૧) "કાવ્ય સાહિત્યને કે કોઈ પણ પ્રકારની દંતકથાને ઇતિહાસમા વિશ્વસનીય ગણાવાને પાત્ર સાધનોમા ગણવા નહિ" અને (૨) "ખેંગારની રાણકદેવડી વઢવાણમા કે પાટણમા સતી થઈ એ માની શકાય નહિ." મને મોટે ભાગે માન્ય

છે. માત્ર બીજા વિધાનમાં ' ખેંગાર જૂનાગઢ આગળ મર્યો હોય તો' એટલું ઉમેરવું જોઇએ.

હવે રાણક બે માનવામાં ખાસ વાંધો મને દેખાતો નથી. મારા ધારવા પ્રમાણે એ વખતમાં ઘણા ખંડિયા રાજાઓ ' રાણક ' કહેવાતા. ધોળકાના લવણપ્રસાદને તથા તેના પુત્ર વીરધવલને ગિરનાર વગેરેના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં રાણક જ કહેલ છે. (જુઓ; રિવાઇઝડ લિસ્ટ ઓફ આર્કિઓલૉજિકલ રિમેઈન્સ ઇન ધ બોમ્બે પ્રેસિડન્સીમાં – ગિરનારના લેખો). અને રાણકની સ્ત્રી તે રાણકી, એ રીતે રાણકી સામાન્ય નામ હોવાનો પણ સંભવ છે. ખેંગારની રાણીનું સાચું નામ જૂનાં લખાણોમાં કે દંતકથામા જળવાઇ રહેલું ન હોવાથી રાણકી – રાણકદેવી એ જ નામ પડી ગયું હોવાનો સંભવ છે.

આ ગમે તેમ હો, પણ મુ. શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ " જૂનાગઢથી પાટણ જતાં રસ્તામાં વઢવાણ આવ્યું અને ત્યાં રાણક સતી થઈ એ અસંભવવાળી વાત નથી." એમ કહે છે, પણ એમ માનતાં પાટણના વર્ણનવાળા સોરઠાનું શું કરવું ?

વળી તેઓ " રાસમાળામાં ઇતિહાસમૂલક કથા અને તુરીઓના દુહા ઉપરથી ફલિત કથા વચ્ચે વિરોધ આવે છે." એમ સ્વીકારે છે પણ ' રાસમાળામાં ઈતિહાસમૂલક કથા ' એટલે શું ? તુરીઓના દુહાઓ અને તે સાથેની કથા તથા ભાટોની ખ્યાતોમાં આપેલી કથા, એ બેય ઉપરથી શ્રી. ફાર્બસ સાહેબે જેટલી વાત સંભવિત ગણી તેટલી પહેલાં આપી છે અને પછી તુરીઓની કથા જેમની તેમ આપી છે. (જુઓ; રાસમાળા મૂળની ઈ. સ. ૧૮૭૮ની આવૃત્તિ પૃ. ૧૧૮થી આગળ તથા ગુજરાતી ભાષાતરની આવૃત્તિ ત્રીજી પૃ. ૨૦૦થી આગળ).

ખરી રીતે તુરીઓની કથા મુ. બલુભાઇએ શંકા કરી છે તેમ અતિ અસંભવદોષવાળી છે. તો ભાટોની કથા એ કરતાં ઓછા પણ અસંભવદોષવાળી તો છે જ.

અને ઉપર કહેલા જ લેખમાં 'પ્રબંધચિંતામણિ'ના વર્ણન ઉપરથી " નવઘણ અને ખેંગાર તે બાપ દીકરો કે બે એક જણનાં નામ ? " એ નવી શંકા મુ. શ્રી. નરસિંહરાવભાઇએ ઉપસ્થિત કરી છે.

આ શંકા યોગ્ય જ છે. પ્ર. ચિં. ના વર્ણનમાંથી એ સહજ ઊઠે

છે સદ્‌ગત ફાર્બસ સાહેબને લગભગ પોણોસો વર્ષ પહેલા એ શકા ઊઠેલી (જુઓ, એજન પૃ ૧૧૮ તથા પૃ ૨૦૦)

'પ્રબધચિંતામણિ'નુ અંગ્રેજી ભાષાતર કરનાર શ્રી ટૉનીએ પણ ટિપ્પણીમા ફાર્બસ સાહેબે ઊઠાવેલી આ શકા નોધી છે પણ કાઈ ખુલાસો સૂચવ્યો નથી (જુઓ, અગ્રેજી ભાષાતર પૃ ૯૫ ટિ ૧)

ઉપર કહેલી, બે મોટા વિદ્વાનોએ ઉઠાવેલી શકાઓના વિષયમા ગુજરાતના ઇતિહાસના ઓછાવત્તા વિશ્વસનીય સાધનો શુ કહે છે અને એ બધાની તુલનામાથી શુ ફલિત થાય છે તેનો વિચાર નીચે ટૂકામા કર્યો છે

'પ્રજાબધુ'ની તથા મુબઈના એક છાપાની છાપાવાઈ આક્ષેપાત્મક ટીકામા ઐતિહાસિક વિચારમા ઉપયોગી કાઈ તત્ત્વ ન હોવાથી એની ઉપેક્ષા જ કરી છે

સિદ્ધરાજના સમકાલીન લેખક હેમચદ્રે કે વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિ લખનાર સિદ્ધરાજના મિત્ર કવિ શ્રીપાલે જૂનાગઢ ઉપરની ચડાઈની નોધ જ કરી નથી, પણ સિદ્ધરાજના સમયના વિ સ ૧૧૯૬ના દોહદ (પચમહાલ)ના લેખમા સોરઠના રાજાને કેદમા નાખ્યાનું સ્પષ્ટ કથન છે જુઓ —

श्री जयसिंहदेवोस्ति भूपो गुर्जर मण्डले ।
येन कारागृहे क्षिप्तौ सुराष्ट्रमालवेश्वरौ ॥

(ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વેરી પુ ૧૦ પૃ ૧૫૯)

અર્થ—"ગુર્જરમડલમા શ્રી જયસિહદેવ નામનો રાજા છે, જેણે સોરઠના અને માળવાના રાજાને કેદમા નાખ્યા હતા"

પણ આ લેખમા સોરઠના રાજાનુ નામ નથી સિદ્ધરાજના સમય પછી લગભગ એંશી વર્ષે ગુર્જરેશ્વર-પુરોહિતે લખેલ કીર્તિકૌમુદીમા આ રાજાનુ નામ ખેગાર સ્પષ્ટ લખ્યુ છે —

अपार पौरुषोद्गार खगार गुरुमत्सर ।
सौराष्ट्र सिंहराजो बद्धिमान केशरीव च. ॥

कीर्तिकौमुदी स २ श्लो २५

અર્થ—"અનિતરસરાળા જેણે (સિદ્ધરાજ જયસિહે) અપાર પુરુષાતનવાળા સોરઠના ખગારને, કેશરીસિંહ જેમ હાથીને પીસી નાખે તેમ લડાઈમા પીસી નાખ્યો."

(આ શ્લોકમાંના પીસી નાખ્યો – पिष्टवान् શબ્દનો અર્થ મારી નાખ્યો એમ કરવાની જરૂર નથી. હરાવ્યો એટલો જ અર્થ થઈ શકે.)

સોમેશ્વરના આ કથનને મેરુતુંગે જ ઉદાહરેલા બે અપભ્રંશ દુહાઓમાં ખેંગાર નામ આવે છે, તેનો તથા મેરુતુંગના સમકાલીન પ્રભાચંદ્રના વચનનો ટેકો છે; પ્રભાવકચરિત (રચનાકાલ સં. ૧૩૩૪)માં નીચેનો શ્લોક મળે છે : —

तथा श्रीसिद्धराजोपि हत्वा खंगारभूपतिं ।

हेमचंद्रसूरिप्रबंध श्लो. ४६३.

અર્થઃ—" ત્યારે શ્રી સિદ્ધરાજ પણ ખેંગાર રાજાને માર્યા છતાં " (સોરઠમાં ગુજરાતીઓને વસાવી ન શક્યો......) આજ સમયના જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પમાં આજ પ્રમાણે ખેંગારને માર્યો લખે છે.

ઉપરના શ્લોકમાં ' માર્યા છતાં ' (हत्वा) એમ શબ્દ છે, પણ ઉપર આપેલા સિદ્ધરાજના સમયના દોહદના લેખમાં " કારાગૃહમાં નાખ્યો " એમ જ કહ્યું છે. એટલે જેમ સિદ્ધરાજે જ માળવાના રાજા યશોવર્માને તથા તૈલપે માળવાના મુંજને કારાગૃહમા નાખ્યા હતા, તેમ સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજા ખેંગારને કારાગૃહમાં નાખ્યો હતો એમ જ માનવું પડશે અને પ્રભાચંદ્રે हत्वा શબ્દ લખવામાં ભૂલ કરી છે અથવા શિથિલ રીતે રાજકીય મરણના લાક્ષણિક અર્થમાં એ શબ્દ વાપર્યો છે, એમ માન્યા વગર છૂટકો નથી. એક ત્રીજો વિકલ્પ લેખના અંતમા આપ્યો છે.

મેરુતુંગે આ બનાવનું વર્ણન કરતાં બે ભૂલો કરી છે. એક ખેંગારને બદલે નવઘણ નામ લખ્યું છે અને બીજું જુનાગઢ આગળ જ તેને માર્યો એમ કહ્યું છે. મેરુતુંગે આ બનાવનું જરા વિચિત્ર વર્ણન કર્યું છે. તે લખે છે કે, " નવઘણના ભાણેજે નવઘણને દ્રવ્યથી મારવો અસ્ત્રાદિકથી નહિ એમ ઠરાવ કરેલો[1] " (છૂપો રસ્તો બતાવતી વખતે સિદ્ધરાજ પાસેથી વચન લીધેલું) તેથી જયસિંહે નવઘણને છળથી બહાર ખેંચી દ્રવ્ય ભરેલાં વાસણો મારીને મારી નાખ્યો. " અને આ રીતે શબ્દમાં પોતાનુ વચન પાળ્યું. આ વાત હસવા-

૧ अथ द्रव्यव्यापादित एव करणीयो नवघणो न पुनरस्त्रादिभिरिति याचिते राज्ञा जयसिंहदेवेन स छलात्बहिराकृष्य द्रव्यवासणैरेव ताडयित्वा व्यपादितः । प्रबंधचिंतामणि. पृ. १५८

સરખી લાગે છે પણ ગ'ના ભાણેજના કપટની વાત મેરુતુંગના વખતથી (વિ સં ૧૩૬૧ મા પ્ર ચિ લખાયેલ છે એટલે તે પહેલાંથી) ચાલે છે એટલુ નક્કી થાય છે

મેરુતુગે સોરઠના ગજાના નામની ભૂલ કરી છે એમા કાંઈ નવાઇ નથી એ સમયના લેખકોએ નામની આવી ભૂલો ઘણી કરી છે માળવાના જે રાજાને સિદ્ધરાજે કેદ કર્યો, તેનું નામ સિદ્ધરાજના સમયના લેખ પ્રમાણે તથા સમકાલીન હેમચદ્રના કહેવા પ્રમાણે યશોવર્મા હતું, પણ કેટલાકે નરવર્મા લખ્યુ છે (જુઓ, સોમેશ્વરે, જયસિંહસૂરિએ તથા જિનમડનગણિએ કરેલું માળવાના વિજયનું વર્ણન) આ નરવર્મા યશોવર્મા પહેલા માળવાની ગાદી ઉપર હતો મેરુતુગની ભૂલ થવાનુ કારણ પણ ખેગારના પિતાનું તથા તેના પુત્રનું નામ નવઘણ હતું,[૨] એ જ લાગે છે (જુઓ, ભાટોના ચોપડાઓ ઉપરથી તારીખ ઇ સોરઠમા તથા તે બન્ને ઉપરથી કાઠિયાવાડ ગેઝિટિયર પૃ ૪૯૩–૪૯૪મા આપેલી ચૂડાસમાઓની વશાવળી) વળી ખેગારના પિતાના વખતથી ગુજરાત સાથે લડાઈ ચાલેલી, એટલે ભૂલ થવાનો સંભવ વધ્યો

મેરુતુંગના વખત (વિ સ ૧૩૬૧) સુધી રાજ્યની પરપરા અત્રુટિત હોવાથી જૂના બનાવો જાણવાના કાંઈક સાધનો હશે, પણ તે પછીના લેખકો પાસે સ્વતત્ર સાધનો હોવાનો સભવ થોડો જ છે અને પ્રસ્તુત વિષયમા ઉપર નોધ્યા છે તે સિવાયના લેખકોએ ખાસ કાંઈ લખ્યું નથી

હવે આધુનિક ઐતિહાસિક લેખકોમાથી શ્રી ફાર્બસ સાહેબ પાસે તો દોહદનો ઉપર કહેલો લેખ હતો નહિ અને એમણે ભાટોના ચોપડાઓ

૨ 'સોલકી રાજા જયસિંહ' નામના પ્રસિદ્ધ પુરાતત્વ શ્રી. ગૌ હી ઓઝાના નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા (ભા ૯ અ ૩)મા તથા 'પ્રસ્થાન'મા (ભાષાતર) પ્રગટ થયેલા લેખમા તેઓ લખે છે કે "ભાટોની ખ્યાતોમા ખેગારને નવઘણનો સૌથી નાનો પુત્ર કહ્યો છે, પણ ગિરનાર ઉપરના નેમિનાથના મદિરની પ્રશસ્તિમા નવઘણનો પૌત્ર અને મહીપાલનો પુત્ર કહ્યો છે " પણ આ શ્રી ઓઝાજીની નજરચૂક લાગે છે નેમિનાથની પ્રશસ્તિમ જે નવઘણ અને તેના પૌત્ર ખેગારનો ઉલ્લેખ છે તે તો સિદ્ધરાજ પછી લગભગ બસો વર્ષે થયેલા નવઘણ અને ખેગાર વિષે છે જુઓ આઠમા ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના રિપોર્ટમા શ્રી દિસ્કળકરનો લેખ, ઇતિહાસ વિભાગ ન. ૮

વગેરે ઉપરથી જે સંભવિત વાત લાગી, તે પહેલાં લખી અને પછી તુરીઓમાં ચાલતી દંતકથા આપી. એમની પાસે ઐતિહાસિક કસોટી નહોતી. પછી મુંબઈ ગૅઝિટિયરમાં ગુજરાતના ઇતિહાસના લેખકો ઉપરના દોહદના લેખના તથા ગિરનાર ઉપરના સિદ્ધરાજ જયસિંહના લેખના આધારે, સિદ્ધરાજે સોરઠ જીત્યાની તથા ત્યાં (મેરુતુંગને તથા જિનપ્રભસૂરિને અનુસરી) સજ્જન નામના અધિકારીને નીમ્યાની વાત લખે છે; પણ રાણકદેવીની વાત માટે માત્ર દંતકથાનો આધાર દર્શાવે છે. અને મેરુતુંગનાં તથા જિનપ્રભસૂરિનાં વચનો ઉતાર્યા છતાં "સિદ્ધરાજે ખેંગારને કેદમાં નાખ્યો" એમ છેવટ લખે છે. રાણકદેવી સતી થયાની વાત તો નોંધતા જ નથી. (જુઓ; બૉમ્બે ગૅઝિટિયર ગ્રન્થ ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૭૬).

સિદ્ધરાજ જયસિંહના ઇતિહાસલેખકોમાં છેલ્લા મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા ભાટોની કથા ઉપર વધારે પડતો આધાર રાખી, જયસિંહની પહેલી ચડાઈ નવઘણ ઉપર થઇ, જેમાં નવઘણ દોહદના લેખમાં કહ્યા પ્રમાણે કેદ થયો અને બીજી તેના પૌત્ર ખેંગાર ઉપર થઈ, જેમાં ખેંગાર પાછળના લેખકોના કહેવા પ્રમાણે માર્યો ગયો. (જુઓ; નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૯ અં. ૩ પૃ. ૨૭૭) એમ કહે છે.

અહીં ખેંગારને નવઘણનો પૌત્ર કહ્યો તે તો ભૂલ જ છે; (જુઓ; ટિપ્પણી ૨) પણ નવઘણ અને ખેંગાર બેયને સિદ્ધરાજે હરાવ્યા હતા એમ માનવા માટે ભાટોની કથા સિવાય કાંઈ પુરાવો નથી. મેરુતુંગ પ્રભાચંદ્ર અને જિનપ્રભસૂરિ સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજાને એક વાર હરાવેલો એમ કહે છે અને એ રાજાનું નામ સોમેશ્વર. જિનપ્રભસૂરિ અને પ્રભાચંદ્ર ખેંગાર આપે છે; માત્ર મેરુતુંગે નવઘણ નામ લખ્યું છે. મેરુતુંગે બે બનાવને એક માનવાની ભૂલ કરી છે એમ તો શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝા પણ સ્વીકારે છે. વળી દોહદનો લેખ સિદ્ધરાજના મરણ પહેલાં ત્રણ વર્ષે લખાયો છે. હવે જો સોરઠનો રાજા માર્યો ગયો હોત તો કેદમાં નાખવાની વધારે જૂની અને ઊતરતી હકીકતને બદલે મારી નાખવાની હકીકત લેખમાં નોંધાઇ હોત. ટૂંકામાં દોહદના લેખનો તથા મેરુતુંગ, જિનપ્રભસૂરિ, તથા પ્રભાચંદ્રનો વિરોધ જોતાં ભાટોની દંતકથાને અક્ષરશઃ માનવાની જરૂર મને નથી લાગતી.

ઉપર ઉતારેલા, ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનોમાં મળી આવતા

પુરાવાઓ ઉપરથી નીચેના નિર્ણયો ફલિત થાય છે એમ મને લાગે છે દંતકથાનો જેટલો અંશ આ નિર્ણયોને અનુકૂળ થઈ શકે તેટલો સંભવિત માનવામાં વાંધો નથી

૧ સિદ્ધરાજે એક કરતાં વધારે ચડાઇઓ સોરઠ ઉપર કરી હોવી જોઈએ, મેરુતુંગ તો અગિયાર વખત સિદ્ધરાજનું લશ્કર નવઘણથી હારેલું એમ કહે છે (જુઓ, 'શારદા'ના ડિસેમ્બરના અંકમાં પૃ ૯૦૧ ઉપર 'પ્રબંધચિંતામણિ'માંથી ઉતારેલું વાક્ય) પ્રભાવકચરિતમાં પણ અનેક વખત વિગ્રહ થયાનું અને તેથી સિદ્ધરાજ ખેદિત થયાનું કહ્યું છે –

तद्देशाधीश्वरं निग्रहीतुं नवघनाभिध ।
अनेकशो विग्रहैश्च खेदितायनराधिपम् ॥
श्रीहेमचन्द्रसूरिप्रबंध श्लो ४३०

૨ પહેલી ચડાઈ કે ચડાઇઓ વખતે નવઘણ સોરઠનો રાજા હશે, એમ મેરુતુંગના તથા પ્રભાચંદ્રના કહેવાથી (જુઓ, ઉપરનો શ્લોક) જણાય છે અને ભાટોની દંતકથા એ વિચારને અનુકૂળ છે.

૩ છેવટ સોરઠ જિતાયો ખેંગારના વખતમાં, એમ દંતકથા, પ્રભાચંદ્ર, જિનપ્રભસૂરિ અને સોમેશ્વરના એકમતથી નક્કી થાય છે મતલબ કે મેરુતુંગે એ બાબતમાં ભૂલ કરી છે નવઘણના વખતમાં લડાઈ ચડ્ય થયેલી હોવાથી ભૂલ થવાનો સંભવ છે

૪ સોરઠ જીત્યો ત્યારે ત્યાંના રાજા ખેંગારને સિદ્ધરાજે માર્યો નથી પણ કારાગૃહમાં નાખ્યો છે, એમ સિદ્ધરાજના સમયના દોહદના લેખથી નક્કી થાય છે

૫ સોરઠના રાજાને કેદ કર્યા પછી તેને તેના કુટુંબ સાથે, જેમ માળવાના રાજાને પાટણ લઈ જવામાં આવ્યો, તેમ, પાટણ લઈ જવામાં આવ્યો હોય એવો સંભવ છે જો કે 'મારું પાટણદેશ' વગેરે સોરઠાઓ સિવાય એમ માનવા માટે કાંઈ પુરાવો નથી

૬ ભાટોની કથા કહે છે તેમ, સોરઠના રાજાએ (નવઘણે નહિ પણ ખેંગારે) 'દાંતમાં તરણું લીધાથી' એટલે સિદ્ધરાજની અધીનતા સ્વીકાર્યાથી તેને પાછળથી છોડી મૂક્યો હોય એમ સંભવે જો કે એમ માનવા માટે સ્વતંત્ર પુરાવો કશો નથી

૭ પાટણથી વળતાં વઢવાણ આગળ, કેદના અપમાનની શરમથી કે જૂના કાળની રીતે વૈરાગ્ય આવવાથી, ખેંગારે જાતે દેહત્યાગ કર્યો

હોય કે રોગથી અથવા બીજા કારણથી એનું શરીર પડી ગયું હોય, તો ખેંગારની રાણી ત્યાંજ સતી થાય એ સંભવ છે. આ કલ્પના માટે કાંઈ પુરાવો નથી. માત્ર ખેંગારની રાણી અગ્નિમાં પડી હોવાનો ઉલ્લેખ 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં ઉતારેલા અપભ્રંશ દુહામાં પણ છે.—

सइऌ नहीं सराण कुलाइउ नक्कुलाइ ।
सइ सउ पज्ञारिहिं प्राणकइ वइसानरि होमीइ ॥
प्र. चि. पृ. १५८

અને સોરઠની રાણી સતી થયાનો બનાવ વઢવાણ આગળ બન્યો હતો એમ માનવા માટે મુ. શ્રી. બલુભાઈએ ઉતારેલા ચોથા સોરઠાને એને મળતા અર્થના 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં ઉતારેલાં અપભ્રંશ વચનોનો આધાર છે. જુઓઃ—

वाटीतो वढवाण वीसारतां न वीसरइ ।
सूना समा पराण भोगावह पइं भोगवीइ ॥
प्र. चिं. पृ. १५९

૮. સોરઠના રાજા અને રાણીનું આ રીતે મોત થાય એ હકીકતજ એટલી આકર્ષક છે કે, એ વિષે કથાઓ અને કાવ્યો રચાય એમાં નવાઇ નહિ. એ વખતની સોરઠી અપભ્રંશમાં મુક્તકો તો થોડા વખતમાં જ રચાવા માંડ્યાં હશે. મેરુતુંગે પાંચ મુક્તકો ઉતાર્યાં છે. પ્ર. ચિં. ની બીજી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં બીજાં વધારે મળે છે. મેરુતુંગ સ્પષ્ટ લખે છે કે, "ઈત્યાદિ ઘણાં વાક્યો યથાવસર માનવાં." (પૃ. ૧૫૯) મતલબ કે, આવાં મુક્તકો કાળે કાળે નવાં રચાતાં ગયાં હશે અને જૂનાંની ભાષા ફરતી ગઈ હશે.

પણ કાળ જતાં ખરેખર શું બન્યું હતું તે ભુલાઇ ગયું અને રાજા જુનાગઢ આગળ જ મર્યો હોવાની કલ્પના ચાલી. મેરુતુંગ વગેરેના વખત પહેલાંજ કદાચ આવી કથા પ્રચલિત થઈ હશે. અને જેઓ 'ખેંગારને માર્યો' એમ લખે છે, તેઓ પોતાના વખતની દંતકથાને અનુસરતા હશે. પુરાવાઓનું ઐતિહાસિક વિવેચન તો આ પ્રબંધકારોએ કર્યું જ નથી.

★

જગદેવ-પરમાર

લોકકથાના એ નાયક વિષે ઐતિહાસિક તત્ત્વાન્વેષણ

विना जगद्देवमिमामवस्था नीता निजैरेव परैरिवाहम् ।
यत्र स्थिते वेत्रिणि शङ्कितैर्न द्विष्टे प्रविष्टं पुरि गूर्जराणाम् ॥
— की - कौ २ ९९

સિદ્ધરાજ જયસિંહના સેનાપતિ[1], ચોકીદાર[2] કે દ્વારપાળ[3] કહેવાતા શ્રી જગદેવ પરમારની લોકકથા અતિ લોકપ્રિય છે એ કથા જે રૂપે ઊતરી આવી છે, તે રૂપે તો એ દંતકથા જ છે એ કથામા "ઇતિહાસ-વિષયક કાંઈ સત્યતા નથી[4]", એવુ પોણોસો વર્ષ પહેલા શ્રી ફાર્બસસાહેબે લખ્યુ છે, પરતુ પાછળથી થયેલી શોધખોળને પરિણામે જગદેવ પરમાર વિષે થોડી સાચી ઐતિહાસિક માહિતી મળી છે નિઝામ રાજ્યમાથી મળી આવેલા અને તે રાજ્યના જૂના શોધખોળખાતાના રિપોર્ટમા બે વર્ષ પહેલા જ પ્રગટ થયેલા એક લેખથી જગદેવના વૃત્તાન્ત ઉપર બહુ ઉપયોગી અજવાળુ પડ્યુ છે અને આ સર્વ સામગ્રીના પ્રકાશથી જગદેવની લોકકથામા કેટલો અંશ ઐતિહાસિક હકીકત તરીકે સ્વીકારી શકાય એવો છે, એ હવે લગભગ નક્કી થઈ શકે છે

જગદેવ પરમારની પ્રસિદ્ધ લોકકથાનુ વસ્તુ ટૂકામા આ પ્રમાણે છે "માળવા દેશમા ધારાનગરીમા ઉદયાદિત્ય રાજા રાજ્ય કરતો હતો

---

૧ રાસમાળામા જગદેવને સિદ્ધરાજનો સેનાપતિ કહેલો છે (જુઓ, ગુ ભા ત્રીજી આ પૃ ૧૬૪-૧૬૫)

૨ જગદેવની વાર્તામા જ ચોકીદાર તરીકે રાજમહેલમા રહ્યો હોય એવુ વર્ણન છે (જુઓ, એજન પૃ ૧૮૮)

૩ કીર્તિકૌમુદીમા દ્વારપાળ (વેત્રિન્) કહેલ છે. (સ. ૨ શ્લો ૯૯)

૪ રાસમાળા ગુ ભા ત્રીજી આ પૃ ૧૬૫

તેને બે રાણીઓ હતી, તેમાં એક વાઘેલા શાખાની હતી ને બીજી સોલંકિણી હતી. વાઘેલીને રણધવલ કુંવર હતો. વાઘેલી માનીતી હતી ને સોલંકિણી અણમાનીતી હતી. સોલંકિણીને જગદેવ કરીને કુંવર હતો. તે સામળે રંગે હતો... રણધવલ મોટો કુંવર તેથી તે ગાદીવારસ હતો. જગદેવની માને ફક્ત એક જ ગામ ગુજરાન માટે મળેલું, તેથી તે જાડાં કપડાં પહેરતો અને ઘરેણાં ન પહેરતો. એ બાર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી રાજાને એના જન્મની પણ ખબર નહોતી. એ વેળાએ ઉદયાદિત્ય માંડવગઢ (માંડુ)ના રાજાની ચાકરી કરતો અને એ રાજાનો કાગળ આવવાથી ઉદયાદિત્ય ત્યા ગયો હતો; ત્યારે પાછળથી ગૌડદેશના રાજાની કુંવરી સાથે રણધવલનાં લગ્ન થયાં અને એ જાનમાં ગયેલા જગદેવનાં લગ્ન ટુકટોડાના રાજા રાજજીની કુંવરી વીરમતી સાથે થયાં. પછી જગદેવ પંદર વર્ષનો થયો ત્યારે માંડવગઢથી પાછા આવેલા ઉદયાદિત્યે જગદેવને પોતાના અલંકારો, હથિયારો, તથા ઘોડો પણ આપ્યાં; એ ન દેખી શકવાથી માનીતી વાઘેલી રાણીએ હઠ કરીને ઉદયાદિત્ય પાસે પાછાં મગાવ્યાં; આથી જગદેવ પોતાના પિતા સાથે લડવું ન પડે એ હેતુથી પોતાનું ભાગ્ય અજમાવવા ઘોડા ઉપર બેસી હથિયારો સજી, સોનાની મહોરોની કોથળીઓ ઘોડાના તોબરામાં નાખી, સીધો ટુકટોડાને માર્ગે ચાલી નીકળ્યો. અને ત્યાં જઈ ત્યાંથી પોતાની ચાવડી રાણીને સાથે લઇ પાટણ તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં ભયંકર ગણાતાં વાઘવાઘણને મારી બેય પાટણ પહોંચ્યા. ને સિદ્ધરાજે બંધાવેલ સહસ્રલિંગ તળાવની પાળે એક વડના ઝાડ નીચે ઊતરી પડ્યાં. પછી જગદેવ પાટણમાં ઘર શોધવા ગયો અને વીરમતી તળાવને કાંઠે જ બેસી રહી. ત્યાંથી એને રૂપાળી જોઇને જાનોતી ગણિકા કેવી રીતે ઠગીને પોતાને ઘેર લઈ ગઈ તથા પાટણના કોટવાલ ડુંગરશીના દીકરા લાલકુંવરને સોંપી તથા ચાવડીએ કેવી રીતે એને મારી નાખ્યો. તથા કોટવાલનાં માણસોને મારી નાખ્યાં એ વાત ઘણી રસિક રીતે કહેલી છે. પણ છેવટે વીરમતીનું સતીત્વ જળવાય છે, જગદેવ સિદ્ધરાજ જયસિંહ પાસે રોજના બે હજાર રૂપિયાના પગારે રહે છે. જોગણીઓને પોતાનું, પોતાની સ્ત્રીનું તથા પોતાનાં બાળકોનું બલિદાન આપવા તૈયાર થઇ, સિદ્ધરાજને અડતાલીસ વર્ષનું આયુષ્ય અપાવે છે. આથી પ્રસન્ન થઇને રાજા જગદેવને પોતાની કુંવરી પરણાવે છે તથા બે હજાર ગામ આપે છે.

"આ પછી જગદેવ કચ્છના રાજા ફૂલની કુંવરી ફૂલમતીને પરણે છે. ઉપરાંત સિદ્ધરાજની રાણીને કાળભૈરવના પંજામાંથી છોડાવે છે ભાટડીરૂપે આવેલી ચામુંડાદેવીને પોતાનું માથું ઉતારી આપે છે, પણ દેવી તેને પાછો જીવતો કરે છે અન્તે સિદ્ધરાજનો ધારા ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર જાણી જગદેવ પાછો માળવે ગયો ઉદયાદિત્ય રાજાએ સામૈયું કર્યું થોડા વખત પછી ઉદયાદિત્ય માંદો પડ્યો, ત્યારે તેણે માળવાનું રાજ્ય જગદેવને આપ્યું અને રણધવલને સો ગામ આપ્યા જગદેવે પંદર વર્ષની વયે ઘર છોડ્યું હતું અઢાર વર્ષ સિદ્ધરાજની ચાકરી કરી અને બાવન વર્ષ ધારામાં રાજ્ય કરી, પચાસી વર્ષની ઉમ્મરે પોતાના પુત્ર જગધવલને ગાદીએ બેસાડી દેવલોક પામ્યો "

(રાસમાળા ગુ. ભા ત્રીજી આ પ્ર ૮નો સાર)

ઉપર ટૂંકામાં રાસમાળામાંથી જગદેવ પરમારની વાર્તાના મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉતાર્યા છે રાસમાળાકારે ભાટોના કોઈ લખેલા ચોપડામાંથી આ વાર્તા ઉતારી જણાય છે (જુઓ, અનુવાદકર્તાની ટિપ્પણીઓ પૃ ૧૬૬ તથા ૧૭૬) શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની અવિસ્તર નામાવલિ (પૃ ૧૮૨, ૧૮૩)માં જગદેવ પરમારની વાર્તા ભાટની ભાષામાં જેમાં ઉતારેલી છે એવા ચોપડાની નોંધ છે રાસમાળામાં એમાંથી ઉતારો કર્યો છે, એમ નામાવલિના સંપાદક નોંધે છે શ્રી ફાર્બસ ગુ સભાવાળા ચોપડામાં જો કે આ વાર્તા સંવત ૧૯૦૬માં ઉતારેલી છે, પણ એનું મૂળ એથી જૂનું હોવાનો સંભવ છે

ભાટોમાં ચાલતી જગદેવની આ દંતકથાનું મૂળ સારી રીતે જૂનું જણાય છે કારણ કે વિ સં ૧૩૬૧માં લખાયેલ 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં પણ ટૂંકામાં જગદેવ પરમારની વાર્તા મળે છે પ્ર ચિં વાળી જગદેવની વાર્તાના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે કહી શકાય

(૧) પ્ર ચિં માં જગદેવને ફક્ત ક્ષત્રિય કહ્યો છે, એના કુળનો કે બાપનો કે દેશનો ઉલ્લેખ જ નથી કર્યો

(૨) જગદેવ સિદ્ધરાજનો માનીતો હતો એટલું જ કહ્યું છે, સેનાપતિ હતો કે દ્વારપાળ હતો કે શું હતો એ નથી કહ્યું

(૩) સિદ્ધરાજ પાસેથી નીકળીને એ કુન્તલના રાજા પરમર્દી પાસે ગયો, અને પરમર્દીની રાણીને પોતાની બહેન તરીકે માની.

(૪) જગદેવ ત્રિવિધ વીર (દાનવીર, દયાવીર અને યુદ્ધવીર) હતો

તેણે પુષ્કળ દાનો આપ્યાં હોવાનું પ્ર. ચિં. માં કહ્યું છે.

(૫) પરમર્દી ઉપર ચડી આવેલા શ્રીમાલના રાજાને જગદેવે ફક્ત પાંચસો સુભટો સાથે જઇને હરાવ્યો. (પ્ર. ચિ. પ્રકાશ પાંચમો. પૃ. ૧૮૮ થી ૧૯૦)

હવે ઉપરની વાર્તાના ઐતિહાસિક અંશનું અવલોકન કરીએ :—

૧. ઉદયાદિત્ય નામનો માળવાનો રાજા થઈ ગયો એ સાચી વાત છે. એના પોતાના તથા એના અનુયાયીઓના ઉત્કીર્ણ લેખો મળ્યા છે. તેથી એનું ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ ચોક્કસ છે.

લોકકથામાં તથા ઇતિહાસમાં પણ પ્રસિદ્ધ માળવાના ભોજરાજા પછી ગાદીએ બેસનાર રાજાનું નામ ઉદયપુર (ગ્વાલિયર), નાગપુર આદિ પ્રશસ્તિઓમાં જો કે ઉદયાદિત્ય આપેલું છે, પણ જયસિંહનું પોતાનું વિ. સં. ૧૧૧૨નું દાનપત્ર મળ્યું છે. અને ઉદયાદિત્યનો વહેલામાં વહેલો ઉત્કીર્ણ લેખ વિ. સં. ૧૧૧૬નો મળ્યો છે. (જુઓ; 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' પ્ર. ભાગ પૃ. ૧૨૯-૩૦). એ ઉપરથી માળવાની ગાદી ઉપર ભોજ પછી, જયસિંહ અને તે પછી ઉદયાદિત્ય બેઠો એમ સિદ્ધ છે. આ ત્રણ રાજાઓનો સમય પણ આગળના ઐતિહાસિક વિચારમાં ઉપયોગી હોવાથી ધ્યાનમાં રાખી લેવો એ જરૂરનું છે. ભોજનો સમય, તેણે પંચાવન વર્ષ રાજ્ય કર્યું હોવાની દંતકથા[૫] સાચી માનવામાં આવે, તો વિ. સં. ૧૦૫૭ થી ૧૧૧૨ સુધી માની શકાય; પણ એના પિતા સિન્ધુરાજે જો પાંચ-દશ વર્ષ વધારે રાજ્ય કર્યું હોય – અને ઉદયાદિત્ય વિ. સં. ૧૧૪૩ સુધી વિદ્યમાન હતો એ જોતાં એ વધારે સંભવિત છે – તો ભોજના રાજ્યકાળમાંથી એટલાં વર્ષો ઓછાં કરવાં પડે. આ રીતે ભોજના રાજ્યના આરંભનું વર્ષ જો કે અચોક્કસ છે, પણ અન્તનું વર્ષ વિ. સં. ૧૧૧૨ ચોક્કસ છે અને પ્રસ્તુત વિષયમાં એનું જ પ્રયોજન છે. ભોજ પછી જયસિંહે વિ. સં. ૧૧૧૨ થી ૧૧૧૬ સુધી ચારેક વર્ષ જ રાજ્ય કર્યું જણાય છે. અને પછી ઉદયાદિત્યે વિ. સં. ૧૧૧૬ થી ૧૧૪૩

---

૫. એ દંતકથા નીચેના શ્લોકરૂપે મળે છે :—

पञ्चाशतपञ्चवर्षाणि मासाः सप्त दिनत्रयम् ।
भोक्तव्यं भोजराजेन सगौडं दक्षिणापथम् ॥

પ્રબંધચિંતામણિ ન. સં. પૃ. ૩૨

સુધી રાજ્ય કર્યાનું ચોક્કસ જણાય છે (જુઓ, 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' પ્ર ભાગ પૃ ૧૩૩) કારણ કે ૧૧૪૩નો તો લેખ મળ્યો છે, પરંતુ તેના રાજ્યનો અંત ૧૧૪૩ થી ૧૧૬૧ વચ્ચે ક્યારે આવ્યો એ ચોક્કસ કહેવાતુ નથી અલબત્ત વિ સ ૧૧૬૧નો જેનો લેખ મળ્યો છે, તે નરવર્મા પહેલા અને ઉદયાદિત્ય પછી લક્ષ્મદેવનું રાજ્ય અમુક વર્ષ ચાલ્યુ હોવુ જોઇએ એ જોતા વિ સ ૧૧૫૦ની આસપાસમા ઉદયાદિત્યના રાજ્યકાળની સમાપ્તિ માનવામા બહુ વાધો નથી લાગતો

આ ઉદયાદિત્ય ભોજનો શુ સગો થાય? 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ'ના લેખક શ્રી પ વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ તો લખે છે કે, "આ રાજા ભોજનો કુટુમ્બી હતો, ઉદયાદિત્યનો ભોજ સાથે શુ સબધ હતો એનો પત્તો નથી લાગતો" (જુઓ, 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' પ્ર ભાગ પૃ ૧૩૦–૧૩૧) પણ વિ સ ૧૧૬૧ના નરવર્માના લેખમાં ઉદયાદિત્યને ભોજનો બન્ધુ કહ્યો છે અને હમણા મળેના જૈનદના લેખમા ઉદયાદિત્યને જગદેવનો પિતા અને ભોજને તેનો કાકો (પિતૃવ્ય) કહેલ છે, એટલે ભોજનો ભાઈ ઉદયાદિત્ય હતો એમા હવે બિલકુલ શકાનું કારણ નથી

૨ ઉદયાદિત્યની રાણીઓ વિષે ઇતિહાસમાથી કશો પત્તો લાગતો નથી એટલે એ વાતને સદિગ્ધ કોટિમા નાખવી પડશે

૩ પાટવીકુવર રણધવલનું નામ તો કલ્પિત જ લાગે છે, કારણ કે ઉદયાદિત્ય પછી ગાદી ઉપર બેસનાર રાજાનું નામ ઉત્કીર્ણ લેખોમા લક્ષ્મદેવ મળે છે

૪ ઉદયાદિત્યને માડુના રાજાનો સેવક કહેલ છે તે પણ ખોટુ છે ઉદયાદિત્ય માળવાનો સ્વતત્ર રાજા હતો માડુ તો એના તાબાનો એક કિલ્લો હતો ઉદયાદિત્યના વંશજ અર્જુનવર્માએ માડુથી આપેલુ એક દાનપત્ર મળ્યુ છે અને માડુને રાજધાની તો ઇ સ ૧૪૦૧મા માળવાનું સ્વતત્ર મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપનાર દિલાવરખાનના પુત્ર હુશગે બનાવી

૫ જગદેવના ચાવડી સાથેના લગ્નની વાત પણ સદિગ્ધ કોટિમાં નાખવી પડશે વળી ટુકટોડા (ગગાયમુનાના સગમ વચ્ચેનો પ્રદેશ)મા એ કાળે ચાવડાવંશનું રાજ્ય હોવા માટે કાંઈ ઐતિહાસિક પુરાવો નથી

૬ સિદ્ધરાજના દરબારમા જગદેવ સામત કે દ્વારપાળ તરીકે રહ્યો હોવાની વાત વિચારણીય છે, પણ બાકીની મુસાફરીની કોટનાળના

છોકરાની, ચાવડી વીરમતીના પરાક્રમની વગેરે – રસિક વાતો તો દેખીતી કલ્પિત જ છે. અને દેવીને બલિદાનની તથા સિદ્ધરાજને આયુષ્ય આપ્યાની ચમત્કારિક કથા તો જૂના જમાનાની લોકરુચિને અનુકૂળ હશે પણ અસંભવિત છે એટલું કહેવાની યે જરૂર નથી.

૭. જગદેવ પાછો માળવે ગયો અને ગાદી ઉપર બેઠો એ વાત પણ ઐતિહાસિક પુરાવાથી વિરુદ્ધ છે. માળવાની ગાદી ઉપર ઉદયાદિત્ય પછી તેનો પુત્ર લક્ષ્મવર્મા, પછી તેનો ભાઈ નરવર્મા અને પછી નરવર્માનો પુત્ર યશોવર્મા ગાદી ઉપર આવે છે.

૮. **જગદેવનું ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ અને તેનો સમય** – ભાટોની દંતકથામાં જગદેવને પરમાર ક્ષત્રિય અને ઉદયાદિત્યનો પુત્ર કહ્યો છે. એ પૂરેપૂરી ઐતિહાસિક હકીકત છે. જો કે પ્ર. ચિ. માં જગદેવને કેવળ ક્ષત્રિય વીર કહ્યો છે અને કીર્તિકૌમુદીમાં ક્ષત્રિય કે પરમાર કશું નથી કહ્યું; પણ માળવાના જ રાજા અર્જુનવર્મા[૬] (વિ. સં. ૧૨૬૭ થી ૧૨૭૩ કે ૭૪) એ જગદેવને પોતાનો પૂર્વજ કહ્યો છે. અમરૂશતકની પોતે રચેલી રસિકસંજીવની ટીકામાં જગદેવના નાચિરાજ કવિએ કરેલા રૂપવર્ણનનો શ્લોક[૭] ઉતારતાં અર્જુનવર્મા કહે છે કે, यथास्मत्पूर्वजरूपवर्णने नाचिराजस्य માળવાના પરમાર રાજા અર્જુનવર્માનો પૂર્વજ એટલે જગદેવ પણ પરમાર ક્ષત્રિય એમાં તો શંકા જ નહિ; અને રસિકસંજીવની ટીકાનું આ વચન ઘણા વખતથી જાણવામાં હોવાથી, ઐતિહાસિક વિચારકોને જગદેવ નામનો પરમાર ક્ષત્રિય વિ. સં. ૧૨૬૭ પહેલાં થઈ ગયો હોવાની બાબતમાં તો શંકા નહોતી જ; પણ એ ઉદયાદિત્યનો પુત્ર હોવા વિષે કશું પ્રમાણ હમણાં સુધી મળ્યું નહોતું.

૬. અર્જુનવર્માનાં ત્રણ તામ્રપત્રો ૧૨૬૭, ૧૨૭૦ અને ૧૨૭૨નાં મળ્યાં છે. (જુઓ; 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' પ્ર. ભાગ પૃ. ૧૫૮)

૭. નાચિરાજનો રસિકસંજીવનીમાં ઉતારેલો જગદેવના રૂપવર્ણનનો એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

सत्रासा इव सालसा इव लसद्गर्वा इवार्द्रा इव
व्याजिह्मा इव लज्जिता इव परिभ्रान्ता दवार्ता इव ।
त्वद्रूपे निपतन्ति कुत्र न जगद्देव प्रभो सुभ्रुवां
वातावर्तननर्तितोत्पलदलद्रोणिद्रुहो दृष्टयः ॥

—અમરૂશતક શ્લોક ૪ની ટીકા.

(જુઓ, 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' પૃ ૧૩૮) એટલે શ્રી ૫ વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ 'કદાચ એ ઉદયાદિત્યનો પુત્ર હોય' એવુ સદિગ્ધ વચન લખે છે પણ હમણા મળી આવેલા જૈનદના સંવત વગરના લેખમા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જગદેવને ઉદયાદિત્યનો પુત્ર અને ભોજનો ભત્રીજો કહ્યો છે —

तदन्वये सान्वयनामधेय
श्रीमान् जगद्देव इति क्षितीश ।
अभूद्भूपालदिगन्तराल
निर्माणनिर्व्यूढभुजश्रमोऽयम् ॥ ५ ॥
यस्योदयादित्यनृप पितासीद्
देव पितृव्य स च भोजराज ।
विरेजतुर्यो वसुधाधिपत्ये
प्राप्तप्रतिष्ठाविव पुष्पवन्तौ ॥ ६ ॥[૮]

તેના – પરમારના વંશમા જેનુ જગદેવ એવુ યોગ્ય નામ છે તે રાજા થયો છે તેણે દિશાઓને રાજાઓ વગરની કરવા માટે ખૂબ શ્રમ લીધો છે તેનો પિતા ઉદયાદિત્ય છે અને કાકો ભોજરાજ

૯ હવે જગદેવના સમય માટે થોડો વિચાર કરીએ વિ સં ૧૨૬૭ થી ૧૨૭૪મા થયેલા અર્જુનવર્માનો પૂર્વજ છે અને વિ સં ૧૦૫૭ થી ૧૧૧૨ સુધીમા રાજ્ય કરનાર ભોજનો ભત્રીજો અને વિ સ. ૧૧૧૬ થી ૧૧૪૩ વચ્ચે રાજ્ય કરનાર ઉદયાદિત્યનો પુત્ર છે, એટલે વિ સ ૧૧૧૬ થી ૧૨૬૭ વચ્ચે આ જગદેવ થઈ ગયો છે, એટલુ જ નહિ પણ બાપદીકરાની વચ્ચે પચાસ – સાઠ વર્ષથી વધારે છેટુ હોવાનો સંભવ વિરલ માનવામા આવે, તો વિ સ ૧૨૦૦ પહેલા થઈ ગયો હોવો જોઈએ. દંતકથા જગદેવને સિદ્ધરાજના સમયમા મૂકે છે, તેમા આ રીતે જોતા ખાસ વાધો લાગતો નથી પણ સમયની મર્યાદા હજી વધારે ટુકાવી શકાય છે કે નહિ તે જોઈએ ભોજના પિતા સિન્ધુરાજને ભોજ, જયસિંહ અને ઉદયાદિત્ય નામના ત્રણ પુત્રો હોય એમ એ વખતના લેખો ઉપરથી જણાય છે અને ઉદયાદિત્યને પણ ત્રણ પુત્રો હતા એમ આ નવા લેખથી માનવુ પડશે હવે ઉદયાદિત્ય પછી લક્ષ્મદેવ

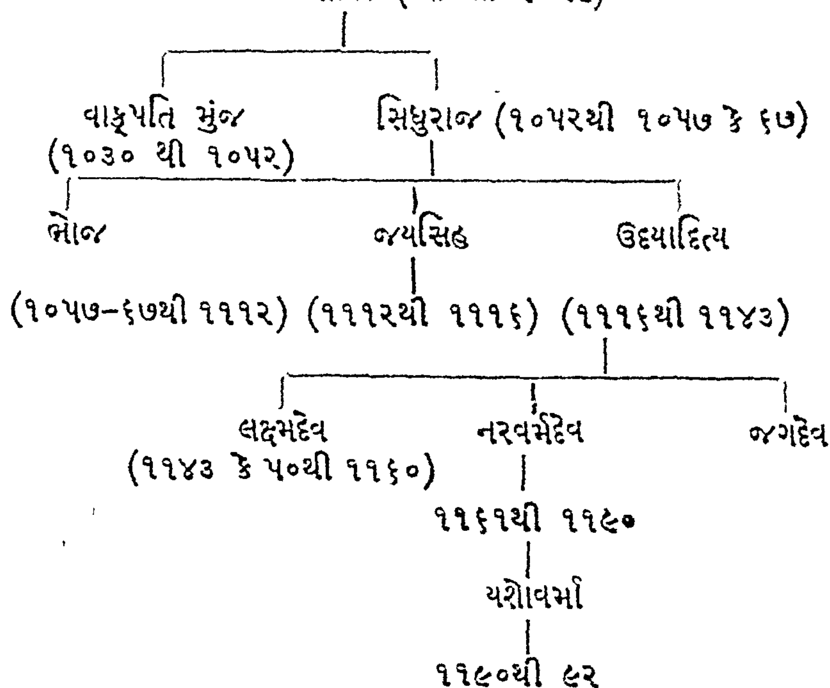
૮. જુઓ, Annual Report of the Archeological Department of the Nizam's Dominions 1924-23 Appendix Bમા છપાયેલો જૈનદનો લેખ

અને નરવર્મા ગાદી ઉપર બેસે છે અને નરવર્મા પછી તેનો પુત્ર યશોવર્મા ગાદી ઉપર બેસે છે એ જોતાં, લક્ષ્મદેવ અને નરવર્માથી જગદેવ નાનો હશે. જગદેવને ભાટોની કથામાં ફટાયો કહેલ છે તે આ રીતે યથાર્થ ઠરે છે.

૧૦. માળવાના આ રાજાઓનો આંબો નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાય.

માળવાના પરમારો

સીયક (વિ. સં. ૧૦૨૯)

૧૧. પણ ઉપર કહેલા જૈનદના લેખમાં જગદેવનાં પરાક્રમો વર્ણવતાં એક શ્લોકમાં જયસિંહની વિક્રમકથાનો ઉલ્લેખ છે. આ જયસિંહ તે ગુજરાતનો સિદ્ધરાજ જયસિંહ નહિ, કારણ કે એ જ શ્લોકમાં ગુર્જર વીરની સ્ત્રીઓને આબુની ગુફાઓમાં ભરાઇને રોતી વર્ણવી છે.[૯] એટલે આ જયસિંહ તે જગદેવનો કાકો, ભોજનો નાનો ભાઈ, માળવાનો પરમાર રાજા જયસિંહ. તેણે વિ. સં. ૧૧૧૨થી

૯. आश्चर्यं जयसिंहविक्रमकथास्वाध्यायसंध्याधन
ध्यानंयस्य (धनुर्धने ?) नरपतेव्यञ्जन्ति विस्तारिणः
अद्याप्यर्बुदपर्वतोदरदरी द्वारेषु रात्रिंदिवं
क्रन्दन्गुर्जरवीरवर्गवनिता बाष्पाम्बुपूरोर्मयः ॥ १० ॥

૧૧૧૬ સુધી ફક્ત ચાર જ વર્ષ રાજ્ય કર્યું જણાય છે એટલે ગુર્જર-વીરોને જગદેવને હાથે હાર ખાવાનો આ પ્રસગ ૧૧૧૨ થી ૧૧૧૬ વચ્ચે બન્યો હોવો જોઇએ એ વખતે ગુજરાતમા ભીમદેવ સોલકીનુ રાજ્ય હતુ ભીમનો સમય વિ સ ૧૦૭૮ થી ૧૧૨૦ મનાય છે માળવા સાથે ગુજરાતને વૈર તો મુજ અને મૂળરાજના વખતથી ચાલ્યુ આવતુ હતુ, તેમા મેરુતુગ કહે છે તેમ ભોજના સેનાપતિએ પાટણને ભાગ્યુ અને જયપત્ર લીધુ,[૧૦] એટલે વૈર વધ્યુ હતુ છેવટ ભોજની વૃદ્ધાવસ્થામા ચેદીના રાજા કર્ણદેવે (વિ સ ૧૦૯૯ થી ૧૧૫૦) ભોજને દબાવ્યા અને ધારાને લૂટી, ત્યારે એ કાર્યમા ભીમે પણ ભાગ લીધો હતો એમ મેરુતુગ કહે છે[૧૧] આ રીતે ભોજના અતકાળે માળવા રાજ્યની જે દુર્દશા થઈ હતી, તેમાથી ઉદયાદિત્યે ઉદ્ધાર કર્યો એમ જો કે નાગપુર તથા ઉદયપુરની પ્રશસ્તિઓમા લખ્યુ છે,[૧૨] પણ એ ઉદ્ધારનુ કાર્ય જયસિંહના સમયમા જ અને ઉદયાદિત્યના પુત્ર જગદેવના સેનાપતિપણા નીચે શરૂ થયુ જણાય છે સેનાપતિનુ પદ લેવા જેટલી ઉમર વિ સ ૧૧૧૪-૧૬ મા જેની હોય એનો જન્મ વિ સ ૧૦૯૫-૧૧૦૦થી મોડો ભાગ્યે હોઈ શકે આ વસ્તુસ્થિતિ જોતા જગદેવે પદર વર્ષની વયે ઘર છોડયુ અને અઢાર વર્ષ સુધી સિદ્ધરાજની ચાકરી કરી એ ભાટોનુ કથન ખોટુ ઠરે છે, કારણ કે જગદેવની પદર વર્ષની વયે તો હજી ભીમદેવ પાટણની ગાદી ઉપર હતો વળી જગદેવે બાવન વર્ષ ધારામા રાજ્ય કર્યાની વાત પણ ગપ છે જગદેવને ધારાની ગાદીએ બેસવાનુ ભાગ્ય જ પ્રાપ્ત નથી થયુ જગદેવના પિતા ઉદયાદિત્ય પછી લક્ષ્મદેવ, તે પછી નરવર્મા અને તે પછી નરવર્માનો પુત્ર યશોવર્મા માળવાની ગાદી ઉપર બેસે છે

---

૧૦ પ્ર ચિ, ન સ પૃ ૫૨ તથા ઉદયપુરપ્રશસ્તિ પ્રાચીન લેખમાળા ન ૪૮ શ્લો. ૨૦

૧૧ એજન પૃ ૭૮-૭૯

૧૨ तस्मिन्वासवबन्धुतामुपगते राज्ये च कुल्याकुल
मानस्वामिनि तस्य बन्धुरुदयादित्योऽभवद् भूपति ।
येनोद्धृत्य महार्णवोपममिलत्कर्णाटकर्णप्रभु-
मुर्वीपालकदर्थितां भुवमिमां श्रीमद्वराहायितम् ॥

પ્રાચીન લેખમાળા ન. ૧૧૭ શ્લો ૨૨ તથા ન ૪૮ શ્લો ૨૧-૨૨

રાજાઓ ઉપર ચડાઇ કરી હતી.[૧૭] એટલે જગદેવે એ ચડાઈઓમાં સામંત તરીકે પરાક્રમ કર્યું હોવાનો સંભવ છે. પણ પ્રબંધચિંતામણિના કર્તાએ જગદેવના આશ્રયદાતા પરમર્દીને પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે હરાવ્યાનું જે વર્ણન કર્યું છે, તેમાં એણે ગરબડ કરી છે. પૃથ્વીરાજે કુંતલદેશના નહિ પણ ચંદેલ રાજા પરમર્દીને હરાવ્યો હતો. વિ. સં. ૧૨૩૯માં[૧૮] એ વખતે જગદેવ જીવતો હોવાનો સંભવ નથી, એ ઉપરની તારીખો જોવાથી તરત સમજાય એમ છે.

હવે જૈનદના લેખની ગેરહાજરીમાં પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ જગદેવ વિષે કરેલો તર્ક જરા જોઇ લઈએ. તેઓનું અનુમાન એવું છે કે, "જગદેવ સિદ્ધરાજ જયસિંહની માતા મીનળદેવીના ભત્રીજા ગોઆના કદંબવંશી રાજા જયકેશી બીજાનો મારીનો દીકરો હતો. એ થોડા દિવસ સિદ્ધરાજ પાસે રહ્યા પછી ચૌલૂક્ય રાજા પેર્મ (પરમર્દી)ની સેવામાં રહ્યો હોય અને કદાચ પેર્માડીના સંબંધથી જ પરમાર કહેવાયો હોય. ચાલૂક્ય રાજા પેર્મ જગદેકમલ્લ (વિ. સં. ૧૧૯૪ થી ૧૨૦૬)ના એક સામન્તનું નામ જગદેવ હતું. એ ત્રિભુવનમલ્લ પણ કહેવાતો. એ સાન્તર વંશનો હતો. મહિસૂરના નગર જિલ્લાનો એ મહામંડલેશ્વર વિ. સં. ૧૨૦૬ સુધી વિદ્યમાન હતો. અને પેર્મ ત્રીજાના ઉત્તરાધિકારી તૈલ ત્રીજાના સમય સુધી જીવતો હતો.[૧૯]

પણ ઉપર આપેલો જૈનદનો લેખ સ્પષ્ટ રીતે જગદેવને પરમાર (શ્લો. ૩) અને ભોજનો ભત્રીજો કહે છે. એટલે પેર્માદી ઉપરથી પરમાર કહેવાયો હશે એ તર્ક અસ્થાને છે. પણ એ કાળમાં બે જગદેવ એક પરમાર કુળનો અને બીજો સાન્તર કુળનો થઇ ગયા હોવાનું ચોક્કસ થાય છે. સાન્તર કુળનો જગદેવ પરમર્દીનો સામન્ત હોવાનું પણ ઉત્કીર્ણ લેખોથી નિઃસંદિગ્ધ નક્કી છે. એ જોતાં જગદેવ પરમર્દીનો સેનાપતિ હોવાનું મેરુતુંગનું કથન આ સાન્તરકુળના જગદેવને પણ લાગુ પાડવામાં કાંઇ વાધો દેખાતો નથી. મેરુતુંગે જગદેવ કયા કુળનો હતો એ તો કહ્યું જ નથી. વળી આ સાન્તર

૧૭. જુઓ; દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ (ગુ. ભા.) પૃ. ૧૪૨

૧૮. ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. પૃ. ૨૫૧

૧૯. જુઓ; Bombay Gazetteer Vol 1 Part I p. 172. note 3. તથા Ibid part II p. 458

કુળનો જગદેવ જ મીનળદેવના સબંધથી કદાચ તેની સાથે જ આવીને સિદ્ધરાજ પાસે અમુક વખત રહ્યો હોય એ સંભવિત છે[૨૦] એનો વિ સં ૧૨૦૬ નો લેખ મળ્યો છે, એ જોતા સિદ્ધરાજના મરણ પછી એ દક્ષિણમાં ગયો હોય એ પણ શક્ય છે આ બધુ જોતા મેરુતુગના કથનનો ઘણો ભાગ અને સોમેશ્વરનું કથન સાન્તર જગદેવ માટે માનીને ઠીક બેઠાવી શકાય છે

મેરુતુંગ અને ભાટોની દંતકથા જગદેવની વિવિધ વીરતાનાં વખાણ કરે છે. પરમાર જગદેવની શૂરવીરતાના અને દાનવીરતાના વખાણ જૈનદનો લેખ પણ કરે છે (દાનવીરતાની પ્રશંસા માટે જુઓ શ્લો ૧૧, ૧૨) જૈનદના લેખમા સતકવિઓ વખાણ કરે છે એમ કહ્યુ છે અને અર્જુનવર્માએ જગદેવના રૂપની પ્રશંસા સબંધી નાચિરાજનો શ્લોક ઉતાર્યો છે

આ બધી હકીકતનો વિચાર કરતા નીચેના નિર્ણયો થઇ શકે છે

(૧) જગદેવ બે થઈ ગયા છે એ નિ સંદેહ

(૨) દંતકથામા બેનો ગોટાળો થઈ ગયો હોવાનો સંભવ છે

(૩) મેરુતુગે જગદેવ વિષે જેટલી વાત કહી છે તેટલી સાન્તરકુળના જગદેવને તેમજ પરમારકુળના જગદેવને પણ ઠીક લાગુ પડે છે

(૪) ભાટોનો વિસ્તાર કલ્પિત છે, અને સાલો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે[૨૧] પણ માળવાના પરમાર ઉદયાદિત્યનો ફંટાયો કુંવર જગદેવ થઇ ગયો હોવાની તથા એ વીર અને ઉદાર હોવાની વાત ખોટી નથી

(૫) ભાટોની દંતકથામા આટલો સત્યાંશ છે એ જ આશ્ચર્ય છે

(૬) સિદ્ધરાજના દરબારમા કે સોમેશ્વર કહે છે તેમ ગુજરાતની

---

૨૦ 'કદબકુલ' ની વંશાવળી પ્રમાણે જયકેશી બીજો ખરી રીતે મીનળદેવીના સત્રી તનો પુત્ર થાય એ જયકેશી બીજાનો સમય ઇ સ. ૧૧૦૪ થી ૧૧૪૭-૪૮ મનાય છે (જુઓ કદબકુલ પૃ ૭)

૨૧. (૧) સવત અગિયાર અગોતેર ચૈત્ર ત્રીજ રવિવાર
શિશ કકાળી ભાટને દિય જગદેવ ઉતાર
(૨) સવત બારસો ઇકિયાવન ચેત સુદી રવિવાર
જગદેવ સીશ સમર્પિયો, ધારનગર પવાર
રાસમાળા ત્રીજી આ., પૃ ૨૬૩

રાજધાનીમાં રહેલો જગદેવ, પરમાર હતો કે સાન્તર એ ચોક્કસ કહેવું અત્યારે મુશ્કેલ છે. પણ જૈનદના લેખમાં જગદેવે ગુર્જરવીરોને હરાવ્યાનું કથન છે એ જોતાં અને સાન્તર જગદેવ, પરમાર જગદેવ કરતાં કાંઈક પાછલા કાળમાં થયો છે એ જોતાં, સાન્તર જગદેવ સિદ્ધરાજ પાસે રહ્યો હોવાનો સંભવ લાગે છે. આથી વધારે ચોક્કસાઇ નવા પુરાવા ન મળે ત્યાં સુધી અશક્ય છે.

(૭) જે જગદેવને હોઇસલ બલ્લાલ પહેલાએ હરાવેલો તે જ આ સાન્તર વંશનો પટ્ટીપોમ્બુચ્ચુમ્બરનો જગદેકમલ્લ બીજાનો સામન્ત હતો. (જુઓ મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભાગ ૨ પૃ. ૪૯૪.)

તા. કઃ—શ્રી. બ. ક. ઠાકોર ૧૫–૬–૩૩ ના કાગળમાં લખે છે તેમ "અકબરે બહેરામખાનને ઉમ્મરમાં આવતાં. કાઢયો હતો તે રીતે સિદ્ધરાજે જગદેવને કાઢયો હોવાનો" એ યની તારીખો જોતાં સંભવ નથી લાગતો. સં. ૧૨૦૬ નો જગદેવનો લેખ મળ્યો છે એ જોતાં પણ સિદ્ધરાજથી મોટી ઉમ્મરનો એ હોવાનો સંભવ નથી.

ચન્દ બરદાઈનો પૃથ્વીરાજ રાસો

"ઇસ્લામી ઇતિહાસનવેશોને ન માનીએ, અંગ્રેજ ઇતિહાસનવેશોને ન માનીએ, ચન્દ બરદાઈના પૃથુરાજ રાસાને તો માનીશુ ને +" શ્રી ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ ઉપરના વચનમા અંગ્રેજ ઇતિહાસનવેશોને ઇસ્લામી ઇતિહાસનવેશો સાથે કેમ મૂકે છે તે સમજાતુ નથી કારણ કે અંગ્રેજોએ કાઇ તે કાળના સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક ગ્રંથો લખ્યા નથી અંગ્રેજોએ અથવા બીજા આધુનિક ઐતિહાસિક લેખકોએ પૃથ્વીરાજ વિષે કે તે કાળના બીજા ઐતિહાસિક બનાવો વિષે જે કાંઈ લખ્યુ હોય, તે ઇસ્લામી ઇતિહાસો તથા પૃથ્વીરાજ રાસો, તત્કાલીન તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ વગેરે બીજા ઐતિહાસિક સાધનો ઉપરથી લખ્યુ હોય એ સ્વાભાવિક છે

પણ શ્રી ન્હા દ કવિના ઉપરના વચનમાથી પૃથ્વીરાજ રાસો, ઇસ્લામી ઇતિહાસો અથવા આધુનિક ઇતિહાસો કરતા, ઇતિહાસ તરીકે વધારે વિશ્વસનીય છે એવો જે ધ્વનિ નીકળે છે, તે વિચારણીય છે ચન્દ બરદાઇ પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન, પૃથ્વીરાજનો મિત્ર અને એની સભાનો રાજકવિ હતો એ ચન્દ બરદાઇએ જ પૃથ્વીરાજ રાસો લખ્યો છે એવી માન્યતા પ્રસિદ્ધ છે અને એ માન્યતાથી દોરાઇને, પૃથ્વીરાજ રાસાને ઝીણી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોયા વગર તથા એ મહાગ્રન્થ વિષે થયેના વિવેચનો જોયા વગર ઉપરનું વચન કહેવાયેલુ છે પૃથ્વીરાજ રાસા વિષે ઉપલી માન્યતા એટલા લાંબા કાળથી ચાલી આવે છે અને એટલી દૃઢ છે કે એમાં શંકા થવી જ મુશ્કેલ ટોડ સાહેબ જેવાએ પૃથ્વીરાજ રાસાને પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન અને વિશ્વસનીય માનેલો, પણ એના

+ 'ભારતીય ઇતિહાસના કેટલાક લક્ષણો' એ નામનુ શ્રી ન્હા. દ. કવિનુ તા. ૨૩ જાન્યુઆરી ૧૯૨૭નું ભાષણ

વખતમાં તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ, વગેરે બીજાં ઐતિહાસિક સાધનો ઉપલબ્ધ નહોતાં. પણ હવે તો પુષ્કળ ઐતિહાસિક સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ છે. અને પુરાતત્ત્વના સારા હિંદી વિદ્વાનોએ આ સામગ્રીનું મથન કરીને મધ્યકાલીન રજપૂત રાજવંશોના ઇતિહાસ ઉપર પુષ્કળ નવો પ્રકાશ નાખ્યો છે. આ હિંદી વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે પૃથ્વીરાજ રાસો પ્રાચીન હિંદી મહાકાવ્ય તરીકે ગમે તેટલો ઉત્તમ ગ્રન્થ ભલે હોય પણ ઇતિહાસ તરીકે વિશ્વસનીય નથી.

પરંપરાથી ચાલી આવતી માન્યતા વિરુદ્ધ આવું વિધાન કોઈ એમ ને એમ માને નહિ, પણ પૃથ્વીરાજ રાસામાં આપેલી, પૃથ્વીરાજ સંબંધી, એના પૂર્વજો સંબધી તથા તત્કાલીન બીજા રાજવંશો સંબધી હકીકતો બીજાં અસંશયિત પ્રમાણોથી તપાસતાં ખોટી ઠરે છે, એ જોયા પછી પૃથ્વીરાજ રાસો પૃથ્વીરાજના સમકાલીન કવિનો રચેલો હોવા વિષે શંકા પડે તો નવાઈ નહિ.

ચન્દ બરદાઈ, ઉપર કહેલી ઐતિહાસિક શંકાને ન ગણીએ તો, હિન્દીનો આદિ કવિ ગણાય છે અને પૃથ્વીરાજ રાસો હિંદી મહાભારત ગણાય છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનું જીવનવૃત્તાન્ત મુખ્ય છે, પણ પૃથ્વીરાજના પૂર્વજો સંબંધી તથા પૃથ્વીરાજને તે કાળના જે જે રાજાઓ સાથે લડવું પડેલું તે રાજાઓ સંબંધી પણ પુષ્કળ વાતો લખેલી છે. રાસો સંવાદ રૂપ છે. કવિ ચન્દની ધર્મપત્ની પ્રશ્ન કરે છે અને કવિ એનો ઉત્તર આપે છે એ રીતે આખો ગ્રંથ લખેલો છે.

જો વિશ્વસનીય હોત તો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ઈ. સ. બારમી સદીના ઇતિહાસ માટે પૃથ્વીરાજ રાસો એક અમૂલ્ય પુસ્તક ગણાત, પણ આ મહાગ્રન્થ વિશ્વસનીય નથી. ઇતિહાસ તરીકે રાસામાં અશ્રદ્ધા થવાનાં કેટલાંક કારણો નીચે આપ્યાં છે.[1]

૧. પૃથ્વીરાજ રાસામાં પૃથ્વીરાજનો જન્મસમય સંવત ૧૧૧૫ આપ્યો છે તથા મૃત્યુ સમય સંવત ૧૧૫૮ આપ્યો છે. પણ પૃથ્વીરાજનું મૃત્યુ શાહબુદ્દીન ગોરીને હાથે ઇ. સ. ૧૧૯૩માં હાર્યા પછી થયું છે. એટલે કે વિ. સં. ૧૨૪૯માં થયું છે, અર્થાત્ ચન્દ કવિએ આપેલી સાલો ખોટી છે એમ માનવું પડે છે. શ્રીયુત મોહનલાલ વિષ્ણુલાલ

૧. પ્રખ્યાત હિંદી માસિક 'સરસ્વતી'ના ૧૯૨૬ના મે, જૂન અને ઓગસ્ટના અંકોમા છપાયેલા શ્રી. અમૃતલાલ શીલના લેખોમાથી મુખ્ય મુદ્દાઓ લીધા છે.

પડ્યા નામના હિંદી વિદ્વાને રાસાના ‘વિક્રમ સાક આનન્દ’ એ પદના આધારથી નવા આનંદ સંવતની કલ્પના કરી છે આ આનન્દ સંવત વિક્રમ સંવતમાંથી ૯૧ બાદ કરવાથી મળે છે એમ તેઓ કહે છે અને રાસોમાં પૃથ્વીરાજના જન્મ વગેરે માટે આપેલી સાલો આનંદ સંવતની છે એમ માનવાથી રાસાની સાલો સાચી ઠરે છે એમ શ્રી પડ્યા દલીલ કરે છે પણ રાસામાં આપેલી બધી સાલો આનંદ સંવતથી પણ મળતી રહેતી નથી અને રાવ બહાદુર ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા જેવા સમર્થ હિંદી પુરાતત્ત્વજ્ઞ તો આનંદ સંવતની વાત કલ્પિત છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે (જુઓ, નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભા ૫ અ. ૨ પા ૨૦૦)

૨ પૃથ્વીરાજ રાસામાં લખ્યું છે કે, જે વખતે પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વર ચૌહાણ શાકંભરી દેશની રાજધાની અજમેરમાં રાજ્ય કરતા હતા, તે વખતે અનંગપાલ તોમર દિલ્હીમાં અને વિજયપાલ કમધ્વજ કનોજમાં રાજ્ય કરતા હતા હવે કોઈ કારણથી વિજયપાલે દિલ્હી ઉપર ચડાઈ કરી, એટલે અનંગપાલે દૂત મોકલીને સોમેશ્વર પાસે મદદ માગી સોમેશ્વર લશ્કર લઈને દિલ્હી ગયા અને અનંગપાલે તથા સોમેશ્વરે મળીને દિલ્હીનો બચાવ કર્યો આ રીતે, જો કે કનોજના રાજા વિજયપાલ એ વખતે ઉત્તર ભારતમાં ચક્રવર્તીપદ ભોગવતા હતા એની પાસે લશ્કરની ઘણી મોટી સંખ્યા હતી તથા એમણે દિગ્વિજય કર્યો હતો, છતાં એમનાથી દિલ્હી જિતાયું નહિ હવે અનંગપાલને પુત્ર નહોતો પણ ફક્ત બે કન્યાઓ હતી મોટી કન્યાનું નામ સુરસુન્દરી અને નાનીનું નામ કમળા હતું દિલ્હીપતિ અનંગપાલે મોટી કન્યા સુરસુન્દરી, વિજયપાલથી ડરીને તેને આપી અને નાની કમળા સોમેશ્વરને આપી આ કમળાને પેટે પૃથ્વીરાજનો જન્મ થયો કનોજના રાજા વિજયપાલને જયચન્દ નામનો પુત્ર થયો જે વિજયપાલના મૃત્યુ પછી કનોજની ગાદીએ બેઠો પણ આ જયચન્દ સુરસુન્દરીને પેટે જન્મ્યો હતો કે વિજયપાલની કોઈ બીજી રાણીના ગર્ભથી એ રાસામાં કહ્યું નથી

૩ હવે દિલ્હીના રાજા અનંગપાલ વૃદ્ધ અવસ્થામાં જ્યારે બદરી-નારાયણની યાત્રા કરવા નીકળ્યા, ત્યારે એમણે પોતાના દૌહિત્ર પૃથ્વીરાજને દિલ્હીનું રાજ્ય આપી દીધું એ સમયે પૃથ્વીરાજની ઉમ્મર ૧૧ વર્ષની હતી. અનંગપાલના મંત્રીઓને થોડા વખત માટે પણ પરદેશી પૃથ્વીરાજને દિલ્હીનું રાજ્ય સોંપી દેવાની વાત પસંદ ન આવી પણ

મદદ કર્યાની તથા એની પુત્રી કમલાદેવીને પરણ્યાની વાત પણ સંભવિત નથી; કારણ કે સં. ૧૧૪૮માં સોમેશ્વર નહિ પણ એના પિતા અર્ણોરાજ અજમેરની ગાદી ઉપર હતા; પછી ઉપરના લેખ પ્રમાણે સંવત ૧૧૬૩માં ચોથા વિગ્રહરાજ વીસલદેવ ચોહાણ અજમેરના રાજા હતા. તે પછી 'પૃથ્વીરાજવિજય' તથા 'પ્રબંધકોશ' પ્રમાણે તેના પુત્ર અમર ગાંગેય ગાદી ઉપર બેઠા; તે પછી વીસલદેવના ભાઈ જગદેવના પુત્ર બીજા પૃથ્વીરાજ ગાદી ઉપર બેઠા અને તે પછી સોમેશ્વર ગાદીએ આવ્યા.

હવે સં. ૧૨૨૬ (ઈ. સ. ૧૧૬૯)નો એક ઉત્કીર્ણ લેખ પૃથ્વીરાજ બીજાનો મળ્યો છે અને સ. ૧૨૨૬ના ફાલ્ગુનનો સોમેશ્વરનો બીજોલ્યાનો પ્રસિદ્ધ શિલાલેખ છે; એથી ઇ. સ. ૧૧૭૦માં જ સોમેશ્વર અજમેરની ગાદીએ બેઠા ઠરે છે. એટલે ઇ. સ. ૧૧૪૮ પહેલાં સોમેશ્વરે અનગપાળને મદદ કરી હોવાનો સંભવ નથી. વળી પૃથ્વીરાજની માનું નામ રાસામાં કમલાદેવી લખ્યું છે. પણ હમ્મીર મહાકાવ્યમાં કર્પૂરાદેવી નામ છે, તથા પૃથ્વીરાજના સમયમાં (ઈ. સ. ૧૧૯૨)માં લખાયલા પૃથ્વીરાજ વિજય[1] નામના મહાકાવ્યમાં સોમેશ્વરે ત્રિપુરીના હૈહયવંશી રાજા નરસિંહદેવની કન્યા કર્પૂરાદેવી સાથે લગ્ન કર્યું અને કર્પૂરાદેવીથી તેને પૃથ્વીરાજ તથા હરિરાજ બે પુત્રો થયા એ રીતે વર્ણન મળે છે. એટલે રાસાની કથા કલ્પિત ઠરે છે.

क ૩. સોમેશ્વરનો પિતા અર્ણોરાજ અજમેરનો એક મહાપ્રતાપી ચૌહાણ રાજા હતો. એને ત્રણ રાણીઓ હતી. પહેલી મારવાડની કન્યા સુધવાના ગર્ભથી જગદેવનો તથા વિગ્રહરાજ વીસલદેવ (૪થા)નો જન્મ થયો. બીજી ગૂજરાતના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની પુત્રી કાંચનદેવીને કાંઈ સંતાન ન હતું અને ત્રીજી કુમારપાળની બહેન દેવળદેવીને પેટે સોમેશ્વરનો જન્મ થયો. સોમેશ્વરની બાલ્યાવસ્થા

૧ કાશ્મીરી કવિ જયાનકના લખેલા પૃથ્વીરાજ વિજય નામના મહાકાવ્યની એક અપૂર્ણ અને ત્રુટિત પ્રત બુલ્હર સાહેબને કાશ્મીરમાંથી મળી હતી, જે પૂના ડેક્કન કોલેજના પુસ્તકાલયમાં રાખવામાં આવી હતી. આ કાવ્યની આ સિવાય બીજી એક પણ પ્રત મળી નથી. પણ એની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા જોતાં પ. ગો. હી. ઓઝા એનું સંશોધન કરી છપાવવા યત્ન કરે છે. આ કાવ્ય વિષે વિશેષ માહિતી માટે જુઓ; નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૫ અં. ૨માં પૃથ્વીરાજ વિજય ઉપર લેખ. આ કાવ્ય પછી બી. ઈ. માં છપાઈ ગયું છે.

ચાલતી હતી તે વખતે, અજમેરમા અર્ણોરાજને મારીને સુધવાના પુત્રોએ ગાદી દબાવેલી હોવાથી, સોમેશ્વર મોસાળમા પહેલા સિદ્ધરાજના હાથમા અને પછી કુમારપાળના હાથમા મોટા થયા અને પિતૃભ્રાતી જગદેવના પુત્ર પૃથ્વીરાજ બીજાના મરણ પછી, અજમેરની ગાદીનો દાવો કરનાર અર્ણોરાજના વશનુ બીજુ કોઇ ન હોવાથી, સોમેશ્વર પોતાના બાળપુત્રોને લઇને અજમેર ગયા (જુઓ, પૃથ્વીરાજ વિજય સર્ગ ૭ તથા ૮) મતલબ કે, મોસાળના આશ્રયમા પડેલા સોમેશ્વરે દિલ્હીના રાજાને કાઈ મદદ કરી હોવાનો સભવ જ નથી ટૂકામા પૃથ્વીરાજના જન્મ સબધી તથા દિલ્હીની ગાદી અનગપાળ પાસેથી મળ્યાની રાસાની આખી વાત કલ્પિત છે પૃથ્વીરાજ વિજયમા અને હમ્મીર મહાકાવ્યમા[1] લગભગ સરખો વૃત્તાન્ત છે અને એ વૃત્તાન્તને સોમેશ્વરના તથા બીજા ચૌહાણ રાજાઓના ઉત્કીર્ણ લેખો, મોટે ભાગે ટેકો આપે છે[2] ખાસ કરીને સોમેશ્વરના વિ સ ૧૨૨૬ના શિલાલેખમા આપેલી વશાવળી ચૌહાણોના ઇતિહાસ માટે અતિ ઉપયોગી છે એ લેખમા પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વર જ પોતાના ઓરમાન મોટા ભાઈ વિગ્રહરાજે દિલ્હી જીતી લીધુ હતુ એમ કહે છે ટૂકામા રાસાની અનગપાળે પૃથ્વીરાજને દત્તક લીધાની તથા દિલ્હી આપ્યાની વાત માની શકાય એમ નથી રાસાને ચૌહાણોની ટૂકી વશાવળીની પણ સાચી ખબર નથી સોમેશ્વર પહેલા એ વશમા ચાર વીસલદેવ નામના અને ત્રણ પૃથ્વીરાજ નામના રાજાઓ થઈ ગયા છે રાસાને એક જ વીસલદેવની તથા એક જ પૃથ્વીરાજની ખબર છે, જેથી ઘણો ગોટાળો થયો છે ટૉડ રાજસ્થાનમા પણ આ ગોટાળો ઊતર્યો છે

---

૧ હમ્મીર મહાકાવ્ય વિ સ ૧૪૬૦મા જૈન સાધુ નયચન્દ્રસૂરિએ લખ્યુ છે પૃથ્વીરાજના મરણ પછી એનો પુત્ર રણથભોરમા રાજા થયો એનાથી પાચમી પેઢીએ હમ્મીર રાજા થયો આ ચૌહાણ હમ્મીરના યશ ગાવા માટે હમ્મીર મહાકાવ્ય લખાયુ છે આ હમ્મીર સુલતાન અલ્લાઉદ્દીનનો સમકાલીન, મહા શૂરવીર રાજા હતો, [સમય વિ સ ૧૩૪૨ થી ૧૩૫૮] આ હમ્મીર મહાકાવ્યમા ચૌહાણવશની પૂરી વશાવળી આપી છે

૨ પ્રબન્ધકોશના અન્તમા આપેલી વશાવળી પણ ઘણે ભાગે પૃથ્વીરાજ વિજય, હમ્મીર મહાકાવ્ય તથા ઉત્કીર્ણ લેખોમા આપેલી વશાવળી સાથે મળી રહે છે

क ૪. સોમેશ્વર વિ. સં. ૧૨૩૬ (ઇ. સ. ૧૧૭૯)માં મરણ પામ્યા. હવે પૃથ્વીરાજ રાસામાં લખ્યું છે કે, ગુજરાતના રાજા ભોળા ભીમને હાથે સોમેશ્વર માર્યો ગયો, પણ એ વાત માની શકાય એવી નથી. કારણ કે ભોળો ભીમ ઘણું કરીને એ વર્ષ પહેલાં અણહિલવાડની ગાદીએ બેઠો હતો અને હજી તદ્દન બાળક હતો. (ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ વિભાગ ૨, પૃ. ૩૪૪) વળી ગુજરાતના રાજાને મહત્તા આપનારી એવી વાત બની હોય તો પ્રબંધ ચિંતામણિ વગેરેમાં નોંધાયા વગર ન જ રહે.

क ૫. સોમેશ્વરે પૃથ્વીરાજને ૧૦૮ સાથીઓ આપ્યાની વાત પણ ગપ લાગે છે. કારણ કે સોમેશ્વરના મરણ વખતે પૃથ્વીરાજની ઉમ્મર નાની હતી અને તેની માતા કર્પૂરાદેવી રાજ્ય સંભાળતી હતી, એમ પૃથ્વીરાજ વિજય કહે છે. (જુઓ સર્ગ ૮, ૯).

क ૬. પૃથ્વીરાજનો દિલ્હી સાથે શો સંબંધ હતો એ પૃથ્વીરાજ વિજયમાં કે હમ્મીર મહાકાવ્યમા તો લખ્યું જ નથી; અને મુસલમાન લેખકો તો પૃથ્વીરાજને અજમેરના રાજા જ ગણે છે. શાહબુદ્દીન સામે લડવા માટે પૃથ્વીરાજ અજમેરથી જાય છે.[1] ફરિસ્તામાં દિલ્હીના રાજાને પૃથ્વીરાજનો ભાઈ કહ્યો છે અને એનું નામ ચામુંડરાય આપ્યું છે. પણ પૃથ્વીરાજના ભાઇનું નામ તો હરિરાય છે એ આપણે બીજાં પ્રમાણોથી જાણીએ છીએ. તબકાતે નાસિરીમાં દિલ્હીના રાજાનું ગોવિન્દરાય નામ આપ્યું છે. અને પૃથ્વીરાજના પુત્રનું નામ હમ્મીર મહાકાવ્યમાં ગોવિન્દરાજ આપ્યું છે. ફરિસ્તા વગેરે મુસલમાન ઇતિહાસો પાછળથી લખાયા છે એટલે નામની ગડબડ થઈ હોવાનો સંભવ છે. પણ શાહબુદ્દીન સામેના યુદ્ધ વખતે અજમેરના રાજા પૃથ્વીરાજની વતી દિલ્હીમાં એનો ભાઈ હરિરાય સામંત તરીકે હકૂમત ચલાવતો હોય એ સંભવિત છે.

क ૭. વિજયપાલ કમધ્વજના દિગ્વિજયની તથા કટકના રાજાની પુત્રી ભેટ મળ્યાની વાત પણ કલ્પિત લાગે છે. કનોજના રાજા વિજયચંદ્ર (જેને રાસામાં વિજયપાલ કહેલ છે)ના તથા તેના પુત્ર જયચંદ્રના જે ઉત્કીર્ણ લેખો મળ્યા છે, તેમાં ક્યાંય આ દિગ્વિજયનો ઉલ્લેખ નથી. વળી રાસામાં અન્યત્ર (સમય ૨૦ મામાં) એ વખતે પૂર્વમાં

૧ Elliot's History of India Vol. II. 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' ભા. ૧ પા. ૨૫૭.

સમુદ્રશિખરગઢમા જેનું રાજ્ય સમુદ્ર સુધી ફેલાયલુ હતુ એવો વિજયપાલ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો, અને તેની પુત્રી પદ્માવતીનું કુમાઉંના રાજા કુમોદરાષિ સાથે વેવિશાળ થયુ હતુ, છતા પદ્માવતીનો પત્ર આવવાથી વિવાહ સમય પહેલા ૫-૭ દિવસે જઈને પૃથ્વીરાજે પદ્માવતીનુ હરણ કર્યું વગેરે કથા છે આ કથા માટે કે સમુદ્રગઢના યાદવરાજ્યના અસ્તિત્વ માટે કોઈ પુરાવો નથી

क ૮ હવે સયુક્તાહરણની વાત જોઈએ પૃથ્વીરાજે અનેક રાજાઓની કન્યાઓનુ, અનેક રાજાઓ સાથે યુદ્ધ કરીને હરણ કર્યાની ઘણી વાતો રાસામા લખી છે મોટે ભાગે આ વાતો કલ્પિત છે એમ ઉપરના દાખલાથી લાગે છે એ પ્રમાણે જ સયુક્તાહરણનુ હોવુ જોઈએ સયુક્તાહરણની કથા એટલી પ્રસિદ્ધ છે કે અહીં ઉતારવાની જરૂર નથી શ્રી અમૃતલાલ શીલ કહે છે કે, "જો કે મુસલમાન લેખકોએ સયુક્તાહરણનો વૃત્તાન્ત લખ્યો નથી, પણ એ સમયના કાવ્ય-નાટકોમા એનો ઉલ્લેખ મળે છે, માટે આખી વાત કલ્પિત નહિ કહી શકાય, પણ રાસામા જે વિસ્તૃત વર્ણન છે, તે ઐતિહાસિક હોવાની શકા પડે છે" શ્રી અમૃતલાલ શીલને, પૃથ્વીરાજનો રાસામા જ વર્ણવેલો સ્વભાવ જોતા એ ૭ મહિના સુધી સયુક્તા સાથે અત પુરમા પડયો રહે એ અસભવિત લાગે છે અને આ વર્ણનમા ઈ સ ૧૭મી સદીમા બનેલા બનાવની ગધ આવે છે માટે તેઓ એને પ્રક્ષિપ્ત ગણે છે બીજી તરફથી શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ સયુક્તા હરણની આખી વાત કલ્પિત માને છે, કારણ કે પૃથ્વીરાજવિજયમા કે હમ્મીર મહાકાવ્યમા એ નથી વળી કનોજના રાજા જયચદ્રે જો, રાસામા કહ્યુ છે તેમ, રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હોત, તો એના મળી આવેલા ૧૪ તામ્રપત્રો અને બે લેખોમાથી કયાક તેનો ઉલ્લેખ હોત (જુઓ, 'સરસ્વતી' માર્ચ ૧૯૨૮ ના અકમા 'કનૌજ નરેશ ઉપર કરવામા આવેલા મિથ્યા આક્ષેપો' નામનો લેખ)

क ૯ ઈ સ ૧૧૯૩મા શાહબુદ્દીન ગોરીને હાથે હાર્યા પછી પૃથ્વીરાજનુ શુ થયુ એ વિષે ઇસ્લામી ઇતિહાસ લેખકો એક વાત લખે છે અને પૃથ્વીરાજ રાસામા બીજી વાત લખી છે

જામિઉલહિકાયત, તાજુલમઆસિર, તબકાત ઈ નાસિરી, તારિખ ફરિસ્તા વગેરે ઇસ્લામી ઇતિહાસો કહે છે કે, બીજીવારની લડાઈમા

પૃથ્વીરાજ હારી જતાં બાદશાહે એને કેદ કરી લીધો. અમુક વખત પછી એનું માથું કપાવી નાખ્યું અને એના પુત્રને અજમેરની ગાદી સોંપી.[૧] પણ પૃથ્વીરાજ રાસામાં લખ્યું છે કે શાહબુદ્દીન ગોરી પૃથ્વીરાજને કેદ કરી ગજની લઇ ગયો અને ત્યાં એની આંખો ફોડાવી કેદ કરી રાખ્યો. અમુક વખત પછી ચન્દ બરદાઈ ત્યાં પહોંચ્યા અને એના કહેવા પ્રમાણે પૃથ્વીરાજે શબ્દવેધી બાણ મારી સુલતાનને મારી નાખ્યો અને પછી ચન્દ અને પૃથ્વીરાજે એકબીજાનાં ગળાં કાપી નાખ્યાં.

પણ મુસલમાન તવારીખો પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૧૯૩ (વિ. સં. ૧૨૪૯)માં પૃથ્વીરાજ કેદ થયો અને શાહબુદ્દીન તો છેક ઇ. સ. ૧૨૦૬ (વિ. સં. ૧૨૬૩)માં લાહોરથી ગજની જતાં માર્ગમાં ગખ્ખરોને હાથે માર્યો ગયો. અર્થાત્ રાસાની વાત માનવાયોગ્ય નથી. હમ્મીર મહાકાવ્ય પ્રમાણે પણ સુલતાને પૃથ્વીરાજને કેદ કરી લીધો અને દિલ્હીમાં કેદમાં જ પૃથ્વીરાજનું મરણ થયું અને એના નાનાભાઈ હરિરાજે એની છેલ્લી ક્રિયા કરી. વળી પૃથ્વીરાજના તાંબાના કેટલાક પૈસા મળી આવ્યા છે, જેમાં એક તરફ પૃથ્વીરાજ અને બીજી તરફ મુહમ્મદ સામ એ રીતે અક્ષરો કોતરેલ છે. આ પૈસા ઉપરથી પૃથ્વીરાજે હાર્યા પછી અમુક વખત સુધી સુલતાનનું સામતપણું સ્વીકાર્યું હોય એવી કલ્પના શ્રી. અમૃતલાલ શીલ કરે છે. પણ એવો સભવ ઓછો જ છે. પૃથ્વીરાજના ચાલતા સિક્કાઓ ઉપર સુલતાને પોતાની છાપ પડાવી હોય એમ પણ સંભવે. ગમે તેમ હો, પણ રાસાની કથા તો રસિક પણ તદ્દન કલ્પિત લાગે છે.

આ રીતે પૃથ્વીરાજના પૂર્વજો સંબંધી તથા પૃથ્વીરાજના જીવન સંબંધી, પૃથ્વીરાજ રાસામા આપેલી વાતો બિલકુલ વિશ્વસનીય નથી લાગતી.

क १०. પૃથ્વીરાજ રાસામાં પૃથ્વીરાજના સમકાલીન બીજા રાજાઓ સંબંધી જે વાતો લખી છે, તેનો ઘણો ભાગ બીજાં ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી ખોટો ઠરે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસનો જ દાખલો જોઇએ.

---

૧ જુઓ; Elliot's 'History of India' Vol. II.
ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પા. ૨૫૫ થી ૨૫૮

રાસા પ્રમાણે પૃથ્વીરાજની જ્યારે બાર વર્ષની ઉમ્મર હતી ત્યારે ગુજરાતમા ભોળાભીમનુ અને આબૂમા સલખ પરમારનું રાજ્ય હતું હવે આબૂના આ રાજાને બે પુત્રીઓ હતી એમાથી મોટી મંદોદરીનો ભીમદેવ સાથે વિવાહ થયો હતો અને નાની ઇચ્છિનીની પૃથ્વીરાજ સાથે સગાઈ થઈ હતી, પણ વિવાહ નહોતો થયો, ત્યા ભીમે ઇચ્છિનીની સુન્દરતાની ખ્યાતિ સાભળીને આબૂના રાજાને ઇચ્છિની પોતાને આપવા કહેવરાવ્યુ આબૂના રાજાએ પૃથ્વીરાજને સદેશો મોકલ્યો અને ભીમને ના કહી પરિણામે ભીમે એકદમ આબૂ ઉપર ચઢાઈ કરી, સલખને મારી નાખ્યો પણ અત પુરની સ્ત્રીઓ એના હાથમા ન આવી પાછા વળતા ભીમને પૃથ્વીરાજે રસ્તામા હરાવ્યો અને આબૂ જઈ પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો, ઇચ્છિની સાથે વિવાહ કર્યો તથા સલખના પુત્ર જેત પરમારને આબૂનો સામન્ત બનાવ્યો આ જેત થોડા વખત પછી દિલ્હી જઈ પૃથ્વીરાજનો મત્રી થયો અને છેલ્લા યુદ્ધમા માર્યો ગયો ભીમદેવે આ પરાજયનો બદલો લેવા સોમેશ્વર ઉપર ચડાઇ કરી અને તેને માર્યો આ પિતૃવધનો બદલો લેવા પૃથ્વીરાજે ભીમ ઉપર ચડાઈ કરી, ભીમને મારી નાખ્યો, એના ૮૪ બન્દર લઈ લીધા અને ભીમના પુત્રને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો (સમય ૪૪) આ પ્રમાણે રાસામા કહ્યા છે

હવે સાચુ શુ છે તે જોઇએ સોમેશ્વરને ભીમે માર્યો હોવાની વાત વિશ્વાસયોગ્ય નથી, એ ઉપર કહ્યુ જ છે આબૂના ઉત્કીર્ણ લેખો ઉપરથી પૃથ્વીરાજના જન્મ પહેલાથી તે મરણ પછીના સમય (વિ સ ૧૧૪૫ થી ૧૧૯૭) સુધીમા આબૂમા પહેલા યશોધવલ પરમારનુ અને પછી તેના પુત્ર ધારાવર્ષદેવનું રાજ્ય હતુ અને આ પિતાપુત્ર ગુજરાતના રાજાના સામતો હતા મતલબ કે, સલખ પરમારનો જ પત્તો નથી તો પછી એની દીકરીઓનો પત્તો ક્યાથી લાગે? અને પૃથ્વીરાજે ભીમને માર્યાની વાત તો ટકે એમ જ નથી, કારણ કે ઈ સ ૧૧૯૩ મા પૃથ્વીરાજનો દેહાન્ત થયો, જ્યારે ભીમ તો ઈ સ. ૧૨૪૧ સુધી રાજ્ય કરતો હતો વિ સ ૧૨૯૬ (ઇ સ ૧૨૪૦)નુ ભીમનુ તામ્રપત્ર મળ્યુ છે[1]

[1] જુઓ, Ind Ant. VI p. 205 Bombay Gazetteer Vol. I part 1 p 196–197 તથા ગુ મ રા ઇ વિ ૨, પૃ ૩૬૦

क ૧૧. વળી માળવાના પૃથ્વીરાજના સમકાલીન રાજાનું નામ રાસામાં ભીમદેવ લખ્યું છે અને આ ભીમદેવની કન્યા ઈન્દ્રાવતી સાથે પૃથ્વીરાજનાં લગ્ન કેવી રીતે થયાં તેનું રાસામાં વિસ્તારથી વર્ણન મળે છે (સમય ૩૩). હવે માળવાના રાજાઓનાં જે નામો તામ્રપત્રો વગેરેમાંથી મળે છે, તેમાં પૃથ્વીરાજની આસપાસના કાળમાં ભીમદેવનું નામ જ નથી. પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન માળવાનો રાજા હરિશ્ચંદ્ર હતો.[1]

क ૧૨. રાસામાં રણથંભના યાદવવંશી રાજા ભાનુની કન્યા હંસાવતીને પૃથ્વીરાજ પરણ્યાની કથા મળે છે (સમય ૩૬), પણ રણથંભમાં એ વખતે કોઈ સ્વતન્ત્ર રાજા હોવાનો પત્તો લાગતો નથી. અજમેરના ચૌહાણ રાજાઓનો રણથંભોર એક કિલ્લો હતો. પૃથ્વીરાજના મરણ પછી એનો પુત્ર ગોવિન્દરાજ જ રણથંભોરમાં પહેલો રાજા થયો.

क ૧૩. રાસા પ્રમાણે સોમેશ્વરને બે સંતાનો થયાં: એક પૃથ્વીરાજ અને બીજી પૃથાકુમારી. આ પૃથાનો વિવાહ ચિત્તોડના રાજા સમરસિંહ સાથે થયો હતો. આ સમરસિંહ શાહબુદ્દીન ગોરી સામે પૃથ્વીરાજના પક્ષમાં રહીને લડતાં માર્યો ગયો, અને એની પછી એનો પુત્ર રત્નસિંહ મેવાડની ગાદીએ બેઠો. રાસાની આ વાત પણ કલ્પિત છે; કારણ કે મેવાડના રાજા સમરસિંહનાં, એના પુત્ર રત્નસિંહનાં તથા એના બીજા વંશજોનાં દાનપત્રો મળ્યાં છે, જે ઉપરથી સમરસિંહ વિ. સં. ૧૩૩૦-થી ૧૩૫૬માં અને રત્નસિંહ વિ. સં. ૧૩૫૬ થી ૧૩૬૦ માં અર્થાત્ પૃથ્વીરાજ પછી સો વર્ષે થઈ ગયા હોવાનો પુરાવો મળે છે. અલ્લાઉદ્દીન ખિલજીએ ઇ. સ. ૧૨૯૯ માં સમરસિંહ ઉપર અને ૧૩૦૩ માં રત્નસિંહ ઉપર ચડાઈ કરી હતી. વળી પૃથ્વીરાજના વખતમાં સમરસિંહ નામનો કોઈ રાજા મેવાડના રાજવંશમાં થયો હોવાનું પ્રમાણ એ કુળની વંશાવળીમાં મળતું નથી.[2] (જુઓ; રાણા સમરસિંહનો અચલેશ્વર પાસેનો વિ. સં. ૧૩૪૩ નો લેખ-ભાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ).

---

૧ જુઓ; 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' પ્રથમ ભાગ પા. ૧૫૪

૨ મેવાડના રાજાઓની વિશ્વસનીય વંશાવળી માટે જુઓ; ટૉડ રાજસ્થાનના ખડ્ગવિલાસ પ્રેસવાળા હિન્દી ભાષાન્તર પહેલા ખંડમાં, પં. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાની પ્રકરણ ૭ ઉપર ટિપ્પણી ૨૭. અને રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ ખંડ-૧.

ક ૧૪ પૃથ્વીરાજ રાસો મહાભારત જેવો એક લાખ શ્લોકનો મોટો ગ્રન્થ છે, એમા ખૂબ અતિશયોક્તિવાળી અનેક વાતો છે અને ઘણી અસભવિત વાતો છે આ ટૂકા લેખમા એ બધી વાતોનો નિર્દેશ કરવો પણ મુશ્કેલ છે વળી પૃથ્વીરાજ રાસામા અસભવિત વર્ણન કેટલુ છે એ વિચારવાનું અહીં પ્રયોજન નથી, પણ ઇતિહાસ માટે એ ગ્રન્થ કેટલો વિશ્વાસપાત્ર છે એ જ આપણે જોવાનુ છે ઉપલા ટૂકા વિવરણથી પૃથ્વીરાજના પોતાના ચરિત્ર માટે રાસો વિશ્વસનીય નથી એમ દેખાય છે માળવા, ગુજરાત, આબૂ, દેવગિરિ વગેરેના રાજવંશો વિષે જે લખેલુ છે એ જોતા, આ રાજવંશો વિષે ફક્ત નામો જ સાભળેલા એવા કોઇએ, કોણ ક્યારે થયો છે એ જાણ્યા વગર, આ ગ્રન્થ લખ્યો લાગે છે આબૂમા પરમારો રાજ્ય કરતા હતા, ગુજરાતમા સોલકી કુમારપાલ અને ભીમનું રાજ હતુ, દેવગિરિમા યાદવોનુ રાજ્ય એક કાળે હતુ એટલી જ રાસોકારને ખબર છે પણ કોણ ક્યારે થયુ એ ખબર નથી સોમેશ્વર, પૃથ્વીરાજ, ભોળો ભીમ અને સમરસિંહ વિષે જે લખેલુ છે, તે જોતા રાસોકાર પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન હોવાનો સભવ જ નથી લાગતો વળી પૃથ્વીરાજ પછી ઘણે કાળે પૃથ્વીરાજની કીર્તિથી આકર્ષાઈ આ મહાકાવ્ય લખવા પ્રવૃત્ત થનાર કવિ (ચદ બરદાઈ[1]) ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ, પ્રબન્ધચિંતામણિ, પ્રબન્ધકોશ વગેરે પ્રબન્ધોના લેખકો જેટલો જૂનો ઇતિહાસ મેળવવામા કુશળ પણ નથી

પૃથ્વીરાજ રાસાની હિંદી ભાષા કયા સમયની છે એ કહેવાનો મારો અધિકાર નથી રાવબહાદુર ગૌરીશંકર હીરાચદ ઓઝા ચદ બરદાઇને પૃથ્વીરાજના સમકાલીન કે હિંદીના આદિકવિ માનવાની ના પાડે છે વળી મૂળ ગ્રન્થ જૂનો, પણ આ ઇતિહાસવિરુદ્ધ વાતો પાછળથી ઉમેરાયેલી એમ માનવાની પણ તેઓ ના પાડે છે[2] (જુઓ, નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભા ૫ અ ૨ પા ૧૯૯) મતલબ કે આખો ગ્રન્થ પાછલા સમયનો છે શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ પૃથ્વીરાજ રાસો વિ સં ૧૬૦૦ની આસપાસમા લખાયેલો માને છે (ભારતકે

૧ શ્રી અમૃતલાલ શીલ મૂળ પૃથ્વીરાજ રાસો ટૂકો ગ્રંથ, પણ એમા અકબરના વખત પછી ઘણો ઉમેરો થયો છે, એમ માનતા દેખાય છે (જુઓ, 'સરસ્વતી' ૧૯૨૬, ઑગસ્ટનો અંક)

પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પા. ૨૨૬) અને એમાં ઐતિહાસિક સત્ય બહુ થોડું છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે.

આવા સમર્થ હિંદી વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો જોયા પછી તથા ઉપર ટૂંકામાં આપેલી હકીકતો વિચાર્યા પછી, ગુજરાતમાંથી પણ પૃથ્વીરાજ રાસો પૃથ્વીરાજના ઇતિહાસ માટે વિશ્વાસયોગ્ય છે એવો ભ્રમ નીકળી જશે એવી આશા છે.

શાહબુદ્દીન ગોરીને ૧૬ વાર હરાવ્યો અને પકડ્યો છતાં જીવતો જવા દીધો વગેરે, આપણા સ્વાભિમાનને તૃપ્ત કરે એવું પૃથ્વીરાજ રાસામાં ઘણું છે અને એથી જ એમાં રહેલું અસત્ય આપણી નજરમાં આવતું નથી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું અભિમાન પડળનું કામ કરે છે. નિરભિમાન, નિઃસ્વાર્થ, શુદ્ધ સત્યલક્ષી દૃષ્ટિ જ ઇતિહાસનું દર્શન કરી શકે છે.

અનુપૂર્તિ તથા સંદર્ભસૂચિ

પૃથ્વીરાજ રાસાને ટૉડ સાહેબે તો રજપૂતોના ઇતિહાસ માટે એક પ્રમાણભૂત ગ્રન્થ માન્યો હતો અને ટૉડે પાછળના ઘણાઓને ભુલાવામાં નાખ્યા. ફાર્બસ સાહેબ, પ્રિન્સેપ સાહેબ, ડૉ. હન્ટર વગેરે ટૉડથી દોરવાયા હતા. અરે બુલ્હર જેવા પુરાતત્ત્વ – નિષ્ણાત પંડિત પણ હમ્મીર મહાકાવ્યનું સંપાદન કરતાં એ કાવ્યમાં આપેલી ચૌહાણોની વશાવળી સાથે સરખાવવા માટે ટૉડે રાસામાંથી ઉતારેલી વંશાવળી ઉતારે છે (ઇ. સ. ૧૮૭૮). પણ એ અરસામાં કોઈ કોઇને રાસા વિષે શંકા પડવા માડેલી. ગુજરાતના રાજા ભીમદેવ બીજાને પૃથ્વીરાજે માર્યાની રાસાની કથા રાસમાળામાં ઉતાર્યા પછી ફાર્બસ સાહેબ સ્પષ્ટ કહે છે કે, “આ પ્રમાણે ચંદની કથા છે, પણ સાચો ઇતિહાસ જુદો છે.” (જુઓ; ઇ. સ. ૧૮૭૮ની રાસમાળાની અંગ્રેજી આવૃત્તિ પા. ૧૭૮ અને ગુજરાતી ભાષાંતર આવૃત્તિ ત્રીજી ભા. ૧ પા. ૩૨૮) વિન્સેન્ટ સ્મિથે પણ ઇ. સ. ૧૮૮૧માં સ્પષ્ટ કહેલું કે, “અત્યારે જે રાસો આપણી પાસે છે તે ખોટે રસ્તે દોરનારો અને ઇતિહાસકારના કામ માટે તદ્દન નકામો છે.” (જુઓ; J. A. S. B. 1881 Pt. I No. 1 page 29).

પણ રાસા વિરુદ્ધ બધા પુરાવાઓ એકઠા કરી સબળ રીતે રજૂ કરવાનું કામ પહેલવહેલું મેવાડની સ્ટેટ કાઉન્સિલના સભ્ય અને રાજકવિ કવિરાજ શ્યામલદાસે હિંદીમા એક ચોપાનિયું લખીને કર્યું આ ચોપાનિયાનું અંગ્રેજી ભાષાંતર કરાવી એમણે બગાળની એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલમા છપાવ્યુ (જુઓ, J A S B 1886 part I) આ લેખે ઘણાની આખ ઉઘાડી દીધી હિંદીનો આદિકવિ આ રીતે સ્થાનભ્રષ્ટ થતા હિંદી પડિતોમા ખળભળાટ થઈ રહ્યો. મેવાડના જ પં વિષ્ણુલાલ મોહનલાલ પડ્યાએ આનદ સવતની કલ્પના પ્રગટ કરી તથા બીજી દલીલો કરી રાસાનો જબ્બર બચાવ કર્યો અને સાચી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ વગરના લોકોમા એ મનાયો પણ ખરો (જુઓ, સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયે છપાવેલ ટૉડ રાજસ્થાનનું ભાષાંતર)

કવિરાજ શ્યામલદાસે બીજેલ્યાનો લેખ, સમરસિંહના લેખો વગેરે રાસા વિરુદ્ધ પ્રબળ પુરાવાઓ પ્રગટ કર્યા જ હતા પણ પછી ચૌહાણ વંશના અને મેવાડના સિસોદિયા વંશના અનેક લેખો હાથ આવ્યા, અને ધીમે ધીમે રાસા વિરુદ્ધ શંકા વધતી ગઈ અત્યારે રાસા વિષે હિંદી વિદ્વાનોની જે માન્યતા છે તેનો સાર ઉપર આપ્યો જ છે અને એમા થોડી વધારે વિગતો નીચે ઉમેરી છે

૧ રાસામા આપેલી સાલો ખોટી છે, એ ઉપર કવિરાજ શ્યામલદાસે વિસ્તારથી દાખલાઓ આપી ધ્યાન ખેચેલુ એની વિરુદ્ધ શ્રી વિષ્ણુલાલ પડ્યાએ આનદ સવતની કલ્પના ગોઠવી – નદ નવ ગણાય છે, એ ઉપરથી અ – નદ એટલે નવુ કે એકાણુ નહિ – વગેરે કલ્પના છે ચમત્કારિક, પણ આનદ સવત ક્યાય કોઈ કાળે પ્રચલિત હોવાનો પુરાવો નથી વળી જૂના લોકોએ તો રાસાના સવતને વિક્રમ સવત જ માન્યો હશે એમ લાગે છે કવિરાજ શ્યામલદાસે બરાબર બતાવ્યુ છે કે, સમરસિંહને પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન એટલે રાસા પ્રમાણે વિ સ ૧૧૫૮મા માન્યાથી જેના સમયની વધારે ચોક્કસ ખબર હતી, એવા મેવાડના રાણા મોકલજી (સ. ૧૪૮૫) અને સમરસિંહની વચ્ચે ભાટચારણોને મેવાડની વંશાવળીમા અનેક કલ્પિત નામો ઉમેરવા પડ્યા છે

ક ૨. ચૌહાણોની વંશાવળી સોમેશ્વરના વિ સ ૧૨૨૬ના લેખમા મૂળ પુરુષ ચાહમાનથી સોમેશ્વર સુધી આપી છે એ લેખ આખો

નાનૂરામ પાસે રાસાનો એક કટકો જ છે. જુદો સંક્ષિપ્ત રાસો નથી. (જુઓ; નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૫ અં. ૨).

નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકાના ભા. ૯ અં. ૧ માં 'હિંદી સાહિત્ય કા વીરગાથાકાલ ' નામનો એક લેખ હમણાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. એમાં પૃથ્વીરાજ રાસા ઉપર ઠીક સમાલોચના કરેલી છે. એ લેખના લેખકના કહેવા પ્રમાણે રાસાની ભાષાનું કાંઈ ઠેકાણું નથી; એમાં જૂના અને નવા બન્ને અંશો છે. રાસાની જૂનામાં જૂની પ્રત વિ. સં. ૧૬૪૨ની મળી છે. એટલે ગ્રન્થ તે પહેલાંનો તો ખરો જ. વળી ચંદકવિ ખરેખર પૃથ્વીરાજના સમયમાં થઈ ગયો હોવાનો સંભવ પૃથ્વીરાજવિજય કાવ્યના એક વચનને આધારે એ લેખક માને છે. જો કે અત્યારે જે પૃથ્વીરાજ રાસો મળે છે, તે પૃથ્વીરાજના સમકાલીન કોઈ કવિનો લખેલો નથી જ, એટલું તો સર્વસંમત છે. આખો ગ્રન્થ પૃથ્વીરાજ પછી ત્રણસો – ચારસો વર્ષે લખાયેલો કે જૂના મૂળમાં પાછળથી મોટો ઉમેરો થયેલો એ વિષે બે મત છે.

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ દિલ્હીનો—આ દેશનો છેલ્લો હિન્દુ રાજા મનાય છે અને ચંદ બરદાઈના પૃથ્વીરાજ રાસામા ગવાયેલા પૃથ્વીરાજના ચરિત્રને આધારે અનેક વાર્તાઓ, કાવ્યો અને નાટકો લખાયા છે પણ એમાનો મોટો ભાગ કલ્પિત છે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ જાતે કલ્પિત પુરુષ નથી એ તો ખરો ઐતિહાસિક વીરનર થઈ ગયો છે પણ ચંદ બરદાઈના કહેવાતા પૃથ્વીરાજ રાસામા આપેલી પૃથ્વીરાજની કથા મોટેભાગે કલ્પિત છે પૃથ્વીરાજ રાસાની ઐતિહાસિક કિંમત કેટલી છે એ મેં આગલા લેખમા સપ્રમાણ દર્શાવ્યુ છે, એટલે અહીં રાસાને બાજુએ રાખીને, બીજા ઇતિહાસમાન્ય પુરાવાઓ પ્રમાણે પૃથ્વીરાજની ટૂકી જીવનકથા નોંધી છે

પૃથ્વીરાજ આ દેશનો છેલ્લો હિન્દુ રાજા હતો એ માન્યતા પણ તદ્દન ભૂલભરેલી છે દક્ષિણ હિન્દમા તો પૃથ્વીરાજ પછી ઘણા વર્ષો સુધી હિન્દુ રાજ્ય હતુ અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા પૃથ્વીરાજના વખતમા જે સાતેક મોટા હિન્દુ રાજ્યો હતા, તેમા (બીજા નાના રાજ્યોને ગણ્યા નથી) ચૌહાણોનું અજમેર એક હતુ અને એ સાત રાજ્યોમાથી ત્રણેકનો ઈ સ બારમા સૈકાના અન્તમા નાશ થયો પણ બાકીના સો વર્ષ વધારે જીવ્યા અને મેવાડ તો જૂના કાળથી હતું, મુસલમાની વખતમા બે ચાર વખત પડ્યુ અને પાછુ ઊભુ થયુ અને અત્યારે ઊભુ છે [1]

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ, રાસાએ ચલાવેલા ભ્રમથી દીલ્હીનો છેલ્લો

---

[1] રજપૂતાનામા, કાઠિયાવાડમા અને બીજે પણ જૂના હિન્દુ રાજ્યોનો મુસલમાનોને હાથે નાશ થતા એના ફણગાઓ બીજે ફૂટીને મુસલમાની વખતમા અનેક નવા હિન્દુ રાજ્યો થયા છે જેમાના ઘણા હજી જીવે છે

રાજા કહેવાય છે, પણ એ ખરી રીતે હતો અજમેરનો ચોહાણ. વળી એ જમાનાનો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનનો મોટામાં મોટો રાજા પણ પૃથ્વીરાજ ન હતો. સૌથી મોટો રાજા હતો કનોજનો જયચંદ રાઠોડ; છતાં પૃથ્વીરાજ એ જમાનાનો કદાચ સૌથી પરાક્રમી રાજા હતો. અને એનાં પરાક્રમોથી ભાટચારણોએ એના સંબંધે ઘણી દંતકથાઓ ઉભી કરી; અને પરિણામે એવી દંતકથાઓમાં એનો સાચો ઇતિહાસ ખોવાઈ ગયો. પણ એના પૂર્વજોના, એના પિતાના તથા એના પોતાના સમયના ઉત્કીર્ણ લેખો ઉપરથી, મુસલમાની ઇતિહાસ લેખકોના ગ્રંથો ઉપરથી તથા પૃથ્વીરાજ સંબંધી લખાયેલાં પૃથ્વીરાજ વિજય અને હમ્મીર મહાકાવ્ય જેવાં ઐતિહાસિક કાવ્યો ઉપરથી જે વિશ્વાસપાત્ર ઐતિહાસિક વૃત્તાંત મળે છે, તે ટુંકામાં અહિં આપું છું.

ઉત્તર હિન્દની રાજકીય સ્થિતિ

શાહબુદ્દીન ઘોરીએ હિન્દુસ્તાન ઉપર ચઢાઈઓ કરી, તે પહેલાં પણ મુસલમાનોના હુમલાઓ આ દેશ ઉપર થઈ ગયા હતા. અને સિંધમાં તથા પંજાબમાં તો મુસલમાનો સ્થાયી થઈ ગયા હતા. પણ એથી બિલકુલ સાવધાન થયા વગર ઉત્તર હિન્દમાં જુદાં જુદાં હિન્દુરાજ્યો પરસ્પર લડતાં કે એકબીજા સાથે સંબંધ કરતાં પણ સમૃદ્ધિમાં ઝૂલતાં હતાં. (૧) કનોજમાં ગહડવાલ વંશનું રાજ્ય હતું. એ વંશના કોઈ કોઈ રાજાઓએ ચક્રવર્તીપદનો દાવો કર્યો હતો અને પૃથ્વીરાજના જમાનામાં પણ કનોજનું રાજ્ય મોટું ગણાતું હતું. (૨) સાંભર – અજમેરમાં ચોહાણોનું રાજ્ય હતું અને પૃથ્વીરાજના એક પૂર્વજે દિલ્હીને પણ પોતાને આધીન કર્યું હતું. (૩) માળવામાં પરમાર વંશનું રાજ્ય હતું. એ વંશના મુંજ અને ભોજની કીર્તિ

૨. 'પૃથ્વીરાજ વિજય' એ કાશ્મીરી કવિ જયાનકે પૃથ્વીરાજના શાહબુદ્દીન-ગોરી ઉપરના વિજય સંબંધે રચું કરી એ વિજય પછી અને ઇ. સ. ૧૧૯૨ના પરાજય પહેલાં લખેલું સંસ્કૃત કાવ્ય છે. આ કાવ્યની હજી સુધી એક જ પ્રત મળી છે. અને તે ઉપરથી બી. ઇ.માં છપાયું છે. એમાં પૃથ્વીરાજના પૂર્વજો વિષે આપેલી હકીકતો ઉત્કીર્ણ લેખો સાથે મળતી હોઇને વિશ્વાસપાત્ર છે.

હમ્મીર મહાકાવ્ય—પૃથ્વીરાજથી પાંચમા રણથંભોરના ચોહાણ રાજા હમ્મીરના યશ ગાનારું આ કાવ્ય નયચન્દ્રસૂરિએ વિ. સ. ૧૪૬૦ની આસપાસમાં લખેલું છે. એ બુલ્હરે છપાવ્યું છે. એમાં પૃથ્વીરાજ સંબંધી આપેલી વાતો 'પૃથ્વીરાજ વિજય' કરતાં ઓછી પણ પૃથ્વીરાજ રાસો કરતાં વધારે વિશ્વાસપાત્ર છે.

આખા હિંદમા ફેલાઈ ગઈ હતી (૪) ગુજરાતમા સોલકી વશનુ રાજ્ય હતુ (૫) મેવાડમા સિસોદિયા વશનું રાજ્ય હતું (૬) જેજાકભુક્તિ (બુદેલખડ)માં ચદેલોનુ અને (૭) ચેદી (મધ્યપ્રાત)મા કલચુરી હૈહયોનુ રાજ્ય હતુ બગાળ અને કાશ્મીરના હિન્દુ રાજ્યો સાથે ઉપર કહેલા કનોજ વગેરેના રાજવનોને વિશેષ સબધ ન હોવાથી અહીં એને ગણ્યા નથી

ચૌહાણ વશ

છત્રીસ રાજવશોમા ચૌહાણ પણ એક ગણાય છે, પણ એ વશના મૂળ બાબત મતભેદ છે હાલના ચૌહાણ રજપૂતો પોતાને પરમારો પેઠે વસિષ્ઠના અગ્નિકુડમાથી નીકળેલા માને છે સૂર્યવશ અને ચદ્રવશ જે રીતે પુરાણપ્રસિદ્ધ છે, તે રીતે આ અગ્નિવશ પુરાણપ્રસિદ્ધ નથી, પણ લોકપ્રસિદ્ધ છે પણ વધારે મુશ્કેલી તો એ છે કે, વિ સ ૯૭૩થી ૧૫૪૨ સુધીના આ વશના ઉત્કીર્ણ લેખોમાના કોઈમા ચૌહાણોને અગ્નિવશી કહ્યા નથી વિ સ ૧૨૨૫ના હાંસીના પૃથ્વીરાજ બીજાના લેખમા એને ચદ્રવશી કહેલ છે પણ વિશલદેવ ચોથાના તે પહેલાના એક લેખમા ચૌહાણોને સૂર્યવશી કહેલ છે 'પૃથ્વીરાજ વિજય' કાવ્યમા તથા હમ્મીર મહાકાવ્યમા પણ સૂર્યવશી કહેલ છે ચૌહાણોને અગ્નિવશી તો પહેલવહેલા પૃથ્વીરાજ રાસામા કહ્યા છે અને એ ગ્રથની લોકપ્રિયતાને લીધે પાછળથી એ માન્યતા પ્રચલિત થઈ ગઈ છે

ચૌહાણોનુ પહેલા અહિચ્છત્રપુરમા રાજ્ય હતુ આ અહિચ્છત્રપુર તે ઉત્તર પાચાલની રાજધાની એમ શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ કહે છે. (જુઓ, 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવશ' ભા ૧ પા ૨૨૭) પણ મને જાગલ દેશના અહિચ્છત્રપુરમા ચૌહાણોની પહેલા રાજધાની હતી એમ લાગે છે

આ અહિચ્છત્રથી ચૌહાણો શાકભરી (સાભરમારવાડ)મા આવ્યા અને ત્યા પોતાની રાજધાની સ્થાપી આ વખતથી તેઓ શાકભરીશ્વર કહેવાવા લાગ્યા આ શાકભરીના રાજાઓના તાબામા જે દેશ એ વખતે હતો તે સપાદલક્ષ કહેવાતો જેનો અપભ્રશ સવાલક થયો છે આજ સુધી અજમેર, નાગોર અને સાભર માટે સવાલક નામ વપરાય છે પાછળથી સાભર છોડી દઈને ચૌહાણોએ અજમેર વસાવી ત્યા પોતાની રાજધાની કરી અને તેઓની એક શાખાએ

નાડોલ વસાવી ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ નાડોલની શાખાના વંશજો અત્યારે બુંદી, કોટા અને સિરોહીમાં રાજ્ય કરે છે.

પૃથ્વીરાજના પૂર્વજો

ચૌહાણવંશની વંશાવલિમાં પહેલું નામ ચાહમાન મળે છે. આ ચાહમાનથીજ એ વંશ ચાહમાન–ચૌહાણ કહેવાય છે. ચાહમાન પછીના વાસુદેવે જ અહિછત્રથી આવી શાકંભરીમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ ઐતિહાસિક પુરુષ હોવો જોઇએ. ('પૃથ્વીરાજ વિજય' સર્ગ ૩) પ્રબન્ધ-કોશમાં આપેલા સંવતને શક સવત્ માનીને શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ આ વાસુદેવને વિ. સં. ૭૪૩માં થઇ ગયેલ માને છે.

વાસુદેવ પછી સામન્તદેવ, પછી જયરાજ, પછી વિગ્રહરાજ પહેલો, પછી ચંદ્રરાજ પહેલો, પછી ગોપેન્દ્રરાજ, પછી દુર્લભરાજ, પછી ગૂવક પહેલો; આ રાજા વિ. સં. ૮૧૩ની આસપાસમાં નાગાવલોકના વખતમાં થયો હોવાનો સંભવ છે. પછી ચંદરાજ બીજો, પછી ગૂવક બીજો, પછી ચંદનરાજ, પછી વાક્પતિરાજ અને તે પછી ચાહમાનથી ચૌદમો સિંહરાજ થયો. આ સિંહરાજે વિ. સં. ૧૦૧૩માં હર્ષનાથના મંદિર ઉપર સુવર્ણનો કલશ ચઢાવી એ મંદિરના નિર્વાહ માટે ચાર ગામ દાનમાં આપ્યાં હતાં. આ હકીકત હર્ષનાથના મંદિરના વિ. સં. ૧૦૩૦ના લેખમાં નોંધી છે. આ વંશની વંશાવલિ પણ આપી છે. આ લેખ પ્રમાણે આ સિંહરાજ મોટો પરાક્રમી રાજા થઇ ગયો. એણે મુસલમાનોને હરાવ્યા હતા, એમ હમ્મીર મહાકાવ્ય, પ્રબન્ધકોશ વગેરેમાં કહ્યું છે. પણ મુસલમાન ઇતિહાસલેખકો કાંઈ કહેતા નથી.

સિંહરાજ પછી વિગ્રહરાજ પહેલો થયો. એણે ઉપર કહેલો હર્ષનાથના મંદિરનો વિ. સં. ૧૦૩૦નો લેખ લખાવ્યો છે. પછી દુર્લભરાજ બીજો, પછી ગોવિંદરાજ, પછી વાક્પતિરાજ બીજો, પછી વીર્યરામ, પછી ચામુંડરાજ, પછી દુર્લભરાજ ત્રીજો, પછી વિસલદેવ ત્રીજો, પછી પૃથ્વીરાજ પહેલો અને પછી અજયદેવ. આ અજયદેવે અજમેર વસાવ્યું છે એમ 'પૃથ્વીરાજ વિજય'માં લખ્યું છે. અજમેર ક્યારે અને કોણે વસાવ્યું એ બાબત પુષ્કળ મતભેદ છે, પણ અજમેરને બારમા શતકથી જૂનું માનવા માટે ખાસ કાંઈ પુરાવા નથી; એટલે પૃથ્વીરાજ વિજયનું કથન માનવા જેવું છે એમ શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ કહે છે. આ અજયદેવના તાંબાના સિક્કાઓ મળ્યા છે. એ વિ. સં.

૧૧૬૪ની આસપાસ થયો હશે અજયદેવ પછી અજમેરની ગાદી ઉપર અર્ણોરાજ આવ્યા અહીંથી આ વંશ પૂરો પ્રકાશમા આવે છે એ પહેલાની વંશાવલિમા માત્ર નામો મળે છે કોઇ વિગે નહિ જેવી હકીકત મળે છે તે જુદી વળી નામોમા પણ ઘણો હેરફેર છે ટૉડ રાજસ્થાનમા પૃથ્વીરાજ રાસા ઉપરથી તથા ભાટોની ખ્યાતો વગેરે સાધનો ઉપરથી આપેલી વંશાવલિ તો લેખોમા આપેલી વંશાવલિ સાથે બિલકુલ મળતી નથી એટલે તદ્દન અવિશ્વસનીય છે હર્ષનાથના મંદિરનો વિ સ ૧૦૩૦નો લેખ, સોમેશ્વરનો વિ સ ૧૨૨૬નો બીજોલ્યાનો લેખ, 'પૃથ્વીરાજ વિજય,' હમ્મીર મહાકાવ્ય, પ્રબન્ધકોશ વગેરેમા આપેલી વંશાવલિઓ ઉપરથી શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉએ આપેલી વંશાવલિમાથી ઉપર નામો ઉતાર્યાં છે (જુઓ, 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' ભા ૧)

અર્ણોરાજ મોટો પરાક્રમી રાજા થયો એને અનાક, આનાલદેવ, અથવા આનાજી કહે છે આ અર્ણોરાજને ત્રણ રાણીઓ હતી પહેલી મારવાડની સુધવા, બીજી ગુજરાતના સોલંકી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની કન્યા કાચનદેવી અને ત્રીજી ગુજરાતના જ કુમારપાલની બહેન દેવલદેવી આમાથી પહેલી રાણીને પેટે બે દીકરાઓ થયા જગદેવ અને વિસલદેવ, અને કાચનદેવીથી સોમેશ્વર નામે એક પુત્ર થયો

આ અર્ણોરાજે અજમેરમા આનાસાગર નામે તળાવ બધાવ્યુ આ અર્ણોરાજ સબધી વૃત્તાત ઉપર કહેલા લગ્ન સબધને લીધે ગુજરાતના પ્રબધોમા મળે છે અને કુમારપાલને હાથે અર્ણોરાજને હાર ખાવી પડી હશે એમ વિ સ ૧૨૦૭ના કુમારપાલના ચિત્તોડના સમિદ્ધેશ્વરના મદિરના લેખથી જણાય છે

વિ સ ૧૨૦૭ કે ૧૨૦૮મા અર્ણોરાજને મારીને એનો મોટો પુત્ર જગદેવ ગાદીએ બેઠો લાગે છે પણ એ પિતૃઘાતી વધારે વખત રાજ્ય ભોગવી શક્યો નથી લાગતો અને એનો નાનો ભાઈ વિગ્રહરાજ (વિસલદેવ) ચોથો ગાદીએ બેઠો આ મહાપ્રતાપી, વીર અને વિદ્વાન રાજા થઈ ગયો આ વિગ્રહરાજના સમયના અનેક લેખો મળ્યા છે દિલ્હીની ફિરોજશાહી લાટ ઉપરના વિ સ ૧૨૨૦ના લેખમા આ વિગ્રહરાજ "હિમાલયથી વિન્ધ્યાચલ સુધીના રાજાઓ પાસેથી પોતે કર લીધો છે તથા મ્લેચ્છોનો નાશ કરીને આર્યાવર્તને ફરી વાર યથાર્થ

રીતે આર્યાવર્ત કર્યું છે” એમ પોતે કહે છે આ વિગ્રહરાજે અજમેરમાં એક સસ્કૃત પાઠશાળા સ્થાપી હતી અને એ પાઠશાળાના મકાનના અમુક પથરાઓ ઉપર પોતાનું રચેલું હરકેલિ નાટક તથા પોતાની સભાના પંડિત સોમેશ્વરનું રચેલું લલિતવિગ્રહરાજ નાટક કોતરાવ્યાં હતાં. આ પાઠશાળાનો નાશ કરી શહાબુદ્દીન ગોરીએ એની મસ્જિદ બનાવી દીધી. જે મકાન આજે અઢાઈ દિન કા ઝોપડા નામથી અજમેરમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ મકાન પાસે ખોદકામ થતાં એમાંથી ઉપર કહેલાં નાટક કોતરેલા અમુક પથરાઓ મળ્યા છે. જે લખનૌના મ્યૂઝિયમમાં છે.

આ વિગ્રહરરાજે જ દિલ્હી પોતાના રાજ્યમાં મેળવી દીધેલું એમ એના ફિરોજશાહી લાટવાળા લેખથી જણાય છે. એટલે દિલ્હીના તુંવરરાજા અનંગપાલે દત્તક લીધાથી પૃથ્વીરાજને દિલ્હીની ગાદી મળી વગેરે પૃથ્વીરાજ રાસાની કથા વિશ્વાસપાત્ર નથી લાગતી.

વિગ્રહરાજ પછી એનો પુત્ર અપર ગાંગેય ગાદીએ બેઠો. તે થોડો વખત ગાદીપતિ રહ્યો હશે. એના પછી અર્ણોરાજને મારનાર જગદેવનો પુત્ર પૃથ્વીરાજ ગાદીએ બેઠો. આ પૃથ્વીરાજ બીજાના સમયના વિ. સં. ૧૨૨૪ થી ૧૨૨૬ ના ચાર લેખો મળ્યા છે.

આ પૃથ્વીરાજ પછી અર્ણોરાજનો કાંચનદેવીથી થયેલો પુત્ર સોમેશ્વર ગાદીએ આવ્યો. અર્ણોરાજ પછીનાં અઢાર વર્ષો સુધી સોમેશ્વરના ઓરમાન ભાઈઓ તથા એના પુત્રોના હાથમાં અજમેર હોવાથી સોમેશ્વરને પોતાને મોસાળ ગુજરાતમાં કુમારપાલના આશ્રયમાં રહેવું પડ્યું હતું. સોમેશ્વરની બાલ્યાવસ્થામાં એની મા ગુજરાતમાં આવતી રહે છે. (જુઓ; ‘પૃથ્વીરાજ વિજય’) અને અજમેરમાં સોમેશ્વરના ઓરમાન ભાઇઓનું કોઈ ન રહ્યા પછી, સોમેશ્વર ગુજરાતથી અજમેર જઇ, વિ. સં. ૧૨૨૬ માં ગાદીએ બેસે છે. સોમેશ્વરના વિ. સં. ૧૨૨૬ (ઈ. સ. ૧૧૬૯)થી ૧૨૩૪ સુધીના ચાર લેખો મળ્યા છે. અને વિ. સં. ૧૨૩૬માં સોમેશ્વરનો દેહ પડી ગયો લાગે છે. સોમેશ્વરના તાંબાના સિક્કાઓ પણ મળ્યા છે. સોમેશ્વર દિલ્હીના અનગપાળની બ્હેનને પરણેલા. સોમેશ્વરનું ગુજરાતના ભોળાભીમને હાથે મોત થયું વગેરે પૃથ્વીરાજ રાસામાં આપેલી કથા બીજાં પ્રમાણો જોતાં કલ્પિત ઠરે છે.

સોમેશ્વરે; ‘પૃથ્વીરાજ વિજય’ પ્રમાણે ગુજરાતમાં હતા ત્યારે જ-

ચેદીના રાજા નરસિંહદેવની કન્યા કર્પૂરદેવી સાથે લગ્ન કર્યું હતુ અને એનાથી સોમેશ્વરને બે પુત્રો થયા એક પૃથ્વીરાજ અને બીજો હરિરાજ. અને સોમેશ્વર પછી વિ સ ૧૨૩૬ મા પૃથ્વીરાજ ગાદીએ બેઠા

પૃથ્વીરાજ (ત્રીજો)

પૃથ્વીરાજ અજમેરની ગાદી ઉપર વિ સ ૧૨૩૬ (ઈ સ ૧૧૭૯) મા બેઠા ત્યારે એની ઉમ્મર નાની માટે શરૂઆતમા એની મા કર્પૂરદેવી રાજ્ય ચલાવતી હતી એમ 'પૃથ્વીરાજ વિજય' કહે છે (જુઓ, સર્ગ ૯) પણ ગાદીએ બેઠા પછી થોડા વખતમા પૃથ્વીરાજે એ વખતે રાજકુમારો જે વિદ્યાઓ મેળવતા હતે તે મેળવી લીધી અને યૌવન પણ પ્રાપ્ત કર્યું

પૃથ્વીરાજે ઘણા પરાક્રમો કર્યા હોવા જોઇએ એમ એના સબધી પૃથ્વીરાજ રાસામા આપેલી દંતકથાઓ ઉપરથી લાગે છે પૃથ્વીરાજને રામનો અવતાર કહ્યો છે પણ પૃથ્વીરાજના જીવનની બે જ વિશ્વસનીય હકીકતો જળવાઈ રહી છે એક વિ સ ૧૨૩૯ (ઈ સ ૧૧૮૨)મા પૃથ્વીરાજે મહોબા (બુંદેલખંડ) મા ચંદેલરાજા પરમર્દિદેવ ઉપર ચડાઈ કરી તેને હરાવ્યો તે ચંદેલ પરમર્દી અને પૃથ્વીરાજ સમકાલીન હતા એમ તો પરમર્દીના લેખથી જણાય છે અને વિ સ ૧૨૩૯ના મદનપુર (બુંદેલખંડ)માથી મળેલા પૃથ્વીરાજના લેખથી પૃથ્વીરાજનો મહોબા ઉપર વિજય ચોક્કસ જણાય છે પૃથ્વીરાજ રાસાના મહોબા ખંડમા જે લાબી કથા આપી છે, તેમાની મૂળ હકીકત આ રીતે સાચી છે બાકીની રાસોકારની કલ્પના લાગે છે

પૃથ્વીરાજના જીવન સબધી બીજી હકીકત શાહબુદ્દીન ગોરી સાથેની લડાઈ છે પૃથ્વીરાજે શાહબુદ્દીન ગોરીને એક વખત હરાવ્યો એ હકીકતે જ કવિઓનુ એટલુ બધુ આકર્ષણ કર્યું કે, તેઓએ એ વૃત્તાત કલ્પનાના રગથી ખૂબ રગીને ગાયુ હમ્મીર મહાકાવ્યમા કાઈક વિસ્તારથી શાહબુદ્દીન સાથેના યુદ્ધનુ વર્ણન આપ્યુ છે, (જુઓ, સર્ગ ૩) પણ પૃથ્વીરાજના જીવનના બીજા કોઈ બનાવોનુ વર્ણન કર્યું નથી માત્ર પૃથ્વીરાજ શાસ્ત્ર અને શસ્ત્રમા પારગત હતો, અતિ યુદ્ધકુશળ હતો, પ્રજાનું, બ્રાહ્મણોનું, બ્રાહ્મણધર્મનું સારી રીતે રક્ષણ કરતો વગેરે સામાન્ય ગુણવર્ણન કર્યું છે

'પૃથ્વીરાજ વિજય'માં પૃથ્વીરાજના મંત્રીનું નામ કદમ્બવાસ કહ્યું છે. વળી પૃથ્વીરાજના મોસાળમાંથી ભુવનૈકમલ્લ નામનો વીર પૃથ્વીરાજની પાસે આવીને રહેલો એમ પણ લખ્યું છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં જે ૧૦૮ વીર સાથીઓ હોવાનું તથા તેઓનાં અતુલ પરાક્રમોનું વર્ણન છે તે તો કલ્પિત લાગે છે.

'પૃથ્વીરાજ વિજય'માં "એક વખત રાજા વિગ્રહરાજના વિવેકશૂન્ય પુત્ર નાગાર્જુને ગુડપુર ઉપર ચડાઈ કરી એમ સાંભળીને પુરુષાર્થી પૃથ્વીરાજ હાથી, ઘોડા ઊંટ, બળદ અને પાળાઓનું લશ્કર લઈને ચડી ગયો. પણ શત્રુ રણમાંથી ભાગી ગયો અને પૃથ્વીરાજ એની માતાને કેદ કરીને અજમેર લઈ આવ્યા" વગેરે વર્ણન છે. આ નાગાર્જુન ક્યાંનો રાજા હતો ? આ સિવાય અનુકુળ વિધિએ પૃથ્વીરાજ માટે અનેક રણમહોત્સવો ઉત્પન્ન કર્યા હતા એમ 'પૃથ્વીરાજ વિજય'માં લખ્યું છે. પૃથ્વીરાજ ગાદીએ બેઠો ત્યારે નાની ઉમ્મરનો હતો, એ ઉપર કહ્યું જ છે, પણ વિ. સં. ૧૨૩૯ માં અર્થાત્ ગાદીએ બેઠા પછી ત્રણ વર્ષે પૃથ્વીરાજે પરમર્દિદેવ ઉપર ચડાઈ કરેલી એ હકીકત જોતાં, પૃથ્વીરાજની ઉમ્મર ગાદીએ બેસતી વખતે ઓછામાં ઓછી ૧૫ વર્ષની તો હોવી જ જોઇએ. અને વિ. સં. ૧૨૪૯ (ઇ. સ. ૧૧૯૩)માં પૃથ્વીરાજનું મરણ થયું છે. એટલે તેણે ૧૩ વર્ષ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું તેમાંથી ત્રણ વર્ષ બાળવયનાં બાદ કરતાં બાકીનાં દશ વર્ષોનો મોટો ભાગ યુદ્ધમાં ગયો હોવાનો સંભવ છે.

'પૃથ્વીરાજ વિજય'માં પૃથ્વીરાજનાં કોઈ રાજકુમારી સાથે લગ્ન થયા હોવાનું વર્ણન ત્રુટિત મળે છે. પણ એ ત્રુટિત હોવાથી, એ રાજકુમારી કોણ હતી એ સમજાતું નથી. હમ્મીર મહાકાવ્યમાં તો કાંઇ લખ્યું નથી. અને પૃથ્વીરાજ રાસામાં તો અનેક રાજકુંવરીઓનું પૃથ્વીરાજે હરણ કર્યાની કથાઓ મળે છે, તેમાં પણ સંયુક્તા હરણની રોમાંચક કથા તો અદ્ભુત છે. પણ બધી કથાઓ રુક્મિણી હરણ વગેરે પૌરાણિક કથાઓની ધાટી પર રચાયેલી કલ્પિત કથાઓ જ હોવાનો સંભવ છે.

શાહબુદ્દીન સાથે યુદ્ધ

પૃથ્વીરાજના જીવનનો સૌથી મોટો બનાવ અને છેલ્લો બનાવ શાહબુદ્દીન સાથેના યુદ્ધનો છે. શાહબુદ્દીન ગોરીના સમકાલીન અને

પાછળના મુસલમાન તવારીખનવેશોના કહેવા પ્રમાણે શાહબુદ્દીન સાથે પૃથ્વીરાજને ઈ ૧૧૯૧ મા એક યુદ્ધ થયુ જેમા શાહબુદ્દીન હારીને ભાગી ગયો, અને ઇ ૧૧૯૩ મા બીજી વાર યુદ્ધ થયુ, જેમા પૃથ્વીરાજ હારી ગયો, કેદ પકડાઇ ગયો અને પાછળથી હિંદુસ્થાનમાજ શાહબુદ્દીને પૃથ્વીરાજને મારી નખાવ્યો[3] હમ્મીર મહાકાવ્યમા લખ્યુ છે કે, શાહબુદ્દીન ગોરીના હુમલાઓથી પીડિત પશ્ચિમના રાજાઓએ ગોવિન્દરાજના પુત્ર ચદ્રરાજને પોતાનો મુખીઓ બનાવી પૃથ્વીરાજ આગળ જઇ, એને ભેટો ધરી, શાહબુદ્દીનના હુમલાઓની વાત કરી એટલે પૃથ્વીરાજે તેઓને ધીરજ આપી શાહબુદ્દીન સામે ચડાઈ કરી શાહબુદ્દીન સામો આવ્યો અને ભયકર યુદ્ધ પછી શાહબુદ્દીન હારીને પકડાઇ ગયો, પણ પૃથ્વીરાજે દયા કરીને છોડી મેલ્યો આ રીતે સાત વાર પૃથ્વીરાજે શાહબુદ્દીનને હરાવી છોડી મૂક્યો, પણ આઠમી વાર પોતાના વિજયમા મસ્ત રહેવાથી અને પૃથ્વીરાજના માણસને લાચ આપેલી હોવાથી પૃથ્વીરાજ હારી ગયો, પકડાઇ ગયો, અને શાહબુદ્દીનને પૃથ્વીરાજને છોડી દેવાનુ કહ્યુ ત્યારે ઊલટા ગુસ્સે થઇને શાહબુદ્દીને પૃથ્વીરાજને કિલ્લામા કેદ કર્યો, ત્યા પૃથ્વીરાજે શિવપદ પ્રાપ્ત કર્યું અને એના ભાઇ હરિરાજે એની ઉત્તરક્રિયા કરી (સર્ગ ૨.)

પૃથ્વીરાજ રાસામા તો પૃથ્વીરાજે સોળ વાર શાહબુદ્દીનને હરાવ્યો અને છોડી મૂક્યો એમ લખ્યુ છે પ્રબન્ધચિંતામણિમા એકવીસ વાર હરાવ્યો એમ લખ્યુ છે પૃથ્વીરાજ રાસાની ઘણી વાતો કલ્પિત છે એ જોતા અને રાસાની અદ્ભુત અતિશયોક્તિઓ યાદ કરીને આને પણ અતિશયોક્તિ ગણવી પડશે હમ્મીર મહાકાવ્યના લેખકે એક લડાઇનુ વિસ્તારથી વર્ણન આપ્યુ છે, પછી 'આ રીતે સાત વાર હરાવીને છોડી મૂક્યો' એટલુ ઉમેર્યુ છે અને પછી પાછુ બીજી લડાઈ જેમા પૃથ્વીરાજ હાર્યો એનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યુ છે આ બધાનો વિચાર કરતા એક વાર શાહબુદ્દીનને પૃથ્વીરાજે સખત હાર આપેલી એ નિ:સશય લાગે છે મુસલમાન લેખકો પણ એ હારને ભારે ગણે છે.

---

3 જુઓ, Elliots' History of India Vol II તથા એમાથી પ્રસ્તુત ફકરાઓના અનુવાદો માટે "ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ" ભાગ ૧

એ એક વિજયે સાત, સોળ કે એકત્રીસ જેટલો પોરસ ચડાવ્યો હશે.

હવે પૃથ્વીરાજનો દેહાંત કેવી રીતે થયો તેના હેવાલો જોઈએ. હમ્મીર મહાકાવ્યનું વર્ણન સ્વાભાવિક લાગે છે અને મુસલમાન લેખકોના વર્ણનથી બહુ જુદું પડતું નથી. પૃથ્વીરાજના કેટલાક તાંબાના પૈસા મળ્યા છે, જેમાં એક તરફ 'પૃથ્વીરાજ દેવ' અને બીજી તરફ 'સુલતાન મહમદ સામ' એ રીતે છાપ છે. એ જોતાં પૃથ્વીરાજ હાર્યા પછી થોડો વખત જીવતો રહ્યો હોય—કદાચ શાહબુદ્દીનના સામંત તરીકે રહ્યો હોય એ સંભવિત લાગે છે. તાજ–ઉલ–માઆસીરનું વર્ણન એવી જ મતલબનું લાગે છે. પણ પૃથ્વીરાજ રાસો નવી જ વાત કરે છે. રાસા પ્રમાણે પૃથ્વીરાજને કેદ કરીને, શાહબુદ્દીન ગજની લઈ ગયો. છએક મહિને એનો મિત્ર કવિ ચંદ બરદાઇ ત્યાં પહોંચ્યો અને બાદશાહની સભામાં પૃથ્વીરાજનું શબ્દવેધીપણું બતાવવા, તવાઓ વીંધવા માટે પૃથ્વીરાજને ધનુષ્યબાણ અપાવી ચંદે નીચેના પ્રસિદ્ધ શબ્દોથી શાહબુદ્દીનને જ વીંધી નાખવા કહ્યું :

चार वंश चौविश गज अंगुल अष्ट प्रमान
एते पर सुलतान है; मत चूके चहुआन.
इही वाण चहुआन, रामरावण उत्थप्यो,
इही वाण चहुआन, कर्णशिर अर्जुन काट्यो.
इही वाण चहुआन, शंभु त्रिपुरासुर सध्यो,
इही वाण चहुआन, भ्रमर लछमनकर वेध्यो.
सो वाण आज तो कर चढ्यो
चडे विरद साचो चत्रे
चहुआन राज सभर भनी
मत चूके मोटे तत्रे.

અને શાહબુદ્દીનના 'શાબાશ, શાબાશ,' શબ્દો સાંભળી એ શબ્દ ઉપર નિશાન રાખી પૃથ્વીરાજે બાણ માર્યું. શાહબુદ્દીન પડયો અને ચંદે તથા પૃથ્વીરાજે એકબીજાનાં માથાં તરવારથી ઊડાવી દઇ, મુસલમાનોને હાથે મરવાનું ટાળ્યું.

ચંદનુ ઉપલુ વર્ણન છે તો રોમાંચકારી પણ એમાં સત્ય બિલકુલ નથી. પૃથ્વીરાજનો દેહ પડયો ઈ. સ. ૧૧૯૩માં અને શાહબુદ્દીનનો

વિ સ ૧૨૦૬મા ગખ્ખરોને હાથે શાહબુદ્દીનની મરણતારીખ ખોટી લખવાનું મુસલમાન લેખકોને કારણ નથી *

પૃથ્વીરાજનો વશ પૃથ્વીરાજ સાથે અસ્ત પામ્યો નથી એના પુત્રનુ નામ રેણુસી હતુ એમ રાસામા કહ્યુ છે, પણ હમ્મીર મહાકાવ્યમા ગોવિન્દરાજ નામ લખ્યુ છે આ ગોવિન્દરાજે રણથભોરમા રાજ્ય સ્થાપ્યુ અને એનાથી પાચમી પેઢીએ થયેલા હમ્મીરદેવે અલ્લાઉદ્દીન ખિલજી સામે વીરતાથી યુદ્ધ કર્યા પછી, પરાજય સાથે દેહત્યાગ કર્યો

* હમ્મીર મહાકાવ્યમા, પૃથ્વીરાજને શાહબુદ્દીને મારી નાખ્યાનું કહ્યુ છે એ કાવ્યથી પણ પહેલા વિ સ ૧૩૬૧મા રચાયેલા 'પ્રબન્ધચિંતામણિ' ગ્રથમા પણ "મુસલમાન રાજાએ પૃથ્વીરાજનો શિરચ્છેદ કર્યો" એમ લખ્યુ છે (જુઓ, ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનો પ્ર ચિં નો ગુજરાતી અનુવાદ પૃ ૨૪૭)

વિદ્યાપતિ બિલ્હણના સમયનો વિચાર

વિદ્યાપતિ બિલ્હણ વિષે ઐતિહાસિક સંશોધનાત્મક એક સરસ લેખ શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીએ 'કૌમુદી'ના ૧૯૩૩ના ફેબ્રુઆરીના અંકમાં છપાવ્યો છે. કવિ બિલ્હણ વિષે જે કાંઈ જાણવા જેવું આજ સુધીમાં મળ્યું છે, તેનું વિવેચનપૂર્વક સુંદર દોહન આ લેખમાં કરવામાં આવ્યું છે. એમાં ઉમેરવા જેવું મારી પાસે કશું નથી. માત્ર બિલ્હણના સમય વિષે જરા વધારે ઊંડા ઊતરવાનો પ્રયાસ કરું છું. બિલ્હણના વિક્રમાંકદેવચરિતની પ્રસ્તાવનામાં સમર્થ પુરાતત્ત્વવેત્તા બુહ્લરે એ કવિના સમયનો નિર્ણય કરવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. બુહ્લરે બિલ્હણના સમયનિર્ણયનાં જે સાધનો એ વખતે – અઠ્ઠાવન વર્ષ પહેલાં – શોધી બતાવ્યાં હતાં, તેમાં નવો ઉમેરો ભાગ્યે જ થયો છે. અલબત્ત, એ સાધનોને ઉકેલવામાં મતભેદ થવાનો સંભવ છે.

(૧) ચૌલુક્ય વિક્રમાદિત્ય (છઠ્ઠા) ત્રિભુવનમલ્લના રાજ્યકાળમાં કવિ બિલ્હણ એ રાજાની રાજધાની કલ્યાણમાં રહ્યો હતો અને રાજાએ તેને વિદ્યાપતિનું બિરુદ આપ્યું હતું, એમ એ પોતે જ કહે છે. વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠાનો રાજ્યકાળ વિ. સ. ૧૧૩૩થી ૧૧૮૩ છે. એટલે બિલ્હણ એ સમય દરમ્યાન કલ્યાણમાં રહ્યો હોવો જોઇએ એટલું નિઃસંદેહ છે. પણ એ કવિ કાશ્મીરથી ક્યારે નીકળ્યો ? તેણે પોતે વિ. ચ. ના છેલ્લા સર્ગમાં પોતાની હકીકત આપતાં સાલ આપી નથી; પણ કાશ્મીરના સમકાલીન રાજાનાં તથા તેના પુત્રોનાં નામો લખ્યાં છે. અને થોડી હકીકત રાજતરંગિણીમાં પણ આપી છે. રા. ત. માં કહ્યું છે કે, કલશના રાજ્યકાળમાં બિલ્હણે કાશ્મીર છોડ્યું. કલશનો રાજ્યકાળ સં. ૧૧૧૯ થી ૧૧૪૫ સુધી ચોક્કસ છે. હવે બિલ્હણે ૧૧૧૯થી ૧૧૪૫ વચ્ચે પણ ક્યારે કાશ્મીર છોડ્યું ? એ પ્રશ્ન છે અને એ પ્રશ્નની ચર્ચા પ્રસ્તુત લેખમાં શ્રી. રામલાલભાઇએ કરી છે.

બુલ્હરની દલીલ એવી છે કે, બિલ્હણ કાશ્મીરના અનંત માટે (આસીત્) 'હતો' એવું ક્રિયાપદ વાપરે છે અને અનંતે વિ સ ૧૧૩૭માં આપઘાત કર્યો છે, વળી કલશના પુત્રોનો ઉલ્લેખ બિલ્હણ કુમાર તરીકે જ કરે છે, માટે કલશના પુત્ર હર્ષદેવના વિ સ ૧૧૪૫માં થયેલા રાજ્યારોહણ પહેલાં બિલ્હણે વિ ચ નો અઢારમો સર્ગ લખ્યો હોવો જોઈએ બિલ્હણ ઘણે સ્થળે ફરીને પછી કલ્યાણ ગયો છે એ જોતાં જુવાન ઉમરે વિ સ ૧૧૧૯મા અનંત જીવતાં જ થયેલા કલશના રાજ્યાભિષેક પછી તરતમાં બિલ્હણ કાશ્મી થી નીકળ્યો હશે બિલ્હણે કરેલા ભોજ અને કર્ણ સંબંધી ઉલ્લેખો આ મતને અનુકૂળ છે, એમ બુલ્હર માને છે વળી વિ ચ મા વિક્રમાદિત્યના છેલ્લા પરાક્રમ તરીકે ચોલ સામેની લડાઈનું વર્ણન કર્યું છે (સ ૧૭ શ્લો ૪૩) અને નર્મદાને પેલે પાર મધ્ય હિંદ ઉપર વિ સ ૧૧૪૪માં કરેલી ચડાઈનો ઉલ્લેખ નથી, માટે વિ સ ૧૧૪૪ પહેલા વિ. ચ લખાયુ હોવુ જોઈએ, એવો બુલ્હરનો મત છે

આ મતથી જુદા પડીને શ્રી રામલાલભાઈ કહે છે કે, અનંતના મરણ પછી બિલ્હણ કાશ્મીરથી નીકળ્યો હોવો જોઈએ અને કારણમા એ જ બુલ્હરે આપેલી 'હતો' (આસીત્) ક્રિયાપદ બિલ્હણે વાપર્યાની દલીલ આપી છે અહીં પ્રશ્ન એ છે કે, બિલ્હણે કરેલા ઉલ્લેખો વિ ચ લખાયુ એ વખતના સૂચક ગણવા કે પોતે કાશ્મીરથી નીકળ્યો એ વખતના? મૂળ ગ્રન્થમા કશી સ્પષ્ટતા નથી સાધારણ ધોરણ પ્રમાણે ગ્રન્થ લખ્યા કાળના સૂચક આવા ઉલ્લેખોને ગણવા જોઈએ એવો બુલ્હર પેઠે મારો પણ અભિપ્રાય છે મતલબ કે, વિ સ ૧૧૩૭ પછી અને હર્ષને કાશ્મીરનો રાજા નહિ પણ કુમાર જ કહ્યો છે માટે, વિ સ ૧૧૪૫ પહેલા વિ. ચ લખાયુ હોવુ જોઈએ

હવે જો કે શ્રી મોદીએ કાશ્મીરના રાજા કલશ અને તેના કુમારો સબંધી બિલ્હણના ઉલ્લેખોને એ કાશ્મીરથી નીકળ્યો એ વખતના ગણવા માટે કાંઈ કારણ નથી કહ્યુ પણ દક્ષિણમા કુન્તલ જેટલે દૂર કાશ્મીર વિષે સાચી ખબર મળવાની મુશ્કેલી માનીને, એમણે આવો તર્ક કર્યો હોય તો, એ મુશ્કેલી માની લેવાનુ કારણ નથી કાશ્મીર અને દક્ષિણ વચ્ચે આવજા થયા કરતી અને એકબીજાની છેલ્લી ખબરો મળ્યા કરતી એમ માનવા માટે દાખલાઓ છે (૧) રાજતરંગિણીનો

કવિ કલ્હણ "કર્ણાટ દેશના લશ્કરમાં રાજાની આગળ હાથી ઉપર બેઠેલા બિલ્હણનું છત્ર રાજાની આગળ દેખાય છે" (રા. ત. ત. ૭ શ્લો. ૯૩૭) એમ કહે છે. પણ કલ્હણ તો બિલ્હણ પછી લગભગ દોઢસો વર્ષે થયો, તેણે રાજતરંગિણી વિ. સં. ૧૨૦૫માં પૂરી કરી, એટલે એ તો ભૂતકાળના બનાવો જાણી શકે, પણ સમકાલીનોને દૂર બનતા બનાવોની શી રીતે ખબર પડે? કલ્હણ તો આવી ખબર મળવાનાં સાધનો હતાં, એમ માને છે. એ કહે છે કે, કર્ણાટમાં વિદ્યાપતિની પદવી મેળવી ઉપર કહ્યું તેવા માન અને ઠાઠથી રહેતા બિલ્હણને પણ, "કાશ્મીરમાં હવે રાજા થયેલા હર્ષનાં દાનીપણાની વાત સાંભળીને, પોતાની એટલી સમૃદ્ધિ પણ ઓછી લાગવા માંડી" (એજન શ્લો. ૯૩૮)

પણ આ પુરાવો આડકતરો ગણાય તો સીધો પુરાવો યે છે. બિલ્હણ પછી પચાસ વર્ષની અંદર થયેલા કાશ્મીરના કવિ મંખે શ્રીકંઠચરિત નામનું મહાકાવ્ય વિ. સં. ૧૧૯૪થી ૧૧૯૯ વચ્ચે લખ્યું છે. તેના પચ્ચીસમા સર્ગમાં તેણે કાશ્મીરના રાજા જયસિંહ (વિ. સં. ૧૧૮૫થી ૧૨૦૬)ના એક મંત્રી પોતાના મોટાભાઈ અલકારને ઘેર મળેલી વિદ્વાનોની તથા મંત્રીઓની સભામાં પોતાનું કાવ્ય પરીક્ષા માટે મૂક્યું હતું, તેનું સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે. આ વર્ણનમાં એ કવિ કહે છે કે, ઉપર કહેલી સભામાં કનોજના રાઠોડ રાજા ગોવિન્દચન્દ્ર (વિ. સં. ૧૧૭૦થી ૧૧૯૯) નો સુહલ નામનો અમાત્ય અને ઉત્તર કોંકણના રાજા અપરાદિત્ય (પહેલા, વિ. સં. ૧૧૮૪થી ૧૨૦૫)નો એલચી તેજકંઠ પણ હતો. વળી એક બીજી વાત પણ જોવાની છે. ઉપરની સભામાં હાજર રહેલા એક કલ્યાણ નામના કવિ વિષે મંખ કહે છે કે, તેણે બિલ્હણની પ્રૌઢ કવિતાનું પોતાના વાઙ્મયમાં પ્રતિબિમ્બ પાડ્યું હતું; (શ્રીકંઠચરિત સ. ૨૫ શ્લો. ૭૮થી ૮૦) મતલબ કે, વિ. સં.ના બારમા સૈકાની છેલ્લી દશીમાં તો બીજાઓ અનુકરણ કરે એટલી, બિલ્હણના ગ્રન્થની ખ્યાતિ કાશ્મીરમાં જૂની થઈ ગઈ હતી. અને રચાયા પછી પચાસ વર્ષે આવી ખ્યાતિ મળે એમ માનવામાં આવે તો, વિ. સં. ૧૧૪૦થી ૧૧૫૦ વચ્ચે બિલ્હણે વિ. ચ. રચ્યું હોવું જોઇએ.

એ નિર્ણયનાં બલાબલ

ઉપર પ્રમાણે નિર્ણય કરવામાં કંઈ મુશ્કેલી નડે છે કે નહિ તે જોઇએ. રા. ત. માં લખ્યું છે કે, કાશ્મીરના રાજા કલશના

સમયમા બિલ્હણ કાશ્મીરથી નીકળ્યો. કલશનો રાજ્યકાળ છે સં ૧૧૧૯ થી ૧૧૪૫ સુધી પણ કલશના બાપ અનન્તે પોતાના જીવતા સં ૧૧૧૯મા કલશનો રાજ્યાભિષેક કરેલો, પરન્તુ પાછળથી તેણે પુત્ર પાસેથી રાજ્યાધિકાર પાછો લઈ લીધો, એટલે કલશને ખરેખર રાજ્યાધિકાર તો મળ્યો વિ સં ૧૧૩૭ મા – અનન્તે કરેલા આપઘાત પછી હવે કલ્હણના શબ્દોનો અર્થ શુ કરવો ? કલશના રાજ્યકાળમા (राज्ये कलशभूभुजः રા ત ૭-૯૩૬) એટલે સ ૧૧૧૯ થી ૧૧૪૫ કહેવા માગે છે ? કે ૧૧૩૭ થી ૧૧૪૫ ? કશુ સ્પષ્ટ નથી સ ૧૧૧૯-૧૧૨૧ મા બિલ્હણ કાશ્મીરથી નીકળ્યો એમ બુલ્હર ગણે છે અને શ્રી રામલાલભાઇ કલશના છેક છેવટના વર્ષમા એટલે સ ૧૧૪૪ મા નીકળ્યો એમ કહે છે (જુઓ, કૌમુદી ૧૯૩૩ ફે પૃ ૧૦૮) અને કારણમા બિલ્હણે કલશના ત્રણે ય પુત્રોના નામો લખ્યા છે તથા તેઓ મોટી ઉમ્મરના હોવા જોઇએ એવી તેઓ વિષે વિગતો આપી છે એમ દલીલ કરે છે એ વાત સાચી છે બુલ્હરના ધ્યાન બહાર આ હકીકત નહોતી, પણ વિ ચ મા આપેલુ કાશ્મીરના રાજવંશ સબધી વર્ણન બિલ્હણ કાશ્મીરથી નીકળ્યો એ વખતનુ નહિ પણ વિ ચ લખાયુ એ વખતની સ્થિતિનું ચિત્ર છે એમ બુલ્હર માને છે અને આ માન્યતામા વાધો દેખાતો નથી પણ કલશના રાજ્યકાળના પણ છેવટના વર્ષમા બિલ્હણ કાશ્મીરથી નીકળ્યો એમ શા માટે શ્રી રામલાલભાઈ માને છે ? કલશના પુત્રોની ઉમ્મરની દલીલ જરા વિગતથી તપાસીએ કલશનો જન્મ સ ૧૦૯૬મા થયો અને તેના વચલા દીકરા ઉત્કર્ષનો જન્મ સ ૧૧૨૧મા હોવો જોઇએ કારણ કે સ ૧૧૪૫મા એ ૨૪ વર્ષનો હતો હવે એનો મોટો ભાઇ હર્ષ બે ત્રણ વર્ષે મોટો હોય તો એનો જન્મ સ ૧૧૧૮-૧૯ મા અને નાના ભાઈ વિજયમલ્લનો જન્મ ૧૧૨૩-૨૪મા હોવો જોઈએ એમ રા ત જોતા જણાય છે હવે બિલ્હણ હર્ષ અને ઉત્કર્ષના પરાક્રમોની વાત કરે છે અને વિજયમલ્લના તો રૂપનું વર્ણન કરીને જ અટકી જાય છે, (જુઓ, સ ૧૮ શ્લો ૬૮,૬૯) એટલે એની ઉમ્મર મોટી ન હોવી જોઈએ પણ અનન્તે આપઘાત કર્યો ત્યારે એ વિજયમલ્લ પણ ઉપલી ગણતરી પ્રમાણે ૧૩-૧૪ વર્ષનો હોવો જોઈએ મતલબ કે, પોતે કાશ્મીરથી નીકળ્યો એ વખતની સ્થિતિનું

બિલ્હણે વર્ણન કર્યું છે એમ માનવા છતાં પણ તેને સં. ૧૧૪૪ માં નીકળ્યો માનવાની જરૂર નથી. સં. ૧૧૩૭માં અનંતના મરણ પછી તરત નીકળ્યો હોય એમ માની શકાય, પણ એમ માનવા જતાં જે બીજી મુશ્કેલી આવે છે તે આગળ દર્શાવી છે. કાશ્મીરથી નીકળી, મથુરા, કનોજ, કાશી, ડાહલ, ધારા, સોમનાથ, રામેશ્વર વગેરે સ્થળોની યાત્રા કરી, છેવટ તે દક્ષિણ ભારતના ચૌલુક્ય રાજા વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠાના આશ્રિત તરીકે વિદ્યાપતિની પદવી પ્રાપ્ત કરી કલ્યાણમાં સ્થિર થયો; એવું વર્ણન તેણે પોતે વિ. ચ. માં કર્યું છે. હવે આ યાત્રામાં કેટલાં વર્ષો ગયાં ? અને કલ્યાણમાં સ્થિર ક્યારે થયો ? એ વખતનાં મુસાફરીનાં સાધનો વગેરે જોતાં તથા એણે રોકાતાં રોકાતાં યાત્રા કરી છે અને છેવટ વિ. ચ. ના અઢારમાં સર્ગમાં પોતે ગંગા કાંઠે સંન્યસ્ત ધારણ કરી રહેનારનાં ભાગ્યની પ્રશંસા કરે છે (શ્લો. ૧૦૫) એ જોતાં, બિલ્હણ એ વખતે ઘરડો હોવો જોઇએ–ઓછામાં ઓછાં ૫૦ વર્ષ તો થયાં જ હોવાં જોઇએ અને એ વિદ્યા ભણીને તરત કાશ્મીરથી નીકળ્યો છે એટલે નીકળતી વખતે ૨૫–૨૭ વર્ષથી મોટો નહિ હોય. હવે કાશ્મીરના રાજા હર્ષનું કુમાર તરીકે જ વર્ણન એ કરે છે; માટે વિ. સં. ૧૧૪૫ – હર્ષની રાજ્યાભિષેકની સાલ – પહેલાં વિ. ચ. નો અઢારમો સર્ગ લખાયો હોવો જોઇએ અને અનતના મરણ પછી વિ. સં. ૧૧૩૭ પછી કાશ્મીરથી નીકળનાર જુવાન વિ. સં. ૧૧૪૫ પહેલાં ઉપર કહેલી યાત્રા કરી, કલ્યાણમાં સ્થિર થઈ ઘરડો પણ થઈ જાય એ અસંભવિત છે. આ મુશ્કેલીને લીધે અનંતના જીવતાં કલશને થયેલા રાજ્યાભિષેક પછી તરતમાં વિ. સં. ૧૧૧૯–૨૦માં કાશ્મીરથી નીકળ્યો હશે અને ૧૧૪૪ માં તેણે વિ. ચ. લખ્યું હશે એમ બુલ્હરની દલીલ છે. મતલબ કે, વિ. ચ. ના અઢારમા સર્ગના કાશ્મીર સંબંધી વર્ણનમાં શ્રી. રામલાલભાઇ કહે છે તેમ, બિલ્હણ કાશ્મીરથી નીકળ્યો એ વખતનું નહિ પણ વિ. ચ. લખાયું એ વખતનું ચિત્ર છે એવું બુલ્હર પેઠે હું તો માનું છું. અને તેથી વિ. સં. ૧૧૪૪ માં કે તે પહેલાં તરતમાં એ ગ્રન્થ લખાયો છે એવા નિર્ણય ઉપર આવું છું. અને એ લખતી વખતે બિલ્હણ મોટી ઉમ્મરનો હોવો જોઇએ એ પણ ચોક્કસ; પછી કાશ્મીરથી નીકળ્યો ગમે ત્યારે હોય.

આ મતભેદની મુખ્ય બાબત થઈ. હવે મતભેદની નાની બાબતો

ટૂંકામા પતાવી દઉં છુ (૧) વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠા વિષે બિલ્હણે જે કાંઈ કહ્યુ છે તે ઉપરના નિર્ણયથી વિરુદ્ધ જતુ નથી (૨) બિલ્હણે વિક્રમાદિત્યની ચોલ ઉપરની બીજી વારની લડાઈનો છેલ્લા બનાવ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે આ હકીકત બુહ્લર પોતાના મતને અનુકૂળ છે એમ ધારે છે, પણ શ્રી રામલાલભાઇનો એથી વિરુદ્ધ મત છે તેઓ કહે છે કે, ' આ ચડાઈ પુરાતત્ત્વવેત્તાઓ તેના રાજ્યકાળના અત ભાગમા થયેલી માને છે" (પૃ ૧૦૯) અને ટિપ્પણી (૧૭) મા મુબઇ ગૅઝીટિયર ગ્ર ૧ ભા ૨ પૃ ૪૫૩ નો આધાર આપ્યો છે પણ એ ગ્રથ હુ જોઈ ગયો, એમા તારીખ આપી નથી તેમ રાજ્યકાળના અત ભાગમા ચડાઇ થઈ એવુ પણ લખ્યુ નથી ફક્ત વિ ચ ના આધારે જ ઘણા વર્ષ શાન્તિથી રાજ્ય કર્યા પછી ચડાઇ કરી એટલુ જ લખ્યુ છે

ઈતર ઉલ્લેખોનો વિચાર

હવે બિલ્હણે બીજા ડાહલ વગેરે રાજ્યો વિષે કરેલા ઉલ્લેખો બુહ્લરના મતને અનુકૂળ છે કે શ્રી મોદીના મતને અનુકૂળ છે તે જોઇએ

(૧) ડાહલના રાજા કર્ણને બિલ્હણ 'કાલઞ્જરગિરિપતિનો કાળ' (સ ૧૮, શ્લોક ૯૩) કહે છે હવે શ્રી મોદી કાલઞ્જરગિરિપતિ એટલે કલ્યાણના કલચુરીવશનો કૃષ્ણ અને ડાહલનો કર્ણ તે યદ્ય કર્ણદેવ એમ કહે છે (જુઓ, પૃ ૧૦૬ ટિ ૨) પણ આ તો એમની ચોખ્ખી શરતચૂક જણાય છે કારણ કે કલ્યાણમા કલચુરિઓનુ રાજ્ય થયુ વિ સ ૧૨૧૪ થી ૧૨૧૯ વચ્ચે, અને તે ચાલુક્ય તૈલ ત્રીજાના સામત વિજ્જલે જ સ્થાપ્યુ (જુઓ, સોનકીયો કા પ્રાચીન ઈતિહાસ પૃ ૧૨૯ થી ૧૩૧, ભાડારકરનો દક્ષિણનો ઇતિહાસ તેના Collected Works Vol III p 125) આ કલ્યાણના કલચુરી વશનો મૂળ પુરુષ કૃષ્ણ હતો પણ એ કૃષ્ણ કલ્યાણનો રાજા ન હતો વળી એ કલચુરી છે એટલે ડાહલનો જ કોઈક ફટાયો દક્ષિણમા નીકળી ગયો હશે વળી બિલ્હણ ડાહલના રાજાનુ નામ સ્પષ્ટ કર્ણ લખે છે; પછી તેને બદલે એના પુત્ર યશ કર્ણનુ નામ શી રીતે મૂકી શકાય એ હુ તો સમજતો નથી અતિશયોક્તિ હોય તો વિશેષણમા ફેરફાર શોધવા પડે, અહીં એવુ નથી આ ડાહલના કલચુરી કર્ણે કાલઞ્જરના ચદેલરાજ કીર્તિવર્મા (વિ સ ૧૧૦૫ થી ૧૧૫૬) ને

એક વખત હરાવી કાલંજરનો કિલ્લો સ્વાધીન કર્યો હતો, પણ કીર્તિવર્માના સેનાપતિ ગોપાલે થોડા વખત પછી કર્ણને હરાવી એ કિલ્લો પાછો લીધો, કાલંજરનો કિલ્લો પહેલા ડાહલના રાજાઓને તાબે હતો તે ચંદેલના રાજા યશોવર્મા (૯૮૧ થી ૧૦૧૧)એ પડાવી લીધો હતો. અને ડાહલના રાજાઓને પોતાનું 'કાલંજરપુરવરાધીશ્વર' બિરુદ સાચવવા કાયમ એ કિલ્લો પાછો લેવાનું મન રહેતુ. (જુઓ; વિન્સેન્ટ સ્મિથની અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા. આ. ત્રીજી, પૃ. ૩૯૪, ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧, પૃ. ૪૯, ડફની ક્રોનોલોજી ઓફ ઇન્ડિયા પૃ. ૧૩૫).

હવે ડાહલનો કર્ણ (વિ. સ. ૧૦૯૭ થી ૧૧૨૬ કે ૧૧૫૪–જુઓ; ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ આ. ૧ પૃ. ૫૦) અને ચંદેલ કીર્તિવર્મા સમકાલીન હતા એ તો બેયની તારીખો સિદ્ધ કરે છે. પણ બિલ્હણ ક્યારે ડાહલ ગયો હશે? કીર્તિવર્માએ કાલંજરનો કિલ્લો પાછો લીધા પહેલાં વિ. સં. ૧૧૫૪ કે ૫૬ પહેલાં તો ચોક્કસ. પણ બુલ્હર કહે છે કે, ડાહલના કર્ણને ચાલુક્ય સોમેશ્વરે માર્યો હતો એમ બિલ્હણ કહે છે. (વિ. ચ. સ. ૧ શ્લોક ૧૦૨, ૧૦૩) અને સોમેશ્વરે વિ. સં. ૧૧૨૫માં તુંગભદ્રા નદીમાં સમાધિ લીધી છે (જુઓ; સોલંકીયો કા પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ. ૧૦૩). એટલે બિલ્હણ કર્ણ જીવતાં વિ. સં. ૧૧૨૫ પહેલાં ડાહલ ગયો હોવો જોઈએ. બિલ્હણ વિ. સં. ૧૧૧૯માં કાશ્મીરથી નીકળ્યો હતો એવું માનીએ તો ૧૧૨૫ પહેલાં એ ડાહલ ખુશીથી પહોચ્યો હોય. પણ બિલ્હણના ઉપર આપેલા કથનનો અર્થ સોમેશ્વરે કર્ણને 'માર્યો હતો' એવો કરવાની જરૂર નથી. 'હરાવ્યો હતો' એવો અર્થ થઈ શકે છે. અને શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝા તથા શ્રી. વિ. રેઉ એવો જ અર્થ કરે છે.× મેરતુંગ "કર્ણની વિદ્યાપતિ વગેરે મહાકવિઓ સ્તુતિ કરતા હતા" એમ કહે છે.

× બિલ્હણના વચનનો અર્થ 'માર્યો' એમ કરીને બુલ્હરે કર્ણના અંતની તારીખ વિ. સં. ૧૧૨૫ કે તે પહેલાં મૂકી અને બીજા કેટલાક પુરાવિદોએ એ તારીખ સ્વીકારી. પરિણામે બિલ્હણ કાશ્મીરથી નીકળ્યાની તારીખ વિ. સં. ૧૧૪૪ માનનાર શ્રી. મોદીને બિલ્હણના કર્ણનું ચરાઃકર્ણ કરવું પડયું છે. પણ એ કવિના વિશીર્ણકર્ણા (સ. ૧ શ્લોક ૧૦૨) શબ્દોનો 'કર્ણ હાર્યો' એટલો જ અર્થ કરવામાં કાંઈ વાધો નથી.

(જુઓ, પ્ર-ચિ-ન સ પૃ ૭૭) આ વિદ્યાપતિ તે બિલ્હણ મતલબ કે મેરુતુંગનું આ કથન પણ બિલ્હણનો કર્ણ એટલે યશ કર્ણનો પિતા કર્ણ જ એ મતને ટેકો આપે છે

(૨) બિલ્હણે બીજો ઉલ્લેખ માળવાના ભોજ વિષે કર્યો છે (જુઓ, વિ ચ સ ૧૮, શ્લોક ૯૬) આ શ્લોકનું તાત્પર્ય સમજવામા બુ'હરે ગડબડ કરી છે અને તેના વખતમા ભોજના રાજ્યકાળનો અંતનો બરાબર સમય પણ જાણવામા ન હતો (જુઓ, વિ ચ ની પ્રસ્તાવના પૃ ૨૩ ટિ ૧) પરન્તુ ભોજના ઉત્તરાધિકારી જયસિંહનું વિ ૧૧૧૨ નુ દાનપત્ર મળ્યુ છે એટલે ભોજના દેહાન્તનો સમય વિ સ ૧૧૧૨ મા કે તે પહેલા હોવો જોઇએ (જુઓ, ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર ભાગ પૃ ૧૨૯) અને બિલ્હણના શ્લોકનો અર્થ એવો છે કે, "ભોજરાજની સરખામણી બીજા રાજાઓથી ન થઇ શકે, પણ તમે એની પાસે એના જીવતા કેમ ન આવ્યા? હવે તો હુ મરેલી જેવી છુ" એવુ ધારાનગરીએ દરવાજા ઉપર બેઠેલા પારેવાઓના અવાજદ્વારા કરુણ રીતે કહ્યુ (શ્લોક ૯૬) ભોજના મરણ પછી થોડા વખતમા દસ પંદર વર્ષની અંદર ધારાની ફરી સારી સ્થિતિ થવા પહેલા બિલ્હણ ધારા ગયો હોય તો જ આવુ વચન લખે, પણ વિ સ ૧૧૪૪મા નીકળીને ૧૧૫૦ની આસપાસમા એટલે ભોજના મરણ પછી ૩૮-૪૦ વર્ષે ઉદયાદિત્યને હાથે ધારાનો ઉદ્ધાર થયા પછી, ત્યા જનાર કવિ ભોજનો આવો ખરખરો કરે એ સંભવિત નથી લાગતુ

(૩) "કર્ણસુન્દરી" નાટિકા કર્ણના મરણ પછી રચાઈ હોવી જોઈએ કારણ કે એની પ્રસ્તાવનામા, "એ નાટિકા શાન્ત્યુત્સવ નામના મન્દિરમા ભજવાઈ હતી, કર્ણમેરુપ્રાસાદમા કે ત્રિપુરુષપ્રાસાદમાં નહિ," એ રીતે શ્રી મોદીએ લખ્યુ છે, (જુઓ કૌમુદી પૃ ૧૦૮), પણ આ દલીલમા કાઇ જોર નથી ગુર્જરેશ્વર વીરધવલનો પુરોહિત સોમેશ્વર પોતાના 'ઉલ્લાઘરાઘવ' નાટકની પ્રસ્તાવનામા એ દ્વારકાના શ્રીકૃષ્ણ સન્મુખ ભજવાયુ હતુ એમ કહે છે ભજવાયાના સ્થળનિર્દેશ ઉપરથી કાળનો નિર્ણય કેમ થાય? ખરી રીતે કર્ણના મરણ પછી એ પાટણ પહોચ્યો હોત તો કર્ણસુન્દરી જેવી નાટિકા જ ન લખત હુ તો કર્ણના રાજ્યકાળમા એ રચાઇ હતી એમ માનુ છુ કાશ્મીરથી

મહાનુભાવ પંથના સ્થાપક

ચક્રધર સ્વામી

કોણ હતા અને ક્યારે થઈ ગયા ?

મહાનુભાવ-પથનો વરાડમા ઠીક ઠીક પ્રચાર હોવા છતાં કાંઈક એ પંથના અનુયાયીઓના બીજા બ્રાહ્મણધર્મીઓથી કેટલેક અંશે જુદા પડતા આચાર વ્યવહારથી, તો કાંઇક તેઓના ગ્રન્થો ગૂઢ લિપિમાં હોવાના કારણથી, એ પંથ વિષે સાચી માહિતી હમણાં સુધી બહુ થોડી પ્રસિદ્ધ થઇ હતી.[1] મહારાષ્ટ્રીય પંડિતો પણ મહાનુભાવ સાહિત્યથી તથા મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યમાં એના સ્થાનથી વીસ વર્ષ પહેલાં લગભગ અજાણ હતા. પછી કૈ. વિ. લ. ભાવેએ શક ૧૮૪૬માં "મહારાષ્ટ્ર સારસ્વત આણિ મહાનુભાવ મહારાષ્ટ્ર ગ્રન્થાવલિ, કવિ-કાવ્યસૂચિ" નામનો ગ્રન્થ પ્રગટ કરીને, મહારાષ્ટ્રીય પદ્યરચનાના આદિ-દ્રષ્ટાનું માન શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને બદલે 'શિશુપાલવધ'ના કર્તા શ્રી ભાનુભટ્ટ ઉર્ફે ભાસ્કર મહાનુભાવને આપ્યું તથા મહારાષ્ટ્રીય ગદ્યની પ્રથમ રચના એટલે મહાનુભાવ પથનો લીલાચરિત્ર નામનો ગ્રન્થ એમ નક્કી કર્યું. ત્યારથી મહારાષ્ટ્ર સરસ્વતીના આશ્ચર્યચકિત ઉપાસકોની નજર મહાનુભાવીય વાઙ્મય તરફ વળી છે. અને એ વલણના ફળરૂપે જે અનેક સત્પ્રવૃત્તિઓ થઈ તેમાં શ્રી. યશવત ખુશાલ દેશપાંડે એમ. એ; એલએલ. બી. ઉર્ફે આપ્પાસાહેબ તેઓએ યવતમાલમાં સ્થાપેલો શારદાશ્રમ અને તે દ્વારા તેઓએ કરેલા મહાનુભાવીય સાહિત્યની સેવા પ્રધાનપણે ગણાવવા યોગ્ય છે.[2]

---

૧. મારા 'વૈષ્ણવ ધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' ૧૯૯૫ની નવી આવૃત્તિ પૃ. ૩૧૨-૩૧૩ પર મરાઠી જ્ઞાનકોષ આદિ ઉપરથી જે માહિતી ઉતારી છે, તેનો વિગતોવાળો વિસ્તાર અને કેટલીક વિશેષ સ્પષ્ટતા આ લેખમાં છે.

૨. એ શારદાશ્રમ તરફથી નીકળતા શારદાશ્રમ વાર્ષિકના પુષ્પ પાચમામાં પ્રગટ થયેલા શ્રી. બાલકૃષ્ણજી શાસ્ત્રીના એક લેખના આધારે ઉપરનો લેખ લખ્યો છે.

શ્રી ચક્રધર સિદ્ધાન્તસૂત્ર નામનો એ સંપ્રદાયનો પ્રમાણભૂત ગણાય એવો ગ્રન્થ તથા ચક્રધરચરિત્ર આદિ સાહિત્ય હવે પ્રગટ થવા માડ્યુ છે એટલે એ સંપ્રદાય ઉપર સારો પ્રકાશ પડવાની આશા રહે છે પણ અહીં તો ચક્રધરસ્વામી અને તેના સમય ઉપર જ અલ્પ ચર્ચા કરવાની છે

શ્રી બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રી કહે છે તેમ, કે વિ લ ભાવેએ ચક્રધર સ્વામીની જન્મભૂમિ ભરૂચ, જ્ઞાતિ સામવેદી બ્રાહ્મણ અને તેની કારકિર્દીનો સમય શક ૧૧૭૫ થી ૧૧૯૪ એવો નિર્ણય આપ્યો હતો પછી ૧૯૩૧મા શ્રી 'હેમાદ્રિ ઉર્ફે હેમાડપત' નામનુ પુસ્તક ગ કેશવ આપ્પા પાધ્યેએ છપાવ્યુ છે. એ પુસ્તકમા "શ્રી ચક્રધરચરિત્રમા જે વિશાલદેવનો ઉલ્લેખ છે તે અને ગુજરાતના વાઘેલા રાજા વીરધવલનો પુત્ર વિશાલદેવ એક જ" એવુ વાક્ય વાચીને અમૃતસર (પજાબ)ના મહાનુભાવ પથના મહત મુકુદરાજ આરાધ્ય, એમણે પોતાના શ્રી ચક્રધરચરિત્ર નામના ગ્રન્થની પ્રસ્તાવનામા શ્રી ચક્રધર સ્વામીની જન્મભૂમિ અણહિલવાડ પાટણ અને કારકિર્દી શક ૧૧૩૧ થી ૧૧૯૬ અને જ્ઞાતિ સોલકી રજપૂત એવો મત જાહેર કર્યો અને એને અનુસરી પ્રો વિ મ કોલતે એમ એ, એલ એલ બી (અમરાવતી) તેઓએ 'કિંગ એડવર્ડ કોલેજ મેગેઝિન' (માર્ચ ૧૯૩૨)મા લખેલા 'મહાનુભાવ પથ આણિ ત્યાચે વાઙ્મય' નામના લેખમા "ચક્રધર પોતે ક્ષત્રિયોના સોલકી કુળમા જન્મ્યા હતા" એમ લખ્યુ છે આ રીતે શ્રી ચક્રધર સ્વામીના જન્મસ્થાન જાતિ અને સમય એ બધાની બાબતમા ગડબડ થયેલી જોઇને માહુરના શ્રી બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજી (પજાબ યુનિવર્સિટી)એ, જુદે જુદે સ્થળે ભ્રમણ કરીને મહાનુભાવ-પથના મહતો પાસેથી લીલાચરિત ગ્રન્થની અનેક પોથીઓ મેળવી અને તેનુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી આમૂલાગ્ર વાચન કર્યુ તેનો પ્રત્યેક અક્ષર વિચારી જોયો પછી પથના મુખ્ય મુખ્ય મહતો સાથે વિચારવિનિમય કર્યો તેમજ પથ બહારના ઐતિહાસિક ગ્રન્થો માટે અમરાવતી, યવતમાલ, નાગપુર, પૂના ઇત્યાદિ સ્થળે ફરી સસ્કૃત, મરાઠી, હિંદી, અગ્રેજી ભાષામા લખાયેલા ઐતિહાસિક ગ્રન્થો વાચી એક ટિપ્પણ તૈયાર કર્યુ રા આપ્પાસાહેબ ગ ભસાળકર, રા નેને, રા કોલતે, રા વા ના દેશપાડે, રા ગ હ ખરે આદિ

પ્રસિદ્ધ સંશોધકોને પોતાનું ટિપ્પણ બતાવીને તથા તેઓની સાથે ચર્ચા કર્યા પછી આ વિષય ઉપર એક નિબંધ તૈયાર કર્યો; જેનો કેટલોક ભાગ 'વિવિધ જ્ઞાનવિસ્તાર' ૧૯૩૨ના ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરમાં છપાવ્યો હતો અને તેમાંથી ચક્રધર સ્વામીનાં સ્થાન, જ્ઞાતિ અને સમય માટેનો ભાગ શારદાશ્રમ વાર્ષિકના પાંચમા પુષ્પમાં છપાવ્યો છે.

શ્રી. બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીના પ્રસ્તુત લેખમાં લીલાચરિત્રમાંથી ઉપયુક્ત ઉતારા આપ્યા છે, જે સળગ ઉતારવાની જરૂર નથી. પણ એનો સાર એ છે કે, ભરૂચમાં મલ્લદેવ નામના રાજાનો વિશાલદેવ નામનો પ્રધાન હતો.[3] પ્રધાન વિશાલદેવની સ્ત્રીનું નામ માલ્હનબાઈ હતું. આ વિશાલદેવ અને માલ્હનબાઈથી હરિપાલદેવનો જન્મ થયો. તેઓ સામવેદી લાડ બ્રાહ્મણ હતા. આ હરિપાલદેવના જન્મ વિશે એવી કથા છે કે, પ્રધાન વિશાલદેવને ઘણાં વર્ષ સુધી પુત્રસંતતિ થઇ ન હતી. પુત્રસંતતિ માટે તેણે પુષ્કળ દાન કર્યું પણ પુત્રમુખદર્શનનો સુયોગ આવ્યો નહિ. છેવટ તેઓ તીર્થયાત્રા માટે વારાણસી જવા નીકળ્યાં. રસ્તામાં દૈવયોગથી અવધૂત વેશમાં ફરતા શ્રી. દત્તાત્રેયનાં દર્શન થયાં. વિશાલદેવે દત્તાત્રેયની પૂજા કરી તેની પાસે પુત્રનું વરદાન માગ્યું, જે દત્તાત્રેયે આપ્યું. અને તે પછી તેને પુત્ર થયો, જેનું નામ હરિપાલદેવ રાખ્યું. અલ્પ વયમાં જ હરિપાલદેવ ભણી-ગણીને વિદ્વાન થયા. અને તેનું કમળાબાઇ નામની એક બાઈ સાથે લગ્ન કરવામાં આવ્યું.

હવે ભરૂચના મલ્લદેવ રાજાને પુત્ર ન હતો. તેણે વડવાના

---

૩. જુઓ; લીલાચરિત્રમાંથી નીચેનાં વચનો:—

सर्वज्ञें भणितलें वाई, भरवसा क्षेत्री मल्लदेव राजा; त्याचा प्रधान विशलदेवतो सामग ब्राह्मण लाडदेशीया चा मग मल्लदेवरायें समै विशालदेवासि राज्य दिघलें. विशाळदेवासिहीं पुत्र नार्टी मग हरिपाळदेव बहुतां न वसियां जाला प्रधानें वेदविदांचेंनि वचनें पुत्राकारणें बहुत धर्म केलें, परिपुत्र न व्हेंचीं, मग वारानशी निगाला मार्गी अवधूतवेषें, श्री दत्तात्रय प्रभु भेटलें, त्यांतें प्रधानें पुजिलें, पुत्राचे विनविलें; मग श्री दत्तात्रय प्रभु प्रधानास वरप्रदान दिघलें, तैसेंचि प्रधानाचियें राणियेसि गर्भाधान जालें, नव मास भरले, पुत्र जाला; प्रधानें पुत्रासि हरिपाळदेव ऐसें नांव ठेविलें.

સિન્ધુરાજાના બન્ધુ સીહડિ (સિંહ)ને દત્તક પુત્ર લીધો હતો પણ દૈવયોગથી દત્તકપુત્ર નાની ઉમરનો હતો ત્યારે મહાદેવ રાજાનું મરણ થયું, અને મરતી વખતે મહાદેવ રાજાએ એ દત્તકપુત્રની તથા રાજ્યની પ્રધાન વિત્તાળદેવને સોંપણી કરી એટલે દત્તક મોટો થતા સુધી વિત્તાળદેવ જ ભરૂચનો રાજ્યકારભાર ચલાવતા હતા એ અરસામા વિ.સં ૧૧૩૮મા ભરૂચ ઉપર દેવગિરિના યાદવરાજા સિંઘણે ચડાઇ કરી એ ચડાઈ વખતે તેના સૈન્યના સેનાધિપતિ તરીકે જગળદેવ (જગદેવદળ), વીઝદેવ (વીરચિદેવ) અને માયીદેવ હતા હરિપાળદેવનુ આયુષ્ય ત્યારે બાવીસ વર્ષનું હતું સીહડિ હજી બાળક હતો વિત્તાળદેવે સિંઘણના લશ્કર સામે લડવા માટે પોતાનુ સઘળુ સૈન્ય મોકલ્યુ, પહેલા વિત્તાળદેવનુ સૈન્ય હારી ગયુ પણ હરિપાળદેવે વીરતાથી શત્રુ સામે ટક્કર લીધી અને સિંઘણના સૈન્યને પાછા ભાગી દેવગિરિ ભેગુ થવુ પડયુ હરિપાળદેવ તેની પાછળ પડયા છેવટ બે વચ્ચે સંધિ થઈ પણ બે વર્ષ વીતિના ગયા પછી, પ્રધાનપુત્રને ૨૫ વર્ષ થયા હતા ત્યારે, સિંઘણે ફરી ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી એ લડાઈમા પણ હરિપાળદેવે ભાગ લીધો પણ તેમા પોતે ઘાયલ થયા અને પાછળથી માંદા પડીને એમનું શરીર પડી ગયુ[૪] પછી અંત્યસંસ્કાર માટે તેનો દેહ સ્મશાનમા લઈ જવામા આવ્યો ચિતા ઉપર શરીર મૂકી જ્યા અગ્નિ મૂકયો ત્યા તો અચિંત્ય અને અનન્તશક્તિ ભગવાને તેના દેહમા પ્રવેશ કર્યો અને શરીર પાછુ સજીવન થયુ આ બનાવની નોંધ લીલાચરિત્રમા નીચેના શબ્દોમા મળે છે —

---

૪ ઉપરનો વૃત્તાન્ત લીલાચરિત્રના નીચેના વચનોમા મળે છે —

मग हरिपाळदेव थोर जाला पर्डापातला, तो महाप्रतापिया वीरवार ऐसा जाला, त्या चा विवाहा केला तयाचि वर्षे बावीस भरली तव सिंगणरायाचे कटक गुर्जरावरि चाल्लिल, जाळदेवो, वीझदेवो, मायीदेवो हे पाटाईल, वित्ताळदेवे प्रधानाचे दळ भगिल, मग प्रधानपुत्रे कटकेंचि आइनी माहिती मग जगद्देवाचि वीझदेवाचि युद्ध केलें त प्रधानपुत्र भंगिलें, ता टाळे वर्षावीन ऐलीं पुर वेढी गेला मग सिंगों शिपाई कटा सरेंहें भजिलें बाई कुमाराचि पंचवीस वर्षे भरली, ता परचक्र चाल्लिले तें बारि पडिली तिये समयी नरवरी गुजराथ प्रधान कुमराचि सातपांच दिवस बाही एकी दशा जाली होति तीं तदा प्रधान कुमाराचे देह गेला होउ

" विक्रम सवत्सरीं भाद्रपदमासि शुक्लपक्षीं वीजेसि शुक्रवारीं एणें पुर स्वीकारिलें "

શ્રી. બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજીએ ઉપર કહેલા લેખમાં અહીં ઉતારેલાં વચનોવાળી લીલાચરિત્રની પોથીનાં પાનાંનો ફોટો બ્લોક પણ છાપ્યો છે. અને લીલાચરિત્રની ગૂઢ ભાષા સમજવાની ચાવી પણ આપી છે. પણ એ ઊંડાણમાં આપણે ઊતરવાની જરૂર નથી. છતાં લીલાચરિત્રની ભાષા પણ ભાષાદષ્ટિએ જોવા જેવી છે.

લીલાચરિત્રમાં ભરૂચના રાજાના પ્રધાનના પુત્ર હરિપાળદેવના જન્મની તારીખ આપી નથી પણ ગુજરાત ઉપર સિંઘણની ચડાઈનું વર્ણન આપ્યું છે. અને એ વર્ણન પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક બનાવને લગતું[૫] હોવાથી એની મદદથી શ્રી. બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજીએ હરિપાળદેવના જન્મની તથા તેના દેહત્યાગ પછી તેના શરીરમાં ભગવાને પરકાયા પ્રવેશ કરીને તેને પુનર્જીવન આપ્યું એ બનાવની તારીખ નીચે પ્રમાણે નક્કી કરી છે.

મેં મારા ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ વિભાગ બીજા (પૃ. ૩૭૬ થી ૩૭૮)માં લખ્યું છે તેમ, દેવગિરિના યાદવ રાજા સિંઘણની ગુજરાત ઉપર વિ. સં. ૧૨૬૭ થી ૧૨૯૭ વચ્ચે ચારેક ચડાઇ થઇ હોવાનો સંભવ છે. અને લીલાચરિત્રમાં એ વખતે ભરૂચમાં સિન્ધુરાજનો બન્ધુ સીહડિ કે સિંહ બાળરાજા હોવાનું લખ્યું છે, તે ગુજરાતના પ્રબંધોમાંથી જે ઐતિહાસિક માહિતી મળે છે તેને પ્રતિકૂળ નથી. છતાં થોડો વિસંવાદ છે તે આ 'લીલાચરિત્ર' તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો સ્વતંત્ર પુરાવો હોવાથી અહીં નોંધવો આવશ્યક છે. પહેલું તો ભરૂચમાં મલ્લદેવ નામનો રાજા હોવાનું કે તેનો વિશાલદેવ પ્રધાન હોવાનું બીજાં ઐતિહાસિક સાધનોથી આપણે જાણતા નથી. પણ સિન્ધુરાજ અને તેનો ભાઇ સિંહ બેયનો ઉલ્લેખ ગુજરાતના પ્રબંધોમાં મળે છે.[૬]

---

૫. સિંઘણની ગુજરાત ઉપરની ચડાઈની ઐતિહાસિક નોંધ માટે જુઓ; મારો 'ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ' વિભાગ ૨ પૃ. ૩૭૬ થી ૩૭૮.

૬. જુઓ; 'વસંતવિલાસ' સ. ૫, શ્લોક ૧૬ તથા ૪૭. કી. કૌ. સ. ૫ શ્લોક ૧. હમ્મીરમદ મર્દન અં. ૧ પૃ. ૫ અ. ૨. પૃ. ૨૧ વગેરે તથા ગુ. મ. રા. ઇ. વિ. ભા. ૨ પૃ. ૩૭૪ ટિ. ૨

પણ પ્રબધોના કથનો પ્રમાણે દેવગિરિના સિંઘણની ચડાઈ વખતે ભરૂચમા સિન્ધુરાજના ભાઈ સિંહનું નહિ પણ સિન્ધુરાજના પુત્ર શખ ઉર્ફે સગ્રામસિંહનુ રાજ્ય હતુ અને એ ચૌહાણવશી હતો પણ લીલાચરિત્ર ધાર્મિક ગ્રન્થ હોઇને એમા ઐતિહાસિક હકીકત ચોકસાઈથી નોધાઇ ન હોય એ સભવિત છે

પણ શ્રી બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીએ ગુજરાતના ઇતિહાસની આ હકીકતનુ પોતાને પ્રયોજન ન હોવાથી તેની ઉપેક્ષા કરી, કેવળ સિંઘણની ચડાઇની વાતનો જ ચક્રધરના સમયનિર્ણય માટે આધાર લીધો છે શ્રી બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીએ સિંઘણની એ ચડાઇની જ નોધ કરી છે અને હેમાદ્રિયાચે ચરિત્ર[૭] નામના શ્રી ગ હ ખરેના ઈ સ ૧૯૩૧મા છપાયેલા પુસ્તકના આધારે શક ૧૧૩૮ (વિ સ ૧૨૭૩)મા સિંઘણે ભરૂચ ઉપર પહેલી ચડાઇ કરી, ત્યારે લીલાચરિત્રને આધારે હરિપાળ દેવની ઉમર બાવીશ વર્ષની હતી, માટે એમનો જન્મ શક ૧૧૧૬ મા થયો હતો અને તે પછી ત્રણ વર્ષે બીજી ચડાઈ થઈ છે અને 'વિક્રમ સવત્સર'મા હરિપાળદેવના શરીરમા ભગવાને પરકાયાપ્રવેશ કર્યો એમ લીલાચરિત્રમા લખ્યુ છે તે વિક્રમ સવત્સર શક ૧૧૪૨મા આવે છે માટે શક ૧૧૪૨મા હરિપાળદેવના શરીરમા ચક્રધર સ્વામી (ભગવાન)નો પ્રાદુર્ભાવ થયો એવો શ્રી બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રી નિર્ણય કરે છે

હવે હેમાદ્રિ યાચે ચરિત્રમા જેનો આધાર લેવામા આવ્યો છે તે આબેગાવનો શિલાલેખ શક ૧૧૫૦મા કોતરાયો છે એટલે સિંઘણની ચડાઈ એ પહેલા તો ખરી જ પણ તેની ચોક્કસ સાલ એ લેખમા કે અન્યત્ર મળતી નથી એ સ્થિતિમા લીલાચરિત્રના વચનો સાથે સિંઘણની લડાઇનો મેળ કરીને શ્રી બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીએ શક ૧૧૩૮ તથા ૧૧૪૧મા લડાઇઓ થઇ હોવાનો જે તર્ક કર્યો છે તેને અસભવિત માનવામા વાધો નથી

બીજુ, પરકાયાપ્રવેશના કે ભગવાને જાતે પરકાયાપ્રવેશ કર્યાના ચમત્કારને માન્યા વગર પણ મૃત લાગતા શરીરમા અમુક વખત પછી

૭ આ હેમાદ્રિ યાચે ચરિત્રનો ઉલ્લેખ માત્ર] મ રા ૪ વિ ૨ પૃ ૭૬૬ ટિ ૨ તથા પૃ ૭૭૭ ટિ ૬મા કર્યો છે

ચેતન દેખાવા માંડે એવું ઘણીવાર બને છે. એટલે એ માનવામાં પણ વાંધો નથી.

હવે હરિપાળદેવનું પછી શું થયું તે જોઇએ. શ્રી. બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રી કહે છે કે, શક ૧૧૪૨માં ઉપર પ્રમાણે હરિપાળદેવના શરીરમાં ચક્રધર સ્વામીનો પ્રવેશ થયો હોવાથી એ સાલમાં જ ચક્રધર સ્વામીનો ઉદય થયો એમ માનવું જોઇએ.

પરકાયાપ્રવેશ પછી બે વર્ષ સુધી હરિપાળદેવે (શ્રી ચક્રધર સ્વામીએ) ભરૂચમાં નિવાસ કર્યો. તે અરસામાં તેને તેની પત્ની કમળાબાઈથી મહીપાળદેવ નામે એક પુત્ર થયો. પછી શક ૧૧૪૪માં હરિપાળદેવે પોતાનું અવતારકૃત્ય પૂરું કરવા માટે રામયાત્રા નિમિત્તે ગૃહત્યાગ કર્યો, પણ રામટેક ન જતાં ઋદ્ધિપુર શ્રી. ગોવિન્દપ્રભુ પાસે ગયા. આ ગોવિન્દપ્રભુ અવતારી પુરુષ હતા અને તેમણે હરિપાળદેવને શ્રી. ચક્રધર નામ આપ્યુ. ગોવિન્દપ્રભુ પાસેથી શ્રી. ચક્રધર સ્વામીએ જ્ઞાનનો સ્વીકાર કર્યો. અને પછી સાતપુડા પર્વત ઉપર બાર વર્ષ સુધી તપશ્ચર્યા કરી. પછી પાંત્રીસ વર્ષ મહારાષ્ટ્રની વસ્તીનું અવલોકન કરતાં કાઢ્યાં. આ પાંત્રીસ વર્ષ દરમિયાન કન્હરદેવ અને મહાદેવ નામના દેવગિરિના યાદવ રાજાઓએ સ્વામીજીનાં દર્શન કર્યાં હતાં.[૮] સ્વામી વરંગલ હતા ત્યારે રાજા પ્રતાપરુદ્રને પણ મળ્યા હતા, જેનો ઉલ્લેખ લીલાચરિત્રમાં છેઃ—

सर्वज्ञें भणितलें; पूर्वी अंध्रदेशीं कीडतां एकवेळ हे वोरंगला गेले होते तिये वोरंगला नगरी चारावो; तया नांव प्रतापरुद्र.

હવે વરંગળના તે સમયના રાજાઓમાં પ્રતાપરુદ્રદેવ નામના બે રાજાઓ થઈ ગયા છે. તેમાં પ્રતાપરુદ્ર પહેલો ઇ. સ. ૧૧૬૩ માં ગાદી ઉપર હતો એટલે એ તો ચક્રધર સ્વામીનો સમકાલીન હોય નહિ. બીજો પ્રતાપરુદ્રદેવ (શક ૧૨૧૬) ઈ. સ. ૧૨૯૪માં ગાદી ઉપર હતો એનો પુરાવો છે, પણ તેની પહેલાં રુદ્રામ્માદેવી છેક

૮. ઉપર, ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરનાર જે સિંઘણ કે સિહણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેની પછી ગાદી ઉપર આવેલા કૃષ્ણ (વિ. સં. ૧૩૦૩ થી ૧૩૦૬) અને મહાદેવ (૧૩૧૬ થી ૧૩૨૭) તે ઉપરના કન્હર અને મહાદેવથી ઉદ્દિષ્ટ છે. (જુઓ; મારા ગુ. રા. ઇ. વિ. ૨ પૃ. ૪૦૧મા વંશાવળી)

ઈ સ ૧૨૫૭ (શક ૧૧૭૯) મા ગાદી ઉપર હતા[૯] એ જોતા શક ૧૧૯૪મા ચક્રધર સ્વામીના બદરીનાગમણગમન પહેલા તેઓ પ્રતાપરુદ્રદેવ બીજાને મળ્યા હોય એ સંભવિત છે

પછી ચક્રધર સ્વામીએ પૈઠણમા સન્યાસદીક્ષા લીધી, ગ્રન્થ સ્થાપનાનો પાયો નાખ્યો અને જનતામા ઈશ્વરની અનન્ય ભક્તિના માર્ગનો પ્રચાર કર્યો

છેવટ પટ્ટશિષ્ય શ્રી નાગદેવને આચાર્યપદે સ્થાપી શક ૧૧૯૪મા ચક્રધર સ્વામીએ બદરિકાશ્રમ તરફ પ્રયાણ કર્યું

ઉપર લીલાચરિત્રના આધારે શ્રી ચક્રધર સ્વામીનો સમય શક ૧૧૪૨થી ૧૧૯૪ અને તેઓ જન્મે ભરૂચના સામવેદી બ્રાહ્મણ એવો જે નિર્ણય શ્રી બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજી કરે છે તે યથાર્થ માનવામા મારા મતે વાધો નથી

૯ જુઓ ડફની 'ધી ક્રોનોલૉજી ઑફ ઇન્ડિયા' પૃ ૨૯૨

સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર વાચસ્પતિમિશ્ર

સંસ્કૃત દાર્શનિક સાહિત્યમા વિશિષ્ટ સ્થાન અને શાંકરદર્શનમાં શંકરાચાર્ય પછી તરતનું – દ્વિતીય પંક્તિમાં મુખ્ય સ્થાન જેનું છે, તે સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર વાચસ્પતિમિશ્રના અક્ષરજીવન વિષે ટૂંકી નોંધ નીચે કરી છે. એ સમર્થ વિદ્વાનનો સમય નિશ્ચિત છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ગ્રન્થકર્તાએ પોતે જ પોતાનો સમય નોંધ્યો હોવાના, જ્યોતિષશાસ્ત્રની બહાર, જે થોડા અપવાદભૂત દાખલાઓ છે તેમાંનો એક આ છે. ન્યાયસૂચી નિબંધ નામના પોતાના ગ્રન્થમાં વાચસ્પતિમિશ્રે એ ગ્રન્થની સમાપ્તિ સં. ૮૯૮માં કરી હોવાનું લખ્યું છે. અને આ સંવત વિક્રમ સંવત જ છે એવો નિર્ણય એની પછીના ઉદયન વગેરે ગ્રન્થકારોના સમય ઉપરથી અત્રત્ય તેમજ પાશ્ચાત્ય પુરાવિદોએ કર્યો છે.[1] આ રીતે ઇ. સ. ૮૪૨ના, વાચસ્પતિમિશ્રના સમયનિર્ણયે આગળપાછળના સંસ્કૃત દાર્શનિક સાહિત્યના ઘણા લેખકોના સમયનિર્ણયમાં સહાય કરી છે.

વાચસ્પતિમિશ્રના ઐહિક જીવન સંબંધે આથી વધારે કાંઈ જ ખરી રીતે જાણવામાં નથી. મિશ્રાન્ત નામ ઉપરથી તથા પોતાના ગ્રન્થોમાં તેઓએ સરસિયાં તેલનો વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે એ ઉપરથી, તેઓ બિહાર કે બંગાળના વતની હોવાનો તર્ક થયો છે. એટલું જ નહિ પણ પ્રાચીન મિથિલાને સ્થળે ભામતી નામનું તળાવ હોવાની અને ભામા નામનું ગામ વાચસ્પતિમિશ્રનું નિવાસસ્થાન હોવાની કલ્પના કરવામાં આવી છે.[2] પણ એ આધારરહિત કલ્પના જ છે.

---

૧. જુઓ; કીથનું ઇન્ડિયન લૉજિક એન્ડ એટમિઝમ્ પૃ. ૨૯ તથા શ્રી. દાસગુપ્તનું હિસ્ટરી ઑફ઼ ઇન્ડિયન ફ઼િલોસોફ઼ી ગ્ર. ૨, પૃ. ૧૦૭

૨. જુઓ; અન્નમલાઈ યુનિવર્સિટી સંસ્કૃત સિરીઝમાં છપાયેલ તત્ત્વબિન્દુ (ઈ. સ. ૧૯૩૬)નો ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૫૨

વળી વાચસ્પતિમિશ્રે ભામતી ટીકાના અન્તમા લખ્યુ છે કે, "જે રાજાએ જનસમૂહના મનોરથો સુવર્ણની વૃષ્ટિ કરીને પૂર્યા છે, જેના ચરિત્રનું બીજા રાજાઓ અનુકરણ કરવા ઇચ્છે છે પણ કરી નથી શકતા, જે જાતે શાસ્ત્રવિચક્ષણ છે તે મહનીયકીર્તિ નૃગરાજાના રાજ્યમા મેં આ નિબંધ (ભામતી ટીકા) લખેલ છે "[1] અને ભામતીમા જ અન્યત્ર દાખલો આપતા કહે છે કે, "બીજા રાજાઓ જેનો વિચાર પણ નથી કરી શકતા એવા મહેલો અને બગીચાઓ શ્રી નૃગનરેન્દ્રે રમતમા તૈયાર કર્યા છે."[2]

જે નૃગનૃપતિના વાચસ્પતિમિશ્રે ઉપર પ્રમાણે વખાણ કર્યા છે, તે નૃગરાજાનો પુરાવિદોને હજી તો પત્તો લાગ્યો નથી ભામતીકારે નૃગ કયા દેશનો અને કયા વંશનો રાજા હતો એ નથી કહ્યું, એ તેને શોધી કાઢવામા નડે છે મ મ ડા ગગાનાથ ઝાએ[3] નૃગ જેવા વિશેષ નામનો માણસને વાહન બનાવી ફરનાર એવો યૌગિક અર્થ કર્યો છે, અને મિથિલાનો નાન્યદેવ પહેલા થયેલો એક રાજા (મસ્ય વિ સ. ૧૦૧૯) જેનો 'કિરાતાધિપતિ' તરીકે અમુક ઉત્કીર્ણ લેખોમા ઉલ્લેખ મળે છે તે જ આ નૃગ, કારણ કે કિરાતના રાજાઓ માણસને વાહન બનાવીને ફરતા એવો તર્ક કર્યો છે પણ તદ્વિદોમા એ તર્કનો સામાન્ય સ્વીકાર થયો નથી

વાચસ્પતિમિશ્રના ઐહિક જીવન વિષે એક દંતકથા પંડિતોમા થોડાઘણા વિગતોના ફેરફાર સાથે સર્વત્ર પ્રચલિત છે,[4] તેનો સાર એ છે કે વાચસ્પતિમિશ્ર પોતાના વાચવા લખવાના કામમા એટના

---

१ नृपान्तराणां मनसाप्यगम्यां भ्रूक्षेपमात्रेण चकार कीर्तिम् ।
कार्तस्वरासारसुपूरितार्थसार्थे स्वयं शास्त्रविचक्षणश्च ॥
नरेश्वरा यच्चरितानुकारमिच्छन्ति कर्तुं न च पारयन्ति ।
तस्मिन्महीपे महनीयकीर्तौ श्रीमन्नृगेऽकारि मया निबन्धः ॥

२ ननु चाद्यापि न दृश्यन्ते लीलामात्रविनिर्मितानि महाप्रासादप्रमदवनानि श्रीमन्नृगनरेन्द्राणामन्येषां मनसापि दुष्कराणि नरेश्वराणाम् । ભામતી, ૨-૨-૩૩

૩ મ મ ડા ગગાનાથ ઝાની સાખ્ય તત્ત્વકૌમુદીની આવૃત્તિમા એમની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના. અને તત્ત્વબિન્દુનો ઉપોદ્ઘાત પૃ ૫૩

૪ આ દંતકથાને વિસ્તારીને રચેલી કથા કોઈ ગુજરાતી માસિકમા થોડા વખત પહેલા છપાઈ હતી કયા તે યાદ નથી આવતુ

૧૫

બધા તલ્લીન રહેતા કે પોતે પરણ્યા હતા અને પોતાની પત્ની ઘરમાં હતી એ વાત જ ભૂલી ગયા! પછી છેક વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાની આખી જિંદગી સુધી સંભાળ રાખનાર ઉપેક્ષિત પત્ની તરફ વાચસ્પતિમિશ્રનું ધ્યાન ગયું અને જિંદગીભરની ઉપેક્ષાનો બદલો વાળવા માટે પોતાના છેલ્લા ગ્રન્થનું પોતાની પત્નીના નામ ઉપરથી ભામતી નામ પાડ્યું અને એને અમર કરી.

વાચસ્પતિમિશ્રની પત્નીનું નામ ભામતી હોવાની નોંધ ભામતી ટીકા ઉપર વેદાન્ત કલ્પતરુ નામની ટીકા લખનાર ૧૩મા શતકના અમલાનન્દે કરી છે.[૧] એ જોતાં ઉપરની દંતકથાનો તેટલો અંશ ૧૩મા શતક જેટલો જૂનો માનવો પડશે. બાકી વાચસ્પતિમિશ્રના ગ્રન્થો જોતાં ઉપરની દંતકથામાં કલ્પ્યા છે એવા ભૂલકણા અને બેદરકાર એ વિદ્વાન હોય એવું લાગતું નથી. પાછલા કાળના વ્યવહારવિમુખ પંડિતોના દૃષ્ટાન્તથી ઉપરની દંતકથા જોડાઈ હોવાનો સંભવ છે.

આ સિવાય જે એક હકીકત વાચસ્પતિમિશ્ર સંબંધી જાણવામાં આવી છે તે એના ગુરુનું નામ ત્રિવિક્રમ હોવાની છે.[૨] ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્ય ટીકા સિવાયના બીજા ગ્રન્થોમાં આ ગુરુનું નામ નથી, એ જોતાં કદાચ ત્રિવિક્રમ ન્યાયશાસ્ત્રના જ ગુરુ હોય.

પણ વાચસ્પતિમિશ્રનું અક્ષરજીવન ઘણું જાણવા જેવું છે. તેઓ સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર કહેવાય છે અને ખરેખર સર્વ પ્રાચીન દર્શનો ઉપર એ વિદ્વાનની વેધક દૃષ્ટિ સમાન રીતે મર્મગ્રાહી છે. વાચસ્પતિએ કયો ગ્રન્થ પહેલો લખ્યો હશે અને કયો પછી એ નક્કી કરવાનું કાંઈ સાધન નથી. પણ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના શાંકરભાષ્ય ઉપરની ભામતી ટીકા એ આ વિદ્વાનનો છેલ્લો ગ્રન્થ છે એ ચોક્કસ છે; કારણ કે ભામતીને અન્તે પોતાના સર્વ ગ્રન્થોનાં નામો તેઓએ લખ્યાં છે:—

यन्न्यायकणिकातत्त्वसमीक्षातत्त्वबिन्दुभिः ।
यन्न्यायसांख्ययोगानां वेदान्तानां निबन्धनैः ॥

---

१ स्वशक्त्या नटवद् ब्रह्म कारणं शंकरो ब्रवीत् ।
जीवभ्रान्तिनिमित्तंतद् बभाषे भामतीपतिः ॥ ब्र. सू. २-१-१९

૨ ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્ય ટીકામા ગુરુનું નામ નીચે પ્રમાણે લખ્યુ છે:—
त्रिविक्रमगुरूक्तीतमार्गानुगमनोन्मुखैः ।
यथामानं यथावस्तु व्याख्यातमिदमीदृशम् ॥

समर्चैष महत्पुण्य तत्फल पुष्कल मया ।
समर्पितमनेनैतन प्रीयता परमेश्वर ॥

ઉપરના શ્લોકમા વાચસ્પતિમિશ્રે પોતાના નીચેના ગ્રન્થોના નામો ગણાવ્યા છે (૧) ન્યાયકણિકા, (૨) તત્ત્વસમીક્ષા, (૩) તત્ત્વબિન્દુ, (૪) ન્યાય દર્શન ઉપર નિબધ – ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્ય ટીકા (ન્યાયસૂચિ નિબધ સાથે) (૫) સાખ્યદર્શન ઉપર નિબધ – સાખ્ય તત્ત્વકૌમુદી નામની સાખ્યકારિકા ઉપર ટીકા, (૬) યોગ ઉપર નિબધ તે પાતજલયોગ સૂત્રના વ્યાસ ભાષ્ય ઉપર તત્ત્વશારદી નામની ટીકા અને (૭) વેદાન્ત ઉપર નિબધ તે બ્રહ્મસૂત્રના શાકરભાષ્ય ઉપરની ભામતી ટીકા

ઉપર પ્રમાણે ન્યાય, સાખ્ય, યોગ અને વેદાન્ત એ ચાર દર્શનો ઉપર વાચસ્પતિમિશ્રે ટીકાઓ લખી છે જ્યારે પાચમા પૂર્વમીમાસા દર્શનના અમુક વિષય ઉપર ન્યાયકણિકા અને તત્ત્વબિન્દુ એ બે ગ્રન્થો લખ્યા છે ફક્ત વૈશેષિક દર્શન ઉપર કશુ લખ્યુ નથી તે ન્યાય વૈશેષિકને દાર્શનિક દૃષ્ટિથી એક ગણીને હશે

આ રીતે બધા દર્શનો ઉપર પાછળના વિદ્વાનોમા પ્રમાણભૂત ગણાય એવી તલસ્પર્શી ટીકાઓ લખનારી પ્રતિભા સંસ્કૃત દાર્શનિક સાહિત્યના ઇતિહાસમા વિરલ છે ન્યાયદર્શનનો મૂળ ગ્રન્થ તે અક્ષપાદના ન્યાયસૂત્રો એ ઉપર વાત્સ્યાયન ઉર્ફે પક્ષિલસ્વામી (ઇ સ ૪૦૦ની આસપાસમા)એ ભાષ્ય લખ્યુ છે આ ભાષ્યના કેટલાક નિર્ણયો ઉપર બૌદ્ધ નૈય્યાયિક દિઙ્નાગે "ખોટા તર્કો" કરીને જે આક્ષેપો કરેલા તેનું ખડન કરીને ન્યાયભાષ્યના બચાવ માટે ઉદ્યોતકરે ન્યાયવાર્તિક ઇ સ સાતમા શતકમા લખ્યુ પણ ધર્મકીર્તિ (સાતમુ શતક) વગેરે બૌદ્ધનૈય્યાયિકોના કુતર્કોથી ઉદ્યોતકરની વાણીરૂપ વૃદ્ધ ગાય, વાચસ્પતિ કહે છે તેમ ખોવાઈ ગઈ હતી તેનો વાચસ્પતિએ ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્યટીકા લખીને ઉદ્ધાર કર્યો[1]

સાખ્ય દર્શનનો પ્રાચીનતમ મૂળ ગ્રન્થ ઈશ્વરકૃષ્ણની સાખ્યકારિકા છે (સમય ઈ સ ૩૦૦ની આસપાસ) આ કારિકા ઉપર જ

---

૧ इच्छामिकिमपि पुण्य दुस्तरकुनिबन्धपङ्कमग्नाना उद्योतकरगवीनाम तिजरतीनां समुद्धरणात् ॥

ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્ય ટીકાનો આરભ

વાચસ્પતિએ સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી નામની ટીકા લખી છે. વાચસ્પતિની આ ટીકા પહેલાં ઘણું કરી ગૌડપાદનું ભાષ્ય અને માઠરવૃત્તિ લખાયાં છે. છતાં સાંખ્યકારિકાનું સ્પષ્ટીકરણ જેવું વાચસ્પતિની ટીકામાં છે તેવું એ બેમાંથી એકેયમાં નથી. આ કારણથી વાચસ્પતિની ટીકા ઉપર પાછી ટીકાઓ લખાઇ છે.

યોગદર્શનનો મૂળ ગ્રન્થ પાતંજલ યોગસૂત્ર છે. એ ઉપર વ્યાસ-ભાષ્ય (ઈ. સ. ૭મું શતક) શિષ્ટ ગ્રન્થ છે. વાચસ્પતિએ આ ભાષ્ય ઉપર તત્ત્વવૈશારદી નામની સૂત્ર અને ભાષ્યના વિષયોને સ્પષ્ટ કરતી ટીકા લખી છે.

પૂર્વમીમાંસા દર્શનના સૂત્ર ભાષ્યાદિ મુખ્ય પ્રવાહને વાચસ્પતિએ સ્પર્શ નથી કર્યો, પણ મંડનમિશ્ર નામના ઘણું કરી સાતમા શતકના મીમાંસકના વિધિવિવેક નામના ગ્રન્થ ઉપર ન્યાયકણિકા નામની ટીકા લખી છે. જેમાં સત્કાર્યવાદ, અસત્કાર્યવાદ, ખ્યાતિઓ, ક્ષણભંગવાદ વગેરે દાર્શનિક વિષયોની ચર્ચા કરી છે. જ્યારે તત્ત્વબિન્દુ નામના એક ટૂંકા સ્વતંત્ર ગ્રન્થમાં વૈયાકરણોએ સ્વીકારેલા સ્ફોટવાદનું ખંડન કર્યું છે.

વેદાંતદર્શનને લગતા પણ વાચસ્પતિએ બે ગ્રન્થો લખ્યા છે: (૧) ભામતી અને (૨) ઉપર કહેલા મીમાંસક અદ્વૈતવાદી મંડનમિશ્રના[૧] બ્રહ્મસિદ્ધિ નામના ગ્રન્થ ઉપર બ્રહ્મતત્ત્વસમીક્ષા નામની ટીકા. વાચસ્પતિના બાકીના સર્વ ગ્રન્થો છપાઇ ગયા છે; ફક્ત આ બ્રહ્મતત્ત્વસમીક્ષાની હાથપ્રત પણ કયાંયથી હજી સુધી મળી નથી— છપાવાની વાત તો દૂર રહી. પણ વાચસ્પતિનો સર્વશ્રેષ્ઠ અને છેલ્લો ગ્રન્થ તે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના શાંકરભાષ્ય ઉપર લખેલી ભામતી ટીકા. ભામતીમાં જુદે જુદે સ્થળે "આનો વિસ્તાર ન્યાયકણિકામાં છે" એ રીતે ન્યાયકણિકા, તત્ત્વબિન્દુ અને બ્રહ્મતત્ત્વસમીક્ષા એ ત્રણેયનો વાચસ્પતિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે. વાચસ્પતિએ જુદી જુદી

૧. શંકરદિગ્વિજય વગેરે પાછળના ગ્રન્થોમાં મંડનમિશ્ર સાથે શંકરાચાર્યના વાદવિવાદનું રોચક વર્ણન છે. અને મંડનમિશ્ર વાદમાં હારીને શંકરાચાર્યના સુરેશ્વર નામધારી શિષ્ય થયા એવું કહેલું છે. પણ એ બધી નિરાધાર-કલ્પના છે અને મંડનમિશ્ર નામના અદ્વૈતવાદી મીમાંસક શંકરાચાર્ય પહેલાં થઈ ગયા હોવાના પુરાવા બહાર આવ્યા છે. પણ એ વિષે વળી વિસ્તારથી અન્ય કોઇ પ્રસંગે.

ટીકાઓના જે જુદાં જુદાં નામ પાડ્યાં છે તે પણ સૂચક છે. સાખ્યની ટીકા 'કૌમુદી,' યોગની 'શારદી' કે 'વૈશારદી,' અને વેદાંતની 'ભામતી.' પહેલાં બે નામ ચંદ્રના પ્રકાશના સૂચક છે અને છેલ્લું સૂર્યના પ્રકાશનું. વાચસ્પતિ સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર હોવા છતાં શાંકર અદ્વૈતના પક્ષપાતી છે એ સ્પષ્ટ છે.

વાચસ્પતિની સ્વતંત્રતા જેવી ગ્રન્થ વિષયની પસંદગીમાં અને ભિન્ન ભિન્ન મતોના વિવરણમાં છે તેવી ધાર્મિક વિષયમાં પણ છે. એના મંગલાચરણોની વિવિધતા જોવા જેવી છે. ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્યની ટીકાના આરંભમાં પહેલો શ્લોક પિનાકીની સ્તુતિનો છે. ન્યાયવાર્તિકના લેખક ભારદ્વાજ ઉદ્યોતકર પાશુપત શૈવ હોવાથી, વાચસ્પતિએ કદાચ એના ગ્રન્થ ઉપરની ટીકાનું મંગલાચરણ શિવસ્તુતિથી કર્યું હશે. એ મંગલાચરણના બીજા શ્લોકમાં ન્યાયસૂત્રના કર્તા અક્ષપાદને "ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યશાલી તથા વાગ્વિશુદ્ધિના નિધિ" કહીને નમસ્કાર કર્યા છે. અક્ષપાદની આટલી બધી સ્તુતિ કરી છે તે કદાચ ન્યાયદર્શનના પ્રમાણ વિચારની સર્વ દર્શનો ઉપર જે ભારે ઉપકારકતા છે તે ધ્યાનમાં રાખીને હશે.

વિધિવિવેક ઉપરની ન્યાયકણિકા નામની ટીકાના મંગલાચરણમાં વાચસ્પતિએ યોગસૂત્રના क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट पुरुषविशेष ईश्वर ઇત્યાદિ સૂત્રોક્ત લક્ષણયુક્ત ઈશ્વરને વિષ્ણુ નામથી પહેલાં નમસ્કાર કર્યા છે, પછી અષ્ટમૂર્તિ શિવની સ્તુતિ કરી છે અને તે પછી ગુરુને નમસ્કાર કર્યા છે.

યોગદર્શનની ટીકામાં વળી યોગસૂત્રોક્ત લક્ષણયુક્ત ઈશ્વરની જ વિષ્ણુ નામથી સ્તુતિ કર્યા પછી, વાચસ્પતિએ સૂત્રકાર પતંજલિને નમસ્કાર કર્યા છે. તત્ત્વબિન્દુનું મંગલાચરણ વળી સર્વથી વિલક્ષણ છે. એમાં એક જ શ્લોકથી શંકરને (અહિર્બુધ્ન્ય નામથી), સૂર્યને (બ્રધ્ન નામથી), વાયુપતિને, આર્યા સરસ્વતી તથા વિષ્ણુને એક સાથે નમસ્કાર કર્યા છે.

શાંકરભાષ્યની ભામતી ટીકામાં વાચસ્પતિએ, એ પોતાનો છેલ્લો ગ્રન્થ હોવાથી મંગલાચરણ પણ લાંબુ કર્યું છે. પહેલા શ્લોકનાં જગતવિવર્તનું અધિષ્ઠાન અને અપરિમિત સુખ, જ્ઞાન અને અમૃતરૂપ જે નિર્ગુણબ્રહ્મ તેને નમસ્કાર કર્યા છે. બીજા શ્લોકમાં "વેદો જેનું

નિઃશ્વસિત છે, પંચભૂતો જેનું વીક્ષિત છે, ચરાચર જેનુ સ્મિત છે અને મહાપ્રલય જેની નિદ્રા છે" એ રીતે એ જ બ્રહ્મની સગુણતાનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. ત્રીજા શ્લોકમાં વેદને અને શિવને નમસ્કાર કર્યા છે. ચોથામાં સૂર્યને, તિલકસ્વામી (કાર્તિકેય)ને તથા મહાગણપતિને નમસ્કાર કર્યા છે. પાંચમામાં ભગવાન વિષ્ણુની જ્ઞાનશક્તિના અવતારરૂપ સૂત્રકાર વેદવ્યાસને નમસ્કાર કર્યા છે અને છઠ્ઠામાં શંકરાચાર્યને નમસ્કાર કર્યા છે.

આટલો લાંબો નમસ્કારવિધિ કર્યા પછી સાતમા શ્લોકમાં નમ્રતા દર્શાવતાં વાચસ્પતિ કહે છે કે, "જેમ ગંગાના પ્રવાહમાં પડવાથી રસ્તાનું પાણી પવિત્ર થાય છે, તેમ આચાર્યની કૃતિ સાથે જોડવાથી અમારા જેવાની તિરસ્કૃત વાણી પણ પવિત્ર થાય છે."[1] વાચસ્પતિએ આ જ શ્લોક વિધિવિવેક ઉપરની ટીકાના આરંભમાં પણ લખ્યો છે.

જેમ દાર્શનિક પાંડિત્યની બાબતમા વાચસ્પતિની બુદ્ધિ સ્વતંત્ર છે અને ધાર્મિક વિષયમાં શિવ વિષ્ણુ આદિને એક જ સગુણબ્રહ્મનાં વિવિધ નામો ગણીને, શિષ્ટ સંપ્રદાયને અનુસરી, સર્વ દેવને નમસ્કાર કરવાનો માર્ગ સ્વીકારી, સાંકડા સાંપ્રદાયિક ચીલાથી તેનું ચિત્ત સ્વતંત્ર રહે છે; તેમ જ વાદસ્વીકારની બાબતમાં પણ વાચસ્પતિ મંડનમિશ્રનો વિપર્યવાદ સ્વીકારે છે અને મંડનમિશ્રે કરેલા ભાટ્ટમતના ખંડનને અનુમોદન આપે છે. વળી મંડનમિશ્રના બ્રહ્મસિદ્ધિ ગ્રન્થમાંના શંકરાચાર્ય પહેલાંના અદ્વૈતવાદના કેટલાક સિદ્ધાંતોનો વાચસ્પતિએ સ્વીકાર કર્યો છે. એમ બ્રહ્મસિદ્ધિ સાથે ભામતીના વિશિષ્ટ મતોને સરખાવીને શ્રી. સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રી આદિ દાક્ષિણાત્ય વિદ્વાનો કહે છે.[2] અલબત્ત બ્રહ્મસિદ્ધિ ગ્રન્થ મદ્રાસમાં પહેલીવાર છપાય છે અને છપાઈને બહાર ન પડે ત્યાં સુધી વાચસ્પતિના વેદાંતવિચારો ઉપર મંડનમિશ્રનું ઋણ કેટલું છે તેનો નિર્ણય આપણે નહિ કરી શકીએ. પણ વિધિવિવેકના આરંભમાં ઉપર કહ્યું છે તેમ, આચાર્ય મંડનમિશ્રની

---

૧. आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूत वचोस्मदादीनां ।
रथ्योदकमिव गंगाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥

૨. જુઓ; અધ્યાર, મદ્રાસના થિયોસોફિકલ પબ્લિશિંગ હાઉસ તરફથી છપાયેલાં ભામતીચતુઃસૂત્રી પુસ્તકનો તેના સંપાદક શ્રી. એસ. સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રીનો અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૪૯

કૃતિને ગંગાપ્રવાહ સાથે સરખાવી છે અને બ્રહ્મસિદ્ધિ ઉપર ટીકા લખી હતી (જો કે એ ટીકા મળતી નથી) એ હકીકત મંડનમિશ્ર વિષે વાચસ્પતિની માન્યબુદ્ધિ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે, છતાં એ જ મંડનમિશ્રના અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ સ્ફોટવાદનું ખંડન કરવામાં કુમારિલના વચનો ઉતારીને તેનું અનુસરણ વાચસ્પતિએ કર્યું છે. આ સ્ફોટવાદના પુરસ્કર્તા ભર્તૃહરિ આદિ વૈયાકરણો છે. સમર્થ મીમાંસક કુમારિલે સ્ફોટવાદનું ખંડન કર્યું છે. જ્યારે મંડનમિશ્રે કુમારિલના ખંડનનું પોતે લખેલ સ્ફોટસિદ્ધિ નામના ગ્રન્થમાં ખંડન કર્યું અને સ્ફોટવાદનું મંડન કર્યું ત્યારે ભામતીમાં અનેક સ્થળે શંકરાચાર્યને અનુસરી કુમારિલના મતોનું ખંડન કરનાર વાચસ્પતિએ આ વિષયમાં કુમારિલનું અનુસરણ કરી, મંડનમિશ્રે સ્વીકારેલા સ્ફોટવાદનું ખંડન કર્યું છે. અલબત્ત સ્ફોટવાદ શંકરાચાર્યને માન્ય નથી. (જુઓ, બ્ર. સૂ. ૧-૩-૨૮નું ભાષ્ય)

આ રીતે અનેક પ્રકારનું બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય દર્શાવનાર વાચસ્પતિ છેવટ તો શાંકરવેદાંતી છે અને એનો શ્રેષ્ઠ ગ્રન્થ ભામતી છે એ ચોક્કસ છે. વાચસ્પતિના બીજા ગ્રન્થો સાથે સરખાવતાં ભામતીની ભાષા અત્યંત પરિપક્વ, પ્રૌઢ અને પ્રવાહી છે. સચોટતા અને અર્થની સ્પષ્ટતા તો વાચસ્પતિના બધા લખાણોમાં છે, પણ બીજામાં ભાષાની કિલષ્ટતા વધારે છે. અલબત્ત શાંકરભાષ્યની પ્રસન્નતા તો દુર્લભ છે અને ભાષ્ય કરતાં તેની ટીકા સમજવામાં ઘણી વાર વધારે શ્રમ પડે છે એ વાત સાચી છે. છતાં શ્રી ન. દે. મહેતા વાચસ્પતિની ટીકાને ભાષ્યની "સમાન ચમત્કૃતિવાળી" કહે છે[1] તે સાચું છે. શંકરાચાર્યના ગંભીર વચનોના તાત્પર્યનું વિવરણ કરવાની તથા તેની તીક્ષ્ણ અને ન્યાયોપબૃંહિત દલીલોનો મર્મ ઉઘાડીને દેખાડવાની વાચસ્પતિની કળા અનનુકરણીય છે. પ્રસન્નગંભીર ભાષ્યનું પૃથક્કરણ કરવાનો વાચસ્પતિનો દાવો શબ્દશઃ યથાર્થ છે.[2] વાચસ્પતિની શૈલી પણ વિશિષ્ટ છે. ભાષ્યકાર સીધું ગદ્ય લખ્યે જાય છે ત્યારે વાચસ્પતિ વચ્ચે વચ્ચે

૧ જુઓ 'હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ' ઉ. પૃ. ૨૧૮

૨ नत्वाविशुद्धविज्ञानं शंकरं करुणाकरं ।
भाष्यं प्रसन्नगंभीरं तत्प्रणीतं विभज्यते ॥
ભામતીના આરંભનો શ્લો. ૬

પદ્યો મૂકીને ગદ્યમાં ભાત પાડે છે. ભાષ્યમાં કહેલા પૂર્વપક્ષને પહેલાં એક કે બે શ્લોકમાં મૂકી, પછી એનું વિસ્તારથી વિવરણ કરે છે અને એ જ રીતે એક અથવા બે શ્લોકમાં સિદ્ધાંતકથન કરી, પછી તેનું વિવરણ કરે છે (જુઓ; બ્ર. સૂ. ૧–૨–૧૧, ૪–૪–૧૭ વગેરે). અલબત્ત આખી ટીકામાં સળગ આવી પદ્યમિશ્રિત પદ્ધતિ વાપરી છે એમ પણ નથી. વળી વાચસ્પતિની ટીકાની બીજી ખૂબી એ છે કે, ઘણી વાર એ પૂર્વ ગ્રન્થકારોનાં વચનો નામ સાથે કે નામ વગર ઉતારે છે. પરિણામે કેવલાદ્વૈત દર્શનના ઐતિહાસિક દર્શનમાં વાચસ્પતિની ટીકા ખાસ ઉપયોગી છે. વાચસ્પતિ કહેવતો પણ ઘણી વાર ઉદાહરે છે. "કાગડાનું કહ્યું'તું ને કૂતરાનું નહોતું કહ્યું'" એવી કહેવત હાલમાં પ્રચલિત છે. હવે વાચસ્પતિએ આ કહેવતનું મૂળ નીચેના શ્લોકમાં ઉતાર્યું છેઃ—

काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोपि नोदितः ।
उपघातप्रधानत्वान्न श्वादिभ्यो न रक्षति ॥

(બ્ર. સૂ. ૧–૪–૩ની ટીકા)

અલબત્ત ઉપરના શ્લોકમાં 'કાગડાથી અનાજનું રક્ષણ કરવાનું કહ્યું હોય તો બાળક પણ કૂતરાથી રક્ષણ ન કરે એમ ન કરે' એવી મતલબ છે. પણ સમજુ છોકરો કાગડાને ઉડાડવા સાથે કૂતરાને પણ હાંકી કાઢે ત્યારે અણસમજુ છોકરો કાગડાનું કહ્યું હોય તો કાગડાને ઉડાડે અને કૂતરાને અન્ન ખાવા દે. ગુજરાતી કહેવતમાં અણસમજુ બાળક લક્ષ્ય છે અને સંસ્કૃત વચનમાં સમજુ બાળક લક્ષ્ય છે.

ભાષ્યકારનાં વચનોમાં જે વસ્તુ વારવાર ટૂંકામાં કહેલી હોય છે તેનો વાચસ્પતિએ સ્પષ્ટતા ખાતર વિસ્તાર કરેલો હોય છે. દા. ત. બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્યના આરંભમાં અધ્યાસનુ લક્ષણ આપતાં ભાષ્યકારે ફક્ત ત્રણ વિકલ્પોનું સૂચન કર્યું છે. પણ વાચસ્પતિએ આત્મખ્યાતિ વગેરે ખ્યાતિવિષયક મતભેદો તે તે મત પ્રસ્થાપક દલીલો સાથે સ્પષ્ટ દર્શાવી, બીજા ભેદોનું ખંડન કરી કેવલાદ્વૈત સંમત અનિર્વચનીય ખ્યાતિનું મંડન કર્યું છે. વળી શંકરાચાર્યે પોતાનો અમુક સિદ્ધાન્ત એક સ્થળે કહ્યો હોય છે અને બીજે બીજે સ્થળે કહ્યો હોય છે અને એ બે સિદ્ધાન્તોનો સમન્વય કોઈ ત્રીજે સ્થળે સૂચવ્યો હોય છે. મતલબ કે વિસ્તારભયથી તથા સૂત્રોના ક્રમને તેમજ તે તે સૂત્ર સૂચિત ઉપનિષદ્વચનોને વળગી રહેવાની

ઇચ્છાને પરિણામે ભાષ્યોમા એક જ સ્થળે સમગ્ર સિદ્ધાન્ત નથી મળી આવતો વળી ઉપરના જ કારણથી ભિન્નભિન્ન સ્થળે ભિન્નભિન્ન સિદ્ધાન્ત ઉપર ભાર હોય એ સ્વાભાવિક છે આ વસ્તુસ્થિતિથી ભાષ્યમા કેટલીક અસ્પષ્ટતા દેખાય છે વાચસ્પતિની ટીકા એ ભાષ્ય ઉપર પહેલી ટીકા છે અને એમા ભાષ્યની અસ્પષ્ટતાને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવામા આવ્યો છે, પણ આ બાબતમા મતભેદને અવકાશ હોઇને પાછળથી શાકર વેદાતીઓમા ગૌણ સિદ્ધાન્તભેદો ઉત્પન્ન થયા છે અને શકરાચાર્યના પોતાના શિષ્ય પદ્મપાદના મતથી એક બે બાબતમા વાચસ્પતિનો મત જુદો પડવાથી એ વખતથી જ વાચસ્પતિથી ચાલેલુ ભામતીપ્રસ્થાન અને પદ્મપાદથી ચાલેલુ વિવરણપ્રસ્થાન એ રીતે બે પ્રસ્થાનો ઉદ્ભવ્યા છે આ મતભેદના ઊડાણમા કે વાદવિવાદમા ઊતરવાની જરૂર નથી, પણ વાચસ્પતિએ શાકર ભાષ્યોના વચનોનો સદોહ કરીને અને ભાષ્યના ગાભીર્યમા તલસ્પર્શી અવગાહન કરીને ભાષ્યનુ હાર્દ પકડયુ છે એના ટીકાકાર અમલાનન્દ પેઠે મને પણ વાચસ્પતિ, ભાષ્યનુ હૃદય જાણનાર લાગે છે અમલાનન્દ કહે છે કે —

> जीवस्थाया अविद्याया विषय ब्रह्मशुक्तिवत् ।
> ऊचे वाचस्पतिर्भाष्य श्रुत्योर्हृदयवेदिता ॥
>
> બ્ર સૂ ૧-૪-૧૧ ઉપર કલ્પતરુ

વાચસ્પતિની ભામતી ટીકાના અદ્વૈતદર્શનના સાહિત્યમા મહત્ત્વના સ્થાનને લીધે એના ઉપર પુષ્કળ ટીકાઓ લખાઇ છે, જેમા શ્રેષ્ઠ અને જૂનામા જૂની અમલાનન્દ (ઈ સ ૧૨૪૭ થી ૧૨૬૦)ની વેદાન્ત કલ્પતરુ છે અને આ કલ્પતરુ ટીકા ઉપર પાછી અપ્પય દીક્ષિત (ઈ સ ૧૬૦૦ની આસપાસમા)ની 'કલ્પતરુ પરિમલ' નામની ટીકા છે આ ઉપરાત ભામતી ઉપર ભામતીતિલક, ભામતીવિલાસ, ભામતીવ્યાખ્યા નામની ટીકાઓ લખાઇ છે અને કલ્પતરુ ઉપર લક્ષ્મી નૃસિંહે આભોગ નામની ટીકા ૧૭મા શતકમા લખી છે તથા વૈદ્યનાથ પાયગુન્ડે કલ્પતરુમજરી લખી છે

જેમ ભામતી ઉપર અનુકૂળ ટીકાઓ થઇ છે, તેમ પ્રતિકૂળ ટીકાઓ – વાચસ્પતિનો સિદ્ધાન્ત ભાષ્ય વિરુદ્ધ છે, વગેરે આક્ષેપો પણ જૂના વખતમા થયેલ છે અને કેટલાક આક્ષેપોના જવાબો અમલાનન્દે

કલ્પતરુમાં આપ્યા છે. એક સ્થળે અમલાનન્દ કહે છે કે – तस्माद् वाचस्पतिमतं भाष्यविरुद्धमिति कैश्चिदयुक्तमुक्तम् । किं च–

अज्ञत्वभ्रान्ततादोषादरक्षत्परमेश्वरम् ।
एतद्भाष्यार्थतत्त्वज्ञो **वाचस्पतिरगाधधीः** ॥

બ્ર. સૂ. ૧–૨–૨૨ ઉપર કલ્પતરુ

ખરેખર, અમલાનન્દ કહે છે તેમ, સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર વાચસ્પતિ અગાધ બુદ્ધિશાળી હતા.

' નરસિંહ મહેતાના કોયડા 'નો વિચાર

"ગુજરાતી સાહિત્ય" ખંડ ૫ માના આઠમા વિભાગમા ગ ગ કનૈયાલાલ મા મુનશીએ 'ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય' ઉપર જે નિબધ લખ્યો છે તે ઘણા વિચારણીય મુદ્દાઓ ઊભા કરે છે ભક્તિવૃત્તિનુ જે માનસશાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ જેવુ એમની અનનુકરણીય મોહક શૈલીમા મુનશીએ કર્યું છે તે સર્વગ્રાહ્ય નથી પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્રે પાશવ ચિત્તવૃત્તિઓનુ ઘણુ પૃથક્કરણ કર્યું છે, પણ ઉચ્ચ માનુષવૃત્તિઓનુ પૃથક્કરણ ઘણી રીતે અપૂર્ણ છે વળી પ્રેમ, ભક્તિ જેવી સૂક્ષ્મ માનુષવૃત્તિઓ વિષે આધુનિક માનસશાસ્ત્રના યે ઉત્તમ વિચારો પ્રસ્તુત નિબધમા આવ્યા હોય એમ લાગતુ નથી પણ આ માનસશાસ્ત્રનો વિષય ઘણો વિશાળ છે અને ભક્તિ જેવી વૃત્તિનું માનસશાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ તો સ્વતત્ર પુસ્તકરૂપે લખાવા યોગ્ય છે, એટલે એનો વિચાર અહીં નથી કર્યો. પણ આ વિષયના ઐતિહાસિક પૃથક્કરણનો એક જ પ્રશ્ન અહીં ચર્ચવાની ધારણા છે

રા રા મુનશીએ "ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય"ના એક પ્રકરણ તરીકે 'ગુજરાત'ના શ્રાવણ ૧૯૮૨ના અકમા 'નરસિંહ મહેતાનો કોયડો' લખ્યો છે તેમા "નરસિંહ મહેતા ખરેખર ચૈતન્ય (ઇ સ ૧૪૮૫થી ૧૫૩૩) પહેલા થયા કે પછી?" એમ પ્રશ્ન પૂછી 'ચૈતન્ય પહેલા થાય નહિ' એમ કહી, ચૈતન્ય પછી મૂકવા માટે કુલ ૧૬ દલીલો આપી છે પણ અહીં કહેવુ જોઇએ કે આ બધી દલીલો સરખી જોરદાર નથી કેટલીક દલીલો દલીલોની સખ્યાનો ભાર વધારવા માટે જ મુકાઈ હોય એવી છે અને તેમાની ૧૩ દલીલોનું પ્રમાણપુર સર વિવેચન ગ રા અબાલાલ બુ જાનીએ 'કૌમુદી'ના કાર્તિક ૧૯૮૩ના અકમાં કર્યું છે પણ મુનશીના આખા કોયડાનુ મધ્યબિન્દુ ૧૪મી દલીલ જ છે. આ દલીલમા જે કાઈ તત્ત્વ છે, તે તો આચાર્યશ્રી

આનન્દશંકર ધ્રુવે બાવીશ વર્ષ પહેલાં, ૧૯૬૧ના શ્રાવણ-ભાદરવાના 'વસંત'ના અંકોમાં સ્પષ્ટ રજૂ કર્યું છે. જેમાં મુખ્ય વાત એટલી જ છે કે, "મહેતાજીને ચૈતન્ય સંપ્રદાય સાથે સંબંધ થયો હોય" એમ ચૈતન્યના શિષ્યો રૂપગોસ્વામી અને જીવગોસ્વામીના ઉજ્જવલ નીલમણિ, વિદગ્ધ માધવ અને તેની ટીકાઓ વગેરે ગ્રન્થો જોતાં "શંકા જાય છે." પૂજ્ય શ્રી. આનંદશંકરભાઇના આટલા શબ્દોમાં જ મુનશીની આખી વાતનું તત્ત્વ આવી જાય છે. બાકી તો બધી એ કળાકારની વાક્છટા છે.

કોઇ પણ જાતના પૂર્વગ્રહ વગર, આપણા ભક્તિમાર્ગના ઇતિહાસના અભ્યાસી તરીકે મેં નરસિંહ મહેતા ઉપર ચૈતન્યની અસર ક્યાં છે, એ જોવા માટે એ કવિનો કાવ્યસંગ્રહ ભાગવત, ગીતગોવિંદ, ઉજ્જવલ-નીલમણિ વગેરે સાથે સરખાવી વાંચી વિચારી જોયો અને જે મને દેખાયુ તે અહીં વાંચનાર સમક્ષ રજૂ કર્યું છે.

રા. મુનશી કહે છે કે, "નરસિંહકૃતિમાં ભાગવતની કે હરિલીલામૃત (હરિલીલામૃત તો હરિલીલાષોડષ કલાને બદલે ઉતાવળથી લખાઈ ગયું હશે)ની પૌરાણિક છાપ નથી તેમ બ્રહ્મવૈવર્ત કે પદ્મપુરાણ એની પહેલાં થયાં હોય તો તેની છાપ નથી" (ગુજરાતઃ ૧૯૮૨, શ્રાવણ; પા. ૫૪૬)

ભાગવતની અસર નરસિંહ મહેતા ઉપર હોવાનું રા. મુનશી પોતે જ 'ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય'ના ૧૧મા ખંડમાં કબૂલ રાખે છે અને અહી ભાગવતની છાપ નથી એમ કહે છે, એનો શો અર્થ? વળી પદ્મપુરાણની છાપ નથી એવું સાહસથી કહ્યું છે, તો પચાવન હજાર શ્લોકના એ પુરાણની નરસિંહનાં કાવ્યો સાથે ક્યારે અને કોણે સરખામણી કરી? મેં તો સરખામણી નથી કરી જોઇ અને બ્રહ્મવૈવર્ત વિષે આગળ કહ્યું છે. આવી અત્યુક્તિઓની ઉપેક્ષા કરીએ, પણ 'ભાગવતની છાપ નથી' એ શબ્દો વાંચીને તો આશ્ચર્ય જ થાય છે. નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો ભાગવતમય છે, એમ મને લાગે છે. નરસિંહની ભક્તિનો વિચાર કર્યા પહેલાં એનાં પદોના શબ્દાર્થનું મૂળ જોવાથી રા. મુનશીની દલીલોની યથાર્થતાની ઠીક પરીક્ષા થશે.

નરસિંહ ઉપર સૌથી વધારે અસર ભાગવતની છે, માટે પહેલાં એની અસરનો જ વિચાર કરીએ.

ભાગવત અને નરસિંહ મહેતા

નરસિંહના ગોવિંદગમનથી શરૂઆત કરીએ.

ગોવિંદગમન—અક્રૂર ગામ અને કૃષ્ણને મથુરા તેડી જવા વ્રજમા આવે છે અને એક રાત રહીને તેડી જાય છે, એ પ્રસગ શ્રી ભાગવત (ભા ૧૦ અ ૩૮–૩૯)માં કહ્યો છે ભાગવતકારે આ પ્રસગનું વર્ણન કરતા, કૃષ્ણની જવાની વાત સાભળી તથા કૃષ્ણને જતા જોઇને ગોપીઓને થયેલા દુ ખનુ તથા ગોપીઓએ ભગવાનને રોકવા કરેલા નિષ્ફળ પ્રયત્નનું, ટૂકામા લગભગ પચ્ચીસ શ્લોકોમા કથન કર્યુ છે અને તે વર્ણનમા બ્રહ્મવૈવર્તકારે થોડો ઉમેરો કર્યો છે આ મૂળનો નરસિંહ મહેતાએ પોતાની રીતે કલ્પનાથી ખૂબ વિસ્તાર કર્યો છે ગોવિંદગમનનાં પહેલા ત્રણ પદ તો ઉપોદ્ઘાત જેવા છે અને તેમા ૩૮મા અધ્યાયની તથા ૩૯મા અધ્યાયના બાર શ્લોકોની વાત ટૂકામા કહી દીધી છે ૧૩મા શ્લોકમા ભાગવતકાર કહે છે —

गोप्यस्तास्तदुपश्रुत्य बभूवुर्व्यथिता भृशम् ।
रामकृष्णौ पुरीं नेतुमक्रूरं व्रजमागतम् ॥[1]

આ વચનનો અનુવાદ કરી નરસિંહ મહેતા કહે છે —

કૃષ્ણ જવાનુ સાભળ્યુ ગોપિયોએ જ્યારેજી,
વાઘ દેખી અ ત જેવી, તેમ થઈ સ્રિયો ત્યારેજી

[નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યસગ્રહ, પા ૫૭]

ભગવાનના વિયોગના વિચારે પીડાતી ગોપીઓ જે પરસ્પર વાતો કરે છે, તે ભાગવતકારે ૧૮ થી ૩૦ શ્લોકોમા કહેલ છે, નરસિંહ મહેતાએ પદ ૬ થી ૯ મા એ જ પ્રસગનુ જુદા શબ્દોમા રાધા, ચદ્રભાગા એમ નામ લઇને વર્ણન કર્યુ છે

તેમા ૨૭ મા શ્લોકમા ગોપીઓ વિચાર કરે છે કે —

निवारयाम समुपेत्य माधवम् ।

"સાથે મળીને આપણે કૃષ્ણને રોકી રાખીએ" બસ, ભાગવતકારના, ખરી રીતે તો, આટલા જ શબ્દો ઉપરથી આખુ ગોવિંદગમન કાવ્ય લખાયુ છે

ભાગવતમા તો ગોપીઓનો આટલો વિચાર જ બતાવ્યો છે, પણ તેનું કાંઈ પરિણામ બતાવ્યુ નથી સવાર પડતા અક્રૂર રથ જોડાવે છે અને તેની પછવાડે નન્દાદિ ગોવાળિયા પણ ગાડાં જોડી

---

૧ રામકૃષ્ણને નગર લઈ જવા અક્રૂર આવ્યા છે એમ સાભળી, તે ગોપીઓ અતિશય દુ ખી થઈ

રાસમંડળ મધ્યે મહાવજી, ઝળકે મુગટ અપાર;
એક એકને કંઠે બાહુડી, નાચે નેહભરી નાર. પદ ૮–૨
થેઈ થેઈ કરે અગણિત અંગના, ગોપી ગોપી પ્રત્યે શોભે કાન. પદ ૭૨–૧
વંદ્રાવનમાં રમત માંડી ગોપી ગોવિંદ સાથે રે;
એક એક ગોપી બીચ બીચ માધવ આનંદ વાધ્યો અપાર રે. પદ ૭૮–૧
વૃંદાવનમાં માનની, મધ્યે મોહન રાજે;
કંઠે પરસ્પર બાહુડી ઝૂન નેપુર વાજે. પદ ૮૬–૧

'કંઠે પરસ્પર બાહુડી,' 'એક એકને કંઠે બાહુડી,' વગેરે શબ્દો अन्योन्यावद्धवाहुभिःનો ચોખ્ખો અનુવાદ છે.

यं मन्येरन्नभस्तावद्विमानशतसंकुलम् ।
दिवौकसां सदाराणामौत्सुक्यापहृतारमनाम् ॥
ततो दुन्दुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः ।
जगुर्गन्धर्वपतयः सस्त्रीकास्तद्यशोऽमलम् ॥

ભા. ૧૦–૩૩–૪, ૫

બ્રહ્મ શારદ આદે થઈ દેવો જોવે છે રંગ. ન. કા. સં. ૧–૭
જે જે શબ્દ સુરી નર કરે વરસે કુસુમ અપાર ન. કા. સ. ૩–૫
ધન કૃષ્ણ લીલારસ પ્રગટ્યો, પુષ્પવૃષ્ટિ ત્યા થાય રે;
અમર આશિષ દે ઉપરથી ચરણરેણુને જાચે રે;
નાત ભાત વિલાસ જોઇને મનમાહે અતિ રાચે રે એજન. ૭૮–૪, ૫
હરખ્યા સુરનર દેવ મુનીશ્વર, પુષ્પવૃષ્ટિ કરી ચરણે નમે. એજન ૯૧–૪
અનિહાંરે સુરપતિ મોહી રહ્યા ભક્તિ થિર થઈ રહ્યાં દેવવિમાન,
અમર કોટિ તેત્રીશ ઉભા ત્યાં બ્રહ્મા ઈંદ્ર સંઘાત રે;
જય જયકાર કરીને પુષ્પવૃષ્ટિ કરે ખાંત રે. એજન ૧૨૯–૪

वलयानां नूपुराणां किंकिणीनां च योषिताम् ।
स प्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुलो रासमण्डले ॥

ભા. ૧૦–૩૩–૬

તાળી દેતાં તારુણી ઝાંઝરનો ઝમકાર
કટિ કિંકણી રણઝણે ઘુઘરીના ઘમકાર ન–કા–સં. ૨–૭
ઝાંઝરીયા ઝમકતે લટકતે બાહુડી લોડે રે. એજન– ૯–૧
ઝાંઝર ઝણકે ને ખમકે ચુડી વહાલા શું રમતાં રે એજન–૧૦–૧
ઝાંઝરીયાંને ઝમકેરે ઠમકે નેપૂરીયાં વાજે રે એજન–૧૩–૧
ઝાંઝરીયા ઝમકાર કરે રે વીછુડા વાગે વાદે રે
બાહુડી કેરાં કંકણ ખલકે બોલતી ભર નાદે રે. એજન–૧૮–૧

એ જ રીતે પદ ૮, ૧૨, ૧૪, ૧૬, ૧૭, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩ વગેરેની શરૂઆત જુઓ

तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान्देवकीसुत ।

मध्ये मणीना हैमाना महामारकतो यथा ॥ भा १०-३३-७

સુંદર ગોપી કંચનમાળા વચ્ચે મરકતમણિ ગોવિંદ એજન-૭૬-૨

उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकण्ठ्यो रतिप्रिया । भा १०-३३-९

નાચતા નાચતા નારને વધ્યો હર્ષ અપાર રે

મંડળ માહે માનની ગાએ મધુરી મધુરી વાણ રે એજન-૬-૨, ૩

બીજા પદોમા પણ આ અર્થના વચનો છે જુઓ ૪, ૫, ૬, ૮ વગેરે

गृहीतकण्ठ्यस्तद्दोर्भ्या गायन्त्यस्त विजह्रिरे ॥ भा १०-३३-१५

કંઠે વળગી કામની અંતર કાઈ ન રાખે રે એજન-૬-૮

एव परिष्वगकराभिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासै ।

रेमे रमेशो व्रजसुन्दरीभिर्यथार्भक स्वप्रतिबिम्बविभ्रम ॥

भा १०-३३-१७

તથા જુઓ,

बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरु-

नीवीस्तनालभननर्मनखाग्रपातै भा १०-२९-४६

આલિંગન, ચુંબન, પરિરંભન વાધ્યો તિ રસ રાર (એજન, ૭૫-૨)

દર્પણ પ્રતિબિંબના બાળક જેમ રમે, તેમ રમે ગોવિંદ સાથ ગોપી

ન-કા-સ-પા-૫૪૦

વળી

काचित् सम मुकुन्देन

काचित् रास परिश्रान्ता

વગેરે એક એક ગોપીની સ્થિતિ વર્ણવતા ૧૦ મા શ્લોકથી આગળના નવ શ્લોકોનો ભાવ નરસિંહ મહેતાએ

એક એક આગે આલાપતી એક નાચતી રંગે

એક મધુરે સ્વર ગાઇને તાળી તાળનુ ગે

એક આલિંગન લઈ કર ધરી વીડે ભામિની ભાવે એજન, ૮૬-૨-૩

જેવા પદમા તથા બીજાં અનેક પદોમા પોતાના શબ્દોમા વર્ણવ્યો છે

૨૩ થી ૨૫ શ્લોકોમા ભાગવતકારે જળક્રીડાનું વર્ણન કર્યું છે આ જળક્રીડાના વર્ણનના પદો નરસિંહ મહેતાના મમદમા દેખાતા નથી, માત્ર કોઈક પદમા નીચેના જેવા છૂટક ઉલ્લેખ છે —

રમતા રમતા રાહારસ વાધ્યો પ્રેમદા છાંટે પાણી રે પદ ૧૦૭-૩

દશમસ્કંધના ૩૩મા અધ્યાયના ૨૬ શ્લોકોમાંથી ઉપર નોંધેલા શ્લોકોનો ભાવ મુખ્યત્વે લઇને તથા એ જ ધોરણને અનુસરતી કૃષ્ણગોપીની રતિક્રીડાનુ નરસિંહ મહેતાએ રાસનાં તથા શૃંગારમાળાનાં પદોમાં વર્ણન કર્યું છે.

રાસપંચાધ્યાયીના ૩૩મા સિવાયના અધ્યાયોની વાત પણ કોઈ કોઇ પદોમાં આવે છે. દા. ત.

૨૯મા અધ્યાયના પહેલા જ શ્લોકનો ભાવ તો અનેક પદોમાં કહ્યો છેઃ—

શરદ સોહામણો ચાંદલો ન. કા. સં. પ. ૧
સુંદર રાત શરદ પુનમની, સુંદર ઉદિયો નભમેં ચંદ. એજન-૭૭-૨

પછી

जगौ कलं वामदृशां मनोहरम् भा. १०-२९-३

નો ભાવ નીચેનાં જેવાં કોઈ કોઈ પદોમાં છેઃ—

વૃંદારે વનમાં વેણુ વજાડી ગોપી વિહ્વલ કીધાં રે
વર આપ્યો તે વચન પાળવા ચિત્ત હરીને લીધાં રે. એજન-૧૧૭-૧

ભાગવતના જ

मयेमा रंस्यथ क्षपाः १०-२२-२७

એ વચનના તથા એ અધ્યાયના જ ૨૩ થી ૨૭ શ્લોકના આધારે નરસિંહે ‘ વર આપ્યો તે વચન પાળવા ’ એ શબ્દો લખ્યા છે.

दुहन्त्योऽभिययुः काश्चिद्दोहं हित्वा समुत्सुकाः ।
पयोधिश्रित्य संयावमनुद्वास्यापरा ययुः ॥
परिवेषयन्त्यस्तद्धित्वा पाययन्त्यः शिशून् पयः ।
शुश्रूषन्त्यः पतीन्काश्चिदश्नन्त्यो पास्य भोजनम् ॥
लिपन्त्यः प्रमृजन्त्योन्या अञ्जन्त्यः काश्च लोचने ।
व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः काश्चित्कृष्णान्तिकं ययुः ॥
भा. १०-२९ श्लो. ५ थी ७.

એક તો અન્ન મુકીને ઉન્હાણી બીજી માંગ સિંદૂર રે
જૂવતીનાં જૂથ મળીને ચાલી સાહેર નદી પૂર રે. ન. કા. સં. ૧૧૭-૨
નાદની મોહી ગોપિકા તેણે રોતા મેલ્યાં બાળ
એક અંજન કરતી ચાલી રે વસન કર્યા પરિધાન એજન. ૧૦૪. ૧

व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः શબ્દોનો વિસ્તાર કરીને

અવળાં તે અંબર પહેરીયાં, નેપુરીયા ઘાલ્યાં કાન એજન. ૧૦૪. ૨
ગોપીજન સુતપતિ સહુ છાંડી, જોવાને ધાઈ રે, હરિવેણુ વાઇ રે,

હા હા રે નેપુર કાન ધર્યા, કુંડળ પહેર્યા પાયે
સેંચે કાજળ, નયને સિંદૂર, એના વિપ્રીત રૂપે વાયા રે એજન, ૧૫૪ ૧૨

ગોપીઓ વનમા આવ્યા પછી ભગવાન જે ઉપદેશ આપે છે, અને ગોપીઓ એને જે જવાબ આપે છે, એનો પોતાની રીતે અનુવાદ શૃગારમાળાના પદ ૫૦૦મા (પા ૪૧૧) નરસિંહ મહેતાએ કર્યો છે ગોપીઓના જવાબના (શ્લોક ૩૧થી ૪૧)

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशला स्वआत्मन्नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किं ।
तन्नः प्रसीद परमेश्वर मास्म छिन्द्या आशां भृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र ॥
चित्तं सुखेन भवतापहृतं गृहेषु यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये ।
पादौ पदं न चलतस्तव पादमूलाद्याम. कथं व्रजमथो करवाम किंवा ॥
भा १०-२९-३३, ३४

જેવા શ્લોકોનો કેટલોક ભાવ

'મંદિર માહે મે ન રહેવાય કેમ કરી જેવા જાઉં રે' (૧૮૭ ૧)

જેવા શબ્દોમા તથા અન્યત્ર પણ (જુઓ શૃગારમાળાનુ પદ ૫૦૦) કાઇક સ્થૂળ રીતે નરસિંહ મહેતાએ ઉતાર્યો છે

ભાગવતના ૧૦ ૨૯ શ્લો ૪૨થી ૪૬નો ભાવ તો ગમના પહેલાં ઉદાહરેલા પદોમા તથા બીજા ઘણા રાસના તથા-શૃગારમાળાના પદોમા આવ્યો જ છે પછી ગોપીઓને માન થયેલુ જોઇને કૃષ્ણ અંતર્ધ્યાન થાય છે

तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशव. । प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत ॥
भा १०-२९-४८

ટા હા રે માનિની ને માન વધ્યાં આણ્યો મન અહંકાર
અંતર્ધાન હવા હરિ તત્ક્ષણ શ્રીવૃંદાવન મોઝાર રે એજન, ૧૫૪-૪
રમતા રમતા મહારસ વાધ્યો, કીધુ અંતર ધ્યાન રે
વ્યાકુળ થઈ અમે કાંઇ નવ સૂઝે, રહી નહિં સુદ્ધ બુદ્ધ સાન રે
અનેક ઉપાય કરી કરી થાકા, નાથ ન દીઠા નયણે રે
અમે અબળા બળ કાંઇ નવ ચાલે, કાહાન કાહાન કરૂં વયણે રે
પૂરણ પ્રીત કરી મનમાહે, આવ્યા અંતરયામી રે
નરસૈંયાના સ્વામી રસપૂરણ જુવતી પ્રાણુ પામી રે પદ ૭૦ રથી ૪

ઉપરના પદમા તો ભાગવતના ત્રણે (૩૦, ૩૧, ૩૨) અધ્યાયની વાત એકદમ કહી દીધી છે (એ જ પ્રમાણે જુઓ પદ ૧૬૦) પણ બીજા પદોમા વિસ્તાર મળે છે

અધ્યાય ત્રીશના પહેલા શ્લોકનો ભાવ ઉપરના પદમાં આવી ગયો પછી ભાગવતકાર કહે છે કેઃ—

गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितै
र्मनोरमालापविहारविभ्रमैः
आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापत
स्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः

भा. १०. ३०, २

અને પછી

गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनम् ॥
पप्रच्छुराकाशवदन्तरं बहिर्भूतेषु सन्तं पुरुषं वनस्पतीन् ॥

भा. १०, ३०, ४

અને પછી તુલસી, પૃથ્વી, માલતિ વગેરેને કૃષ્ણના ખબર ગોપીઓ પૂછે છે. (જુઓ; એજન શ્લો. ૫થી ૧૩) નરસિંહ મહેતા ગાય છે કેઃ-

પાવડો નિહાળતી રે જોતી પીતાંબર પગલાં
મદનરસ ઘેલડી રે ભરતી લડસડતા ડગલાં
ચતુરા ચાલતી રે, જાણે વન ત્રાઠી હરણી
શુદ્ધ બુદ્ધ વીસરી રે વહાલા તે તારી કરણી

× × ×

પૂછિયુ દ્રુમને રે કયાંઈ મારા નાથ તણો ઉપદેશ
અમ તજી ગયો રે ધુરત ધાબળીઆળો વેશ

× × ×

સરોવર પૂછ્યું રે કાંઈ નટ નાગર કેરી ભાળ. એજન, પદ ૫૪
પૂછે કુંજ લતાદ્રુમવેલી કયાંઈ દીઠો નંદકુમાર. એજન, ૫૩-૪

આગળ ચાલતાં ભાગવતકાર કહે છે કેઃ—

इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणतत्पराः ।
लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः ॥

भा. १०-३०, १४

અને પછી પૂતના સ્તનપાન, શકટભંગ, કાલીયદમન, ગોવર્ધનોદ્ધરણ વગેરે કૃષ્ણલીલાઓનું ગોપીઓ પોતે જ પૂતના, શકટ, કૃષ્ણ વગેરે બનીને અનુકરણ કરે છે. (અ. ૩૦ શ્લો. ૧૪થી ૨૩)

નરસિંહ મહેતા આ ભાગનો ભાવ ટૂંકામાં નીચે પ્રમાણે ગાય છેઃ-

નેહની વિધાણી ગોપી મળી ટોળે ટોળે રે
કૃષ્ણ હું, કૃષ્ણ હું, કૃષ્ણ તન્મય થઈ બોલે રે

કાઈ ઊભો વાસળી વાએ ગાઈ ગાઈ રોવે રે
કા' કહે મે કાળી નાગ નાથ્યા પર્વતને તોલે રે
પદ ૯૯-૨, ૩ તથા પદ ૧૨૮મુ જુઓ

નરસિંહ મહેતાએ ગોવિંદગમનમા ગોધા હાથીરૂપ બને છે એમ જે કલ્પના કરી છે, તે ભાગવતના આ ભાગ ઉપરથી લીધી હોવાનો સભવ છે

આગળ ચાલતા ભાગવતકાર કહે છે, કે "વળી ગોપીઓ વૃન્દાવનના લતાતરુઓને પૂછતા ભગવાનના પદચિહ્નોને જોતા ભગવાનના પગલા સાથે એક ગોપીના પગલાને અને એ ગોપી સાથે ભગવાને કરેલી ક્રીડાના ચિહ્નોને જુએ છે અને પછી આગળ ચાલે છે, ત્યા એક ઠેકાણે તે ગોપીને ય અભિમાન આવવાથી ભગવાને તજી દીધેલી અને રોતી જુએ છે" (અ ૩૦ શ્લો ૨૪થી ૩૯)

નરસિંહ મહેતા ગાય છે કે —
ગ્યા તેની ગ્યા કનુ પગનુ પગલે પદ્મતાણુ એંધાણ
પગના પાગે બીજુ પગલુ તે ગ સોહાગણુ નોતમ નાર
પૂછ્યા ભાય તે જુવતી કરુ, જે ગઈ વહાલાને સગે
એકલડી અવરગ્સ પીરો ગ્નની તે રમરો રગે
નયણે નીર ને પથ નિહાળે કાન કાન મુખ બોલે બાળ
ચાની ચતુરા સરવ મળીને વનમા ખોળે નદનો લાલ
જોતા જોતા વનમા આવ્યા દીઠી એક સાહેલી
ધૂતારાના લક્ષણ એની ગયો એકલડી મેલી પદ ૫૩-૫-૬

વળી પદ ૧૧૯મા પણ આ જ વાત બીજા શબ્દોમા કહી છે. પછી એકલી ગોપી પોતાની હકીકત કહે છે —

तया कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात् ।
अवमानं च दौरात्म्याद्विस्मयं परमं ययुः ॥
भा १०-३०-४१

નરસિંહ મહેતા કહે છે —
કધ ચડાવનકો કહ્યો તાતે તજી ગયેન્દુ મોરાર
× × × ×
મે તો માન કીયો મેરી બાઈ તાતે તજી ગીયો કનાઈ ૧૧૯, ૩-૪

આ સખીને સાથે લઈ ગોપીઓ પાછી કાલિન્દીને કાંઠે આવે છે વળી કૃષ્ણલીલા ગાય છે અને છેવટ દીન, સુદર વાણીમા કૃષ્ણની

સ્તુતિ કરે છે. ભાગવતકારે અ. ૩૧ માં ગોપીગીતરૂપે આ સ્તુતિનું રમણીય કાવ્ય રચ્યું છે. નરસિંહ મહેતાએ આ ગોપિકાગીતનો અનુવાદ કર્યો જણાતો નથી. કદાચ એ રચના જ અનનુકરણીય લાગી હશે. માત્ર બે-ચાર શબ્દોમા જ નરસિંહ મહેતાએ ગોપિકાગીત (અ. ૩૧)નું વક્તવ્ય પતાવી દીધું છે.

હરિ હરિ કરતી નયણે જળ ભરતી, કાણે દીઠો નંદજીનો લાલ રે
ટળવળતી વિનતા દેખીને આવીઆ અંતરજામી રે
ભલે મળ્યો નરસૈંયાનો સ્વામી ગોપી આનંદ પામી રે. પદ ૧૦૮. ૬. ૭

त विलोक्यागत प्रेष्ठ प्रीत्युत्फुल्लदृशोऽवलाः ।
उत्तस्थुर्युगपत्सर्वा स्तन्वः प्राणमिवागतम् ॥
ભા. ૧૦. ૩૨. ૩

પૂરણ પ્રીત ધરી મન માંહે આવ્યા અંતરયામી રે
નરસૈંયાના સ્વામી રસપૂરણ જુવતી પ્રાણને પામી રે. એજન. ૭૦. ૪

'જુવતી પ્રાણને પામી રે' એ શબ્દો तन्व प्राणमिवागतम्‌નો ચોખ્ખો અનુવાદ છે.

આ પછી ભાગવતકારે અધ્યાય ૩૧માં કૃષ્ણને જોઈ ગોપીઓ શું શું કરવા મંડી એનું અને ૩૨મા અધ્યાયમાં રાસનું વર્ણન કર્યું છે. નરસિંહ મહેતાએ એ બે વર્ણનને જુદાં ન પાડતાં રાસનાં પદોમાં જ બધું સમાવી દીધું છે. વળી નરસિંહનાં શૃંગારમાળાનાં પદોમાં તથા બીજાં પદોમાં પણ રાસક્રીડાનો ભાવ મળે છે.

કૃષ્ણની લીલાઓમાં રાસલીલાને ભક્તિમાર્ગીઓ મુકુટમણિરૂપ ગણે છે, એટલે એનું જરા વિસ્તારથી અવલોકન કર્યું છે; જો કે આટલાં બધા પદોના શબ્દેશબ્દનું મૂળ બતાવવા જતાં મોટો ગ્રન્થ થાય, તેમ શબ્દેશબ્દનું મૂળ મળે પણ નહિ, કારણ કે ભાગવતને આદર્શ તરીકે રાખી બીજા કવિઓ પેઠે નરસિંહે પોતપોતાના દેશકાળને અનુરૂપ વધારા ઘટાડા પોતાની કલ્પનાથી કરી આ રચના કરી છે. છતાં અહીં અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે એ રીતે ભાગવત સાથે નરસિંહનાં પદોને સરખાવવામાં આવે, તો ઘણાં વચનોનું મૂળ ભાગવતમાં ક્યાંક ને ક્યાંક મળી આવે એમ મને તો બે ય સાથે વાંચતાં લાગ્યું છે.

૨

જયદેવ અને નરસિંહ મહેતા

આ ઉપરાંત રાધા સાથેના તથા એક એક ગોપી સાથેના વિહારનું

જે વર્ણન નરસિંહ મહેતાએ કર્યું છે, તેનું મૂળ જયદેવનું ગીતગોવિંદ છે, પણ નરસિંહે ગીતગોવિંદનો સીધો અનુવાદ નથી કર્યો, કેટલાક પ્રસંગો લીધા છે ખરા જુઓ ચાતુરી ૧૭ (ન કા મ પા ૧૨૮) —

સાભળ વહાલા વિનતિ મારીજી જૂઠું બોલ્યાની ટેવ તમારીજી
એ ન ઘટે ન રવિહારીજી

વ્રજવિહારી સાભળો સાચી કહુ એક વાત,
મુજ સતાવે રૂષ્ટ કરીને, સારીઆ પ્રભાત,
રજની સુખ માને ભલી, જોઈ રીઝુ વાર,
મુજ વચન દીધુ બીકલા મોહ્યુ કીધો સાર

વળી જુઓ ચાતુરી ૨૫મી (એજન, પા ૧૩૨)

આજ આવ્યાને નાગ નાથ, નિશાએ કયા લાવ્યાજી,
એવી કુણ મોહાનાણુ નાર, જેને લડાવ્યાજી

કેમ નવલ નાગનો નેહ જોવીને આવ્યાછ,
તારે મહાવર લાગ્યુ છે ભાલ ચિહ્ન ચરનુ તાડછ,
એવા અજન મધુર ન્હાર, અધિક શોભે ઘણુ જી,
એવા સુદર મુખન કપોલ, દખ દીસે ઘણાજી

ગીતગોવિંદનો મુખ્ય પ્રસગ આ રીતે જ છે કૃષ્ણ લતાકુંજે રાધાને મળવાને નીકળે છે ત્યા માર્ગમાં કોઈ ગોપી મળી જાય છે ભગવાન તેના સગમા રાત્રિ ગાળે છે, અને પ્રભાત થતા વિપ્રલબ્ધા રાધાની ખબર લેવા લતાકુંજમા આવે છે, ત્યા પ્રિયતમાને મનાવવા જાય છે પણ, પ્રતિનાયિકાના ચિહ્નો ભગવાનના શરીર ઉપર જોઈને રાધા ગુસ્સે થઈ કૃષ્ણનો તિરસ્કાર કરે છે (જુઓ, 'ગીતગોવિંદ' સર્ગ ૮, સ્વ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું ભાષાતર)

હરિ હરિ ' જાઓ હરિજી જાઓ, જાવ્યા જૂઠ જવા દો,
જે પળ રાચો, તેથી જ જાઓ મ્હેર મુકી ગડનારો,
નયનામૃતનુ પાન કરતા અજન રજિત આજે,
શ્યામ અધર નહિ, તે તન તનમા જળતો જાણે રાજે હરિ હરિ૦
ચન્દ્ર તણા ચરણના રસથી નિચાઈ ઉરિ દાવે
નરવર શાન તણા અકુર ૩૨ પાનના દ ડાવે હરિ હરિ૦
દત્તે અધર પ્રવાસ તનને મમ ચતર ચિતાય

('ગીતગોવિંદ'નુ ભાષાતર પા. ૧૧૧)

ઉપરના નરસિંહ મહેતાના વચનોમા ગીતગોવિંદના આ શબ્દોનો

પડઘો સ્પષ્ટ સંભળાય છે. વળી ચાતુરી ૨૪માં રાધા સખીને ભગવાન સાથે પોતાનો મેળાપ કરાવવા કહે છે:—

વહાલાને મ્હેહે થઈ હું ઘેલીજી મળવા ઈચ્છું મોહનને પેહેલીજી
મેળવ મુજને સુણ સાહેલીજી, ચટ તું વાહરે વહેલી વહેલીજી
(એજન–પા. ૧૩૨)

સરખાવો, 'ગીતગોવિંદ':—

સહી! એ શ્યામ પર જઉં વારી
મુજને એ રસીઆ શું સવેળે મેળવ બ્હેની મ્હારી ધ્રુવ૦
(સ્વ. કે. હ. ધ્રુવનું 'ગીતગોવિંદ'નું ભાષાંતર, સર્ગ ૨ પા. ૩૬)

વળી ગીતગોવિંદના સર્ગ ત્રણ, ચાર, પાંચ તથા દશ, અગિયાર, બારના પ્રસંગો ચાતુરીષોડશીમાં નરસિંહ મહેતાએ પોતાની રીતે ગૂંથ્યા છે. દૂતીનું નામ જયદેવે નથી આપ્યું પણ નરસિંહે લલિતા નામ આપ્યું છે. આ પદોમાં પણ ઘણે ઠેકાણે ગીતગોવિંદના શબ્દો ચોખ્ખા દેખાય છે. આ ઉપરાંત શૃંગારમાળાનાં પદોમાં ઘણે ઠેકાણે ગીતગોવિંદના ભાવો અને કેટલેક ઠેકાણે શબ્દો મળે છે. (જુઓ; શૃંગારમાળાનાં પદ ૩૭૧, ૩૭૨માં રાધા અને દૂતીનો સંવાદ)નરસિંહ મહેતા ગીતગોવિંદમાંથી વસ્તુ કેવી રીતે લે છે અને તેનો વિસ્તાર કેવી રીતે કરે છે, તે જોવા માટે નીચેનો દાખલો સારો છે.

ગીતગોવિંદના છેલ્લા સર્ગ ૧૨ના અંતમાં આશીર્વાદનો નીચે પ્રમાણે શ્લોક છે:—

શ્યામે અંબર શ્યામનું પટ પીળું પ્હેર્યું હતું વ્હાલીએ,
પેખી કૌતુક ભેર તેહ હસતી વ્હાણે સહી ભાળીને,
રાધાના નમણા મુખામ્બુજ ભણી લજ્જાતળવાં લોચને.
જોતાં મ્હો મલકાવી મંજુ રસીઆ આનંદ દો વિશ્વને.
(સ્વ. કે. હ. ધ્રુવનું 'ગીતગોવિંદ', પાનું ૧૬૨)

આ શ્લોકમાંથી વસ્તુ લઈને નરસિંહ મહેતાએ ચાતુરી ષોડષીનું પદ ૧૦મું રચ્યુ છે, જેમાં લલિતા સંભોગાન્તે રાધાની સ્થિતિનું વિગતવાર વર્ણન કરે છે, જે વર્ણનમાં ગીતગોવિંદની ઉપલી પીતાંબર સાથે નીલાંબર બદલાયાની વાત પણ આવી જાય છે.

પીતાંબર કહાં પલટચું નીલામ્બર તહારૂં નહોયે
(એજન, પા. ૧૪૭)

વળી વધારે ખૂબી તો એ છે કે, કૌસ્તુભમણિ જેવુ સ્થિર ચિહ્ન પણ બદલાઇ ગયાનુ નરસિંહ વર્ણનવિસ્તારના વેગમા કહી દે છે

કૌસ્તુભમણિ તુ કેની લાવી નહિ એકાવના હાર
પાલવી આવી પ્રેમદા, મુજને કહેને વિચાર

(એજન પા ૧૪૭)

ગીતગોવિંદનુ નરસિંહ ઉપર સાક્ષાત ઋણ જોવા માટે આટલું બસ છે, બાકી તો નરસિંહે જે રીતે કૃષ્ણ—ગોપીની ક્રીડાનુ વર્ણન કર્યુ છે તે રીત જ જયદેવે ચલાવેલી છે

ભક્તમતોનું ઋણ

નરસિંહ મહેતા મુખ્યત્વે ભાગવતના અને જયદેવના ઋણી છે અને તે ઋણ પોતે મુક્તકંઠે સ્વીકારે છે, પણ આ ઉપરાત અનેક ભક્તમતોનું ઋણ એના ઉપર છે ભક્તિમાર્ગ, આ દેશમાં જૂના કાળથી—ઠેઠ રામાનુજ પહેલાના કાળથી બે પ્રવાહમા વહ્યો છે. એક ભક્તમતોનો પ્રવાહ અને બીજો આચાર્યોનો પ્રવાહ શ્રી રામાનુજ, શ્રી મધ્વ, શ્રી વલ્લભાચાર્ય વગેરે આચાર્યો ઉપર પણ આ ભક્તમતોનુ પુષ્કળ ઋણ છે આચાર્યો ભક્તિના તત્ત્વો મતો પાસેથી ગ્રહણ કરે છે અને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રણાલી પોતે તૈયાર કરે છે રામાનુજ પહેલાના આ ભક્તો અથવા આળવારો અને તેમના પ્રબંધો પ્રસિદ્ધ છે આ સંતોએ કેટલીક વાર પોતાની ભક્તિના ઉદ્ગારો લોકભાષામા અને કેટલીક વાર સંસ્કૃતમા ઉતાર્યા છે રામાનુજ પછીના સંતોના સંસ્કૃત ઉદ્ગારોનો મોટો ભાગ લુપ્ત થઈ ગયો છે, પણ કોઈ કોઈ છૂટક કટકાઓ મુક્તકો રૂપે ભોજના સરસ્વતીકંઠાભરણ, હેમચંદ્રના કાવ્યાનુશાસન, સોમેશ્વરના સુરથોત્સવ, શાર્ઙ્ગધરના શાર્ઙ્ગધરપદ્ધતિ તથા કોઈ અજ્ઞાત ગ્રંથકારના પદ્યાવલી જેવા ગ્રન્થોમા સંઘરાઈ જળવાઈ રહ્યા છે, જેના ઉદા૰ રા૰ રા૰ કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે બીજી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી કરેલા ભાષણમા તથા રા૰ મુનશીએ ગુજરાતી સાહિત્ય ખડ પના વિભાગ ૮ મા ઉતારેલા છે આ ઉપરાત કેટલાક ભક્તમતોએ કોઈ ગાનની કાવ્યરચના નહિ કરી હોય, પણ ભક્તિને પોષે એવી કૃષ્ણલીલાની પોતે કલ્પેલી વાતો તથા ભક્તોના પરચાઓની વાતો સતનકથાઓના કરી હશે, આવી વાતો પરપરાથી સતોમા ચાલતી હશે શ્રીમદ્ ભાગવત પછી, સતભક્તોએ ચલાવેલી આવી વાતોનો કેટલોક

સંગ્રહ એ વખતે રચાતાં જતાં પુરાણોમાં મળે છે. અને કેટલાકનો ઉલ્લેખ શ્રી. વલ્લભસમ્પ્રદાયના તથા ચૈતન્યસંપ્રદાયના લેખકો કરે છે. અને આ સંપ્રદાયોના આચાર્યો આ સંતોનું ઋણ પણ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે. ચૈતન્યસમ્પ્રદાયમાં અને વલ્લભસંપ્રદાયમાં એ બન્ને આચાર્યોની પૂર્વે થઇ ગયેલા બિલ્વમંગળને ગુરુપરંપરામાં ગણે છે. બિલ્વમંગળના બે ત્રણ શ્લોકો શાર્ઙ્ગધરપદ્ધતિમાં ઉતાર્યા છે. (જુઓ; શ્લો. ૭૨, ૭૩ અને ૧૧૫). એ ઉપરથી બિલ્વમંગળ ઈ. સ. ૧૪ મા શતક પ્હેલાં થઈ ગયા છે, એમ નક્કી થાય છે. હવે ભાગવતોક્ત કૃષ્ણલીલા કરતાં નરસિંહે ગાયેલી કૃષ્ણલીલામાં જે વધારો જોવામાં આવે છે, તે આ ભક્તસંતો પાસેથી મળેલો વારસો છે[1] રાધા–ભાગવતકારે કોઈ ગોપીનું નામ આપ્યું નથી, પણ રાસલીલાના વર્ણનમાં એક ગોપીને, ભગવાન અંતર્ધાન થતી વખતે પોતાની સાથે લઈ ગયા અને બાકીની ગોપીઓને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેઓએ પરસ્પર કહ્યું કે, " બાઈ, આ ગોપીએ તો ભગવાન હરિ ઈશ્વરને પૂરા આરાધ્યા કારણ કે ગોવિન્દ આપણને છોડીને એને પ્રીતિથી એકાન્તમાં સાથે લઈ ગયા."

ભા. ૧૦–૩૦–૨૮

આ રીતે વર્ણન કર્યું છે. ભાગવતના આ શ્લોકમાં अनयाराधितः એ રીતે શબ્દો છે. આ ઉપરથી ભાગવતને અનુસરી કૃષ્ણલીલા ગાનારા ભક્તોએ આ ખાસ માનીતી ગોપીનું નામ 'રાધા' પાડ્યું હોય એમ અનુમાન થાય છે. રાધા નામની આ વ્યુત્પત્તિ સાંપ્રદાયિક જ છે. નિંબાર્ક[2] (ઈ. સ. ૧૨મું શતક) હજારો સખીઓથી વીંટાયલી રાધા જેના ડાબા અંગમાં બિરાજમાન છે એવા કૃષ્ણને ભજે છે. પણ નિંબાર્ક અને જયદેવની ય પહેલાં રાધાની પ્રસિદ્ધિ થઈ ગઈ હતી.

૧ કવિ જયદેવ પણ બિલ્વમંગળ જેવા ભક્તસંત છે, પણ એની કવિતાએ એને ચિરંજીવ કર્યા છે. ચૈતન્ય અને વલ્લભસંપ્રદાય પણ જયદેવને પ્રથમ મહાનુભાવ ભક્ત ગણે છે અને એની પાસેથી કૃષ્ણલીલા–કીર્તનની બાબતમાં પ્રેરણા ગ્રહણ કરે છે.

૨ નિંબાર્કને પણ કેટલાક આચાર્ય નહિ પણ ભક્ત ગણે છે. અને નિંબાર્કે રાધાકૃષ્ણની ભક્તિની પ્રેરણા પણ ભક્તસંતો પાસેથી મેળવી હોવાનો સંભવ છે. અને પાછળના ભક્તોને પ્રેરણા આપનાર આ નિંબાર્કમતીય વૈષ્ણવભક્તો છે.

માળવાના પૃથ્વીવલ્લભ મુન્જના વિ સ ૧૦૩૧ તથા વિ સ ૧૦૩૬ (ઈ સ ૯૮૦)ના લેખોના મગળાચરણમા तद्राधाविरहातुर मुररिपोर्वेल्लद्वपु पातु व ।

એ રીતે રાધાના વિરહથી પીડાતા કૃષ્ણનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી દશમા શતકમા જ રાધાકૃષ્ણના વિહારની અને વિરહની વાતો સતમડળીઓમા પ્રચલિત થઇ જણાય છે[1] રાધાની સખીઓના નામો તથા એની ૧૬ હજારની સખ્યા—'સોળ સહસ્ર ગોપીને માધવ' (ન કા મ પા ૧૮૪) વગેરે ઉમેરાઓ, નરસિંહે આ સતભક્તોની ભગવદ્વાર્તામાથી જ લીધા જણાય છે પુરાણોમા પણ ક્વાક षोडशैव सहस्राणि गोप्यस्तत्र समागता (स्क प्रखड गोप्यादित्यमाहात्म्य) એ રીતે સોળ હજારનો ઉલ્લેખ છે, પણ મૂળ તો કૃષ્ણને ગણીઓ સોળ હજાર હોવાથી ભક્તોએ ગોપીઓની સખ્યા સોળ હજારની ગણી આ કલ્પના તદ્દન સ્વાભાવિક છે નરસિંહ મહેતા આ જૂની પરપરાને અનુસરે છે બ્રહ્મવૈવર્તમા આથી આગળ ચાલી રાધા સાથે સોળ હજાર ગોપીઓ, માધવી સાથે અગિયાર હજાર, કુન્તી સાથે દશ હજાર, જાહ્નવી સાથે નવ હજાર, દુર્ગા સાથે સોળ હજાર એ રીતે વર્ણન છે (જુઓ, કૃષ્ણજન્મખડ અ ૨૮) જ્યારે ચૈતન્યના સમકાલીન અને મુખ્ય શિષ્ય રૂપગોસ્વામી ગોપીઓના સેંકડો યૂથ હોવાની તથા દરેક યૂથમા લાખ લાખ ગોપીઓ હોવાની વાત કરે છે (જુઓ, ઉજ્જ્વલ નીલમણિ પા ૫૮) વળી આ ગોપીઓના નામો બ્રહ્મવૈવર્ત, ભવિષ્યોત્તર, સ્કન્દપુરાણ પ્રભાસખડ, પદ્મપુરાણ વગેરેમા મળે છે રૂપગોસ્વામી તો સ્પષ્ટ રીતે ગોપીઓના કેટલાક નામો શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ અને કેટલાક લોકપ્રસિદ્ધ (અર્થાત્ પુરાણોમા ન મળતા) હોવાનુ કહે છે, અને એ ય પ્રકારનાં કેટલાક પોતે ગણાવે છે પણ આ બાબતમા ય નરસિંહ મહેતા કોઇ પુરાણને કે રૂપગોસ્વામી વગેરેને અનુસરતા નથી, માત્ર ભક્તમડળીઓમા પ્રચલિત નામોમાથી થોડા ઉપાડી લે છે

આ રીતે જ રાસલીલા, વસ્ત્રહરણલીલા વગેરે ભાગવતોક્ત લીલાના અનુકરણમા ભક્તમતોએ ચોંપલીલા, દાણલીલા, વર્ત્મરોધન (રસ્તો રોકવાની) લીલા, દ્યૂતક્રીડા, યમુનાજલકેલિ વગેરે લીલાઓની કલ્પના કરી

---

૧ વૈષ્ણવધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ ૧૦૯ તથા પૃ ૧૧૩

હશે: રૂપગોસ્વામી આ કૃષ્ણલીલાઓની ઉદાહરણો સાથે ગણતરી કરે છે. (જુઓ; ઉજ્જવલનીલમણિ પા. ૪૮૬) પણ નરસિંહ મહેતા રૂપ-ગોસ્વામીને અનુસરીને નહિ; તેમ તેણે ગણાવેલી બધી નહિ, પણ દાણ-લીલા, રસ્તો રોકવાની લીલા એમ એક-બે પોતાની રીતે ગાય છે અને રાધાની નથડી ખોવાવાની વગેરે લીલા પોતાની કલ્પનાથી ઉમેરે છે.

આ સિવાય સુરતસંગ્રામ અને શૃંગારમાળાનાં કેટલાંક પદો ગીત-ગોવિંદના ધોરણે નરસિંહની કલ્પના છે. સુદામાચરિત્ર ભાગવતમાંથી છે, એ કહેવાની જરૂર જ નથી. વસંતનાં અને હિંડોળાનાં પદો શૃંગારમાળાનાં પદો જેવાં જ છે. પણ ભાગવતે શરદઋતુ પસંદ કરી છે, ત્યારે જયદેવે વસંતઋતુ પસંદ કરી છે; એટલે નરસિંહે બેયનાં પદો ગાયાં છે. બાળલીલાનાં પદો તો ભાગવતના દશમ પૂર્વાર્ધની ટૂંકી અનુક્રમણિકા છે. શ્રી. કૃષ્ણજન્મ સમાનાં પદો પણ ભાગવતને અનુસરી એ પ્રસંગનુ વર્ણન કરે છે. કૃષ્ણજન્મની તિથિ-શ્રાવણ કૃષ્ણાષ્ટમી ભાગવતમાં નથી, પણ બ્રહ્મવૈવર્તમાં અને બીજાં પુરાણોમાં છે.

શામળદાસનો વિવાહ, હારમાળા જેવા પોતાના જીવનના પરચાના પ્રસંગો ભક્તસંતોની શૈલીને અનુસરી નરસિંહે ગાયા છે.

નરસિંહની ભક્તિ

ભક્તિજ્ઞાનનાં ઘણાં પદો એના સંગ્રહમાં છપાયાં છે. એમાં જે ભક્તિની વાત છે, તે માત્ર ભાગવતને અનુસરતી જ છે.

'ધ્યાન ધર, ધ્યાન ધર નેત્રમાં નાથ છે' (પદ ૨૬ પા. ૪૭૯)
'અખિલ બ્રહ્માંડમા એક તું શ્રી હરિ' (પદ ૪૦)
'નીરખને ગગનમાં કોણ ઘૂમી રહ્યો' (પદ ૩૯)
'જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહીં, ઊંઘમા અટપટા ભોગ ભાસે' (પદ ૪૨)
'જ્યાં લગી આતમાતત્ત્વ ચીન્યો નહી, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી' (પદ ૪૩)
'આદ્ય તું, મધ્ય તું, અંત્ય તું, ત્રીકમા, એક તું, એક તું એક પોતે'
'જુવાનીને દહાડે રે હરિને જાણ્યા નહિ રે મોહું પરદારા સાથે મન' (પદ ૫૧)

વગેરે અનેક પદોમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સાથે ભક્તિનો યોગ તથા અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર એ સંયોગ શ્રી. ભાગવત સિવાય બીજે નથી, એટલે એ બાબતમાં તો નરસિંહ કેવળ ભાગવતને જ અનુસરે છે. આ ઉપરાંત નરસિંહનાં ભક્તિજ્ઞાનનાં પદોમાં નરસિંહને ઇષ્ટરૂપે જે ભક્તિનું

વર્ણન છે તે શ્રવણ, કીર્તન વગેરે નવધાભક્તિથી પર પ્રેમલક્ષણાનું વર્ણન છે (જુઓ ન ક્રા ગં પા ૪૭૭) અને નરસિંહ મહેતાને આ પ્રેમલક્ષણાભક્તિ જ જોઇએ છે, મુક્તિ નહિ (એજન પા ૪૭૭) આ સિદ્ધાંત તો ભાગવતનો જ છે (જુઓ ભા ૧૧-૧૧-૧૪) રા મુનશીની શુદ્ધ ભક્તિ આ પ્રેમલક્ષણાભક્તિ હોય તો તો એનુ મૂળ ભાગવત જ છે મધુસૂદન સરસ્વતી જેવા પ્રખર શાંકર વેદાંતી પ્રેમલક્ષણાભક્તિનું સ્વરૂપ ભાગવતમાંથી જ ઉકેલે છે (જુઓ, એનું ભક્તિરસાયન), એ પ્રેમલક્ષણાભક્તિ કાંઈ ચૈતન્યે ચલાવી નથી એના સમકાલીન શ્રી વલ્લભાચાર્ય પણ એ જ પ્રકારની ભક્તિનો ઉપદેશ કરે છે આ પ્રકારની ભક્તિનુ મૂળ ભાગવત જ છે

કૃષ્ણલીલાના કીર્તનો વૈકુંઠપ્રાપ્તિ માટે ગાવા સાંભળવાનુ નરસિંહ મહેતા કહે છે —

> રીઝે ગાયને સાંભળે રે હરિ રાધાનો રાસ
> તે નર વૈકુંઠ પામશે એમ કહે નરસૈંનો દાસ
> (એજન પદ ૧૦૮)

આનુ મૂળ પણ ભાગવતમાં જ છે રાસપંચાધ્યાયી સ્વતંત્ર ગ્રંથ હોય તેમ એનો ઉપસંહાર કરતાં ભાગવતકાર કહે છે —

> विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदं च विष्णोः
> श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद्‌ यः ।
> भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामम्
> हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेणधीरम् ।
>
> ભા ૧૦-૩૩-૪૦

"વ્રજવધૂઓ સાથે ભગવાનની આ રાસક્રીડાનું જે શ્રદ્ધાથી શ્રવણ કરે તથા વર્ણન કરે તે ભગવાનમાં પરમ ભક્તિ મેળવીને હૃદ્રોગનો નાશ કરે" એ ભાગવતકારના શબ્દોએ પાછળના ભક્તો ઉપર વીજળી જેવી અસર કરી છે અને કેવી રીતે ક્રીડાનું વર્ણન કરવુ તે જયદેવે બતાવ્યુ, એટલે નરસિંહ મહેતા જેવાને પૂરી પ્રેરણા મળી ગઈ

વળી ભાગવતકારે રાસક્રીડાનુ તથા બીજી કૃષ્ણલીલાઓનું અમુક પ્રકારના સંકોચથી સંયમપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે ભાગવતકાર ગોપીઓને વ્રજસ્ત્રિયારકુષ્ટ કહી દે છે, ભગવાનને જારબુદ્ધિથી ભજતી એમ પણ કહે છે અને મુખ્યત્વે એની કહેવાની મતલબ એવી જણાય છે કે

જેમ રાવણાદિ અસુરો ભગવાનને દ્વેષબુદ્ધિથી ભજ્યા છતાં ભગવાનને પ્રાપ્ત થયા, તે રીતે ગોપીઓ જારબુદ્ધિથી ભજતી હોવા છતાં એની તીવ્ર પ્રીતિના બળથી ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ. (જુઓ; ભા. ૧૦, ૨૯ શ્લો. ૧૩, ૧૪) પણ ભાગવતકારે જ કોઈ કોઈ ઠેકાણે ગોપીઓના પ્રેમની પ્રશંસાના આવેશમાં એ ભક્તિને અત્યુચ્ચ પદ આપ્યું છે. દા. ત. જે ઉદ્ધવ એકાદશ સ્કંધમાં ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના સંગમરૂપ અતિ ઊંચી કોટિના ઉપદેશના અધિકારી બને છે તે ઉદ્ધવ પાસે, ભાગવતકાર "સર્વના આત્મારૂપ ગોવિન્દ ભગવાનમાં જેનો ભાવ રૂઢ છે" તે ગોપીઓની ભક્તિની પ્રશંસા કરતાં બોલાવે છે કે:—

आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां
वृंदावने किमपिगुल्मलतौषधीनाम् ।
या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा
भेजुर्मकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम् ॥

ભા. ૧૦, ૪૭. ૬૨

ભાગવતનાં આ અને આ પ્રકારનાં વચનો ઉપર બધો ભાર મૂકીને ભાગવતના દશમસ્કંધને સ્વતંત્ર ગ્રન્થ ગણીને પાછળના ભક્તોએ ભાગવતકારનો સંકોચ અને સંયમ ત્યજી દીધો અને ભાગવતનાં ભક્તિનાં અંગરૂપ જ્ઞાનવૈરાગ્યને છોડી દઈને, કેવળ ગોપીઓ જેવી પ્રેમભક્તિને સર્વસ્વ અર્પી દીધું તથા ભાગવતકારના ઉપદેશને અનુસરી એ કૃષ્ણક્રીડાના કીર્તન, શ્રવણને જ એ પ્રેમભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન માન્યું. નરસિંહ મહેતા સ્પષ્ટ કહે છે કે:—

પ્રેમની વાત તે પરીક્ષિત પ્રીછયો નહીં, શુકજીએ સમજી રસ સંતાડયો,
જ્ઞાન વૈરાગ્ય કરી ગ્રંથ પૂરો કર્યો, મુક્તિનો મારગ સુધો દેખાડચો.

(ન. કા. સં. પા. ૪૭૮)

આ રીતે શુકદેવજીએ જે રસ સંતાડેલો તે આ જયદેવાદિ ભક્ત-કવિઓએ તથા સંતભક્તોએ ઉઘાડો કરીને ગાયો, સાંભળ્યો. નરસિંહની ભક્તિ-શુદ્ધભક્તિ-વૃંદાવનભક્તિ જે કહો તેનો બધો ખુલાસો આટલામાં આવી જાય છે.

ટૂંકમાં નરસિંહ મહેતા ઉપર મને તો ત્રણ અસર દેખાય છે: (૧) મુખ્ય અસર તો ભાગવતની જ, (૨) જયદેવની, (૩) અજ્ઞાત સંતભક્તોની. રા. મુનશી પણ આ ત્રણ અસરનો સ્વીકાર કરે છે, પણ એ ઉપરાંત મહાયાન બૌદ્ધના સહજિયા પંથની અસર વૈષ્ણવભક્તિમાર્ગ

ઉપર થઈ હોવાનુ સેનના પુસ્તકો ઉપરથી દર્શાવે છે બગાળાની વૈષ્ણવભક્તિ ઉપર સહજિયાપથની તથા શાક્તભક્તિની અસર હોવાનો સભવ છે પણ એની નરસિંહ મહેતા ઉપર અસર કયે ઠેકાણે છે, એ મને દેખાતું નથી

નરસિંહ મહેતાના નામના જે કવનો અત્યારે મળે છે (જેમાથી કેટલાક એના પોતાના ખરેખર નહિ હોય) તેમા ઉપર કહેલા ત્રણ મૂળની બહારનું જે દેખાય તે એની પોતાની કલ્પના છે નરસિંહ મહેતા ભાગવતકાર જેવા સર્વદેશી વિદ્વાન કે પ્રતિભાશાળી સ્રષ્ટા નહિ હોય, તેમ જયદેવ જેવા કળાકાર નહિ હોય, પણ એને મળેલા ઉપર કહેલા વારસાનો વિગતો ભરીને સુદર શબ્દોમા વિસ્તાર કરી શકે એટલી કલ્પનાશક્તિવાળા તો હતો જ અને એ સ જેવા ભક્ત તો ખરા જ

નરસિંહ મહેતાના ઉલ્લેખો

ઉપર જે ત્રણ અસર ગણાવી એ ત્રણેનો નરસિંહ મહેતાએ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ એક કરતા વધારે વાર કર્યો છે શુક અને પરીક્ષિતનો વારવાર ઉલ્લેખ કરે છે, એ જ રીતે જયદેવના શબ્દો ઉતારનાર નરસિંહ જયદેવનું ઋણ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે —

એક બાલો છો મનની વાપી, કાંઈ રસ જયદેવે પીધો રે,
ઉતરતો રસ અધરની દશનો, નરસૈય તારી લીધો રે

(ન કા સ પા ૨૬૬)

સુરતસગ્રામમા પણ કૃષ્ણપક્ષમા સમસ્ત જયદેવને ગણે છે અને રાધાના પક્ષમા પોતે રહે છે

(એજન પા ૧૦૧, ૧૦૨)

આ બે ઉપરાત નામ વનરના સતોનું ઋણ પણ નરસિંહ મહેતા સ્વીકારે છે —

એ રસને શુકદેવજી જાણે, નાઈ વિશા જન લહે

(એજન પા ૪૭૮)

આ ઉપરાત એક બે સ્થળે નામદેવનો ઉલ્લેખ છે (એજન પા ૫૫૬) એક સ્થળે નામો ને રામો (પા ૧૦૪) સાથે નડ્યા છે તે નામદેવ અને રામાનદ હોવાનો સભવ છે આ બે સ ભક્તો ઈ સ ૧૪૦૦ પહેલા થયા છે એક પદના મીરાબાઈનું નામ પણ છે (એજન પા ૪૭૨) 'મીરાબાઇના વિખ અમૃત કીધા' બીજી તરફથી

મીરાંબાઈએ 'નરસિંહ કા માહરા' લખ્યું છે, એમ ગણાય છે. મીરાંબાઈ-વાળુ નરસિંહનું પદ પ્રક્ષિપ્ત હોવાનો સંભવ છે. એ જ રીતે એક પદમાં શ્રી. વલ્લભ અને શ્રી. વિઠ્ઠલનાં નામો છે, (જુઓ; એજન પા. ૫૩૪) પણ ન. કા. સં. ના સંપાદક એ પદને નરસિંહનું ગણતા નથી અને નરસિંહનાં કાવ્યોમા પુષ્ટિભક્તિની અસર જોતા નથી. (જુઓ; એ પદ ઉપરની ટીપ) અને રા. મુનશી પણ એ પદને કૃત્રિમ ગણે છે. ('ગુજરાત' શ્રાવણ ૧૯૮૨ પા. ૫૪૬)

નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોમાં આવેલા ઉલ્લેખો જોતાં પણ ઉપર ગણાવી તે ત્રણ જ અસર સાબિત થાય છે. નરસિંહે ચૈતન્યનો કવાંય ઉલ્લેખ નથી કર્યો, ચૈતન્યના શિષ્યો રૂપગોસ્વામી વગેરે પોતાના ગુરુનો ઉલ્લેખ કરે છે અને નરસિંહ જેવાં જ પદો ગાનારા સૂરદાસ વગેરે શ્રી. વલ્લભાચાર્યના શિષ્યો શ્રી. વલ્લભનો ઉલ્લેખ કરે છે; એ જોતાં નરસિંહે ભાગવતવક્તા શુકનો અને જયદેવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને ચૈતન્યનો કે રૂપ કે જીવ ગોસ્વામીનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો એ એક જ હકીકત ચૈતન્યની અસર નથી એમ સિદ્ધ કરવા પૂરતી છે.

ચૈતન્ય અને નરસિંહ

ચૈતન્ય અને નરસિંહ મહેતાનું ભક્ત તરીકે જીવન પણ એક-સરખું દેખાતું નથી. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના વર્ણન પ્રમાણે, કૃષ્ણના વિરહ-દુઃખને લીધે જે રીતે રાધાજી વારવાર મૂર્છા ખાઈ જાય છે તે રીતે ચૈતન્ય પણ વારવાર મૂર્છા ખાઈ જાય છે. ચૈતન્યને આ પ્રકારની પ્રેરણા બ્રહ્મવૈવર્તમાંથી મળી જણાય છે. (જુઓ; कृ. ज. ख. अ. ९३) પણ નરસિંહ મહેતાના જે જીવનપ્રસંગો તેણે પોતે તથા વિશ્વનાથ જાની, પ્રેમાનંદ વગેરેએ વર્ણવ્યા છે, તેમાં આ મૂર્છાની વાત આવતી નથી પણ વારંવાર પરચાની વાત આવે છે. ભક્તની સ્તુતિથી ભગવાન જાતે આવીને સહાય કરે એ જાતની પરચાની વાતો તો દા. ત. દ્રૌપદી-વસ્ત્રહરણ, પ્રહ્‌લાદચરિત વગેરે–મહાભારત અને વિષ્ણુપુરાણ જેટલી કે કદાચ જુદે રૂપે વેદ જેટલી જૂની છે.

વળી નરસિંહ મહેતાની કેટલીક માન્યતાઓ ચૈતન્યમતીય માન્યતાઓથી તદ્દન જુદી પડે છે. દા. ત. રાધાનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં રૂપગોસ્વામી રાધાને હ્‌લાદિની મહાશક્તિના સાર, ભાવરૂપ ગણે છે; જ્યારે નરસિંહ મહેતા, સાદી રીતે રાધાને ભક્તિ કહે છેઃ—

અમર આહીર, અધીન ગોપાળના વૃન્દવેલી સર્વ ઋષિ હુઈ,
ભક્તિ તે રાધિકા, મુક્તિ જશોમતી, વજ્રવૈકુંઠ તે વેદવાણી
(ન કા સ પા ૪૮૩)

વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી પણ મને તો ચૈતન્યમતની ખાસ પરિભાષા નરસિંહના પદોમા દેખાતી નથી ખરી વાત એમ લાગે છે કે, જૂનાગઢ (ગુજરાત)ના નરસિંહ મહેતા, આન્ધ્રના શ્રી વલ્લભાચાર્ય અને નદીઆના શ્રી ચૈતન્ય ત્રણે ય પોતપોતાની રીતે શ્રી ભાગવતોક્ત ગોપીજનોની પ્રેમલક્ષણાભક્તિનો જયદેવ અને બિલ્વમંગળ જેવા ભક્તોના સપ્રદાયને અનુસરી વિસ્તાર કરે છે શ્રી વલ્લભાચાર્ય સાથે ચૈતન્યના સિદ્ધાન્તોનું કેટલુ બધુ સામ્ય છે એ જોવાથી ત્રણે ય સ્વતત્ર રીતે એક જ મૂળમાથી જીવન ગ્રહણ કરે છે એ સ્પષ્ટ દેખાશે

હવે મુનશીની ૧૪મી દલીલના મુદ્દાઓ ટૂકામા જોઈ જઇએ

૧૪ (અ) 'સુરતસગ્રામ, ગોવિંદગમન જેવા કૃષ્ણલીલાના પદો છે, તેમા રાધા વિશાખા અને લલિતા સખીઓ આવે છે એટલું જ નહિ પણ રસમા સ્થૂલ વિલાસ છે'

રસમા સ્થૂલ વિલાસ તો ભાગવતની રાસ પચાધ્યાયીમા પણ છે, (જુઓ, મેં ઉપર ઉતારેલા કેટલાક શ્લોકો તથા બીજા પણ)અને જયદેવમા પણ છે

સખીઓના નામો ભાગવતમા નથી અને જયદેવે પણ નથી આપ્યા, એ વાત ઉપર આચાર્ય શ્રી આનદશકરભાઈએ પણ ભાર મૂક્યો છે એ નામો સતોનાં કલ્પેલા છે એ ઉપર દર્શાવ્યુ છે વળી રાધાનું નામ પણ જયદેવે કલ્પેલુ નથી જે ભક્તોએ રાધાનુ નામ પાડ્યુ, તે જ ભક્તોએ (કદાચ નિમ્બાર્કમતના ભક્તોએ) સખીઓના નામ પાડ્યા એ નામો શ્રી ચૈતન્યના પાડેલા નથી કારણ કે તે પહેલા વિદ્યાપતિની કૃતિમા મળે છે અને બ્રહ્મવૈવર્ત, સ્કન્દ, ભવિષ્યોત્તર વગેરે અનેક પુરાણોના મળે છે અને ચૈતન્યના શિષ્યો તથા શ્રી વલ્લભાચાર્યના શિષ્યો એકસરખી રીતે એક કાળે વાપરે છે મતલબ કે, નરસિંહે વિદ્યાપતિ પાસેથી કે 'પુરાણના એક ખૂણા'માથી ન મેળવ્યા હોય, તો સતભક્તો પાસેથી મેળવ્યા હોય અને આ ભક્તો ૧૩મા, ૧૪મા, ૧૫મા શતકોમા આખા દેશનું ધન હતા [1]

---

૧ બ્રહ્મવૈવર્ત વગેરે પુરાણો પણ જૂના કવિઓને અજાણ્યા ન હતા એમ

(આ) "એમાં ગોપી થઈ સખીભાવ કેળવવાનો તલસાટ છે અને રાસલીલામાં ભાગ લેવાની ઇચ્છા છે." (એજન)

પોતે સખી હોવાની વાત કોઈ કોઈ પદોમાં નરસિંહ મહેતા કરે છે, એ ખરી વાત. દા. ત. 'સખીરૂપે તે નરસૈંયે પીધો' (ન. કા. સં. પા. ૪૮૯), પણ અહીં જેમ બ્રહ્માત્મૈક્ય જ્ઞાનથી જીવપણું ગળી જવાની માન્યતા વેદાંતીઓમાં છે, તે રીતે ભક્તિના આવેશથી પુરુષપણું તે કાળે ગળી જાય એવી માન્યતા ભક્તોમાં હોય એમ લાગે છે. મધ્યયુગના ક્રિશ્ચિયન ભક્તોને ક્રોસના ખીલા વાગ્યાના અનુભવો પ્રસિદ્ધ છે. વળી નરસિંહ મહેતાનાં પદોના મોટા ભાગમાં પોતે ગોપી બનવાની વાત નથી પણ ગોપીઓનો પ્રેમ ગાવાની અને તે કીર્તનદ્વારા પોતામાં અને બીજામાં કૃષ્ણભક્તિ જગાડવાની વાત છે.

(ઇ) "એમાં ઉપાસના બહુ ઓછી છે." (એજન) શ્રી. વલ્લભ-સંપ્રદાયમાં ઉપાસના કેટલી છે? અને 'ધ્યાન ધર, ધ્યાન ધર' જેવાં પદોમાં ઉપાસના નથી તો શું છે?

"સખીભાવ કેળવવાની ભકિત પહેલીવાર ચૈતન્યે આખા હિંદમાં પ્રસારી" (એજન) એના પુરાવા કયાં છે? ચૈતન્યની અસર બંગાળાની બહાર કયા માર્ગમાં કયે ઠેકાણે દેખાય છે? આ માન્યતાના કાંઈ પુરાવા દાખલાઓ સાથે રા. મુનશીએ આપ્યા નથી એટલે એ પ્રશ્નની ચર્ચા બાજુ ઉપર રાખીએ; પણ નરસિંહ મહેતામાં સખીભાવની ભકિત મુખ્ય નથી એ તો પદો વાંચતાં ચોખ્ખું દેખાય છે અને વલ્લભમતમાં પ સખીભાવની ભાવના છે.[૨]

માનવાનું કારણ નથી. ભાલણ વગેરે કવિઓએ કેટલા બધા પુરાણોમાંથી વસ્તુ લીધેલ છે એ જુઓ. અને બ્રહ્મવૈવર્ત તથા ભવિષ્યોત્તરના સમયનો વિચાર અન્યત્ર કર્યો છે; પણ અહીં એટલું નોંધવું જોઈએ કે, ભવિષ્યોત્તરમાંથી યાજ્ઞવલ્કયના ટીકાકાર અપરાદિત્યે (બારમુ શતક) પુષ્કળ ઉતારા કર્યા છે અને બ્રહ્મવૈવર્તમાંથી મંત્વાચાર્યે ઉતારો કર્યો છે તથા જયદેવના પહેલા શ્લોકનું મૂળ બ્રહ્મવૈવર્તમાં છે એમ બંકીમચંદ્ર અને મજમુદાર જેવા બંગાળી પંડિતો કહે છે; એટલે એ બેય પુરાણો ૧૧મા શતકથી અર્વાચીન ન હોવાં જોઇએ.

૨ આ સખીભાવની ચર્ચા આથી વધારે ઊંડા ઉતરીને આ ગ્રન્થમાં જ છપાયેલાં મારાં 'અગિયારમાથી સોળમા શતકની વૈષ્ણવભક્તિનું પૃથક્કરણ' એ નિબંધમાં તથા છેલ્લા વિચારો વૈ. ધ. ઈ. આ. ૨ પૃ. ૩૬૮-૬૯માં લખ્યા છે.

- રા. મુનશી (એજન, પા. ૫૪૬ના છેલ્લા પેરામા) કલાસેવી કવિઓને અને ભક્તોને કાંઇક કૃત્રિમ રીતે જુદા પાડે છે, પણ શ્રી ચૈતન્ય અને શ્રી વલ્લભાચાર્યના સપ્રદાયો તો જયદેવને અને બિલ્વમગળને પરમ ભક્ત જ ગણે છે

૧૫મી દલીલમા કાંઈ નવુ નથી ૧૪મા કહેલી વાત જુદા શબ્દોમા કહી છે (અ) ગૂજરાતની વ્યાવહારિકતાની દલીલ વાંચી યુરોપિયનોની 'હિંદીઓએ સસારને તેઓ માયામય માનતા હોવાથી વિજ્ઞાન ખેડયુ ન જ હોય' એ દલીલ યાદ આવે છે એનો કાંઇ અર્થ જ નથી શુ હકીકત છે એ જોવુ જોઇએ આમ હોવુ જોઇએ એમ ઇતિહાસની બાબતમાં કહેવાનો કશો અર્થ જ નથી

આચાર્ય શ્રી આનદશકરભાઇ મહાદેવજીએ નરસિંહને રાસલીલા દેખાડી અને રૂપગોસ્વામીના વિદગ્ધ માધવમા પણ શકરે નાટક ભજવવાની આજ્ઞા કરી અને એ મહાદેવનુ નામ ટીકાકાર ગોપીશ્વર આપે છે એ સરખાપણા ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે જો નરસિંહ ઉપર ચૈતન્યની અસર બીજી રીતે દેખાતી હોય તો આ સરખાપણું સૂચક છે ખરુ, પણ એકલી એ જ વાત કાંઈ સાબિત ન કરી શકે છેક ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ અને કૂર્મ, લિંગ, શિવ વગેરેના સમયથી, વૈષ્ણવો શિવને પરમ વિષ્ણુભક્ત અને શૈવો કૃષ્ણને-વિષ્ણુને પરમ શિવભક્ત ગણે છે (દાખલાઓ આ પુરાણોમા પુષ્કળ મળે છે) આ સપ્રદાયની અસર નીચે રૂપગોસ્વામીએ તથા નરસિંહે એકબીજાની અસર વગર શિવને વચ્ચે આણ્યા હોય એ સભવિત છે

તુલસી, છાપાં, તિલક વગેરે વૈષ્ણવ ચિહ્નોનો નરસિંહ ઉલ્લેખ કરે છે, પણ આ ચિહ્નો રામાનન્દના અથવા તે પહેલાના સમયથી ચાલ્યા આવે છે વૈષ્ણવોની સેવા, સ્ત્રીઓનો તથા હલકા વર્ણનો અધિકાર સ્વીકાર, વર્ણધર્મની ગૌણતા, એ તો મતોનું ખાસ લક્ષણ રામાનુજ પહેલાના વખતથી છે નરસિંહ મહેતાની પહેલાં અને પછી ગૂજરાતમા શુદ્ધ ભક્તિ નથી દેખાતી એમ રા મુનશી કહે છે નરસિંહ મહેતાની પહેલાનું તો જૈનેતર ગૂજરાતી સાહિત્ય આપણી પાસે શુ છે કે શુદ્ધ ભક્તિ અથવા કોઈ પણ જાતની ભક્તિ દેખાય? અને નરસિંહ મહેતાની પછી તો એ પ્રકારની ભક્તિનો સપ્રદાય-પુષ્ટિસપ્રદાય એટલા જોરથી ગૂજરાતમા ચાલ્યો છે કે, એ પ્રકારના જે ભક્તકવિઓ થયા હશે તે એ

સંપ્રદાયનાં અનુયાયી થયાં. તેમ સાહિત્યમાં કાંઈક મૂકી જવા માટે ભક્તિ સાથે વાણી ઉપર પ્રભુતા જોઈએ. એ કાંઈ સામાન્ય નથી. વેદાંતી કવિ અખો એક જ કેમ થયો? ભક્ત કવિઓ નરસિંહ, મીરાં, અને દયારામ ત્રણ જ કેમ થયાં? વિશ્વવિજિગીષુ અલેકઝાંડર અને નેપોલિયન બે જ કેમ થયા? એવા પ્રશ્નોનો જવાબ ઈતિહાસ કેમ આપી શકે?

ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતાં મને તો નરસિંહ મહેતા ઉપર શ્રી. વલ્લભની કે શ્રી. ચૈતન્યની અસર દેખાતી નથી. અલબત્ત નરસિંહનાં ગણાતાં બધાં પદો એનાં પોતાનાં ન હોવાનો સંભવ બધા વિચારકો સ્વીકારે છે અને આ જાતનાં પાછળનાં પ્રક્ષિપ્ત પદોમાં શ્રી. ચૈતન્યની તો ભાગ્યે જ પણ શ્રી. વલ્લભની અસર દેખાય તો નવાઈ નહિ.[1]

★

---

૧ ચૈતન્યની અસર નીચે આણવા માટે રા. મુનશી નરસિંહ મહેતાને ૧૬મા શતકમાં ખેંચી આણે છે. મને એમ ખેંચવાની જરૂર દેખાતી નથી; એટલે નરસિંહ મહેતાના કાળનો સ્વતંત્ર વિચાર કરવાનો રહે છે. રા. રા. મુનશીની ૧૨મી દલીલથી નરસિંહ ૧૬મા શતકથી અર્વાચીન નથી એટલું સિદ્ધ થાય છે. એથી આગળ બધો આધાર નરસિંહ મહેતાના વંશજોના આંબાઓ વગેરે ઉપર તથા હારમાળા ઉપર છે. મુખ્યત્વે હારમાળામાં વારંવાર આવતા રા. મંડલિકના ઉલ્લેખ અને તેમાં આપેલી તારીખ ઉપરથી, અત્યાર સુધી મનાતો આવેલો સમય નક્કી થયો છે.

તારીખ જુદી જુદી પ્રતોમાં જુદી જુદી મળે છે એ જોતાં, મંડલિકના ઉલ્લેખને વધારે બળવાન પ્રમાણ માનવું જોઈએ. કદાચ સંવત (૧૫૧૨) સાચો હોય અને માસ, તિથિ, વારનો ગોટાળો થયો હોય. સંવત–૧૫૧૨ ચૈત્ર સુદિ ૭ સોમવાર એ તિથિ ખોટી છે એમ રા. મુનશીએ ટાંકેલા, રા. જગજીવન નરસેરામ બધેકા કહે છે; પણ રા. મણિલાલ રામળભાઈ દ્વિવેદી એ તિથિ ખરી છે એમ કહે છે. (જુઓ છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ પા. ૮૬) પણ હારમાળા વિષે રા. રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની જેવા તજ્જ્ઞ સ્વતંત્ર રીતે વિસ્તારથી લખવાના છે એમ સાંભળ્યું છે.

કવિકુલગુરુ કાલિદાસનો સમય

મહાકવિ બાણે તથા ઐહોલ પ્રશસ્તિના કવિ રવિકીર્તિએ કાલિદાસનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે,[1] અને આ બન્ને કવિઓનો સમય તદ્દન ચોક્કસ છે બાણકવિ થાણેશ્વરના ચક્રવર્તી શ્રીહર્ષના સમકાલીન હતા એટલે એનો ઉલ્લેખ ઈસ્વી સાતમી શતાબ્દિના પૂર્વાર્ધનો છે અને રવિકીર્તિની પ્રશસ્તિ ઈ સ ૬૩૪મા લખાયેલ છે આ બાહ્ય પુરાવાથી કાલિદાસનો સમય ઇ સ ૬૦૦ પહેલા એટલુ નિ:સશય છે

બલ્લાલના ભોજપ્રબધમા તથા એ ગ્રન્થમા મળે છે તે જાતની દતકથામા માળવાના રાજા ભોજનો સમકાલીન અને મિત્ર એક કાલિદાસ કવિ હોવાનું કથન મળે છે પણ એ કાલિદાસ કવિ તે શાકુન્તલ-રઘુવંશાદિનો કર્તા નહિ પણ શબ્દરત્નકોષનો કર્તા કાલિદાસ બીજો, એમ માનના માટે હવે આપણી પાસે સ્પષ્ટ પુરાવો છે[2]

આ રીતે ઇ સ ૭મુ શતક એ રઘુવશાદિના કર્તા કવિ કાલિદાસની અર્વાચીન મર્યાદા અને રાજા અગ્નિમિત્રને નાયક બનાવીને માલવિકાગ્નિમિત્ર નામનુ નાટક લખનાર કવિની પ્રાચીન મર્યાદા છે, અગ્નિમિત્રનો સમય ઇ સ પૂર્વે બીજુ શતક પણ સસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસની દુ:સ્થિતિ એવી છે કે, ઉપર કહેલી મર્યાદામા પહેલેથી છેલ્લે સુધી, જુદે જુદે સ્થાને આ કવિને મૂકવાના પ્રયત્નો થયા છે

---

१ निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

મહાકવિ બાણ

स विजयतां रविकीर्त्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्त्तिः ।

ઈ સ ૬૩૪ ઐહોલનો ઉત્કીર્ણ લેખ, શ્લો ૩૭

૨ જુઓ, 'રાજા ભોજનો સમકાલીન કાલિદાસ બીજો' નામનો લેખ, જે આ સગ્રહમા છે

સ્વ. કિલાભાઈ ઘનશ્યામે કરેલા મેઘદૂતના ભાષાન્તરની પ્રસ્તાવનામાં ભાસકવિને મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં અને કાલિદાસને અગ્નિમિત્રના સમયમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦થી ૧૭૦ માં મૂકેલ છે. કાલિદાસને આ રીતે ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં મૂકનાર સ્વ. કિલાભાઈ એકલા નથી. એસ. રૉયે પણ એ જ સમય દર્શાવ્યો છે.[૩] પછી ગુજરાતના શ્રી. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે છંદોના વપરાશની કસોટીથી કાલિદાસને અશ્વઘોષની પહેલાં મૂક્યો છે.[૪] અને શ્રી. ક્ષેત્રેશચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય એ જ મતના છે.[૫] શ્રી. કે. હ. ધ્રુવ અશ્વઘોષને ઈ. સ. પહેલા શતકમાં, કાલિદાસને ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાના મધ્યમાં અને ભાસ કવિને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૫ના અરસામાં મૂકે છે. શ્રી કે. છ. શંકર પણ કાલિદાસને પહેલા શતકના મધ્યમાં મૂકે છે.[૬] અને આ રીતે વિક્રમ સંવતના પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્યની સભાના કવિ કાલિદાસ હોવાની શ્રુતપરંપરાને આ વિદ્વાનો ટેકો આપે છે. ધન્વન્તરિ, ક્ષપણક, અમરસિંહ, શંકુ, વેતાલ ભટ્ટ, ઘટકર્પર, કાલિદાસ, વરાહમિહિર અને વરરૂચિ એ પ્રમાણે નવ રત્નો વિક્રમાદિત્યની સભામાં હોવાનું એક પ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં કહ્યું છે.[૭] આ નવમાંથી વરાહમિહિરનો સમય ઈ. સ. છઠ્ઠા શતકમાં ચોક્કસ છે. અમરસિંહ કેટલાકને મતે છઠા શતકમાં થઈ ગયા છે, કીથ તો ઈ. સ. ૭૦૦થી પ્રાચીન નથી એમ ગણે છે. બાકીનામાંથી બે વિષે તો નામ સિવાય બીજું કશુ જાણવામાં નથી. અને બીજાઓનો સમય અનિશ્ચિત છે. મતલબ કે, આ શ્લોકને ભરોસે કાલિદાસને વિક્રમ સંવતના આરંભ

---

૩. જુઓ; પ્રોસિડિંગ્સ એન્ડ ટ્રાન્ઝેકશન્સ ઑફ ધી ફર્સ્ટ ઓરિએન્ટલ કોંગ્રેસ (૧૯૧૯) પૃ. ૧૦૯

૪. જુઓ; 'પરાક્રમની પ્રસાદી'મા 'મહાકવિ કાલિદાસનાં દેશકાળ અને કૃતિઓ.'

૫. જુઓ; અલ્હાબાદ યુનિવર્સિટી સ્ટડીઝ, ગ્રં. ૨, પૃ. ૮૦

૬. ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ક્વોર્ટર્લી. ગ્રં. ૧, પૃ. ૩૦૯

૭. धन्वन्तरिः क्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

વખતે મૂકી શકાય એમ નથી વળી વિક્રમ સંવતનો આરંભ કરનાર વિક્રમાદિત્યનો જ ઇતિહાસસંશોધકોને પત્તો લાગતો નથી સ્વ પુરાવિદ્ કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલે માળવામાંથી શક નહપાનને હાંકી કાઢનાર ગૌતમી પુત્ર શાતકર્ણિને ઈ સ પૂર્વે ૫૭મા મૂકવાનો તથા શકારિ વિક્રમાદિત્યનું પદ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે[૮] પણ હજી એના મતનો તદ્વિદોના બહુમતે સ્વીકાર થયો નથી

આ રીતે એક તરફથી મહાકવિ કાલિદાસને ઈ સ પૂર્વે બીજા અથવા પહેલા શતકમાં મૂકવાના પ્રયત્નો થયા છે, તો બીજી તરફથી છેક અર્વાચીન મર્યાદા આગળ એટલે ઈ સ છઠ્ઠા શતકમા – અને તે પણ વિક્રમાદિત્યવાળી દંતકથાના બળથી, મૂકવાના પ્રયત્નો થયા છે

પ્રાચીન ઇતિહાસમા વિક્રમાદિત્ય માટે ફાંફાં મારતા કેટલાક પુરાવિદોએ ઈ સ ૫૨૮ ની આસપાસમા હૂણોને હરાવનાર યશોધર્મને વિક્રમાદિત્ય તરીકે પકડયો હતો[૯] અને હર્નલે કાલિદાસને યશોધર્મના દરબારનો કવિ ઠરાવ્યો છે[૧૦] શ્રી લે કા કૃ લેલે તથા શ્રી શિ કા ઓક તેઓએ પણ હર્નલને અનુસરી, આ યશોધર્મને જ વિક્રમાદિત્ય માની, એના સમયમા કાલિદાસને મૂકયો છે[૧૧] પણ આ મતને ઝાઝો ટેકો મળ્યો નથી પહેલુ તો યશોધર્મના રાજાએ હુણોને હરાવ્યા છે, શકોને નહિ બીજુ યશોધર્મ રાજાધિરાજ પરમેશ્વરનું પદ મેળવ્યાનો પોતે કોતરાવેલા લેખમા ગર્વ કર્યો છે, પણ વિક્રમાદિત્યનું પદ લીધુ નથી એટલે છઠ્ઠા શતકમા કાલિદાસને મૂકવા માટે કશું જ કારણ નથી વળી શ્રી બ ક ઠાકોર કહે છે તેમ, બાણકવિ કાલિદાસની જે પ્રશંસા કરે છે તે એના વખતમા શિષ્ટવર્ગમાં ચોમેર છવાઇ ગયેલી, અનુભવેલી

૮ જુઓ, જર્નલ ઓફ ધી બિહાર એન્ડ ઓરીસ્સા રીસર્ચ ગ્રં ૧૬, ભા ૩મા 'પ્રોબ્લેમ્સ ઓફ ધી શક સાતવાહન હિસ્ટરી' નામનો નિબંધ તથા પ્રબંધચિંતામણિના મારા ભાષાન્તરનુ પૃ ૨૧, પરિશિષ્ટ ઈ

૯ યશોધર્મના આ પરાક્રમનો એના કોતરાવેલા ઉત્કીર્ણ લેખોથી પત્તો મળ્યો છે જુઓ, ફ્લીટના ગુપ્ત ઈન્સ્ક્રીપ્શન્સ ન ૩૩ ૩૪, ૩૫ વિન્સેન્ટ સ્મીથની અર્લી હિસ્ટરી, આ ૩, પૃ ૩૧૮–૩૨૮

૧૦ જુઓ, જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી, ૧૯૦૯, પૃ ૮૯

૧૧ જુઓ, પુરાતત્ત્વ, પુ ૨, પૃ ૨૧૦–૨૧૨મા 'કાલિદાસ અને વિક્રમાદિત્યના કાલનિર્ણયની દિશા' નામનો સ્વાધ્યાય

તે જ લલકારે છે. તાત્પર્ય કે, કાલિદાસ બાણુને તો પ્રાચીન બે ત્રણ સૈકા જૂનો હોવો જોઇએ.[12]

બાણ અને રવિકીર્તિ પહેલાં કાલિદાસનો કોઇએ ઉલ્લેખ કર્યો નથી પણ દશપુર (કે મન્દસોર–માળવા)ની પ્રશસ્તિ[13] લખનાર કવિ વત્સભટ્ટીએ પોતાની રચનામાં મહાકવિ કાલિદાસના વિચારોનો ઉપયોગ કર્યો છે. દશપુરના સૂર્યમિન્દરની કવિ વત્સભટ્ટીએ લખેલી આ પ્રશસ્તિ ઇ. સ. ૪૭૩ (વિ. સં. ૫૨૯) માં લખાયેલ છે. ઘણું કરી, દશપુર ગામના જ આ કવિએ ૪૪ શ્લોકની આ પ્રશસ્તિમાં અનેક વૃત્તોનો ઉપયોગ કર્યો છે; અને લાટનું, દશપુરનું તથા ઋતુઓનું કાવ્યશૈલીમાં વર્ણન કર્યુ છે. એ પોતે કહે છે તેમ પ્રયત્નથી રચેલી આ પહેલી પ્રશસ્તિમાં વત્સભટ્ટીએ કેટલીક કલ્પનાઓ એ વખતના પ્રખ્યાત કવિઓની કૃતિઓમાંથી લીધી હોય એ સ્વાભાવિક છે અને હાલના વિદ્વાનોએ નીચેનું મળતાપણું પકડયું છે. ઋતુસંહારના સર્ગ પાંચમાના બે પદ્યોના વિચારો વત્સભટ્ટીની પ્રશસ્તિના ૩૧મા શ્લોકમાં મળે છે.

रामासनाथरचने दरभास्करांशु-
वह्निप्रतापसुभगे जललीनमीने ।
चन्द्रांशुहर्म्यतल चन्दनतालवृन्त-
हारोपभोगरहिते हिमदग्धपद्मे ॥

દશપુરની પ્રશસ્તિનો શ્લો. ૩૧

ઋતુસહારમાં શિશિરના વર્ણનના નીચેના બે શ્લોકો ઉપરના પદ્ય સાથે સરખાવો :—

निरुद्धवातायनमन्दिरोदर हुताशनो भानुमतो गभस्तयः ।
गुरुणि वासांस्यबलाः सयौवनाः प्रयान्ति कालेऽत्रजनस्य सेव्यताम् ॥
न चन्दन चन्द्रमरीचिशीतलं न हर्म्यपृष्ठं शरदिन्दुनिर्मलम् ।
न वायवः सान्द्रतुषारशीतला जनस्य चित्तं रमयन्ति साम्प्रतम् ॥

સર્ગ ૫, શ્લો. ૨–૩

અગ્નિ, સૂર્યકિરણો, સ્ત્રીઓ, ચન્દ્ર, ચન્દન, હર્મ્યતલ અને વાયુ એટલું બધું એક સાથે બેયમાં મળે છે એ યોગ આકસ્મિક નથી સંભવતો.

---

૧૨. જુઓ; માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકની મનનિકા, પૃ. ૨૨૪–૨૨૫
૧૩. જુઓ; ફ્લીટના ગુપ્ત ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ, ન. ૧૮.

ઋતુસંહારને રઘુવંશાદિના કવિની જ કૃતિ—કદાચ પહેલી, માનનારો વિદ્વાનોનો બહુમત છે[૧૪] છતા ઋતુસંહાર સંદિગ્ધકૃતિ તો રહે જ છે પણ મેઘદૂતના નીચેના શ્લોક સાથેની તુલના નિઃસંદિગ્ધ પુરાવો પૂરો પાડે છે

विद्युत्वन्त ललितवनिता सेन्द्रचाप सचित्रा
सगीताय प्रहतमुरजा स्निग्धगम्भीरघोषम् ।
अन्तस्तोय मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्रा
प्रासादास्त्वा तुलयितुमल यत्र तैस्तैर्विशेषै ॥[૧૫]

મેઘદૂત, શ્લો ૬૫

સરખાવો —

चलत्पताकान्यबलासनाथा-
न्यत्यर्थं शुक्लान्यधिकोन्नतानि ।
तडिल्लताचित्रसिताभ्रकूट-
तुल्योपमानानि गृहाणि यत्र ॥
कैलासतुङ्गशिखरप्रतिमानि चान्या-
न्याभान्ति दीर्घवल्भीनि सवेदिकानि ।
गान्धर्वशब्दमुखराणि निविष्टचित्र-
कर्माणि लोलकदलिवनशोभितानि ॥

વત્સભટ્ટીની પ્રશસ્તિ, શ્લો ૧૦–૧૧

૧૪ કીથે હિસ્ટરી ઓફ સસ્કૃત લિટરેચર (૧૯૨૮) પૃ ૮૨–૮૩મા ઋતુસંહારને કાલિદાસની કૃતિ ગણવા માટે કારણો આપ્યા છે અને ૮૨ પૃ ટિ ૩મા બે પક્ષના પંડિતોના નામો આપ્યા છે

૧૫ દિવાભાઈએ આ શ્લોકનુ ભાષાન્તર આ૦ વ૦ મા નીચે પ્રમાણે કર્યુ છે —

જ્યુ વિદ્યુત્વાન્ લલિતવનિતા વૃન્દથી એ ભરેલા,
તારુ જેવુ સુરધનુ, રૂડા ચિત્ર ત્યા ચીતરેલા,
તારી જેવી ગભિર મધુરી થાય છે ગર્જનાઓ,
સંગીતોના ધિરિ ધિરિ રૂડી વાગતી ત્યા મૃદગો
છે આ તારી વિશદ જળથી વાદળીઓ ભરેલી
તેવી ત્યા છે મણિમય ભૂમિ નિર્મળા કાન્ત જેવી,
તુ છે ઊચો, શિખર પણ એ આભને ઘાત દેતા
એવા તારી સરસાઈ કરે તેમ છે હર્મ્ય એના

ઊંચા ઘરોને વાદળાંની ઉપમા આપવાની કલ્પના અને ઉપમાની વિગતો પણ મેઘદૂતમાંથી આ પ્રશસ્તિના કવિએ લીધી છે. શ્રી. કીથ ખરું જ કહે છે કે, એક અપ્રસિદ્ધ અને સામાન્ય કવિની આ ખડબચડી રચનામાંથી કલ્પના અને ઉપમાઓ લઈને, મેઘદૂતના ઉપલા શ્લોકની સુશ્લિષ્ટ અને રોનકદાર રચના કાલિદાસે કરી હશે એમ માનવું એ બેહુદું છે, એથી ઊલટું ઘણું કરી ઉજ્જયિનીના પ્રતિષ્ઠિત મહાકવિના પ્રસિદ્ધ કાવ્યની કલ્પનાનો દશપુર (માળવા)ના એક સામાન્ય કવિએ ઉપયોગ કર્યો છે એમ માનવું એ જ સ્વાભાવિક છે.[૧૬]

વળી જે કાલિદાસ કવિ અપૂર્વ કલ્પનાવાળું કાવ્ય લખવા બેઠા છે અને પ્રત્યેક શ્લોકમાં નવી નવી કલ્પના ગૂંથે છે, તેની જ પ્રતિભાનું ફળ મહેલોને મેઘ સાથે સરખાવવાની આ કલ્પના હોય એ સ્વાભાવિક છે. મેઘદૂતમાં એ કલ્પનાનું ઔચિત્ય પણ સ્પષ્ટ છે. જ્યારે વત્સભટ્ટી કાવ્ય નહિ પણ શાળવીઓની શ્રેણિ માટે પ્રશસ્તિ લખવા બેઠો છે, જાતે પ્રતિભાશાળી નથી પણ પ્રયત્નથી પદ્યરચના કરે છે; તો પોતાના જમાનાના પ્રસિદ્ધ કવિની કલ્પના પોતાની રચનામાં ગૂંથી દઈ, પોતાનો સાહિત્યપરિચય દર્શાવે એ જ એને માટે સ્વાભાવિક છે. બાકી મેઘની ઉપમા આપવાનું એને વિશેષ પ્રયોજન નથી.

ટૂંકામાં વત્સભટ્ટી (ઈ. સ. ૪૭૩) પહેલાં કાલિદાસ થઈ ગયા છે એ નિઃસંદેહ છે અને એના વખતમા પૂરતું પ્રસિદ્ધ હોવા માટે મેઘદૂતને રચાયે ઓછામાં ઓછાં પચાસેક વર્ષ તો થયાં હોવાં જોઇએ.

બીજી તરફથી ઘણાખરા પાશ્ચાત્ય અને ઘણા અત્રત્ય પુરાવિદોને મતે અશ્વઘોષ અને ભાસ પછી કાલિદાસ થયા છે. પ્રાકૃતવિદોને મતે કાલિદાસનું પ્રાકૃત અશ્વઘોષ–ભાસના પ્રાકૃતથી અર્વાચીન છે. મહાભારત–રામાયણથી અશ્વઘોષ પરિચિત છે, પણ મહાભારત–રામાયણ, પુરાણાદિ બ્રાહ્મણ–સાહિત્યનો અશ્વઘોષ કરતાં કાલિદાસને એટલો વધારે પરિચય દેખાય છે[૧૭] કે, મારે મતે અશ્વઘોષથી કાલિદાસ બસ્સો વર્ષ મોડા જન્મ્યા હોવા જોઇએ. અશ્વઘોષનો સમય ઈ. સ. ૧૦૦ની આસપાસ

---

૧૬. હિસ્ટરી ઑફ સંસ્કૃત લિટરેચર, ૧૯૨૮, પૃ. ૮૨.

૧૭. જુઓ; મારુ 'પુરાણવિવેચન,' અશ્વઘોષ અને પુરાણો, પૃ. ૫૫–૬૩, તથા મહાકવિ કાલિદાસ અને પુરાણો, પૃ. ૩૦–૫૫.

મનાય છે હવે મન્વાદિ સ્મૃતિઓએ બાંધેલી વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થામાં સંતુષ્ટ, આલોક તથા પરલોક ઉભયના વિજયની અભિલાષા સેવતું[૧૮] નુરાજ્ય-વ્યવસ્થાથી સલામત, સુખસમૃદ્ધિથી ઊભરાઈ જતું અને વિદ્યાકળાના ઊંચા સંસ્કારો વડે દીપ્યમાન એવું સામાજિક જીવનનું જે ચિત્ર કાલિદાસના કાવ્યોમાંથી આપણી નજર આગળ ખડું થાય છે, તેની સ્થિતિ ગુપ્ત સામ્રાજ્યની પહેલાં કે પછી સંભવિત નથી, એવો આ દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસના જાણકારોનો બહુમત છે, અને એક વખત કાલિદાસને ગુપ્તકાળમાં મૂકવામાં આવે, પછી ત્યાં એને દૃઢ સ્થાપવા માટે ઘણી અવાતર દલીલો મળે છે, જે છૂટી છૂટી જો કે નિશ્ચયકારક નથી, પણ સાથે મળીને બહુ બળવાન પુરાવો પૂરો પાડે છે દા ત મહાભારત, રામાયણ, પુરાણ ઉપરાંત ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ અને સાંખ્યયોગનો જે વિકાસ કાલિદાસના કાવ્યોમાં દેખાય છે, તે વિકાસ મોટે ભાગે ઈ સ ૨૦૦ થી ૪૦૦ વચ્ચે થયો છે અને કાવ્ય સાથે સંગીત તથા ચિત્રકળાને પણ શિષ્ટ સમાજમાં જે માનભર્યું સ્થાન કાલિદાસે આપ્યું છે, તે ગુપ્તકાળનું સ્પષ્ટ સૂચક છે[૧૯] શિલ્પચિત્રાદિ કલાઓનો ગુપ્તકાળમાં અતિશય પ્રચાર હતો એટલું જ નહિ, પણ એ કલાઓ ઉન્નતિને શિખરે પહોંચી હતી એ આપણે જાણી શકીએ છીએ વિક્રમાદિત્યવાળી દંતકથાને પણ આ સમયનિર્ણય અનુકૂળ છે ગુપ્ત સમ્રાટ્ ચંદ્રગુપ્ત બીજા (ઈ સ ૩૭૫ થી ૪૧૩) એ પોતાના સિક્કાઓમાં વિક્રમાદિત્ય બિરુદ ધારણ કર્યું છે એ પ્રસિદ્ધ છે અને દાનવીરતા, સાહસ, શૌર્ય વગેરે ગુણોનું જે ગૌરવ દંતકથા વિક્રમાદિત્યને આપે છે તેને સૌથી વધારે પાત્ર ઐતિહાસિક ચક્રવર્તી રાજાઓમાં તો આ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય જ છે માળવા–ગુજરાતમાંથી શકોનું રાજ્ય નાબૂદ કરી

---

૧૮ જુઓ, ગુપ્ત સિક્કાઓ પર કોતરેલું નીચેનું વચન —

क्षितिमवजित्य सुचरितैर्दिव जयति विक्रमादित्य । [illegible]

૧૯ જુઓ, માલવિકાગ્નિમિત્રમાં [illegible] સંગીતનૂ પરિજ્ઞાન, શાકુન્તલના દુષ્યન્તની ચિત્રકળા [illegible] એ [illegible], ચન્દ્રગુપ્તની [illegible] વિદ્યાના [illegible] પ્રશસ્તિના ઉલ્લેખ તથા તેના [illegible] સિક્કાઓ (ગુપ્ત કોઇન્સ, ન ૧)

છેક કાઠિયાવાડ સુધી [illegible] સત્તા [illegible] ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે જ [illegible]. એટલે શકારિ બિરુદ [illegible] છે. [illegible] નામનો એક કવિ [illegible] ગણે છે.[20] એના પિતા સમુદ્રગુપ્તના [illegible] હરિષેણ નામનો કવિ [illegible].[21] [illegible] ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના [illegible] રત્નોમાં કવિ કાલિદાસ [illegible].

મહાકવિ કાલિદાસનો [illegible] કેટલાક [illegible] કાલિદાસનાં [illegible] પ્રસંગો [illegible] છે. [illegible] કાલિદાસ [illegible].[22] [illegible] સમુદ્રગુપ્તની [illegible] છે. કાલિદાસે [illegible] 'કુમાર [illegible] કુમાર' ([illegible]) એ ગાળાના [illegible] કુમારગુપ્તનો, તો [illegible] સ્કન્દગુપ્તનો [illegible] છે. [illegible] (ઈ. સ. ૪૦૦ની આસપાસ) નામના બૌદ્ધ [illegible] કાલિદાસનો પ્રતિસ્પર્ધી હોવાનો નિર્દેશ મેઘદૂતના એક શ્લોક (શ્લો. ૧૪)માં ટીકાકારો મલ્લિનાથ તથા દક્ષિણાવર્તનાથને અનુસરીને માને છે. પણ એ માન્યતાનું મેં અન્યત્ર નિરાકરણ કર્યું છે.[23] નાટક વિક્રમોર્વશીય નામ વિક્રમાદિત્ય ઉપરથી રાખ્યું હોવાના સંભવની ના પાડવી મુશ્કેલ છે. વળી એ કે કાલિદાસ જેવો પ્રતિભાશાળી કવિ રઘુના દિગ્વિજયનું વર્ણન કરતાં, સમુદ્રગુપ્તના દિગ્વિજયની વિગતો પૂરેપૂરી કે કમતઃ [illegible] એ સંભવિત નથી. વળી મહાભારતમાં દિગ્વિજયની વાત છે, છતાં સમુદ્રગુપ્તના દિગ્વિજયે અને અશ્વમેધે રઘુવંશના દિગ્વિજય અને અશ્વમેધના વર્ણનને પ્રેરણા આપી હોય એ ઘણું સંભવિત છે. હરિષેણ કવિની 'અલ્લાહાબાદ સ્તંભ પ્રશસ્તિ' કાલિદાસે જોઈ હોવાનો સંભવ છે.

---

૨૦. ગુપ્ત ઈન્સ્ક્રીપ્શન્સ, નં. ૬.

૨૧. એજન.

૨૨. જુઓ; બી. નૌરિસ્કી, ધ દિગ્વિજય ઓફ રઘુ, ૧૯૨૫.

૨૩. જુઓ; દીપ સભા કહેલો લેખ.

ટૂંકામા ગુપ્તકાળના ઈ સ ૩૨૫-૩૦ થી ઈ સ ૪૫૦-૫૫ એ સવાસો વર્ષના ગાળામા મહાકવિ કાલિદાસ થઈ ગયા એટલુ અત્યારે ચોક્કસ ભાસે છે – એ ગાળામા ક્યારે એ કહેવુ કઠિન છે રઘુવંશમા સિન્ધુ કે પાઠાન્તરથી વક્ષુ (ઓક્સસ) કાંઠે હૂણોનો ઉલ્લેખ છે (સ ૪, શ્લો ૬૮) એ ઉપરથી કુમારગુપ્ત – સ્કન્દગુપ્તના સમયમા ઈ સ ૪૫૫ સુધી કે તેથી યે આગળ કેટલાક એને ખેંચી જાય છે, ત્યારે કેટલાક સમુદ્રગુપ્તના દિગ્વિજયમા કાલિદાસ સાથે હશે એવી કલ્પના કરીને અથવા ક્ષેમેન્દ્ર – ભોજ – રાજશેખરે જેમાથી ઉદાહરણ આપેલ છે તે કુન્તલેશ્વરદૌત્યને રઘુવંશાદિના કર્તા કાલિદાસની રચના માનીને તથા કુન્તલેશ્વર તે સમુદ્રગુપ્ત સામે લડનાર દક્ષિણનો કણવર્મા એવી કલ્પનાને બળે કાલિદાસને ઈ સ ૩૨૦ થી ૪૦૦મા મૂકે છે[24] કુન્તલેશ્વરદૌત્ય મળી ન આવે ત્યા સુધી એ ઉપર ઝાઝો આધાર ન રખાય બીજી તરફથી જેવો હૂણોનો ઉલ્લેખ છે, તેવો ઉત્તર-પશ્ચિમમા ઐતિહાસિક સ્થિતિથી વિરોધી પારસીકોનો તથા યવનોનો છે[25] વળી વત્સભટ્ટીને એટલો બધો નિકટ કાલિદાસ હોવાનો સભવ નથી, એટલે મને બે છેડા વચ્ચે દંતકથા કહે છે તેમ, ચદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યનો સમય એ જ કાલિદાસની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો સમય છે એમ લાગે છે જો કે ચદ્રગુપ્તે રાજગાદી અયોધ્યા આણ્યા પછી કવિએ પ્રૌઢ વયે રઘુવંશ કાવ્ય રચ્યુ હોય એવો સભવ માની, સમુદ્રગુપ્તની ચડતીના કાળમા જન્મેલા એ મહાકવિએ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામા કુમારગુપ્તના બાલ્યયૌવન જોયા હોય એમ હું ધારુ છુ

૨૪ જુઓ, માનવિજ્ઞાનમિત્રની મનનિકા પૃ ૨૩૧-૩૩.
૨૫ રઘુવંશ, સ ૪, શ્લો. ૬૦, ૬૧

રાજા ભોજનો સમકાલીન કાલિદાસ બીજો

कालिदासत्रयी किमु એ પ્રકારની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ છે અને કાલિદાસ નામના એક કરતાં વધારે સંસ્કૃત કવિઓ પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયા છે એટલું તો ઘણા વખતથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે. વળી શાકુન્તલાદિ નાટકો અને કુમારસંભવાદિ કાવ્યોના પ્રણેતા અને કવિકુલગુરુ જેવું સ્પૃહણીય પદ પ્રાપ્ત કરનાર, મહાકવિ કાલિદાસ તે સૌથી જૂના ઈ. સ. છઠ્ઠા શતક પહેલાં ઘણું કરી ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો મધ્યાહ્ન તપતો હતો તે કાળે થઈ ગયા એવું પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસવિદોને બહુમતે મનાય છે.

પણ કાલિદાસ કૃત તરીકે, સંસ્કૃત ગ્રન્થસૂચિઓમાં રઘુવંશાદિ છ–સાત ઉપરાંત જે અનેક ગ્રન્થોનાં નામો મળે છે, તે ગ્રન્થોનો કર્તા રઘુવંશાદિના કર્તાથી જુદો તથા પછી થયેલો એટલી વાત સર્વમાન્ય હોવા છતાં, એ બીજો કાલિદાસ ક્યારે થઈ ગયો ? એના ગ્રન્થો કેટલા ? અને ત્રીજો પણ કાલિદાસ હોય તો એ કયા ગ્રન્થોનો કર્તા તથા ક્યારે થઈ ગયો, એ બધું અંધારામાં હતું.

બીજી તરફથી કાલિદાસ અને ભોજસંબંધી જે દંતકથાઓ બલ્લાલના ભોજપ્રબંધના વખતથી પ્રચલિત છે તે દંતકથાઓવાળો કાલિદાસ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતો કે કલ્પિત એ પણ અત્યાર સુધી સંદિગ્ધ હતું. પરંતુ હમણાં થોડો પ્રકાશ મળ્યો છે. જેથી નાનાર્થ-શબ્દરત્નકોષ નામના એક ગ્રન્થનો કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ ભોજનો સમકાલીન હતો એમ ચોક્કસ જણાય છે.

શ્રી. કન્હૈયાલાલ પોદ્દાર નામના વિદ્વાને હિંદી માસિક ' માધુરી 'ના ૧૯૩૭ જુલાઈના અંકમાં ' મહાકવિ કાલિદાસ અને દિઙ્નાગ ' શીર્ષક લેખમાં મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટ હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સૂચિમાંથી નીચેનો ઉલ્લેખ પ્રગટ કર્યો છે. નાનાર્થશબ્દરત્નકોષના પ્રારંભમાં નીચેનો શ્લોક છેઃ—

स्वमित्रकालिदासोक्तशब्दरत्नार्थगर्भितां ।
तरलाख्यां लसद्व्याख्यामाख्याते तन्मतानुगाम् ॥

અને એ જ ગ્રન્થને છેડે લખ્યુ છે કે —

इति श्रीमन्महाराजशिरोमणिश्रीभोजराजप्रबोधितनिचुलकवियोगिचन्द्र-निर्मिताया महाकविकालिदासकृतनानार्थशब्दरत्नकोषरत्नदीपिकाया तरलाख्याया सर्व तृतीयनिबन्धनम् ॥

(મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટ, હ–પૂ–સૂચિ, સન ૧૯૦૬ પૃ ૧૧૫૭)"

આ ઉલ્લેખોથી ચોક્કસ નિશ્ચય થાય છે કે, મહારાજ ભોજરાજના સમયમા એક કાલિદાસ થઈ ગયો છે, જેને તેના મિત્રો મહાકવિ કહેતા હતા હવે આ દેશના મધ્યકાલીન ઇતિહાસમા ભોજ નામના એક કરતા વધારે રાજાઓ થઈ ગયા છે અને ઉપલા ઉતારામા ભોજ કયાના રાજા હતા એ કહ્યુ નથી તેમ જ એનો સમય પણ નથી નોધ્યો, છતા દતકથાને આધારે આ ભોજ તે માળવાનો પ્રખ્યાત દાનવીર રાજા ભોજ (લગભગ વિ સ ૧૦૫૫ કે ૬૦ થી ૧૧૧૦) એમ માનવામા વાંધો નથી

આ રાજા ભોજનો સમકાલીન મહાકવિ કાલિદાસ કોઈ નિચુલ કવિનો મિત્ર હતો અને તે નિચુલે આ કાલિદાસના ગ્રન્થ ઉપર, ઉપરના ઉલ્લેખવાળી ટીકા લખી હતી એ હકીકત ઉપલી વખત જતા ગડબડ થઈ ને રઘુવશાદિના કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ અને નાનાર્થશબ્દ રત્નકોષના કર્તા અને નિચુલના મિત્ર કાલિદાસ એ બ એક જ હોવાની ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન થવાને પરિણામે, મેઘદૂતના એક શ્લોકમા પ્રયુક્ત નિચુલ શબ્દમા શ્લેષથી કાલિદાસના મિત્ર નિચુલનુ સૂચન હોવાની જે કલ્પના ટીકાકાર મલ્લીનાથે કરી છે, તે આધારહિત કરે છે એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે —

> अद्रे शृङ्ग हरति पवन किंस्विदित्युन्मुखीभि
> र्दृष्टोत्साहश्चकितचकित मुग्धसिद्धाङ्गनाभि ।
> स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुख ख
> दिङ्नागाना पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेपान् ॥[1]

---

૧ અદ્રિશૃંગ નિશ્ચે પવને શુ હરે, એમ ધારી, જોવાતો તુ ચકિત બનતી મુગ્ધ સિદ્ધાંગનાથી ઊચે વ્યોમે સરસ નિચુલ સ્થાનથી, ઉત્તરે, આ દિઙ્નાગોના સ્થૂલ કરપ્રહારો તજી ઉતાવળે જા શ્લો ૧૪

(કિશોરાનંદનુ ભાષાતર)

આ શ્લોકમાં કહેલો દિઙ્નાગ એ પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ નૈય્યાયિક દિઙ્નાગ અને નિચુલ એ કાલિદાસનો મિત્ર કવિ, અને કાલિદાસે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી દિઙ્નાગનો ગર્વ ઉતારવાનો ધ્વનિ શ્લેષથી, આ શ્લોકમાં ખાસ કરીને ચોથી પંક્તિમાં રાખ્યો છે એમ મલ્લિનાથ કહે છે. મલ્લિનાથની આ કલ્પના ઉપર વિશ્વાસ રાખી, દિઙ્નાગના સમય ઉપરથી કાલિદાસનો સમય નક્કી કરવાનો અનેક પાશ્ચાત્ય તેમજ અત્રત્ય વિવેચકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. દિઙ્નાગનું કહેવાતું 'કુન્દમાલા' નામનું નાટક બહાર આવ્યા પછી, આ તર્કપ્રણાલીને નવું જોર મળ્યું હતું.[1] પણ શબ્દરત્નકોષની તરલા ટીકાની ઉપર ઉતારેલી પુષ્પિકાના પ્રમાણથી, કાલિદાસનો દિઙ્નાગ પ્રતિસ્પર્ધી હોવાની મલ્લિનાથની કલ્પના ઊડી જાય છે. અને ખરી ઐતિહાસિક હકીકત એટલી જ લાગે છે કે, એક કવિ નિચુલનો મિત્ર મહાકવિ કાલિદાસ હોવાની મલ્લિનાથને ખબર હતી, પણ એ રઘુવંશાદિનો કર્તા નહિ પણ રાજા ભોજનો સમકાલીન અને શબ્દરત્નકોષનો અને કદાચ બીજા પણ ગ્રન્થોનો કર્તા કાલિદાસ બીજો હતો, એ ખબર નહોતી. પણ હવે ભોજના સમયમાં દંતકથા કહે છે તેમ, એક કાલિદાસ હતો એ ચોક્કસ ઠરે છે. અલબત્ત, બલ્લાલના ભોજપ્રબંધ વગેરેમાં આપેલાં એ કાલિદાસનાં સુભાષિતો, શબ્દરત્નકોષના કર્તાનાં જ હશે કે પાછળથી ગમે તેણે જોડેલાં એ કહેવું મુશ્કેલ છે. અત્યારે એટલો જ નિશ્ચય થાય છે કે, (૧) શાકુંતલ–રઘુવંશાદિનો કર્તા કવિકુલગુરુ કાલિદાસ એ કાલિદાસ પહેલો: એ ઘણું કરી ઈ. સ. ચોથા શતકમાં થઈ ગયો; અને (૨) રાજા ભોજના સમયમાં શબ્દરત્નકોષનો કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ બીજો: આ ભોજ તે માળવાનો પ્રસિદ્ધ ભોજ રાજા હોય, તો આ કાલિદાસ બીજાનો સમય ઈ. સ. ૧૧મું શતક ઠરે. (૩) ત્રીજો કાલિદાસ પણ હોવાનો સભવ છે. પણ એના સમય કે એની કૃતિઓ વિષે કાંઈ ચોક્કસ જાણવામાં નથી.

---

૧ જુઓ, 'માધુરી'ના ૧૯૩૭ મેના અંકમાં કુન્દમાળા નામનો પં. જાનકી-વલ્લભ શાસ્ત્રીજીનો લેખ.

ઐતિહાસિક સંશોધન

ખંડ ત્રીજો

ધાર્મિક પ્રવાહ

અગિયારમાથી સોળમા શતકની
વૈષ્ણુવભક્તિનુ પૃથક્કરણુ

નરસિંહ મહેતાના સમયની ચર્ચાએ ગૂજરાતી સાહિત્યના આકાશમા અવનવા રગો ઉત્પન્ન કર્યા છે એ ચર્ચાનું બીજારોપણ સં ૧૯૬૧ મા આચાર્ય આનદશકર ધ્રુવને હાથે થયેલુ અને એને જળ સિંચીને એના અકુરને પ્રગટ કરવાનુ તથા અનેક શાખાપ્રશાખાઓ વડે શોભતુ વિશાળકાય વૃક્ષ બનાવવાનુ માન સાહિત્ય સસ ના પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીને છે એ ચર્ચામા સીધો કૂદકો મારવાની આજે મારી તૈયારી નથી મતલબ કે, નરસિંહ મહેતાના સમય સાથે મારા આજના વિષયને સીધો સબધ નથી અને સાધ્ય વિષયને જ સિદ્ધ માની લેવાના દોષમા પડવુ ન પડે માટે આજના વિષયની કાળમર્યાદાઓ બાધતા, અર્વાચીન મર્યાદાના સીમાચિહ્ન તરીકે ચૈતન્ય તથા વલ્લભાચાર્યને રાખીને અને પૂર્વ મર્યાદા શ્રીમદ્ ભાગવતથી બાધીને, હુ ચર્ચા કરવા ધારુ છુ

વળી શ્રી ભાગવતના સમયથી તે શ્રી વલ્લભાચાર્યના સમય સુધીમાં થયેલા ભક્તિમાર્ગના વિકાસનું સમગ્રદર્શન આપને કરાવવાનો લોભ પણ મેં રાખ્યો નથી પરતુ ફક્ત વૈષ્ણુવ ભક્તિના જે ખાસ સિદ્ધાન્તો વગેરે સોળમી સદીના વૈષ્ણુવ કવિ-લેખકો-ખાસ કરીને વલ્લભાચાર્ય અને ચૈતન્યના અથવા તેઓના નિકટકાલીન શિષ્યોના લખાણોમા સપૂર્ણ વિકસિત રૂપમા જોવામા આવે છે, તેના વિકાસના ભાગવત પછીના કાળમા ઉત્પન્ન થયેલા ઐતિહાસિક બળોનુ ટૂકામા દિગ્દર્શન કરવાની ઇચ્છા છે

આ રીતે અતિશય સકુચિત મર્યાદાવાળો વિષય પણ આજના વ્યાખ્યાન માટે વણો વિશાળ અને ઘણો શુષ્ક તો છે જ, પણ હવે પ્રસ્તાવનામા આપનો વધારે વખત નહિ લઉં

ભક્તિમાર્ગ આ દેશમાં ભાગવત કરતાં ઘણો પ્રાચીન છે. એનાં મૂળ છેક વેદમાં અને ગીતામાં જડે છે. પણ ગીતાથી આરંભી ભાગવતના સમય સુધીમાં વિકાસ પામેલાં જે ભક્તિતત્ત્વોનો એ મૂળ રૂપમાં જ સ્વીકાર વલ્લભસંપ્રદાયમાં તથા ચૈતન્યસંપ્રદાયમાં જોવામાં આવે છે, તેનો વિચાર અહીં પ્રસ્તુત નથી; પણ ભાગવતથી જે પ્રવાહ ચાલ્યો, જે નવાં તત્ત્વો અથવા જૂનાં તત્ત્વો પરિવર્તિતરૂપે વિકાસ પામ્યાં તથા કાળક્રમે જોરમાં આવતાં ગયાં તેનો જ વિચાર કર્તવ્ય છે. આવાં નવીન તત્ત્વોમાં નીચેનાં ૭ મને ખાસ વિચારણીય દેખાય છે: (૧) ધ્યાનપ્રધાન કે જ્ઞાનવૈરાગ્યસંયુક્ત ભક્તિને સ્થાને પ્રેમાત્મક ભક્તિનો સ્વીકાર. (૨) ભક્તિમાં શૃંગારરસને અગ્રસ્થાન. (૩) લક્ષ્મી કે રુક્મિણીને સ્થાને રાધાનો સ્વીકાર. (૪) ગોપીઓની ભક્તિની પ્રશંસા. (૫) જારભાવવાળી ભક્તિની સ્તુતિ. (૬) ગોપીભાવ કે સખીભક્તિ.

ભક્તિવૃત્તિના માનસશાસ્ત્રીય વિવેચનથી આ ૭ તત્ત્વોનો વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન તો જુદા વ્યાખ્યાનને યોગ્ય છે. એટલે અહીં તો ઐતિહાસિક વિવેચનનો જ પ્રયત્ન કરું છું.

ઉપર કહેલાં ૭ તત્ત્વોનો અનુક્રમે વિચાર કરવા માંડ્યા પહેલાં એ ૭ યે તત્ત્વો વલ્લભસંપ્રદાયને તથા ચૈતન્યસંપ્રદાયને સમાન રીતે માન્ય હોવા બાબતમાં થોડા ખુલાસાની અપેક્ષા રહે છે. ચૈતન્ય સપ્રદાય કીર્તનપ્રધાન છે અને વલ્લભસંપ્રદાય સેવાપ્રધાન છે. અને આ તફાવત સામાન્ય પ્રેક્ષકને પણ તરત નજરે ચડે એવો હોવા છતાં એ બાહ્યાગ આચાર સબધે છે. પણ આપણે તો બે ય સંપ્રદાયોનાં ભક્તિરૂપ અંતરગનો વિચાર કરવાનો છે. અને અકબરના સમયમાં, વ્રજભૂમિમાં વસતા અનુયાયી ભક્તકવિઓની રચનાઓ જોવાથી, ઉભય સંપ્રદાયમા આ ૭ યે તત્ત્વોની સમાનતા સહેજે પ્રતીત થશે. પણ આવાં સામાન્ય કથનથી કોઇને સતોષ થવાનો સંભવ નથી એટલે પ્રત્યક તત્ત્વનો વિચાર કરતાં તે તે તત્ત્વની ઉભય સંપ્રદાયમાં શી સ્થિતિ છે તે પણ ટૂંકામાં જોઈ લેવી પડશે.

વૈદિક સાહિત્યમાં ઉપાસના અને ધ્યાનની વાત આવે છે એ તો સર્વવિદિત છે. અને શ્રી સંપ્રદાયના પ્રવર્તક રામાનુજાચાર્ય ઈ. સ. ૧૧મા શતકમાં (ઈ. સ. ૧૦૧૭ થી ૧૧૩૭) એટલે ભાગવત રચાયા

પછી થઇ ગયા હોવા છતા, એણે સ્વીકારેલી ભક્તિ ભાગવતોક્ત ભક્તિ નથી, પણ મહાભારતના સમયથી પ્રચલિત ધ્યાનપ્રધાન ભક્તિ છે રામાનુજાચાર્ય પ્રાચીન પરપરાપ્રાપ્ત ધ્યાનપ્રધાન ભક્તિ જ કેમ સ્વીકારી એ પ્રશ્નને પણ બાજુ ઉપર રાખવો પડશે વળી આ વ્યાખ્યાનમા ભિન્નભિન્ન આચાર્યો વિષે કે તેઓના ભક્તિવિષયક અર્પણો વિષે કશુ કહેવુ નથી કારણ કે, એ બાબતનો મેં અન્યત્ર વિચાર કર્યો છે.[1] પણ મતપરપરાના ભક્તિવિષયક અર્પણોનો ખાસ વિચાર કરવાનો આ વ્યાખ્યાનનો ઉદ્દેશ છે ભક્તિના કેટલાક તત્ત્વોનો વિકાસ આ મત-ભક્તોદ્વારા થયો છે અને પાછળથી થયેલા આચાર્યોએ એ નવીન તત્ત્વોને મરકારીને કે મૂળરૂપમા જ સ્વીકારી લીધા છે, એમ માનીને જ ભક્તિમાર્ગના ઇતિહાસના કેટલાક ભાગને હુ ઉકેલી શક્યો છુ બીજા વિચારકોને બીજો રસ્તો સૂઝવાનો સભવ છે, પણ મને તો ઘણો વિચાર કરતા પણ બીજો રસ્તો નથી સૂઝ્યો બાહ્યબળોની અસરની હું ના નથી પાડતો, પણ એ બાહ્યબળોને ઝીલનાર આ મતભક્તો જ હતા

આ વિષયને ફરી ઉપસહારમા જોવો પડશે માટે અહીં આટલો નિર્દેશ કરી ભક્તિના ઉપર કહેલા તત્ત્વોના પ્રસ્તુત વિચારને જ આગળ ચલાવીએ

(૧) **પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ** શ્રી વલ્લભાચાર્ય અને શ્રી ચૈતન્ય બન્ને આચાર્યો ઈશ્વરપ્રેમને જ ભક્તિનુ લક્ષણ ગણે છે એ નિર્વિવાદ છે અને શ્રી રામાનુજાચાર્ય ધ્યાનને પ્રાધાન્ય આપે છે, એ પણ ચોક્કસ છે સોળમા શતકના આચાર્યોની પહેલા થયેલા શાંડિલ્યભક્તિમીમાસા અને નારદભક્તિસૂત્રના કર્તાઓ પણ પરમ અનુરાગ કે પરમ પ્રેમને ભક્તિનુ લક્ષણ માને છે એ જ પ્રમાણે બારમા શતકમા થયેલા નિમ્બાર્કાચાર્ય પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને ફળરૂપ ઉત્તમ ભક્તિ ગણે છે[2]

---

૧ વૈષ્ણવધર્મનો [illegible] ઇતિહાસ આ ૨

૨ कृपास्य दैन्यादियुजि प्रजायते
यदा भवेत्प्रेमविशेषलक्षणा ।
भक्तिर्ह्यनन्याधिपतेर्महात्मन
सा चोत्तमा साधनरूपिका परा ॥

દશશ્લોકી શ્લો ૮

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો આવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ હું જાણું છું ત્યાં સુધી નિમ્બાર્કાચાર્ય પહેલાં કોઈ આચાર્યે કર્યો નથી. અને એ રીતે જોતાં ચૈતન્ય અને વલ્લભ ઉપર નિમ્બાર્કની સીધી નહિ તો આડકતરી અસર માનવી જોઇએ. પણ સોળમા શતકના આ વૈષ્ણવ આચાર્યો પોતાની પ્રેરણાના મૂળ તરીકે ભાગવત તરફ આંગળી ચીંધે છે. અને ભાગવતકાર પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો બોધ કરે છે એવું સિદ્ધ કરવા માટે ભાગવતમાંથી,

विसृजति हृदय न यस्य साक्षात्
हरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः ।
प्रणयरशनया धृतांघ्रिपद्मः
स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥

ભા૦ ૧૧–૨–૫૫

प्रेमातिभरनिर्भिन्न पुलकाङ्गोतिनिर्वृतः ।

ભા૦ ૧–૬–૧૮

केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः ।
येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धामामीयुरञ्जसा ॥

ભા. ૧૧–૧૨–૮

વગેરે વચનો તથા છેલ્લા શ્લોકમાં આપેલો ગોપીઓનો દાખલો આગળ કરે છે. પરતુ તટસ્થ રીતે ભાગવતનો અભ્યાસ કરનાર સ્પષ્ટ જોઇ શકે છે કે, ચૈતન્ય અને વલ્લભની ભક્તિનું મૂળ ભાગવતોપદિષ્ટ ભક્તિ હોવા છતાં બન્ને એક નથી અને નિમ્બાર્ક તો ભાગવતનો ભાગ્યે જ આધાર લે છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ છે કે, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો વિકાસ કોણે કર્યો ? ભક્તિમાર્ગના ઇતિહાસમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું સ્થાન જોતાં આઠમા નવમા દશમા શતકના સંતભક્તોએ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો વિકાસ કર્યો છે, એમ મારું માનવું છે. ભાગવત જે દેશમાં લખાયું છે તે દ્રાવિડ દેશના સંતોએ જ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો વિકાસ કરેલો હોય, તો ભાગવતમાં એને લગતાં વચનો મળે એ સ્વાભાવિક છે; પણ ભાગવતમાં સપૂર્ણ વિકસિત તથા સુરેખ – સુસ્પષ્ટરૂપમાં એ વાદ નથી મળતો. અને નિમ્બાર્કનું કથન અતિશય સ્પષ્ટ છે. નિમ્બાર્ક પોતે પણ આચાર્યકોટિના કરતાં સંતકોટિના પુરુષ વધારે છે. સાધક–બાધક પ્રમાણોને તથા આ પ્રશ્નને અંગે ઊઠતી અવાંતર ચર્ચાઓને છેડ્યા વગર ટૂંકામાં કહું તો મારું વક્તવ્ય એટલું જ છે કે, ચૈતન્ય–વલ્લભમાં

ભક્તિનો જે પ્રકાર સપૂર્ણ રીતે ખીલેલા રૂપમા જોવામા આવે છે, તેનો પહેલવહેલો સ્પષ્ટ નિર્દેશ નિમ્બાર્કે કર્યો છે અને તે પહેલાના એના વિકાસનુ પ્રતિબિમ્બ ભાગવતમા પડ્યુ છે ભાગવતના સમય પહેલાના, તીર્થોમા ફરતા તથા જૈન તેમ જ વૈષ્ણવ મન્દિરોમા, મન્દિરોના સભામડપોમા તથા વિશાળ આગણામા જાતે પદો રચીને કીર્તનો કરતા ભક્તકવિઓના શબ્દોમા ધ્યાનની ભાવના કરતા આશ્રિતભાવ અને ઈશ્વર પ્રતિ પ્રેમભાવ આગળ પડતો હતો એનો પડઘો ભાગવતકારે ઝીલ્યો અને નિમ્બાર્ક વણ કરી ભાગવતની મન્દ વગર જ એ પ્રાચીન ભક્તોની વૃત્તિનુ સૂક્ષ્મ વિવેકશક્તિથી પૃથક્કરણ કરીને ભક્તિનુ ઉપર આપેલુ લક્ષણ બાધ્યુ નિમ્બાર્ક પછીથી એના સપ્રદાયની, ભાગવતની અને ભાગવતોપદિષ્ટ રીતે ભક્તિ કરતા બીજા અનેક સતોની અસરથી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો બારમાથી સોળમા શતકના ગાળામા જે વિકાસ થયો તેનું પૂરુ ખીલેલુ સ્વરૂપ ચૈતન્ય–વલ્લભ–સપ્રદાયમા દેખાય છે જો કે એ ચારસો વર્ષના ગાળામા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને ફૂટેલા ડાળાપાદડાનો પૂરો ઝીણી વિગતોવાળો ઇતિહાસ હજી ઉકેલાયો નથી

(૨) શૃંગાર-રસવાળી ભક્તિ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્‌મા એક વચન છે કે यथा प्रियया स्त्रिया सपरिष्वक्तो न बाह्य किंचन वेद नान्तरं एवमेवाय पुरुष प्राज्ञेनात्मना सपरिष्वक्तो न बाह्य किंचन वेद नान्तर ।

બૃ ઉ ૪–૩–૨૧

આ વચનમા પરમાત્માને પ્રિય સ્ત્રીની ઉપમા આપી છે પરમેશ્વરને માશુકરૂપે ભજતો મુસ્લિમ સૂફીવાદ આ વચન પછી કેટકે હજાર વર્ષ પસાર થયા કેડે ઉત્પન્ન થયો છે અને હિન્દુસ્તાનમા તેથી યે મોડો આવ્યો છે વળી બૃ ઉ ના ઉપલા વચનમાથી ભક્તિનો કે યોગનો અર્થ પ્રયત્ન કરનાર કદાચ કાઢી શકે, પણ એમા જે વિવક્ષિત છે તે તો એક દાર્શનિક તત્ત્વ છે છતા પરમાત્મા અને જીવાત્મા સંબધમા પરિષ્વગ — આલિંગન જેવા શબ્દનો તથા પ્રિયાની ઉપમાનો ઉપયોગ ભક્તિમાર્ગની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બહુ ઉપયોગી છે [1]

---

૧ બૃ ઉ થી પણ ઘણા જૂના કાળના એક ઋ મન્ત્રમા ઇન્દ્રનો સ્પર્શ કરતી મનોવૃત્તિને પતિ તરફ ખેંચાતી પત્નીની ઉપમા આપી છે पतिं न पत्नीरुशतीरुशन्त स्पृशन्ति त्वा शवसावन् मनीषा । ऋ १०-४३-११

પણ ઋ. ઉ. રચાયા પછી સેંકડો વર્ષો સુધી આ ઉપમામાં કે દેવ તરફ ખેંચાતી મનોવૃત્તિને આપેલી પત્નીની ઉપમામાં રહેલા શૃંગાર-ભક્તિના બીજને અંકુર ફૂટ્યા નથી. હાલના જમાના સાથે સરખાવતાં વિચારનો કેટલો ધીમો વિકાસ!

ભક્તિસાહિત્યના આદિગ્રન્થરૂપ ગીતામાં દાસ્યભક્તિ અને સખ્યભક્તિનું સૂચન છે. અને વૈષ્ણવ–શૈવ ઉભય ભક્તિમાર્ગમાં દાસ્યભક્તિનો પ્રચાર તો જૂના કાળથી જ જોવામાં આવે છે. દાસ્ય, સેવા અને ભક્તિ શબ્દો પર્યાય તરીકે વપરાયા છે. પણ પાછળથી જેને માધુર્યભક્તિ કહેવામાં આવેલ છે, તેનો ઉલ્લેખ ઘણા કાળ સુધી ભક્તિસાહિત્યમાં નથી મળતો. વિષ્ણુની અવતારકથાઓના પ્રચારથી એ કથાઓમાં આવતાં–અર્જુન, હનુમાન, ભરત, સુદામા, વગેરે પાત્રોની રામકૃષ્ણાદિ અવતારીપુરુષ તરફની સેવ્યસેવકભાવવાળી તથા મૈત્રીભાવવાળી વૃત્તિ જોઈને જેમ દાસ્યભક્તિ અને સખ્યભક્તિની કલ્પના થઈ, તેમજ નન્દયશોદાની બાળકૃષ્ણ તરફની વાત્સલ્ય-ભાવનાવાળી સેવા જોઈને, વાત્સલ્યભક્તિની અને રુક્મિણી આદિ કૃષ્ણ–પત્નીઓની તથા ગોપીઓની પ્રેમવૃત્તિ જોઈને, માધુર્યભક્તિની કલ્પના થઈ છે. પરંતુ ભક્તિના આ દાસ્યસખ્યાદિ ભેદો ભાગવત પછી ઘણે વખતે પડ્યા છે. ભાગવતમાં તો નવધાભક્તિના વર્ણનમાં દાસ્ય અને સખ્ય ભેદનો જ ઉલ્લેખ છે. (ભા. ૭–૫–૩૪) ચૈતન્ય-શિષ્યોના ગ્રન્થોમાં અને તે પહેલાં, ઘણું કરી ચૌદમા શતકમાં, રચાયેલા નારદભક્તિસૂત્ર[1]માં આ ભેદો જોવામાં આવે છે. તે પહેલાંના કોઈ ગ્રન્થોમાં ભક્તિના આ સર્વ ભેદોનો નિર્દેશ થયેલો મેં વાંચ્યો નથી. ઉપમા દ્વારા ચિત્તવૃત્તિને સમજવા–સમજાવવાનો, પ્રયાસ

બીજા એક મંત્રમાં દેવને પોતાની તરફ આકર્ષતી વિધવા ભાભી સાથે ભક્તની સરખામણી કરી છે. ઋ. ૧૦–૪–૨ અને આ મંત્રોના આધારથી હોપ્કીન્સ જેવો વિદ્વાન શૃંગાર ભક્તિનું મૂળ વેદમાં દેખે છે. (એથિક્સ ઓફ ઇન્ડિઆ પૃ. ૮–૯)

૧ નારદભક્તિસૂત્રમાં ગુણમાહાત્મ્યાસક્તિ, રૂપાસક્તિ વગેરે આસક્તિઓ ગણાવતાં દાસ્યાસક્તિ, સખ્યાસક્તિ,, વાત્સલ્યાસક્તિ અને કાન્તાસક્તિ એ રીતે દાસ્યાદિ ભેદો ગણાવ્યા છે.

સ્વાભાવિક છે, અને ઈશ્વર તરફ આકર્ષાતી મનોવૃત્તિ કા તો સેવકની સેવ્ય તરફની વૃત્તિ જેવી, મિત્રવૃત્તિ જેવી, માબાપના બાળક તરફના ભાવ જેવી, કે સ્ત્રીના પુરુષ તરફના આકર્ષણ જેવી હોય એમ આ ભક્તિમીમાસકોએ માન્યુ છે, તે આધુનિક માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કાઈ ખોટુ નથી પ્રખ્યાત માનસશાસ્ત્રી મેકડુગલ દેશપ્રેમ કે લોકપ્રેમ જેવી લાગણીઓને વાત્સલ્ય (Parental instinct)નુ પરિવર્તિત અને વિસ્તૃત રૂપ ગણે છે પણ આ માનસશાસ્ત્રીય વિચારણાનું લખાણ અહીં અપ્રસ્તુત છે વળી ભક્તિનુ આ પૃથક્કરણ તો છેક છેલ્લે આવ્યું છે. જો કે એ પ્રકારની ભક્તિ તો તે પહેલા ઘણા વખતથી પ્રચલિત થઈ હતી એ જ સ્વાભાવિક છે અને એ ભક્તિનો પ્રચાર ઉપર કહ્યુ તેમ અવતાર-કથાઓએ કર્યો છે દેવની પોતાની એના અવતારોની તથા ભક્તોની કથાઓ ભક્તિપોષક થાય છે, એ માન્યતા વિષ્ણુપુરાણના સમય પ્હેલાથી પ્રચારમા આવી હતી અને શ્રીકૃષ્ણની કથામા શૃગારરસનું આલમન થઈ શકે એવુ વસ્તુ હરિવશથી દાખલ થયુ અને શ્રીમદ્ ભાગવત દ્વારા એણે ઘણુ મહત્ત્વનુ સ્થાન મેળવ્યુ

હાલમા જેને ભક્તિ શૃગાર કહેવામા આવે છે અને રૂપગોસ્વામી વગેરે ચૈતન્ય શિષ્યોએ જેનું નામ માધુર્ય ભક્તિ આપ્યુ છે, તે રાધા કૃષ્ણ સબધી સ્થૂળ સભોગ શૃગાર કે વિપ્રલભ શૃગારથી ભરેલા કાવ્યો સંસ્કૃતમા કે દેશી ભાષામા રચવા તથા તેનુ એકલા કે સમૂહમા કીર્તન કરવુ એ કૃષ્ણભક્તિનો ઉત્તમ પ્રકાર છે, એવી માન્યતા ચૈતન્ય સપ્રદાયમાં સ્પષ્ટ જેવામા આવે છે વલ્લભસપ્રદાયમા જો કે સેવાભક્તિ વધારે વ્યાપક છે, પણ વલ્લભાચાર્યના સુરદાસજી વગેરે શિષ્યોના વ્રજભાષાના પદોમા તો આ શૃગારભક્તિ ઊભરાય છે આ શૃગારભક્તિના મહત્ત્વનુ સ્પષ્ટ મૂળ ભાગવતમા દેખાય છે શૃગાર-કથાના એક નાટક જેવી રાસલીલાવર્ણનની સમાપ્તિ પાંચાધ્યાયી લખીને તેની ફલશ્રુતિમા ભાગવતકારે લખ્યુ છે કે —

> विक्रीडित व्रजवधूभिरिद च विष्णो
> श्रद्धान्वितोनुश्रुणुयादथ वर्णयेद्य ।
> भक्ति परा भगवति प्रतिलभ्य काम
> हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीर ॥ भा १०-३३-४०

"વિષ્ણુની વ્રજવધૂઓ સાથે આ ક્રીડાને જે કોઈ શ્રદ્ધાથી

સાંભળે કે વર્ણવે, તે ભગવાનમાં પરમ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને, થોડા વખતમાં હૃદ્રોગ–સ્થૂળ હૃદયના 'હાર્ટડિઝીઝ'ને નહિ પણ હૃદયના કામવાસનારૂપ દોષને દૂર કરે છે."

ભાગવતનાં આ વચનની અસરને પરિણામે રાસપંચાધ્યાયીને મળતા કૃષ્ણ–ગોપીના શૃંગારવર્ણનના ગીતગોવિન્દ જેવા ગ્રન્થોની રચનાનો આખો પ્રવાહ ચાલ્યો. આ ગ્રન્થો કે કાવ્યોથી કામવાસનાનો નાશ કેટલો થયો અથવા તેને કેટલું ઉત્તેજન મળ્યું એ પ્રશ્નને બાજુ ઉપર રાખીને આગળ ચાલીએ.[1]

ભાગવતના ઉપલા વચનમાંથી કે એ આખા ગ્રન્થમાંથી આ શૃંગારભક્તિ એ ભક્તિનો મુખ્ય કે ઉત્તમ પ્રકાર છે એવો અર્થ નીકળતો નથી. ભાગવતના પહેલા પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર શ્રીધર સ્વામી (ઈ. સ. ૧૨૦૦ થી ૧૨૫૦) રાસપંચાધ્યાયીના અન્તમાં ભાગવતના अनुग्रहाय भक्तानां (ભા. ૧૦–૩૩–૩૭) એ શબ્દોનું રહસ્ય સમજાવતાં લખે છે કે, "શૃંગારરસથી જેનાં મન આકર્ષાયેલાં છે એવા અતિ બહિર્મુખને પણ પોતા (ભગવાન) તરફ ખેંચવા માટે આવી ક્રીડા શ્રીકૃષ્ણે કરી છે." આ વચનનો આધુનિક વિવેચનની દૃષ્ટિથી એવો અર્થ થાય કે, ભાગવતકારે રાસપંચાધ્યાયી જેવું પ્રકરણ લખ્યું, તે શૃંગારરસમાં લુબ્ધ ચિત્તવાળાં માણસોને ભક્તિ તરફ આકર્ષવા માટે લખ્યું છે. શ્રીધર સ્વામી આ શૃંગારભક્તિને શ્રેષ્ઠ ભક્તિ નથી ગણતા; પણ માહાત્મ્યજ્ઞાનવાળી, કૃષ્ણને પરદેવતારૂપે જોનારી, દાસ્યભક્તિ જેને પાછળથી રૂપગોસ્વામીએ સપ્રેમભક્તિ કે પ્રીતભક્તિ કહેલ છે, તેને શ્રેષ્ઠ માને છે એમ मल्लानामशनिर्नृणां વગેરે ભાગવતના શ્લોક ઉપરની ટીકા જોતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે અને રૂપગોસ્વામીએ શ્રીધરનો આ મત નોંધ્યો પણ છે:—

श्रीधरस्वामिभिः स्पष्टमयमेव रसोत्तमः ।
रङ्गप्रसंगे सप्रेमभक्तिकाख्यो प्रकीर्तितः ॥

હરિભક્ત રસામૃતસિન્ધુ પૃ. ૩૨૫

---

૧. અતૃપ્ત કામવાસનાની તૃપ્તિ આવી રચનાઓ દ્વારા ભક્તોએ શોધી હોવાનો એકમત આધુનિક માનસશાસ્ત્રની મદદ વડે પ્રચારમાં આવ્યો છે; પણ અતૃપ્ત કામવાસના તૃપ્ત થાય એટલે કામવાસનાની સ્થૂલ તૃપ્તિ માટેનો વેગ શાંત થઈ જાય અને એવો જ કંઈક અર્થ તો 'કામનો નાશ કરે છે' એ ભાગવતના શબ્દોમાં નહિ હોય નાં?

શ્રીધર સ્વામી પછીની અર્ધશતાબ્દી (ઈ સ ૧૨૬૦ થી ૧૩૦૯) મા થયેલા દેવગિરિના બોપદેવ અને હેમાદ્રિ જેવા સર્વદેશી વિદ્વાનો પણ આ શૃગારભક્તિને શ્રેષ્ઠ ગણતા નથી બોપદેવે મુક્તાફળમા હાસ્યરસને પહેલો મૂક્યો છે અને તે ઉપર ટીકા કરતા હેમાદ્રિ કહે છે કે, "શૃગારો નાયકોરસ । એ નાટકકાવ્ય માટે ભલે સાચુ હોય પણ કૈવલ્યપરાયણ આ (ભક્તિના) શાસ્ત્રમા ભક્તિ પર શૃગાર મુખ્ય નથી એમ સૂચવવા માટે આચાર્યે (બોપદેવે) શૃગારને પહેલો નથી મૂક્યો" (જુઓ, મુક્તાફળ અ ૧૧ શ્લો ૨ ની ટીકા)

એક બીજી વાત પણ અહીં જ નોધી લેવી યોગ્ય છે રસશાસ્ત્રની રીતે તથા એ શાસ્ત્રની પરિભાષામા ભક્તિનો પણ વિચાર કરવાનું વલણ તેરમા શતકથી શરૂ થયુ દેખાય છે તે પહેલા શરૂઆત થઈ હોય તો તેની નોધ મળતી નથી પણ બોપદેવના ગ્રન્થમા તથા તેના સમકાલીન મહાનુભાવપન્થના ગ્રન્થોમા શૃગારભક્તિ, હાસ્યભક્તિ વગેરે રસશાસ્ત્રીય રીતે ભક્તિના ભેદો પાડેલા જોવામા આવે છે, પણ બોપદેવે એ ભક્તિની રસશાસ્ત્રીય વિવેચન પદ્ધતિને ગૌણસ્થાન આપ્યુ છે, તેમ એનું વિવેચન પ્રાથમિક છે ટૂકામા શ્રીધર સ્વામી અને બોપદેવની શૃગારભક્તિ તરફની દૃષ્ટિ સાથે તથા રસશાસ્ત્રીય વિવેચન પદ્ધતિ સાથે રૂપગોસ્વામીની શૃગારભક્તિ તરફની દૃષ્ટિને તથા કેવળ રસશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ દ્વારા તેણે કરેલા ભક્તિના વિવેચનને સરખાવતા તેરમાથી સોળમા શતકના ગાળામા ખીલેલી ભક્તિના વિવેચનની દિશા સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે

શૃગારભક્તિના ઉપર કહેલા વિકાસનો વધારે વિચાર પાછળ રાખી, જે અંગોની મદદ વડે ભક્તિમાર્ગની એ દિશામા દિવસાનુદિવસ વધારે ગતિ થતી ગઈ તે અગો જોઈ લઈએ

(૩) **લક્ષ્મી કે રુક્મિણીને સ્થાને રાધાનો સ્વીકાર**—ઇષ્ટદેવ સાથે તેની પત્નીનુ યજન કરવાની પ્રથા તો ઘણી જૂની છે વેદમા યે દેવપત્નીઓનો થોડો ઉલ્લેખ મળે છે વિષ્ણુપત્ની રૂપે લક્ષ્મીનો ઉલ્લેખ પણ વેદકાલીન ગણાય મહાભારત કાળમા તો એ વ્યાપક છે અને દોઢ હજાર વર્ષ જૂની તો લક્ષ્મીની મૂર્તિઓ પણ મળે છે પણ રામાયણ દ્વારા રામાવતાર પૂજાવા લાગતા લક્ષ્મીનું સ્થાન સીતાએ લીધુ એટલે લક્ષ્મીનારાયણ, પેઠે સીતારામનું યુગલ પૂજાવા લાગ્યુ

એ જ રીતે કૃષ્ણાવતારની પૂજા પ્રચલિત થતાં, રૂક્મિણી કૃષ્ણનું યુગલ પૂજવું જોઇએ; પણ એક મહારાષ્ટ્ર સિવાય કૃષ્ણ સાથે રૂક્મિણીનું સ્મરણ ક્યાંય પ્રચલિત નથી. રામાનુજ અને મધ્વના મતમાં વિષ્ણુ કે વાસુદેવ સાથે લક્ષ્મી જ પૂજાય છે. પરતુ સોળમા શતકમાં તો ગોપીજન વલ્લભ કૃષ્ણ સાથે રાધાનું નામ જ વિશેષ જોડાયલું જોવામાં આવે છે. રાધા વલ્લભ સંપ્રદાયને બાજુ ઉપર રાખતાં, પણ ગૌડીય વૈષ્ણવો તથા પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો નિત્ય 'રાધાકૃષ્ણ' 'રાધાકૃષ્ણ' કહે છે. આ સાંપ્રદાયિક પરંપરામાં જોઇએ છીએ તો કૃષ્ણ સાથે રાધાની પૂજાનો પ્રથમ ઉપદેશ તો નિમ્બાર્કીય મતમાં હોય એમ દેખાય છે. પુરાણોમાં કૃષ્ણચરિત્રના પ્રાધાન્યવાળાં પુરાણોમાંથી હરિવંશમાં, વિષ્ણુપુરાણમાં કે ભાગવતમાં રાધાનો ઉલ્લેખ નથી; પણ બ્રહ્મવૈવર્તમાં અને પદ્મપુરાણના તથા સ્કન્દપુરાણના કેટલાક ભાગમાં છે. વિષ્ણુપુરાણમાં જે સ્થાન લક્ષ્મીનું છે તે સ્થાન બ્રહ્મ-વૈવર્તમાં રાધાનું છે. બંકીમચન્દ્રે બન્ને પુરાણોનાં વચનો વિસ્તારથી ઉતારીને આ સરખામણી કરી છે. (જુઓ; એના કૃષ્ણચરિત્રનું ગુજરાતી ભાષાંતર, પ્રકરણ ૧૦). પણ બ્રહ્મવૈવર્તમાં રાધા આવી ક્યાંથી? આ પ્રશ્ન વિકટ છે. એના અનેક જવાબો અપાયા છે. એક જવાબ એવો અપાય છે કે, રાસલીલા પ્રકરણમાં ભાગવતકારે એક ગોપી વિષે લખ્યું છે કે, अनयाराधितो नूनं भगवान्हरिरीश्वरः ॥ (ભા. ૧૦–૩૦–૨૮) 'આ આરાધન-ભજન જેણે કર્યું તે રાધા.' એ રીતે ભાગવત પછી આ વિશેષ ભાગ્યશાળી ગોપીને રાધા નામ મળ્યું અને ધીમે ધીમે લક્ષ્મીને પણ અદેખાઇ આવે એવું સ્થાન તેણે મેળવ્યું. પણ આ ખુલાસો સંતોષકારક નથી. કારણ કે, બ્રહ્મવૈવર્તાદિ પુરાણોનો સમય ચોક્કસ નક્કી કરવો જો કે કઠણ છે; પણ જેનો સમય ચોક્કસ થઇ શકે છે એવા લેખકોનાં લખાણોના પુરાવા દ્વારા પગેરું કાઢતા રાધાપૂજાનો પ્રચાર ઘણો જૂનો જણાય છે.

નિમ્બાર્ક હરિ સાથે રાધાને પૂજે છે એ ઉપર કહ્યું જ છે. બારમા શતકના ઉત્તરાર્ધના કવિ જયદેવની રાધાભક્તિ પણ પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સમકાલીન વિ. સં. ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૯ (ઈ. સ. ૧૦૮૯ થી ૧૧૬૩)મા થયેલા એટલે જયદેવ પહેલાંના હેમચન્દ્રે કાવ્યાનુશાસનમાં રાધાકૃષ્ણના વિહારના સૂચક શ્લોકો

ઉદાહરણરૂપે ઉતાર્યા છે એ જ હેમચન્દ્ર જેના કૃષ્ણકર્ણામૃતમાથી કૃષ્ણેનામ્બ વગેરે શ્લોકનું ઉદાહરણ લે છે (કાવ્યાનુશાસન નિ સા આવૃત્તિ ૧૯૦૧ પૃ ૮૦), તે બિલ્વમગળ કે લીલાશુક પણ રાધા-કૃષ્ણનો વિહાર જયદેવ પેઠે જ ગાય છે આથી જૂના કાળમા ઊતરતા રુદ્રટના કાવ્યાલકાર ઉપરની નમિસાધુ (ઈ સ ૧૦૬૮)ની ટીકા (પૃ ૧૧૨)મા નીચેનો શ્લોક ઉતાર્યો છે —

यो गोपीजनवल्लभ स्तनतटव्यासगलत्घारपद ।
, किं राधे मधुसूदनो नहि नहि प्राणाधिकस्त्वोत्क ॥

આ નમિસાધુ કરતા જરા પ્રાચીનતર કાશ્મીરના રાજા કલશ (ઈ સ ૧૦૬૩ થી ૧૦૮૯)ના સમકાલીન અને ઈ સ ૧૦૬૫ મા ગ્રન્થ લખનાર કાશ્મીરના કવિ ક્ષેમેન્દ્રે પોતાના દશાવતારચરિતમા કૃષ્ણચરિત્ર વર્ણવતા ચાર શ્લોકો (શ્લો ૮૩, ૧૭૦, ૧૭૧ અને ૧૭૬)મા રાધાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે મતલબ કે, જયદેવ પહેલા સો વર્ષ ઉપર કૃષ્ણ સાથે રાધાનો ઉલ્લેખ કાશ્મીર સુધી પહોચ્યો હતો પણ મધ્ય હિંદમાથી રાધા વિષે એથી યે જૂના કાળના ઉલ્લેખો મળે છે માળવાના રાજા ભોજ (ઈ સ ૧૦૦૪ થી ૧૦૪૫)ના સરસ્વતી-કંઠાભરણમા રાધાકૃષ્ણવિષયક ચારેક શ્લોકો મળે છે અને ભોજના પૂર્વજ માળવાના રાજા મુજની સભાના કવિ ધનજયના દશરૂપ (પરિચ્છેદ ૪થા)મા નીચેનો શ્લોક છે —

निर्मग्नेन मयाम्भसि स्मरभरादाली समालिङ्गिता
केनालीकमिद तवाद्य कथित राधे मुधा ताम्यसि ।
इत्युत्स्वप्नपरपरासु शयने श्रुत्वा वच· शार्ङ्गिण
सव्याज शिथिलीकृत कमलया कण्ठग्रह पातु व ॥

અને મુજના પોતાના વિ સ ૧૦૩૧ના તામ્રપત્રના મગલાચરણમા·

यल्लक्ष्मीवदनेन्दुना न सुखित यन्नार्द्रित वारिधे
र्वारा यन्न निजेन नाभिसरसीपद्मेन शान्ति गतम् ।
यच्छेषाहिफणासहस्रमधुरश्वासैन चाश्वासित
तद्राधाविरहातुर मुररिपोर्वेल्लद्वपु पातु व ॥

(પ્રા લે મા પ્ર ભાગ નં ૧)

આ રીતે દસમા શતકમા અને રાજતરગિણી પ્રમાણે કાશ્મીરના રાજા અવન્તીવર્મન્ (ઈ સ ૮૫૬ થી ૮૮૩)ના સમકાલીન

આનંદવર્ધનાચાર્યે ધ્વન્યાલોકમાં રાધાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; એ પણ ગણીએ તો નવમા શતકમાં પણ લક્ષ્મીની સ્પર્ધા કરતી રાધાનો ઉલ્લેખ મળે છે. વળી આ ઉલ્લેખો સાંપ્રદાયિક કે ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી નથી. એટલે હેમચન્દ્ર, ક્ષેમેન્દ્ર, ધનજ્જય, આનદવર્ધનાચાર્ય વગેરે લેખકોએ પોતાના કાળમાં પ્રચલિત માન્યતા નોંધી છે અથવા પ્રચલિત સુભાષિતો ઉતાર્યાં છે. આ માન્યતા કોણે પ્રચારી? ઉપર નમૂના ઉતાર્યા છે તેવાં સુભાષિતો કોણે રચ્યાં? આ નવમા દશમા શતકના—જયદેવ બિલ્વમંગળના સસ્કારપૂર્વજો પણ રાધાકૃષ્ણની જે વાત કરે છે, તે એમની ઉત્પન્ન કરેલી નથી. વળી શ્રી. દે. રા. ભાંડારકરે નવમા શતકથી યે જૂના કાળના રાધાસબંધી બે ઉલ્લેખો શોધી કાઢયા છે અને એ બેયને તેઓ પાંચમા શતકના ગણે છે. તેમાંનો એક પંચતંત્ર (તંત્ર ૪ થાય પૃ. ૪૬)માં મળે છે. જેમાં એક વણકર એક રાજકુંવરી સાથે પ્રેમમાં પડતાં તેના મિત્ર સુતારે બનાવી આપેલા ચમત્કારિક ગરુડ ઉપર બેસી ઊડીને, એક રાતે પોતાની પ્રિય રાજકુંવરી પાસે પહોંચી જાય છે અને વાસુદેવના વેષમાં ગયેલો એ વણકર રાજકુંવરીને કહે છે કે, "તું રાધા નામથી ગોપકુળમાં જન્મેલી મારી સ્ત્રી છો."

ઘણું કરી એ જ સમયના હાલના ગાથાસપ્તશતી નામના પ્રાકૃત સંગ્રહમાં નીચેની ગાથા મળે છે:—

मुहमारुएण तं कण्ह गोरअं राहिआए अवणेन्तो ।
एताण वल्लवीणं अण्णाण विगोरअं हरसि ॥

"હે કૃષ્ણ જ્યારે તમે ગાયોના ચાલવાથી રાધાના મોઢા ઉપર ઉડેલી રજને તમારી ફૂંકથી ઉડાડો છો, ત્યારે બીજી ગોપીઓના દર્પનું હરણ કરો છો." (૧–૮૯) પોત્તીશના નામથી આ ગાથા ઊતરી છે.

પચતંત્રનો તથા ગાથા સપ્તશતીનો ઉલ્લેખ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણો ઉપયોગી છે. રાધા નામ જ નહિ પણ કોઈક પ્રકારની રાધાકૃષ્ણ-પૂજા ઈ. સ. પાંચમા શતકમાં પ્રચલિત હતી એમ એ ઉલ્લેખ સૂચવે છે. તે પછી લગભગ ચારસો વર્ષ સુધી રાધાનો ઉલ્લેખ સામાન્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળતો નથી. નવમા શતકના ભાગવત જેવા કૃષ્ણવેદમાં પણ રાધાનો ઉલ્લેખ નથી. એ ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે, કૃષ્ણ સાથે રાધાનો યોગ પહેલોવહેલો ગ્રામ્યલોકોમાં કે હિંદુજાતિના નીચલા થરમાં થયો હોવો જોઈએ. ઉપરનો પ્રાકૃત ઉલ્લેખ પણ

એ તર્કને ટેકો આપે છે વળી ગાયા સપ્તશતીની ગાથાઓનો ઘણો ભાગ આન્ધ્ર રાજાઓના કાળમા આન્ધ્ર દેશમા રચાયો છે, અને એ દેશ ઉપર તથા નાસિકથી છેક કાઠિયાવાડ સુધીના પ્રદેશ ઉપર ઈ સ બીજા ત્રીજા શતકમા આભીર નામની ઢોર ઉછેરનારી ભટકતી જાતનુ રાજ્ય હતુ એમ આભીર શિવદત્તના પુત્ર રાજા ઈશ્વરસેનનો ગુદા (કાઠિયાવાડ)માથી લેખ મળ્યો છે અને એનો જ લેખ નાસિકની ગુફાઓમાથી પણ મળ્યો છે, એથી સિદ્ધ થાય છે વ્રજમા જે ગોવાળિયાઓમા શ્રીકૃષ્ણ ઊછર્યા હોવાનુ હરિવશાદિ વર્ણવે છે, તે આ આભીર લોકો જ અને શ્રીકૃષ્ણના બાલચરિત્રનો બધો વિકાસ આ આભીર જાતિમા જ થયો છે, એમ સ્વ ડૉ રામકૃષ્ણ ભાડારકર કહે છે એ આભીર જાતિમા પ્રચલિત કૃષ્ણચરિતની વાતોને હરિવશાદિ ગ્રન્થોએ મરકારી લીધી પણ રાધા નામની કૃષ્ણને આભીર પત્ની કે પ્રિયા હોવાની વાત હરિવશ રચાયા પછી એ લોકોમા ચાલી હોય કે ગમે તેમ હોય, પણ એ વાતનો હરિવશાદિના કૃષ્ણચરિત્રમા સગ્રહ નથી થયો પણ એ આભીર જેવી નીચલા થરની જાતોની લોકકથાઓમા જે રાધાકૃષ્ણ સબધી વાતો ચાલતી હશે તેની અલ્પ નોધ ફક્ત ગાથાસપ્તશતીમા અને પચતત્રમા જળવાઈ રહી ધીમે ધીમે એ નીચલા થરમા કૃષ્ણ સાથે રાધાના યોગની વાતોવાળુ લોકસાહિત્ય વધતુ ગયુ હોવુ જોઇએ, પણ એમાનુ કાઈ જળવાયુ નથી છેવટ નવમા દશમા શતકના સસ્કૃત સાહિત્યકારોએ લોકસાહિત્યમાની આ વસ્તુને ઉપાડી લીધી પણ એ બસ્સો–ત્રણસો વર્ષના પણ થોડા સુભાષિતો જ જળવાયા છે પણ જે જળવાયા છે, તે ઉપરથી એ પ્રકારનુ ઘણુ સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયુ હશે એમ જણાય છે પછી નિમ્બાર્ક અને બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણે પોતપોતાની રીતે રાધાપૂજાને જે નવી જ પ્રતિષ્ઠા આપી, તે આજ સુધી અવિચળ રહી છે ટૂકમા રાધાકૃષ્ણની પૂજાના પ્રવાહનુ મૂળ લોકકથા અને લોકકવિતામા છે

(૪) **ગોપીઓની ભક્તિની પ્રશસા**—ભક્તિમાર્ગની એક માન્યતા છે કે, કોઇ પણ રીતે ઈશ્વરમા મન જાય તો એથી કલ્યાણ જ થાય દા ત શિશુપાલ, કસ, રાવણ વગેરે વેરભાવથી કૃષ્ણ અને રામની ભક્તિ કરીને મુક્ત થયા એવી પૌરાણિક માન્યતા છે ભાગવતકારે આ માન્યતા નીચેના શ્લોકમા દર્શાવી છે

कामाद् द्वेषाद्भयात्स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः ।
आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः ॥ भा. ७-१-३४

અને કામાદિ દરેક પ્રકારના દાખલા આપી નીચેના શ્લોકથી સ્પષ્ટતા કરી છે.

गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ।
सबन्धाद् वृष्णयः स्नेहाद्युयं भक्त्या वयं विभो ॥ भा. ७-१-३५

મતલબ કે, ગોપીઓ કામથી, કંસ ભયથી, શિશુપાલ વગેરે રાજાઓ દ્વેષથી વૃષ્ણીઓ અને પાંડવો સ્નેહસંબંધથી અને નારદ જેવા ભક્તો ભક્તિથી ભગવાનને પામે છે. એ રીતે કામથી ભજનાર તરીકે ગોપીઓનો દાખલો ભાગવતે આપ્યો છે. પણ એ દાખલો અનુકરણ થઈ શકે એવો કે અનુકરણ કરવા યોગ્ય નથી એમ બોપદેવ અને હેમાદ્રિ કહે છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. બોપદેવ વિહિત અને અવિહિત એવા ભક્તિના બે ભેદ પાડે છે અને ઉપર કહેલી દ્વેષથી, ભયથી, સ્નેહથી અને કામથી ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિને અવિહિત ગણે છે. વળી આ ઉપર ટીકા કરતાં હેમાદ્રિ કહે છે કે, "ઈશ્વર તરફ દ્વેષાદિ જાગવાનો સંભવ અવતાર સમયમાં જ હોઇને એનો વિચાર અકર્તવ્ય છે, પણ એક કામજન્યનો વિચાર કરવો પડશે. કારણ કે, હાલમાં પણ વિષ્ણુની સ્થૂળમૂર્તિમાં રહેલા ભગવાનમાં કેટલીક સ્ત્રીઓને ભાવ થાય છે એમ જોવામાં આવે છે, માટે આ પ્રકારો અવિહિત છે એટલું કહેવાની જરૂર છે." ભક્તિનો જે કામજન્ય પ્રકાર બોપદેવ-હેમાદ્રિએ અવિહિત ગણ્યો હતો અને એનો વિરલ સભવ કોઇક સ્ત્રીઓમાં જ જોયો હતો, તે પ્રકાર જ ત્રણસો વર્ષ પછી શ્રેષ્ઠ ઠરે છે અને તેનો સંભવ સ્ત્રીઓમાં જ નહિ પણ પુરુષ ભક્તોમાં યે સ્વીકારાય છે. આ ચમત્કારિક પરિવર્તનનું કારણ શું? ભાગવતે કહેલી દ્વેષજન્ય કે ભયજન્ય ભક્તિ બોપદેવ કહે છે તેમ, આજ સુધી અવિહિત જ રહી છે. ત્યારે આ કામજન્ય ભક્તિને મહત્ત્વ શાથી મળ્યું? આ પ્રશ્નનો જવાબ પણ ભાગવતમાંથી જ મળે છે. ભાગવતકારે ગોપીઓની ભક્તિની નીચેના સ્મરણીય શબ્દોમાં ઉદ્ધવ પાસે પ્રશંસા કરાવી છે.

आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्याम्
वृंदावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम् ।

या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपदं च हित्वा
भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम् ॥ भा १०-४७-६१

एता परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो
गोविन्द एव निखिलात्मनि रूढभावा ।
वाञ्छन्ति यद्भवभियो मुनयो वयं च
किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्य ॥ भा १०-४७-५८

આ રીતે ઉદ્ધવ જેવાને મોઢે ભાગવતે ગોપીઓની ભક્તિની આવી જે ભારે પ્રશસા કરાવી, તેણે પાછળના ભક્તિમાર્ગ ઉપર બહુ અસર કરી છે ભાગવતકારે ગોપીઓની ભક્તિને કામજન્ય ભક્તિનો એક પ્રકાર જ માન્યો છે એ પ્રકારને બોપદેવ જેવાએ અવિહિત અને અનનુકરણીય ગણ્યો છે અને આખા ગ્રન્થનુ વલણ જેતા ભાગવતકારનો પણ એવો જ આશય દેખાય છે માત્ર લોકવેદનો ભગવાન માટે ગોપીઓએ જે ત્યાગ કર્યો, તેની પ્રશસા ઉપલા વચનમા તથા અન્યત્ર પણ કરી છે (જુઓ ભા ૧૦-૪૭મા), છતા ભાગવતકારે "સર્વ ભૂતોમા આત્માનો ભગવદ્ભાવ જેનાર" ભક્તને જ ઉત્તમ ભક્ત કહેલ છે (ભા ૧૧-૨-૪૫) એ ભૂલવાનુ નથી

ગોપીઓની ભક્તિની પ્રશસાનુ એક બીજ તેઓના લોકવેદના ત્યાગમા છે ત્યારે બીજુ બીજ તેઓના અતિશય તન્માટમા છે વિષ્ણુપુરાણમા, જો કે ગોપીઓની ભક્તિની ભાગવતમા છે તે જાતની પ્રશસા નથી, પણ રાસલીલા વખતે વેણુનાદ સાભળીને ભગવાનને મળવા જ્યારે ગોપીઓ દોડી ત્યારે અમુક ગોપીઓ વડીલજનોએ રોકવાથી કૃષ્ણ પાસે ન જઈ શકી તે ગોપીઓ "પરબ્રહ્મ કૃષ્ણનો વિચાર કરતા કરતા, એને ન મળી શકવાના મહાદુ ખથી પાપો બળી જતા પ્રાણરહિત થઈને મુક્ત થઈ ગઈ" (વિષ્ણુપુરાણ અ ૫ અ ૧૩ શ્લો ૧૪, ૧૫) ભાગવતમા પણ આ વાત ઉતારી છે, આ પૌરાણિક વૃત્તાન્તમાથી ગોપીઓની ભક્તિના બે ભિન્ન લક્ષણો બે ભક્તિસૂત્રના લેખકોએ તારવ્યા છે (૧) શાડિલ્ય સૂત્રકાર કહે છે કે, ઇશ્વરનુ જ્ઞાન ન હોય તો પણ જેમ ગોપીઓને થઈ તેમ મુક્તિ થાય ખરી (સૂત્ર ૧૪) અને (૨) નારદભક્તિસૂત્રકારે તો વ્રજગોપીઓની જેવી ભગવાનના વિરહમા પરમ વ્યાકુળતાને ભક્તિનુ ચિહ્ન ગણાવ્યુ છે

(જુઓ સૂ. ૧૯ અને ૨૧). અને પાછળના વિક્રમની સોળમી સદીના આચાર્યોએ ગોપીઓની ભક્તિને આદર્શરૂપ ગણી છે તથા ઈશ્વરના જ્ઞાનને ગૌણસ્થાન આપી, ભગવાન તરફના તલસાટને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે. ચૈતન્યસંપ્રદાયનું આ લક્ષણ રૂપગોસ્વામીના ગ્રન્થો સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. અને વલ્લભસંપ્રદાયમાં લોકવેદનાત્યાગની બાબતમાં ગોપીઓને પુષ્ટિમાર્ગનાં ગુરુ ગણેલ છે. શ્રી. વલ્લભાચાર્ય પોતે સંન્યાસનિર્ણયમાં લખે છે કે:—

कौण्डिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ।[1] શ્લો. ૮

અને અન્યત્ર તલસાટને મહત્ત્વ આપતાં કહે છે કે, भगवद्विप्रयोगस्य ईषदसहिष्णुत्वं प्रथमाधिकारित्वं, अधिकासहिष्णुत्वं मध्यामाधिकारित्वं, अत्यन्तासहिष्णुत्वं चोत्तमत्वं. भागवतार्थ १०–२९०

વેણુનાદ વર્ષ ૧ અં. ૫ પૃ. ૧૧૨

અને શ્રી. વલ્લભાચાર્યના પુત્ર શ્રી. વિઠ્ઠલનાથજી ઉમેરે છે કે, "જેમ જેમ મોહની અધિકતા તેમ તેમ પુષ્ટિમાર્ગમાં ભાવનું પ્રાચુર્ય હોય એમ જાણવું." ભા. ૧૦—૩—૩૯ નાં સુબોધિની ઉપર પ્રભુચરણની ટિપ્પણી.

આ રીતે ગોપીજનોની ભક્તિ એ જ ઉત્તમોત્તમ ભક્તિ એવી માન્યતાને પરિણામે પાછળના ભક્તિમાર્ગમાં જારભાવ અને ગોપીભાવ કે સખીભક્તિ નામનાં બે તત્ત્વો પણ દાખલ થયાં.

(૫) **જારભાવ**—શૃંગારભક્તિ અથવા જેને ચૈતન્યસંપ્રદાયમાં માધુર્યભક્તિ કહે છે, તેનું વિવરણ કરતાં ઉજ્જ્વલ નીલમણિમાં કહ્યું છે કે, કૃષ્ણના શૃંગારરસમાં બે ભેદ (૧) પતિરૂપ અને બીજો ઉપપતિ-રૂપ. તેમાં મથુરાવાસી પત્નીઓ સાથે પતિરૂપે શૃંગારરસને પુષ્ટ કર્યો છે અને વ્રજમાં વ્રજસ્ત્રીઓ સાથે ઉપપતિરૂપે, એના આ કથનમાં કાંઇ નવું નથી. રાસોત્સવમા ભાગ લેનારી ગોપીઓમાંની ઘણી પરણેલી સ્ત્રીઓ હતી એમ ભાગવતમાં જ કહ્યું છે. (જુઓ; ભા. ૧૦–૩૩) અને શ્રી. વલ્લભાચાર્યે પણ સુબોધિનીમાં રાસ માટે આવેલી ગોપીઓમાંની કેટલીક પરણેલી તથા કેટલીક કુંવારી હતી એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. (જુઓ; ભા. ૧૦ અ. ૨૮ની સુબોધિનીની આરંભની કારિકાઓ).

---

[1] સંન્યાસ નિર્ણયના આ વચનના વિવરણ જેવો 'પુષ્ટિમાર્ગનું સ્થાપન' નામનો વેણુનાદ, વર્ષ ૧ અ. ૪ પૃ. ૯૫ થી આગળનો લેખ જુઓ.

પણ ભાગવતને સમગ્ર રીતે જોતા આ ઉપપતિભાવ કે જાર-ભાવવાળી ભક્તિની પ્રશંસા કરવાની એની મતલબ નથી દેખાતી ભાગવતકાર તો પરીક્ષિત પાસે પ્રશ્ન કરાવે છે કે, "ધર્મની સ્થાપના કરવા માટે અને અધર્મના ઉચ્છેદ કરવા માટે જેનો અવતાર થયો છે, તે ધર્મમાર્ગના રક્ષક જગદીશ્વરે પરસ્ત્રીના સંભોગ જેવું નિન્દિત આચરણ કેમ કર્યું ?" (ભા ૧૦, ૩૩, ૨૮-૨૯) આના જવાબમા ભાગવતકારે કદાચ પોતાને એકેય પૂરો સંતોષકારક ન લાગવાથી પાચ ખુલાસા કર્યા છે એ ખુલાસા અત્યારે સંતોષકારક નથી લાગતા એ વાતને બાજુ ઉપર રાખીએ પણ એ વસ્તુ અનુકરણ કરવા યોગ્ય નથી એમ તો नैतत्समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वर । (ભા ૧૦, ૩૩, ૩૧) સામાન્ય માણસે મનેથી પણ આવુ આચરણ ન કરવુ એમ ભાગવતકારે કહ્યું છે એથી દેખાય છે વળી ગોપીઓને ભાગવતકાર વ્યભિચારદુષ્ટ તથા શ્રીકૃષ્ણને જારભાવથી પ્રાપ્ત થયેલી કહે છે —

क्वेमा स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदुष्टा (ભા ૧૦, ૪૭, ૫૦)

तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि संगता (ભા ૧૦, ૨૯, ૧૧)

પણ ભાગવતકારની મતલબ આ જારબુદ્ધિ કે જારભાવની સ્તુતિ કરવાની નથી, પણ ગોપીઓના ભાવની સ્તુતિ કરવાની છે

कृष्णे क्व चैष परमात्मनि रूढभाव ।

અને કૃષ્ણને પરમાત્મારૂપે ઓળખ્યા વગર એને જારબુદ્ધિથી ભજનાર ગોપીઓ પણ મુક્ત થઈ ગઈ, જેમ શિશુપાલ કૃષ્ણનો દ્વેષ કરતો હોવા છતા મુક્ત થઈ ગયો મતલબ કે, ભગવાન અવતાર લઈને આ રીતે કોઈપણ બહાને માણસોનુ કલ્યાણ કરે છે (જુઓ, ભા ૧૦, ૨૯, ૧૨ થી ૧૬) તો ભગવાનને ભગવાન જાણીને ભજે એનું પરમ કલ્યાણ થાય એમા તો પૂછવુ જ શુ ? એ તત્ત્વ દૃઢતાથી પ્રચારવાની ભાગવતકારની ઈચ્છા દેખાય છે ગોપીઓ સબધી પ્રચલિત કથામાથી ભાગવતકારે ભક્તિનુ એક તત્ત્વ તો, ઉપર કહ્યુ તે, કાઢ્યુ અને બીજુ એનો પ્રેમ ગમે તેવો હોય, ભલે જારબુદ્ધિવાળો હોય પણ એ પ્રેમ અતિશય તીવ્ર-અત્યંત તલસાટવાળો હોઈને બીજા ભક્તોએ ઈશ્વર તરફના પ્રણય કેળવવામા દાખલો લેવા જેગ છે આ વાત ભાગવતકારે ઉપર જેમાથી ઉતારા કરેલ છે, તે ભક્ત ઉદ્ધવના વચનો દ્વારા કહી છે શ્રીકૃષ્ણ સામાન્ય માણસ નહિ, ઈશ્વરનો અશાવતાર

પણ નહિ, પરતુ સાક્ષાત ભગવાન છે. कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् (ભા. ૧–૩–૨૮) એ ભાગવતકારની દૃષ્ટિમાંથી ઉપરના વિચારો ઉદ્દ્ભવ્યા છે એ સમજાય એવું છે. પણ પાછળથી ભાગવત પ્રાચીન પ્રસ્થાનત્રયીની હારનો કે તેથી અધિક પ્રમાણભૂત ગ્રન્થ ગણાવા લાગતાં, એના ઉપલા વિચારોને પરિણામે જે જારભક્તિનો પ્રચાર થયો તેનો ક્રમ હવે જોઈએ.

પતિપત્નીના પ્રેમનો ઈશ્વર–જીવના સંબધમાં દાખલો આપવાની વાત બૃ. ઉ. જેટલી જૂની છે એ ઉપર નોંધ્યું જ છે; પણ ભક્તિના પ્રકારો ગણાવતાં **ભાગવતમાં યે દાસ્ય અને સખ્ય બે જ ગણ્યા છે કાન્તાભાવ નથી ગણ્યો** એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. બોપદેવે પણ એ પ્રકારનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો; પણ નારદભક્તિસૂત્રમાં દાસ્ય, સખ્ય અને વાત્સલ્ય સાથે કાન્તાસક્તિને પણ ગણેલ છે (સૂ. ૮૨) એટલુંજ નહિ પણ નિત્યદાસ્ય અને નિત્યકાન્તા ભજનાત્મક પ્રેમ પ્રભુમાં કરવો એમ કહ્યું છે. (સૂ. ૬૬) આ સૂત્ર ગ્રન્થને હું ચૌદમા શતકના અન્તનો ગણું છું અને એ ઉપરથી ચૈતન્યસંપ્રદાયના ગ્રન્થોમાં ભક્તિના જે દાસ્યાદિ પાંચ પ્રકારો વર્ણવેલા છે, તેનો પ્રચાર તે પહેલાનાં સોએક વર્ષથી થયો હતો એમ માનું છું. પણ કાન્તા ભજનમાં જારભક્તિનો સમાવેશ સંદિગ્ધ ગણાય અને અન્યત્ર એ સૂત્રગ્રન્થમાં જારભાવની નિન્દા છે; (જુઓ; સૂ. ૨૩) એ જોતાં જાર-ભક્તિ એને ઈષ્ટ નહિ હોય એમ લાગે છે, પણ ભાગવતકારે ગોપીઓની ભક્તિની પ્રશંસા કરાવતાં ઉદ્ધવ પાસે કહેવરાવ્યું છે કેઃ—

नाय श्रियोङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः
स्वर्योषितां नलिनगन्धरुचां कुतोन्याः ।
रासोत्सवेऽस्य भुजदण्डगृहीतकण्ठ
लब्धाशिषां य उदगाद्व्रजवल्लवीनाम् ભા. ૧૦–૪૭–૬૧

આ શ્લોકમાં ભાગવતકાર ઉદ્ધવ પાસે કહેવરાવે છે કે, રાસોત્સવમાં વ્રજની ગોપીઓને જે નિતાન્ત રતિનો પ્રસાદ ભગવાન પાસેથી મળ્યો તે લક્ષ્મીને પણ મળ્યો નથી. (શ્રીધરસ્વામીએ नितान्तरतेः એ શબ્દને શ્રીનું વિશેષણ ગણ્યો છે.)

એને વલ્લભાચાર્ય બ્રહ્માનદથી પણ ચડિયાતો ભજનાનન્દ કહે છે. (જુઓ; રાસપચાધ્યાયીના આરભની સુબોધિનીની કારિકાઓ), અને રૂપગોસ્વામી વગેરે મધુર રતિ કહે છે (જુઓ; ભક્તિરસામૃત

સિન્ધુ તથા ઉજ્જવલનીલમણિ) પણ આ શ્લોકમા લક્ષ્મી કરતા વ્રજગોપીઓને એ રતિનો પ્રસાદ વધારે મળ્યો હતો એમ કહ્યુ છે અને લક્ષ્મી પત્ની છે જ્યારે ગોપીઓ ઉપપત્ની છે, એટલે આ વચનના આધારે જારભક્તિની શ્રેષ્ઠતાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો જીવગોસ્વામીએ આ શ્લોક આ વિષયમા પ્રમાણ તરીકે ટાકયો જ છે

એક બીજે રસ્તે પણ જારભાવની શ્રેષ્ઠતા આગળ આ ભક્તો પહોચ્યા છે અને તે ભક્તિના રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વિવેચનનો માર્ગ છે બોપદેવ અને મહાનુભાવપન્થના વખતથી આ રસશાસ્ત્રીય વિવેચન શરૂ થયુ દેખાય છે, પણ પછી એનો ઝડપથી વિકાસ થયો છે અને જો કે શ્રી વલ્લભાચાર્ય તથા એના અનુયાયીઓએ એ દૃષ્ટિનો સ્વીકાર કર્યો છતા એ પદ્ધતિનો વિશેષ ઉપયોગ નથી કર્યો પણ સોળમા શતકમા એ પદ્ધતિ કેટલી સર્વમાન્ય થઈ ગઈ હતી, એ મધુસૂદન સરસ્વતીના ભક્તિ રસાયનથી દેખાય છે અને એ રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ "શૃગારરસનો પરમ ઉત્કર્ષ ઉપપતિ સબધમા જ રહેલો છે" એમ ભરત નાટ્યશાસ્ત્રનુ વચન ટાકીને રૂપગોસ્વામી કહે છે (ઉજ્જવલનીલમણિ કા ૧૬) વિઠ્ઠલનાથજી પણ નાટ્યશાસ્ત્રના આ વચનનો અનુવાદ કરે છે (જુઓ, ૧૦–૨૯ ના સુબોધિનીની બીજી કારિકા ઉપર ટિપ્પણી)

જે દેશમા પાતિવ્રત્ય એ સ્ત્રીજનનો પરમધર્મ મનાયો છે, તે દેશમા જારભક્તિની આવી પ્રશસા થતી જોઈને કેનેડી જેવા તટસ્થ અભ્યાસીને આશ્ચર્ય થાય એ સ્વાભાવિક છે[1]

આ વસ્તુ રૂપગોસ્વામી, જીવગોસ્વામી જેવા વિદ્વાનોના ધ્યાન બહાર નહોતી જીવગોસ્વામીએ જારભાવના દોષોનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર અને તે પણ ભાગવતના વચનો ઉતારીને કર્યો છે (જુઓ, પૃ ૧૫) પણ જારભાવ કે પરદારાનિષ્ઠ રતિમા જે હલકાપણુ–જે નિષિદ્ધતા છે, તે પ્રાકૃત નાયક–નાયિકા સબધમા છે, કૃષ્ણ અને ગોપીઓના સંબધમા નથી (જુઓ, ઉજ્જવલનીલમણિ પૃ ૧૫ તથા ૧૦૦) એમ પ્રાચીન વચનો ઉતારીને કહે છે વળી નિવૃત્તિ શાસ્ત્રોમા શાન્તરસ જ વિહિત છે અને શૃગારરસ નિષિદ્ધ છે, એવી પ્રાચીન માન્યતાની આ ગોસાઇઓ

[1] જુઓ The Chaitanya Movement પૃ ૧૦૮ તથા તેમા ઉતારેલો ટી–એં–ડે અને લીટરેચર પૃ ૫૬૧ નો કટકો

નોંધ લે છે. એટલું જ નહિ પણ રાસપંચાધ્યાયીથી ચાલેલો શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓ સાથેની ક્રીડાના વર્ણનનો ભક્તિમાર્ગ, એ વખતના યે ઘણા ભક્તોને માન્ય નહિ હોય એમ રૂપગોસ્વામી મધુર ભક્તિરસને નિવૃત્તાનુપયોગી, દુરુહ અને રહસ્યરૂપ કહે છે[1] તથા તે ઉપર ટીકા કરતાં જીવગોસ્વામી કહે છે કે, "પ્રાકૃત શૃંગારરસની આમાં સમાનતા જોઈને કેટલાક સારા ભક્તો ભગવાન સંબંધમાં પણ આ રસની વાતથી વિરક્ત રહે છે." તેથી દેખાય છે પણ જયદેવ અને બિલ્વમંગલ કે લીલાશુક જેવા પ્રાચીન મહાભક્તોનો પોતાને ટેકો છે એમ તેઓએ ગણ્યું છે. —ભ–ર–સિન્ધુમાં મધુર ભક્તિના રસના વર્ણનમાં ઉદાહરણ તરીકે ગીતગોવિન્દનોઃ—

स्वच्छन्दं व्रजसुन्दरीभिरभितः प्रत्यंगमालिंगितः ।
शृंगारः सखि मूर्तिमानिव मधौ मुग्धो हरिः क्रीडति ॥

એ શ્લોક ઉતાર્યો છે અને ઉજ્જ્વલનીલમણિમાં जगदादरणीयजारभावं (કૃષ્ણકર્ણામૃત ૨–૧૭) જગતમાં જેનો જારભાવ આદરણીય છે એ રીતે પણ કૃષ્ણની સ્તુતિ કરનાર બિલ્વમંગળનો शृंगाररससर्वस्वं (કૃષ્ણકર્ણામૃત ૧–૯૨) વગેરે શ્લોક ટાંક્યો છે.

(૬) **સખીભક્તિ**—ગોપીઓ જેવો કામજન્ય પ્રણય સ્ત્રીઓમાં તો કદાચ સંભવે, જો કે હેમાદ્રિ એવા સંભવને ય વિરલ ગણે છે, પણ પુરુષોનું શું ? અને શૃંગારભક્તિ કે મધુરભક્તિ એ જ શ્રેષ્ઠભક્તિ એવો વિચાર રૂઢ થતાં પુરુષભક્તોને એ ભક્તિપ્રકાર શક્ય છે કે નહિ ? એ પ્રશ્ન સ્વભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થયો. આપણે ઉપર જોયેલા વિકાસક્રમ બરાબર હોય, તો સખીભક્તિનો વિકાસ ઉપર કહેલાં બધાં તત્ત્વોના વિકાસ પછી થવો જોઈએ અને વસ્તુતઃ ઐતિહાસિક સ્થિતિ પણ એ જ દેખાય છે. સોળમા શતકમાં તો સખીભક્તિનો વ્રજભૂમિમાં તથા બંગાળામાં પણ સારી રીતે પ્રચાર થઈ ગયો હતો. (જુઓ ચૈતન્યચરિતામૃત ૨–૮ પૃ. ૨૧૯)

અહીં એટલું સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે, ભક્તિનાં છેલ્લાં બે તત્ત્વો એટલે કે જારભાવ અને સખીભક્તિનો ચૈતન્યસંપ્રદાયમાં જેવો સ્પષ્ટ

---

१ निवृत्तानुपयोगित्वाद् दुरूहत्वादयं रसः ।
रहस्यत्वाच्च संक्षिप्य विततांगोपि लिख्यते ॥
ભક્તિરસામૃતસિન્ધુ પૃ. ૪૨૬ કા. ૨ તથા તે ઉપરની ટીકા.

સ્વીકાર છે તેવો સ્પષ્ટ સ્વીકાર વલ્લભસંપ્રદાયમા નથી એ સંપ્રદાયના સારા વિદ્વાનોને આ વિષયમા પુષ્ટિમંપ્રદાયનુ શુ વલણ છે એ પૂછતા તેઓ કહે છે કે, 'ચૈતન્યસંપ્રદાયમા આ ભાવો પ્રગટ છે અને પુષ્ટિમંપ્રદાયમાં ગુપ્ત છે' ચૈતન્ય સંપ્રદાયમા પરમ પ્રમાણભૂત મનાતો ગ્રન્થ ચૈતન્યચરિતામૃત ઈ સ ૧૫૭૫મા લખાયો છે, એમા તો સખી ભાવની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ કહી છે (જુઓ, ચ-ચ-મ ૮ પૃ-૨૧૯) તે પહેલા રૂપગોસ્વામીનો ભક્તિરસામૃતસિન્ધુ શક ૧૪૬૩ (ઇ સ ૧૫૪૧) માં લખાયો છે ને તેમા તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કે, "શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિનુ પ્રતિમા રૂપ ગોપીઓ માથેનું માધુર્ય જોઇને તથા તે તે લીલા સાંભળીને તે ભાવની ઇચ્છા જેને થાય તેઓ કામાનુગા ભક્તિના અધિકારી છે અને આ પ્રકારની ભક્તિ પુરુષોને પણ થાય છે એવું પદ્મપુરાણમાં કહ્યુ છે" (પૂર્વ વિભાગ દ્વિતીય લહરી શ્લોક ૮૩-૮૪) અને પદ્મપુરાણના બે શ્લોકો પ્રમાણ તરીકે ઉતાર્યા છે કે, "પહેલા દડકારણ્યમા વસનારા મહર્ષિઓને રામને જોઇ તેને ભોગવવાની ઇચ્છા થઇ આ બધા સ્ત્રીપણુ પામીને ગોકુળમા જન્મ્યા અને કામથી હરિને પ્રાપ્ત થઇને સસારમાંથી તરી ગયા"

પદ્મપુરાણનુ આ વચન બહુ જૂનું હોય એમ માનવુ મુશ્કેલ છે વળી એમા સ્ત્રીત્વની પ્રાપ્તિ જન્માન્તરમા કહી છે, એટલે એ વાત જુદી જ છે જેનો સમય ચોક્કસ જાણી શકાય છે એવુ રૂપગોસ્વામી પહેલાનુ ચોક્કસ સખીભાવ દેખાડનારુ વચન તો ચૈતન્યનુ પોતાનુ જ મારા તો જેવામા આવ્યું છે ચૈતન્યની ગ્રન્થરચનામાં ફક્ત એનું એક શિક્ષાષ્ટક જ પ્રસિદ્ધ છે અને તેના છેલ્લા શ્લોકમાં એમણે પોતાને વિષે સ્ત્રીલિંગ વાપર્યું છે —

आश्लिष्य वा पादरता पिनष्टु मा-
मदर्शनान्मर्महतां करोतु वा ।
यथा तथा वा विदधातु लम्पटो
मत्प्राणनाथस्तु स एव नापर ॥ श्लो ८

ભેટી ભલે પાય ઢળેલીને પીસે,
નર્મ વીંધે દર્શહીણી કરી મને,
ભલે કરે તે મન ધાર્યું લંપટ
તથાપિ તે પ્રાણપતિ ન અન્ય કો।

(પ્રેમાવતાર ચૈતન્યદેવ (પૃ. ૨૦૮)માં શ્રી. નર્મદાશંકર પંડ્યાનો અનુવાદ.)

ચૈતન્યના ચિત્તમાં ઉપરનો ભાવ સર્વવ્યાપી ન હતો; કારણ કે ચોથા શ્લોકમાં જ તેઓ કહે છે કેઃ—

न धनं न जनं न सुन्दरीं कवितां वा जगदीश कामये ।

ધન અને જન સાથે સુન્દરીની કામના પુરુષમાં જ સંભવે છે.

ચૈતન્યના ઉપલા વચનનો ચોક્કસ સમય કહેવો મુશ્કેલ છે. પણ પુરીવાસનાં છેલ્લાં બાર વર્ષ તો એમનાં એવાં ગયાં હતાં કે, આવી કાંઈ પણ રચના અશક્ય, એ જોતાં ઈ. સ. ૧૫૨૨ સુધીમાં શિક્ષાષ્ટક રચાયું હોવું જોઇએ. અને રૂપગોસ્વામી પદ્મપુરાણના જે શ્લોકો પ્રમાણ તરીકે ઉતારે છે, તેમાં તો જન્માંતરમાં ગોપીભાવની વાત છે એ જોતાં કહેવું પડે છે કે, ઈ. સ. સોળમા શતકના પ્રથમ ચરણથી જૂનો કહી શકાય એવો સ્પષ્ટ સખીભાવનો કોઈ ઉલ્લેખ મને મળ્યો નથી.

બીજી તરફથી વલ્લભસંપ્રદાયના, દયારામાદિ પાછળના કવિઓની વાણીમાં સખીભાવની વાત છે ખરી, પણ આચાર્યના પોતાના વિશાળ સાહિત્યમાંથી ફક્ત એક જ ઉલ્લેખ—

दासीनां सर्वरक्षार्थ-० (भा. १०—३—८ ની સુબોધિનીમાં કારિકા) વગેરે સૂચવવામાં આવ્યો છે; પણ એમા दासीनां શબ્દ ગોપીવાચક હોય તો એમાંથી સખીભાવનો અર્થ ન નીકળે. પાછળથી કોઈ ટીકાકારે વલ્લભાચાર્ય પણ વિવક્ષિત હોવાનો અર્થ કાઢયો છે એ જુદી વાત છે. પણ ગોસાંઈજી શ્રી. વિઠ્ઠલનાથજીની પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞપ્તિઓમાંની એકમાં સખીભાવનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છેઃ—

यदि तुष्टोसि हष्टोवा त्वमेव शरणं मम ।
मारणे वरणे वापि दासीनां नाप्रसुर्गतिः ॥

દ્વિતીય વિજ્ઞપ્તિ શ્લો. ૧.

શ્રી. વિઠ્ઠલનાથજીનો સમય સં ૧૫૭૨ થી ૧૬૪૨ (ઈ. સ. ૧૫૧૫ થી ૧૫૮૬) સુધીનો છે. એટલે એમનું વચન ઘણું કરી ચૈતન્યના વચન પછીનું–પણ રૂપગોસ્વામીના વચનનું સમકાલીન કે વખતે કાંઇક પાછળનું હોવાનો સંભવ છે.

શૃંગારભક્તિના વિકાસનો ઉપર પ્રમાણે જે વિચાર કર્યો

એ જોતા એમ જણાય છે કે, રાધાકૃષ્ણ કે ગોપીકૃષ્ણની શૃગાર કથાઓ ગાવી સાભળવી એ વૈષ્ણવ ભક્તોનુ એક કર્તવ્ય એવી માન્યતા તો છેક દશમા–અગિયારમા શતકથી પ્રચલિત થઇ હતી[1] ભાગવતે જ કદાચ એ ભાવના ઉત્પન્ન કરી છે કે એને અપૂર્વ બળ આપ્યુ છે આ રીતે ચાલેલા ભક્તિપ્રવાહમા જે શુભ અશો છે તેનો યશ જેમ ભાગવતને છે તેમ જે અસદ્ અશો છે તેનો અપયશ પણ કઇક અશે ભાગવતને ફાળે જ જાય છે મારા માનવા પ્રમાણે જ્ઞાન, કર્મ અને યોગથી સ્વતત્ર રીતે ભક્તિના વિચારનુ ભાગવતમા એક રીતે શિખર આવી ગયુ પણ મનુષ્યના ચિત્તની સર્વ વૃત્તિઓનો–ખાસ કરીને જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિનો સમતોલ અને સમન્વિત વિકાસ જ સાચી ઉન્નતિ સાધી શકે છે એવી ભગવદ્ગીતાની દૃષ્ટિથી જોઇએ તો ભાગવતથી જ ભક્તિમાર્ગની નીચી ગતિ પણ કેટલીક રીતે થઇ છે એમ કહેવુ પડશે પણ આ મધ્યકાલીન ભક્તિમાર્ગની સમાજ ઉપર થયેલી શુભાશુભ અસરની ચર્ચા બીજા પ્રસગ માટે મુલતવી રાખી, પ્રસ્તુત ચર્ચાને જ આ વ્યાખ્યાનમાં સમેટી લેવી યોગ્ય છે

ભાગવત પછીથી બિલ્વમગળ, જયદેવ, શ્રીધર, બોપદેવ, હેમાદ્રિ શાડિલ્યસૂત્ર અને નારદસૂત્રના કર્તાઓ, વગેરે ભક્ત–કવિ–લેખકો દ્વારા ઘડાયેલુ ભક્તિનુ જે સ્વરૂપ સોળમા શતકના આચાર્યો અને લેખકોને મળ્યુ, તેના ક્રમવિકાસ ઉપર એક ઝડપી નજર આપણે નાખી લીધી અહીં બિલ્વમગળાદિ જે નામો લખ્યા છે, તે વિષે આ વ્યાખ્યાનમાં કશુ જ કહ્યુ નથી,[2] પણ મારો વિશેષ ભાર તો તેઓના અગત ઇતિહાસ કરતા બીજી જ વસ્તુ ઉપર છે બિલ્વમંગળ કે બોપદેવ–હેમાદ્રિના અથવા ચડીદાસ–વિદ્યાપતિ જેવાના કાવ્યો અત્યારે ઉપલબ્ધ હોવાથી તેઓના વિચારો વિષે આપણે કાઈક જાણી શકીએ છીએ, પણ જેઓને વિષે તેઓએ કશુ જ લખેલું ન હોવાથી અથવા લખેલુ લુપ્ત થઈ ગયુ હોવાથી આપણે કશુ જ નામ સુદ્ધા જાણતા નથી તે અજ્ઞાત ભક્તોએ કે ભક્તમડળીઓએ ભક્તિના ઘડતરમા ઘણો ભાગ લીધો છે તથા

૧ એ માન્યતા દર્શક રૂપગોસ્વામીનુ વચન ઉપર ટાંક્યું છે અને શ્રી વલ્લભાચાર્ય પણ કહે છે કે—इदानीमनवतारदशायामपि श्रवणकीर्तनादिगोचराभिः गुणलीलाभिः एव क्रमेण निरुध्यमानो जीवानुसरति ।

निरोध लक्षण पृ ४२

૨ એ માટે જુઓ, મારો વૈષ્ણવધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ભા ૨.

તેઓના વિચારોની અસર આચાર્યો તથા ભક્તકવિઓ ઉપર થઈ છે. આ ભક્તમંડળીઓને ઉદ્દેશીને રૂપગોસ્વામી વગેરે વૈષ્ણવ લેખકો 'લોકપ્રસિદ્ધ' શબ્દ વાપરે છે. ભાગવતાદિ ગ્રન્થોમાંથી જે તત્ત્વો મળે તેને એ 'શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ' કહે છે અને ભક્તમંડળીઓ પાસેથી જે મળેલું હોય તેને 'લોકપ્રસિદ્ધ' કહે છે.

પણ આવી ભક્તમંડળીઓ કાંઈ એક જ પ્રાન્તમાં નહોતી; હિન્દુસ્તાનના બધા ભાગમાં હતી. અને તીર્થયાત્રા તો ભક્ત–સાધુઓનું મોટું કર્તવ્ય મનાતું હોવાથી પરસ્પર વિચારવિનિમય ઘણો થતો હશે. હશે શું? થતો હોવાના પુરાવા પણ છે; છતાં જુદી જુદી ભક્ત-મંડળીઓની ભક્તિવિષયક માન્યતાઓમાં કેટલોક તફાવત હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને વસ્તુસ્થિતિ પણ એવી જ દેખાય છે. પ્રાચીન તફાવતો રામાનુજ પહેલાંનાઓનો તેમજ રામાનુજાદિ આચાર્યોના મતભેદોનો કે ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયના અવાંતર મતભેદોનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. પણ જે યુગનો આપણે વિચાર કરીએ તે યુગમાં જ અન્યત્ર શૃંગારભક્તિનો પુષ્કળ પ્રચાર થયો હોવા છતાં, મહારાષ્ટ્રના વૈષ્ણવોએ એ પ્રકારને સ્પર્શ જ ન કર્યો એ દાખલો ઘણો બોધક છે. રૂપગોસ્વામી પણ બધા ભક્તોને એ પ્રકાર માન્ય નથી એ વાત સ્વીકારે જ છે. વળી જેઓએ શૃંગારભક્તિનો પ્રકાર સ્વીકાર્યો તેમાં પણ કેટલાક રાધાને સ્વકીયા–કૃષ્ણની પરિણીત પત્ની માનવાના મતના હતા અને કેટલાક તેને પરકીયા માનવાના મતના હતા. આ સ્વકીયા–પરકીયાવાદ ચૈતન્યસંપ્રદાય કરતાં જૂનો છે. નિમ્બાર્ક રાધાને સ્વકીયા માને છે અને એમના પછી લગભગ ચારસો વર્ષે થયેલા હિતહરિવંશજીએ (વિ. સં. ૧૫૫૯) એમના સમયમાં પરકીયાવાદ બહુ પ્રચલિત હોવા છતાં, પોતે નવા સ્થાપેલા રાધાવલ્લભીય સંપ્રદાયમાં સ્વકીયાવાદ જ સ્વીકાર્યો છે.[1] ચૈતન્યના સમકાલીન અને જાતે તથા એકબીજાના શિષ્યો દ્વારા

---

૧. આ સ્વકીયા–પરકીયાવાદનું 'મૂળ રાધાને વિષ્ણુપત્ની ગણવી કે બીજી ગોપી જેવી પરકીયા ગોપી?' એ પ્રશ્ન સાથે સંકળાયેલ છે. રાધાનો વિચાર કરતાં જૂના વખતમાં લક્ષ્મી જેવું જ રાધા એ વિષ્ણુપત્નીનું નામ હતું, એ આપણે જોયું છે. નિમ્બાર્ક એ પરંપરાને અનુસરે છે. પણ ભાગવત પછી એ પરકીયા ગોપી ગણાવાની પરંપરા ઉત્પન્ન થઈ. બ્રહ્મવૈવર્તમાં તથા ચંડીદાસે રાધાને પરકીયા ગણેલ છે. આ બે ભિન્ન પરંપરાનું સ્વરૂપ અવતાર-

સારી રીતે એકબીજાના પરિચયમા આવેલા શ્રી વલ્લભસપ્રદાયના સાહિત્યમા પરકીયાવાદ કે જારભાવ ઉપર બિલકુલ જોર આપ્યુ નથી અને ચૈતન્યસપ્રદાયમા પણ આ સ્વકીયા-પરકીયાવાદની વાદાવાદી લાબા વખત સુધી ચાલી હતી એમ ઈ સ ૧૭૧૭ની સાલના એક મુસ્લિમ ગોન્યદફ્તરના લખાણ ઉપરથી જણાય છે એમા બગાળ, ઉડિયા અને કાશીના બે ય વાદના પડિતો વચ્ચે એક સભામા થયેલા વાદનુ વર્ણન છે આ વાદના આધારરૂપે ભાગવત તથા એની ટીકા વગેરે ગ્રન્થો વપરાયા હતા છેવટે પરકીયાવાદનો વિજય થયો [1]

આ પરકીયાવાદ પેઠે સખીભાવ કે ગોપીભાવ પણ ભક્તજનોમા સર્વમાન્ય થયો નથી વલ્લભસપ્રદાયમા એ ભાન મબધી જે વિરલ જૂના ઉલ્લેખો મળે છે, તે વિષે ચૈતન્યના શિષ્યો વૃદાવનમા રહેતા હતા અને શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી ગોકુળમા રહેતા અને એ રીતે પરસ્પર વિચારવિનિમયનો વણો સભવ હતો, એ સ્થિતિ જોતા, રૂપગોસ્વામી વગેરે ગૌડીય વૈષ્ણવોની અસરનુ પરિણામ માનવુ કે બે ય સપ્રદાયોએ કોઈ ઉભય સામાન્ય મૂળમાથી એ વિચારો લીધા છે એમ માનવુ એ પ્રશ્ન છે અને વલ્લભ – ચૈતન્ય પહેલાના પદ્મપુરાણના ઉપર ઉતારેલા ઉલ્લેખ ઉપરાત જેનો સમય ચોક્કસ હોય એવો ઉલ્લેખ ન મળે ત્યા સુધી એનો નિર્ણય મુશ્કેલ છે બાકી શૃગારભક્તિ કરતા વાત્સલ્યભક્તિ ઉપર તથા કીર્તન કરતા સેવા ઉપર શ્રી વલ્લભાચાર્યે વધારે જોર આપ્યુ છે અને છેલ્લા બે ભાવો – જારભાવ અને સખીભાવ ઉપર જોર નથી આપ્યુ એ કદાચ સમાજ ઉપર એની ખરાબ અસર થવાનો સભવ વિચારીને જ હશે, બાકી ગૌડીય વૈષ્ણુભક્તિના ગણાતા ઉપર ઉતારેલા બધા તત્ત્વો એમને સારી રીતે પરિચિત હતા એમા સદેહ નથી [2]

પ્રેમલક્ષણાભક્તિનો ભાગવત અને શ્રી નિમ્બાર્કથી આરભી સોળમા શતક સુધીમા જે વિકાસ થયો છે, તેના શૃગારભક્તિ આદિ

વાદથી દર્શાવેલા રૂપગોસ્વામી ઉજ્જ્વલનીલમણિના કહે છે કે, કૃષ્ણ સાથે ગોપીઓનુ નિત્ય દામ્પત્ય છે પરકીયાપણુ તો માયિક છે અને અવતાર સમયે જ શ્રીકૃષ્ણે માયાથી ઉત્પન્ન કર્યુ છે

૧ જુઓ, સેનના Typical Selections from old Bengali Part II P 16 z 8

૨. જુઓ, રાસ પચાધ્યાયીના આરભની વલ્લભાચાર્યની કારિકાઓ

પ્રાણભૂત તત્ત્વોનું વિવેચન ઉપર ટૂંકામાં કર્યું છે. આ તત્ત્વો મૂળ પ્રેમ-લક્ષણ ભૂમિમાંથી, ભાગવતમાંથી જીવન ગ્રહણ કરીને આત્મબળે ઉત્પન્ન થયાં છે અને ભક્તમંડળીઓ એના ઉદ્ભવમાં તથા પ્રચારમાં સાધનભૂત થયેલ છે, એમ મને લાગે છે. આ આંતર બળ ઉપરાંત બાહ્ય બળોએ ઘણો ભાગ ભજવ્યો છે એ હું સ્વીકારું છું. દા. ત. બંગાળમાં સહજિયાપન્થે અને શાક્તસંપ્રદાયે ભક્તિના આ પ્રકારના વિકાસમાં જે ભાગ ભજવ્યો છે અને જેનું શ્રી. દિનેશચંદ્ર સેને અને તેને અનુસરીને આપણા પ્રમુખશ્રી મુનશીએ સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે, તેનું પ્રસ્તુત યુગના ઇતિહાસમાં મોટું સ્થાન છે. એ જ પ્રમાણે મુસ્લિમ અસર પણ વિચારણીય છે. જે વ્રજભૂમિમાં આ ભક્તિનો મુખ્યત્વે વિકાસ થયો છે તે ભૂમિ મુસ્લિમ અસરના કેન્દ્રની ઘણી નજીક હતી અને ૧૪–૧૫મા શતકના કબીર વગેરે સંતો ઉપર જો મુસ્લિમ વિચારોની અસર થઇ છે તો વ્રજભૂમિના ભક્તકવિઓ ઉપર શા માટે ન થઈ હોય? પણ આ દૃષ્ટિએ હજી અભ્યાસ થવાની જરૂર છે.

છેવટ આ વ્યાખ્યાન પૂરું કરતાં કહેવાનું એટલું જ છે કે, અહીં જે ક્રમનિરૂપણ કર્યું છે તેમાં કોઇક અંકોડા ખૂટે છે એ મારા ધ્યાનમાં છે. પણ પંદરમા શતકના વૈષ્ણવ કવિ–લેખકોની સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત રચનાઓ હજી સુધી ભાગ્યે જ જોવામાં આવી છે. વ્રજભાષાના સુરદાસાદિ કવિઓના ઉગ્ર પ્રકાશમાં તે પહેલાંના વ્રજકવિઓ લુપ્ત થઇ ગયા છે. અને મારા ધારવા પ્રમાણે તો પંદરમા શતકના લુપ્તાલુપ્ત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યના મંથન વગર આ ખૂટતા અંકોડા મળવાનો સંભવ નથી. ભાવિ અન્વેષકો આપણા કરતાં આ દિશામાં વધારે સફળ થાય એ જ ઇશ્વરપ્રાર્થના છે.

ભાગવતનો સમય

નેવું વર્ષ પહેલા વિલ્સન સાહેબે વિષ્ણુપુરાણના અગ્રેજી ભાષાન્તરના ઉપોદ્ઘાતમા ભાગવતપુરાણ તેરમા શતકમા બોપદેવે રચેલુ છે એવો મત પ્રગટ કર્યો અને પુરાણોને પ્રમાણરૂપ ન માનનાર આર્યસમાજે એ મત લોકોમા ફેલાવ્યો, પણ ગયા નેવુ વર્ષમા થયેલી પુરાતત્ત્વ સબધી શોધખોળને લીધે પુરાણોના સમય માટે વિલ્સને, તે કાળના ઐતિહાસિક સાધનોના બળથી દોરેલા અનુમાનો ખોટા ઠર્યા છે ભાગવત-પુરાણ બોપદેવનુ રચેલુ નથી એ વાત ઘણા વર્ષોથી પુરાણતત્ત્વજ્ઞોના મતે નક્કી થઈ ગઈ છે

બોપદેવે ભાગવત રચ્યાની વાત વૈષ્ણવવિરોધી શાક્તોએ ચલાવેલી લાગે છે એનુ મૂળ ભવિષ્યપુરાણના પ્રતિસર્ગ પર્વમા મળે છે આ પર્વની બગાળી પ્રતોમા અગ્રેજી રાજ્ય સમયની આધુનિક વાતો, કોઈ આધુનિક શાક્ત પડિતોને હાથે દાખલ થઈ ગઈ છે તેમા ભાગવત બોપદેવે રચ્યુ છે એમ લખ્યુ છે (જુઓ, પ્રતિસર્ગ પર્વ અ ૩૨ વેંકટેશ્વરની છાપેલી પ્રત), બગાળામા આ બાબતમા વૈષ્ણવો અને શાક્તો વચ્ચે ખૂબ ટપાટપી થઈને 'દુર્જનમુખચપેટિકા', 'દુર્જનમુખપદ્મ-પાદુકા', 'ભાગવતસ્વરૂપવિષયશકાનિરાસત્રયોદશ' વગેરે નાના નાના ગ્રથો લખાયા છે[1] શાક્તો દેવીભાગવતને અઢાર મહાપુરાણોમાનુ એક

---

૧ રામાશ્રમે 'દુર્જનમુખચપેટિકા'મા વૈષ્ણવભાગવત મહાપુરાણ છે એમ ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને કોઈએ (નામ જાણવામા નથી) 'દુર્જનમુખપદ્મપાદુકા'મા 'દુર્જનમુખચપેટિકા'નો જવાબ આપ્યો છે કાશીનાથ ભટ્ટે 'દુર્જનમુખમહાચપેટિકા'મા દેવીભાગવત જ મહાપુરાણ છે એમ ઠરાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે 'ભાગવતસ્વરૂપવિષયશકાનિરાસ'મા પુરુષોત્તમે વૈષ્ણવ ભાગવતનો પક્ષ કર્યો છે આ જ પ્રમાણે ગોપાલાચાર્યે 'ભાગવતભૂષણ' નામનો સરસ નિબધ વૈષ્ણવ ભાગવતના પક્ષમા લખ્યો છે મિતાક્ષરીના ટીકાકાર બાલભટ્ટે વૈષ્ણવભાગવત મહાપુરાણ નથી એમ કહ્યુ છે

પુરાણનિરીક્ષણ પા ૮૭

ગણે છે, જ્યારે વૈષ્ણવો શ્રીમદ્ ભાગવતને મહાપુરાણ માને છે અને દેવી-ભાગવતને ઉપપુરાણ ગણે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણની અત્યારે ઉપલબ્ધ સૌથી જૂની શ્રીધરી ટીકામાં આરંભમાં મત્સ્યપુરાણોક્ત લક્ષણ ઉતારી શ્રીમદ્ ભાગવત મત્સ્યોક્ત મહાપુરાણ છે એમ ઠરાવવા માટે કહ્યું છે કે, अतो भागवत नामान्यदिति न शङ्कनीयम् । પણ આ વચનના અર્થનો શ્રીધર-સ્વામીના વખતમાં યે નિષેધ કર્યો છે માટે કાંઈક શંકાનું કારણ હતું એમ કરવામાં આવે છે. પણ આ શંકા બોપદેવ સંબંધી તો નથી જ. પણ શ્રીધર સ્વામીના વખતમાં ભાગવત નામનાં એક કરતાં વધારે પુરાણો પ્રચલિત હોય અને તેમાં મહાપુરાણ ગણાતું ભાગવત આ જ એમ શ્રીધરસ્વામીનો કહેવાનો આશય જણાય છે.

ટૂંકામાં શ્રીમદ્ ભાગવત વિષે બે શંકાઓ છે: (૧) એ બોપદેવે રચેલુ છે અને (૨) એ મહાપુરાણ નથી પણ ઉપપુરાણ છે. મહાપુરાણ કે ઉપપુરાણ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો નથી. બાકી દેવીભાગવત કરતાં વૈષ્ણવ ભાગવત પ્રાચીન છે એમ દેવીભાગવત ઉપરથી જ સિદ્ધ થાય છે. (પુરાણનિરીક્ષણ પા. ૮૪).

હવે બોપદેવકૃતત્વનો વિચાર કરીએ. શ્રી. બોપદેવ પંડિત વરાડ પ્રાન્તમાં વરદા (વર્ધા) નદીકાંઠે વેદપદ નામના ગામડામાં શક ૧૧૮૨માં થઈ ગયા. એમના પિતાનું નામ કેશવ અને ગુરુનું નામ ધનેશ મહા-મહોપાધ્યાય. શ્રી. બોપદેવ વ્યાકરણ, વૈદક, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે અનેક શાસ્ત્રોમાં પંડિત હતા. તેઓ દેવગિરિ (નિઝામરાજ્યમાં આવેલું દૌલતાબાદ)ના યાદવવંશી રાજા શ્રી. મહાદેવના ધર્માધિકરણ મંત્રી શ્રી. હેમાદ્રિના સભાપંડિત હતા. આ શ્રી. બોપદેવે ભાગવત નહિ પણ ભાગવત સંબંધી ત્રણ ગ્રંથો લખ્યા છે. મુક્તાફલ, પરમહંસપ્રિયા અને હરિલીલા. હરિલીલાના પહેલા જ શ્લોકમાં બોપદેવે કહ્યું છે કે:—

श्रीमद्भागवतस्कन्धाध्यायार्थादि निरूप्यते ।
विदुषा बोपदेवेन मंत्रीहेमाद्रितुष्टये ॥

'શ્રીમદ્ ભાગવતના સ્કન્ધો અને અધ્યાયોનો અર્થ (સાર) મંત્રી હેમાદ્રિના સંતોષ માટે બોપદેવ પંડિતે રચ્યો છે.'

આ વચનથી દેખાય છે તેમ બોપદેવ અને એના આશ્રયદાતા તથા મિત્ર હેમાદ્રિ પણ શ્રીમદ્ ભાગવત તરફ બહુમાનની દૃષ્ટિથી જુએ

છે બોપદેવ પોતે જ કહે છે તેમ, ભાગવતની અનુક્રમણિકારૂપ[1] આ હરિલીલા નામના ગ્રન્થ ઉપર હેમાદ્રિએ ટીકા લખી છે અને હરિલીલાના શ્લોકની ટીકા કરતા આચાર્ય નામથી (इत्यत्र स्पष्टीकृतमाचार्येण।) શ્રીધર સ્વામીનો હેમાદ્રિ ઉલ્લેખ કરે છે તથા શ્રીધરી ટીકામાંથી ઉતારા કરે છે (જુઓ, હરિલીલા શ્લો ૧૦-૧૧ની ટીકા 'પુરાણનિરીક્ષણ', પા ૭૮), વળી હેમાદ્રિ વ્રતખંડ અને દાનખંડમા ભાગવતમાથી ઉતારા કરે છે આ ઉપરથી શ્રીમદ્ ભાગવત જ નહિ પણ તેની શ્રીધરી ટીકા પણ બોપદેવ પહેલા લખાઈ હોવાનો સંભવ છે વળી બોપદેવનો સમય શક ૧૧૮૨ એટલે ઇ સ ૧૨૬૦મા હોવાનુ નક્કી છે પણ તે પહેલા થઈ ગયેલા શ્રી મધ્વાચાર્યે ભાગવતતાત્પર્યનિર્ણય નામનો ભાગવત ઉપર ખાસ ગ્રન્થ લખ્યો છે એ આચાર્ય ભાગવતને મહાભારત જેટલુ માન આપે છે અને બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યમાં ભાગવતમાથી ઉતારો કરે છે મધ્વનો જન્મ એની મઠપરમ્પરામા ઇ સ ૧૧૧૮ મનાય છે પણ ડૉ ભાંડારકરે ઈ સ ૧૧૯૯ નક્કી કર્યો છે (જુઓ, વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ ૨, પૃ ૧૯૫), એ યથાર્થ માનીએ તો પણ બોપદેવના જન્મ પહેલા ભાગવત પ્રસિદ્ધ હતુ એમ નિ સંદેહ જણાય છે

મધ્વાચાર્યે પોતાના ભાગવતતાત્પર્યનિર્ણયમા એ વખતે ભાગવતની અનેક ટીકાઓ હોવાનું કહ્યુ છે અને તેમા શ્રીમચ્ચિત્સુખયોગિની તથા શ્રીધર સ્વામીની ટીકાઓનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો છે આ જોતાં ભાગવતના ટીકાકાર શ્રીધર સ્વામી મધ્વાચાર્ય (મધ્વના દેહત્યાગનો સમય ઈ સ ૧૨૭૮)થી અર્વાચીન ન હોવો જોઈએ શ્રી ચૈતન્યપ્રભુ શ્રીધર સ્વામી તરફ જે માનવી જુએ છે તે એમની પ્રાચીનતા જોતા સમજી શકાય છે 'ભાગવતભૂષણ' લખનાર ગોપાલેચાર્ય કહ્લાકરને અનુસરી સદ્ગત કાલે પણ ભાગવત ઉપર હનુમાનની, ચિત્સુખાચાર્યની અને ચક્રાચાર્યની ટીકાઓ હોય એમ માને છે અત્યારે તો એક પણ મળતી નથી વળી ચિત્સુખસ્વામીની વિષ્ણુપુરાણ ઉપરની વ્યાખ્યા જોઈને શ્રીધર સ્વામીએ

---

१ इति भागवतस्यानुक्रमणी रमणी कृता ।
विदुषा चोपदेवेन विद्वत्केशवसूनुना ॥
हरिलीलेति नामेय हरिभक्तिविलोनयत्ताम् ।
अस्या विलोकनादेव हरौ भक्तिर्विवर्धते ॥
हरिलीला

વિષ્ણુપુરાણની ટીકા લખી છે એમ એ પોતે કહે છે; એટલે ચિત્સુખસ્વામીની ટીકાની વાત સાચી હોય એ સંભવિત છે. હનુમાનની ટીકાની વાત માનવા જેવી નથી. શંકરાચાર્યે પણ ભાગવત ઉપર ટીકા લખી હોય એમ લાગતું નથી. ચિત્સુખાચાર્યનો સમય કાલે ઈ. સ. ૮૫૦ આપે છે, પણ એ ભ્રમ લાગે છે. ચિત્સુખાચાર્યનો સમય શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા ઈ. સ. ૧૨૦૦ આપે છે (જુઓ; હિન્દ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઈતિહાસ ઉ. પા. ૨૨૨) તે બરાબર છે. એટલે ચિત્સુખાચાર્ય અને શ્રી. મધ્વાચાર્યની વચ્ચે શ્રીધર સ્વામી થઈ ગયા હોય તથા ચિત્સુખાચાર્યની અને મધ્વાચાર્યની વચ્ચે સાડ પોણોસો વર્ષનો ગાળો હોય એમ માનીએ, તો શ્રીધરસ્વામીએ ૧૩મા શતકની પહેલી વીશીમાં ટીકાઓ લખી હોવી જોઈએ.

શ્રીધર સ્વામી પહેલાં થઈ ગયેલા ગૌડપતિ લક્ષ્મણસેને શક ૧૦૯૦ (ઇ. સ. ૧૧૬૮)માં રચેલા અદ્‌ભુતસાગરમાં ભાગવતમાંથી ઉતારા કર્યા છે અને એ લક્ષ્મણસેનના સભારત્ન જયદેવ કવિએ લગભગ એ જ અરસામાં ગીતગોવિન્દ લખ્યું છે. ગીતગોવિન્દના લેખકે શ્રીમદ્ ભાગવતનો ખૂબ રસ પીધો છે. એટલે ઇ. સ. ૧૨માથી ૧૪મા શતક સુધીમાં શ્રીમદ્ ભાગવત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું હતું એમ નિશ્ચય થાય છે. વળી ૧૪મા શતકના પ્રખ્યાત વેદાંતી પંચદશીકાર શ્રી. વિદ્યારણ્યસ્વામી જીવનમુક્તિવિવેકમાં શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી ઉતારા કરે છે. અને ભાગવતોક્ત પરમ ભગવદ્‌ભક્તને વેદાંતદૃષ્ટિએ જીવન્મુક્ત ગણે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના પહેલા ટીકાકાર શ્રીધર સ્વામી પણ 'શાંકરઅદ્વૈત' માને છે. (જુઓ; ગીતા ઉપરની શ્રીધરી ટીકા). મતલબ કે, ઇ. સ. ૧૨૦૦ થી ૧૪૦૦ સુધી ભાગવતોક્ત ભક્તિવાદ શાંકરદર્શનનો વિરોધી છે એમ નહોતું મનાતું.

ઈ. સ. બારમા શતકમાં પ્રમાણગ્રન્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ થવાને એ વખતે ઓછામાં ઓછાં બસ્સો વર્ષ તો થવાં જોઇએ અને એ મર્યાદાને અનુસરી, કેટલાક ઇતિહાસલેખકો ભાગવતને દશમા શતકમાં મૂકે છે. વળી રા. ચિંતામણિ વૈદ્યે ભાગવતને દશમા શતકમાં મૂકવા માટે કેટલીક નવી દલીલો આપી છે (જુંઓ; Journal of the B. B. R. A. S. 1925 pp. 144–158) અને એ લેખકની પ્રતિષ્ઠાને અંગે એ માન્ય થવાનો સંભવ છે. પણ શ્રી. વૈદ્યે આપેલી દલીલો મને તો પોકળ લાગે છે. અને શ્રી. વૈદ્યની દલીલોનું યોગ્ય ખંડન Journal of Indian

History, April 1925મા પ્રમાણપુરઃસર થયેલુ છે આ પાછલા લેખમા કહ્યુ છે તેમ વિષ્ણુપુરાણ અને જયદેવની વચ્ચે શ્રીભાગવતનું સ્થાન છે એટલી વાત સાચી, પણ કપિલ સબધી કે કૈંકિલ યવનો સબધી શ્રી વૈદ્યની દલીલથી કશુ સાબિત થતુ નથી [1] (એજન પા ૧૩૨,૧૩૩)

છતા ઈ સ દશમા શતકથી ભૂતકાળમા આગળ ભાગવતનો સમય ખેચી જવા માટે ચોક્કસ પુરાવાઓ દુર્લભ છે શ્રી કાળે, ગોપાળાચાર્યના ભાગવતભૂષણના આધારે, શકરાચાર્યે વાસુદેવસહસ્ર નામની ટીકામા અને ચતુર્દશમતવિવેકમા ભાગવતમાથી ઉતારા કર્યા છે, એમ કહે છે પણ આ ગ્રન્થો આદ્યશકરાચાર્યના હોય એમ માનવુ મુશ્કેલ છે. એ જ રીતે ગૌડપાદે ઉત્તર ગીતાની વ્યાખ્યામા ભાગવતમાથી ઉતારો કર્યો છે તથા શૌનકના ઋગ્વિધાનમા તેમજ જૈમિનીયાશ્વમેધમા ભાગવતનો ઉલ્લેખ છે એમ સદ્ગત કાળે બતાવે છે પણ આ બધા પુરાવા સદિગ્ધ છે. અને સદ્ગત કાળેએ પણ ઈ સ પૂર્વે પહેલા અને ચોથા શતકમા ભાગવત હોવાનું કેટલાક સજ્જનો માને છે એમ કહ્યા છતા શ્રીધર (ઈ સ. ૧૧૦૦)ના વખતમા ભાગવત આ જ પ્રમાણે હતુ એટલો નિશ્ચય દર્શાવ્યો છે (જુઓ, પુરાણનિરીક્ષણ, પા ૮૨) સર્વસિદ્ધાન્ત સારસગ્રહ નામનો એક ગ્રન્થ શકરાચાર્યનો ગણાય છે, તેમા ભાગવતનો ઉલ્લેખ છે પણ એ સ આદ્ય શકરાચાર્યનો હોય એમ માનવુ મુશ્કેલ છે

શ્રીભાગવતનું દશમા શતક પહેલા અસ્તિત્વ સાબિત કરે એવો નીચેનો પુરાવો મને લાગે છે વિશિષ્ટાદ્વૈત મતના સ્થાપક શ્રી રામાનુજાચાર્યના ગુરુ યામુનમુનિએ આગમપ્રામાણ્ય નામના ગ્રન્થમા ભાગવતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, એમ શ્રીરાધાકૃષ્ણન્ કહે છે (Indian Philosophy, મ એ ઉલ્લેખ જોયો નથી) યામુનમુનિ ઈ સ દશમા શતકમાં થઈ ગયા છે એટલે ભાગવત તે પહેલા હોવુ જોઇએ

[1] કૈંકિલ યવનોનો ભાગવતમા ઉલ્લેખ છે, એ ઉપરથી શ્રી વૈદ્ય ભાગવતનો સમય નક્કી કરવા માગે છે, પણ કૈંકિલ યવનોનો ઉલ્લેખ શુ એકલા ભાગવતમા છે? વિષ્ણુમા, મત્સ્યમા, વાયુના બધાના છે આ યવનો પાર્જિટર કહે છે તેમ, ઈ સ બીજા ત્રીજા શતકના શાકદ્વીપીઓ લાગે છે (જુઓ, Dynasties of the Kali Age, p 48 and 72), શ્રી વૈદ્ય History of Orissaમાથી જે પુરાવો આપે છે તે પુરાવા તરીકે કાંઈ કામનો નથી. (જુઓ, Journal of Indian History, 1925 April, p. 133)

વળી યામુનમુનિની પણ પહેલાં થઈ ગયેલા કુલશેખર આલવારે મુકુન્દમાલા નામના સ્તોત્રમાં શ્રીમદ્ ભાગવતનો कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा (૧૧-૨-૩૬) શ્લોક ઉતાર્યો છે, એટલે કુલશેખર આલવારના વખતમાં ભાગવત હતું એટલું નક્કી[1]. પણ કુલશેખરના સમય માટે બહુ મતભેદ છે. ઘણા પુરાતત્ત્વજ્ઞો કુલશેખરને ઈ. સ. બારમા શતકના મધ્યમાં માને છે. (જુઓ; વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, આ. ૨ પૃ. ૧૬૫). પણ દ્રાવિડ વિદ્વાનો કુલશેખર નામના એક કરતાં વધારે રાજાઓ કેરલમાં થઈ ગયા છે અને આ આલવાર કુલશેખર રામાનુજ પહેલાં થઈ ગયા એમ માને છે. (જુઓ; Early History of Vaisṇavism in South India, 1920, by Krisna Swami Ayangar). મારા મત પ્રમાણે કુલશેખર આલવારના સમય વિશે સદ્ગત ટી. એ. ગોપીનાથરાવે History of Śri Vaisṇavas નામથી ઈ. સ. ૧૯૧૭માં મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાં આપેલા ભાષણોમાં છેવટનો સપ્રમાણ નિર્ણય કર્યો છે. (આ ભાષણો ૧૯૨૩માં છપાયાં છે.) એ નિર્ણયની મતલબ નીચે ટૂંકામાં ઉતારી છે.

કુલશેખર આલવાર પોતાને કોલીકા વલન (કોલીના રાજા) કુડલ નાયકન્ (મદુરાના પતિ), કોલીકોન (યુરૈપુરના રાજા) કહે છે એ ઉપરથી તેઓ, કેરલ, પાંડ્ય અને ચોલ રાજ્યોના સ્વામી હતા એમ જણાય છે. પરંપરા પ્રમાણે તેઓ, કોલીનગર(મલબાર કાંઠા)માં કલિ સં. ૨૮ (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૭૫)માં જન્મ્યા હતા. તેઓ મહાન વિષ્ણુભક્ત હતા અને પાછળથી રાજ્યગાદી છોડીને શ્રીરંગમમાં જઈ રહ્યા અને ત્યાંના રંગનાથના મંદિરના કેટલાક ભાગો ચણાવ્યા એમ કહેવાય છે. એમણે પેરુમાલ તિરુમોલી તામીલમાં અને મુકુન્દમાલા નામનું સ્તોત્ર સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. હવે આ આલવારો વિશે ઐતિહાસિક વિચાર કરતાં ગોપીનાથરાવ પહેલી વાત એ કહે છે કે, પ્રાચીનતમ આલવારો પેયાલવાર, ભૂતનાલવાર અને તેના સમકાલીનો તોંડઇ મંડળમાં પલ્લવોના રાજ્યકાળમાં અવતર્યા હતા. પલ્લવો કાંચીમાં ઈ. સ. ચોથા શતક પહેલાં નથી આવ્યા એટલે આ આલવારો તે પછીના છે. વળી ભૂતનાલવાર પોતાની જન્મભૂમિને

૧ મુકુન્દમાલા સ્તોત્રની દાક્ષિણાત્ય પ્રતોમાં આ શ્લોક જ નથી. જુઓ; કૃષ્ણસ્વામી આયંગરનો ઉપર કહેલો ગ્રન્થ.

મામલ્લૈ કહે છે મામલ્લૈ તે મહાબલિપુર કાંચીના નરસિંહવર્મા (ઉર્ફે મામલ્લ) રાજાએ સાતમા શતકમા તે સ્થાપ્યુ, માટે આ ભૂતનાથનાર સાતમા શતકથી પ્રાચીન નથી તે પછી થયેલા નામ આલવાર અથવા શઠકોપ ઈ સ ૮૦૦થી ૮૫૦ના અરસામા પરાતક પાંડ્યના રાજ્યકાળમા થઈ ગયા એમણે લિંગપુરાણના અનુયાયીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે

કુલશેખર આલવાર પાંડ્ય, કેરળ અને ચોલદેશના રાજા હોવાનુ લખ્યુ છે અને આ આલવારના અમુક વચનો ઉપરથી ગોપીનાથરાવ ઈ સ. ૮૫૦ સુધીમા એ થયા હોવાનુ તથા ઈ સ ૮૭૫મા પલ્લવ દન્તીવર્મન્ સાથેની પાંડ્ય રાજાઓની લડાઈમા એમણે ભાગ લીધો હોવાનુ અનુમાન કરે છે તે યથાર્થ લાગે છે તિરુમગઈ આલવાર પણ આ વખતમા ઈ સ ૭૭૮થી ૮૩૦મા થઈ ગયા

નાથમુનિ નવમા શતકના અંતમા અને દશમા શતકના આરંભમા તે પછી આલવાન્દાર અને પછી રામાનુજ,—શ્રી ગોપીનાથરાવની આ ગોઠવણ તદ્દન બંધબેસતી છે વળી એને દ્રાવિડ સાહિત્ય અને દ્રાવિડ ઇતિહાસનો સાક્ષાત પરિચય જેને છે, એવા દ્રાવિડ વિદ્વાનોનો ટેકો છે Journal of the R A S April 1925 મા એ એસ રમાનાથ આય્યર પણ કુલશેખર આલવારને ઈ સ ૮૨૫ થી ૮૪૩મા મૂકે છે ઈ. સ તેરમા શતકના તપતીસવરણ અને સુભદ્રા-ધનંજય નાટકો લખનાર કુલશેખર, આ કુલશેખર આલવારથી અર્વાચીન અને જુદા

ટૂકામાં બધા આલવારો રામાનુજ પહેલા થઈ ગયા છે એ પરંપરાને ખોટી માનવાનું કારણ નથી, અને શ્રી ગોપીનાથરાવે તો ઉતારાઓથી એ માન્યતાને હકીકત તરીકે સિદ્ધ કરી છે

કુલશેખર આલવાર પહેલા એટલે ઇ સ ૮૨૫ પહેલાં શ્રીમદ્ ભાગવત હતું એટલુ સિદ્ધ માનવામા મને વાંધો નથી લાગતો જો કે પ્રાચીન વાચા આદિ શ્લોક જ કેટલીક દાક્ષિણાત્ય પ્રતોમા નથી મળતો, એ જોતા નૂરા મુકુન્દમાલામા ન હોય તો, આ દલીલ નમળી થઈ જાય છે પણ અહીં અટકવુ પડશે.

હવે શ્રીમદ્ ભાગવતની પૂર્વ મર્યાદા જોઇએ શ્રીમદ્ ભાગવત વિષ્ણુપુરાણને અનુસરે છે વિષ્ણુપુરાણના ૭ અંશના બાર સ્કંધ કરીને વિષ્ણુપુરાણના જ વસ્તુનો શ્રીમદ્ ભાગવતે વિસ્તાર કર્યો છે. આ બાબતમાં બન્ને પુરાણોને સરખાવવાથી કોઇ પણ તદ્દેક નહિ

રહે. વળી ભાગવતે વિષ્ણુપુરાણમાં જેટલું મળે છે તેટલું કહ્યા પછી કેટલુંક નવું ઉમેર્યું છે. એ જોવાથી ભાગવત પછી અને વિષ્ણુપુરાણ પહેલાં રચાયું છે એ દીવા જેવું દેખાય છે; દા. ત. કૃષ્ણચરિત્ર જ જુઓ. વિષ્ણુપુરાણના (અં. ૫ અ. ૧) જ શબ્દો ઉતારી દશમ સ્કંધની શરૂઆત કરીને એ જ ક્રમમાં કૃષ્ણચરિત વર્ણવતાં તૃણાવર્ત વધ, યશોદાને ભગવાન પોતાના મુખમાં સમસ્ત વિશ્વ દેખાડે છે તે, કૃષ્ણ દોરડાથી ન બંધાયા તે, શંખચૂડ વ્રજસ્ત્રીઓને પકડી જાય છે તે વગેરે વિષ્ણુપુરાણમાં નથી. એવી કથાઓ ભાગવતકાર ઉમેરે છે. અહીં કહેવું જોઇએ કે, ભાગવતકાર વિષ્ણુપુરાણના અથવા બીજા કોઈ પુરાણના રચનાર કરતાં વધારે વિદ્વાન છે. ભાગવતકાર પ્રતિભાશાળી કવિ તો છે જ અને એ શક્તિથી તેણે જાતે નવી અને રમણીય રચના ઘણી કરી છે, પણ એ પૂરા વિદ્વાન છે અને એ વખતમાં પ્રચલિત સંસ્કૃત વિદ્યાઓનો એમને ઘણો પરિચય છે.

વૈદિકમંત્રોમાંથી અને ઉપનિષદોમાંથી અનેક શબ્દો, વાક્યો અને કેટલીક વાર અર્ધા–પોણા શ્લોકો લઇને પોતાની રચનામાં સુંદર રીતે એ ગૂંથી દે છે. ભાગવતમાંથી માંત્રિક અને ઔપનિષદ ઉલ્લેખો જુદા તારવ્યા હોય તો મોટો સંગ્રહ થાય; દાર્શનિક સાહિત્યનો તથા સ્મૃતિઓનો પણ ભાગવતકારને ઘણો પરિચય છે. મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોનો તો હોય જ. ભાગવતકારે એ વખતે જેટલાં પુરાણો પ્રચલિત હશે તેટલાં જોયાં લાગે છે. વિષ્ણુપુરાણ તો ભાગવતનો આધાર જ છે અને હરિવંશ વિષ્ણુપુરાણનો આધાર છે. પણ ભાગવતે વિષ્ણુપુરાણમાં નથી એવું ઘણું હરિવંશમાંથી લીધું છે. અને આ બે ઉપરાંત વાયુપુરાણ[1], મત્સ્યપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ માર્કણ્ડેયપુરાણ, કૂર્મ કે લિંગ જેવું કોઈક શૈવપુરાણ વગેરે ઘણું પૌરાણિક સાહિત્ય ભાગવતકારે જોયું છે. હાલનાં પુરાણોના મૂળમાં જૂનાં પુરાણો હતાં એ અન્યત્ર સવિસ્તર દર્શાવ્યું છે અને ભાગવતકાર પાસે આ બધાં જૂનાં પુસ્તકો હોવાં જોઇએ. આ ઉપરાંત ભક્તજનોમાં શ્રીકૃષ્ણચરિત સંબંધી જે કથાઓ પ્રચલિત હશે, તેનો અને દ્રાવિડ પ્રબંધો જેવા સાહિત્યનો પણ ભાગવતકારે ઉપયોગ કર્યો છે. "કૃષ્ણે માટી ખાધી અને તેની બળદેવે યશોદાજી પાસે ફરિયાદ કરતાં કૃષ્ણે મોઢું

૧. મત્સ્ય અને બ્રહ્મપુરાણના જૂના અંશો જ ભાગવતકારે જોયા હશે.

ઉઘાડી એમાં માટીને બદલે વિશ્વ બતાવ્યું " આ પ્રમાણે પ્રસંગ ભાગવતમાં છે, જે વિષ્ણુપુરાણમાં કે બીજે ક્યાંય નથી શાર્ઙ્ગધરપદ્ધતિ વગેરે છૂટક પદ્યોના સંગ્રહોમાં આ મતલબનો શ્લોક મળે છે[1] આ શ્લોકના શબ્દો અને ભાગવતના આ પ્રસંગના વર્ણનના શબ્દો બહુ મળતા આવે છે, વળી ભાગવતમાં એ પ્રસંગ પૂર્વાપર સંબંધ વગર આવે છે એ બધું જોતાં કોઈ સતભક્તે મુક્તક રચ્યું (આવાં આશીર્વાદાત્મક મુક્તકો રચવાનો રિવાજ સામાન્ય હતો, હજી સુધી ચાલે છે) અને ભાગવતકારે એ ગૂંથી દીધું મતલબ કે, વિષ્ણુપુરાણ પછી અમુક વખતે ભાગવત રચાયું છે વિષ્ણુપુરાણનો સમય ઈ સ ૬૦૦ની આસપાસ છે એ અન્યત્ર બતાવ્યું છે,[2] એટલે શ્રીમદ્ ભાગવત ઈ સ ૭૦૦ પહેલાં હોવાનો સંભવ નથી

વળી ભાગવતના એકાદશસ્કંધમાં " દ્રવિડદેશ જ્યાં કાવેરી અને તામ્રપર્ણી નદી વહે છે ત્યાં, પવિત્ર હૃદયના વાસુદેવભક્તો કલિયુગમાં થશે " (ભા ૧૧-૫-૩૮ થી ૪૦) એમ લખ્યું છે અને ભાગવતકારને ઉત્તરહિન્દુસ્તાનની ભૂગોળની થોડી ખબર છે (જુઓ, ભા ૧-૧૦, શ્લો ૩૨ થી ૩૬), જ્યારે દક્ષિણના કોંક, વેંકટ, કુટક જેવા પ્રદેશોનાં નામ લખે છે (ભા પ્ર ૬) એ બધા ઉપરથી ભાગવતકાર દક્ષિણમાં – કદાચ શ્રીરંગની આસપાસમાં, દક્ષિણમાં વૈષ્ણવધર્મનું જોર જામ્યા પછી થયા હોય ભાગવતકારે ઉપર દ્રાવિડ ભક્તોની જે પ્રશંસા કરી છે, એવી પ્રશંસા વૈષ્ણવ આલવારોની પ્રસિદ્ધિ પછી જ થઈ શકે

દક્ષિણભારતમાં પહેલાં બૌદ્ધ અને જૈનધર્મોનું જોર હતું ભાગવત ઉપરથી એ વાત દેખાય છે પછી ઈ સ છઠ્ઠા શતકમાં શૈવોનું જોર થયું પછી સાતમા શતકના મધ્યભાગથી જૈનો અને શૈવો વચ્ચે વિરોધો પણ જાગ્યા વૈષ્ણવ આલવારોનો મોટો ભાગ, એ વિષયના પૂરા અભ્યાસી ગોપીનાથરાવ કહે છે તેમ, કાવેરી અને તામ્રપર્ણી જ્યાં વહે છે ત્યાં ઈ સ ૭૦૦ થી ૮૦૦ વચ્ચે જન્મ્યો છે (જુઓ, વૈષ્ણવ-

---

१ कृष्णेनाम्ब गतेन रन्तुमधुना मृद्भक्षिता स्वेच्छया ।
सत्यं कृष्ण, क आह ते मुसली मिथ्याम्ब पश्याननम् ॥
व्यादेहीति विदारिते (न) वदने दृष्ट्वा समस्तं जगत् ।
माता यस्य जगाम विस्मयपदं पायात् स वः केशवः ॥

૨ પુરાણવિવેચન પૃ ૧૮૮

ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ. ૨, પૃ. ૧૬૪ થી ૧૬૬) માટે એ હકીકત નોંધનાર ભાગવત ઈ. સ. આઠમા શતક પહેલાં ન હોઈ શકે.

વળી વિષ્ણુપુરાણ વગેરેથી જુદી રીતે ભાગવત હર્યશ્વો નારાયણ સરોવર ગયા એ રીતે (મા. ૬, અ. ૫) કચ્છના નારાયણ સરોવરનો ઉલ્લેખ કરે છે. (પુરાણોમાં એક બ્રહ્મવૈવર્ત જ ભાગવતને અનુસરે છે). વળી તીર્થો ગણાવતાં શ્રીરંગને ગણાવ્યું છે. શ્રીરંગ માટે દશમા શતકથી ઐતિહાસિક પુરાવા મળે છે અને તે પહેલાં દોઢસોએક વર્ષથી હોય; કુલશેખર આલવાર પછી એનું જોર વધ્યું હશે. ટૂંકામાં બધા પુરાવા જોતાં શ્રીમદ્ ભાગવત ઈ. સ. ૭૦૦ પછી રચાયું હોવું જોઈએ.

આ પૂર્વમર્યાદા બાંધવા માટે ઘણાં કારણો છે. જો કે એ બધાં આ લેખમાં નથી આવ્યાં. વિષ્ણુપુરાણનો સમય એ મોટામાં મોટું કારણ છે. માર્કણ્ડેયપુરાણ ઇ. સ. ૬૦૦ થી બહુ જૂનું નથી અને ભાગવતકારને માર્કણ્ડેયપુરાણની ખબર છે. પુરાણોના પૌર્વાપર્યમાં વાયુ, મત્સ્ય અને બ્રહ્માંડનું કલિવંશવર્ણન ઈ. સ. ચોથા શતકના આરંભનું છે, વિષ્ણુનું તે પછીનું; અને ભાગવતમાં તો વિષ્ણુપુરાણના ગદ્યનો પદ્યાત્મક અનુવાદ છે. વિષ્ણુપુરાણ અને માર્કણ્ડેયપુરાણ બન્ને વરાહમિહિર પછી રચાયાં છે. એટલે ભાગવતની પૂર્વમર્યાદા ઉપર જે નક્કી કરી છે તે, પુરાણોમા એનું સ્થાન જોતાં બરાબર લાગે છે.

વળી માઘના શિશુપાલવધમાં આરંભમાં જ કૃષ્ણ પાસે નારદ આવે છે. આ પ્રસંગ મહાભારતમાં નથી. કદાચ માઘનો પોતાનો કલ્પેલો હોય. પણ ભાગવતમાં કૃષ્ણ પાસે નારદ આવે છે અને યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમાં જવાનું ભગવાનને કહે છે. અને નારદના ગયા પછી કૃષ્ણ ઉદ્ધવની સલાહ લે છે. (જુઓ; મા. ૧૦, અ. ૭૦).

માઘને મળતી આ બન્ને વાત ભાગવતમાં છે. માઘનો સમય ખૂબ ચર્ચાયો છે. પણ હમણાં વર્મલાતના લેખ ઉપરથી તે ઈ. સ. ૭૦૦ની આસપાસમાં ઠર્યો છે. (જુઓ; નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા, મા. ૭ અ. ૨ પા. ૧૭).

વળી નાથમુનિ પહેલાંના આલવારોએ જેમ શંકરાચાર્યનું ખંડન નથી કર્યું તેમ ભાગવતકારે પણ નથી કર્યું; ઊલટું શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કેટલેક ઠેકાણે શંકરાચાર્યની અસર દેખાય છે. જો એ સાચું હોય તો શ્રીમદ્ભાગવત ઈ. સ. ૮૦૦ થી ૮૨૫ વચ્ચે જ રચાયું હોવું જોઇએ. અને ખોટું

હોય અથવા એવા કટકાઓ પ્રક્ષિપ્ત હોય, તો આઠમા શતકના મધ્ય ભાગમા રચાયુ હોય. પુરાવિદ્ પાર્જિટર નવમા શતકમા ભાગવત રચાયુ છે એમ માને છે

શ્રી શંકરાચાર્ય અને શ્રીમદ્ ભાગવત

શ્રીમદ્ ભાગવતમા ભરેલા અદ્વૈતજ્ઞાનને વાચીને ઘણા પૌરાણિકો ભાગવતમા શાંકરવેદાન્ત ભર્યુ છે એમ જ માને છે પણ વસ્તુત એમ નથી ભાગવતનું પોતાનું સ્વતત્ર અદ્વૈતદર્શન છે જે, શંકરના કેવલાદ્વૈતથી રામાનુજના વિશિષ્ટાદ્વૈતથી અને શ્રી વલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદ્વૈતથી જુદુ છે, પણ ત્રણેયને કેટલાક અંશમા મળતુ છે ભાગવતમા શાંકરમતને મળતા વચનો છે, તેમ એ મતનું ખડન કરે એવા પણ છે ભાગવતકારે શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય કે વલ્લભાચાર્ય પેઠે તત્ત્વજ્ઞાનનો અમુક વાદ સળગ બરાબર યોજ્યો છે એમ હુ કહેતો નથી ભાગવત એ રીતે દાર્શનિક ગ્રન્થ નથી, પુરાણ પેઠે વિચારોની છૂટ રાખે છે છતા એમા જે જ્ઞાનવાદ છે તે અદ્વૈતવાદ છે, દ્વૈતવાદ તો નથી જ એટલુ જ નહિ પણ ૩૫ વર્ષ પહેલા શ્રી આનદશકર ધ્રુવે કહ્યુ હતુ તેમ, "ભાગવતનો માયાનો સિદ્ધાન્ત જેવો શાંકરવેદાન્ત સાથે મળે છે તેવો બીજા એકે વેદાન્તસપ્રદાય સાથે મળતો નથી"[1] હવે શુદ્ધાદ્વૈતની દૃષ્ટિએ તો એ મતના આચાર્યે ભાગવત ઉપર ટીકા લખેલી છે પણ ભાગવતમાં સળગ શુદ્ધાદ્વૈતવાદ જ હોય એમ એ પુરાણને નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિએ જોતાં નથી લાગતું સમગ્ર ભાગવત ગ્રન્થનો કોઈ પણ સપ્રદાયને અનુસર્યા વગર અર્થ કરવાની અહીં જગ્યા નથી સૌથી જૂની શ્રીધરી ટીકા મૂળનો સૌથી વધારે સીધો અર્થ કરે છે અહીં તો ભાગવતના સમયના વિચારને અંગે શાંકરદર્શનના કેટલાક ખાસ સિદ્ધાન્તો ભાગવતનાં વચનોમા મને દેખાય છે તે દાખલારૂપે બતાવ્યા છે. એવા વધારે દાખલા વિવેકી વાચનાર મૂળમાથી શોધી શકો

(૧) જીવ-ઈશ્વરનો ભેદ — શ્રી શંકરાચાર્ય જીવ-ઈશ્વરનો વાસ્તવભેદ માનતા નથી જે ભેદ દેખાય છે, તે દેહાદિઉપાધિનિમિત્ત છે એમ કહે છે શ્રીમદ્ ભાગવતમા એક ઠેકાણે સ્પષ્ટ વચન છે કે, "પુરુષ અને ઈશ્વરમા જરા પણ વિલક્ષણતા નથી —

૧ જુઓ, કાવ્યતત્ત્વવિચાર પૃ ૨૬૯

पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यमण्वपि ।

भा. ११-२२-११

આ જ વાત જુદી જુદી રીતે બીજે અનેક ઠેકાણે કહી છે. પુરંજનાખ્યાનમાં હંસરૂપ પરમાત્મા માનસહંસરૂપ પુરુષને કહે છે કે, "હું જ તું છો, તું કોઈ બીજો નથી, તું એ જ હું એમ સમજજે; આપણી વચ્ચે જ્ઞાનીઓ જરા પણ અંતર જોતા નથી."

अहं भवान् न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्व भोः ।
न नौ पश्यन्ति कवयश्छिद्रं जातु मनागपि ॥

४-२ ८-६२

(૨) "એક જ પરમેશ્વર માયાવી પેઠે માયાથી અવિદ્યાથી અનેકરૂપ દેખાય છે," એમ શંકરાચાર્યનો મત છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત ઘણા સ્થળે લગભગ એમ જ કહે છે. ધ્રુવ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે, "હે ભગવાન તમે એક જ પુરુષ તમારી ઘણા ગુણવાળી માયારૂપ શક્તિથી, આ મહત્તત્ત્વ વગેરે સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન કરીને તેમાં અનુપ્રવેશ કરવાથી લાકડાંઓમાં અગ્નિ પેઠે, તે માયાના ખોટા પદાર્થોમાં જુદા જુદા રૂપે દેખાઓ છો."[1]

શંકરાચાર્ય માયાને સત્ કે અસત્ કાંઇ ન કહી શકાય એવી ગણે છે.[2] ભાગવત પણ ભગવાનની દૈવી પ્રકૃતિને સદસદાત્મિકા કહે છે.[3]

---

१ एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या ।
मायाख्ययोरुगुणया महदाद्यशेषम् ।
सृष्ट्वानुविश्य पुरुषस्तदसद्गुणेषु ।
नानेव दारुषु विभावसुवद्विभासि ॥

भा. ४-६-७

२ नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्च—
बीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य माया शक्तिः प्रकृतिः... ।

ब्र. सू. अ. २-१-१४

३ सा वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका माया...

भा. ३-५-२५

तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकाम् ।

भा. ३-२८-४४

(૩) બંધમોક્ષ વ્યવસ્થા – શ્રીમદ્ ભાગવત ખરી રીતે ભક્તિનું શાસ્ત્ર છે ભક્તિના ઊંડા રહસ્યનું વિવેચન કરવુ અને ભગવાનની ભક્તિમા લોકોનાં મન આકર્ષવા એ આ પુરાણનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે ભક્તિને એ મોક્ષનું સાધન ગણે છે ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ત્રણેનો સમન્વય સાધનાર આ પુરાણ "અવિદ્યાથી પુરુષને અનાદિ બંધ થયો છે અને વિદ્યા વડે મોક્ષ થાય છે" એમ કહે છે[1] ત્યારે બ્રહ્મની અસરની શકા પડે છે શકરાચાર્ય પણ અનાદિ અવિદ્યાથી બન્ધ અને વિદ્યાથી મોક્ષ થાય છે એમ માને છે[2] (જુઓ, બ્રહ્મસૂત્રના શાકરભાષ્યનો ઉપોદ્ઘાત) પણ સમાનતા અહીં અટકતી નથી પણ શ્રીમદ્ ભાગવત "બન્ધ અને મોક્ષ વસ્તુત નથી"[3] એમ કહે છે ત્યારે તો એમા ગૌડપાદની "કોઇ બદ્ધ પણ નથી, કોઇ સાધક પણ નથી, કોઇ મુમુક્ષુ યે નથી અને કોઇ મુક્ત નથી"[4] એ કારિકાનો રણકો સભળાય છે

(૪) જેનાથી બ્રહ્માત્મૈક્યનો બોધ થાય એને શકરાચાર્ય મોક્ષપ્રદ વિદ્યા ગણે છે ભાગવતમા પણ આ મતલબના વચનો મળે છે "બ્રહ્મદર્શન એ જ જ્ઞાન"[5] "ઐકાત્મ્યદર્શન એ જ જ્ઞાન"[6]

(૫) ભગવાને આ સૃષ્ટિને પોતાની માયાશક્તિથી ઉત્પન્ન કરી છે એ ભાગવતનો સૃષ્ટિ વિષે સામાન્ય સિદ્ધાન્ત છે છતા કોઈ ઠેકાણે

---

१ बन्धोऽस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथेतर. । ११-११-४

२ तथा ह्यविद्याकृतत्वाद्बन्धस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यते ॥
ब्र सू भा ३-२-२६

३ बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुत ।
गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बन्धनम् ॥
भा ११-११-१

अतो न बन्ध स्तव नैव मोक्ष । भा १०-४८-२२

पश्यन् बन्ध च मोक्ष च मायामात्र न वस्तुत ।
भा ७-१३-६

४ न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधक ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ गौडपादीय कारिका

५ ज्ञान यद्ब्रह्मदर्शनम् । भा ३-३२-२३

६ ज्ञान चैकात्म्यदर्शनम्। भा ११-१९-२७

"દ્રષ્ટામાં દશ્યપણાનો અજ્ઞાનીઓએ આરોપ કર્યો છે"[1] એ જાતનું શાંકરવેદાન્તના વિવર્તવાદના સિદ્ધાન્તનું વચન મળે છે.

(૬) ઘટાકાશ અને મહાકાશ જેવો જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ છે (જુઓ; ब्र. सू. अ. २-१-१४), એમ શંકરાચાર્ય સ્પષ્ટ કહે છે. ભાગવતકાર એક સ્થળે એ જ દાખલો આપે છે.[2]

(૭) શંકરાચાર્ય કર્મથી કર્મનો નાશ ન જ થાય એ વાત બહુ જોરથી કહે છે. ભાગવતમાં પણ એક સ્થળે કહ્યું છે કે, "કર્મથી કર્મનો આત્યંતિક નાશ થતો નથી."[3]

(૮) જ્ઞાનીનાં સંચિતકર્મ અને ક્રિયમાણનો જ્ઞાનથી નાશ થાય, પણ પ્રારબ્ધનો ન થાય; એટલે જ્યાં સુધી પ્રારબ્ધ ભોગવાઈ રહે ત્યાં સુધી જ્ઞાનીનો દેહ એ કર્મના બળથી ટકી રહે એ પ્રમાણે શંકરાચાર્ય માને છે (જુઓ; ब्र. सू ४-१-१५); અને ભાગવત પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે – મુક્ત પણ જાતે અભિમાનશૂન્ય હોવા છતાં પ્રારબ્ધ ભોગવતાં ભોગવતાં પોતાનો દેહ ધારણ કરે છે[4] જીવન્મુક્તિની બાબતમાં શંકરાચાર્ય કે એના સમકાલીન સુરેશ્વરાદિ શિષ્યો કરતાં ભાગવત આગળ વધેલું છે. અને પાછળના વિદ્યારણ્ય જેવા વેદાન્તીઓ જીવન્મુક્તિના વિચારમાં ભાગવતમાંથી ઉતારા કરે છે એ અન્યત્ર દર્શાવ્યું છે.

ઉપર દિગ્દર્શક તરીકે શાંકરવેદાંતની અસરના થોડા દાખલા આપ્યા છે અને એ જ દિશામાં શોધ કરનારને બીજા ઘણા મળે એમ છે. પણ શ્રી. શંકરાચાર્ય પહેલાં એક કરતાં વધારે ઔપનિષદ વિચારકો

---

१ एवं द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिभिः ।
भा. १-३-३१

२ ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटाकाशमिवाम्बरे ।
भा. १-१३-५६

३ कर्मणा कर्मनिर्हारो न ह्यात्यन्तिक इष्यते ।
भा. ६-१-११

४ मुक्तोऽपि तावद्बिभृयात्स्वदेहं
प्रारब्धमश्नन्नभिमानशून्यः ।
यथानुभूतं प्रतियातनिद्रः
किं त्वन्यदेहाय गुणान्न वृङ्क्ते ।
भा. ५-१-१६

થઈ ગયા છે એમ શંકરાચાર્યના ભાષ્યો તથા એ ઉપરની ટીકાઓ જોતા જણાય છે (જુઓ, હિંદતત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ, ઉ ૧૫૦) એટલે ઉપર કહ્યુ છે તે પ્રકારની બધી અસર શંકરાચાર્યની જ છે કે એમના પહેલાના કોઈ અદ્વૈતવાદીની છે એ કહેવુ મુશ્કેલ પડે, પણ એ બધા સિદ્ધાન્તો એક સાથે શંકરાચાર્ય પહેલાના કોઈ એક આચાર્યના હોય એમ માનવાનુ કારણ નથી વળી નીચે આપેલા દાખલા સ્પષ્ટ ઉતારાના સૂચક છે

ગૌડપાદાચાર્યે માધ્યમિક બૌદ્ધો પાસેથી ઘણુ લીધુ છે એમ આધુનિક ઐતિહાસિક વિચારકોનો મત છે (જુઓ, હિંદતત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ, ઉ ૧૯૬) કારિકામા ગૌડપાદે વાપરેલો અલાતશાન્તિ શબ્દ પણ બૌદ્ધ છે હવે ભાગવતકારે "આ જગતને જોરથી ફરતા અલાતચક્ર જેવુ અને મનના વિલાસરૂપ કહ્યુ છે"[૧] આ બેય વાતો બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તની છે પણ ભાગવતકારે બૌદ્ધો પાસેથી લીધી હોય એ કરતા ગૌડપાદ પાસેથી લીધી હોવાનો સભવ વધારે છે

નીચેના વચનોમા મને શંકરાચાર્યના શબ્દોની સાક્ષાત અસર હોય એમ લાગે છે

द्रष्टुश्च भान्ति अतद्धर्मा यथानेदाहविक्रिया ।

भा ६-१-६

અનેકપણુ, જન્મ, નાશ, ક્ષય, વૃદ્ધિ વગેરે દ્રષ્ટાના ધર્મો ન હોવા છતા દ્રષ્ટાના ભાસે છે આમા અતદ્ધર્મા શબ્દ શંકરનો છે (જુઓ, શારીરિક ભાષ્યનો ઉપોદ્ઘાત)

सौवीरपतिरपि सुजनसमवगतपरमात्मसतत्त्व आत्मन्यविद्याध्यारोपितां देहात्ममतिं विससर्ज । भा ५-१३-२५

આ વચનમા કહેલો સિદ્ધાન્ત તો શાંકરવેદાન્તનો છે જ, પણ

૧ दृष्टोऽपि दैववशाग गतु कन यावत्
स्वारम्भक प्रतिसमाप्तत एव साधु ।
ईशित विभ्रमिमद मनसो विलास
दृष्ट विनष्टमतिलोलमलातचक्रम् ॥

भा. ११-१३-३९

એ વાક્ય વાંચતાં જાણે શંકરાચાર્યના ભાષ્યનો કટકો વાંચતા હોઈએ એવું લાગે છે. 'अविद्याध्यारोपित' તો શાંકરભાષ્યનો ખાસ શબ્દ છે. (જુઓ; ब्र. सू. ૪-૨-૧૪ भाष्य)

પંચમ સ્કંધમાં અને ષષ્ઠ સ્કંધનાં ગદ્યોમાં બીજા પણ એવા કટકાઓ છે, કે જે વાંચતાં શાંકરભાષ્યની શૈલી યાદ આવે છે.

રજ્જુમાં સર્પબુદ્ધિ (ભા. ૬-૯-૩૭) વગેરે શાંકરવેદાન્તના પ્રસિદ્ધ દાખલાઓ ભાગવતમાં મળે છે, પણ એ દાખલાઓ જૂના વખતથી વપરાતા હોવાનો સંભવ છે. બૌદ્ધસાહિત્યમાં તથા મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં પણ મળે છે.

सर्वप्रत्ययसाक्षिण आकाशशरीरस्य साक्षात्परब्रह्मणः परमात्मनः ।
भा. ૬-૯-૪૨

આ વચનને શંકરાચાર્યના નીચેના વચન સાથે સરખાવો.

एवमहंप्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मनि ।
(ब्र. सू. भाष्यनो ઉપોદ્‌ઘાત)

શ્રીમદ્ ભાગવત ભગવાન કૃષ્ણને कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् (૧-૩-૨૮) એમ કહીને પૂર્ણાવતાર ગણે છે, (ભાગવતમાં ક્વચિત્ અંશાવતારનાં વચનો પણ મળે છે); અને પરમાત્મા પોતે જ ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે અવતાર લે છે, એ ભાગવતનો સામાન્ય સિદ્ધાન્ત છે. છતાં કૃષ્ણ માટે એક સ્થળે કહે છે કે:—

कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मानां
जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया ॥
भा. ૧૦-૧૪-૫૫

શુકદેવજી કહે છે: "કૃષ્ણને તમે બધા પ્રાણીઓના આત્મારૂપે જાણો. અને તે સર્વાત્મા પણ અહીં જગતના કલ્યાણ માટે માયાથી શરીરવાળા હોય તેવા ભાસે છે."

શ્રી. શંકરાચાર્ય પણ ગીતાભાષ્યના આરંભમાં લગભગ આ રીતે જ કહે છે:—

स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदासंपन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां मूलप्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्ध

बुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन् स्वमायया देहवानिव जात इव लोकानुग्रह कुर्वन् लक्ष्यते[1] ।

ભગવાન કૃષ્ણ (ગીતાનો ઉપદેશ કરનાર) લોકાનુગ્રહ કરતા પોતાની માયાથી જન્મ્યા હોય, દેહવાળા હોય, એવા દેખાય છે, એ શંકરાચાર્યના શબ્દો અને ભાગવતના ઉપલા શબ્દો લગભગ એક જ છે વળી "માયાથી દેહવાળા જેવા લાગે છે–વસ્તુત નથી" એ શંકરાચાર્યનો તો ખાસ સિદ્ધાન્ત છે, પણ ભાગવતકારનો નથી, એ જોતા પહેલાની બીજા ઉપર અસર હોવાનો ચોખ્ખો સભવ લાગે છે (શ્રી વલ્લભાચાર્ય આ અધ્યાયને પ્રક્ષિપ્ત ગણે છે એટલુ અત્રે કહેવુ જોઈએ)

ઉપરના શ્રીશંકરાચાર્યના વચનમા नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव એ શબ્દો આવે છે બ્રહ્મના વર્ણન માટે શંકરાચાર્યના એ ખાસ શબ્દો છે, એમના ભાષ્યોમા વારવાર આવે છે અને શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બ્રહ્મનુ એ શબ્દોમા વર્ણન એટલુ યુક્તિયુક્ત છે કે, શંકરાચાર્યે પોતે જ એ શબ્દો ઘડ્યા લાગે છે પણ ભાગવતમા એક સ્થળે આ શબ્દો થોડા ફેરફાર સાથે વપરાયા છે —

त्वं नित्यमुक्तपरिशुद्धविशुद्ध आत्मा ।
कूटस्थ आदिपुरुषो भगवस्त्र्यधीश. ॥

भा ४-९-१५

મારી પાસેની ભાગવતની છાપેની પ્રતમા આ રીતે પાઠ છે અને મારી પાસે બીજી હસ્તલિખિત કે છાપેલી પ્રત નથી, પણ 'પરિશુદ્ધ' અને 'વિશુદ્ધ'નો અર્થ એક જ છે, એ જોતા વિશુદ્ધ બદલે વિબુદ્ધ પાઠ હોવાનો સભવ લાગે છે અને નિત્ય, મુક્ત, શુદ્ધ, બુદ્ધ અને કૂટસ્થ એ રીતે આદિ પુરુષનુ વર્ણન શંકરાચાર્ય પહેલા કોઈએ કર્યું હોય એ માની શકાય એવુ નથી ઉપલો શ્લોક વાચતા જ શંકરાચાર્યના 'નિત્ય, શુદ્ધ – બુદ્ધ – મુક્ત – સ્વભાવ' શબ્દો યાદ આવે છે વળી अध्यासोऽ विद्यया कृत એ ભાગવત (૧૧-૨૬-૩૮) ના શબ્દોમા શંકરાચાર્યના "अविद्याध्यासत सर्व ज्ञात आत्मान्यसद् भवेत् (ઉપદેશસહસ્રી) એ શબ્દોનો પડઘો સભળાય છે ભાગવત-

[1] શંકરાચાર્યના પોતાના नित्यथी इव સુધીના શબ્દો છે, બાકીના ગીતાના તથા પૌરાણિક માન્યતાના અનુવાદરૂપ છે

કારને વિશાળ સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચય છે એ ઉપર કહ્યું જ છે. ઉપનિષદો, ગીતા, મહાભારતના બીજા ભાગો, વૈશેષિકદર્શન, ન્યાયદર્શન, સાંખ્ય – ઈશ્વરકૃષ્ણની કારિકાનું સાંખ્ય, યોગશાસ્ત્ર – પૂરક, રેચક, કુંભક વગેરે યોગની પ્રક્રિયાઓ પણ, – માધ્યમિક બૌદ્ધદર્શન, પૂર્વ-મીમાંસા અને શંકરાચાર્ય પહેલાંના ભેદાભેદવાદી ભર્તૃપ્રપંચમત તથા બીજા વેદાંતી આચાર્યોના મતો વગેરેનો ભાગવતકારને પરિચય છે, અને જુદેજુદેથી પોતાને રુચતી વસ્તુ ભાગવતકાર ઉપાડી લે છે, એટલું કબૂલ કર્યા છતા ઉપર જે દાખલાઓ આપ્યા છે, તે બધાનો ખુલાસો શંકરાચાર્યની અસર માન્યા વગર કોઇ રીતે થઈ શકતો નથી.

શ્રી. શંકરાચાર્યે પુરાણમાંથી બ્રહ્માત્મૈક્ય પ્રતિપાદક વચન બ્રહ્મસૂત્ર-ભાષ્યમાં ઉતાર્યું છે (જુઓ; ૨–૧–૧), એ શ્લોક થોડા થોડા ફેરફાર સાથે વાયુપુરાણમા મળે છે. પણ જો ભાગવતનાં સ્પષ્ટ બ્રહ્માત્મૈક્ય પ્રતિપાદક વચનો શંકરાચાર્ય પાસે હોત તો તો પ્રસ્તુત પ્રસંગે એમાંથી એકાદ જરૂર ઉતારત; પણ નથી ઉતાર્યું, એ ઉપરથી શ્રીશંકરાચાર્યને ભાગવતની ખબર નથી અને ઉપર આપેલા દાખલાઓથી ભાગવતકારને શ્રીશંકરાચાર્યના ગ્રન્થોનો પરિચય છે, એમ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો સાબિત થાય છે.

શ્રી. શંકરાચાર્યના ગ્રન્થો રચાયા કે તરત પ્રસિદ્ધ થયા હતા અને તે ઉપર ટીકાઓ વગેરે પુષ્કળ સાહિત્ય ઉત્પન્ન થવા માંડયું હતું. વળી દક્ષિણમાં વૈષ્ણવોએ દશમા શતકથી શાંકર વેદાંતનો વિરોધ કરવા માંડ્યો છે. ભાગવત આ વિરોધ પહેલાનો ગ્રંથ છે એટલે શંકરાચાર્ય પછી તરતમાં નવમા શતકના આરંભમાં ઇ. સ. ૮૦૦ થી ૮૨૫માં રચાયો હોય એ સંભવિત લાગે છે.

અહી એક બીજી વાત પણ નોંધવા જેવી છે. આ પુરાણો વ્યાસનાં રચેલાં ગણાય છે અને એના અજ્ઞાત કવિઓ પોતાને તદ્દન અંધારામાં રાખે છે. એ સ્થિતિમાં નવુ રચાયેલું કોઈ પણ પુરાણ રચાયા પછી તરત પ્રસિદ્ધ થઈ શકે એ બને એવુ નથી. એવું પુરાણ લખાયા પછી કોઈ મંદિરના પુસ્તકાલયમાં એ પોથી અમુક કાળ પડી રહે અને ૫૦–૧૦૦ વર્ષ પછી એ મંદિરના કોઈ વિદ્વાન આચાર્ય અચાનક પોથીઓ તપાસતાં એ પુરાણને જુએ, પોતાના શિષ્યોને બતાવે અને પ્રસિદ્ધ કરે, એવી રીતે પુરાણોની પ્રસિદ્ધિ, એની રચના પછી અમુક કાળે જ થવાનો સંભવ છે.

હવે જો ઇ. સ ૮૨૫ થી ૮૫૦ સુધીમા થયેલા કુલશેખર આલવારને આ પુરાણ જાણવામા હતુ એમ માનીએ—જો કે એવુ માનવાની પણ જરૂર નથી–તો તે ઉપરના કારણથી ઇ સ ૭૫૦ પછી ન રચાયુ હોવુ જોઇએ પણ આગળ બતાવ્યુ છે તેમ શંકરાચાર્યની ભાગવત ઉપર અસર થઈ હોય તો, ઇ સ ૮૦૦ પહેલા તે ન રચાઈ શકે એટલે કા તો ભાગવતતત્ર કે બીજા કોઈ નામથી આ પુરાણ ઈ સ આઠમા શતકના પહેલા ભાગમા પહેલા રચાયુ અને પછી નવમા શતકમા એમા કોઇએ ઉમેરા કર્યા[1], એમ હોય, અથવા તો ભાગવતમા કુલશેખરે ઉતાર્યા છે એવા શ્લોકો એ વખતના વૈષ્ણવ સ્તોત્રોમાથી ભાગવતકારે લીધા હોય અને કુલશેખરે પણ એ મૂળમાથી જ ઉતારો કર્યો હોય, અથવા કુલશેખર જેવા કોઈના જાણવામા એ પુરાણ તરત આવ્યુ હોય ગમે તેમ હો, પણ શ્રીમદ્ ભાગવત અત્યારે છે તેવુ, ઈ સ ૮૦૦ પહેલા નથી રચાયુ અને નવમા કે દશમા શતકમા કદાચ કોઈ કોઇ ભક્તોના જાણવામા હશે પણ એની સાર્વત્રિક પ્રસિદ્ધિ બારમા શતકમા થઈ પછી દર સૈકે આ મહાપુરાણની પ્રતિષ્ઠા વધતી ગઇ અને છેવટે ૧૬મા શતકમા વેદ અને ગીતા જેટલી એની પ્રતિષ્ઠા થઇ ગઈ

નોંધ, સં ૧૯૮૬ વૈશાખ

પુરાતત્ત્વ પુ ૫મા ઉપરનો લેખ છાપતા તેના સંપાદક શ્રી રસિકલાલ પરીખે એ લેખના અન્તે (પૃ ૧૨૪મા) ટીપમા નન્દી સૂત્રમા ભાગવતનો ઉલ્લેખ છે અને એ સૂત્રગ્રન્થના કર્તા દેવર્ધિગણિનો સમય ઈ સ ૪૫૪ના અરસામા છે આથી ભાગવત ઇ સ પાચમા સૈકામા પ્રસિદ્ધ હતુ એમ જણાય છે આ ભાગવત તે હાલનુ ભાગવત કે બીજુ કોઇ ભાગવત કે હાલના ભાગવતની મૂળ આવૃત્તિ એ કહેવુ શક્ય નથી, આ મતલબની સાવચેતીભરી નોધ કરી છે

---

૧ ભાગવતમા પ્રક્ષિપ્ત કટકાઓ છે જ તો નક્કી જ શ્રી વલ્લભાચાર્ય દશમસ્કધના ત્રણ અધ્યાયો પ્રક્ષિપ્ત માને છે (બીજા ટીકાકારો એ અધ્યાયોને પ્રક્ષિપ્ત નથી માનતા) વળી શ્રીવૈષ્ણવમત તથા એ રીતે એક સ્થળે નજરે છે (ભા ૩-૨-૭૮) આ અર્થો કે આખો શ્લોક તો ચોક્ખો ઘુસી ગયેલો છે

ભાગવત પુરાણના સમયને મારા ઉપરના નિર્ણયથી પ્રાચીનતા તરફ ખેંચી જનાર નન્દીસૂત્રના આ ઉલ્લેખ ઉપરાંત માઠરવૃત્તિનો પુરાવો પણ રજૂ કરવામાં આવે છે એટલે એ બેયનો વિચાર અહીં કરી લેવો યોગ્ય છે.

પણ ભાગવતના સમયના વિચારમાં અહીં મુખ્ય પ્રશ્ન તો એ છે કે, ઉપલા લેખમાં ભાગવતની રચના શંકરાચાર્ય પછી ઇ. સ. નવમા શતકમાં થઇ હોવા બાબતમાં મેં જે પુરાવા આપ્યા છે, તે નિર્ણાયક છે કે નહિ?

એ પુરાવાઓ ટૂંકામાં નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. શ્રીમદ્ ભાગવતની બારમા શતકની પહેલાં સામાન્ય પ્રસિદ્ધિ જોવામાં નથી આવતી. ભાગવત જેવા ભક્તિમાર્ગમાં ખાસ ભાત પાડનાર અને પ્રથમ કોટિના ગ્રન્થની પ્રસિદ્ધિ ન હોવી એ ઘણું સૂચક છે.

૨. રામાનુજાચાર્ય (૧૧મું શતક) અને નિમ્બાર્કાચાર્ય (૧૨મું શતક)નું ભાગવત વિષે મૌન બારમા શતક પહેલાં વૈષ્ણવધર્મના પ્રમાણગ્રન્થ તરીકે ભાગવતની પ્રસિદ્ધિ ન હોવાનો પુરાવો છે.

૩. વાચસ્પતિ મિશ્ર (ઇ. સ. ૮૫૦) ભામતીમાં વિષ્ણુપુરાણમાંથી નામ વગર ઉતારો કરે છે, અને યોગસૂત્રના ભાષ્યની ટીકામાં વિષ્ણુપુરાણમાંથી નામ સાથે ઉતારો કર્યો છે.[1] જ્યારે ભાગવતનો ઉલ્લેખ કરતા નથી.

૪. શંકરાચાર્ય ગીતા, મહાભારત ઉપરાંત પુરાણમાંથી ઉતારા કરે છે, જે વિષ્ણુ, માર્કંડેય અને બ્રહ્માંડમાં મળે છે.[2] અને જે સ્થળે અદ્વૈત પ્રતિપાદક પૌરાણિક વચન ઉતારવાની શંકરાચાર્યને જરૂર પડી છે ત્યાં પણ (બ્ર. સૂ. ૨-૧-૧) વાયુપુરાણમાંથી એક શ્લોક ઉતાર્યો છે, જ્યારે તે કરતાં વધારે સ્પષ્ટ બ્રહ્માત્મૈક્ય પ્રતિપાદક વચનો ભાગવતમાં મળતાં હોવા છતાં ઉતાર્યાં નથી, એ ભાગવતની અપ્રસિદ્ધિ સૂચવે છે.[3]

૫. બાણ કવિએ કૃષ્ણનાં બાલચરિત્રને ઉદ્દેશીને પુષ્કળ ઉલ્લેખો કાદંબરીમાં કર્યા છે. પણ એમાંથી એક પણ એવો નથી કે જેનું

---

૧. જુઓ; યોગસૂત્ર ૨-૧-૨ની વાચસ્પતિની ટીકા.

૨. જુઓ; મારું, 'પુરાણ વિવેચન' પૃ. ૮ થી ૧૪. વળી ગીતા, અ. ૧૫ શ્લો. ૧ના શાંકરભાષ્યમાં પુરાણમાંથી શ્લોકો ઉતાર્યા છે. તે બ્રહ્માંડપુરાણ અ૦ ૫માં મળે છે.

૩. જુઓ; મારું, 'પુરાણ વિવેચન' પૃ. ૧૨

મૂળ હરિવંશમાં ન હોય અને ભાગવતમાં હોય, હરિવંશ અને વાયુનું તો બાણે નામ લીધું જ છે[1]

આ નિષેધાત્મક પુરાવાઓ જ એકલા હોત તો એ નિર્ણાયક કદાચ ન ગણાત પણ સાધક પુરાવા છે

૬. શંકરાચાર્ય અને ગૌડપાદના વિચારોની ભાગવત ઉપર સ્પષ્ટ અસર હોવાના એટલું જ નહિ પણ એ બેયના શબ્દો અને વચનો ઉતાર્યા હોવાના દાખલા ઉપર આપ્યા છે

૭ માઘના શિશુપાલવધમાંથી અમુક પ્રસંગ ભાગવતમાં લીધો હોવાનું અનુમાન ઉપર નોંધ્યું છે પણ નીચેના દાખલામાં માઘના શબ્દો ભાગવતે ઉતાર્યા છે

૮ युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो
जगन्ति यस्यां **सविकाशमासत** ।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विष
तपोधनाभ्यागमसंभवा मुद ॥

શિશુપાલવધ સ ૧ શ્લો ૨૩

એ સાથે સરખાવો,

यमाहुराद्य पुरुष सहस्राङ्घ्र्यूरुबाहुकम् ।
यत्र विश्व इमे लोका । **सविकाश समासते** ।

ભાગવત ૩-૭-૨૨

ભાગવતના सविकाश समासते શબ્દો માઘમાંથી લીધેલા છે એથી ઊલટું શા માટે નહિ ? ઊલટું નહિ કારણ કે શિશુપાલવધમાં પ્રલય વખતે ત્રણેય લોકને પોતામાં સમેટી લેતા જે શરીરમાં જગ્યા વધી, તે શરીરમાં તપોધન (નારદ)ના આવવાથી ઉદ્ભવેલો આનંદ ન સમાયો એમ કહેવામાં ચમત્કાર હોવાથી, એ શબ્દોનું ઔચિત્ય છે, જ્યારે ભાગવતમાં એવું નથી, માટે ભાગવતે શબ્દો માઘમાંથી ઉપાડી લીધા છે

૯ ભાગવતમાં દ્રવિડ દેશમાં જ્યાં કાવેરી અને તામ્રપર્ણી નદી વહે છે, ત્યાં 'પવિત્ર હૃદયવાળા વાસુદેવભક્તો થશે' એમ જે કહેલું છે તે સાતમાથી નવમા શતકમાં એ પ્રદેશમાં થયેલા આલવાર ભક્તોને

૧. એજન, પૃ ૧૫ થી ૧૬

લક્ષીને જ સંભવે છે,[1] એ જોતાં સાતમા–આઠમા શતક પહેલાં ભાગવતનું એ વચન સંભવિત નથી.[2]

૧૦. પાર્જિટર કલિરાજવંશનાં ભિન્નભિન્ન પુરાણોમાં આપેલાં પાઠાંતરોના ક્રમ ઉપરથી ભાગવતને નવમાં શતકમાં મૂકે છે.

માધની તથા શંકરાચાર્યની જે અસર ઉપર નોંધી છે, તે એકલી જ ભાગવતનો સમય શકરાચાર્ય પછી ઠરાવવા માટે મારે મતે પૂરતી નિર્ણાયક છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આટલી કે આથી ઓછી પણ અસર ઇતિહાસવિદોએ પૂરતી ગણ્યાના અનેક દાખલા મળશે.

બારમા શતકમાં જેની સામાન્ય પ્રસિદ્ધિ થઇ છે તે ભાગવત વિષે દશમા શતકનો યામુનાચાર્યનો એક ઉલ્લેખ મળે છે અને નવમા શતકનો કુલશેખરનો સંદિગ્ધ ઉલ્લેખ મળે છે, એટલે ભાગવત પ્રસિદ્ધિ પહેલાં બસ્સો – ત્રણુસો વર્ષ ઉપર ઇ. સ. નવમા શતકમાં રચાયું માની શકાય એમ મને લાગે છે.

આ નિર્ણયની સામે બે પુરાવા અપાય છે:–(૧) માઠરવૃત્તિનો અને (૨) નન્દીસૂત્રનો. આ બે ગ્રન્થોમાં ભાગવત વિષે શું છે તે પહેલાં જોઇએ.

સાંખ્યદર્શનના મુખ્ય પ્રમાણભૂત ગ્રન્થ સાંખ્યકારિકા ઉપર ગૌડપાદ-ભાષ્ય અને વાચસ્પતિની સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી ટીકા એ જૂનાકાળથી પ્રસિદ્ધ છે. પણ એ કારિકાઓ ઉપર જ એક માઠરવૃત્તિની યે હાથપ્રતો મળે છે. પણ એ ઉપર ડૉ. બેલ્વેલકરે ભાંડારકર કૉ–મેમોરેશન વૉલ્યૂમમાં ઇ. સ. ૧૯૧૭માં એક લેખ લખ્યો ત્યારથી એની વિશેષ પ્રસિદ્ધિ થઈ. એ લેખમાં તથા તે પછી ઇ. સ. ૧૯૨૩માં પ્રો. એ. હિલેબ્રૅન્ટની ૭૦મી જયન્તી નિમિત્તે પ્રગટ થયેલા નિબંધસંગ્રહમાં માઠરવૃત્તિ ઉપર જ લખેલા નિબંધમાં[3] એવું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે, પરમાર્થ

---

૧. વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ. ૨, પૃ. ૧૬૪

૨. શંકરાચાર્યના અને ગૌડપાદના કહેવાતા અમુક ગ્રન્થોમાં ભાગવતમાંથી ઉતારા હોવાની દલીલ તથા એ ગ્રન્થોનું કર્તૃત્વ સંદિગ્ધ હોવાથી, એ દલીલની અનિર્ણાયકતા ઉપર નોંધી જ છે.

૩. આ નિબંધ 'એનલ્સ ઓફ ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ' ગ્ર. ૫, સં. ૨માં ૧૯૨૪માં છપાયો છે.

(ઈ સ ૫૫૦) સાખ્યકારિકાની જે ટીકા ચીનમા લઈ ગયેલ અને જેનુ ચીનાઈ ભાષાન્તર મળે છે, પણ મૂળ સસ્કૃત વિલુપ્ત થઈ ગયેલુ મનાતુ હતુ, તે જ આ માઠરવૃત્તિ છે[1] જો આ અનુમાન સાચુ હોય તો એથી અને શ્રી રસિકલાલભાઈ તથા ડૉ બેલ્વેલ્કર પણ ૧૯૨૩ના નિબધમા કહે છે તેમ બે પ્રાચીન જૈન ગ્રન્થો અનુયોગદ્વારસૂત્ર અને નન્દીસૂત્ર જેનો સમય અનુક્રમે ચોથા પાચમા સૈકામા ગણાય છે, તેમા માઠરનો ઉલ્લેખ હોવાથી એ ચોથા શતકના આરભનો ગ્રન્થ હોવો જોઈએ[2]

આ માઠરવૃત્તિ ચૌખમ્બા સસ્કૃત સિરીઝમા એક જ હાથપ્રત ઉપરથી છપાતા તે સાથે સ્વ સાક્ષર શ્રી તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીએ એક વિદ્વત્તા ભરેલી ભૂમિકા લખી જેમા એમણે લખ્યુ છે કે "આવૃત્તિમાનુ यथा पङ्केन पङ्काम्भ એ વચન શ્રીમદ્ ભાગવત (૧–૮–૫૨)મા છે અને एष आतुरचित्तानां એ શ્લોક થોડા પાઠભેદથી ભાગવત (૧–૬–૩૫) મા છે માટે ભાગવત એથી જૂનુ છે, એવુ અનુમાન થાય છે "

(૨) ભાગવતનો બીજો ઉલ્લેખ નન્દીસૂત્રમા જૈનેતર ગ્રન્થો ગણાવતા नागसुहुम, कणगसत्तरि, वइसेसिअ, बुद्धवयण, तेरासिअ, काविलिअ लोगायय, सट्ठितंत, माढर, पुराण वागरण, भागव, पायंजली[3] એ રીતે છે આમાં ભાગવ તે ભાગવત

હવે પ્રશ્ન એ છે કે, બાણ, શકરાચાર્ય અને વાચસ્પતિ જેવા સસ્કૃત સાહિત્યના વિશાળ પરિચયવાળા વિદ્વાનોના મૌનની તથા માઘ અને શકરની સ્પષ્ટ અસરના પુરાવાની વિરુદ્ધ જઈને ભાગવતને નવમામાથી ચોથા શતકમા ખેંચી જવા જેટલી ઉપરના બે ઉલ્લેખોમા શક્તિ છે કે એની બીજી કોઈ ગતિ સભવિત છે ? તે તપાસીએ પહેલુ તો માઠરવૃત્તિ એ જ પરમાર્થવાળી ટીકા હોવા બાબતમા

---

૧ પુરાતત્ત્વ, પુ. ૧, પૃ ૧૫૯થી ૧૬૧ના શ્રી રસિકલાલ પરીખે 'માઠર વૃત્તિનો સમય' નામનો લેખ લખ્યો છે જેમા ડૉ બેલ્વેલ્કરના આ કોટિ વાળા લેખની દલીલો ઉતારી આપી પોતે નવી પણ ઉમેરી છે

૨ જુઓ, પુરાતત્ત્વ પુ ૧, પૃ ૧૫૮, ૧૫૫

૩ જુઓ, પુરાતત્ત્વ પુ ૫, પૃ ૨૦૩ની ટીપ ૩૦ તથા વિન્ટરનીત્ઝની હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયન લિટરેચર ભા ૨, પૃ ૪૭૩ ઉપર એ પાઠ વચ્ચે થોડો પાઠભેદ છે.

શ્રી. બેલ્વેલકરનાં લખાણો વાંચ્યા પછી પણ કીથ જેવો વિદ્વાન સાશંક છે.[1] છતાં અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં તથા નન્દીસૂત્રમાં માઠરનું નામ મળે છે.[2] એના જોરે માઠરવૃત્તિને ચોથા શતકનો ગ્રન્થ માનીએ તો પણ એથી ભાગવતના સમયને કશો લાભ થતો નથી. કારણ કે ઉપલબ્ધ માઠરવૃત્તિમાં ભાગવતમાંથી જે ઉતારા મળે છે, તે મૂળ માઠરમાં હોવામાં શંકા છે. શ્રી. બેલ્વેલકર માઠરવૃત્તિની જૂનામાં જૂની ઈ. સ. ૧૪૫૭ની તથા બીજી હાથપ્રતો તપાસ્યા પછી ઉપર કહેલા નિબંધમાં જ કહે છે તેમ માઠરવૃત્તિની બધી હાથપ્રતોમાં વિદ્યાર્થીઓને હાથે હાંસિયામાં થયેલા ઉતારાઓ મૂળમાં પેસી ગયા છે.[3] સંસ્કૃત હાથપ્રતોમાં આ પ્રકારનો પ્રક્ષિપ્ત ભાગ પુષ્કળ હોવાના પુષ્કળ દાખલાઓ હાથપ્રતોના અભ્યાસીઓને સુવિદિત છે. માઠર-વૃતિમાં આવેલાં અનેક ઉદાહરણો આ પ્રકારનાં પ્રક્ષિપ્તો છે એમ શ્રી. બેલ્વેલકર કહે છે અને હસ્તામલક સ્તોત્રના યથા દર્પણાભાસ આભાસ ह्यानौ એ ઉદાહરણનો દાખલો આપીને તો શ્રી. બેલ્વેલકર પેઠે સ્વ. તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી પણ માઠરવૃત્તિમાં પ્રક્ષિપ્તો હોવાનો સ્વીકાર કરે છે.[4]

માઠરવૃત્તિની હાથપ્રતોની આવી પ્રક્ષિપ્તપ્રચુર સ્થિતિ જોતાં એમાં ભાગવતના જે બે શ્લોકો મળે છે, તે પણ પ્રક્ષિપ્ત હોવાનો સંભવ છે. જ્યાં એ શ્લોકો મળે છે ત્યાં એની ખાસ આવશ્યકતા નથી અને હાસિયામાંથી પેસી ગયા છે, એ વસ્તુ એ સ્થાનોને એટલે કારિકા બે તથા ૫૧ ઉપરની માઠરવૃત્તિ ને એ જ કારિકા ઉપરનાં

---

૧. જુઓ; કીથનું સાંખ્ય સિસ્ટમ, ૧૯૧૮ પૃ. ૭૦ અને તેનું હિસ્ટરી ઓફ સંસ્કૃત લિટરેચર, ૧૯૨૮ પૃ. ૪૮૮.

૨. આ જૈનસૂત્રોમાં કેવળ સાંખ્યદર્શનના જ ચાર ગ્રન્થોનાં નામ છે:– (૧) કનકસપ્તતિ (એટલે સાંખ્યકારિકા), (૨) કાપિલ (કયો ગ્રન્થ હશે? અત્યારે તો કોઈ મળતો નથી), (૩) ષષ્ટિતન્ત્ર અને (૪) માઠર. વળી મૂળકારિકા અને તેની માઠર ટીકા બેયનો ભિન્ન ઉલ્લેખ જરા વિચિત્ર લાગે છે.

૩. જુઓ; માઠરવૃત્તિ નામનો નિબંધ, એનલ્સ ઓફ ધી ભાંડારકર ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ગ્ર. ૫. સં. ૨ પૃ. ૩૩, ૩૪

૪. એજન પૃ. ૩૪ તથા ચૌ. સં. સી.માં પ્રકાશિત માઠરવૃત્તિની ભૂમિકા પૃ. ૫.

ગૌડપાદભાષ્ય તથા વાચસ્પતિવિરચિત સાખ્યતત્ત્વકૌમુદી સાથે સરખાવીને વાચવાથી દેખાશે ભાગવતના આ શ્લોકો ગૌડપાદભાષ્યમા કે સાખ્યતત્ત્વકૌમુદીમા નથી

ટૂંકામા મારુ વક્તવ્ય એ છે કે, ભાગવતનો સમય ઈ સ નવમા શતક પહેલા જો બીજા પુરાવાથી ન જઈ શકતો હોય તો માઠરવૃત્તિના પુરાવાથી નહિ જઈ શકે કારણ કે ભાગવતનું ઉદાહરણ પ્રક્ષિપ્ત હોવાનો સંભવ એ પુરાવાને નિરર્થક કરી નાખે છે

ભાગવતને ઈ સ નવમા શતકથી પ્રાચીન કાળમા ખેંચી જનાર બીજો પુરાવો નન્દીસૂત્રનો અપાય છે એ ઉપર કહ્યુ જ છે એમા ખાલી 'ભાગવત' અને 'પુરાણ' એમ બે જુદા નામ છે અને 'ભાગવતપુરાણ' એ રીતે સાથે નથી હવે પુરાણ નામના એક કરતા વધારે ગ્રન્થો ઈ સ પૂર્વે બીજા કે ત્રીજા શતકમા વિદ્યમાન હોવા જોઇએ, એ મેં "પુરાણ વિવેચન" (પૃ ૯૬–૯૭)મા બતાવ્યુ છે, એટલે નન્દીસૂત્રમા પુરાણનો ઉલ્લેખ હોવો અસ્વાભાવિક નથી. બાકી રહ્યું 'ભાગવત' 'ભાગવત' શબ્દથી ભાગવતપુરાણ જ ઉદ્દિષ્ટ છે કે, ભાગવતધર્મીઓનો બીજો કોઈ ગ્રન્થ એ સમજાતું નથી ભાગવતધર્મ ઈ સ પૂર્વે બીજા શતકમા પ્રચલિત હતો[1] અને એ ધર્મ પ્રચલિત હોય તો એનું કાંઈક સાહિત્ય પણ હોવુ જોઈએ જો કે અત્યારે એ ભાગવત સાહિત્યનો મહાભારત નારાયણીય પર્વમા જે અંશ જળવાઈ રહ્યો છે તે જ પ્રાચીનતમ અંશ છે[2] પણ એનું છૂટું સાહિત્ય પણ જૂના કાળમા હશે અને એ સાહિત્યનો સંગ્રહ થઈને જ વૈષ્ણવપુરાણ ઈ સ પૂર્વે જ રચાયુ હોવાનો સંભવ મેં 'પુરાણ વિવેચન' (પૃ ૧૦૬)મા માન્યો છે આ વૈષ્ણવપુરાણનુ નામ ભાગવત હોય એ સંભવિત છે જો કે ચોક્કસ પુરાવો નન્દીસૂત્રના ઉપરના ઉતારા સિવાય બીજો નથી એ પ્રાચીનતર ભાગવતમા શુ હતુ અને શુ ન હતુ એ જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી એ જૂના

૧ જુઓ, મારો, વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, દ્વિતીયાવૃત્તિ પૃ ૪૭ તથા પૃ ૬૩

૨ એજન, પૃ ૮૪.

ભાગવતમાંથી વસ્તુ લઈને એમાં ઘણા ઉમેરા – સુધારા વધારા થઈને હાલનું ભાગવતપુરાણ રચાયું હોય એ બનવાયોગ્ય છે.

હાલનું પુરાણ એક જ કર્તાની કૃતિ છે એવો મારો મત પહેલાં તો હતો, પણ એથી જુદો એક કરતાં વધારે અને જુદા જુદા કાળમાં થયેલા લેખકોનો ભાગવતની રચનામાં હાથ હોવાનો પણ મત છે. બધું જોતાં પુરાવાની વર્તમાન સ્થિતિમાં મારા મતે એટલો જ નિર્ણય થાય છે કે, ભાગવતસંહિતા કે પુરાણ નામનો ભાગવતધર્મીઓમાં પ્રચલિત ગ્રન્થ ઈ. સ. પૂર્વે બીજાથી ઈ. સ. ચોથા શતક સુધીમાં રચાયો હશે; પણ પછી એ લુપ્ત થઈ ગયો છે અને એમાંથી ભાગવત વૈષ્ણવ વસ્તુ, કવચિત્ શબ્દો પણ લઈને શંકરાચાર્ય પછી ઈ. સ. નવમા શતકમા એ મૂળથી ઘણો મોટો અને ઘણા સુધારાવધારાવાળો નવેસરથી જે ગ્રન્થ રચાયો તે હાલનું ભાગવતપુરાણ.

શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણ

અઢાર પુરાણ અને અઢાર કે તેથી વધારે ઉપપુરાણના વિશાળ પૌરાણિક સાહિત્યમા શ્રીમદ્ ભાગવત શ્રેષ્ઠ છે ભાગવત પ્રાચીનતમ પુરાણ નથી, અલબત્ત મહાભારત અને બધા પુરાણો વ્યાસજીએ રચેલા છે એવુ જેઓ ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી માને છે તેઓને આ કથન નહિ રુચે, પણ આ લેખ જ જેઓને ઐતિહાસિક વિચારણા માન્ય છે, તેઓને માટે છે. વાયુ, મત્સ્ય, બ્રહ્માંડ, બ્રહ્મ, વિષ્ણુ અને કૂર્મ, એટલા કે એથી એકાદ વધારે, પુરાણો રચાયા પછી ભાગવત રચાયું છે અને બીજાં પુરાણો ભાગવત પછી રચાયાં છે પુરાણોને પરસ્પર સરખાવીને વાચવાથી આ પૌર્વાપર્ય, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ જેનામાં હોય તેને, સ્પષ્ટ દેખાય છે

ઈતિહાસ – પુરાણનો ઉલ્લેખ વૈદિક સાહિત્યમા મળે છે અને મૂળ પુરાણ મહાભારતની પ્રથમ રચના વખતે એટલે પ્રાચ્યવિદોના સામાન્ય મતે ઈ સ ચોથા શતકમા રચાયુ હોવાનો સંભવ છે અલબત્ત એ પુરાણમા જે વર્ણાદિ વસ્તુનો સમદ્દ થયો હશે તે તો સૂતોએ શ્રુતપરમ્પરાથી જાળવી રાખેલ ઘણુ પ્રાચીન વસ્તુ હોવાનો સંભવ છે અને એ કારણથી પુરાણોનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય ઘણુ છે સુધારાની પહેલી ભરતીના વેગમા, પુરાણો બ્રાહ્મણોએ પેટ ભરવા માટે રચેલા છે એવી માન્યતા કેળવાયેલા વર્ગમા ફેલાવાથી પુરાણોની ઘણી ઉપેક્ષા થઇ હતી અલબત્ત વિલ્સન જેવા પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતજ્ઞોએ સો વર્ષ પહેલા પણ પુરાણોમા શુ છે એ જોવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, પણ પુરાણવિદ્ પાર્જિટરે પુરાણોના વંશાવલ્યુન તથા વશવર્ણનનો અભ્યાસ કરી, એ સાહિત્યનુ ઐતિહાસિક મૂલ્ય આંકી બતાવ્યુ ત્યારથી પુરાણોની કિંમત વધી છે.

પણ ભાગવતપુરાણ બીજાં પુરાણોથી ઘણી રીતે જુદું પડે છે. એમાં ત્રણ ભિન્ન પ્રવાહો એકત્ર થયા છે અને એ કારણથી ત્રિવિધ દૃષ્ટિથી ભાગવતનો અભ્યાસ થઈ શકે છે. સામાન્ય જન-સમાજમાં ભાગવત ધાર્મિક દૃષ્ટિથી સંભળાય છે અથવા વંચાય છે અને ધાર્મિક ગ્રન્થ તરીકે એ ઘણો ઊંચો ગ્રન્થ છે. શ્રી. વલ્લભસમ્પ્રદાય અને શ્રી. ગૌરાંગસમ્પ્રદાયમાં ભાગવતનું વેદ અને ગીતા કરતાં પણ અધિક પ્રામાણ્ય મનાય છે. છેલ્લાં સાતસો વર્ષ દરમ્યાન સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર અને તે કરતાં પણ વધારે વ્રજ, બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતી, તેલુગુ, કાનડી વગેરે દેશી ભાષાના સાહિત્ય ઉપર ભાગવતે અસર કરી છે. ભાગવતમાંથી વસ્તુ લઇને અથવા અનુવાદરૂપે જુદી જુદી ભાષાઓમાં સંખ્યાબંધ રચનાઓ થઈ છે.

ભાગવતનો સમય—ભાગવત ઈ. સ. બારમા શતકમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે પહેલાં એની પ્રસિદ્ધિ હોવાના પુરાવા નથી. બારમા શતકના મધ્વાચાર્યે ભાગવતને પ્રમાણગ્રન્થ ગણીને એક ગ્રન્થ "ભાગવતતાત્પર્યનિર્ણય" લખ્યો છે. એ જ શતકના જયદેવ કવિએ ભાગવત પરથી "ગીતગોવિન્દ" નામનું સુંદર કાવ્ય લખ્યું છે. બારમા શતકમાં આટલી પ્રસિદ્ધિ પામવા માટે એ પુરાણ બસોએક વર્ષ પહેલાં રચાયું હોવું જોઇએ. અને દશમા શતકમાં ભાગવતનો એકાદ ઉલ્લેખ મળે છે, એ ઉપરથી તે પહેલાં રચાયું હોવાનો સંભવ છે.

બીજી તરફથી, સાતમા – આઠમા શતકના કવિ માઘના શબ્દોને તથા આઠમા – નવમા શતકના ગૌડપાદ અને શંકરાચાર્યના વિચારોને તથા શબ્દોને ભાગવતમાં ઉતારેલા છે. એ પુરાવાને આધારે ઈ. સ. નવમા શતકમાં ભાગવત રચાયું છે એવો મારો મત મેં ઉપર સપ્રમાણ દર્શાવ્યો છે.

ભાગવતના ત્રણ પ્રવાહો—ભાગવતમાં ત્રિવિધ – પ્રવાહ એકત્રિત થયાનું જે ઉપર કહ્યું છે તે ત્રિવિધ પ્રવાહો (૧) પૌરાણિક પ્રવાહ, (૨) ભક્તિમાર્ગનો પ્રવાહ અને (૩) શ્રીકૃષ્ણચરિત્રનો પ્રવાહ. આ ત્રણે પ્રવાહોનું મૂળ ભાગવત કરતાં ઘણા જૂના કાળમાં રહેલું છે.

(૧) પૌરાણિક પ્રવાહમાં ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા – પાંચમા શતકમાં લખાયેલું મૂળ પુરાણ કે જેમાંથી ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં ઉતારો

થયો છે, તે ભવિષ્યપુરાણ અત્યારે મળતું નથી અને એ મૂળ પુરાણના "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥" આ પુરાણલક્ષણમાં કહેલા પાંચે વિષયોનો પ્રાચીનતમ પાઠ અત્યારે તો માત્ર વાયુપુરાણમાં મળે છે એ પુરાણનું કલિવંશવર્ણન ઈ સ ચોથા શતકના આરંભનું છે, પણ એનું બાકીનું વંશવર્ણન એથીયે બસો વર્ષ જૂનું હોવાનો સંભવ છે, જ્યારે શૈવ અધ્યાયો ઈ સ ચોથા શતક પછી ઉમેરાયા છે બ્રહ્માંડ અને મત્સ્યનો વંશવર્ણનનો પાઠ વાયુપુરાણનો લગભગ સમકાલીન છે, ત્યારે વિષ્ણુપુરાણનો તે પછીનો અને ભાગવતે તો વિષ્ણુપુરાણમાંથી ઉતારો કર્યો છે પુરાણવિદ્ પાર્જિટરે "Dynasties of the Kali Age"માં વાયુ આદિ પુરાણોના કલિવંશ વર્ણનના પાઠોની ઐતિહાસિક તુલના કરી છે એ રીતે "સર્ગાદિ" બીજા પૌરાણિક વિષયો પણ વિદ્વાનોના અભ્યાસની રાહ જુએ છે ભાગવત પુરાણ એ પૌરાણિક સાહિત્યના પ્રવાહના મધ્યમાં રહેલું છે[૨]

(૨) ભક્તિશાસ્ત્ર તરીકે ભાગવત પુરાણનું સ્થાન ઘણું ઊંચુ છે ભક્તિનું મૂળ તો છેક વેદકાળમાં મળે છે[૩] ભક્તિમાર્ગનો "અનુગ્રહ" જેવો મૌલિક સિદ્ધાન્ત કઠ અને મુણ્ડક ઉપનિષદમાં મળે છે અને ભગવદ્ગીતા તો ભક્તિનું આદિ શાસ્ત્ર છે ભગવદ્ગીતાથી ચાલેલો ભક્તિમાર્ગનો પ્રવાહ મહાભારતના નારાયણીય પર્વ જેવા ભાગો અને વિષ્ણુપુરાણમાં થઈને ભાગવતમાં ઊતર્યો છે, પણ ભાગવતની ભક્તિ અને ભગવદ્ગીતાની ભક્તિ એક નથી દા ત ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ અને કર્મ ચારેના સમન્વય ઉપર તથા માનવચિત્તની ઉચ્ચ કોટિની સામ્યાવસ્થા અથવા સ્થિતપ્રજ્ઞતા ઉપર ગીતામાં જે ભાર મૂક્યો છે, તે ભાગવતમાં નથી. ભક્તિની ગાઢતા ઉપર ભગવદ્ગીતા કરતાં ભાગવતમાં વધારે ભાર છે, અને ભાગવતની અસરથી તે પછીના કાળમાં એ તત્ત્વ વધતું ગયું છે ભાગવતમાં ભક્તિ સાથે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય પણ છે, જો કે ભક્તિ મુખ્ય અને જ્ઞાન-વૈરાગ્ય ગૌણ છે, જ્યારે પાછના

૨ જુઓ, મારું "પુરાણવિવેચન", પૃ ૯૭
૩ જુઓ, મારો "વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ", આ ૨, પ્ર ૧

કાળમાં જ્ઞાન–વૈરાગ્યનો અંશ ઘણો ઓછો થઈ, ભક્તિની ગાઢતા ઉપર અતિશય ભાર આપવામાં આવ્યો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં પુષ્ટિમાર્ગની અને ચૈતન્યસંપ્રદાયની ભક્તિ ભાગવતની ભક્તિથી આ રીતે જુદી પડે છે. એક રીતે ભક્તિવૃત્તિનો એમાં ઐતિહાસિક વિકાસ છે. પણ માનવચિત્તવૃત્તિઓના સમન્વયની દૃષ્ટિએ આ પાછળના સમ્પ્રદાયોની ભક્તિમાં અવનતિ થઈ છે. જેઓ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે તેને માટે મારું આ વક્તવ્ય નથી.

ભક્તિના વિકાસમાં કાળક્રમે સ્તોત્રોએ પ્રાપ્ત કરેલું સ્થાન ઐતિહાસિક વિચારકોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. વિષ્ણુપુરાણ કરતાં પણ ભાગવતની સ્તુતિઓ વધારે ભાવપૂર્ણ અને ગાઢ ઊર્મિવાળી છે. ભક્તિના અંગ તરીકે પણ સ્તોત્રનો મહિમા કાળક્રમે વધતો ગયો છે ને એ કારણથી ભાગવતમાં વારવાર આવતી સ્તુતિઓ સ્વાભાવિક બને છે.

ભક્તિવૃત્તિને કેળવવામાં અવતારકથાઓ અને ભક્તોનાં ચરિત્રો ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે છે, એ તત્ત્વ તો ભાગવત પહેલાં જ ધ્યાનમાં આવેલું. વિષ્ણુપુરાણમાં અવતારકથાઓ છે તેમ જ પ્રહ્લાદ, ધ્રુવ જેવા ભક્તોનાં ચરિત્રો પણ છે. પણ ભાગવત આ બાબતમાં વિષ્ણુપુરાણ કરતાં ઘણું આગળ વધ્યું છે. વિષ્ણુના અવતારોનું બીજ તો ભગવદ્ગીતામાં છે. ભગવાન કૃષ્ણ પોતાની "વિભૂતિ"ઓ ગણાવે છે અને "હું મને પોતાને વારંવાર સૃજું છું" એમ કહે છે, તેમાંથી અવતારવાદનો વિકાસ થયો છે અને રામાનુજ સમ્પ્રદાયમાં અવતારોને "વિભવ" જ કહે છે. વિષ્ણુના અવતારોનાં નામો વિષ્ણુપુરાણ તેમ જ હરિવંશમાં મળે છે અને વરાહ, વામન જેવા અવતારોની કથાઓ હરિવંશમાં છે. જ્યારે ભાગવતમા ઘણા અવતારોની સવિસ્તર કથાઓ છે. વળી એમાં અનેક ભક્તોનાં ચરિત્રો છે, જેમાં સુદામા જેવા કેટલાક ભક્તોની તો પહેલી જ વાર ઓળખાણ થાય છે. "અજામિલાખ્યાન" જેવામાં 'નામમહિમા' છેલ્લી કોટિએ પહોચે છે. ભાગવત ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યનો ગ્રન્થ છે એ ઉપર કહ્યું જ છે અને કૃષ્ણચરિત્ર સિવાયના ભાગવતના ભાગોમાં યોગ અને વૈરાગ્યનો પુષ્કળ ઉપદેશ છે. ભાગવતના જ્ઞાનમાં અદ્વૈતવાદ છે ને એ અદ્વૈતવાદ ઉપનિષદો અને મહાભારતમાંથી ઊતરી આવ્યો છે, પણ ભાગવતનું અદ્વૈત એ શંકરાચાર્યનું 'કેવલાદ્વૈત'

રામાનુજનું 'વિશિષ્ટાદ્વૈત' કે વલ્લભાચાર્યનું 'શુદ્ધાદ્વૈત' નથી પણ ભાગવતનો અદ્વૈતવાદ સ્વતંત્ર છે જો કે ભાગવતકારે આચાર્યો પેઠે પોતાનો વાદ સુસંકલિતરૂપે મૂક્યો નથી, પણ એનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ પકડી શકાય છે ખરું તેનો પોતાનો વાદ સુસંકલિત ન હોવાથી જ કદાચ ભાગવતના સમયના વિચારમા કહ્યું છે તેમ શંકરાચાર્યના વિચારો અને વચનોની અસર ભાગવતમા જોઈ શકાય છે

(૩) શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર ભાગવતમા બીજા કોઈ પણ પુરાણ કરતા વધારે વિસ્તારથી અને એ જ જાણે મુખ્ય વિષય હોય, એ રીતે કહેવામા આવ્યુ છે ભાગવતનો ત્રીજો ભાગ શ્રીકૃષ્ણચરિત્રે રોક્યો છે કૃષ્ણ ચરિત્રનો ઇતિહાસ જોઈએ તો મહાભારત તેનુ મૂળ છે વૈદિકસાહિત્યમા કૃષ્ણનુ નામ કવચિત્ મળે છે, પણ મથુરાના વૃષ્ણિવંશના વાસુદેવ કૃષ્ણના મહાભારત પહેલા દર્શન થતા નથી મહાભારતમા કૃષ્ણનુ ઉત્તરકાળનું જ ચરિત્ર મળે છે, ત્યારે હરિવંશમા કૃષ્ણનુ બાલચરિત્ર સવિસ્તર આપેલુ છે મહાભારતમા પોતામા પણ કૃષ્ણના સ્વરૂપનુ કથન એકસરખુ સર્વત્ર નથી કેટલાક ભાગમા કૃષ્ણને સામાન્ય 'ક્ષત્રિયવીર'જ કહેવામા આવ્યા છે, ત્યારે બીજે 'યોગેશ્વર' અને 'નારાયણનો અવતાર' પણ કહ્યા છે હરિવંશમા કૃષ્ણને નારાયણનો અવતાર જ ગણ્યા છે વિષ્ણુપુરાણનુ કૃષ્ણચરિત્ર હરિવંશથી થોડુ આગળ વધે છે જ્યારે ભાગવતમા કૃષ્ણચરિત્રમા વધારેમા વધારે વિકાસ જોવામા આવે છે ભાગવતમા કૃષ્ણ ભગવાનના એક અવતાર નહિ પણ कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् એ રીતે કૃષ્ણ એ જ પરમાત્મા અને મત્સ્યાદિ અવતારો એ કૃષ્ણના અવતારો, એવી માન્યતા જોવામા આવે છે અને પાછળથી ભાગવતાનુસારી વૈષ્ણવોમા એ જ માન્યતા દૃઢ થઈ છે

કૃષ્ણના બાલચરિત્રમા, હરિવંશમા કે વિષ્ણુપુરાણમા નથી એવુ ઘણુ ભાગવતે ઉમેર્યું છે વસ્ત્રહરણલીલા, કૃષ્ણે માટી ખાઈ મોઢામા જશોદાને વિશ્વ દેખાડ્યુ, વગેરે એના દાખલાઓ છે મારા મતે ભાગવતના કર્તા દ્રાવિડ હતા અને દ્રવિડમા સાતમાથી નવમા શતકમા થયેલા આલવારો અને બીજા ભક્તોમા પ્રચલિત કથાઓનો તેણે લાભ લીધો છે મારુ વક્તવ્ય એ છે કે હરિવંશ, વિષ્ણુપુરાણ કે ભાગવતમાથી શ્રીકૃષ્ણનું જે ચરિત્ર મળે છે તે એકસરખુ નથી, તેમ જ કૃષ્ણ ઐતિહાસિક પુરુષ હોય તો પણ તેનું યથાર્થ ચરિત્ર નથી, પણ કૃષ્ણભક્તિના વિકાસ

ચિઠ્ઠી મેળવી, બાર મહિના સુધી પણ ખુશીથી રહી શકે છે. આમાં અપવાદરૂપ બેત્રણ ધર્મશાળાઓ હશે, જેમાં બહારથી આવનાર અજાણ્યો જાત્રાળુ ચિઠ્ઠી વગર ઊતરી શકે છે. પણ મુખ્યત્વે તો ધર્મશાળા કે આરોગ્યભવનોનો ઉપયોગ આરોગ્યગૃહ તરીકે થાય છે અને તેનો લાભ મોટે ભાગે મુંબઈના લોકો જ લે છે. આ મકાનો પણ મુંબઈના શેઠિયાઓએ ઘણે ભાગે બંધાવેલ છે અને આ આરોગ્યપ્રદ હવાવાળુ સ્થાન મુંબઇની નજીક રેલવે રસ્તે મુંબઇથી ૧૧૭ માઇલ લગભગ છે. રેલવે અને મોટર સર્વિસ બન્ને ચાલુ છે. ઘરની મોટરવાળા પોતાની મોટરમા પણ જાય છે. બાવાસાધુઓ સિવાય પંચવટીમાં વસ્તી જ વધારે મુંબઈના ગુજરાતીઓની દેખાય છે. અલબત્ત, પંચવટી–નાશિક જ નહિ પણ નાશિકની નજીકનાં નાશિક જિલ્લાનાં ગામોની આબાદીમા પણ મુંબઇની નિકટના અને મુંબઈગરી વસ્તી સારો ભાગ ભજવે છે. જમીન ફળદ્રૂપ હોવાથી દ્રાક્ષનો જે મોટો ફાલ એકદમ આવે છે તથા જુદી જુદી ઋતુમાં જે પુષ્કળ શાક થાય છે, તેનો ભાવ તો મુંબઇ પાસે ન હોય તો ક્યાંથી જ આવે ? પણ મોટો ભાગ નષ્ટ થઇ જાય છે. મુંબઈના લોકો આવીને ભાવ બગાડે છે, એ નાશિકના લોકોની ફરિયાદ ખોટી નથી.

નાશિક–પચવટી તીર્થસ્થાન ગણાવાનું કારણ તો એનો રામકથા સાથેનો સંબંધ છે. શ્રીરામચદ્ર સીતા લક્ષ્મણ સાથે જે જનસ્થાન–પંચવટીમા રહેલા તે જ આ નાશિક–પચવટી. શૂર્પણખાની નાસિકાનુ અહી છેદન કરેલુ માટે આ સ્થાનનુ નામ નાશિક–નાશક પડયુ છે, એવી લોકોમા માન્યતા છે અને પંચવટીમા રામવનવાસના તે તે પ્રસંગોનાં સ્થાનો પણ બતાવવામાં આવે છે. આ સ્થાનો આધુનિક સ્વાર્થી બાવાઓ કે પૂજારીઓએ કલ્પેલાં છે એ તો દેખીતી રીતે સિદ્ધ છે. પણ આ નાશિક–પંચવટી એ રામાયણોક્ત જનસ્થાનના ભાગો નથી એટલું જ નહિ પણ કાલિદાસાદિ કવિઓનાં વચનો વિચારતાં ઈ. સ. ચૌદમા શતક સુધી રામકથાસંબદ્ધ જનસ્થાન ગોદાવરીના મૂળ આગળ હોવાને બદલે "પૂર્વ કાઠા ઉપર ગોદાવરી અને સમુદ્રના સંગમ નજીક અગસ્ત્યાશ્રમ પાસે હોવું જોઇએ." એમ સિદ્ધ કરવાનો રાૈ. રા. હનુમન્તરાવ બળવંતરાવ ભીડેએ એક નિબંધમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. (જુઓ; ભાવનગરની સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ), અને એ

વિચારણીય છે એમ મને લાગે છે જો કે નાશિક ગામ ઘણુ પ્રાચીન–બે હજાર વર્ષ પહેલાનું છે એટલુ તો પાડુગુફાના લેખોથી નક્કી થાય છે નાશિકથી ૭ માઇલ છેટે ગગાપુરના ઘોધ પાસે ગોવર્ધન નામનુ જે ગામ છે, તે પણ એટલુ જ જૂનું છે, એ જોતા નાશિકની આસપાસનો પ્રદેશ બે હજાર વર્ષથી વસેલો દેખાય છે પણ પાડવગુફા અને તેના લેખો વગેરેથી જણાતી પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થિતિ વિષે તો સ્વતત્ર લેખ જ લખવો પડે એટલી વિપુલ સામગ્રી એ વિષયની ઉપલબ્ધ છે માટે પ્રાચીન નાશિકની વાત બાજુ ઉપર રાખી એ નાશિક–પચવટી રામકથાસબદ્ધ પચવટી હોવા વિષે સદેહનું કારણ છે, એટલુજ કહી હાલના નાશિક–પચવટી જે ત્રણસો વર્ષથી વધારે જૂના નથી તેની જ વાત કરીએ

પચવટીનો જૂનામા જૂનો તીર્થરૂપ ભાગ રામકુડ ઇ સ ૧૬૯૬મા પૂરો થયો છે, બીજા કુડો અને મદિર માત્ર એ પછીના છે અત્યારે જે અનેક મદિરો પચવટીમા ઊભા છે, તેનો મોટો ભાગ પેશ્વાઇ વખતમાં ઈ સ ૧૭૪૦થી ઇ સ ૧૮૩૦ સુધીમા બધાયેલ છે, જો કે એ પછીના સો વર્ષમાં પણ ધર્મશાળાઓ સાથે થોડાં મદિરો પણ ઊભા થયા છે

જેમ પચવટી ત્રણસો વર્ષનું છે તેમ હાલનું નાશિક પણ ત્રણસો વર્ષથી વધારે જૂનું નહિ હોય એમ લાગે છે મુખ્ય બજારવાળો ભાગ તો તદ્દન આધુનિક છે, પણ જેમા ગોર લોકો રહે છે તે જૂના નાશિકના કેટલાક મકાનો ત્રણસો વર્ષના જૂના હોવાનુ તેના છાપાઓ વગેરે ઉપરથી દેખાય છે પણ આ ત્રણસો વર્ષનું નાશિક એ તો એનો વર્તમાન જન્મ તે પહેલા તો એના અનેક જન્મો થઈ ગયા છે પાડુગુફાના લેખમા કહેલુ બે હજાર વર્ષ પહેલાનુ નાશિક એ કદાચ પહેલો જન્મ તે પછી એના અનેક જન્મો થઇ ગયા વચ્ચે ગુલશનાબાદ નામથી તેણે મુસલમાની જન્મ પણ ધારણ કરેલો આ રીતે નાશિકના પૂર્વજન્મો વિષે આપણે કાઇક જાણી શકીએ છીએ પણ પચવટીનો આ સ્થાને–નાશિકને સામે કાઠે તો આ પહેલો જ જન્મ હોય એવુ જણાય છે બાધેલા ઘાટો વચ્ચે ગોદાવરી, સામસામે કાઠે બે ગામો અને વચ્ચે ડોકિયા કરતા મદિરો કે તેના શિખરો એ દેખાવ રમણીય લાગે છે

પંચવટીને અહીં કોણે જન્મ આપ્યો એ નક્કી થવું મુશ્કેલ છે, પણ સાધુબાવાઓનો એમાં મુખ્ય હાથ હોવો જોઈએ એવું આધુનિક સ્થિતિ ઉપરથી લાગે છે. હાલમાં તીર્થ તરીકે ગોદાવરીનો મહિમા મુખ્ય ગણાય છે. એ મહિમા વધારનારાઓએ ગંગાની પણ પહેલાં ગોદાવરીને મૂકી છે. 'ગંગામાં સાઠ હજાર વર્ષ સ્નાન કર્યાથી જેટલું પુણ્ય થાય તેટલું એક વાર ખાસ કરીને સિંહસ્થ બૃહસ્પતિ હોય, ત્યારે ગોદાવરીમાં સ્નાન કરવાથી પુણ્ય થાય' વગેરે અર્થવાળાં વચનો સિંહસ્થમાહાત્મ્ય તેમ જ સ્કંદાદિ પુરાણોમાં મળે છે. ગોદાવરી * માહાત્મ્યનાં આ અને આવાં બીજાં વચનો જોતાં અને પચીસ વર્ષ પહેલાં પંચવટી બહુ થોડું વસેલું હતું, ઘણીખરી ધર્મશાળાઓ છેલ્લાં પચીસ ત્રીસ વર્ષમાં બંધાઇ છે અને સાતઆઠ 'સેનિટારિયમો'–આરોગ્ય-ભુવનોને તો તેથી યે ઓછાં વર્ષો થયાં છે. અને આ મકાનો સાથે જ વસ્તી વધી છે. આખું વર્ષ મુંબઈના લોકોની હવાફેર માટે કે તીર્થસ્નાનમાં શુભાશુભ પ્રસંગ ઉકેલવા માટે આવજા થયા કરે એ પણ આધુનિક સ્થિતિ છે; એ બધું વિચારતાં આ સ્થળની યાત્રા સિંહસ્થના વર્ષમાં જ વિશેષ થતી હશે એમ લાગે છે; બાકી સાધારણ વર્ષોમાં દક્ષિણની યાત્રાએ નીકળનાર નાશિક પણ ઊતરે ખરો. પણ ગોદાવરીસ્નાનનો ખરો મહિમા તો સિંહસ્થ વર્ષમાં જ (આ સિંહસ્થ વર્ષના વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ; 'પ્રસ્થાન' ૧૯૮૮ જેઠ–અષાઢ પૃ. ૧૨૯ થી ૧૩૪) અને આ વિશેષ મહિમાને લીધે નાશિકની આસપાસનાં ગામોમાંથી, મુંબઈથી અને દૂરદૂરના કાઠિયાવાડ – ગુજરાત, પંજાબ, મદ્રાસ અને બંગાળાથી પણ ઘણાં માણસો સિંહસ્થમાં ગોદાવરીસ્નાન કરી પુણ્ય મેળવવા નાશિક પહોંચી જાય છે ખરાં; પણ પર્વને દિવસે જ સ્નાન કરવાનો અને તે પણ બને તેટલું બીજા પહેલાં કરવાનો આગ્રહ તો બાવાઓને જ હોય છે. આ કારણથી મુખ્ય પર્વના દિવસ પહેલાં

* आद्या सा गौतमी गंगा द्वितीया जान्हवी स्मृता
षष्टिर्वर्षसहस्राणि भागीरथ्यवगाहनं ।
सकृद्गोदावरीस्नानं सिंहस्थे च वृहस्पतौ ॥
दुर्लभा दक्षिणा गोदा......
उल्लंघ्य गौतमी गगा तीर्थान्यन्यानि सेवते ।
सिंहस्थिते सुरगुरौ स याति नरकं ध्रुवम् ॥

બાવાઓના જૂથ ને જૂથ યાત્રાના ધામમા ડેરા નાખી પડે છે અને પર્વને દિવસે પાણીમા પહેલા કૂદી પડવાની એવી ચડમાચડસી કરે છે કે જૂના કાળમા એમાથી મારામારી જ નહિ પણ કાપાકાપી થતી પછી બ્રિટિશ સરકારને લશ્કર રાખી બદોબસ્ત રાખવો પડતો સાભળવા પ્રમાણે સગીનો આડી ધરી, ધસી આવતા બાવાઓના ટોળાઓને રોકવા પડતા અને હવે તો અમુક અખાડાવાળા પહેલા નહાય, અમુક તે પછી નહાય એવો ક્રમ બાધી દીધો છે જો કે હરદ્વારના કુભમેળા જેટલો સમૂહ નાશિકમા કોઈ દિવસ થતો નથી, હરદ્વારના કુભમેળામા તો પાચ લાખ જેટલી મોટી સખ્યા જાત્રાળુઓની થતી હોવાનુ કહેવાય છે, અને એ જાત્રાળુઓમાના ઘણા ઝાડા-પેશાબ પણ ગગામા જ કરે અને એ મળવાળુ પાણી તેના પોતાના કે બીજા યાત્રાળુઓના પીવામા આવવાથી ત્યા જ કે મેળામાથી પાછા ફરતા ગાડીમા હજારો યાત્રાળુઓ કોલેરાના ભોગ થઈને મરણ પામે એ સ્થિતિ વારવાર નોધાઈ છે પણ છેલ્લા કુભ વખતે તથા તે પહેલાના કુભ વખતે આરોગ્યની તથા દાક્તરી મદદની સારી ગોઠવણ થઈ હતી અને સ્થિતિ પણ કાઈક સુધરી હતી એમ કહી શકાય છતા નાશિકમા યે બદોબસ્ત તો રાખવો જ પડે છે નાશિકમા આવડો મોટો મેળો કે આવી ભયકર સ્થિતિ કદી જોઈ નથી, અલબત્ત, કોઈ પણ મેળા વખતે થાય છે તેમ નાશિકમા પણ કોલેરા ઘણી વાર ફાટી નીકળે છે અને આ વખતે યે બીક હતી ખાસ ઈસ્પિતાલો ઊભી કરવામા આવી હતી મ્યુનિસિપાલિટીએ પણ પૂરી સાવધાની રાખી હતી અને શ્રાવણની પૂનેમ પછી તરત જ બાવાઓમા ઝાડા થઈને મરણ થવાના એક બે દાખલા પણ બન્યા પરિણામે 'નાશિકમા કોલેરા ચાલે છે' એવી વાત બધે ફેલાઈ ગઈ મને પણ 'નાશિકમા તો કોલેરા છે, ત્યા જશો ?' એ રીતે સ્નેહીઓએ મૂઝવણમા નાખી દીધો હતો પણ સત્તાવાળાએ આ અફવાનો લાભ લઈને પર્વસ્નાન થઈ ગયુ હોવાથી બાવાઓને તરત વિખાઈ જવાની ફરજ પાડી અને તેથી હવા બગડતી અટકી ગઈ, એમ નાશિક ગયા પછી સાભળ્યુ

આટલી બધી મોટી સખ્યામા બહારથી બાવાઓ આવે તેના ખાવાપીવા-રહેવાનુ શુ થતુ હશે એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે પણ બાવાઓને રહેવા માટે ઘરની જરૂર તો હોતી જ નથી, છતા

ટોળામાં ફરનાર બાવાઓ તો કામચલાઉ છાવણી ઊભી કરી દે છે અને ખાવાપીવા માટે પર્વદિવસ પહેલાં આગળથી અનેક અન્નસત્રો ચાલુ થાય છે. નાગા બાવાઓ તથા ઉદાસી વગેરે શીખસાધુઓના અખાડાઓ પાસે તો જાગીરો છે અને તેઓ પોતાની બધી વ્યવસ્થા આગળથી કરે છે, એમ સાંભળ્યું છે. બાકીના સાધુઓ માટે રાજા-મહારાજાઓ તથા આ પ્રકારની ધર્મભાવનાવાળા શ્રીમંતો તરફથી અનેક અન્નસત્રો પંચવટીમાં તેમ જ ત્ર્યંબકમાં શ્રાવણના આરંભથી ચાલુ થયાં હતાં અને તેમાંનાં કેટલાંક ભાદરવાની પૂર્ણિમા સુધી, તો કોઈ કોઈ આશ્વિન પૂર્ણિમા સુધી ચાલુ હતાં. પચવટીમાં ચણા વગેરે સૂકુ અન્ન આપનારાં તથા પૂરું ભોજન આપનારાં અમુક સત્રો તો બારે માસ ચાલે છે, પણ ઉપર કહ્યું તેમ કેટલાંક સિંહસ્થ માટે જ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આમાંનાં કોઈ કોઈમાં મેળાની ભરતી વખતે આઠસો આઠસો – હજાર હજાર મૂર્તિઓ પ્રસાદ લેતી હતી. અને સાધુઓને મિષ્ટાન્નભોજન પણ વારંવાર મળતું.

બાવાઓમાં નાગાબાવાઓની વ્યવસ્થા સ્વતંત્ર હોય છે એ ઉપર કહ્યું જ છે. પણ એના ગુરુઓ જેવા સંન્યાસીઓ તો કાંઈ પરિગ્રહ રાખે નહિ એટલે તેઓ માટે દાનશૂર લોકોએ મહિનાનું ત્રણસો ત્રણસો રૂપિયા ભાડું ખરચી બગલાઓ રાખ્યા હતા. એ બંગલાઓમાં અનેક સંન્યાસીઓ રાતે સૂતા, સવારે તેઓ પચવટીથી એક બે માઈલ દૂર જઈને મલત્યાગ કરતા, ગોદાવરીમાં સ્નાન કરતા, બપોરે સત્રમાં ભોજન લેતા, સાંજે ચારેક વાગે પાછા દૂર દૂર–જ્યાં અમે ફરવા જતા ત્યાં-ખરચુ જતા અને રાતે ભજન–જ્ઞાનવાર્તા વગેરે આનંદ કરી સૂઈ રહેતા. આ રીતે ત્રણેક મહિના સુધી આ સંન્યાસીઓની દિનચર્યા ચાલી હશે. મેં જાતે તેઓની ક્રમશઃ ઘટતી જતી સંખ્યાની આ દિનચર્યા જોઈ હતી.

આ રીતે સિંહસ્થના મેળા વખતે નાશિક ત્ર્યંબકમાં મને બાવાઓ વિષે કાંઈક જાણવાનો પ્રસંગ મળ્યો અને ‘પ્રસ્થાન’ના તંત્રી શ્રી. રામનારાયણભાઈએ સૂચના કરી, એટલે આ વર્ગ વિષે વિશેષ જિજ્ઞાસા પ્રગટી અને અલ્પ પ્રયત્નથી જે અલ્પતર વિગતો મેળવી શક્યો, તે ‘પ્રસ્થાન’ના વાચનાર આગળ, આટલે લાંબે વખતે મૂકું છું.

ત્યાગમાર્ગ ઘણો પ્રાચીન છે. લગભગ ગાર્હસ્થ્યમાર્ગ સાથે જ કે તેથી કાંઈક પાછલા કાળમાં ત્યાગમાર્ગ માનવસમાજમાં પ્રગટ્યો છે

એમ કહેવામા વાધો નથી સહિતાઓમા નહિ પણ ઉપનિષદોમા ઘર છોડી, ભિક્ષા માગીને જીવનનિર્વાહ કરનારા ત્યાગીઓનો ઉલ્લેખ મળે છે બૌદ્ધકાળમા અનેક મતના ત્યાગીઓ આ દેશમા ચારે તરફ પરિવ્રજ્યા કરતા હોવાનું બૌદ્ધસાહિત્યથી જણાય છે પાછળના સસ્કૃત સાહિત્યના ઉલ્લેખો ઉપરથી ત્યાગીઓની જ નહિ પણ ત્યાગીઓના વર્ગોની સખ્યા પણ વધી હોય એમ લાગે છે પણ ત્યાગીઓના પ્રાચીન વર્ગોમાના કેટલાક મધ્યકાળમા લુપ્ત પણ થઈ ગયા છે ત્યારે મધ્યકાળમા પ્રચલિત વર્ગોમાના કેટલાક અત્યારે જોવામા આવતા નથી વળી ત્યાગીઓના જુદા જુદા વર્ગોની રહેણીકરણી જુદી જુદી જોવામા આવે છે આ દેશની આ વસ્તીનો વિગતવાર અભ્યાસ થોડો જ થયો છે ભિન્ન ભિન્ન ત્યાગીવર્ગનો પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન ઇતિહાસ તો તે તે પથના ઇતિહાસના એક પ્રકરણ તરીકે અથવા સાધુસસ્થાઓ સબધી મોટા સ્વતત્ર ગ્રન્થમા જ શોભે અહીં તો વર્તમાન સ્થિતિ ઉપર એક દૃષ્ટિપાત માત્ર કર્યો છે વિશેષ અને વિગતવાર અભ્યાસ માટે જુદા જુદા પ્રાન્તમાં આવેલા અખાડાઓમા ફરવુ જોઈએ

રોગી, અપગ કે બેકાર ભિખારીઓ, જે સર્વે-મુમ્બઈની લોકલ ટ્રેનોના ત્રીજા દરજ્જાના ડબ્બાઓમા ખાસ રોજ જોવામા આવે છે, તેઓને તથા બ્રાહ્મણભિક્ષુકોને બાદ કરી, બાકીના ભિક્ષુકોનુ ધર્મમાર્ગાનુસાર વર્ગીકરણ કરવામા આવે તો (૧) વૈષ્ણવ, (૨) શૈવ, (૩) વેદાતી, (૪) શીખ, (૫) જૈન અને (૬) આ કોઇ વર્ગમા ન મૂકી શકાય એવા પરચૂરણ એ પ્રમાણે મોટા વર્ગ પાડી શકાય

બગાળમા હુ ફર્યો નથી અને અન્યત્ર જોયા નથી, એટલે શાક્ત સાધુઓનો વર્ગ છે કે નહિ તે જાણતો નથી, પણ હોવો જોઇએ નાસિક-ત્ર્યબકમા યાત્રાર્થે આવેલા બગાળી ગૃહસ્થો અને બગાળી સન્યાસીઓ જોવામા આવે છે પણ શાક્તસાધુ જોવાનુ સ્મરણ નથી, તેમ તેનું વિશિષ્ટ લક્ષણ પણ મારા જાણવામા નથી વળી બૌદ્ધસાધુઓ એક કાળે આ દેશમા ઊભરાતા હતા પણ અત્યારે બ્રહ્મદેશ સિવાય બુદ્ધનવા જેવે ઠેકાણે કોઈ રડ્યોખડ્યો બહારથી આવી વસ્યો હોય તો ભલે

વૈષ્ણવસાધુઓ

વૈષ્ણવસાધુઓના પેટા ભેદો ઘણા છે અને અત્યારે એ પેટા ભેદો ઉપર તરી આવ્યા છે છતા કોઈ ચાર મોટા વાડાઓમાં બધાને

ભરાઈ જવું પડે છે એટલે મૂળ વાડા ભૂલાઈ ગયા નથી. સિંહસ્થના મેળા વખતે નાશક–ત્ર્યંબકમાં ત્ર્યંબકને શૈવતીર્થ અને નાશક પંચવટીને વૈષ્ણવતીર્થ ગણીને નાગાબાવા, શીખ અખાડાઓ વગેરેને ત્ર્યંબકમાં રહેવા દેવાની અને વૈષ્ણવ–ખાખીઓ વગેરે બધાને પંચવટીમાં રહેવા દેવાની વ્યવસ્થા સત્તાવાળાઓએ કરી હતી. આથી ભીડ વહેંચાઇ જઇને રોગચાળો ફેલાવાનો સંભવ ઘટ્યો હતો.

હાલમાં વૈષ્ણવસાધુઓમાં ચારે વૈષ્ણવસંપ્રદાયના મળીને મૂળ સાત અખાડામાથી થયેલા સોળ અખાડા છે. ચાર સંપ્રદાયો[1] (૧) શ્રી. રામાનુજનો, (૨) શ્રી. નિમ્બાર્કનો, (૩) શ્રી મધ્વાચાર્યનો, (૪) શ્રી. વિષ્ણુસ્વામીનો, અને સાત અખાડા તે (૧) નિર્વાણી, (૨) ખાકી, (૩) બલભદ્રી, (૪) નિરાલમ્બી, (૫) દિગંબર, (૬) નિર્મોહી, (૭) સંતોષી. સોળ અખાડાનાં નામો કેટલાંક આ ને આ જ છે. બાકી થોડાં નવાં છે. દા. ત. હરિવ્યાસી અને મહાનિર્વાણી માલાધારી, ઝાડિયાનિર્મોહી, હરિવ્યાસી નિર્વાણી વગેરે. (મને આ રીતે મળેલાં નામો પણ ૧૪ થાય છે. સોળ નથી થતાં.)

આ સાત કે સોળ અખાડાની આની (કે અની) ત્રણ ગણાય છે. અની એટલે ટોળુઃ ત્રણ અની :– (૧) નિર્વાણી (૨) દિગબર (૩) નિર્મોહી. આ અની અને અખાડાને શો સંબંધ છે ? અથવા કયા કયા અખાડા મળીને ભિન્ન ભિન્ન અની બને છે, એ હું જાણી શક્યો નથી. પણ અખાડાઓનો યે પેટાભેદ દ્વારા છે. દ્વારાનો અર્થ પ્રેષિત પરંપરા થાય છે એમ મને કહેવામાં આવ્યુ છે. પણ સાદી રીતે જોતાં પેટા-સંપ્રદાયને મળતો અર્થ છે. અને બધુ જોતાં સાધુઓ માટે સંપ્રદાયો કરતાં આ દ્વારા જ વધારે પ્રચલિત લાગે છે. ઉપર કહેલા ચારે સંપ્રદાયના થઇને કુલ બાવન દ્વારા ગણાય છે. રામાનુજના ૩૭, નિમ્બાર્કના ૯, મધ્વના ૩. અને વિષ્ણુસ્વામીના ૩ – આ રીતે કુલ બાવન થાય છે. આ બાવન દ્વારાનાં નામો જોતાં, એ તે તે સંપ્રદાયના જુદા જુદા

[1] ૧. 'વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં મેં ચૈતન્ય સંપ્રદાયનાને સાથે ગણીને પાચ વૈષ્ણવ સંપ્રદાય ગણ્યા છે, પણ આ સાધુપરંપરામા ચાર જ મનાય છે. તેઓ ચૈતન્યને મધ્વનો પેટા ભેદ માને છે અને વલ્લભાચાર્યના મતને વિષ્ણુસ્વામી સંપ્રદાયનો પેટા ભેદ ગણે છે.

સાધુઓની પરંપરા લાગે છે અને સૌથી વધારે સંખ્યા રામાનુજ સંપ્રદાયના એટલે ખરી રીતે રામાનંદના શિષ્યોની જણાય છે કદાચ રામાનંદ પછી આ બધી શરૂઆત થઈ હશે (બાવન અખાડાના નામ માટે જુઓ, પરિશિષ્ટ) શ્રી રામાનંદને સાધુબાવાઓ પરમાચાર્ય માને છે ખરી રીતે પ્રત્યેક સંપ્રદાયમા એક આચાર્ય અને એક પરમાચાર્ય મનાય છે

	રામાનુજ સંપ્રદાય	નિમ્બાર્ક સંપ્રદાય	મધ્વ સંપ્રદાય
આચાર્ય	શ્રી રામાનુજાચાર્ય	નિમ્બાર્ક	શ્રી મધ્વાચાર્ય
પરમાચાર્ય	રામાનંદજી	હરિવ્યાસજી	શ્રી ચૈતન્ય

શ્રી **વિષ્ણુસ્વામી** સંપ્રદાય

આચાર્ય શ્રી વિષ્ણુસ્વામી

પરમાચાર્ય શ્રી વલ્લભાચાર્ય

આ સાધુપરંપરામા વિ સ ૧૯૮૯મા શ્રી રામાનંદને ૬૩૩ વર્ષ થયા મતલબ કે, તેઓ ૧૩૫૬મા થઈ ગયા મનાય છે અને નિમ્બાર્કમતના પરમાચાર્ય હરિવ્યાસદેવ સં ૧૬૧૨મા વૃંદાવન ગયા હતા એમ મનાય છે શ્રી વલ્લભાચાર્ય અને શ્રી ચૈતન્યનો સમય તો સુનિશ્ચિત છે

સંપ્રદાય, અખાડા, દ્વારાનુ તાત્પર્ય ટૂંકામા જોયુ, પણ રંગ, રકમ, ચદ્દાવ, નિશાન એ શબ્દો પણ ખાસ અર્થમા આ લોકમા વપરાય છે રંગ પાચ ગણાય છે શ્રી રામાનુજ મતનો લાલ રંગ, શ્રી નિમ્બાર્કનો જનુડી, શ્રી મધ્વનો શ્યામ અને શ્રી વિષ્ણુસ્વામીનો પીળો પાચમો રંગ કેમ રહી ગયો? અને અહીં કોનો રંગ સમજવો એ પૂછી લેવુ હુ ભૂલી ગયો છુ

પછી રકમ એટલે શપથ, જુદા જુદા માર્ગના સાધુઓ જુદા જુદા શપથ લે છે રામાનુજાચાર્યના અનુયાયી માટે તુલસી અને શાલિગ્રામના શપથ, શ્રી નિમ્બાર્કાચાર્યના અનુયાયી માટે લક્ષ્મી અને તુલસીના, શ્રી વિષ્ણુસ્વામીના અનુયાયી માટે માળા અને મહાપ્રસાદના, શ્રી મધ્વના અનુયાયીના શપથ રહી ગયા છે

નિશાન – ચિહ્ન પહેરવાનુ હનુમાનજી, અને બીજાનું ગરુડજી

ચદ્દારપટ્ટી – હરદ્વાર, નાશક વગેરે મેળા ભરવાની જે જગ્યાઓ તેને આ પરિભાષામા ચદ્દારપટ્ટી કહે છે

મુખ્ય ચટાવ ચાર છે. હરિદ્વાર, પ્રયાગ, નાશક અને ઉજ્જેન. નાશકથી સાધુઓ ઉજ્જેન જવાના હતા એ પ્રસિદ્ધ છે. આવી કેટલીક માહિતી આપ્યા પછી પણ મને એ માહિતી આપનાર ચૈતન્યાનુયાયી વિદ્વાન સાધુએ કહી દીધું કે, "સાધનક્રમના શિક્ષણમાં રકમ, મત, શૈલી, નામ, પુંડ્ર, મંત્ર, માલા વગેરે અનેક સંક્ષિપ્ત સાંકેતિક શબ્દો સંચાલિત કર્યા છે. તેનો અર્થ સમ્પ્રદાયપદ્ધતિ વિના સમજવા મુશ્કેલ છે. કારણ કે એના શાબ્દિક, સૂચિત, લાક્ષણિક, સામ્પ્રદાયિક, દાર્શનિક, ગુહ્ય વગેરે અનેક અર્થો છે તે ગુરુમુખથી જાણવા જોઇએ." ઠીક, ભલે રહ્યા.

હાલમાં દાદુપંથી, રામસનેહી, ચરણદાસી, ગુલાબદાસી વગેરે શ્રી. વૈષ્ણવો તથા કબીરપંથીઓ બાવન દ્વારાથી જુદા પડી ગયા છે. છતાં તેઓ પોતપોતાના વાડામાં ખરા; પણ કોઈ પણ વાડામાં નહિ છતાં પોતાને વૈષ્ણવ માનતા સાધુઓની પણ મોટી સખ્યા આ દેશમાં હશે ?

પણ વાડાવાળા કેટલાક સાધુઓ પાસે ઠીક આવકવાળાં મંદિરો કે મઠો જેવી સંસ્થાઓ હજી છે. આવી સંસ્થાને અંગે (૧) મહન્ત (૨) ભંડારી (૩) અધિકારી (૪) પૂજારી (૫) કોઠારી (૬) કોટવાલ (૭) બંદગીદાર (૮) પારતિયા (૯) સમાધાની અને બીજા પણ છએક મળી ૧૪ અધિકારીઓ હોવા જોઇએ એવુ મનાય છે. પણ અત્યારે તો મહત જ બધું ચલાવે છે. મહંત ગુરુથી કે પંચથી નિમાય છે. હાલમાં તેઓમા દુર્વ્યવહાર બહુ જોવામા આવે છે. અખાડાઓની વ્યવસ્થા માટે (૧) સ્થાનિક પંચ (૨) સ્વમંડળધારી પંચ (૩) પર-મંડળધારી પંચ (૪) અખાડા મલ્લપંચ (૫) અભ્યાગત (જમાતિયા) પંચ. આ પંચો ઉપર ઉત્તરદાયીત્વ છે. પણ આ પંચો યે અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં નામ માત્ર જેવાં છે. એટલે સેનાપતિ વગરની ફોજ જેવી આ અખાડાઓની હાલમાં દશા છે.

ગોસાંઈઓ

વૈષ્ણવસાધુઓમાં આ અખાડાઓ વગેરે કયાંથી આવ્યું ? એ પ્રશ્નનો જવાબ એવો મળ્યો કે ગોસાંઇઓના અખાડાઓ સામે પોતાનુ રક્ષણ કરવા વૈષ્ણવસાધુઓએ પણ આ સંસ્થાઓ ઊભી કરી જણાય છે.

ગુંસાઈ, ગોસાઇ કે ગોસાવી (મ.) સંસ્કૃત ગોસ્વામી શબ્દમાંથી નીકળેલ છે. ગોસ્વામીનો અર્થ ગો – ઇન્દ્રિયોના સ્વામી એવો કરીને સાધુઓ પોતાને માટે વાપરે એ સ્વાભાવિક છે. શ્રી. વલ્લભાચાર્યના

પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી એ સંપ્રદાયમાં ગોસાઈજી કહેવાય છે એ શબ્દનો પ્રચાર પણ શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી પહેલાં સો–બસો વર્ષથી વધારે જૂનો નહિ હોય. શ્રી રામાનંદજી પછી એનો પ્રચાર થયો હોવાનો સંભવ છે. હાલમાં સાધારણ રીતે વૈષ્ણવસાધુઓ ગોસાઇ એટલે નાગાબાવા એમ ગણે છે પણ ખરી રીતે એ શબ્દનો એવો અર્થ નથી

ગુસાઈ કે ગોસાઈ એ એક હિંદુ યતિ – સાધુનો વર્ગ છે જેમાં શૈવ અને વૈષ્ણવ બેય પંથના સાધુઓ મળે છે વૈષ્ણવ ગોસાઇઓ આસામ અને બંગાળમાં ઘણા છે, જ્યારે વરાડ અને મહારાષ્ટ્રમાં મોટેભાગે શૈવ ગોસાઇઓ મળે છે ગોસાઈની એક નાત જ હિન્દુસ્તાનમાં છે એમ કહેવું જોઇએ અને એ નાતમાં ભિક્ષુક અને ગૃહસ્થ એવા બે ભેદ છે ભિક્ષુક ગોસાઇઓ દેવ અને ધર્મના નામ નીચે ગમે તેવા અત્યાચાર કરે છે, તેઓમાંથી અનૌરસ સંતતિ પણ ઉત્પન્ન થાય છે મેં એક વિદ્વાન સંન્યાસીને ગૃહસ્થ ગોસાઇનો વર્ગ ક્યાંથી નીકળ્યો એમ પૂછ્યું ત્યારે એમણે જવાબમાં કહ્યું કે, જે નાગાબાવાઓ ભેખ તજીને પાછા સંસારમાં પડ્યા તે આરૂઢ પતિતોની એ બધી સંતતિ સમજવી આટલી મોટી વસ્તી એવી જ રીતે ઉત્પન્ન ન થાય એ હું સમજું છું પણ એ પ્રકારની વસ્તી ઠીક પ્રમાણમાં હશે એટલું લાગે છે ભિક્ષુક ગોસાઈઓ છોકરા વેચાતા લે છે કે ઉપાડી જાય છે દારૂ-તમાકુ સેવન કરીને તથા જંગલમાં રહીને તેઓ ક્રૂર પ્રકૃતિના બની જાય છે જો એક વખત હથિયાર ઉપાડે તો તેઓને વશ કરવા મુશ્કેલ થઈ પડે છે જૂના વખતમાં ગોસાઇઓના ટોળાઓએ લડાઈઓ કરેલી છે તેઓ લોકો પાસેથી એક જાતનો કર લે છે અને ન આપે તો લૂંટે છે, ક્વચિત્ ખૂનો પણ કરે છે હથિયારો સાથે ટોળાબંધ ફરતા ગુસાઈઓએ પહેલાં ક્રૂર અત્યાચારો કરેલા છે જૂના વખતમાં તેઓ લશ્કરમાં ભરતી થતા મરાઠી લશ્કરમાં ગોસાઇ (ગોસાવી)ઓને દાખલ કરવાની પ્રથા મહાદજી સિંધિયાએ શરૂ કરી. (જુઓ, ગ્રાન્ટ ડફનો ઇતિહાસ)

ગૃહસ્થ ગોસાઇની જુદી નાત જ છે મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રાંત, વરાડ વગેરે હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગમાં આ લોકોની પુષ્કળ વસ્તી છે ઈ સ ૧૯૨૧માં કુલ અઢી લાખની વસ્તી હતી. સંન્યાસીઓમાં વપરાતાં ગિરી, પુરી, ભારતી વગેરે દશ નામો આ લોકોમાં અટક

તરીકે પ્રચલિત છે. ઘરબારી, મઠધારી કે સંન્યાસી એ પ્રમાણે તેઓમાં ભેદ છે, પણ ગમે તે ઘરબારી, મઠધારી કે સન્યાસી થઇ શકે છે. વળી એક વાર સન્યાસી થયેલ હોય કે પહેલેથી મઠધારી અથવા સંન્યાસી હોય તે પાછળથી ઘરબારી થઈ શકે છે. ગુજરાતમાં કોઈક મઠધારી ઘરબારી થયેલા છે. વરાડમાં વજ્રેશ્વરી સંસ્થાનના અધિપતિ ઘરબારી થયા છે. મઠધારીમાં મહંત અને પરમહંસ એવો ભેદ છે; પણ બધો વ્યવહાર ઘરબારી જેવો જ હોય છે.

મસ્કામંડી, બુદ્ધગયા, હૈદરાબાદ વગેરે ઠેકાણે રાજા મહારાજાનો ઈલકાબ ધારણ કરનારા ગોસાવીઓ છે. આ નાત કેળવણીમાં બહુ પછાત છે. તેઓની વંશાવળી રાખનારા ભાટ લોકો પણ છે. તેઓની પાસેના તથા બીજા ઐતિહાસિક પુરાવાઓ ઉપરથી એ નાતમાં બ્રાહ્મણ વગેરે બધા વર્ણના લોકો હોય એમ લાગે છે. તેઓનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. કેટલાક વેપાર પણ કરે છે. કોઇક ધર્મગુરૂ પણ થાય છે. કેટલાકને જાગીરો પણ મળેલી છે.

આ લોકોમાં વૈદિક સંન્યાસના સંસ્કારરૂપે ફક્ત વિરજા હોમ રહેલો છે. સંન્યાસી પેઠે ગૃહસ્થને પણ છેવટ દાટે છે અને પાછળથી શ્રાદ્ધને બદલે પુણ્યતિથિ કરે છે. વિવાહ વરાડમાં પુરાણોક્ત રીતે થાય છે, ક્યાંક વેદોક્ત રીતે પણ થાય છે.

ગોસાવીઓમાં પેટાનાત નથી, પણ ઉપર કહ્યું તેમ ગિરિ, પુરી, પર્વત, સાગર, વન, તીર્થ, ભારતી, સરસ્વતી, આશ્રમ અને અરણ્ય એ દશ અટક (સં. અવટંકમ. આડનામ) છે. લગ્ન વગેરે એક જ મઠના અનુયાયીમાં નથી થતાં. ગિરિ અને ગિરિમાં લગ્ન થાય પણ એક મઠના ગિરિમાં ન થાય. આવા બાવન કે ત્રેપન મઠ છે. વૈદિક ગોત્ર ઠેકાણે મઠો છે. મૂળ જ્યોતિર્મઠ વગેરે શકરાચાર્યના ગણાતા ચાર મઠો, તેમા બીજા ત્રણ મળીને થયા સાત અને પેટાભેદરૂપ મઢી કે મઠી તે બાવન છે.

કેળવાયેલા ગોસાવીઓ પોતાનો સામાજિક દરજ્જો દ્વિજ જેવો માને છે. તેઓએ દશનામી ગોસ્વામીમંડળ નામની એક સંસ્થા કાઢી છે. પહેલાં આ નાતની પંચાયતો હતી તે તો હવે મોટે ભાગે લુપ્ત થઈ છે. આ લોકો સનાતની હિંદુ ગણાય છે. મુંબઈ હાઈકોર્ટે યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિનો દાયભાગ આ લોકોને લાગુ પડે છે એ નિર્ણય આપ્યો છે.

ગોસાઈ–ગોસાવી સંબંધી ઉપરની હકીકત મરાઠી જ્ઞાનકોષ વિભાગ ૧૨મા ચવતમાનના પૃથ્વીગીર હરિગીર નામના એક શિક્ષિત ગોસાઈએ જ પૂરી પાડેલ માહિતી ઉપરથી લીધી છે

ઉપરનું વર્ણન ગોમાઇ સમસ્તને લાગુ પડે છે એમા ત્યાગી અને ગૃહસ્થ બેયનો સમાવેશ થાય છે, એ ઉપર કહ્યુ જ છે ગૃહસ્થ વિષે આથી વધારે અહીં કાઇ નોંધવાનુ નથી, પણ ત્યાગી વર્ગ વિષે થોડુ વક્તવ્ય બાકી છે

ત્યાગી ગુસાઈ કે ગોસાઇ એ જ નાગાબાવા એવી સામાન્ય સમજણ છે, જો કે ગુસાઇ શબ્દ વૈષ્ણવ અને શૈવ બે ય માટે વપરાય છે, છતા વૈષ્ણવસાધુઓ નાગાબાવાઓને જ ગોસાઈ કહે છે, અને ગૃહસ્થ ગોસાઇઓ નાગા નથી કહેવાતા, ગૃહસ્થો બધા વસ્ત્રો પહેરે છે. ફક્ત ફેટો ભગવા રગનો બાધે છે

નાગાબાવાઓના ત્રણ મુખ્ય અખાડા છે (૧) જૂનો અખાડો (૨) નિરજની અને (૩) નિર્વાણી જો કે હિંદી શબ્દસાગરમા છેલ્લા બે જ કહ્યા છે પણ મેં ત્ર્યબકમા ત્રણે જોયા હતા આમાથી જૂનો અખાડો ખરેખર જૂનો છે અને નિરજની તથા નિર્વાણી પછી થયા છે પાછળના આ અખાડાઓમા ગાજાની બધી કરવામા આવી છે અને પીનારને દંડ થાય છે જૂના અખાડામા તો પુષ્કળ ગાજો પિવાય છે અને નવામા ઉપરના કાયદાને લીધે ચોરીછૂપીથી પિવાય છે એમ સાભળ્યુ છે આ નાગા બાવાઓ ખરેખર નાગા અર્થાત્ તદ્દન વસ્ત્રરહિત નથી હોતા જૂના કાળમા હોય તો કોણ જાણે ! મે ચાળીસેક વર્ષ ઉપર ગોડલમા નાગાબાવાઓની એક જમાત જોઇ હતી એમા તો બધા નહિ – પણ ઘણા તદ્દન નાગા હતા અલબત્ત, શહેરમા જે નીકળતા તે કોપીન પહેરીને નીકળતા પછી ભરુચ પાસે ઝાડેશ્વરમા એક જમાત જોઈ હતી એને નાગાબાવાઓની જમાત કહેવાય કે કેમ એ શકા છે એ નર્મદાની પરિક્રમા કરનારી જમાત હતી ચાતુર્માસ તેણે ઝાડેશ્વરમા કરેલો ગામના લોકોએ ગામના ફડમાથી ચાર પાચ હજાર જેટલું તેઓની પાછળ ખર્ચ કરેલું

હિંદી શબ્દસાગરમા તો લખ્યુ છે કે પહેલા આ લોકો તદ્દન

નાગા ફરતા હતા; હવે માત્ર એક કૌપીન પહેરીને ફરે છે. માથા ઉપર દોરી પેઠે વણેલી જટા રાખે છે, શરીરે ભસ્મ ચોળે છે અને ભસ્મના ગોળાની નિત્ય પૂજા કરે છે.

ત્ર્યંબકમાં નીલપર્વત ઉપર દશનામી જૂના અખાડાના બાવાઓ પડ્યા હતા. તેઓને મેં પૂછ્યું ત્યારે કૌપીન પહેરેલા, ભગવું કપડું પહેરેલા બધા નાગા જ કહેવાય એવો એક સાધુએ ખુલાસો કર્યો. એ જૂના અખાડાના પાટિયામાં નાગા, દિગંબર, જટિલ અને સંન્યાસી ચારે નામ હતાં. અને સંન્યાસી સિવાયના ત્રણે પ્રકારના સાધુઓ ત્યાં જોવામાં આવ્યા. સંન્યાસીઓ પણ પર્વસ્નાન વખતે આ નાગા-બાવાઓ સાથે જ એના અગ્રણી તરીકે સ્નાન કરે છે, એમ સાંભળ્યું. નાગા બાવાઓમાં પણ ખરેખર દિગંબર તો એક જ મારા જોવામાં આવ્યો. એ અખાડાનો હાથી નીલપર્વતના પડધારા ઉપર ચરતો હતો અને તેની પડખે ઊભા ઊભા દિગંબર સાધુ લાકડાં ફાડતા હતા. એમાં કશો ફેર નહિ. અખાડામાં બીજા દિગંબર હશે તો મારા જોવામાં નથી આવ્યા. બાકી આ અખાડાઓનું બધું કામ સ્વામીનારાયણ-સંપ્રદાય પેઠે એના સાધુઓ જ કરે છે. કોઈ ઊંટ ચારવા જાય, કોઈ લાકડાં સારવા જાય, કોઈ લાકડાં ફાડે, કોઈ પાણી ભરે, કોઇ રાંધે, કોઇ બન્દરમાંથી માલ લઈ આવે અને કોઈ લોકોના આવજાવના રસ્તામાં ધૂણી ધખાવી બેસી રહે. આ લોકો સાથે સાધ્વીઓ હોય છે અને ૧૦–૧૨ વર્ષના છોકરા પણ હોય છે. એના મહંતો બધાં કપડાં પહેરે છે અને ખાટલા ઉપર બેસીને બધા હુકમો આપે છે. ચડાવ વખતે આગળથી તૈયારી કરે છે. જેટલો વખત રહેવું હોય તેટલો વખત ચાલે એટલી ખોરાક વગેરે સામગ્રી અથવા તે માટે પૂરતા પૈસાનો આગળથી જોગ રાખે છે. જૂના અખાડામાં પુષ્કળ દાણાની ગુણો, ઘીના ડબ્બાઓ, મોટાં વાસણો વગેરે હતું. કહે છે કે, તેઓ પાસે તેઓએ બતાવેલા ચમત્કારોને પરિણામે મળેલી જાગીરો છે.[1] જૂના વખતમાં કરેલી લશ્કરી સેવાઓને પરિણામે આ

૧. આ લોકોમાં ચમત્કારની સંભાવના હાલમાં પણ સનાય છે. નીચેનો દાખલો પૂરતો છે. નાશક જતાં આવતાં ઘણા બાવાઓ મુંબઈ ઊતરેલા. તેમાંના કેટલાકે ચોપાટી ઉપર પડાવ નાખેલો અને ત્યાં મીઠું પાણી ક્યાંથી કાઢવું? એટલે દરિયાકાંઠાની રેતીમાં જ ચાર પાંચ હાથ ઊંડો ખાડો ખોદી તેમાં

જાગીરો મળેલી છે એવો પણ એક મત છે શ્રદ્ધાળુ લોકો હાલમા પણ ચડાવ વખતે પૈસા, સીધુસામાન વગેરે ઘણા બાવાઓને પૂરુ પાડે છે, એમ સાભળ્યુ

આ નાગા બાવાઓનો સપ્રદાય કયો ? મ ત્યા પૂછ્યુ અને બીજા લેખકોએ પણ લખ્યુ છે કે, દશનામી અતીતો, નાગાબાવા વગેરે પોતાને શકરાચાર્યના અનુયાયીઓ કહેવરાવે છે ગિરિ, પુરી વગેરે દશ નામો સન્યાસીઓ પેઠે જ તેઓ ધારણ કરે છે શકરાચાર્યના ચાર મઠમાથી હાલના તેઓના બાવન મઠો નીકળ્યા છે, સન્યાસીઓને તેઓ પોતાના અગ્રણી ગણે છે વગેરે હકીકત, એ માન્યતાને ટેકો આપે છે ફક્ત તેઓ દડ ધારણ નથી કરતા એટલુ જ મેં એક બે વિદ્વાન સન્યાસીઓ સાથે પણ વાત કરી જોઈ તેઓ કહે છે અને નાગા સાધુઓ તેને ટેકો આપે છે કે, ચડાવમા જુદા વર્ગના સાધુઓ સાથે નાહવાના હક્ક વિષે તકરાર થાય તો શાસ્ત્રાર્થની જરૂર પડતા સન્યાસીઓ કામમા આવે અને મારામારીનો પ્રસગ આવતા નાગાબાવાઓ કૂદી પડે કાશીના સમર્થ વિદ્વાન સન્યાસી વિશુદ્ધાનદ સરસ્વતીના જીવનકાળ સુધી તો આ પ્રકાર બનતો એમ સાભળ્યુ છે આ પ્રકાર ઉપરથી તો સન્યાસીઓએ પ્રયોજનપરત્વે નાગાબાવાઓને અપનાવ્યા હોય એવો સભવ લાગે છે બાકી તેઓના આચારવિચાર – દા ત આખે શરીરે ભસ્મધારણ, અતીતને દાટીને તેના ઉપર શિવલિંગ સ્થાપન, શૈવમદિરોની માલિકી વગેરે તો ચોખ્ખા પાશુપત – શૈવમાર્ગના લક્ષણો છે આ દેશમાં શૈવ-પાશુપત મતનો પ્રચાર ઘણો જૂનો છે (જુઓ, શૈવધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ ૪૭) જો કે હાલમા એ મતના ચોખ્ખા અનુયાયી કોઈ જણાતા નથી, પણ આ નાગાબાવાઓ એનો ફાટો હોય એવા છે પ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી એમને શૈવ જ ગણે છે અને તેઓ તો, આ લોકોની લશ્કરી મદદ મેળવવા માટે ઘણા જૂના રાજાઓએ પાશુપત ધર્મ સ્વીકાર્યો હશે એવો તર્ક ઉમેરે છે (જુઓ, મુબઈ ગેઝીટિયર ગ્ર ૧ ભા ૧, પૃ ૮૪)

નીચે છિદ્રોવાળો ઘાસલેટના ડબ્બા જેવા ડબ્બો નાખી રાખ્યો હતો અને એમા મીઠુ પાણી આવતુ. ઘણા લોકોએ આ પાણી પીધુ હતુ. એ ઉપર 'ટાઈમ્સ'ના પુષ્કળ ચર્ચા પત્ર આવેલી બી તેઓએ પ્રયત્ન કરી જોયો તો મીઠુ પાણી ન નીકળ્યુ એમ કહેવાય છે

આ લડવૈયાના સ્વભાવવાળા નાગાબાવા ક્યારથી નીકળ્યા એ વિષે મુખ્ય દંતકથા એવી ચાલે છે કે મોગલ શહેનશાહ અકબરના વખતમાં મુસલમાની ફકીરોથી હિંદુ સાધુઓને ઘણી કનડગત થતી હતી. એટલે હિંદુ સાધુઓએ અકબર બાદશાહ પાસે ફરિયાદ કરી. શહેનશાહે જવાબ આપ્યો કે, 'ફકીર કી બાત ફકીર જાને'. આ જવાબથી કાંઈ રસ્તો ન નીકળવાથી, હિંદુ સાધુઓએ બિરબલને બધી વાત કરી. બિરબલે સલાહ આપી કે 'તમે શહેનશાહ પાસે એ જવાબ લખાવી લો એટલે હું તમને રસ્તો બતાવું.' અને જવાબ લખાવી લીધા પછી બિરબલે દિલ્હીમાં જ એ વખતે પડેલી છાવણીઓના રજપૂતોને કહ્યું કે, તમારે જો તમારા સાધુઓને જીવતા રહેવા દેવા હોય તો તમે બધા બાવા થઈ જાઓ અને ફકીરો સામે હથિયારનો ઉપયોગ કરો. અને આ રીતે હજારો રજપૂત સૈનિકો બાવા થઈ ગયા. અને લશ્કરી રીતે છાવણીઓ નાખીને રહેવા લાગ્યા.

મુંબઈની એન્થ્રોપોલૉજિકલ સોસાયટીની આ વર્ષના જ માર્ચ મહિનાની એક સભામાં મી. આર. પી. મસાણીએ સિંહસ્થ મેળો અને નાગાબાવા ઉપર એક ભાષણ આપેલું. તેમાં મેં નાસિકના જ સંન્યાસી પાસેથી સાંભળેલી ઉપલી દંતકથા નાસિકના કોઇ સાધુ પાસેથી કોઈ શાસ્ત્રીઓએ સાંભળેલી કહીને ઉતારી છે. પછી વરસોવામાં તેને મળેલા કોઇ બાવા પાસેથી સાંભળીને મુસલમાન ફકીરોને બિવરાવવા માટે તદ્દન નાગા લડવા જવાનું ઠરાવેલું એટલું ઉપલી વાતમાં ઉમેર્યું છે. આટલી દંતકથા આપીને જંગલી લોકોને, ભૂતપિશાચોને બિવરાવવા માટે નગ્નનાચ વગેરે ક્રિયાઓ પ્રચલિત હોવાનું તથા જૈનધર્મમાં દિગંબરમત પ્રચલિત હોવાનું યાદ આપીને છેવટ આંતરની પવિત્રતા, નિષ્કિંચનતા, સર્વત્યાગ વગેરેનું વસ્ત્રત્યાગ એ બાહ્યલક્ષણ છે, એ તત્ત્વનું વિવરણ કર્યું છે.

વસ્ત્રત્યાગના મૂળમાં તિતિક્ષા, તપ, ત્યાગ, શરીરની બેદરકારી વગેરે ભાવોનો અતિરેક છે; અને પશુઓ, જંગલી લોકો તથા માનવબાળકો સહજ તો દિગંબર છે જ, એટલે એનું આકર્ષણ કુદરતી પણ છે; એ વાત સાચી; પણ આ નાગાબાવાઓની દિગબરતા એ જૈન દિગંબર-સંપ્રદાયનો વારસો હોવાને બદલે શૈવ–પાશુપતમાર્ગનો વારસો હોવાનો

સંભવ છે તેઓ શૈવ-પાશુપતનો એક ફાંટો છે, એ મારો મત મેં ઉપર લખ્યો જ છે શૈવ-પાશુપતમાર્ગના મોટા મઠપતિ આચાર્યોને પત્નીઓ તથા પ્રજા હોવાના ત્રિપુરાન્તકેશ્વરપ્રશસ્તિ જેવા ઉત્કીર્ણ લેખોમા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે (જુઓ, મારો શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ ૧૫૮) છતા કેટલાક પાશુપત આચાર્યો આજન્મ બ્રહ્મચારી અને દિગંબર હોવાના ઉલ્લેખો પણ ઉત્કીર્ણ લેખોમા મળે છે વિ સ ૧૦૩૦ ના હર્ષશિલાલેખમા ભાવિરક્ત નામના આચાર્યને 'આજન્મ બ્રહ્મચારી' તથા 'દિગમલવસન' (નગ્ન) કહ્યા છે બીજા ભવદ્યોત નામના આચાર્યને પણ દિગંબર કહ્યા છે (જુઓ, એજન પૃ ૫૬)

હવે ઉપરની બે ય સ્થિતિ એટલે કે સાધુઓના એક જ વર્ગમા કેટલાક નગ્ન અને બ્રહ્મચારી ત્યારે બીજા ગૃહસ્થ અને વસ્ત્રધારી એ સ્થિતિ હાલમા આ ગોસાઇ લોકોમા જોવામા આવે છે ગોંડલમા ઘણા વર્ષો પહેલા એક શિવમંદિરના માલિક તરીકે ગજશાહી ઠાઠથી રહેતા ગિરિ કે પુરી (ચોક્કસ યાદ નથી) ને મે જોયેલા એમાના જુવાન મારા સ્વ પિતાશ્રી પાસે થોડુ સસ્કૃત ભણ્યા હતા

આમા પ્રશ્ન એક જ રહે છે કે, આ શૈવસાધુઓ પોતાને શંકરાચાર્યના અનુયાયી કેમ ગણે છે? મને તો એમ લાગે છે કે, આ દેશમાથી સામાન્ય પાશુપતધર્મનો લોપ થઇ જતા એ માર્ગના રડ્યા-ખડ્યા, મોટે ભાગે નિરક્ષર બાવાઓ પાછળ રહી ગયા તેઓએ શાંકર સન્યાસીઓનો આશ્રય લીધો હશે અને એ સન્યાસીઓએ શારીરિક બચાવમા ઉપયોગી ગણીને આ ટોળાને અપનાવી લીધા હશે રજપૂતોના ત્યાગની દંતકથામાથી અકબર-બિરબલ નામોને બાદ કરતા બાકીનો અંશ મનાય એવો છે

વૈષ્ણવસાધુઓ અને શૈવસાધુઓ વિષે આટલુ ઘણુ છે જૈન-સાધુઓ કાંઈ સિંહસ્થના મેળામા જતા નથી અને એનો પ્રસંગ જ નથી, એટલે બે શબ્દો વેદાંતી સન્યાસીઓ તથા શીખસાધુઓ વિષે હવે કહેવાના રહે છે વેદાતી સન્યાસીઓ જે ભાડરવામા પે પંચવટીમા પડ્યા હતા, તેમાના ઘણા તો કદાચ મફતનુ ખાવુ ને મસીદે સૂવુ, એ કહેવત પ્રમાણે નિશ્ચિંત હોવાથી હૃષ્ટપુષ્ટ દેખાતા હતા કોઈક માંદા,

અપંગ-પણ હતા. પરંતુ બીજા બાવાઓ કરતાં સંન્યાસીઓમાં વિદ્યા, ત્યાગની કાંઈક ખુમારી અને કદાચ નિષ્ઠા પણ વિશેષ જોવામાં આવે છે. જો કે સારા પંડિતોની સંખ્યા સંન્યાસીઓમાં પણ ઘટી ગઈ છે, છતાં પંચવટીમાં સંસ્કૃત પુસ્તકોના મોટા સંગ્રહવાળું પુસ્તકાલય છે, તેમાંથી કઠણ સંસ્કૃતમાં લખાયેલા ગ્રન્થો પણ કોઈ કોઈ સંન્યાસીઓએ લીધેલા ખરા. એક વિચિત્ર સંન્યાસી પણ જોયા. તેઓએ તદ્દન પરિગ્રહનો ત્યાગ કરેલો. એક કૌપીન સિવાય બીજું વસ્ત્ર તેની પાસે નહોતું. કમંડલુ પણ નહિ. માધુકરી કરવા નીકળે ત્યારે 'નારાયણ' બોલે કે તરત જો કોઈ રોટલી આપવા આવે, તો એ હાથમાં લઈ ત્યાં ઊભા ઊભા જ ખાઈ જાય. આ રીતે ત્રણચાર રોટલી ખાઈ લે. પછી ગમે તે કૂવેથી, ત્યાં આગળ પડેલી ડોલથી પાણી સીંચી ખોબે ખોબે પાણી પી લે. વરસાદ પડે તો શરીર ઉપરથી એની મેળે સુકાઈ જાય. સૂતા ક્યાં એ જોયું નથી. બીજાઓ એને અવધૂત કહેતા હતા.

શીખસાધુઓ

શીખ માટે હિંદુતીર્થોની યાત્રાનો શીખધર્મગુરુઓએ જોરથી નિષેધ કર્યો છે. છતાં શીખ લોકો જેમ જન્મ, લગ્ન, મરણ, શ્રાદ્ધ વગેરે પ્રસંગોનાં ધાર્મિક કર્મોમાં બ્રાહ્મણોની મદદ લે છે, તેમ હિંદુ-તીર્થોની યાત્રા પણ કરે છે. હરદ્વાર અને હૃષિકેશમાં શીખોએ મંદિરો યે બંધાવ્યાં છે. નાશક-ત્ર્યંબકમાં પણ મેં શીખોને સ્નાન કરતા જોયા હતા. આ શીખસાધુઓના બે પંથો છે: (૧) ઉદાસી અને (૨) નિરંજની. નાનક સાહેબના મરણ પછી ગુરુએ કરેલી નાના પુત્ર અંગદની નિમણૂંક કબૂલ ન રાખી અને મોટા પુત્ર શ્રીચંદ્રને ગુરુ તરીકે માન્યા તેઓ ઉદાસી કહેવાય છે. બીજા નિરંજની. ત્ર્યંબકમાં ઉદાસી અને નિરંજની બેય અખાડાની ધજાઓ ફરકતી હતી. આ શીખઅખાડા સંબંધે નાગાબાવાના અખાડાથી જુદું ખાસ કાંઈ કહેવાનું નથી.

ઉપર કહેલા કોઈ પણ વાડામાં ન આવે એવા બાવાઓની પણ મોટી સંખ્યા આ દેશમાં છે. તેમ જ ઉપર ગણાવેલા મોટા વાડાઓ ઉપરાંત અનેક નાના નાના વાડાઓ પણ છે. પણ એ બધાનો અભ્યાસ વધારે શ્રમ અને અવકાશ માગે છે.

પરિશિષ્ટ

બાવન દ્વારાના નામો

૧ અનતાનદ	૨૭ હનુમાન	
૨ લખરામ	૨૮ ગમરાવણ	
૩ સુખાનદ	૨૯ કબીર	
૪ નરહરિ	૩૦ દેવમુરારી	
૫ ક્રિતજી	૩૧ દુદુરામ	
૬ અમજી	૩૨ માધવ	
૭ સુરસુરાનદ	૩૩ જ્ઞાતિનામદેવ	
૮ ભાનાનદ	૩૪ તેત તુલસી	
૯ દેવાકર	૩૫ રાઘવચેતન	
૧૦ નભાનંદ	૩૬ કાલૂ	
૧૧ પીપા	૩૭ રામરમણી	
૧૨ વીરમજી	૩૮ નાભાજી	
૧૩ થેમણુ	૩૯ શોભુરામ	
૧૪ નાભાજી	૪૦ વનખડી	
૧૫ રિયાજી	૪૧ ધમડી	
૧૬ ખોજી	૪૨ પરશુરામ	૯ નિમ્બાર્કીય
૧૭ કુવોજી	૪૩ ગોવિંદ	
૧૮ ×	૪૪ ત્યાગી	
૧૯ મુલુકદાસજી	૪૫ કર્મચદ	
૨૦ ચેતનસ્વામી	૪૬ આત્મારામ	
૨૧ યોગાનદ	૪૭ નિત્યાનદ	
૨૨ ભડગી	૪૮ શાન્ત્યાનદ	માધ્વ
૨૩ ભવનારાયણુ	૪૯ રાધાવલ્લભ	
૨૪ રામરગી	૫૦ સુમતિનામદેવ	
૨૫ ચતુરમુનિ	૫૧ ગોકુન	વિષ્ણુસ્વામીય
૨૬ પૂર્ણવિરાગી	૫૨ વિઠ્ઠલ	

× મને આ બધી માહિતી આપનાર સાધુએ જે કાગળ આપ્યો હતો તેમા આ નામ મને ઉકલ્યુ નથી બીજુ, આ બધા નામો સાચાં સર્વમાન્ય હોય એમ પણ કહેવું મુશ્કેલ છે

ગુજરાતના બ્રાહ્મણ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી અન્વેષણ-સાહિત્યની સૂચિ

અહીં આપેલી યાદી સંપૂર્ણ હોવાનો દાવો નથી. આ જાતનો આ પહેલો પ્રયત્ન હોવાથી અપૂર્ણ અને ખામીવાળો હોવાનો સંભવ છે. સમગ્ર ભારતીય દષ્ટિથી બ્રાહ્મણ ધર્મનું એના સર્વ ફાંટાઓ સાથે તથા દર્શનનું ઘણું અન્વેષણ થયું છે; પણ કેવળ ગુજરાતની દષ્ટિએ આ વિષયોનું વિવેચન નહિ જેવું થયું છે. વળી ઘણે ભાગે ભારતીય ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાનને ગુજરાતે કશો ફેરફાર કર્યા વગર અપનાવી લીધેલ છે. મતલબ કે, આવા દાખલામાં ગુજરાતની કશી વિશિષ્ટતા જોવામાં આવતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે શ્રી. વલ્લભાચાર્યે ચલાવેલો પુષ્ટિમાર્ગ ગુજરાતમાં ઘણો પ્રચલિત છે, પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્ય શ્રી. વલ્લભાચાર્યનું ચરિત્ર, પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તો, તેનું સાહિત્ય, વગેરે વિષયો સંબંધી પુષ્કળ લખાણ મળે છે; છતાં એમાંથી ગુજરાતનું કહેવાય એવું શોધી કાઢવું મુશ્કેલ છે. પુષ્ટિમાર્ગનું સ્વરૂપ ગુજરાતમાં અને અન્યત્ર સમાન છે. આ સ્થિતિમાં આ યાદીમાં કયું લખાણ દાખલ કરવું અને કયું ન કરવું, એ કોયડો થઈ પડે છે. એ ગુજરાતમાં પ્રચલિત વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ત વગેરે બ્રાહ્મણધર્મ અને દર્શનોનો ગુજરાતમાં પ્રચાર, ગુજરાતના રાજ્ય, સમાજ અને સાહિત્ય ઉપર તેની અસર વગેરે ગુજરાતની વિશિષ્ટતાની દષ્ટિથી જેમાં થોડું કે વધારે વિવેચન હોય, તે લખાણનો સમાવેશ આ યાદીમાં કરવાનો મેં આ યાદી પૂરતો નિર્ણય કર્યો છે.

વળી કવિ નરસિંહ મહેતા, કવિ દયારામ વગેરેની કવિતા વિષે કાવ્યદષ્ટિથી કે સાહિત્યદષ્ટિથી જેમાં ચર્ચા હોય તેનો, અથવા તે તે કવિઓનાં જીવનચરિત્રોનો, કે તેની સામગ્રીનો આ યાદીમાં સમાવેશ કરવો, એ યોગ્ય ધાર્યું નથી; પણ જેમાં તે તે કવિની ધાર્મિક કે દાર્શનિક માન્યતાની ચર્ચા હોય તેની જ નોંધ અહીં કરી છે.

બાકી ધાર્મિક કે દાર્શનિક સાહિત્યની પોતાની યાદી અહીં ઉદ્દિષ્ટ નથી, એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે અલબત્ત, આ યાદીમા ઉલ્લિખિત ગ્રન્થો કે નિબંધોમાથી જિજ્ઞાસુને તે તે વિષયના સાહિત્યની યાદી મળશે

અભ્યાસીની સગવડ અર્થે આરંભમા સામાન્ય બ્રાહ્મણધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી પ્રમાણભૂત ગણાતા મુખ્ય ગ્રન્થોની યાદી અહીં આપી છે –

Books on Hindu Religion and Philosophy

1 Essays on the Religions of the Hindus, by H H Wilson

2 Religious Thought and Life in India, by M Monier Williams, 1883

3 Religions of India, by E W Hopkins. 1894

4 Religions of India, by A Barth, 1882

5 Comprehensive History of Religion of the Hindus, 3 Vols 1903-05, by D Pal

6 Shiva and Shakti 2 Vols 1910, by D Pal

7 Vaishnavism, Shaivism and other minor Religions by Dr R G Bhandarkar, 1913

8 An Outline of the Religious Literature of India, by J N. Farquhar 1920

9 Religious Life in India, by J N Farquhar 1916

10 Modern Religious Movements of India, by J N Farquhar, 1915

આમાં ગુજરાતની modern religious movementsની બીલકુલ નોંધ નથી

11 Hinduism and Buddhism, 3 Vols by Sir Charles Eliot, 1921

12 Theism in Mediaeval India, by J E Carpenter 1926

13 Indian Philosophy, by S Radhakrishnan 1927

14. History of Indian Philosophy by Das Gupta, Vols. 5, 1921.

૧૫. હિંદતત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ લે. નર્મદાશંકર દે. મહેતા ગ્રન્થ બે, ૧૯૨૪-૨૬.

ગુજરાતના બ્રાહ્મણધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક સામાન્ય સાહિત્ય

૧. Bombay Gazetteer Vol, IX, p, xxxiv & xxxvમાં ગુજરાતમાં કયા કયા ધર્મો પ્રચલિત છે તેની સામાન્ય નોંધ છે. પછી જુદાં જુદાં પ્રકરણોમાં બ્રાહ્મણ, રજપૂત, ખેડૂત, કારીગર વગેરે કોમોના તથા કોળી, ભીલ, નાયકડા, વગેરે કોમોના વર્ણનપ્રસંગમાં પ્રત્યેક કોમમાં પ્રચલિત ધર્મનું વર્ણન છે. પ્રકરણ ૧૪મામાં ગુજરાતી પ્રજાની ધાર્મિક માન્યતાઓ (Religious beliefs) નું વર્ણન અને પરિશિષ્ટ 'સી'માં હિન્દુ ધાર્મિક પંથો (Religious sects)નું વર્ણન તથા પંથ વાર ગુજરાતની વસ્તીના ૧૯૭૨ના વસ્તીપત્રક ઉપરથી આંકડા આપ્યા છે.

૨. ગુજરાત સર્વસંગ્રહ—ગેઝીટિયર ઉપરથી તૈયાર કરનાર કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર-૧૮૮૭. ધાર્મિક વર્ણન આમાં ઉપરના ગેઝીટિયર ગ્ર. ૯ ભા. ૧ ઉપરથી હોવા છતાં તેના જેટલું સવિસ્તર કે સપૂર્ણ નથી.

૩. ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા—લેખક, શ્રી દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડીસ્કલકર-૧૯૨૪ની ભાવનગરની સાહિત્ય પરિષદના રિપોર્ટમાં ઇતિહાસ વિભાગ (પૃ. ૧૩)માં છપાયેલો નિબંધ.

૪. ગુજરાતમાં ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યની પરિસ્થિતિ —લેખકઃ દિ. બ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા. નડિયાદની નવમી સાહિત્ય પરિષદ—૧૯૨૮ના રિપોર્ટમાં ધાર્મિક અને તત્ત્વચિંતન—વિભાગમાં છપાયેલો નિબંધ.

વૈષ્ણવધર્મ સંબંધી સાહિત્ય

૫. વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—લેખકઃ દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી. ૧૯૩૯. (બીજી આવૃત્તિ) પ્રકાશક-શ્રી. ફાર્બસ ગુજરાતી સભા. આમાં ગુજરાતમાં પ્રચલિત વૈષ્ણવ ધર્મનું તથા વૈષ્ણવ ધર્મની ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપરની અસરનુ પણ વર્ણન છે. અલબત્ત મુખ્ય નિરૂપણ તો ઇતિહાસકાળના આરંભથી આજ સુધીના વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગના ઇતિહાસનું છે.

૬ (અ) ગુજરાતી સાહિત્ય ખ ૫ મો–સપાદક અને પ્રકાશક સાહિત્યસસદ ૧૯૨૯

(આ) થોડાક રસદર્શનો–લેખક શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી વિ સ ૧૯૮૯

આ બે ય ગ્રન્થોમા ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય નામનો શ્રી ક મા મુનશીનો લખેલો નિબધ છે જેમા ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર ભક્તિમાર્ગ–મુખ્યત્વે વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગ–ની અસરનુ નિરૂપણ છે

૭ હરિલીલામૃતપીયૂષના ઉપોદ્ઘાત-લેખક શ્રી અમાનાલ શુ જાની, બી એ, પ્રકાશક–ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ઇ સ ૧૯૨૮ આ ગ્રન્થમાં ગુજરાતી સાહિત્ય અને સમાજ ઉપર ભક્તિ-માર્ગ–મુખ્યત્વે વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગ–ની અસરની ચર્ચા કરી છે

૮ The Vaishnavas of Gujarat–by N A Thootbi–1935 આમા ગુજરાતના વષ્ણવો વિષે ધાર્મિક તેમજ સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સવિસ્તર ચર્ચા કરેલી છે

વલ્લભ–સપ્રદાય સમ્બધી સાહિત્ય

૯ History of the Sects of Maharajas or Vallabhacharyas, in Western India—1865

મહારાજ લાયબલ કેસમા અમુક મહારાજોના નૈતિક આચરણ સામે આક્ષેપ સાથે પુષ્ટિમાર્ગના મૂળ ઉપદેશક શ્રી વલ્લભાચાર્યે તથા તેના પૌત્ર શ્રી ગોકુળનાથજીએ અનીતિનો ઉપદેશ કર્યો છે, એવો આક્ષેપ મૂકવામા આવ્યો હતો આ પુસ્તકમા એ આક્ષેપો અને લાયબલ કેસની સુકાદા સાથે વિગતો છે

૧૦ સિદ્ધાન્તરહસ્ય—શ્રી વલ્લભાચાર્યનો સસ્કૃત ગ્રન્થ, ૧૧ ટીકા સાથે સપાદક અને પ્રકાશક–સદ્ગત મૂલચદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળા તથા શ્રી વીરજીલાલ વ્રજલાલ માકળિયા સ. ૧૯૮૦ આ ગ્રન્થના ઉપોદ્ઘાતમા શ્રી મૂલચદ્ર તેલીવાળાએ, મહારાજ લાયબલ કેસમા આ ગ્રન્થ તથા તેની ટીકા ઉપર મૂકવામા આવેલો આક્ષેપ સાચો નથી, એમ બતાવ્યુ છે

૧૧ વેણુનાદ—પુષ્ટિમાર્ગીય માસિક—તત્રી સદ્ગત મૂલચન્દ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળા, વિ સં ૧૯૭૮ તથા ૧૯૭૯ આ માસિકના વર્ષ ૨ અ ૧૦-૧૧-૧૨મા પણ ઉપલા આક્ષેપનો જવાબ તથા ગ્રન્થનનુ તાત્પર્ય નિરૂપણ છે

૧૨. શુદ્ધાદ્વૈત ભક્તિમાર્તંડ—તંત્રી, શ્રી. વસંતરામ હરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી, અમદાવાદ. પુષ્ટિમાર્ગનો ઇતિહાસ, અંક સં. ૧૯૯૦.

ભક્તસંતો સંબંધી

૧૩. મધ્યયુગનો ભક્તિપ્રવાહ—શ્રી. ક્ષિતિમોહનસેને કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં આપેલા વ્યાખ્યાનોનો બુદ્ધિપ્રકાશ માસિકના ૧૯૩૨ના જુલાઇ-સપ્ટેમ્બર અંકમાં તથા ૧૯૩૫ના જાન્યુઆરી-માર્ચ અંકમાં શ્રી. મહાશંકર ઇન્દ્રજીએ કરેલો અનુવાદ છપાયો છે. આ વ્યાખ્યાનોમાં ગુજરાતમાં થઇ ગયેલા ભક્તસંતોનો પણ નિર્દેશ છે,

૧૪. સોરઠી સતો—લખકઃ શ્રી. ઝવેરચંદ કા. મેઘાણી, ૧૯૨૮.

૧૫. સૌરાષ્ટ્રના ભજનિક સંતો—લેખકઃ શ્રી. ઝવેરચંદ કા. મેઘાણી, બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩૨ના ઑક્ટોબર-ડિસેમ્બર અંકમાં તથા ૧૯૩૩ના એપ્રિલમાં છપાયેલો લેખ.

૧૬. કબીરસંપ્રદાય-લેખકઃ શ્રી. કિસનસિંહ ચાવડા. પ્રકાશક—શ્રી. ફા. ગુ. સભા ૧૯૯૪. કબીરસંપ્રદાયના ગુજરાતમાં પ્રચાર તથા ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસરનું આ પુસ્તકમાં વિવરણ છે.

ગુજરાતી ભક્ત કવિઓ

૧૭. નરસિંહ અને મીરાં એ જ્વાલાઓ કયાંથી? અમદાવાદની પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ ગો. મા. ત્રિપાઠીએ નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈમાં જે ધાર્મિક જ્વાલાઓ દેખાય છે તેના મૂળ સંબંધી પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં ચર્ચા કરી છે.

૧૮. 'વસંત' માસિક ૧૯૬૧ ના શ્રાવણ તથા ભાદ્રપદ અંકમાં તેના તંત્રી આચાર્ય આનંદશંકર બા. ધ્રુવે ઉપરના વિષય ઉપર ઊહાપોહ કર્યો છે; જેમા ચૈતન્યની નરસિંહ મહેતા ઉપર અસર હોવાનો સંભવ સૂચવ્યો છે.

અ. નરસિંહયુગનુ ભક્તિસાહિત્ય નામનો લેખ મુંબઇની ૧૯૨૬ની આઠમી સાહિત્ય પરિષદમાં આપેલો નિબંધ.

વ. નરસિંહ મહેતાનો કોયડો—'ગુજરાત' માસિકના ૧૯૮૨ના શ્રાવણ અંકમાં લેખ.

ઉપરના બંનેના લેખક શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી. એમણે નરસિંહ મહેતા ઉપર ચૈતન્યની 'શુદ્ધ ભક્તિ' ની અસર છે એમ દર્શાવવાનો

તથા એ કારણથી એનો સમય અર્વાચીન કાળમા થોડો ખસેડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

૧૯ નરસૈયો ભક્ત હરિનો—લેખક શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી. ઈ સ ૧૯૩૩. આરમ્ભમા 'નરસિંહ મહેતાનો કોયડો' લેખમા પોતાના મૂળ લેખ ઉપરાંત ત્યા સુધીમા થયેલી ચર્ચાનો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

૨૦ 'નરસિંહ મહેતાના કોયડા' નો વિચાર—"પ્રસ્થાન" ૧૯૮૩ વૈશાખ અને આષાઢ અકમા લેખ લેખક-દુર્ગાશકર કે શાસ્ત્રી નરસિંહ મહેતાના કાવ્યો ઉપર ભાગવત અને ગીતગોવિંદની અસર સ્પષ્ટ છે અને ચૈતન્યની નથી, એમ સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

(આ વિષયને અગે નરસિંહ મહેતાના સમયની જ કેવળ ચર્ચા કરનારા શ્રી નટવરલાલ ઈ દેસાઈ, શ્રી અમાનાલ જાની વગેરેના લખાણોનો આ યાદીમા સમાવેશ કર્યો નથી)

૨૧ નરસિંહ મહેતાની ભક્તિનું સમર્થન-'બુદ્ધિપ્રકાશ' વર્ષ ૮૨, ૨, મા શ્રી નટવરલાલ ઇ દેસાઇનો લેખ

૨૨ મીરાબાઈ—બૃહત્કાવ્યદોહન ગ્ર ૭ના પ્રારમ્ભમા શ્રી તનસુખરામ મન સુખરામ ત્રિપાઠીનો મીરાબાઇ ઉપર લેખ

૨૩ કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ—લેખક ગો મા ત્રિપાઠી ઇ સ. ૧૯૦૭ કવિ દયારામના કાવ્યોમાના ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ તત્ત્વાની ચર્ચા કરી છે

૨૪ ભક્ત કવિશ્રી દયારામભાઈનું જીવનચરિત્ર—લેખક-શ્રી વાકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ ૧૯૨૦ પ્રકાશક-નારાયણદાસ પરમાણુદદાસ ડભોઇવાળા, સી પી ટેંક, મુબઈ અને ડભોઈ. કવિ દયારામની ધાર્મિક માન્યતાની આમા થોડી ચર્ચા છે (૧૯૨૦ સુધીમા કવિ દયારામ વિષે લખાયેલા સાહિત્યની નોધ આમા છે)

૨૫ ભક્ત કવિશ્રી દયારામનુ આતરજીવન—લેખકો-સદ્ગત મૂલચદ તુલસીદાસ તેલીવાળા તથા પ્રો જેઠાલાલ ગો શાહ ઈ સ ૧૯૩૧ પ્રકાશક-ઉપર પ્રમાણે

૨૬ કવિ દયારામરચિત રસિકવલ્લભ—સપાદક તથા ઉપોદ્ઘાત લેખક-પ્રો. જેઠાલાલ ગો શાહ, પ્રકાશક-ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ-૧૯૩૩

૨૫ મા પુસ્તકમાં તથા ૨૬ ના ઉપોદ્‌ઘાતમાં વક્તવ્ય છે કેઃ- કવિ દયારામનાં કાવ્યોમાં જે ભક્તિનું વર્ણન છે તે પુષ્ટિમાર્ગીય શૃંગારભક્તિ કે સખીભક્તિનું છે. મતલબ કે, એનાં કાવ્યોના શૃંગાર ઉપર કવિ નર્મદથી આરંભી જે આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા છે તે યોગ્ય નથી તથા શ્રી. ગો. મા. ત્રિપાઠીએ 'દયારામનો અક્ષરદેહ' માં જે બચાવ કર્યો છે તે પણ તેઓને પુષ્ટિમાર્ગનું બરાબર જ્ઞાન ન હોવાથી અમુક અમુક જગ્યાએ ભૂલભરેલો છે.

સ્વામીનારાયણ-સંપ્રદાય સંબંધી

૨૭. સહજાનંદ સ્વામી અથવા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય-લેખકઃ શ્રી. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા, સં. ૧૯૭૯.

૨૮. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય—શ્રી. કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળાનો નિબંધ. અમદાવાદની છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ (ઈ. સ. ૧૯૨૦) ના રિપોર્ટ (પૃ. ૧૫૪ થી ૨૧૭) માં છે.

૨૯. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અને ગુજરાતી સાહિત્ય-લેખકઃ શ્રી. ઈશ્વરલાલ ઈ. મશરૂવાળા-ગુજરાતી સાહિત્ય ખં; ૫માનો વિભાગ ૭ મો, જેમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ગુજરાતી કવિઓની કવિતાનું વિવેચન છે.

૩૦. Swaminarayana by Manilal Parekh, 1938.

શૈવધર્મ સંબંધી

૩૧. શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—લેખકઃ શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી, પ્રકાશક-શ્રી. ફાર્બસ ગુજરાતી સભા. આ. બીજી, ૧૯૩૬. આમાં શૈવધર્મના ઇતિહાસ સાથે ગુજરાતમાં પ્રચલિત શૈવધર્મનું તથા ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસરનું દર્શન છે.

૩૨. "'શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'—તેમાં દેખાતી એક ઊણપ" શ્રી. નટવરલાલ ઈ. દેસાઈનું શ્રી. ફાર્બસ ગુજરાતી સભા "ત્રૈમાસિક" પુ. ૨, અં. ૨ પૃ ૨૦૩ મા છપાયેલું ચર્ચાપત્ર; જેમાં ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર શૈવધર્મની અસરની ચર્ચા છે.

૩૩. ખંભાતનો ઇતિહાસ—લેખકઃ શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ પ્રકાશક-ખંભાત સ્ટેટ. સં. ૧૯૯૧. આ ગ્રન્થના પરિશિષ્ટ અ અને ક માં પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં ખંભાતની ભૂમિમા પ્રચલિત લિંગપૂજાનો વિચાર કર્યો છે.

શક્તિપૂજા સબંધી

૩૪ શાક્ત સપ્રદાય—લેખક દી બ નર્મદાશકર દે મહેતા પ્રકાશક-શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, ઇ સ ૧૯૩૨ આ ગ્રન્થમા ગુજરાતમા પ્રચલિત શાક્ત સપ્રદાયનું પણ વર્ણન છે

૩૫ બહુચરા માતાનુ પ્રાકટ્ય અને સાહિત્યમા તેનો ઉલ્લેખ-લેખક શ્રીયુત રામમોહનરાય જસવતરાય દેસાઇ પ્રકાશક-શ્રી ભગવતીપ્રસાદ અબાલાલ ભટ્ટજી, મત્રી શ્રી દેવીઉપાસક મડળ

સૂર્યપૂજા

૩૬ ગુજરાતના તીર્થસ્થળો—લેખક શ્રી દુર્ગાશકર કે શાસ્ત્રી પઢિયાર સ્મારક ગ્રન્થમાળામા પ્રકાશિત, એમા ગુજરાતના શૈવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત તીર્થસ્થાનોના વર્ણન સાથે મોઢેરાના વર્ણનમા ગુજરાતમા પ્રચલિત સૂર્યપૂજાનુ વિવરણ છે

૩૭ Archeological Survey of Western India Report, by J Burgess New Imperial Series, Vol XXXII 1903 એમા પણ મોઢેરાના વર્ણનમા સૂર્યપૂજાની વાત છે

તત્ત્વજ્ઞાન સબધી

૩૮ અખાકૃત કાવ્યો—લેખક દી બ નર્મદાશકર દે મહેતા પ્રકાશક-ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી આ પુસ્તકમા અખાની ફીલસૂફીની ચર્ચા છે

આધુનિક ધાર્મિક હિલચાલો સબધી

૩૯ અર્વાચીન ગુજરાતનુ રેખાદર્શન—ખ ૧-૨ લેખક શ્રી હીરાલાલ ત્રિ પારેખ પ્રકાશક-ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ૧૯૩૫-૩૬ ખ ૧, ૫-૧૦ મા સહજાનદ સ્વામીની અસર અને ખ ૨, પ્ર ૪ મા પ્રાર્થનાસમાજ, આર્યસમાજ અને શ્રી નથુરામ શર્માની ધાર્મિક ઉપદેશક તરીકેની પ્રવૃત્તિઓની નોધ છે

★

ઐતિહાસિક સંશોધન

ખંડ ચોથો

દેશ, નગર અને જાતિ વિષયક સશોધન

બૃહત્તર ભારત ઉપર એક ઊડતી નજર

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે, ભારતવર્ષ બહારની દુનિયાથી હમેશા અલગ રહ્યો છે ભારતની ત્રણ બાજુએ આવેલા સમુદ્રથી અને એક તરફ આવેલ પર્વતમાળાથી જેમ ભારત દેશ દુનિયાથી છૂટો પડી ગયો છે, તેમ એ દેશના વાસીઓએ પોતાની રહેણીકરણીની આસપાસ બાંધેલી વાડોથી તેઓ પણ દુનિયાના બીજા લોકોથી અલગ રહ્યા છે આ કથન દેખાય છે ચમત્કારિક અને આ દેશના ઈતિહાસના અમુક કાળ માટે કેટલેક અંશે સાચુ પે છે, પણ સર્વ કાળ માટે એ સાચું નથી હિંદુસ્તાન બહારથી અનેક જાતના અનેક પ્રકારની સંસ્કૃતિવાળા ટોળાઓ આ દેશમા આ દેશના લાંબા ઇતિહાસના પ્રત્યેક સમયમા આવ્યા છે, અને મોટે ભાગે તો અહીંની વસ્તીમા ભળી ગયા છે એટલે બહારથી આગમનના અર્થમા તો આ દેશના અલગપણાનુ કથન ખોટુ છે જ, પણ આ દેશના લોકોએ હિંદુસ્તાનની સીમાઓ કોઇ દિવસ નથી ઓળંગી એમ કોઈ કહેતુ હોય તો તે પણ ખોટુ છે

સમુદ્રયાત્રાનો ધાર્મિક પ્રતિબંધ અમુક કોમોમા જ છે, એટલે અનેક કોમો અત્યારે પણ પરદેશ સેવે છે વળી આ પ્રતિબંધ હમેશા ન હતો એક કાળ એવો હતો કે, જ્યારે આ દેશના બ્રાહ્મણ બાળકો વિદ્યા મેળવવા જ નહિ પણ વિદ્યા આપવા માટે પરદેશ ખેડતા આ દેશના ક્ષત્રિયોએ જૂના કાળમા વિજય-યાત્રાઓ નથી કરી એમ નથી પણ ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક વિજય માટે આ દેશના બ્રાહ્મણોએ ઘણી વધારે યાત્રાઓ કરી છે એક હાથમા ધર્મગ્રંથ અને બીજા હાથમાં તરવાર રાખીને અથવા બીજા હાથમા દારુની બાટલી અને પછવાડે તરવાર બાંધીને આ બ્રાહ્મણો પરદેશમા નથી ગયા અથવા અત્યારે આ દેશના મજૂરો કે વેપારીઓ માત્ર પેટનો ખાડો પૂરવા પરદેશ સેવે છે તેમ પણ નથી ગયા પણ ધર્મ અને વિદ્યાના પ્રચારની

શુદ્ધ વૃત્તિથી એક કાળે આ દેશના બ્રાહ્મણોએ અને બીજા વર્ણોએ પણ પરદેશ ખેડયો અને વેઠયો છે.

ભારતવર્ષના, બહારની દુનિયા સાથેના આ સંબંધનો ઇતિહાસ ઘણો વિસ્તૃત અને લાંબો છે. અહીં નમૂનારૂપ થોડા દાખલા સંક્ષેપમાં નોંધ્યા છે.

વિ. સં. પૂર્વેના હજાર-પંદરસો વર્ષ ઉપર ભારતીય આર્યો અને ઈરાની આર્યો વચ્ચે કોઈક પ્રકારનો સંબંધ હોવાનું અનુમાન ઋગ્વેદ અને અવસ્તાના ભાષાસંબંધ ઉપરથી કરવામાં આવે છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં અને બાબિલોનની નોંધમાં મહાપ્રલયને મળતું વર્ણન મળે છે એ હકીકત ભારત અને ઈરાક વચ્ચે સબંધ બતાવે છે. દક્ષિણ હિંદ સાથે ઈરાકને વ્યાપારી સંબંધ હોવાનું અનુમાન બાઈબલ ઉપરથી કેટલાક તજ્જ્ઞો કાઢે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ની આસપાસમાં ભારતીયો સેમેટિક લોકો પાસેથી મૂળાક્ષરો શીખ્યા હોવાનું મનાય છે. ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતકમાં ઈરાનના પાદશાહ દારાયસના તાબામાં ઉત્તર ભારતનો અમુક ભાગ હતો એ તો ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. અને એ કાળથી શરૂ થયેલો ઈરાન અને ભારત વચ્ચેનો સંબંધ સૈકાઓ સુધી ચાલુ રહ્યો છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં મૌર્ય ચક્રવર્તી અશોકે ધર્મરાજ્યની સ્થાપના માટે સીરિયાના એંન્ટિઓકસ થિઓસ પાસે, ઇજિપ્તના ટોલેમી ફિલાડેલ્ફોસ પાસે, સીરેનના મગસ પાસે, ઇરાકના એન્ટિગોનસ ગોનેટસ પાસે અને એપીરસના અલેકઝાંડર પાસે દૂતો મોકલ્યા હોવાનું અશોકના શિલાલેખોથી આપણે જાણીએ છીએ. અને અશોકનો પુત્ર કે ભાઈ મહેન્દ્ર અને તેની બહેન સંઘમિત્રા બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર માટે સિલોન તથા સુવર્ણભૂમિ (બર્મા) ગયાં હતાં એવી પ્રાચીન દંતકથા છે. મહારાજા અશોકનો આ ધર્મવિજય માટેનો પ્રયાસ એ મહાન સિકન્દરના દેશવિજય માટેના પ્રયાસો કરતાં માનવતાની દૃષ્ટિએ કે ભાવનાની ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ ઘણો ચડિયાતો છે.

ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યના સામ્રાજ્યમાં સેલ્યુકસ નિકેટરને હરાવ્યાથી મળેલો ઇરાન અને અફઘાનિસ્તાનનો ઘણો ભાગ હતો અને ચન્દ્રગુપ્તના અંતઃપુરમા યુનાની કુંવરી હતી એમ ઐતિહાસિકો કહે છે. વળી ગ્રીક રાજ્યો તરફથી ચન્દ્રગુપ્તના તથા એના પુત્ર અને પૌત્રના દરબારમાં મેગેસ્થનિસ વગેરે એલચીઓ આવી રહેલા એ પ્રસિદ્ધ છે.

આ અરસામા ગ્રીસનો આત્મા નિ સત્ત્વ થતો જતો હતો અને મિનેન્ડર (ઇ સ પૂર્વે બીજુ શતક) વગેરેએ છેક મધ્યપ્રદેશ પર્યંત ચડાઈઓ કરેલી પણ તેઓને સફળતા મળી નહિ અને ઊલટુ એ વખતના યુનાનીઓએ બૌદ્ધ તથા વૈષ્ણવ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યાના દાખલા મળે છે તક્ષશિલાના ગ્રીક રાજા હેલીઓદોરસનો માળવામા આવેલો યુનાની દૂત ભાગવતધર્મી હોવાનો તથા તેણે 'વિદિશામા ગરુડધ્વજ ઊભો કર્યાનો પ્રાચીન લેખ મળ્યો છે [1]

આ વખતમા જ યુનાની અને ભારતીય મસ્તાગેના મિશ્રણમાથી ગાધાર કળાનો જન્મ થયો છે ખરી રીતે એ વખતે આપણી વાયવ્ય સરહદ ઉપર અને એથી ઉત્તરમા હિંદુકુશની તળેટીમા ગ્રીક, ઈરાની, ભારતીય અને ચીનાઈ સસ્કૃતિઓનો મેળાપ થતો હતો અને પરસ્પર લેવડદેવડથી એક અપૂર્વ ઇતિહાસ રચાતો હતો

ઈ સ પૂર્વેની પચશતી દરમ્યાન યુનાન અને ઇરાન જેવા સુધરેલા દેશોના લોકો સાથે ભારતવર્ષ સબધમા આવ્યો, પણ પછીની પચશતી દરમિયાન મધ્ય એશિયાના બર્બરો-શકો અને ઉજ્જડ હૂણો સાથે ભારતને ભટકાવાનો પ્રસગ આવ્યો ભારતે અસાધારણ ઉદારતાથી બર્બરો માટે પણ દરવાજા ઉઘાડા રાખ્યા પરિણામે ચીને તગડેલા ભૂખ્યા વરુઓ જેવા જગલી ટોળાઓ ભારતમા ઊતરી આવ્યા આ ટોળાઓએ ભારતની સસ્કૃતિને તથા સમૃદ્ધિને વેરણછેરણ કરી નાખી પણ એ સસ્કૃતિહીન વિજેતાઓ આખરે ભારતીય સસ્કૃતિના દાસ બન્યા કોઈ બૌદ્ધ બન્યા (કુશાન રાજા કનિષ્ક બૌદ્ધ હતા), કોઇ શૈવ બન્યા (વેમ કેડફીસ-ઇ સ પહેલુ શતક-અને હૂણ મિહિરકુળ શૈવ હતા) સહુએ વર્ણાશ્રમ-વ્યવસ્થા સ્વીકારી અને હિન્દુપ્રજામા ભળી ગયા

પણ મહાયાન બૌદ્ધધર્મ તથા વૈષ્ણવ-શૈવ ભક્તિમાર્ગ ભારતમા આવનારને જ મુક્તિનો માર્ગ બતાવીને સતોષ પામે એવા અલ્પપ્રાણ ત્યારે નહોતા પોતાને પ્રાપ્ત થયેલો કલ્યાણમાર્ગ ગમે તે કષ્ટ વેઠીને સ્વદેશ, સગાવહાલા, સુખ અને શરીરને પણ તજવુ પડે તો ભલે, પણ જગતને બતાવવાની તીવ્ર ઉત્કઠા એ સમયના ભારતીય આર્યોમા જાગી હતી શ્રીમદ્ ભાગવતે પ્રહ્લાદજી પાસે કહેવરાવ્યુ છે કે.

---

૧ વૈષ્ણવધર્મના સક્ષિપ્ત ઈતિહાસ આ ૨ પૃ -૬૦.

नाहं विमुच्य कृपणान् विमुमुक्ष एको ।

જગતના આ કૃપણજનોને છોડીને હું એકલો મુક્ત થવા ઇચ્છતો નથી.

આવી જગદુદ્ધારની કલ્યાણવાસનાથી પ્રેરાઇને ઈ. સ. પૂર્વે બીજા–ત્રીજા શતકથી બ્રહ્માવર્તના અને ગાંધારના કેટલાક ધર્મપ્રચારેચ્છુ આર્યોએ હિંદુકુશ ઓળંગી મધ્ય એશિયાના પ્રદેશોમાં અને ત્યાંથી ચીન તરફ પ્રયાણ શરૂ કર્યું હતુ.

ઇ. સ. પૂ. ૨૧૭ માં પહેલા બૌદ્ધસાધુઓ ચીનમાં ગયાનું કહેવાય છે. ઇ. સ. ના આરમ્ભમાં મધ્ય એશિયામાં બૌદ્ધ મહાયાન ધર્મનો ઠીક પ્રચાર થયો હોય એમ જણાય છે, કારણ કે મધ્ય એશિયામાથી ચીન ગયેલા યૂચી દૂતો સાથે બૌદ્ધધર્મગ્રન્થો હોવાની નોંધ મળે છે. ઈ. સ. ૬૭ માં કાસ્યપ મતંગ અને ધર્મરક્ષિત નામના બૌદ્ધસાધુઓ અનેક બૌદ્ધગ્રન્થો અને અનેક બૌદ્ધમૂર્તિઓ સાથે ચીન ગયાનો, એમના ઉપદેશથી ચીનની રાજધાની લિયોંગમાં બૌદ્ધ-મદિર બંધાયાનો, અનેક ચીનાઇ લોકોએ બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યાનો અને બૌદ્ધગ્રંથોના ચીનાઈ ભાષામાં અનુવાદો થવા માંડયાનો નિર્વિવાદ ઇતિહાસ મળે છે.

ઈ. સ. પહેલા શતકમાં આ રીતે ચીન સાથે શરૂ થયેલો વ્યવહાર પછીનાં છસ્સોએક વર્ષ સુધી તો અત્રુટિત ચાલુ રહ્યો. અનેક વિદ્વાન વેદવેદાંગપારંગત બ્રાહ્મણ જુવાનો જગદુદ્ધારની વાસનાથી બૌદ્ધ થઈ જતા અને મધ્ય એશિયામાં અથવા ચીનમાં જઇને રહેતા અને ત્યાં જ ચીનાઈ ભાષામાં બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોના અનુવાદો કરવામાં અને બૌદ્ધ-ધર્મનો ઉપદેશ આપવામાં આયુષ્ય ગાળી નાખતા. બીજી તરફથી અનેક ચીનાઈ વિદ્વાન સાધુઓ રસ્તાનાં અકલ્પ્ય અને અસહ્ય કષ્ટો વેઠીને ભગવાન બુદ્ધની જન્મભૂમિની તથા ઉપદેશભૂમિની યાત્રા કરવા, બૌદ્ધ ધર્મગ્રન્થો ભણવા અને દુર્લભ ગ્રંથરત્નો ચીન લઈ જઈ અનુવાદ દ્વારા પોતાના દેશબાંધવોને તેનો લાભ આપવાની ઉદાત્ત વાસનાથી ભારત-વર્ષની યાત્રા કરવા આવતા.

એ સમયમાં ઉત્તર ભારતમાંથી ભારતીય કળા, ભારતીય સાહિત્ય અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ ગાધાર અને મધ્ય એશિયા તરફ વહેતો દેખાય છે. અને મધ્ય એશિયામાં દૂર દૂરના પૂર્વના તથા પશ્ચિમના મુલકોમાંથી આવતા પ્રવાહો સાથે મળી જતો દેખાય છે;

અને એ મિશ્રપ્રવાહ પાછો પૂર્વમા તથા પશ્ચિમમા વહે છે ભારતીય સસ્કૃતિએ અને ધર્મે, એ વખતે ચીન અને જાપાન ઉપર અસર કરી છે તેમજ ઇરાન, ઇરાક, ઇજિપ્ત અને ગ્રીસ ઉપર તથા એ વખતના ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર પણ અસર કરી છે

પણ ભારતીય સસ્કૃતિની અને ધર્મની આ વિજયયાત્રાઓ સ્થળ માર્ગે જ થઈ હતી અને તેણે સમુદ્રપ્રયાણ કરેલું જ નહિ હોય એમ માનવાનું નથી 'પેરિપ્લસ ઑફ ધી એરીથ્રીઅન સી' ની નોંધોમા એ વખતે આફ્રિકાથી, હિંદુસ્તાન મારફત, દ્વીપકલ્પો અને દૂર ચીન સુધી બહોળો દરિયાઈ વેપાર હોવાના પુરાવા મળે છે સાહસિક ભારતીય ખલાસીઓએ અને તેમના વહાણોમા ગયેલા ધર્મવીર સાધુઓએ ચપામા, કમ્બોજમા, અને જાવા સુધી મલાયામા ભારતીય સસ્કૃતિની જયઘોષણા કરેલી દેખાય છે ટોલેમી (બીજુ શતક) જાવાને યવદ્વીપ (Javadiv) જેવુ હિંદી નામ આપે છે એ જ રીતે પ્રૉફેસર પેલીઅટને જૂની શોધખોળ કરતા હિંદી સસ્કૃતિની ઈ સ ત્રીજા શતકની નિશાનીઓ કમ્બોડિયામા મળી છે ઇ સ ચોથા શતકથી તો હિંદુસ્તાન અને ચીન વચ્ચે સ્થળમાર્ગ અને જળમાર્ગ બે ય ખુલ્લા હોવાના અને સ્થળમાર્ગે આવેલા પ્રવાસીઓ જળમાર્ગે પાછા ફર્યાના અને એ રીતે અર્ધા એશિયાની પ્રદક્ષિણા ખેડ્યાના દાખલાઓ મળે છે બીજી તરફથી રોમના સામ્રાજ્ય દ્વારા પશ્ચિમ સાથે આ દેશનો વેપાર વધતો જતો હોવાનુ અને પરિણામે રોમનું સોનુ આ દેશમા ધસડાઈ આવતુ હોવાનુ ઇતિહાસ કહે છે એ વખતે જે ત્રણ ચાર મોટા બદરો મારફત આ વેપાર ચાલતો હતો તેમાં આપણુ ભરુચ મોખરે હતુ

પણ વેપાર અને ધર્મપ્રચારથી જ આ દેશનો પરદેશો સાથેનો સંબધ પૂરો થતો નથી આ દેશમાથી ગયેલા પ્રવાસીઓએ દૂર દૂર રાજ્યો પણ સ્થાપ્યા છે આ દેશની વર્તમાન પરાધીન સ્થિતિમા આ કથન ગળે ઊતરવુ મુશ્કેલ છે, પણ એમાં સંપૂર્ણ ઐતિહાસિક સત્ય છે

છેક ઇ. સ ત્રીજા શતકથી દક્ષિણના દ્વીપોમા હિંદુ અસર દેખાવા માડે છે પછી ઇ સ પાચમા શતકમા ચપા, કમ્બોજ, સીઆમ, લાઓઝ, બોર્નિઓ, સુમાત્રા અને જાવામા હિંદુ મોજુ ફરી વળે છે, એ વખતે ચપા, અને કમ્બોઝ તો પૂરેપૂરાં હિંદુ થઇ

ગયાં હતાં. અને આ અરસામાં બર્મા અને સિલોન બૌદ્ધધર્મની છાયામાં આવી ગયાં હતાં.

ઇ. સ. સાતમા શતકમાં સુવર્ણદ્વીપ (સુમાત્રા) શ્રીવિજયનું રાજ્ય ગણાતું. ચીનાઇ યાત્રી ઇત્સિંગ ભારતમાંથી ચીન પાછા ફરતાં સુમાત્રામાં પણ રોકાયા હતા. એ વખતે સુમાત્રામાં એક હજાર બૌદ્ધ સાધુઓ હોવાનું કહેવાય છે. ઈ. સ. સાતમા શતકથી ઇ. સ. ૧૪મા શતકના બૌદ્ધ રાજા આદિત્યવર્મન્ સુધીનો ઇતિહાસ હજી પૂરો મળ્યો નથી, પણ ૧૪મા શતકમાં ત્યાં બૌદ્ધમૂર્તિઓની સ્થાપના થતી હતી અને અશુદ્ધ સંસ્કૃતમાં શિલાલેખો લખાતા હતા. પછી તો મુસલમાની મોજું સુમાત્રા ઉપર ફરી વળ્યું.

ઈ. સ. પાંચમા શતકથી બૌદ્ધ ધર્મનો જાવામાં પ્રચાર થયો દેખાય છે. બૌદ્ધધર્મની મૂલ સર્વાસ્તિવાદી શાખાનું જાવામાં જોર હતું અને એ માર્ગના અન્યત્ર દુર્લભ સંસ્કૃત ગ્રન્થો જાવામાં સુલભ હતા. ઈ. સ. ૭૭૮ માં, જાવામાં શૈલેન્દ્ર વંશના કોઈ રાજાએ આર્ય તારાનું મંદિર બંધાવ્યાનો ઉત્તર ભારતની (જૂની જાવા) લિપિમાં લખેલો સંસ્કૃત લેખ મળે છે. આ ઉપરથી જાવામાં પહેલાં મહાયાન બૌદ્ધ-ધર્મનું જોર હોવાનું અનુમાન થાય છે. પણ પાછળથી શૈવધર્મ જોરમાં આવ્યો જણાય છે, અને જો કે લોકોમાં શૈવધર્મ, વૈષ્ણવધર્મ, દુર્ગાપૂજા વગેરેનો પ્રચાર પુષ્કળ દેખાય છે, પ્રમ્બનમ્ પંતરમ્‌ના ભવ્ય મંદિરોનાં ખંડેરોમાં રામચરિત અને કૃષ્ણચરિતના પ્રસંગો તથા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, દુર્ગા વગેરે દેવોની મૂર્તિઓ કોતરેલાં મળે છે, પણ જાવાના રાજાઓ તો શ્રી. ઈશાનવિજયધર્મોત્તુંગદેવ (ઈ. સ. ૯૫૦) થી તે રાણી ત્રિભુવનોત્તુંગદેવી (ઈ. સ. ૧૩૫૦) સુધી બૌદ્ધ હતા અને તેઓએ અસાધારણ કળાસૌંદર્યવાળો બોરોબદુરનો વિશ્વવિખ્યાત સ્તૂપ ઊભો કર્યો છે.

આ રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિએ દૂર દૂરના દેશોમાં સ્થળમાર્ગે અને જળમાર્ગે પ્રયાણ કર્યું હતું અને જ્યાં અનુકૂળ ભૂમિ મળી ત્યાં ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક થાણાં નાખ્યાં હતાં. ઈ, સ. ૧૩ મા–૧૪ મા શતક પછી ભારતનું આ વિજયપ્રસ્થાન બંધ થઇ ગયું. ભારતવર્ષ પોતે પરાધીન થઇ ગયો અને ભૂતકાળની કથાઓ પણ ભુલાઈ ગઇ. અફઘાનિસ્તાનમાં હિંદુ રાજ્ય હતું કે જાવા, કેમ્બોડિયા, બલિદ્વીપ વગેરે હિંદુધર્મનાં ધામો હતાં એ કોઈની કલ્પનામાં પણ ન રહ્યું. સેંકડો

સંસ્કૃત ગ્રન્થો જેના ચીનાઈ ભાષાતરો ચીનમા મળે છે તેના નામો પણ આ દેશના સંસ્કૃત પડિતો જાણતા નથી પણ ધીમે ધીમે આ અધારપડદો ખસવા માડ્યો છે ચીન, કોરિયા જાપાનમા બૌદ્ધ ધર્મે અને બૌદ્ધસાધુઓએ શુ કર્યું હતુ એનો ઇતિહાસ ચીનાઈ ઇતિહાસોમાથી ઉકેલવાની ક્રિયા ઘણા વર્ષથી ચાલે છે વળી ક્રમે ક્ર કાઝેલૉક, ડીટ્રીઅલ, પોલપેલીઅટ, હર્નલ, ઑગ્લસ્ટીન, ગ્રુનવેડલ વૉનલિકૉક, કાઉંટ ઓટાની વગેરે જુદા જુદા દેશોના પુરાતત્ત્વગવેષકોએ મધ્ય એશિયાના દુર્ગમ પ્રદેશોમા ફરીને બૃહત્તર ભારતની અનેક નિશાનીઓ શોધી કાઢી છે બીજી તરફથી ફ્રેન્ચ અને ડચ વિદ્વાનોએ જાવા, સુમાત્રા, કેમ્બોડિયા વગેરેના બૌદ્ધ અને હિંદુ અવશેષોને પ્રકાશમા આણ્યા છે હજી આ બૃહત્તર ભારતના અભ્યાસીઓના પ્રયાસો ચાલુ છે પણ બૃહત્તર ભારત સબધી કેટલુ વિશાળ સાહિત્ય છેલ્લી પચ્ચીસીમા ઉત્પન્ન થયુ છે એનો ખ્યાલ સર ઓરલસ્ટીનના 'પ્રાચીન ખોતાન' નામના બે દળદાર પુસ્તકો અને એથી પણ મોટા 'સીર ઇંડિયા'ના પાચ પુસ્તકો જોવાથી સહેજમા આવી જશે અથવા બોરોબદુરના સ્તૂપના કેવળ પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિથી કરેલા વર્ણનના બે મોટા ગ્રન્થો ડચ વિદ્વાને જ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે એ જોવાથી આવશે યુરોપની અગ્રેજી સિવાયની ભાષાઓમા લખાયલુ તથા વિવિધ સામયિકોમા પ્રસિદ્ધ થતુ સાહિત્ય તો આપણા જોવામા પણ ભાગ્યે જ આવે છે પરંતુ ડૉ કાલિદાસ નાગ જેવા ફ્રેન્ચ ભાષાભિજ્ઞ તથા આ વિષયના સાગ અભ્યાસીના ઉત્સાહથી કેટલાક વર્ષોથી બૃહત્તર ભારત પરિષદ આ દેશમા રચાઈ છે અને થોડા વર્ષોથી ભારતીય વિદ્વાનોએ ભારતના તથા બૃહત્તર ભારતના ઇતિહાસ સબધી પુષ્કળ પરિશ્રમ કરીને જે ભારતમાતાના મુખને ઉજ્જ્વળ કરે એવુ સાહિત્ય બગાળી હિંદી અને અગ્રેજીમા ઉત્પન્ન કરવા માડ્યુ છે, તેમા આ વિષયને લગતુ ડૉ રમેશચદ્ર મજમુદારનુ Ancient Indian Colonies in the Far East ને પણ ગણાવી શકાય ×

★

× બૃહત્તર ભારત પરિષદ તરફથી જુદા જુદા લેખકોને હાથે લખાયેલ જુદા જુદા દેશો નબ ી ૯-૧૦ વહિાસ ગ્રથિકાઓ બહાર પડી છે તેમાથી ડૉ કાલિદાસ નાગના Greater India નામના પહેલા Bulletin નો ઉપરની નોંધ લખવામા મુખ્ય આધાર લીધો છે

ગુપ્તયુગનું વિહંગાવલોકન

વર્તમાન હિંદુસમાજનાં મૂળ ગુપ્તસમયમાં બંધાયાં છે. હાલનો હિંદુ સમાજ જે સંસ્કારો અને જે ભાવનાઓના બળથી એક સમાજ તરીકે હજી ઊભો છે, તે સંસ્કારો અને તે ભાવનાઓએ ગુપ્તસમયમાં સ્થિર રૂપ ધારણ કર્યું છે. છેક વેદના સમયથી આર્ય સંસ્કારોએ હિંદી રૂપ ધારણ કરવા માંડયું હતું, પણ એમાં કાળે કાળે અનેક નવા સંસ્કારો અને નવી ભાવનાઓ ભળતાં ગયાં. પ્રાચીન આર્યોએ અનેક ભિન્નભિન્ન સંસ્કારવાળી પ્રજાઓને પોતામાં મેળવી લઈ, એક હિંદી પ્રજાને ઘડી ત્યારે આ જુદી જુદી પ્રજાઓના સંસ્કારોને ય અપનાવી લીધા. આ રીતે હજારો વર્ષ સુધી હિંદી પ્રજા અને હિંદી સંસ્કારો પ્રવાહી રહ્યાં. ગુપ્તસમયમાં આ પ્રવાહ એક મહાસરોવરરૂપ બની ગયો હતો. આખા હિંદુસ્થાનની પ્રજા લગભગ એક સંસ્કારવાળી અને એક સભ્યતાવાળી એક પ્રજા બની ગઈ હતી. હવે આ સરોવરમાં નવાં ઝરણાં મળતાં નહોતાં. પણ હજી એ સરોવરનું પાણી નદીઓરૂપે હિંદુસ્તાનની બહાર દૂરદૂર સુધી વહેતું હતું. આર્યોએ જે સભ્યતાને વેદના વખતથી ઘડવા માંડેલી તે હવે પૂરેપૂરી ઘડાઇ ગઈ હતી અને હિંદી સભ્યતાની અતિ ભવ્ય, અતિ દેદીપ્યમાન અને પરમ રમણીય મૂર્તિ તૈયાર થઇ હતી. ગુપ્તસમયમાં એ હિંદી સભ્યતાની મૂર્તિની ઝાંખી થઈ શકે છે. ધીમે ધીમે પ્રવાહ તદ્દન બંધ થઇ ગયો, ચારે તરફથી બંધાયેલાં પાણી કોહવા માંડયાં અને હિંદી સભ્યતાની મૂર્તિ ફિક્કી પડવા માંડી. ગુપ્તસભ્યતા ક્ષીણ થયા પછી પરદેશીઓનાં જે ટોળાં ને ટોળાં આ દેશમાં આવવા લાગ્યાં તેણે હિંદુ સમાજની જડતા તોડી નહિ. એ પરદેશીઓમાં ઝાઝું જીવન નહોતું. મુસલમાની સભ્યતાની પડતી વખતે મુસલમાનો આ દેશમાં આવ્યા છે. પરદેશીઓના ઘસારાને અને મારાને યોગ્ય થવાનો, પરદેશીઓ સાથે કામચલાઉ પણ મેળ કરી લેવાનો

હિંદુ પ્રજાએ વારંવાર પ્રયાસ કર્યો છે ખરો, પણ છેલ્લા ૧૪૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ તપાસતા તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, ગુપ્તસમય પછી હિંદુ પ્રજાએ પોતાના સ્વભાવમા તાત્ત્વિક ફેરફાર કર્યો નથી હિંદુ પ્રજાની મૂળભૂત ભાવનાઓ તો ગુપ્તસમયમા હતી તે જ અત્યારે છે અલબત્ત એ સમયે જે ચૈતન્યમય અને જ્વલત ભાવનાઓ હતી તે અત્યારે નિર્જીવ અને નિર્માલ્યરૂપે હિંદુ પ્રજાને વળગી રહી છે (બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અસર તો છેક ઉપરની ચામડીને થઇ છે)

ટૂકામા, વર્તમાન હિંદુ પ્રજાનો અતરાત્મા જોવો હોય તો ગુપ્તસમયમા જવુ જોઇએ. ગુપ્તોનો ઇતિહાસ—એ સમર્થ મહા રાજાઓનો કાલાનુક્રમ—એ પુરાતત્ત્વની શોધખોળ કેવા પરિણામ ઉપજાવી શકે છે એનું સરસ દૃષ્ટાત છે પુરાણોએ ગુપ્તો વિશે કઈ જ લખ્યુ નથી ગુપ્તો આગળ જ પુરાણો અટકી જાય છે વિશાલ સસ્કૃત સાહિત્યમાથી ગુપ્તો વિશે કે ગુપ્તસમય વિશે કઇ જીવ જેવી માહિતી મળતી નથી, છતા ખૂબી તો એ છે કે, એ ગુપ્તસમયમા જ સસ્કૃત સાહિત્યને અસાધારણ ફાલ આવ્યો હતો સસ્કૃત સાહિત્યોદ્યાનના સર્વ અગો અપૂર્વ શોભાથી ખીલી રહ્યા હતા જે પુરાણો ગુપ્તો વિશે લગભગ મૌન ધારણ કરે છે તે પુરાણો જ એ વખતના હિંદુ સમાજનુ જીવતુ ચિત્ર રજૂ કરે છે પણ એ સમયનુ હાડપિંજર તો મોટે ભાગે પાશ્ચાત્ય તથા થોડા અત્રત્ય પુરાતત્ત્વશોધકોએ છેલ્લા સો–સવાસો વર્ષની મહેનતથી ઊભુ કર્યું છે ગુપ્તરાજાઓની વશાવલિ, કાલાનુક્રમ અને એ રાજાઓની કારકીર્દિની કેટલીક વિગતો એ બધુ જૂના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, જૂના સિક્કાઓ અને ચીનાઇ પ્રવાસીઓની નોંધોને આભારી છે આ પુરાતત્ત્વના સાધનો વડે ઇતિહાસનુ ખોખુ ઊભુ થયા પછી સાહિત્યે–હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યે–એમા જીવ મૂકયો છે આ ઇતિહાસની આરસી તૈયાર થયા પછી અનેક મૂગા પથરાઓ, ગુફાઓ અને બીજા જમીન બહાર ઊભા રહેલા તથા જમીનની અદર દટાઇ ગયેલા અવશેષો બોલવા માડ્યા છે

ગુપ્તસમયનો વિગતવાર ઇતિહાસ લખતા તો એક મોટો ગ્રથ ભરાય, પણ સક્ષેપમા ગુપ્તઇતિહાસની મોટીમોટી રેખાઓ જોઇએ મહાન ચદ્રગુપ્ત મૌર્યે (ઇ સ પૂર્વે ૩૨૩) યવનો (ગ્રીક લોકો)ને હિંદુકુશની પેલે પાર અટકાવીને તથા લગભગ આખા હિંદુસ્થાનને એક

છત્ર નીચે આણીને એક મહાસામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. એના પૌત્ર દેવાનાંપ્રિય, પ્રિયદર્શી અશોક મહારાજાએ આ સામ્રાજ્યને વધાર્યું અને દીપાવ્યું. મૌર્યસમયમાં હિંદુશક્તિ અને પ્રતિભાનો સૂર્ય એક રીતે મધ્ય આકાશમાં પ્રકાશતો હતો. મૌર્યસૂર્ય થોડો કાળ તપીને અસ્ત પામ્યો. દેશ અનેક છત્ર નીચે વહેંચાઇ ગયો. ઉત્તરની સરહદ ઉપર મધ્ય એશિયાના યવનોનુ જોર જામ્યું. યવનો તો લાંબો કાળ ટકયા નહિ; એ પછી આવેલા કુશાન રાજાઓએ જબ્બર સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. મધ્ય-એશિઆના પામીરથી તે મધ્યહિંદના વિંધ્યાચળ સુધી કનિષ્કનું રાજ્ય હશે એમ મનાય છે. (કનિષ્કનો સમય હજી વિવાદાસ્પદ છે પણ 'કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી'માં ઇ. સ. ૭૮ માન્યો છે.) માળવા અને ગુજરાત ઉપર પણ શકલોકોનું રાજ્ય હતું. ઉત્તરનું શકરાજ્ય ભાંગી પડયુ અને દક્ષિણના આન્ધ્રો પણ છિન્નભિન્ન થઈ ગયા. ઈ. સ. ત્રીજા શતકમાં ભારશિવો અને વાકાટકો જોરમાં આવ્યા. અને ચોથા શતકના ઉદય સાથે ગુપ્તોનો ઉદય પણ નજરે ચડે છે. ગુપ્તો કેવી રીતે અને કયાંથી ઉદય પામ્યા એ વિશે પૂરી માહિતી હજી મળી નથી. પ્રાચીન ગુપ્તલેખો શ્રીગુપ્તથી વંશનો આરંભ કરે છે. આ શ્રી ગુપ્ત પાટલીપુત્રની આસપાસનો કોઇ ઠાકોર હશે. એણે પાટલીપુત્ર જેવા પ્રાચીન મહત્તાવાળા નગરમાં રાજગાદી સ્થાપી હોય એમ સંભવે છે. જૂના લેખોમાં એને ફક્ત મહારાજા પદ લગાડયું છે. શ્રીગુપ્ત ઈ. સ. ૨૭૫ થી ૩૦૦ની લગભગમા થયો હશે. એની પછી એના પુત્ર મહારાજ ઘટોત્કચ્ચ થયા. એનો સમય ઇ. સ. ૩૦૦થી ૩૨૦ની લગભગ માન્યો છે. (જુઓ; Catalogue of the Coins of Gupta Dynasties) ઘટોત્કચ્ચ પછી એના પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત (પહેલા) ગાદી ઉપર બેઠા. જૂના લેખોમાં એમને મહારાજાધિરાજ પદ લગાડયું છે. એ ઉપરથી તેઓ સ્વતન્ત્ર અને પોતાના પિતા તથા પિતામહ કરતાં વધારે વિશાલ રાજ્યના અધિપતિ થયા હશે એમ અનુમાન થાય છે. આ ચંદ્રગુપ્તની પટ્ટરાણી મહાદેવી કુમારદેવી છેક બુદ્ધના સમયમાં પ્રખ્યાત થયેલા લીચ્છવી કુળની કન્યા હતી. ગુપ્ત લેખોમાં રાજા સાથે રાણીના નામનો પણ ઉલ્લેખ ચદ્રગુપ્તથી શરૂ થાય છે. આ લીચ્છવીઓ સાથેના સંબંધથી ચંદ્રગુપ્તને રાજ્યના વિસ્તારમાં કે પ્રતિષ્ઠામાં કંઈક લાભ થયો હશે. એનો પુત્ર મહાન સમુદ્રગુપ્ત પોતાને લીચ્છની-

દૌહિત્ર કહે છે (જુઓ, અલાહાબાદવાળો લેખ) સમુદ્રગુપ્તે પોતાના કેટલાક સિક્કાઓ ઉપર પોતાના માતા અને પિતાનું ચિત્ર પડાવ્યું છે ચંદ્રગુપ્તનો કોઈ લેખ મળ્યો નથી કે જે ઉપરથી એના રાજ્યવિસ્તારનું અનુમાન થઈ શકે, પણ સમુદ્રગુપ્તના લેખ ઉપરથી પ્રયાગથી પાટલીપુત્ર સુધીનો ફળદ્રુપ પ્રદેશ (જેમા તિરહુત, દક્ષિણ બિહાર અને અયોધ્યા આવી જતા તે) એના તાબામા હશે એમ તર્ક થાય છે[1] પુરાણો ગુપ્તરાજ્યનો જે વિસ્તાર બતાવે છે, તે ચંદ્રગુપ્ત પહેલાના સમયને લાગુ પડતો જણાય છે

આ ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યકાળથી ગુપ્તસવત શરૂ થાય છે ગુપ્તસંવતનુ પહેલુ વર્ષ ઇ સ ૨૬-૨-૩૨૦'થી ૧૫-૩-૩૨૧ સુધી હતુ ચંદ્રગુપ્તે પોતે, પોતાની રાણી અને લીચ્છવીઓ એ ત્રણેના સંયુક્ત નામવાળા સિક્કા પડાવ્યા છે

ચંદ્રગુપ્તના પુત્ર મહારાજાધિરાજ સમુદ્રગુપ્ત ચક્રવર્તી થયા અસાધારણ ઉત્સાહ અને પરાક્રમથી એણે સમગ્ર આર્યાવર્તને એકછત્ર નીચે આણ્યુ સમુદ્રગુપ્તની આ વિજયયાત્રાનુ, એની સભાના કવિ અને મહાદંડનાયક હરિષેણે ગદ્યપદ્યમા સંસ્કૃતમા રચેલુ વર્ણન અશોકના લેખવાળા એક સ્તભ ઉપર મળી આવ્યુ છે આ સ્તભ અલાહાબાદમા છે સમુદ્રગુપ્તનો આ લેખ માત્ર વગરનો અને ઉપરથી ત્રુટિત છે, છતા એ લેખ ઉપરથી એરણના એક બીજા લેખ ઉપરથી, સમુદ્રગુપ્તે પડાવેલા સિક્કાઓ ઉપરથી તથા તેના વંશજોના લેખો ઉપરથી જે રાજાના નામની પણ આજથી થોડા વર્ષ પહેલા કોઈ ઇતિહાસ-લેખકને ખબર નહોતી તેનુ લગભગ આબેહૂબ ચરિત્ર આજે જોઇ શકાય છે હરિષેણની આ પ્રશસ્તિ ઇ સ ૩૬૦ની આસપાસ લખાઇ હશે એમ વિન્સેન્ટ સ્મીથ ધારે છે વિજયયાત્રા કરવા માટે તો સમુદ્રગુપ્ત ગાદીએ બેઠા પછી તરત નીકળ્યા હશે

મહારાજાધિરાજ સમુદ્રગુપ્તે પહેલા—આજે જે ભાગ હિંદુસ્થાન તરીકે હિંદી ભાષાના ઓળખાય છે તે—પ્રાચીન આર્યાવર્તનો ફળદ્રુપ પ્રદેશ જુદા જુદા નવ રાજાઓને ઉખેડી નાખીને ખાલસા કર્યો, પછી દીર્ઘદષ્ટિવાળી

[1] अनुगाङ्गप्रयाग च साकेत मगधांस्तथा ।
एताञ्जनपदान्सर्वान्भोक्ष्यन्ते गुप्तवंशजा ॥

રાજ્યસુખ ભોગવ્યું હશે એમ મનાય છે. એનો રાજકાળ ઈ. સ. ૩૩૦ થી કે ૩૩૫ થી ૩૭૫ સુધી પુરાતત્ત્વવેત્તાઓએ ઠરાવ્યો છે.

સમુદ્રગુપ્ત પછી એણે પોતે પસંદ કરેલો યુવરાજ ચંદ્રગુપ્ત (બીજો) ગાદીએ બેઠો. સમુદ્રગુપ્તની પોતાની પણ એના પિતાએ પસંદગી કરી હતી. લેખોમાં तत्परिगृहीत શબ્દ છે. સમુદ્રગુપ્તે પરાક્રમાદિત્ય અને આ ચન્દ્રગુપ્તે વિક્રમાદિત્ય પદ ધારણ કર્યું હતું. ચંદ્રગુપ્તે પોતાને વારસામાં મળેલું રાજ્ય પશ્ચિમના શકક્ષત્રપો પાસેથી માળવા, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને કોંકણ ખૂંચવી લઈને વધાર્યું. આ પરાક્રમથી સમૃદ્ધ અને ફળદ્રૂપ પ્રદેશો રાજ્યને મળ્યા એટલું જ નહિ પણ પશ્ચિમનાં બંદરો મારફત છેક ચીનથી તે ઈજિપ્ત અને બીજા પશ્ચિમના દેશો સાથેના વેપારનો સળંગ રસ્તો રાજ્યના વશમાં આવ્યો. પરિણામે દેશમાં વેપાર અને સમૃદ્ધિ વધ્યાં. ચંદ્રગુપ્ત પણ એના પિતા પેઠે પરાક્રમી, સંસ્કારી, વિદ્વાન અને કલા-રસિક હશે. કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે મહાકવિ કાલિદાસ વગેરે કવિઓના આશ્રયદાતા વિક્રમાદિત્ય વિશે જે વાતો ચાલે છે તે આ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય વિશે હોવી જોઈએ. તદ્દન ચોક્કસ નથી પણ ઈ. સ. ૩૭૫ થી ૪૧૩ સુધી એનો રાજ્યકાળ હોવો જોઈએ. આ ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં ઇ. સ. ૪૦૬ થી ૪૧૧ ચીનાઇ પ્રવાસી બૌદ્ધ સાધુ ફાહ્યાન આ દેશમાં આવ્યો હતો. એ સાધુનું બધું ધ્યાન પોતાના કામમાં, બૌદ્ધ તીર્થો જોવામાં, ધાર્મિક ગ્રન્થો એકઠા કરવામાં અને ધર્મગ્રન્થોનું અધ્યયન કરવામાં જ હતું. એણે ચન્દ્રગુપ્તનું નામ પણ લખ્યું નથી; પરન્તુ એ વખતની દેશની પરિસ્થિતિ વિશે જે કંઈ વર્ણન આપ્યું છે તે ગુપ્તસમયનું યથાર્થ ચિત્ર રજૂ કરે છે. આ સમયે પાટનગર પાટલીપુત્ર નહિ પણ અયોધ્યા હશે એમ લાગે છે.

ચંદ્રગુપ્ત પછી એની મહારાણી ધ્રુવદેવીનો પુત્ર કુમારગુપ્ત ગાદીએ બેઠો. મોગલો પેઠે આ ગુપ્તરાજાઓએ એક પછી એક દીર્ઘાયુષ્ય અને દીર્ઘરાજ્ય ભોગવ્યું છે. કુમારગુપ્ત પહેલાએ લગભગ ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. કુમારગુપ્તનો રાજ્યવિસ્તાર એના પિતાથી વધ્યો હશે, ઘટ્યો નથી. એણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો છે. કુમારગુપ્તના અનેક લેખો અને સિક્કાઓ મળ્યા છે, પણ એનાં પરાક્રમ વિશે કે કારકીર્દિ વિશે કંઈ વધારે માહિતી મળતી નથી.

કુમારગુપ્તના રાજ્યકાળની આખરમા મધ્ય એશિયામાથી હૂણોનાં ટોળાં તીડના ટોળા પેઠે આ દેશ ઉપર ધસી આવવા માડ્યા ઈ સ ૪૫૦ ની આસપાસમા કુમારગુપ્તને કોઈ દુશ્મનો સાથે યુદ્ધમાં ઊતરવું પડેલુ આ યુદ્ધથી રાજ્યલક્ષ્મી દુર્બળ થઇ ગયેલી, પણ યુવરાજ સ્કંદગુપ્તે અસાધારણ પરાક્રમ કરી રાજ્યને ટકાવી રાખ્યુ આ વીર યુવરાજ લગભગ ઇ સ ૪૫૫ મા ગાદીએ બેઠો ગાદીએ બેસતા જ એને હૂણો સામે લડવુ પડયુ અસખ્ય જગલી હૂણોનાં ટોળા હિંદુકુશ ઓળગી નાશકારક વેગથી આ દેશ ઉપર ધસી આવતાં હતાં વીર સ્કદગુપ્તે રાજ્યનું બધુ બળ એકઠુ કરીને હૂણોને એવા હરાવ્યા કે એને થોડા વર્ષ શાંતિમા ગાળવાના મળ્યા આ હૂણ-વિજયની યાદગીરીમા એણે ભીટારી પાસે વિષ્ણુનો ધ્વજસ્તભ ઊભો કર્યો તેના ઉપરના લેખમાં લખ્યુ છે કે, "પિતા સ્વર્ગમા જતા, (હૂણોને હરાવીને) ખખળી ગયેલી વશલક્ષ્મીની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરીને હતરિપુ કૃષ્ણે જેમ દેવકીને પ્રણામ કર્યાં હતા તેમ સ્કદગુપ્તે પોતાની આખમા આંસુવાળી માતાને પ્રણામ કર્યા" ઈ સ ૪૫૮ માં એણે નીમેલા સુરાષ્ટ્રના સૂબા ચક્રપાલિતે ગિરનારની તળેટીમા સુદર્શન તળાવને મમરાવ્યુ તથા કાંઠા ઉપર વિષ્ણુનું મદિર બધાવ્યુ, એ વખતે લખાવેલો લેખ અશોકના શિલાલેખવાળા પથરા ઉપર છે ઈ સ ૪૬૫ ના એક લેખ ઉપરથી પણ જણાય છે કે, પોતાની કારકીર્દિની શરૂઆતમા સ્કદગુપ્તે હૂણોને એવા હરાવેલા કે દશ પદર વર્ષ સુધી નિરાત રહી પણ જે અગણિત હૂણ-તીડોએ યુરોપમા ભયકર ત્રાસ ફેલાવ્યો હતો તેમણે અતે ગુપ્તરાજ્યને તોડી નાખ્યુ ઈ સ. ૪૭૦ થી ૪૮૦ સુધી હૂણો એટલા જોર ઉપર આવ્યા કે, તેઓએ આ દેશમા પોતાનુ રાજ્ય સ્થાપ્યુ પછી તો આ દેશનો ધર્મ પણ સ્વીકાર્યો (હૂણ મિહિરકુલ-ઇ સ ૫૦૦-શૈવ હતો) સ્કદગુપ્તનું ઇ સ ૪૮૦ મા અવસાન થયુ હશે

સ્કન્દગુપ્તના અત સાથે ગુપ્તમહારાજ્યનો અત આવ્યો હૂણોએ આ દેશની ઘણી સમૃદ્ધિનો નાશ કર્યો સ્કન્દગુપ્ત પછી ગુપ્તરાજાઓની બે શાખા થઇ ગઈ મુખ્ય શાખામાં પુરગુપ્ત, નરસિંહગુપ્ત, બાલાદિત્ય અને કુમારગુપ્ત (બીજો, ઇ સ ૫૩૫ લગભગ) થયા આ રાજાઓની રાજ્યસત્તા મૂળ મહારાજ્યના પૂર્વ ભાગમાં મર્યાદિત હતી

પૂર્વ માળવામાં એક બીજી શાખાએ થોડો વખત રાજ્ય કર્યું છે અને મૂળ આ ચક્રવર્તી ગુપ્તોમાંથી ઊતરી આવેલા ગુપ્તવંશના ૧૧ ઠાકોરોની ત્રીજી શાખાએ મગધના પ્રદેશમાં કેટલોક કાળ રાજ્ય કર્યું. આ શાખામાં આદિત્યસેનના પુત્ર જીવનગુપ્તનું નામ છેલ્લું મળે છે. પાંચમા શતકના અંતમાં ગુપ્તોની પડતી થઈ. એ મહારાજ્ય તૂટયું તે પાછું સંધાયું જ નહિ. નાના નાના ખંડિયા રાજાઓ પહેલાં સ્વતંત્ર થયા અને પછી પોતપોતાનાં રાજ્યો વધારવા લાગ્યા. ગુજરાતમાં વલભીરાજ્ય એ રીતે આ અરસામાં સ્થપાયું અને ત્રણ સો વર્ષ ટક્યું. સ્થાણ્વીશ્વરના આવા એક ખંડિયા રાજાના કુમાર શ્રીહર્ષવર્ધને પોતાના અતુલ બલ-પરાક્રમથી સાતમા શતકના આરમ્ભમાં ચક્રવર્તીપદ મેળવ્યું અને લગભગ ચાળીશ વર્ષ (ઇ. સ. ૬૦૬ થી ૬૪૬) એ પદ ભોગવ્યું. શ્રીહર્ષ પછી એ સ્પૃહણીય ચક્રવર્તીપદ મેળવવા આર્યાવર્તનો કે દક્ષિણાપથનો કોઇ પણ રાજા ભાગ્યશાળી ન થયો. પચાસ વર્ષ પછી મુસલમાનો સિંધમાં અને પછી પંજાબમાં દેખાવા લાગ્યા. અને આ દેશનો મધ્યયુગ શરૂ થયો. આ વખતમાં બિહાર અને બંગાળામાં, કનોજમાં, રજપૂતાનામાં, માળવામાં, કાશ્મીરમાં, ગુજરાતમાં ને બુંદેલખંડમાં, એમ આ દેશના જુદા જુદા ભાગમાં જે રાજ્યો સ્થપાયાં તે ચડતી–પડતીના રંગમાં પરસ્પર લડતાં–આખડતાં, મુસલમાનોનો ધસારો સહન કરતાં લગભગ પાંચસો વર્ષ જીવ્યાં, અને પછી મુસલમાની યુગ શરૂ થયો. દક્ષિણાપથની પણ આર્યાવર્ત જેવી જ સ્થિતિ થઈ છે.

ગુપ્તરાજાઓ વિશેના ઉપલા ટૂંકા વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, ઈ. સ. ૩૨૦ થી ૪૭૦ સુધીનો દોઢસો વર્ષનો સમય એ ગુપ્તસમયનો મધ્યાહ્નકાળ. પણ ગુપ્તોના વખતમાં અને તે પછી પણ કેટલાક કાળ સુધી આ દેશમાં જે સર્વતોમુખી ઉત્કર્ષ દેખાય છે, તેનો ઉદય કઇ ગુપ્ત રાજાના જન્મ વખતે થયો ન હતો. ખરી રીતે ચક્રવર્તી ગુપ્તો હિંદુ પ્રજાના ઉત્કર્ષલક્ષી વેગવાળા પ્રવાહમાં જન્મ્યા છે. વિદ્યા અને કળાનો જે અપૂર્વ ફલપાક ગુપ્તસમયમા દેખાય છે, તેનો ઉદય બસો–ત્રણસો વર્ષ પહેલાં થયેલો. અશ્વઘોષ અને નાગાર્જુનથી અથવા ગાંધારશિલ્પના ઉદયથી આ યુગનો પણ ઉદય ગણવો જોઇએ. વળી સ્કન્દગુપ્તના અંત સાથે કૈ ગુપ્તયુગની વિદ્યાકળાનો કે એ વખતની હિંદુ-

પ્રજાની સુખસમૃદ્ધિનો એકદમ નાશ થયો નથી, એટલું જ નહિ પણ વિદ્યા, કળા, આચારવિચાર, રહેણીકરણી બધાનો પ્રવાહ એકસરખો રહ્યો છે એટલે હર્ષના અંતપર્યંત અથવા મુસલમાનો સિંધમાં આવ્યા ત્યાં સુધીનો ગુપ્તયુગ ગણવો જોઈએ ગુપ્તોની અસર દક્ષિણમાં કંઈક મોડી પહોંચી તથા વધારે વખત ચિરંજીવ રહી એ પણ ધ્યાનમાં લઈ, એની અને સાહિત્ય અને કળાના લક્ષણોની દૃષ્ટિએ યુગવિભાગ પાડીએ તો ભગવાન શંકરાચાર્યને ગુપ્તયુગમાં ગણવા જોઈએ અર્થાત્ ઈ સ ૮૦૦ સુધી ગુપ્તયુગ આર્યાવર્તના મધ્યમાં પાટલીપુત્ર, અયોધ્યા અને કનોજમાં ગુપ્તયુગનો ઇ સ ૬૪૭ માં અસ્ત થયો, પણ છેડાના ભાગોમાં એ ૮૦૦ સુધી તપતો હતો એમ કલાના અવશેષો ઉપરથી જણાય છે આ લેખ માટે તો ઇ સ ના લગભગ આરંભથી તે ઈ સ ૮૦૦ સુધીના સમયને ગુપ્તયુગ કહીશું તે પહેલાંનો લગભગ એટલો જ કાળ બીજી રીતે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના સમયથી તે લગભગ મહાભાષ્યકાર પતંજલિ સુધીના સમયને ભારત અથવા વિદ્યાયુગ અને આ ગુપ્તયુગને પુરાણયુગ કે કલાયુગ કહી શકાય પહેલા યુગમાં આર્યબુદ્ધિએ પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો વિશ્વવિજયી મહાન ધર્મો પ્રકટ કર્યા આયુર્વેદ જેવું ભૌતિકશાસ્ત્ર, પાણિનીય વ્યાકરણ જેવું ભાષાશાસ્ત્ર, કૌટિલીય જેવું અર્થશાસ્ત્ર વગેરે અનેક વિદ્યાઓ પ્રતિભાશાળી બુદ્ધિથી શોધી અને વધારી બીજા યુગમાં આ વિદ્યાઓમાં ઊછરેલા આર્યોએ બૌદ્ધ, જૈન અને બ્રાહ્મણ ધર્મના ઉચ્ચ તત્ત્વોનો સમન્વય કરી, હિંદુ ધર્મ ઊભો કર્યો અનાર્યોને આર્ય સંસ્કાર આપી એક હિંદુ પ્રજા ઉત્પન્ન કરી, અને કાવ્ય, સંગીત, નાટક, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ચિત્રકલા વગેરે કલાઓનો પોતાની પ્રતિભાથી અપૂર્વ વિકાસ કર્યો

ગુપ્તયુગની કળાઓનો અપૂર્વ ઉત્કર્ષ અવલોકીએ તે પહેલાં એ યુગની હિંદુ પ્રજાની સામાન્ય સ્થિતિ ટૂંકામાં જોઈ લઈએ એ વખતના જૂના લેખો, સંસ્કૃત–સાહિત્ય (બ્રાહ્મણ તથા બૌદ્ધ), કળાના અવશેષો તથા ચીનાઈ મુસાફરોની નોંધો ઉપરથી એ વખતની હિંદુ પ્રજાનું જીવન લગભગ યથાવત્ જોઈ શકાય એમ છે ધાર્મિક સંસ્કારો, આચારવિચારો, રહેણીકરણી, સામાજિક રિવાજો, દિનચર્યા, વગેરે પ્રજાજીવનની મુખ્ય મુખ્ય બધી બાબતો વિષે ઘણી ઝીણી ઝીણી વિગતો જાણવામાં આવી છે, પણ એ બધું સવિસ્તર જોવા જેટલો અહીં અવકાશ નથી.

ગુપ્તયુગના ભારતવર્ષનું સામાન્ય ચિત્ર અતિશય રમણીય અને સુખી છે. એ યુગ હિંદુ ધર્મની જાગૃતિનો હતો. ગુપ્તરાજાઓ જાતે વૈષ્ણવો હતા. ચંદ્રગુપ્ત (બીજો), કુમારગુપ્ત અને સ્કન્દગુપ્ત પોતાને મહાભાગવત કહે છે, પણ એ વખતે આ દેશમાં બૌદ્ધ (મહાયાન અને હીનયન બંને) ધર્મ, જૈન ધર્મ તથા હિંદુ ધર્મ ત્રણે પૂરા જોરથી જીવતા હતા. રાજાઓ બહારના તથા અંદરના શત્રુઓથી પ્રજાનું રક્ષણ કરતા અને જાતે મનુ, યાજ્ઞવલ્કય વગેરે સ્મૃતિકારોએ તથા મહાભારત–રામાયણે દોરેલા આદર્શ પ્રમાણે રાજા થવા મથતા હતા. એટલું જ નહિ પણ, તેઓ પ્રજાના જીવનમાં વચ્ચે પડ્યા વગર મનુ વગેરેએ દોરેલા આદર્શને યથાસંભવ અનુસરતું જીવન પ્રજા ગાળે એમ જોવા ઇચ્છતા તથા એવી અનુકૂલતા કરી આપતા. પ્રજાનું જીવન સાદું, સંતોષી અને સુખી હતું એટલું જ નહિ પણ, એ જીવનમાં વિદ્યાકળાના ઘણા ઊંચા સંસ્કારો હતા. વિદ્યા અને કળાની કદર પ્રજામાં ઘણી હતી. વિદ્યા તથા કળાના ઉપાસકને ખાસ માન મળતું. સંસ્કૃત ભાષાનો બલવાન પ્રચાર હતો. ઊંચી કેળવણી સંસ્કૃતમાં અપાતી. જે લોકો સંસ્કૃત બોલી–લખી ન શકે તેઓ પણ સામાન્ય સંસ્કૃત સમજી શકતા. હિંદુ ધર્મમાં વિષ્ણુ, શિવ અને સૂર્યની પૂજાનો ઘણો પ્રચાર હતો. પણ બધા ધર્મવાળાઓ પરસ્પર સંપથી રહીને પોતાની વિદ્યાના તથા પોતાના ધર્માચરણના બળથી આ દેશના અનાર્યોમાં તથા બહારના મધ્ય એશિયા, ચીન, જાપાન, સિલોન, જાવા, સુમાત્રા, કમ્બોડિયા વગેરે દૂરના દેશોના લોકોમાં પોતાનો ધર્મ ફેલાવવા, અસાધારણ સ્વાર્થત્યાગથી તથા ઉત્સાહથી પ્રયત્ન કરતા હતા. દેશમાં સ્થળે સ્થળે ધાર્મિક મઠો હતા જેમાં હજારો સાધુઓ અતિશય સાદાઈથી તથા પવિત્રતાથી રહીને વિવિધવિદ્યાકળાઓનું અધ્યયન–અધ્યાપન કરતા હતા. દેશમાં બંદોબસ્ત પાકો હતો. મુસાફરોને રસ્તામાં ચોરી કે લૂટની બીક ભાગ્યે જ લાગતી. મોગલસમયમાં પણ એવી સહીસલામતી ન હતી. વ્યાપારનાં મુખ્ય મુખ્ય મથકો તથા સીમાડાનાં શહેરોને જોડનાર મોટા રસ્તા હતા. ઠેકાણે ઠેકાણે ધર્મશાળાઓ, તળાવો, કૂવા અને મઠો કે મંદિરોથી નિરાધાર, ગરીબ, સાધુ, મુસાફર વગેરેને આશ્રય મળતો. માંદા માણસો તથા પશુઓ માટે ધર્માદા હૉસ્પિતાલો હતી. રાજ્ય તરફથી ન્યાયશાસન ઉદાર તથા નરમ હતું.

ગામડાંઓ લગભગ સ્વાશ્રયી હતાં વ્યાપાર દેશમાં અંદર અંદર તથા પરદેશો સાથે ઘણા બહોળા પ્રમાણમાં ચાલતો લોકો વસ્ત્રમાં સાદા પણ અલંકારોના શોખીન હતા વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા લગભગ સ્થિર થઈ હતી ચાર વર્ણો જન્મસિદ્ધ નિયત થઈ ગયા હતા સંકરજાતિઓ થતી જતી હતી હાલની નાની નાની જ્ઞાતિઓનો હજી ઉદ્ભવ થયો ન હતો આશ્રમવ્યવસ્થાના આદર્શને પહોંચવા લોકો જબરો પ્રયત્ન કરતા હતા પોતપોતાના વર્ણાશ્રમના કર્તવ્યને કરતા કરતા ધર્મને જીવનમાં કેમ ઉતારવો એ તરફ મોટા ભાગનું લક્ષ હતું અસ્પૃશ્યોની હાલની સ્થિતિની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી મહાભારતકાળની સ્વતંત્ર સ્ત્રીઓ દેખાતી ન હતી, પણ પાતિવ્રત્યનો આદર્શ ઘડાતો જતો હતો અને જીવનમાં ઊતરતો જતો હતો એ વખતની સુસ્થિતિનું વર્ણન કરવા જતાં ગ્રંથ થઈ જાય એટલે અટકવું પડશે, પણ પ્રજાનો ઉચ્ચ વર્ગ વિદ્યા, કળા અને ધર્મમાં અત્યંત પરિશ્રમ કરી રહ્યો હતો અને પરિણામે આ દેશની સંસ્કૃતિના સુવર્ણયુગનું શિખર આવી ગયું હતું પણ ગામ હોય ત્યાં ઢેઢવાડો હોય જ એ વખતની આપણી સ્થિતિમાં પણ અનેક ખામીઓ હશે પણ ટૂંકમાં એટલું કહી શકાય કે, ચોથાપાંચમાં શતકનો વૈભવ, આંતરબાહ્ય ઉત્કર્ષ કે સુખ ફરી આ દેશે હજી સુધી જોયું નથી પણ એ વખતે ભવિષ્યમાં ધીમે ધીમે થવાની અધોગતિના બીજ વવાતાં જતાં હતાં એ વિશે વધારે વિવેચન ન કરતાં આ યુગને કલાયુગ કહ્યો છે તો એ વખતની કળાઓનું જ દિગ્દર્શન કરીએ

કવિતાદેવીનો તો પૂરો પ્રસાદ ગુપ્તયુગ ઉપર ઊતર્યો હતો હજી ઘણા કવિઓનો સમય ચોક્કસ થયો નથી, છતાં સામાન્ય રીતે એટલું કહી શકાય કે, મહાકાવ્યો તથા નાટકો લખવાની શરૂઆત ગમે તેટલા જૂના કાળમાં થઈ હશે પણ એની પૂરેપૂરી ખિલવટ તો ગુપ્તયુગમાં જ થઈ જે સંસ્કૃત કાવ્ય અને નાટકનું સાહિત્ય જીવતું રહ્યું છે તેમાં પણ એક નમૂના ગુપ્તયુગના છે મહાકવિ ભાસનો કે કવિકુલગુરુ કાલિદાસનો સમય હજી અનિશ્ચિત છે, પણ એને કવિઓ ગુપ્તયુગ પછી નથી થયા એ તો નિર્વિવાદ છે ભાસને ઇ સ. બીજાત્રીજા શતકમાં અને કાલિદાસને ચોથાપાંચમા શતકમાં મૂકવા તરફ વિદ્વાનોની બહુમતી છે સંસ્કૃત સાહિત્યના

પરદેશીઓના ચરણમાં બેસીને, શીખીને તથા પરિશ્રમથી આ સમર્થ ગણિતશાસ્ત્રીઓએ એ શાસ્ત્રની ખેડ કરી છે. વરાહમિહિરનું વિશાલ અવલોકન આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે છે—જાણે ઇમ્પીરિયલ ગેઝીટિયર લખવા બેઠા.

ગુપ્તસમયની વિદ્યાઓનું અવલોકન કરવા જતાં પાર આવે એમ નથી. પાછળથી બીજા વર્ણોની વાત જ જવા દઈએ, પણ બ્રાહ્મણો આ જુની વિદ્યાઓ પૂરી ભણી શકતા નહિ તો નવી તો કયાંથી જ ઉત્પન્ન કરે ? શો પ્રતિભાનો ક્ષય ! શો બુદ્ધિનો વિનિપાત !

હવે વિદ્યાઓને બાજુ પર રાખી કળાઓ ઉપર દૃષ્ટિ કરીએ. કાવ્યકળા વિશે કહી લીધું છે. સંગીતકળા પણ એ સમયમાં ખૂબ ખીલી હશે. જો કે એ સમયના ખાસ ગ્રંથો જળવાઈ રહ્યા નથી, પણ સમુદ્રગુપ્તના વીણાધર આકૃતિવાળા સિક્કાઓ, બાણે કરેલું વીણા-વાદિની મહાશ્વેતાનું વર્ણન તથા ભરતનાટયશાસ્ત્રના તથા સાહિત્યના બીજા ઉલ્લેખો ઉપરથી, ગુપ્તસમયમાં સંગીત લોકપ્રિય કળા હશે અને ખૂબ ખેડાતી હશે એમ માનવામાં વાધો નથી.

સ્થાપત્યકળા

મૌર્યયુગ પહેલાં સ્થાપત્યમાં લાકડું મુખ્યત્વે વપરાતું એટલે જૂના નમૂના બહુ જળવાયા નથી, પણ સ્થાપત્યકળાના વિકાસનો આરંભ તો ઘણા જૂના કાળમાં થયેલો. મૌર્યકાળમાં સ્થાપત્યને સારું જોર મળ્યું, પણ હિંદુ સ્થાપત્યનો ખરો વિકાસ તો ગુપ્તયુગમાં થયો. ગુપ્તસમયમાં હજારો રમણીય અને ભવ્ય મકાનો, મઠો, મહેલો, મંદિરો, વિદ્યાલયો, કિલ્લાઓ, તળાવો, વાવો વગેરે ઊભાં થયાં હશે એમ સાહિત્યના ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે; (જુઓ; પાટલીપુત્રનું અને નાલંદાનું વર્ણન), પણ ગુપ્તસામ્રાજ્યના ખાસ પ્રદેશ ઉપર જ મુસલમાનો ફરી વળ્યા હતા એટલે કૈં જીવતું રહેવા પામ્યું નથી, છતાં ખૂણાઓમાં જે ખંડેરો બચી ગયાં છે તેની કળા છાની રહેતી નથી.

સારનાથમાં અને બીજે નીકળેલા અવશેષો ઉપર એ વખતનાં મંદિરોની આકૃતિ કોતરેલી છે, જે ઉપરથી ગુપ્તસ્થાપત્યકળાનો કંઈક ખયાલ આવે છે. વળી ભુવનેશ્વર વગેરે ઓરિસાનાં મંદિરોનાં શિખરોનો પ્રકાર ગુપ્તસમયમાં જ વિકાસ પામેલો. ભુવનેશ્વરનાં (૧૦મા–૧૧મા શતકનાં) મંદિરોનાં શિખરો જોવાથી ગુપ્તસ્થાપત્યકળાનો કંઈક ખ્યાલ

આવશે પણ એ ભવ્યતાની ખરી કલ્પના ક્યાથી આવે? ભુવનેશ્વરના શિખરો, બદામીના ભવ્ય સાદાઈવાળા શિવમંદિરો (સાતમા આઠમા શતકના) અને એલાપુરની ગુફાના વિશ્વકર્મા ચૈત્યસભા તથા કૈલાસમંદિર એ બધા નમૂનાઓ જોઈને ગુપ્તસ્થાપત્યની કલ્પના કરો તો કૈંક ચિત્ર ખડું થાય

ગુફાઓ કોતરી કાઢવાનો રિવાજ મૌર્યકાળમા શરૂ થયેલો, અને છેક ગુપ્તકાળના અંત સુધી ચાલુ રહ્યો છે ગુપ્તકાળમા સેંકડો ગુફાઓ કોતરવામા આવી હશે એમ જૂના લેખો ઉપરથી જણાય છે ગુફાના સ્થાપત્યના ખરી રીતે બે યુગ છે એક પ્રાચીન યુગ જેમા હીનયાન બૌદ્ધપથની કે જૈનમતની ગુફાઓ મોટે ભાગે મળે છે આ યુગનો શ્રેષ્ઠ અને સુંદરતમ નમૂનો જોવો હોય તો કાર્લીની ગુફા જુઓ

બીજો યુગ ગુપ્તયુગ એ યુગની ગુફાઓ ઉપર મહાયાન બૌદ્ધ ધર્મની અને હિંદુધર્મના વૈષ્ણવ અને શૈવપથોની અસર છે બીજા યુગના સરસ નમૂના જોવા હોય તો અજટાની કેટલીક ગુફાઓ, એલિફંટાની ગુફા, તથા ઈલોરાની ગુફાઓ જુઓ અજટાની ૨૬ ગુફાઓમાથી ૨૧ ગુફાઓ ઈ સ ૫૦૦થી ૬૫૦ વચ્ચે કોતરાયેલી છે, અને તેમા યે મધ્યની ન ૧૬ થી ૨૦ સુધીની ગુફાઓ (છઠ્ઠુ શતક) સર્વશ્રેષ્ઠ અને સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ અજટા ગુફાઓમા જ નહિ, પણ આ દેશની સર્વ ગુફાઓમા સર્વોત્તમ ગણાય એવી છે સ્થાપત્ય શિલ્પ અને ચિત્ર એ ત્રણે કળાનો ઉત્તમ સંયોગ થવાથી આ ગુફાઓનું સૌદર્ય અત્યત દીપી ઊઠે છે એના પૂરબહાર વખતે એનું સ્વરૂપ કેવુ હશે? એલિફંટાની ગુફા પણ લગભગ આ વખતની કે એક સદી પાછળની હશે એની ભવ્ય સાદાઈ જોતા એમ લાગે છે કે, શું ગુપ્ત-સમયના સભામડપો આવા જ ભવ્ય ને સાદા હશે?

એલાપુરની ગુફાઓમા બૌદ્ધ અને જૈન ચૈત્યો તથા વિહારો અને વૈષ્ણવ તથા શૈવમંદિરો બધું છે એ ગુફાઓ હિંદુપ્રજાની સમન્વય ભાવનાની પ્રતિકૃતિ છે ખૂબી તો એ છે કે બૌદ્ધ અને જૈનની મધ્યમા વૈષ્ણવ અને શૈવ ગુફામંદિરો છે આ ગુફાઓનું વિગતવાર વર્ણન કરવા જેટલો અહીં અવકાશ નથી ગુફાઓ વિશે સામાન્ય ખ્યાલ એવો બધાઈ ગયો છે કે, ગુફાઓ તો બૌદ્ધોની જ છે પણ ગુપ્તયુગમા (ઈ સ ૫૦૦થી ૮૦૦ સુધીમા) બ્રાહ્મણધર્મની ૧૪

જુદે જુદે સ્થળે કોતરાયેલી ગુફાઓ જીવતી રહી છે. ગુપ્તસ્થાપત્યના અભ્યાસ માટે આ ગુફાઓનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એ વખતના શ્રેષ્ઠ નમૂના જોવા હોય તો ઉપર એલાપુરના વિશ્વકર્મા ચૈત્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને બીજો એલાપુરના જ કૈલાસમંદિરનો કરીએ. એલાપુરની એક ગુફાને અંદરથી કોતરીને અંદર આખું મંદિર—શિખરબંધ મંદિર—કોતરી કાઢયું છે, કેટલી ભક્તિથી અને કેટલા શ્રમથી આ કાર્ય થયું હશે એની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. આ પ્રમાણે કોતરેલા મંદિર ઉપર ચણેલા મંદિર જેટલી કોતરણી કરી છે તથા તેને સરસ ઓપ આપ્યો છે. શ્રમની દૃષ્ટિએ તો ઇજિપ્તની પિરામિડો સાથેજ આ મંદિરને સરખાવી શકાય. અલબત્ત, કેટલોક નિષ્ફળ અને અયોગ્ય શ્રમ છે, પણ બર્જેસ કહે છે તેમ ખરેખર કૈલાસની ગુફા is one of the most interesting, as well as the most magnificient, of all the architectural objects which that country at present possesses* પણ આ દેશમાં ગુપ્તકાળ પછી જેવો બીજી કળાનો વિનિપાત થયો છે તેવો વિનિપાત સ્થાપત્યનો થયો નથી; એ કળા હંમેશાં જીવતી રહી છે અને જ્યારે ઉત્તેજન મળે ત્યારે ચેતન દર્શાવે છે. (મોગલ સમયમાં તાજમહાલ જુઓ.) માત્ર બ્રિટિશ સમયમાં જ ઉત્તેજન તદ્દન બંધ પડયું છે. હવે આજ સુધી ચિરંજીવ રહેલી (બીજે યુરોપમાં નથી રહી. જુઓ હાવેલના ગ્રન્થો) કળાનું શું થશે તે પ્રભુ જાણે !

શિલ્પકળા

મોટેભાગે ઉપર કહેલી ગુફાઓમાં ગુપ્તકાલનું શિલ્પ મળે છે. સ્તંભો ઉપર, દ્વારો ઉપર તથા દીવાલો ઉપર જુદા જુદા ધર્મનાં મંદિરોમાં તે તે ધર્મની કથાઓ કોતરેલી મળે છે. નાશિકમાં કે અજંટામાં બૌદ્ધજાતકકથાઓ કે બુદ્ધચરિત્ર વાંચતા હોઇએ એવો ભાવ થાય છે. એલિફંટા જોતાં જાણે શિવપુરાણ વાંચવા બેઠા. ગુપ્ત સમયનાં મંદિરોનો નાશ થઈ ગયો પણ મૂર્તિઓ ભાંગેલી કે આખી દટાઈ ગઈ. આવી પણ હજારો મૂર્તિઓ મળી આવી છે. સારનાથના, મથુરાના, લાહોરના, કલકત્તાના, મદ્રાસના તથા મુંબઇના (પ્રિન્સ

* આજે હિન્દુસ્થાનમાના સ્થાપત્યના નમૂનામાં કૈલાસ ગુફા સૌથી વધુ રસ પડે તેવી ને સૌથી ભવ્ય છે.

ઑફ વેલ્સ) સંગ્રહાલયોમાં હજારો મૂર્તિઓ જોવા મળે છે આ ઉપરાંત, ગુફાઓમાં તથા તે તે ખંડેરોની આસપાસ હજારો મૂર્તિઓ પડી છે કેટલાક સરસ નમૂનાઓ બ્રિટિશ મ્યૂઝિયમ વગેરેમાં પરદેશ ચાલ્યા ગયા છે અને અસંખ્યનો આપણે જ હાથે અજ્ઞાનથી નાશ થઈ ગયો છે જાવા (બોરોબદુર)માં ગુપ્તસમયના શિલ્પના અત્યુત્તમ નમૂના છે

ભગવાન બુદ્ધની મૂર્તિમાં સમાધિથી જ્ઞાન (બોધિ)ની પ્રાપ્તિથી મળેલી પરમ શાંતિનો ભાવ જે કળાથી મુખ ઉપર દેખાડવામાં આવ્યો છે તે કળા અનુપમ છે એવી જ રીતે એલિફંટાની ત્રિમૂર્તિ કે મહેશ મૂર્તિમાં, શાંત ઐશ્વર્યનો તથા વિશ્વના સૃષ્ટિપાલન અને મહાકાર્યોના સામર્થ્યનો ભાવ જે કળા બતાવી શકી છે, એ કળા પણ અનુપમ છે બીજી અનેક મૂર્તિઓ અપ્રતિમ ભાવદર્શક છે આ ભાવ દર્શાવવાની કળા ઇટલીની ફ્લૉરેન્સની શ્રેષ્ઠ કળા સાથે કે ગ્રીસની કળા સાથે એક પંક્તિએ બેસી શકે એવી છે અત્યારના ખંડિત નમૂના ગુપ્તકલાનો પૂરો ખ્યાલ આપે છે પણ એ મૂર્તિઓ ઉપર ચૂનાનો ચકચકાટ ચળકતો હશે અને તે વખતના પોતાના વાતાવરણમાં એ મૂર્તિઓનું ભક્તિપૂર્વક દર્શન થતું હશે, ત્યાંની શોભાની કલ્પના તો આજે ન જ આવે પણ જાવાની બુદ્ધમૂર્તિ, અનુરાધાપુર (સિલોન)ની બુદ્ધમૂર્તિ, એલિફંટાની ત્રિમૂર્તિ, નટરાજની મૂર્તિ, વિષ્ણુની શેષશાયી મૂર્તિ વગેરે નમૂનાઓ ગુપ્તશિલ્પકળાનો યથાર્થ ખ્યાલ આપે છે શિલ્પકળા તો ગુપ્તયુગમાં ઉન્નતિના શિખર ઉપર પહોંચી હતી ગ્રીસની કે ઇટલીની કે બીજી કળા સાથે સરખાવતાં ગુપ્તશિલ્પકળાનું સ્થાન ક્યાં છે તે નિર્ણય અત્યારે ન થઈ શકે, પણ આ દેશમાં તો શિલ્પકળાની ગુપ્ત સમય પછી અધોગતિ જ થતી ગઈ છે એ ભવ્ય કલ્પનાઓ તો પછી દેખાતી જ નથી કાલિદાસનાં કાવ્યો સાથે જ ગુપ્તકાળની મૂર્તિઓને સરખાવી શકાય, એવાં કાવ્યો કે એવી મૂર્તિ ફરી થયાં નથી ચિત્રનું પણ એમ જ છે

ચિત્રકળા

એનો આરંભ તો મૌર્યસમયમાં જ થયો હશે, કદાચ એથી પણ જૂના વખતમાં થયો હોય, પણ એ કળાનો પૂરેપૂરો વિકાસ તો ગુપ્તયુગમાં થયો ગુપ્તયુગમાં મંદિરો, રાજમહેલો, સુંદર ઘરો અને

પુસ્તકો સરસ ચિત્રોથી શોભાયમાન કરવાનો રિવાજ સામાન્ય હશે; પણ સાહિત્યના ઉલ્લેખો સિવાય ગુપ્તચિત્રકળાની હયાતી સાબિત કરે એવા અવશેષો મુખ્યત્વે બે સ્થળે–અજંટા અને સીગીરીય (સિલોન)માં –જળવાઈ રહ્યા છે. જો કે જુના વખતમાં પશ્ચિમની ઘણીખરી ગુફાઓમાં ચિત્રો હશે, પણ હવાની અસરથી જ જંતુઓદ્વારા તથા મૂર્ખ મનુષ્યોનાં પરાક્રમથી મોટો ભાગ નાશ પામી ગયો છે. અજંટામાં પણ ઘણું નષ્ટ થઇ ગયું છે: પણ જે હજી સુધી જળવાઈ રહ્યું છે તે એ કલાએ કેવી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હતી તેનું તથા એ કળાના રંગોનું પીંછીનું તથા એના ઉપયોગનું રહસ્ય બતાવવા માટે પૂરતું છે. કળાની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ ગુપ્તસમયની સામાજિક જિંદગીનું આબેહૂબ ચિત્ર રજૂ કરવા માટે એ ચિત્રો અમૂલ્ય છે. જો કે મોટે ભાગે ભગવાન બુદ્ધના ચરિત્રના પ્રસંગો તથા જાતકમાળાની કથાઓ ગુફાઓની દીવાલોમાં તથા છતોમાં ચીતરવામાં આવેલી છે; તો પણ એ વખતના કારીગરોની કલ્પના અને કળા બંને અદ્‌ભુત છે. જો કે જે વખતે ગુફાઓ કોતરવામાં આવી તે વખતે બધી ગુફાઓમાં ચિત્રો હશે, પણ હાલમાં ૧૩ ગુફાઓમાં થોડાં ઘણાં અને સાતમાં ઠીક ઠીક ચિત્રો છે. જૂનામાં જૂનાં ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકની આસપાસનાં અને છેવટનાં સાતમા શતકનાં હશે. એ પછી પણ ચિત્રકળા જીવતી રહી હશે, પણ તે પછીથી સાતસો વર્ષનો કોઈ નમૂનો જળવાઈ રહ્યો નથી. ૧૪ મા અને ૧૫ મા શતકથી મોગલ અને રજપૂત બે સંપ્રદાયોમાં વહેંચાયેલી આપણી ચિત્રકળાના હજારો નમૂનાઓ મળે છે. આપણી ચિત્રકળાનો આ ઇતિહાસ. છેલ્લા સમયના નમૂના હજારો મળે છે. એ કળાના પ્રકારમાં તથા આદર્શમાં પણ તફાવત છે, છતાં એટલું નિઃસંદેહ કહી શકાય કે, આ દેશની ચિત્રકળાએ કળાની ઉન્નતિનું શિખર પ્રાપ્ત કર્યું તે તો ગુપ્તયુગમાં જ અને એના નમૂના માટે તો અજંટા જ છે. જે કુશળતાથી પથ્થરની મૂર્તિઓ ઉપર ભાવો બતાવવામાં આવ્યા છે તેથી અધિક કુશળતાથી ચિત્રોમાં ભાવો બતાવવામાં આવ્યા છે.

નં. ૧૬ની ગુફામાં મરણ પામતી કુમારીનું ચિત્ર છે. એ ચિત્ર માટે મી. ગ્રીફિથે ખરું જ કહ્યું છે કે:—

For method and sentiment and the unmistakable way of telling its story, this picture, I

consider, cannot be surpassed in the history of art The Florentines could have put better drawing and the Venetians better colour, but neither could have thrown greater expression into it *
(The Cave Temples of India p 307)

બસ આ જ શબ્દો ઘણા ચિત્રો માટે વાપરી શકાય મનુષ્ય-હૃદયના રાગ, દ્વેષ, લોભ, અદેખાઈ, ભય, શોક, દુ:ખ, સુખ, શાંતિ વગેરે જુદા જુદા ભાવો અસાધારણ કુશળતાથી ગુપ્તચિત્રકારોએ દર્શાવ્યા છે દક્ષિણા લેતા બ્રાહ્મણનો લોભ મરણ પામતી કુમારીના સબંધીઓનો શોક જેટલી જ કુશળતાથી ચીતર્યો છે હાસ્યને પણ આ ચિત્રકારો ભૂલ્યા નથી, શાતન્સને યુરોપિયન વિવેચકો બરાબર સમજી શકતા નથી, પણ નં ૧ની ગુફામાં જે ભગવાન બુદ્ધનું મહાન ચિત્ર છે, તેની કળા અજંટામા પણ અનુપમ છે એ આકૃતિના મુખની રેખાઓમા જગતને ઉદ્ધારવાનું સામર્થ્ય, પીડિત વિશ્વ માટે અમાપ કરુણા અને ચિત્તમા નિર્વાણની શાંતિ, એ બધા ભાવોનું એવુ આબેહૂબ દર્શન થાય છે કે, એની ઉપમા માટે એલિફંટાની ત્રિમૂર્તિ સિવાય બીજુ જડતુ નથી મહાત્મા ગાંધીજીના મુખ ઉપર કોઈ વખત જ્યારે કરુણા ધાઈ રહે ત્યારે જે ભાવ થાય છે, તે ભાવ આ ચિત્રની રેખાઓમા પૂરેપૂરો દેખાય છે ચિત્ર પૂરેપૂરુ સજીવ છે માત્ર હાથની મુદ્રાથી પોતાને કહેવાનુ કહી દેવાની ખૂબી પણ આ ચિત્રકલામા અદ્ભુત છે જુઓ દૂતનુ ચિત્ર

ટૂંકામા આ દેશમા ચિત્રકળા ગુપ્તસમયમા ઉન્નતિને શિખરે પહોચી હતી ચીન અને જાપાનને એ ચિત્રકળાએ પ્રેરણાઓ આપી છે અને દુનિયાની ચિત્રકળામા અજંટાનુ સ્થાન સાધારણ નથી

---

* શૈલી, ભાવ અને પોતાની કથા કહેવાની અચૂક રીતના વિષયામા કલાના સમસ્ત ઇતિહાસમાની કોઇપણ કૃતિ આ ચિત્ર કરતા ચઢિયાતી હોઈ શકે નહિ એમ મને લાગે છે ફ્લોરેન્ટાઇનોએ તેના કરતા વધુ સારી રેખાઓ દોરી હોત, વેનીશિયનોએ વધુ સારા રંગો પૂર્યા હોત, પણ વધારે સબળ ભાવમયતા તો એ બેમાથી એકે લાવી શકત નહિ

સ્થાપત્ય શિલ્પ અને ચિત્રકળા પેઠે બીજી નાનીનાની કળાઓએ ગુપ્તસમયમાં અસાધારણ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હશે. પણ ઘણી કળાઓના નમૂના જળવાઇ રહ્યા નથી. એક સિક્કાઓની કળાનો ઉલ્લેખ કરી લઇએ. ગુપ્તોના (સમુદ્રગુપ્તથી સ્કંદગુપ્ત સુધીના રાજાઓના) સોનાના સિક્કાઓ વિષે સી. જે. બ્રાઉન સ્પષ્ટ કહે છે કેઃ—So, too, the splendid golden coinage of the Guptas, with its many types and infinite varieties and its inscriptions in Classical Sanskrit, . . . are the finest examples of purely Indian art of this kind we possess.× (The Coins of India, p. 40) ગુપ્ત રાજાઓના સિક્કાઓના સોનાની ચોખ્ખાઇ, વજનની પ્રમાણિકતા અને યોજનામાં કળા એ બધું આ દેશમાં અનુપમ રહ્યું છે. સમુદ્રગુપ્તની વીણાધર આકૃતિવાળા સિક્કાઓ ગુપ્તસિક્કાઓમાં પણ ઉત્તમ છે. એક બાજુ લક્ષ્મી અને બીજી બાજુ વીણાધારી ચક્રવર્તીની સ્વસ્થ સુખી અને ઊંચી પીઠવાળા પર્યંક ઉપર પલોઠી વાળી બેઠેલી મૂર્તિ ગુપ્તયુગનું આબેહૂબ પ્રતિબિંબ દેખાડે છે. ગુપ્ત પછીનો સિક્કાઓનો ઇતિહાસ અધોગતિનો ઇતિહાસ છે.

ગુપ્તયુગનું આ વિહંગાવલોકન તદ્દન અપૂર્ણ છે. એ યુગનું વિગતવાર વર્ણન કરતાં મોટો ગ્રન્થ થઈ જાય અને કેટલીક વિગતો વગર બરાબર ચિત્ર પણ ખડું ન થાય એ હું જાણું છું, છતાં આ વિહગાવલોકનથી વાંચનારને એ સુવર્ણયુગનો કંઈક ખ્યાલ આવશે એમ આશા છે.

જ્યારે આખા જગતમાં ધર્મરાજ્ય સ્થાપવાની ઉદાત્ત અને પ્રબળ ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલા અનેક રાજકુમારો, બ્રાહ્મણબટુઓ, નિવૃત્ત સેનાનાયકો ટૂંકામાં વિવિધ સ્થિતિના અને વિવિધ જાતિના અનેક નમ્ર પવિત્ર અને ધર્મપ્રચાર માટે પરમ ઉત્સાહી પરિવ્રાજકો દૂર દૂરના જગલી તથા સુધરેલા દેશોમાં પરિવ્રજ્યા કરી રહ્યા હતા અને અનેક પડિતો જેનાં નામો પણ આજે ભુલાઈ ગયાં છે—ભાષાની અસાધારણ

× તેવીજ રીતે, અનેક પ્રકારોવાળા, અનત વિવિધતાવાળા અને શિષ્ટ સંસ્કૃતમા કોતરાયેલા લેખોવાળા ગુપ્તોના સોનાના સિક્કા, આ જાતની શુદ્ધ હિંદી કલાના આપણી પાસે છે, તે નમુનામાં સૌથી સરસ છે.

મુશ્કેલીઓ છતા બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોનુ ચીનાઇ ભાષામા ભાષાતર કરી ગયા હતા ત્યારે આ દેશ ઉન્નતિના શિખર ઉપર હતો આર્યસરદારોએ સમગ્ર ભારતવર્ષમા જ નહિ પણ જાપાનથી માડાગાસ્કર સુધી અને જેક્સાર્ટીસના કાઠાથી તે બલિદ્વિપો સુધી પોતાની ધર્મવિજયની ધ્વજા ફરકાવી હતી અને આર્યધર્મ અને આર્યસંસ્કારને આખા જગતમા વ્યાપક કરવાની પ્રબળ અને અખડ કામના—ધગશ—ગુપ્તયુગના સસ્કારી હિંદુઓના હૃદયમા જોરથી બળી રહી હતી પોતાની અને જગતની ઉન્નતિ સાધવાની જ્વલત ધગશ એ જ ઉન્નતિનુ મૂળ છે

આપણા દેશને ગુજરાત નામ ક્યારે મળ્યું ?

જેની પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે, વાયવ્ય દિશામાં કચ્છનો અખાત છે, ઉત્તરમાં કચ્છનું નાનું રણ અને મારવાડ છે, ઇશાન ખૂણામાં આબુ, મેવાડ અને અરવલ્લીની ટેકરીઓ છે, પૂર્વમાં એક તરફ વિંધ્યાચળની ટેકરીઓવાળા વનપ્રદેશો, વચ્ચે વડોદરાથી રતલામનો રાજમાર્ગ અને દક્ષિણ તરફ સાતપુડાની આગળ વધી આવેલી ટેકરીઓ છે અને દક્ષિણમાં કેટલાકને મતે તાપી નદી, પણ ભાષા તરફ જોતાં એથી દક્ષિણમાં સો માઇલ આગળ વલસાડ અને પારડી પછીનો લગભગ સહ્યાદ્રિની દરિયા સુધી ધસી આવેલી દીવાલથી શરૂ થતો ઉત્તર કોકણનો પ્રદેશ છે, તે દેશ હાલમાં ગુજરાત નામથી ઓળખાય છે.

ગુજરાતની હદ ઉપર પ્રમાણે જ ભૂતકાળમાં હમેશાં નહોતી, તો બીજી તરફથી પ્રાચીનકાળમાં હાલના ગુજરાતનો કોઇ પ્રદેશ ગુજરાત નામથી નહોતો ઓળખાતો; પણ આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર અને લાટ એ ત્રણ નામથી ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગો ઓળખાતા. (૧) વડનગર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ એ આનર્ત. વડનગરનો આનર્તપુર નામથી નાગરખંડમાં તથા વલભી સમયના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં પણ ઉલ્લેખ મળે છે. ભૂતકાળમાં એથી ઊંડા ઊતરતાં ક્ષત્રપ રુદ્રદામાના ગિરનારના ઇ. સ. ૧૫૦ના શિલાલેખમાં આનર્ત અને સુરાષ્ટ્રનો એક સાથે ઉલ્લેખ દેખાય છે. વળી રુદ્રદામા રાજાએ "સુવિશાખ" નામના પલ્હવને સમસ્ત આનર્ત અને સુરાષ્ટ્રનો સૂબો નીમ્યો હતો,' એવું પણ એ લેખમાં કહેલું છે; એ ઉપરથી સુરાષ્ટ્ર અને આનર્ત, એક સાથે જેના ઉપર હકુમત ચલાવી શકાય એવા પાસે પાસેના દેશો હોવા જોઇએ એમ સિદ્ધ થાય છે. હવે સુરાષ્ટ્ર કે સોરઠ (પ્રાકૃતમાં સુરઠ્ઠ) નામ ગિરનારની આસપાસના તથા ત્યાંથી દરિયાકાંઠા સુધીના પ્રદેશ માટે કેટલીક વાર વપરાયું છે ત્યારે કેટલીક વાર આખા કાઠિયાવાડ માટે પણ વપરાયેલ

છે ઉપરના લેખમા સુરાષ્ટ્ર અને આનર્ત એ જ નામો છે,[1] ત્યારે યુવાન્ચ્યુવાગ વલભીથી સોરઠને ભિન્ન ગણે છે [2] મતલબ કે, ગિરનારના લેખમા કાઠિયાવાડ આખાને સુરાષ્ટ્ર અને વડનગરની આસપાસના પ્રદેશને આનર્ત કહેલ છે વળી આનર્તમા હાલના અમદાવાદની આસપાસના પ્રદેશનો કે સાબરમતીકાંઠાનો સમાવેશ ત્યારે નહોતો થતો એમ શ્વભ્રનો જુદો ઉલ્લેખ એ લેખમાં છે એ ઉપરથી લાગે છે આ લેખમા લાટનો ઉલ્લેખ નથી પણ તેને બદલે અપરાન્ત છે અને અપરાન્ત એટલે મહીથી આગળ છેક ગોઆ સુધીનો પશ્ચિમકાંઠો એમ પ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનો મત છે [3]

લાટ—શબ્દ ઇ સ ૧૫૦ પછી પ્રચારમા આવ્યો હોવો જોઇએ, કારણ કે ઉપર કહેલા ગિરનારના લેખમા અપરાન્ત છે અને લાટ નથી વળી મહાભારત વગેરે પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રન્થોમા પણ લાટ શબ્દ મળતો નથી લાટનો જૂનામા જૂનો ઉલ્લેખ વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રનો છે[4] અને એ ગ્રન્થ વિદ્વાનોને બહુમતે ઈ સ ત્રીજા શતકનો ગણાય છે [5] આથી જૂનો ઉલ્લેખ તો એક જ મળે છે અને તે ટોલેમી (ઈ સ ૧૫૦)એ કરેલો 'લારિક' (Larike)નો ઉલ્લેખ સંસ્કૃત લાટ કે લાટક જેવા શબ્દનુ આ પરદેશી ઉચ્ચારણ જણાય છે [6] પણ ઇ સ ત્રીજા શતક પછી સંસ્કૃત સાહિત્યમા તથા ઉત્કીર્ણ લેખોમા લાટના ચાલુ ઉલ્લેખો મળે છે ઇ સ છઠ્ઠા શતકમા વરાહમિહિર લાટ દેશનો ઉલ્લેખ કરે છે [7] પાચમા શતકના અજન્તાના ઉત્કીર્ણ લેખમા[8] તથા દશપુરના ઇ સ ૪૭૩ (વિ. સ ૫૨૯)ના કુમારગુપ્તના

---

૧ જુઓ, ગિરનારનો શિલાલેખ એ ઈ ગ્ર ૮ પૃ ૩૯

૨ વૉટર્સનુ યુવાન ચુઆન ગ્ર ૨ પૃ ૨૫૦

૩ જુઓ, મુબઈ ગેઝીટિયર ગ્રં ૧ ભા ૧ પૃ ૩૬ ટિ ૮

૪ का सू २-५-२६ આમા અપરાન્ત અને લાટ બેયનો એક વાક્યમા ઉલ્લેખ છે

૫ જુઓ, Studies in V Kamasutra 1929

૬ જુઓ, મુબઈ ગેઝીટિયર ગ્ર ૧ ભા ૧ પૃ ૭ તથા ટિ ૧

૭ બૃ સ અ ૧૪

૮ Arch Sur of Western India IV p 127 ગુફા સોળમીનો લેખ શ્લો ૧૪

તથા ભુવવર્મનના શિલાલેખમાં લાટ વિષયનો ઉલ્લેખ છે.[૯] અને ઈ. સ. સાતમા શતકના કવિ બાણના હર્ષચરિત્રમાં પણ લાટનો ઉલ્લેખ છે. પછી ઇ. સ. ૭૦૦થી ૧૨૦૦ સુધીના ચાલુક્ય, ગુર્જર અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં[૧૦] તથા તે સમયના આરબ મુસાફરો તથા લેખકોનાં લખાણમાં[૧૧] લાટનો ઉલ્લેખ સામાન્ય છે. અને લાટ દેશની સાધારણ સીમા પણ મહીથી તાપી સુધી ગણાય છે.[૧૨] જો કે લાટના અમુક રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના રાજ્યની હદ છેક ખેડા જિલ્લા સુધી પણ લંબાતાં ગુજરાતનો એ બધો પ્રદેશ લાટેશ્વર મંડલ કહેવાતો[૧૩]. એટલું જ નહિ પણ રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિંદ ચોથાના શક સં. ૮૫૫ (વિ. સં. ૯૮૯)ના દાનપત્રમાં ખેટક મંડલ એટલે હાલના ખેડાને લાટ દેશની અંદર આવેલું કહ્યું છે.[૧૪] અને ગ્વાલિયરના એક ઉત્કીર્ણ લેખમાં કનોજના રાજા રામભદ્ર કે રામદેવ (ઇ. સ. ૮૨૫ થી ૮૪૦) ના એક સરદાર અલ્લને લાટમંડલાન્તર્ગત આનંદપુર વિનિર્ગત કહ્યો છે.[૧૫] મતલબ કે, ઈ. સ. નવમા અને દશમા શતકમાં (લગભગ દશમા શતકના મધ્ય સુધી) મધ્ય ગુજરાત અને ઉત્તર ગુજરાત પણ લાટ દેશના નામથી ઓળખાતો. પણ લાટમાં રહીને ગુજરાત ઉપર રાજ્ય કરનાર રાજાઓએ પોતાની સત્તા નીચેના આખા પ્રદેશને આપેલું એ નામ છે. એ નામ સમયની આગળ પાછળ એ પ્રદેશ માટે નથી વપરાયું. સામાન્ય રીતે મહીથી નર્મદા કે બહુ તો તાપી સુધીના પ્રદેશનું નામ લાટ. પ્રાચીનતર અપરાન્તનો તે એક ભાગ.

અપરાન્ત— પુરાણોમાં અને મહાભારતમાં[૧૬] પણ પશ્ચિમના આ

---

૯. ફ્લિટનો Corpus. Ins. Ind. Vol III 80 શ્લો. ૪

૧૦. ઇ. એ. ગ્રં. ૧૩. પૃ. ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૩, ૧૮૦, ૧૮૮, ૧૯૬, ૧૯૯, ૨૦૪.

૧૧. ઈલિયટની હિસ્ટરી ગ્રં. ૧ પૃ. ૩૭૮.

૧૨. મુંબઈ ગેઝીટિયર ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૭.

૧૩. જુઓ; ઈ. એ. ગ્રં. ૧૪ પૃ. ૧૯૯ તથા મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૨૧ તથા ૧૨૪.

૧૪. એ. ઇ. ગ્રં ૭ પૃ. ૪૯

૧૫. જુઓ; એ. ઈ. ગ્રં. ૧ પૃ. ૧૫૬

૧૬. વિષ્ણુપુરાણ અ. ૨ અ. ૩ શ્લો. ૧૬, મ. આદિપર્વ અ. ૨૧૮

દરિયાકાંઠાને અપરાન્ત નામ આપ્યુ છે ઉત્કીર્ણ લેખોમા પણ રુદ્રદામાના ઉપર કહેલા લેખ પહેલા ઈ સ પૂર્વે ૨૫ લગભગના નાસિકની ત્રીજી ગુફામા આવેલા વાસિઠી પુત્ર પુલુમાયીના ૧૯ મા વર્ષના લેખમા સુરઠ (સુરાષ્ટ્ર) અને અપરાન્તનો ઉલ્લેખ છે[૧૭] અને એથી પહેલા મૌર્ય–અશોકના શિલાલેખના અપરાન્તનો ઉલ્લેખ છે[૧૮] એ જોતા ઈ. સ પૂર્વે ત્રીજા શતકમા પશ્ચિમકાંઠાનો ઘણુ કરી મહીથી દિક ગોવા સુધીનો ભાગ અપરાન્ત કહેવાતો હશે એમ લાગે છે પાછળથી લાટ, ઉત્તર કોંકણ અને દક્ષિણ કોંકણ એ રીતે એના ત્રણ ભાગ પ્રસિદ્ધ થયા છે

સુરાષ્ટ્ર—મૂળ સુસ્તુનો દેશ પછી સૌરાષ્ટ્ર જેવુ સસ્કૃતરૂપ થયુ એમ ગેઝીટિયરમા કહ્યુ છે,[૧૯] પણ નાસિકની ત્રીજી ગુફામાના વાસિઠી પુત્ર પુલુમાયીના લગભગ ઈ સ પૂર્વે ૨૫ ના શિલાલેખમા સુરઠ નામ મળે છે[૨૦] એ જોતા સુરાષ્ટ્ર એ સુરઠનુ જ સંસ્કૃત રૂપ છે એમ માનવુ એ વધારે યોગ્ય લાગે છે અને મહારાષ્ટ્ર નામ મહારાઠ અથવા મહારાઠી કેરકી ઉપરથી નીકળ્યુ છે, અને પહેલા રઠ્ઠ–રઠ્ઠ અને પછી મહારાઠ એ જાતિવાચક નામ ઉપરથી મહારાષ્ટ્ર નામ પડયુ છે એવો ડૉ રા ગો ભાડારકરનો મત[૨૧] યથાર્થ હોય તો રઠ્ઠજાતિને મહાને બદલે સુલાગી સુરઠ થયુ હોવુ જોઈએ પણ ડા ભાડારકરને આ વિચારણા વડે મરાઠા લોકો, રાષ્ટ્રકૂટ વશ અને મહારાષ્ટ્ર દેશ બધાનો ખુલાસો મળી ચુકયો છે સુરઠમા એ સ્થિતિ નથી અને સુરઠ જેવી કોઈ જાતિ વિષે જૂનો ઉલ્લેખ મળ્યો નથી શ્રી કાશીપ્રસાદ જાયસ્વાલ તો કહે છે કે, ગુજરાતના આભીરો એ જ અશોકના લેખના રાષ્ટ્રીકો અને મહાભારતના યાદવો એ સાચુ હોય તો યાદવો સુરાષ્ટ્રમા વસ્યા તે પછી

થી ૨૨૧ તથા મ ભીષ્મપર્વ અને મત્સ્ય પુ અ ૧૧૩ શ્લો ૫૧, વાયુ પુ અ ૪૫ શ્લો ૧૨૮

૧૭ જુઓ, Arch Sur of Westeren India Vol. IVમા પ ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજીનુ નાસિકના લેખો સબધી લખાણ ઉપર કહેલા લેખના સમય માટે જુઓ જ બિહાર અને ઓરિસ્સા રી સો ગ્ર ૧૬ પૃ ૨૭૮

૧૮ Hultsch, Inscriptions of Asoka 1925 Rock Series XIII

૧૯ મુબાઈ ગેઝીટિયર ગ્ર ૧ ભા ૧ પૃ ૬

૨૦ જુઓ ૧૭ મી ટીપમા ઉલ્લેખેલા ગ્રથો

૨૧ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ સ ૧૯૬૪ પૃ ૨૦–૨૧.

તેના રાષ્ટ્રીય નામ ઉપરથી જ એ દેશ સુરાષ્ટ્ર કહેવાયો હોય એમ પણ સંભવે.[૨૨]

સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ મહાભારત (૨–૩૧–૧૧૬૬ વગેરે)માં, કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર (અ. ૧૧) માં, બૌધાયન ધર્મશાસ્ત્ર (૧–૨–૧૩) માં, પાતજલ મહાભાષ્યમાં અને પાણિનીય શિક્ષા[૨૩]માં મળે છે. રુદ્રદામા (ઇ. સ. ૧૫૦)ના ગિરનારના લેખમાં અને સુરદરૂપે નાસિકના વાસિઠી પુત્ર પુલુમાયીના લેખમાં સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ મળે છે; એ ઉપર નોંધ્યું જ છે. પછી તો સ્કન્દગુપ્તના (ઈ. સ. ૪૫૬)ના ગિરનારના લેખમાં અને વલભી વંશનાં અનેક તામ્રપત્રોમાં[૨૪] સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ મળે છે.

સુરાષ્ટ્રનો જૂનામાં જૂનો પરદેશીએ કરેલો ઉલ્લેખ સ્ટ્રેબો (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦ થી ઈ. સ. ૨૦) નો સરાસ્ટસ (Saraostus) અને પછીનો પ્લીની (ઈ. સ. ૭૭) નો ઓરેતુરા (Oratura) છે. ઇજિપ્તનો ભૂગોળશાસ્ત્રી ટૉલેમી (ઇ. સ. ૧૫૦) અને યુનાની ગ્રંથકર્તા પેરિપ્લસ (ઈ. સ. ૮૦) સુરાષ્ટ્રને (Surastrene) કહે છે.[૨૫] ચીનાઇ મુસાફર યુવાનચુઆંગ (ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૬૪૫) વલભી અને સુરાષ્ટ્રનું જુદાં જુદાં રાજ્ય તરીકે વર્ણન કરે છે.[૨૬] આમાંનું વલભી તે હાલનો ગોહિલવાડ–જિનપ્રભસૂરિ અને મેરુતુંગનો વાલાક દેશ[૨૭] અને સુરાષ્ટ્ર તે હાલનો સોરઠ પ્રાંત એમ જ માનવું યોગ્ય છે. કાઠિયાવાડનો બાકીનો ભાગ આ બે રાજ્યોમાં વહેંચાયો હશે, પણ કેવી રીતે તે આપણે જાણતા નથી. અલબત્ત, વલભીસમય દરમીયાન મોટે ભાગે વલભી

---

૨૨. જુઓ; ઈ. એ. ૧૯૧૩ જુલાઇ અંક પૃ. ૧૨૯.

૨૩. यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रँ इत्यभिभाषते. (જુઓ; વસંત વર્ષ ૩૧ અંક ૧૨. પૃ. ૩૦૯)

૨૪. જુઓ ફ્લીટના ગુપ્ત લેખો. નં. ૧૪; ઈ. એ. ગ્ર. ૧૧ પૃ. ૩૦૯

૨૫. જુઓ. મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૬–૭. પ્લીની વગેરેની તારીખો માટે વિન્સેન્ટ સ્મિથની અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા આ. ત્રીજીનો આધાર લીધો છે.

૨૬. જુઓ ટિ. ૨.

૨૭. જુઓ; મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૨ પૃ. ૭ ટિ. ૨ અને વિવિધ તીર્થકલ્પમાં શત્રુંજય કલ્પ તથા પ્ર. ચિં. નવીન સંસ્કરણ પૃ. ૧૧૫.

સુરાષ્ટ્રને તાબે હોવાનો સંભવ છે[૨૮] અને વલભી તામ્રપત્રોમાં તો ગોહિલવાડના ગામોને પણ સુરાષ્ટ્ર દેશમાં આવેલાં કહ્યાં છે.

આનર્ત—રુદ્રદામાના ગિરનારના લેખમાં આનર્ત અને સુરાષ્ટ્ર એ દેશનામો પાસે પાસે મળે છે એ બે ય દેશોને એક જ અધિકારીને તાબે વર્ણવ્યા છે તથા વલભી દાનપત્રોમાં તો વડનગરના આનંદપુર અને આનર્તપુર એ ય નામો મળે છે[૨૯] એ જોતાં ઉત્તર ગુજરાતનો વડનગરની આસપાસનો પ્રદેશ, ઇ સ ના બીજા શતકમાં આનર્ત કહેવાતો હતો એમ જણાય છે પણ કેટલાક પુરાણોમાં અને મહાભારતમાં પણ કુશસ્થલી જેની રાજધાની હતી, તે દેશનું નામ આનર્ત કહ્યું છે[૩૦] મહાભારતમાં અને પુરાણોમાં અન્યત્ર દ્વારકા અને પ્રભાસ બેયને સુરાષ્ટ્રમાં ગણ્યાં છે અને સુરાષ્ટ્ર અને આનર્ત બેયનો એક સાથે ઉલ્લેખ કર્યો છે[૩૧] એ બધા ઉપરથી રુદ્રદામાના લેખથી જૂના કાળમાં સુરાષ્ટ્ર અને મધ્ય તથા ઉત્તર ગુજરાત બેયને સાથે લઈને એ સમગ્ર દેશ માટે પણ આનર્ત નામ વપરાતું હશે એમ લાગે છે[૩૨]

ઉપરના વિવેચનથી ઘણા જૂના કાળમાં સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને અપરાન્ત એ ત્રણ નામથી હાલના ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગો ઓળખાતા એમ નિશ્ચય થાય છે. (૧) અપરાન્ત તે મહીની દક્ષિણનો કાંઠાનો પ્રદેશ (૨) સુરાષ્ટ્ર તે હાલનું કાઠિયાવાડ (૩) અને આનર્ત તે કાઠિયાવાડને સાથે લઈને મધ્ય તથા ઉત્તર ગુજરાતનો આખો પ્રદેશ પણ ખરો અને કેવળ ઉત્તર ગુજરાતનો ભાગ પણ ખરો પુરાણોમાં આનર્ત નામ શિથિલ રીતે વપરાયું છે પછી ઇ સ બીજા શતકમાં આનર્તનો જ સાબરમતીકાંઠાનો પ્રદેશ શ્વભ્ર કહેવાવા લાગ્યો અને વડનગરની આસપાસપાસનો પ્રદેશ આનર્ત દેશ. ઇ સ. છઠ્ઠા-સાતમા શતકમાં શ્વભ્રનો વપરાશ નથી દેખાતો કાઠિયાવાડના

---

૨૮ સુ ગ ગ્ર ૧ ભા ૧ પૃ ૯૭

૨૯ વલભી સં ૩૩૭ અને ૩૫૭ (ઇ સ ૬૪૮ અને ૬૫૬)નાં અપ્રસિદ્ધ દાનપત્રો ઈં એ ગ્ર ૭ પૃ ૭૩, ૭૭

૩૦ વિષ્ણુ પુ અ ૪ અ ૧, વાયુ પુ. અ ૮૬ શ્લો ૨૪

૩૧. મ ૩-૮૮-૮૩૬૧, ૮૩૬૯; મત્સ્ય પુ અ. ૧૧૩ શ્લો ૫૧, વાયુ પુ અ ૪૫ શ્લો ૧૩૧

૩૨ સુ ગ ગ્ર. ૧ ભાગ ૧ પૃ ૬

બે કટકાનાં બે નામ મળે છે,–એક વલભી અને બીજું સુરાષ્ટ્ર. અપરાન્તનો મહીથી તાપી સુધીનો પ્રદેશ લાટ કહેવાવા માંડ્યો છે અને તેની દક્ષિણનો પ્રદેશ કોકણ. મધ્ય અને ઉત્તર ગુજરાતના પણ એ વખતે બે ભાગ યુવાનચ્યુઆંગના વર્ણન ઉપરથી લાગે છે. યુવાનચ્યુઆંગનું મોલાપો એ વડનગર, ભરુચ, કચ્છ, વલભી મહી અને માળવાની વચ્ચેનો પ્રદેશ જેના ઉપર વલભીના ધ્રુવભટ્ટનો કાકો શીલાદિત્ય રાજા હતો એમ કહે છે;[૩૩] પણ ઈ. સ. સાતમા શતકમાં હાલના ગુજરાતનો કોઈ ભાગ ગુજરાત નહોતો કહેવાતો એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

ગુજરાત નામનુ મૂળ—ગુજરાત શબ્દ પ્રાકૃત ગુજ્જરરટ્ટ સંસ્કૃત ગુર્જરરાષ્ટ્ર ઉપરથી નીકળ્યો છે; અને ગુર્જરોનો દેશ એવો તે શબ્દનો અર્થ થાય છે એમ પ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ લખ્યું છે.[૩૪] પણ ગુજ્જરરટ્ટ કે ગુર્જરાષ્ટ્ર જેવો શબ્દ જૂના સાહિત્યમાં કે જૂના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં વપરાયેલો જોવામાં આવતો નથી; એટલે મહારાષ્ટ્ર, દેવરાષ્ટ્ર, સુરાષ્ટ્ર વગેરે શબ્દોના કેવળ સામ્યથી કલ્પેલો આ શબ્દ અવાસ્તવિક લાગે છે. ખરી રીતે પ્રાકૃત ગુજ્જરત્તા સંસ્કૃત ગુર્જરત્રા ઉપરથી ગુજરાત શબ્દ નીકળ્યો છે એમ આ બે ય શબ્દો જૂના સાહિત્યમાં તથા ઉત્કીર્ણ લેખોમાં મળે છે એ ઉપરથી હાલના ઘણાખરા વિદ્વાનો માને છે અને તે જ યથાર્થ લાગે છે.[૩૫] પણ ગુજરાત

૩૩. જુઓ; વિન્સેન્ટ સ્મિથની અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ. ૩ પૃ. ૩૨૪, ૩૨૬ ટિ. ૧ તથા તેણે જ વોટર્સ યુવાનચુઆંગ ગ્રં. ૨માં આપેલી Itinerary પૃ. ૩૪૧ તથા હિસ્ટરીમા આપેલો હર્ષનું રાજ્ય દેખાડતો નકશો.

૩૪. મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧, પૃ. ૨.

૩૫. જુઓ; રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ ખં. ૧ પૃ. ૫૬, ૧૩૧, ૧૩૨ વગેરે. પણ બીજાઓ મૂળ શબ્દ જ ગુજરાત અને એ ઉપરથી ગુજ્જરત્તા તથા ગુર્જરત્રા શબ્દો થયા હોવાનો તર્ક કરે છે. ગુજરાતી લેંગ્વેજ અને લિટરેચર ગ્રં. ૨ પૃ. ૧૯૮ થી ૨૦૧ માં શ્રી ન. ભો. દિવેટિયા કહે છે કે "સસ્કૃત ભાષા જીવતી ભાષા હતી; એ વખતના તો કોઈ લખાણમા ગુર્જરત્રા શબ્દ મળતો નથી. જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ ઈ. સ. આઠમા શતકનો છે. એ જોતાં ગુજ્જર કે ગુજરનું ગુર્જર એ સસ્કૃત બનાવેલુ રૂપ છે અને ગુજ્જરત્તા તથા ગુર્જરત્રા એ લોકમાં એક વખત પ્રચલિત ગુજરાત શબ્દના બનાવટી પ્રાકૃત અને સસ્કૃત રૂપો લાગે છે." વળી ગુજરાત શબ્દ કેમ થયો એના જવાબમા એ વિદ્વાન ભાષાશાસ્ત્રી કહે છે કે, કા તો ઢકરાત પેઠે દેશવાચક ગુજરાતી પ્રત્યય

ઉપરથી પ્રાકૃત ગુજ્જરત્તા અને સંસ્કૃત ગુર્જરત્રા શબ્દો થયા છે એવો પણ એક મત છે તે ગમે તેમ હો એ વ્યુત્પત્તિ વિષયને બાજુ ઉપર રાખી ઐતિહાસિક વિવેચનની દૃષ્ટિએ આ શબ્દોના વપરાશનું મૂળ જૂના કાળમા શોધીએ હાલના ગુજરાત માટે વિ સ ૧૫૧૨ મા રચાયેલા કાન્હડદે પ્રબંધમા ગુજરાત નામનો પહેલો નિશ્ચનીય ઉલ્લેખ મળે છે[૩૬] અને મુસલમાનોએ આ પ્રાન્તને તાબે કર્યો તે પહેલા આ પ્રાન્ત માટે ગુજરાત નામ સામાન્ય રીતે વપરાશમા નહોતુ એમ શ્રી ન ભો દિવેટિયા કહે છે[૩૭] તે ઘણે અંશે ખરુ છે, જો કે વિ સ ૧૫૦૦ પહેલાના ગણાય એવા પરદેશીઓએ કરેલા ગુજરાત નામના ઉલ્લેખો એમણે જ નોધ્યા છે,[૩૮] તે આગળ જોશુ વળી સાહિત્યમા આ પ્રાન્ત માટે તથા પ્રાન્તીય માટે ગુર્જર નામનો ઉપયોગ આજ સુધી જોવામા આવે છે જુઓ 'પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસગ્રહ' વગેરે દાખલાઃ અને જૂના કાળમા પણ એ ગુર્જર નામનો ઉપયોગ વિશેષ પ્રમાણમા થયો છે એમ દેખાય છે છતા ક્વચિત્ ગુજરાત નામ સાથે સીધો સંબંધ રાખનાર ગુજ્જરત્તા કે ગુર્જરત્રા નામનો પ્રયોગ પણ મળી આવે છે અને વિ સ ૧૫૦૦થી આગળ ભૂતકાળમા કાળના વિપરીત ક્રમમા ચાલીને ગુર્જર અને ગુજરત્તા કે ગુર્જરત્રાના વપરાશના પ્રાચીન સાહિત્યમા તથા ઉત્કીર્ણ લેખોમા મળી આવતા દાખલાઓનુ સિંહાવલોકન કરી જવાથી, આ બાબતની વસ્તુસ્થિતિનો સારો ખ્યાલ આવી શકશે

કાન્હડદેએ જ જેમ 'ગૂજરાતિ' નામ વાપર્યું છે, તેમ અન્યત્ર 'ગૂજરધરા' પણ વાપરેલ છે[૩૯] વળી વિ સ ૧૫૦૯ ની વૈરાટનગરમા આવેલા જિનાલયની પ્રશસ્તિમા અને વિ સ ૧૪૯૬ ની રાણકપુરના

આત લાગીને કે વકાલત, વગેરે પેઠે અ બ્બી આત પ્રત્યય લાગીને અથવા બહુવચનનો અ બ્બી આત પ્રત્યય લાગીને થયો હોય

૩૬ ગૂજરાતીનુ ભોજન કરુ (કા પ્ર ૧–૫) ગૂજરાતી તે કહીઈ તિસી (કા પ્ર ૧–૨૨)

૩૭ ગુજરાતી લે વેજ અને લિટરેચર ગ્ર ૨ પૃ ૧૯૩

૩૮ એજન પૃ ૧૮૬

૩૯ તિણિઅવસરિ ગૂજરધર રાય (કા પ્ર ૧૩)

મંદિરની પ્રશસ્તિમાં ગૂર્જરત્રા નામનો ઉપયોગ મળે છે.[૪૦] જ્યારે જૂની ગુજરાતીમાં ગુજરાત નામ વપરાશમાં આવી ગયું હતું, ત્યારે પણ સંસ્કૃતમાં પ્રશસ્તિ લખનાર ગૂર્જરત્રા વાપરે છે; તેનો અર્થ એટલો જ થાય કે, ગુજરાતનું સંસ્કૃત ગૂર્જરત્રા (અને પ્રા. ગુજ્જરત્તા) જેમ સુલતાનનું સૂરત્રાણ.[૪૧]

ઉપરના જ સમયનો ગણાતો એક બીજો દાખલો જોઈએ. વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ નામના એક રાસમાંથી સ્વ. ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈએ થોડો ઉતારો કર્યો છે,[૪૨] જેમાં સ્પષ્ટ ગુજરાત નામ છેઃ-

"ભરતક્ષેત્ર ધૂરિ ગુજરાત અનહિલપુર વાસો" આ રાસાના કર્તાનું નામ એમને મળ્યું નહોતું અને રાસામાં વસ્તુપાલ-તેજપાલને બદલે વસ્તિગ અને તેજિગ નામો આપેલાં હોવાથી એ રાસો જૂનો છે એમ એમણે લખ્યું છે. આ બાબત ઉપર કેટલીક ચર્ચા કરીને એ રાસો ૧૫ મા શતકથી જૂનો ન હોવો જોઇએ એવો શ્રી. ન. ભો. દિવેટિયાએ નિર્ણય આપ્યો છે; અને ગુજરાત નામનો આપણા સાહિત્યમાં મળેલો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ આ છે એમ એમણે કહ્યું છે.[૪૩] પણ જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં ઉપરના વચનવાળા વસ્તુ-પાળ-તેજપાળના રાસાના કર્તાનુ નામ લક્ષ્મીસાગરસૂરિ આપ્યું છે. જો કે એ નામના બે આચાર્યોમાંથી કોણે આ રાસો લખ્યો છે, એ નિશ્ચિત કરી શકાય એમ નથી એમ નોંધેલું છે.[૪૪]

હવે આગળ ચાલીએ-કાન્હડદે પ્રબંધના કર્તા પદ્મનાભ પહેલાં લગભગ સો વર્ષે થઈ ગયેલા રાજશેખરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૦૫ માં રચેલા ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં અનેક સ્થળે ગૂર્જરધર, ગૂર્જરદેશ, ગૂર્જરમંડલ, ગૂર્જરનૃપતિ[૪૫] ઈત્યાદિ અનેકરૂપે ગુર્જર નામ વાપર્યું છે. પણ તેણે જ

---

૪૦. પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ લેખાંક ૩૭૯ તથા ૩૦૭

૪૧. જુઓ એ જ લેખાંક ૩૦૭. બીજા પણ અનેક લેખોમા સુલતાનના અર્થમાં સુરત્રાણનો પ્રયોગ મળે છે.

૪૨. પાટણના ભંડારો અને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય નામનો સુરતની સા. પ. ના રિપોર્ટમાં છપાયેલો નિબંધ પૃ. ૩૨

૪૩. ગુજરાતી લેંગ્વેજ અને લિટરેચર ગ્રં. ૨ પૃ. ૧૯૩

૪૪. જુઓ; જૈ. સા. સં. ખં. ૩ અં. ૧ પૃ. ૧૦૬ તથા ૧૧૨

૪૫. જુઓ; ચ. પ્ર. પૃ. ૧૩, ૧૫, ૧૬, ૫૫, ૪૩, ૧૦૩ વગેરે.

એક સ્થળે गुजरातेतिख्यातदेश એ રીતે ગુજરાત નામ વાપર્યું છે, એમ ઓરિએન્ટલ કોલેજ, લાહોરના પં શિવદત્તે નૈષધીયચરિતની પ્રસ્તાવનામા નોધ્યુ છે, અને તે શ્રી ન મો દ્વિવેદિયાએ કૌમ મૂકીને ઉતાર્યું છે,[૪૬] પણ પ્રબન્ધકોશમા હરિહર પ્રબધમા એ વચન જોવામા આવતુ નથી તેમા તો ગુર્જરધરા શબ્દ છે[૪૭] એટલે પં. શિવદત્તજીની કાઈક ચારતચૂક થઈ લાગે છે

વિ સ ૧૩૭૧મા રચાયેલા સમરારાસુમા સ્પષ્ટ ગુજરાત નામ છે,[૪૮] एहमरु आविउ गुजरात આ સમય પહેલા થોડા વખત ઉપર થઈ ગયેલા પરદેશી મુસાફર માર્કોપોલો (ઇ સ ૧૨૫૪ થી ૧૩૨૪) એ ગુજરાત નામ વાપર્યું છે, એમ સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅર્સને નોધ્યુ છે[૪૯]

આ દાખલાઓ જોતા ગુજરાત નામનો જૂનામા જૂનો ઉલ્લેખ વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસાનો નહિ પણ, સમરારાસોનો માનવો પડશે, અને પરદેશી મુસાફર પણ ગુજરાત નામ વાપરે છે એ જોતા વિક્રમના ૧૪મા શતકની પાછલી અર્ધશતાબ્દી સુધી ગુજરાત નામ સામાન્ય રીતે વપરાતુ હશે એમ માનવામા વાંધો નથી તે પહેલા સાહિત્યમા તો પ્રા ગુજરત્તા અને સ ગુર્જરત્રા વપરાતા દેખાય છે, ગુજરાત નહિ

વિ સ ૧૩૯૩ મા રચાયેલા નાભિનન્દનોદ્ધાર પ્રબધમા ગૂર્જરાત્રા નામ મળે છે ત્યા કર્ણને ગૂર્જરાત્રાનો રાજા કહ્યો છે[૫૦] આ પ્રબધમા સુલતાન અલાઉદ્દીનને સુરત્રાણ કહેલ છે, એ પણ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે અન્યત્ર એ જ પ્રબધમા ગૂર્જરધરા નામ પણ મળે છે[૫૧]

---

૪૬ જુઓ, ગુજરાતી લેંગ્વેજ અને લિટરેચર ગ્ર ૨ પૃ ૧૯૭

૪૭ જુઓ, ચતુર્વિંશતિ પ્રબધની ફાર્બસ સભાએ પ્રકાશિત રા રા હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા સપાદિત આવૃત્તિમા હરિહર પ્રબધ

૪૮ પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસગ્રહ પૃ ૩૭ દ્વાદશીભાષા ૪

૪૯ જુઓ, ગુજરાતી લેંગ્વેજ અને લિટરેચર ગ્ર ૨ પૃ ૨૨ અને L. S I Vol IX part 2 p. 333

૫૦ गूर्जरात्राधिप कर्णस्तूर्ण यस्य प्रतापत ।
नष्ट्वा गतो विदेशेषु भ्रान्त्वाथो रंकवन्मृत ॥

पुरातत्त्व पु ६ पृ २७२

૫૧ એજન પૃ ૨૭૫.

આ જ શતકના ના. પ્ર પહેલાં લખાયેલા તીર્થકલ્પાંતર્ગત સત્યપુર કલ્પમાં ઉપરનો જ–ગુજરાત ઉપરની સુલતાન અલાઉદ્દીને પોતાના ભાઈ ઉલુઘખાનની સરદારી નીચે મોકલેલી ચડાઇનો–પ્રસંગ વર્ણવતાં ગુજરાત માટે ગુજ્જરધરા નામ વાપર્યું છે. જૂની ગૂજરાતી કે અંતિમ અપભ્રંશમાં લખાયેલી પ્રસ્તુત કંડિકામાં અલાઉદ્દીનને સુરતાણ કહેલ છે.[૫૨] આ તીર્થકલ્પ ગ્રંથ સં. ૧૩૫૧ થી ૧૩૮૯ સુધીમાં લખાયો છે, પણ ઉપરનું વચન ૧૩૫૬ પછીનું છે.

વિ. સં. ૧૩૬૩ ના કચ્છૂલી રાસામાં ગૂજ્જરધર નામ છે.[૫૩] એ જ સમયના સં. ૧૩૬૧ માં લખાયેલ પ્ર. ચિ. માં અને સ. ૧૩૩૪ માં લખાયેલા પ્રભાવક ચરિતમાં અનેક સ્થળે ગૂર્જરધરિત્રી, ગૂર્જરદેશ ગૂર્જરપ્રધાન, ગૂર્જરધૂર્ત, ગૂર્જરાશ્વવાર વગેરે અનેકરૂપે ગૂર્જર નામ મળે છે.[૫૪] તથા વિ. સં. ૧૩૩૩ ના વાઘેલા સારંગદેવના આમરણમાંથી મળેલા લેખમાં ગૂર્જરધરિત્રી નામ છે. (જુઓ; પુરાતત્ત્વ, વર્ષ ૧ પૃ. ૩૭)

વિ. સ. ના તેરમા શતકની છેલ્લી પચ્ચીસીમાં મોટેભાગે મંત્રી વસ્તુપાલ–તેજપાલના આશ્રિત લેખકોને હાથે અનેક ગ્રંથો લખાયા છે. અને એ જ અરસામાં–વિ. સં. ૧૨૮૮ ના તથા બીજા ઉત્કીર્ણ લેખોમાં સર્વત્ર ગુર્જર, ગુર્જરેશ્વર મંડળ, ગુર્જરેન્દ્ર, ગુજ્જર કે ગુર્જર-ધરા, ગુર્જર–રાઓ, ગુજ્જર કે ગુર્જરદેશ, ગુર્જરમહી ઇત્યાદિ જેવાં નામોનો વપરાશ મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે અને એ વપરાશ એટલો સામાન્ય છે કે, વિગતવાર દાખલાઓ નોંધીને વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.[૫૫] પણ એ સૈકામાં ગુજ્જરત્તા કે ગુર્જરત્રાનો ઉપયોગ મળે છે કે

૫૨. એજન પૃ. ૨૬૬.

૫૩. પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૬૨.

૫૪. જુઓ; પ્ર. ચિ., ફા. સભાવાળુ ન. સ. પૃ. ૧૮, ૨૧, ૭૫, ૧૧૭, ૧૨૦ તથા પ્રભાવક ચરિત હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૫, ૭૯ વગેરે.

૫૫. જુઓ; (૧) પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૧, ૨, ૪, (૨) હમ્મીર મદમર્દન (ગા. ઓ. સી.) પૃ. ૧૪, ૧૫, (૩) સુકૃત સંકીર્તન પૃ. ૮૮ શ્લો. ૨૫. (૪) કીર્તિકૌમુદી સ. ૨ શ્લો. ૨, ૯૨, ૯૩ વગેરે (૫) સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૮ (૬) ગિરનારના લેખો–પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ–લેખાંક ૩૮ (૭) કીર્તિકૌમુદી વગેરેનો કર્તા પોતાને ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત કહે છે.

નહિ એ નોંધવાની જરૂર પડી, સુભાગ્યે વિ. સં ૧૨૯૫ માં સુમતિગણીએ રચેલ ગણધર સાર્ધશતક બૃહદ્‌વૃત્તિમાં શ્રી જિનવલ્લભસૂરિના ચરિત્રવર્ણનના પ્રસંગમાં ગુર્જરત્રામંડળ નામ હાલના ગુજરાત માટે જ વપરાયેલું જોવામાં આવે છે[૫૬] અને વિ. સં. ૧૨૭૩ ની શ્રીધરની દેવપત્તન પ્રશસ્તિમાં પણ ગૂર્જરાત્રા નામ મળે છે[૫૭]

ઉપરના બન્ને ઉલ્લેખોથી જૂનો ઉલ્લેખ નીચેનો છે જિનપતિસૂરિના પ્રબોધોદય વાદસ્થલ નામના ગ્રંથમાં ગ્રન્થના આરમ્ભમાં તથા અંતમાં ગુર્જરત્રાના આવેલા આશાપલ્લીપુરનો ઉલ્લેખ છે આ જિનપતિસૂરિનો સમય ખ પટ્ટાવલી ઉપરથી સં. ૧૨૧૦ થી ૧૨૭૭ સુધીનો માન્યો છે[૫૮]

ઉપરના ત્રણે ય ઉલ્લેખો વિક્રમના તેરમા શતકના છે, પણ નીચેના જિનદત્તસૂરિના ગણધર સાર્ધશતકનો ઉલ્લેખ વિક્રમના બારમા શતકનો ગણવો પડશે, કારણ કે જિનદત્તસૂરિનો સમય વિ. સં. ૧૧૩૨ થી ૧૨૧૧ નો મનાય છે આ ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે[૫૯]

परिहरिय गुरुक्कमागय वरवत्ताएवि गुज्जत्ताए ।
वसहि निवासो जिहि फुडीकओ गुज्जरत्ताए ॥

વિક્રમના તેરમા શતકની ઉત્તરાર્ધ પચ્ચીસીમાં ગુજરાતના ગુર્જર નામના અનેક ઉલ્લેખો મળે છે એ તો ઉપર નોંધ્યું છે, અને એ જ શતકમાં પાછળ ચાલતા પણ વિ. સં ૧૨૪૧ માં લખાયેલા કુમારપાલપ્રતિબોધમાં અને વિ. સં ૧૨૨૯ થી ૩૨ વચ્ચે લખાયેલા 'મોહપરાજય નાટક'માં અનેક સ્થલે[૬૦] ગુજ્જર કે ગુર્જર નામ મળે છે

૫૬ જુઓ, અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી (ગા ઓ સી)ની ભૂમિકા પૃ. ૧૮ ના ફકરો ન. લા. શ. બૃ. ૧ માંથી ઉતાર્યો।

૫૭ એ. ઈ. ગ્ર ૨ પૃ ૪૪૨.

૫૮ જુઓ, જેસલમીર ભાંડાગારીય ગ્રન્થસૂચી પૃ ૬૦ તથા તે ઉપર ટિ ૨, ૩

૫૯ परिहृतगुरुक्रमागतवरवार्तायामपि ।
वसतिनिवासो यैः स्फुटीकृता गूर्जरत्रायाम् ॥
અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી પૃ ૬૧

૬૦ जम्मो गुज्जरदेसो, (કુ પ્ર ના બે હિન્દિપુર વર્ણન) તથા મોહપરાજયના ગુર્જરાધિપતિ (પૃ ૪૪), ગુર્જરનરેંદ્ર પૃ. ૬૧, ગૂર્જરપતિ પૃ. ૧૬ વગેરે.

વળી વિ. સં. ૧૨૨૫ ની તથા ૧૨૨૧ સોમનાથની તથા જાબાલિપુરની પ્રશસ્તિઓમાં કુમારપાલને ગુર્જર મંડલના રાજા–ગુર્જરધરાધીશ કહ્યો છે.[૬૧] આ રીતે તેરમા શતકમાં ગુર્જર અને ગુજ્જરત્તા કે ગુર્જરત્તા એ ય નામો મળે છે. પણ એથી પાછળ બારમા શતકમાં જતાં ગુર્જર નામ પણ વિરલ દેખાય છે. અને ગુર્જરત્તાનો તો ઉપર એક ઉલ્લેખ નોંધ્યો છે તે જ મારા ધ્યાનમાં છે. એટલે ગુર્જર નામના બારમા શતકના ઉલ્લેખો જે મળી શકે છે તે નોંધવાથી ગુર્જર નામના પ્રચારની પણ સીમા મળી આવશે.

બારમા શતકમાં પેસતાં જ વિ. સં. ૧૧૯૬ ના સિદ્ધરાજ જયસિંહના દોહદના લેખમાં મળેલો ગુર્જરમંડલ શબ્દ દેખાય છે. આ લેખમાં સિદ્ધરાજને ગુર્જરમંડલમાં રાજા કહ્યો છે.[૬૨] એથી આગળ વિ. સં. ૧૧૬૩ માં લખાયેલા પ્રવાસ કૃત્ય નામના જૈનગ્રંથની પુષ્પિકામાં ગ્રન્થકર્તા કહે છે કે, પોતે ગુર્જરમંડલમાં ખભાતમાં આ ગ્રન્થ લખ્યો છે.[૬૩] આથી જૂના કાળના કહેવાય એવા બે ઉલ્લેખો જ મારા ધ્યાનમાં છે (૧) વિ. સં. ૧૧૩૭ થી ૧૧૪૪ વચ્ચે લખાયેલા વિક્રમાંકદેવ ચરિતમાં કાશ્મીરનો કવિ બિલ્હણ ગુજરાત દેશના લોકોના અર્થમાં ગુર્જર શબ્દ વાપરે છે.[૬૪]

બિલ્હણનો આ ઉલ્લેખ " ગુર્જર લોકોના પરિચયથી જે સતાપ થયો તે સોમનાથના દર્શનથી દૂર થયો " એ રીતે સોમનાથના ઉલ્લેખ સાથે હોવાથી હાલના ગુજરાત વિષે છે એ નિઃસંદેહ છે. ઉપરના બારમા શતકના જે બીજા ઉલ્લેખો છે, તે પણ રાજાના કે સ્થળના નિર્દેશથી હાલના ગુજરાતને ઉદ્દેશીને જ છે. પણ હવે જે ઉલ્લેખો નોંધવાના છે તે કાંઈક સંદિગ્ધ ગણાય એવા છે.

---

૬૧. ભાવનગર પ્રાકૃત અને સસ્કૃત લેખો પૃ. ૧૮૪ તથા વીસેના ઓ. જ. ગ્રં. ૩ પૃ. ૯ તથા ૧૨૨૧ના લેખ માટે, પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ લેખાક ૩૫૨

૬૨. ઇ. એ. ગ્રં. ૧૦ પૃ. ૧૫૯.

૬૩. Notices of Sk. Mss. Rajendra Lall Mitra Vol. 11 p. 113–4 તથા જર્નલ ઓફ ધ બો. બ્રે. રો. એ. સો. ગ્રં. ૨૧ પૃ. ૪૨૬.

૬૪. વિ. ચ. સ. ૧૮ શ્લો. ૯૭. વિ. ચ. રચાયાનો સમય બુલ્હર પેઠે હું પણ વિ. સં. ૧૧૪૪ માનું છું. શ્રી. રા. ચુ. મોદીના મતથી આ બાબતમાં જુદા પડવાનાં કારણો મેં અન્યત્ર દર્શાવ્યાં છે. જુઓ ઉપર પૃ. ૯૪

(૧) ગુજરાતના રાજા ભીમ પહેલાના અને માળવાના ભોજના સમકાલીન ડાહલના કર્ણ (વિ સ. ૧૦૯૮ થી ૧૧૫૪)ના કર્ણબેલના લેખમા ચોડ, હૂણ, ગૌડ, ગુર્જર અને કીરના રાજાઓ તેની સેવામા રહેતા એમ લખ્યુ છે [૬૫]

(૨) વિ સ ૧૦૬૦–૬૫ થી ૧૧૧૨ સુધી માળવાનુ રાજ્ય કરનાર રાજા ભોજે સરસ્વતી કંઠાભરણમા "પોતાની અપભ્રંશ ભાષાથી ગુર્જરો સતોષ પામે છે" એ રીતે ગુર્જરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે [૬૬]

(૩) વિ સ ૧૦૫૩ ના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ધવલના હસ્તિકુડીના લેખમા ગૂર્જરેશનો ઉલ્લેખ છે (શ્લો ૧૦)[૬૭]

(૪) અને બુદેલખડના ચદેલ રાજા યશોવર્મા (વિ સ ૯૮૧ થી ૧૦૦૬) એ "ગૌડ, ખમ, કોશલ, કાશ્મીર, મિથિલા, માળવા, ચેદી, કુરૂ અને ગુર્જર સામે સફળ યુદ્ધ કરેલા", એવુ વિ સ ૧૦૧૧ ના ખજુરાહોના લેખમા લખ્યુ છે [૬૮]

પણ અહીં અટકવુ પડશે ઉપરના ચારે ય ઉલ્લેખો હાલના ગુજરાત વિષે જ છે એવો ખાસ પુરાવો એમા નથી, પણ હસ્તિકુડીના લેખમા મુજે ગુર્જરેશને ભગાડ્યો એમ દશમા શ્લોકમા કહ્યુ છે અને તેની પછીના બારમા શ્લોકમા મૂલરાજ રાજાએ ધરણીવરાહને ઉખેડી નાખ્યો એમ કહ્યુ છે હવે જો ગુર્જરેશને ભગાડનાર મુજ એ માળવાનો મુજ (વિ સ ૧૦૩૧ થી ૧૦૫૧) હોય અને મૂળરાજ તે ગુજરાતનો પહેલો સોલકી રાજા જ હોય, તો એ લેખમાનો ગુર્જરેશ તે પણ હાલના ગુજરાતનો પહેલો સોલકી રાજા મૂળરાજ હોવો જોઇએ, એમ પુરાતત્ત્વવેત્તા પ્રો કિલહોર્ન વગેરે માને છે, તે હસ્તિકુડીના આ લેખના બધા ઉલ્લેખોનો પરસ્પર સબધ જોતા યથાર્થ લાગે છે [૬૯] અને મારા મત પ્રમાણે મુજના અનુયાયી ભોજનો ઉપર આપેલો

૬૫ જુઓ, ભારત કે પ્રાચીન રાજવશ પ્ર ભા ૧ પૃ ૮૬

૬૬ अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जरा ।
જુઓ, ગુજરાતી લેંગ્વેજ અને લીટરેચર ગ્ર ૨ પૃ ૫

૬૭ એ ઈ ગ્ર ૧૦ પૃ ૧૭ થી ૨૦

૬૮ એ ઈ ગ્ર ૧ પૃ ૧૨૨, ડફની ક્રોનોલોજી પૃ ૮૭

૬૯ જુઓ, પ્રાચીન જૈન લેખસગ્રહ લેખાક ૩૧૮ તથા તેનુ ગુજરાતી અવલોકન પૃ ૨૦૧

ઉલ્લેખ તથા તેથી કાંઇક પાછળના સમકાલીન કર્ણનો ઉલ્લેખ પણ, વર્તમાન ગુજરાત વિષે છે એમ માનવામાં વાંધો લાગતો નથી. ફક્ત ખજુરાહોના લેખનો ઉલ્લેખ સંદિગ્ધ છે. યશોવર્માના અંત વખતે હજી ગુજરાતનું સોલંકી રાજ્ય સ્થપાયાને આઠેક વર્ષ જ થયાં હતાં. એ બિલકુલ જોરમાં આવ્યું ન હતું, એટલું જ નહિ પણ કદાચ મૂળરાજ વિ. સ. ૯૯૮માં ગાદીએ બેઠો તે પહેલાંના બનાવનો ખજુરાહોના લેખમાં ઉલ્લેખ હોય. આ ઉલ્લેખને સંદિગ્ધ માનવા માટે બીજાં પણ કારણો છે. અલબિરુની (ઇ. સ. ૯૭૦થી ૧૦૩૧–વિ. સ. ૧૦૨૬થી ૧૦૮૭) એ કનોજની દક્ષિણ પૂર્વે ગુજરાત આવ્યો છે.[૭૦] તેની રાજધાની બઝાન ઉર્ફે નારાયણ શહેર છે, અને એ શહેર જયપુરથી બહુ દૂર નથી[૭૧] એમ કહ્યું છે. પણ આ ઉપરથી અલબિરુનીના વખતમાં હાલનો ગુજરાત દેશ ગુર્જરદેશ નહોતો કહેવાતો એવું સિદ્ધ થતું નથી. બે જુદાં જુદાં સ્થળોનું એક નામ હોઇ શકે. અત્યારે પણ એક જ નામવાળાં એક કરતાં વધારે સ્થળો હોવાના ઘણા દાખલા મળે છે, પણ અહીં તો વાત એવી છે કે, વિ. સં. ૧૦૦૦ પહેલાં હાલનું ગુજરાત, ગુજરાત–ગુજ્જરત્તા, ગુર્જરત્રા કે ગુર્જર દેશ જેવા નામથી ઓળખાતું નહોતું; એટલુંજ નહિ પણ ભારતનો કોઈ બીજો ભાગ જ ગુર્જર દેશ કહેવાતો હતો એમ માનવું પડે એવા પુરાવા છે.

પહેલું તો આ લેખની શરૂઆતમાં નોંધ્યું છે તેમ વિ. સં. ના દશમા શતકમાં લાટ અને મધ્ય ગુજરાત બેય માટે લાટ દેશ કે લાટમંડળ એ નામ વપરાતું હતું એવું અમુક ઉત્કીર્ણ લેખોથી દેખાય છે. દા. ત. રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિંદ ચોથાના વિ. સં. ૯૮૭ (શક સં. ૮૫૨)ના ખંભાતના દાનપત્રમાં ખેડા જિલ્લા (ખેટક મંડલ)ને લાટદેશાન્તર્ગત કહેલ છે.[૭૨] અને કનોજના રાજા ભોજદેવના ગ્વાલિયરના લેખમાં રામચંદ્ર (વિ. સં. ૮૮૫થી ૯૦૦)ના અલ્લ નામના એક કોટવાલના દાદાને લાટ દેશના તિલક આનન્દપુર (વડનગર) વિનિર્ગત

---

૭૦. અલબિરુની ગુજરાત નામ વાપરે છે એ ખાસ જોવાનું છે.

૭૧. સચાઉનું અલબિરુની ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૦૨. મુંબઈ ગેઝીટિયર ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૫૨૦., જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. ગ્ર. ૨૧ પૃ. ૪૨૯

૭૨. એ. ઈ. ગ્રં. ૭ પૃ. ૪૦.

કહ્યો છે[૭૩] મતલબ કે, વિ સં ના નવમા શતકની છેલ્લી દરીમા તથા દશમા શતકમા છેક મહીથી વડનગર સુધીનો પ્રદેશ લાટદેશ કહેવાતો હતો આ પ્રદેશનું જૂનુ નામ આનર્ત હતુ એ આપણે મહાભારત અને પુરાણો ઉપરથી તથા વલભી તામ્રપત્રોમા વડનગરને આનર્તપુર કહેલ છે એ ઉપરથી નક્કી કર્યું છે ત્યારે આ લાટ નામ ક્યાંથી આવ્યુ ? ભરુચના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ નાખતા એમ દેખાય છે કે ભરુચના ગુર્જરોનુ રાજ્ય લગભગ વિ સ ૭૯૩મા ખલાસ થયુ, પછી ભિન્નમાળના ગુર્જરો અને દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો વચ્ચે હરીફાઇ શરૂ થઈ હવે વિ મ ૮૧૩મા ભરુચમા ગુર્જર નાગાવલોકના સામન્ત ચોહાણ ભર્તૃવૃદ્ધનું રાજ્ય હતુ[૭૪]

પણ એ અરસામા જ સુરત જિલ્લાના આન્તોલી છારોલીમાથી રાષ્ટ્રકૂટ કક્કનું વિ સ ૮૦૩ (શક સ ૬૬૯)નું દાનપત્ર મળ્યુ છે વળી દન્તીદુર્ગે લાટ દેશને તાબે કર્યો હતો એમ તેના તામ્રપત્રથી તથા એલાપુરની ગુફાના વિ સ ૮૦૬ના શિલાલેખથી જણાય છે અને મહીના તથા નર્મદાના કાંઠાને જીતીને દન્તીદુર્ગે પોતાની મા પાસે ખેડા જિલ્લાના માતર તાલુકાના ગામોને દાનમા અપાવ્યા છે,[૭૫] મતલબ કે, ચોહાણ ભર્તૃવૃદ્ધ રાષ્ટ્રકૂટના જોર વખતે તેને નમી ગયો હશે અને ગુર્જરો (નાગાવલોક વગેરે)નું જોર થતા તેને નમી જતો હશે, પણ છેવટ રાષ્ટ્રકૂટો ફાવ્યા અને લગભગ વિ સ ૮૬૫ (શક સ ૭૩૦)મા ગોવિન્દ ત્રીજાએ પોતાના ભાઇ ઇન્દ્રને લાટદેશનુ રાજ્ય આપ્યુ અને ત્યારથી ઇન્દ્ર લાટેશ્વર કહેવાવા લાગ્યો અને એના તાબાનો દક્ષિણ ગુજરાત લાટેશ્વરમંડલ[૭૬] ધીમે ધીમે રાષ્ટ્રકૂટ લાટેશ્વરના તાબાનો મુલક હોવાના કારણથી મૂળ લાટ સાથે

૭૩ એ ઈ ગ્ર ૧ પૃ ૧૫૬ જ બો બ્રે રો એ સો ગ્ર ૨૧ પૃ ૮૧૩, ૮૧૮

૭૪ જુઓ, હાસોટનુ તામ્રપત્ર સુરતની સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ અથવા એ ઈ ગ્ર ૧૨ પૃ ૨૦૨-૩

૭૫ મુ ગે ગ્ર ૧ ભા ૧ પૃ ૧૨૧-૧૨૨

૭૬ જુઓ, મુબઈ ગેઝીટિયર ગ્ર ૧ ભા ૧ પૃ ૧૨૮ તથા ટિ ૧ તામ્રપત્રોના तदद्दत्त लाटेश्वरमण्डलस्य એવા શબ્દો છે જુઓ, ઈ એ ગ્ર ૧૨ પૃ, ૧૬૨ ના લે મા ભા ૩ લેખાંક ૧૨૧

છેક વડનગર સુધીનો મધ્ય ગુજરાત પણ લાટદેશ કહેવાવા લાગ્યો. પણ ઉપર કહેલા ભિન્નમાલના નાગાવલોકના વંશજ કનોજના પ્રતિહાર રાજા ભોજદેવે (વિ. સં. ૯૦૦ થી ૯૩૮) રાષ્ટ્રકૂટો પાસેથી મધ્ય ગુજરાત, સોરઠ સુધ્ધાં પડાવી લીધો હોય એમ લાગે છે. કારણ કે, ભોજદેવનો એક શિલાલેખ કાઠિયાવાડમાંથી મળ્યો છે.[૭૭] વળી આ રાજા ભોજની જ ગ્વાલિયરની પ્રશસ્તિમાં તેણે બળથી તાબે કરેલા દેશોમાં આનર્તનું પણ નામ છે.[૭૮] આ બધું જોતાં વિ. સં. ના નવમા શતકમાં મધ્ય ગુજરાતનું જૂનું નામ આનર્ત અને સાથે નવું નામ લાટ બન્ને પ્રચારમાં હોય અને ગુજરાત નામ પ્રચારમાં ન હોય એમ જણાય છે. પણ એથી વધારે ચોક્કસ નિર્ણય નીચેના ઉત્કીર્ણ લેખોથી થાય છે. વિ. સં. ૯૦૦ના કનોજના પ્રતિહાર રાજા ભોજના દૌલતપુરાના તામ્રપત્રમાં[૭૯] गूर्जरत्राभूमौ डेंडवानकविषय-सम्बद्धसिवाग्रामाग्रहारे એ રીતે અને વિ. સં. નવમી શતાબ્દિના કાલંજરથી મળેલા[૮૦] તારીખ વગરના એક શિલાલેખમાં श्रीमद् गुर्जरत्रामण्डलान्तःपातिमंगलानक विनिर्गत એ રીતે શબ્દો છે, અને મંડોરના પ્રતિહાર રાજા કક્કુકના ઘટિયાલા ગામમાંથી મળેલા વિ. સં. ૯૧૮ના સંસ્કૃત શિલાલેખમાં ગુર્જરત્રા અને ત્યાંથી જ મળેલાં પ્રાકૃત લેખમાં ગુજરત્તા નામ મરુવાડ, તમણી વગેરે દેશ નામો સાથે મળે છે.[૮૧] હવે આ લેખોમાંનો ડિડવાના વિષય તે જોધપુર રાજ્યના ઉત્તર પૂર્વભાગમાં આવેલો ડિડવાના જિલ્લો અને સીવાગ્રામ તે ડિડવાનાથી સાત માઇલ દૂર આવેલું સેવાગામ અને મંગલાનક તે જોધપુર રાજ્યના ઉત્તરવિભાગનું ડિડવાના નજીક આવેલું મંગલાના છે.[૮૨] આ રીતે એક જ સમયના—વિ. સં. ૯૦૦ની આસપાસના

૭૭. "નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા" ન. સં. ભા. ૯ અં. ૩ પૃ. ૩૨૫.

૭૮. જુઓ; રિપોર્ટ ઓફ ધી. આ. સ. ઓફ ઇન્ડિયા ઈ. સ. ૧૯૦૩–૪ પૃ. ૨૮૧ લો. ૧૧ તથા ના. પ્ર. પ. ન. સ. ભા. ૯ અં. ૩ પૃ. ૩૨૩.

૭૯. એ. ઇ. ગ્રં. ૫ પૃ. ૨૧૧.

૮૦. જુઓ; એજન પૃ. ૨૧૦ ટિ. ૩.

૮૧. જ. રો. એ. સો. ઇ. સ. ૧૮૯૫ પૃ. ૫૧૭, ના. પ્ર. પ. ન. સં. ભા. ૯ પૃ. ૩૦૮ ની ટિ.

૮૨. જુઓ; પ. ગૌ. હી. ઓઝાના "રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ" પ્ર. ખ. પૃ. ૧૩૧, ૧૩૨.

કનૌજના રાજાઓના જ લેખો મધ્ય ગુજરાતને લાટ કે આનર્ત કહે છે, અને હાલના જોધપુર રાજ્યમા આવેલા અમુક પ્રદેશને ગુર્જરત્રા કહે છે, એ ઉપરથી વિ સ ના નવમા–દશમા શતકમા હાલનો મધ્ય ગુજરાતનો પ્રદેશ ગુજરાતના નામથી નહોતો ઓળખાતો એમ સિદ્ધ થાય છે ૮૩

વિ સ.ના અગિયારમા શતકના મધ્યથી ગુજરાત માટે ગુર્જરદેશ જેવા નામના અને બારમા શતકથી ગુજ્જરત્તા કે ગુર્જરત્રા જેવા નામના પણ વપરાશના પુરાવા મળે છે ગુજ્જરત્તા કે ગુર્જરત્રા નામ વિ. સ. નવમા–દશમા શતકમા પ્રચલિત હતુ, એટલુ તો ઉપરના ડિડવાના વગેરેના લેખોની સિદ્ધ થાય છે જ અને હાલમા અપભ્રશ ભાષાના ઘણા ગ્રન્થો મળી આવ્યા છે તો એ ગ્રન્થોનુ બારીકીથી અવલોકન કરવામા આવતા અગિયારમા શતકનો પણ ગુજ્જરત્તા કે ગુર્જરત્રા નામનો ઉલ્લેખ મળી આવે એવો સભવ છે પણ એકાદ વચલા શતકનો ઉલ્લેખ ન મળી આવે તેથી સામાન્ય નિર્ણયને બાધ બાધ આવતો નથી અને હાલના ગુજરાત માટે વપરાયેલા ગુજરાત, ગુજ્જરત્તા, ગુર્જરત્રા અને ગુર્જરદેશ નામોના પૂર્વકાલીન ઉલ્લેખોનો અત્યાર સુધી આપણે જે અભ્યાસ કર્યો, તે ઉપરથી એટલુ ચોક્કસ નક્કી થાય છે કે, વિ સ ના દશમા શતક સુધી હાલના મધ્ય ગુજરાત માટે ગુજરાત કે એને મળતુ ગુર્જરત્રા કે ગુર્જરદેશ જેવુ નામ પ્રચારમા નહોતુ આવ્યુ

હવે ગુર્જરદેશ કે ગુર્જરત્રા–ગુજરાત જેવા નામો શા માટે પડ્યા ? પહેલા કયા પ્રદેશ માટે એ નામો વપરાતા અને પહેલા બીજા પ્રદેશના નામો હતા તે પાછળથી હાલના ગુજરાતને કેવી રીતે મળ્યા એ વિષયની ચર્ચા જુદા લેખમા કરવી એ જ યોગ્ય છે

★

૮૩ યુવાનચુઆનના ઉલ્લેખથી તથા બીજા મુખ્યત્વે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના ઉત્કીર્ણ લેખોના પુરાવાથી, વિ સ.ના સાતમા અને આઠમા શતકમા પણ જોધપુર રાજ્યાન્તર્ગત ઉપર કહેલો પ્રદેશ તથા જોધપુર રાજ્યનો દક્ષિણ પ્રદેશ પણ ગુર્જરદેશ નામથી ઓળખાતો એમ જણાય છે, પણ એ વિષે વિશેષ ચર્ચા નીચે જુદા લેખમા કરી છે

પ્રાચીન ગુર્જરદેશ અને ગુર્જરજાતિ

વિ. સં. નવમા-દશમા શતક સુધી હાલના ગુજરાતનો કોઇ ભાગ ગુજરાત નામથી કે તેને મળતા ગુર્જરત્તાં, ગુર્જરત્રા કે ગુર્જર-દેશ (કે મંડલ) જેવા નામથી નહોતો ઓળખાતો અને તેના જુદા જુદા ભાગો સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત, લાટ, જેવાં જુદાં જુદાં નામોથી ઓળખાતા એ પુરાવિદોને વિદિત છે અને મેં તે આગલા લેખમાં વિસ્તારથી નિરૂપ્યુ છે. હવે ગુર્જરદેશના વિ. સં. ના સાતમાથી દશમા શતક સુધીના જે અનેક ઉલ્લેખો પ્રાચીન ઉત્કીર્ણ લેખોમાં તથા લખાણોમાં મળે છે, તે કયા પ્રદેશના સૂચક છે તે નક્કી કરવું જોઈએ.

આ બાબતમાં પુષ્કળ વાદવિવાદ ચાલ્યો છે. કેટલાકોએ અણ-હિલવાડના ચાવડા તે ગુર્જરો એવો અર્થ કરેલો, પણ અણહિલવાડના ચાવડાઓ તો ઘણા નાના ઠાકરડા હતા, જયારે આ ઉલ્લેખો મોટી રાજ્યસત્તાના સૂચક છે. વળી ચાવડાઓએ અણહિલપુર પાટણ સ્થાપ્યા પહેલાંના સમયના પણ કેટલાક ઉલ્લેખો મળે છે. અને ચાવડાઓના રાજ્યની બહારના પ્રદેશ માટે વિ. સં. ના દશમા શતકના ઉલ્લેખોમાં ગુર્જરત્રા શબ્દ વાપર્યો છે. છેવટ ત્રૈકુટક સં. ૪૯૦ ના (વિ. સં. ૭૯૫) ના ચૌલુક્ય દાનપત્રમાં ગુર્જર અને ચાવોત્કટ (ચાપોત્કટ–ચાવડા)નો એક જ વાક્યમાં ભિન્ન ઉલ્લેખ કરેલો મળે છે. અને તે ઉપરથી ગુર્જર ચાવડાથી ચોક્કસ ભિન્ન ઠરે છે.[1]

१–तरलतरतारतरवारिविदारितोदितसैन्धवकच्छेल्लसौराष्ट्रचावोत्कटमौर्यगुर्जरादिराज्ये ।

ના—પ્ર. પ. ભા. ૧ પૃ. ૨૧૦–૨૧૧, મું-ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૦૯.

બીજું ૫ ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી જેવા સમર્થ પુરાતત્વજ્ઞે વલભી વાચક આ ગુર્જર ઉલ્લેખો છે એમ કહ્યુ છે વલભીવંશનો મૂળ પુરુષ સેનાપતિ ભટ્ટાર્ક ગુર્જરજાતિનો હતો અને તેની તથા તેના વંશની સત્તાને પરિણામે આ દેશને ગુર્જરાત્રા કે ગુર્જરદેશ જેવુ નામ મળ્યુ એમ તેઓ તર્ક કરે છે છતા એ વિદ્વાન કબૂલ કરે છે કે, આ બાબત માટે સિદ્ધિકારક પુરાવો નથી વળી આ તર્ક સામે કેટલાક વાધા એમણે પણ નોધ્યા છે[૨] પણ એમણે નોધ્યા છે તે કરતા મોટા વાધાઓ પાછળના ઇતિહાસજ્ઞોને લાગ્યા છે એક તો વલભી પોતે કે તેના પાડોશી રાજ્યો વલભીને ગુર્જર કહેતા નથી (૨) યુવાન ચુઆગ વલભીથી અમુક છેટે એ દેશ આવ્યો છે એ રીતે ગુર્જરની જુદી નોધ કરે છે, અને (૩) ગુર્જર નામના બીજા અનેક ઉલ્લેખો વલભીનાશ પછીના હોઇને, વલભીને લાગુ જ પડે એમ નથી, અને આ કારણોથી જેકમનને પંડિતજીનો નિર્ણય સ્વીકાર્ય લાગ્યો નથી[૩]

કેટલાક વળી ભરુચના ગુર્જરોના વાચક આ ઉલ્લેખો છે એમ કહે છે અને ભરુચના ગુર્જરો પોતાને ગુર્જરવંશના કહે છે[૪] એ હકીકત ટેકારૂપે આપી શકાય એમ છે પણ એ સામે બે મોટા વાધા છે પુલકેશી બીજાના વિ સ ૬૯૦ ના એહોલના ઉત્કીર્ણ લેખમા તે રાજાએ લાટ, માલવ અને ગુર્જર ગણને બળથી વશ કર્યાનો એક વાકયમા ઉલ્લેખ છે[૫] એ ઉપરથી ગુર્જરદેશ લાટથી જુદો હોવાનુ સિદ્ધ થાય છે વળી લગભગ એ જ સમયમા (વિ સ ૬૯૦ થી ૭૦૦) ભારતવર્ષની યાત્રા કરનાર ચીનાઈ પ્રવાસી યુવાન ચુઆગે ભરુચના રાજ્યથી ગુર્જરરાજ્યનો કુચેલો નામથી ભિન્ન ઉલ્લેખ કર્યો છે[૬] માટે લાટથી જુદો ગુર્જરનો શોધ કરવો જોઇએ

૨ જુઓ મુંબઈ ગેઝીટિયર ગ્રંથ ૧ ભા ૧ પૃ ૮૫

૩ જુઓ, એ જ પૃ ૪૬૫

૪ गुर्जरनृपतिवंशमहोदधौ श्री सहजन्मा सामं तदद्द એવા શબ્દો ભરૂચના ગુર્જરોના તામ્રપત્રોમા મળે છે [જુઓ દદ્દ બીજાનુ ગ સ ૩૮૫ (વિ સ ૬૮૯) નુ તામ્રપત્ર પ્રા જૈ ના દ્વિ ભા પૃ ૪૪]

૫ प्रतापोपनता यस्य लाटमालवगूर्जरा । શ્લોક ૨૨, ઈ એ ગ્ર ૫ પૃ ૬૭ થી ૭૨

૬ જુઓ, વોટર્સ યુવાનચુઆન ગ્ર ૨ પૃ ૨૪૯

અને એ માટે રાષ્ટ્રકૂટોના ઉત્કીર્ણ લેખો ઘણી સહાય આપે એવા હોવાથી તેનું અવલોકન કરવું એ જ યોગ્ય છે.

(૧) રાષ્ટ્રકૂટ ગોવિંદ ત્રીજાનાં વાણીડિંડોરી અને રાધનપુરનાં વિ. ૮૬૪ નાં તામ્રપત્રોમાં[૭] લખ્યું છે કે, ગોવિંદના પિતા ધ્રુવે (વિ. સ. ૮૩૭ થી ૮૫૬) ગૌડના સહેલા વિજયથી મદમત્ત થયેલા વત્સરાજને મરુભૂમિની મધ્યમાં હેરાન કરી નાખ્યો અને તેની પાસેથી ગૌડથી મળેલાં બે છત્રો લઈ લીધાં[૮]. આના અનુસંધાનમાં કર્કના વિ. સ. ૮૬૮ ના વડોદરાના તામ્રપત્રનું "તેણે ગૌડ અને બગના રાજાને જીતવાથી ફુલાઈ ગયેલા ગુર્જરેશ્વરથી હણાયલા, માલવદેશના રક્ષણ માટે પોતાનો હાથ ભોગળરૂપ કર્યો" એ વચન[૯] વાંચવાથી વત્સરાજ વિ. સં. ૮૪૦ થી ૫૦ ની આસપાસમાં ગુર્જરેશ્વર હતો, એમ લગભગ ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે. ચાવડા વંશાવળીમાં તો વત્સરાજ જેવું નામ કોઈ નથી, તેમ જ ગૌડેન્દ્ર અને બંગપતિને જીતવાની કલ્પના પણ કોઈ ચાવડા રાજાને આવી હોય એવો સંભવ નથી. વળી શક સં. ૭૦૫ (વિ. સં. ૮૪૦)માં દિગંબર જૈન આચાર્ય જિનેસેને હરિવંશ પુરાણ લખ્યું છે. જેના અંતમાં કહેલું છે કે, "જ્યારે દક્ષિણમાં કૃષ્ણનો પુત્ર વલ્લભ રાજ્ય કરતો હતો, ઉત્તર દિશાનું ઇંદ્રાયુધ રાજા રક્ષણ કરતો હતો, પૂર્વમાં અવન્તીનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો અને પશ્ચિમ દિશાનું પાલન વત્સરાજ કરતો હતો; ત્યારે એ પુસ્તક રચ્યું છે."[૧૦] મતલબ કે, વિ. સં. ૮૪૦ થી લગભગ ૮૫૦ સુધી

---

૭. ઇ. એ. ગ્ર. ૬ પૃ. ૫૯ તથા ગ્ર. ૧૧ પૃ. ૧૫૬.

૮. हेलास्वीकृतगौडराजकमलामत्तं प्रवेश्याचिराद् दुर्मार्गं मरुमध्यमप्रतिबलैर्यो वत्सराज बलैः । गौडीयं शरदिन्दुपादधवल छत्रद्वय केवलं तस्मान्नाहृत तद्यशोपि ॥ ઇ. એ. ગ્રં. ૧૧. પૃ. ૧૫૭

૯. गौडेन्द्रवङ्गपतिनिर्जयदुर्विदग्ध सद्गूर्जरेश्वरदिगर्गलतां च यस्य । नीत्वा भुज विहतमालवरक्षणार्थं ॥ શ્લો. ૨૭ ઇ. એ. ગ્ર. ૧૨ પૃ. ૧૫૬, પ્રા. લે. મા. ભા–૧ લેખ ન. ૫

૧૦. शाकेष्वब्दशतेषु सप्तसु दिशं पंचोत्तरेषूत्तरां
पातीन्द्रायुधनाम्नि कृष्णनृपजे श्री वल्लभे दक्षिणां ।
पूर्वां श्रीमदवंतीभूभृति नृपे वत्सादि(धि)राजे परम् ॥
–દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૫૪ ની ટિ.×

પશ્ચિમ દિશામાં ગુર્જરેશ્વર કહેવાતા આ વત્સરાજનું રાજ્ય હતું, એટલું ચોક્કસ જણાય છે

ઉપરની હકીકત સાથે નીચેની હકીકતને જોડીને તથા શ્રી દે રા. ભાંડારકરે જોડી છે[11] વાત એમ છે કે, કાનડી ભાષાના સુપ્રસિદ્ધ કવિ પંપના રચેલા વિક્રમાર્જુન વિજય કે પંપ-ભારત નામના કાવ્યમાં ચોલના સોલંકી રાજા અરિકેસરી બીજાનો તથા તેના પૂર્વ પુરુષોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે તેમાં પંપ કવિએ લખ્યું છે કે, અરિકેસરી બીજાના પિતા નરસિંહ બીજા (તે રાઠોડોનો સામંત હતો) એ ગુર્જરરાજ મહીપાલને હરાવીને તેની રાજ્યશ્રી લૂંટી લીધી અને તેનો પીછો પકડીને પોતાના ઘોડાઓને ગંગાના સંગમમાં સ્નાન કરાવ્યું[12] પંપ-ભારતની રચના માટે એ કવિને અરિકેસરી બીજાએ શક સં ૮૬૩ (વિ. સં ૯૯૮)માં એક ગામ દાનમાં આપ્યું હતું[13] આ ગુર્જરરાજ મહીપાલ તે વિ સં ૯૭૧ ના હડાલા (કાઠિયાવાડ)ના તામ્રપત્રમાં ધરણી વરાહે "રાજાધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી મહીપાલદેવની કૃપાથી પોતે તેના સામંત તરીકે શાસન કરે છે" એમ જેને વિષે લખ્યું છે[14] તે જ હોવો જોઈએ એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞોનો તર્ક છે હવે, વિ સં ૯૭૧ માં કે ૯૯૮ માં આવો ચક્રવર્તી-જેની સામે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાના સામંત તરીકે જ ઉપર કહેલો નરસિંહ લડ્યો હશે અને જેની રાજધાની ગંગા-સંગમ આગળ ક્યાંક હતી, તે કોણ? આ પ્રશ્નનો જવાબ રાષ્ટ્રકૂટ ગોવિંદ ચોથાના વિ સં ૯૮૭ (શક સં ૮૫૨) ના ખંભાતના તામ્રપત્રમાંથી મળે છે, તેમાં એ ગોવિંદના પિતા ઇન્દ્ર ત્રીજાએ કરેલા મહોદય (કાન્યકુબ્જ કનોજ) ના ઉન્મૂલનનું વર્ણન કરેલું છે[15] આ ઇન્દ્રના વિ સં ૯૭૧ તથા ૯૭૩ ના લેખો મળ્યા છે મતલબ કે, એ ઉપર કહેલા

---

૧૧ મુંબઈ ગેઝીટિયર ગ્ર ૧ ભા ૧ પૃ ૪૬૬, તથા જ. બો બ્રં રો એ. સો ગ્ર ૨૧ પૃ ૪૧૯-૪૨૦

૧૨ જુઓ, શ્રી ગૌ. હી ઓઝાનો 'સોલંકીયોં કા પ્રાચીન ઇતિહાસ' પ્ર ભા પૃ ૨૦૭

૧૩ એજન પૃ ૨૦૭

૧૪ ઈ એ ગ્ર ૧૨ પૃ. ૩૨-૩૩, પ્રા લે મા. પ્ર ભા લેખ ન ૮

૧૫ યેનેદં હિ મહોદયારિનગર નિર્મૂલમુન્મૂલિત શ્લો ૧૯ એ ઈ. ગ્ર ૭ પૃ ૩૮

મહીપાલનો સમકાલીન હતો, એ ચોક્કસ અને ઉપરનો નરસિંહ તો એક નાનો સામત હતો. પંપ કવિ કહે છે તેમ મહીપાલને હરાવીને એની પાછળ ગંગાસંગમ સુધી જવાનું એનું ગજું નહિ, પણ એ નરસિહ રાષ્ટ્રકૂટ ઈન્દ્ર ત્રીજાના સામંત તરીકે ઈન્દ્રના લશ્કરમાં ગયો હોય અને ઈન્દ્રથી મહીપાલ હારી જતાં, નરસિંહના પુત્ર અરિકેસરીનો આશ્રિત કવિ મહીપાલને હરાવ્યાનો જશ નરસિંહને જ આપે, એ સ્વાભાવિક છે. અને આ રીતે જોતાં ઈન્દ્ર ત્રીજાએ મહોદયનું ઉન્મૂલન કર્યું અને નરસિંહે ગુર્જરરાજ મહીપાલને હરાવ્યો એ એક જ બનાવનાં બે વર્ણનો છે એમ માનવુ પડશે. પરિણામે પંપ–ભારતનો ગુર્જરરાજ-મહીપાલ એ જેનો અસ્નીનો વિ. સં. ૯૭૪ નો લેખ મળ્યો છે[૧૬] તે કનોજનો રાજા મહીપાલ એવો શ્રી. દે. રા. ભાંડારકર ઉપર કહેલા લેખોની તારીખો વગેરે બધું મેળવીને, જે નિર્ણય કરે છે[૧૭] તે યથાર્થ લાગે છે. વળી શ્રી. દે. રા. ભાંડારકરે પ્રસ્તુત લખાણો કર્યા પછી, કંઇક તેને પરિણામે જ તો કંઈક બીજા નવા લેખો મળ્યાથી પણ હવે તો આ કનોજના રાજા મહીપાલની આખી વંશાવળી ઠીક ચોક્કસ નક્કી થઈ ગઇ છે.[૧૮] અને આ મહીપાલદેવ તથા પહેલાં કહેલો ગુર્જરેશ્વર વત્સરાજ એ બે ય આ કનોજના પ્રતિહારવંશના રાજાઓ છે, એ પણ પુરાવિદ વિદ્વાનોના મોટા ભાગને માન્ય છે. હવે વત્સરાજનો સમય જૈન હરિવંશ પુરાણના ઉલ્લેખ ઉપરથી ઉપર જોયું છે તેમ, વિ. સં. ૮૪૦ થી ૮૬૦ સુધીમાં હશે. અને મહીપાલદેવનો સમય વિ. સ. ૯૭૧ થી ૯૭૪ તો ચોક્કસ. એટલે આ બે રાજાઓના સમયના વચલા ગાળા (સં. ૮૬૦ થી ૯૭૧) માં રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં તથા મુસલમાન લેખકોનાં લખાણોમાં ગુર્જરના જે ઉલ્લેખો મળે છે, તે પણ આ

૧૬. ઇ. એ. ગ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૭૩

૧૭. જુઓ.; એ. ઈ. ગ્રં. ૭ પૃ. ૩૦–૩૨ તથા જ. બો. બ્રે. રૉ. એ સો. ગ્રં. ૨૧ પૃ. ૪૧૯–૪૨૦

૧૮. જુઓ; વિન્સેન્ટ સ્મિથની અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ. ૩ પૃ. ૩૭૯ થી ૩૮૦, પૃ. ૩૭૯ ઉપરની ટિ. ૫ માં આપેલા ઉલ્લેખો; "રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ" ખડ ૧ પૃ. ૧૫૨ થી આગળ તથા નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૯ અ. ૩ પૃ. ૩૦૫ થી ૩૨૭

પ્રતિહાર વંશના કનોજના રાજાઓને ઉદ્દેશીને હોવા જોઇએ એવા જેક્સનના તથા શ્રી 'દે ગ ભાંડારકરના નિર્ણયનો[૧૯] પણ હું ધારુ છુ, બીજા ઇતિહાસજ્ઞ વિદ્વાનોએ સ્વીકાર કર્યો છે

આપણે પણ આ પ્રકારના, વત્સરાજ અને મહીપાળ વચ્ચેના ગાળાના મુખ્ય ઉલ્લેખો-ઉપર નજર કરી લઇએ.

(૨) વિ મ ૯૦૭ [ઇ સ ૮૫૧]મા આરબ વેપારી સુલેમાન કહે છે[૨૦] કે જુઝ્ (Juzr) નો રાજા બલ્હારાની[૨૧] આસપાસના રાજાઓનાનો એક છે અને તે મુસલમાનોનો મોટો વિરોધી છે, અને સુલેમાનનો સંપાદક અબુઝૈદ વિ મ ૯૭૨ (ઇ સ. ૯૧૬) ની આસપાસમા કહે છે કે, જુઝ્રના રાજ્યરૂપ કનોજ મોટો દેશ છે[૨૨] અર્થાત્ જુઝ્રના રાજાઓ એ જ કનોજના રાજાઓ અને કનોજમા એ વખતે એટલે સુલેમાનના તથા અબુઝૈદના વખતમા વત્સરાજ અને મહીપાલદેવ જે વંશમા થઇ ગયા તે પ્રતિહાર વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા એ પણ ચોક્કસ છે

(૩) વિ મ ૯૨૩ (ઇ મ ૮૬૭)ના લાટના રાષ્ટ્રકૂટ ધ્રુવ ત્રીજાના બગુમરાના તામ્રપત્રમા ગુર્જરોના બળવાન સૈન્યનો ઉલ્લેખ છે[૨૩] પછી (૪) વિ. સ. ૯૫૬ (ઇ સ ૯૦૦)ના દેકલી અને નવસારીના રાષ્ટ્રકૂટ કૃષ્ણ બીજાના તામ્રપત્રમા તેણે ગુર્જરોને બિવરાવ્યા

---

૧૯ મુબઇ ગેઝીટિયર ગ્ર ૧ ભા ૧ પૃ ૬૧૮, ૬૧૯ તથા જ બો બ્રે રો એ સો ગ્ર ૨૧ પૃ ૪૨૨ થી ૪૨૫

૨૦ ઇલિયટ ગ્ર ૧ પૃ, ૪ મુ ગે એન્ન પૃ ૬૧૮

૨૧ આ બલ્હારા એટલે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો જ એ વાત હવે સર્વમાન્ય જણાય છે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના વલ્લભ નરેન્દ્ર, પૃથ્વીવલ્લભ વગેરે બિરુદોના વલ્લભનુ બલ્હારા એ ભ્રષ્ટ રૂપ છે જુઓ, દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ, પૃ ૧૨૩

૨૨ ઇલિયટ ગ્ર ૧ પૃ ૧૩, મુ ગે ગ્ર ૧ ભા-૧ પૃ ૫૨૭

૨૩. ઇતોનિમુલમાવાત્રબલગૂર્જરાણાં વલમ્ શ્લો ૩૭ તથા ગૂર્જરવલમતિબલવત્.. શ્લો, ૩૮ ઇ એ ગ્ર, ૧૨ પૃ ૧૭૮, પ્રા, લે, મા, પ્ર. ભા લેખાક ૮

અને લાટના અહંકારનો નાશ કર્યો એમ લખ્યું છે.[૨૪] (૫) વિ. સં. ૯૭૧ (ઇ. સ. ૯૧૪)ના નવસારીનાં તામ્રપત્રોમાં "ગર્જના કરતા ગુર્જરો સાથેના ઉપર કહેલા કૃષ્ણને થયેલા યુદ્ધ"નો ઉલ્લેખ છે.[૨૫] (૬) આ જ સમયનો ખુદદિબાનો (વિ. સં. ૯૬૯ ઈ. સ. ૯૧૨)નો[૨૬] જુઝના રાજાનું હિંદુસ્થાનના રાજાઓમાં ચોથું સ્થાન છે અને ત્યાં તાતરીય દીર્હમ પુષ્કળ વપરાય છે એવો ઉલ્લેખ છે.

અને (૭) વિ. સં. ૯૯૬ (શક સં. ૮૬૨)ના રાષ્ટ્રકૂટ કૃષ્ણ ત્રીજાના દેવલી ગામના "દાનપત્રમાં જેનો દક્ષિણના કિલ્લાઓનો જય સાંભળીને કાલંજર અને ચિત્રકૂટની આશા ગુર્જરના હૃદયમાંથી નીકળી ગઈ" એ પ્રમાણે ગુર્જરનો નિર્દેશ છે[૨૭] આ ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) અને કાલંજરનો કિલ્લો (જે એ વખતે ચદેલરાજા યશોવર્મનના હાથમાં હતો.) લેવાની ઇચ્છા કરે એ કયો ગુર્જર રાજા? એ વખતની ઐતિહાસિક સ્થિતિ જોતાં "કનોજનો રાજા" એ સ્પષ્ટ ઉત્તર છે. અને (૮) વિ. સં ૯૯૯ (ઇ. સ. ૯૪૩)માં અલમસુદ્દી લખે છે કે, 'બલ્હારાનો દેશ દક્ષિણમાં કોકણથી ઉત્તરમાં જુઝના રાજાની હદ સુધી લંબાયેલો છે. જુઝનો રાજા માણસો (લશ્કરનાં), ઘોડા અને ઊંટમાં સમૃદ્ધ છે"[૨૮] વળી અન્ય સ્થળે એ કહે છે કે, 'આ રાજા પાસે ચાર દિશાઓ માટે ચાર લશ્કરો છે, જેમાંથી દક્ષિણનું લશ્કર માંખીર (માન્યખેટ)ના બલ્હરા (રાષ્ટ્રકૂટ) સામે લડવા માટે છે' આનો અર્થ એટલો જ કે જુઝ (ગુર્જર)ના રાજ્યને દક્ષિણમાં અડીને રાષ્ટ્રકૂટોનું રાજ્ય હતું. અને બધા ઉલ્લેખો જોતાં ગુર્જરો અને રાષ્ટ્રકૂટો હમેશાં લડ્યા કરતા. અર્થાત અબુઝૈદ વગેરે આરબોના ઉલ્લેખો

---

૨૪. જ. બો. બ્રે. રો. એ, સો. ગ્રં. ૧૮ પૃ. ૨૩૯, મું. ગે. એન્જન પૃ. ૪૬૮.

૨૫. गर्जद्गूर्जरसंगरव्यतिकरं जीर्णो जनः शसति । મું. ગે. એન્જન પૃ. ૧૨૮ ટિ. ૪

૨૬. ઇલિયુટ ગ્રં. ૧ પૃ. ૧૩ એન્જન પૃ. ૪૬૮.

૨૭. यस्य परोक्षिताखिलदक्षिणदिग्दुर्गविजयमाकर्ण्य ।
गलिता गूर्जरहृदयात्कालंजचित्रकूटाशा ॥ એ. ઇ. ગ્રં. ૫ પૃ. ૧૨-૧૯૬. પ્રા. લે. મા. ભા. ૩ પૃ. ૧૫૧.

૨૮. ઇલિયટ ગ્રં. ૧ પૃ. ૨૫ મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૫૨૭ તથા જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. ગ્રં. ૨૧ પૃ. ૪૨૬

જોતાં કનોજનું રાજ્ય એ જ ગુર્જરરાજ્ય એમ નિઃસંદિગ્ધ ઠરે છે અને કનોજના પ્રતિહાર રાજાઓના લેખોથી રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ સાથે તેઓના ઉપર કહેલા વિગ્રહમય સબંધને ટેકો મળે છે [૨૯]

આ રીતે ગુર્જર ઉલ્લેખોની પરંપરા વિ સ ના ૧૦ મા શતકના અંતને એટલે કે મૂળરાજના રાજ્યાભિષેકના સમયને અડી જાય છે આગલા લેખમા વિ સં ૧૦૧૧ ના જે ખજુરાહોના લેખની નોંધ કરી છે, તે પણ આ ગુજરાત બહારના ગુર્જર વિશે જ હોવાનો સંભવ છે, એ વિશે ઉપરના ઉલ્લેખો જોતા શંકા નહિ રહે

રાષ્ટ્રકૂટ લેખોના તથા આરબ મુસાફરોના લખાણોના ઉપરના ઉલ્લેખોમાં જે ગુર્જરનું સૂચન મળે છે તે કયા દેશના કોણ રાજા એ ગુજરાતનો ઇતિહાસ તૈયાર કરતી વખત પ ભગવાનલાલને સૂઝયુ જણાતુ નથી પણ મુબઈ ગેઝીટિયરના એ ભાગમા જ ભિન્નમાલ વિશે ત્રીજુ[૩૦] પરિશિષ્ટ લખતી વખતે જેકસને એ બધા ઉલ્લેખોનો તથા બીજી ઐતિહાસિક સામગ્રીનો મેળ ગોઠવીને મૂળ ભિન્નમાલના પણ પાછળથી કનોજના ધણી થયેલા રાજવંશ વિશે આ ઉલ્લેખો છે એવો સચોટ તર્ક કર્યો અને કનોજના પ્રતિહાર રાજાઓના કેટલાક લેખો દ્વારા જેકસનના લખાણને જ પુષ્ટ તથા વધારે વ્યવસ્થિત કરી શ્રી દે રા ભાંડારકરે ગુર્જર સબંધી પોતાના નિબંધમા આ સમગ્ર વિષયને જે રૂપે રજૂ કર્યો, તે રૂપે વિન્સેન્ટ સ્મિથ વગેરે પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ સ્વીકારી લીધો [૩૧] અને આ ગુર્જર ઉલ્લેખો કાન્યકુબ્જ-કનોજના (વિ સ ૮૬૦-૭૦ થી વિ સ ૧૦૦૩ કે ૧૦ સુધીના) પ્રતિહાર રાજવંશને ઉદ્દેશીને થયેલાં છે, એટલી વાત તો, બાકીના કેટલાક મુદ્દાઓની બાબતમા શ્રી દે રા ભાંડારકર, શ્રી વિન્સેન્ટ સ્મિથ વગેરેથી જુદા પડનાર શ્રી ગૌ હિ ઓઝા જેવા વિદ્વાનો પણ સ્વીકારે છે પણ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે,

---

૨૯ નાગરી પ્ર પ ભા ૯ અ ૩ પૃ ૩૦૫

૩૦ જુઓ, મુબઈ ગેઝીટિયર ગ્ર ૧ ભા ૧ પરિશિષ્ટ ત્રીજુ

૩૧ જ ઓ બો બ્રે રો એ સો ના ૨૧ મા ગ્રથમા છપાયેલો ગુર્જરો સબધી નિબધ પૃ ૪૧૩ તથા વિન્સેન્ટ સ્મિથની અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ ૩ જી પૃ ૪૧૧

કાન્યકુબ્જના આ રાજાઓને રાષ્ટ્રકૂટો ગુર્જર અને આરબો જુર્ઝ કેમ કહે છે? અને એ પ્રશ્નનો જવાબ શોધવા માટે કાન્યકુબ્જના આ રાજવંશના ઇતિહાસમાં જરા ઊંડા ઊતરવું પડશે.

શિલાલેખાદિમાં કનોજના પ્રતિહાર રાજાઓની વંશાવળી નાગાવલોક કે નાગભટથી શરૂ થાય છે.[૩૨] હાંસોટમાંથી જે નાગાવલોકનાં ચૌહાણ સામંત ભર્તૃવૃદ્ધનું વિ. સં. ૮૧૩ નું તામ્રપત્ર મળ્યું છે તે જ આ નાગાવલોક હોવો જોઇએ એવું તજ્જ્ઞોનું મત છે[૩૩] પણ આ નાગભટ કે નાગાવલોક કનોજનો રાજા ન હતો. તે ભિન્નમાળ અને તેની આસપાસના મારવાડ પ્રદેશનો રાજા હોવો જોઇએ એવું અનુમાન છે.[૩૪] જો કે એ માટે ચોક્કસ પુરાવો કાંઈ નથી. વાત એમ છે કે, વિ. સં. ૭૦૩ (ઇ. સ. ૬૪૩)માં મહારાજા હર્ષનું મરણ થયું, ત્યાં સુધી કનોજ એને તાબે હતું. પછી વિ. સં. ૭૮૭ માં મહાકવિ ભવભૂતિના આશ્રયદાતા યશોવર્મા કનોજના રાજા હતા. અને તેનો વિ. સં. ૭૯૬ માં કાશ્મીરના રાજા મુક્તાપીડે પરાભવ કર્યો તથા એ મુક્તાપીડના જ પૌત્ર જયાપીડે કનોજના રાજા વજ્રાયુધને હરાવ્યો; એટલી હકીકત રાજતરંગિણીમાંથી મળે છે.[૩૫] આ વજ્રાયુધનો અનુયાયી ઇન્દ્રાયુધ થયો; જેને વિ. સં. ૮૫૬ ની આસપાસમાં બિહાર અને બંગાળના રાજા ધર્મપાલે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી ચક્રાયુધને કનોજની ગાદી સોંપી; એટલું ધર્મપાલના ઉત્કીર્ણ લેખોથી જાણવાનું મળ્યું છે.[૩૬] મતલબ કે, જૈનહરિવંશને અંતે કહ્યું

૩૨. રિપોર્ટ ઑફ ધી આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઑફ ઇન્ડિયા ઈ. ૧૯૦૩-૪ માં છપાયેલ પ્રતિહાર રાજા ભોજદેવની ગ્વાલિયર પ્રશસ્તિ (પૃ. ૨૮૦).

૩૩. ભર્તૃવૃદ્ધના તામ્રપત્ર માટે જુઓ; એપીગ્રાફિયા ઇન્ડિકા ગ્રં. ૧ પૃ. ૨૦૨-૨૦૩ ગ્વાલિયર પ્રશસ્તિનો નાગદેવ એ જ નાગાવલોક એ માટે જુઓ; નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૯ અંક ૩ પૃ. ૩૨૦

૩૪. એજન પૃ. ૩૨૦

૩૫. વિન્સેન્ટ સ્મિથ અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા આ. ૩ પૃ. ૩૭૮ તથા તે ઉપરની ટિપ્પણીઓ

૩૬. જુઓ; ભાગલપુર તથા ખાલીમપુરનાં તામ્રપત્રો ઈ. એ. ગ્રં. ૧૫ પૃ. ૩૦૪ ગ્ર. ૨૦ પૃ. ૧૮૮; એ. ઇ. ગ્ર. ૪ પૃ. ૨૫૨ ટિ. ૩ વી. એ. સ્મિથ આ. ૩ પૃ. ૩૭૮

છે તેમ વિ સ ૮૪૦ ની આસપાસમા ઉત્તરમા એટલે કે કનોજમા ઇન્દ્રાયુધનુ રાજ્ય હતુ, ત્યારે પશ્ચિમમા એટલે કે મારવાડ-ભિન્નમાળમા જે વત્સરાજનુ રાજ્ય હતુ[૩૭] તે વત્સરાજ આ કનોજના પ્રતિહાર વશના રાજા ભોજની ગ્વાલિયર પ્રશસ્તિમા આપેલી વશાવળી પ્રમાણે ઉપર કહેલા નાગાવલોકના ભત્રીજા દેવશક્તિનો પુત્ર થાય અને એ વત્સરાજના પુત્ર નાગભટ બીજાએ વિ સ ૮૭૦ ની આસપાસમા ઉપરના ચક્રાયુધ પાસેથી કનોજનુ રાજ્ય છીનવી લીધુ અને ત્યા જ ગાદી સ્થાપી[૩૮] આ નાગભટના અનુયાયીઓ રામભદ્ર, ભોજદેવ (૯૭૦ થી ૯૪૦), મહેન્દ્રપાલ (વિ સ ૯૫૦ થી ૯૬૪), મહીપાલ (૯૬૪ થી ૯૭૪), ભોજ બીજો, વિનાયકપાલ (વિ સ ૯૮૮) અને મહેન્દ્રપાલ (વિ સ ૧૦૦૩)ના વખતમા કનોજના સામ્રાજ્યનો ખૂબ વિસ્તાર થયો મારવાડ, માળવા ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ સુધીનો પ્રદેશ તેઓને અધીન થયો પણ ઉપર જોયુ છે તેમ લાટ, મધ્ય ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના સ્વામીત્વ માટે આ કનોજના રાજાઓ જેને રાષ્ટ્રકૂટો ગુર્જર કહે છે, તેની અને રાષ્ટ્રકૂટોની વચ્ચે વત્સરાજ અને ગોવિંદ ત્રીજાના પિતા ધ્રુવથી આરમ્ભી તાણાતાણી થયા કર્યાના ચિહ્નો બે ય રાજવશોના ઉત્કીર્ણ લેખોમા ચાલુ મળે છે એ તાણાતાણીની શરૂઆત કનોજનુ રાજ્ય આ પ્રતિહાર વશને મળ્યા પહેલા થયેલી એવુ ડિંડોરી તથા રાધણપુરના તામ્રપત્રોથી તેમજ ઐહોલના લેખથી દેખાય છે[૩૯]

હવે અહીં બે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે (૧) કનોજ પહેલા, વત્સરાજ તથા તેના પૂર્વજોનુ રાજ્ય ભિન્નમાળમા હતુ એમ પુરાવિદો શા ઉપરથી ધારે છે ? અને (૨) આ વશના રાજાઓ પોતે પોતાને ગુર્જર નથી કહેતા છતા રાષ્ટ્રકૂટ લેખો અને આરબોના લખાણો તેને કેમ ગુર્જર કહે છે ? બે ય પ્રશ્નો પરસ્પર સંબદ્ધ છે આ પ્રશ્નો ઉપર અજવાળુ ફક્ત યુવાનચુઆંગના ઉલ્લેખથી મળે છે. એ ચીનાઈ મુસાફર પોતાની

૩૭ જુઓ ઉપર ટિ ૧૦

૩૮ જુઓ, ગ્વાલિયર પ્રશસ્તિ શ્લો, ૮-૯ રિપોર્ટ ઓફ ધી આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઓફ ઈન્ડિયા ૧૯૦૩-૪ પૃ ૨૮૧

૩૯ જુઓ ઉપર ટિ ૭ તથા ૫

પશ્ચિમ હિંદની મુસાફરીનું વર્ણન કરતાં 'કીચેલો' દેશની રાજધાની 'પીલોમોલો' હતી એમ કહે છે.[૪૦] 'કીચેલો' એટલે ગુર્જર અને 'પીલોમોલો' એટલે ભિન્ન (કે લ્લ) માળ એમ તજ્જ્ઞોનો સામાન્ય મત છે.[૪૧] જેકસન તો ભિલ્લમાલ શબ્દનો અર્થ જ ગુર્જરોનું શહેર થતો હશે એવો તર્ક કરે છે અને એથી આગળ વધીને ભીલનો ગુર્જર અર્થ સૂચવે છે.[૪૨]

યુવાનચુઆંગનો આ ઉલ્લેખ વિ. સં. ૬૯૬ની આસપાસનો મનાય છે. એથી જૂનો ગણાય એવો એક જ ઉલ્લેખ ગૂર્જર સંબંધી મળ્યો છે. અને તે હર્ષચરિતમાં યુવાનચુઆંગના સમકાલીન બાણુ કવિએ ચક્રવર્તી હર્ષના પિતા પ્રભાકરવર્ધનને 'ગૂર્જર પ્રજાગર' કહીને કરેલો ઉલ્લેખ છે. એ ઉલ્લેખને પ્રભાકરવર્ધનના સમયનો ગણીએ તો પણ એ વિ. સં. ૬૫૦થી વહેલો તો ન જ ગણાય.

યુવાનચુઆંગના તથા બાણુના ઉલ્લેખમાં લાટ, સિન્ધુ, માળવા (કે ઉજ્જેન), વલભી, વડનગર વગેરેની સાથે ગૂર્જરનો ઉલ્લેખ છે,[૪૩] અને યુવાનચુઆંગ તો સ્પષ્ટ ભિલ્લમાલને ગૂર્જરદેશની રાજધાની કહે છે; માટે ભિલ્લમાલની આસપાસનો મારવાડનો પ્રદેશ તે ગૂર્જરદેશ એવું પુરાવિદોનું અનુમાન યોગ્ય છે અને બહુમાન્ય પણ છે. અને એ જ કારણથી ઉપર વિ. સં. ૭૯૫નો ચાલુક્ય તામ્રપત્રનો જે હવાલો આપ્યો છે[૪૪] તેમાં સિન્ધુ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ચાપોત્કટ અને મૌર્ય સાથે ગુર્જરનો જે ઉલ્લેખ છે, તે તથા આરબોએ (વિ. સં. ૭૮૦ થી ૭૯૬ વચ્ચે) સિન્ધુ જીત્યા પછી ખલીફના સૂબા જૈનદની લુંટારુ ટોળીઓએ જે જે દેશો ઉપર હુમલો કર્યાનું લખ્યું છે, તેમાં મારવાડ,

---

૪૦. જુઓ; વોટર્સ યુવાનચુઆંગ ગ્ર. ૨ પૃ. ૨૪૯

૪૧. શ્રી. દે. રા. ભાંડારકરે પીલોમોલો એટલે ભિનમાલ નહિ એવી દલીલ કરી હતી. (જુઓ જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. ૧ ગ્ર. ૨૧ પૃ. ૩૧૮) પણ વિન્ટસેન્ટ સ્મિથ વગેરે પીલોમોલો તે ભિનમાલ જ એ મતના છે. (જુઓ અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ. ૩ પૃ. ૩૨૬ ટિ. ૧)

૪૨. મુંબઇ ગેઝીટિયર ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૪૬૬ ટિ. ૬

૪૩ हूणहरिणकेसरी सिन्धुराजज्वरो गूर्जरप्रजागरो गांधराधिपहस्तिज्वरो लाटपाटवपाटच्चरो मालवलक्ष्मीलतापरशुः । हर्षचरित.

૪૪. જુઓ ટિ. ૧

મલીદ (માળવા), બરૂસ (ભરુચ), ઉઝૈન (ઉજ્જૈન), અલ્લૈલમાન (ભિલ્લમાલ ?), સાથે જુર્ઝ-(ગુર્જર)નો જે ઉલ્લેખ છે[૪૫] એ ઉપરના અનુમાનને પોષક છે આ પછીના ઉલ્લેખો ઉપર જોવાઇ ગયા છે એ સર્વ ઉપરથી ભિલ્લમાલની આસપાસનો મારવાડ પ્રદેશ એ જૂનો ગુર્જરદેશ એટલો નિર્ણય સર્વમાન્ય ગણવામા વાધો નથી પણ એ ભાગ ગુર્જરદેશ શા માટે અને ક્યારે કહેવાયો ? ગુર્જર લોકો ઉપરથી ગુર્જરદેશ નામ પડ્યુ એટલુ પણ મોટે ભાગે કબૂલ છે પણ આ નામ ક્યારે પડ્યુ એ બાબતમા બે મત છે બગ (૧) એક મત એવો છે કે, ગુર્જરનો જૂનામા જૂનો ઉલ્લેખ પણ વિ સ ૬૫૦થી આગળ નથી જતો અને એ પહેલાનો તો કોઈ ઉલ્લેખ મળ્યો જ નથી એટલે વિ સ ૬૦૦ની આસપાસમા ઉત્તરમાથી ગૂર્જરો ભિન્નમાળમા આવ્યા અને ત્યા રાજ્ય સ્થાપ્યુ અને ત્યારથી એ દેશ ગુર્જરદેશ કહેવાવા લાગ્યો પછી વિ સ. ૬૩૫-૪૦મા તો એ વશના કોઈએ ભરુચમા ગૂર્જર-રાજ્ય સ્થાપ્યુ[૪૬] જેકસનના આ તર્કને જ જરા બદલાવીને વિન્સેન્ટ સ્મિથ કહે છે કે[૪૭] 'ગ્રથોમા અને ઉત્કીર્ણ લેખોમા ઘણી વાર ગૂર્જરો સાથે હૂણોનો ઉલ્લેખ કરેલો જોવામા આવે છે અને હૂણોના જે ટોળાઓ હિંદુસ્તાનમા આવ્યા તેમા હૂણ પછી સૌથી અગત્યનુ ટોળુ ગૂર્જરોનુ, અને તેઓએ પજાબમા[૪૮] તથા રજપૂતાનામા થાણાઓ નાખ્યા રજપૂતાનાનુ થાણુ એ ભિન્નમાલનુ ગુર્જરરાજ્ય અર્થાત્ એ બનાવ હૂણ તોરમાણનુ રાજ્ય માળવામા સ્થપાયુ તે અરસામા બન્યો હોય તો, વિ સ. ના ૭મા શતકની પાછલી અર્ધી શતાબ્દિમા બન્યો હોય એવુ વિન્સેન્ટ સ્મિથના કહેવાનુ તાત્પર્ય નીકળે છે શ્રી ગૌ હી ઓઝા ઉપરના મતથી જુદા પડે છે તેઓ કહે છે કે, વિ સ ૬૮૫મા તે ભિન્નમાલમા ચાપવંશનુ રાજ્ય

૪૫ ઈલિયટ ગ્ર ૧ પૃ ૪૮૦-૮૮૨ મુ ગે ગ્ર ૧ ભા ૧ પૃ ૯૭

૪૬ જુઓ, મુ ગે. ગ્ર ૧ ભા ૧ પૃ ૯૭ તથા પૃ ૧૧૪

૪૭ અર્લી હિસ્ટરી આફ ઇન્ડિયા આ ૩ પૃ ૩૨૧, ૪૧૧, વગેરે.

૪૮ પજાબમા જે ગૂર્જર થાણુ નખાયુ હશે તેનો ઉલ્લેખ રાજતરગિણીમા મળે છે --

उच्चस्थानालखानस्य सख्ये गूर्जरभूभुज रा त ५. १४४

આ ઉલ્લેખ વિ. સ ૯૪૬ ની આસપાસના સમયનો છે

હતું[49] એમ બ્રહ્મગુપ્તના કહેવાથી જણાય છે અને તે પહેલાં વિ. સ. ૫૬૭માં તો ત્યાં હૂણોનું રાજ્ય હતુ અને તેથી પૂર્વે ગુપ્તોનું; એટલે ગુર્જરોનું રાજ્ય ક્યારે હતું અને ચાવડાઓએ ગુર્જરો પાસેથી ક્યારે લીધું એ અનિશ્ચિત છે એમ શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝા કહે છે; પણ તેઓ ઉમેરે છે કે, મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના વિ. સ. ૨૦૭ના ગિરનારના શિલાલેખમાં મરુ નામ છે અને ગૂર્જર નથી માટે એ પછી વિ. સ. ૪૦૦ પહેલાં કોઈ પણ વખતે ગુર્જરજાતિને તાબે હોવાથી જોધપુર રાજ્યની ઉત્તર સીમા (જ્યાંથી ડિડવાના અને મંગલાનકના લેખો મળ્યા છે) થી આરંભી ભરુચ સુધીનો આખો પ્રદેશ ગૂર્જરોને અધીન હોવાને લીધે ગુર્જરત્રા કહેવાયો.'[50] પણ આ વિધાનને ય કાંઇક સંકુચિત કરવું પડશે. ઉપર કહેલો સઘળો પ્રદેશ એક સાથે ગુર્જરત્રા કે ગુર્જરદેશ જેવું નામ પામ્યો હોય એમ નથી લાગતું. વળી ચાપવંશનું રાજ્ય હોવાનો જે વાંધો શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝા ર૯૮ કરે છે તે પણ ટકે એવો નથી; કારણ કે બ્રહ્મગુપ્તે કયે સ્થળે ગ્રન્થ લખ્યો એ નથી કહ્યું; માત્ર ચાપવંશના રાજ્ય વખતે ગ્રન્થ લખ્યો એટલું જ કહ્યું છે. પણ તેઓ ભિલ્લમાલકાચાર્ય નામથી પાછળથી પ્રખ્યાત થયા હોવાને લીધે, એ વખતે ભિલ્લમાલનો રાજા ચાપવંશી હતો એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. પણ એણે પોતે પોતાને ભિલ્લમાલનો વતની કહ્યો નથી,[51] એટલે ચાંપવંશના રાજ્યમાં કોઇ સ્થળે તેણે ગ્રન્થ લખ્યો હોય અને એ જ કાળે ભિલ્લમાલમાં ગુર્જરોનું રાજ્ય હોય એ સંભવિત છે. ચાપવંશનું અને ગુર્જરોનુ રાજ્ય જુદે જુદે સ્થળે એક કાળે હોય એવું ઉપર ટાંકેલા વિ. સ. ૭૯૫ના ચાલુક્ય લેખથી પણ દેખાય છે.

---

૪૯. श्री चापवशतिलके श्री व्याघ्रमुखे नृपे शकनृपाणाम्
पचाशत्सयुक्तैर्वर्षशतैः पचभिर्व्यतीतैः ॥
ब्राह्मः स्फुटसिद्धान्तः कृतो जिष्णुसुतब्रह्मगुप्तेन ॥

૫૦. જુઓ; રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ ખં. ૧ પૃ. ૫૬ તથા ૧૩૧

૫૧. આ હકીકત ઉપર શ્રી. દે. રા. ભાંડારકરે ગુર્જરો ઉપરના નિબંધમાં ધ્યાન ખેંચ્યું જ છે. અને શ્રી દીક્ષિત કહે છે કે, ખંડખાદ્યના ટીકાકાર વરુણે બ્રહ્મગુપ્તને ભિલ્લમાલકાચાર્યની સંજ્ઞા આપી છે અને કેટલાક પુસ્તકોને અંતે એ સંજ્ઞા મળે છે. જુઓ; ભારતીય જ્યોતિઃ શાસ્ત્ર પૃ. ૨૧૭ ટિ.

હૂણોના રાજ્યનો વાંધો પણ એવો જ નબળો છે હૂણોનું રાજ્ય પશ્ચિમ હિન્દમા હોવા છતા એના સામંત તરીકે ભિલ્લમાલમા ગુર્જરોનું રાજ્ય હોય એ સભવિત છે મતલબ કે, બાણ પહેલાનો કોઇ ઉલ્લેખ ગુર્જર નામનો મળતો નથી, એ જોતા તથા યુવાનચુઆંગ ભિલ્લમાલને ગુર્જરદેશની રાજધાની કહે છે એ મેળવતાં, વિ સ ના છઠ્ઠા શતકમા અને કદાચ તે પહેલા પણ એકાદ શતકથી ગુર્જરોનું રાજ્ય ભિલ્લમાલની આસપાસના પ્રદેશમા હોય અને તેને પરિણામે જ વિ સ ના સાતમાં શતકમાં એ પ્રદેશ ગુર્જરદેશ કહેવાયો હોય એમ બધુ જોતા અત્યારે તો લાગે છે

વળી એ જ વખતે એટલે વિ સ ના સાતમા શતકમા ચાવડાઓનું રાજ્ય પ્ર ચિં વગેરે ગુજરાતના પ્રબધોમા સચવાઇ રહેલી દતકથા કહે છે તેમ, પચાસરમા હોય અને બ્રહ્મગુપ્તવાળો ચાવડાવશી વ્યાઘ્રમુખ ભિલ્લમાલનો નહિ પણ બીજા કોઇ પ્રદેશનો—કદાચ પચાસરનો રાજા હોય અને બ્રહ્મગુપ્તે એના રાજ્યકાળમા બ્રહ્મસ્ફુટ સિદ્ધાંત લખ્યો હોય એમ પણ બનવાજોગ છે બ્રહ્મગુપ્તનું ભિલ્લમાલકાચાર્ય નામ પાછળનુ છે, છતા બ્રહ્મસ્ફુટ સિદ્ધાત લખ્યા પછી તેઓ ભિલ્લમાલમા જઇને રહ્યા હોય અને ત્યા આચાર્ય થયા હોય તો એ કલ્પના પણ અસભવિત નથી

વનરાજના બાપ જયશિખરી પહેલા સો–પોણોસો વર્ષથી પચાસરમા ચાવડાવંશનું રાજ્ય હોય એ સભવિત માનવામા આવે તો, વિ સ ૬૮૫મા પંચાસરમા ચાવડા વ્યાઘ્રમુખનું અને ભિલ્લમાલમા ગુર્જર રાજાનુ રાજ્ય હોય અને આ ભિલ્લમાલના ગુર્જરને ચાલુક્ય પુલકેશી બીજાએ હરાવ્યા હોય એ સમજી શકાય છે ૫–૭ વર્ષ પછી યુવાનચુઆંગ ભિલ્લમાલ ગયો ત્યારે ત્યાં એ જ ગુર્જર રાજાનું રાજ્ય ચાલતુ હતુ એમ માનવામા કાંઇ વાંધો લાગતો નથી; એટલુ જ નહિ પણ એથી ઘણી મુશ્કેલી દૂર થાય છે લાટના અવનિ જનાશ્રયના વિ સ ૭૯૬ ના તામ્રપત્રમા આરબોને હાથે જે ચાવડાઓની તથા ગુર્જરોની હાર થયાનું કહેલુ છે, તે પચાસરના ચાવડાઓની અને ભિલ્લમાલના ગુર્જરોની સમજવાથી ઘણી ગૂચ ઉકલી જાય છે કદાચ આ હારને પરિણામે જ વિ સં ૮૦૨માં વનરાજે અણહિલપુરમાં રાજ્યગાદી સ્થાપી અને ભિલ્લમાલની ગાદી વિ સ ૮૧૩ પહેલાં પ્રતિહાર નાગાવલોકે પડાવી લીધી

હવે શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝા કહે છે કે, ભિલ્લમાલના ગૂર્જરરાજ્યના રાજાને યુવાનચ્યુઆંગે ક્ષત્રિય કહેલ છે.[૫૨] પણ આ દલીલના જવાબમાં સામો પક્ષ પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી, જેક્સન, શ્રી. દે. રા. ભાંડારકર, વિન્સેન્ટ સ્મિથ વગેરે કહે છે કે, પરદેશી જાતો પણ આ દેશમાં આવી, આ દેશના સમાજમાં ભળી જતાં તેમાંના જેઓ રાજ્યના ધણી થયા તેના વંશજો ક્ષત્રિય ગણાવા લાગ્યા.[૫૩] અને આ દલીલના ટેકામાં પોતાને પહેલાં ગૂર્જર નરપતિ વંશના કહેનાર ભરુચના રાજાઓ પાછળથી પોતાને મહાભારતના કર્ણના વંશના કહે છે, એ દાખલો ટાંકે છે. આ ચર્ચાના પ્રસંગમાં જ ગૂર્જરજાતિ વિશે વિચાર કરી લેવો એ ઠીક છે. કારણ કે ઉગ્ર મતભેદ એ બાબતમાં જ છે.

ગૂર્જર નામના રાષ્ટ્રકૂટ લેખોમાંના તથા મુસલમાન ગ્રંથકારોનાં લખાણોમાંના જે ઉલ્લેખો ઉપર જોયા તે ઉલ્લેખોથી કનોજના નાગભટ્ટ, ભોજ, મહીપાલ વગેરે રાજાઓ તથા કનોજમાં રાજધાની થયા પહેલાંના તેના વત્સરાજાદિ પૂર્વજો ગૂર્જરજાતિના ઠરે છે એમ જેક્સન તથા શ્રી. દે. રા. ભાંડારકર કહે છે.[૫૪] વળી કનોજના આ પ્રતિહાર રાજાઓ ગૂર્જરજાતિના હોય તો પૃથ્વીરાજ રાસામાં પ્રતિહાર પેઠે જ અગ્નિકુળના કહેલા સોલંકીઓ અને પરમારો પણ ગૂર્જરજાતિના જ હોવા જોઈએ, એટલું ધીમેથી ઉમેરી દે છે. અને વિન્સેન્ટ સ્મિથ આ આખું ય કોળું ગળે ઉતારે છે.[૫૫] પણ આ સામે શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝા[૫૬] તથા શ્રી. ચિ. વિ. વૈદ્ય[૫૭] કહે છે તે મને તો વજનદાર લાગે છે. પહેલું તો અગ્નિકુળ વાળી દંતકથા જે પૃથ્વીરાજ

---

૫૨. જુઓ; રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ ખં–૧ પૃ. ૧૫૭

૫૩. જુઓ; મુંબઇ ગેઝીટિયર ગ્રં–૧ ભા. ૧ પૃ. ૮૫ તથા ૪૬૭, જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. ગ્રં–૨૧ પૃ. ૪૩૩ તથા અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ. ૩ પૃ. ૩૨૨

૫૪. મુંબઇ ગેઝીટિયર ગ્રં.–૧ ભા–૧ પૃ. ૪૬૯ તથા જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. ગ્રં. ૨૧ પૃ. ૪૨૮

૫૫. અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ. ૩ પૃ. ૪૧૧, ૪૧૨

૫૬. રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૪૨ વગેરે

૫૭. જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. ૧૯૨૧–૨૨ સ. ૧ માં ચિ. વૈદ્યનો લેખ, The exploded myth of Agnikulas.

રાસામાં આપી છે તે પૃથ્વીરાજ રાસા ગ્રન્થ જ પૃથ્વીરાજના સમયનો નથી, એટલુ જ નહિ પણ સોળમા શતકથી પ્રાચીન નથી[૫૮] વળી તેમા આપેલી દંતકથાથી વિરુદ્ધ તે તે વંશના, રાસા કરતાં જૂના કાળના લેખોમા જુદી જ ઉત્પત્તિ વર્ણવેલી મળે છે મતલબ કે, રાસાની દંતકથા બિલકુલ વિશ્વાસપાત્ર નથી અને એટલાને જ આધારે પરમાર, ચૌહાણ વગેરેને ગૂર્જરજાતિના ઠરાવી દેવા એ તો તદ્દન ખોટું છે માત્ર એક પ્રતિહાર વિશે જરા વિસ્તારથી વિચાર કરવાની જરૂર છે શ્રી ગૌ હી ઓઝા કહે છે કે, રાષ્ટ્રકૂટના લેખોમા તથા મુસલમાની લખાણોમા જેટલા ગૂર્જર નામના ઉલ્લેખો છે, તે બધામા ગૂર્જરદેશ એવો અર્થ લેવાથી કાંઇ વાંધો આવતો નથી ગૂર્જરજાતિ જ અર્થ લેવો પડે એવો તો એક પણ ઉલ્લેખ નથી એમ મને પણ લાગે છે[૫૯] પણ અલવર રાજ્યના રાજોરગઢ નામના પ્રાચીન કિલ્લામાથી વિ સ ૧૦૧૬ (ઇ સ ૯૬૦)નો એક શિલાલેખ મળ્યો છે, જેમા એ વખતે રાજ્યપુર (રાજોરગઢ) તથા તેની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર ગૂર્જરવંશના પ્રતિહાર મહારાજા મથનદેવનુ રાજ્ય હતું એમ લખેલુ છે[૬૦] એ જોઇને શ્રી દે રા ભાંડારકર કનોજના પ્રતિહારને પણ ગૂર્જર ઠરાવવાનો યત્ન કરે છે[૬૧] પણ શ્રી ગૌ હી ઓઝાની દલીલ એવી છે કે, આ રાજોરગઢના રાજાઓ ગૂર્જરવંશના ખરા કારણ કે એ પોતે જ કહે છે, પણ કનોજના પ્રતિહારો નહિ, કારણ કે કનોજના પ્રતિહારો તો પોતાને રઘુવંશી કહે છે[૬૨] અને કનોજના રાજા મહેન્દ્રપાલનો ગુરુ કાવ્યમીમાસા વગેરે ગ્રન્થોનો કર્તા કવિ રાજશેખર (વિ સં ૯૫૦ થી ૯૮૦) આ રાજાઓને

---

૫૮ જુઓ, આ જ પુસ્તકમા 'ચંદ' બરદાઇનો પૃથ્વીરાજ રાસો નામે લેખ

૫૯ રાષ્ટ્રકૂટના એક ઉલ્લેખ માટે પ ભગવાનલાલે એ જાતિનો નહિ પણ દેશનો ઉલ્લેખ છે, એમ કહ્યુ છે જુઓ મુંબઈ ગેઝીટિયર ગ્ર ૧ ભા ૧ પૃ ૩૭ ટિ ૨

૬૦ એ ઇ ગ્ર ૩ પૃ ૨૬૬

૬૧ ભા બે રો એ સો ગ્ર ૨૧ પૃ ૪૧૬

૬૨ જુઓ, ભોજદેવની ગ્વાલિયરની પ્રશસ્તિ શ્લો ૨, ૩, ૭, એન્યુઅલ રિપોર્ટ ઓફ ધી આર્કીઓલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા પૃ ૨૮૦–૮૧, નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા ૯ અં ૩ પૃ ૩૧૭

રઘુતિલક કહે છે.[૬૩]

પણ મધ્યકાલીન રાજપૂત રાજવંશો વિષે આ બાબતમાં તેઓના જ વંશના લેખોમાં એવી ગડબડ જોવામાં આવે છે કે, આ પુરાવાનું વજન ઘણું ઓછું થઇ જાય છે. અનેક રાજવંશોની ઉત્પત્તિ જુદે જુદે વખતે એ જ વંશનાં લખાણોમાં જુદી જુદી બતાવવામાં આવી છે. દાખલા તરીકે (૧) દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના અમુક લેખોમાં તેઓને ચંદ્રવંશી કહેલ છે, પણ એ જ વંશના ગણાતા કનોજના ગહડવાલો પોતાને સૂર્યવંશી માને છે.[૬૪] હલાયુધ કવિરહસ્યમાં રાષ્ટ્રકૂટોને સાત્યકિના વંશના કહે છે. અને વિ. સં. ૯૭૦ સુધીના એ વંશના લેખોમાં તો ચંદ્રવંશ કે સૂર્યવંશ એકેયનો ઉલ્લેખ નથી. અન્યત્ર વળી હિરણ્યકશિપુના વંશના રાષ્ટ્રકૂટોને કહેલ છે.[૬૫] (૨) ઉદેપુરના રાણાઓનો સૂર્યવંશ ગણાય છે. પણ એ જ વંશના રાજાઓના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં એ વંશના મૂળ પુરુષને આનંદપુર (વડનગર)નો વિપ્ર અર્થાત્ નાગરબ્રાહ્મણ કહેલો છે.[૬૬] અને ચાટસ (જયપુર રાજ્ય)માંથી મળેલા ગુહિલોત બાલાદિત્યના લેખમાં એ વંશના રાજાને બ્રહ્મક્ષત્રાન્વિત કહેલો છે[૬૭] વળી વિ. સં. ૭૧૮ના લેખમાં કેવળ ગુહિલાન્વય કહેલ છે.[૬૮]

(૩) દક્ષિણના ચાલૂક્યોના જૂના લેખોમાં તેઓને ચંદ્રવંશી સૂર્યવંશી કાંઇ કહેલ નથી. પણ માનવ્ય ગોત્રના હારીતીપુત્ર કહેલ છે.[૬૯] પરંતુ પાછળથી છેક વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠા (વિ. સં. ૧૧૩૩ થી

૬૩. रघुकुलतिलको महेन्द्रपालः (વિદ્ધશાલભંજિકા પૃ. ૬)
रघुवंशमुक्तामणिना महीपालेन (બાલભારત)

૬૪. મુંબઇ ગેઝીટિયર ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૩૩ તથા 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' ભા. ૩ પૃ. ૫ થી આગળ.

૬૫. મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૧૩

૬૬. જુઓ; ચિતોડગઢની વિ. સ. ૧૩૩૧ ની પ્રશસ્તિ, રાજા કુંભનું એકલિંગ માહાત્મ્ય, વિ. સ. ૧૩૪૨ ની અચલગઢની પ્રશસ્તિ વગેરે. જ. એ. સો. બેંગાલ ૧૯૦૯ માં ગુહિલોત વિષે શ્રી. દે. રા. ભાંડારકરનો લેખ તથા શ્રી. માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતાનું મેવાડના ગુહિલો.

૬૭. 'રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ' ખં. ૧ પૃ. ૩૮૩

૬૮. એજન પૃ. ૩૯૬

૬૯. જુઓ; દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૮૧, ૮૨

૧૧૮૩) ના એક શિલાલેખમા ચન્દ્રવંશી કહેલ છે[૭૦] અને તે વિક્રમાદિત્યનો જ આશ્રિત કવિ બિલ્હણ તથા તેને અનુસરીને ગુજરાતના પ્રબંધકારો ચાલુક્ય મૂળપુરુષને બ્રહ્માના ચુલુકમાથી ઉત્પન્ન થયેલો કહે છે[૭૧] અને કલચુરીવંશી યુવરાજદેવ બીજાના સમયના બિલ્હારીના લેખમા તેની જ દ્રોણના ચુલુકમાથી ઉત્પત્તિ કહી છે[૭૨]

(૪) ચૌહાણો – ઇ સ ૧૧૬૯ ના સોમેશ્વરના બીજોલ્યાના લેખમા ચૌહાણ કુળના મૂળપુરુષને વત્સગોત્રનો વિપ્ર કહ્યો છે વિ સ ૧૨૨૫ના ટોડને મળેલા હાસીના કિલ્લાના લેખમા તથા આબુ પર્વત ઉપરના અચલેશ્વરના મંદિરના વિ સં ૧૩૭૭ ના દેવડા લુંભાના લેખમા ચૌહાણવંશને ચન્દ્રવંશી વત્સગોત્રી કહેલ છે; જ્યારે વીસલદેવના સમયના લેખમા, હમ્મીર મહાકાવ્યમા તથા પૃથ્વીરાજ-વિજયમા એને સૂર્યવંશી કહેલ છે અને હાલના ચૌહાણો પોતાને વસિષ્ઠના અગ્નિકુંડમાથી ઉત્પન્ન થયેલા માને છે[૭૩]

(૫) પરમારો – પદ્મગુપ્તરચિત નવસાહસાંકચરિતમા પરમાર વંશની ઉત્પત્તિ વસિષ્ઠના અગ્નિકુંડમાથી માની છે ધનપાલરચિત તિલકમંજરી તેને ટેકો આપે છે પણ તેના જ સમકાલીન હલાયુધે પિંગલસૂત્રવૃત્તિમા ઉતારેલા એક શ્લોકમા પરમારવંશી મુંજને બ્રહ્મક્ષત્ર-કુલીન કહેલ છે હાલમા માળવા તરફના પરમારો પોતાને વિક્રમાદિત્યના વંશ જ માને છે[૭૪]

(૬) પ્રતિહાર – મંડોરના પ્રતિહારના ત્રણ શિલાલેખો (૧) વિ સ ૮૯૪ના બે અને (૩) ઘટિયાલાનો વિ સં ૯૧૮ નો મળ્યા છે. જેમા તે વંશની ઉત્પત્તિ એવી રીતે આપી છે કે, 'હરિશ્ચન્દ્ર નામના વિપ્રને બે સ્ત્રીઓ હતી, એક દ્વિજ વંશની અને બીજી ક્ષત્રિય કુલની, આમાથી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીથી જે પુત્રો થયા તે બ્રાહ્મણ પ્રતિહાર કહેવાયા, અને ક્ષત્રિય સ્ત્રીથી તે ક્ષત્રિય પ્રતિહાર કહેવાયા ક્ષત્રિય સ્ત્રીથી જે

૭૦ 'સોલંકિયોં કા પ્રાચીન ઇતિહાસ' પૃ ૩, ૮
૭૧ વિક્રમાંકદેવચરિત સ ૧ શ્લો ૩૩ થી ૫૭ પ્રબંધચિંતામણિ, મૂળરાજ પ્રબંધ
૭૨ 'ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ' ભા ૩ પૃ ૯૫૬
૭૩ એજન પૃ ૯૫૭ તથા મેવાડના ગુહિલો પૃ ૮
૭૪. એજન પૃ ૯૫૭

છોકરા થયા તે મદ્યપ થયા.' આ મંડોરના પ્રતિહારો.[૭૫] પછી કનોજના પ્રતિહારો પોતાને રઘુવંશી કહે છે અને ત્રીજા રાજોરગઢના ગૂર્જર પ્રતિહારો, જેનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે.[૭૬]

ઉપર આપેલા દાખલાઓ જોતાં સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશ સાથે સમકાલીન રાજાઓના વંશને જોડવાનો પવન પાછળથી ચાલ્યો છે. ખાસ કરીને પૌરાણિક કથાઓની અસરનું એ પરિણામ છે અને ઉપર આપેલા દાખલાઓમાંના કેટલાક દાખલા આપી, શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ જે કહે છે કે, 'આ બધો ગોટાળો સંભવતઃ પુરાણોની કથાઓના અનુકરણથી થયો છે માટે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિશ્વસનીય નથી'[૭૭] તે યથાર્થ લાગે છે.

૭૫. विप्रःस हरिश्चन्द्राख्य : पत्नी भद्रा च क्षत्रिया। तेन श्रीहरिश्चन्द्रेण परिणीता द्विजात्मजा द्वितीया क्षत्रिया भद्रा महाकुलगुणान्विता ॥

'નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા' ભા. ૯, અંક ૩ પૃ. ૩૧૪ ટિ. 'રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ' ખં. ૧. પૃ. ૧૨ ટિ. ૨ તથા પૃ. ૧૪૮

૭૬. 'રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ' ખં. ૧, પૃ. ૧૩૩ તથા ૧૫૬.

૭૭. 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ': ખં. ૩, પૃ. ૪૫૮.

યાદવોનુ કુળ

ભગવાન કૃષ્ણ યાદવ હોવાથી યાદવો અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે યાદ આવે છે, પણ યાદવ વંશની વંશાવળી અને શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર બન્ને એક જ ગ્રન્થો–પુરાણોમા સંગ્રહિત હોવા છતા બન્નેનો વિકાસ સ્વતંત્ર રીતે થયો છે વૈષ્ણવ પુરાણોએ એક યાદવ મહાપુરુષ તરીકે શ્રીકૃષ્ણનુ ચરિત્ર નથી લખ્યુ, પણ વૈષ્ણવોના પરમપૂજ્ય દેવના અવતાર તરીકે લખ્યુ છે મતલબ કે, વર્તમાન સ્થિતિમા યાદવ વંશાવળી શ્રીકૃષ્ણ-ચરિત્ર ઉપર બહુ પ્રકાશ નાખતી હોય એમ દેખાતુ નથી, પણ યાદવ વંશને તો શ્રીકૃષ્ણના જન્મને લીધે ઘણુ મહત્ત્વ મળ્યુ છે

મેં અહીં યાદવ વંશ સંબંધી ઉપલબ્ધ ઘણી ખરી વાતો ટૂંકામા નોંધી છે, એમા શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્ર સંબંધી કેટલુંક આવી જાય છે અને શ્રીકૃષ્ણનું દૈવી નહિ પણ ઐતિહાસિક સ્વરૂપ સમજવામા આ નાની નાની બાબતો વધારે ઉપયોગી છે એમ મને લાગે છે

યદુથી ઊતરેલા તે યાદવો, એટલે યદુનુ મૂળ જોવુ પડશે પુરાણો બધા ક્ષત્રિય વંશોના મૂળ પુરુષ તરીકે વૈવસ્વત મનુને ગણે છે, વૈવસ્વત મનુથી ભવિષ્યના રાજાઓ–ગુપ્ત પહેલાના રાજાઓ સુધીના જુદા જુદા ક્ષત્રિય વંશોની વંશાવળી વરાહ, વામન, સ્કન્દ, નારદીય, બ્રહ્મવૈવર્ત અને ભવિષ્ય સિવાયના બધા પુરાણોમા આપી છે મહાભારતમા અને રામાયણમા પણ કેટલીક વંશાવળીઓ મળે છે વંશાવળીઓ જે પુરાણોમા મળે છે, તેમા પણ આદ્યન્ત એક સરખી અને સંપૂર્ણ નથી મળતી વાયુપુરાણ, બ્રહ્માંડપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ, હરિવંશ, મત્સ્યપુરાણ, પદ્મપુરાણ (પાંચમો ખંડ), વિષ્ણુપુરાણ અને વિષ્ણુની બીજી આવૃત્તિ જેવુ ભાગવતપુરાણ એટલા પુરાણોમા વંશાવળીઓ વિસ્તારથી અને થોડે ઘણે અંશે સંપૂર્ણ મળે છે છતા એક જ વંશના નામો પણ આ બધા પુરાણોમા એકસરખા નથી મળતા, તેમ આ પુરાણોએ પણ બધા વંશો સંપૂર્ણ

આપવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી; મતલબ કે, આ વિષયનું જે સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તે ઘણી રીતે તૂટક છે.

વળી આ પૌરાણિક વંશસાહિત્યનો બહુ થોડો અભ્યાસ થયો છે. ખરી રીતે સદ્ગત પુરાણવિદ પાર્જિટરે આ વંશોને પ્રકાશમાં આણ્યા છે અને આ દેશની ઐતિહાસિક સામગ્રીમાં વંશોને સ્થાન અપાવવા માટે પ્રબળ પક્ષવાદ કર્યો છે. ભગવાન બુદ્ધ પછીના સમયના વંશો માટે પાર્જિટરની પહેલાં જ પુરાણોને એક પ્રમાણ તરીકે પ્રાચ્ય-તત્ત્વજ્ઞોએ સ્વીકાર્યાં હતાં. પણ તે પહેલાંના સમય માટે અને વધારે તો ભારત યુદ્ધ પહેલાંના સમય માટે પુરાણોક્ત વંશાવળીઓ પાર્જિટરનાં પ્રકાશનો પછી પણ પુરાતત્ત્વજ્ઞોમાં બહુમાન્ય થઈ નથી. ખરી વાત એ છે કે, પુરાણો જેવાં અત્યારે મળે છે તેવાં ઘણા વખત પછી લખાયાં છે. અને હાલનાં પુરાણોના જૂના અંશોવાળું મૂળ પુરાણ પણ મહાભારતના પહેલા થરથી જૂનું હોવાનો સંભવ નથી.[1] વળી આ સૂતોક્ત સાહિત્ય એક રીતે પાછળનાં બારોટોના ચોપડાઓ જેવું છે. જુદા જુદા જૂના વંશોના આશ્રિત સૂતોએ તે તે વંશનાં પેઢીનામાં જરૂર જાળવી રાખ્યા હશે. પણ નવા નવા રાજવંશો આવે ત્યારે એ રાજાઓના પૂર્વજોને છેક મનુ સાથે જોડવાની આ સૂતોની સ્વાભાવિક ઇચ્છામાંથી આ પૌરાણિક વંશોમા ખોટા અંશો દાખલ થયા હોવાનો સંભવ છે. ઉદેપુરના રાજાઓના બારોટોએ એ રાજાઓની વંશાવળીને છેક ઇક્ષ્વાકુ સાથે જોડી દીધાની વાત પ્રસિદ્ધ છે; અરે, એટલે સુધી પણ જવાની જરૂર નથી. પોતાને યાદવવંશી કહેવરાવતા કાઠિયાવાડનાં ગામડાંના બોરીચા ખેડૂતોના બારોટો એનાં પેઢીનામાને કૃષ્ણ સુધી લઈ જાય છે. આ સ્થિતિમાં પૌરાણિક વંશસાહિત્યમાંથી ઇતિહાસ તારવતાં ખૂબ સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. અને જ્યાં બીજાં સાધનો ઉપલબ્ધ હોય ત્યાં એ સાધનોના પ્રકાશથી પુરાણોક્ત વંશોની પરીક્ષા કરી જોવી જોઈએ.

બુદ્ધના સમયની બાબતમાં આ રીતની પરીક્ષા શક્ય હોવાથી, આ દેશના ઇતિહાસના અન્વેષકોએ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ પછીના વખત માટે પુરાણોક્ત વંશોને ખૂબ કસી જોયા પછી એનો આ દેશનો ઇતિહાસ

૧. પુરાણોના કાલાનુક્રમની ચર્ચા ગુ. વ. સો. તરફથી પ્રકાશિત 'પુરાણ વિવેચન'માં મેં કરી છે.

ઉકેલવામાં ઘણો લાભ લીધો છે પણ એ સમયના વંશોમાં બે પુરાણોમાં ગડબડ થઈ છે પ્રદ્યોતો અને શૈશુનાગોને મગધના વંશમાં અનુક્રમમાં પુરાણો મૂકે છે જ્યારે ગૃહલક્ષ્મા પ્રાચીન બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્ય વગેરેથી પ્રદ્યોતોનું અવન્તીમાં અને શૈશુનાગોનું મગધમાં એક કાળે રાજ્ય હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે (જુઓ, Cambrige History of India Vol 1 ch 13)

પૌરાણિક સાહિત્યકારોની, વંશોને એક પછી એક ગોઠવવાની પદ્ધતિ, વંશોને મનુ સુધી ખેંચી જવાની વાસના, જુદી જુદી જાતિઓને એક પુરુષમાંથી ઉત્પન્ન થતી બતાવવાની ઇચ્છા, પુરાણોમાં પરસ્પર વિરોધ વગેરે અનેક ખામીઓનું વર્ણન કરવાની અહીં જરૂર નથી, પણ એ બધી ખામીઓ છતાં એ વંશોની ઉપયોગિતા ઘણી છે માત્ર એને બીજા સ્વતંત્ર પ્રમાણોથી કસી જોવા જોઇએ પ્રાચીન કાળ માટે આવાં સાધનોમાં વૈદિક સાહિત્ય સિવાય આપણી પાસે કશું નથી, પણ, વૈદિક સાહિત્ય મુખ્યત્વે ધાર્મિક છે અને એમાં પૂરા વંશો હોવાનો સંભવ જ નથી છતાં પુરાણોક્ત વંશાવળીઓમાંના કેટલાક નામો વેદોમાં મળે છે આગળ દાખલાઓ ટાંકયા છે પાંચાલના રાજાઓમાંથી સુદાસ વગેરે રાજાઓ વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રખ્યાત છે ટૂંકામાં, પુરાણોક્ત વંશાવળીઓમાં સત્યાંશ અને અસત્યાંશનું એવું મિશ્રણ દેખાય છે કે, ખૂબ ચાળીને તથા ખૂબ સાવધાનતાથી વિવેચન કર્યા પછી એનાં કથનોને સ્વીકારવાં જોઇએ વૈદિક સાહિત્ય બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયે ઉપજાવેલું અને બ્રાહ્મણોમાં મૂળથી 'ઐતિહાસિક ઇન્દ્રિય'નો અભાવ, વગેરે પોતે કલ્પેલાં કારણોથી પાર્જિટરે વૈદિક સાહિત્ય અને પૌરાણિક સાહિત્યનાં કથનો વચ્ચે વિરોધ આવે ત્યાં પુરાણને પ્રમાણ ગણ્યું છે, પણ બીજા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ સિદ્ધાંત હજી સ્વીકારતા નથી અને વેદોને બળવત્તર પ્રમાણ માનીને, પુરાણોને તદ્દન ગૌણ ગણીને જ વૈદિક સમયનો ઇતિહાસ જેટલો ઊકલે તેટલો ઉકેલવા પ્રયત્ન કરે છે (જુઓ, Cambrige History of India Vol 1)

પાર્જિટરનો ઉપર કહેલો વિચિત્ર સિદ્ધાંત વેદોમાં બ્રાહ્મણ સંપ્રદાય અને પુરાણોમાં ક્ષત્રિયસંપ્રદાય, ઐતિહાસિક બાબતમાં વેદો કરતાં પુરાણો વધારે માન્ય વગેરે તો હું પણ માનતો નથી, પણ વંશો મળગ પુરાણોમાં જ આપ્યા છે, વેદોમાં તો છૂટાછવાયા કોઈ કોઈ વ્યક્તિ-

ઓના ઉલ્લેખો જ છે. માટે વંશોની બાબતમાં પુરાણોક્ત વંશાવળીઓનો અભ્યાસ કરવો એ જ એક માર્ગ છે. અલબત્ત, વૈદિક તથા બીજા પ્રકારથી પુરાણોક્ત વંશાવળીઓનું શોધન અવશ્ય કરવું જોઇએ; પણ વંશાવળીઓ જાણવા માટે મુખ્ય સાધન તો પુરાણો જ છે. અને પાર્જિટરે પુરાણોક્ત વંશાવળીઓનું એવું સંપૂર્ણ અને એટલું સવિસ્તર મંથન કર્યું છે કે, વંશો સંબંધી પુરાણોના ઉલ્લેખો વગેરે માટે મેં મોટે ભાગે એનો આધાર લીધો છે.

પુરાણો કહે છે કેઃ—" મનુ વૈવસ્વતને નવ પુત્રો હતા. (૧) ઇક્ષ્વાકુ (૨) નાભાગ, (૩) ધૃષ્ટ, (૪) શર્યાતિ (૫) નરિષ્યન્ત (૬) પ્રાંશુ (૭) નાભાનેદિષ્ટ, (૮) કરુષ અને (૯) પૃષધ્ર, આ નવ માનવો કહેવાય છે."[૨]

આ નવ પુત્રો ઉપરાંત વૈવસ્વત મનુને ઇલા નામની એક કન્યા અથવા ઇલ નામનો મોટો પુત્ર હતો, જે સ્ત્રી રૂપ પામીને ઇલા થયો હતો; આ ઇલાના વંશજો ચંદ્રવંશી ગણાય છે અને એમાં જ યાદવોનો

૨. આ શ્લોકો નીચેનાં પુરાણોમાં થોડા થોડા પાઠફેરથી મળે છે— ब्रह्मांड ૩, ૬૦, ૨-૩ वायु ૮૫, ૩-૪ ब्रह्म ૭, ૧-૨ हरिवंश ૧૦, ૬૧૩-૧૪, लिङ्ग ૧, ૬૫, ૧૭-૧૯ शिव ૭, ૬૦, ૧-૨ कूर्म ૧, ૨૦, ૪-૬ अग्नि ૨૭૨, ૫-૭ આ ઉપરાંત वायु ૬૪, ૨૯-૩૦ માં અને ब्रह्मांड ૨, ૩૮, ૩૦-૩૨ માં આનું પાઠાંતર મળે છે. આ પુરાણોના પાઠનું સંશોધન કરીને, નીચે પ્રમાણે શ્લોકો પુરાણવિદ્ પાર્જિટર આપે છે—

मनोर्वैवस्वतस्यासन्पुत्रा वै नव तत्स्मृताः ।
इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्टः शर्यातिरेव च ॥
नरिष्यन्तस्तथा प्रांशुर्नाभागोदिष्ट एव च ।
करुषश्च पृषध्रश्च नवैते मानवाः स्मृताः ॥

विष्णु ૪, ૧, ૫ અને महाभारत ૧, ૭૫, ૩૧૪૦-૪૧ ઉપરના પાઠને સંમત છે. નાભાગોદિષ્ટ પાર્જિટરે પસંદ કર્યું છે, પણ નાભાનેદિષ્ટ હોવું જોઇએ એમ પોતે જ ટિપ્પણી (પા. ૮૪)માં કહે છે. गरुड ૧, ૧૩૮, ૨; मार्कंडेय ૭૯, ૧૧-૧૨ અને ૧૧૧, ૪-૫ અને भागवत ૯, ૧, ૧૧-૧૨માં પાઠાંતર છે. मत्स्य ૧૧, ૪૦-૪૧, અને पद्म ૫, ૮, ૭૫-૭૭ માં જુદો જ પાઠ છે. મહાભારતમાં ૧, ૧, ૪૨-૭ માં કલ્પિત અને ખોટો સાર ખેંચ્યો છે. પાર્જિટર, Ancient Indian Historical Tradition p. 84.

સમાવેશ થાય છે તેથી ઇલાનો વિચાર પાછળ રાખી, મનુના નવ પુત્રોનો વિચાર પતાવી દઈએ પુરાણો કહે છે કે, મનુ "સૂર્ય-લોકમા જતા એના દશ પુત્રોએ પૃથિવીને દશ ભાગમા વહેંચી લીધી"[૩] આ વહેંચણીની પુરાણોક્ત વિગતોનો સાર નીચે પ્રમાણે છે 'પૃષધ્રે ગુરુની ગાય મરાવીને ખાધી, એટલે ચ્યવનના શાપથી શૂદ્રપણાને પામ્યો," (વાયુ ૮૬, ૧-૨) મતલબ કે, એને પૃથિવીનો ભાગ ન મળ્યો ઋગ્વેદના એક વાલખિલ્ય સૂક્તમા પૃષધ્રનુ નામ આવે છે[૪] પણ એ પૃષધ્ર મનુપુત્ર હોય એમ લાગતુ નથી પછી મનુપુત્ર કરુષમાથી કારૂષ થયા, જેઓ યુદ્ધ વીર હતા[૫] આ કરુષોનુ કરુષદેશમા રાજ્ય હતુ આ કારૂષદેશ હાલના રેવાની આસપાસ અને એની પૂર્વમા હતો એમ પાર્જિટર કહે છે[૬] ધૃષ્ટના ધાર્ષ્ટક નામના રણધૃષ્ટ ક્ષત્રિયો થયા[૭] આ ધાર્ષ્ટકો વિશે કોઈ વધારે કહ્યુ નથી માત્ર શિવપુરાણ કહે છે કે, તેઓ બાલ્હીક દેશમા ગયા, જેનો અર્થ બલ્ખ થાય, પણ વધારે સભવ પજાબનો બાહ્લીક દેશ હોવાનો છે[૮] નરિષ્યન્તના વશ માટે ઘણી ગરબડ છે કેટલાક પુરાણો નરિષ્યન્તના વશજોને શકો કહે છે[૯] ભાગવતમા નરિષ્યન્તના વશજોની નામાવલિ આપી છે અને એમાથી

---

૩ વાયુ ૮૫, ૨૦-૨૧ બ્રહ્માડ ૩, ૬૦, ૨૦-૨૧ બ્રહ્મ ૭, ૨૦-૨૧ હરિવશ ૧૦, ૬૩૩-૩૫ શિવ ૭, ૬૦, ૧૬, બૌધાયન ૨-૨-૩-૨ એન્સ p. 254 n 11

૪ ऋ ૮, ૫૨, ૨ Vedic Index Vol II p 20

૫ करूपस्य तु कारूषाः क्षत्रिया युद्धदुर्मदा ।

वायु ८६-२

બીજા પુરાણોના ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્જિટર પા ૨૫૫ ટિ ૧૪

૬ એન્સ પા ૨૫૬ અને પાર્જિટરનુ માર્કડેય પુરાણનુ અગ્રેજી ભાષાતર પા ૩૪૧

૭ धृष्टस्य धार्ष्टकं क्षत्रं रणधृष्टं बभूव ह ।

वायु ८८-४

૮ પાર્જિટર, પા ૨૫૬ અને તેની ટિ ૪-૫

૯ नरिष्यत शका पुत्रा । હરિવશ ૧૦-૬૬૧, વધારે ઉલ્લેખો માટે જુઓ એન્સ પા ૨૫૭ ટિ. ૬

અગ્નિવેશ્યાયન બ્રાહ્મણો થયા એમ કહ્યું છે;[૧૦] પણ આ વાત વૈશાલ વંશના નરિષ્યન્ત વિશે હોવાનો વધારે સંભવ છે એમ પાર્જિટર કહે છે. નાભાગના અંબરિષાદિ વંશજોનું ઘણું કરી જમના કાઠે રાજ્ય હતું. બાર પુરાણોમાં નાભાગનો વંશ આપ્યો છે.[૧૧] હરિવંશ તો અંબરીષ આગળ જ અટકે છે પણ બીજા ચોથી પેઢીના રથીતર આગળ અટકે છે. ઋગ્વેદમાં નભાકના પુત્ર નાભાકનું નામ ઋષિ તરીકે આવે છે[૧૨] પણ તે આ પુરાણોક્ત મનુપુત્ર હોવાનો સંભવ થોડો જ છે. નાભાનેદિષ્ટના વંશનું રાજ્ય વૈશાલીમાં હતું અને એની વંશાવળી સાત પુરાણોમાં તથા રામાયણ અને મહાભારતમાં આપી છે.[૧૩] માનવ નાભાનેદિષ્ટનું નામ પાછલી સંહિતાઓમાં અને બ્રાહ્મણોમાં પ્રસિદ્ધ છે.[૧૪] આ વૈદિક ઉલ્લેખોમાં કહ્યું છે કે મનુએ પોતાના પુત્રોને જ્યારે મિલકત વહેંચી આપી ત્યારે નાભાનેદિષ્ટને કાંઇ ન આપ્યું. પણ એણે પિતાની સલાહને અનુસરી આંગીરસ પાસેથી ગાયો મેળવી. નાભાનેદિષ્ટ શબ્દનો મૂળ અર્થ નજીકમાં નજીકનો સંબંધી એટલો છે. પુરાણો નાભાનેદિષ્ટની વંશાવળી પ્રમતિ સુધી આપે છે. આ પ્રમતિ રામાયણના કથન પ્રમાણે અયોધ્યાના રાજા દશરથના સમકાલીન હતા.[૧૫] આ વંશાવળી વાયુ, વિષ્ણુ, ગરુડ અને ભાગવતમાં પ્રમતિ સુધી સંપૂર્ણ આપી છે અને બાકીના ગ્રન્થોમાં અધૂરી છે. વળી નાભાનેદિષ્ટના ભલદન વૈશ્ય થઈ ગયાનું અને ત્રણ વૈશ્ય બ્રાહ્મણો

---

૧૦. ભાગવત ૯, ૨, ૧૯ થી ૨૨

૧૧. હરિવંશ ૧૦, ૬૪૧, બીજા ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્જિટર, પા. ૯૮ ટિ. ૩.

૧૨. ઋ. ૮, ૪૧, ૨; निरुक्त ૧૦, ૫ Vedic Index Vol. I p. 442.

૧૩. ब्रह्मांड ૩, ૬૧, ૩ થી ૧૮, वायु ૮૬, ૩ થી ૨૨, रामायण ૧, ૪૭, ૧૧ થી ૧૭ महाभारत ૧૪, ૪, ૬૫ થી ૮૬; બીજા ઉલ્લેખો માટે જુઓ, પાર્જિટર પા. ૯૭ ટિ. ૧

૧૪. तै. सं. ૩, ૧, ૯, ૪ થી ૬ ऐ. ब्रा. ૫, ૧૪ Vedic Index Vol. I p. 442

૧૫. वा. रामायण ૧, ૪૭, ૧૭–૨૦ પાર્જિટર પા. ૯૭

મન્ત્રદ્રષ્ટા થયાનું પુરાણોમા કહ્યું છે[१६] આ ભલન્દનનો પુત્ર વત્સપ્રી ઋગ્વેદના એક સૂક્તના દ્રષ્ટા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે[१७]આ નાભાનેદિષ્ટના એક વંશજ વિશાલ નામના પરમ ધાર્મિક રાજાએ વિશાલા અથવા વૈશાલીનગરીની સ્થાપના કરી[१८], અને પછીથી આ રાજાઓ વૈશાલક કહેવાવા લાગ્યા, રામાયણે તો વિશાલથી જ વંશનો આરંભ કર્યો છે અને વિશાલને ઇક્ષ્વાકુનો પુત્ર ગણ્યો છે

મનુના પુત્ર શર્યાતિએ આનર્તમા કુશસ્થલી (દ્વારકા)મા રાજ્ય સ્થાપ્યુ આ શર્યાતિનો ટૂંકો વંશ બાર પુરાણોમા આપ્યો છે.[१९] જુદા જુદા પુરાણોના પાઠમા ઝાઝો ફેર નથી શર્યાતિનો પુત્ર આનર્ત, તેના નામ ઉપરથી આનર્ત દેશનુ નામ પડ્યુ શર્યાતિની કન્યા સુકન્યા ભાર્ગવ ચ્યવનને પરણેલી તેની કથા વૈદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યમા પ્રસિદ્ધ છે ઋગ્વેદમા શર્યાતિ મન્ત્રદ્રષ્ટા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે[२०] ઐતરેય બ્રાહ્મણમા પણ એક શાર્યાતનો ઉલ્લેખ છે ત્યા એને માનવ કહ્યો છે તથા ચ્યવને એને રાજ્યાભિષેક કરેલો એમ કહ્યુ છે[२१] શતપથ અને જૈમિનીય બ્રાહ્મણવાળા[२२] ચ્યવનોપાખ્યાનમા જે શાર્યાતનુ નામ છે, તે અને ઉપર કહેલા એક જ જણાય છે આ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમા જ ચ્યવન-સુકન્યાનું આખ્યાન પ્રથમ મળે છે અને મહાભારત પુરાણોમા એનો વિસ્તાર થયો છે

---

१६ मार्कंडेय ११३, ३६, ११४, २, ११६, ३-८ ब्रह्माड ७, २६, विष्णु ४, १, १५ भागवत ९, २, २३

અને ब्रह्माड ७, ४२ हरिवंश ११, ६५८ शिव ७, ६०, ૭૭

પાર્જિટર પા ૯૭ ટિ ૫, ६

१७ પાર્જિટર પા ૯૭ ऋ. ९, ६८

१८ विशालो वंशकृद्राजा वैशालीं निर्ममे पुरीम् । भा ९, २, ३३. બીજા ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્જિટર પા ૯૭ ટિ ૪

१९ वायु ८६, २३ थी २९ અને ८८, १ थी ८, ब्रह्माड ३, ६१, १८ थी ४२ ब्रह्म ७, २७ थी ४१ हरिवंश १०, ६४२ थी ११, ६५७, વધારે ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્જિટર પા ૯૭ ટિ. ८

२० ऋ. १, ५१, १२, ३, ५१, ७ Vedic Index Vol II p. 375.

२१ ऐ ब्रा ८, ३२, ७ Vedic Index Vol. II p. 375.

२२ श. ब्रा ४, १, ५, १ जै ब्रा ३, १२१, એ.ન.

આ વંશ લાંબો વખત ચાલ્યો જણાતો નથી અને પુરાણો પ્રમાણે આનર્તના ચોથી પેઢીના જ રૈવત પોતાની કન્યા રેવતી સાથે બ્રહ્મલોકમાં ગાન સાંભળવા ઊભા રહ્યા: ત્યાં યુગો ચાલ્યા ગયા અને રેવતી બલદેવને આપવી પડી.[૨૩] અને પાછળથી રૈવત બ્રહ્મલોકમાં ગયા પછી પુણ્યજન રાક્ષસોએ કુશસ્થલીનો નાશ કર્યો.[૨૪]

મનુના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઇક્ષ્વાકુ મધ્યદેશના રાજા થયા.[૨૫] અને અયોધ્યાના સૂર્યવંશના મૂળ પુરુષ આ ઇક્ષ્વાકુ જ ગણાય છે.[૨૬] ઇક્ષ્વાકુના વંશ માટે વાયુ વગેરે ૭ પુરાણો[૨૭] કહે છે કે, ઇક્ષ્વાકુને સો પુત્રો હતા જેમાં વિકુક્ષિ, નિમિ અને દંડ મોટા હતા અને શકુનિ વગેરે મોટા પચાસ ઉત્તરાપથના રાજાઓ થયા અને વિશતિ વગેરે નાના અડતાલીસ દક્ષિણાપથના રાજાઓ થયા.[૨૮] આમાંથી વિકુક્ષિ ઇક્ષ્વાકુની ગાદીએ બેઠો. તેનો કકુત્સ્થ અને આ કકુત્સ્થમાંથી જે વંશ ચાલ્યો તેમાં રામચન્દ્ર થયા. આ અયોધ્યાના ઇક્ષ્વાકુના વંશની વંશાવળી તેર પુરાણોએ લગભગ સંપૂર્ણ આપી છે.[૨૯]

---

૨૩. ભાગવત ૯, ૩. ૨૯ થી ૩૭ વાયુ ૮૬, ૨૩ થી ૨૯

૨૪. हता पुण्यजनैः सर्वा राक्षसैः सा कुशस्थली । वायु ८८, १
પાર્જિટર પા. ૯૮

૨૫. ब्रह्म ७, २० हरिवंश १०, ६३४ शिव ७, ६०, १७ वायु ८५, २१

૨૬. मत्स्य १२, १५ पद्म ५, ८, १२० એજન પા. ૨૫૭

૨૭. વાયુ ૮૮, ૮ થી ૧૧ વગેરે ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્જિટર પા. ૨૫૭ ટિ. ૪.

૨૮. शकुनिप्रमुखास्तस्य पुत्राः पञ्चशतं तु ते
उत्तरापथदेशस्य रक्षितारो महीक्षितः
विंशतिप्रमुखास्ते तु दक्षिणापथरक्षिणः
वायु ८८, ८ थी १०.
પાર્જિટર પા. ૨૫૭

મત્સ્ય વગેરે ચાર પુરાણો વિકુક્ષિના ૧૫ પુત્રો મેરુની ઉત્તરે અને ૧૧૪ મેરુની દક્ષિણે રાજા થયા એમ કહે છે. मत्स्य १२, २६–२७
એજન પા. ૨૫૭

૨૯. વાયુ ૮૮, ૮ થી ૨૧૩ ब्रह्म ७, ४४ થી ૪૮, વગેરે પૌરાણિક ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્જિટર પા. ૯૩ ટિ. ૨

રામાયણમા રામ સુધીની વંશાવળી બે વખત આપી છે[૩૦] મહાભારતે દઢાશ્વ સુધી એક સ્થળે આપી છે અને અન્યત્ર બીજા કટકાઓ આપ્યા છે[૩૧] રઘુવંશમા દિલીપ બીજાથી અગ્નિવર્ણ સુધીનો પાછલા અર્ધાનો ઘણો ભાગ આપ્યો છે આમાથી રામાયણ સિવાયના ગ્રન્થો એકબીજા સાથે મોટે ભાગે મળે છે અને રઘુવંશ પણ આ બાબતમા રામાયણને નહિ પણ પુરાણોને અનુસરે છે[૩૨] એ જોતા રામાયણની વંશાવળીમા જ ગડબડ લાગે છે

ઇક્ષ્વાકુના બીજા પુત્ર નિમિ અથવા નેમિમાથી વિદેહનો વંશ નીકળ્યો[૩૩] આ વિદેહની વંશાવળી પાચ પુરાણોમા આપી છે સીરધ્વજ સુધી રામાયણમા આપી છે[૩૪] નિમિના પુત્ર મિથિના નામ ઉપરથી મિથિલા નગરીનુ નામ પડ્યુ[૩૫]

ઇક્ષ્વાકુને ત્રીજો દંડ નામનો પુત્ર હોવાનુ કેટલાક પુરાણો કહે છે અને એ દંડ ઉપરથી દંડકારણ્યનુ નામ પડ્યુ હોવાનું પદ્મપુરાણ કહે છે[૩૬]

ઇક્ષ્વાકુ વંશના પુરુષોમાથી ઇક્ષ્વાકુનુ નામ ઋગ્વેદમા એક વખત અને અથર્વવેદમા એક વખત મળે છે[૩૭] આ બન્ને સ્થળે ઇક્ષ્વાકુને

---

૩૦ रामायण १, ७०, २१ थी ४४, २, ११०, ६ थी ३५

૩૧ महाभारत ३, २०१, १३५१५-१८, २०३, १३६१४ थी २२ અને ૩, १०७, ८८१२ થી १८

૩૨ જુઓ મારું 'કાલિદાસ અને પુરાણો' (વસન્ત સ્મારક ગ્રંથ) પાર્જિટર પા ૮૧ થી ૯૦ મા વધારે દાખલાઓ આપ્યા છે

૩૩ નિમિ વસિષ્ઠના શાપથી વિદેહ કહેવાયા માટે એનાથી ચાલેલો વંશ પણ એ નામથી ઓળખાયો

वायु ८९, ४

૩૪ वायु ८९, १ थी २३ विष्णु ४, ५, ११ थी ३४, બીજા ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્જિટર પા ૮૫ ટિ ५, ६

૩૫ मिथिर्नाम महावीर्यो येना सौ मिथिलाऽभवत् ।

वायु ८९, ६

૩૬ પાર્જિટર પા ૨૫૮ ટિ. ૨

૩૭ ऋ. १०, ६०, ४ Vedic Index Vol I p 75

अ वे १४, ३९, ९ „

દેશ.[૫૧] આ સૌદ્યમ્ન વંશ પુરાણોમાં બહુ અગત્યનો નથી, પણ ઐલવંશ એટલે ઇલાપુત્ર પુરુરવાનો વંશ ઘણો અગત્યનો છે. આ ઐલવંશમાં જ પૌરવો, યાદવો વગેરે મહાભારત અને પુરાણ પ્રસિદ્ધ રાજવંશો થયા છે.

ઐલ પુરુરવ અને અપ્સરા ઉર્વશીના વિચિત્ર સંવાદવાળું એક સૂક્ત ઋગ્વેદમાં છે.[૫૨] આ ઉપરથી શતપથ બ્રાહ્મણની પુરુરવાની આખ્યાયિકા રચાઈ છે.[૫૩] અને એમાથી પુરાણોની કથાનો અને છેવટ વિક્રમોર્વશીય નાટકનો વિકાસ થયો છે.[૫૪]

આ ઇલા ઉપરથી ઇલાવૃત નામ પડયું એમ મત્સ્ય કહે છે,[૫૫] પણ પાર્જિટર એ ઉપરથી ઐલો હિમાલયના મધ્ય ભાગમાંથી આવ્યા એમ ઠરાવે છે અને આ ઐલો–અર્થાત્ પૌરવ, યાદવ વગેરે ચંદ્રવંશો ગણાય છે, તે જ આર્યો અને ઇક્ષ્વાકુ વગેરે મનુના નવ પુત્રોમાંથી નીકળેલા માનવવંશો તે દ્રાવિડો અને સૌદ્યુમ્નો તે મુંડા પ્રજા અને તેની મોનખ્મેર શાખા એમ તર્ક કરે છે. વળી વેદોનો પ્રાચીનતમ ભાગ મૂળ દ્રાવિડ રાજાઓ અને અનાર્ય બ્રાહ્મણોની રચના વગેરે વિચિત્ર અનુમાનો પુરાણોના આ વંશ સંબંધી સાહિત્ય ઉપરથી પાર્જિટર કાઢે છે.[૫૬] પાર્જિટરનાં આ અનુમાનો પ્રાચ્ય વિદ્યાભિજ્ઞોમાં માન્ય થયાં નથી. આચાર્યશ્રી આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવે પાર્જિટરનાં આ પ્રતિપાદનોનું વિવેચન ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના એક વાર્ષિક મેળાવડા સમક્ષ કરેલું છે.[૫૭] આ મોટા વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા કરવા જેટલી કે પાર્જિટરનાં અનુમાનોનું ખંડન કરવા જેટલી અહીં જગ્યા નથી; એ માટે તો પાર્જિટરના આ પુસ્તકની વિગતવાર

---

૫૧. વાયુ ૮૫, ૧૯, પાર્જિટર પા. ૨૫૫

૫૨. ऋ. १०, ९५

૫૩. श. ब्रा. ११, ५, १, १ Vedic Index Vol. II p. 3

૫૪. આ વિકાસનો ક્રમ જોવા જુઓ મારું 'કાલિદાસ અને પુરાણો.' વસંત રજતગ્રંથમાં.

૫૫. इलस्य नाम्ना तद्वर्षमिलावतमभूत्तदा । मत्स्य १२, १४

૫૬. જુઓ; પાર્જિટર, પ્રસ્તાવના.

૫૭. જુઓ; બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ ૧૯૨૮ નો વધારો.

સમાલોચના કરવી જોઇએ પણ પુરાણોના વચનોમાથી પાર્જિટરે કાઢ્યો છે એવો જ અર્થ કાઢ્યા વગર છૂટકો ન થાય એમ મને લાગતુ નથી પૌરાણિક વંશાવળીઓમાથી માનવ, ઐલ અને સૌદ્યુમ્ન એ રીતે ત્રણ મૂળ વંશો માનીને, એમા આ દેશની આધુનિક વસ્તીની ત્રણ મૂળ જાતો (races) જેવી, એ તો કેવળ કલ્પના લાગે છે મનુના દશ બાળકોમાથી દશ જાતો શા માટે નહિ? પુરાણોક્ત વંશસાહિત્યમાથી બીજા પણ ઘણા વિકલ્પો સભવે છે મતલબ કે, પાર્જિટરે ઐલ અને માનવ તથા સૌદ્યુમ્ન વચ્ચે પાડેલો ભેદ ન સ્વીકારીને ઐલ વંશમા જ આગળ ચાલીએ

પુરુરવાનુ રાજ્ય યમુનાના ઉત્તર કાંઠા ઉપર પ્રતિષ્ઠાનમા એટલે કે પ્રયાગમા હતુ [૫૮] એને ૭ પુત્રો હતા એમ પુરાણો કહે છે [૫૯] તેમાથી પુરુરવાનો પુત્ર આયુ પ્રયાગની ગાદીએ બેઠો અને બીજો પુત્ર અમાવસુનુ રાજ્ય ઘણુ કરી કાન્યકુબ્જમા હતુ [૬૦] પણ આપણે આયુના વંશનુ જ પ્રયોજન છે આયુનો પુત્ર નહુષ, આ નામ ઋગ્વેદમાં કેટલીક વાર આવે છે [૬૧] અને મહાભારતમા તથા પુરાણોમા નહુષની કથા પ્રસિદ્ધ છે નહુષનો પુત્ર યયાતિરાજા મહાભારત પુરાણમા ચક્રવર્તી મહારાજા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે [૬૨] નહુષ્ય યયાતિનું નામ વેદમા પણ મળે છે [૬૩] આ યયાતિને દેવયાની અને શર્મિષ્ઠા નામે બે પત્નીથી પાચ પુત્રો થયા

---

૫૮ राज्य स कारयामास प्रयागे पृथिवीपति ॥
उत्तरे यामुने तीरे प्रतिष्ठाने महायशा ॥
वायु ९१, ५०

૫૯ वायु ९१, ५१

૬૦ પાર્જિટર પા ૨૫૮, અને ટિ ૫

૬૧ ऋ १, ३१, ११, ८, ४६, २७ વગેરે જુઓ, Vedic Index Vol. I p 438 9

૬૨ महाभारत १, ७५, ३१५६

૬૩ ऋ १ ३१, १७, १०, ६३, १ Vedic Index, see Vol. II p. 187

યદુ, તુર્વસુ દ્રુહ્યુ, અનુ અને પુરુ.[૬૪] યયાતિના પુત્ર તરીકે નહિ પણ છૂટાં છૂટાં, તે તે જાતોનાં તથા તેના રાજાઓનાં નામ તરીકે-આ પાંચે નામો વેદોમાં મળે છે.[૬૫] એકાદ સ્થળે પાંચે નામો એક સાથે પણ મળે છે અને તૃત્સુઓના શત્રુઓ તરીકે યદુ વગેરેનો ઉલ્લેખ મળે છે.[૬૬] આ પાંચે ભાઇઓ વચ્ચે યયાતિએ પોતાનું રાજ્ય પૃથ્વી–વહેંચી આપી, તેમાં પુરુને પોતાની ગાદીએ બેસાડ્યો; દક્ષિણ પૂર્વમાં તુર્વસુને રાજ્ય આપ્યું, દક્ષિણ પશ્ચિમમાં યદુને આપ્યું, પશ્ચિમમાં દ્રુહ્યુને અને ઉત્તરમાં અનુને આપ્યું.[૬૭] પણ પુરાણોમાં યયાતિના ચરિત્રમાં પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા ન ગ્રહણ કરવા માટે પુરુ સિવાયના ચારે પુત્રોને તેણે શાપ આપ્યો અને પુરુને રાજ્ય આપ્યું, એવાં પણ વચનો છે.[૬૮] અને ઋગ્વેદના અમુક મંત્રોમાથી સુદાસ સામેના યુદ્ધમાં હારીને, તુર્વસુ અને યદુ છટકી ગયા અને અનુ અને દ્રુહ્યુ નાશ પામ્યા; એવો અર્થ નીકળતો મેકડોનલ અને કીથને લાગે છે.[૬૯] પાર્જિટર તો દ્રુહ્યુઓ ભારતના પશ્ચિમ–ઉત્તરમાંથી ઈરાનમાં ગયા અને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ નો મિતાનીનો લેખ એ દ્રુહ્યુઓએ પ્રસારેલા વૈદિક ધર્મની નિશાની છે એમ ગણે છે. (જુઓ પા. ૩૦૦)

યયાતિના પુત્રોમાંથી પૌરવો આ દેશમાં વધારે પ્રસિદ્ધ થયા છે. વેદમાં પુરુકુત્સ વગેરે અનેક પૌરવ રાજાઓનાં નામો મળે છે. મહાભારતના ભારતો, પાંડવ–કૌરવો પણ પૌરવો જ ગણાય છે. જો કે વેદમાં કેટલેક સ્થળે પુરુઓ અને ભરતોને પરસ્પર વિરોધી કહ્યા છે.[૭૦]

---

૬૪. यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ॥
द्रुह्युं चानुं च पुरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥
वायु. ९३–१६, १७.
બીજા ઉલ્લેખો માટે જુઓ; પાર્જિટર પા. ૮૭ ટિ. ૧, ૨

૬૫. Vedic Index Vol. II p. 185.

૬૬. ऋ. १; १०८; ८

૬૭. वायु ૯૩, ૮૮ થી ૯૦; બીજા ઉલ્લેખો માટે જુઓ: પાર્જિટર પા. ૨૫૯ ટિ. ૭

૬૮. वायु ૯૩, ૩૯ થી ૬૧

૬૯. Vedic Index Vol. II p. 185.

૭૦. ऋ. ७, १८, १३ તથા ऋ. ७, ८, ४
Vedic Index Vol. II p. 112

પણ પાછળથી ભરતો અને પુરુઓ જોડાઇ ગયા અને શતપથ બ્રાહ્મણ વગેરેના સમયમા એ ભરતો જ કુરુપાંચાલ તરીકે મધ્ય દેશમા રાજ્ય કરતા હોવાનો સંભવ મેકડોનલ અને કીથ માને છે.[૭૧]

યાદવો

વેદમા તો ઉપર કહ્યુ તેમ યાદવોના અર્થમા યદુ આવે છે, એ આ વંશોના વિચારમા બહુ સૂચક છે, પણ આપણે તો પુરાણોને અનુસરી યદુના વંશમા આગળ ચાલીએ. વાયુ પ્રમાણે યદુને પાચ પુત્રો હતા, પણ એમાથી બે મોટાના વંશો વધારે અગત્યના છે[૭૨]

આમાથી સૌથી મોટા સહસ્રજિત્‌ના પૌત્ર હૈહયના નામથી તેના વંશજો હૈહયો તરીકે પ્રખ્યાત થયા અને ક્રોષ્ટુના વંશજો ખાસ યાદવો તરીકે ઓળખાયા,[૭૩] હૈહયોમા પરાક્રમી કાર્તવીર્ય સહસ્રાર્જુનની કથા પ્રસિદ્ધ છે, પણ એ વંશનું આપણે પ્રયોજન નથી ક્રોષ્ટુનો વંશ એટલે મુખ્ય યાદવ વંશ વાયુ વગેરે બાર પુરાણોમા આપ્યો છે[૭૪] ક્રોષ્ટુ પછી પાચમો શશબિન્દુ મહાવીર્યવાન અને ચક્રવર્તી થયો એમ પુરાણો કહે છે[૭૫] અને શશબિન્દુથી દશમો જ્યામઘ પણ ખૂબ પ્રખ્યાત થયો લાગે છે[૭૬] જ્યામઘના પુત્ર વિદર્ભે વિદર્ભમા રાજ્ય મેળવ્યુ આ વિદર્ભના ત્રણ પુત્રોમા[૭૭] લોમપાદનું રાજ્ય કયા હતું એ સ્પષ્ટ નથી કૈશિક ચેદીના રાજા થયા અને મોટા પુત્ર ક્રથના

૭૧. Vedic Index Vol I p 167, 169

૭૨ यदो पुत्रा बभूवुर्हि पञ्च देवसुतोपमा ।
सहस्रजिदथ श्रेष्ठ. क्रोष्टुर्नीलोजितो लघु॥

વાયુ ૬૪, ૨

વધારે ઉલ્લેખો માટે, પાર્જિટર પા ૮૭ ટિ ૩, ૬

૭૩ હરિવંશ ૩૬, ૧૮૯૦, પાર્જિટર ૭૮ ટિ ૫

૭૪ વાયુ અ ૬૧ શ્લો ૨૪ થી આગળ હરિવંશ ૩૭, બ્રહ્માંડ ૩, ૭૦ વગેરે ઉલ્લેખો માટે પાર્જિટર પા ૧ ૨ ટિ ૫

૭૫ વાયુ ૯૫, ૧૯

૭૬ વાયુ ૯૫, ૨૯, થી આગળ

૭૭ લોમપાદની ૧૩ પેઢીઓ કૂર્મના કહી છે, પણ તેનુ રાજ્ય કયા હતુ એ પુરાણો કહેતા નથી અને ચેદી વંશનું રાજ્ય ચેદી દેશના હતુ

વંશમાં બાવીશમી પેઢીએ[૭૮] સત્વત થયા. ને આ સત્વત ઉપરથી એના વંશજો સાત્વત કહેવાયાઃ શ્રીકૃષ્ણ સાત્વત કહેવાય છે.

આ સત્વતના ભજમાન, દેવાવૃધ, અન્ધક અને વૃષ્ણિ ચાર પુત્રો થયા.[૭૯] આમાંથી ભજમાનનો એના પોતાના પુત્રોથી આગળ વંશ નથી આપ્યો. દેવાવૃધનાં પોતાના તથા એના પુત્ર બભ્રુનાં પુરાણોએ ખૂબ વખાણ કર્યાં છે પણ વંશ આગળ નથી આપ્યો.[૮૦] અન્ધકને ચાર પુત્રો હતા પણ એ કુકુર અને ભજમાનનો વંશ વિશેષ ઉપયોગી છે. કુકુરમાંથી કુકુરો થયા અને ભજમાનના વંશજો ખાસ અંધકો કહેવાયા. પુરાણોના પાઠોનું સંસ્કરણ કરતાં નીચેનો આંબો નીકળે છે.[૮૧]

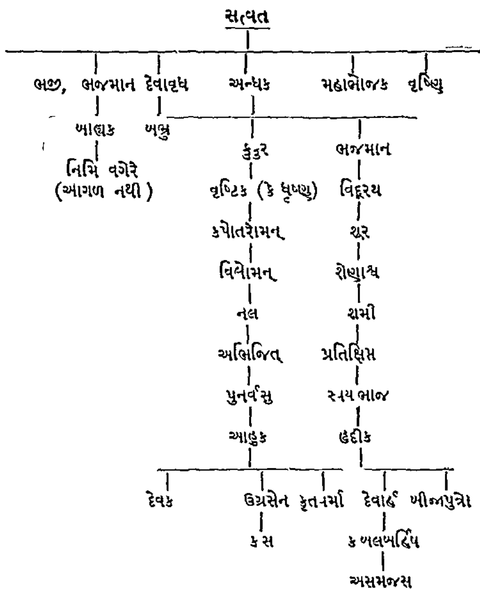
૭૮. આ યાદવ વંશની તથા ઐક્ષ્વાક, વિદેહ, હૈહય વગેરે વંશોની પેઢીઓ માટે જુઓ; પાર્જિટરે આપેલો કોઠો પા. ૧૪૪, ૧૪૫.

૭૯. सत्वतात्सत्वसपन्नान् कौशल्या सुषुवे सुतान् ।
भजिनं भजमानं च दिव्यं देवावृधं नृपम् ॥
अन्धकं च महाभोजं वृष्णिं च यदुनन्दनम् ।

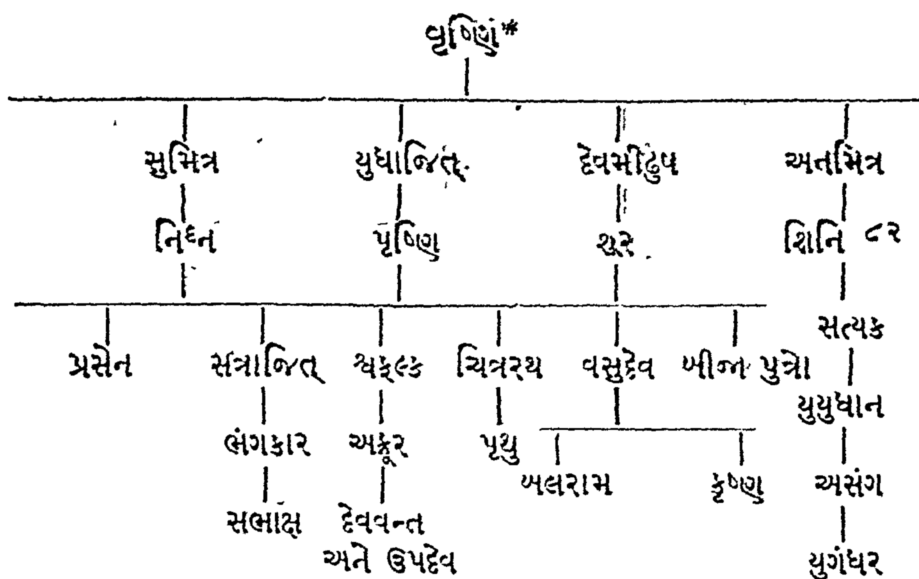
પાર્જિટરે વાયુ, બ્રહ્માંડ, બ્રહ્મ વગેરેના પાઠોનો સંસ્કાર કરીને આપેલો પાઠ. પા. ૧૦૩ ટિ. ૩.

૮૦. વાયુ ૯૬, ૬ થી ૧૫

૮૧. પાર્જિટર પા. ૧૦૫. મૂળ પુરાણનાં વચનો માટે પાના ૧૦૪ની ટિ. ૫, ૬. શ્રીકૃષ્ણના પૂર્વ પુરુષો તરીકે સાત્વતોનો આંબો બહુ ચોક્કસ મળવો જોઈએ, પણ આ નામોમાં યે પુરાણોનાં વચનોમાં બહુ ગડબડ દેખાય છે.

આ સત્વત વશમા કૃષ્ણજન્મને લીધે સૌથી અગત્યના વૃષ્ણિ વશમા તો ગોટાળો વધારે છે શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર માટે સૌથી પ્રાચીન ગ્રથરૂપ હરિવશ જ આ વૃષ્ણિને બદલે યદુના પુત્ર ક્રોષ્ટ્રનું નામ લખે છે પાર્જિટરે જુદા જુદા પુરાણોના પાઠો મેળવીને નીચે પ્રમાણે આપો આપ્યો છે વૃષ્ણિને બે સ્ત્રીઓ હતી, ગાન્ધારી અને માદ્રી એમાથી ગાન્ધારીને સુમિત્ર અથવા અનમિત્ર નામનો પુત્ર થયો અને માદ્રીને યુધાજિત, દેવમીઢુષ અને અનમિત્ર નામના ત્રણ પુત્ર થયા આ ચારેના વશનો આપો —

હવે વૃષ્ણિના આ આંબાને સત્વતના પુત્ર અન્ધકના આંબા સાથે સરખાવતાં કાંઈક ગડબડ લાગે છે. અન્ધકથી નવમી પેઢીનો દેવક પોતાની પુત્રી દેવકીને અન્ધકના ભાઇ વૃષ્ણિના પૌત્રના પુત્ર વસુદેવને આપે છે. ટૂંકામાં, કાં તો વૃષ્ણિના આંબામાં ચારથી ૭ પેઢી ઘટે છે અથવા અન્ધકના આંબામાં ચારથી ૭ પેઢી વધારે છે.[૮૩]

---

* गान्धारी चैव माद्री च वृष्णिभार्ये वभूवतुः
गान्धारी जनयामास सुमित्र मित्रनन्दनम्

माद्री युधाजित पुत्रं ततो वै देवमीढुषम्
अनमित्र सुत चैव तावुभौ पुरुषोत्तमौ ॥

मत्स्य ४४, श्लो. १, २,
वायु ९६, १७, थी १९.

अश्मक्यां जनयामास शूरं वै देवमीढुषः ।

महिष्यां जज्ञिरे शूराद्भोजायां पुरुषा दश ।
वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानकदुन्दुभिः

हरिवंश पर्व-१, ३४-१७
मत्स्य ४५, १-२
वायु ९६, १३४-१४४

૮૨ આ શિનિના વંશજો શૈનેય નામથી પ્રખ્યાત થયા.
वि. पु ४, १४, १

૮૩. આ વૃષ્ણિ વંશના વિષયમાં ઉપર મત્સ્ય, વાયુ, બ્રહ્માંડ, બ્રહ્મ વગેરે ઉપરથી સંસ્કારેલો કોઠો આપ્યો છે. પણ હરિવંશ, વિષ્ણુ અને ભાગવતનો

મહાભારતમાં તથા કૃષ્ણચરિત્રમાં આવતા પાત્રોનો સંબંધ સમજવા માટે આ બે શાખાઓ ખાસ ઉપયોગી છે અન્ધકના પુત્ર કુકુરના વંશમાં થયેલ દેવકને ચાર પુત્રો અને સાત દીકરીઓ હતી અને સાતેને વૃષ્ણિના પ્રપૌત્ર વસુદેવને આપી હતી વળી વૃષ્ણિના પુત્ર સુમિત્રના પૌત્ર સત્રાજિતના સૂર્ય પ્રાણ સમાન મિત્ર હતા, અને સૂર્યે એને સ્યમન્તક નામનો મણિ આપ્યો, અને સત્રાજિતે પોતાના નાના ભાઈ પ્રસેનને એ મણિ કંઠમાં પહેરવા આપ્યો આ મણિ માટે કૃષ્ણને ઇચ્છા થઈ પણ પરાણે લેવાનું યોગ્ય ન ધાર્યું આ પ્રસંગમાંથી સ્યમન્તકાખ્યાન થયું અને છેવટ સત્રાજિતે પોતાની પુત્રી સત્યભામા શ્રીકૃષ્ણને આપી ૬૪ (વિષ્ણુ ૪, ૧૩)

શ્રીકૃષ્ણના જન્મ વખતે કુકુરના વંશના આહુકના પુત્ર ઉગ્રસેનનું

પાઠ જુદો જ છે હરિવંશમાંથી સાત્વતના પુત્રોવાળો ભાગ પડી ગયો છે અને એ તો વૃષ્ણિને બદલે ક્રોષ્ટ્રને ગાધારી અને માદ્રી બે પત્નીઓ હતી અને તેને અનમિત્ર, યુધાજિત્ અને દેવમીઢુષ ત્રણ પુત્રો થયા, આમાંથી દેવમીઢુષના પૌત્ર વસુદેવ, એ રીતે વંશ આપે છે

જુઓ ૧,૩૪,૧ થી ૧૭

પણ વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવત સાત્વતને ભજી, ભજમાન, દિવ્ય, વૃષ્ણિ, દેવાવૃધ, અન્ધક અને મહાભોજ એ રીતે સાત પુત્રો હોવાનું કહે છે

વિ ૪, ૧૨, ૧, ભા ૯, ૬, ૭

પછી ભજમાનને નિમ્રોચિ, કિંકિણ વગેરે, મહાભોજનો ભોજ, દેવાવૃધનો બભ્રુ, વૃષ્ણિને સુમિત્ર અને યુધાજિત્ અને સુમિત્રના વંશમાં અનમિત્રથી સત્રાજિત્ ઉપર પ્રમાણે અને શિનિથી યુયુધાન ઉપર પ્રમાણે અને અનમિત્રના બીજા પુત્ર યુધાજિત્‌થી શ્વફલ્કને અક્રૂર વગેરે બાર પુત્રો

પછી સાત્વતના પુત્ર અંધકના ચાર પુત્રો કુકુર, ભજમાન, શુચિકંબલ અને બર્હિષ્ટકંકુ ના વંશમાં કંસ અને ભજમાનના વિદૂરથ, તેના શૂર, તેના શમી, તેના પ્રતિક્ષત્ર, તેના સ્વયંભોજ, તેના હદીક અને હદીકના ત્રણ પુત્રો કૃતવર્મા, શતધનુ અને દેવમીઢુષ દેવમીઢુષના શૂર અને શૂરના વસુદેવ

વિષ્ણુ ૪, ૧૪, ૧ થી ૮ અને ભા. ૯ ૨૪, ૬ થી ૨૮ વિષ્ણુ અને ભાગવતમાં પણ પાઠફેર છે

૬૪ આ પ્રસંગ વાયુએ ટૂંકમાં કહ્યો છે —

ऌिप्सांचक्रे प्रसेनात्तु मणिरत्नं स्यमन्तकम् ।
गोविन्दो न च तं लेभे शक्तोऽपि न जहार चः॥

वायु ९६, ३२

અને એના પુત્ર કંસનું મથુરામાં જોર હશે એમ જણાય છે. ઉગ્રસેનના દાદા પુનર્વસુનાં અને પિતા આહુકનાં વાયુપુરાણે ખાસ વખાણ કર્યાં છે.[૮૫] એ જોતાં આહુકે અથવા પુનર્વસુએ મથુરાના યાદવોનું આધિપત્ય મેળવ્યું હશે. પછી ઉગ્રસેનને નવ પુત્રો હતા તેમાં સૌથી મોટો કંસ હતો. અને કંસના જુલમના વર્ણનથી તો કૃષ્ણ-બાળચરિત્રની કથાઓ ભરી છે.

વૃષ્ણિનો પૌત્ર શૂર જેના નામથી ભગવાન કૃષ્ણ શૌરિ કહેવાય છે, તેને કુલ દશ પુત્રો હતા. જેમાં સૌથી મોટા વસુદેવ અને પૃથા, શ્રુતદેવા વગેરે પાંચ પુત્રીઓ હતી.[૮૬] આ પુત્રીઓમાંથી પૃથાને અનપત્ય અને વૃદ્ધ કુન્તીભોજને દત્તક આપી હતી. જેથી પૃથાનું પ્રખ્યાત નામ કુન્તી પડયું. આ કુન્તી પાંડુ રાજાને આપ્યાં હતાં. પછી વસુદેવની બીજી બેન શ્રુતદેવાને વૃદ્ધ શર્મા નામના કરુપના રાજાને આપી હતી. આનો પુત્ર દંતવક્ત્ર થયો. શ્રુતશ્રવાને ચેદીના રાજા કુરુવંશના દમઘોષને આપી હતી. તેનો પુત્ર શિશુપાલ થયો.[૮૭] આ બન્ને ફોઇના પુત્રોને શ્રીકૃષ્ણે માર્યા છે.[૮૮] પછી શ્રુતકીર્તિ કેકય ધૃષ્ટકેતુને આપી હતી અને તેની પુત્રી ભદ્રાને કૃષ્ણ પરણ્યા હતા, તથા રાજાધિદેવી અવન્તીના જયત્સેનને આપી હતી અને તેની પુત્રી મિત્રવિન્દાને પણ કૃષ્ણ પરણ્યા હતા.

વિષ્ણુભાગવતે શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા વધારવા વધારે વિસ્તાર કર્યો છે, પણ વાયુ વગેરેમા કૃષ્ણચરિત્રના પ્રસગમાં નહિ પણ સત્રાજિત્ના પ્રસંગમાં સાદી રીતે આ કથા કહેલ છે. અને વિષ્ણુપુરાણમા યે શ્રીકૃષ્ણચરિત્રવાળા પાંચમા અંશમાં નહિ પણ ચોથા અંશમા કહેલ છે, એ જોતાં એ કથા જૂની જણાય છે.

૮૫. વાયુ ૯૬, ૧૧૮ થી ૧૨૬.

૮૬. વાયુ ૯૬, ૧૪૪ થી ૧૪૯

૮૭. વાયુ ૯૬, ૧૫૦ થી ૧૫૭

વાયુએ

श्रुतश्रवायां चैद्यस्तु शिशुपालो बभुवह
दमघोषस्य राजर्षेः पुत्रो विख्यातपौरुषः ॥

એજન. ૧૫૭.

એ રીતે શિશુપાલનું વર્ણન કર્યું છે. વિષ્ણુપુરાણે શિશુપાલ રાવણનો અવતાર હતો એટલું ઉમેર્યું છે. અં. ૪, ૧૪.

૮૮. ભાગવત ૧૦, અ. ૭૪ તથા ૭૮.

વસુદેવની દેવકી વગેરે સાત સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે પણ એને, તે ઉપરાંત પૌરવી, રોહિણી, ભદ્રા, મદિરા, વૈશાખી અને ઇલા મળી તેર સ્ત્રીઓ અને બે પરિચારિકાઓ હતી એમ પુરાણો કહે છે[૮૯] આમાંથી રોહિણીના ગર્ભથી બળરામ, સારણ દુર્મદ, વિપુલ, ધ્રુવ વગેરે પુત્રો થયા નંદ, ઉપનંદ, કૃતક આદિ મદિરાથી પુત્ર થયા, તેને કંસે મારી નાખ્યા એમ વાયુ, વિષ્ણુ વગેરે કહે છે[૯૦] પણ વાયુમાં બળરામના ગર્ભને દેવકીના ઉદરમાંથી ખેંચીને રોહિણીના ઉદરમાં મૂકવાની વાત નથી, એ વાત વિષ્ણુ અને ભાગવતમાં છે અને એ વૈષ્ણવ પુરાણો સાતમો ગર્ભ બળરામનો ગણીને આઠમા કૃષ્ણને ગણે છે [૯૧]કૃષ્ણ પછી દેવકીને જ સુભદ્રા નામની કન્યા થઈ જે અર્જુનને પરણી[૯૨] અને જેનો પૌત્ર પરીક્ષિત પાંડવો પછી હસ્તિનાપુરની ગાદીએ બેઠો આ ઉપરાંત જુદી જુદી સ્ત્રીઓથી વસુદેવને ઘણા પુત્રો થયાનું પુરાણો કહે છે એમાં એક-બે ખાસ નોંધવા યોગ્ય છે વૈશ્યા અથવા વૈશાખીથી વસુદેવને કૌશિક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો પછી વસુદેવને સુગન્ધી અને વનરાજી નામની બે પરિચારિકા (શૂદ્ર) સ્ત્રીઓ હતી તેમાંથી એકને પુંડ્ર અને કપિલ બે પુત્રો થયા જેમાંથી પુંડ્ર રાજા થયો અને કપિલ વનમાં ગયો પછી (ઘણું કરીને) વનરાજીને જરા નામનો પુત્ર થયો, જે ભીલો-(નિષાદો)નો રાજા થયો[૯૩] શ્રીકૃષ્ણ જેનું બાણ પગમાં વાગવાથી

૮૯ વિષ્ણુ ૪, ૧૫, ૧૩, ભાગો ૯, ૨૪, ૯૫ અને વાયુ ૯૬, ૧૬૦

૯૦ વાયુ ૯૬, ૧૭૩, વિષ્ણુ ૪ ૧૫, ૧૫,

૯૧ જુઓ વાયુ —
देववर्या जज्ञिरे शौरिः सुषेण कीर्तिमानपि ।
पष्ठो भद्रविदेहश्च कंस सर्वानघातयत् ॥
अथ तस्यामवस्थायामायुष्मा सम्भूव ह ।
लोकनाथ पुनर्विष्णु पूर्वकृष्ण प्रजापति ॥
वायु ९६, १७२ थी १७८
मत्स्य ४६, १२-१३, थोड़ो फरक छे

૯૨ વાયુ, ૯૬, ૧૭૬, મત્સ્ય ૪૬, ૧૫

૯૩ વાયુ ૯૬, ૧૮૨ થી ૧૮૪ મત્સ્ય ૪૬, ૨૦ થી ૨૨
तस्यां समभवद्वीरो वसुदेवात्मजो बली ।
जरा नाम निषादोऽभूत् प्रथम स धनुर्धर ॥

[illegible]

આ ગુજરાતી કવિતા પછી મૂળની ટીકાનો [illegible] નથી. ત્યાં પોતે આપેલ કવિતમાં કરેલા મંદિરના સંસ્કૃત લેખના ભાષાંતરનો સાર નીચે આપ્યો છે. લેખના ભાષાંતરનો કેટલોક ભાગ ઉપલી કવિતામાં નથી.

'રુદ્રમહાલયની શરૂઆત મૂળરાજ મહારાજે સારી રીતે કરી હતી પણ તે પૂરો ન થયો. પછી સોલંકી વંશમાં સિદ્ધરાજ આવ્યા. તેમણે રુદ્રમાળ પૂરો કર્યો તથા પ્રતિજ્ઞા પણ પૂરી કરી. સિદ્ધરાજરૂપે શિવેજ અવતાર ધારણ કર્યો છે..............................મૂળરાજે સં. એક હજારમાં રુદ્રમહાલયનો આરંભ કર્યો. અને સં. ૧૨૦૨ ના માઘ કૃષ્ણપક્ષ ૧૪ ને સોમવારે સિદ્ધરાજે રુદ્રમાળ પૂરો કરી શિવની સ્થાપના કરી.

"એમાં ૧૬૦૦ તો થાંભલાઓ હતા, માણેક અને મોતીઓથી જડેલી અઢાર હજાર મૂર્તિઓ બેસારી હતી, ૩૦ હજાર સોનાના કળશો અને ૧૭૦૦ ધજાઓ ઊડતી હતી, ૫૬ લાખ તો ઘોડાઓ અને અનેક હાથીઓ ઝૂલતા હતા સવા લાખ કોતરેલી જાળીઓ હતી ૭૨૦૦ ધર્મશાળાઓ હતી સિદ્ધરાજ જયસિંહે ૧૪ કરોડ મહોર ખર્ચી હતી ચિત્રના કૈલાસ સરખો રુદ્રમાળ શોભતો હતો તેમાં જડેલા રત્નો અને હીરાઓ છેટેથી દીપમાળા પેઠે ઝગમગતા હતા, મેરુ પર્વત પેઠે રુદ્રમાળ સોને મઢેલો હતો, એના દ્વાર રત્નજડિત હતા

"ચારે દિશામાં ચાર દ્વાર અને ત્રણ મંડપનું તો વર્ણન કર્યું, બીજા તો ચારે તરફ અનખ્ય નાના મંદિરો હતા અને વચમાં અગિયાર રુદ્રનાં અગિયાર મંદિરો હતા સિદ્ધસિંહે ત્યાં મળેલા બ્રાહ્મણોની અનુમતિથી એનું રુદ્રમહાલય નામ પાડ્યું"

જૈન પ્રબંધલેખકો શૈવમંદિર વિષે લાંબુ વર્ણન કરે એ નભવિત નથી, પણ પ્રબંધચિંતામણિમાં મેરુતુંગે રુદ્રમહાલય વિશે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે

"પછી એક વખત સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમહાકાલનું મંદિર બાંધવાની સિદ્ધરાજને નરજ થવાથી તેણે અમુક સ્થપતિને એ કામ સોંપ્યું તથા અમુક વખત પછી મંદિર પૂરું થયું ત્યારે સિદ્ધરાજે નૃપતિ, અશ્વપતિ, ગજપતિ વગેરેની મૂર્તિઓ બેસારી તેની સામે પોતાની બે હાથ જોડેલ પ્રતિકૃતિ ઊભી રાખી નક્કી કર્યું કે, "હે ભવિષ્યના રાજાઓ તમે આ દેશ ઉજ્જડ કરો તો ભલે પણ એક આ મંદિર રહેવા દેજો. આ મંદિર ઉપર ધજા ચડાવતી વખતે સિદ્ધરાજે બધા જૈન મંદિરોની ધજા નીચે ઉતરાવી હતી જેમ નાળવામાં મહાકાલની ધજા ઊડતી હોય ત્યારે કોઈ પણ જૈન મંદિરને ધજા ચડાવવા દેવાના આવતી નથી"

મેરુતુંગના ઉપરના કથન પ્રમાણે તો સિદ્ધરાજના વખતમાં જ એટલે વિ. સં ૧૧૯૯ પહેલાં કે ૧૧૯૯ના રુદ્રમહાલય પૂરો થયો જોઈએ. અર્થાત્ ઉપર કહેલાં [illegible] લાગતી કવિતાની નોંધ અતિશયોક્તિઓ જ જતી રાખીએ, પણ તેની સાથે પણ [illegible] સિદ્ધરાજની મંદિરને [illegible] પ્રાર્થના [illegible] થઈ નથી

રુદ્રમહાલયનું મંદિર [illegible] એ તો નામ ઉપરથી જ [illegible]

થયેલા તથા પોતાની ખ્યાતિથી આખા માળવાને ઉજ્જ્વલ કરતા મહાકાળેશ્વરના મંદિરની હરીફાઈમાં ગુજરાતની કીર્તિ ચાર તરફ વધારે એવું ભવ્ય શિવમંદિર પુરાણા તીર્થસ્થાનમાં બંધાવી, ગુજરાત તરફ એ વખતના હિંદુ સમાજનું ચિત્ત આકર્ષવાનો મૂળરાજ અને સિદ્ધરાજનો વિચાર હોય એમ રુદ્રમહાલયની વિશાળ કલ્પના ઉપરથી અનુમાન થાય છે. સોમનાથના મંદિરનો પણ સુંદર જીર્ણોદ્ધાર, પાશુપત આચાર્યોને એ મંદિરની સોંપણી, એ મંદિરના નિર્વાહ માટે પુષ્કળ સંપત્તિનું તથા ગામોનું દાન એ બધું સૂચક છે. જો કે જૈન પ્રબંધલેખકોએ જૈન ધર્મના પ્રચાર વિશે ઘણું ઘણું લખ્યું છે; જ્યારે એ જ સમયમાં વૈષ્ણવ અને શૈવધર્મના પ્રચાર વિશે બેચાર શિલાલેખો તથા થોડાં છૂટક વર્ણનો સિવાય કાંઈ લખાણ મળતું નથી. પણ સોમનાથનો ફરી ફરી થયેલો જીર્ણોદ્ધાર તથા સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમહાલયની આવી વિશાળ કલ્પના ગુજરાતમાં પાશુપત શૈવધર્મના પ્રચારના મુખ્ય કીર્તિસ્તંભો છે. એ વખતમાં બીજાં નાનાં નાનાં તો અસંખ્ય શૈવમંદિરો ઊભાં થયાં હશે.

સોલંકી રાજાઓની શિવભક્તિના કીર્તિધ્વજરૂપ રુદ્રમહાલય મુસલમાનોના મૂર્તિભંજક ઝનૂનથી સેંકડો વર્ષ પહેલાં છિન્નભિન્ન થઈ ગયો છે અને હિંદુઓએ જીર્ણોદ્ધારનો પ્રયાસ કર્યો નથી. પણ મુસલમાનોની બેદરકારીને લીધે એમાંથી ઉપર કહ્યું તેમ છૂટા છૂટા થોડા થાંભલાઓ, એક તોરણ વગેરે જે કટકાઓ બચી ગયા છે, તે ઉપરથી રાસમાલાના કર્તા ફાર્બસ સાહેબ, જૂની શોધખોળ કરનાર બર્જેસ સાહેબ વગેરે પરદેશી વિદ્વાનોએ મૂળ મંદિરનો નકશો તૈયાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પણ આ બાબતમાં વિદ્વાનો પૂરેપૂરા એકમત થતા નથી. પણ આ મંદિર કેટલું વિશાળ હશે તે તો એના જુદા જુદા કટકા કેટલે દૂર ઊભા છે, તે જોવાથી સમજી શકાય એમ છે. ઉપર વિસ્તારનો ખ્યાલ આપ્યો છે.

રુદ્રમહાલયની ખરેખરી વિશાળતા કલ્પવાનું તો આજે કંઈ સાધન રહ્યું જ નથી. મુખ્ય મંદિરની તથા એના આંગણામાં બીજાં અનેક નાનાં નાનાં મંદિરો હોવાની માહિતી મળે છે. પણ એની આસપાસ રુદ્રમહાલયના મઠના એક પછી એક આચાર્યોએ, એ વખતના સોલંકી રાજાઓના શૈવ સામંતોએ, અમાત્યોએ તથા ગૃહસ્થોએ પોતપોતાનાં

માતપિતા, ગુરુ વગેરેને અમર કરવા જે જુદા જુદા મંદિરો બંધાવ્યા હશે, તેનો કે મંદિરની આસપાસ મઠાધિપતિઓએ સ્થાપેલ પાઠશાળાઓ, ધર્મશાળાઓ વગેરે ધાર્મિક ઉપસ્થાઓનો તો આજે ખ્યાલ આવવો જ મુશ્કેલ છે

આ રીતે રુદ્રમહાલયની વિશાળતા કે ભવ્યતાનો ભલે ખ્યાલ ન આવે, પણ એના કારીગરોની ઉમદા કલાનો તથા ઊંચી કુશળતાનો ખ્યાલ જે બચ્યા છે તે થાંભલાઓ ઉપરનું કોતરકામ જોવાથી તથા કડિયાની દૃષ્ટિએ બાર બાર ફીટ ઊંચાઈના પથરાઓની ગોઠવણી જોવાથી સમજી શકાય થાંભલાઓ નીચેથી ઉપર સુધી સુંદર કોતરકામથી ભરેલા છે એમા વચ્ચે કરેલા ગોખમા બેસાડેલ દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ પણ બેદરકારીથી કોતરેલ નથી

આ જમાનામા તો સિદ્ધપુરની યાત્રા માત્ર રુદ્રમહાલયના અવશેષોના દર્શન કરવા જ કરવી જોઈએ, છતા કપિલાશ્રમમા માતૃશ્રાદ્ધ કરવા જનાર નામના આધુનિક મંદિરોમા ગયા વગર આગળ જ રહે

સિદ્ધપુરમા સિદ્ધપુર, હાટકેશ્વર, ભૂતનાથ મહાદેવ, સતીની દેરીઓ અને બ્રહ્માંડેશ્વરના દેવાલયો મુખ્ય ગણાય છે

સિદ્ધપુર મહાદેવનુ મોટુ મંદિર મધુપાવડી ઘાટ ઉપર આવેલુ છે આ મન્દિર કાઠિયાવાડમા મુલકગિરિ કરનાર શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના સેનાપતિ બાબાજી આપાજીએ સં ૧૮૬૨મા બાંધ્યુ છે કહે છે કે, પહેલાં આ જગ્યાએ મુસલમાનોનુ કબરસ્તાન હતુ

હાટકેશ્વર મહાદેવનુ નાનું દેવળ નાગરોએ બંધાવેલુ કહેવાય છે

બ્રહ્માંડેશ્વર મહાદેવની જગ્યા નદીના સામા કિનારા ઉપર છે, અને ત્યાં કારતક મહિનાના સોમવારોએ મેળો ભરાય છે

ઉપર મઠોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ મઠોની પરંપરા રુદ્રમહાલયને સમયના પાશુપત આચાર્યોના મઠોમાથી ઉતરી આવી હશે. અત્યારે [illegible] બહુ જેવા જેવા છે આ મઠોમા મોટા [illegible] છે, તેની [illegible] છે [illegible] નામ છે આ મઠોની [illegible] છે એમ મનાય છે.

[illegible] મંદિરોમા [illegible] મંદિર મુખ્ય છે આ [illegible], [illegible], [illegible], [illegible],

વાલુકેશ્વર, રણછોડરાયજી, રઘુનાથજી વગેરે દેવોનાં મંદિરો છે. વળી સ્વામીનારાયણસંપ્રદાયનું, પુષ્ટિસંપ્રદાયનું અને રામાનુજસંપ્રદાયનું પણ એક એક મંદિર છે.

ગામમાં બીજી વિશેષતા થોડી જ છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભીમકવિના જન્મસ્થાન તરીકે સિદ્ધપુર પ્રસિદ્ધ છે.

સંવત ૧૫૪૧ માં હરિલીલા ષોડષ કલા નામનું અનુવાદરૂપ ગુજરાતી કાવ્ય લખતાં ભીમકવિ પોતાના વતન માટે લખે છે કેઃ—

સિદ્ધક્ષેત્ર, માધવ, સરસ્વતી,
રુદ્રદેવ, શ્રીકર્દમયતિ,
અલક્ષ ગણેશ, ઈશ કેદાર
ગોવિંદ સ્વામી ભક્તિ સાધાર.

(જુઓ; સયાજી બાળજ્ઞાનમાળામાં છપાયેલ પાટણ સિદ્ધપુરનો પ્રવાસ)

દ્વારકાપુરી

अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।
पुरी द्वारामती चैव सप्तैता मोक्षदायिका ॥

ભગવાન દ્વારકાધીશની દ્વારકાપુરી ગુજરાત કાઠિયાવાડનુ એક મહાન તીર્થ છે પુરાણોમા દ્વારકાની ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે કહી છે –

"ભગવાન મનુના પુત્ર યયાતિને એક પુત્રી (સુકન્યા) અને ઉત્તાનબર્હિ, આનર્ત અને ભૂરિષેણ ત્રણ પુત્રો થયા" પતિવ્રતા સુકન્યાનું આખ્યાન જૂના કાળથી લોકપ્રિય છે અને હમણા શ્રી. મુનશીએ એનું નાટક લખીને એને ઠીક ચર્ચાસ્પદ બનાવ્યુ છે "આ સુકન્યાના ભાઇ આનર્તના પુત્ર રેવતે સમુદ્રની વચ્ચે નગર સ્થાપીને તેમા પોતાની રાજધાની કરીને આનર્તદેશ ઉપર રાજ્ય કર્યું આ રૈવતે સ્થાપેલી નગરી કુશસ્થલી તેજ દ્વારકાપુરી"

"આ રૈવતને કકુદ્મી વગેરે સો પુત્રો થયા કકુદ્મી અથવા રૈવતને એક રેવતી નામે કન્યા હતી. આ કન્યા કોને આપવી એ પૂછવા રાજા રૈવત બ્રહ્મલોકમા બ્રહ્મા પાસે ગયા બ્રહ્મલોકમા ગાંધર્વનું સંગીત ચાલતું હતું એટલે થોડી વાર રૈવતને ઊભા રહેવુ પડ્યુ, પછી અવકાશ મળતા બ્રહ્માને પૂછ્યુ, ત્યારે પિતામહે જવાબ આપ્યો કે તમે જે છોકરાઓની વાત કરો છો એની તો પેઢીઓ ચાલી ગઇ અને એ ગોત્રોનાં તો હવે નામ પણ સભળાતા નથી પૃથ્વી ઉપર તો ૨૭ યુગો વહી ગયા માટે હવે તમે જશો ત્યારે દ્વારકામા પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા અવતરેલા શ્રીકૃષ્ણના ભાઇ દેવાંશી નરરત્ન બલદેવ છે તેને આ કન્યા આપજો રૈવતે પણ દ્વારકામા આવી બલદેવને પોતાની કન્યા રેવતી આપી (ભા ૬ અ ૩ શ્લો. ૨૭ થી ૩૬)

આ કથા વિષ્ણુપુરાણ (અ૦ ૪), મત્સ્યપુરાણ અને હરિવંશમા પણ છે આ પ્રાચીન પૌરાણિક કથાનું રહસ્ય શુ હશે!

આધુનિક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો એમ લાગે છે કે, આનર્તમાં આર્યો આવ્યા ત્યારે પહેલાં રૈવતક પર્વત તરફ ગયા. રૈવતક એ ગિરનારનું એક નામ છે. કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં ઘણા જૂના કાળથી ગિરનાર પ્રસિદ્ધ છે. પહેલી વસ્તી રૈવતક-ગિરનારની તળેટીમાં થઈ હશે અને ત્યાંથી બીજા ભાગમાં ફેલાઈ. બીજો અર્થ પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ કર્યો છે કે, પહેલાં રેવતે કોઇક રીતે પોતાનું રાજ્ય ખોયું અને દૂર નીકળી ગયો; પછી એના વંશનો કોઇ પુરુષ રૈવત વર્ષો પછી પાછો દ્વારકામાં આવ્યો; એ વખતે દ્વારકામાં યાદવો રાજ્ય કરતા હતા. રૈવતે પોતાની કન્યા યાદવ બલદેવને આપી અને આ રીતે દ્વારકાના બે રાજવંશો વચ્ચે સંબંધ બંધાયો. (જુઓ; બોમ્બે ગેઝીટિયર પુ. ૧ ભા-૧).

દ્વારકા વિશે વધારે પ્રસિદ્ધ પૌરાણિક કથા એવી છે કે, મથુરા ઉપર એક તરફથી દક્ષિણનો કાલયવન અને બીજી તરફથી મથુરાનો રાજા જરાસંધ ચડી આવવાથી મથુરાથી ભાગીને ભગવાન કૃષ્ણ સાથે યાદવો દ્વારકા આવ્યા. ભાગવત દશમસ્કંધમાં (અ. ૫૦ થી ૫૨) આ કથા વિસ્તારથી કહી છે. હરિવંશમાં પણ છે. મહાભારત પણ દ્વારકામાં વસતા યાદવોની નોંધ કરે છે. મહાભારતના આદિપર્વમાં અર્જુનની તીર્થયાત્રાનું વર્ણન છે. તેમાં બીજાં તીર્થોમાં ફરતા ફરતા અર્જુન અપરાન્ત (પશ્ચિમકાંઠા ઉપર)માં આવ્યા, ત્યાંથી પ્રભાસ ગયા. પ્રભાસમાં પોતાના સખા અને ગુરુ શ્રીકૃષ્ણને મળ્યા. પ્રભાસથી કૃષ્ણ અને અર્જુન બે ય રૈવતક પર્વત (ગિરનાર) ઉપર ગયા; ત્યાં યથેચ્છ વિહાર કર્યા પછી રથમાં બેસીને દ્વારકા ગયા; વગેરે પ્રસંગ છે.

છેવટ બ્રહ્મશાપથી, પ્રભાસ આગળ ખૂબ મદ્ય પીને યાદવો અંદર અંદર લડી મૂઆ અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાસ પાસે જ પીપળાના ઝાડ નીચે વધ થયો. છેલ્લી ક્ષણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સારથિને સંદેશો કહ્યો કેઃ—

गच्छ द्वारवतीं सूत ज्ञातिना निधन मिथः ।
सकर्षणस्य निर्याण बन्धुभ्यो ब्रूहि मद्दशाम् ॥
द्वारकायां च न स्थेय भवद्भिः स्वस्ववन्धुभिः ।
मया त्यक्तां यदुपुरीं समुद्रः प्लावयिष्यति ॥

भा. ११ अ. ३० श्लो. ४६-४७.

" તું દ્વારવતી–દ્વારકા જા અને યાદવોનો પરસ્પર નાશ, સંકર્ષણનુ પરલોકગમન અને મારી દશા ત્યા બધુઓને કહેજે વળી તમારે તમારા કુટુબો સાથે દ્વારકામા ન રહેવુ, કારણ કે મારા ગયા પછી સમુદ્ર યદુપુરી–દ્વારકાને ડુબાડી દેશે "

આ શબ્દો સ્પષ્ટ છે કેટલાકના મત પ્રમાણે, સમુદ્રના કાંઠા ઉપર હોવાથી અને કદાચ સમુદ્રમાર્ગે આવતા પરદેશીઓને ઊતરવાનુ બંદર હોવાથી દ્વારામતી કહેવાતુ નગર ઘણુ જૂનું છે એ તીર્થસ્થાન પણ જૂના વખતથી ગણાય છે મહાભારતે જ દ્વારકાને પુણ્યસ્થળ કહ્યું છે (पुण्या द्वारवती यत्र म वन अ ८६)

પ્રાચીન યવન લેખક એરિયન જેને બારાકી (Barake) કહે છે, તે આ દ્વારકા જ હોવાનો સભવ છે પણ પુરાણો કહે છે તેમ જૂના કાળમા જ દ્વારકાનો સમુદ્રથી કે બીજા કોઈ કારણથી નાશ થયો હોય એમ લાગે છે ઉપર ભાગવતમાથી ઉતારો કર્યો છે બીજા પુરાણો એ જ વાત કહે છે અને મહાભારત આ પૌરાણિક કથાને ટેકો આપે છે ભાટોની વાર્તાઓ પણ દ્વારકા સમુદ્રમા ડૂબી ગયાનુ કહે છે મતલબ કે પ્રાચીન દ્વારવતી હયાત રહ્યું નથી હાલનું દ્વારકા ક્યારે સ્થપાયુ તેની પણ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી પણ પ્રાચીન દ્વારકા ક્યા હતુ એ ભુલાઈ ગયા પછી હાલનું સ્થપાયુ હોવુ જોઈએ કારણ કે હાલમા ઘણા સ્થળો મૂળ દ્વારકા હોવાનો દાવો કરે છે. કોડીનારથી ત્રણ માઈલ દક્ષિણે મૂળ દ્વારકા નામથી એક પ્રખ્યાત સ્થળ છે અહીં એક વિષ્ણુ–મદિરનુ ખડેર છે એ તરફના લોકોમા એવી દતકથા પ્રચલિત છે કે, મૂળ જૂનું દ્વારકા એ સ્થળે હતુ વળી પોરબંદરને મિયાણી વચ્ચે શ્રીનગર પાસેની જગા માટે તથા માધવપુર માટે આવી દતકથાઓ પ્રચલિત છે[1] જૂનું દ્વારકા ક્યા હતુ એ ભુલાઈ ગયા પછી જ જુદા જુદા સ્થળો માટે આવી વાતો ચાલી હોવી જોઈએ વળી શ્રીમદ્ ભાગવતની રચના થઈ ત્યા સુધી તો નવુ દ્વારકા પ્રસિદ્ધ થયુ જણાતુ નથી નહિ તો ભાગવતકાર દ્વારકા ડૂબી ગયાની વાતથી અટકત નહિ

૧. આધુનિક લેખકોએ પ્રાચીન દ્વારકાના સ્થાન માટે ભિન્નભિન્ન મતો આપ્યા છે

સમુદ્રની હદ આગળપાછળ થયાના દાખલાઓ પણ કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં જોવામાં આવે છે. ઈ. સ. પાંચમા શતકમાં વલભીનગર ઘણું કરી બંદર હતું. આજે એ સ્થળ સમુદ્રથી સાત માઈલ છેટે છે. દીવ આજે બેટ છે. બારસો વર્ષ ઉપર એ મુખ્ય જમીન સાથે જોડાયેલો દ્વીપકલ્પ હતો. સમુદ્રના આવા ફેરફારોમાં જૂનું દ્વારકા આવી ગયું હોય તો એ સંભવિત છે.

ઐતિહાસિક પુરાવા તપાસીએ તો સમગ્ર રીતે ગુજરાત કાઠિયાવાડ વિશે અશોકના ગિરિનાર પાસેના શિલાલેખથી જૂનો કોઈ લેખ અહીં મળ્યો નથી; પણ ગિરિનગર વિશે અશોકના લેખથી આરંભીને આજ સુધી લગભગ ચાલુ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો મળ્યા કરે છે. દ્વારકા વિશે ઉપર કહેલા પૌરાણિક ઉલ્લેખો સિવાય જૂના સાહિત્યમાં વિ. સં. ૧૨૦૦ સુધી તો બિલકુલ ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી. વળી જૂના વખતમાં રાજાઓ તરફથી કોઈ પણ જાતનાં દાનો તેને મળેલાં નથી. તેમ મુસલમાનોએ પણ એનો નાશ કર્યો નથી. એટલે મહમદ ગઝનવીના સમય સુધી દ્વારકા સોમનાથ જેવું તો પ્રખ્યાત નહિ જ, પણ સામાન્ય તીર્થ પણ ગણાતું હોય એમ પણ જણાતું નથી. કદાચ એ સ્થળે ગામ અને મંદિર હશે, પણ તીર્થ તરીકેની એની ખ્યાતિ નહિ હોય. સાહિત્યના પુરાવા ઉપરથી " વિ. સં ૧૨૦૦ પછી દ્વારકા વૈષ્ણવ તીર્થરૂપે સવિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હોય એમ જણાય છે."×

(સદ્ગત તનસુખરામ મ. ત્રિપાઠીનો લેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૫)

વિ. સં. ૧૨૮૮માં સોમેશ્વર દેવે રચેલા 'ઉલ્લાસ રાઘવ'ની પ્રસ્તાવનામાં श्रीद्वारकालकार: नीलमणे श्रीकृष्णदेवस्य पुरतः એ રીતે શબ્દો છે. એટલે એ વખતે દ્વારકા અને એમાં શ્રીકૃષ્ણ-મંદિર બન્ને હોવાં જોઈએ. પંદરમા શતકથી તો વૈષ્ણવતીર્થ તરીકે દ્વારકાએ ઘણું મોટું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ચૈતન્યે અને મીરાંબાઈએ દ્વારકાની યાત્રા કરેલી. એ વખતના વૈષ્ણવો વૃંદાવન પેઠે દ્વારકાની યાત્રાને આવશ્યક માનતા. ટૂંકામા ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓના વખતમાં દ્વારકાએ તીર્થ તરીકે નવી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી અને ધીમે ધીમે સાત મોક્ષદાયક પુરીઓમાં સ્થાન મેળવ્યું.

× જૂનું દ્વારકા ગિરનાર પાસે જૂનાગઢની જગ્યાએ હતું એમ મારું તો માનવું છે. જુઓ; પ્રાચીન દ્વારકાપુરી લેખ. પૃ. ૩૭૭

દ્વારકાની—અથવા ઓખામંડળની રાજકીય સ્થિતિએ પણ અનેક વારાફેરા જોયા છે અને પૌરાણિક કાળ પછી ઐતિહાસિક હકીકતો નથી મળતી, પણ ભાટો વાર્તાઓ કહે છે અને કલ્પનાથી ભગવાન કૃષ્ણથી આજ સુધીના કાળને સાંધી દે છે આ કથાઓનો ટૂંકો સાર નીચે આપ્યો છે આખા સૌરાષ્ટ્રમા એક કાળે કાબા વગેરે જંગલી લોકો વસતા હતા આર્યોએ પ્રભાસ, ગિરિનગર વગેરેમા વસવાટ કર્યો એટલે આ જંગલી લોકોને વચલા ભાગના જંગલોમા રહેવુ પડયુ અને કૃષ્ણના સ્ત્રીબાળકોને લઈ જતા અર્જુનને કાબાઓએ રસ્તામા લૂટયો એવી કથા છે, તે આ જંગલી લોકો માટેજ પાછળથી કાબાઓ અદૃશ્ય થઇ ગયા છે પણ અત્યારના વાઘેરો આ જંગલી લોકોના વારસોજ હોવા જોઈએ આ જંગલી ટોળાઓના નાયક કાલયવનને જીતીને ભગવાન કૃષ્ણે દ્વારકામા રાજ્ય સ્થાપ્યુ, અને એમના સ્વધામ ગયા પછી દ્વારકાની ગાદી ઉપર કૃષ્ણના પૌત્ર વજ્રનાભ બેઠા એ વજ્રનાભે જ દ્વારકાધીશનુ મંદિર ત્રિલોકસુંદર—બાંધ્યુ અને આ વજ્રનાભના પુત્ર શતવીર પાસેથી જંગલી લોકોએ ઓખામંડળ પાછુ કબજે કર્યું એમ ઓખાના ભાટો કહે છે પણ આ દંતકથા વિશ્વસનીય નથી શ્રીમદ્ ભાગવત સ્પષ્ટ કહે છે કે, "હરિએ તજેલી દ્વારકાને સમુદ્રે એક ક્ષણમા ડુબાડી દીધી માત્ર ભગવાનનુ ઘર બાકી રાખ્યુ, અને અર્જુને વજ્રનાભનો ઇન્દ્રપ્રસ્થમા અભિષેક કર્યો" (ભા ૧૧ અ ૩૧) ભાગવત રચાયુ ત્યારે ગુપ્તોએ બંધાવેલું મંદિર કદાચ ઊભુ હશે.

આ પછી ઓખામંડળનો સફુરબેલિમ વગેરે પરદેશીઓએ કબજો લીધો, પણ એના હાથમા ઓખામંડળ રહ્યુ નહિ એ લોકો સિંધ તરફ ચાલ્યા ગયા અને ઓખામંડળના મૂળ વતનીઓ જ એ પ્રદેશના સ્વામી રહ્યા ૭૪૮ ઈ સ ૮મા શતકમાં ચાવડા રજપૂતોએ વાઘેરોને તાબે કરી ચાવડા પાદર વસાવ્યુ આ ચાવડા વંશના કનકસેને કનકપુર વસાવ્યુ, અને જૈન મંદિરો બંધાવ્યા અત્યારે આ સ્થળે નાનું ગામડું અને મંદિરમા ખંડેરનો ટિંબો છે આ મધ્યકાળમા પરમારો પણ ઓખામંડળના આ ભાગ ઉપર હતા પછી સૈકાઓ સુધી ચાવડાઓ અને પરમારો વચ્ચે ટંટાઓ ચાલ્યા કર્યા ઈ સ ૧૩ના શતકના મધ્યમા રાઠોડો આવ્યા અને ચાવડાઓને તથા પરમારોને ઉખેડી ઓખામંડળના ધણી થયા

રાઠોડોમાંથી વેરાવળજીએ આરમડા વસાવી ત્યાં પોતાની ગાદી કરી. વેરાવળજીથી ૧૧મા સાંગણજીએ આરમડાના રાજ્યને ખૂબ વધાર્યું. એણે છેક ખભાળિયા સુધીનો મુલક કબજે કર્યો. આ સાગણજીના પુત્ર ભીમજીએ મક્કા જતા મુસલમાન જાત્રાળુઓને લૂંટીને એટલો બધો ત્રાસ વર્તાવ્યો કે, અમદાવાદના સુલતાન મહમદ બેગડાને ઓખામંડળ ઉપર ચઢી આવવું પડયું. પરિણામે આરમડાના રાજ્યનો મુસલમાનોને હાથે નાશ થયો.

પણ ઓખામડળમાં મુસલમાનોની સત્તા લાંબો વખત ન ટકી. આરમડા પાછું ભીમજીના હાથમાં આવ્યું; છેવટે વાઢેલો અને વાઘેરોએ મળી જઇને ઓખામંડળ પોતાને હાથ કર્યું. આ વાઢેલ રાજા–શિવ રાજાએ ઈ. સ. ૧૫૯૨માં ગુજરાતના સંતાતા ફરતા સુલતાન મુસલમાન મુઝફ્ફરને આશ્રય આપ્યો, અને પરિણામે અકબરના લશ્કરના હાથે તે માર્યો ગયો. પણ દ્વારકાના વાઘેરોએ ભેગા થઇને મુસલમાન છાવણીને ઉઠાડી મૂકી અને આરમડાની ગાદી ઉપર વાઢેલ સાંગજીને બેસાડયો.

આ સાંગાજીનો દીકરો અખેરાજજી જેણે પોતાની પુત્રી જામનગરના જામને આપી હતી, તે ઈ. સ. ૧૬૬૪માં મરી ગયો. અઢારમા શતકમાં વાઢેલ રાજા અને તેના મળતિયા વાઘેરોએ કાઠિયાવાડમાં એવી લૂટફાટ ચલાવી કે નવાનગર, ગોંડલ અને પોરબંદરે ભેગા થઈ વાઘેરોને દબાવ્યા. આ વખતે ઇ. સ. ૧૭૧૫થી ૧૭૧૮ સુધીમાં વાઘેરોનો ઘણો મુલક આ રાજ્યોએ ખાસ કરીને જામનગરે દબાવ્યો. એટલે વાઘેરોની સત્તાની રણની પશ્ચિમે હદ બંધાઇ ગઇ. આ પછી વાઘેરો રાજા કરતાં લૂટારા તરીકે રહ્યા. અનેક વખત અંગ્રેજોની મદદથી ગાયકવાડ, જામનગર વગેરેએ દબાવ્યા છતાં આ લોકોએ પોતાનો ધંધો તજ્યો નહિ. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૪૫થી ૧૮૫૯ સુધી આ લોકોએ એવું તોફાન મચાવ્યું અને બરડાનો આશ્રય લઈને જામનગર તથા ગાયકવાડને એવા હંફાવ્યા કે, ઈ. સ. ૧૮૫૯માં બ્રિટિશ સરકારને લશ્કરી ટુકડી મોકલવી પડી અને એ જ વર્ષની આખરમાં વાઘેરો વિખેરાઈ ગયા; અને વાઘેરોનો નાયક પ્રખ્યાત જોધો નાયક ગીરમાં ગીરના તાવથી મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૮૬૭માં જોધા માણેકના ભાઇના પૌત્રો મૂળુ માણેક અને દેવ માણેકે તોફાન જગાવ્યું, પણ તેઓ યે અંતે માર્યા ગયા. આ જોધા અને મૂળુનાં પરાક્રમોની ઘણી વાતો કાઠિયાવાડમાં ચાલે છે.

ઓખામંડળના ઇતિહાસની ઉપર જે ટૂંકી રૂપરેખા આપી છે, તેમાં છેલ્લા છસ્સોએક વર્ષની વાતો ઐતિહાસિક લાગે છે, તે પહેલાની મોટે ભાગે દંતકથાઓ છે ગયા સૈકામાં વાઘેરોએ વર્તાવેલો ત્રાસ ભુલાઈ ગયો છે, પણ એ લોકોના અદ્ભુત સાહસોની, એમના પરાક્રમોની અને શૂરાતનોની વાતો ખૂબ લોકપ્રિય થઇ છે

હાલમાં ઓખાના રણની દક્ષિણે જામનગરનો મુલક છે અને દ્વારકા તથા બસોપચાસ ચોરસ માઇલ ક્ષેત્રફળનો ઓખામંડળનો પ્રદેશ ગાયકવાડને તાબે છે આખો પ્રદેશ લૂખો લાગે છે વચ્ચે વચ્ચે થોર અને નાના નાના ટિંબાઓ સિવાય કશું મનોરંજક દેખાતું નથી ઓખામંડળમાં એક પણ નદી નથી, માત્ર ગોમતીની ખાડી છે જેને લોકો નદી કહે છે ગોમતીના જમણા કાંઠા ઉપર દ્વારકા છે આખા ઓખામંડળના ખાસ કરીને દ્વારકા, આરંભડા, પોસીત્રા વગેરેના કૂવાઓનું પાણી ભાંભરું છે અલબત્ત વરસાદમાં થોડાક મીઠા પાણીના કૂવાઓ છે

દ્વારકાની હવા ખુશનુમા રહે છે શિયાળામાં ઠંડી માધારણ હોય છે અહીં ઉનાળામાં અસહ્ય ગરમી જણાતી નથી રતના સમુદ્ર ઉપરથી ઠંડો તંદુરસ્ત પવન વાયા કરે છે, અને શહેરને જો કે જનાવરો ગંદુ કરી મૂકે છે, પણ હવા ખાવાનું સ્થળ મનાય એવી સરસ આબોહવા છે

ઓખામંડળ એક કાળે જંગલી મનુષ્યો પેઠે જંગલી પશુઓનું નિવાસસ્થાન હતું ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં એ પ્રદેશમાં દીપડાઓ ફરતા, પણ અત્યારે હરણાં, શિયાળ, સસલાં અને રંગુઓ જોવામાં આવે છે આ આખા પ્રદેશમાં મુખ્ય અને પ્રસિદ્ધ શહેર દ્વારકા છે ઓખામંડળની કુલ વસ્તી વીસ હજારથી વધારે નહિ હોય એમાંથી માત્ર દ્વારકામાં પાંચ હજારની વસ્તી છે વસ્તીમાં વાઘેરા, રજપૂતો (વાઢેલ) સિંધી, ગોર, બ્રાહ્મણો વાણિયા, લોહાણા, મેમણ, રબારી અને ચારણ વગેરે કોમો મુખ્ય છે બાકી નગર દ્વારકામાં ગુગળી બ્રાહ્મણોનું જોર વધુ જણાય છે

ઓખામંડળનો બંદરોનો વેપાર મુંબાઈ, ગુજરાત, કરાંચી અને ઝાંઝીબાર સાથે મુખ્યત્વે છે મોટાં જહાજ દૂરથી સ્ટીમરો નજીક આવી શકતી નથી પણ દૂર ઊભી રહે છે, અને નાના હોડીઓ પછી વાર દેવાલયકિત કેતક કરીને પણ મુંબાઈથી કે પોરબંદરથી સ્ટીમરના દ્વારકા

જાય છે. આ રીતે દ્વારકા જવા માટે સમુદ્રરસ્તો વપરાય છે. હમણાં તો વળી ઓખાબંદરને ખૂબ સુધાર્યું છે. છતાં વધારે તો જમીનરસ્તો પહેલાં વપરાતો અને હજી યે વપરાય છે. પોરબંદર અથવા સુદામાપુરીનો રસ્તો અને જામનગરનો રસ્તો એ પ્રખ્યાત રસ્તાઓ છે. જામનગરનો રસ્તો પોરબંદર કરતાં લાંબો ખરો પણ વધારે સગવડવાળો હોવાથી એ વધારે વપરાય છે. પહેલાં ગુજરાતમાંથી આવનાર યાત્રાળુઓ વઢવાણથી રાજકોટ રસ્તે જામનગર આવી, જામનગર અને તો વિસામો લઈ, ખંભાળિયા રસ્તે દ્વારકા જતા. હવે તો જામનગરથી રેલવે થઈ ગઈ છે એટલે મુખ્યત્વે જામનગરનો જ રસ્તો વપરાય છે. કોઈ બાવાસાધુઓ જતાં કે વળતા સુદામાપુરીનો રસ્તો વાપરતા હોય તો જુદી વાત. બીજા સુદામાપુરીના આગ્રહી યાત્રાળુઓ જામનગર પાછા આવી રેલવેરસ્તે સુદામાપુરી જાય છે.

આજની દ્વારકાપુરી—ભાગવતના× કહેવા પ્રમાણે જે બાર યોજનના ઘેરાવાની નગરી સમુદ્રની વચ્ચે ભગવાન કૃષ્ણે બાંધી હતી, જેની શિલ્પકળા અદ્ભુત હતી, જે નગરીમાં અંદર અને બહાર અનેક બગીચાઓ હતા, જેમાં ગગનસ્પર્શી અટારીઓ, સુવર્ણકલશો અને

× इति संमन्त्र्य भगवान् दुर्गं द्वादशयोजनम् ।
अन्तः समुद्रे नगर कृत्स्नाद्भुतमचीकरत् ॥
दृश्यते यत्र हि त्वाष्ट्रं विज्ञान शिल्पनैपुणम् ।
रथ्याचत्वरवीथीभिर्यथावास्तुविनिर्मितम् ॥
सुरद्रुमलतोद्यान विचित्रोपवनान्वितम् ॥
हेमशृंगैर्दिविस्पृग्भिः स्फटिकाट्टालगोपुरैः ॥
राजतारकूटैः कोष्ठैर्हेमकुम्भैरलंकृतैः ।
रत्नकूटैर्गृहैर्हैमैर्महामरकतस्थलैः ॥

भा १० अ० ५० श्लो. ५० थी ५३.

વળીઃ—

पुष्पितोपवनाराम द्विजालिकुलनादिताम् ।
उत्फुल्लेन्दीवरांभोज कल्हारकुमुदोत्पलैः ॥
छुरितेषु सरस्सूच्चैः कुजिता हंससारसैः ।
प्रासादलक्षैर्नवभिर्जुष्टा स्फाटिकराजतैः ॥

अ० ६९ श्लो. २ थी ४

સ્વચ્છ અગાસીઓવાળા નવ લાખ પ્રાસાદો હતા, જ્યા ખીલેના કમળોવાળા અનેક સરોવરો હતા, જેમા છપ્પન કોટિ યાદવો વસતા હતા, તે દ્વારકાપુરી કયા અને આજનું પાચ હજારની વસ્તીનુ ગદુ ભૂખડીબારશ દ્વારકા ગામ કયા ?

અત્યારે દ્વારકાની જે કૈ સ્થિતિ છે તે તીર્થસ્થાન તરીકે છે ગામની વસ્તીનો કેટલોક ભાગ યાત્રાળુઓ ઉપર જીવે છે અને દ્વારકામા યાત્રાળુઓ માટે જે કઈ છે તે દ્વારકાધીશનુ મદિર છે બીજા નાના દેવળો છે પણ તે ઘણા ગૌણ આ મદિરો સિવાય તો ગામ અત્યત ગદુ, દુર્ગંધવાળુ અને ભુખાળવુ લાગે છે દ્વારકાધીશ અથવા રણછોડરાયનુ આ ત્રિલોકસુદર મદિર ભગવાન કૃષ્ણના પૌત્ર વજ્રનાભે બધાવ્યુ કહેવાય છે પણ એ દતકથામા કૈ તત્ત્વ નથી કેટલાક લોકો ગુપ્તકાળમા બધાયેલુ માને છે સ્થાપત્યકળાની દૃષ્ટિએ આપણા ઘણાખરા જૂના મદિરો જેવુ આ પણ છે ગોમતી ઉપરથી પગથિયા ચઢતા આ મદિર ખરેખર ભવ્ય લાગે છે વળી ઊચી ઊભણી હોવાથી મદિરમા જવા માટે ચઢવા પડતા લાબા પગથિયા ઉપરથી દેખાવ સરસ લાગે છે મુખ્ય મદિરના ગર્ભગૃહ ઉપર ૧૭૦ ફીટ ઊચુ છ માળવાળુ શિખર છે અને સામે વિશાળ પાચ માળનો મડપ છે, જેનો ઘુમ્મટ ૬૦ થાભલા ઉપર ઊભો છે આ મડપની ઊંચાઈ ૧૦૦ ફીટ છે અને ૭ માળના શિખર ઉપર જવા માટે અદર સીડી પણ છે

બહારથી આખા મદિર ઉપર ખૂબ કોતરકામ કરેલુ છે અને અદરથી તદ્દન સાફ કોતરકામ વગરની સાદી રચના છે. જૂના મદિરો બીજે પણ આ પ્રથાના જોવામા આવે છે આ મંદિરમા મુખ્યત્વે ચૂનાનો પથ્થર વપરાયો છે અલબત્ત કોતરકામ માટે આ પથ્થર નરમ છે પણ કાળ સામે ટકી રહેવા માટે નકામો છે આ મદિરમાથી પથ્થર ખરતો જાય છે મદિરને બેવડો કોટ છે, અને ભીતોની વચ્ચે પરિક્રમા કરવાની જગ્યા છે કોટને દક્ષિણ બાજુએ સ્વર્ગદ્વાર નામનો અને ઉત્તરે મોક્ષ દ્વાર નામનો એમ બે દરવાજા છે આ દરવાજાઓ બધ કરીને વાઘેરાએ આ મદિરનો પણ આશરો લીધેલો ગોમતીમા સ્નાન કરીને મદિરમા જતા માર્ગમા પગથિયા ઉપર હનુમાનજી વગેરેના દર્શન થાય છે

મુખ્ય મંદિરના ગર્ભગૃહમાં ચાંદીનાં પતરાંથી મઢેલ સિંહાસન ઉપર રણછોડરાય અથવા દ્વારકાધીશની ત્રણ ફૂટ ઊંચી શ્યામ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે. યાત્રાળુઓ મંદિરની અંદર જઈ, ચરણસ્પર્શ કરી ચરણો ઉપર પુષ્પો તથા તુલસી ચઢાવે છે. આ મંદિરના ઉપલા માળમાં અંબાજીની મૂર્તિ છે. સભામંડપના એક ખૂણામાં બળદેવજીની મૂર્તિ છે.

રણછોડજીના મંદિરના આંગણામાં મુખ્ય મંદિરથી તદ્દન જુદું ત્રિવિક્રમજીનું શિખરબંધ મંદિર એક બાજુએ છે અને બીજી બાજુએ પ્રદ્યુમ્નજીનું શિખરબંધ મંદિર છે. ત્રિવિક્રમજીની પાસે બલિરાજાની તથા બ્રહ્મસનકાદિ પુત્રોની નાની મૂર્તિઓ છે અને પ્રદ્યુમ્નની પાસે અનિરુદ્ધની નાની મૂર્તિ છે. મંદિરના કોટના ઉત્તર તરફના દરવાજાથી પશ્ચિમ તરફ કુશેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે.

આ મંદિરના આંગણામાં કોટની પશ્ચિમની ભીંત પાસે ઉત્તર તરફથી દક્ષિણ તરફ જતાં કુશેશ્વર મહાદેવ, અંબાજી માતા, પુરુષોત્તમજી, ગુરુ દત્તાત્રેય, દેવકી માતા, લક્ષ્મીનારાયણ, અને માધવજીનાં મંદિરો, ઉત્તર તરફની ભીંત પાસે મોક્ષદ્વાર, દરવાજાથી પૂર્વે કોલા ભક્તનું મંદિર, અને પૂર્વ તરફની ભીંત પાસે એક બાજુ સત્યભામા, રુક્મિણી, જાંબુવંતી, રાધા અને લક્ષ્મીનારાયણનાં મંદિરો તથા શંકરાચાર્યની ગાદી છે.

આ કમ્પાઉન્ડની દક્ષિણે શારદામઠના તાબાનો રણછોડજીનો ભંડાર છે; તેમાં ભોગની સામગ્રી તૈયાર કરીને શારદામઠ તરફથી દેવને ઠરાવેલે વખતે ભોગ ધરાવવામાં આવે છે. આ ભંડારની દક્ષિણે શંકરાચાર્યનો શારદામઠ છે આ મઠના અધિપતિ શંકરાચાર્ય જ્યારે દ્વારકામાં હોય ત્યારે રણછોડજીની આરતી પણ ઉતારે છે. ભારતવર્ષમાં શંકરાચાર્યના ચાર મઠ ગણાય છે, તેમાંનો આ એક મઠ છે: દ્વારકામાં મઠ ક્યારે આવ્યો, શી રીતે આવ્યો એ ઇતિહાસનો કંઈ પત્તો લાગતો નથી. વધારે સંભવ તો એવો છે કે, આ રણછોડરાયના મંદિરની ગાયકવાડ સરકાર મારફત નવી વ્યવસ્થા થઇ તે પહેલાં કોઇ સમર્થ શાંકરમતવાદી સંન્યાસીએ આ મઠ સ્થાપ્યો હોય. આ મઠપતિઓની તકરારો, ગાયકવાડ સરકારનું વચ્ચે પડવું, વગેરે બધો ભવાડો જગતને તદ્દન મિથ્યા અને કેવળ બ્રહ્મને સત્ય માનનારા ભગવાન શંકરાચાર્યની ગાદીનો દાવો કરનારને શી રીતે શોભે છે ?

દ્વારકામા મુખ્ય તો રણછોડજીનુ મંદિર છે એ પોતે જ દેવોના ગામ જેવુ છે યાત્રાળુઓ અહી જ લાંબો વખત ગાળે છે પણ બાકીના વખતમા બહારનાં મંદિરોમા દર્શન તથા પરિક્રમા કરે છે રણછોડરાયના મંદિરના કોટની બહાર લક્ષ્મીનારાયણનુ મંદિર છે, જેમા નારાયણની બે હાથ ઊંચી શ્યામ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે, અને તેની બાજુમા લક્ષ્મીજીની નાની મૂર્તિ છે લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરની બાજુમા વાસુદેવનું મંદિર છે, જેમા વાસુદેવની શ્યામવર્ણ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે

ગોમતીસ્નાન અને રણછોડરાયજીના મંદિરના દર્શન ઉપરાંત યાત્રાળુઓ નગરની પરિક્રમા કરે છે તેમા ગોમતીઘાટ ઉપરથી સંગમઘાટ, ત્યાથી ચક્રતીર્થ, તેની ઉત્તરે રત્નેશ્વર મહાદેવ, એથી આગળ દ્વારકા શહેરની બહાર સિદ્ધનાથ મહાદેવ, ત્યાથી જ્ઞાનકુંડ નામની વાવ આવે છે, ત્યાથી આગળ અક્ષયવડ અઘોરકુંડ, ભદ્રકાળી, આશાપુરી અને કૈલાસકુંડ આવે છે આ કુંડથી આગળ સૂર્યનારાયણના દર્શન કરી, શહેરના પૂર્વ તરફના દરવાજા પાસે જયવિજયના દર્શન કરી, નિષ્પાપકુંડથી આગળ, વચ્ચે આવતા દેવોના દર્શન કરી, દક્ષિણ દરવાજેથી રણછોડજીના મંદિરમા પાછા આવે, એટલે પરિક્રમા પૂરી થાય છે

દ્વારકાથી દોઢ ગાઉ રામલક્ષ્મણનું મંદિર છે, ત્યા મહાપ્રભુજીની બેઠક છે, ત્યાથી એક ગાઉ ઉપર સીતાવાડી છે, તેમા પાપપુણ્યની બારી છે આ પરિક્રમામા આવતા કુંડોના પાણીમા સ્નાન કરવાથી પુણ્ય થાય એવુ મનાય છે, પણ પાણી એવુ ગંદુ હોય છે કે પાસે ઊભુ ન રહેવાય

દ્વારકાની યાત્રામા ત્રાસ ઓછો નથી બધે તીર્થસ્થાનોમા હોય છે તેમ ગોરાનો, ગંદકીનો વગેરે ન ગણીએ પણ કરવેરાનો ત્રાસ ઘણો છે ગોમતીમા સ્નાન માટે ગાયકવાડ તરફથી કર લેવાય છે, અને જામનગરથી દ્વારકાની ટિકિટ લેતા અંદર કરના પૈસા આવી જતા તે વળી હમણા નીકળી ગયા એટલુ અહોભાગ્ય ! પછી દ્વારકામા અને બેટમા દર્શન કરવા માટે ગાયકવાડનો કર આપવો પડે છે પછી પૂજારીઓને કર આપે ત્યારે ચરણસ્પર્શ થાય અને ગૃહસ્થો તો ભાગ્યે જ લેતા હશે પણ બાવાઓ દ્વારકા તામે આરંભડામા દ્વારકાની તપ્તમુદ્રાની શંખચક્રની છાપ લે છે તે માટે પણ કર આપવો પડે

છે. આ બાવાઓના હાથ ઉપરના છાપના ફોલ્લા જોઈને એમના ઉપર દયા અને એમની શ્રદ્ધા માટે માન ઉત્પન્ન થાય છે. લોકો મશ્કરીમાં ખરું જ કહે છે. "દંડ મુંડને ડામ એ ત્રણ રણછોડિયાનાં કામ."

દ્વારકામાં યાત્રાળુઓ માટે અનેક ધર્મશાળાઓ છે, અને ગામ આ તાલુકાનું મુખ્ય ગામ હોવાથી સરકારી કચેરીઓ દવાખાનું ઈસ્પિતાલ વગેરે આધુનિક ઠાઠ પણ છે.

દ્વારકાથી યાત્રાળુઓ બેટ જાય છે. દ્વારકાથી ૨૦ માઇલ દૂર કચ્છના અખાતમાં જમીનથી બે માઈલ દૂર બેટ દ્વારકા નામનો એક નાનો બેટ છે.

બેટદ્વારકા

બેટદ્વારકા બેટશંખોદ્ધાર પણ કહેવાય છે. દ્વારકાથી રેલવે-રસ્તે જ બેટ જવાય છે. ખાડીને કાંઠે ઊતરી પછી વહાણમાં બેસવું પડે છે. બેટના ટાપુના ઉત્તર કિનારા પાસે બેટ ગામ છે. તેમાં સર્વ વસ્તુઓ મળી શકે છે તથા ધર્મશાળાઓ પણ છે. આ નાના બેટમાં રણછોડસાગર, રત્નતળાવ વગેરે અનેક તળાવો છે; અને મોરલીમનોહરનું મંદિર, નીલકંઠ મહાદેવ, પદ્મેશ્વર વગેરે અનેક મંદિરો છે. રણછોડસાગર સુંદર ઘાટોવાળુ બાંધેલું તળાવ છે.

આ બેટમાં મુખ્ય બે સ્થાન છે (૧) રણછોડજીનું મંદિર અને (૨) શંખોદ્ધાર. રણછોડજીનું મંદિર દ્વારકાના મંદિર જેવું શિખરબંધ મન્દિર નથી, પણ પુષ્ટિમાર્ગની હવેલીઓ પેઠે સાદા ઘર જેવો વિશાળ મહેલ છે. ફરતા કોટવાળા વિશાળ ચોકમાં બે અને ત્રણ માળના પાંચ મહેલો છે. આ મહેલમાં દાખલ થવા માટે ગાયકવાડ સરકારને કર આપવો પડે છે. દ્વારકા પેઠે દેવના ચરણસ્પર્શ કરવા માટે તથા દેવને સ્નાન કરાવવા માટે પણ કર આપવો પડે છે. કોટની અંદર અંદરના દરવાજામાં થઈ સીધા પૂર્વ તરફ જતાં જમણી બાજુએ કૃષ્ણભગવાનનો મહેલ છે, પછી ઉત્તર તરફ પ્રદ્યુમ્નજી, પછી રણછોડજી, પછી ત્રિવિક્રમજી, એથી આગળ પુરુષોત્તમજી, તેની બાજુએ દેવકીજી, અને પછી માધવજીનું મન્દિર છે. કોટની દક્ષિણ પાસે પશ્ચિમ તરફ અંબાજીનુ મન્દિર અને તેની પૂર્વે ગરુડજી બિરાજે છે. વચ્ચે નાનું ચોગાન છે. રણછોડજીના મહેલની બાજુએ સત્યભામા અને જાંબુવતીનો મહેલ છે. પૂર્વે તરફ સાક્ષીગોપાલનું મન્દિર છે. અને

રુક્મિણીના મહેલમા ગોવર્ધનનાથજીનુ પણ મન્દિર છે આ મહેલોમા કૃષ્ણ ભગવાનનો મહેલ સૌથી વિશાળ છે અહીં ઠાકોરજીની સામગ્રીમા ઘણુ ખર્ચ થાય છે. રાતદિવસ મળીને ૧૩ વખત ભોગ ધરાવાય છે, સમાસમાના દર્શન થાય છે અને નવ આરતી ઊતરે છે રુક્મિણી, જાંબુવતી, સત્યભામા અને રાધા ચારેના ભડારો જુદા છે અને ભડારોના માલિકો બ્રહ્મચારીઓ જુદા છે આ રાણીઓના ભડારોમા તૈયાર થયેલી સામગ્રી બધા દેવો પાસે જાય છે અને છેવટ એ ધરાવેલી સામગ્રીનો યાત્રાળુઓને પ્રસાદ મળે છે

શખોદ્ધાર–બેટ ગામ તો નાનું છે ગામના કૃષ્ણ મહેલથી દોઢ માઈલ ઉપર શખતળાવના કાઠા ઉપર શખનારાયણનું જૂનુ અને નવુ મન્દિર છે શખનારાયણના મન્દિરમા છે તે મત્સ્યાવતારની મૂર્તિ છે જો કે નારાયણની મૂર્તિના શરીરમાં દશ અવતારની મૂર્તિઓ છે અને હાથમા શખ છે શખનારાયણના નવા મન્દિરની બાધણી જૂના જેવી છે અને જૂનાની બાધણી દ્વારકાના રણછોડજીના મન્દિર જેવી પણ નાના ઘાટની છે નવુ મન્દિર સવાસો વર્ષ પહેલા કચ્છના રાવે બધાવ્યુ છે જૂનુ મધ્યકાળનુ હશે બાકી દતકથા તો એવી છે કે, સત્યયુગમા બેટના ઋષિઓને પીડતા શખાસુર દૈત્ય અને મત્સ્યાવતાર વચ્ચે યુદ્ધ થયુ, તેમા શખાસુરનો નાશ થયો અને ઋષિઓએ પોતાના રક્ષક શખનારાયણનુ મન્દિર બધાવ્યુ

બેટમા પણ પરિક્રમા કરવામા આવે છે અને બેટ જતા કે ત્યાંથી વળતાં જાત્રાળુઓ ગોપીતળાવ જાય છે ગોપીતળાવ બેટના રસ્તામા જ દ્વારકાથી ૧૩ માઈલ છે ગોપીતળાવની માટી તે જ ગોપી ચદન, યાત્રાળુઓ ગોપીચદનના ગોળાઓ તળાવમાંથી હાથે કાઢીને કે દ્વારકામાંથી વેચાતા લઈ જાય છે. અહીં એક નાનું ગામ છે, ત્યા ધર્મશાળાઓ છે પાસે ગોપીનાથનુ મદિર, મહાપ્રભુજીની બે બેઠકો અને રાધાકૃષ્ણનાં મદિરો છે

પિંડારક–દ્વારકાની યાત્રા કરવા જનાર પિંડારક પણ જાય છે પિંડારક જામનગર તાબાનું ખંભાળિયાથી પશ્ચિમે ૨૪ માઈલ ઉપર આવેલુ [illegible] નામ છે પિંડારક નામ પિંડતારક ઉપરથી પડેલુ હોવાનો તર્ક છે. પિંડારકમા મુખ્ય તીર્થસ્થાનરૂપ એક તળાવ છે.

લોકો આ તળાવને કાંઠે શ્રાદ્ધ કરીને તળાવમાં પિંડ મૂકે છે. આ પિંડો પાણી ઉપર તરે છે. અને એ આ તળાવનો—કે તીર્થનો મહિમા છે.

આ પિંડારક જૂનું તીર્થસ્થાન છે. મહાભારતમાં એનું નામ મળે છે. પહેલાં મોટું શહેર હશે. એ જૂના શહેરનું ખંડેર હાલના ગામની બહાર દેખાય છે. હાલનું પિંડારક ગામ તો ૫૦૦–૬૦૦ માણસની વસતીનું નાનું ગામડું છે. આ તીર્થસ્થાનમાં પણ કપાલમોચન મહાદેવ, મોટેશ્વર મહાદેવ, અને બ્રહ્માનાં મન્દિરો છે. છેલ્લા મન્દિરમાં એક અગ્નિકુંડ છે, જે દુર્વાસા ઋષિનો કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે લોકો દ્વારકાની યાત્રા કરે છે અને પશ્ચિમનું એ મહાધામ કહેવાય છે. ઘણા જૂના કાળમાં કદાચ કાઠિયાવાડનાં જંગલો કાપી છેક છેડે જતાં આ બેટમાં કોઈ શૈવસાધુઓનાં કે શૈવમૂર્તિઓનાં દર્શન થતાં હશે. પછી ભારતકાળમાં વૈષ્ણવ યાદવોએ પોતાનું થાણું કાઠિયાવાડના જંગલી લોકોને તથા જંગલી જાનવરોને વશ કરી આ બેટમાં નાખ્યું. પણ યાદવો લાંબો વખત ટક્યા નહિ અને ફરી એ સ્થાન જંગલી લોકોના હાથમાં જઈ પડ્યું. ગુપ્તોના સામ્રાજ્યકાળે જે સ્કંદગુપ્તે ગિરિનગર (જૂનાગઢ)માં સુદર્શન તળાવને કાંઠે વૈષ્ણવ-મન્દિર બંધાવ્યું તે પરમ ભાગવત રાજાએ આ જૂના તીર્થમાં—દ્વારકામાં યે ભગવાન કૃષ્ણની યાદગીરીમાં વૈષ્ણવ મંદિર બંધાવ્યું હોય એ સંભવિત છે. સ્કંદગુપ્તના મરણ પછી આ ભૂમિએ કૈંક વારાફેરા જોયા. તેમાં ગિરિનગરના મન્દિરની નિશાનીયે નથી મળતી, તો દ્વારકાનું મન્દિર જીવતું રહ્યું હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. પણ પાછળથી ગુજરાતના સોલંકીઓના સમયમાં ગુજરાતી સ્થાપત્યના એ સુવર્ણયુગમાં દ્વારકાધીશનું નવું મન્દિર બંધાયું અને આ જૂના તીર્થે નવી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી. અલબત્ત પાછળથી મન્દિરમાં સુધારાવધારા—જીર્ણોદ્ધાર વગેરે થયું હશે, પણ મુખ્ય યોજના કાયમ રહી અને ધીમે ધીમે આ તીર્થની કીર્તિ વધતી ગઈ. દ્વારકાધીશના હાલના મન્દિરની બાંધણી સોલંકીઓના કાળની જ લાગે છે. આ જૂના તીર્થનો નવો મહિમા કોણે ચલાવ્યો એ ગહન પ્રશ્ન છે. જવાબ આપવા માટે કશાં સાધનો નથી. હાલનું મન્દિર અને એમાંની તથા બેટની મૂર્તિઓ વગેરે જોતાં એમ તર્ક થાય છે કે, કદાચ રામાનુજમતના કોઈ ભક્તોએ કે સાધુઓએ આ જૂના તીર્થમાં ગુજ-

ગતના સોલકી રાજાઓની સહાયથી પોતાના પૂજ્ય દેવની સ્થાપના કરી જૂના ગુપ્તકાળના ખડેરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હોય તો એ સભવિત છે દેવોના નામો વગેરે રામાનુજમતના જણાય છે ગુજરાતના રાજાઓએ આ રીતે પોતાના રાજ્યને નવી ધાર્મિક પ્રતિષ્ઠા મળતી જોઈ મદદ પણ કરી હોય આ તર્ક બરાબર હોય, તો બારમા શતકમા જ દ્વારકાની નવી રચના થઈ હોવી જોઇએ પછી તો ગુજરાતમાથી રામાનુજનું જોર ક્ષીણ થઈ ગયુ અને આ મન્દિરો સાધારણ પૂજારીઓના હાથમા પડી ગયા શકરાચાર્યે પણ પોતાની ગાદી જમાવી, એમ દ્વારકાએ પહેલેથી અનેક વારાફેરા જોયા પણ એ પશ્ચિમનુ મહાધામ રહ્યુ અને અત્યારે પણ એક વખત યાત્રા કરી આવવા યોગ્ય છે

ડાકોરજી

ડાકોર ગુજરાતનું એક અસાંપ્રદાયિક વૈષ્ણવતીર્થ છે. દ્વારકા ભારતવર્ષનું તીર્થ છે પણ ડાકોરજી ગુજરાતનું પોતાનું છે. ડાકોર આણંદથી ૧૯ માઇલ છે, અને આણંદથી ગોધરા જતી ગાડીમાં જવાય છે. ડાકોરજીમાં મુખ્ય મદિર રણછોડજીનું છે અને ડાકોરના મદિરની રણછોડજીની મૂર્તિ દ્વારકાથી જ આવી છે એમ કહેવાય છે. એ માટે એવી દંતકથા પ્રચલિત છે કે, વજેસિગ અથવા બોડાણો નામનો એક રજપૂત ડાકોરમાં રહેતો હતો, તે દ્વારકાધીશનો પરમ ભક્ત હતો. એણે રણછોડજીને ચડાવવા માટે પોતાના હાથમાં તુલસી ઉગાડયાં હતાં, એમ કહેવાય છે. એ બોડાણો દર છ મહિને દ્વારકા જતો હતો. એમ કરતાં એ વૃદ્ધ થયો, ત્યારે એની ભક્તિ અને વૃદ્ધ અવસ્થા જોઇને દેવને દયા આવી અને રણછોડજીએ બોડાણાને કહ્યું કે, "તારે અહી સુધી ન આવવું, હું તારી સાથે તારે ગામ આવીશ." આ ઉપરથી બોડાણાએ એક રાતમાં મૂર્તિ ગાડામાં મૂકીને ડાકોર તરફ ભાગવા માંડયું. સવાર થતાં દ્વારકાધીશના પૂજારી ગુગળીઓને ખબર પડી એટલે તેઓ કાબાઓને સાથે લઈ બોડાણાની પાછળ પડચા. બોડાણો તો ભગવાનની સત્તાથી મળસકુ થતાંમાં ડાકોર પહોંચી ગયો. રસ્તામાં ઉમરેઠ ને ડાકોર વચ્ચે ગાડું ઊભુ રાખેલું ત્યાં ભગવાનનાં પગલાં છે તથા લીમડાના ઝાડની ડાળ ભગવાને ઝાલેલી તેથી એ લીમડાની ડાળ મીઠી થઈ ગઈ એવી દંતકથા છે.

બોડાણાએ ડાકોર આવી, ભગવાને સ્વપ્નમાં કહ્યા પ્રમાણે રણછોડજીની મૂર્તિ ગોમતી તળાવમાં પધરાવી દીધી અને પાછળ પડેલા કાબાઓનું તીર વાગવાથી તેણે વૈકુંઠવાસ કર્યો. પણ એટલેથી દ્વારકાથી આવેલા ગુગળીઓ પાછા ન ગયા, અને તળાવકાઠે લાંઘવા બેઠા. છેવટ રણછોડજીએ બોડાણાની સ્રીને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે,

"મારા વજન જેટલુ સોનુ આપીને બ્રાહ્મણોને વિદાય કરી દે" બિચારા ગરીબ ભક્તના ઘરમા એટલુ સોનું ક્યાથી હોય? પણ ભક્તવત્સલ ભગવાન એની સોનાની વાળી બરાબર વજનમા થયા, અને દ્વારકાથી આવેલા બ્રાહ્મણો વીલે મોઢે પાછા ગયા દ્વારકામા બ્રાહ્મણોને દામોદર વાવમાથી એક રણછોડજીની મૂર્તિ મળી, જેને તેઓએ મુખ્ય મદિરમા પધરાવી

આ દતકથામા કેટલો મત્યાશ હશે એ કહેવાતુ નથી પણ ડાકોરની મૂર્તિ દ્વારકાથી આવેલી એટની વાત માનવામા વાધો નથી લાગતો પણ આ વાત ક્યારે બની, એનો બરાબર પત્તો લાગતો નથી મહૂગત તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીએ મ ૧૮૦૦ ની સાલ આપી છે (કાવ્યદોહન ભાગ ૭ પા ૩૮) પણ એમણે શા ઉપરથી એ સાલ આપી છે એ સમજાતું નથી ખેડા ગેઝીટિયર (પા ૧૬૭) મા ઇ મ ૧૧૫૫ ની સાલ આપી છે શા ઉપરથી એ સાલ લખી છે તે એમા કહ્યુ નથી કવિ ગોપાલદાસે "સંવત એ વિક્રમરે બારોતરાબાર, પુષ્ય નક્ષત્ર જોગ સીધો વાર કારતક સુદિ પૂનમને ગુરુવાર, અમૃત ચોઘડીએ પ્રભુજી પધાર્યા નિરધાર"

(કાવ્યદોહન ભાગ ૭ પા ૮૦૧) એ રીતે વિ મ ૧૨૧૨ની સાલ આપી છે, તે ઉપરથી ગેઝીટિયરમા ઇ સ. ૧૧૫૫ લખાઈ હોય તો ભલે પણ આટલા જૂના કાળમા દ્વારકાથી આ મૂર્તિ ડાકોર આવી હોય એમ માનવા માટે આ કરતા વધારે ચોકસ પુરાવાની જરૂર છે ડાકોરનુ હાલનું મદિર તો પેશ્વાના શરાફ, સતારાના ગોપાળ જગન્નાથ તાંબેકર નામના ગૃહસ્થે ઇ સ ૧૭૭૨માં બધાવ્યુ છે ડાકોરનું મદિર દ્વારકાના મન્દિર પેઠે અસાપ્રદાયિક પૌરાણિક વૈષ્ણવધર્મનું છે

ડાકોરના રણછોડજીનું મન્દિર મોટુ અને ૧૮ મા શતકના મન્દિરોના નમૂનારૂપ છે. તેને પશ્ચિમે અને ઉત્તરે બે બાજુ દરવાજા છે મોટા દરવાજામાથી અદર પેસીએ તો વિશાળ ચોકની વચ્ચે મન્દિર દેખાય છે આ મન્દિરનાં થોડા પગથિયા ચડીને સભા-મડપમાં જતા રણછોડજીના દર્શન થાય છે મન્દિરની પાછલી બાજુએ ગર્ભદ્વારમાં જવાની બારી છે, ત્યા જવાથી રણછોડજીનાં

દર્શન પાસેથી થાય છે તથા ભેટ ચરણસ્પર્શ, પૂજા વગેરે થઈ શકે છે. રણછોડજીની મોટી શ્યામ મૂર્તિ દ્વારકાની મૂર્તિને મળતી છે.

શ્રીવલ્લભસંપ્રદાયમાં બાલકૃષ્ણની પૂજા થાય છે, એટલે એ સંપ્રદાયનાં મન્દિરોમાં બધે મૂર્તિઓ નાની હોય છે. અપવાદરૂપ ફક્ત શ્રીનાથજીની મૂર્તિ છે. તે શ્રીગોવર્ધનધારી કૃષ્ણની મૂર્તિ છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે પણ મોટી છે. પણ શ્રીવલ્લભસમ્પ્રદાયના સમય પહેલાં બાલકૃષ્ણની નહિ પણ મોટી ઉમ્મરના કૃષ્ણની પૂજા થતી. રામાનુજસંપ્રદાય નારાયણ અથવા વાસુદેવના નામથી કૃષ્ણને ભજે છે. અને રામાનુજ સંપ્રદાયના દક્ષિણનાં મન્દિરોમાં મોટી મોટી શેષશાયી વિષ્ણુની કે ઊભેલી અથવા બેઠેલી પાર્થસારથિ, વાસુદેવ વગેરેની મૂર્તિઓ પૂજાય છે. શ્રીવલ્લભસંપ્રદાયના ઉદય, પહેલાં ગુજરાતમાં પણ એવી જ મોટી ચતુર્ભુજ શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મધારી, ઊભી, બેઠી કે શેષશાયી મૂર્તિઓ પૂજાતી, એમ જૂનાં ખંડેરો ખોદાતાં નીકળેલી મૂર્તિઓ જોવાથી જણાય છે. ચાણોદમાં શેષ-શાયીના મન્દિરની મૂર્તિ છે તે તથા બીજી મૂર્તિઓ આ શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિરચનાના ઇતિહાસની બાબતમાં જોવા જેવી છે. વળી દ્વારકામાં તો શ્રીકૃષ્ણ રહેતા હતા તે વખતની ઉમ્મરની જ પૂજા હોય અને દ્વારકા તો મથુરાથી મોટી ઉંમરે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આવેલા એટલે દ્વારકામાં પહેલેથી દ્વારકાધીશની મોટી મૂર્તિઓ જ પૂજાતી હશે. દ્વારકાની મૂર્તિના પ્રતિનિધિરૂપ દ્વારકાધીશની, કલ્યાણજીની, ત્રીકમજીની વગેરે મૂર્તિઓ ડાકોરજીની પેઠે જામનગરમાં, તથા બીજા જે જે ગામોમાં છે તે તે ગામોમાં એ જ પ્રકારની મોટી મૂર્તિઓ છે. દ્વારકાની મૂળ મૂર્તિ તો દ્વારકામાં કે ડાકોરમાં કયાંય હોય એમ મને લાગતું નથી. કોઇ કુવામાં કે ટેકરામાં દટાયેલી હોય કે નષ્ટ થઇ ગઈ હોય એવો સંભવ છે.

ડાકોરમાં મુખ્ય તીર્થ સ્થાન તો આ રણછોડજીનું મન્દિર છે, પણ એની સામે જ રસ્તો ઓળંગતાં ગોમતી તળાવ છે. આ તળાવના ઘાટ ઉપરથી રણછોડજીનાં દર્શન થઈ શકે છે. તળાવ મોટું છે પણ એમાં ઉનાળામાં પાણી થોડું અને ગંદુ હોય છે. તળાવને બાંધેલા ઘાટ છે. યાત્રાળુઓ ગોમતી તળાવમાં નાહીને રણછોડજીનાં દર્શન કરવા જાય છે. ગોમતી ઉપર ડંકનાથ મહાદેવનું દેવાલય છે. અને તળાવ વચ્ચે એક સ્થાન છે, ત્યાં પગલાં છે.

રણછોડજીના મન્દિરની પશ્ચિમે થોડે વેગળે ગોમતીના કિનારા ઉપર ત્રીકમજીનું મન્દિર છે, ત્યા બાવાઓનો અખાડો છે રણછોડજીના મન્દિરથી ઉત્તર બાજુ થોડે દૂર ખાચામા લક્ષ્મીજીનુ મન્દિર છે ત્યા જતા બોડાણાનું તથા ગગાબાઇનું મંદિર પણ આવે છે બસ ડાકોરમા આટલા સ્થાનો છે યાત્રા કરવા આવનાર સવારે જ ઊતરી ગોમતી તળાવમા સ્નાન કરી, રણછોડજીના દર્શન વગેરે કરી, જો તીર્થયાત્રાના આવશ્યક વિધિરૂપ ઉપવાસ ન કર્યો હોય-मुण्डन चोपवासश्च सर्वे तीर्थेष्वय विधि મુંડન અને ઉપવાસ એ બધા તીર્થોનો સામાન્ય વિધિ છે–તો જમવાની સગવડ કરવામા પડે અને જમ્યા પછી ડંકનાથ ત્રીકમજી વગેરેના દર્શન કરી, રાતે જ કે બીજી સવારે ચાલ્યો જાય, એમ બને એવુ છે

ડાકોર ગામમા ઘણી વસ્તી બ્રાહ્મણોની–શ્રીગોડ તથા તપોધનોની છે અહીં ગોર ત્રવાડી મેવાડા બ્રાહ્મણો છે, અને યાત્રાળુઓ ધર્મશાળામા અથવા ગોર લોકોને ઘેર ઊતરે છે ગોરો ત્રાસ ઘણો ઓછો આપે છે અને સગવડ ઠીક આપે છે ગુજરાતની વ્યવહારદક્ષતા એ લોકોમા પણ છે કનડીને નહિ પણ રાજી કરીને પૈસા લેતા એ લોકોને આવડે છે

ડાકોરમા દર પૂનેમે મેળો ભરાય છે તેમા આસો સુદ પુનેમનો મેળો સૌથી મોટો થાય છે એ વખતે ઘણી સ્પેસ્યલ ટ્રેનો આવે છે અને હજારો માણસો આવ્યે જાય છે રાત્રે ભજનમંડળીઓ ચાંદનીમા ભજનની ધૂન લગાવે છે

ડાકોર ગામમા કાંઈ ખાસ વેપાર નથી, પણ યાત્રાળુઓ ઉપર લોકોનો નિર્વાહ ચાલે છે ડાકોરમા રથયાત્રાને દિવસે તથા દર શુક્રવારે વરઘોડો નીકળે છે દ્વારકા પેઠે અહીં પણ શંકરાચાર્યનો મઠ છે દ્વારકાની ગાદીનો જ આ ફાંટો છે

ડાકોરમા બીજું જોવા જેવુ કાંઈ નથી પણ ડાકોરથી ગોધરા જતો ગાડીમા ટૂવાનું સ્ટેશન આવે છે ત્યા સ્ટેશનથી થોડે દૂર ટાઢા-ઊના પાણીના કુંડ છે

વળી ડાકોરના વાયવ્ય ખૂણામા સ્રઇ નામનું ગામ છે, ત્યા સુરેશ્વર મહાદેવનુ મંદિર છે પૂર્વ દિશાએ ૧૦૦ મનુષ્ય ૫૦ રણાપુર નામનું ગામ છે અને ત્યા રણમુક્તેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે

એ જ દિશામાં ગાલવ ઋષિનો આશ્રમ છે અને પાસે ગાલવી ગંગા છે. ડાકોરથી અગ્નિ ખૂણામાં એક યોજન કરતાં જરા દૂર નૈષધ નામના વનમાં હનુમાન વિરાજે છે. પશ્ચિમે નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર છે.

ડાકોર વિષે ગુજરાતની અસ્મિતાથી ગુજરાતના જૂના કવિએ કહ્યું છે કેઃ—

જેમ કો કાશી કેદાર જાય, ડાકોર જઈને ગોમતી નહાય;
જે કોઇ રાખશે એનો વિશ્વાસ, મનના મનોરથ પૂરશે આશ.

અને કવિ ગોપાલદાસે ગાયું છે કેઃ—

ધન્ય ખોડાણો ધન્ય એ જાત, ધન્ય નગરી વ દેશ ગુજરાત;
ધન્ય પરગણું ધન્ય એ ગામ, ધન્ય ગોમતી ડાકોર નામ.

ગુજરાતનાં દેવીતીર્થો

વિષ્ણુ અને શિવની ભક્તિ પેઠે દેવી–માતાની ભક્તિ પણ ગુજરાતમા સારી રીતે પ્રચલિત છે જો કે નાના નાના ગામડામા યે એકાદ શિવાલય અને એકાદ રામજીમંદિર હોય છે, તેમ માતાનુ મંદિર નથી હોતું, પણ મોટા ગામોમા અને શહેરોમા માતાનું એકાદ મંદિર તો જરૂર હોય છે દેવીભક્તિ બંગાળમા તો વ્યાપક છે, પણ ગુજરાતમા નથી એમ નથી

શાક્તદર્શન શૈવદર્શન સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલુ છે, અને બીજી તરફથી મહાયાન બૌદ્ધમત સાથે તન્ત્રવિદ્યાનો પ્રચાર થયો છે. મહાન બૌદ્ધઆચાર્ય નાગાર્જુન પ્રસિદ્ધ મનાય છે વળી ભગવાન શંકરાચાર્યના પરમ ગુરુ ગૌડપાદાચાર્ય "તન્ત્રવાદી હતા અને એમણે શક્તિસૂત્રો લખેલા છે શંકરાચાર્ય પોતે સગુણ બ્રહ્મવાદની વ્યાવહારિક ભૂમિકામાં શક્તિવાદના હિમાયતી હતા, એમ તેમનો સૌંદર્યલહરી નામનો અપૂર્વ ચમત્કૃતિવાળો કાવ્યગ્રન્થ જોવાથી જણાય છે" એમ ગ રા નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા કહે છે (જુઓ, હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ઉત્તરાર્ધ પા ૬૭)+

આ શાક્તદર્શનનો બૌદ્ધમત સાથે કે શૈવભક્તિ સાથે ગુજરાતમા જૂના કાળમા પ્રચાર થયો હોય તો એ સંભવિત છે, પણ ઈ સ ૧૦૦૦ પહેલાની કોઈ નિશાની મારા જાણવામા નથી ઈ સ નવમા શતક પછી કાશ્મીરના અને બંગાળાના પુષ્કળ તાન્ત્રિક સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયુ છે, પણ ગુજરાતમા તો છેક વિ સં ૧૭૨૪ના ભાસ્કરરાય નામના તાન્ત્રિકાચાર્ય થઈ ગયાની નોંધ ગ રા. નર્મદાશંકર

+ શ્રીશંકરાચાર્યના ભાષ્યગ્રંથો સિવાય રા. નર્મદાશંકર દે. મહેતાનું આ વિધાન મને તો આધાર વગરનું લાગે છે શંકરાચાર્યના કહેવાતા સ્તોત્રો વિષ્ણુ-શિવના પણ મળે છે

દેવશંકર મહેતાએ લીધી છે. (હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઈતિહાસ ઉ. પા. ૬૯) આ તાંત્રિકાચાર્યે સુરતમાં તાંત્રિક દીક્ષા લીધી હતી.

ગુજરાતમાં આવા કોઈ તાંત્રિક વિદ્વાનો થયા હશે, પણ મોટે ભાગે તો માર્કંડેય પુરાણાન્તર્ગત દેવી માહાત્મ્ય (સપ્તશતી–ચંડીપાઠ) એ દેવીભક્તોનો મુખ્ય ગ્રંથ છે. અને નાગરો મારફત તથા જાડેજા વગેરે રજપૂતો મારફત દેવીભક્તિનો પ્રચાર થયો છે. જ્યાં જ્યાં નાગરોનું જોર હોય ત્યાં ત્યાં અંબાજીનું મંદિર અને જાડેજાઓનાં શહેરોમાં આશાપુરાનું મંદિર, એ નિયમ જોવામાં આવે છે. ધીમે ધીમે દેવીભક્તિ આ ઊંચ વર્ણોમાંથી કણબીઓમાં અને નીચલા વર્ણોમાં પણ ફેલાઈ છે. ભીલોની માતા–ભક્તિ તો કદાચ ઘણી જૂની હશે, અને આર્યોની દેવીભક્તિના મૂળમાં આદિ વતનીઓની માતા-ભક્તિ હોય તો નવાઇ નહિ.

અંબાજી

ગુજરાતમાં આરાસુરનાં અંબાજીની માન્યતા ઘણી છે. અંબાજીનું સ્થાન આરાસુરના ડુંગરમાં અરવલ્લી પર્વતના ઘાટની નૈઋત્ય કોણમાં છે. આબુરોડ સ્ટેશનથી લગભગ બાર ગાઉ પર આરાસુર નામનું ગામ છે, અને આ ગામમાં અંબાજીનું મંદિર છે. અંબાજીનું મંદિર અને આરાસુર ગામ દાતાના રાણાની હદમાં છે. આરાસુર ગામમાં મુખ્ય મંદિર, એની આસપાસ ધર્મશાળાઓ, મોદીની દુકાનો અને મોટે ભાગે જંગલી પહાડી લોકો જેને ભાઉડાં કહે છે, તેઓનાં ઝૂંપડાં દેખાય છે. જાત્રાળુનું કામકાજ પણ આ ભાઉડાંજ કરે છે. અંબાજીના મંદિરમા કાંઈ વિશેષતા નથી. મૂળ મન્દિર બેઠા ઘાટનું નાનું છે પણ આગળ મોટો મંડપ છે. અને ગર્ભગૃહમાં માતાજીનો ગોખ છે. અહી માતાની મૂર્તિ નથી, પણ ગોખમાં એવી રીતે વસ્ત્રાલંકારો અને મુખવટો ગોઠવવામાં આવે છે કે જેથી દર્શન કરનારને સવાર બપોર ને સાંજ જાણે વાઘ ઉપર માતાજી બેઠા હોય એવાં જુદી જુદી જાતનાં દર્શન થાય છે. પાસે ઘીના બે અખંડ દીવા બળે છે.

માતાજીનાં દર્શન સવારે અંદરનું બારણું ઊઘડતાં થાય છે. બે યે વખત આરતી વખતે પણ દર્શન થાય છે. બ્રાહ્મણો અંદર જઈ માતાજીની પૂજા કરી શકે છે. બાકીના વખતે મંદિરના અંદરના ખંડને જાળીવાળાં રૂપાનાં પતરાં મઢેલાં બારણાં વાસે છે. તો પણ

બહાર રહી આખો દિવસ દર્શન થઇ શકે છે મંદિરના આગલા ભાગ ઉપર ધાબુ છે, તેના ઉપર ત્રણ ત્રિશૂળ છે માતાની ઊપજ દાતાના રાણાને મળે છે

અંબાજીના મંદિરની સામી બાજૂએ ચાચરનો ચોક છે માતાજીને ચાચરના ચોકવાળી કહે છે આ ચાચરના ચોકમા હોમહવન કરવામા આવે છે, યાત્રાળુઓ હવન વખતે પુષ્કળ ઘી હોમે છે, પણ ઘણી વાર તો ભાઉડાઓ રસ્તામાથી ઘીની તપેલી ઝૂટવી લઈ ઘી કાઢી લઈ તપેલી યાત્રાળુને પાછી આપે છે

અંબાજીની બે વિશેષતા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, એક તો અંબાજીમા કોઈ પણ કામમા તેલ વાપરવાનો રિવાજ નથી, બાળવામા તો ઘી જ જોઈએ તેલ ખવાય તો નહિ જ પણ માથામાયે ન નખાય, ઘી નાખવુ જોઈએ બીજુ આ માતાજીના સ્થાનમા સ્ત્રીની પવિત્રતા ખાસ જાળવવી જોઇએ કોઈ પણ પુરુષથી કોઈ પણ સ્ત્રીની મશ્કરી ન થાય, વ્યભિચાર તો દૂર રહ્યો પણ પોતાની સ્ત્રી સાથે પણ જેટલા દિવસ આ ગામમા રહે તેટલા દિવસ કોઇથી સંગ ન થાય સ્ત્રીસંગ કરનાર ઉપર માતાજી ગુસ્સે થાય છે, અને એને મોટુ નુકસાન થાય છે એવી લોકોની અચળ શ્રદ્ધા છે આ શ્રદ્ધાના બળથી યાત્રાળુઓ આ સ્થાનમા પવિત્રતાથી રહે છે

અંબાજીમા વર્ષમા બેત્રણ મેળા ભરાય છે, અને મેળા વખતે ભવાઈ થાય છે અંબાજીની માન્યતા નાગર જેવી સંસ્કારી કોમમા ઘણી હોવા છતા આ ભવાઇનો રિવાજ ચાલુ છે એ નવાઈ જેવુ છે

આરાસુરનું અંબાજીનુ મંદિર દંતકથામા શ્રીકૃષ્ણથી યે જૂના કાળનું મનાય છે શ્રીકૃષ્ણના પોતાના બાલમોવાળા આ ઠેકાણે ઉતરાવવામા આવ્યા હતા, અને રુક્મિણીએ આ માતાજીની પૂજા કરી હતી, એમ કહેવાય છે પણ આ દંતકથાઓને છોડી દઈને ઐતિહાસિક પુરાવાઓ તપાસીએ તો માનસરોવરના કિનારા ઉપરના મંદિરમા મહારાણા શ્રીમાલદેવનો વિ સં ૧૪૧૫ (ઈ સ ૧૩૫૯) નો લેખ મળે છે અંબાજીના અંદરના મંડપના દ્વારમા એક સં ૧૬૦૧ નો લેખ છે, તેમા રાવ ભારમલ્લની રાણીએ માતાને કેટલીક વસ્તુઓ અર્પણ કર્યાની નોંધ છે દેરાની અંદરના સ્તંભ ઉપર બીજા ઘણા લેખો છે તે નોળમા શતકના છે એવું બીજા સં ૧૭૭૯ ના લેખમા

એક ધર્મશાળા બંધાયાની વિગત છે. મતલબ કે ઈ. સ. ૧૪ મા શતકથી તો આરાસુરનાં અંબાજીની માન્યતા સતત ચાલી આવે છે; પણ તે પહેલાંનાં બસસોત્રણસો વર્ષથી આ સ્થાનનો મહિમા ચાલુ હોવાનો સંભવ છે. કારણ અંબાજીની નજીકમાં એક કુંભારિયા કરીને ગામ છે, જેમાં વિમળશાહનાં બાંધેલાં ધોળા આરસપહાણનાં જૈન દેરાસરો છે. આ દેરાસરો વિષે એવી દંતકથા છે કે, અંબાજીએ આપેલા ધનથી આ જગાએ વિમળશાહે ૩૬૦ દેરાં બંધાવ્યાં. પણ માતાજીએ પૂછ્યું કે. 'આ દેરાં કોના પ્રતાપથી બધાવ્યાં?' ત્યારે વિમળશાહે જવાબ આપ્યો કે, "ગુરુના પ્રતાપથી" આ જવાબથી ગુસ્સે થઇને માતાજીએ દેરાં બાળી નાખ્યાં અને માત્ર પાંચ રહેવા દીધાં. આ દંતકથામાં કદાચ કાંઈ તથ્યાંશ ન હોય, પણ દેલવાડામાં વિમળશાહે બંધાવેલાં મંદિરમાં કોતરેલા લેખમાં અંબિકાની સ્તુતિ છે. (જુઓ શ્લો. ૯) એ જોતાં વિમળશાહના વખતમાં અંબાજીની પૂજા પ્રચલિત હોય એ સંભવિત છે. વળી વિમળશાહ માતાના ભક્ત હોઇને તેણેજ એ મંદિર બંધાવેલું કહેવાય છે, છતાં તેના જૈન મંદિરો જેવું આ અંબાજીનું મંદિર ભવ્ય નથી. અને કુંભારિયામાં એક પાળિયા ઉપર વિ. સં. ૧૨૫૬ (ઈ. સ. ૧૨૦૦) નો લેખ છે તેમાં અર્બુદના ધણી શ્રીધારાવર્ષદેવે આરાસુર પુરમાં એક વાવ બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. (જુઓ; રાસમાળા ભાષાતર ભા. ૧ પા. ૫૩૦) એ ઉપરથી આરાસુર ગામ ઇ. સ. ૧૨૦૦ પહેલાંનું લાગે છે. વળી આરાસુરનાં અંબાજી દાંતાના પરમાર રાણાઓનાં કુળદેવી છે. અને દંતકથા પ્રમાણે મુસલમાનોએ સિંધ કબજે કર્યા પછી જસરાજ નામના રાણાના વખતમાં અંબાજી આરાસુરમાં પાછાં આવ્યાં છે. દંતકથાઓનું કાંઈ ઠેકાણું નથી. પણ રાસમાળાના ભાષાંતરની એક ટિપ્પણીમાં સદ્ગત રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામે ચદ્રાવતીના પરમારોની 'રાજકાલનિર્ણય' ઉપરથી વંશાવળી આપી છે. તેમાં લખ્યું છે કે "વિ. સ. ૮૬૫ માં રવપાળજી નગર ઠઠ્ઠામાં રાજ્ય કરતા હતા. એનાથી ૧૪ મી પેઢીએ દામોજી થયા. તેના કુંવર જસરાજે નગર ઠઠ્ઠાથી આવી ગુજરાતમાં ગબ્બરગઢમાં રાજધાની કરી" રાસમાળા ભા. ૧ પા ૨૪૯ (ટીપ) આ ગબ્બરગઢ અંબાજીની પશ્ચિમે એ માઇલ ઉપર જ છે. આ રાજકાલનિર્ણયવાળી વંશાવળીનાં

નામો અને તેની સાલો તો અવિશ્વસનીય છે, પણ ગુજરાતના રાજા ભીમદેવ પહેલાના વખતના ચદ્રાવતીના પરમારના બીજીત્રીજી પેઢીના પૂર્વજો જે ગબ્બરગઢથી ચદ્રાવતી આવ્યા, તેમણે પોતાનું રાજ્ય ગબ્બરમા હતું, ત્યારે આરાસુરમા પોતાની કુળદેવી અબિકાનુ મદિર બધાવેલુ હોય એટલી વાત માનવા જેવી લાગે છે અને વિમળશાહ આ પ્રદેશના શાસક થવાથી, તેમણે એ પ્રદેશમા જૈન મદિરો બધાવ્યા, ત્યારે પ્રદેશના મૂળ રાજાઓની કુળદેવીની પણ સ્તુતિ કરી

ગિરનારના અબાજી

ગુજરાતને એક છેડે આવેલુ આરાસુર કાઠિયાવાડના લોકોને દૂર પડે, માટે કૃપા કરી અબાજી ગિરનાર ઉપર અને બરડા 'ઉપર બિરાજ્યા છે ગિરનાર અત્યારે તો જૈનોનો પહાડ હોય એવુ દેખાય છે એ નાના શકુ આકારના પહાડના શિખરનો સારામા સારો ભાગ જૈન મદિરોથી રોકાયેલો છે અને હિન્દુ દેવોને કા તો ગિરનારના કોટથી ઉપરની નાની નાની ટૂકો પસદ કરવી પડી છે અથવા તળેટીમાજ રહેવુ પડયુ છે ગિરનાર ઉપરના બધા હિંદુ દેવસ્થાનોમા સૌથી વધારે જૂનું અને વધારે માન્યતાવાળુ સ્થાન અબાજીનુ જણાય છે જૈન મદિરોવાળા સ્થાનથી લગભગ ત્રણસો ફૂટ ઊચે કાઇક પહોળા શિખર ઉપર' અબાજીનુ મદિર છે અને ત્યા જવા માટે પગથિયા છે નવરાત્રિની અષ્ટમીએ ત્યાં મોટો હવન થાય છે, અને જૂનાગઢથી ઘણા શ્રદ્ધાળુ લોકો દર્શને જાય છે અલબત્ત શહેરથી દૂર અને ત્રણ હજાર ફૂટ ચડવાનુ હોવાથી પ્રમાણમા થોડા માણસો હોય એ સ્વાભાવિક છે મોટો ભાગ તો જૂનાગઢમા જ વાઘેશ્વરીના દર્શન કરીને સતોષ માને છે નવા પરણેલા જોડાને અંબાજીને પગે લગાડવા તો લોકો દૂરદૂરથી જાય છે આ મદિરનું સ્થાન અને તેનું સ્થાપત્ય એ મદિર જૂનુ છે એમ સાબિત કરે છે જૈનો આ મંદિર વસ્તુપાળનું બધાવેલું માને છે (વસ્તુપાળે ગિરનાર ઉપર બધાવેલા જૈન મદિરો વિ સ ૧૨૮૮ ના છે) આ વાત સાચી હોય કે ન હોય, પણ આ મદિર બારમાતેરમા શતકનું છે એમાં શકા નથી અને આ પથ્થરનુ મદિર બધાયા પહેલા એ જગ્યાએ જુનાગઢના કોઇ રા નુ બધાવેલુ લાકડાનુ મદિર હોય તો એ સભવિત છે

પાવાગઢનાં મહાકાળી

માતાઓના ગરબાઓમા 'પાવાગઢની મા' પ્રસિદ્ધ છે. વડોદરેથી ગોધરે જતી ગાડીમાં ચાંપાનેર ગાડી બદલાવી ચાંપાનેર સિટિ જવાય છે. સ્ટેશનથી થોડે દૂર ચાંપાનેર ગામ આવે છે. એક વખત આ મોટું શહેર હતું. અને પવનગઢ કે પાવાગઢ નામના પર્વત ઉપર કિલ્લો હતો. આ કિલ્લો તુટી ગયો છે અને આસપાસનાં મકાનો ખંડેર થઈ ગયાં છે. પણ કાળકા માતાનું સ્થાન હજી ઊભું છે. આ માતાજીનાં દર્શન કરવા ઘણા યાત્રાળુઓ જાય છે. નવરાત્રિમાં અહીં મોટો મેળો ભરાય છે. જાત્રા કરવા જનાર સવારમાં પાવાગઢ ઉપર ચઢવા માંડે તો લગભગ દશ વાગે ઉપર પહોંચી જાય. રસ્તામાં એકબે તળાવો અને એક દરવાજો આવે છે, જેને બુઢિયા દરવાજો કહે છે. પછી કેટલાંક ખડેરો દેખાય છે. એક તરફ નીચે ખાઇમાં ઊતરવાનો માર્ગ છે. છેક ઉપર જતાં દૂધિયું તળાવ આવે છે. અહીંથી કેટલાંક પગથિયાં ચઢી પર્વતના શિખર ઉપર જતાં માતાજીનું મંદિર આવે છે. અંદર મહાકાળીની પ્રતિમા છે. દેરાંની ઉપર મુસલમાનોએ પીરની સ્થાપના કરેલી છે.

મહાકાળીનાં દર્શન કરી પાછા ઊતરતાં થોડે નીચે ઊતર્યા પછી એક બાજુ બીજી ટેકરી ઉપર જવાય છે; ત્યાં ભદ્રકાળી માતાનું મંદિર છે.

માતાના પૂજારીઓ નીચેના ગામમાં રહે છે. ગામમાં બીજા ગોરો પણ રહે છે અને યાત્રાળુઓ સાધારણ રીતે ગોરને ત્યાં ઊતરે છે, ગામમાં ધર્મશાળા પણ છે.

આ પાવાગઢનું સ્થાન પ્રાચીન ગણાય છે. કેટલું પ્રાચીન એ નક્કી કહી શકાતું નથી. દંતકથા પ્રમાણે વનરાજના સાથી ચાંપાએ ચાંપાનેર વસાવ્યું છે, પણ પાવાગઢ ઉપર મહાકાળી કયારે બેઠાં એ જાણવાનું સાધન નથી. મહમદ બેગડાના વખતમાં પાવાગઢ રાવળ પતાઈ જયસિંહના હાથમાં હતો. મહમદ બેગડાએ પાવાગઢ વિ. સં ૧૫૫૧ (ઈ. સ. ૧૪૯૫)માં લીધું. આગલે વર્ષે ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં દુકાળ હતો, પણ ચાંપાનેરના મુલકમાં પાક સારો હોવાથી આસપાસના સુલતાનના મુલકમાંથી મહમદ બેગડાનો સરદાર ચાંપાનેરના મુલકને લૂંટવા લાગ્યો. આના બદલામાં ચાંપાનેરના રાવળે

મહમદના સરદારને હરાવી મારી નાખ્યો એના લશ્કરનો લગભગ નાશ કર્યો તથા બે હાથી અને કેટલાક ઘોડા કેદ કર્યા આ ખબર મળતા મહમદ બેગડો પોતે રાવળ ઉપર લશ્કર લઈને ચડયો વડોદરે આ લશ્કર પહોચતા રાવળે સલાહ માટે દૂતો મોકલ્યા પણ મહમદની મૂળથી ચાપાનેર ઉપર નજર હતી, એટલે એણે માન્યુ નહિ. આ તરફથી રાવળે પણ તૈયારી કરવા માડી ઈ સ ૧૪૮૩ના માર્ચની ૧૭ મી તારીખે મહમદના લશ્કરનો આગલો ભાગ પાવાગઢની તળેટીમા પહોચ્યો પછી મહમદે આવીને પાવાગઢને ઘેરો વાલ્યો રજપૂતોએ ઘેરો ઘાલી બેઠેલા મુસલમાનો ઉપર હમેશા હલ્લા કરવા માડયા અને એક વખત એવુ શૂરાતન દેખાડયુ કે તેઓ સામે લડવા માટે મહમદને એક વખત ઘેરો ઉઠાવવાની ફરજ પડી પણ મહમદે દઢતાથી ઘેરો ચાલુ રાખ્યો અને રાવળને ઘાસદાણા ન મળે એવો સખ્ત બદોબસ્ત કર્યો છેવટે ઈ સ ૧૪૮૪ ના નવેમ્બરની ૧૭ મી તારીખે રજપૂતો સવારમા સ્નાનાદિ નિત્યકર્મ કરવામા રોકાયેલા હોય છે એ જોઈને સવારમા મહમદે મોટો હલ્લો કર્યો, એટલે બીજો રસ્તો ન જોઈને રજપૂતોએ ધોરણ પ્રમાણે રાણીઓ, બાળકો અને ધનમાલને અગ્નિમા હોમી દઈને કેસરિયા કર્યા આ છેલ્લા યુદ્ધમા રાવળ જયસિંહ અને તેનો પ્રધાન ડુગરસી ઘવાયેલા મહમદના હાથમા પકડાયા અને મુસલમાની ધર્મ ન સ્વીકારવા માટે તેમને મારી નાખવામા આવ્યા

પાવાગઢના આ વિનાશના કારણ તરીકે ભાટ લોકો એક દતકથા આપે છે કે, એક વખત નવરાત્રમા મહાકાળી ગઢ ઉપરથી ઊતરી ચકલામા સામાન્ય સ્ત્રીવેશે ગરબે રમવા ગયા આ વખતે ગરબો જોવા આવેલા પતાઈ જયસિંહ રાવળે માતાજીનુ રૂપ જોઈને એના ઉપર કામવિકારવાળી માગણી કરી માતાજીએ રાજાને ખૂબ સમજાવ્યો, પણ રાજા ન સમજ્યો તેથી માતાએ શાપ આપ્યો કે, "જા તારો અને તારા નગરનો નાશ થશે "

આ દતકથાને વલ્લભ ભટ્ટે સરસ ગરબીમા ઉતારી છે એ ગરબી પ્રસિદ્ધ છે, પણ નીચે એમાથી આ પ્રસગને લગતી થોડી પક્તિઓ ઉતારી છે

"રાવજીએ છેડલો સાહ્યો હાથ, કે માજી પ્રસન્ન થવા રે લોલ"

અને રાજાને વરદાન માગવાનું કહ્યું, અને રાજાએ ભાન ભૂલી માગ્યુ કે —

"માંગુ માગું એટલું વરદાન કે મહોલે પધારીએ રે લોલ"

માતાએ આ વિનાશકારક માગણી છોડી દેવા વિનવતાં કહ્યું કે

"માગ માગ ગુજરાત સરખી ગાદી કે અદર બેસણું રે લોલ"
"માગ માગ દક્ષિણ સરખાદેશ કે કિલ્લા અતિઘણા રે લોલ"
"માગ માગ નવેખંડનું રાજ કે ચાંદો સુરજ તપે રે લોલ,"

પણ રાજાનો વિનાશ પાસે આવ્યો હતો એણે "મહોલે પધારીએ રે લોલ" એ માગણી જ ચાલુ રાખી અને માતાએ શાપ આપ્યો કે:—

"ફટ ફટ પાવાના રાજન કે એ શું માગીયું રે લોલ"
"આજથી છઠે ને છ માસે કે મૂળ તારૂં જશે રે લોલ"

ચાંપાનેરનું રજપુત રાજ્ય

આ રીતે મહમદ બેગડાને હાથે આ સ્થાનનો અને એ રાજ્યનો નાશ થયો. તે પહેલાં ચાંપાનેર અને પાવાગઢની સ્થિતિ સારી હોવી જોઈએ. જોકે પાવાગઢનો જૂનો સળંગ ઇતિહાસ જોઈએ તેવો મળતો નથી. પણ એ સ્થાનની ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક અગત્ય જોતાં જે છૂટક માહિતી મળે છે તેનો સાર નીચે આપ્યો છે. પાવાગઢનો જૂનો ઇતિહાસ ચાંપાનેર સાથે જોડાયેલો છે. ચાંપાનેર નામને વનરાજના સાથી ચાંપા જોડે દંતકથા જોડે છે એ ઉપર કહ્યું જ છે. પણ તે પછીનાં પાંચસો વર્ષ સુધી ચાંપાનેરનું કે પાવાગઢનું નામ ઇતિહાસમાં મળતું નથી. પછી ઈ. સ. ૧૩૦૦ની આસપાસમાં અલ્લાઉદ્દીને રણથંભોરનો ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે ચહુઆણો ત્યાંથી ભાગ્યા. એમાંનો કોઈ ખીચી હમીરનો વંશજ પાલનદેવ ગુજરાતમાં આવ્યો, અને તેણે પાવાગઢમાં ગાદી સ્થાપી એમ રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેશાઈ કહે છે. એમણેજ હાલોલ ગામ પાસે નાની ઉંમરવાણ નામના ગામમાં આવેલા એક કૂવાના પથરા ઉપર કોતરેલા વિ. સં. ૧૫૨૫ના જયસિંહદેવના વખતના લેખમાં આવેલી પાવકદુર્ગ—અથવા પાવાગઢના રાજાઓની વંશાવળી ઉતારી છે. [જુઓ 'પાવાગઢ' પા. ૫૯] તેમાં પૃથ્વીરાજપ્રમુખ ચહુઆણ વંશમાં હમીરદેવકુલમાં રામદેવ, ચાંગદેવ, શ્રીસોનંગદેવ પાલણસિંહ, જીતકરણ, કુંપરાઉલ, વીરધવલ, શિવરાજ રાઘવદેવ, ત્રંબકભુપ, ગંગરાજેશ્વર, અને જયસિંહ દેવ એ રીતે વંશાવળી આપી છે આમાં જયસિંહ પહેલાના આઠમા પુરુષનું

નામ પાલ્હણસિંહ આપ્યું છે, અને એજ જો પાવાગઢની ગાદી સ્થાપનાર હોય તો એ બનાવ વિ સ ૧૫૧૫થી લગભગ એકસો સાઠ વર્ષ પહેલા વિ સ ૧૩૫૬ની આસપાસ બન્યો હોય એ સંભવિત લાગે છે, આ પ્રમાણે વંશપરંપરાથી ચૌહાણ રાજાઓ ચાંપાનેરમા શાંતિથી રાજ્ય કરતા હતા; પણ મુસલમાનોએ ગુજરાતમા સલ્તનત સ્થાપ્યા પછી પાવાગઢ ઉપર તેનો ડોળો ફર્યો. ઈ સ ૧૪૨૧મા અહમદશાહે પાવાગઢને ઘેરો ઘાલેલો પણ રજપૂતોના પરાક્રમ આગળ એ ફાવ્યો નહીં, અને પછી મહમદશાહ અને એ વખતના પાવાગઢના રાજા ગંગરાજેશ્વર વચ્ચે ઇ સ ૧૪૪૯ના અરસામા લડાઇઓ થઈ પણ ગંગરાજેશ્વર પરાક્રમી અને બુદ્ધિમાન મુત્સદ્દી હોવાથી મહમદ ફાવ્યો નહીં, પછી જયસિંહ ગાદીએ આવ્યો એને જ લોકો પતાઈરાજા કહે છે પતાઈ પાવાપતિનુ ટૂંકુ રૂપ છે એમ પાવાગઢના લેખક કહે છે તે સાચુ લાગે છે. આ જયસિંહ પાસેથી મહમદ બેગડાએ વિ સ ૧૫૪૧ મા પાવાગઢ લીધો એ ઉપર કહ્યું જ છે

મુસલમાનોના હાથમા ગયા પહેલા લગભગ ૧૮૫ વરસ સુધી ચાંપાનેર હિંદુ રાજાઓના હાથમા હતુ, પરંતુ હાલનું ચાંપાનેર ગામ જે ઠેકાણે છે તે ઠેકાણે એ ચાંપાનેર ન હતુ રજપૂતોના વખતનુ ચાંપાનેર પાવાગઢની ઉત્તર તરફની તળેટીમા પર્વતને અડીને વસેલુ હતું હાલ એ ભાગ તદન ઉજ્જડ છે માત્ર પડી ગયેલા મહેલોના ખંડેરો, કૂવા તળાવની તૂટેલી પાળો, કોટના અવશેષો, વગેરે જૂની નિશાનીઓ દેખાય છે

હાલનુ ચાંપાનેર

વર્તમાન ચાંપાનેર પણ ભાંગી ગયેલું ગામ છે એ ચાંપાનેર મુસલમાની વખતમા વસ્યુ છે મહમદ બેગડાને આ સ્થળની હવા પસંદ આવવાથી તેણે જ હાલનુ ચાંપાનેર વસાવ્યુ રાજપૂત ચાંપાનેરથી આ એક ગાઉ દૂર છે અને પાવાગઢની તળેટીમા પર્વતના ચઢાવથી અર્ધા ગાઉ દૂર સમચતુષ્કોણ કિલ્લાની અંદર આ મોટે ભાગે નિર્જન સરખુ ગામ વસેલુ છે મૂળ શહેરના એક નાના ભાગમા માંડવીના અને હાલોલના દરવાજાની વચમા જ હાલના ક્ષુદ્ર મકાનોની હાર નજરે પડે છે. પણ એક વખત એવો હતો કે જ્યારે સુંદર મહેલો

બાગબગીચાઓ વગેરે બાદશાહી ઠાઠથી શોભતું ચાંપાનેર ગુજરાતનું એક મુખ્ય શહેર ગણાતું હતું. એ વખતે હાલોલ ચાંપાનેરનું એક પરું હતું. એ હાલોલનો બગીચો પ્રખ્યાત હતો. ચાંપાનેરના કિલ્લાની અંદર શહેર વસેલું અને કિલ્લાની બહાર પરાંઓ હતાં. મતલબ કે મહમદના વખતમાં અમદાવાદ નામનું રાજધાનીનુ શહેર રહ્યું અને સાચી રાજધાની તો ચાંપાનેર–મહમદાબાદમાં હતી. આ મહત્તા બહાદુરશાહના મરણ સુધી ટકી. ઈ. સ. ૧૫૩૫ માં મોગલ બાદશાહ હુમાયુંએ બહાદુરશાહને હરાવી ચાંપાનેર તથા પાવાગઢ કબ્જે લીધાં. પણ બહાદુરશાહે એજ વર્ષમાં પાછાં લીધાં. આ પછી લગભગ ચાળીસ વર્ષ અકબરે પાવાગઢ જીત્યો અને ગુજરાતની સ્વતંત્ર મુસલમાની સલ્તનતનો અંત આણ્યો. પછીનાં દોઢસો વર્ષ સુધી પાવાગઢ ઉપર મુગલાઈ સત્તા રહી, પછી મરાઠાઓએ આ કિલ્લાનો કબજો લીધો. આ મરાઠા સરદાર ત્યાંથી ઊતરી ગુજરાતમાં અને મારવાડમાં લૂંટફાટ ચલાવતો પછી થોડો વખત સિંધીયા પાસે પાવાગઢ રહ્યો. અને ઈ. સ. ૧૮૫૩ થી બ્રીટીશ સરકારના હાથમાં છે.

પતાઈ રાવળનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર રાયસિંહ પિતાની હયાતીમાં જ ગયો હતો, પણ તેના બે દિકરા પૃથ્વીસિહ અને ડુંગરસિંહ બચી ગયેલા. તેમણે નર્મદાની ઉત્તરે લૂંટફાટ કરી સુલતાનને એણે કાયર કર્યો કે તેને કેટલાંક ગામની ચોથ આપવી પડી અને છેવટે બંને ભાઈએ કેટલોક મુલક દબાવી વહેંચી લીધો. તેમાં પૃથ્વીરાજને ભાગે છોટા-ઉદેપુર આવ્યું અને ડુંગરસિંહના ભાગમાં દેવગઢ બારીઆ આવ્યું, જ્યાં તેઓના વશજો હજી રાજ્ય કરે છે.

ચાંપાનેરના મુસલમાની કાળના અવશેષોમાં જુમા મસ્જીદ કદાચ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. એનું પાવાગઢના લેખકે વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. આ શિવાય હાલોલનો દરવાજો, માંડવી, વહોરા મસ્જીદ, ગોધરિયો દરવાજો અને શેખનું મંદિર જોવા જેવાં સ્થળો છે. શેખનું મંદિર જૂનું નથી લાગતું. એમાં એક કબર છે. પણ આ મંદિરનો પૂજારી પાટીદાર છે. આ મદિર શેખમતનું છે. પણ ઘણા હિદુઓ આ મુસલમાની મતના અનુયાયી જણાય છે. જો કે તેઓ મહાભારત, રામાયણ અને ભાગવત પણ વાચે છે. અમદાવાદમાં આ મતનું મુખ્ય ધામ છે.

આ શેખના મંદિરથી આગળ કોટની બાજુએ ચાલતા ચાપનાથ મહાદેવનું દેવાલય આવે છે આ દેવાલયની આસપાસ પડેલા મકાનો ખંડુ જોવામા આવે છે કોઈ ગજાવર મહેલના ખડેરા ઉપર આપણે ઊભા હોઈએ એવુ લાગે છે મુસલમાન બાદશાહોનો મહેલ આ સ્થળે હશે એવુ ગ. ગ રમણલાલ વમતલાલ દેસાઈ અનુમાન કરે છે

ચાપાનેરની મુસલમાની જાહોજલાલી ગુજરાતના સુલતાનોની સાથે ગઈ અને મુગલાઈ કાળમા તેની વસ્તી ઘટી જવાથી અને તેનો વ્યાપાર ઉદ્યોગ પડી ભાગવાથી આસપાસ જગલોનો ભાગ વધી ગયો પરિણામે ચાપાનેર અને પાવાગઢ શિકારી પ્રાણીઓના સ્થાન થઈ પડ્યા વાઘ, ચિત્તા, દીપડા, રીંછ અને જગલી હાથીઓ માટે આ સ્થાન પ્રખ્યાત થયુ ઈ સ ૧૬૧૬મા જહાગીર બાદશાહ હાથીના શિકાર માટે પચમહાલય આવ્યો હતો ઈ સ ૧૬૪૫મા દાહોદના અને ચાપાનેરના જગલમાથી ૬૪ હાથીઓ પકડાયા હતા અગ્રેજો આવ્યા પછી જગલ ઓછુ થયુ, ખેતી વધી, હિસક પશુઓ પણ ઘટ્યા, હાથીઓ હવે બિલકુલ નથી અને વાઘ દીપડાનો ભય હજી પાવાગઢમા ગણાય છે, પણ વસ્તુત હવે ખાસ ભય નથી છતા થોડા વર્ષ પહેલા વાઘ દીપડા વારવાર દેખાતા

પાવાગઢ

ચાપાનેરમાથી પાવાગઢ જતા નીચેથી પાવાગઢનો દેખાવ રમણીય લાગે છે પાવાગઢ જવા માટે સૌથી અનુકૂળ સમય આસો-કાર્તિક અથવા ફાગણ-ચૈત્ર મહિનાઓ છે પાવાગઢનો ચડાવ અર્ધા ભાગ સુધી ઘણો સારો છે, અને બાકીના અર્ધા ભાગનો ચડાવ જરા અઘરો છે પણ સામાન્ય તદુરસ્તીવાળાં માણસો ચડી શકે એવો છે અને જે ન ચડી શકે તેને ડોળીની સગવડ ચાપાનેરમા મળી શકે છે

ઉપર ચડતા શરૂઆતમાજ પાવાગઢની મજબૂત કિલ્લેબધીનો નીચલો કોટ આવે છે આ કોટની દિવાલ મોટા મોટા પથ્થરોની બાધેલી છે અને ઠેકાણે ઠેકાણે મજબૂત બુરજો બાધેલા છે આ કોટમાથી આગળ પર્વત ઉપર ચડવા માટે 'અટક' દરવાજામા પ્રવેશ કરવો પડે છે દરવાજો બેવડો છે પણ આગલો દરવાજો પડી ગયો છે આ દરવાજો મૂકીને આગળ ચાલતા હીના તળાવ નામનુ તળાવ આવે છે તળાવ વચ્ચે કોઈ પુરાતન ઇમારતનો અવશેષ દેખાય

છે; જેને હીના મહેલ કહે છે. આથી આગળ ચાલતાં બીજો કોટ આવે છે. એ કોટની અંદર થઈને આગળ જવા માટે ચાર દરવાજા-માંથી પસાર થવું પડે છે., આ સ્થળે રસ્તો વાંકોચૂંકો સર્પાકાર છે અને દરવાજાઓની બાંધણી એવી છે કે ઉપરના દરવાજાથી નીચેનો દરવાજો બરાબર દેખાય અને તેનું રક્ષણ થઈ શકે. આમાંનો સહુથી નીચેનો દરવાજો બુઢિયા દરવાજો કહેવાય છે. આ ચાર દર-વાજામાથી સહુથી ઊંચો ભાલાપૂલ દરવાજો છે. એ બુઢિયાથી ૧૦૦ હાથ ઊંચાણમા છે. ચારે દરવાજા મજબૂત દિવલોથી જોડાગેલા છે. આ દિવાલ પર્વતના કઠણ ચઢાવ વાળા ભાગને ઘેરતી ઉપર ચાલી આવે છે. કિલ્લેબંધીના ઉપલા ત્રીજા ભાગને મળી જાય છે. ભાલાપૂલ દરવાજાના ઉપરના ભાગમાં જમણે હાથે બાંધેલા બુરજ છે, જેના ઉપરથી નીચેનો ભાગ બરાબર દેખાય છે. કિલ્લેબંધીની ત્રીજી હારમાં પ્રવેશ કરવા માટે સદનશાહના દરવાજામાંથી પસાર થવું પડે છે. આ દરવાજો પણ બેવડો છે.

આ પ્રમાણે કિલ્લો બાંધવામાં ત્રણ મોટાં અને ઊંચાં શિખરો મજબૂતીથી બાંધી લીધેલાં છે. દક્ષિણમાં કિલ્લાઓનો પાર નથી અને લોહગઢ, સિંહગઢ, રાયગઢ વગેરે અનેક કિલ્લાઓ ઇતિહાસ મશહૂર છે. ગુજરાતમાં ડુંગર ઉપરના કિલ્લાઓ વિરલ છે. ગિરનારનો કોટ સાધારણ છે. ખરી રીતે દક્ષિણના ડુંગરી કિલ્લાઓને મળતો ગુજ-રાતમાં આ પાવાગઢનો એકજ કિલ્લો છે.

સદનશાહનો દરવાજો મૂકી મુખ્ય રસ્તાની જમણી બાજુએ લગભગ સો સવાસો વાર સુધી સપાટ જમીન આવે છે. અને ત્યાં આ શિખર અટકી જઈને એકદમ ઘણી ઊંડી, મોટી અને આખા પર્વતને એ ભાગમાં વહેચી નાખતી ખીણ આવે છે. આ ખીણ આગળ જ એક ઝવેરીના મહેલને નામે ઓળખાતો ખીણમાં નીચે ઊતરતો મહેલ છે. જેમાં સાત મજલા હતા એમ કહેવાય છે. ઉપરના ચાર ઊડી ગયા છે, પણ નીચે એક પછી એક ત્રણ એક એક ઓરડા-વાળા મજલા છે. આ ખીણ સાથે સામા પર્વતની કરાડો જોડાતાં થતા ખૂણામાથી વિશ્વામિત્રી નીકળે છે.

સદનશાહના દરવાજાથી સોએક વાર ઉપર પર્વતના મધ્ય ભાગે માંચી હવેલી નામનું મકાન આવે છે. આ મકાન સિંધીઆએ બંધાવેલું

છે એમા કળાની દૃષ્ટિએ કાઈ માલ નથી, પણ હાલોલના મહાલ-કારીની પરવાનગીથી એમા મુસાફરો રહી શકે છે આ મકાનની પછવાડે તળાવ છે તેના પાણીનો રગ તેલ જેવો હોનાથી તે તેલિયુ કહેવાય છે અહીંથી કાલિકા માતાનું દેવળ દેખાય છે, પણ ચડાવ પણ અઘરો લાગવા માડે છે

માચીથી દોઢેક હજાર હાથ ઉપર ચઢતા 'મકાઈકોઠાર'નો દરવાજો આવે છે દરવાજાની અદર મકાઈકોઠારનુ મોટુ મકાન ડાબે હાથે ઊભુ છે મકાઈકોઠારથી રસ્તો જમણી પાસ ફટાય છે અને વિશ્વામિત્રીની ખીણ ઉપર ઊભા ટેકરાઓમાથી સર્પાકારે છેક ટોચ સુધી ચાલ્યો જાય છે, થોડેક ઊંચે ચઢતા પાટિયા પૂલનો દરવાજો આવે છે આ દરવાજામા પ્રવેશ કરતા પહેલા ખાઈ ઓળગવી પડે છે આ ખાઈ ઉપર ખસેડી લેવાય એવો પાટિયાપૂલ હમણા સુધી હતો અને એક કાળે ખાઈ ઊંડી હશે

પાટિયા દરવાજાથી આગળ ચાલતા 'તારા' દરવાજો આવે છે, આથી આગળ સૂરજ દરવાજો અને પછી ટંકારખાનાનો દરવાજો આવે છે ટંકારખાનાના દરવાજામા પ્રવેશ કરીને આપણે પાવા-ગઢના સૌથી ઊંચા શિખર ઉપર પહોચી જઈએ છીએ ચારે બાજુ-એથી ખુલ્લુ આ મેદાન ઉત્તર દક્ષિણ અર્ધો ગાઉ લાબુ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પા ગાઉ પહોળુ છે આ આખા મેદાનની આજુબાજુએ થોડો કિલ્લો રહેલો છે ટંકારખાનાના દરવાજાની બને બાજુએ પદર પદર હાથ ઊંચી દિવાલો છે તે પડતી પડતી પણ પોતાની મજબૂતી દર્શાવે છે

આ શિખર ખરેખર દુર્ગમ છે અને ત્યા આવવાનો પહાડી રસ્તો કોટથી અને દરવાજાઓથી રક્ષાયેલો છે આ મેદાનની વચ્ચે દક્ષિણ તરફ અઢીસો હાથ ઊંચુ શિખર આવેલુ છે પર્વતનો આ સર્વથી ઊંચો ભાગ છે અને તેની ટોચ ઉપર કાલિકા માતાનુ દહેરુ આવેલુ છે એ શિખર તરફ જવાના રસ્તામા જૈનોના જૂના દેવળો ભાગી તૂટી હાલતમા દેખાય છે એકાદબેનો જૈનોએ હમણા જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે વચમા એક તળાવ છે જે છાશિયુ તળાવ કહેવાય છે, આથી સહેજ ઊંચાણમા ખડકોની વચ્ચે અતિશય સુદર સ્વચ્છ, દૂધ સરખા પાણીવાળુ દૂધિયુ તળાવ આવે છે ભર ઉનાળામા આ

તળાવનું પાણી બરફ સરખું ઠંડું હોય છે. આ તળાવને કિનારે ચાલતાં જમણા હાથ ભણી માતાના શિખરના પગથિયાં શરૂ થાય છે. પગથિયાં બસો છવીસ છે. ખડકની અંદર કાપી કાઢેલાં આ પગથિયાં પ્રખ્યાત મહાદજી સિંધીઆએ બંધાવેલાં છે.

કાળકામાતાના મંદિરની બાંધણી નાની અને સાદી છે. રંગમંડપ ઉપર ઘૂમટ છે. અને ગર્ભગૃહમાં ત્રણ મૂર્તિઓ છે. ડાબી બાજુએ મહાકાળીની મૂર્તિ, જમણી બાજુએ બહુચરા માતાનું યંત્ર, અને વચમાં આ સ્થાનના અધિષ્ઠાત્રી કાલકા માતાની મૂર્તિનો મુખભાગ. આ કલિકાની સ્થાપના વિશ્વામિત્રે કરેલી કહેવાય છે. વિશ્વામિત્રી નદી જે પર્વતમાંથી નીકળે તે પર્વત ઉપર વિશ્વામિત્ર ઋષિ જ હોય ના? આબુ વશિષ્ઠનું સ્થાન, પાવાગઢ વિશ્વામિત્રનું સ્થાન, ભૃગુક્ષેત્ર ભૃગુ ઋષિનું, ગિરનાર દત્તાત્રેયનું; ગુજરાતમાં આર્યો આવે તો આર્ય ઋષિઓનાં સ્થાનોએ પણ ગુજરાતમાં આવવુંજ જોઈએ. સંસ્કૃતિપ્રચાર જ એમ થાય.

કાલિકા માતાના મંદિરની અગાશી ઉપરથી આસપાસનું માઈલો સુધી પથરાયેલું દૃશ્ય અદ્ભુત લાગે છે. હાલોલના ખજાનામાંથી રૂ. ૨૯૦૦ અને દેવગઢબારીઆ તરફથી લગભગ રૂ. બે હજાર એ પ્રમાણે માતાના વંશપરંપરાના પૂજારીને વર્ષાસન મળે છે. અને એમાંથી માતાજીનો થાળ, ચોઘડિયાં, ચોપદાર, શતચંડી વગેરે તથા પૂજારીનો પગાર વગેરે ખર્ચ નીકળે છે.

કાળકાના શિખર ઉપરથી ઊતરી મુખ્ય શિખર ઉપર આવી પગથિયાં આગળથી પશ્ચિમ બાજુથી ઉત્તર તરફ જતી પગથારને રસ્તે મૌલિયા શિખરને એક છેડે આવેલા નવલખા કોઠાર પાસે જવાય છે. એ કોઠારમાંના ચાર ઓરડાઓ અને ઘૂમટો હજી સારી હાલતમાં છે. બાકીનો ભાગ પડી ગયો છે. પાછા ફરતાં ટંકારખોનાને દરવાજેથી ઊતરી મકાઈકોઠાર આગળથી એક જુદો રસ્તો ફંટાય છે. તે રસ્તે જતાં દક્ષિણ તરફના છેડા ઉપર ભદ્રકાળીનું નાનું મંદિર આવે છે. ભદ્રકાળીની મૂર્તિ કાલિકાની મૂર્તિ જેવી છે. પણ કાલિકાની મૂર્તિ ઉત્તરાભિમુખ છે અને ભદ્રકાળીની દક્ષિણાભિમુખે છે. ગરબે રમવા જવાની ભદ્રકાળીએ ના પાડેલી છતાં કાલિકા ગઈ એ માટે બંને દેવીઓ રીસાઈને મોઢું ફેરવીને બેઠી છે એમ લોકો કહે છે.

પાવાગઢ ઉપર આ ઉપરાંત ભોંયરાં, કુંડો, મહેલોના ખંડેરો, વગેરે ઘણું જોવા જેવું છે આસપાસમાં વનસ્પતિ પણ વિવિધ અને પુષ્કળ થાય છે અને વનસ્પતિશોખીનોને આનંદ આવે એવો પર્વત છે પણ આ પુસ્તકના વાચનાર માટે આટલું બસ છે વધારે વાચવાની ઇચ્છા હોય તેણે સયાજી બાળજ્ઞાનમાળામાં છપાયેલું ગં ગં રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈનું લખેલું 'પાવાગઢ'નું નાનું પુસ્તક જોવું આ વર્ણનમાં પણ એમાંથી ઘણું ઉતાર્યું છે

બહુચરાજી

અમદાવાદથી મહેસાણા થઈ બહુચરાજી જવાય છે ગુજરાતના જૂના પાટનગર પાટણની આસપાસ જે કેટલાક સ્થાનો છે તેમાનું આ એક બહુચરાજી છે બહુચરાજીનું માહાત્મ્ય ગુજરાતના એ ભાગમાં ઘણું છે અને હવે ગાડીઓની સગવડ હોવાથી આસપાસના ગામોમાંથી સેંકડો માણસો દર્શન કરવા જાય છે. ઘણા લોકો છોકરાઓની બાધા ઉતારવા જાય છે નવરાત્રમાં અહીં યાત્રા ભરાય છે, અને ભવાઈ થાય છે

બહુચરાજી એ ખરી રીતે માતાનું જ ગામ છે માતાજીના સ્થાને ઘણી વિશાળ જગ્યા રોકી છે વચ્ચે મંદિર ફરતો કોટ અને મોટા દરવાજાઓથી સ્થાન સરસ લાગે છે દેવાલય પૂર્વાભિમુખે છે ઊંચી ઊભણી ઉપર આખું મંદિર છે ગર્ભગૃહ આગળ વિશાળ મંડપ છે. મંડપના ઘૂમટમાં અને થાભલાઓ ઉપર રચેલી પુતળીઓ છે કળાની દૃષ્ટિએ બહુચરાજીનું આધુનિક મંદિર અને ત્યાંથી ચાર પાંચ ગાઉ દૂર આવેલું મોઢેરાનું પ્રાચીન મંદિર સરખાવવાથી આપણી કળાની વર્તમાન સ્થિતિનો સરાબર ખ્યાલ આવશે બહુચરાજીના સ્થાનની વ્યવસ્થા હાલમાં ગાયકવાડ સરકાર તરફથી થાય છે બહુચરાજીના દેવાલય પાસે જ માનસરોવર છે. એ સરોવરમાં નહાવાથી છોકરી છોકરો થઈ ગઈ એવી દંતકથા ચાલે છે પણ હવે તો લોકો નિર્ભય રીતે આ સરોવરમાં નાહીને માતાજીના દર્શન કરવા જાય છે મંદિર પાસેજ અનેક ધર્મશાળાઓ છે, તેમાં યાત્રાળુઓ ઉતરે છે મંદિરના આશ્રિત જેવા પાવૈયાઓ પણ અહીં પુષ્કળ જોવામાં આવે છે

બહુચરાજીનું મૂળ સ્થાન નજીકનું શંખલપુર અહીંથી બહુ દૂર

નથી. અને એ ગામની બહાર વાડીમાં માતાજીનું સ્થાન છે. સ્થાનમાં ખાસ કાંઈ નથી.

આશાપુરી

ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગમાં જુદા જુદા નામથી માતા પૂજાય છે અને કુલદેવી તરીકે જેનાં દર્શને જીંદગીમાં એક વખત જવું જ પડે એવું હોય તેનું સ્થાન બહુ દૂર ન હોવું જોઈએ, એ કારણથી કદાચ જુદા જુદા વિભાગના મધ્યમાં આશાપુરી બીરાજે છે. પેટલાદ પાસે ઇસણાવ અને પીપળાવ એ બે ગામો જોડાજોડ છે. તેમાં પીપળાવ ગામની ભાગોળે મોટું તળાવ છે અને તળાવને કિનારે આશાપુરી માતાનું વિશાળ મંદિર છે. ઘણી નાતોની આશાપુરી કુળદેવી છે. અહીં માઘ મહિનામાં સંઘ આવે છે ત્યારે ભવાઈ થાય છે. ઘણા લોકો પોતાના છોકરાઓની બાધા અહીં ઉતરાવે છે. ભાદરવા સુદ આઠમે અહીં મોટા મેળો ભરાય છે. દર શનિવારે આસપાસનાં ઘણાં ગામોથી અહીં યાત્રાળુઓ આવે છે.

બરડાનાં આશાપુરી

નવાનગર રાજ્યની દક્ષિણે જેઠવાઓનું પ્રાચીન પાટનગર ઘૂમલી છે. બરડાને એક છેડે બરડાની છાયામાંજ ભાણવડથી દક્ષિણે ચાર માઈલ ઉપર બરડાની એક ખીણને બન્ને છેડે પ્રાચીન ખંડેરની નિશાનીઓ છેક ઉપર શિખર સુધી જોવામાં આવે છે અને શિખર ઉપર તો એક કાળે કિલ્લો હશે એવું દેખાય છે. આ કિલ્લામાં કેટલાક મકાનોની દિવાલો અત્યારે પણ ઊભી છે. અલબત્ત એમાં વસ્તી તો જંગલી જનાવરોનીજ છે. બરાબર શિખરને મથાળે આશાપુરી માતાનું મંદિર છે. આશાપુરી જાડેજાઓની કુળદેવતા ગણાય છે; એ યાદ રાખવા જેવું છે.

પોરબંદરી પરંપરા પ્રમાણે જેઠવાઓ પહેલાં શ્રીનગરમાં રાજ્ય કરતા હતા. શ્રીનગર પોરબંદરથી નજીક જ છે. પછી મોરબી અને છ પેઢી પછી ઘૂમલીને રાજધાની કરી. જેઠવાઓની પૂરી જાહોજલાલી વખતે ઘૂમલી રાજધાની, એટલે એની શોભા દિનપ્રતિદિન વધતીજ ગઈ. પણ સંવત ૧૩૬૯ (ઇ. સ. ૧૩૧૩)માં સિંધમાંથી આવેલા લશ્કરે આ સુંદરશહેરને ભાંગ્યું, ઘૂમલી ભાંગતાં જેઠવાઓ છાયામાં ગયા, અને છાયામાંથી હાલનું પોરબંદર થયું. ઈ. સ. ૧૮૮૨માં કર્નલ ટોડે ઘૂમલી

જોયુ હતુ, અને ૧૮૩૭મા કેપ્ટન લી જેકબ સાહેબે જોયુ હતુ એ વખતે એટલુ જગલ ઊગી નીકળ્યુ હતુ કે મકાનોની નિશાનીઓ મેળવવી મુશ્કેલ પડતી હતી, છતા એ વખતે જેટલી નિશાનીઓ દેખાતી હતી, તેટલીએ અત્યારે નથી ફરતા કોટના પથરાઓમાના ઘણા ઊપડી ગયા છે એ દરવાજામાનો એક પહેલા થોડો ઊભો હતો તે હવે નથી

અત્યારે જે છે તેમા નવલખાનુ સૂર્યમદિર છે ખડેરની મધ્યમા આ મદિર છે પ્રાચીન કળાના નમૂનારૂપ આ સુદર અને ભવ્ય મદિર છે ૧૫૦ ફીટ લબાઈની અને ૧૦૨ ફીટ પહોળાઈની ઊભણીવાળા આગણામા વચ્ચે મદિર છે મદિરને ફરતો કોટ અદશ્ય થઈ ગયો છે અને પ્રવેશદ્વારના પગથિયા અને તોરણના થાભલાના નીચેના ટુકડા રહ્યા છે મડપના ઊબરથી તે ગર્ભગૃહ પાછળની પ્રદક્ષિણાની પીઠ સુધીની મદિરની પોતાની લબાઈ ૬૭ ફીટ અને ૮ ઈંચ છે અને મડપના ઉત્તર અને દક્ષિણ દ્વારની વચ્ચેની પહોળાઈ ૫૫ ફીટ અને ૭ ઇંચ છે મદિર પોતે આગણાથી સારી પેઠે ઊચુ છે, અને ત્રણે દ્વારમા પેસવા માટે પગથિયા ચડવા પડે છે મડપ બે થાળનો છે અને વચ્ચે ૨૨ મોટા અને આસપાસ ૩૦ નાના થાભલા ઉપર છત રહેલી છે મડપનો વચનો સ્વચ્છ ચોક ૨૯ ફીટ ચોરસ છે આની પશ્ચિમ દિશામા ગર્ભગૃહ છે અને બાકીની ત્રણે દિશાઓમા પોર્ટીકો છે ગર્ભગૃહ અદરથી ૯ ફીટ, એક ઇંચ ચોરસ છે અને તેના ઉપર ઘૂમટ છે આ મદિરમા જે લિંગ હતુ તે પોરબદરના કેદારનાથના મદિરમા છે, એમ કહેવાય છે ગર્ભગૃહને ફરતો ત્રણ ફીટ પહોળો પ્રદક્ષિણા માર્ગ છે સામાન્ય કદના ચૂનાના પથ્થરનું આ મદિર બાધેલુ છે મડપના વચલા અષ્ટકોણ ઉપર માળ છે, પણ ત્યા જવાનો રસ્તો દેખાતો નથી બહારથી લાકડાનો દાદર મૂકીને જવાતુ હોય તો જુદી વાત બીજા માળના થાભલા ઉપરના કીર્તિમુખો જુદા જુદા આકારના છે મડપના થાભલાઓ ઉપર મૂર્તિઓ કોતરેલી છે, પણ આ મદિરમા મુખ્ય ધ્યાન ખેચનાર તો બહારના ભાગનું કોતરકામ છે મોઢેરાનું સૂર્યમદિર વગેરે પ્રાચીન મદિરોના બહારના ભાગમા જે રીતે નીચેથી એક પછી એક હારમા પશુઓ, પક્ષીઓ, માણસો અને દેવ-દેવીઓ વગેરે કોતરેલા જોવામા આવે છે,' તેજ રીતે આમાં પણ

કોતરેલાં જોવામાં આવે છે. શિવપુરાણની કથાઓના પ્રસંગો આલેખેલા જોવામાં આવે છે. એટલે મંદિર શૈવ હોવું જોઈએ, એટલું નક્કી લાગે છે. અલબત્ત બહુ નહીં પણ ક્યાંક ખૂણાઓમાં કામશાસ્ત્રનાં ચિત્રો છે અને અન્યત્ર રાજપૂત પુરુષોનાં દાઢીવાળાં ચિત્રો છે. ટૂંકામાં મોઢેરા સાથે સરખાવી શકાય એટલું સુંદર કોતરકામ નથી, પણ મધ્યકાલીન શૈલીનો સારો નમૂનો છે. આ શિવાય આસપાસ પુષ્કળ કોતરેલા પથરા પડયા છે, પણ ક્યાંય લેખ જોવામાં આવ્યો નથી, કે મંદિરના સમય માટે અનુમાન કરી શકાય એવું સાધન બર્જેસ વગેરે તજ્ઞ પંડિતોને મળ્યું નથી. પણ સ્થાપત્ય શૈલી ઉપરથી એ દશમા કે અગિયારમા શતકના પૂર્વાર્ધનું નહી પણ ૧૧ માના ઉત્તરાર્ધનું કે બારમાની શરૂઆતનું હોવું જોઈએ એમ બર્જેસ કહે છે. (પા. ૧૮૧) આ મંદિરની દક્ષિણપશ્ચિમે થોડા વારને છેટે જેને ટોડે ગણપતિનું મંદિર ધારેલું અને જેકબે હનુમાનનું ધારેલું તેના પથરાઓ પડ્યા છે. એની અત્યારની સ્થિતિમાં એ મંદિર કયા દેવનું હશે એ કહી શકાય તેમ નથી; વચ્ચે ગાબડાં પડેલું દ્વાર વગરનું અને ત્રણ કે ચાર થાંભલા એટલું બર્જેસે જોયેલું, પણ એની શૈલી ઉપરથી એ પ્રાચીનતર–સોન કસારીના મંદિરની હારનું આઠમા અથવા નવમા શતકથી અર્વાચીન ન હોવું જોઈએ. આની પૂર્વમાં જેઠાણી વાવ નામની એક પ્રાચીન ઢબે બાંધેલી વાવ છે, પણ તેયે તૂટી ગઈ છે અને તેના પથરા ઊપડી ગયા છે. આ વાવમાંના એક પથરા ઉપર તૂટેલો લેખ છે તેમાં સંવત ૧૩૯૩ છે. આવી ભવ્ય વાવ કોઈ રાજાએજ બંધાવી હોવી જોઈએ અને આ તારીખ ખરી હોય તો ધૂમલીનો નાશ તે પછી થયો હોવો જોઈએ. કારણ કે જેઠવાઓએ ધૂમલીને ફરી વસાવવાનો તો પ્રયત્નજ કર્યો નથી. મતલબ કે ૧૩૬૯ માં ધૂમલીનો નાશ થવાની ચાલતી આવતી દંતકથા યથાર્થ નથી લાગતી. એટલું ખરું કે ૧૩૮૩ પછી થોડા વખતમાં ધૂમલી પડયું હશે. આખા પ્રદેશ ઉપર નાનાં નાનાં મંદિરના ખંડેરોના ઢગલા પડયા છે. આ બધા બારમાતેરમા શતકનાં મંદિરો હશે. ઉપર ચડતાં જ્યાંથી આસપાસ બધે નજર પડી શકે એવા ઊંચા સ્થળ ઉપર ત્રણ જૂનાં મંદિરો છે. આમાંનું પહેલું વૈષ્ણવ મંદિર હશે. એનું માત્ર ગર્ભગૃહ ઊભું છે. આના દ્વારના ભરોટિયા ઉપર વિષ્ણું વગેરેની મૂર્તિઓ છે. સામે મંડપના થાંભલા ઊભા છે.

એની પાસે બીજુ મદિર છે એની સામે મડપ હતો અત્યારે શિખર અને મડપના ચાર થાભલા છે, પણ શિખર તદ્દન ખડેર થઈ ગયેલુ હોવા છતા ચૈત્ય બારી શૈલીનુ હતુ એટલુ દેખાય છે અને આ શૈલી આઠમા શતકથી અથવા તેથીયે પહેલાથી તે ૧૦ મા અથવા ૧૧ મા શતક સુધી પ્રચારમા હતી ટેકરીના છેક શિખર ઉપર આશાપુરી માતાનુ મદિર છે આની આસપાસ જૂના ઘરોની તૂટેલી દિવાલો દેખાય છે અને ફરતી કિલ્લાની જાડી દિવાલ છે આ કિલ્લાનો ગમપોળ દરવાજો જે જેઠવના વખતમા ઊભો હતો તે પાછળથી પડી ગયો છે, અને આ દરવાજાની બહાર પાળિયો છે આમાના એક પાળિયા ઉપર જેકબે સવત ૧૧૧૮ વાચેલ એમ એ કહે છે

ગમપોળની બહાર દેગણીવાવ છે, અહીંથી ૩૫૦થી ૪૦૦ ફીટ છેટે સોન કમારીનુ મદિર છે અને તેના પશ્ચિમ છેડા ઉપર વીશેક નાના નાના મદિરો છે પણ આ બધા નવલખા કરતા જૂના આઠમાથી દશમા શતક સુધીના છે ઘણાખરા પડી ગયા છે પણ એમાના જે જળવાઈ રહ્યા છે તેમાના એક મોટા વૈષ્ણવ જણાતા મદિરના મડપમા ચાર થાભલા ઊભા છે, મડપમા એક વિષ્ણુની ૪ાા ફુટ ઊંચી મૂર્તિ છે, જે રાજકોટના કે મુબઈના મ્યુઝીઅમમા લઈ જવા જેવી છે એમ બર્જેસ કહે છે મુબાઈની રોયલ એશીઆટિક સોસાયટીના મ્યુઝીઅમમા જે ત્રિમૂર્તિ જેકબે રાખેલી હતી તે આ મદિરોમાથી મળેલી હતી

ઘૂમલીથી ઉત્તરે ગોપ નામનુ ગામડુ છે તેની દક્ષિણપશ્ચિમે પાસે જ ગોપ નામની ટેકરી છે એની પૂર્વમા જૂનુ ગોપ છે, આ જૂનુ ગોપ કોઈ કાળે મોટુ શહેર હશે, આમા એક જૂના મદિરનું ખડેર બર્જેસે જોયુ હતુ, જેની રચના ઉપરથી તથા એના એક પથરા ઉપર કોતરાવલા બરાબર અર્થ ન સમજાતા અક્ષરો ઉપરથી એ ઘણુ જૂનું જણાય છે બર્જેસના ધારવા પ્રમાણે આ જૂના ગોપનું મદિર કાઠિયાવાડમા જૂનામા જૂનુ–છઠ્ઠા શતકનું કે તેથી પણ જૂનું મતલબ કે ગુપ્ત કાળનું હોવુ જોઈએ

બોલેશ્વર અને ફીલેશ્વર

બરડાના પ્રાચીન સ્થાનોમા બોલેશ્વર અને ફીલેશ્વર પણ જોવા જેવા છે, અને બોલેશ્વર તો હજી એક રીતે તીર્થસ્થાન છે પોરબદર

જતી ગાડીમાં સખપર સ્ટેશને ઊતરી ગાડામાં બેસી બીલેશ્વર જવાય છે. આ સ્થળ બરડાની શરૂઆતમાં જ આવેલું છે, એટલે ખાસ ચઢાવ ચડવો પડતો નથી. તેમ સ્ટેશનથી ચાર પાંચ માઈલ કરતાં વધારે દૂર નથી.

બીલેશ્વર પ્રાચીન તીર્થ સ્થળ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એ સ્થળે તપશ્ચર્યા કરીને શિવને પ્રસન્ન કર્યા હતા એમ પુરાણો કહે છે, પણ મંદિરની બાંધણી ઊપરથી બીલેશ્વરનું મંદિર હજાર વર્ષ ઉપરનું છે એમ તજ્જ્ઞો માને છે. આસપાસ છેટે છેટે નાના નાના ડુંગરાઓની વચ્ચેથી બીલેશ્વરી નદી ચાલી જાય છે. આ નદી છે તો ઝરણુ અને એમાં ચોમાસા સિવાય ભાગ્યેજ પાણી રહેતું હશે, પણ લોકો એને નદી કહે છે અને મંદિરની સાથે જ બાંધેલો ઘાટ છે, ત્યાં પાણી હોય ત્યારે નાહીને મંદિરમાં દર્શન કરે છે.

બીલેશ્વર ગામમાં તો કાંઈ નથી. જે છે તે બીલેશ્વરનું મંદિર જ છે. મંદિરની આસપાસ વિશાળ આંગણું અને ફરતો કોટ છે. આગળ માઢમેડીવાળો દરવાજો છે. જૂના કાળમાં અહીં પણ પાશુપત આચાર્યનું જોર હોય તો સભવિત છે. બીલેશ્વરનું શિવલિંગ ઘણું મોટું કાળા પથ્થરનું જોવા જેવું છે. આ લિંગ આખું નથી પણ ફાટેલું છે. અને લોકો કહે છે કે મહમદે મંદિર તોડયું અને લિંગ ભાંગવા માંડયું ત્યાં અંદરથી ભમરાઓ નીકળ્યા અને મહમદનું લશ્કર ભાગી ગયું. આવી દંતકથાઓ શ્રદ્ધાળુ લોકોમાં ઘણા સ્થળ માટે પ્રચલિત છે, તેથી આ લિંગ મૂળથી જ આવું અણઘડ છે કે પાછળથી તૂટેલું છે એ કહેવુ પણ મુશ્કેલ છે.

શ્રાવણ મહિનાના સોમવારોએ બીલેશ્વરમાં મેળો ભરાય છે જેમાં આસપાસના ઘણા લોકો આવે છે.

બીજું સ્થળ કીલેશ્વરનું છે. કીલેશ્વરનું મૂળ સ્થળ પ્રાચીન છે. છેક જામનગરથી અને મોડપરથી સીધું આવી શકાય અને ખાસ ડુંગર ઓળંગવો ન પડે એવી રીતે સપાટ પ્રદેશની નજીક જ પણ ચારે તરફ ઊંચા પર્વતોથી ઘેરાયેલું કીલેશ્વરનુ મેદાન છે. બીલેશ્વરનુ સ્થાન પોરબંદર રાજ્યની હદમાં છે. ત્યારે કીલેશ્વરનું જામનગર રાજ્યની હદમાં છે.

કીલેશ્વરની એક તરફ જામનગરના બરડાનું ઊંચામાં ઊંચુ

જતી ગાડીમાં સખપર સ્ટેશને ઊતરી ગાડામાં બેસી બીલેશ્વર જવાય છે. આ સ્થળ બરડાની શરૂઆતમાં જ આવેલું છે, એટલે ખાસ ચઢાવ ચડવો પડતો નથી. તેમ સ્ટેશનથી ચાર પાંચ માઈલ કરતાં વધારે દૂર નથી.

બીલેશ્વર પ્રાચીન તીર્થ સ્થળ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એ સ્થળે તપશ્ચર્યા કરીને શિવને પ્રસન્ન કર્યા હતા એમ પુરાણો કહે છે, પણ મંદિરની બાંધણી ઊપરથી બીલેશ્વરનું મંદિર હજાર વર્ષ ઉપરનું છે એમ તજ્જ્ઞો માને છે. આસપાસ છેટે છેટે નાના નાના ડુંગરાઓની વચ્ચેથી બીલેશ્વરી નદી ચાલી જાય છે. આ નદી છે તો ઝરણુ અને એમાં ચોમાસા સિવાય ભાગ્યેજ પાણી રહેતું હશે, પણ લોકો એને નદી કહે છે અને મંદિરની સાથે જ બાંધેલો ઘાટ છે, ત્યાં પાણી હોય ત્યારે નાહીને મંદિરમાં દર્શન કરે છે.

બીલેશ્વર ગામમાં તો કાંઈ નથી. જે છે તે બીલેશ્વરનું મંદિર જ છે. મંદિરની આસપાસ વિશાળ આંગણું અને ફરતો કોટ છે. આગળ માઢમેડીવાળો દરવાજો છે. જૂના કાળમાં અહીં પણ પાશુપત આચાર્યનું જોર હોય તો સંભવિત છે. બીલેશ્વરનુ શિવલિંગ ઘણું મોટું કાળા પથ્થરનું જોવા જેવું છે. આ લિંગ આખું નથી પણ ફાટેલું છે. અને લોકો કહે છે કે મહમદે મંદિર તોડયું અને લિંગ ભાંગવા માંડયું ત્યાં અંદરથી ભમરાઓ નીકળ્યા અને મહમદનું લશ્કર ભાગી ગયું. આવી દંતકથાઓ શ્રદ્ધાળુ લોકોમાં ઘણા સ્થળ માટે પ્રચલિત છે, તેથી આ લિંગ મૂળથી જ આવું અણઘડ છે કે પાછળથી તૂટેલું છે એ કહેવુ પણ મુસ્કેલ છે.

શ્રાવણ મહિનાના સોમવારોએ બીલેશ્વરમાં મેળો ભરાય છે જેમાં આસપાસના ઘણા લોકો આવે છે.

બીજું સ્થળ કીલેશ્વરનું છે. કીલેશ્વરનું મૂળ સ્થળ પ્રાચીન છે. છેક જામનગરથી અને મોડપરથી સીધું આવી શકાય અને ખાસ ડુંગર ઓળંગવો ન પડે એવી રીતે સપાટ પ્રદેશની નજીક જ પણ ચારે તરફ ઊંચા પર્વતોથી ઘેરાયેલુ કીલેશ્વરનું મેદાન છે. બીલેશ્વરનુ સ્થાન પોરબંદર રાજ્યની હદમાં છે. ત્યારે કીલેશ્વરનું જામનગર રાજ્યની હદમાં છે.

કીલેશ્વરની એક તરફ જામનગરના બરડાનું ઊંચામાં ઊંચું

આભપરાનુ શિખર દેખાય છે ત્યારે બીજી તરફ પોરબંદરનો હડિયો આવી રહ્યો છે જે એક તરફ થોડો ખુલ્લો ભાગ છે તે રસ્તે છેક જામનગરથી મોટર ચાલી શકે એવો ૩૦ ગાઉનો રસ્તો જામ સાહેબે બાંધ્યો છે ચારે તરફ ઊંચાં ઊંચા વાદળાઓથી ઘેરાયલા શિખરો વચ્ચે ઝીણી લીટી જેવી દેખાતી ઝરા અને લીલાછમ ઝાડોથી ખીચોખીચ ભરેલા પડધારાની વચ્ચે નાનુ સપાટ મેદાન કુદરતી રીતે રમણીય અને આકર્ષક લાગે છે

આ સ્થળની કુદરતી રમણીયતાથી આકર્ષાઈ ને પ્રાચીન ભક્તિ ભાવવાળા લોકોએ ત્યા એક તરફના ડુંગરને અડીને કીલેશ્વરી નદીના કાંઠા ઉપર જ એક શિવમદિર બાધ્યુ હતુ દંતકથા તો એ મદિરને પાડવોના વખતનુ ગણે છે અને જામશ્રી રણજીતસિંહે એ મદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી ચોડેલી તખ્તીમા આ દતકથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ એ અને એવી બીજી દતકથાઓમા કશુ ઐતિહાસિક તત્ત્વ નથી એ પ્રસિદ્ધ છે પણ બીલેશ્વરના મદિરના કાળનું આ કીલેશ્વર હોય તો પણ જૂનું ગણાય પણ બીલેશ્વરનુ મદિર અખડિત ઊભુ છે જ્યારે કીલેશ્વરનું મદિર તો ઘણા વખતથી સાવ ખડેર થઈ ગયેલુ પચાસેક વર્ષ પહેલા બરડાની મુસાફરીએ ગયેલા સદ્‌ગત પ્રાણશંકર પ્રેમશંકર પટ્ટણી લખે છે કે "દેવળ ઘણુ પ્રાચીન અને પડી ગયેલું હતુ તેનું મુખ પશ્ચિમ દિશા તરફ હતુ મહાદેવનુ લિંગ અપૂજિત જણાતુ હતુ" હાલમા એ ખડેરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી નવુ હાલની ઢબનુ મદિર જામ સાહેબે બધાવ્યુ છે, અને તેમા નવા લિંગની સ્થાપના કરી છે, અને એમણે જ એની પૂજાની પણ વ્યવસ્થા કરી છે પણ આ મદિરથી આ સ્થળની ખ્યાતિ તો પ્રાચીનકાળમા હતી આ કાળમા તો જામશ્રી રણજીતસિંહજીના ગિરિભવનથી આ સ્થળની ખ્યાતિ છે જામ સાહેબે પોતાને અને પોતાના રાજવી પરોણાઓને સુખપૂર્વક રહેવા લાયક સગવડવાળા મકાનો બાધ્યા છે જ્યા એક વખત ૫૦ કુટુંબોનો નેસમાત્ર હતો તે સ્થળે નેસ મટી ગયો છે, અને આસપાસ સુંદર બગીચાઓવાળો બગલો અને બીજા માણસોને રહેવા માટે પાકા મકાનો બધાયા છે

મંદિરની બાજુમાથી કીલેશ્વરી નદી વહે છે તેને પાકો નીચે દરવાજાવાળો બધ બાધીને એક બાજુ પાણી રોકવાની યોજના કરી

છે. અને આ બંધ જ મંદિરમાં જવા માટે પૂલની ગરજ સારે છે. આ તળીમાં જ એક પાતાળ કૂવો ખોદાવી તેના ઉપર પંપ મૂકી બંગલામાં તથા બગીચામાં નળની યોજના કરી છે. મારા ધારવા પ્રમાણે વીજળીની તથા જામનગરથી ટેલીફોનની ગોઠવણ પણ કરેલી છે. પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં ડુંગરની મધ્યમાં આવેલું આ સ્થાન જેણે જોયું હોય તે આજે જુએ તો આશ્ચર્યચકિત થાય એમાં નવાઈ નથી. જો કે હમણાં હમણા જામ સાહેબને આ સ્થળ કરતાં સમાણા વધારે ગમ્યું જણાય છે.

પોરબંદર

પોરબંદર શહેર ધોળા પોરબંદરી પથરાઓથી બાંધેલું હોઈને આખું શ્વેત લાગે છે. એ પ્રાચીન સુદામાપુરી છે એમ કહેવાય છે, પોરબંદરના રાણાઓની દોઢસો વર્ષથી એ રાજધાની છે એ ઉપર કહ્યું છે. આ શહેરમાં લગભગ ૧૯ હજાર માણસની વસ્તી છે, બહાર કમાણી કરી આવીને મેમણો, ભાટિયા, લુહાણા વગેરે પોરબંદરમાં પોરબંદરના જ દૂધ જેવા ધોળા ચૂનાના પથ્થરનાં મોટાં મોટાં મકાનો બાંધે છે. જો કે આ મકાનોમાં વસ્તી ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે.

સુદામાપુરી તરીકે પોરબંદર પણ તીર્થસ્થાન ગણાય, પરંતુ બાવાઓ સિવાય બીજાઓ તીર્થ તરીકે ત્યાં ભાગ્યે જ જાય છે, સુદામાપુરી નામને સાર્થક કરતું એક સુદામાજીનું મદિર પણ છે. હાલના મદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થોડાં વર્ષો ઉપર જ થયો છે. બીજા જૂનાં મંદિરોમાં કેદારનાથનું મુખ્ય છે. આ કેદારનાથને સુદામાજી સાથે લેતા આવ્યા હતા એમ કહે છે. આ સિવાય બીલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર, હિંગળાજ માતાનું મંદિર ગાયત્રી તથા બીજા નાનાં મંદિરો છે. પણ બધાં આધુનિક છે. માત્ર ખાડીમા પોરવાઈ માતાના મદિરનું એક ખંડેર છે, એ જૂનું છે. આ જીર્ણ મદિર ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષ જૂનું હોવાનો તર્ક તજ્જ્ઞો કરે છે. આ પોરવાઈ માતા અને પોરબદર એક સમયના હોય એ સંભવિત છે, પણ જેઠવાઓએ રાજધાની કરી તે પહેલાં તો ખારવાઓનાં થોડાં ઝુપડાંવાળું નાનું ગામ હશે.

માધવતીર્થ

પોરબંદરથી ૪૦ માઇલ ઉપર સમુદ્રને કિનારે માધવપુર નામનું બંદર છે, આ માધવતીર્થમાં બ્રહ્મકુંડ અને શ્રીકૃષ્ણનું

મદિર છે આ સ્થળે શ્રીકૃષ્ણે રૂક્મિણી સાથે લગ્ન કર્યું હતું એમ કહેવાય છે લોકો આને કુડિનપુર કહે છે, પણ પ્રાચીન કુડિનપુર વરાડમા હતુ એ પ્રસિદ્ધ છે માધવરાય અને રૂક્મિણીના મદિરથી થોડે દૂર મહાદેવનું જૂનું મદિર છે.

મૂળદ્વારકા

પોરબદરથી બાર માઈલ ઉપરે દ્વારકા જવાની સડક પાસે મૂળ દ્વારકા નામનું ગામ છે, અહીં ઘણા જૂના મદિરો છે

કાટેલા

પોરબદરથી સાત માઈલ છેટે દરિયાકાઠા ઉપર દ્વારકાના રસ્તામા નાનું ગામ છે ગામની ઉત્તરમા રેવતીકુડ છે અને રેવતેશ્વર મહાદેવનુ મદિર છે અહીંના મહાકાળેશ્વર મદિરના ઉત્કીર્ણ લેખમા વિ સ. ૧૩૨૦મા ગુજરાતના રાજા વીસલદેવે નીમેલા સૌરાષ્ટ્રના સામન્તે દ્વારવતી સ્વામીના માર્ગમા રેવતીકુડ સમરાવ્યાનું તથા ત્યા નવુ મદિર બધાવી શિવની તથા વિષ્ણુની મૂર્તિ પધરાવ્યાનું લખ્યુ છે (જુઓ 'વૈષ્ણવ ધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ,' આ ૨ પા ૩૫૬) એ ઉપરથી દ્વારકા જવાનો આ પ્રાચીન માર્ગ હતો અને કાટેલા ગામ લગભગ ૮૦૦ વર્ષ જૂનુ છે એમ જણાય છે

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર

પ્રાચીન આર્યોએ ઇન્દ્ર, વરુણ, અગ્નિ, વગેરે દેવો સાથે સૂર્યનાં પણ સ્તોત્રો ગાયાં છે. ઋગ્વેદમાં ઇન્દ્ર, અગ્નિ અને વરુણથી ઊતરતું પણ વિષ્ણુ વગેરે બીજા ઘણા દેવોથી ચઢિયાતું સ્થાન સૂર્યનું છે. ખરી રીતે તો વિષ્ણુ પણ સૂર્યનું જ એક સ્વરૂપ છે, પણ કાલક્રમે આર્યોની ધર્મરુચિ પલટાતાં સૂર્યનો બીજા અનેક દેવો સાથે વિષ્ણુમાં અન્તર્ભાવ થઈ ગયો અને ભારતકાળમાં શિવ અને વિષ્ણુની પૂજા વ્યાપક થઈ જતાં સૂર્ય ભુલાઈ ગયા. માત્ર પ્રાચીન પરંપરાને દૃઢતાથી વળગી રહેનાર બ્રાહ્મણોએ ત્રિકાલસંધ્યા દ્વારા સૂર્યની ઉપાસના જાળવી રાખી. જો કે સંધ્યામાં ઉપયોગમાં આવતા 'ગાયત્રી' વગેરે મન્ત્રો સુંદર તથા ગભીર અર્થથી ભરેલા છે. પણ હાલના બ્રાહ્મણોના મોટા ભાગના જીવનમાં આ મંત્રોના પોપટિયા ઉચ્ચારણ સિવાય સૂર્યપૂજાના ચિહ્નરૂપે કાંઇ જીવતું રહ્યું નથી. પણ વચલા કાળમાં ભારતયુગ પછી અને મુસલમાનોના સામ્રાજ્યકાળ પહેલાં, ગુપ્ત સમયમાં તથા તે પછી પણ કેટલાક કાળ સુધી આ દેશમાં ખાસ કરીને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં સૂર્યપૂજા ઘણા જોરથી પ્રચલિત હતી એમ ચોક્કસ જણાય છે. કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં સૂર્યમંદિરોનાં અનેક ખંડેરો શોધખોળ કરનારની નજરે પડે છે.

સૂર્યદેવનું સ્વરૂપ

કોઈપણ સૂર્યમંદિરની વિશિષ્ટતાનો ખ્યાલ આવવા માટે અહીં અતિશય ટૂંકામાં કહેવાથી મંદિરોનું વર્ણન સમજવું સહેલું પડશે. આદિત્ય, સવિતા, માર્તણ્ડ, મિત્ર, ભાનુ, વગેરે સૂર્યનાં પ્રસિદ્ધ નામો છે. સૂર્ય સાત મોઢાવાળો એક ઘોડો જોડેલા કે સાત ઘોડા જોડેલા રથમાં બેસીને આકાશમાં મુસાફરી કરે છે. એના સારથીનું નામ અરુણ છે. પુરાણોમાં અરુણને લંગડો કહ્યો છે. જુનાં વૈદિક

કાળમાં ૭ ઋતુઓના ૭ આદિત્યો હતા. કોઈ વખત સાત પણ કહ્યા છે, પણ પાછળથી વર્ષના બાર મહિના ઉપરથી બાર આદિત્યો થયા. સૂર્યદેવ વિશે કેટલીક વૈદિક તથા પૌરાણિક કથાઓ પણ છે, પણ એનો વિસ્તાર અહીં અસ્થાને છે.

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર ગુજરાતની પૂરી જાહોજલાલીના વખતમાં બંધાયેલું હોવાથી ઉત્તમ પ્રતિનું છે અને એના ટૂંકા વર્ણનથી એક કાળે ગુજરાતમાં (પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં) સૂર્યપૂજાનો કેવો પ્રચાર હતો તથા સ્થાપત્ય (Architecture) અને શિલ્પકળા (Sculpture)ની કેટલી ઉન્નતિ થઈ હતી એ બેય વાતો વાચનારના ધ્યાનમાં રહેજે આવી જશે.

મોઢેરાપુર

મોઢેરા નામનું એક નાનું ગામડું વડોદરા રાજ્યમાં પાટણથી દક્ષિણે ૧૮ માઈલ ઉપર એક ધાર ઉપર આવેલું છે. એની આસપાસ બધો સપાટ પ્રદેશ છે. આગળ જતાં રૂપેણ નદીને મળી જતાં, પુષ્પાવતી નદી નામથી પ્રખ્યાત એક નાના વોકળાના ડાબા કાંઠા ઉપર નામ વસ્યું છે. મોઢેરામાં હમણાં તો થોડાં ઝૂંપડાંજ દેખાય છે, પણ એક કાળે આ સ્થળે કોઈ પ્રખ્યાત શહેર હશે એવાં લક્ષણો જોનારને જડે તેમ છે. નદીના કાંઠા ઉપર પશ્ચિમે નીચાણમાં જૂના વજનની ઈંટો તથા કોતરેલા પથરાઓ—મૂર્તિઓ, થાંભલાઓ વગેરેના અવશેષો, જમીન ઉપર બધે પથરાએલા દેખાય છે. ખાસ કરીને નદી પાસેની તથા મહાન સૂર્યમંદિરની આસપાસની જમીન કૃત્રિમ અર્થાત્ ઈંટોથી બાંધેલી દેખાય છે અને આ ઈંટો પુરાતન પ્રકારની અને અસાધારણ મોટા કદની છે. આ દેશનાં જૂના કાળમાં બહુ મોટા કદની ઈંટો વાપરવાનો રિવાજ હતો.

મોઢેરા અથવા મોઢેરાપુર એ મોઢ બ્રાહ્મણોનું મૂળ સ્થાન હતું અને બાલબ્રાહ્મણના જન્મ પ્રસંગે મોઢ બ્રાહ્મણોને એ ગ્રામ આપ્યું એવી દંતકથા મોઢેરામાં ચાલે છે. મોઢ બ્રાહ્મણો મોઢેરાને મોઢ વાણિઆઓનું મોસાળ કહે છે. અમદાવાદ તથા ખેડા જીલ્લાના ઠેકાણેથી મારી વસ્તી છે. મોઢ બ્રાહ્મણ ત્રીન ત્યગ્નિ આદિત્યોની ત્યાંના ૦૧ સ્થાન ઉપરથી પડેલ છે. એ રીતે મોઢેરાના સ્થાનનું મોઢ જ્ઞાતિ અર્થાત્ આ ... કંઈ નહીં. અને જૈનોના મહાન

આચાર્ય હેમાચાર્ય (વિ. સં. ૧૧૪૫થી ૧૨૨૯)નાં માબાપ ધંધુકાનાં મોઢ હતાં. એ ઉપરથી એક હજાર વરસ પહેલાં મોઢેરા મોટું શહેર હોવું જોઈએ, અને ત્યાંના વતનીઓ બીજે જતાં પોતાને મોઢેરાના વતની–મોઢ તરીકે–ઓળખાવવા ઇચ્છે એટલું તે પ્રખ્યાત હોવું જોઈએ એમ સાબિત થાય છે. મોઢ જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિની હકીકત ગમે તેમ હોય પણ જૂના કાલમાં મોઢેરા સૂર્યપૂજકોનું એક મોટું તીર્થ-સ્થાન હતું એટલું તો ચોક્કસ.

આ મોટું શહેર પહેલવહેલું ક્યારે વસ્યું તથા છેવટ ક્યારે ભાંગી પડયું એ ચોક્કસ જાણવામાં નથી; પણ હાલમાં એની એક વખતની જાહોજલાલીની નિશાની રૂપે એક સૂર્યમંદિરનું ખંડેર તથા એક જીર્ણ તળાવ નજરે પડે છે. ગામની પશ્ચિમે આ તળાવ છે. તળાવ મોટું છે, અને એક કાલે એની બધી બાજુએ પગથિયાં બાંધેલાં હશે તથા એની ફરતાં કદાચ મંદિરો હશે એમ લાગે છે. પણ આ જીર્ણ તળાવના પગથિયાંના તથા જે મંદિરો એની આસ-પાસ હશે તેના પથરાઓ પણ ઘણા વખત પહેલાં લઈ જવામાં આવ્યા છે. આ તળાવના ઈશાન ખૂણામાં હિન્દુ બાંધણીની તથા સમાનાન્તરે ૧૮ થાંભલાઓવાળી એક મસ્જિદ છે. આ મસ્જિદથી જરા આગળ પશ્ચિમમા જતાં સૂર્યમંદિર દેખાય છે. મંદિરની આગળ એક લંબગોળ કુંડ છે. મંદિરનું સ્થલ પણ સુંદર લાગે છે. આ ભવ્ય મંદિર સૂર્યનું હતું એમાં કાંઈ શંકા નથી; અને અત્યારે જીર્ણ ખડેર જેવી સ્થિતિમાં પણ આવાં ખંડેરોમાં ભાગ્યે જ દેખાતી ભવ્ય રમણીયતા આ મહાન મંદિરમાં દેખાય છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં પ્રાચીન બાંધ-કામના આથી વધારે સુંદર કે આકર્ષક કોઈ અવશેષ નથી. ઝાલાવાડમાં થાન પાસે એક પ્રાચીન સૂર્યમંદિર છે, આખા પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં એ એકજ કદાચ આ મોઢેરાના સૂર્યમંદિર સાથે સરખાવી શકાય એવું છે. આ ભવ્ય મંદિરની મૂર્તિઓનાં નાક, કાન ભાંગી નાખીને જ મુસલમાનોને સંતોષ થયો નથી પણ તેઓએ જમીનમાં સુરંગ ખોદી એમાં દારુની કોથળીઓ ભરી મંદિરના શિખરને ઉડાડી દીધું છે એમ કહેવાય છે.

મંદિરનો સમય અને સૂર્યપૂજાનો પ્રચાર

વૈદિક સમયમાં આર્યો, ઇન્દ્ર, અગ્નિ સાથે સૂર્યને પણ પૂજતા

એ ઉપર કહ્યુ છે ભારતકાલમા વિષ્ણુ અને શિવમા બધા વૈદિક દેવો સમાઈ ગયા એટલે સૂર્યપૂજા કેવળ સધ્યોપાસનમા રહી પણ ઈ સ ચોથાપાચમા શતકમા આ દેશમા હૂણો વગેરે અનેક પરદેશી જાતિઓ દાખલ થઇ, અને એ વખતે આપણા હીંદુ સમાજનો જીવનપ્રવાહ જીવતો વહેતો હોવાથી એમા ભળી ગઈ એ જૂની ભેળસેળ વખતે અહીંના હીંદુઓ તથા એ પરદેશીઓ વચ્ચે વિચાર-જોનો પુષ્કળ વિનિમય થયો, પરિણામે આ પરદેશીઓએ ચાર વર્ણ-માથી પોતાને અનુકૂલ વર્ણ તથા શૈવ, વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ, જૈન વગેરે ધર્મોમાથી રુચતો ધર્મ પણ સ્વીકાર્યો એથી ઊલટુ અહીંના હીંદુઓએ પરદેશીઓના કેટલાક ધર્મતત્ત્વો સ્વીકાર્યા, સૂર્યપૂજા પણ આ રીતે ચોથાપાચમા શતકમા આ દેશમા દાખલ થઈ જણાય છે અને વૈદિક કાળમા સૂર્યપૂજા પોતાનામા હોવાથી આપણા પૂર્વજોને આ પરદેશી-ઓની સૂર્યપૂજાના સ્વીકારમા પરધર્મનો સ્વીકાર નહિ લાગ્યો હોય છતા સૂર્યપૂજાનુ વિદેશીપણુ છૂપુ રહેતુ નથી

વરાહમિહિર (ઈ સ છઠ્ઠુ શતક) કહે છે કે સૂર્યના પૂજારીઓ મગ બ્રાહ્મણો હોવા જોઇએ ('બૃહત્સહિતા' ૬૦–૧૯) વળી સૂર્યની મૂર્તિ કેવી હોવી જોઈએ તેનું વર્ણન કરતા એજ ગ્રન્થકાર કહે છે કે "સૂર્યની મૂર્તિના નાક, કપાળ, જઘા, સાથળ, ગાલ અને છાતી ઊંચા હોવા જોઈએ, એનો પહેરવેશ ઉત્તર દેશના રહેવાસી જેવો જોઈએ, છાતી ઉપર માલા, કાનમા કુડળ અને કેડ ઉપર કદોરો (वियङ्ग)[1], સૂર્યની મુખાકૃતિ, સફેત કમલના ગર્ભ જેવી સુદર અને ચહેરો હસતો તથા શાત અને માથે રત્નખચિત મુકુટ, આવી સૂર્યમૂર્તિ બનાવનારને સુખકર નીવડે છે "

'સૂર્યપૂજારીઓ મગ[2] બ્રાહ્મણો' તથા 'સૂર્યમૂર્તિનો પહેરવેશ

---

૧ આ वियङ्ग શબ્દ જરા વિચિત્ર છે બાક્ત્રીઆના આવ્યોંઘ (Auvyaongha) શબ્દને મળતો લાગે છે, એ પણ સૂચક છે

૨ સૂર્યના પૂજારી બ્રાહ્મણોનુ 'મગ' નામ વિચિત્ર છે. એ નામ પરદેશી જેવુ ખરી રીતે ઇરાની માગી (magi)ને મળતુ કે એ ઉપરથી નીકળેલુ લાગે છે. વળી ભિન્નમાલમા એક જૂના સૂર્યમદિરનુ ખડેર છે તથા એ નામમા ઓસ-વાળ વાણિયાના ગોર સેવક નામના બ્રાહ્મણોના કેટલાક ઘરો છે આ લોકોની આકૃતિ જરા વિચિત્ર રીતે જુદી પડે છે આ લોકો જૂના મગ બ્રાહ્મણોમાંથી

ઉત્તરવાસીઓ જેવો', વગેરે સૂચનાઓ તથા અત્યારે મળી આવતી જૂની સૂર્યમૂર્તિઓના પીંડી સુધી પહોંચતા પરદેશી જોડાઓ સૂર્યપૂજાનું મૂલ પરદેશીપણું સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. 'શિવ, વિષ્ણુ વગેરે બીજા દેવોની મૂર્તિઓના પગમાં જોડા નથી હોતા એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. આ દેશમાં જે વખતે સૂર્ય મંદિરો ઉભાં થતાં દેખાય છે તે વખતે દુનિયામાં બીજે પણ સૂર્યપૂજાનો જબરો પ્રચાર હતો. ઈ. સ.ના આરંભમાં ગ્રીસમાં તથા પશ્ચિમમાં સૂર્યપૂજાનો બહોળો પ્રચાર હતો. પૅાસેનીયસ (ઇ. સ. ૧૭૦) સૂર્યપૂજાનાં સ્થાનોનો ઉલ્લેખ કરે છે. ઓરેલીયસે રોમમાં એક ભવ્ય સૂર્યમંદિર બંધાવ્યું હતું. તથા પામીરમાં પોતાના સૈનિકોએ ઈ. સ. ૨૭૩માં જમીનદોસ્ત કરેલાં સૂર્યમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની આ પાદશાહની ઘણી ઇચ્છા હતી.

મોઢેરાના સૂર્યમંદિરના સમય પહેલાં ઘણા વખતથી આ દેશમાં પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં ખાસ કરી સૂર્યમંદિરો ઊભાં થવા લાગ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૪૩૭માં રેશમ વણનારાઓના એક ગણે દશપુર (માળવાનું દશોર)માં એક સૂર્યમંદિર બાંધ્યું હતું અને ૪૭૩માં એને સમરાવ્યું હતું. આ ગણ લાટથી દશપુર ગયો હતો. (જુઓ દશપુરનો લેખ ઇ. એ. વો ૧૫, પા. ૧૩૬). કાશ્મીરના લલિતાદિત્ય મુક્તાપીડે ઈ. સ. આઠમા શતકના પહેલા ભાગમાં કાશ્મીરમાં પ્રખ્યાત માર્તંડ (સૂર્ય) મંદિર બંધાવ્યું હતું, એમ રાજતરંગિણીમાં કહ્યું છે. આ મંદિરનો ભગ્નાવશેષ હજી ઊભો છે; અને પોતાની પ્રાચીન ભવ્યતાની છાયા દેખાડે છે. સાતમા શતકમાં યુવાનચંગ મુલતાનમાં સૂર્યનું એક પ્રખ્યાત મંદિર હોવાનું કહે છે. અને ૧૧મા શતકમાં અલ્બેરૂની એ જ મંદિરની નોંધ કરે છે. મુલતાનની સૂર્યમૂર્તિ સોનાની હતી એમ યુવાનચંગે લખ્યું છે, જ્યારે અલ્બેરૂની કહે છે કે મૂર્તિ લાકડાની હતી તથા ઉપર ચામડું ઓઢાડયું હતું. એની પૂજા મગ બ્રાહ્મણો કરતા તથા એ સ્થળે સામ્બપુર યાત્રા નામનો મેળો ભરાતો એમ અલ્બેરૂની કહે

ઊતરી આવેલા લાગે છે. જો કે તેઓ હાલમા વૈષ્ણવ છે પણ પહેલાં સૂર્યપૂજક હતા. એઓની ઉત્પત્તિ 'સૂર્યપુરાણ'મા કહી છે એમ તેઓ માને છે. સૂર્ય તથા ભવિષ્યપુરાણમાં આ સેવકોને શક લોકોના દેશમાથી ગરુડ લઈ આવ્યા તથા તેઓ અગ્નિ તેમજ સૂર્યના પૂજક હતા એમ કહ્યું છે એ યાદ રાખવા જેવું છે. ('બોમ્બે ગેઝેટીઅર,' ૧, ભા. ગ્રં ૧, પા. ૪૬૫.)

છે, (જુઓ મચાઉકૃત 'અલ્બેરુનીઝ ઇન્ડિઆ') યુવાનચંગે કનોજમા પણ એક સૂર્યમંદિર હોવાનુ કહ્યુ છે કચ્છમા કંથકોટમા એક જૂનું સૂર્યમંદિર છે અને સોરઠની દક્ષિણે પ્રાચીકુંડ પાસે ભિન્નમાલ તથા મોઢેરાના માપનું એક બીજુ સૂર્યમંદિર છે વળી એલાપુરની ભાજાની તથા ખડગિરિની ગુફાઓમા સૂર્યની મૂર્તિઓ છે આ બધા ચિન્હો ઈ સ ચોથાપાચમા શતકથી ઈ સ અગિઆરમા બારમા શતક સુધી સૂર્યપૂજાનો આ દેશમા ઘણો પ્રચાર હતો એમ બતાવે છે

મોઢેરાના સૂર્યમંદિરનો સમય

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર એની રચનાના તથા કલાના પ્રકાર ઉપરથી ઈ સ ૧૧મા શતકનુ—અર્થાત ભીમદેવ (ઈ સ ૧૦૨૨થી ૧૦૬૬)—ના વખતનું હોય એમ જણાય છે ગુજરાતમા ઈ સ ૧૧મા, ૧૨ મા તથા ૧૩ મા શતકમા સ્થાપત્યકલાનો ઘણો વિકાસ થયો હતો આ શતકોમા ગુજરાત પરમ સમૃદ્ધિથી દીપતુ હતુ એના રસિક શ્રીમતો ધર્મકાર્ય—મંદિરો બધાવવા, વાવતળાવો ખોદાવવા, ધર્મશાળાઓ બધાવવી, વગેરે—મા પોતાનું ધન ખરચવા અતિ આતુર હતા અને ગુજરાતના કારીગરો શ્રીમતોનુ ધર્મકાર્ય દીપાવે એવા કાર્યદક્ષ હતા ગુજરાતના કારીગરોની કીર્તિ તો જાવા પર્યંત પ્રસરી હતી. આરસ ઉપર ગુજરાતના કારીગરોનુ ઝીણુ કોતરકામ કોઈ પણ દેશના કે યુગના આ જાતના કામ સાથે હરીફાઈ કરે એવુ છે મોઢેરાનુ સૂર્યમંદિર પણ આ ઉજ્જ્વલ સમયનુ છે અને ઈ સ ૧૦૩૨ મા ભીમદેવના મહામાત્ય વિમળશાએ આબુ ઉપર બધાવેલા ઋષભદેવના મંદિર સાથે સરખાવી જોતા મોઢેરાનું મંદિર એજ વખતનુ હોય એમ જણાય છે વળી મી કઝીને આ મંદિરમાના એક પથરા ઉપર "વિક્રમ સવત ૧૦૮૩" એ રીતે અક્ષરો કોતરેલા વાચ્યા હતા. બધી રીતે વિચાર કરતા આ સૂર્યમંદિર મહમદ ગજનવીએ સોમનાથ તોડ્યુ તે પછી બે વર્ષની અદર ઈ સ ૧૦૨૬ મા બધાયુ છે એમ માનવામા કાઈ વાધો નથી. આબુ ઉપરના વિમળશાના મંદિરનું તથા પાટણની રાણીની વાવનુ એ સમકાલીન છે વિમળશાનુ મંદિર અનુકૂલ સયોગોને લીધે ૯૫૦ વર્ષ પછી પણ હજી આબાદ ઊભુ છે, એની શોભા આખા હીંદુસ્તાનની કલાના નમૂનારૂપ છે એની શોભા ઉપરથી આ મોઢેરાનુ મંદિર અખડિત ઊભુ હશે ત્યારે કેવુ ભવ્ય લાગતુ હશે તે કલ્પી લેવુ

મોઢેરાનું મંદિર

આખું મંદિર ગર્ભગૃહ, અંતરાલ તથા સભામંડપ કે રંગમંડપનું બનેલું છે, આગળ એક કુંડ છે, હાલમાં લોકો સભામંડપને સીતાની ચાવડી અને કુંડને રામકુંડ કહે છે. આ મુખ્ય મંદિરની આસપાસ કેટલાંક નાનાં ગૌણ મંદિરો હતાં જે જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં છે. એની અખંડિત સ્થિતિમાં આ મંદિર શિલ્પશાસ્ત્રાનુસાર ઉત્તમ પ્રકારના મંદિરના સર્વ અંગોથી સંપૂણ તથા યોગ્ય પ્રમાણવાળુ હશે. આખું મંદિર ૫૧ ફીટ ૯ ઇંચ લાંબું અને ૨૫ ફીટ ૮ ઇંચ પહોળું છે. ગર્ભગૃહની ભીંતો તથા મંદિરની બહારની ભીંતોની વચ્ચે પ્રદક્ષિણા માર્ગ છે. આની ઉપર શિખર હતું. ગર્ભગૃહની સામે જ સભા મંડપ છે એ મંડપની છતને ૧૩ ફીટ ૬ ઇંચ ઊંચા આઠ થાંભલાઓ ઉપર ટેકવેલ છે. સભા મંડપના મધ્યભાગ ઉપર બહુ સુંદર કોતરકામવાળો ઘૂમટ હતો. જે બધો પડી ગયો છે. આ ઘૂમટ હાલમાં મંદિરોના મંડપ ઉપર જોઈએ છીએ તેવો ઉપરથી ગોળ આકારનો નહિ પણ એક ઉપર એક થર મૂક્યા હોય તેવી જાતનો આબુનાં તથા ગિરનારનાં જૈન મંદિરોના ઘૂમટ જેવો હતો. આ ઘૂમટની બરાબર વચ્ચેથી અંદરના ભાગમાં પથ્થરમાંથી કોતરેલું એક ઝુમર લટકાવેલું દેખાય છે. આ ઝુંમર એવું ઝીણું કોતરેલું હોય છે કે એ જોઇને પથ્થરનું હોવા છતાં પાસાઓવાળા કાચનું હોય એવું લાગતું હોવાથી કારીગરના કામ માટે ધન્યવાદ આપ્યા વગર રહી શકાય નહિ. મંડપની અંદરની દીવાલો બહારની સરખામણીએ કોતરકામ વગરની છે, પણ આ દીવાલોમાં સ્થલે સ્થલે ગોખ રાખેલા છે જેમાં સૂર્યની મૂર્તિઓ છે. આ બધી મૂર્તિઓના પગમાં પરદેશી ('હેસીઅન') બુટ છે. આ બુટના ચામડા ઉપર લીટાઓ પાડેલા છે.

મંડપના થાંભલાઓને નીચેથી ઉપર સુધી કોતરકામથી ભરી લીધા છે. થાંભલાઓ નીચેથી અષ્ટકોણ છે પણ ઉપર જતાં ગોળ થઈ જાય છે. થાંભલાઓ ઉપરના આડા પથરાઓને પણ કોતરેલા છે.

ગર્ભગૃહ તદ્દન પડી ગયું છે, માત્ર દીવાલો ઊભી છે. આ ગર્ભગૃહને બે માળ હોય એમ જણાય છે. નીચેનું ગર્ભગૃહ ઉપરનાથી ૧૧½ ફીટ નીચું હશે. આ ગર્ભગૃહમાથી કચરો દૂર કરતાં સૂર્યમૂર્તિની બેઠક દેખાય છે. બેઠકના આગલા ભાગ ઉપર સૂર્યના રથના સાત ઘોડા કોતરેલા છે. આ નીચેના ગર્ભગૃહમાં શી રીતે ઉતરાતું હશે તે સમ-

જતું નથી કદાચ ઉપરથી સીડી મૂકીને ઊતરાતુ હશે અમરનાથના શિવમંદિરમા ગર્ભગૃહ ઉપરના મડપની સપાટીથી ૭ ફીટ નીચે હતું, પણ ત્યા ઉપર માળ ન હતો, અને સીડીથી નીચે ઊતરવુ પડે એવા ઊંડા ગર્ભગૃહો તો ઘણે સ્થલે છે, પણ આ મોઢેરામા તો નીચેનું ભોયરુ કિંમતી વસ્તુઓના ભડાર તરીકે રાખ્યુ હોય એવુ લાગે છે ગર્ભગૃહની દીવાલો કોતરકામ વગરની છે પણ તેના ઘૂમટના જે કટકાઓ નીચે પડયા છે તે ઉપરથી ઘૂમટ સુદર કોતરકામથી શોભાયમાન હશે એમ લાગે છે ગર્ભગૃહનો દ્વારમાર્ગ સારી રીતે કોતરણીવાળો છે કોતરકામમા સૂર્યમૂર્તિ વારવાર દેખાય છે પ્રદક્ષિણામાર્ગમા ગર્ભગૃહની ત્રણ દીવાલોના બહારના ભાગમા સ્થલે સ્થલે ગોખો મૂકેલા હતા જેમા બેસારેલી મૂર્તિઓ નષ્ટભ્રષ્ટ થઈ ગઈ છે મડપની દરેક બાજુની બારીઓમા કોતરેલા પથ્થરની જાળીઓ બેસારેલી હતી પણ એમાનો મોટો ભાગ પડી ગયો છે આજ પ્રમાણે પ્રદક્ષિણામાર્ગમા પ્રકાશ આવવા રાખેલી ત્રણ બારીઓ પણ અદશ્ય થઈ ગઈ છે

મદિરની દીવાલોનો બહારનો ભાગ મૂર્તિઓ કોતરીને ભરી દીધો છે મડપની દીવાલો ઉપર આડી લીટીમા અને શિખરની દીવાલો ઉપર ઊભી લીટીમા મૂર્તિઓ કોતરી છે વળી બીજી રીતે પણ વિવિધતા આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અષ્ટભદ્ર અથવા તારકાકૃતિ મદિરોમા આ રીતે જ કોતરકામની શોભા ગોઠવવાનો રિવાજ હતો સૂર્યના પ્રકાશમા મદિરની દિવાલો ઉપરની મૂર્તિઓના ઊભા ચહેરા જે ભવ્યતાથી ઝળહળી ઊઠતા હશે તેનો ખ્યાલ આજે આવવો મુશ્કેલ છે

આખુ મદિર ઊંચા પીઠ ('પ્લેટફૉર્મ') ઉપર ઊભુ છે બહારની દીવાલોની ત્રણેય બારીઓની બેય બાજુના મોટા ગોખોમા સૂર્યની ઊભેલી મૂર્તિઓ રાખી છે અને એના પગ નીચે સાત ઘોડાઓ છે બાજુમા સ્ત્રીઓ છે, જે કદાચ સૂર્યપત્નીઓ હશે મંડપ અને ગર્ભગૃહના દ્વારને મથાળે સૂર્યમૂર્તિઓ બેસારી છે વળી પ્રદક્ષિણામાર્ગને ફરતી દીવાલમા ૭ ગોખમા ૭ અને મડપની અદરની દીવાલના ૭ ગોખમા ૭ બીજી, એ રીતે બાર આદિત્યની બાર મૂર્તિઓ દેખાય છે વળી ગર્ભગૃહની બહારની દિવાલમા બાર આદિત્યની મૂર્તિઓ છે સૂર્યની મૂર્તિઓને મોટે ભાગે બે હાથ છે, જે લાબા રાખેલા હોવાથી ઘણેખરે સ્થલે ભાગી ગયા છે બીજા દેવોની મૂર્તિઓ ચાર હાથવાળી છે,

ઉત્તર તરફની દીવાલમાં ત્રણ મુખ, ત્રણ હાથ અને ત્રણ પગ વાળી એક મોટી ઊભી મૂર્તિ છે, જેને ગામના લોકો કાલભૈરવ કહે છે અને દર અઠવાડિયે તેલ તથા સિંદૂર ચઢાવે છે. ઘણું કરી આ અગ્નિની મૂર્તિ હોવી જોઈએ, કારણ કે ત્રણ પગ એને જ હોવાનો સંભવ છે. પણ આ મૂર્તિ ઊપર તેલ અને સિંદૂર એટલાં ચડેલાં છે કે એનુ બરાબર સ્વરૂપ ઓળખાતું નથી. આ મૂર્તિથી આગળ ખૂણામાં નંદી સાથે શિવ ઊભા છે, બીજી પણ સ્ત્રી, પુરુષ તથા નાગદેવોની ખંડિત મૂર્તિઓ છે.

પણ આ મંદિરનો સૌથી સુંદર તથા અતિશય શોભીતો કરેલો ભાગ તો સભામંડપ કે ચાવડી છે. સભામંડપ ગર્ભગૃહની સામે જ છે. એની વચ્ચે સાંકડો રસ્તો છે.

સભાગૃહના સ્તંભો અને એની ઊપર બે સ્તંભોની વચ્ચેનાં તોરણો સભામંડપની શોભામાં ઘણો વધારો કરે છે. પણ મંદિરની ઊપરનો ઘૂમટ પડી ગએલો હોવાથી તોરણોના પણ ખંડિત કટકા નજરે પડે છે. સભાગૃહના સ્તંભો ખરેખર ઘણા સુન્દર દેખાય છે, એના ઉપરનું કોતરકામ આકર્ષક છે.

સભામંડપમાં પેસવાના પૂર્વ દિશાના દ્વાર સામે, સૂર્યકુંડમાં ઊતરવાનાં પગથિયાંની ઉપર જ બે સ્તંભો ઊભા છે જેના ઉપરનું તોરણ નીચે ઢગલો થઈ તૂટી પડયું છે, આ સ્થળે અનેક સુન્દર તોરણો કે કીર્તિસ્તંભો હતા તેમાંથી કોઈક જ જીવતા રહ્યા છે. વડનગર, સિદ્ધપુર તથા કપડવંજના કીર્તિસ્તંભો જેવા જ આ પણ છે.

સભામંડપની પૂર્વમાં હાલમાં રામકુંડ તરીકે ઓળખાતો સૂર્યકુંડ આવેલો છે. સભામંડપથી પાણીની કોર સુધી પગથિયાં બાંધેલાં છે. આ કુંડ જો કે હાલમાં ઘણો તૂટી ગયો છે પણ મૂળ સંપૂર્ણ કુંડનાં સર્વ લક્ષણોવાળો હતો. આ કુંડમાં ઊતરતાં વચ્ચે ગોખોમાં મૂર્તિઓ બેસાડેલી છે, અને કુંડ ઉપર નાનાં નાનાં મંદિરો છે જેમાં મોટે ભાગે વૈષ્ણવ મૂર્તિઓ છે. કુંડની પૂર્વમાં મુખ્ય મંદિરની સામેના મંદિરમાં શેષશાયી વિષ્ણુની મૂર્તિ છે. બીજી મૂર્તિઓમાં એક વામન અવતારની તથા એક શીતળાદેવીની તથા એક કમલાસના લક્ષ્મીની છે.

મંદિર તથા કુંડનું ચણતરકામ ચૂનો વાપર્યા વગર કરેલું છે. જૂના વખતમાં ઘણાં મકાનો આ રીતે જ બાંધવામાં આવતાં. કુંડનું

પાણી હાલમાં વાપરવા યોગ્ય દેખાતું નથી છતાં કોઈ કોઈ ભાવિકો એમાં નાહ્યા વગર રહેતા નથી સૂર્યના ઘોડાએ ખણવાથી આ કુંડ થયો છે એમ દંતકથા છે

મોઢેરાના આ સૂર્યમંદિરની દિશા એવી રીતે ગોઠવેલી છે કે મુખ બરાબર પૂર્વ દિશાની સામે હોઈને વસંત તથા શરદમાં સૂર્યનો પ્રકાશ આખા સભામંડપને વીંધીને બરાબર ગર્ભગૃહમાં પડે, સૂર્યના ઊગતા પ્રકાશથી સભામંડપના થાંભલાની મૂર્તિઓ, ગર્ભગૃહના દ્વારની શોભા તથા સૂર્યની મૂર્તિ પોતે, બધું એક સાથે ઝગઝગી ઊઠતું હશે ત્યારે દેખાવ શું ભવ્ય લાગતો હશે !

ઈ. સ. ૧૮૦૯માં સર્વેયર-જનરલ કર્નલ મોનીઅર વીલિયમે મોઢેરાનું આ મંદિર પહેલવહેલું જોયું ત્યારે એના મોઢામાંથી જે ઉદ્‌ગારો નીકળેલા તે એના 'જર્નલ'માં નોંધાયા છે આ ઉદ્‌ગારો આ મંદિરની રમણીયતાનો ટૂંકમાં સારો ખ્યાલ આપે છે —

"હિંદુ સ્થાપત્યના મેં જોએલા શ્રેષ્ઠ નમૂનાઓમાંનું એક મોઢેરાનું મંદિર છે જો કે બાંધણીમાં એ આજના મંદિરોને ઘણી રીતે મળતું છે, પણ એને એટલું બધું શણગારવામાં આવ્યું છે કે આને જોતાં આ મંદિરના સ્થાપનારના મનમાં આને માણસની કલાથી બની શકે તેટલું સંપૂર્ણ બનાવવાની વાસના કેટલી તીવ્ર હશે એ સમજાય છે, ઉપલો બધો ભાગ થાંભલાઓને આધારે રહ્યો છે આ થાંભલાઓ અતિશય સુંદર કોતરકામથી શોભાયમાન કરેલા તથા સૌથી સરસ પ્રકારના છે એટલું જ નહિ પણ આ સુધરેલા જમાનાનાં પણ શુદ્ધ રસવૃત્તિની કલ્પના તથા કુશળ કારીગરીરૂપે રહ્યાવ એવા છે .

આ મંદિરનું અવલોકન કરવાના અમે કેટલાક દિવસો ગાળ્યા, પણ એની સુંદરતામાં એવી વિવિધતા છે કે એનું સંપૂર્ણ અવલોકન કરવા માટે કે એની સામાન્ય રૂપરેખાનો ઝાંખો પણ ખ્યાલ બાંધવા માટે અમારી પાસે હાજર હતા તેથી વધારે દિવસોની જરૂર હતી. પછી નર્તકીઓ દેવદેવોની પૌરાણિક કથાઓનું ચિત્ર રજૂ કરે છે આખા મંદિરની બહારની બાજુ ૧૮ ઇંચ પહોળો એક પટો પૂરેલો છે, ઘોડાઓ ને બીજાં જનાવરો, યુદ્ધો, શિકારના કોતરેલા આકારો દ્વારા કોઈ હિંદુ કલાનું ઉત્તમ ચિત્ર દેખાડે છે અને જમીન ઉપરથી પીઠની ટોચ સુધી મંડપના પીઠને ટેકાના ભરચકવાળી આકાર આપતા એક આખી હારની હાર છે."

ઉપસંહાર

આવું ભવ્ય અને સુંદર સૂર્યમંદિર પાટણ પડયા પછી અને ગુજરાત મુસલમાનોના હાથમાં ગયા પછી એમને જ હાથે ભાંગ્યું હશે. અને પછી એ અરસામાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો પ્રચાર થવા માંડતાં ફરી એકવાર સૂર્યનો વિષ્ણુમાં અન્તર્ભાવ થતાં સૂર્યની જુદી પૂજા નીકળી ગઈ એટલે પાછલા કાળમાં નવાં સૂર્યમંદિરો થયાં નથી કે જૂનાના જીર્ણોદ્ધાર થયા નથી (આ અન્તર્ભાવસૂચક સૂર્યનારાયણનું મંદિર સોમનાથ પાટણમાં છે).

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર તથા એ કાલનાં બીજાં મંદિરો જોતાં એક કાળે આપણા જ પૂર્વજોએ પ્રાપ્ત કરેલી કલાની ઉન્નત સ્થિતિ, હાલની કેવળ અધોગતિ તથા કાળની સર્વભક્ષકતા યાદ આવ્યા વગર રહેતાં નથી.

ખેડબ્રહ્મા

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ હિંદુ ધર્મમા મોટા દેવ છે વૈદિક મંત્રોમા અગ્નિ, ઇંદ્ર, વરુણ, મિત્ર વગેરે દેવોના સ્તોત્રો જ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશની પૂજા નથી 'ઋક્સંહિતા'મા વિષ્ણુ દેવતા પર થોડા મંત્રો છે પણ ત્યા વિષ્ણુનુ સૂર્યરૂપ ચોખ્ખુ દેખાય છે અને સૂર્યદેવ પણ 'ઋગ્વેદ'મા અગ્નિ અને ઇંદ્ર કરતા ગૌણ દેવ છે રુદ્રને તો વેદમા અનાર્યોના અને જંગલોના દેવ કહ્યા છે, પણ 'યજુર્વેદ'મા રુદ્રનું મહત્ત્વ વધ્યુ દેખાય છે જો કે રુદ્રનુ રૌદ્ર રૂપ नमस्ते रुद्रमन्यवे વગેરે મંત્રોમા સ્પષ્ટ દેખાય છે, પણ એવા રુદ્રને માનનારા લોકોની સંખ્યા ધીમે ધીમે વધી હશે ખરી બ્રહ્માનુ મૂળ કદાચ વિષ્ણુ અને શિવ કરતા વધારે વૈદિક લાગે છે બ્રહ્મ શબ્દ નપુંસકલિંગમા 'મંત્ર' 'સ્તુતિ' જેવા અર્થમા ઋચાઓમા વપરાયો છે અને તે મંત્રોના પતિ-ब्रह्मणस्पति નામના એક અગ્નિ સૂર્ય કરતા વધારે અમૂર્ત દેવની કલ્પના વેદમા મળે છે તેમજ પ્રજાપતિ અને હિરણ્યગર્ભ નામના બે દેવોના નામ વેદના પાછલા થરમા મળે છે ઉપનિષદોમા મૂળ મંત્રવાચક બ્રહ્મશબ્દ પરમતત્ત્વવાચક થઈ ગયો પણ બ્રહ્મમાથી પુંલિંગ બ્રહ્મા શબ્દ થયો તે દેવવાચક તરીકે ક્વચિત્ વપરાયો છે બીજી તરફથી બ્રાહ્મણ-કાળમા વિષ્ણુનુ સ્થાન જેમ ધીમે ધીમે ઊંચુ આવ્યુ છે તેમ જ પ્રજાપતિનું સ્થાન પણ ઊંચુ આવ્યુ તે ત્રીસ દેવોમા ઇંદ્ર અને પ્રજા-પતિ શ્રેષ્ઠ છે અને ક્યાંક તો પ્રજાપતિ તો સર્વશ્રેષ્ઠ છે એવા વચનો બ્રાહ્મણોમા મળે છે

ટૂંકામા બ્રાહ્મણ યુગના અંતમા-ભારતયુગના આરંભમા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર ત્રણે દેવો વૈદિક અગ્નિ ઇંદ્ર, મિત્ર, વરુણને દાબી દઈને ઉપર આવે છે જે વખતે સમાજના શ્રેષ્ઠ વિચારકો ઔપનિષદ બ્રહ્માત્મૈક્યનો વિચાર કરતા હતા તે વખતે હિંદુસમાજના સામાન્ય

લોકો આ ત્રિમૂર્તિને પૂજતા હતા. જો કે સવિસ્તર વિચાર કરવાની અહીં જગ્યા નથી. પણ બ્રહ્માનું સ્વરૂપ ઉપર ગણાવેલ બ્રહ્મણસ્પતિ, પ્રજાપતિ અને હિરણ્યગર્ભ ત્રણેયની ભાવનાઓ એકઠી થઈને બંધાયું લાગે છે, અને આ ત્રણે દેવોની અંતર્ગત અમર્તતા બ્રહ્માને પણ વળગી રહી છે. વિષ્ણુ અને શિવ કરતાં બ્રહ્મા વધારે અમૂર્ત દેવ છે.

હિરણ્યગર્ભ શબ્દમાં જ તેજોમય સૂર્યનો અર્થ રહ્યો છે. સૂર્યને દેવત્વ આપવા, સજીવ કરવા હિરણ્યગર્ભ શબ્દ યોજાયો છે, પણ એનું સૂર્યત્વ ઢંકાતુ નથી. વૈદિક શબ્દો તો પારદર્શક છે. પૌરાણિક બ્રહ્મામાં પણ હિરણ્યગર્ભનું સૂર્યત્વ ઊતરી આવ્યું છે.

> हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे
> भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।
> स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां
> कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

એ પ્રસિદ્ધ મંત્રથી શરૂ થતા 'ઋક્‌સંહિતા'ના દશમા મંડળના સૂક્તમાં હિરણ્યગર્ભને પ્રજાપતિ શબ્દથી સંબોધન કરેલું મળે છે.

આ બ્રહ્મા અથવા પ્રજાપતિનુ વ્યક્તિત્વ તો પૌરાણિક કથાઓથી ખીલ્યું છે. પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિમાં વિષ્ણુ સત્વગુણયુક્ત અને જગતની સ્થિતિ જાળવનાર, રુદ્ર તમોગુણયુક્ત અને જગતનો પ્રલય કરનાર અને બ્રહ્મા રજોગુણયુક્ત તથા જગતને ઉત્પન્ન કરનાર ગણાય છે. બ્રહ્મા ચતુર્મુખ છે, સૃષ્ટિ પેઠે વેદો પણ બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કર્યા છે. બ્રહ્મામાંથી સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કેવી રીતે થયો તે પુરાણોમાં વિસ્તારથી કહેલું છે, પણ અહી ઉતારવાની જરૂર નથી.

મહાભારતકાળમાં જ વિષ્ણુ અને શિવની પૂજા જોરમાં આવતી ગઈ અને બ્રહ્માની પૂજાની લોકપ્રિયતા ઘટતી ગઈ. કદાચ શક્તિ-પૂજામાં પણ બ્રહ્માપૂજાનો અન્તર્ભાવ થયો હોય. ગમે તેમ હોય પણ વિષ્ણુ, શિવ અને શક્તિના મોટા માર્ગો આ દેશમાં ઘણા કાળથી ચાલે છે, જ્યારે બ્રહ્માનો કોઈ માર્ગ ચાલતો નથી. પણ પ્રાચીન બ્રહ્માભક્તિના ચિહ્નરૂપે આ બ્રહ્માનું આખા ભારતમાં એક તીર્થ અત્યારે ઊભું છે, પુષ્કરજીનું. પણ ગુજરાતેય એક બ્રહ્માનું તીર્થ રાખ્યું છે અને તેનું નામ છે **ખેડબ્રહ્મા.**

અમદાવાદથી પ્રાંતીજ લાઈનમાં ખેડબ્રહ્મા જવાય છે. આ લાઇનમાં અમદાવાદથી ૪૪ માઈલ ઉપર પ્રાંતીજ સ્ટેશન છે. પ્રાંતીજથી

છએક ગાઉ ઉપર ખડાયતા વાણિયા અને ખડાયતા બ્રાહ્મણોના ઇષ્ટ દેવ કોટયર્ક ભગવાનનુ સ્થાન છે આ સ્થાન વિજાપુરથી ત્રણ ગાઉ દૂર છે, અને વિજાપુરથી પણ ત્યા જવાય છે અહીં મદિરમા કોટયર્ક ભગવાનની ગૌરરગની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે, પાસે ત્રિકમરાયજીની અને ઘનસ્યામજીની મૂર્તિઓ તથા લક્ષ્મીજીની મૂર્તિ છે આ સ્થાન પૌરાણિક પ્રકારનુ હોવા છતા અહીં પૂજા શ્રીવલ્લભ સપ્રદાયને અનુસરીને થાય છે અહીં ખડાત ગામ છે, તે ઉપરથી ખડાયતા નામ પડેલુ અહીં ખડાયતા વાણિયા અને ખડાયતા બ્રાહ્મણોની કુળદેવીઓ છે આ કુળદેવીઓના જુદા જુદા નામથી ખડાયતા જ્ઞાતિના પેટા વિભાગોના નામો પડેલા છે મોઢ વાણિયાઓના જેમ મોઢ બ્રાહ્મણો ગોર હોય છે, તેમ ખડાયતા વાણિયાના ખડાયતા બ્રાહ્મણો ગોર હોય છે વળી જેમ મોઢેરા ગામથી નીકળેલા વાણિયા તે મોઢ વાણિયા અને મોઢેરાથી નીકળેલા બ્રાહ્મણો તે મોઢ બ્રાહ્મણો તેમજ ખડાયતા વાણિયા અને બ્રાહ્મણો પણ આ ખડાત ગામના મૂળ રહેનારા હોવા જોઈએ અને મોઢેરા પેઠે આ ખડાત પણ જૂના વખતમા મોટુ શહેર હોવુ જોઈએ આસપાસના ખડેરો જોતા એમ જ જણાય છે ખડાયતા વાણિયાઓ અને બ્રાહ્મણો કોટયર્કની યાત્રા કરવા આવે છે

વળી પ્રાંતીજથી આગળ તલોદ પછી હિંમતનગર, ઈડર, વડાલી અને છેવટ ખેડબ્રહ્માનુ સ્ટેશન આવે છે અમદાવાદથી ખેડબ્રહ્માનુ સ્થાન ૮૯ માઈલ છે તે હરણાવ કે હિરણ્યાક્ષી નદીના કાંઠે છે અહીં એક મદિરમા બ્રહ્માની ચતુર્મુખ મૂર્તિ છે મદિરની પાસે એક કુડ છે આ જગ્યાએ પહેલા બ્રહ્માએ યજ્ઞ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે આ સ્થળ માટે જે થોડી દતકથાઓ સ્થલમાહાત્મ્યમા મળે છે, તે જૂની નથી જણાતી જો કે ખેડબ્રહ્માની આસપાસમાથી જૂની મૂર્તિઓ મળે છે અહીં મહાશિવરાત્રીની ઉપર પદર દિવસ મેળો ભરાય છે ખેડબ્રહ્મા પાસે હિરણ્યાક્ષી કોસમ્બી અને ભીમાક્ષી નામની નદીઓનો સગમ થાય છે નદી ઉતરી સામે કાંઠે ભૃગુઆશ્રમ છે અને બ્રહ્માના મદિરથી અર્ધા માઈલ ઉપર અબાજી માતાનુ મદિર છે, ત્યાં ધર્મશાળા છે અને પાસે નાનકડો બાગ છે

ખેડબ્રહ્માથી દસ ગાઉ ઉપર આસુ દેવીનુ મદિર છે પાનેજ વગેરે છે અને એથી દોઢેક ગાઉ દૂર કોટેશ્વર મહાદેવનુ મદિર છે.

★

શામળાજી

ખેડબ્રહ્માથી શામળાજી જવાય છે. અથવા તળોદ સ્ટેશન ઊતરી મોડાસાથી પણ જવાય છે. મોડાસાથી ૧૮ માઈલ ઉપર મેશ્વા નદીને કાંઠે ભીલોડા ગામ પાસે શામળાજીનું સ્થાન છે. આ સ્થાન ઈડર સંસ્થાનનાં જોવાયોગ્ય સ્થાનોમાંનું એક છે. મહીકાંઠા અને મેવાડની સરહદ ઉપર શામળાજીનું સ્થાન છે. શામળાજી એ દશા અને નીમા વાણિયાના ઇષ્ટદેવ છે. અહીં બીજું કાંઈ નથી. તીર્થસ્થાનને અંગે સોએક માણસની વસ્તી હશે. પણ આસપાસનાં ખંડેરો જોતાં એક કાળે આ મોટું તીર્થસ્થાન હશે એમ લાગે છે. સ્થળ ઝાડીવાળું અને રમણીય છે. અત્યારે મુખ્ય મંદિર શામળાજીનું મનાય છે. આ મંદિર ૪૦૦ વર્ષનું જૂનું છે એમ 'ગેઝેટિયર'માં કહ્યું છે (વળી જુઓ 'એન્ટીકવેરિઅન રીમેઈન્સ ઈન ધી બોમ્બે પ્રેસીડન્સી,' ગ્રં. ૮, પા. ૨૩૨.). પણ કદાચ વધારે જૂનુંયે હોય. શ્રી. ઇમાનદાર બારમા શતકનું કહે છે. પુરાણમાં આ તીર્થની નોંધ છે ('પદ્મપુરાણ', સૃષ્ટિ ખંડ, અ. ૧૧). મંદિર બે માળનું છે. ગર્ભ ગૃહ ઉપર શિખર છે અને મંડપના થાંભલાઓ ઉપર અને બીજે પણ પુષ્કળ કોતરકામ છે. મંદિરને ફરતો કોટ છે અને કોટના દરવાજા આગળ બેય બાજુ બે મોટા હાથીઓ ઊભા છે.

ઈડર સંસ્થાનના વિદ્યાધિકારી શ્રી. પંઢરીનાથ ઇમાનદારે ઈડર સંસ્થાનના પ્રાચીન અવશેષોનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે[1] અને એમણે વીરભદ્ર, શિવ, ભીલડી વેષમાં પાર્વતીજી, પાર્વતી અને બાળ ગણેશ વગેરેની સુંદર મૂર્તિઓ ઈડર સંસ્થાનનાં જૂનાં સ્થાનોમાંથી શોધી

---

૧ જુઓ 'ઈડર સંસ્થાનના પુરાતન સમયના અવશેષો અને તેનું મહત્વ' નામનો અમદાવાદના બારમા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનમા આપેલો શ્રી. ઇમાનદારનો નિબંધ.

કાઢી છે એમના મત પ્રમાણે શામળાજીના મંદિરોમા હરિશ્ચન્દ્રનું મંદિર જૂનામા જૂનુ છે

ઈડર સંસ્થાનના રોડા ગામમા એક સૂર્યમંદિર, બે-ત્રણ શિવમન્દિરો અને એક વિષ્ણુમન્દિર અને એક શક્તિનું મન્દિર એટલાં જૂના સ્થાનો છે

જૈનો આ મંદિર જૈન મતનું છે એમ કહે છે અને મંદિરના જૂના ભાગ ઉપરની કારીગીરી જૈનોના દાવાને ટેકો આપે છે એમ 'મહીકાંઠા ગેઝીટીઅર'ના લેખકો કહે છે મંદિરમા બે ઉત્કીર્ણ લેખો છે એમાના ઉપલા માળના લેખમા ઈ સ ૯૪ તથા ઈ સ ૧૦૨ની સાલો છે પણ એ લેખના અક્ષરો એ વખતના નથી

બીજો લેખ મંદિરના દરવાજામા ત્રાણા ઉપર છે, એમા ઈ સ ૧૭૬૨મા થયેલા જીર્ણોદ્ધારની નોંધ છે આ બે લેખો ઉપરથી આ મંદિર શામળાજી એટલે કૃષ્ણભગવાનનું નહિ પણ ગદાધર એટલે બળદેવજીનુ જણાય છે છતા અત્યારે શામળાજીનુ કેમ કહેવાય છે અને હાલની કૃષ્ણની મૂર્તિ ક્યાથી આવી? આ મુખ્ય મંદિરની આસપાસ અનેક જૂના મંદિરોના ખંડેરો છે તેમાના ત્રણ જોવા જેવા છે એક જૂનું શામળાજીનુ છે એ જૂનુ કહેવાય છે પણ વસ્તુત મુખ્ય મંદિર જેટલુ જૂનુ નથી, આ સ્થિતિ ઉપરથી તર્ક એવો થાય છે કે મુખ્ય મંદિર મૂળ જૈન સ્થાન હશે, પછી ત્યા વૈષ્ણવોનુ જોર થતા મુખ્ય મંદિર ગદાધરજીનું મંદિર બન્યુ અને પડખેનુ બીજુ કૃષ્ણનું—શામળાજીનું થયુ પાછળથી કૃષ્ણનું મંદિર જીર્ણ થઈ જતા એમાંની મૂર્તિ ગદાધરજીના મંદિરમા પધરાવી હોય એ સંભવિત છે. આ એક કલ્પના છે, ખરેખર શુ બન્યુ હશે એ કહેવાતુ નથી.

બીજાં બે મંદિરોમા એક સોમનારાયણનુ છે આ મંદિરની બાંધણી અને એની સ્થાપત્યકળા જોવા યોગ્ય છે અને બાંધણી ઉપરથી આ પ્રદેશનુ સૌથી જૂનુ મંદિર આ હોવાનો સંભવ લાગે છે ઈ સ આઠમા-નવમા સૈકાના પશ્ચિમ હિંદના આ મતનાં નારાયણ, સોમનારાયણ, ગિરિનારાયણ વગેરે નામોથી વિષ્ણુ તથા સૂર્યદેવના મંદિરો બંધાતા હોવાનાં પુરાવા મળે છે (જુઓ 'હિંદુ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ', ભા ૨, પા ૩૫૪-૩૫૫) એટલે આ સ્થાન

પહેલું મંદિર સોમનારાયણનું બારમાતેરમા શતકમાં ઈડર પરમારોના હાથમાં હતું એ વખતે, બંધાયું હોવાનો સંભવ છે.

આ ઉપરાંત અહીં એક મહાદેવનું મદિર છે તે ભોંયરામાં છે આ સિવાય બાકી બધાં તદ્દન ખંડેરો છે. મુખ્ય મંદિર પાસે મેશ્વા નદીમાં મોટો ધૂનો છે તેમાં કાર્તિક શુદ ૧૪ ને રોજ નહાવાથી ભૂતનો વળગાડ હોય તો છૂટી જાય એમ મનાય છે.

કાર્તિક શુદ પૂનમે આ સ્થળે મોટો મેળો ભરાય છે.

ઈડર

અહીં ઈડર વિશે થોડી હકીકત અસ્થાને નહિ ગણાય. ઈડર સંસ્થાન મહીકાંઠા એજન્સીનું એક મુખ્ય રાજપૂત સંસ્થાન છે. એની ઉત્તરમાં શીરોહી અને ઉદેપુરની હદ છે, પૂર્વમાં ડુંગરપુરની અને દક્ષિણમાં તથા પશ્ચિમમાં મુંબાઈ ઈલાકાની અને ગાયકવાડની હદ છે. દક્ષિણપશ્ચિમમાં થોડો પ્રદેશ સપાટ અને રેતાળ છે પણ બાકીનો પ્રદેશ ડુંગરાળ અને ઝાડીઓથી ભરેલો છે. ઈડર સંસ્થાનમાંથી ચાર નદીઓ સાબરમતી, હાથમતી, મેશ્વા, અને વાત્રક પસાર થાય છે. ભાટોની દતકથા પ્રમાણે ઈડર સંસ્થાનની સ્થાપના ગુહિલોતોએ કરી છે. ગુહિલોતો પહેલાં ઈડરના ધણી હતા અને ત્યાંથી મેવાડ ગયા એમ મનાય છે, ગુહિલોતો ગયા પછી ઈડરમાં ભીલોની સત્તા થઈ. ખરી રીતે આ પ્રદેશમાં કોળી અને ભીલોની વસ્તી ઘણી છે અને જૂના કાળમાં ભીલોની જ સત્તા હોય એ સ્વાભાવિક છે. ભીલોના હાથમાંથી પરમારોએ ઈડર લીધું. ઇ. સ. ૧૦૦૦થી ૧૨૦૦સુધી પરમારોની સત્તા રહી. પરમારોએ બીજે પણ વૈષ્ણવ મંદિરો ઊભાં કર્યા છે એ જોતાં શામળાજીનું સ્થાન—મૂળ કદાચ સોમનારાયણનું મંદિર—પરમારોના પાછલા વખતમાં પ્રસિદ્ધ થયું હોય તો એ સંભવ છે.

છેલ્લા પરમાર અમરસિંહે મરતી વખતે પોતાના પ્રીતિપાત્ર હાથીસોઢ નામના કોળીના હાથમાં રાજ્યની લગામ સોંપેલી અને એની પછી એનો પુત્ર શામળિયો સોડ ગાદીએ બેઠો. આ કોળી રાજા બહુ જુલમી હતો એટલે એની વિરુદ્ધ એના મત્રીઓએ કાવતરું કરીને સામેત્રાના રાવ સોનંગને બોલાવ્યા અને આ રાવને હાથે શામળિયો સોડ મરાયો. આ બનાવ કયારે બન્યો તેની ચોક્કસ

તારીખ મળતી નથી પણ મને એક કલ્પના આવે છે. આ શામળિયાએ કોઈ મદિર શામળાજીના સ્થાનમા બધાવ્યુ હોય અને ત્યારથી એ સ્થાન શામળિયાજીને નામે ઓળખાયુ હોય એમ તો નહિ બન્યુ હોય? પછી શામળિયાનો બીજો અર્થ ન બેમવાથી લોકોએ કૃષ્ણનો અર્થ કર્યો. આ રાવની બાર પેઢીએ ઈડરમા રાજ્ય કર્યું એમ કહે છે અને એ વશના છેલ્લા જગન્નાથને ગુજરાતના સૂબા મુરાદબક્ષે ઈ સ ૧૬૫૬મા માર્યો અને ઈડરની હકૂમત દેસાઈને સોપી પછી ઈ સ ૧૭૭૮મા જોધપુરના આનદસિંહ અને રાયસિંહ નામના બે રાઠોડ ભાયાતોએ ઈડરનો કબજો લીધો અને ત્યા રાજ્ય કરવા માડ્યુ, પણ દેસાઈની ખટપટથી ગાયકવાડે તથા પેશ્વાએ ઈડરના સૂબા રાઠોડોને સુખે બેસવા ન દીધા છેવટ બ્રિટિશ રાજ્યે ઈ સ ૧૮૪૮મા ઈડરને થાળે પાડ્યુ અત્યારના ઈડરના રાજા આ રાઠોડ વશના છે

ઈડર મસ્થાનમા અત્યારે પોણા બે લાખ જેટલી વસ્તી હશે અને ૮૮૪ ગામ છે

જૈન તીર્થો

બાવીશમા તીર્થંકર નેમિનાથ ભગવાન કૃષ્ણના પિત્રાઈ ભાઈ હતા, અને દ્વારકામાં રહેતા હતા અને ત્યાગ કરીને ગિરનારમાં જઈને રહેલા એમ જૈન દંતકથા કહે છે. આ ગિરનારને જૈનો નેમિનાથ ભગવાનના સ્થાન તરીકે પવિત્ર માને છે. આ ઇતિહાસના કાળ પહેલાંની વાત છે; પણ ભગવાન મહાવીરના સમયમાં કે તે પછી કેટલાક સૈકાઓ સુધી ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનું કાંઈ જોર જણાતું નથી. વઢવાણ ને વર્ધમાન સાથે જે કેટલાક જોડે છે તે અજ્ઞાનમૂલક છે. મહાવીર ભગવાને મગધની આસપાસ જ પરિવ્રજ્યા કરી છે. આ તરફ પશ્ચિમમાં આવ્યા જ નથી; પછી ઈ. સ. પૂર્વે પહેલાબીજા શતકોમા ઉડિયામાં ને મથુરામા જૈન ધર્મનો ઠીક પ્રચાર હોવાના પુરાવા મળે છે. તે પછી દક્ષિણમાં કર્ણાટકમાં જૈન ધર્મનો ઠીક પ્રચાર થયો. આ રીતે ધીમે ધીમે પ્રસરતો પ્રસરતો જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મ સાથે જ વલભી સમયમા ગુજરાતકાઠિયાવાડમાં જોરમાં આવ્યો જણાય છે. વલભી સમયમાં જૈન ધર્મની કોઈ ગુફાઓ કાઠિયાવાડના ડુંગરાઓમાં ખોદાઈ હોય કે કયાંક લાકડાનાં મંદિરો ઊભાં થયાં હોય તો એ સંભવિત છે. પણ અત્યારે જે નિશાનીઓ મળે છે તે બધી ચૌલુક્ય રાજ્યકાળની મળે છે.

ચાવડા વંશનો મૂળ પુરુષ વનરાજ જૈન યતિનો આશ્રિત હતો એમ જૈનપ્રબંધો કહે છે. પણ ચાવડાઓનું રાજ્ય ઘણુ નાનું હતું. ચાવડા વંશનો વિશ્વસનીય વીગતવાર ઇતિહાસ પણ મળતો નથી. અને એ નાના રાજયના ઠાકરડાઓના બળથી જૈનો ઝાઝું કરી શકયા હોય એ સંભવિત નથી. પણ સોલંકીઓના સમૃદ્ધ અને બળવાન રાજ્યની છાયામાં જૈનોનું ધીમે ધીમે જોર ઘણું વધ્યું, અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં અસંખ્ય જૈન ધર્મસ્થાનો ઊભાં થયાં. પર્વતો તો બધા જૈનોએ જ કબજે કર્યા છે. આબુ, ગિરનાર, શેત્રુંજો જ્યાં જુઓ ત્યાં જૈન ધર્મનું પ્રાબલ્ય દર્શાવતાં પર્વતની શોભામાં વધારો કરે એવાં સંખ્યાબંધ જૈન દેવળો ઊભાં છે.

આબુ : અર્બુદગિરિ

આ જમાનામા આબુનો પ્રદેશ ગુજરાતમા ગણાતો નથી. પણ એક કાળે એ પ્રદેશ ગુજરાતમા ગણાતો અને ગુજરાતીઓએ એને તીર્થરૂપ બનાવ્યો છે માટે એને ગુજરાતનું તીર્થ ગણવામા વાધો નથી લાગતો

જૂના વખતમા અનાદરા આગળથી ડુગરાળ ચડઊતર રસ્તા ઉપરથી આબુ ઉપર જવાતુ એ ચઢાવ મુશ્કેલ પણ રળિયામણો હતો આબુ ઉપર જવાના બીજા પણ માર્ગો છે પરન્તુ આ વીસમી સદીમાં એ પુરાણા રસ્તાઓનો કોણ ઉપયોગ કરે ? હવે તો અનાદરાથી આબુ ઉપર જવા પ્રસ્થનાર પાછો આબુ રોડ સ્ટેશને આવી મોટરમા આબુ ઉપર જાય છે

આબુ અરવલ્લી પર્વતનો જ એક ભાગ છે તેનુ શિખર લગભગ ૧૪ માઈલ લાંબુ અને ૨ થી ૪ માઈલ પહોળુ અને સમુદ્રની સપાટીથી લગભગ ચાર હજાર ફીટ ઊંચુ છે આ પહાડ આસપાસની ઘાટી વાસની ઝાડી અને પર્વતમાથી વહેતા ઝરણાઓને લીધે અતિશય શોભાયમાન લાગે છે, સાથે ઝાડીઓમા ક્વચિત્ જગલી પ્રાણીઓ મળી જવાથી ભયકર પણ લાગે છે

આવા રમણીય પણ સામાન્ય માણસોને ભયકર લાગે એવા પર્વત પ્રદેશો, જૂના વખતમા તપસ્વીઓને ખાસ પસદ આપતા આબુ પણ વસિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમસ્થાન તરીકે પહેલા તીર્થરૂપ મનાવા લાગ્યો હોય એમ જણાય છે દતકથા એવી છે કે વસિષ્ઠ ઋષિએ યજ્ઞના અગ્નિકુડનાથી પરમાર રજપૂતોનો મૂળ પુરુષ ઉત્પન્ન કર્યો, માટે પરમારો પોતાને અગ્નિકુળના કહેવરાવે છે આ દત કથાને અનુસરી પોતાના મૂળ પુરુષ વસિષ્ઠનુ સ્થાન પોતાના રાજ્યમા પરમારોએ સ્થાપ્યુ છે પરમારવશનો પ્રાચીન પૌરાણિક સૂર્યવશ

અને ચંદ્રવંશમાં સમાસ ન હોવાથી અગ્નિવંશ શોધાયો જણાય છે. વિ. સં. નવમા દસમા શતકમાં પરમારો જોરમાં આવ્યા છે. અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થએલા વીર પુરુષની અને ધારાના પરમાર રાજવંશના મૂલ પુરુષની વચ્ચેની પેઢીઓ વિશે જે અવિશ્વનીય દંત-કથાઓ છે તે પૂરો વંશ આપી શકતી નથી. ખરી રીતે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, ઇતિહાસમાં અને હવે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ પ્રસિદ્ધ 'પૃથ્વીવલ્લભ' મુંજના ત્રીજા પૂર્વજ ઉપેંદ્ર અથવા કૃષ્ણરાજે ઈ. સ. ૮૫૦–૮૭૫માં ધારાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. આ ઉપેન્દ્ર ચંદ્રાવતી કે અચળગઢથી આવેલો હોવો જોઈએ એમ વીન્સેન્ટ સ્મીથ તર્ક કરે છે, (જુઓ: "ધી અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ઈન્ડિયા," આવૃત્તિ ૩જી, પા. ૩૯૫) પણ દન્તકથાનુસાર ગબ્બરગઢથી એક શાખા ધાર ગઈ હોવાનો વધારે સંભવ છે. આ આબુના પરમાર રાજાઓની રાજધાની ચંદ્રાવતી આબુની તળેટીથી લગભગ બાર માઈલ અને અંબાજી તથા તારંગાની ટેકરીથી એકદોઢ માઈલ દૂર હતી. આજે જંગલોની વચ્ચે એ શહેરના ખંડેરો જોવામાં આવે છે. સુંદર બાંધેલી વાવો અને ચારે તરફ ઘાટ બાંધેલા તળાવો પુરાઈ ગયાં છે. તેના દેવાલયોનો નાશ થઈ ગયો છે અને ખંડેરોમાંથી આરસપહાણો ઊપડી ગયા છે. એક મેદાનમાં જે વીખરાએલા અવશેષો પડ્યા છે તે ઉપરથી ચંદ્રાવતી શહેરનો વિસ્તાર સારી પેઠે હશે એમ લાગે છે. જ્યારે યુરોપીઅન લોકોના જોવામાં એ જગ્યા પહેલીવાર આવી ત્યારે આરસપહાણની સુંદર ઇમારતોનાં વીસ મકાનોનાં ખંડેરો હજી ઊભાં હતાં, અને એ ખંડેરો જોતાં એક કાળે આ શહેર અત્યંત સમૃદ્ધ હશે એમ અનુમાન થતું હતું. આ ચંદ્રાવતી સ્થાપનાર પરમાર કોણ હતા અને ક્યાંથી આવ્યા એ વિશે ઘણી કલ્પનાઓ ચાલે છે. આબુ ઉપરના વિમળશાહના મંદિરના લેખમાં લખ્યું છે કે ધૂમરાજાનો પુત્ર ધંધુક, ગુજરાતના રાજા પહેલા ભીમદેવના વખતમાં ચંદ્રાવતીમાં રાજ્ય કરતો હતો. એણે શરૂઆતમાં ભીમનું ઉપરીપણું કબૂલ રાખ્યું હશે પણ પાછી પોતાના કુળના શ્રેષ્ઠ રાજા, સરસ્વતીના પ્રીતિપાત્ર ભોજની સાથે એ મળી ગયો. આથી માળવાના હમેશના હરીફ, માળવા સાથે પેઢી દર પેઢી લઢનાર, ગુજરાતના રાજા ભીમદેવે ચંદ્રાવતીના રાજાને વશ કરવા પોતાના મંત્રી વિમળશાહને મોકલ્યો અને પાછળથી ચંદ્રાવતીના

રાજાને હમેશા વશ રાખવા વિમળશાહને એ પ્રદેશનો દંડનાયક નીમ્યો વિમળશાહે અચળગઢમા જ રહેવાનુ રાખ્યુ અને દેલવાડામા જૈન મદિરોની અદ્ભુત સૃષ્ટિ ઊભી કરી

આબુની આ જમાનામા જૈન મન્દિરોને લીધે જૈનોમા પ્રસિદ્ધિ હશે પણ લોકમા વધારે ખ્યાતિ તો હવા ખાવાના સ્થળ તરીકે છે જયપુર, ભરતપુર, લીંબડી વગેરે અનેક રાજાઓએ આબુ ઉપર બગલાઓ બાધ્યા છે સરકારી અમલદારો માટે રહેઠાણો અને લશ્કરી છાવણી પણ છે રજપુતાનાના એજન્ટનુ આ હવા ખાવાનુ સ્થળ છે છેવટે જૈનો અને પાલીતાણા દરબાર વચ્ચેના કજિયાની દલીલો કાઠિયાવાડના એજટ વોટસન સાહેબે આબુ ઉપર બેઠા બેઠા સાભળીને એ સ્થાનને છાપે ચઢાવ્યુ હતું કાઠિયાવાડની લાઇનદોરી સંબધી ચર્ચા કરવા પણ એ જ વાટ્સનના પ્રમુખપદ નીચે રાજાઓની સભા આબુ ઉપર જ મળી હતી

આબુ રોડથી આબુ જવાને જૂને રસ્તે માનપુર મૂકીને આગળ જતા હષીકેશનું મદિર આવે છે મથુરાથી દ્વારકા જતા શ્રીકૃષ્ણ અહીં રાત રહ્યા હતા એમ કહેવાય છે મદિર પાસે બે કુડ છે થોડે દૂર અબરીષ રાજાનો આશ્રમ છે આ જૂનો રસ્તો છોડી દઈ નવે રસ્તે જતા એક તળાવ આવે છે, જ્યાથી ચડાવ શરૂ થાય છે ઠીક ચઢયા પછી સૂર્યકુડ અને કર્ણેશ્વર મહાદેવ આવે છે અહીંથી ત્રણેક માઈલ ચાલ્યા પછી એક બાજુ નીચે ઊતરવાના પગથિયા આવે છે નીચે ઊતરતા ગોમુખકુડ અને વસિષ્ઠનુ મદિર દેખાય છે મદિરમા વસિષ્ઠની અરુધતીની તથા રામલક્ષ્મણની મૂર્તિઓ છે અહીંથી નીચે ત્રણસો ઉપરાત પગથિયા ઊતરતા ગૌતમના આશ્રમે જવાય છે વસિષ્ઠ આશ્રમ આગળ બળેવે મેળો ભરાય છે

દેલવાડાના જૈન મદિરોનુ વર્ણન બાકી રાખી આબુ ઉપરના બીજાં સ્થાનો ઉપર ઊડતી નજર નાખી લેવી એ ઠીક છે

દેલવાડામાજ 'કુમારીકન્યા' અને 'રસિયાવાલમ'નુ જીર્ણ મદિર છે અને તેની પાસે ગોપશાયી વિષ્ણુ તથા મહાદેવના જીર્ણ મદિરો છે આ સ્થળથી થોડે દૂર પશુતીર્થ, અગ્નિતીર્થ, પિંડારતીર્થ અને પાપકટેશ્વર, તથા વજ્રેશ્વર મહાદેવના દર્શન થાય છે.

દેલવાડાની પાસે ઓરીઆ કરીને ગામ છે ત્યાં કનખલ તીર્થ છે. અહીં જૈનોના મહાવીરસ્વામીના દેવળ પાસે ચક્રેશ્વર મહાદેવનું પણ મંદિર છે. આષાઢી અગિયારસે અહીં મેળો ભરાય છે.

ઓરીઆથી થોડે દૂર જવાઈ ગામ પાસે નાગતીર્થ છે. અને નાગપંચમીએ ત્યાં મેળો ભરાય છે. ઓરીઆથી ગુરુ દત્તાત્રેયના સ્થાન તરફ જતાં કેદારેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન તથા કેદારકુંડ આવે છે. ગુરુ દત્તાત્રેયના સ્થાનનો રસ્તો વિકટ છે. આ સ્થાન એક ટેકરી ઉપર છે. ઉપર દત્તાત્રેયનાં પગલાં છે. ગિરનાર ઉપર પણ આ રીતે ગોરખટૂકની પાછળની ટૂક ઉપર દત્તનાં પગલાં છે.

અચળેશ્વર

દેલવાડાથી ચાર માઈલ દૂર શાંતિનાથનું મોટું જૈન મંદિર અને તેની સામે અચલેશ્વર મહાદેવનું મોટું દેવાલય છે. આ મૂલ જૈન મંદિર હતું એમ અનુમાન થાય છે. આ દેવાલયમાં મહાદેવની ધાતુની મૂર્તિ છે અને નંદી પણ ધાતુનો છે. મેવાડના રાણા સમરસિંહે અચલેશ્વરની સ્થાપના કરેલી કહેવાય છે. આ મંદિર પાસે રેવતીકુંડ છે. આ સ્થળથી એકાદ માઈલ આગળ ભૃગુઆશ્રમ, ગોમતીકુંડ, પાસે મહાદેવનું દેવાલય અને બ્રહ્માજીની મૂર્તિ છે.

અચળેશ્વરનાં દર્શન કરી અચળગઢ જોવા જવાય છે. આ ગઢની અંદર જૈન મંદિરો છે, કર્પૂરસાગર નામનું તળાવ છે, અને ધર્મશાળા પણ છે.

નખી તળાવ

આબુ ઉપર આબુના બજારની પાછળ એક સરસ તળાવ છે તેને નખી તળાવ કહે છે. આ તળાવ અર્ધો માઈલ લાંબુ છે. તળાવ ઊંડું પણ સારી રીતે છે. આ તળાવની આજુબાજુ ઘણા રાજાઓ અને ઓફીસરોના બંગલાઓ છે. અને દુલેશ્વર મહાદેવ, રઘુનાથજીનું મંદિર, કપાલેશ્વર મહાદેવ, રામકુંડ, રામગુફા વગેરે જોવા યોગ્ય જગ્યાઓ છે.

કૃષ્ણતીર્થ

અનાદ્રાને રસ્તે ચારેક માઈલ ઉપર ગીચ ઝાડીમાં થઈ ને જતાં કૃષ્ણતીર્થ તથા કોટિધ્વજ મહાદેવનુ દેવાલય આવે છે. આ જગ્યાએ શ્રાવણ સુદ પૂનમે મેળો ભરાય છે.

અર્બુદાદેવી

આબુની એક ટેકરી ઉપર પહાડની ગુફામા અર્બુદાદેવી ઊભા છે અને ગુફાની બહાર મહાદેવનુ દેવાલય છે

આબુની આસપાસના જૈનેતર દેવસ્થાનોની આ ટૂકી નોધ છે, આમાના પ્રાચીન મદિરો ચદ્રાવતીના પરમારોએ બધાવેલા હશે વિમળશાહે આબુનો કબજો લીધો તે પહેલા ત્યા પરમારોનુ રાજ્ય હતુ અને વિમળશાહ દડનાયક થયા છતા પરમારો ચદ્રાવતીના રાજા તો રહેલા જ, માત્ર ગુજરાતના રાજાનુ આધિપત્ય કબૂલ રાખવુ પડયુ એટલુ જ. ભીમદેવના સમકાલીન ધધુરાજનો વશજ યશોધવલ કુમારપાળના વખતમા ચદ્રાવતીની ગાદી ઉપર હતો આ યશોધવલનો પુત્ર ધારાવર્ષ વિ સ ૧૨૨૦ થી ૧૨૬૫ સુધી ચદ્રાવતીની ગાદી ઉપર હતો ચદ્રાવતીના પરમારોમા આ ધારાવર્ષ અતિ પરાક્રમી રાજા તરીકે પ્રખ્યાત છે એના ભાઈ પ્રલ્હાદન દેવે પાલણપુર વસાવ્યુ આ બધા પરમારોએ આબુની આસપાસ વિષ્ણુના, શિવના કે અબાજીના મદિરો ઊભા કર્યા હશે વિ સ ૧૩૪૪મા પરમાર પ્રતાપસિંહના બ્રાહ્મણ મત્રી દેલ્હણે આબુમા પટ્ટનારાયણનુ પ્રાચીન મદિર સમરાવ્યાની પ્રશસ્તિ અજમેરના સગ્રહસ્થાનમા છે (જુઓ, 'ઇન્ડિઅન એન્ટીકવેરી,' મે, ૧૯૧૬) એ ઉપરથી પણ ઉપરના તર્કને પુષ્ટિ મળે છે પણ ચદ્રાવતીના રાજ્યનો નાશ થયા પછી અને પાલણપુર મુસલમાનોના હાથમા ગયા પછી આબુના હીંદુ મદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કોણ કરે ? અને જૈનો આ બાબતમા બહુ ચીવટવાળા છે તેઓ પોતાના મદિરોને હમેશા સમરાવ્યા કરીને નવા જેવા જ રાખે છે એટલે દેલવાડાના જૈન મદિરો ગુજરાતની પ્રાચીન સ્થાપત્યકળાની શોભારૂપે અત્યારે જોઈ શકાય છે ત્યારે જૈનેતર જૂના મદિરો લગભગ ખડેર જેવા છે

દેલવાડાના જૈન મદિરો

પશ્ચિમ હીંદના સ્થાપત્યના ઉત્તમોત્તમ નમૂનારૂપ છે કદાચ એ આખા હીંદુસ્તાનના હીંદુસ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂનારૂપ ગણાય સ્થાપત્યકળાભિજ્ઞો આ મદિરોને તથા તાજમહાલને એક સાથે ગણે છે તાજમહાલ બંધાવવા પાછળ એક પ્રેમી શહેનશાહનો ખજનો અને એક મહા સામ્રાજ્યની અપાર સાધનસંપત્તિ ખરચાયા છે જ્યારે આબુના મદિરોને ધર્મપ્રેમથી ગુજરાતના પોરવાડ મત્રીઓએ બધાવ્યાં છે

અલબત્ત, આ મન્ત્રીઓએ અઢળક ધન ખર્ચ્યું છે અને એ કાળની ગુજરાતની સમૃદ્ધિ એવી હતી કે આ મન્ત્રીઓ ૧૦-૨૦ ગાઉ દૂરથી સફેદ આરસપહાણના પથ્થરો મગાવી, પર્વત ઉપર એટલે ઊંચે ચઢાવી, આ રમણીય સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી શકયા.

દેલવાડામાં પહેલું મંદિર 'વિમલવસહિ' ચૌલુક્યરાજ પહેલા ભીમદેવના મંત્રી વિમળશાહે વિ. સં. ૧૦૮૮ (ઈ. સ. ૧૦૩૨)માં બંધાવ્યું છે એમ મંદિરના લેખથી નક્કી થાય છે. આ વિમળશાહ પાટણના જૈનધર્મી પોરવાડ હતા. વિમળશાહના પિતાનું નામ વીર અને માતાનું નામ વીરમતી હતું એમ પ્રબંધો કહે છે. 'વિમલપ્રબંધ'માં શ્રી લાવણ્યસમય કહે છે કે વિમલનો વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થતાં એના પિતા દીક્ષા લઈ ચાલી નીકળ્યા; એટલે એની માતા પુત્રને લઈ પોતાના પિતાને ઘેર ગામડામાં રહેવા ગઈ.

એ સમયના જૈનોમાં ઘણાં કુટુંબો મૂલ ક્ષત્રિયોનાં હતાં એટલે તેઓ જૈન થયા છતાં સ્વભાવે ક્ષત્રિયો જ રહેતા. લાવણ્યસમય પણ વિમળશાહની બાણ ફેંકવાની કળાની સ્તુતિ કરે છે અને આ કળા કુળદેવી અંબા માતાની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ હતી એમ કહે છે:-

" શીલ લગઇ તુઠી અંબિકા ત્રીણિવર દીધા પોતિઈયકા
બાણ પ્રમાણ ગાઉ તે પંચ, હય લક્ષણના લક્ષ પ્રપંચ
નવ નવરૂપ નિરતિઇ નિર્મળા ત્રીજી અદ્‌ભુત અક્ષર કળા
વર દેઈ દેવી સંચરી વિમલ વધાવિઉ વિદ્યા ધરી. "

—('વિમલપ્રબંધ,' ૭૨-૭૩).

વિમળના આવા ગુણો જોઈને પાટણના નગરશેઠે એને કન્યા આપી પણ વિમળનું મોસાળ ગરીબ હતું. એટલે એનાથી વિમળના લગ્નનું ખર્ચ થઈ શકે એમ ન હતું. પણ એટલામાં ભાગ્યયોગે અથવા પ્રબંધકાર કહે છે તેમ માતાની કૃપાથી એક ખેતરમાંથી દાટેલું ઘણું ધન મળી આવ્યું અને એ પૈસાથી વિમળશાહે પોતાનાં લગ્ન કર્યાં તથા પછી પાટણમાં રહેવાનું રાખ્યું. પ્રબંધકાર કહે છે કે પાટણમાં ભીમને પોતાની બાણકળાથી ખુશી કરીને ધીમે ધીમે પોતાની ચતુરાઈથી વિમળશાહે પોતાના વશનું જૂનું મહામંત્રીપદ પાછું પ્રાપ્ત કર્યું. શ્રીલાવણ્યસમય ચરિત્રનાયકની પ્રશંસાના વેગમાં વિમલશાહે પૂર્વના રોમ નગરના બાર સુલતાનોને તથા શાકંભરીના,

માળવાના, મેવાડના, તથા જ્વાલાપુર વગેરેના સો રાજાઓને જીત્યા હતા એવું કહે છે પણ આ તો કવિની કલ્પના લાગે છે બાકી એટલું ખરું કે વિમલશાહ એક બહાદુર યોદ્ધો અને ચાલાક મુત્સદ્દી હશે અને भूपालशतसेवित એટલે કેટલાક સામંતો એની આજ્ઞા માનતા હોય એ સંભવિત છે

વિમલશાહે ચંદ્રાવતીના પરમારને હરાવી એની પાસે ગુજરાતના રાજાનું આધિપત્ય કબૂલ કરાવ્યા પછી દંડનાયક તરીકે પોતાનું રહેવાનું ચંદ્રાવતીમાં જ રાખ્યું અને ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા એટલી વધારી કે ભીમદેવને વિમળશાહનું સ્વતંત્ર રાજ્યપણું સ્વીકારવું પડયું હોય એમ લાગે છે× વિમળશાહને પાછળથી चंद्रावतीश જેવાં બીરુદો લગાડયાં છે

श्री धर्मघोषसूरिની પ્રેરણાથી ચંદ્રાવતીના વિમલશાહને આબુ ઉપર વિમલવસહિ બંધાવવાનો વિચાર આવ્યો વિમળશાહને જે જગ્યા પસંદ આવી તે શિવ અને વિષ્ણુના પૂજકોના હાથમાં હતી પણ આ મંત્રીશ્વરે સત્તાના તથા દ્રવ્યના બળથી પોતાને જોઈતી જગ્યા ઉપર પથરાઈ રહે એટલા ટંકાઓ (સિક્કા) આપી જમીન ખરીદી લીધી, અને તે ઉપર અઢળક દ્રવ્ય ખરચી આદિનાથનું રમણીય ચૈત્ય બંધાવ્યું અને આદિનાથ પ્રભુની અઢાર ભાર પિત્તળની મોટી પ્રતિમા ઘડાવી श्रीधर्मघोषसूरिને હાથે વિ સં ૧૦૮૮માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી, અને એ સમયે ભાટચારણો, બ્રાહ્મણો અને ગરીબોને પુષ્કળ દાન આપ્યું

વિમળવસહિનું સવિસ્તર વર્ણન કરવાનું આ સ્થાન નથી, પણ ગુજરાતના એક સ્થાપત્યકળાભિજ્ઞ ખરું જ કહે છે " આ દેવળ તેના અણીશુદ્ધ નકશી કામથી પ્રેક્ષકને વિચારમાં ગરક કરી દે છે તેના વિચારમાં આ મનુષ્યની કૃતિ હશે એમ આવતું નથી તે એટલાં પૂર્ણ છે કે તેમાં કંઈ પણ ફેરફાર ન જ કરી શકાય આ મંદિરનો સાધારણ 'પ્લાન' ગિરનાર ઉપરના કે બીજા જૈન મંદિરો જેવો જ છે વચમાં મુખ્ય મંદિર અને આસપાસ નાની દહેરીઓ મંદિરના મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર આગળ એક મંડપ છે અને આ મંડપની આગળ ૭ થાંભલાઓવાળો

× पत्तनेशभीमेन छत्रचामरादिदत्त्वा नृपति कृतो विमल —'પ્રબંધ ચિંતામણિ'

જુઓ 'સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રીપોર્ટ', પા ૬૩થી ૬૮ પણ આ વિષયમાં મારા મત માટે જુઓ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ,' વિ. ૧, પૃ ૧૯૨

એક લંબચોરસ ઓરડો છે. જેમાં વિમળશાહ પોતાના કુટુંબને મંદિર તરફ લઈ જાય છે. આ કલ્પના નવીન છે. આ હાથીનાં પૂતળાં કદમાં નાનાં પણ પ્રમાણસર છે અને અંબાડીનું કામ પણ ઘણું સારું છે."

સામાન્ય રીતે મંદિર અંદરથી બહુ જ સુશોભિત અને કારીગરીથી ભરપૂર છતાં બહારથી જોતાં એની અંદરની શોભાનો બિલકુલ ખ્યાલ આવતો નથી. વિમાનનું શિખર પણ નીચું અને કઢંગુ છે. આ મંદિરો કદમાં ખાસ નાના રાખવામાં આવ્યાં છે કારણ કે એટલી ઊંચાઈ ઉપર બહુ મોટાં મંદિરો બાંધવાં એ શક્ય નહોતું. વળી આબુના ડુંગરમા વારંવાર ધરતીકંપ થાય છે, એ વાતની પણ ત્યારના સ્થપતિઓને ખબર હોવી જોઈએ એટલે ઊંચાઈ કે વિશાલતાથી અભ્યતા આણવાનો વિચાર પડતો મૂકી સ્થપતિઓએ બની તેટલી કળા અંદરના ભાગમાં ખરચી છે.

આ મંદિરમાં સૌથી વધારે નકશીકામ મંડપમાં જોવામાં આવે છે. મંડપ પ્રમાણુસર ઊંચાઈનો છે. અને તેની અંદર વાપરેલા સફેદ આરસપરના નકશીકામથી એટલો તો સુંદર લાગે છે કે તેને જોઈને પ્રેક્ષક સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. મંડપનો ઘૂમટ અષ્ટકોણાકારે છે. ઘૂમટમાં અને થાંભલા ઉપર એટલુ નકશીકામ કરેલું છે કે એની વીગતો જોતા આપણે થાકી જઈએ અને એટલું ઝીણુ કામ કરવાની તો આજના માણસોને ધીરજ જ ન રહે. મંડપમાં ઊભા રહેતાં ચારે તરફ બધો ભાગ કોતરકામના શણગારથી ભરેલો દેખાય છે અને એ કોતરકામ એટલું બારીક છે કે જાણે મીણનાં બીબાંમાં ઉતાર્યું હોય એવું લાગે છે. અને તેથી અર્ધ પારદર્શક કોરની જાડાઈ દેખાતી નથી. આ પછીનાં વસ્તુપાળતેજપાલનાં દહેરામાં કોતરકામ આ વિમળશાહના મંદિર કરતાં ઘણું વધારે છે. પણ કળાની દૃષ્ટિથી જોતાં તજ્જ્ઞોનો એવો મત છે કે વિમળશાહનું મંદિર મુસલમાન પહેલાંની સ્થાપત્યકળાનું શિખર દર્શાવે છે.

આ મુખ્ય મકાનની આસપાસ થોડે છેટે બેવડા થાંભલાની હારોવાળી ઓસરી છે. ને તેમાં ચારે બાજુ દેરીઓ છે. આ ઓશરી પર અગાશી છે.

આ મંદિરના તથા વસ્તુપાળતેજપાલના મંદિરના કોતરકામમાં

જુદી જુદી ભૌમિતિક આકૃતિઓ, વેલફૂલો, પૌરાણિક દેવદેવીઓની કથાઓ વગેરે આલેખેલા છે.

વસ્તુપાળતેજપાળનુ મદિર

આ વસ્તુપાળતેજપાળ પણ પોરવાડ વરાના જૈનો અને ગુજરાતના રાજા વીરધવલના મત્રીઓ હતા આ મત્રીઓની કીર્તિ જૈન લેખકોએ ખૂબ ગાઈ છે અને એનુ મુખ્ય કારણ કદાચ આ મત્રીઓના જૈન ધર્માર્થી દાનો હશે આ મત્રીઓએ અનેક પ્રકારના દાનો કર્યાં હશે પણ એમાથી મદિરો સિવાય બીજા કોઇની નિશાની ભાગ્યેજ જીવતી રહી છે ગુજરાતના ચૌલુક્ય વશના સ્થાપક મૂળરાજદેવના વખતથી મદિરો, તળાવો અને કિલ્લાઓ બધાવવાનુ શરૂ થયુ હશે; સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળે આમા વધારો કર્યો છે પણ જૈન ધર્મના જેટલા અને જેવા મદિરો આ ભાઈઓએ બધાવ્યા છે તેટલા અને તેવા બીજા કોઈએ ભાગ્યેજ બધાવ્યા હશે આબુ ઉપર, ગિરનાર ઉપર અને શેત્રુજા ઉપર આ મત્રીઓએ બધાવેલા મદિરો હજી પણ ઊભા છે

આબુનુ મદિર તેજપાલની સરસ્વતી સરખી પત્ની અનુપમાદેવીની પ્રેરણાથી કેવી રીતે બધાયા તેનું ટૂક વૃત્તાત રા રા ર છો પરીખે 'પ્રસ્થાન' (પુ ૩, અ. ૧)મા જિનહર્ષગણીકૃત 'વસ્તુપાલચરિત'માથી આપ્યુ છે તે જાણવા જેવુ છે

ગુજરાતના મત્રીઓ થયા એ પહેલા, અઢળક ધનના દાતા થયા એ પહેલા, એકવાર બને ભાઈઓ કુટુબ સાથે સોરઠ તરફ તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યા ઘરમા જે કાઈ ધન હતુ તે સાથે લીધુ. રસ્તામા હડાળા ગામ આગળ મુકામ કર્યો ત્યા માલૂમ પડયુ કે સોરઠમા જોઈએ તેવી શાતિ નથી સાજે તે વાણિયાઓએ વિચાર્યું કે બધુ ધન સાથે લઈ જવુ ઠીક નથી ભવિષ્ય માટે થોડુક ધન ક્યાક દાટીને જઈએ તો ઠીક બન્ને ભાઈઓ લક્ષ્મી ગણવા બેઠા ત્રણ લાખ દ્રામ થયા તેમાથી એક લાખ લઈ રાતે દાટવા નીકળ્યા. ઝાડ નીચે ધન દાટવા જમીન ખોદતા હતા ત્યા નીચેથી સોનાનો ભરેલો એક ઘડો પ્રગટ થયો બન્ને ભાઈઓ વિચારમાં પડી ગયા કે હવે શુ કરવુ? તેઓએ નાનાભાઈ તેજપાલની પત્નીની સલાહ લેવાનો વિચાર કર્યો. તેને બધો વૃત્તાંત જણાવ્યો અને પૂછ્યુ

आवाभ्यां निधिनानेन किं कर्तव्यं मनः शुभ
मनस्विनि मतिं ब्रूहि परिणामशुभावहाम् ॥

"હવે અમારે આ ધનનું શું કરવું? હે મનસ્વિનિ, પરિણામે ગુણવાળી સલાહ આપ."

અનુપમાદેવીએ વાણિયાઓને માર્મિક વચન કહ્યું:

द्रव्योपार्जनसंजातरजोभाराद्दिवांगिनः ।
अधः क्षिपन्ति सर्वस्वं गन्तुकामा अधोगतिम् ॥
अतो गरीयसि स्थाने स्थापनीय निजं धनम् ।
जगद्दृग्गोचरे प्रोच्चैः पदवीं स्पृहयालुभिः ॥

"દ્રવ્યઉપાર્જનથી થયેલા રજોભારથી (ધૂળના ભારથી અને પાપના ભારથી) જાણે અધોગતિને પામવાની ઇચ્છાવાળા પોતાનું બધું નીચે નાખે છે (જમીનમાં દાટે છે.)

માટે જગતની દૃષ્ટિમાં ઉચ્ચપદવીની સ્પૃહા હોય તેઓએ તો ઉચ્ચ સ્થાને જ પોતાના ધનને સ્થાપવું જોઈએ."

આ રીતે અનુપમાએ ઉચ્ચત્વનો પાઠ આપ્યો. તે બને ભાઈઓએ સ્વીકાર્યો. જીવનભર એનુ પાલન કર્યું. તાત્કાલિક પરિણામ શત્રુંજય અને ગિરનાર ઉપરનાં મંદિરોમાં આવ્યું.

આ પછી બને ભાઈઓ ગુજરાતના મંત્રીઓ બન્યા. તેઓએ પોતાની બુદ્ધિ અને પોતાના શૌર્યથી, વીંખાતા જતા ગુજરાતને એક તંત્ર નીચે આણ્યુ. પોતાની ઉદારતાથી પોતાની કીર્તિ ખૂબ ફેલાવી. પણ છેવટનુ મહાકાર્ય હજી બાકી હતુ. ત્યાં નાગેન્દ્રગચ્છના નાગેન્દ્ર મુનિએ આબુનું માહાત્મ્ય ગાયું. આ ઉપરથી વસ્તુપાલે મનમાં વિચાર્યું કે "અમે ચાર ભાઈ હતા તેમાંથી બે તો નાનપણમાં જ દેવલોક પામ્યા. તેમાં મલ્લદેવના શ્રેય અર્થે તો શત્રુંજયગિરિ ઉપર અષ્ટાપદ સરખું અષ્ટાપદચૈત્ય બધાવ્યું. પણ લૂણિગના શ્રેયઅર્થે કૈં કીર્તન કરાવ્યું નથી.'

આ રીતે આબુ ઊપર મંદિર બંધાવવાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો. બંને ભાઈઓએ મળીને નેમિનાથનું ચૈત્ય બંધાવવાનું નક્કી કર્યું, અને ચંદ્રાવતીના રાજાની મદદથી મંદિરનું કામ શરૂ થઈ ગયું. બીજી તરફથી વસ્તુપાલે કસોટીના પથ્થરની નેમિનાથની મૂર્તિ બનાવી આબુ ઉપર મોકલી આપી. પણ મંદિર બાંધવાનું કામ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચવા

છતા બહુ ધીમે થતું હતુ એક વાર તેજપાળ પૂજાની તૈયારીમા હતો તે સમયે ચતુરાઈમા સરસ્વતી સમી અનુપમાદેવીએ કારીગરોની કામમા મદતા જોઈ મુખ્ય સ્થપતિ શોભનને બોલાવીને પૂછ્યુ કે “ જો આ એક સ્તભ ઊભો કરતા તને આટલો વિલબ થયો તો આ પર્વત ઉપર ચૈત્ય ક્યારે તૈયાર થશે ?” ત્યારે આ કાર્યના અધિકારી શોભને જવાબ આપ્યો કે ‘સ્વામિનિ, આ પર્વત ઘેનોને પણ ચઢતા કઠિન પડે એવો છે અહીં આજે ઉગ્ર ટાઢ પડે છે તેથી સવારનુ કામ અટકી જાય છે બપોરે બધા સ્થપતિઓ રાધવાના કામમા પડી જાય છે જમ્યા પછી જ્યા કામ શરૂ કરીએ છીએ ત્યા સાજે વિઘ્નરૂપ કડી પડવા માડે છે વળી ખોરાકમા શાક અને દૂધ મળતા નથી, એટલે શરીરમા જોઈએ તેવી શક્તિ પણ રહેતી નથી આથી આ પર્વત ઉપર થોડુ થોડુ કામ થાય છે સામગ્રી સિવાય ધનથી પણ કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી ”

આ બનેમા આમ વાત ચાલતી હતી ત્યા તેજપાલ આવી પહોચ્યો અને શોભનને પુછ્યું, “ ભાગ્યશાળી અનુપમાદેવી તમને શુ કહે છે ? ” તેજપાલે બધી હકીકત જાણી અને પત્નીની સલાહ માગી અનુપમાએ મુદિત થઈ કહ્યુ “ દિવસે અને રાતે જુદા જુદા સ્થપતિઓ નીમો બધા શિલ્પીઓને અમૃત સમા યથારુચિ ભોજન જમાડો તેઓને નહાવાધોવા ને આરામ લેવાની સગવડ કરવા જુદાં જુદાં માણસોની ગોઠવણ કરો દુનિયામા આ રીતે જ ધર્મકૃત્યો થાય છે, सर्वं सतोषमायाति मोत्साहः स्यात् क्रियासु यत् સર્વને સતોષ મળતા કામમા ઉત્સાહ આવે છે’ ”

આ રીતે તાજમહાલની પછવાડે એક પ્રેમપાત્ર સ્રીની યાદગીરી છે, તો આબુના મદિરોની પછવાડે એક ધર્મનિષ્ઠ ઉદારચિત્ત સ્રીની પ્રેરણા છે.

આ મદિર માટે રા ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક કહે છે કે આ દેરાસર વિમળશાહના દેરાસરના ઉત્તરપૂર્વના ખૂણા ઉપર આવેલું છે, અને તે પશ્ચિમાભિમુખ છે તેના ‘પ્લાન’ની વ્યવસ્થા વિમળશાહના દેરાસર જેવી છે પૂર્વ તરફ ભોયરીના દહેરીઓની વચ્ચે મંદિર બાધનારના કુટુંબનો હસ્તિશાળા [illegible] છે જો આ ભાગ મુખ્ય મંદિરથી જુદો કરવા [illegible] [illegible] છે આ દેરાસર

કામ નાના ચોરસનું કરેલું છે. આખું મકાન ૧૫૫'×૮૮'નાં લંબ-ચોરસમા હોઈ વિમળશાહના દેવળ કરતા જરા મોટું છે. તેના મંડપના થાંભલાઓ વધારે અને આઠ જુદી જુદી જાતના છે. જ્યારે વિમળશાહના દેવળમાં ૧૧મા સૈકાના થાંભલા જ બધે છે. મંડપ ઉપરનો ઘુમ્મટ વિમળશાહના દેવળ પેઠે જ રાગેલો છે, પણ તેનું અંદરનું નકશીકામ પહેલાનાં કરતાં ગઢિયાતું છે. ઘુમ્મટના બીજા થરથી ૧૬ બેઠક ઉપર વિદ્યાદેવીની જુદી જુદી પૂતળીઓ મૂકેલી છે. આ ઘુમ્મટની બરોબર મધ્યમાં ઉપરથી એક લોલક કર્યું છે જે બહુ જ સરસ ગણાય છે. બહુ જ કોમળ છે. ગુલાબના મોટા ફૂલને તેની ડાંડલીથી ચતું પકડીને જે આકાર થાય તે આકાર આનો છે. આ લોલક સાથે સરખાવતાં ઇંગ્લાંડનાં ૭મા હેનરીના વખતમાં વેસ્ટ મીન્સ્ટરમાંના લોલકો પ્રમાણ વિનાનાં અને ભારે લાગે છે. આ લોલકની સુંદરતા અને સુકુમારતાનો ખ્યાલ માત્ર નજરે જોવાથી જ આવે ×

આબુ ઉપર આ ઉપરાંત બીજાં બે જૈન મંદિરો છે પણ તેનું વર્ણન કરવા જેવી તેમાં કંઈ વિશેષતા નથી. વળી તારંગા પણ જૈન તીર્થસ્થાન છે. પણ તેનું વર્ણન અહીં કર્યું નથી. હાલના ગુજરાતમાં તો આબુનો પણ સમાવેશ થતો નથી, પણ જ્યારે આબુ ગુજરાતમાં ગણાતો ત્યારે ગુજરાતીઓએ આ તીર્થ ઊભું કર્યું છે અને કળાની દૃષ્ટિએ પણ એમાં ગુજરાતની જ એ કળા છે એટલા ખાતર આબુનાં આ મંદિરોનું વર્ણન કર્યું છે.

× જુઓ: 'પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'નો રિપોર્ટ.

ગિરનાર અને ગિરિનગર

સૌરાષ્ટ્રનો આ પર્વત ઘણા જૂના કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે દ્વારકા વસાવ્યું તે પહેલાં પણ આ પર્વત પ્રસિદ્ધ ખરો. આનર્તના પુત્ર રેવતે કુશસ્થલી વસાવ્યાનું પુરાણો કહે છે અને એનો અર્થ રૈવતક પર્વતની તળેટીમાં એક ગામ વસ્યું એવો હું કરું છું. કુશસ્થલી રૈવતક–ગિરનારની તળેટીમાં હતું, અને એ સ્થાને જ યાદવોએ દ્વારવતી વસાવ્યું, એમ મને તો 'મહાભારત,' 'વાયુપુરાણ' વગેરેના વચનો જોતાં જણાય છે (આ બાબતના સવિસ્તર પુરાવા માટે જુઓ આઠમી સાહિત્ય પરિષદને મેં આપેલો અને 'પુરાતત્ત્વ' પુ. ૪, અંક ૧–૨ માં છપાયેલો નિબંધ[1]) એટલે મારા મત પ્રમાણે, વૈદિક સમયમાં તો ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનો પ્રદેશ જંગલોથી ભરેલો હતો. અત્યારના સ્થળજળમાં અને એ વખતના સ્થળજળમાં પણ મોટો ફેરફાર હતો. એ વખતે આ પશ્ચિમ હિંદમાં વસ્તી હશે તો કાંઠાના ભાગ ઉપર કોઈ પરદેશી વહાણવટી કે ચાંચિયાઓની અને વચલા પ્રદેશમાં આ દેશના મૂળ જંગલી વતનીઓની હશે. આર્યો તો હજી ગંગાજમનાના પ્રદેશને ઓળંગી આ ભાગમાં આવ્યા જ ન હતા. પછી મહાભારતના આરંભકાળમાં રૈવતાચળની તળેટીમાં કુશસ્થલી ગામ વસેલું દેખાય છે. પછી યાદવોએ એ જ સ્થળે–ગિરનારની તળેટીમાં દ્વારવતી વસાવ્યું. આ અરસામાં કાંઠા ઉપર પ્રભાસ પાટણ વસ્યું હતું. દ્વારકાનો શ્રીકૃષ્ણના સ્વધામ પધારવા સાથે નાશ થયો અને પાછું આ પ્રદેશના મૂળના જંગલી લોકો—કૃષ્ણની સ્ત્રીઓને ઉપાડી જનારા આભીરો—કાબાઓનું જોર જામી ગયું. મારા મત પ્રમાણે આ કાબાઓ પણ ભટકતા યાદવો જ હોવા જોઈએ. પણ ગિરનારની તળેટી

1 એ આ પુસ્તકમાં પણ આપ્યો છે. જુઓ પૃ. ૭૭૪-૭૮૯.

લશ્કરી દૃષ્ટિએ ઘણું અગત્યનું સ્થળ હોવાથી તથા આસપાસનો પ્રદેશ અતિશય ફળદ્રુપ હોવાથી એ સ્થળ લાંબો વખત ઉજ્જડ ન રહ્યું. નંદોના કે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં એ સ્થળે ગિરિનગર નામે શહેર વસ્યું. આ ગિરિનગર જરા આગળ પાછળ હઠયું હશે અથવા થોડું ઘણું બદલાયું હશે પણ તદ્દન ઉજ્જડ થયું નથી. અર્થાત્ હાલનું જુનાગઢ એ ૨૪૦૦ વર્ષ ઉપરના ગિરિનગરનું રૂપાન્તર છે.*

આ સ્થળની વધારે ખૂબી તો એ છે કે પ્રાચીન દ્વારકાપુરીના વખતની નહીં પણ તે પછીના ઇતિહાસના એક પછી એક કાળની થોડી થોડી નિશાનીઓ હજુ સુધી જળવાઈ રહી છે. એટલે ગિરનાર અને જૂનાગઢ વચ્ચે ૨૪૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ જીવતો થતો અત્યારે દેખાય છે. ગુજરાતમાં ભરૂચ વગેરે બીજાં પ્રાચીન સ્થાનો છે પણ કોઈએ આટલી ઐતિહાસિક નિશાનીઓ જાળવી રાખી નથી.

જૂનાગઢના વાઘેશ્વરી દરવાજાથી બહાર નીકળી ગિરનાર જવાની સડકે ચાલતાં જમણે હાથે સડકના કાંઠા ઉપર અશોકના લેખવાળો મોટો પથ્થર જોવામાં આવે છે. વાઘેશ્વરી દરવાજાની બહારથી ગિરનાર સુધીના પ્રદેશને સ્કંદપુરાણાંતર્ગત 'ગિરનારમાહાત્મ્ય'માં વસ્ત્રાપથક્ષેત્ર કહ્યું છે. પણ આ પૌરાણિક માહાત્મ્ય કરતાં આ લેખવાળા પથરાથી આ પ્રદેશનું માહાત્મ્ય ઘણું વધી ગયું છે. આ એક પથરા ઉપરથી આ પ્રદેશનો આઠસો નવસો વર્ષનો ઇતિહાસ વંચાય છે.

મૌર્ય મહારાજા અશોકે આ સ્થળ મોટું તીર્થસ્થાન× ગણાતું હોવાથી અહીં લેખ કોતરાવ્યો હશે. ગમે તેમ હો પણ ગિરનારની

---

* શ્રી સયાજી બાલજ્ઞાનમાળાના ૧ લા પુષ્પ તરીકે રા. રા. જયસુખરાય પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરાએ લખેલા 'ગિરનારગૌરવ' નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે "આ શહેરને આદિકાળમા મણિપુર, સ્મૃતિકાળમાં ચંદ્રકેતુપુર, પછી રૈવતનગર અને કલિકાળમાં પુરાતનપુર પણ કહેતા હતા." (પા. ૩ પાદનોંધ) આ વચન માટે શો આધાર છે તે લેખકે જણાવ્યું નથી.

× આ ગિરિનગર બૌદ્ધો, જૈનો અને હિંદુઓ બધા માટે તીર્થસ્થાન ગણાતું. 'મહાભારત' આને पुण्यगिरौ सुराष्ट्रेषु उज्जयन्ते એ રીતે પુણ્યગિરિ કહે છે (પર્વ ૩, અ. ૮૮). જૈનો ગિરનારને બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથનો પર્વત ગણે છે અને અશોકના લેખથી અને સ્તૂપથી બૌદ્ધોને મન પણ આ સ્થળ તીર્થસ્થાન થયું હશે. જૂનાગઢની આસપાસમાં બૌદ્ધ ગુફાઓ પણ છે.

તળેટીમાં આવેલું આ શહેર મૌર્યકાળમાંયે પ્રસિદ્ધ હોવું જોઈએ કારણ કે આ અશોકના લેખવાળા પથ્થર ઉપર જ ઈ. સ. બીજા શતકના મધ્યમાં ક્ષત્રપ રુદ્રદામનનો પણ લેખ કોતરેલો છે. એ લેખમાં આ સ્થળે–ગિરનારની ખીણમાં એક તરફથી બંધ બાંધી લઈને બનાવેલા સરોવરની હકીકત મળે છે. એ લેખ ઉપરથી મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં આ સરોવરની હસ્તી હતી એમ સમજાય છે. પછી અશોકે નીમેલા આ પ્રદેશના સૂબાએ આ તળાવમાંથી ખેતરોને પાણી આપવા માટે નહેરો બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ હાકેમ તુષાષ્પ નામનો યવન (ગ્રીક) હતો. આ ઉલ્લેખો ઉપરથી મૌર્ય વખતમાં સુરાષ્ટ્રની રાજધાની આ ગિરિનગર હતું એમ સાબિત થાય છે. પછી ક્ષત્રપોના વખતમાં ઈશ્વરદત્ત આભીરે ઉજ્જયિની ક્ષત્રપો પાસેથી લઈ લીધું એટલે પશ્ચિમના ક્ષત્રપોએ પોતાની મુખ્ય રાજધાની ગિરિનગરમાં કરી હશે. ક્ષત્રપ રુદ્રદામનના વખતમાં આ સુદર્શન સરોવરની પાળ તૂટી જવાથી રુદ્રદામને એ સમરાવી અને એની પ્રશસ્તિ શક સ. ૭૨ (ઈ. સ. ૧૫૦)માં આ જૂના પથરા ઉપર જ કોતરાવી. ક્ષત્રપને હાંકી પોતાનું આધિપત્ય સુરાષ્ટ્રમાં સ્થાપનાર ગુપ્તોએ પણ પોતાના સુરાષ્ટ્રના સૂબાને ગિરિનગરમાં રાખ્યો હતો. અને મહારાજા સ્કંદગુપ્તના સૂબા ચક્રપાલિતે ઈ. સ. ૪૫૫–૫૬ માં ફરી આ સરોવરની પાળ તૂટી જતાં સમરાવી તથા એના કાંઠા ઉપર વિષ્ણુમંદિર બંધાવી એ કામની પ્રશસ્તિ અશોકવાળા શિલાલેખ ઉપર જ કોતરાવી. આ રીતે ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકથી ઈ. સ. પાંચમા શતક સુધીમાં આ મહાન શિલા ઉપર ત્રણ મોટા ઐતિહાસિક લેખો કોતરાયા છે. આ સરોવરનું પછી શું થયું એ ખબર નથી. પણ ગુપ્ત વખતની પાળ બસ્સોએકસો વર્ષ પછી તૂટી હશે તે કોઈએ ફરી સમરાવી જણાતી નથી અને આ રીતે એક હજાર વર્ષ કે તેથી વધારે વર્ષો સુધી ગિરનારના પાદમાં હિલોળા લેતું તળાવ આજે અદૃશ્ય થઈ ગયું છે.

આ સુદર્શન તળાવના સ્થાન માટે [illegible] ઇંદ્રજીએ પહેલી તપાસ કરેલી અને પછી જૂનાગઢના એક [illegible] દીવાન રા. [illegible] શિલાલેખો [illegible] અશોકના ડુંગરથી પશ્ચિમના [illegible] દરવાજા સુધી [illegible] રેખા–સોનરેખ અને પલાશિનીને બાંધી લઈને બનાવેલું [illegible]

કોઠારો રાખ્યા હશે. આ કોઠારોમાંથી જૂનાકાળનો કાળો પડી ગયેલો થોડો બાજરો પણ નીકળેલો. આ ઉપરાંત ખોદકામમાંથી મહારાજા અશોકની તેરમી આજ્ઞા જેના ઉપર અંશતઃકોતરેલી છે, એવી શિલા, કેટલીક પ્રાચીન મૂર્તિઓ, અને કારીગરીવાળાં ધાતુનાં વાસણો મળી આવ્યાં છે. વળી ઉપર કહેલા કોઠારોની નજીક પડેલા એક પથરા ઉપર ગુપ્ત લિપિમાં આંકડાઓ કોતરેલા છે. આ બધા ઉપરથી મૌર્યથી ગુપ્ત સમય સુધી ઉપરકોટની જગ્યાએ મંદિરો, બૌદ્ધ વિહારો, વગેરે હોવાનો સંભવ છે. ગુપ્ત સમયના અન્ત પછી એ મંદિરો વગેરેનો પણ નાશ થઈ ગયેલો. એ જ સ્થળે ચૂડાસમાઓએ કિલ્લો બંધાવ્યો હશે.

ઉપર કોટની જોવા જેવી વસ્તુઓમાં કડાનાળ નામની તોપ જેના ઉપર અરબીમાં 'અલીબીન હઝા' કોતરેલું છે તથા નીલમ અને માણેક નામની બે ગંજાવર તોપો પહેલી નજરે ચડે છે. નીલમ ઉપર પણ અરબીમાં લેખ કોતરેલો છે. મતલબ કે આ તોપો ગુજરાતના સુલતાન બહાદુર શાહના વખતની છે(ઈ. સ. ૧૫૩૦ની આસપાસ). અત્યારે તો આ તોપો નવાઈની જોવા જેવી ચીજ માત્ર છે પણ દોઢસો વર્ષ પહેલા એનો કિલ્લાના રક્ષણ માટે ઉપયોગ થતો હશે.

ઉપરકોટની બીજી જોવા યોગ્ય વસ્તુમાં અડીચડીવાવ અને નવઘણ કૂવો છે. જુનાગઢમાં કહેવાય છે કેઃ—

"અડીચડીવાવ ને નવઘણ કુવો
જે નવ જુએ તે જીવતો મુવો."

નવઘણ કૂવાની ઊંડાઈ અને તેમાં ઊતરવાનાં પગથિયાંની રચના જોવા યોગ્ય તો છે જ. આ બન્ને સ્થાનો રા' નવઘણ પહેલા (ઈ. સ. ૧૦૨૦ થી ૧૦૪૪) ના વખતનાં ગણાય છે. ઉપરકોટમાં એક જીર્ણ મસ્જિદ છે. એમાં વપરાયેલા પથરાઓનું કોતરકામ જોતાં એ જૂના હિંદુ મદિરને તોડીફોડીને બનાવેલી મસ્જિદ લાગે છે.

ઉપરકોટનાં જોવા લાયક સ્થાનોમાં પ્રાચીનતમ તો ભોંયરાંઓ—બૌદ્ધ ગુફાઓ છે. ખાપરાકોડિયાનાં ભોંયરાઓ પણ બૌદ્ધ ગુફાઓ જ છે અને ઉપરકોટની ગુફાઓ તથા એ સમકાલીન હોય એવો સભવ છે.

ઉપરકોટ શિવાય જૂનાગઢ શહેરમાં હિંદુરાજ્યકાળની નિશાનીઓ ભાગ્યે જ મળે છે. એક 'વિશળવાવ નામની ઘણી ઊંડી વાવ હિંદુ સમયની ગણાય છે. બાકી ઘણાંખરાં આધુનિક દેવસ્થાનો મુસલમાની

વખતમા બંધાયેલા છે મુસલમાની સમયના મસ્જિદો, મકબરાઓ, ગંજ મહેલો અને બગીચાઓથી જૂનાગઢ શહેરમાયે ઘણુ જોવાનુ મળે છે પણ હિંદુ તીર્થસ્થાન તરીકે જૂનાગઢ જનારને તો શહેર બહાર ગિરનાર તરફ જ જવુ પડે છે

વાઘેશ્વરી દરવાજા બહાર વાઘેશ્વરીના દર્શન કરી ગિરનારની સડકે ચાલતા અશોકનો શિલાલેખ જોઈ આગળ ચાલતા દામોદરકુંડ આવે છે સુવર્ણરેખાને બાંધીને આ કુંડ બાંધવામા આવ્યો છે આ દામોદરકુંડને દક્ષિણ કાંઠે હિંદુઓનુ સ્મશાન છે દામોદરકુંડના દક્ષિણ કાંઠે ઊભેલા પહાડને રૈવતાચળ, અને દામોદરકુંડની ઉત્તરે આવેલા ડુંગરને અશ્વત્થામાનો ડુંગર કહે છે ‘ આ ડુંગરમા ચિરંજીવ અશ્વત્થામા હજી ફરે છે અને કોઈ કોઈ ભાવિકજનને માથે પાટો બાંધેલા-દેખાય છે ’ એવી વાતો જૂનાગઢમા ચાલે છે અશ્વત્થામાના ડુંગરમા દામોદરકુંડના આથમણા છેડા ઉપર દામોદરજીનુ મંદિર છે આ મંદિરને ફરતો કોટ તથા કુંડ ઉપરથી મંદિરમા જવાના પગથિયા અમરજી દીવાને બંધાવેલા છે આ દામોદરજીનુ મંદિર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર વજ્રનાભે બંધાવ્યુ છે એમ દંતકથા કહે છે પણ મંદિરની આથમણી બાજુમા આવેલ રેવતીકુંડના વિ સ ૧૪૭૩ના લેખથી હાલનુ મંદિર પાંચસો વર્ષ ઉપર બંધાયુ છે એમ સાબિત થાય છે પણ પં ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી તર્ક કરે છે, તેમ આ મંદિરની વિષ્ણુમૂર્તિ સ્કંદગુપ્તના વખતમા ઈ સ પાંચમા શતકમાં સુદર્શન તળાવને કાંઠે બાંધેલા વિષ્ણુમંદિરની વિષ્ણુમૂર્તિ હોવાનો સંભવ છે કારણ કે અમરજી દિવાને આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો ત્યારે મંદિરને ફરતા કોટના પાયા ખોદતા અંદરથી કેટલીક મૂર્તિઓ નીકળી એટલે એનાથી એક મૂર્તિ આ મંદિરમા પધરાવી અને બે મૂર્તિઓને ગિરનાર બાબાજીઓ લઈ ગયા, બળદેવ અને રેવતીની મૂર્તિ તરીકે, નવુ મંદિર બંધાવી તેમા પધરાવી આ પાયામાંથી નીકળેલી મૂર્તિઓ મુસલમાનોએ જૂનાગઢ લીધુ ત્યારે એની ભાંગી દાટી દેવામા આવેલી હોવાનો સંભવ છે દામોદરમંદિરના [illegible] ઉપર ગુપ્ત સમયનુ કોતરકામ મળે છે (જુઓ બોમ્બે ગેઝેટિયર' ગ્ર. ૧, ભા ૧, પા ૭૦) દામોદરકુંડ પાસે મહાપ્રભુજીની બેઠક છે અને એની એક દીવાલના ગોખમા જયસિંહના રાજ્યમા થેલા સેનાપતિ

દામોદરે અહીં મઠ બંધાવ્યો હતો, એવો લેખ મળે છે. આ સ્થાનકો ઉપરાંત અહીં શ્રી બ્રહ્મેશ્વર, શ્રીરાજરાજેશ્વર, અને શ્રીસિદ્ધેશ્વરનાં મંદિરો જોવામાં આવે છે. ટૂંકામાં આ સ્થળ પ્રાચીન મહિમાવાળું દેખાય છે. સ્થળનું દૃશ્ય પણ રમણીય છે. દામોદર કુંડથી આગળ ચાલતાં ગિરનાર દેખાવા લાગે છે. અને સુવર્ણરેખા કિનારતાં રસ્તાની ડાબી બાજુ ઉપર શ્રીદૂધેશ્વર મહાદેવની જગ્યા આવે છે. એની પાસે વહેતું ઝરણ આસપાસ પુષ્કળ ખાખરાનાં ઝાડો હોવાથી જ કદાચ પલાશિની નામે ઓળખાય છે. ત્યાંથી આગળ વસ્ત્રાપથેશ્વર મહાદેવનું અને તેની સામે ભવનાથનું મંદિર દેખાય છે. ભવનાથ આગળ દર વર્ષે મહાશિવરાત્રીને દિવસે મોટો મેળો ભરાય છે જેમાં જુદા જુદા પંથના બાવાઓની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય છે. સ્કંદ-પુરાણાંતર્ગત 'ગિરનારમાહાત્મ્ય'માં ભવનાથનું તથા એની પાસે આવેલા મૃગીકુંડનું માહાત્મ્ય મળે છે.

ભવનાથથી આગળ ગિરનારનો ચઢાવ શરૂ થાય છે. આગળ દરવાજો બાંધી લેવામાં આવ્યો છે અને દરવાજાની અંદરથી પગથિયાં શરૂ થાય છે. આ પગથિયાં કુમારપાલના વખતમાં વિ. સં. ૧૨૨૨માં બંધાયાં છે, એમ જૂનો લેખ કહે છે.[१] અલબત્ત તે પછી તેનો વારંવાર જીર્ણોદ્ધાર થયો છે.

ગિરનારનાં પગથિયાં ચડી ઉપર જતાં દરિયાની સપાટીથી ૩૦૦૦ ફીટ ઉપર સૌથી પહેલાં કોટનો દરવાજો આવે છે. આ કોટમાં જૈન દેરાસરો છે. ગિરનારના શિખર ઉપરનો સૌથી વિશાળ સપાટ ભાગ જૈનોના કોટની અંદર આવેલાં દેરાસરોએ રોક્યો છે. ગિરનારની આ ટૂંકને નેમિનાથની ટૂંક કહે છે. આખી ટૂકને ફરતો કોટ છે. આ કોટનો ઇતિહાસ અંધારામાં જ છે. મહાભારતમાં ગિરિદુર્ગ સમાશ્રિત્ય એ રીતે દ્વારકાનું વર્ણન કર્યું છે અને ઉપરકોટનુ એક નામ ઉગ્ર-સેનગઢ પણ કહેવાય છે. પણ યાદવોના વખતનુ નામ શિવાય કશું જળવાઈ રહ્યું નથી. પણ ચૂડાસમાઓના વખતમાં તો આ કોટ હતો. અને જૂનાગઢ શત્રુઓના હાથમાં ગયા પછી રા' ભાગીને આ કોટમાં ભરાતા હશે.

ગિરનાર ઉપરનાં જૈન મન્દિરોમાં જૂનામાં જૂનું નેમિનાથનું

१ 'ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ', વિ. ૨, પૃ. ૩૧૪.

દેવળ છે ગિરનાર પર્વતને જ જૈનો નેમિનાથનો પર્વત કહે છે એટલે નેમિનાથનું દેવળ સૌથી જૂનુ હોય એ સ્વાભાવિક છે પણ જૈનોએ ગિરનારને પોતાનો કર્યો અને પહેલુ દેવળ કયારે બાંધ્યુ એ જાણવાનુ કાંઈ ઐતિહાસિક સાધન નથી અહીં એક અશોકના પૌત્ર સંપ્રતિ રાજાનુ બંધાવેલુ ગણાતુ પણ નેમિનાથનુ દેવળ છે પણ આ દંતકથાને કાંઈ ઐતિહાસિક આધાર નથી "પ્રબંધચિંતામણિ" પ્રમાણે રા'ખેંગારને મારી જૂનાગઢ લીધા પછી સિદ્ધરાજે સૌરાષ્ટ્રના દંડનાયક તરીકે નીમેલા સજ્જન મહેતાએ સૌરાષ્ટ્રની ત્રણ વર્ષની બધી ઊપજ ખર્ચીને ગિરનાર ઉપર નેમિનાથના લાકડાના મંદિરને સ્થાને પથ્થરનુ સુંદર મંદિર બાંધ્યુ આ મંદિરમા પાછળથી ઘણા ફેરફારો થયા છે પણ નાના દરવાજામા પેસતા કોટની ઉગમણી દિવાલ ઉપર વિ સ ૧૧૭૬નો સજ્જનના વખતનો ટૂંકો લેખ છે પણ મૂળ લાકડાનુ મંદિર ક્યારે બંધાયુ? રા ર જયસુખરાય પુ જોષીપુરા ઈ સ ૬૦૯મા રત્ન નામના એક શ્રાવકે નેમિનાથની મૂર્તિઓ મંદિરમા પધરાવી હતી એમ કહે છે (જુઓ "ગિરનારનું ગૌરવ", પા ૮૧) પણ એ તારીખ માટે એમણે કાંઈ આધાર આપ્યો નથી એટલુ ખરુ કે વલભીસમયમા સૌરાષ્ટ્રમા જૈનોનુ અને બૌદ્ધોનુ જોર હતુ એટલે એ સમયે કોઈ જૈનોએ ગિરનારની આ ટૂંકને પોતાની કરી ઉપર લાકડાનુ મંદિર બાંધ્યુ હોય એ સંભવિત છે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના વખતમા ગુજરાતકાઠિયાવાડમા જૂના લાકડાંના મંદિરોને ઠેકાણે નવા પથ્થરના મંદિરો ઘણે ઠેકાણે બંધાવ્યા છે, એ પ્રસિદ્ધ છે પથ્થરના મંદિરો બાંધવાની શરૂઆત તો ગુપ્ત સમયમા થયેલી પણ નવમા શતક સુધી મોટે ભાગે લાકડાના મંદિરો જ બંધાતા નેમિનાથના મંદિરવાળા નાના કિલ્લામા કુલ ચાર મંદિરો છે પછી ટૂંકુ કુમારપાલનું મંદિર આવે છે એ પછી ઉપર કહેલુ સંપ્રતિ રાજાએ બંધાવેલુ કહેવાતુ નેમિનાથનું મંદિર આવે છે આ મંદિર આગળથી વસ્તુપાળતેજપાળના દેરાના તરફ જવાય છે ગિરનાર ઉપરના બધા જૈન દેરાંઓમા આ નોંધી રાખવા જેવું છે એક મુખ્ય મંડપની બધી બાજુ ઉપર વિમાનો ગોઠવેલા છે અને તેને ફરતો ઓટલો છે જ્ઞાની દૃષ્ટિથી જોતા ખાન કરીને નક્ષત્રાકૃતિ ('સીમેટ્રી')ની બાબતમા આ દેવળો બાર્જેસ નામના વિદ્વાન પાસે કહે છે તેમ બધા

ભવ્ય લાગે છે. આ મંદિરોની રચના અને કળા કેટલીક બાબતમાં એક સરખી હોય છે. જૈન દેવળમાં પદ્માસને બેસારેલી મૂર્તિવાળુ ગર્ભગૃહ, તેની આગળ થાંભલાઓવાળો વિશાળ મડપ અને તેના ઉપર આડા થરોવાળો ઘૂમટ હોય છે. અને ઘૂમટના મધ્યમાં લોલકની રચના હોય છે. આટલું મુખ્ય દેવળમાં હોય છે, પણ ઘણીવાર મુખ્ય દેવળની આસપાસ નાની દેરીઓ કરેલી હોય છે. મંડપના થાંભલાઓનો આકાર જુદો જુદો હોવા છતાં હંમેશાં કળાયુક્ત હોય છે.

આ દેવળો એમની મોટાઈ માટે નહીં પણ એના નકશી કામ માટે પ્રખ્યાત છે. છતમાંથી લટકતું લોલક છતને અપૂર્વ રમણીયતા આપે છે. થાંભલાઓ ઉપરની નકશીથી થાંભલાઓ પણ મંદિરોને ખાસ શોભા આપે છે. વસ્તુપાળતેજપાળનાં મંદિરો ઈ. સ. ૧૨૩૨માં બંધાયેલાં છે. ગિરનાર ઉપર વિ. સં. ૧૨૮૮ના વસ્તુપાળતેજપાળના અનેક લેખો મળે છે. કળાની બાબતમાં આબુ ઉપરનાં મંદિરો શ્રેષ્ઠ છે. જૂના લેખો ગિરનાર ઉપર અને આબુ ઉપર વધારે મળે છે. શેત્રુંજા ઉપર તો ચૌલુક્ય કાળના બહુ જ થોડા લેખો મળે છે. કુમારપાળ સુધીના લેખો શેત્રુંજા ઉપર તો મળતા જ નથી. શેત્રુંજા ઉપર પ્રાચીન મંદિરો હશે પણ તેનો પાછળથી એટલો બધો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે કે અત્યારનાં મંદિરો એ પાછલા કાળનાં જ ગણવાં પડે. શેત્રુંજા ઉપર લેખો પણ અકબર પછીના કાળના વધારે મળે છે.

આ પ્રમાણે ચૌલુક્ય સમયની સ્થાપત્યકળાના નમૂના જોવા હોય તો કાંતો આબુ ઉપર જવું જોઈએ અથવા ગિરનાર ઉપર. તેમાં પણ આબુ પ્રાચીનતાની તથા કળાની દૃષ્ટિએ ચડી જાય.

ગિરનાર ઉપર આ જૈન મન્દિરોવાળા કોટની બહાર ઝાઝું જોવાનું નથી. ગૌમુખી, સેવાદાસની જગ્યા, પથ્થરચટ્ટી એ હિંદુ યાત્રાળુઓને ઊતરવા માટે સારાં સ્થાનો છે. પણ એ આધુનિક છે અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ એનું કશું મહત્ત્વ નથી. પથ્થરચટ્ટી આધુનિક પણ રામાનુજ સંપ્રદાયનું મંદિર છે એ ખાસ નોંધવા જેવું ખરું.

અંબાજી વિષે જુદુ કહ્યું છે, અને ગોરખનાથની ટૂકનું તથા દત્તાત્રેયની ટૂકનુ કાંઈ મહત્ત્વ નથી. કાલિકાની ટૂક ઉપર જવાનો રસ્તો ભયંકર અને તેથી પણ વધારે ભયંકર ત્યાં અઘોરી મનુષ્યભક્ષી બાવાઓ રહેતા હોવાની વાતો છે. કાલિકાનુ આકર્ષણ આ દુર્ગમતા જ છે.

★

શત્રુંજય તીર્થ.

પાલીતાણા દરબાર અને જૈનો વચ્ચેની પ્રખ્યાત તકરારને લીધે આ જૈન તીર્થ અજૈન લોકોમા પણ ખૂબ જાણીતુ થયુ છે ઐતિહાસિક રીતે ગિરનાર જેટલુ કે આબુ જેટલુયે આ પ્રાચીન સ્થાન નથી જો કે એકાદ મદિર સમ્પ્રતિ રાજા (અશોકના પૌત્ર)નુ કહેવાય છે પણ એ ઈ સ ૧૬૧૮મા બધાયુ છે આ સ્થાનનો મહિમા જ સોલકીઓના વખતથી બહુ જૂનો નથી જણાતો વળી એકાદ બે મદિરો કુમારપાલના વખતમા બધાયા હશે, પણ મોટો ભાગ તો ઈ સ ૧૫મા ૧૬મા શતકનો અને તે પછીનો છે અને જૂનામા પણ એટલા સુધારાવધારા થયા છે કે આબુ અથવા ગિરનાર જેવુ સોલકી વખતની કળાનુ દર્શન અહીં થતુ નથી પણ અહીં મદિરોનુ શહેર જ હોય એવો દેખાવ લાગે છે

શેત્રુંજા ઉપર જવા માટે પાલીતાણા સુધી રેલ્વેમાર્ગ છે પાલીતાણા ગામથી ટેકરીની તળેટી સુધી જવા માટે સીધો વિશાળ બન્ને બાજુએ વડની સરસ છાયાવાળો રસ્તો છે વચ્ચે વચ્ચે વાવો અને કુવા છે તળેટીમાથી ઉપર જવા માટે પહોળા સરસ પગથિયા છે અને આગળ જ પગથિયાની બેય બાજુએ પથ્થરના બે હાથી ઊભા છે. અહીં આગળ ચડાણમા વચ્ચે અને ઉપર ઘણે સ્થળે ગરીબ શ્રાવકોએ તીર્થંકરની પાદુકા ઉપર ઊભી કરેલી દેરીઓ છે અને જૈનોની ઇતિહાસપ્રિયતાના દાખલા રૂપે આ પાદુકાની આસપાસ લેખ કોતરેલા દેખાય છે ચડાણમા વચ્ચે વચ્ચે યાત્રાળુઓ માટે વિશ્રામસ્થાનો કરેલા છે. પાણીની સગવડ પણ વચ્ચે બધે છે

શેત્રુંજાના ડુંગરનો ચડાવ પણ સીધો છે પણ પગથિયા એટલા સારા છે કે યાત્રાળુ વગર શ્રમે ચઢી શકે છે ત્યા ડોળી, નગારાઓ અને શ્રીમન્તો માટે ડોળીઓ મળે છે. આ જૈન તીર્થસ્થાન હોવા

છતાં રસ્તામાં એકાદ હિંગળાજ માતાનું અને એકાદ હનુમાનનું મંદિર દેખાય છે. એકાદ દરગાહ પણ છે.

શિખર પાસે પહોંચતાં પગથિયાંના બે ફાંટા પડે છે. આમાંથી જમણા હાથને રસ્તેથી ચડી ઉપર જતાં જે દેખાવ નજરે પડે છે તે અદ્ભુત છે. માણસોએ ભક્તિથી કેટલો શ્રમ લીધો છે એનો વિચાર થતાં મન મુગ્ધ થઈ જાય છે. કિલ્લાની અંદર થોડા કુંડો સિવાય બાકી મંદિરો જ છે. અને એક સાથે શિખરો અને ઘૂમટવાળાં સેંકડો મંદિરો દેખાતાં જે આશ્ચર્ય થાય છે તે અવર્ણ્ય છે. શેત્રુંજાનાં ઘણાં-ખરા મંદિરો ગોપનાથ આગળથી ખોદેલા ચૂનાના પથ્થરનાં છે પણ કોઈ કોઈ આરસપહાણનાંયે છે ખરાં. આસપાસ તદ્દન શાંતિ, બધે ખૂણેખૂણામાં અસાધારણ સ્વચ્છતા, અને તેની વચ્ચે મુખ્ય મંદિરોના ગર્ભગૃહમાં તથા આસપાસની નાની દેરીઓમાં પદ્માસનસ્થ તીર્થંકરોની વિશાળકાય, ભવ્ય પણ શાંત અને તેજસ્વી હજારો મૂર્તિઓનાં દર્શન કરતો કરતો યાત્રાળુ ચાલ્યો જાય, ત્યારે જો તે એકલો હોય તો એના મન ઉપર કેવી અસર થાય તે કલ્પી લેવું. આવું મંદિરનગર દુનિયામાં બીજું નથી એમ આ વિષયના જાણકાર બર્જેસ કહે છે.

શેત્રુંજાનું શિખર ઉત્તર દક્ષિણ બે પટ્ટીઓમાં વહેંચાયેલું છે. આ દરેક પટ્ટી લગભગ ૩૮૦ વાર લાંબી છે. બન્ને પટ્ટીઓ અને વચ્ચેની ખીણમાં જુદી જુદી કિલ્લેબંધી કરીને અંદર મંદિરો બાંધેલાં છે. પણ આ પટ્ટીઓની પાછી ટૂકો પાડેલી છે. શેત્રુંજા ઉપર આવી કુલ દશ ટૂકો છે. આ નાની મોટી ટૂકોને આસપાસ રક્ષણ માટે કિલ્લા બાંધેલા છે અને તેને મજબૂત દરવાજાઓ રાખેલા છે, જે દરવાજા હમેશા સાંજે બંધ થાય છે.

બન્ને શિખરોનાં જુદાં જુદાં સ્થળેથી જુદા જુદા દેખાવ નજરે પડે છે. ઉત્તર તરફના શિખરને છેડેથી જોઈએ તો દક્ષિણ તરફનો આખો શિખરભાગ તથા મધ્ય ખીણનાં મંદિરો સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ શિખરપટ્ટીને મથાળે આદીશ્વર ભગવાનના મહાન મંદિરનું શિખર દેખાય છે. શેત્રુંજાનું આ પરમ પવિત્ર સ્થાન ગણાય છે.

ઉત્તરપૂર્વ તરફના દરવાજેથી દાખલ થઈ જમણી તરફના નાના દરવાજામાથી ખરતરવસહિ ટૂકમાં પેસતાં જ જમણા હાથ ઉપર નરસી કેશવજી નાયકનું આ પર્વત ઉપરનાં અર્વાચીનમાંનું એક ઈ.સ. ૧૮૬૨માં

બંધાવેલુ મંદિર દેખાય છે આ મંદિર ખૂબ મોટુ અને ઘોળુ છે કારણ કે છોને ઘસી ઘસીને એની સપાટી આરસપહાણ જેવી બનાવી છે છોને ઘસવાની આ કળા આપણે ત્યા સરસ ખીલેલી હતી, પણ હમણા હમણા એનો ઉપયોગ ન થવાથી એ કળા તદ્દન લુપ્ત થઈ જવાની બીક રહે છે આ મંદિર બે માળનું બીજા મંદિરોના ઘાટનું જ છે આ ચોથા તીર્થંકરનુ મંદિર છે, અને તેમા લગભગ ૫૦ મૂર્તિઓ છે

અહીંથી આગળ અંદરના દરવાજા વાટે પશ્ચિમ તરફ ચાલતા જમણા હાથ ઉપર પાંચ મંદિરો દેખાય છે આ નાના મંદિરોમા ખાસ વર્ણવવા જેવુ કાંઈ નથી તેમાનુ પહેલુ ઋષભનાથની માતા મરુદેવીનું છે તેમા આરસપહાણના હાથી ઉપર મરુદેવીની મૂર્તિ દેખાય છે બીજુ ઈ સ ૧૮૪૮મા મુબઈના નરશીશેઠે છઠ્ઠા તીર્થંકર પદ્મપ્રભુ માટે બંધાવેલુ છે આ મંદિરમા પદ્મપ્રભુની અને બીજા તીર્થંકરોની ૨૩ મૂર્તિઓ આરસપહાણની અને સાત ધાતુની છે અને મંડપમા બે યક્ષની અને ત્રણ શેઠશેઠાણીની છે જમણા હાથ પરના બીજા ચાર મંદિરો ઈ સ ૧૮૩૧થી ૧૮૩૭ વચ્ચે બંધાયેલા છે

ડાબા હાથ ઉપરના મંદિરોમાનું એક વાં કમળશી ભણશાળીએ ઈ. સ ૧૬૧૮મા બંધાવ્યુ છે પણ એ સંપ્રતિ રાજાનું મંદિર કહેવાય છે બીજા ત્રણ ઈ સ ૧૮૨૮ થી ૧૮૩૧ વચ્ચે બંધાયા છે, અને પાંચમુ વેલબાઈનુ મંદિર ઈ સ ૧૭૩૪મા બંધાયુ છે આ ચૌમુખ મંદિરમા કુલ ૬૪ મૂર્તિઓ અને આઠ પાદુકાઓ છે

આ મંદિરો પૂરા થાય છે ત્યા પુંડરીક દરવાજો છે આ દરવા-જાની અંદર જતા સવા સોમજીનો ચોક આવે છે ખરતર ગચ્છના અમદાવાદના આ શ્રીમંત શ્રાવકે આ ટૂંક ઉપરના મંદિરો ઈ સ ૧૬૧૮ના જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, અને ચોકની આસપાસ ૪૮ બંધાવ્યો આ કાર્યમા આ ગૃહસ્થોએ અઢળક પૈસો વાપર્યો કહેવાય છે કહે છે કે માલ નીચેથી ઉપર લઈ જવા માટે વપરાયેલા દોરડાના જ ચોરાસી હજાર રૂપિયા ખરચાયા હતા અને મંદિરની આરસપહાણની બનાવેલી મૂર્તિઓ માટે જોઈતા ધાતુ ... ના ... જેટલા જ રૂપિયા ખરચાયા હતા 'મિરાતેઅહમદી' લખે છે કે આ જીર્ણોદ્ધારના કાર્યમાં આ અમદાવાદી વણિકોએ કુલ અઠ્ઠાવન લાખ રૂપિયા ખરચ્યા હતા.

આદીશ્વર ભગવાનના દેવળમાં જવા માટે પુંડરીક દરવાજામાં પેસવું પડે છે. અને આ ટૂક ઉપરનું મુખ્ય દેવળ આદીશ્વર ભગવાનનું જ છે. આ દેવળ ચૌમુખ ઘાટનું આ ડુંગર ઉપરનાં મોટાં મંદિરોમાંનું એક અને બધી રીતે સંપૂર્ણ હોવાથી એનું વર્ણન કાંઈક વિગતવાર કર્યું છે, જેથી શેત્રુંજાનાં મોટાં મંદિરોનો સામાન્ય ખ્યાલ આવી શકશે.

મૂળ આ મંદિર વિક્રમ રાજાએ બંધાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે. પણ હાલનું મદિર તો સવા સોમજીએ ઈ. સ. ૧૬૮૮માં બાંધેલું છે અને એ મતલબનો લેખ પણ કોતરેલો છે.

બે ફીટ ઊંચી ઊભણી ઉપર ઊભેલું આ મદિર ૫૭ ફૂટ પહોળુ અને ૬૭ ફૂટ લાંબુ છે. આખુ મદિર બે ચોરસ વિભાગોમાં વિભક્ત છે અને તેની આગળ પૂર્વમા ચોરસ મંડપ છે. મંડપમાંથી થોડાં પગથિયાં ચઢતાં અંદરથી ચોરસ ૩૧ ફૂટનો અંતરાળ આવે છે. આ અંતરાળ ઉપર બાર થાભલાઓ ઉપર રાખેલો ઘૂમટ છે. આ થાંભલાઓ એવી રીતે ગોઠવેલા છે કે ખૂણા ઉપરના ચાર બાદ કરતાં બાકીના આઠનો એવો અષ્ટકોણ બને છે કે જેના ઉપર આપણા કારીગરો પોતાની રીતે ઘૂમટ રાખતા. આબુના મદિરોમાં આવી જ યોજના કરેલી છે. પૂર્વના મુખ્ય દ્વાર ઉપરાંત બાકીની બે દિશામાં આ અંતરાલને મંડપમાં ઊઘડતાં દ્વાર છે અને સામે જ ગર્ભગૃહનું દ્વાર છે. આ ગર્ભગૃહમાં આરસપહાણના સિંહાસનના ખૂણાઓ ઉપર થાંભલાઓ છે. આ મંદિરની કળા માટે એક બાબત ખાસ નોંધવા જેવી છે કે ગર્ભગૃહના થાંભલાઓ અને અંતરાલના થાંભલાઓ અને વચ્ચેના અંતરો એક માપનાં છે. ગર્ભગૃહ ઉપર ૯૬ ફૂટ ઊંચું વિમાન છે. ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કરવા માટે એક દ્વાર અંતરાલમાંથી છે અને બાકીની ત્રણ દિશાઓમાં ત્રણ દ્વાર છે અને ફરતો ચોક છે.

ગર્ભગૃહમાં શુધ્ધ આરસપહાણનું ૧૨ ચોરસ ફૂટનું બે ફૂટ ઊંચુ સિંહાસન છે. આ સિંહાસનની ચારે બાજુ ઉપર ખૂબ કોતરકામ છે. સિંહાસન ઉપર જુદી જુદી દિશામાં મુખ રાખીને બેઠેલી આદિનાથ ભગવાનની ચાર મૂર્તિઓ છે. આ મૂર્તિઓ વિશાળકાય સિંહાસનથી ૧૦–૧૧ ફૂટ જેટલી ઊંચી અને પદ્માસન વાળીને બેઠેલી છે. જૈન મૂર્તિઓની ભમર ઉપર રત્નો અને છાતી ઉપર, ખભાઓ ઉપર અને

ગોદણુ ઉપર સોનાના પતરા મઢેલા હોય છે અને માથા ઉપર કેટલીક વાર મુકુટ પણ હોય છે, એવી રીતે અહીં પણ છે

ગર્ભગૃહના અને અંતરાલના ગોખલાઓમાં નાની મોટી અનેક આરસપહાણની પ્રતિમાઓ છે આમાં શેઠ અને શેઠાણીની પણ એક સ્થળે છે ઉત્તર તરફના મંડપની પૂર્વ બાજુએ વિમાન ઉપર જવાનો દાદર છે આ વિમાનના ઉપલા ભાગને ગયા સૈકામાં નવો ચૂનો લગાડયો હોય એમ લાગે છે અને નીચેના ભાગમાં જૂનું કામ એમને એમ છે ત્યાં કારીગરી પણ સરસ છે

ખરતરવસહિ ટૂક ઉપર ઈ સ ૧૬૧૮ના અને તે પછીનાં આજ સુધીના આ સિવાય અનેક નાના મોટા મંદિરો છે સાત મંદિરો તો ઉપરના મંદિર સાથે એક જ વખતે બંધાએલા, જેમાંના બે શાંતિનાથ તીર્થંકરનાં, અમદાવાદના શેઠ સવચી ખીમજી સોમજીનું એક પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરનું, લાલજી શિવાનું એક ધર્મનાથ તીર્થંકરનું, એમ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓવાળાં કે પાદુકાઓવાળાં મંદિરો જોતાં આપણે થાકી જઈએ પણ એનો પાર ન આવે. એક એક જૈન મંદિરમાં મૂર્તિઓ પણ ઘણી હોય છે આ જ ટૂકમાંના ઈ સ ૧૭૨૭ના નવા ચૌમુખ મંદિરમાં અઢી હજાર પાદુકાયુગલ છે ઈ સ ૧૭૬૯ના મહિમાપુરના શા. હકમચંદ નગાદાને બંધાવેલા મંદિરમાં ૭ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિઓ છે એ જ રીતે ઈ સ ૧૬૨૫નાં જેસલમીરના બાફણાવાળી પુનશીએ બંધાવેલા મંદિરમાં ૧૮૫૨ પાદુકાયુગલ છે. આ ઉપરાંત આ ભાગમાં ઈ સ ૧૭૨૫નું એક, ઇ સ. ૧૭૨૭નું એક ઈ સ ૧૮૧૩નું એક, ઈ સ ૧૮૧૮નું એક, ઈ. સ ૧૮૩૪નું એક, અને ઈ. સ. ૧૮૫૫નું એક મંદિર તે આ ઉપરાંત [illegible] સદીના નાના નાનાં મંદિરો છે તે જુદા આ નવા નાનજીનો ચોક ૨૯૭ ફૂટ લાંબો અને ૧૧૬ ફૂટ પહોળો છે

આ ચોકમાંથી એક નાની બારીના રસ્તે જવાનું [illegible] પાસે [illegible] અમદાવાદના શેઠ [illegible] પ્રેમચંદની ટૂક ઉપર જવાય છે [illegible] ટૂક [illegible] નાની ટૂક છે [illegible] મંદિરો [illegible] આ ટૂકનું નામ [illegible] ઈ સ ૧૮૪૧માં [illegible] મંદિરના નામ ઉપરથી પડ્યું છે આ મંદિરના [illegible]

વોની પાચ, દ્રૌપદીની એક અને કુંતાજીની એક એટલી મૂર્તિઓ છે. બીજું મંદિર આની પછવાડે છે. તે ઈ. સ. ૧૮૦૩માં સુરતના શા. ખુશાલચંદ ડાહ્યાભાઈએ બંધાવ્યુ છે અને એમાં સહસ્રકૂટ ઉપર ૧૦૧૪ પ્રતિમાઓ, મેરુ ઉપર ૧૬૯, એક લોકપાલની મૂર્તિ અને સિદ્ધચક્ર એટલું છે.

એમાંથી નીકળીને શેઠ સાકરચંદ પ્રેમચન્દના ચોકમાં પેસાય છે. આ ચોકનો ગઢ અમદાવાદના એ શેઠે ઈ. સ ૧૮૩૬માં બંધાવ્યો છે. આ ગઢમાંના મુખ્ય મંદિરમાં પાર્શ્વનાથની બાવીશ પ્રતિમાઓ છે, એની પૂર્વમાં શેઠ પ્રેમચદ દામોદરે બંધાવેલા નાનાં મંદિરમાં પાર્શ્વ-નાથની જ અગિયાર પ્રતિમાઓ છે. બાજુના શેઠ મગનભાઈના ઈ. સ. ૧૮૪૩ના મંદિરમાં અઢાર પ્રતિમાઓ છે. એજ વર્ષમાં બંધાયેલા અમદાવાદના શેઠ ખીમચંદ જમનાદાસના મંદિરમાં પદ્મપ્રભુની પંદર પ્રતિમાઓ છે. આ મદિરની પછવાડે છીપાવસહિ ટૂક છે જેમાં મોટે ભાગે નાનાં નાનાં દેવળો છે. આમાંનું એક શા. વાલચંદ સુરચંદે અને બે સુરજમલ્લે ઈ. સ. ૧૭૩૧માં બંધાવેલાં છે.

સાકરચંદ પ્રેમચંદની ટૂકની દક્ષિણે અમદાવાદના હેમાભાઈ વખતચંદની ટૂક છે જેનો ગઢ ઈ. સ. ૧૮૪૦માં બંધાવેલો છે. આ ટૂકમાંનું મુખ્ય મંદિર નંદીશ્વરદ્વીપ કહેવાય છે. એ ચોરસ છે પણ એની રચના જુદા જ પ્રકારની છે. આ મદિરની દિવાલો જાળી કોતરેલા પથ્થરોની છે અને અંદર ૫૩ વેદિઓ સાથિયાના આકારમાં ગોઠવેલ છે. અને આ મદિરના ગર્ભગૃહ ઉપર વિમાન નથી પણ મધ્યમાં એક અને ચાર ખૂણે ચાર ઘૂમટો છે. આ ટૂક ઉપરનું એક નાનું મન્દિર ઈ. સ. ૧૮૪૧માં અમદાવાદના શેઠ ડાહ્યાભાઈ અનોપ-ચંદે બંધાવેલું છે. બાજુમા ૭ નાનાં મંદિરો છે. ચોકમાં ગોત્રજ દેવી છે.

નંદીશ્વર દ્વીપના દરવાજામાંથી નીકળતાં જરા ઊંચાણમાં હેમાભાઈ વખતચંદની બીજી ટૂક આવે છે, જેમાં આગળ જ મોટો ચોરસ કોઠો છે અને બે તરફના તળાવો વચ્ચેનાં પગથિયાં ચડીને ટૂકમાં જવાય છે. હેમાભાઈ વખતચંદની પહેલી ટૂક એની દીકરી જમનાબાઈના નામથી અને આ બીજી એના પુત્ર પ્રેમાભાઈ હેમા-ભાઈના નામથી ઓળખાય છે. આ ટૂકમાં મુખ્ય મંદિર હેમાભાઈ

વખતચદના પિતા શા. વખતચદ ખુશાલચદે ઈ સ ૧૮૨૬મા બધાવેલુ છે ઉપર એક ચૌમુખ મદિરનું વર્ણન કર્યું છે એ પ્રકારનું આ પણ છે આમા ૧૦૨ પ્રતિમાઓ, ત્રણ પચતીર્થી, સાત સિદ્ધચક્રો અને શેઠશેઠાણીની પ્રતિમાઓ છે આની પૂર્વમા લલ્લુભાઈ પાનાચદ, નગીનદાસ હેમાભાઈ, નથુ સોભાગની દીકરી ઝવેરબાઈ અને હેમાભાઈ વખતચદે ઈ. સ. ૧૮૨૯થી ૧૮૩૨ વચ્ચે બધાવેલા નાના મદિરો છે આ ચોક ૯૦ ફીટ લાબો પહોળો છે અને ફરતી નાનીનાની દહેરીઓ છે દરવાજાની બહાર બગીચામા ગૌતમસ્વામીની પાદુકા ઉપર નાનું દહેરુ છે

આ ટૂકની બહાર આવતા તળાવને કાંઠે થઈ આ શિખર ઉપરની પશ્ચિમ છેડાની અમદાવાદના મોદી પ્રેમચદ રાયચદની ટૂક આવે છે એમા ત્રણ મદિરો મુખ્ય છે અને બીજા નાના છે વચલુ મદિર સૌથી મોટુ છે પૂર્વના મુખ્ય દ્વારમાથી આ મદિરમા પેસતા આગલા મડપના થાભલાઓ દેખાય છે, જેના ઉપર દ્વારપાલો કોતરેલા છે. અને મડપની દિવાલના મધ્ય ભાગમા ભવાની, ગણેશ વગેરે હિંદુ દેવોની મૂર્તિઓ ફરતી કોતરેલી છે આ મૂર્તિઓની વચ્ચેની થોડી જગ્યામા કામશાસ્ત્રના અશ્લીલ ચિત્રો નાના માપના કોતરેલા છે. શેત્રુંજા ઉપર આ પ્રકાર આ મદિરમાજ દેખાય છે મધ્ય મડપ ઉપર અને પ્રવેશમડપો ઉપર સાદા ઘૂમટો છે અને ગભારા ઉપર ત્રણ શિખરો છે આ મદિર મોદીએ ઈ સ. ૧૭૮૯મા બધાવેલુ છે. આ મદિરમા આદીશ્વરની ૬૮ મૂર્તિઓ, બે પચતીર્થી, નવ સિદ્ધચક્રો અને મડપમા ૩૮ પ્રતિમાઓ છે પ્રવેશદરવાજા ઉપર હેમચદ લાલચદે ઈ. સ. ૧૭૮૬મા બધાવેલ પુંડરીક સ્વામીનું મદિર છે

આને ડાબે પડખે સુરતના ઝવેરી રતનચદ ઝવેરચદે ઈ સ ૧૮૦૩મા બધાવેલુ આસમાની આરસનું મદિર છે આ મદિરનો ઘાટ પહેલી નજરે જુદો દેખાય છે પણ વિસ્તારે જોતા ચૌમુખના સિદ્ધાત ઉપરજ બધાયેલ છે મદિરની ભૂમિ બધે જેમ અહીં કાળા અને ધોળા આરસની છે મધ્ય મડપ ઉપર ઘૂમટ અને ગભારા ઉપર પાંચ શિખરો છે

આ મદિરની સામે સુરતના ઝવેરી પ્રેમચદ ઝવેરચદે બધાવેલુ અને એને પ્લાનમાં તથા કદમા મળતું મદિર છે આ ચોકના આ ઉપરાત

સમૂહ નોંધવા જેવો છે ભુલવણીમાં આગળ જ આદીશ્વર ભગવાનના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરનાર ચીતોડના દોશી કરમશાએ ઈ સ ૧૫૩૦માં બંધાવેલું એક શ્રી ચક્રેશ્વરી માતાનું અને ઈ સ ૧૭૬૪માં સુરતના સંઘવી તારાચંદે બંધાવેલું વાઘેશ્વરીનું એમ બે નાના મંદિરો છે પણ આ ભુલવણીનું મકાન મૂળ જૂનું છે, અને એનો વારંવાર જીર્ણોદ્ધાર થયો છે, એટલે જૂના ભાગો અને નવા ભાગો ઘણે ઠેકાણે દેખાય છે મૂર્તિઓ પણ નવી મૂકવામાં આવી છે એક મૂર્તિ ઉપરના લેખ ઉપરથી ભુલવણી અમદાવાદના સંઘવી રૂપજી સામાજીએ ઈ સ ૧૬૦૮માં બંધાવી હોય એમ અર્થ નીકળે છે છતાં આ પર્વત ઉપરના જૂનામાં જૂના ભાગો જેટલા, એટલે કે ઈ સ ના બારમાતેરમા શતક જેટલા જૂના, આ મંદિરના કોઈક ભાગો હોવાનો સંભવ બર્જેસ માને છે, અને આ ભુલવણી ખરેખર જોવાલાયક છે વિશાળ મંદિરસમૂહની પછવાડે તળાવ છે અહીંથી પશ્ચિમમાં આગળ ચાલતા એક પછી એક મંદિરો જોતા ઈ સ ૧૬૨૯માં અજમેરના જયમલ્લનું મોટા શિખરોવાળું ચતુર્મુખ કહેવાતું ચૌમુખ મંદિર દેખાય છે ખરી રીતે આમાં ૬૪ થાંભલાઓ જ છે પાછા ફરીને મોતીચંદ શિવાચંદના મંદિર સુધી આવી પશ્ચિમમાં પાછા ફરતા પાર્શ્વનાથનું અમદાવાદના પારેખ સોમચંદે ઈ સ. ૧૬૨૫માં બંધાવેલું મંદિર અને એની બાજુમાં જગતશેઠનું ગણાતું સુમતિનાથનું મંદિર દેખાય છે આ મંદિર જોતા તો જગતશેઠની ધાર્મિક ઉદારતા માટે બહુ ઊંચો ખ્યાલ આવે એવું નથી બંગાળના આ શેઠની અઢળક સંપત્તિ વિષે અંગ્રેજ ઇતિહાસ લેખકોએ હેરત પમાડે એવી નોંધો કરી છે ઈ સ ૧૭૪૨માં મુર્શિદાબાદના જગતશેઠના ઘરમાંથી બે કરોડ (આરકોટ) રૂપિયા મરાઠાઓ લૂટી ગયા છતાં એ શેઠ કાંઈ ન બન્યું હોય તેમ સરકારની એક એક કરોડની હૂંડીઓ દેખાડતા જ ભરી આપતા બર્કે પાર્લામેંટમાં આ શેઠ વિષે કહેલું કે એનું કામકાજ બૅન્ક ઓફ ઇંગ્લંડ જેટલું હતું ઈ સ ૧૭૮૬માં પણ આ શેઠના ઘરમાં બે હજાર માણસો રહેતા હતા દિલ્હીના સુલતાનોએ એને જગતશેઠની પદવી આપેલી આ જગતશેઠના વંશજોને ઘરના ઘરેણા વેંચી નિર્વાહ કરવા પડેલો (જુઓ મિલ અને વિલ્સનકૃત 'હિસ્ટરી ઑફ બ્રીટીશ ઇન્ડિઆ' ગ્રં ૩ વગેરેમાંથી બર્જેસે શેત્રુંજાની 'ગાઈડ'માં પા. ૩૪મે કરેલી ટીપ)

આ મંદિર જગતશેઠના નામથી ઓળખાય છે પણ બર્જેસ કહે છે કે સુમતિનાથની મૂર્તિની બેઠકના લેખમાં તો સંઘવી કચરા કીકાએ સંવત ૧૭૧૦ (ઈ. સ. ૧૭૫૩)માં બાંધેલું છે એમ લખ્યું છે.

કુમારપાલનું મંદિર

આ બહારના ચોકમાં જ કુમારપાલનું મંદિર છે. એ જુલવસીના ઘાટનું પણ એ કરતાં વધારે ઊંચું છે. મંદિરનાં ઝીણી કોતરણીવાળાં પીળા પથ્થરનાં બારશાખ અને ઋષભનાથની મૂર્તિ ઉપરનું આસમાની આરસનું છત્ર સરસ છે. આ મંદિર શેત્રુંજા ઉપરનું જૂનામાં જૂનું મંદિર છે પણ એનો એટલી બધી વાર જીર્ણોદ્ધાર થયો છે અને એમાં એટલો ફેરફાર થઈ ગયો છે, કે અત્યારે મૂળ કુમારપાળના બંધાવેલા મંદિરનો કહી શકાય એવો એક પણ ભાગ બતાવવો મુશ્કેલ છે. આ જ ભાગમાં અમદાવાદના સંઘવી રાઘવજી રામજીએ બંધાવેલું એક મંદિર છે જે દિગંબર સંઘનું છે. આ પર્વત ઉપર દિગંબર સંપ્રદાયનું આ એક જ મંદિર છે.

કુમારપાળના મંદિરની પશ્ચિમે હાથીપોળનો દરવાજો છે. આમાં નાના ચોકમાં એક ગણપતિનું અને એક અન્નપૂર્ણાનું મંદિર છે. આ હાથીપોળમાં અંદર બીજો દરવાજો આવે છે, જેમાંથી અંદર જતાં આ શેત્રુંજાને તીર્થ બનાવનાર પરમ પવિત્ર સ્થાન આદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર આવે છે. શેત્રુંજા ઉપરનું સૌથી પ્રાચીન અને સૌથી પવિત્ર સ્થાન આ ચોકમાં જ છે. પણ જૈનોના જ જુદા જુદા તફાઓના પરસ્પર દ્વેષે અને પોતાનો ગચ્છ એ સ્થાનનો સ્થાપક છે એ દર્શાવવાની ઇચ્છાએ આ સ્થાનમાં વિધર્મીઓ કરતાં વધારે નાશ કર્યો છે એમ ટોડ કહે છે અને બર્જેસ ઉમેરે છે કે તપાગચ્છે અને ખરતરગચ્છે આ સ્થાનમાંથી જૂની નિશાની માત્રનો નાશ કર્યો છે. એટલે કે જ્યારે તપાગચ્છનું જોર હોય ત્યારે એ લોકો ખરતરગચ્છનું નામ જેમાં આવે એવા બધા લેખોનો નાશ કરે અને ખરતરગચ્છનું જોર આવે ત્યારે તેઓ એથી ઊલટું કરે. આ રીતે આ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સ્થાનની પ્રાચીનતાની નિશાનીઓ જૈનોને હાથે જ નાશ પામ્યાની હકીકત બર્જેસે શેત્રુંજા ઉપર વિદ્વાન-જૈનોને મોઢે જ સાંભળેલી (જુઓ 'ગાઈડ' પા. ૩૮).

આદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર ભવ્ય છે. પણ એની બાંધણી વગેરે

બીજા મંદિરોને એટલા બધા મળતા છે કે વર્ણનની જરૂર નથી બીજા ચૌમુખમા અને આમા ફેર એટલો જ છે કે આ મદિરનો મડપ બે માળનો છે વળી બર્જેસ કહે છે કે શિખર તરફ જોતા શિખરનો લાકડાના મકાનને મળતો દેખાવ તરત ધ્યાન ખેચે છે મૂળ લાકડાના મંદિરની, પ્રથમ પથ્થરનુ મંદિર બધાવનારે નકલ કરી હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે ઋષભનાથથી મુખ્ય મૂર્તિ અસાધારણ મોટા કદની છે

આ મુખ્ય મૂર્તિ ઉપરાત તીર્થંકરોની પચાવન નાની મૂર્તિઓ ગભારમા, અને એથી વધારે રગમડપમા છે ગભારના દ્વાર આગળ હાથી ઉપર બેઠેલા નાભિરાજ અને મરુદેવી દેખાય છે વળી ઉપલે માળે ગભારમા ૩૩ મૂર્તિઓ તીર્થંકરોની, એક ગૌતમસ્વામીની, એક મહાલક્ષ્મીની, અને બે તપસ્વીઓની છે, અને માળા ઉપરના મડપમા ૯૩ તીર્થંકરોની અને બે તપસ્વીઓની પ્રતિમાઓ છે કુલ ૨૭૩ પ્રતિમાઓ, પાદુકાઓ, વગેરે આ મંદિરમા છે

શેત્રુંજા ઉપરના લગભગ ૫૦૦ મંદિરોનું વીગતવાર વર્ણન કરવા માટે જુદુ પુસ્તક લખવુ જોઈએ, પણ ઉપલા વર્ણનથી આ મંદિરોના શહેરનો અને તેની પ્રતિમા વસ્તીનો સામાન્ય ખ્યાલ તો વાચનારને જરૂર આવ્યો હશે

જૈનો તો માને છે કે આ પર્વત ઉપર પહેલુ દેવળ ભરતરાજાએ બાધેલુ અને જાવડશાએ વિ સ ૧૦૧૮મા એનો તેરમીવાર જીર્ણોદ્ધાર કરેલો પણ આ હકીકત માટે કશો પુરાવો નથી મળતો, પણ કુમારપાળના અમાત્ય, ઉદયનના પુત્ર વાહડે પિતાની ઇચ્છાને અનુસરી સ ૧૨૧૧ (ઈ સ ૧૧૫૪)મા આ પર્વત ઉપરના આદીશ્વર ભગવાનના મૂળ લાકડાના મંદિરને ઠેકાણે પથ્થરનુ મંદિર ચણાવ્યુ હોવાનો સભવ છે કુમારપાળનું મંદિર પણ કદાચ આ વખતે ચણાયુ છે વાહડે આ વખતે શત્રુંજા ઉપર બે કરોડ ને સત્તાણુ લાખ રૂપિયા ખરચેલા અને એ ઠામને અને તળેટીમા મજૂરો વગેરેનુ વાહડપુર શહેર વસેલુ એમ કહેવાય છે આ પછી વસ્તુપાળે સ ૧૨૯૬મા શત્રુંજયના પગથિયા બધાવ્યાનું, સગાળપોળમા દોલાખાડીની દિવાલ ઉપરના લેખથી જણાય છે વસ્તુપાળે બીજુ પણ જીર્ણોદ્ધારનુ કામ કર્યું હશે વળી વસ્તુપાળે પોતાની પત્ની લલિતાદેવીના પુણ્ય સ્મરણાર્થે તળેટીમા લલિતાસાગર તળાવ બધાવ્યું હતું.

પછી અલાઉદ્દીનના વખતમાં મુસલમાનોને હાથે શેત્રુંજાના મંદિરોને કેટલુંક નુકશાન થયું હતું અને મૂળ મૂર્તિ ઉપડી ગઈ હતી, તે સં. ૧૩૭૧માં સમરાશાહે નવી બેસાડી તથા મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. પરંપરા પ્રમાણે ૧૬મી વખતનો ઉદ્ધાર સં. ૧૫૮૭(ઈ. સ. ૧૫૩૧)-માં ચીતોડના કરમાશાએ કર્યો છે. અને આ પરંપરાને એક ઉત્કીર્ણ લેખ ટેકો આપે છે. પ્રવેશદ્વાર આગળના બીજા લેખથી ખંભાતના સોની તેજપાળે ઈ. સ. ૧૫૮૯થી ૧૫૯૩ સુધીમાં જીર્ણોદ્ધાર કર્યાનું તથા કેટલીક પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું સિદ્ધ થાય છે.

આ ચોકમાં બીજાં જે મંદિરો છે તેની નોંધ લેવાની અહીં જગ્યા નથી. ઈ. સ. ૧૬૩૯ માં દીવના સંઘવી ગોવિંદજીએ આદીશ્વર ભગવાનનો સહસ્રકૂટ પીળા આરસનો બંધાવ્યો છે જેના ઉપર ૧૩ હારમાં કુલ ૧૦૨૪ પ્રતિમાઓ બેસારેલી છે. આદીશ્વર ભગવાનની પાદુકા ઉપર અમદાવાદના શેઠ દલપત ભગુભાઈએ બંધાવેલ મંદિર પાસે મહાન મોગલ શહેનશાહે જેને ખૂબ માન આપ્યું હતું તે શ્રી હીરવિજયસૂરિનું ઈ. સ. ૧૫૯૫માં બંધાયેલું મંદિર છે. આ ચોકમાં ઈ. સ. ૧૬મા શતકમાં ઉપર કહેલ ચીતોડના કરમાશાએ તથા બીજાઓએ અને ૧૭ મા શતકમાં પણ બીજા જૈનોએ બંધાવેલાં કેટલાંક મંદિરો છે.

ટૂંકામાં આ ચોકમાં આખા પર્વત ઉપરનાં જૂનામાં જૂનાં મંદિરો છે. આ ચોકમાં ઉપર ગણાવ્યાં છે તે શિવાય ઈ. સ. ૧૧૦૯, ૧૧૩૨, ૧૨૩૭, ૧૨૫૨ અને ૧૨૮૬નાં જૂનાં મંદિરો જૈનો બતાવે છે પણ એ માટે ઉત્કીર્ણ લેખ જેવો પુરાવો બર્જેસને મળ્યો નથી.

શેત્રુંજો પર્વત એ જૈન દેવોનું એક પ્રકારનું સ્વર્ગ છે અને એમાં દેવોની વસ્તી ઘણી મોટી છે. આ એક જ ચોકમાં ૫૦૦૦૦ પ્રતિમાઓ વગેરે છે એ જોઈને સમગ્ર પર્વત ઉપરની સંખ્યાની કલ્પના આવશે.

શેત્રુંજાની પવિત્રતા જૂના કાળથી મનાતી હશે, કદાચ વલભી રાજ્યકાળમાં વલભીપુરમાં વસતા જૈનોએ આ પર્વતને પોતાનો કર્યો હોય તો એ સંભવિત છે. પણ અત્યારે જે મંદિરો વગેરે છે તેમાંથી કોઈનો સમય ઉપર જોઈ ગયા પ્રમાણે કુમારપાળના વખતથી આગળ જતો નથી. વળી બારમાથી સોળમા શતક સુધીનાં જે થોડાં મકાનો થયેલાં, તે અનેક જીર્ણોદ્ધારને લીધે મૂળ રૂપમાં ભાગ્યે જ

જળવાયા છે પણ અત્યારે છેલ્લા ત્રણસો વર્ષમા થયેલુ કામ પૂરેપૂરું દેખાય છે શ્રીમત જૈનોએ આ પુણ્યધામ ઉપર જે પુણ્યસ્પર્ધા કરી છે, એ અસાધારણ છે એક પછી એક મધોએ શત્રુંજયતીર્થની જાત્રા કરી એ પવિત્રસ્થાન ઉપર કાઈકને કાઈક ઊભુ કર્યું છે

(શત્રુંજય વિષે ઉપર જે હકીકત લખી છે તે મોટે ભાગે બર્જેસના પુસ્તક ઉપરથી લીધી છે, એ ઈ સ ૧૮૭૮ મા લખાયેલ તે પછીના લગભગ ૬૦ વર્ષોમા પર્વત ઉપર કેટલાક ફેરફારો થયા હશે, તે શત્રુંજયના દર્શન કરનારે ઉમેરી લેવા)

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં તીર્થો

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય મુખ્યત્વે ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે અને એનાં મુખ્ય ધામો પણ ગુજરાતમાં જ છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડનાં જે જે ગામ કે શહેરમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના અનુયાયી રહેતા હોય તે તે ગામમાં એકાદ સ્વામીનારાયણનું મંદિર હોય જ. વળી કડિયાઓમાંના ઘણા એ સંપ્રદાયના અનુયાયી હોવાથી અને સ્વામીનારાયણના પાળાઓ મજૂરી કરવા તૈયાર હોવાથી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં મંદિરો વિશાળ અને ઊંચા શિખરોવાળાં હોય છે.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક સહજાનંદ સ્વામીએ જાતે જે જે સ્થળમાં દેવની સ્થાપના કરેલી અને જે જે સ્થળોએ પોતે વધારે વખત રહીને ધર્મોપદેશ કરેલો તે તે સ્થળની યાત્રા કરવા તે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ઇચ્છે એ સ્વાભાવિક છે. પણ વડતાળ અને ગઢડા બેને તો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં ધામ જ ગણવાં જોઈએ. વડતાલ અને ગઢડા બે સ્થળે મોટાં સુંદર મંદિરો છે.

ગઢડા

વઢવાણથી ધોળા તરફ જતી ગાડીનાં નીંગાળા સ્ટેશનથી પાંચ ગાઉ ગઢડા છે.

જે દાદા ખાચરના દરબારમાં ઢોલિયા ઉપર બેસીને સહજાનંદ સ્વામીએ ઉપદેશ કર્યો હતો તે દાદા ખાચર તથા એના વારસોએ આપેલી જમીન ઉપર ગઢડાનું મંદિર બંધાયું છે. ગઢડાનું મંદિર વિશાળ જગ્યા રોકે છે. અને મદિર બહાર પણ ઘણી જગ્યા મદિરના તાબામાં છે. ગઢડાનું મંદિર સ્વામીનારાયણનાં બીજાં મંદિરોના ઘાટનું જ પણ મોટું છે અને મુખ્ય મંદિરની આસપાસ બ્રહ્મચારી સાધુઓને રહેવા માટે તથા મંદિરની પુષ્કળ સમૃદ્ધિને આવશ્યક મોટાં મકાનો છે. વળી સહજાનંદસ્વામીએ જાતે વાપરેલી અનેક ચીજો પણ આ મંદિરમાં સાચવીને રાખેલી છે,

વડતાલ

આબુદથી આગળ મેઈન લાઈનમા ૪ માઈલ ઉપર બોરીઆવીનુ સ્ટેશન છે, ત્યાથી ચાર માઈલ દૂર વડતાલ ગામ છે અહીં સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયનુ ગઢડા પેઠે મોટુ મદિર છે આ મદિરમા ઈ. સ ૧૮૨૪મા સહજાનદસ્વામીએ પોતે લક્ષ્મીનારાયણની મૂર્તિની સ્થાપના કરેલી આ લક્ષ્મીનારાયણ ઉપરાત નરનારાયણની અને સ્વામીનારાયણની પોતાની મૂર્તિઓ છે સ્વામીનારાયણના મદિરમા ઘણુ ખરુ સ્વામીનારાયણની પોતાની મૂર્તિ હોય જ છે તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમા સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયને રામાનુજનો વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાત માન્ય છે અને સેવાનો વિધિ પુષ્ટિમાર્ગને અનુસરતો સ્વીકાર્ય છે, એમ સહજાનદસ્વામીએ કહ્યુ છે (જુઓ 'શિક્ષાપત્રી,' શ્લોક ૮૧) છતા સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયના મદિરોની મૂર્તિઓના પ્રકારમા તથા દેવની મૂર્તિ સાથે સહજાનદસ્વામીની પણ મૂર્તિ પૂજવાના રિવાજમા રામાનુજ સપ્રદાયનુ અનુકરણ થયુ છે

વડતાલમા મુખ્ય મદિરની આસપાસ ત્રણ માળની મોટી હવેલીઓ છે જેમા આચાર્ય તથા સાધુઓ અને બ્રહ્મચારીઓ રહે છે. વડતાલમા પથ્થરથી બાધેલુ એક તલાવ છે જે ગોમતી તળાવ કહેવાય છે.

અમદાવાદનુ સ્વામીનારાયણનું મદિર પણ મોટુ અને જૂનું છે સ્વામીનારાયણ સપ્રદાય પાસે પૈસો પણ પુષ્કળ છે એમ કહેવાય છે

કચ્છનાં તીર્થસ્થાનો

કચ્છ અત્યારે ગુજરાતમાં ગણાય છે, પણ એ સિંધને મળતો પ્રદેશ છે અને એક કાળે સિંધનો જ એક ભાગ હશે. પૌરાણિક ઔદુમ્બર—પ્રાચીન ગ્રીકલોકોનું Odœmbarae–એ જ કચ્છ એમ કેટલાક પુરાતત્ત્વજ્ઞો માને છે. પણ એ કાળે કચ્છમાં વસ્તી ભાગ્યે જ હશે. સિંધમાંથી કાઠીઓ અને તે સાથે આહીરો પહેલા કચ્છમાં ઊતર્યા જણાય છે. જૂના કાળમાં જંગલી વસ્તી થોડી હોય અથવા રડચાખડયા આર્યો આવ્યા હોય એ સંભવને ન ગણીએ તો કચ્છમાં પહેલા વસનારા કાઠીઓ અને આહીરો છે. ઈ. સ. આઠમા શતકમાં કાઠીઓ કચ્છમાં આવ્યા હશે એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞો માને છે. પછી મૂળરાજ સોલકીએ અણહીલવાડ ચાવડાઓ પાસેથી લીધું એટલે ચાવડાઓ પણ કચ્છમાં ઊતર્યા. અને મૂળરાજ ઉપર અને ભીમદેવ ઉપર જ્યારે બહારનું દબાણ થયું ત્યારે તેઓ પણ કંથકોટમાં ભરાયા હતા.

કાઠીઓ અને આહીરો પછી સમા રજપુતો સિંધમાંથી જ, સિંધમાં મુસલમાનોનું જોર થતાં, ઈ. સ. ૭૧૨થી ૧૦૫૧ સુધીના ગાળામાં જુદે જુદે વખતે જુદાં જુદાં ટોળાંમાં કચ્છમાં ઊતર્યાં છે. (જુઓ 'બોમ્બે ગેઝેટિઅર' ગ્રં. ૪, પા. ૧૩૨–૧૩૩) અને છેવટ ચૌદમા-પંદરમા શતકમાં કચ્છમાં સમાનું બહુ જોર થતાં કાઠીઓને કાઠિયાવાડમાં ઊતરી જવું પડયું. કચ્છની લુવાણા, ભાટિયા વગેરે બીજી ઘણી વસ્તી સિંધમાંથી ઊતરી છે. કચ્છની વસ્તીનો કેટલોક ભાગ મારવાડથી પણ આવ્યો હોવાનો સંભવ છે.

કચ્છનો હાલનો રાજવંશ જાડેજા કહેવાય છે. જામનગર, રાજકોટ, ગોંડલ, મોરબી વગેરેના જાડેજા રાજવંશો મૂળ કચ્છના ફાંટાઓ જ છે. આ જાડેજાઓ પોતાને યાદવ ગણે છે અને પોતાની વંશાવળીને શ્રીકૃષ્ણ સાથે સાંધી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ યદુના વંશજો—યાદવો શ્રી કૃષ્ણના જ વંશજો હોવા જોઈએ એ તો પાછલા વખતની

ભ્રાંતિ છે પુરાણોમાં યદુના વંશજોના ઘણા ફાંટાઓ બતાવ્યા છે કચ્છના જાડેજાઓની વંશાવળીમાં શ્રીકૃષ્ણના સામ્બ, સામ્બના ઉષ્ણિક અને ઉષ્ણિકથી ૧૩૫મી પેઢીએ દેવેન્દ્રને ગણાવેલ છે આ દેવેન્દ્રને કેટલાક સં ૩૭૮ની આસપાસ મૂકે છે. આ દેવેન્દ્રને ચાર પુત્રો થયા (૧) અશ્વપતિ (૨) ગજપતિ (૩) નરપતિ અને (૪) ભૂપતિ આમાંથી નરપતિએ ગજનીની ગાદી મેળવી અને પોતે જામ નામ ધારણ કર્યું આ નરપતિને સમા નામે પુત્ર થયો સમાએ સિંધદેશ જીતી લીધો

આ વંશાવળીમાં ઐતિહાસિક તથ્ય એટલું જ લાગે છે કે સમા રજપૂતો સિંધમાં બહારથી આવ્યા હોવા જોઈએ આ સમા રજપૂતોમાંથી જાડેજા નીકળ્યા જાડેજા નામનું મૂળ નીચે પ્રમાણે કહેવાય છે સમા જામથી દશમો જામ લાખીઆર થયો, તેણે સિંધમાં નગરઠઠ્ઠા વસાવ્યું આ લાખીઆરથી આઠમો જામ જાડો થયો અને જાડાનો દત્તક દીકરો જામ લાખો થયો અને તે જાડાનો દત્તકપુત્ર હોવાથી 'જાડેજો' (=જાડાનો–કચ્છી) કહેવાયો અને ત્યારથી એના વંશજો જાડેજા કહેવાવા લાગ્યા જામ લાખીઆરની પહેલાનાં અને પછીના નામો વંશાવળીમાં આપેલા મળે છે પણ એમાં વિશ્વાસ રાખવો મુશ્કેલ છે પણ આ જામ લાખો સાચો ઐતિહાસિક પુરુષ હોય તો પણ એ ક્યારે થયો એ પ્રશ્નનો સાચો જવાબ આપી શકાય એટલો કચ્છના ઇતિહાસનો અભ્યાસ હજી થયો નથી કચ્છનો ઇતિહાસ, પં ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ અને બર્જેસે વર્ષો પહેલા કહેલું તેમ, હજી સાવ અંધારામાં છે એટલે જામ લાખા ફુલાણીનો સમય નક્કી કરવો કઠણ થઈ પડ્યો છે, સિંધની તવારીખો લખનાર મુસલમાન લેખકોના તથા બારોટોના પરસ્પર વિરુદ્ધ કથનોમાંથી કાંઈ પત્તો લાગતો નથી જેમ્સ બર્જેસ ખૂબ મંથન કર્યા પછી જાડેજા લાખાને વિ સં ૧૪૦૬માં મૂકે છે (જુઓ 'રીપોર્ટ ઓન ધી એન્ટીક્વીટીઝ ઓફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ', પા. ૧૯૯) 'બોમ્બે ગેઝેટીઅર' એને અનુસરે છે (જુઓ પુ. ૫, પા ૧૩૪) અને 'કચ્છ મહોદય' તથા કચ્છના વાઘાપાની ઇતિહાસના આધારે વનરાજપતિશાસ્ત્રી જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી જામ લાખાને વિ સં ૧૨૦૩માં મૂકે છે અને એ જામ લાખાથી ગણતાં જામ હમીરને સં ૧૫૨૮.

માં મુકે છે. આ હમીરજીને બર્જેસ પણ સં. ૧૫૨૫માં મૂકે છે, પણ નવ પેઢીમાં ૩૨૫ વર્ષનો ગાળો બર્જેસને ગળે ઊતરતો નથી. હમીરજીના સમય વિષે શંકા રાખવાનું કારણ નથી. કારણ કે આ હમીરજીને જામ રાવળ મારે છે. અને તેણે જ સં. ૧૫૯૬માં જામનગર વસાવ્યું છે. અને હમીરજીના પુત્ર રાઓ ખેંગાર સં. ૧૬૦૫માં ભુજ વસાવી ત્યાં ગાદી સ્થાપે છે. ખેંગાર પછીની વંશાવળી કચ્છ રાજ્યમાં બરાબર જળવાઈ રહી છે પણ હમીરજી પહેલાંનો ગોટાળો નીકળતો નથી. વળી જો કે બર્જેસ મૂળરાજ સોલંકી સામે લડવામાં જૂનાગઢના રા. ગ્રાહરિપુ સાથે કચ્છનો લાખો ફુલાણી પણ હતો એ દંતકથાને ઉડાડી મુકે છે પણ એ દંતકથાને 'દ્વયાશ્રય' જેવા સં. ૧૪૦૦ પહેલાં ઘણે વખતે લખાયેલા ગ્રંથનો આધાર છે, એટલે મૂળરાજ સોલંકી(વિ. સં. ૯૯૮થી ૧૦૫૨)ના વખતમાં કચ્છમાં કોઈ જામ લાખો ફુલાણી રાજ્ય કરતો હોય એ સંભવિત લાગે છે.

મતલબ કે જાડેજા જામ લાખાએ સં. ૧૨૦૩માં કચ્છમાં આવી લાખિયાર વિયરો ગામ વસાવી પહેલી ગાદી સ્થાપી, એ કચ્છ મહોદયના કથનમાં સંદેહ પડે છે.* આ સમાવંશમાં ઘણાં નામો એકનાં એક હોય છે તેથી પણ ગોટાળો થયો હોવાનો સંભવ છે. વળી સિંધથી ઉપર કહ્યું છે તેમ ઈ. સ. ૭૧૨થી ૧૦૫૧ સુધીમાં જુદાં જુદાં ટોળાંઓ કચ્છમાં આવ્યાં હોવાનો પણ સંભવ છે. એ બધું જોતાં હમીરજી પહેલાંનો નવમો પુરુષ જામ જાડેજો લાખો, બર્જેસ કહે છે તેમ, સં. ૧૪૦૬માં થઈ ગયો હોય, અને તેનો પાચમો પૂર્વજ જામ ગોડાણો સં. ૧૩૦૭માં થયો હોય તો તે પહેલાંના ત્રણસો વર્ષમાં જામ ફુલાણીથી જામ ગોડાણા સુધી કોણ કોણ જામ થયા એ વિષે ઐતિહાસિક માહિતી મળવી મુશ્કેલ છે. કારણ કે કચ્છમાં પ્રાચીન ઉત્કીર્ણ લેખો ઉપલબ્ધ થતા જણાતા નથી, એટલે દંતકથાઓ જ બાકી રહે છે. કદાચ મૂળ-રાજ સામે લડનાર જામ ફુલાણી અને હાલના વંશનો મૂળ પુરુષ જામ જાડેજો એક વંશના ન પણ હોય. ટૂંકામાં કચ્છ રાજ્યનો સાચો

* જામ જાડેજા લાખાથી હમીરજી સુધીનાં નામો બધેથી એક સરખાં મળે છે. લાખા પછી રાંમધનજી, ઓઠાજી, જાહોજામ, વેહેણજી, મૂળવોજી, કાયાજી, આમરજી, ખીમજી અને હમીરજી ('કચ્છ સસ્થાનની વનસ્પતિઓ અને તેની ઉપયોગિતા,' પા. ૧૪-૧૫)..

'ઇતિહાસ જામ હમીરજીથી અને વિ સ ના ૧૬મા શતકથી શરૂ થાય છે આ હમીરજીને મારીને જામ હાલાના વશજ અને જામનગરની ગાદીના સ્થાપનાર જામ રાવળે કચ્છ પડાવી લીધેલુ ને હમીરજીના પુત્ર રાઓ ખેંગારજીએ અમદાવાદના સુલતાનની મદદથી પાછુ લીધુ અને આ ખેંગારજી(વિ સ ૧૫૬૬થી ૧૬૪૨)ના વખતમા કચ્છ દેશની વર્તમાન સ્થિતિનો આરભ થયો આ ખેગારજીએ જ સ ૧૬૦૨-મા અંજાર ગામની, સ ૧૬૦૫મા ભુજનગરની અને સ ૧૬૩૬મા રાવર (માડવી) બદરની સ્થાપના કરી આ રાઓ ખેંગારના ત્રાસથી જામ રાવળને કચ્છ દેશ છોડી હાલારમા આવવુ પડયુ અને તેણે સ. ૧૫૯૬મા જામનગર વસાવ્યુ

હાલનુ કચ્છની રાજધાનીનુ શહેર ભુજ સ ૧૬૦૫મા વસાવનાર ખેગારજીથી સોળમા હાલના મહારાજાધિરાજ મહારાઓ શ્રી ખેગારજી (ત્રીજા) સ ૧૯૨૨મા ગાદી ઉપર બેઠા છે

નારાયણ સરોવર

કચ્છમા બે જ મોટા સ્થાનો છે નારાયણ સરોવર અને કોટેશ્વર. આ બેય સ્થાનો કાઠિયાવાડના ગિરનાર પ્રભાસ અને દ્વારકા જેવા પ્રાચીન કે ભારતવિખ્યાત નથી. તેમ તદ્દન આધુનિક પણ નથી નારાયણ સરોવર વિષે જૂનામા જૂનો ઉલ્લેખ 'શ્રીમદ્ ભાગવત'મા મળે છે જે કથાના પ્રસગમા આ ઉલ્લેખ આવે છે તે કથા વાયુ, વિષ્ણુ વગેરે બીજા જૂના પુરાણો છે પણ તેમા નારાયણ સરોવરનો ઉલ્લેખ નથી અને 'શ્રીમદ્ભાગવત'મા તથા તે પછીના 'બ્રહ્મવૈવર્ત'મા છે એ જોતા 'ભાગવત'ને નવમા શતકમા રચાયુ માનીએ (જુઓ 'ભાગવતનો સમય' 'પુરાતત્ત્વ', પુ ૫, અ ૧)[1] તો આ નારાયણ સરોવર એ પહેલાંના મોડામા તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયુ હોવુ જોઈએ. આથી વધારે ચોક્કસ રીતે નારાયણ સરોવરનો સમય નક્કી કરવાનુ કાંઈ સાધન નથી

'શ્રીમદ્ ભાગવત'મા નીચે પ્રમાણે કથા છે—દક્ષપ્રજાપતિએ હર્યશ્વ નામના દશહજાર પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા અને તેઓને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માટે કહ્યુ, પણ આ હર્યશ્વો પશ્ચિમ દિશામાં ચાલ્યા ગયા (જુઓ 'ભાગવત,' સ્કધ ૬, અ. ૫, શ્લો ૧–૭) અને પશ્ચિમના

1. આ લેખ આ પુસ્તકમા પણ છે જુઓ પા. ૧૮૨થી ૨૧૪.

નારાયણ સરોવર નામનું તીર્થ છે, જ્યાં સિન્ધુ અને સમુદ્રનો મુનિઓ અને સિદ્ધોએ સેવેલો સંગમ થાય છે, ત્યાં તપ કરવા લાગ્યા.

[तत्र नारायणसरस्तीर्थं सिन्धुसमुद्रयोः ।
संगमो यत्र सुमहन्मुनिसिद्धनिषेवितम् ॥

... ...

तेपिरे तप एवोग्रं । ભા. ૬ । ૫ । ૩ થી ૫]

આ વર્ણન હાલના નારાયણ સરોવરનું જ છે. જો કે અત્યારે નારાયણ સરોવર આગળ સિન્ધુ અને સમુદ્રનો સંગમ નથી થતો, પણ સિન્ધુનાં મુખો ઘણાં છે અને એ જૂના કાળમાં ફરતાં રહ્યાં છે. વળી જે કોરી નદીના મુખ આગળ નારાયણસર છે તે કોરી સિંધુનો એક ફાંટો જ છે એ જોતાં ભાગવતકારે સિંધુ અને સમુદ્રના સંગમ આગળ નારાયણસર છે એમ કહ્યું છે એ વાજબી લાગે છે.

ભુજથી ૮૧ માઈલ છેટે રણમાં કોરીના મુખ આગળ નારાયણસર નામનું નાનું ગામ છે. ગામ પાસે નારાયણ સરોવર તળાવ છે. યાત્રાળુઓ એમાં સ્નાન કરે છે. નારાયણસર ગામમાં મધ્યમાં સાત મંદિરો છે, અને તેને ફરતો કોટ છે. આ કોટની આસપાસ ગામલોકોનાં ઘરો છે. નારાયણ સરોવર પાસે આદિનારાયણનું મંદિર જૂના કાળમાં હતું. તે પહેલાં કાનફટા બાવાઓના હાથમાં હતું. એની પાસેથી નારણગર નામના અતીતે સં. ૧૬૦૭માં લઈ લીધું. આ નારણગરે તળાવની આસપાસ ઘાટ અને તળાવને પગથિયાં બાંધ્યાં. પછી કચ્છના રાઓ દેશળજીની રાણી મહાકુંવરે (ઈ. સ. ૧૭૧૮થી ૧૭૪૧) દ્વારકાના પૂજારીઓ સાથે ન બનવાથી એની હરિફાઈમાં નારાયણસર તીર્થનો મહિમા વધારવા અહીં મોટાં મંદિરો બંધાવ્યાં. પહેલાં દ્વારકાનાં મંદિરના ઘાટનાં લક્ષ્મીનારાયણનાં અને ત્રીકમજીનાં મંદિરો બંધાવ્યાં; પછી આદિનારાયણનું, ગોવર્ધનનાથનું, દ્વારકાનાથનું અને લક્ષ્મીજીનું એમ ચાર મંદિરો બંધાવ્યાં; અને પાછળથી સં. ૧૮૮૫માં એજ કોટમાં કલ્યાણરાયનું મંદિર બંધાયું.

આ મંદિરોને રાજ્ય તરફથી જમીનો, ગામ વગેરે મળેલ છે.

કોટેશ્વર

આ નારાયણસરથી આગળ દરિયાકાંઠે બંદર છે પણ ભરતી વખતે બેટ બની જાય છે. આ બંદર પ્રસિદ્ધ ચીની યાત્રાળુ યુવાનચ્યંગને

જાણીતું હતું એમ મનાય છે એ વખતે આ સ્થળે શૈવ મદિર અને પાશુપત સાધુઓ હોવાનું યુવાનચગના વર્ણન ઉપરથી લાગે છે આ બદરની પ્રાચીન મહત્તા નાશ પામી છે ગામથી કોટેશ્વરનું મદિર એક માઈલ છેટે ટેકરા ઉપર આવેલુ છે દરવાજા ઉપરના એક લેખથી હાલનું મંદિર સં ૧૮૭૭મા બધાયુ જણાય છે આ સ્થળનું પ્રાચીન મદિર તદ્દન નાશ પામ્યુ છે, અને એની કશી નિશાનીઓ નથી જળવાઈ અત્યારે કોટેશ્વર અને નીલકઠ એ શૈવ મદિરો ફક્ત છે, પણ નારાયણસર પણ એક કાળે કાનફટા બાવાઓના હાથમા હતુ એ જોતા કોટેશ્વર જૂના કાળમા મોટુ તીર્થ હશે અને એ મદિરના પાશુપત આચાર્યોનું જોર હશે એમ લાગે છે મતલબ કે નારાયણ સરોવર પહેલાં સરોવર તરીકે પ્રસિદ્ધ અને તીર્થરુપ થયુ, પછી એ શૈવ તીર્થ થયુ અને છેવટ વૈષ્ણવ તીર્થ થયુ છે

આ સિવાય કચ્છમા ભદ્રેશ્વરમા જૈન મદિરના અવશેષો વગેરે જૂની નિશાનીઓ મળે છે વળી ભુજથી ૧૩ માઈલ ઉપર ખેડકોટમા એક પ્રાચીન શૈવ મદિર છે, જેને બર્જેસ દશમા શતકનુ ધારે છે. ('એન્ટીકવીટીઝ ઑફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ,' પા ૨૧૨) અને રણને કાઠે કોટાઈન નામના જૂના ગામમા એક પ્રાચીન સૂર્યમદિર છે આ મદિર રા લાખા ફુલાણીનું કહેવાય છે અને દતકથા પ્રમાણે લાખા ફુલાણીની રાજધાની અમુક વખત સુધી આ ગામમા હતી. બર્જેસ આ મદિરને દશમા શતકના પહેલા ભાગનું ધારે છે (એજન, પા ૨૧૪) એ જોતા આ સૂર્યમદિરવાળો લાખો ફુલાણી એ જ મૂળરાજ સોલકી સામે લડનાર લાખો ફુલાણી હોવો જોઈએ

પરિશિષ્ટ

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનોનું વર્ણન અહીં પૂરું થાય છે. પણ ગુજરાતમાં અહીં વર્ણવ્યાં એટલાં જ તીર્થો છે અથવા એ જ મોટાં તીર્થો છે એમ વિવક્ષિત નથી. આપણી તીર્થભાવના ભક્તિપ્રધાન છે એટલે જેની જેના ઉપર ભક્તિ તેને મન તે મોટું તીર્થ. પણ આ વર્ણનમાં તો મેં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ પ્રધાન રાખી છે. દા. ત. મોઢેરામાં મોઢેશ્વરી માતા છે, જેનાં દર્શન કરવા મોઢ લોકો હજી જાય છે, અને જે મોઢેશ્વરી માતાની ભક્તિથી મોઢોએ બંધાવેલ ધર્મશાળામાં મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર જોવા જનારાઓને ઉતરવાનું મળે છે તે મોઢેશ્વરી માતાનો ઉલ્લેખ પણ નથી કર્યો, અને મોઢેરાના જે સૂર્યમંદિરની અત્યારે પૂજ્યસ્થાન તરીકે લોકોના મનમાં કાંઈ કિંમત નથી તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. છતાં હાલના ગુજરાતનાં મુખ્ય તીર્થો દ્વારકા, સિદ્ધપુર, ગિરનાર, શત્રુંજય, વગેરેનું વર્ણન કર્યું જ છે પણ તેમાં યે મુખ્યત્વે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ રાખી છે.

વળી આ ગ્રંથને સંપૂર્ણ કરવાનો પ્રયાસ નથી કરી શકયો. ખાસ તીર્થસ્થાન નહિ પણ અતિ પ્રાચીન હોય એવાં ઘણાં નાનાં ગામો ગુજરાત–કઠિયાવાડમાં છે, અને એવાં ગામોમાં એકાદ દેવમંદિર હોવાનો સંભવ ખરો એ જોતાં કોઈક કાળે આસપાસના પ્રદેશમાં એ પ્રાચીન ગામે તીર્થપદ પ્રાપ્ત કર્યું હોય એ બનવા જોગ છે. પણ આવાં પ્રાચીન ગામોની નોંધ જુદી થાય એ જ ઇષ્ટ લાગે છે અને એવી એક નોંધ તૈયાર થઈ પણ છે.

પણ પ્રાચીનતાના કશા ખાસ દાવા વગર ઘણાં દેવસ્થાનો આસપાસના અમુક લોકોમાં માન્ય થઈ જાય છે એવું જોઈએ છીએ. આવાં સ્થાનો એના ઉપરની ભક્તિવાળા લોકો માટે તીર્થ પણ ગણાય. પણ આવાં સ્થાનોની સંખ્યા કદાચ મોટી નીકળે અને એ સ્થાનોનું વર્ણન કરવા માટે અહીં જગ્યા નથી.

પણ કેટલાક સ્થાનો કાંઈક પ્રસિદ્ધ હોવા છતા એનું વર્ણન ઉપર નથી આવ્યુ એટલે એવા કેટલાક સ્થાનોની ટૂંકી નોંધ અહીં પરિશિષ્ટમા કરી છે

ઊંટડિયા મહાદેવ

ઊંટડિયા મહાદેવ વાત્રક નદીને કાંઠે છે તે તીર્થસ્થાન ગણાય છે કપડવંજથી પાચ ગાઉ દૂર આ સ્થાન છે ગામથી દૂર વાત્રકને કાંઠે જગલમા કેદારેશ્વર મહાદેવ છે અને ઊંટડિયા અથવા ઉત્કટેશ્વર મહાદેવનુ દેવાલય એક ટેકરા ઉપર છે. મદિરની આસપાસ ધર્મશાળાઓ છે

અહીં શ્રાવણ માસમા મેળો ભરાય છે, તથા સિંહના બૃહસ્પતિ બેસતા તથા ઊતરતા મહાદેવ ઉપર ધજા ચડે અને ઊતરે ત્યારે મોટા મેળા ભરાય છે અહીં આગળ રોઢી નદી વાત્રકને મળે છે

ઉમાદેવી

મહેસાણાથી ૧૩ માઈલ ઉપર ઊંઝા સ્ટેશન આવે છે આ ઊંઝા ગામને ઉમાપુર કહે છે અને ગામમા ઉમાદેવીનું મોટુ મદિર છે. ઉમાદેવી કડવા કણબીઓની કુળદેવી છે, કડવા કણબીઓમા બાર બાર વર્ષે લગ્નો થાય છે અને એ લગ્નો ક્યારે કરવા તેની ચિઠ્ઠી આ ઉમાદેવીમા થાય છે

ઊંઝામા કડવા તેમજ લેઉઆ કણબીની વસ્તી વધારે છે.

ખભાત

આણદથી ખભાત જવાય છે ખભાતના અખાત ઉપર જ આ શહેર છે મહી નદી અહીં આગળ ખભાતના અખાતને મળે છે જૂના કાળમા ખભાત બહુ પ્રખ્યાત અને મોટુ બદર હતું અને ખભાતના વેપારનું ગુજરાતમા મોટુ સ્થાન હતું

વચલા કાળમા ખભાત તીર્થ તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ થયુ હતુ[1] પુરાણોમા ખભાતને સ્તભતીર્થ કહ્યું છે 'સ્કદપુરાણ'ના કૌમારિકા ખડમા મહીસાગર અને સ્તભતીર્થનો મહિમા વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે અને ખભાત બદર નવમાદશમા શતકમા સારી પ્રસિદ્ધિમા આવ્યુ છે એ જોતા તથા 'સ્કદપુરાણ'માં, ૧૧મા ૧૨મા, ને ૧૩મા શતકનાં અને ક્વચિત તે પછીના બનાવોના પણ વર્ણનો મળે છે એ જોતા

૧ શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવનુ 'ખભાતનો ઇતિહાસ' નદન અભ્યાસનું પૃ૦ ૭

ખંભાત દશમાઅગિઆરમા શતકોમાં મોટું તીર્થ ગણાતું હશે. જૂનું ખંભાત અને તેને તીર્થ કરનાર મંદિરો વગેરે બધું નાશ પામ્યું છે. અત્યારે એ મોટું બંદર પણ નથી. માત્ર મધ્યમ વસ્તીનું ગુજરાતનું એક શહેર છે.

ખોરાસા

સોમનાથ પાટણથી બાર માઈલ છેટે ખોરાસા ગામ છે. આ ગામમાં પ્રાચીન કાળમાં એક સૂર્યમંદિર હતું. આ સૂર્યમંદિરના જીર્ણોદ્ધારની પ્રશસ્તિનો એક લેખ વિ. સં. ૧૪૪૫નો ચોરવાડના નાગનાથ મહાદેવના મંદિરમાં છે.

ગોપનાથ

ઈ. સ. સોળમા શતકના આરંભમાં રાજપીપળા શાખાના ગોહીલ રાજા ગોપસિંહજીએ આ મહાદેવની સ્થાપના કરેલી કહેવાય છે. પણ નરસિંહ મહેતાએ ગોપનાથ મહાદેવની ભક્તિ કરી હતી એ દંતકથા સાચી હોય તો આ મહાદેવ પણ વિ. સં. ૧૫મા શતકથી પ્રાચીન હોવા જોઈએ. જો કે ગોપનાથની ખાડી તો ઘણા પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. પેરીપ્લસમાં ગોપનાથનું નામ 'પપીકે' (Papike) મળે છે. આ મંદિરની સ્થાપના પહેલાં આ સ્થળે જંગલ હતું અને આ પ્રદેશ વાજાઓને તાબે હતો.

ભાવનગરના ગોહીલ રાજાઓનો ગોપનાથમાં બ્રહ્મકુંડ આગળ બાળમોવાળા ઉતારવાનો નિયમ છે. સ્થળ રમણીય છે અને હવા આરોગ્યકારક છે. આ સ્થળે ધર્મશાળા અને દરબારી ઉતારો પણ છે.

તરણેતર

થાનથી થોડે છેટે તરણેતર નામનું પ્રખ્યાત જૂનું શિવમંદિર છે. 'તરણેતર' ત્રિનેત્રનું અપભ્રંશ છે. તીર્થ તરીકે ત્રિનેત્રેશ્વરનું વર્ણન 'સ્કંદપુરાણ'ના પ્રભાસખંડમાં મળે છે.

તળાજા

તળાજા ટેકરી તે ઉપરનાં જૈનમંદિરો માટે પ્રસિદ્ધ છે. પણ ટેકરીની બૌદ્ધ ગુફાઓ પ્રાચીન—ઘણું કરી વલભી સમયની—છે.

થાન

અહીં પણ એક જૂનું સૂર્યમંદિર હતું, જેને ઈ. સ. ૧૬૯૦માં ગુજરાતના સૂબા કારતબખાને તોડી નાખ્યું. હાલનું મંદિર જૂના મંદિરને ઠેકાણે બંધાવ્યું છે. થાન સર્પોના રાજા વાસુકિના

મંદિર માટે ખાસ પ્રખ્યાત છે. થાનમા નાના નાના સુંદર તળાવો પણ છે થાન પાસે એક બે ઊના પાણીના ઝરાઓ છે

તુળશીશ્યામ

ઊનાથી ૨૧ માઇલ ઉત્તરે ગીરમા તુળશીશ્યામ નામનુ સ્થાન છે. અહીં ઝરાના ગરમ પાણીથી ભરાતા સાત કુંડો છે પુરાણોમા આ સ્થાનનુ 'તપ્તોદક' નામ મળે છે તપ્તોદકમા સ્નાન કરીને તલસ્વામીના દર્શન કરવાનુ 'સ્કંદપુરાણ'ના પ્રભાસખંડમા કહ્યુ છે

આ સ્થાનના મહિમા માટે નીચેની કથા કહેવાય છે તુળશીનો વર શંખચૂડ નામનો દૈત્ય દીવ(જાલધર બેટ)મા રહેતો હતો આ દૈત્યને એવુ વરદાન હતું કે જ્યા સુધી એની પત્ની પવિત્ર રહે ત્યા સુધી શંખચૂડ મરે નહિ, એટલે એ દૈત્ય કોઈ દેવથી જીતયો નહિ, છેવટે શ્રીકૃષ્ણે એના વરનું રૂપ લઈને તુળશીને ભ્રષ્ટ કરી, પરિણામે શંખચૂડ મરાયો અને તુળશી કૃષ્ણને પથ્થર થવાનો શ્રાપ આપી સતી થઈ ત્યારથી વિષ્ણુ શાલિગ્રામરૂપે પૂજાય છે અને તુળશી વિષ્ણુપ્રિયા થઈ છે

ગોરખમઢી

સોમનાથ પાટણથી પૂર્વમા નવ માઇલ છેટે ગોરખમઢી નામનુ કાનફટા બાવાઓનું મુખ્ય સ્થાન છે આ કાનફટા બાવાઓના મહતો નાયજી કહેવાય છે અને આ નાથ સંપ્રદાય મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને ગોરખનાથથી ચાલ્યો કહેવાય છે આ સ્થળે એક ગુફામા ગોરખનાથ અને મત્સ્યેન્દ્રનાથની મૂર્તિઓ છે

જડેશ્વર

કાઠિયાવાડમાં વઢવાણથી રાજકોટ જતી ગાડીમા વાંકાનેર સ્ટેશન આવે છે આ વાકાનેર ગામથી છેટે ટેકરા ઉપર જડેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય છે આ જડેશ્વરની કાઠિયાવાડના આ ભાગમા ઠીક માન્યતા ચાલે છે જડેશ્વરનો મહિમા કહેનારી કથામાં કહ્યુ છે કે જામનગર રાજ્યના મૂળપુરુષ જામ રાવળને જડેશ્વરે પ્રસન્ન થઈને હાલારનું રાજ્ય આપ્યુ

મૂળ દ્વારકા

કોડીનારથી ત્રણ માઇલ છેટે પ્રાચીન મંદિરના ખંડેરોનો એક ટેકરો છે જે મૂળ દ્વારકા કહેવાય છે નવી દ્વારકા આગળ પણ ગોપી

તળાવ, સૂરજકુંડ અને જ્ઞાનવાપી નામનાં સ્થાનો છે. આ નામનું એક સ્થાન પોરબંદર પાસે હોવાનું ઉપર નોંધ્યું છે

શ્રીનગર

શ્રીનગર નામનું પોરબંદર તાબે અને પોરબંદર પાસે એક નાનું ગામ છે. આ ગામમાં જૂના જેઠવાઓએ બાંધેલું એક સૂર્યમંદિર છે.

સૂત્રાપાડા

જૂનાગઢ તાબે અને સોમનાથ પાટણથી સાત માઈલ છેટે નાનું ગામ છે. આ ગામમાં એક ચ્યવનકુંડ છે અને એક સૂર્યમન્દિર છે જેમાં વેજલદેવે સં. ૧૩૫૭માં સૂર્યની મૂર્તિ પધરાવ્યાની નોંધ છે. આ ગામથી વાયવ્યમાં બે માઈલ છેટે એક વરાહમન્દિર છે આ કદ્વારનું મન્દિર કહેવાય છે. ઉપર કહેલાં સૂર્યમન્દિર કરતાં આ વરાહમન્દિર વધારે પ્રાચીન છે, અને પ્રાચીન મૂર્તિઓ માટે જોવા જેવું છે. આ મન્દિરમાં એક વરાહની, એક વામનની અને એક નરસિંહની એમ ત્રણ મૂર્તિઓ છે.

પુરવણી

અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિ

પં ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને રાજપૂતાનામા જે જ્ઞાતિની અઢીહજારને આશરે વસ્તી છે તે પ્રશ્નોરાનાગર બ્રાહ્મણ નામની જ્ઞાતિમા જન્મ્યા હતા આ પ્રશ્નોરાજ્ઞાતિ ૭ નાગર જ્ઞાતિઓમાની એક ગણાય છે અને મૂળ એક નાગરજ્ઞાતિના બ્રાહ્મણોને ઈ સ ૧૧મા શતકમા અજમેરના ચોહાણ રાજા વીસલદેવે વીસલનગર વસાવી વીસલનગર વગેરે ગામો દાનમા આપ્યા ત્યારથી વડનગરા, વીસનગરા, સાઠોદરા, વગેરે નાગરજ્ઞાતિઓ જુદી પડી એવો કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે[1] પણ આ મતને શ્રુતપરંપરાથી વિશેષ આધાર નથી વળી વડનગર, વીસનગર, વગેરે નામના ગામો મળે છે ત્યારે 'પ્રશ્નોરા' નામનુ મૂળ કહી શકાય એવા કોઈ નામનો હજી સુધી પત્તો લાગ્યો નથી ગુજરાતના સોલંકી રાજા ભીમદેવનું સં. ૯૩ (વર્ષ કરી ૧૦૯૩)નું એક તામ્રપત્ર મળી આવ્યુ છે જેમા પ્રસન્નપુર સ્થાનમાથી નીકળેલા વત્સગોત્રના દામોદરના પુત્ર ગોવિંદને દાન આપવામા આવ્યુ છે[2] આ દાનપત્રના પ્રસન્નપુરના બ્રાહ્મણો તે ગુજરાતના પ્રશ્નોરા નાગરો (જેઓમાં વત્સગોત્રીઓનો તોટો નથી) હશે. એ રીતે પ્રશ્નોરા-જ્ઞાતિનો પ્રસન્નપુર નામે કોઈક સબંધ હોવાની કલ્પના થઇ શકે [illegible]

---

૧ આ વીસલદેવ રાજા તે [illegible] વીસલદેવ [illegible] માનવા પડેલા હતી. જુઓ [illegible] 'ગુજરાત [illegible]' પૃ. ૯, પણ [illegible] મત [illegible] પૃ. [illegible] તથા પૃ. ૧૫૮ [illegible] [illegible] 'ગુજરાત [illegible]' ભા. ૩, પૃ. ૨૩૯

૨. '[illegible]' ભા. ૬, પૃ. ૯૩.

પરીખે કરી છે.[1] અને 'પ્રસન્નપુર'માંથી 'પ્રશ્નોરા' કેટલાક વ્યુત્પત્તિવિદોના કહેવા પ્રમાણે કદાચ નીકળી શકે[2] છતાં પ્રશ્નોરા તરીકે હાલમાં જે જ્ઞાતિ ઓળખાય છે તે જ્ઞાતિનું જૂનું નામ અહિચ્છત્ના કે અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિ છે. અને એ નામમાં જ એનું મૂળ શોધવું જોઈએ. અત્યારે પણ પ્રશ્નોરાઓ પોતાની જ્ઞાતિનું જૂનું નામ અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિ છે એમ જાણે છે. વિવાહનાં પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિમાં ગવાતાં અમુક ગીતોમાં પણ અહિચ્છત્ર નામ મળે છે.[3]

વળી પ્રશ્નોરાઓનાં જૂનાં લખાણોમાં તો પ્રશ્નોરાજ્ઞાતિનો ઉલ્લેખ જ મારા જોવામાં નથી આવ્યો. બધા પોતાની અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિ જ લખે છે. ગુજરાતીમાં ગરબો લખનાર સંવત્ ૧૭૬૦માં જન્મેલા ભાલના પ્રશ્નોરા લાલજી શુક્લ પોતાને વિષે "અહિચ્છત્રની ઉજળી નાતે લીધો છે અવતાર" કહે છે.[4] એ જ અરસામાં જામનગરના પ્રશ્નોરા મુકુંદજી ભટ્ટે 'ભાગવત'નો નવમસ્કંધ સટીક ઉતારી તેની સમાપ્તિમાં પોતાની ઓળખાણ નીચે પ્રમાણે આપી છે:[5]—

सवद्भूपरसाद्रिभूपरिमिते मासे शुभे फाल्गुने ।
पक्षे कृष्णदिने झषं प्रतिगते चन्द्रे च षष्ठ्यां तिथौ ।
जातो यो **भुजगातपत्रसुकुले** नाम्ना मुकुंदो द्विजः ।
तेनेयं लिखितः सटीकनवमस्कंधो नवीने पुरे ॥

મતલબ કે સં. ૧૭૯૧માં 'ભુજગાતપત્ર' એટલે અહિચ્છત્ર કુળના મુકુન્દ બ્રાહ્મણે નવાનગરમાં સટીક નવમસ્કંધ લખ્યો છે.

એ મુકુંદભટ્ટના જ પુત્ર ગોવર્ધનભટ્ટે 'વેદાન્તકલ્પલતિકા' નામનો ગ્રંથ ઉતારી તેની સમાપ્તિમાં લખ્યું છે કે:[6]—

---

૧. 'કાવ્યાનુશાસન'ની નવી આવૃત્તિનો ઉપોદ્‌ઘાતઃ પૃ. ૧૩૫.

૨. 'ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક': પુ. ૫ અં. ૧, પૃ. ૯૦.

૩. જુઓ "ચડયો રે અહિચ્છત્રો રાણો રાજિયો" વગેરે 'પ્રશ્નોરાનાં ગીતો,' પૃ. ૭૯.

૪. 'અહિચ્છત્રકાવ્યકલાપ': પૃ. ૬.

૫. જુઓ મારું લખેલું 'ઝડુભટ્ટજીનું જીવનચરિત્ર': પૃ. ૪. મૂળ હસ્તલિખિત પુસ્તક સ્વ. મ. મ. શંકરલાલ શાસ્ત્રીના ઘરમાં મોરબીમાં છે.

૬. એજન: પૃ. ૫. આ પુસ્તક ઉપરને સ્થળે જ છે.

सवत् १७८५ वर्षे आषाढसितनवमीशुक्रे श्रीमथुरानगर्यां अहिच्छत्रनागरज्ञातियेन गोवर्धनेन वेदान्तकल्पलतिकेयं सार्धं शिष्यविश्रामेण तूर्णं लिखिता।

સવત્ ૧૭૮૪મા લખાયેલ, વિદ્યાપતિના 'પુરુષપરીક્ષા' ગ્રથની એક હાથપ્રતના[1] અતમા નીચે પ્રમાણે શબ્દો છેઃ—

स १७८२ शके १६४७ मार्गशीर्षमासे कृष्णपक्षे पचमीसोमवारे पुरुषपरीक्षपुरोहित लिखित ॥ नूतनपुरे निवासस्य अहिछत्रनागरज्ञातियमेताश्री-जनार्दनात्मज श्रीविठ्ठलजीसुत शिवजीकेन अथ अलेखि।

આ ઉપરાત સ ૧૬૩૦ના નાનીખેરના શિલાલેખમા અહિછત્ર જ્ઞાતિ નામ છે[2]

વધારે ઉતારાની જરૂર નથી પ્રશ્નોરા ઉર્ફે અહિચ્છત્રા જ્ઞાતિનુ મૂળ અહિચ્છત્ર નામમા શોધવુ યોગ્ય છે, એ ફલિતાર્થ નિઃસદેહ છે.

હવે અહિચ્છત્ર નામના જૂના વખતમા એક કરતા વધારે સ્થાનો હતા એમ હાલમા એની શોધખોળ કરનાર વિદ્વાનોએ નક્કી કર્યું છે.[3] પણ એ શોધખોળની જ્યારે માહિતી ન હતી ત્યારે પ્રશ્નોરાજ્ઞાતિના સસ્કૃત જ્ઞાનવાળા પડિતો 'મહાભારત'મા જેનુ વર્ણન મળે છે તે ઉત્તર પાચાલ કે અહિચ્છત્ર દેશની રાજધાની અહિચ્છત્રપુર તે જ પ્રશ્નોરાનુ મૂળ સ્થાન એમ માનતા એટલુ જ નહિ પણ પોતાને દ્રોણાચાર્યના વશજ કહેતા આ માન્યતાનુ મૂળ મહાભારતમાથી મળે છે મહાભારતમાં આદિપર્વમા કથા છે કે—પાડવો અને કૌરવોના ગુરુ દ્રોણાચાર્ય જ્યારે બાળક હતા, ત્યારે તેઓ પાચાલના રાજા દ્રુપદ સાથે પોતાના પિતા ભરદ્વાજ પાસે ભણતા હતા આ વિદ્યાર્થી-અવસ્થામા દ્રુપદને દ્રોણ સાથે નિ સ્વાર્થ પ્રીતિ બધાઈ અને બાલ્યસુલભ ઉદારતાથી દ્રુપદે દ્રોણને કહ્યુ કે હુ રાજા થઈશ ત્યારે તને મારા રાજ્યનો અર્ધો ભાગ આપીશ કાળાતરે દ્રુપદ વિદ્યાર્થી-અવસ્થા પૂરી કરી પોતાના રાજ્યમા ગયા અને પાચાલના રાજા થયા બીજી તરફથી દ્રોણ ગૃહસ્થ થયા પણ અપરિગ્રહ ધર્મ પાળનાર દ્રોણની આર્થિક સ્થિતિ એવી ખરાબ રહેતી

1 આ હાથપ્રત શ્રી વિશ્વનાથ પ્ર. વૈદ્ય બી એ, જે પી બાર એટ લૉના પુસ્તક-સગ્રહમા છે અને તેઓએ જ મને એક પત્રમા ઉપરની પુષ્પિકા લખી મોકલી છે

2 'અહિચ્છત્ર ત્રિમાસિક' પુ ૩, અ ૩ પૃ ૮૯

3 અહિચ્છત્ર એક કરતા વધારે હોવાની નોધ માટે જુઓ 'નાગરી-પ્રચારિણીપત્રિકા' ભા. ૨, પૃ. ૩૨૯ની ટીપ ૩

આ કથા વાચનાર અહિચ્છત્રા (પ્રશ્નોરા) બ્રાહ્મણોએ પોતાને અહિચ્છત્ર દેશના રાજા દ્રોણાચાર્યના વચના સ્વાભાવિક રીતે માન્યા. આ મહાભારતોક્ત અહિચ્છત્ર દેશનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન બ્રાહ્મણ સાહિત્યમા તેમજ બૌદ્ધ સાહિત્યમા મળે છે ઈ પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષથી તે ઈ સ. ૬૦૦–૭૦૦ વર્ષ સુધી આ અહિચ્છત્ર દેશ અને તેની રાજધાની અહિચ્છત્રા નગરી ખૂબ આબાદ હતા એ આખા દેશના વતનીઓ પ્રાચીન રૂઢિ પ્રમાણે આહિચ્છત્ર કહેવાતા એ દેશના વતનીઓની રહેણીકરણી પવિત્ર હોવાની ખ્યાતિ હતી 'કામસૂત્ર'કાર વાત્સ્યાયન જે ઈ સ ત્રીજા શતકથી અર્વાચીન નથી તે કહે છે કે —

वेश्याभिरेव न संसृज्यन्ते आहिच्छत्रिका सशय्या अपि मुखकर्म तासां परिहरन्ति ।

વળી પ્રાચ્ય દેશના અને પાટલીપુત્રના વતનીઓ સાથે અહિચ્છત્રના વતનીઓને પણ વાત્સ્યાયન શિષ્ટ ગણે છે બીજી તરફથી 'ગાહાસત્તસઈ'મા અહિચ્છત્ર સ્ત્રીઓ મદ્યપાન કરતી હોવાનો પણ ઉલ્લેખ છે મતલબ કે દ્રોણના વશજો જ નહિ પણ અહિચ્છત્ર દેશના બધા વતનીઓ પ્રાચીન કાળમા આહિચ્છત્ર કહેવાતા

છેક ચીનાઈ યાત્રાળુ યુવાન ચુઆગના વખત સુધી અહિછત્ર આબાદ હતુ અને તે દેશના વતનીઓ પવિત્ર સ્વભાવના અને સત્યપ્રિય મનાતા હતા [1]

ઈ સ સાતમા શતક પછી અહિછત્ર પડી ભાગ્યુ અત્યારે રોહિલખડના બરેલી જીલ્લામા જે રામનગર છે ત્યા પ્રાચીનકાળમા આ પાચાલનુ અહિચ્છત્ર નગર હતુ [2]

આ મહાભારતકાલીન અહિચ્છત્રના બ્રાહ્મણ વતનીઓમાંથી કોઈ એકાદ જથ્થાએ પોતાના મૂળ વતનનુ નામ જાળવી રાખ્યુ અને એ જથ્થો તે હાલના પ્રશ્નોરા બ્રાહ્મણો, એ રીતે પ્રશ્નોરાજ્ઞાતિના અહિચ્છત્ર નામનો એક ખુલાસો થઈ શકે પણ સાતમા શતકમાં કે તે પછી બસ્સો ત્રણસો વર્ષ સુધી પણ બ્રાહ્મણ વર્ણમા જ્ઞાતિભેદ ઉત્પન્ન થયો ન હતો આખા બ્રાહ્મણ વર્ણનો એકજ જથ્થો હતો,

1 બીલ્સ 'બુદ્ધિસ્ટ રેકર્ડ્સ ઑફ ધી વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ' ૧ પૃ. ૨૦૦.
2 વી. સ્મિથ 'અર્લી હીસ્ટરી ઑફ ઇન્ડીઆ' આ ૩ પૃ ૩૬૬.

અને જથ્થાનો ભેદ ન હોય ત્યાં અમુક નાના જથ્થામાં આવું નામ જળવાઈ રહેવાનો સંભવ ઓછો છે.

વળી અહિચ્છત્ર નામનાં જૂના વખતમાં એક કરતાં વધારે શહેરો હતાં. 'વિવિધતીર્થકલ્પ' જેવા જૈન ગ્રન્થોમાં જાંગલદેશમાં એક અહિચ્છત્રપુર હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે.[1] આ જાંગલદેશનું અહિચ્છત્રપુર તે જોધપુર રાજ્યના ઉત્તર વિભાગમાં આવેલું હાલનું નાગૌર, એમ પ. શ્રી.ગૌ.હી. ઓઝા કહે છે.[2] પણ નાગૌરને અહિચ્છત્ર ઠરાવવા માટે એમણે જે દલીલો કરી છે તે મને તો ગળે ઊતરતી નથી. છતાં જાંગલદેશમાં એક અહિચ્છત્રપુર હોવાની અને તે સાંભરથી બહુ દૂર ઘણું કરી ન હોવાની વાત હું સ્વીકારું છું.

જે અહિછત્રપુરના વત્સગોત્રી વિપ્ર સામંતને બીજોલ્યાના સં. ૧૨૨૬ના લેખમાં અજમેરના ચોહાણ કુળનો મૂળપુરુષ કહ્યો છે તે આ જાંગલદેશનું અહિચ્છત્ર જ હોવું જોઈએ.

અહિચ્છત્રના બ્રાહ્મણ વિશે એક બીજો પણ ઉલ્લેખ મળે છે.

ધારા નગરીના પ્રખ્યાત ભોજરાજાના કાકા મુંજના વિ. સં. ૧૦૩૧ના દાનપત્રમાં શ્રી ધનિક પંડિતના પુત્ર વસંતાચાર્યને દાન આપ્યાનો લેખ છે. જેમાં વસંતાચાર્યને 'અહિચ્છત્રવિનિર્ગત' કહેલ છે.[3] આ લેખ ઉપરથી વિ. સં.ના ૧૧મા શતક સુધી અહિચ્છત્ર આબાદ હતું અને ત્યાંના બ્રાહ્મણો બીજે માળવા વગેરેમાં પોતાને અહિચ્છત્રના બ્રાહ્મણ કહેતા હતા. આ વસંતાચાર્યનું અહિચ્છત્ર તે પાંચાલનું કે જાંગલદેશનું એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ પાંચાલનું અહિચ્છત્ર સાતમા શતક પછી ભાંગી પડ્યું હતું અને માળવાગુજરાતમાં રાજપૂતાનાના ઘણા ભાગમાંથી વસ્તી ઊતરી આવી છે એ સ્થિતિ જોતાં આ અહિચ્છત્ર જાંગલદેશનું અહિચ્છત્ર હોવાનો સંભવ મને લાગે છે.

---

૧. 'નાગરીપ્રચારિણીપત્રિકા' : ભા. ૨ પૃ. ૩૨૯ની ટીપ ૩ (જુઓ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં અહિચ્છત્રાનગરીકલ્પ) ત્યાંજ ભૈરણમત્તિના શિલાલેખનો હવાલો સિંધમાં પણ એક અહિચ્છત્રપુર હોવા વિષે આપ્યો છે (એ. ઈ. ગ્રં. ૩ પૃ. ૨૫૩માંથી). આ ત્રણ ઉપરાંત પણ અહિચ્છત્રપુરના ઉલ્લેખ મળે છે (જુઓ મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૨ પૃ. ૫૬૦ ટિ. ૧૧).

૨. ના. પ્ર. પ. ભા. ૨ પૃષ્ઠ ૩૨૯ તથા તેની ટિ. ૪

૩. 'ઈન્ડીઅન એન્ટીકવેરી' : ગ્ર. ૬ પૃ. ૫૧, ૫૨.

હવે આ વસતાચાર્યને 'અહિચ્છત્રવિનિર્ગત' કહ્યા છે, અને ચોહાણના મૂળપુરુષ સામતને અહિચ્છત્રનો વત્સગોત્રી બ્રાહ્મણ કહેલ છે[1] એટલા જ ઉપરથી એ બે પ્રશ્નોરા હતા એવુ સિદ્ધ નથી થતું છતા પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિમા વત્સગોત્ર પ્રધાન છે એ જોતા જાંગલદેશના અહિચ્છત્રના બ્રાહ્મણોના જે જથ્થામાથી જ્ઞાતિઓ જુદી પડ્યા પહેલા ઉપલા બેય બ્રાહ્મણો નીકળેલા તે જથ્થામાથી પાછળથી અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિ થઈ એટલુ માનવામા વાંધો નથી

અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિના ઇતિહાસમા આગળ ચાલતા નાગરખડની નીચેની કથા જોવા જેવી છે હાટકેશ્વરક્ષેત્રના ચમત્કારપુરમા વત્સગોત્રનો બ્રાહ્મણ ચિત્રશર્મા વસતો હતો એ બ્રાહ્મણના મનમા ચમત્કારપુરમા હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરવાની ઇચ્છા થવાથી તેણે શકર ઉપર તપ કરીને વરદાન મેળવી હાટકેશ્વરના સુવર્ણલિંગની સ્થાપના કરી અને એક ભવ્ય મદિર બધાવ્યુ

બીજા બ્રાહ્મણોને તેની ઈર્ષ્યા આવવાથી તેઓએ પણ દુશ્ચર તપશ્ચર્યા કરી અને શકરના પ્રસાદથી દરેક ગોત્રના બ્રાહ્મણે એકએક શકરનું મદિર બધાવ્યુ ૬૮ ગોત્રના બ્રાહ્મણોએ ૬૮ તીર્થો સાધ્યા[2]

ઉપર કહેલુ ચમત્કારપુર તે જ વડનગર અને વડનગરમા હાટકેશ્વરપૂજાનો પ્રચાર કરનાર વત્સગોત્રનો બ્રાહ્મણ હતો એવુ ઉપલી દતકથા કહે છે હવે વત્સગોત્ર વડનગરા નાગરોમા નથી જ્યારે પ્રશ્નોરામા મોટા પ્રમાણમા છે એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય કે હાટકેશ્વરપૂજાનો વડનગરના નાગરોમા પ્રચાર થયો ત્યારે અહિચ્છત્રા કે પ્રશ્નોરા બ્રાહ્મણોના પૂર્વજો ત્યા હતા વડનગરના એ બધા હાટકેશ્વરપૂજક બ્રાહ્મણોનો પહેલા તો એક જ જથ્થો હશે, પછી એ જથ્થાના બ્રાહ્મણો જુદેજુદે સ્થળે ગયા અને વડનગરા વગેરે નાતોના નાના જથ્થાઓ બધાયા વડનગરા જ્ઞાતિનો પહેલો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ વિ. સં ૧૦૦૫ના એક તામ્રપત્રમા છે[3] એ જોતા વડનગરા જ્ઞાતિ દશમા શતકથી

---

૧ વડનગરા બૈજવાપગોત્રના બ્રાહ્મણ ગુહિલથી મેવાડના ગુહિલોનો વશ ચાલ્યો હોવાનો દાખલો તો પુરાવિદોમા ખૂબ ચર્ચાયો છે. જુઓ 'મેવાડના ગુહિલો'–માનશકર પી મહેતાકૃત.

૨. 'નાગરખડ' અ. ૧૦૭.

૩ 'પુરાતત્ત્વ' પુ ૨. પૃ ૬૮–૬૫ અને 'એ. ઈં.' ગ્ર ૧૯, પૃ. ૨૪૧.

જુદી પડી એમ માની શકાય. અહિચ્છત્રા કે પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિ તે પછી ખસ્સોત્રણસો વર્ષે જુદી પડી હોવાનો સંભવ છે. જો કે ઉપર કહ્યું તેમ ૧૦૩૧નો અહિચ્છત્રવિનિર્ગત બ્રાહ્મણનો ઉલ્લેખ મળ્યો છે જ્યારે તે પછી છસ્સો વર્ષે ૧૬૩૦ અને ૧૬૪૫માં અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિના પહેલા ઉલ્લેખો મળે છે. કાશીમાં વસતા, 'મંત્રમહોદધિ' નામના જ્યોતિષના ગ્રન્થના કર્તા મહીધરભટ્ટે પોતાના ગ્રન્થને અન્તે નીચેના શબ્દોમા પોતાનો પરિચય આપેલો છેઃ—

अहिच्छत्रो द्विजच्छत्रो वत्सगोत्रसमुद्भवः ।
आसीद्रत्नाकरो नाम विद्वान्ख्यातो धरातले ॥
तत्तनुजो रामभक्त : ....
महीधरस्तदुत्पन्न : ससारासारता विदन् ।
निजदेश परित्यज्य गतो वाराणसीं पुरीम् ॥

આ મહીધરભટ્ટના[1] દાદા રત્નાકર આજથી લગભગ ચારસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા. અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિનાં જુદાંજુદાં કુળોનાં જે વંશવૃક્ષો મળે છે તે પણ ત્રણસોથી ચારસો વર્ષસુધી પહોંચે છે. એટલે એ જ્ઞાતિનું ચારસો વર્ષનું આયુષ્ય તો ચોક્કસ છે. પણ આ મહીધરભટ્ટનો નિજ દેશ તે કયો ? કાઠિયાવાડના વત્સગોત્રી અહિચ્છત્રાઓ કાઠિયાવાડ માને છે પણ કશો પુરાવો નથી. વળી ભોળાદના એક વત્સગોત્રી કુળના આંબામાં બત્રીશચોત્રીશ પેઢીનાં નામો છે. એમાંથી જૂનાં નામો જો કોઈ જૂની સાલવાળી હાથપ્રતોમાં મળતાં હોત તો એ આંબો ઘણો કીમતી ગણાત. પણ કેવળ નામો જ મળે છે. એટલે અત્યારે એટલું કહી શકાય કે ચારસો વર્ષથી ચોક્કસ અને કદાચ છસ્સો સાતસો વર્ષથી અહિચ્છત્ર નાગરજ્ઞાતિ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં વસે છે.

૧. આ મહીધર ભટ્ટનું કુટુંબ સાક્ષર હતું. એમના પુત્ર કલ્યાણભટ્ટે 'બાલતંત્ર' નામનો વૈદકગ્રંથ વિ. સં. ૧૬૪૪માં લખ્યો છે. મહીધરનો 'મંત્રમહોદધિ' અને તેના પુત્રનો 'બાલતંત્ર' બેય છપાઈ ગયા છે. મહીધરના પૌત્રના પૌત્ર તર્કવાગીશ કવિ વેણીદત્તે વિ. સં. ૧૭૭૪માં 'રસતરંગિણી'ની 'રસિકરંજની' નામની ટીકા અને 'અલંકારચંદ્રોદય' નામનો એક ગ્રંથ લખ્યો છે.

શબ્દસૂચિ

ઘ

ચ

છ

જ

ય

ર

અંગ્રેજી શબ્દોની સૂચિ

સમયનિર્દેશ

ખંડ પહેલો: સંશોધનનું સ્વારસ્ય

૧	ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ	કૌમુદી	જુલાઈ ૧૯૩૬
૨	ગુજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્ય	તેરમા ગુ. સા. પ. સંમેલનનો અહેવાલ અને નિબંધ સંગ્રહ	સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૧
૩	પ્રાચીન વસ્તુઓના સંગ્રહની અને તેની નોંધની આવશ્યકતા	યુગધર્મ	વૈશાખ ૧૯૭૯

ખંડ બીજો: વ્યક્તિવિષયક સંશોધન

૧	'રાણક એક નહીં બે'ની ચર્ચા	શારદા	જાન્યુઆરી ૧૯૩૧
૨	જગદેવ પરમાર	કૌમુદી	જૂન ૧૯૩૩
૩	ચન્દ બરદાઈનો પૃથ્વીરાજ રાસો	પ્રસ્થાન	કારતક, પોષ ૧૯૮૫
૪	પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ	ગુજરાત	શ્રાવણ ૧૯૮૫
૫	વિદ્યાપતિ બિલ્હણના સમયનો વિચાર	કૌમુદી	નવેમ્બર ૧૯૩૪
૬	ચક્રધર સ્વામી	પ્રસ્થાન	સંવત ૧૯૯૬
૭	સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર વાચસ્પતિ-મિશ્ર	પ્રસ્થાન	ચૈત્ર ૧૯૯૪
૮	'નરસિંહ મહેતાના કોયડા'નો વિચાર	પ્રસ્થાન	વૈશાખ, આષાઢ ૧૯૮૩
૯	કવિકુલગુરુ કાલિદાસનો સમય	નાગરજી અમરજી પંડ્યા અનુવાદિત "રઘુવંશ"નો પુરોલેખ	સંવત ૧૯૯૩
૧૦	રાજા ભોજનો સમકાલીન કાલિદાસ બીજો	પ્રસ્થાન	ભાદ્રપદ ૧૯૯૩

ખંડ ત્રીજો: ધાર્મિક પ્રવાહ

૧	અગિયારમાથી સોળમા શતકની વૈષ્ણવ ભક્તિનું પૃથક્કરણ	ગુજરાત:	સપ્ટેમ્બર, ડીસેમ્બર: ૧૯૩૫ ફેબ્રુઆરી: ૧૯૩૬
૨	ભાગવતનો સમય	પુરાતત્ત્વ	ચૈત્ર: ૧૯૮૩
		પ્રસ્થાન	ભાદ્રપદ: ૧૯૯૬
૩	શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણ	ભારતીય વિદ્યા	શ્રાવણ: ૧૯૯૭
૪	સિંહસ્થના મેળામાં જોએલા બાવાસાધુઓ	પ્રસ્થાન	શ્રાવણ; અશ્વિન: ૧૯૮૯
૫	ગુજરાતના બ્રાહ્મણ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી અન્વેષણ-સાહિત્યની સૂચિ	ફાર્બસ-ગુજરાતી-સભા-ત્રૈમાસિક	જુલાઈ, સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮

ખંડ ચોથો: દેશ, નગર અને જાતિ વિષયક સંશોધન

૧	બૃહત્તર ભારત ઉપર એક ઊડતી નજર	કૌમુદી	સપ્ટેમ્બર: ૧૯૩૫
૨	ગુપ્તયુગનું વિહંગાવલોકન	ગુજરાત	ભાદ્રપદ: ૧૯૭૯
૩	આપણા દેશને ગુજરાત નામ ક્યારે મળ્યું ?	બુદ્ધિપ્રકાશ	ઓકટોબર-ડિસેમ્બર: ૧૯૩૩
		કૌમુદી	માર્ચ: ૧૯૩૪
૪	પ્રાચીન ગુર્જરદેશ અને ગુર્જરજાતિ		જાન્યુઆરી માઘ: ૧૯૮૫
		કૌમુદી	માર્ચ: ૧૯૩૩
		વસંત	માઘ: ૧૯૮૫
૫	યાદવોનું કુળ	નવમી અને દસમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ	

ખંડ પાંચમો: સામાજિક અને પ્રકીર્ણ સંશોધન લેખો

ખંડ છઠ્ઠો.

આ જ લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ પ્રગટ કરેલાં:-

૧ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ બીજી આવૃત્તિ:
ઇ.સ. ૧૯૩૯. પહેલી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં પ્રગટ થઇ હતી)
૨ શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ (બીજી આવૃત્તિ : ઇ. સ. ૧૯૩૬)
(પહેલી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૨૧ માં પ્રગટ થઇ હતી.)
૩ ગુજરાતના મધ્યકાલીન હિન્દુ-રાજપૂત ઇતિહાસનાં
પ્રબંધાત્મક સાધનો (ઇ. સ. ૧૯૩૨)
૪ પ્રબંધચિંતામણી : સંસ્કૃતઃ મૂળનું સંશોધન
(ઇ. સ. ૧૯૩૨)
૫ પ્રબંધચિંતામણિ : ગુજરાતી અનુવાદ (ઇ. સ. ૧૯૩૪)

ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઇટીએ પ્રગટ કરેલાં

૬ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ
વિભાગ પહેલો (ઇ. સ. ૧૯૩૭)
૭ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ
વિભાગ બીજો (ઇ. સ. ૧૯૩૯)
૮ પુરાણવિવેચન (ઇ. સ. ૧૯૩૧)
૯ આયુર્વેદનો ઇતિહાસ (છપાય છે)
૧૦ બાળકોનો વૈદ્ય (ઇ. સ. ૧૯૧૮)
પ્રકાશકઃ-સ્વ. વૈદ્યરાજ જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી, અમદાવાદ.
૧૧ ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો (ઇ. સ. ૧૯૨૮)
પઢીઆર સ્મારક માટે પ્રકાશકઃ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
૧૨ ઝંડુ ભટ્ટજીનું જીવન ચરિત્ર (ઇ. સ. ૧૯૨૦)
પ્રકાશક : શંકરપ્રસાદ ઝંડુ ભટ્ટજી, જામનગર.
૧૩ આયુર્વેદનાં દાર્શનિક અને સદ્વૃત્ત સંબંધી
પ્રકરણોનો ઇતિહાસ (ઇ. સ. ૧૯૩૧) કર્તાપ્રકાશિત